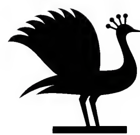
Różan Memorial Book

Sefer zikaron li-ḳehilat Roz'an ʿal ha-Narev

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

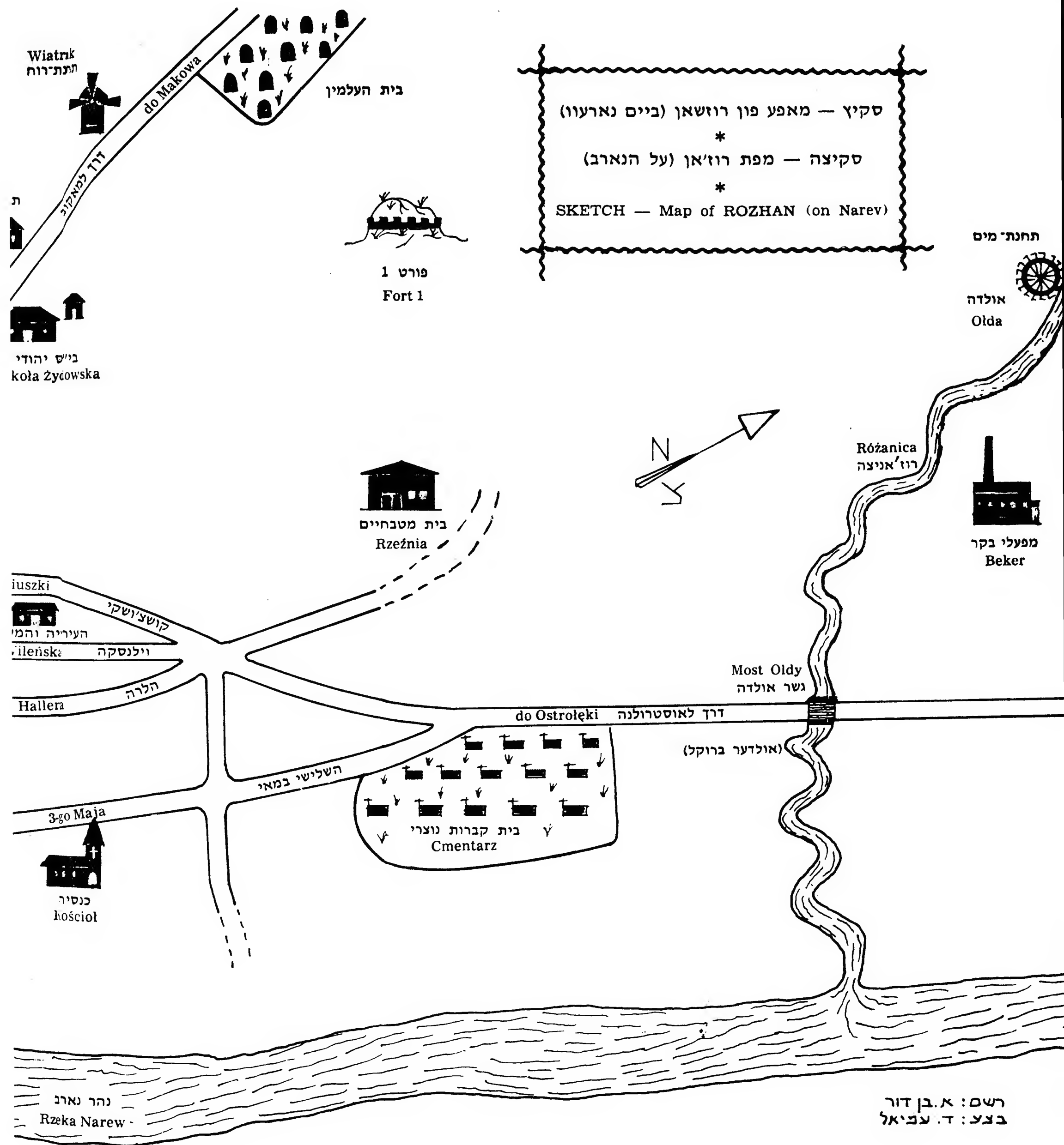

Original publication data

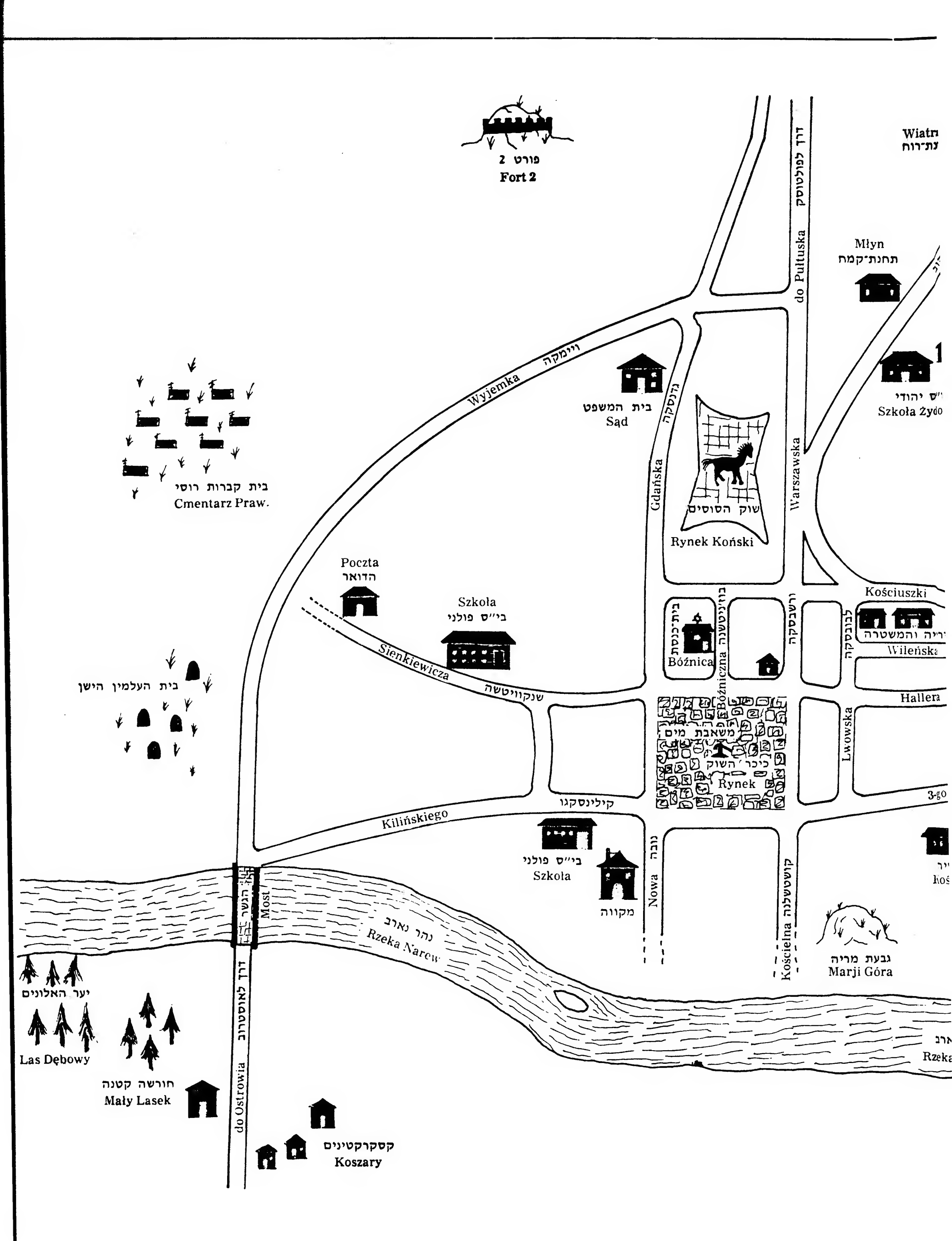
TITLE	Sefer zikaron li-ḳehilat Roz'an 'al ha-Narev / ha-'orekh, Binyamin Haleṿi.
IMPRINT	880-02 [Tel-Aviv] : Irgun yotsʻe Roz'an be-Yiśraʻel uve-Ar. ha-B., [1977]
DESCRIPT	518, 96 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Różan.
	Różan (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Różan.
ADD'L NAME	Haleṿi, Binyamin.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

סקיץ — מאפע פון רוזשאן (ביים נארעוו)
*
סקיצה — מפת רוז'אן (על הנארב)
*
SKETCH — Map of ROZHAN (on Narev)
Wiatrak
תחנת־רוח
do Makowa
דרך למאקוב
בית העלמין
ב"ס יהודי
koła Żydowska
פורט 1
Fort 1
תחנת־ מים
אולדה
Olda
Różanica
רוז'אניצה
מפעלי בקר
Beker
N
צ
בית מטבחיים
Rzeźnia
קושצ'ושקי
העיריה והמ
וילנסקה
הלרה
Hallera
Most Oldy
גשר אולדה
do Ostrołęki
דרך לאוסטרולנה
(אולדער ברוקל)
השלישי במאי
3-go Maja
בית קברות נוצרי
Cmentarz
כנסיה
Kościoł
נהר נארב
Rzeka Narew
רשם: א. בן דור
בצע: ד. צביאל

פורט 2
Fort 2
דרך לפולטוסק
do Pułtuska
Wiatr
נת־רוח
Młyn
תחנת־קמח
ויימקה
Wyjemka
בית המשפט
Sąd
גדנסקה
Gdańska
שוק הסוסים
Rynek Koński
Warszawska
Szkoła Żyd
בית קברות רוסי
Cmentarz Praw.
Poczta
הדואר
Szkoła
בי"ס פולני
Sienkiewicza
שנקוויטשה
בית־כנסת
Bóżnica
Bóżniczna
בוז׳ניטשנה
ורשבסקה
לבובסקה
Lwowska
Kościuszki
ריה והמשטרה
Wileńska
Hallera
משאבת מים
כיכר השוק
Rynek
3-go
בית העלמין הישן
קילינסקגו
Kilińskiego
בי"ס פולני
Szkoła
מקווה
נובה
Nowa
קושטשלנה
Kościelna
Most
הגשר
נהר נארב
Rzeka Narew
גבעת מריה
Marji Góra
Rzeka
יער האלונים
Las Dębowy
דרך לאוסטרוב
do Ostrowia
חורשה קטנה
Mały Lasek
קסקרקטינים
Koszary

ספר זכרון לקהילת רוז'אן (על הנארב)

ספר זכרון
לקהילת רוז׳אן
(על הנארב)

העורך: בנימין הלוי

בהוצאת ארגון יוצאי רוז׳אן בישראל ובארה״ב והוצאת סיגלית

חברי ועדת המערכת:

מרדכי ארמוני, אריה בוכנר ז"ל, אפרים בן־דור, שמואל גרושקא, נתן ויגודא, פסק מלינק

עיצוב השערים יחזקאל קמחי

נדפס בישראל, תשל"ז/1977
דפוס "עופר", תל־אביב
הגלופות הוכנו בצינקוגרפיה פיקובסקי
הספר הודפס על נייר מייצור מפעלי נייר חדרה

כתובת המערכת:
אפרים בן־דור, רחוב יצחק שדה 55, ת"א.

התוכן

הקדמה

גלגולים שונים עבר "ספר רוז׳אן" במשך כשמונה שנים, מעת שהתחלנו להכינו ועד השלמתו והופעתו כעת. זהו מאמץ עליון של כמה "משוגעים לדבר", אשר הציבו לעצמם את המשימה הכבדה והמכובדת להנציח את קהילתנו בצורה הנאותה ביותר, בין יתר קהילות ישראל, על־ידי כתיבת ספר כמצבת זכרון וכיאות לעם־הספר.

אמנם רוז׳אן לא היתה שונה מעיירות יהודיות אחרות בפולין, לפני שעלה עליהן הכורת, אבל אנו, שנולדנו ובגרנו בעיירה זו, יודעים שהיה לה יחוד משלה. היא הצטיינה לא רק בנופה המיוחד, הודות למצבה הטופוגראפי על הגדה הגבוהה־יחסית של נהר הנארב, אלא גם ביהודיה — תושביה מדורי־דורות, שבנו אותה מחדש, בעקשנות ובשקידה, אחרי כל חורבן בעקבות המלחמות הרבות, שפקדו את האיזור שעל אם־הדרך בין וארשה לרוסיה.

היו אלה יהודים פשוטי־עם, מכל השכבות הסוציאליות, אדוקים באמונתם וחופשיים בדעותיהם, שואפי ציון ואנטי־ציונים. במיוחד נחרת בלבנו הנוער היהודי ברוז׳אן, שהעמיס על שכמו את גאולת העולם והעם, שרק מעטים ממנו הגיעו לגאולה שלמה בארץ מולדת. כאן בישראל, וחלק קטן, שרידים ניצולים, מצאו מקלט בארצות המערב ובנו שם את ביתם.

עיקר כוונתו של הספר — להחיות את עברנו ולהנציח את הדמויות הזוהרות שחיו ופעלו שם, להעלותן מאלמוניותן ולתארן בשאיפותיהן ובמאבקן על קיום יהודי יהודי, דתי וחברתי ופוליטי. מטרת הספר היא לספר לדורות הבאים, איך יהודי רוז׳אן עיצבו את חייהם היהודיים בתוך חברה עוינת, יצרו מסגרות חברתיות ומילאון תוכן לאומי שורשי, הקימו מוסדות פנימיים, שהטילו מרות תוך הכרעות חופשיות דמוקרטיות — על־אף חוסר סמכות ממלכתית. הספר בא להנציח גם אותה רוח יהודית עתיקת־יומין, שבני־עמנו קיימו בכל התנאים, את הצו של "ישראל ערבים זה לזה", שהתבטא בעזרה הדדית אישית שבין יהודי לאחיו, ועזרה מאורגנת, בקופות־עזר למיניהן.

הספר בא להנציח גם את כליונם הטראגי של יהודי רוז׳אן, אשר נמלטו על נפשם כבר בימים הראשונים של המלחמה ונפלו שדודים בכל דרכי פולין העצובות והעקובות־מדם; וכן את אלה משארית הפליטה, שעברו את כל מדורי הגיהינום בנדודיהם לרוסיה ומרחבי סיביר ובחזרה, בחפשם הצלה ומנוח לכף רגלם, ורק חלק זעיר זכה לבנות את ביתו בישראל החדשה.

הספר, המשתרע על כשש־מאות עמודים, הוא פרי עבודה קולקטיבית. איסוף החומר היתה מלאכה קשה ביותר. אין בין בני רוז׳אן, כמעט, מושכים בעט סופרים. לכן פנינו אל כל בני עיירתנו והשתדלנו להגיע אל מירב האנשים המסוגלים להביע את עצמם בכתב או בעל־פה. לצערנו, לא רבים כתבו. רוב החומר נרשם מפי בני עירנו, ואף זאת לאחר מאמצים גדולים לדובב אותם. השתדלנו להקיף מספר גדול ככל היותר של כותבים ומשיחים כדי לתת ביטוי מהימן ומקיף של העיירה — קורותיה, אנשיה והווי־חייה. למרות כל מאמצינו ופניותינו לא עלה בידנו לתאר ולמצות את כל מה שהיה וראוי לתיאור. החסר ואי־האיזון, במידה שישנם, נובעים אפוא מאי־הענותם של בני עירנו. אך למעלה מכל ספק, שבתנאים הנתונים עשינו את המקסימום כדי להביא בספר תמונה רב־צדדית של העיירה, על כל האנושי והיהודי והיפה שהיה בה.

מאמץ גדול, למעלה מן המשוער, נעשה גם במימון הוצאת הספר. לא נתגלו לנו מיליונרים בארה״ב ובארץ, שיכלו ורצו לתרום את הסכומים הנדרשים. לפיכך היתה נבונה ההחלטה

להתחיל בכוחות עצמנו, מתוך אמונה שאחינו בארה״ב ובארצות אחרות יצטרפו אלינו במרוצת העבודה, כאשר נוכיח את יוזמתנו. ואכן, כך הווה. לאחר התאזרות כספית עצמית בארץ התחלנו במלאכה. עם ביקורו של חברנו **אפרים בן־דור** בארה״ב בשנת 1970 ופגישותיו עם אנשינו נפרצה הדרך גם אליהם. הם הבטיחו להשתתף בכתיבה והתחילו לשלוח כסף. ועידודם החומרי והמוראלי הגביר את קצב עבודתנו.

אולם אז הופיעו קשיים גדולים במלאכת העריכה (הדברים ידועים, ואין חשיבות לפרטם כאן). היתה זאת החלטה נועזת ונבונה במצב זה להחליף את העורך. וכך עשינו. עם מסירת העריכה לסופר **בנימין הלוי** קיבלה עבודת הספר תנופה מחודשת, ולמרות עיכובים זמניים הגענו עד הלום — הופעת הספר בצורה שלפניכם.

בין הבעיות הקשות, שניצבנו בפניהן, היתה בדיקת החומר ומהימנותו. השתדלנו לוודא דברים עם מספר אנשים, במקרה שעובדה מסוימת לא היתה ברורה כל־צורכה. ועל־אף כל מאמצינו — אפשר שיתגלו אי־דיוקים או שיבושים בתיאורים או ברשימת הנספים, ועם הקוראים הסליחה. הן בלתי־אפשרי להוציא ספר כזה בלי שגגות.

לא יכולנו למנוע תיאור חוזר של מאורעות מסוימים. איפשרנו לכל אחד למסור את הדברים, כפי שהוא ראה וחווה אותם, ולהתבטא כפי יכולתו. משום כך אין החומר שווה באיכותו. פסלנו רק מעט־שבמעט, אשר לפי הערכתנו ועל דעתו האובייקטיבית של העורך ב. ה. היה מיותר או בלתי־ראוי לדפוס.

בעיה מיוחדת במינה היתה שיבוץ התמונות. קבענו לעצמנו עקרון, והוא — לתת ביטוי אובייקטיבי למציאות עיירתנו, הילכך העדפנו תמונות קבוצתיות של תנועות ומפלגות או של קבוצות בעלות אופי מיוחד, ודחינו קבוצות סתם. לעומת זאת נתנו את האפשרות לבני עירנו להנציח את משפחותיהם, בתמונות או בכתב, כמעט באופן בלתי־מוגבל. אך, לצערנו, לא כולם הגישו לנו חומר זה — היקר וקרוב להם — למרות כל הפצרותינו.

הספר מופיע בעברית וביידיש; וחלק באנגלית, למען בני עירנו שבארצות הפזורה. מלבד החלק ההיסטורי נבחרו לתרגום לאנגלית אי־אלה רשימות בתחומים שונים, לפי שיקולו האובייקטיבי של העורך. רשימות שונות, שיש בהן חשיבות כללית, תרגם העורך, לפי קביעתו, מעברית ליידיש ומיידיש לעברית. אולם, כמובן, חלקו המכריע של הספר הוא בעברית, וזאת למען הדורות הבאים בישראל — המקום היחיד להנצחת עברו של עמנו, המקום היחידי לעתידו הלאומי עלי אדמות.

פטירתו של אריה בוכנר ז״ל היתה אבידה לכולנו ומכה רצינית לעוסקים בהכנת הספר. חלקו במפעל זה היה רב, אך עם הסתלקותו לא נפסקה העבודה. העורך יחד עם צוות ועדת המערכת המשיכו במלאכה עד סיומה המוצלח.

עם חתימת הספר אנו מודים לכל אלה בארץ ובחו״ל, שעזרו בהכנתו ובהיצאתו:

לחברים שכתבו או סיפרו או מסרו מסמכים ותעודות; לאנשי רוז׳אן שהעלו בארץ ובחו״ל תרומות כספיות הדרושות להוצאת הספר; לעורך **בנימין הלוי**, שגיבש את אופי הספר והשקיע בו הרבה עמל וידע; למגיה **צבי פינקלמן** שבמסירותו תרם הרבה למניעת שגיאות; לחבר **גיאורג אלישברג**, שתרגם את החומר לאנגלית; ל**אהרן ויונה זיורב** בעלי דפוס ״עופר״, שעשו את מלאכתם הקשה הזאת בלב פתוח וביחס חם, הרבה מעבר למחויבות המקצועית.

יעמדו כולם על התודה והברכה!

ארגון יוצאי רוז׳אן
ועדת המערכת

אדר תשל״ז, מארס 1977

הקדמה

פארשידענע גלגולים איז דורכגעגאנגען דער "ספר רוזשאן" אין משך פון איבער אכט יאָר, פון דער צייט וואָס מיר האָבן אָנגעפאנגען ארבעטן אויף אים ביז זיין דערשיינען איצט. דאָס איז אן אָנשטרענגונג פון עטליכע איבערגעבענע "משוגעים", וועלכע האָבן געשטעלט פאר זיך דעם בכבודיקן און שווערן ציל צו פאראייביקן אונדזער קהלה אויף דעם פּאַסיקסטן אופן, צווישן די איבעריקע יידישע קהלות, דורך שרייבן א בוך אלס אן אָנדענקונגס מצבה און לויט דער טראדיציע פון עם־הספר.

כאָטש רוזשאן איז נישט געווען אַנדערש ווי די איבעריקע יידישע שטעטלעך אין פּוילן, איידער זיי זענען אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד, אָבער מיר, וועלכע זענען געבאָרן געוואָרן און אויפגעוואקסן אין דאָס שטעטל, ווייסן דאָך אז זי האָט געהאט איר יחוד. זי האָט זיך אויסגעצייכנט נישט נאָר מיט איר באַזונדערער לאנדשאַפט, אַ דאַנק איר טאָפּאָגראפישער לאגע אויפן גאנץ־הויכן ברעג פון טייך נארעוו, נאָר אויך מיט אירע יידן — פיל־דורותדיקע איינוווינער, וועלכע האָבן זי געבויט פון דאָס ניי, מיט פּאַרביסנקייט און פלייסיקייט. נאָך יעדן חורבן צוליב די פילע מלחמות, וואָס האָבן זיך געפירט אין דער געגנט, אויפן הויפּט־וועג צווישן ווארשע או רוסלאנד.

דאָס זענען געווען פּאָלקסטימליכע יידן, פון אלע סאָציאַלע שיכטן, גלויביקע און פרייע, ציוניסטן און געגנערס פון ציוניזם. ספּעציעל האָט זיך איינגעקריצט אין אונדזער הארצן די יוגנט פון רוזשאן, וועלכע האָט געשטרעבט אויסצולייזן די וועלט און דאָס פּאָלק, אָבער ווייניקע פון זיי האָבן דערגרייכט צו פולער אויסלייזונג אין דאָס אייגענע לאנד, דאָ אין ישראל, און זייער א קליינער טייל, אָפּגעראַטעוועטע רעשטלעך האָבן געפונען א מקלט אין די מערב לענדער און דאָרט געבויט זייער לעבן.

די הויפּט־כּונה פון בוך איז אויפצולעבן אונדזער פארגאנגנהייט און פאראייביקן די ליכטיקע געשטאלטן, וועלכע האָבן דאָרט געלעבט און געווירקט, ארויסברענגען זיי פון זייער אנאָנימיטעט און זיי שילדערן אין זייער שטרעבונג און גערַאנגל פאר א זעלבסט־שטענדיקן יידישן קיום — רעליגיעז, געזעלשאַפטלעך און פּאָליטיש. דאָס ציל פון בוך איז צו דערציילן די קומענדיקע דורות, ווי די יידן פון רוזשאן האָבן געבויט און געפירט זייער יידיש לעבן אין א פיינדלעכער געזעלשאַפט, האָבן געשאַפן אייגענע סאָציאַלע און קולטורעלע אנשטאלטן, וואָס האָבן געווירקט פריי און דעמאָקראטיש און וועלכע מען האָט געהאָרכט פון אייגענעם ווילן, אָן קיין מלוכה׳שן צוואנג. דאָס בוך קומט פאראייביקן אויך דעם לאנג־יעריקן יידישן גייסט פון "כל ישראל ערבים זה לזה", וואָס אונדזערע ברידער יידן האָבן אים פארווירקליכט אין אלע באַדינגונגען דורך קעגנזייטיקער הילף פון איין יידן צום צווייטן און פון אלגעמיינער אָרגאַניזירטער הילף דורך פארשידענע קאַסעס.

דאָס בוך וועט אויך פאראייביקן דעם טראגישן אומקום פון די רוזשאנער יידן, וועלכע זענען אנטלאָפן פון שטעטל שוין אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה, זוכנדיק א רעטונג, און זענען געפאלן, פארפייניקט אָדער אויסגעשעפּט, אויף אלע פוילישע בלוטיקע וועגן; און אויך די פון דער שארית הפליטה, וועלכע האָבן דורכגעלעבט אלע זיבן מדורי גיהינום אין זייערע וואנדערונגען קיין רוסלאנד און אין די ברייטקייטן פון סיביר און צוריק, און נאָר א קליינער טייל פון זיי האָט זוכה געווען צו בויען זייער לעבן אין דאָס נייע ישראל.

דאָס בוך פאַרנעמט איבער 600 זייטן און איז א פולשטענדיקע קאָלעקטיווע ארבעט. דאָס צוזאמענקלייבן פון מאטעריאל איז געווען זייער א שווערע מלאכה. צווישן אונדז, רוזשאנער, איז כמעט נישטאָ קיין שרייבער. דערפאר האָבן מיר זיך געווענדעט צו אלע אונדזערע שטעטלשע און מיר האָבן זיך געמיט צו דערגרייכן צו אלע וואָס קענען זיך אויסדריקן שריפטליך און מונדליך. צו אונדזער באדויערן, נישט אלע האָבן געשריבן. דער גרעסטער טייל פון מאטעריאל האָבן מיר געדארפט פארשרייבן פון וואָס אונדזערע רוזשאנער האָבן דערציילט, און אויך דאָס נאָך פיל מי זיי ברענגען דערצו זיי זאָלן דערציילן. מיר האָבן זיך געמיט ארומנעמען וואָס מער שרייבער און דערציילער, כדי צו געבן א קאָמפּעטענטן און פילפארביקן בילד פון אונדזער שטעטל — איר געשיכטע, אירע מענטשן און לעבנס־ארט. און טראָץ אונדזער אָנשטרענגונג און פילע ווענדונגען איז אונדז נישט געלונגען צו באשרייבן אלץ וואָס איז געווען וויכטיק און ווינשנסווערט באשריבן צו זיין.

א גרויס אָנשטרענגונג, איבער יעדן שעור, איז געמאכט געוואָרן צו פינאנסירן דאָס ארויסגעבן פון בוך. מיר האָבן נישט אנטדעקט קיין מיליאָנערן אין אמעריקע און אין ישראל, וועלכע האָבן געקענט און געוואָלט שפּענדן די נויטיקע סומען. איז טאקע געווען א פארנונפטיקער באשלוס אָנצוהויבן מיט די אייגענע כוחות, גלויבנדיק אז אונדזערע ברידער אין אמעריקע וועלן זיך אָנשליסן צו אונדז אין לויף פון דער ארבעט, ווען מיר וועלן דערווייזן אונדזער איניציאטיוו. און כך הווה. מיר האָבן דורכגעפירט דאָ אין ישראל אן אייגענע באשטייערונג און אָנגעפאנגען די ארבעט. מיטן באזוך פון אונדזער חבר **אפרים בענדער** (בן־דור) אין אמעריקע אין 1970 און זיינע באגעגענישן מיט פילע רוזשאנער איז אויפגעעפנט געוואָרן דער וועג צו זייער באטייליקונג. זיי האָבן צוגעזאָגט צו שרייבן און אָנגעהויבן שיקן געלט, און זייער מאָראלישע און מאטעריעלע הילף האָט פארשטארקט דעם טעמפּאָ פון אונדזער ארבעט.

אָבער דאן זענען ערשינען גרויסע שוועריקייטן אין דער רעדאקציאָנס ארבעט, און עס איז געווען א דרייסטער און פארנונפטיקער באשלוס אין אזא לאגע צו בייטן דעם רעדאקטאָר. און אזוי האָבן מיר געטאָן. מיטן אויסקלייבן אלס רעדאקטאָר דעם שריפטשטעלער **בנימין הלוי** האָט די אַרבעט געקראָגן אַ באַנייטע און פרישע טעטיקייט, און טראָץ צייטווייליקע שוועריקייטן און מניעות זענען מיר דערגאנגען צום ציל — דאָס ערשיינען פון בוך אין דער דאָזיקער צורה.

צווישן די שווערע פּראָבלעמען וועלכע מיר האָבן געדארפט לייזן איז געווען דאָס אונטערזוכונג פון מאטעריאל, זיין רעאליטעט און באגלויבקייט. מיר האָבן זיך באמיט זיך צו דערוויסן ביי פילע מענטשן, אין פאל ווען א געוויסער פאקט איז נישט געווען גענוג קלאָר אדער זיכער. און דאָך קען זיין, אז עס געפינען זיך פעלערן אָדער נישט־פינקטליכקייט אין די באשרייבונגען אָדער אין דער ליסטע פון די אומגעקומענע — בעטן מיר מחילה ביי די לייענער. עס איז, ווייזט אויס, אונמעגליך ארויסצוגעבן אזא בוך אָן קיין טעות.

מיר האָבן נישט געקאָנט אויסמיידן איבערחזרונגען פון געוויסע געשעענישן. מיר האָבן געגעבן יעדן איינעם די מעגליכקייט צו דערציילן די פּאסירונגען ווי ער האָט זיי געזען און איבערגעלעבט; אויך האָבן מיר געלאָזן יעדן איינעם זיך אויסדריקן לויט זיינע מעגליכקייטן, נישט צופוצנדיק ווי ליטעראטור וואָלט געפאָדערט. דערפאר איז נישטאָ קיין איינהייטליכקייט פון קוואליטעט. מיר האָבן געפּסלט זייער ווייניק. נאָר דאָס וואָס איז

לויט אונדזער אָפּשאַצונג און לויט דער אָביעקטיווער דעה פון רעדאַקטאָר ב. ה. געווען איבעריק אָדער נישט דרוק־ווערט.

אַ גאָר ספּעציעלע פּראָבלעם זענען געווען די בילדער. מיר האָבן באַשטימט אַ פּרינציפּ, צו געבן אַן אָביעקטיוון אויסדרוק פון דער ווירקליכקייט פון שטעטל. דערפאַר האָבן מיר גענומען נאָר בילדער פון גרופּן פון באוועגונגען און פּאַרטייען אָדער פון גרופּן מיט אַ באַזונדערער באַדייטונג, און מיר האָבן נישט געגעבן סתם גרופּן. אָבער קעגן דעם האָבן מיר געגעבן יעדן איינעם די מעגליכקייט צו פאַראייביקן זיין משפחה, אין בילד און אין שריפט, כמעט אָן באַשרייַנקונג. נאָר, צו אונדזער באַדויערן, נישט אַלע האָבן אונדז צוגעשטעלט דאָס טייערע און וויכטיקע מאַטעריאַל פאַר זיי, טראָץ אַלע אונדזערע ביטעס און דערמאָנענישן.

דאָס בוך ערשיינט אין העברעיִש און יידיש. און אַ טייל אין ענגליש, פאַר אונדזערע לאַנדסלייט אין דער גולה. אויסער דעם היסטאָרישן טייל, וואָס מיר גיבן אין אַלע דריי שפּראַכן, האָבן מיר איבערזעצט אויף ענגליש געוויסע אַרטיקלען פון פאַרשידענע געביטן, לויטן אָביעקטיוון באַשלוס פון רעדאַקטאָר. געוויסע אַרטיקלען אָדער רשימות, פון אַלגעמיינער וויכטיקייט, האָט דער רעדאַקטאָר, לויט זיין איינזען, איבערזעצט פון העברעיִש אין יידיש און פון יידיש אין העברעיִש. אָבער, פאַרשטייט זיך, אַז דער גרעסטער טייל פון בוך איז אין העברעיִש, און דאָס פאַר די קומענדיקע דורות אין ישראל — דער איינציקער אָרט צו פאַראייביקן די פאַרגאַנגנהייט פון אונדזער פאָלק, דער איינציקער אָרט פאַר דער צוקונפט פון אונדזער נאַציאָנאַלער עקזיסטענץ.

דער פּריצייטיקער טויט פון אריה בוכנער ז״ל איז געווען אַ גרויס פאַרלוסט פאַר אונדז אַלעמען און אַ גרויסער קלאַפּ פאַר די וועלכע האָבן זיך געמיט אין צוגרייטן דאָס בוך. אריה׳ס טייל אין דער אונטערנעמונג איז געווען זייער גרויס. אָבער די אַרבעט איז נישט איבערגעריסן געוואָרן. דער רעדאַקטאָר צוזאַמען מיט די חברים פון דער רעדאַקציאָנס קאָמיסיע האָבן ממשיך געווען די אַרבעט — ביז דעם געלונגענעם סיום.

מיט שליסן דאָס בוך ווילן מיר דאַנקען אַלע, אין ישראל און איבעראַל, וועלכע האָבן אונדז געהאָלפן אים צוגרייטן און אַרויסלאָזן:

די חברים וועלכע האָבן געשריבן אָדער דערציילט אָדער אונדז איבערגעגעבן בילדער און דאָקומענטן;

אַלע נדבנים וועלכע האָבן בייגעטראָגן די נויטיקע געלטער אַרויסצולאָזן דאָס בוך;

דעם רעדאַקטאָר **בנימין הלוי**, וואָס האָט אַריינגעלייגט אין בוך פיל מי און וויסן; דעם קאָרעקטאָר **צבי פינקעלמאַן**, פאַר זיין איבערגעבנקייט און פלייסיקייט; די אייגנטימער פון דרוק „עופר“, **אהרן** און **יונה זשוראַוו**, וועלכע האָבן געטאָן זייער שווערע אַרבעט מיט אַן אָפּן און וואַרעם האַרץ, פיל מער ווי זייער פּראָפעסיאָנעלער פאַרפליכטונג; דעם חבר **געאָרג עליאַסבערג**, וועלכער האָט איבערזעצט די רשימות אין ענגליש.

יעמדו כולם על התודה ועל הברכה!

רעדאַקציע קאָמיטעט

אדר תשל״ז, מאַרס 1977

בשער הספר

אל מאות ספרי הזכרון של קהילות יהודיות, אשר הושמדו בגולת אירופה, מצטרף בזה ספר נוסף — ספר הזכרון לקהילת רוז׳אן. בשביל רבים, שלא מבני קהילה זו, הרי זה עוד ספר, אולם בשביל יוצאי עיירה זו שעל גדות הנארב זהו לא רק ספר — זהו פרעון חוב קדוש לזכר יקיריהם, שנספו באורח האכזרי ביותר שידעה ההיסטוריה, הן שלנו והן של העולם. זוהי גם מצבה לזכרון ולעדות, למען ידעו בני דורנו ודור יבוא, איזו תפארת יהודית ואנושית היתה לנו ואיננה עוד.

אין לָמוֹד את ערכו וחשיבותו של הספר בשביל בני רוז׳אן. מבלי יכולת לפקוד את קברי יקיריהם, כמנהגם של בני אנוש ושל יהודים טובים, זוהי הפינה היחידה, פינת היאָרצייט והלב, להתייחד עם אחים ואחיות, קרובים וחברים, שמותם הטראגי אינו מש מן הזכרון ומדי פעם חוזר וצורב כמכוות־אש. איש רוז׳אן כי יקרא או ידפדף בספר, ועלו נגד עיניו תמונות מבית־הוריו ומצור־מחצבתו, תמונות מימי־ילדותו המאושרים ונעוריו התוססים; והעיקר, דמויות קרובות, יקרות, תרומיות — עולם עשיר של עבר זוהר וקודר גם יחד, אי יהודי מפואר בתוך ים של שנאת הגויים. מה גדול שברון־הלב, כי חיים ואנשים אלה נכרתו והותירו רק זכרונות מוכתמים בדם כה רב, והם צרורים בדפי ספר זה.

אך לא רק לבני רוז׳אן עניין בספר. תיאורי קורותיו ודמותו של עם נבנים מרבבות לבנים בודדות, וספר זכרון הוא בבחינת לבנה כזאת. היסטוריונים וסופרים ימצאו בספר הזכרון של קהילת רוז׳אן, כמו בספרים אחרים כדוגמתו, חומר יקר־ערך ומיוחד במינו לתאר ולשמר את פניה הרוחניים והמוסריים של יהדות פולין. יש בספר זה ניצוצות מאירים של גדולה אנושית וגבורה יהודית — תקוותנו שיהא להם מאסף ונותן להם ביטוי כלל יהודי.

כאדם שאיננו בן העיר, אף לא איש פולין, התחלתי את עבודת העריכה כאוחז עט, אולם חיש מהר אחז בי החומר וגרפני. אינך יכול לעשות מלאכת עריכה כזאת מבלי רגשי הערכה גוברת, עד כדי הערצה והתפעמות, ואף לא בלי מעורבות רגשית — הן כיהודי והן כאחד שכל בית הוריו ומרבית שאריו נספו בשואה. לא פעם, תוך כדי עריכת רשימה — ובמיוחד רשימה מזכרונות ניצולי השואה — חנקו דמעות את גרוני והמראות רדפו אחרי ימים רבים. אבל עתה, משהשלמנו את המפעל החשוב והכאוב הזה, הנני אסיר־תודה למקרה שצירפני אל קומץ ״המשוגעים־לדבר״, אשר הודות להם ולחבריהם יכולים אנו עתה לברך על המוגמר. עבודתם היתה מפרכת וגוזלת זמן ומנוחה, ולעתים גם מתסכלת, שאני חש חובה לציינם ולהודות להם, למען ידעו אנשי רוז׳אן להעריך את פעלם.

עוד זכיתי להכיר את חברכם הדגול אריה בוכנר ז״ל ולהשיח עמו בענייני הספר ועריכתו. יותר מזה עזרו לי ושיתפו עמי פעולה חבריכם — יבדלו לחיים ארוכים! — מרדכי ארמוני, פסח מלינק, נתן ויגודה ושמואל גרושקא. חלקם רב בהוצאת הספר. אך יותר מכולם פעל ועמס על כתפיו את כל הקטנות והגדולות חברכם־חברי אפרים בן־דור, שהתגלה כאיש רוז׳אן מסור ביותר וכמו״ל חרוץ ומוכשר.

אני מודה לכם, אנשי רוז׳אן, בעד הזכות שנתתם לי לעזור בהצבת יד לקהילתכם, שהיתה קהילה יהודית שורשית ופעלתנית ואשר ראויה לזכרון עולם.

בנימין הלוי

מיטן בוך

צו די הונדערטער יזכור־ביכער פון יידישע קהלות, וועלכע זענען פארניכטעט געוואָרן אין גלות אייראָפּע, שליסט זיך אָן דער ספר הזכרון פון קהלת רוזשאַן. פאר פילע, נישט רוזשאַנער, איז דאָס נאָך א בוך, אָבער פאר די וועלכע זענען געבאָרן געוואָרן און האָבן געלעבט אין דאָס שטעטל אויפן ברעג פון נארעוו איז דאָס נישט נאָר אַ בוך — דאָס איז א הייליקער חוב וואָס זיי צאָלן דעם אָנדענק פון זייערע טייערסטע, וועלכע זענען אומגעקומען אויף דעם אכזריותדיקסטן אופן וואָס די היסטאָריע האָט געוווסט. דאָס איז אויך אַ מצבה צו גערענקען און צו דערמאָנען, פאר אונדזער דור און פאר די קומענדיקע דורות, וואָס פאר א פראכט — א יידישע און מענשליכע — איז געווען און מער נישטא.

עס איז נישט אָפּצושאצן דעם ווערט און וויכטיקייט פון בוך פאר די רוזשאַנער. אזוי ווי זיי האָבן נישט די מעגליכקייט צו קומען אויף די קברים פון זייערע טייערסטע, ווי עס איז דער מנהג פון גוטע יידן און מענטשן, איז עס דאָס איינציק ווינקעלע, דאָס ווינקעלע פון יאָרצייט און הארץ, זיך צו פאראייניקן מיטן זכר פון טאַטע מאַמע, פון ברידער און שוועסטער, פון פריינט און חברים, וואָס זייער טראגישער טויט פארשווינדט נישט פון זכרון און פון צייט צו צייט צעפלאַקערט זיך פון דאָס ניי. א רוזשאַנער, וואָס וועט לייענען אָדער בלעטערן דאָס בוך, וועלן אויפקומען פאר זיינע אויגן בילדער פון זיין עלטערנס־הויז און פון זיין אָפּשטאמס־אָרט, בילדער פון די גליקליכע קינדער־יאָרן און ברויזנדער יוגנט; און דער עיקר, נאָענטע און טייערע געשטאלטן וועלכע קענען דינען אלס א מוסטער. דאָס איז געווען א רייכע פארגאנגנהייט, א פראכטפולער יידישער אינזל אין מיטן אַ ים פון האַס. ווי גרויס איז דער בראָך, אז אזא לעבן און אזעלכע מענטשן זענען פאַר־שניטן געוואָרן און איבערגעלאָזט זכרונות פארפלעקט מיט אזוי פיל בלוט. און דאָס אַלץ איז איינגעוועבט אין די בלעטער פון דאָס בוך.

נאָר נישט נאָר פאר רוזשאַנער איז וויכטיק דאָס בוך. די געשיכטע און געשטאלט פון א פאָלק ווערט געבויט פון טויזנטער איינצלנע ציגל, און א יזכור־בוך קען געגליכן ווערן צו אזא מין ציגל. היסטאָריקער און שריפטשטעלער וועלן געפינען אין יזכור־בוך פון קהלת רוזשאַן, אזוי ווי אין אנדערע ביכער זיין גלייכן, אינטערעסאנט און וויכטיק מאטעריאל צו שילדערן און אָפּהיטן דאָס גייסטיקע און מאָראלישע געזיכט פון פוילישן יודנטום. עס זענען פאראן אין בוך פילע לייכטנדע פונקען פון מענטשליכער גרויסקייט און יידישער גבורה. מיר האָפן אז עס וועט זיך געפינען ווער ס'וועט זיי צוזאמענקלייבן און געבן אָן אלגעמיינעם יידישן אויסדרוק.

איך בין נישט קיין רוזשאַנער, און אפילו נישט קיין פוילישער. כ'האָב אָנגעהויבן דאָס רעדאגירן ווי א שרייבער, אָבער גאָר גיך האָט מיך דאָס מאטעריאל פארכאפּט און פארט־ראָגן ווייט פון פּראָפעסיאָנעלן צוגאנג. קענסט נישט רעדאגירן אזעלכע זכרונות און שילדערונגען אָן וואקסנדער אָפּשאצונג און פארערונג; און אויך נישט אָן פערזענליכער ארייננעצויגנקייט — ווי א ייד און אלס איינער וואָס זיינע טאטע־מאמע, ברידער און שוועסטער, און די מערסטע קרובים זענען אומגעקומען צוזאמען מיט די, וועלכע דאָס בוך באשרייבט און שטעלט זיי אַ מצבה. נישט איינמאָל, באארבייטנדיק א רשימה — און

ספּעציעל די זכרונות פון די גרעראַטעווועטע — זענען טרערן געשטאַנען אין מיינע אויגן און די בילדער האָבן מיך נאָכגעפּאָלגט טעג און נעכט.

אָבער איצטער, ווען מיר האָבן פאַרפאַלקאָמט די דאָזיקע וויכטיקע און ווייטיקדיקע אונטערנעמונג, בין איך דאַנקבאַר דעם צופאַל וואָס האָט מיך צוזאַמענגעפירט מיטן בינטל „משוגעים לדבר", וואָס א דאַנק זיי און זייערע חברים קענען מיר איצט בענטשן „שקיימנו". זייער ארבעט איז געווען אומבאַשרייבליך שווער און האָט זיי צוגענומען א סך צייט און רו, און מאַנכמאָל איז זי אפילו געווען שטאַרק אנטוישנד — דערפאַר פיל איך א פליכט זיי צו באַצייכנען און דאַנקען, אז אלע רוזשאַנער זאָלן וויסן ווי אָפּצושאַצן זייער מי.

איך האָב נאָך זוכה געווען צו באַגעגנען אייער פּראָמינענטן חבר אריה בוכנער ז"ל און ארומשפּרעכן מיט אים ענינים פון בוך און רעדאַקציאָנס-פּראָבלעמען. נאָך פיל מער האָבן מיר געהאָלפן און זענען געשטאַנען ביי מיין זייט אייערע חברים — זיי אויף לאַנגע יאָרן! — מרדכי ארמוני (מאָטל זאַמעק), פסח מלינעק, נתן וויגאָדא און שמואל גרושקא. זייער טייל אין צוגרייטן דאָס בוך איז זייער באַדייטנד. אָבער מער פון אלעמען האָט געטאָן און געטראָגן אויף זיינע פּלייצעס אלע קליינע און גרויסע זאַכן אייער, און מיין, חבר — אפרים בענדער (בן-דור). ער האָט זיך ארויסגעוויזן אַלס אן איבערגעבענער רוזשאַנער און אלס א פּייאיקער און טיכטיקער ארויסגעבער.

איך דאַנק אייך, רוזשאַנער טייערע יידן, פאַר דעם זכות וואָס איר האָט מיר געגעבן צו העלפן שטעלן א מצבה אייער קהלה, וואָס איז געווען א וואָרצלדיקע, אקטיווע, יידישע קהלה און איז ווערט צו אן אייביקן אָנדענקונג.

בנימין הלוי

סדר השמות בכתובות שמתחת לתמונות הוא מימין לשמאל.

לא יכולנו לשמור על אחידות הכתיב של שמות אנשים ומקומות מחמת השוני שבהיגוי ובכתיב של המחברים. כמו־כן יש שוני־מה במלים מסוימות ביידיש, ואף זה מהסיבה דלעיל. סברנו כי בספר מעין זה, שהוא עבודה קולקטיבית של רבים ושונים, האחדה יתירה תפגום במהימנות.

עששרד

לע

העאוב

מתולדות קהילתנו

רוז'אן – סקירה היסטורית

אנו מביאים פה מובאות מתוך ששה מקורות מידע היסטוריים על רוז'אן העיר והיהודים שבה. בזה כמעט מיצינו את כל המצוי בכתובים וברשומות הדורות על רוז'אן. לצערנו, רובם של מקורות אלה באו לנו מחקירות נוצריות, אשר גם אם לא המעיטו במתכוון את רישומנו בארצותיהן, הרי, לפחות, זיכונו בתשומת־לב מועטה.

לפי הסדר הכרונולוגי של המקורות אנו מקדימים את ה"אנציקלופדיה פובשכנה". בערך "רוז'אן" מועטים בה הפרטים על היהודים, על אף היותה ערוכה בידי יהודי (ואולי בגלל זה...). אחריה בא ה"סלובניק גיאוגרפיצ'ני", אשר נאסף ונערך על־ידי הכנסייה הקאתולית. מקור זה עשיר יותר מקודמו בנקודה היהודית. היהודים בו מופיעים אמנם בשם "ייזראאיליצ'י" ולא בשם הנאצה "ז'ידז'י" — לשם הדגשת האובייקטיביות שבעריכתו — אבל גם הוא אינו מייחס עניין מרובה לערך "יהודים ברוז'אן" ומשאיר אותו כעניין משני, שהרימוז בו מרובה על הפירוט.

רק משני המקורות היהודיים, ה"ייבריייסקאיה אנציקלופדיה" מ־1908—1913 ו"פנקס ועד ארבע ארצות" (דד"א) משנות 1533—1760, אנו למדים על קיום קהילה יהודית ברוז'אן במאה ה־16. כלומר, לא סתם יהודים היו בה בימים הקדומים (ימי־הבינים) אלא יהודים מאורגנים ארגון פנימי משלהם, אשר לרוב הקביל בתחומי שיפוטו לערכאות המדינה, למוסדות המינהל שלה ואף למוסדות החקיקה של מדינתם־מארחתם.

ה"ייברייסקאיה אנציקלופדיה", שמומנה בידי פילנטרופים יהודים, הברון גיצבורג ואחרים, היא דלת טקסט מבאר אך נאמנה בנתוניה. לצערנו, נתונים אלה לקוחים ממירשמי האזרח הרוסיים הצאריסטיים מהשנים 1847—1897, ואין אנציקלופדיה זו מתייחסת לתקופות קדומות יותר, כשם שאיננה מתיימרת להיות אנציקלופדיה, כפי שמחייב שמה, ואיננה מתייחסת לכל היקף העניינים השייכים לנושא שלנו. אין בה פרטי עיסוק, אטנוגרפיה, שיפוט, חברה ועוד ; אף בשטח הדמוגרפיה היא מסתפקת במספרים ויחסי מספרים, ותו לא.

פנקס דד"א משלים את החסר במשהו וממנו אנו למדים, כי כבר בראשית המאה ה־16 היתה רוז'אן עיר־קהילה, משתתפת בתקציבי הארגון היהודי הארצי ונחשבת לאחת הספורות בקהילות ישראל בפולין, אשר נכללו בארגון זה.

נאלצנו אפוא לדלות פרטים על קדמות היישוב היהודי ברוז'אן מספרי ההיסטוריונים היהודים כגון ש' דובנוב, י' שיפר וא' לוינסון. אך בשל ריבוי הקטעים הנוגעים לנושאנו ויריעתם הרחבה ומפני שבכולם מדובר באופן כללי על יהודי מאזוביה וקהילותיהם, מבלי לפרט שמות של ערים, לא העתקנו מובאות והסתפקנו בציון מקומות ובמסקנות, הנלמדות מהם על ערי מאזוביה ורוז'אן בתוכה.

על העיר בתקופה שלפני היספותה למדנו מספר רוז'אן שלפנינו. אנו רואים ספר זה כפנקס־קהילה אחרון של יהדות, שהושמדה וחדלה להתקיים, וביודענו כמה דקדקה ועדת הספר בתיאום העובדות והפרטים, שהובאו ברשימות משתתפיו, אנו רשאים בהחלט לראותו כמקור היסטורי־עממי לתקופתו, ממנו נוכל לשאוב פרטים לרישום תדמיתה של רוז'אן שהיתה ואיננה עוד.

תולדות הישובים היהודיים בפולין־רבתי, ובייחוד במאזוביה, הם בשבילנו ספר חתום מחוסר חומר תיעודי והיסטורי, וזה בגלל שתי סיבות, שהן אחת בעצם:

(א) נסיכויות אלה, ובפרט מאזוביה, נהנו מאות בשנים מחירות חוקתית מסוימת ולא היו תלויות בשום ממלכה וחוקותיה, משום כך אין למצוא כמעט תעודות על קיומן, בשום ארכיון משפטי־ממלכתי פולני; (ב) הישובים היהודיים בהן נהנו מזכויות אוטונומיות מלאות, לפי החוקה היהודית (Constue Judo), ״איגרת הזכויות״ של בולסלב מקאליש, והחוקה המאגדבורגית, וכל שיחם־ושיגם נרשם רק בפנקסי קהילה ובבתי־דין רבניים; ואלה, כידוע, ״נעלמו״ במכוון ולא במכוון ואין כל מקור ערכאי או ממלכתי, שניתן להסתייע בו בשאיבת מידע דרוש לנושא שלנו.

ואין רוז׳אן יוצאת מכלל זה. כל מה שייאמר אפוא בנושא תולדותיה של רוז׳אן היהודית אינו אלא השערות ודבר הלמד מענייניה של כל מאזוביה, או מאזו׳ (דד״א). אך אין ההיסטוריה (כל היסטוריה) נמנעת מלהסיק מסקנות גם מהשערות.

ישובי היהודים במאזוביה וביתר מחוזות פולין נוסדו, כידוע, ליד ערי מבצר וערי אחוזות (מחוזות), וניתן להוכיח, כי גם רוז׳אן כך וכי תולדותיה דומות לתולדות יתר הערים במאזוביה: מה הן נוסדו בנסיבות ידועות ומסוימות, אף היא כך.

הישובים היהודיים במאזוביה קמו, לפי דובנוב (ד׳ סעיף 31), בסוף המאה התשיעית, שאז ״באה מלאכות יהודית מגרמניה אל לֶשק, דוכס פולניה, לבקש ממנו רשות להתיישב בארצו, והדוכס הסכים״. ״היהודים נושבו בימים ההם (1173—1209) בפולין־רבתי, במאזוביה וקויאביה״ (שם שם). לפי שיפר (א׳ סעיף 50) הגיעו היהודים למאזוביה גם ממלכות הכוזרים, ״כאשר זו נפלה בשנת 969 והישובים היהודיים נערכו בפולין־מאזוביה בואך ארץ ביהם והלאה״.

מתולדות ערים אחרות נודע, כי יהודים התיישבו לרוב במקומות מבצר, שהיוו יחידות בטחון צבאיות לשליטים־יחידים, אשר בכך יכלו להטיל מרותם על נתיניהם המתמרדים. שליטים אלה הזמינו אליהם את היהודים, שיעזרו להם לתעש את אחוזות שלטונם ולפתח את המסחר והמלאכה. תמורת תרומתם זו היו שליטים אלה מעניקים ליהודים חסות משפטית וצבאית, חופש תנועה ואוטונומיה פנימית בקהילתם. מן המפורסמות היא איגרתו של קאזימיאֶזש הגדול משנת 1364, בה הוא כותב: ״המלך נעתר לבקשת היהודים היושבים בכל ערי מלכות פולין״ הואיל והוא ״שואף להרבות תועלת אוצרו; ניתנת להם זכות הישיבה והתנועה, חירות המסחר והרשות להכניס ולהוציא סחורות וכן גם להלוות כסף בריבית, בעבוט ובאפותיקי״.

כמוה גם ״תקנות קאליש״, שהיו העתק מדויק של התקנות האוסטריות, והן קובעות: ״...לפיהן נאסרה כל פגיעה בבתי קברות ובבתי כנסת של יהודים... ריבות בין יהודים יכלו להישפט (להחרץ) בפני בית־דין של הקהילה היהודית...״ (דובנוב ה׳ סעיף 24).

יש להניח, כי גם יהודי רוז׳אן התיישבו ב״אחוזה״ זו, אשר ב־1401 אנו מוצאים אותה בסטאטוס של סטארוסטבו (ר׳ ״סלובניק גיאוגרפיצ׳ני״) וזכויות־עיר, שהיא מקבלת אותה שנה, לא באו לה אלא מתרומות הישוב היהודי, שהיווה אז גורם ראשי לעיור נקודות ישוב חקלאיות, מהן היתה מורכבת פולין כולה.

על כל פנים, אף אם אין בידנו לקבוע במדויק את עתיקותה של רוז׳אן היהודית, אם תחילתה בשנת 969 או 1173, הרי את עובדת קיומה בראשית המאה ה־16 אנו יכולים לאשר

בוודאות לפי המובאה מ"פנקס ועד ארבע ארצות", אותה הבאנו במלואה (ר' להלן נספח ד'); ואם במאה זו מדובר כבר בקהילה מאורגנת, פועלת ונוטלת חלק בארגון הארצי של היהודים בפולין, הרי אפשר לקבוע במלוא הוודאות, כי היהודים ברוז'אן הגיעו מוקדם יותר לעירם זו. ועד זה היה, כידוע, מורכב מישובים יהודיים ותיקים, מובהקים ומפורסמים כיחידת־שיפוט אדמיניסטרטיבית־דתית. לפי זה התקיימה רוז'אן היהודית לא פחות מחמש־מאות שנה בבירור, וכאלף שנה לפי כל ההשערות המבוססות. עם השמדת רוז'אן השמיד הצורר ישוב מן הוותיקים בפולין — וגדול פשעו מאוד.

כלכלה וחברה

לא נוכל לקבוע בבירור, מה היה עיסוקם־כלכלתם של יהודי רוז'אן בימים העתיקים, כשם שאין בידינו לתאר את דמותה החברתית. אך גם כאן, מתוך היקש על ישובי מאזוביה אחרים, לא נטעה אם נקבע, כי עיסוקם הכלכלי היה בראש־וראשונה אומנויותיהם, ובעקבות אלה — גם מסחר ושירותים.

א' לוינסון, בספרו המפורט "תולדות יהודי וארשה", מציין, כי קשה להסיק מסקנות ודאיות לגבי עיסוקם של יהודי מאזוביה בתקופה של צירופה למלכות פולין ובמאות הסמוכות לצירופה, אך מהיקשים שונים נוכל להגיד, כי:

(א) חלקם של יהודי מאזוביה בעסקי נשך וריבית לא היה מרובה. באלה עסקו נוצרים רבים, ביניהם גם כמרים ואנשי־דת נוצריים.

(ב) יהדות מאזוביה, ככל יהדות פולין, עסקה בענפי מלאכה שונים; ובשם יצחק שיפר הוא מביא: "ראיה נוספת לקיום המלאכה היהודית משמש הקונטרס הלאטיני 'תשובת היהודים בדבר המסחר', שהופיע בשנת 1539, ובו קובע מחברו האנונימי, כי בפולין כמעט שאין אומנים נוצרים, ומספר האומנים היהודים הוא פי שלושה ממספר הנוצרים."

הדברים אמורים לגופן של עובדות קיומנו בגולה ובגולת פולין, והם גם אמורים לאפולו־גטיקה האומללה, שכפו עלינו צוררינו השונים לתקופותיהם השונות, ולמרבה הזוועה — גם על עברי פי קבר העם, שהם כרו למעננו בפולין החשוכה ובשיתופה המלא. למעננו ולמען בני עמנו אחרינו אין אנו פטורים מלהדגיש ולהבליט את העובדה הבדוקה הזאת, שעמנו הנרדף נשא עמו, בעל כורחו, כישורי חיים והסתגלות, בהם הוא יצר לעצמו אפשרויות קיום בכל המצבים והתנאים. וכך נשאר חיוני ונחוץ לגויים — על אפם ועל חמתם האנטישמית. תכונות אלה גם הבדילוהו מיתר העמים, הודות להן גם יכול היה להתקיים פשוטו כמשמעו במקומות נידוחיו, להעגן ולהמשיך לחיות, ולשאת נפשו אל ציון, מחוז חלומותיו, מבלי להכות שורש בקרקעות נכר.

רק אחרי המלאכה פיתח היהודי, מכורח מציאות חייו, אפשרויות מסחר, וזאת כדי לשווק עודפים ממוצרי ידיו, אשר לא נספגו בשוק המקומי. אלה שוב הביאו עמן, אחר־כך, כשרונות מסחר, בעוד שעיקר עיסוקו של היהודי היתה מלאכתו.

בעקבות מסקנות אמת־והגיון אלה יובן, כי תודות ליהודים מקיימי המלאכה כאפשרות חיים, שאינה תלויה בשדה, בקרקעות, ואחר־כך כמקיימי מסחר במוצרי עודף מלאכתם, נהפכו נקודות־ישוב אלה למוקדי אספקה וסחר־חליפין בתבואות שדה וגן, אשר העיוות וההונאה כרוכים בהם כבכל מסחר בכל העולם, ועמהם מוסדות השפיטה של דיני ממונות ושירותים כספיים והליכים פיננסיים, שמשמעותם הסופי והמכנה המשותף שלהם — עיר.

כך אנו מוצאים את רוז'אן כעיר ובה ששה צַכים למלאכות שירות ("אנציקלופדיה

פובשכנה״), בית בורסקי ופיתוח תעשיית העינבר. אם ב־1401 קיבלה רוז׳אן סטאטוס של עיר, אחרי היותה סטארוסטווה מזמן, ודאי הוא כי יש לזקוף עיור זה לזכות היהודים, שישבו בה ופיתחוה בכיוון היותה עיר: שווקים וערכאות, זכויות אישור לשחרורי מכס, אמינות משקלות, בית מרחץ וכיו״ב.

אשר לארגונה הדתי חברתי של רוז׳אן יש לנו רק שתי אזכרות: אחת מובהקת, ש״במאה ה־18 היתה היא תת־קהילה והיוותה חלק מקהילת מאקוב״ (״ייברייסקאיה אנציקלופדיה״); ואחרת כמעט־מובהקת וקודמת לה, ממנה אנו למדים, כי בתקופת קיום ״ועד ארבע ארצות״ (1530—1766) היתה רוז׳אן קהילה עצמאית לכל דבר ומשתייכת לועד במישרים ועומדת בחובות שהוטלו עליה כעל קהילה ברשות עצמה.

במאות הקודמות אין עדות לקהילת רוז׳אן, פרט לזו הכללית של יצחק שיפר והמתייחסת למאה ה־12 האומרת: ״...בהבדל למצב השפל של קהילות רוסיה זורמים החיים היהודים במאזוביה ובשלזיה וצומחות שם מדי פעם קהילות חדשות.״

מספרים ותנודות

נתונים סטאטיסטיים דמוגרפיים על יהודים ברוז׳אן נמצאים רק מתחילת המאה ה־18. עד אז אין גם מספרים מרובים על פולנים ואחרים, על־אחת־כמה־וכמה — על היהודים, אשר ההתבטלות המספרית היוותה מתמיד מעין קו מנחה במדיניות ההתנחלות היהודית בפזורתה. מהמעט שנמצא לנו מתקבלת תמונה של גידול מספרי באוכלוסיה היהודית שם. על־כל־פנים, בזמנים שעד התקופה הנכללת ב״ספר רוז׳אן״ נמצאת אוכלוסיה זו בסימן של גידול מדהים.

בשנת 1765	173	יהודים ברוז׳אן
בשנת 1856	773	יהודים ברוז׳אן
בשנת 1897	1698	יהודים ברוז׳אן

אם נשלב לתוך טבלה זו את שנת 1828 מה״סלובניק גיאוגרפיצ׳ני״, בה היו 304 יהודים, נגיע לעקומה עולה ומתמדת עד הכפלה ויותר מזה. מן הראוי לציין, כי בהשוואה למספר הכללי של התושבים ברוז׳אן נעשה גידול זה קפריזי מאוד וכולו שלוב קפיצות בלתי־מוסברות, אם כי מובנות לחכמי הרזים המספריים בפולין ידועת הדיכוי של מיעוטיה והצרת רגלי מיטיביה — מאז ומתמיד. אנו ניתן את טבלת ההשוואה הזאת ויסיק המסיק כיד ההבנה הטובה עליו.

בשנת 1828 ישנם ברוז׳אן 304 יהודים בתוך 1021 תושבים, שהם פחות מ־30% מהמספר הכללי.

בשנת 1856 ישנם ברוז׳אן 773 יהודים בתוך 1326 תושבים, שהם 58% בערך מכלל התושבים.

בשנת 1897 ישנם ברוז׳אן 1698 יהודים בתוך 3621 תושבים, שהם פחות מ־47% מכלל האוכלוסין.

סוף דבר

הקדשנו לסקירתנו זו זמן ומאמץ שלא כפי התוצאות המקוּוֹת, משום הצו הדופק בנו ואומר: השאירו זכר ורישום לקהילות שהושמדו, ככל שתוכלו, ובמקום שאין המקורות

מלאים, הסתפקו בשאריות מקור ושאריות רישום, כך שתשוחזר דמות קהילותינו לטובה ולאמת ויוכח לעולם, כי:

(א) קהילותינו היו ריכוזי אדם שוחרי עבודה ושלום, שבניתוקם ממולדתם העשירו ארצות מגוריהם ופיתחו לעצמם אפשרויות חיים שלא על חשבון אחרים.

(ב) חלומם התמידי של היהודים על ירושלים שימש ערובה לכך, שבכל הזדמנות של שיבת ציון היו עוזבים ארצות מגוריהם ברצון ובתודה.

(ג) חריצותם גרמה לליבוי יצרי קנאה, שסופם אנטישמיות.

(ד) בשום תקופה ובשום משטר לא נוצר מצב של הערכה כלפי היהודים מצד הנהנים מחריצותם. והלקח ברור ועומד לדורות ולכל ארצות פזורינו.

המערכת

נספח לסקירה ההיסטורית

מתוך המקורות

אנציקלופדיה פּאָבשכנה

עורך: **שמואל אורגלבנד**

שנת ההוצאה: 1866

רוז'אן (Różan) ...עיר בפלך פלוצק מחוז פולטוסק. יושבת על הנארב. בפולין העתיקה היתה ר' בירה של אחוזה עצמאית. היו בה מבצר ובית־משפט מחוזי.

...ב־1424 העניק לה יאן, נסיך מאזוביה, זכויות עיר וסיפח אליה כפרים שבסביבה וניריי שדה מרובים. בזכויותיה אלה נכללו אישור בית־מרחץ, מיספרה וביקורת משקלות, וכן רשות הטלת מסי דרך ומסים אחרים.

בדעוך נסיכות מאזוביה סופחה ר' לכתר וקיבלה זכויות עיר פלך.

המלכה בונא בנתה כאן אחד מארמונותיה והיתה יושבת בו לעתים מזומנות.

...ברישום של 1564 נמצאו בה 320 בתים. ...בשנת 1581 נוסד כאן מחסן למלח והוא היה מחסן מרכזי. על ספקי המלח הוטל להביא למחסן זה אלף חביות מוויֶליצ'קה וחמש־מאות מבוכניה והיתה לו הזכות למכור על דעתו עצמו את המלח בתום שבועיים.

...בימי אוגוסט השני נחרבה העיר במלחמת השבדים וכל עתיקותיה נעלמו. הבניין היחיד ששרד היה בניין החומה של הכנסייה הקאתולית. בשנים האחרונות שוקמה הכנסייה, אך האכסדראות בעלות הסגנון נהרסו עד ללא אפשרות שיחזורם.

הארמון, שעמד כאן לתפארת, ושלוש הכנסיות האחרות נהרסו עד היסוד.

...היו בעיר ששה צכים של אומנים: טווים, אורגים, סורגים, פרוונים, חייטים וסנדלרים. והיתה גם חברה בשם "אחוות היוגבים".

...בשנת 1813 נחרב בית־המועצה על מגדלו. באבנים, שבהן נסללו רחובות העיר, אפשר עוד היום (1866 — המ') להבחין בכתובות מיוחדות. המעידות, כי אבנים אלה נלקחו מבניין המועצה.

...כיום יש בה 151 בתים. יש בה בית־בורסקי ובית מועצה. לפי החוק אישרו לה ששה ירידים בשנה.

סלובניק גיאוגרפיצ'ני
עורך: **ברוניסלב חליבובסקי**
תכנון ומקורות: **ולאדיסלב ואלבסקי**
מהדורת 1888

רוז'אן (Różan) ...ישוב עירוני על נהר הנארב, ליד שפך נחל רוז'אניצה. שייכת למחוז Sielun, 88 וויורסט מווארשה, הקשורה אתה בכביש וארשה־קובנה, 34 וו' מפולטוסק, 28 וו' מאוסטרולנקה, 62 — מלומז'ה.

...יש בה כנסייה קאתולית בנויית חומה, בית־כנסת, בית־מועצה עירונית, בית־מיבשל שכר ובית־מיבשל לתמד (מעד).

172 בתים, 2414 תושבים (מספר היהודים לא צוין — המ').

בשנת 1828 היו בה רק 114 בתים ו־1021 תושבים, בהם 304 יהודים. בשנת 1860 היו בה 151 בתים, 1810 תושבים (ללא ציון מספר היהודים — המ'). חפירות ארכיאולוגיות במקום גילו קברים ומחפרות המעידים על ישוב פריהיסטורי. ישוב קדום זה נהפך ודאי למרכז משפטי ומסחרי של הסביבה.

...ליד המבצר, התופס את מלוא הגבעה ליד הנארב, התרכז ישוב, אשר זכה לסטאטוס של עיר בראשית המאה ה־15. יאן, נסיך מאזוביה, העניק בשנת 1401 29 נירי שדה לאדם בשם פוקשיבקה, כדי שיצרפם לסטארוסטוו ר'.

תעודת נסיך זה משנת 1403, שהוצאה בצ'כאנוב, מאשרת ומרחיבה את הזכויות האלה של עיור הישוב בר' ומוסיפה לר' את הזכויות לאישור בית־מרחץ, מיספרה, ביקורת משקלות, שחרור ממכס ועוד.

...עם סיפוח מאזוביה לכתר הפולני נהפכה ר' לעיר מחוז לכל דבר, בה נערכו משפטים מקומיים וגם מחוזיים. סאבינצ'יצקי מכנה אותה "עיר מלאת תנועה וחיות".

...לפי המסורת, כאן בנתה המלכה בונא את הארמון והיתה מבלה בו מזמן לזמן.

...לפי הרישומים משנת 1564 היו בר' 320 בתים, שלא שילמו בלו ומכס.

ב־1581 נוסד כאן מחסן מלח מרכזי. המפקח על תעשיית המלח התחייב לספק למחסן זה מדי שנה בשנה 1000 חביות מלח ממכרות וֶליצ'קה ועוד 500 חביות מבוכניה. במשך השבועיים הראשונים היתה המכירה לפי הוראות מוסדות העיר; כתום השבועיים עמדה לו הרשות למכור את המלח כראות עיניו.

...ההכנסות מתעבורת הנארב היו שייכות לעיר.

...בשנת 1526 אישרה אננה, נסיכת מאזוביה, את הזכויות על הגשר (היטלי תעבורה — המ') לר', והן אושררו על־ידי זיגמונט.

...המלכה בונא התירה לתושבי ר' ב־1549 לכרות ביערות שמסביב לר'. ...שטח אדמותיה היה אז 1943 מורג.

...בשנת 1664 השתייכו למחוז ר' הכפרים: פרזיז'אנוב, לוס, זאלוז'ה, רוזאנוב, גרבובקה וזולוטובקה.

...במאה ה־17 נחרבה ר' מחמת מלחמות תכופות (הפשיטות השבדיות — המ') ובגלל מגיפת הדז'ומה. היא החלה לקום מחדש בסוף מאה זו.

מעתיקותיה נותרה רק הכנסייה על שם אננה הקדושה, אשר שוקמה בשנת 1841. עבודות שיקום אלה טשטשו לגמרי את סגנון הבנייה המיוחד לה, שהיה נהוג למן ראשית המאה

ה־16 והמצטיין בקימוריו המחודדים. מן הארמון ומשלוש הכנסיות האחרות לא נשאר כל זכר. בית־המועצה העתיק עם המגדל המפורסם נחרב בשנת 1813.

...מן העיר ר׳ יצא מאצ׳יי איש רוז׳אן, אשר שימש מאז 1430 כסופר הנסיכות והוא הוא אשר תירגם את החוקה המאזובית (מלטינית לפולנית — המ׳). את תולדות ר׳, בצירוף התעודה משנת 1403, רשם ו׳ ה׳ גברצקי בספרו "זכרונות פלוצק" בשנת 1830.

...בשנת 1877 נתגלה ביערות ר׳ עינבר.

יברייסקאיה אנציקלופדיה

עורך: ד״ר ל׳ קאצנלסון

שנת ההוצאה: 1908

...בתקופת הז׳צ׳פוספוליטה היתה ר׳ עיר ראשית (בה ישבה מועצת האיזור — המ׳), שנכללה בפלך מאזובייצק.

במאה ה־18 היתה ר׳ תת־קהילה וכפופה לקהילת מאקוב.

בשנת 1765 היו בה 173 יהודים.

כיום שייכת ר׳ למחוז לומז׳ה, פלך מאקוב (מקודם פלך פלוצק).

ר׳ שייכת לערים היהודיות, בהן לא נתקלו היהודים בהגבלות של תחום מושב ואחרות.

לפי מרשם תושבים בשנת 1856 היו בר׳ 553 נוצרים ו־773 יהודים. לפי מרשם משנת 1897 היו בה 3721 תושבים ו־1698 יהודים.

פנקס ועד ארבע ארצות

ישראל הלפרין

...בכתב מודעה של ועדת הפירוק מיום 22 באפריל 1766 (י״ג אייר תקכ״ו) נקבע, כי יש לגבות מהיהודים 3 זהובים לגולגולת לשם סילוק החובות של הועדים ונקבעו זמני פרעון החובות לסכומיהם ומקומותיהם. הנושים היו בעיקר "המבצרים" של קראקוב, לבוב, קאליש; מוסדות שונים ברוסיה, פולין גדול וכו׳; ואנשים פרטיים. (בין הערים, שתושביהן היהודיים חויבו בתשלום זה, נמצאת גם ר׳, והרשימה אינה גדולה — המ׳.)

הערת המעתיק:

המדובר ב"קובלנה רבה" ש"האלופים, ראשי המדינות וכבוד הרבנים ושאר אלופי ישראל הקצינים" באו למלכות, בה מבקשים "דין ורחמים ממנה, מהשרים שלה ומיועצי הסיים", שיעשו "משפט להם בדבר חובותיהם המרובים, שהזילו מכיסם סכומת (סכומות) מסוימים", כאשר נסעו לסיים שבעיר וארשה. על אופי הקובלנה והצעת האלופים לפתרונה אנו למדים מהחלטת הסיים, כמובא בתעודה המוזכרת, האומרת: "והנה בחסדי המלכות ושררות הסיים נשמעו (נשמעה) קבלנתם ויצאו פקודותם בהסכמות כולם, שיוגבה (שייגבה) מנפשות ישראל שלשה ראטית, היינו ג׳ זהוב פוליש מכל ראש, בכדי שיוכלו לסלק כל חובות וטענות האלופים הראשים הנ״ל."

הערת העורך:

(1) שנת 1766 היא שנת ביטולו של הועד, ואותם קצינים ואלופים וכו׳, ששרפו את הפנקסים לבל יפלו בידי נכרים, הזדרזו והגישו "חשבונות" על חובות המגיעים להם, והממשלה הטילה על היהודים מס גולגולת לסילוק החובות האישיים של הרבנים וגו׳.

(2) את המס הגבוה, פי עשרה או עשרים מהמס הרגיל, הטילו רק על ערים ותיקות,

החברות ב״ועד ארבע ארצות״ מראשית קיומו, אשר נהגו משירותו שנים רבות.

לפי זה יש לראות את ר׳ כקהילה, שהתקיימה כבר בשנת 1533, או 1560 שנת היווסדו של הועד.

ווילקה אנציקלופדיה פאווּשעכנא

ווארשה, 1967.

רוז׳אן, עיירה במחוז מאקוב, ווייוודסטוו ווארשה, על הנארב.

בשנת 1965 — 1400 תושבים, צומת דרכים, מרכז שירותים, מבצר קדום מורכב מארבע מצודות (1885).

חוקת עיר משנת 1373. מהמאה ה־15 מקום מושב ה״אדמה״ (מועצת איזור חקלאית) והמחוז. אחרי סיפוח מאזובשה לכתר (1562) גם סטארוסטבו עירוני.

במאה ה־16 מרכז תעשייה חקלאית. משנת 1581 מאגר מלח.

במחצית השנייה של המאה ה־17 נחרבה. במלחמת־העולם השנייה נחרבה וניזוקה קשה.

רוזשאַן — אַ היסטאָרישער איבערבליק

די קוועלן

מיר ברייִנגען דאָ אויסצוגן פון זעקס היסטאָרישע אינפאָרמאַציע קוועלן וועגן דער שטאָט רוזשאַן און אירע יידן. מיט דעם האָבן מיר כמעט אויסגעשעפּט אַלץ וואָס מיר האָבן געפונען פאַרשריבן אין שריפטן און כראָניקעס וועגן רוזשאַן. צו אונדזער באַדויערן, די מערסטע קוועלן קומען פון קריסטליכע פאָרשונגען, וועלכע האָבן אפשר נישט געמיינערט בכוונה אונזער איינדרוק אין זייערע לענדער, אָבער האָבן אונדז געשענקט זייער ווייניק אויפמער־קזאמקייט.

לויט דער כראָנאָלאָגישער אָרדנונג פון די קוועלן פאַנגען מיר אָן מיט דער ״ענציקלאָ־פעדיא פּאָווּשעכנא״. אין ארטיקל ״רוזשאַן״ זענען פאַראן ווייניק פרטים וועגן יידן, כאָטש איר רעדאַקטאָר איז געווען א ייד (און אפשר צוליב דעם...). דערנאָך קומט דער ״סלאָוּוניק געאָגראַפיטשני״, וועלכן עס האָט צונויפגעשטעלט און רעדאַגירט די קאַטוילישע קירכע. דער קוואל איז פיל רייכער בנוגע יידן ווי דער פריערדיקער. כדי צו אונטערשטרייכן די אָביעקטיוויטעט פון די רעדאַקטאָרן הייסן דאָרט די יידן ״איזראַאיליטשי״ און נישט ״זשידזשי״, אָבער ער לייגט נישט קיין גרויס אכט אויף דער טעמע ״יידן אין רוזשאַן״ און באהאנדלט דאס ווי א צווייט־ראַנגיקן ענין.

נאָר פון צוויי יידישע קוועלן, די ״יעווריייסקאיא ענציקלאָפּעדיא״ פון די יאָרן 1908—1913 און דער ״פנקס ועד ארבע ארצות״ (דד״א) פון די יאָרן 1533—1760, לערנען מיר וועגן ענטשטייאונג פון א יידישער קהלה אין רוזשאַן אין 16טן יאָרהונדערט. דאָס הייסט, נישט נאָר סתם יידן זענען דאָרט געווען אין די אַלטע צייטן (אין מיטל־אַלטער) נאָר אָרגאַניזירטע יידן, וועלכע האָבן געהאַט אַן אינערליכע אָרגאַניזירונג פּאַראַלעל צו די געריכט־אינסטיטוטן פון דער אַלגעמיינער מדינה און אויך צו די אַדמיניסטראַטיווע אַנשטאַלטן פון דער מדינה אין וועלכער זיי האָבן געלעבט.

די "יעווריייסקאיא ענציקלאָפּעדיא", וועלכע עס האָבן פינאנסיעל געשטיצט יידישע פילאנטראָפּן ווי באראָן גינצבערג און אנדערע, איז זייער אָרעם אין ערקלערונגען אָבער אויטענטיש אין די פאקטן. צו אונדזער באַדויערן, די פאקטן האָבן זיי גענומען פון די רוסישע צארישע בירגער רשימות פון די יאָרן 1847—1897 און נישט פריער. זי באַציט זיך אויך נישט צו אנדערע טעמען, וואָס אַן ענציקלאָפּעדיע דאַרף אייגנטליך פאַרנאָטירן, ווי עטנאָגראַפיע, באַשעפטיקונגען, געריכט, געזעלשאַפט און דאָס גלייכן. אויך אין פעלד פון דעמאָגראַפיע באַגנוגנט זי זיך מיט ציפערן און פאַרגלייכונגען פון ציפערן, נישט מער.

פנקס דד"א גיט צו מער ידיעות און פון אים דערוויסן מיר זיך, אַז שוין אין אָנפאַנג פון 16טן יאָרהונדערט איז רוזשאַן געווען א קהלה־שטאָט, האָט זיך באַטייליקט אין די בודזשעטן פון דער יידישער לאַנדישער אָרגאַניזאַציע און איז געווען איינע פון די ווייניקע קהלות אין פוילן וועלכע האָבן צוגעהערט צו דער אָרגאַניזאַציע.

צוליב די אלע סבות האָבן מיר געמוזט שעפּן אלע פּרטים וועגן אלטקייט פון יידישן ישוב אין רוזשאַן פון די ביכער פון די יידישע היסטאָריקער ווי ש׳ דובנאָוו, י׳ שיפּער און א׳ לעווינסאָן. אין אלע ביכער רעדט מען אין אַלגעמיין וועגן די יידן פון מאַזאָוויע און זייערע קהלות, נישט דערמאָנענדיק נעמען פון שטעט. אזוי ארום האָבן מיר נישט ציטירט פון די ביכער נאָר זיי דערמאַנט און געצויגן פון זיי די נויטיקע ידיעות וועגן די שטעט פון מאַזאָוויע און רוזשאַן בתוכם.

וועגן דער שטאָט איידער איר אומקום לערנען מיר פון ספר רוזשאַן, וואָס ליגט פאַר אונדז. מיר זען דעם בוך ווי דעם לעצטן פנקס פון אָ קהלה, וואָס איז אויסגעראָטן געוואָרן און עקזיסטירט מער נישט. מיר קענען דעם בוך זען ווי א היסטאָרישן פאַלקס־טימליכן קוואַל פאַר זיין תקופה און לערנען פון אים וועגן דער גייסטיקער און געזעל־שאַפטליכער געשטאַלט פון יידישן רוזשאַן.

דאָס יידישע רוזשאַן אין אלטערטום

די געשיכטע פון די יידישע ישובים אין גרויס־פוילן, און באַזונדערס אין מאַזאָוויע, זענען פאַר אונדז ווי א פאַרבאָרגענער בוך צוליב מאַנגל אין היסטאָרישע דאָקומענטאַרע מאַטעריאַל, און דאָס צוליב צוויי סיבות, וועלכע זענען אייגנטליך איינע:

(א) די דאָזיקע פירשטנטומס, און באַזונדערס מאַזאָוויע, האָבן הונדערטער יאָרן געהאַט א געוויסע פרייהייט פון געזעצן און זענען נישט געווען אָפּהייניגיק פון קיין מלוכה און אירע געזעצן; דערפאַר קען מען כמעט נישט געפינען קיינע דאָקומענטן וועגן זייער עקזיסטענץ, אין קיין פוילישן קייזערליכן־יורידישן ארכיוו; (ב) זייערע יידישע ישובים האָבן גענאָסן פולע אויטאָנאָמישע פּריווילעגיעס, לויט דער יידישער קאָנסטיטוציע (Constue Judo), דער "פּריווילעגיעס שריפט" פון באָלעסלאַוו פון קאַליש און די מאַגדע־בורגער קאָנסטיטוציע; זייער גאַנצער משא־ומתן איז פאַרשריבן געוואָרן נאָר אין די פנקסים פון די קהלות און אין די בתי־דין פון די רבנים, און די, ווי באַוווּסט, זענען "פאַרשוווּנדן", מיט אָדער אָן א כוונה, און ס׳איז נישטאָ קיין קייזערליכער אָדער אדמיני־סטראַטיווער קוואַל פון וועלכן מען קאָן שעפּן די נויטיקע אינפאָרמציע פאַר אונדזער צוועק.

און רוזשאַן איז נישט געווען קיין אויסנאַם. אלץ וואָס מען קען זאָגן וועגן דער געשיכטע פון דער יידישער רוזשאַן איז נישט מער ווי השערות און קאָנסעקווענצן פון גאַנץ מאַזאָוויע,

אָדער מאזאָ (דד״א). און די היסטאָריע, יעדע היסטאָריע, מוז אָנקומען אויך צו השערות און קאָנסעקוועצן.

די יידישע ישובים אין מאזאָוויע און אין די אנדערע קרייזן פון פוילן זענען געגרינדעט געוואָרן, ווי באוווּסט, נעבן פעסטונג־שטעט און נעבן שטעט פון פאָלווארקעס. אזוי איז אויך רוזשאן געגרינדעט געוואָרן, ווי די איבעריקע שטעט אין מאזאָוויע, און איר געשיכטע איז ענליך צו זייערס.

די יידישע ישובים אין מאזאָוויע זענען אויפגעשטאנען, לויט דובנאָוו (4טער טייל, 31 סטער פאראגראף), אין ענדע פון 9טן יאָרהונדערט, וואָס דאן איז ״געקומען א יידישע דעלעגאציע פון דייטשלאנד צו לעשעק, דער פירשט פון פוילן, און געבעטן פון אים ערלויבעניש זיך צו באזעצן אין זיין לאנד, און דער פירשט האָט מסכים געוועזן״. ״די יידן האָבן זיך באזעצט אין יענע צייטן (1173—1209) אין גרויס־פוילן, מאזאָוויע און קויאוויע״ (דובנאָוו, דאָרט). לויט שיפער (1טער טייל, פאראג. 50) זענען געקומען יידן אויך פון דער מלוכה פון די כאָזארן, ״ווען די מלוכה איז געפאלן אין יאָר 969 און די יידישע ישובים האָבן זיך פארשפרייט אין פוילן־מאזאָוויע ביז דאָס בעהמישע לאנד און ווייטער״.

פון דער געשיכטע פון אנדערע שטעט ווייסן מיר, אז די יידן האָבן זיך באזעצט אממערסטן ביי פעסטונגען, וועלכע די הערשער האָבן געהאלטן אין זייערע הענט כדי צו צווינגען זייער מאכט אויף די בונטארע אונטערטאנען. די הערשער האָבן איינגעלאדן צו זיך די יידן, זיי זאָלן זיי העלפן אינדוסטריאליזירן זייערע געביטן און אנטוויקלען דעם מסחר און די מלאכה. פאר דער דאָזיקער נוץ פלעגן די הערשער געבן די יידן מיליטערישע און יורידישע שוץ, פרייהייט פון באוועגונג און אן אינערליכע אויטאָנאָמיע אין זייערע קהלות. גאָר באוווּסט איז דער ״שריפט פון קאזימיעזש דעם גרויסן״ אין יאָר 1364, אין וועלכן ער שרייבט: ״דער קעניג האָט באוויליקט אָנצונעמען די ביטע פון די יידן, וועלכע זיצן אין אלע שטעט פון פוילישן קעניגטום״, ווייל ער ״שטרעבט צו פארגרעסערן דעם נוץ פון זיין שאץ־קאמער; זיי קריגן די רעכט פון זיצבארקייט און פרייהייט פון באוועגונג, פרייהייט פון מסחר און דאָס רעכט צו אריינברייגען און ארויספירן סחורות, ווי אויך אנטלייען געלט אויף פראָצענט, לאָמבארד און היפּאָטעק״.

אזוי אויך די ״תקנות פון קאליש״, וואָס זענען געווען א געטריע קאָפּיע פון די עסטרייכישע תקנות, און זיי באשטימען: ״...עס איז פארבאָטן יעדער אָנגריף אויף א יידישן בית־עולם אָדער א יידישער שול... שטרייטן צווישן יידן וועט קענען משפטן א בית־דין פון דער יידישער קהלה...״ (דובנאָוו, 5טער ט., 24 טער פאראג.)

מען קאָן זיך פאָרשטעלן, אַז אויך רוזשאנער יידן האָבן זיך באזעצט אויף אַזאַ אופן, און אין יאָר 1401 געפינען מיר זי שוין אין א סטאטוס פון א סטאראָסטוואָ (זע דעם ״סלאָווניק געאָגראפיטשני״) און די רעכט פון א שטאָט, וואָס זי האָט באקומען יעדעס יאָר, איז געווען א דאנק דער ראָליע וואָס יידן האָבן געשפילט אין דער אורבאניזאציע פון לאנדווירטשאפט־ליכע ישובים, פון וועלכע גאנץ פוילן איז דאן באשטאנען.

מיר קענען נישט פעסטשטעלן גענוי ווען רוזשאן איז אנטשטאנען, צו אין 969 אָדער אין 1173, אבער איר עקזיסטענץ אין אָנפאנג פון 16טן יאָרהונדערט איז א פאקט, וועלכן מען קאָן זען גענוי פון דעם ״פנקס ועד ארבע ארצות״ (א פולן ציטאט ברענגען מיר שפּעטער אין אפּענדיקס 4). און אויב אין דעם יאָרהונדערט איז שוין אין רוזשאן געווען אן אָרגאַ־ניזירטע קהלה, איז דאָך קלאָר אז יידן זענען אָנגעקומען אין שטאָט פיל פריער. דער

דאָזיקער ועד איז געווען, ווי באוווּסט, צונויפגעשטעלט פון לאַנגיעריקע יידישע ישובים, באַרימט אלס איינהייטן פון אדמיניסטראַטיווער, רעליגיעזער און יורידישער פירונג. לויט דעם הייסט עס, אז דאָס יידישע רוזשאַן האָט עקזיסטירט נישט ווייניקער ווי פינף הונדערט יאָר קלאָר און דייטליך, און ביי טויזנט יאָר לויט אַלע באַזירטע השערות. מיטן פאַרניכטן רוזשאַן האָט דער שונא פאַרניכטעט איינעם פון די עלטסטע יידישע ישובים אין פוילן — און זיין פאַרברעכן איז אומבאַשרייבליך.

עקאָנאָמיע און געזעלשאַפטליכעס לעבן

מיר קענען נישט פעסטשטעלן גענוי, וואָס איז געווען די עקאָנאָמישע באַזע פון די רוזשאַנער יידן אין די אַלטע צייטן. אויך קענען מיר נישט באַשטימען זייער געזעלשאַפטליכן לעבן. אָבער אויך דאָ, לויטן פאַרגלייך מיט אַנדערע ישובים אין מאַזאָוויע, וועלן מיר נישט האָבן קיין טעות, אויב מיר וועלן פעסטשטעלן, אז די מלאכות זענען געווען זייער ערשטע און מערסטע באַשעפטיקונג, און דערנאָך זענען געקומען האַנדל און דאָס אַנדערע.

א׳ לעווינסאָן, אין זיין אויספירליכן בוך "די געשיכטע פון יידן אין וואַרשע", באַשטימט, אז עס איז שווער צו ציען זיכערע קאָנסעקווענצן וועגן די באַשעפטיקונגען פון די מאַזאָ־ווישע יידן אין דער צייט ווען זי איז אָנגעשלאָסן געוואָרן צום פוילישן קעניגטום און אין די נאָענטע יאָרהונדערטן צו דעם, אָבער פון פאַרשידענע אַנאַלאָגיעס קאָן מען זאָגן, אז:

(א) די מאַזאָוויער יידן האָבן ווייניק זיך פאַרנומען מיט געבן הלוואות אויף פּראָצענט. מיט דעם האָבן זיך פאַרנומען פיל קריסטן, צווישן זיי גלחים און אַנדערע גייסטליכע.

(ב) די מאַזאָווישע יידן, אזוי ווי די יידן פון גאַנץ פוילן, האָבן זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע מלאכות; און אין נאָמען פון יצחק שיפּער ברייננגט ער: "נאָך א ראיה אז די יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט מלאכות איז די לאַטיינישע בראָשור "דער ענטפער פון די יידן וועגן האַנדל" פון יאָר 1539, אין וועלכן דער אַנאָנימער מחבר שטעלט פעסט, אז אין פוילן זענען כמעט נישאָ קיין קריסטליכע בעלי־מלאכות, און די צאָל פון די יידישע בעלי־מלאכות איז דריי מאָל גרעסער ווי די צאָל פון די קריסטליכע."

דאָס אַלץ ווערט געזאָגט כדי צו פעסטשטעלן די פאַקטן פון אונדזער קיום אין גלות און אין גלות פון פוילן. דאָס איז אויך א צוגאָב צו דער אומגליקליכער אַפּאָלאָגעטיק, וואָס אונדזערע שונאים האָבן אויף אונדז געצוווּנגען אין די פאַרשידענע תקופות. מיר דאַרפן אונטערשטרייכן דעם פאַקט, אז אונדזער פאָלק האָט שטענדיק געוווּסט ווי זיך צוצופּאַסן צו די שווערסטע אומשטענדן און איז אויך געווען נוציק און לעבנסוויכטיק פאַר די גויים — צו להכעיס זייער כעס און שנאה. די אייגנשאַפט האָט אים אָפּגעטיילט פון די אַנדערע פעלקער און א דאַנק איר האָט ער געקענט עקזיסטירן אין אַלע פאַרוואָרפענע עקן אפילו, זיך פאַראַנקערן און פירן ווייטער דאָס לעבן און חלומען וועגן ציון. ערשט נאָך די מלאכות האָט דער ייד — געצוווּנגען דורך די אומשטענדן — ענטוויקלט דעם האַנדל, און דאָס כדי צו פאַרקויפן די איבעריקע אַרבעטס־פּראָדוקטן, וועלכע דער אָרטיקער מאַרק האָט נישט געקענט פאַרנוצן. אזוי אַרום האָבן זיך ענטוויקלט זיינע סוחרישע פעיִקייטן, אָבער די הויפּט באַשעפטיקונג זיינע איז געווען די מלאכה.

אזוי געפינען מיר רוזשאַן א שטאָט מיט זעקס צעכן פון פאַרשידענע מלאכות און באַדי־נונגס באַשעפטיקונגען ("ענציקלאָפּעדיאַ פּוּווּשעכנאַ"), א גאַרבערייַ און אַן אָנהויב פון בורשטין באַאַרבעטונג. אויב אין יאָר 1401 האָט רוזשאַן באַקומען א סטאַטוס פון שטאָט, נאָך

דעם וואָס זי איז געווען א סטאראָסטוואָ שוין א לאנגע צייט, איז די אורבאניזאציע צו פארדאנקען די יידן, וועלכע זענען געזעסן אין איר און זי ענטוויקלט אלס א שטאָט: מערק און געריכט־אינסטאנצן, פריווילעגיעס צו באפרייען פון צאָל־אמט, אָפשטעלן געוויכטן, א באָד און דאָס גלייכן.

וועגן דער רעליגיעזער און געזעלשאפטליכער אָרגאניזירונג פון די יידן אין רוזשאן האָבן מיר צוויי נאָטיצן: איינע א קלאָרע, אז "אין 18טן יאָרהונדערט איז זי געווען אן אונטער־קהלה און באשטאנען אלס א טייל פון קהלת מאקאָוו" ("יעווריייסקאיא ענציקלאָ־פעדיא"); און די צווייטע, א וויניקער אויסגעשפּראָכענע אָבער א פריערדיקע, אז אין צייט פון עקזיסטענץ פון "ועד ארבע ארצות" (1530—1766) איז רוזשאן געווען א פולשטענדיק אומאָפהייניגיקע קהלה און האָט געהערט צום ועד דירעקט און האָט אויסגעפילט אלע פליכטן פון א זעלבסטשטענדיקער קהלה.

פאר די פריערדיקע יאָרהונדערטן איז נישטאָ קיין עדות וועגן קהלת רוזשאן, אויסער די אלגעמיינע רייד פון יצחק שיפּער וועגן דעם 12טן יאָרהונדערט: "...אין אונטערשייד מיט דער שווערער לאגע פון די קהלות אין רוסלאנד ענטוויקלט זיך דאָס יידישעס לעבן אין מאזאָוויע און שלעזיען און פון צייט צו צייט שטייען דאָרט אויף נייע קהלות."

ציפערן און וואקלונגען

פאקטן פאר דעמאָגראפישער סטאטיסטיק וועגן יידן אין רוזשאן געפינען זיך נאָר פון אָנהויב פון 18טן יאָרהונדערט. ביז דאן זענען נישטאָ קיין פיל ציפערן וועגן פאָליאקן און אנדערע, נישט גערעדט וועגן יידן. פון דאָס ביסל וואָס מען קאָן געפינען באקומען מיר אזא בילד וועגן דער יידישער באפעלקערונג דאָרטן. אויף זיכער קאָן מען זאָגן, אז ביז דער תקופה, וועלכער עס שילדערט פנקס רוזשאן, געפינט זיך די יידישע באפעלקערונג אין אן אויסערגעוויינליכער פארמערונג.

לויט דער "יעווריייסקאיא ענציקלאָפעדיא" קריגן מיר אזא בילד:

אין יאָר 1765	173 יידן אין רוזשאן
אין יאָר 1856	773 יידן אין רוזשאן
אין יאָר 1897	1698 יידן אין רוזשאן

אויב מיר וועלן אריינשטעלן אין דער טאבעלע דאָס יאָר 1828 פון "סלאָוואניק געאָגראַ־פיטשני", וועלכער גיט אָן 304 יידן, וועלן מיר באקומען א דיאגראמע, וואָס איז אין שטענדיקן אויפשטייג, ביז פארדאָפּלונג און נאָך מער. אָבער אין פארגלייך מיט די צאָלן פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג אין רוזשאן איז די פארמערונג פון דער יידישער באפעלערונג קאפריז און שווער צו דערקלערן.

אין 1828 זענען דאָ אין רוזשאן 304 יידן צווישן 1021 איינוווינער — געגוויע 30%.
אין 1856 זענען דאָ אין רוזשאן 773 יידן צווישן 1326 איינוווינער — 58%.
אין 1897 זענען דאָ אין רוזשאן 1698 יידן צווישן 3621 איינוווינער — געגוויע 47%.

סוף דבר

מיר האָבן געווידמעט אונזער איבערבליק צייט און מי פיל מער ווי די רעזולטאטן באווייזן דאָס. מיר האָבן געהאָפט צו געפינען מער, אָבער מוזן זיך באגנוגנען מיט דעם וואָס מיר האָבן געפונען, ווייל די צייט איז קורץ און מיר מוזן אויפשטעלן א זכר די קהלות,

וועלכע זענען פארניכטעט געוואָרן. עס איז אויך וויכטיק, אז די גאנצע וועלט זאָל וויסן דעם אמת און זאָל זען די ריכטיקע געשטאַלט פון אונדזערע קהלות:

(א) אונדזערע קהלות זענען באַשטאַנען פון פרידליכע, פרידנס־ליבנדע מענטשן, וועלכע זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זייער לאַנד און דערביי באַרייכערט די לענדער אין וועלכע זיי זענען געזעסן און האָבן ענטוויקלט פאַר זיך אַ פּראָדוקטיוון לעבן נישט אויפן חשבון פון אַנדערע.

(ב) דער שטענדיקער טרויס וועגן ציון און ירושלים האָט געבראַכט דערצו, אַז ביי יעדער געלעגנהייט פון שיבת ציון פלעגן יידן פאַרלאָזן זייערע וווינערטער מיט פרייד און דאַנק.

(ג) די פלייסיקייט פון די יידן האָט ערוועקט אינסטינקטן פון קנאה און שנאה, וועלכע האָבן געפירט צו אַנטיסעמיטיזם.

(ד) אין קיין צייט און קיין רעזשים האָבן יידן נישט זוכה געווען צו אַן אָפּשאַצונג פון די, וועלכע האָבן הנאה געהאַט פון זייער פלייסיקייט.

דאָס איז ריכטיק און וויכטיק צו וויסן אין אַלע דורות און אין אַלע לענדער פון זייער פאַרשפּרייטונג.

די רעדאַקציע

אַפּענדיקס צו דעם היסטאָרישן איבערבליק

פון די קוועלן

ענציקלאָפּעדיע פּאָווש עכטנאַ

רעדאַקטאָר: שמואל אָרגלבאַנד

1866

רוזשאַן (Różan)... אַ שטאָט אין פּלאָצקער גובערניע, פּולטוסקער קרייז, זיצט אויפן נאַרעוו. אין אַלט־פּוילן איז ר׳ געווען די צענטער שטאָט פון דער ארומיקער געגנט. עס געפינען זיך אין איר אַ פעסטונג און אַ קרייז־געריכט.

...אין 1424 האָט יאַן, דער פירשט פון מאַזאָוויע, איר געגעבן פּריווילעגיעס פון אַ שטאָט און האָט אָנגעשלאָסן אָן איר אַרומיקע דערפער און אַ סך אַקער־ערד. אין אירע פּריווי־לעגיעס זענען געווען אַ באַשטעטיקונג פאַר אַ באָד, אַ פּריזערריי און וואָג־קאָנטראָל, און אויך דאָס רעכט אַרויפצולייגן וועג־אָפּצאָל און אַנדערע אָפּצאָלן.

די קעניגין באָנאַ האָט דאָ אויפגעבויט איינעם פון אירע פּאַלאַצן און פלעגט דאָ וווינען פון צייט צו צייט.

...אין די נאָטיצן פון 1654 געפינען זיך דאָ 320 הייזער. ... אין 1581 איז דאָ געגרינדעט געוואָרן אַ סקלאַד פאַר זאַלץ, וועלכער איז געווען אַ צענטראַלער סקלאַד. די זאַלץ צושטעלער האָבן געדאַרפט ברענגען אין סקלאַד טויזנט פעסער זאַלץ פון ווייעליטשקאַ און פינף הונדערט פון באָכניאַ. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו פאַרקויפן דעם זאַלץ אויף זייער אייגענער פאַראַנטוואָרטליכקייט ווען ס'איז פאַרגאַנגען צוויי וואָכן נאָכן אים אַריינברענגען.

...אין די צייטן פון אויגוסטוס דעם צווייטן איז די שטאָט חרוב געוואָרן אין דעם שוועדישן קריג און אַלע אירע אַלטערטימער זענען פאַרשוואונדן. דער איינציקער בנין וואָס איז געבליבן איז געווען די מויער פון דער קאַטוילישער קירכע. אין די לעצטע יאָרן איז די

קירכע ווידער אויפגעבויט געוואָרן, אָבער אירע גאָטישע קאָרידאָרן זענען אזוי רואינירט געוואָרן, אז מען האָט נישט געקענט זיי רעקאָנסטרואירן.

דער פרעכטיקער פאַלאַץ און די דריי אנדערע קירכן זענען פארניכטעט געוואָרן ביזן גרונט.

...אין שטאָט זענען געווען זעקס צעכן: שפינערס, וועבערס, שטריקערס, פעלצנמאכער, שניידערס און שוסטערס. און ס'איז אויך געווען א חברה מיטן נאָמען "ערד־ארבעטער ברידערליכקייט".

...אין יאָר 1813 איז פארניכטעט געוואָרן דער מאגיסטראט מיט זיין טורעם. אויף די שטיינער, פון וועלכע מען האָט ברוקירט די גאסן פון שטאָט, קאָן מען נאָך היינט (1866 — די רעד.) זען טיילן פון אויפשריפטן, וועלכע דערציילן, אז די שטיינער זענען גענומען געוואָרן פון דער געביידע פון מאגיסטראט.

...צום היינטיקן טאָג געפינען זיך דאָרט 151 הייזער. עס איז דאָרט דאָ א גארבעריי און א מאגיסטראט. לויטן געזעץ פירן זיך דאָרט זעקס יארידן א יאָר.

סלאָווניק געאָגראַפּיטשני

רעדאקטאָר: וולאדיסלאוו וואלעווסקי

אויפלאגע פון 1888

רוזשאן (Różan)... א שטעטישער ישובביים טייך נארעוו, ביים ארייננגוס פון דער ראָזשאניצא. געהערט צו שיעלונער קרייז, 88 וויאָרסט פון ווארשע, פארבונדן מיט איר דורכן שאָסיי ווארשע־קאָוונע, 34 וו' פון פולטוסק, 28 וו' פון אָסטראָלענקא, 62 פון לאָמזשע.

...א קאטוילישע קירכע מיט א מויער, א בית־מדרש, א מאגיסטראט געביידע, א ביר־ברויעריי און אויך א ברויעריי פון מעד.

172 הייזער, 2414 איינוווינער (די צאָל פון די יידן נישט דערמאָנט — די רעד.).

אין 1828 זענען געווען אין ר' 114 הייזער און 1021 איינוווינער, צווישן זיי 304 יידן. אין 1860 זענען געווען 151 הייזער, 1810 איינוווינער (אָן א צאָל פון די יידן — די רעד.). ארכעאָלאָגישע אויסגראָבונגען האָבן אנדעקט קברים און גריבער פון א פרעהיסטאָרישן ישוב. דער אלטערטימלעכער ישוב איז געוויס פארוואנדלט געוואָרן אין א יורידישן און האנדלס צענטער פון דער גאנצער סביבה.

...נעבן דער פעסטונג, וועלכע פארנעמט דעם גאנצן בערגל ביים נארעוו, האָט זיך קאָנצענטרירט א ישוב, וועלכער האָט באקומען דעם סטאטוס פון א שטאָט אין אָנפאנג פון 15טן יאָרהונדערט. יאן, דער פירשט פון מאזאָוויע, האָט אין יאָר 1401 געשאָנקען 29 אקער פעלדער א מענטשן מיטן נאָמען פּאָקשיוואָקא, כדי ער זאָל זיי אָנשליסן אָן דער סטאראָסטוואָ פון ר'.

א דאָקומענט פון דעם פירשט, וואָס איז ארויסגעגומען געוואָרן אין טשעכאנאָוו, באשטע־טיקט און פארברייטערט די פריווילעגיעס פון שטעטישן ישוב אין ר' און גיט נאָך צו די פריווילעגיעס פון באשטעטיקן א באָד, א פריזעריי, וואָג קאָנטראָל, באפרייאונג פון אָפּצאָל און אנדערעס.

...מיטן אָנשלוס פון מאזאָוויע צום פוילישן קרויז איז ר' פארוואנדלט געוואָרן אין א פאָלקאָמענע קרייז שטאָט, אין וועלכער עס זענען פאָרגעקומען אָרטיקע און קרייז געריכטן. סאווינטשיצקי רופט זי אָן "א שטאָט פול מיט לעבן און באוועגונג".

...לויט דער טראַדיציע האָט דאָ געבויט די קעניגין באָנא איר פּאַלאַץ און פלעגט דאָ פאַרווײַלן פון צייט צו צייט.

...לויט די נאָטיצן פון 1564 זענען אין ר׳ געווען 320 הייזער, וועלכע האָבן נישט געצאָלט אַקציז און אָפּצאָל.

אין 1581 איז געגרינדעט געוואָרן אַ צענטראַלער סקלאַד פון זאַלץ. דער אויפזעער פון דער זאַלץ פּראָדוקציע האָט זיך פאַרפליכטעט צושטעלן אין דעם סקלאַד יעדן יאָר 1000 פעסער זאַלץ פון וויעליטשקאַ און נאָך 500 פעסער פון באָכניאַ. אין משך פון די ערשטע צוויי וואָכן איז דער פאַרקויף געווען לויט די אינסטרוקציעס פון שטאָט; נאָך די צוויי וואָכן האָט ער געקענט פאַרקויפן ווי ער האָט געזען פאַר ריכטיק.

...די הכנסות פון אַריבערפאָרן דעם נאַרעוו האָבן געהערט דער שטאָט.

...אין 1526 האָט אַננאַ, די פירשטין פון מאַזאָוויע, באַשטעטיקט די פּריווילעגיעס אויפן בריק (דורכפאָר אָפּצאָל — די רעד.) דער שטאָט ר׳, און זיגמונט האָט זיי ווידער באַשטעטיקט.

...די קעניגין באָנא האָט ערלויבט די איינוווינער אין 1549 האַקן האָלץ אין די וועלדער אַרום ר׳. ... אירע ערד האָט דאַן געהאַלטן 1943 מאָרג.

...אין 1664 האָבן געהערט צו ר׳ קרייז די דערפער: פּרעזיזשאַנאָוו, לוס, זאַלוזשע, ראָזשאַנאָוו, גראַבאָווקאַ און זלאָטאָווקאַ.

...אין 17טן יאָרהונדערט איז ר׳ חרוב געוואָרן צוליב אָפטע מלחמות (די שוועדישע אינוואַזיעס — די רעד.) און צוליב די עפּידעמיע פון דער דזשומע. אין ענדע פון דעם יאָרהונדערט האָט די שטאָט זיך אָנגעפאַנגען צוריקבויען.

פון אירע אַלטערטימליכקייטן איז געבליבן נאָר די קירכע אויפן נאָמען פון דער הייליקער אַננאַ, וועלכע מען האָט רעקאָנסטרואירט אין 1841. די ווידער־אויפבוי אַרבעטן האָבן אין גאַנצן אָפּגעמעקט דעם באַזונדערן סטיל פון איר בוי, וואָס איז געווען אָנגענומען אין אָנפאַנג פון 16טן יאָרהונדערט און וועלכער צייכנט זיך אויס מיט זיינע שפּיציקע געוועלבן. פון פּאַלאַץ און די דריי אַנדערע קירכן איז נישט געבליבן קיין זכר. די אַלטע מאַגיסטראַט געביידע מיט איר באַרימטן טורעם זענען פאַרניכטעט געוואָרן אין 1813.

...פון דער שטאָט ר׳ איז אַרויס מאַטשיי דער רוזשאַנער, וועלכער האָט געדינט פון יאָר 1430 אַלס אַ שרייבער פון דעם פירשטנטום און ער האָט עס איבערזעצט די מאַזאָווישע קאָנסטיטוציע (פון לאַטייניש אויף פּויליש — די רעד.). די געשיכטע פון ר׳, צוזאַמען מיט אַ דאָקומענט פון 1403, האָט פאַרשריבן ה׳ גוואַרעצקי אין זיין בוך "פּלאָצקער זכרונות", 1830.

...אין 1877 האָט מען געפונען בורשטין אין די וועלדער פון ר׳.

יעווריייסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ

רעדאַקטאָר: ד״ר ל׳ קאַצענעלסאָן

1908

...אין דער עפּאָכע פון זשעטשפּאָספּאָליטאַ איז ר׳ געווען אַ צענטער שטאָט (אין איר זיצט דער קרייז־ראַט — די רעד.), און זי האָט געהערט צו דער מאַזאָוויעצקער גובערניע.

אין 18טן יאָרהונדערט איז ר׳ געווען אַן אונטער־קהלה און צוגעהערט דער קהלה פון מאַקאָוו.

אין 1765 זענען געווען אין איר 173 יידן.
היינט געהערט ר׳ צו לאָמזשער גובערניע, מאקאָווער קרייז (פריער פלאָצקער גוב.).
ר׳ געהערט צו די יידישע שטעט, אין וועלכע די יידן האָבן נישט אָנגעשטויסן זיך מיט באגרענצונגען פון תחום־המושב און אנדערע באגרענצונגען.
לויטן באפעלקערונגס־פארשרייב אין 1865 זענען אין ר׳ געווען 553 קריסטן און 773 יידן.
לויט דער סטאטיסטיק פון 1897 זענען געווען 3721 איינוואוינער מיט 1698 יידן.

פנקס ועד ארבע ארצות
ישראל הלפרין

...אין א שריפטליכער באקאנטמאכונג פון א קאָמיסיע פון 22סטן אפריל 1766 (י״ג אייר תקכ״ו) ווערט פעסטגעשטעלט, אז מען דארף איינמאָנען ביי די יידן 3 זלאָטעס פער פערזאָן צו באצאָלן די חובות פון די ועדים, און מען האָט באשטימט די טערמינען און סומען ווען און וויפל און ווו צו באצאָלן די חובות. די מאָנערס זענען געווען מערסטנס פון די ״פעסטונגען״ קראקאָוו, לוואָוו, קאליש; פארשידענע אינסטיטוציעס אין רוסלאנד, גרויס־פוילן און אנד׳; און פריוואטע מענטשן. (צווישן די שטעט, וועלכע מען האָט די יידישע איינוואוינער פארפליכטעט צו צאָלן די חובות, געפינט זיך אויך ר׳, און די רשימה איז נישט קיין גרויסע — די רעד.)

וויעלקא ענציקלאפעדיא פאוושעכנא
ווארשע, 1967

רוזשאַן, א שטעטל אין מאקאָווער קרייז, וואָיעוואָדסטוואָ ווארשע, אויפן נארעוו.
אין 1965 — 1400 איינוואוינער, אָ קרייז־וועג, באדינונגס צענטער, אן אלטערטימלעכע פעסטונג, באַשטייט פון פיר פאַרטן (1885).
געזעץ־געבונג אלס שטאָט פון 1373. פון 15טן יארהונדערט דער זיץ־פלאץ פון דער ״ערד״ (לאנדווירטשאפטליכער קרייז ראט) און פון קרייז ראט. נאכן אנשלוס פון מאַזאָווישע צום קרוין (1562) אויך א שטאָטישע סטאראָסטווע.
אין 16טן יאָרהונדערט א צענטער פאר לאנדווירטשאפטליכער אינדוסטריע. פון 1581 א זאַלץ רעזערוואַר. חרוב געוואָרן אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט. אין דער צווייטער וועלט־מלחמה חרוב געוואָרן און שטארק געשעדיקט.

צו דער געשיכטע פון שטעטל
(פראגמענט)

רוזשאַן — אָ שטאָט אין מאָקאָווער פאָוויאט, ליגט ביים אריינפאַל פון רוזשאַניטצע אינעם נארעוו, 20 קל״מ מזרחדיק פון מאָקאָוו־מאַזאָוויעצקי, אויף דער וועג־קרייצונג ווארשע־אָסטראָלענקאָ און טשעכאנאָוו—אָסטרוּוו־מאַזאָוויעצקי.
דער ישוב רוזשאן, פריער אריינגענומען אין די גרענעצן פון דער זאקראָטשימער ערד, האָט אין יאָר 1378 באקומען די לאָקאַציע־פּריווילעגיע. אין יאָר 1403 האָט דער מאַזאָווישער פירשט, יאַנוש דער ערשטער, באַשטעטיקט און אויסגעברייטערט די פריווילעגיע צוטיילנ־

דיק דער שטאָט די כעלמינער רעכט און אָנערקענענדיק פאַר איר די הכנסות פון באָד און פון דער שטאָטישער וואָג. פון 15־טן יאָרהונדערט איז רוזשאַן געווען די הויפּט־שטאָט פון דעם א. ג. רוזשאַנער אָדער מאַקאָווער געביט, אַ צענטער פאַר א פּאָוויאַטאָווע געריכט און סטאַראָסטווע. אין 1564 האָט רוזשאַן געציילט 330 הייזער, מן הסתם אַ 2,000 איינוווינער. אין יאָר 1581 האָט מען דאָ איינגעשטעלט אַ סקלאַד פון זאַלץ פאַרן צפונדיקן מאַזאָוושע. אין שטאָט האָבן זיך דעמאָלט געפונען פינף האַנטווערקער־צעכן, וועבערס, שטאָף, שניידערס, קירזשנערס און שוסטערס, ווי אויך א פּויערים־געמיינדע, וועמענס עקזיסטענץ זאָגט עדות וועגן דער גרויסער באַדייטונג פון דער לאַנדווירטשאַפט פאַר דער שטאָט. די רוזשאנער סוחרים האָבן געפירט אַ האַנדל מיט תבואה און וואַלד־פאַבריקאַטן, ווי געהילץ, סמאָלע, אויך וואַקס און האָניק; דאָ האָט מען אויך געהאַנדלט מיט פעל.

די אויפבלי־תקופה פון שטאָט האָט געדויערט ביז דער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט. אין דער צווייטער העלפט פון זיבצטן יאָרהונדערט האָט רוזשאן געציילט א 250 איינוווינער. אין יאָר 1777 זענען דאָ געווען 65 הייזער.

אין נײַנצטן יאָרהונדערט האָט רוזשאן זיך אַנטוויקלט פּאַרהעלטניסמעסיק שנעל. דאָ זענען פאָרגעקומען 6 יאַרידן אין משך פון יאָר, ס'האָט געאַרבעט אַ גאַרבעריי, אַ ברויעריי און א פאבריק פון מעד. דער וווּקס אין דער צאָל איינוווינער פון 582 אין יאָר 1810 ביז 1810 איינוווינער אין יאָר 1860 איז וואָס אַן אמת נישט געגוּגנט געווען איינצוהאַלטן שטאָטישע רעכט, וועלכע זענען צוגענומען געוואָרן אין יאָר 1869, נאָר דער ווייטערדיקער וווּקס פון דער באַפעלקערונג — 4435 אין יאָר 1910 — האָט דערמעגלעכט זיי צוריק באקומען אין יאָר 1919.

אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז רוזשאן 2 מאָל פאַרניכטעט געוואָרן: אין יאָר 1939 און אין די יאָרן 1944—1945 און אויך צוליבן אויסליידיקן זיך פון דער באַפעלקערונג אַ דאנק דער עקסטערמינאַציע־פּאָליטיק פונעם אָקופּאַנט.* 95% געביידעס זענען פערוואַנדלט געוואָרן אין חורבות און פון די 6,000 איינוווינער אין יאָר 1939, זענען אין יאָר 1945 געבליבן 730.**

אין יאָר 1961 האָט די צאָל איינוווינער אין רוזשאַן באַטראָפן 1393. די עיקר־באַשעפטיקונג פון דער באפעלקערונג איז לאַנדווירטשאַפט. פאַראַן דאָ 28 האַנטווערקער־וואַרשטאַטן, א פאַרם צו האָדעווען פוטער־חיות און אַ מיל. ס'עקזיסטירט דאָרט אַ פאָלקס־שול און א פּעדאַגאָגישער ליצעאום. פאַרנעמט א שטח פון 12,77 קוו. קל"מ. דער צענטער פון פּלאַנירן די שטאָט מיט אַ רעגולערן בוי איז דער רינעק. אַ פּאַראַפיע־קלויסטער אין

* אין דעם פאַל (פון אויסראָטן די יידישע באַפעלקערונג) און ביים אָנגעבן אַנדערע ציפערן און פאַקטן פונעם שטעטל, ווערט מיט קיין וואָרט, אפילו נישט מיט קיין רמז, דערמאָנט דער נאָמען ייד, צי באַרירט וועלכער ס'איז יידישער מאָמענט אין דער געשיכטע פון רוזשאַן. דער מקור פונוואַנען מיר האָבן גענומען די אַלע ידיעות איז דאָך דערשינען אין פּוילן, אין 1967!
(Miasta Polskie w Tysiącleciu צווייטער באַנד. וואַרשע — 1967).

** אין יאָר 1932 האָט רוזשאַן געציילט ביי אַ 3000 יידן (רעד').

לויט דער "יעווריעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ" (ס. פּעטערבורג, 1912) האָבן אין יאָר 1765 געלעבט אין רוזשאַן 173 יידן.

אין "ענציקלאָפּעדיטשעסקי סלאָוואר" פון בראָקהאוס, דערשינען אין יאָר 1899, ווערט רוזשאַן באַצייכנט אַלס אַ ישוב אין מאַקאָווער אויעזד, לאָמזשער גובערניע, אויפן טייך נאַרעוו. די צאָל איינוווינער — 3252. אַ קלויסטער, אַ שול.

גאָטישן סטיל, אויפגעשטעלט אוודאי אין דער ערשטער העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט, פונאַנדערגעבויט אין 19־טן און 20־סטן יאָרהונדערט.

לתולדות העיירה
(קטע)

רוז'אן — עיר במחוז (פּוביאַט) מאקוב, שוכנת ליד שפך הרוז'אניצה לתוך הנארב, עשרים ק"מ מזרחית למאקוב—מאזובייצקי, על פרשת הדרכים וארשה—אוסטרולנקה וצ'כאנוב—אוסטרוב—מאזובייצקי.

היישוב רוז'אן, שקודם היה כלול בגבולות האדמות של זאקרוצ'ימה, קיבל בשנת 1378 את זכויות המיקום (לאָקאַציע־פּריווילעגיע). בשנת 1403 אישר הנסיך של מאזובשה, יאנוש הראשון, והרחיב את הזכויות (פריווילגיה) בתיתו לעיר את חוקת כלמינו (כעלמינער רעכט) והכיר בזכותה על ההכנסות מבית־המרחץ ומן המשקלות העירוניים. החל מן המאה ה־15 היתה רוז'אן הבירה של מה שכונה המחוז של רוז'אן, או מאקוב, מרכז לבית־המשפט המחוזי ולסטארוסטה. בשנת 1564 מנתה רוז'אן 330 בתים, מן הסתם כאלפיים תושבים. בשנת 1581 הוקם פה מחסן מלח בשביל מאזובשה הצפונית. בעיר נמצאו אז חמישה איגודים (צעך) של בעלי־מלאכה: אורגים, מעבדי בדים, חייטים, כובענים וסנדלרים. כמו כן נוסדה קהיליית־איכרים, עובדה המעידה על חשיבותה הרבה של החקלאות בשביל העיר. סוחרי רוז'אן סחרו בתבואה ומוצרי יער, כגון עצים וזפת, וכן בדונג ודבש; סחרו גם בעורות.

תקופת הפריחה של העיר נמשכה עד מחצית המאה ה־17. במחצית השנייה של מאה זו מנתה רוז'אן כ־250 תושבים. בשנת 1777 היו בה 65 בתים.

במאה ה־19 התפתחה רוז'אן במהירות יחסית. נתקיימו בה ששה ירידים במשך השנה, היו בה בית־בורסקי, בית־חרושת לבירה ובית־חרושת לתמד (מעד). גידול האוכלוסיה מ־582 בשנת 1810 עד ל־1810 בשנת 1860 לא היה בו כדי לקיים את זכויותיה העירוניות, אשר נלקחו ממנה בשנת 1869, אולם הגידול המתמיד של האוכלוסין — 4435 בשנת 1910 — איפשרו לה לקבלן חזרה (בשנת 1919).

במלחמת־העולם השנייה הוחרבה רוז'אן פעמיים: בשנת 1939 ובשנים 1944—1945. נוסף לכך גירוש האוכלוסיה היהודית על־ידי הנאצים.* 95% של הבניינים נהפכו לחורבות, ומששת אלפים התושבים שבשנת 1939 נותרו בשנת 1945 רק 730 (לא יהודים, כמובן).**

בשנת 1961 הגיע מספר תושבי רוז'אן ל־1393. עיקר עיסוקם של האוכלוסין היתה החקלאות. ישנן 28 סדנאות של בעלי־מלאכה, חווה לגידול חיות־פרווה וטחנת־קמח. קיים בית־ספר יסודי וישנו ליצאום פדגוגי. תופסת שטח של 12.77 קמ"ר. מרכז תיכנון העיר ובנייתה הרגילה היא כיכר השוק. כנסייה איזורית בסגנון גוטי, הוקמה כנראה במחצית הראשונה של המאה ה־16, הורחבה במאות ה־19 וה־20.

* במקרה זה (של השמדת האוכלוסיה היהודית) ובמסירת מספרים אחרים ועובדות מהעיירה אין מזכירים, ולו במלה אחת או ברמז, את השם יהודי והבחינה היהודית בתולדותיה של רוז'אן. המקור, ממנו נטלנו ידיעות אלה, הרי הופיע בפולין בשנת 1967!
(Miasta Polskie w Tysiącleciu) חלק שני, וארשה, 1967.

** בשנת 1932 מנתה רוז'אן כ־3000 יהודים. לפי "ייברייסקאיה אנציקלופדיה" (פטרבורג 1912) חיו ב־1765 ברוז'אן 173 יהודים. ב"אנציקלופדיצ'סקי סלובאר" של ברוקהאוס, שהופיע ב־1899, מוזכרת רוז'אן כעיר באויאַזד של מאקוב, גוברניה לומז'ה, על נהר הנארב. מספר תושביה — 2352. כנסייה, בית־כנסת.

זכרונות מן העבר

יהודה קורניק ז"ל

חורבנה הקודם של העיירה

(זכרונות ממלחמת־העולם הראשונה)

המלחמה מתקרבת לאיזור רוז'אן. העיירה עדיין שקטה. בכל זאת לא חשנו כבר בגודל הסכנה המאיימת. כל אחד היה טרוד עוד בעסקיו, אבל השלטון הרגיש כבר בסכנה המתקרבת. את היסוסי השלטון חשנו יותר ויותר ולא יכולנו להיות אדישים לכך, שהרי חיים בלא משטר, או בין משטר למשטר, היו תמיד מפחידים את הפזורה היהודית.

יום בהיר אחד באו ז'אנדארמים והתחילו לוקחים את כל הגברים המזדמנים ברחוב להקים גדר־תיל ולחפור חפירות (אָקאָפּעס) למקומות איסטראטגיים בדרך לפוניקפו. שיכנו את "המגויסים" בכפר זָבָד, וגם אבי ז"ל היה בין אלה שנלקחו לעבודת־כפייה.

כך ארך קרוב לחודש. כל פעם היו מגייסים אנשים לעבודת־כפייה, ובני משפחותיהם היו הולכים אליהם להביא להם את כל צורכם. היה להם שמח שם, כי נמצא איתם **שמחה־הרש בנדר הלץ**. אך יום ששי אחד השתררה אצלנו בבית מבוכה רבה. נודע לנו שכל חופרי החפירות נמלטו מזבד ורבים כבר חזרו לבתיהם, אך אבינו עוד לא בא.

בשבת בבוקר התארגנה משלחת לצאת לזבד ולהיוודע מה נעשה שם. אנוכי הייתי ילד, אך החלטתי לצאת יחד עם ההולכים לזבד. לא הועילו ההפצרות של אמי — הלכתי עם אחותי ועם עוד בנים ובנות לזבד.

בדרך לזבד, מרחוק, ראינו להבות גדולות מתנשאות ועולות מכל העברים והמוני פולנים נמלטים ואיתם פרות ועיזים ומטלטליהם על עגלות. מורא גדול אחז בנו. אבל המשלחת החליטה להגיע לזבד ויהי מה. קשה לתאר את הקשיים, עברנו אגמים וביצות, אך הגענו למקום. אולם לא מצאנו שם אף אחד מן ההורים שלנו.

בשובנו הביתה מצאתי את אבי בבית. העיירה היתה שרויה בבהלה גדולה. בליל מוצאי־שבת איש לא ישן. כל אחד ארז את חפציו והכין צידה לדרך כדי לעזוב את רוז'אן לתקופת־מה. ביום ראשון בבוקר התארגנו שלוש משפחות יחד — אנחנו, משפחת **יז'זמבק ניסקא** ומשפחת **גרושקא** — שכרנו עגלון והעמסנו על העגלה את הדברים הנחוצים ביותר בדרך. כוונתנו היתה לעבור חיש־מהר את הגשר ולהתרחק מהעיירה, כי בסביבה התהלכה שמועה שהגשר והעירייה עומדים להישרף, ולא תהיה כל אפשרות עוד לצאת את העיר.

בעוברנו את הגשר "רמז" הסוס, כי לא יכול עוד לסחוב את כולנו. היינו נאלצים לחלק את הכבודה לשניים: חלק אחד נסע לדלוגושודלו, והשני נשאר עם החפצים ליד החורישה, עד שהעגלה תחזור. מסביבנו היו המוני פליטים: פולנים, יהודים וחיילים. היתה עירבוביה

מלאה. והנה התחילו להפציץ את כל האיזור שמסביב לגשר, בהפילם חללים בשורות הפליטים והצבא. החרדה שתקפה אותנו היתה נוראה. כל אחד רץ בכיוון שונה. כולם התפזרו בכל המהירות ואיש לא ידע ממשנהו. אמי השאירה תינוק ישן, ורק במרחק מה נזכרה בו וחזרה לקחתו. לי אבדה נעל אחת וכך המשכתי ברגל אחת יחפה.

לפנות ערב חזרה העגלה ונסענו גם אנחנו לדלוגושודלו. רק ימים ספורים שהינו בה. גם ממנה הוכרחנו להימלט. מדלוגושודלו נסענו לאוסטרוב־מאזובייצק. הדרך נתארכה ונאלצנו ללון בכפרים. בכול נתקלנו בפליטים, פולנים ויהודים. גשם התחיל לרדת והכביד עד מאוד על המסע. שבורים ורצוצים הגענו לאוסטרובו. ייחלנו למעט מנוחה וחשבנו כי פה נוכל להחליף כוח, אבל המנוחה היתה מאיתנו והלאה. אחותי חלתה במחלת אבעבועות־רוח ואסור היה לנו להיכנס לאיזה בית עם חולה במחלה מידבקת. אחרי השתדלויות רבות הרשה לנו יהודי אחד בעל־רחמים לגור אצלו בעליית־ביתו. מובן מאליו שגם צרות אחרות לא חסרו לנו.

לאחר זמן מה התקרבה החזית אל אוסטרובו, והרבה אנשים החלו להימלט גם מעיר זו ולצאת בכיוון לרוסיה. הורי סירבו להתרחק מאוסטרובו, סירבו להיות פליטים בדרכים, ונשארו. בינתים החלימה אחותי ויכולנו להימצא איתה בין אנשים. חיפשנו מיקלט קבוע בשבילנו ולאחר טירחה מרובה נקלטנו במרתף אחד. הצפיפות בו היתה נוראה, נמצאנו בין אנשים שונים, חסידים ואנשים פשוטים — האולם (אם אפשר לקרוא לו כך) היה צר מלהכיל את כולם.

אני מצאתי לי מקום בירידה, תחת המדרגות. הייתי עייף ונרדמתי מייד, אך לא נתנו לי לישון הרבה. באו אנשים בצעקות ויללות:

"יידן, ס'איז שלעכט! מ'דארף גרויס רחמים, יידן, גייט תהלים זאָגן!" (יהודים, רע מאוד! נחוצים רחמים רבים! יהודים, הגידו תהלים!)

החילונו לומר תהלים. במשך כל היום שמענו יריות. לפנות ערב התפללנו מנחה, ואחרי מנחה — מעריב, ושוב תהלים. אם־כי היינו רעבים מאוד, כי תמה הצידה שלנו, לא ביקשנו אוכל מאיש. כל פעם היו יוצאים אחדים להיוודע מה המצב בסביבה בחוץ, ואלה שבפנים היו נשארים בציפייה לבשורות טובות. סופסוף באו אנשים ובישרו, כי הגרמנים באו, וסיימו דברים בתפילה:

"זאָל ער שוין קומען, דער דייטש!" (שיבוא הגרמני, שיבוא!)

שעות אחדות עברו עלינו בציפיות לבשורות שונות, וכל פעם היו נשמעים טרטורי מכונות־ירייה ויריות בודדות חזקות, כאילו יורים אלינו לתוך המרתף.

לפנות־בוקר בא יהודי והכריז:

"יידן, משיח איז שוין דאָ! די שטאָט איז שוין פארנומען!" (יהודים, משיח כבר בא! העיר כבר נלכדה!)

עזבנו את התהלים ונמלטנו מהצפיפות לראות את המשיח. נשמנו לרווחה. לאחר ימים אלה של מחנק ודוחק היה זה כאילו נס מהשמים. עמדנו והסתכלנו בצבא הגרמני: בחיילים הצועדים ערוכים, בכלי־הנשק השונים ובקצינים שמפות בידיהם. הם עברו את העיר, בדרכם לכיבושים נוספים, ואילו אל העיר הגיעו אנשי הצבא הרוסי, בודדים ומיואשים, בידים מורמות נכנעים לצבא הגרמני.

לאחר שנדמו היריות וקולות הנפץ, התחילה תקופה חדשה, מלחמה חדשה — מלחמת הכלכלה. הרעב הציק לנו ביותר. ימים עברו מבלי שטעמנו כזית. כל בני המשפחה היו

מתפזרים בעיר לחפש במאפיות לחם. למזלנו האירה לנו ההצלחה פנים. אמנו המנוחה השיגה כיכר לחם אחד. השמחה היתה גדולה, אלא שאין די בכיכר אחד בשביל משפחה שלימה. גם תפוחי־אדמה לא היו בנמצא. אמנם היתה אז עונת חפירת תפוחי־האדמה, אבל האיכרים פחדו עדיין לצאת אל השדות. אנחנו התגברנו על הפחד ויצאנו בעצמנו לשדות והבאנו תפוחי־אדמה כדי להחיותנו. כך עברו ימים אחדים, עד שבאה הבשורה הטובה שאפשר לחזור לרוז׳אן.

חזרנו לרוז׳אן! איזו שמחה — הביתה! רצינו כבר להיות בבית, ומהר ככל האפשר. הדרך עברה עלינו בקלות, אף־כי היו קצת קשיים, אלא שלא הרגשנו בכך, שהרי ״מען פאָרט דאָך אהיים!״ (נוסעים הביתה!)

אולם בבואנו לעיירה חשכו עינינו. מלוא העין חורבות. הכול שומם. הכול הלך לאבדון. ברחובות אחדים נותרו בתים בודדים, אבל הכול מעבריהם נשרף, עלה באש. בכל זאת התגברנו וקיווינו להחזיק מעמד. כל אנשי רוז׳אן שהקדימו לשוב תפסו להם דירות בבתים שנשארו שלימים ובעליהם טרם חזרו.

במשך הזמן שבו בעלי הדירות הקיימות ומצאו שהן תפוסות. היו התדיינויות ומריבות. אך למרות־הכול חזרו החיים ברוז׳אן למסלולם תוך תקופה קצרה למדי. העיר קמה לתחייה. ברם, זאת הפעם לא לתקופה ממושכת — להוותנו.

חיים רייטשיק / דרום־אפריקה

אַרויס פון אַ זיכערן טויט
(אַן עפּיזאָד)

אין יאָר 1920 האָבן די באַלשעוויקעס דורכמארשירט דורך רוזשאַן אויפן וועג קיין ווארשע. זיי האָבן דאָ לאַנג נישט אָנגעהאַלטן, ווייל גענעראל האַלער האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און זיי האָבן געמוזט אָפּטרעטן. די ״דעמאָקראַטישע פּוילישע ארמיי״ האָט צוריק פארנומען די געביטן, וואָס די רוסן האָבן פארכאַפּט, און רוזשאַן איז געוואָרן פּויליש. נישט מער ווי צוויי וואָכן זענען די רוסן געווען אין רוזשאַן, אָבער אין יידישן לעבן האָט זיך אַ סך געענדערט.

דאָס גייסטיק רעליגיעז לעבן האָט זיך אָפּגעשטעלט. יידן האָבן פּלוצעם זיך דערזעען אַלס קאָנטערעוואָלוציאָנערן און געמוזט באַהאַלטן זייערע געפילן, איינשטעלונגען און באַגריפן. ס׳איז אויך פאָרגעקומען אַן איבערקלאַסיפיצירונג: ארבעטער, וועלכע האָבן דורות לאַנג איבערגעגעבן די דעה אין שטעטל די בעלי־בתים און רוזשאַנער ״געלט מאַגנאַטן״, האָבן פּלוצעם געקריגן די דעה און געוואָרן אליין די בעלי־בתים פון יידישן לעבן אין שטעטל, און רעגירט גאַנץ שטאַרק. די מאַכט־האָבער האָבן זיך גערעכנט נאָר מיט זיי, און דאָס האָט געווירקט משונה׳דיק. פּלוצעם איז אַ בעל־בית אויס בעל־בית און מוז זיך אָנפּרעגן זיין אַרבעטער. ס׳איז געווען אַן איבערקערעניש, וואָס קיינער האָט וועגן דעם נישט געחלומט און זיך נישט פאָרגעשטעלט אַזעלכעס. די גאַנצע יידישע געזעלשאַפט האָט דורכגעלעבט אַ דערשיטערונג.

דערפאַר איז דער פּוילישער באַנייטער רעזשים געווען דאַן מער צום הארצן. ער האָט געבראַכט צוריק אַ סטאַביליזירונג אין דער יידישער גאַס. יידן האָבן ממש פריי אָפּגעאָטעמט.

אָבער פאַר מיר איז דער מאָמענט פון צוריקקער פון די פּאַליאַקן געווען אַ לעבנס־געפאַר, און דעם עפּיזאָד, וואָס כ׳גיי דאָ דערציילן, קאָן איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

אין די צוויי וואָכן פון באָלשעוויסטישן רעזשים האָבן זיי באַשלאָסן אַפּצורייניקן רוזשאַן פון די פּוילישע ״רעאַקציאָנערע, נאַציאָנאַליסטישע, שעדליכע עלעמענטן״. זיי האָבן אַרעסטירט פּערצן פּוילישע בעלי־בתּים, די אָנגעזעענסטע פון שטאָט, זיי אַוועקגעשיקט אין די ביאַליסטאָקער וועלדער און דאָרט מיט זיי פאַרענדיקט.

צווישן די פּוילישע בעלי־בתּים ווי **זאַוואַדסקי, באַניסלאַווסקי, מיעדזינאַווסקי** און אַנדערע איז אויך געווען פּאַן גאָס. ער איז געווען אַ פאַרזענליכער פריינד פון מיין פאָטער ע״ה. וואָס הייסט אַ פריינד? ער פלעגט קומען יעדן טאָג צו מיין פאָטער אין שענק זיך גוט אָנזויפן, אָנפרעסן און נישט באַצאָלן. יידן האָבן מורא געהאַט פאַר אים, ווייל ער איז געווען אַ גאַנצער מאַכער אין מאַגיסטראַט, און אויך מיין פאָטער האָט באַשלאָסן, אַז עס איז גלייכער נישט פאָדערן פון אים קיין געלט און אָנהאַלטן מיט אים אַ צושטאַנד פון כלומערש־טער פריינדשאַפט.

זיין פרוי, גאָסאָוואַ, האָט אָבער געקלערט, אַז מיין פאָטער האָט ממש אַ פליכט פון אַ פריינד גיין צו די באָלשעוויקעס און זיך באַמיען פאַר זיין באַפרייאונג. ווען ער וואָלט זי געפאָלגט, וואָלט ער טייער באַצאַלט פאַר דער אינטערווענץ. אויב ער קומט בעטן, הייסט עס אַז ער איז אַ רעאַקציאָנער און ווערט גלייך פאַרדעכטיק אַלס אַן אַנטי־באָלשעוויק. האָט ער באַשלאָסן נישט צו גיין און נישט איינשטעלן דאָס לעבן פאַר דעם פּוילישן שיכור. אַזוי האָט פּאַן גאָס געענדיקט זיין לעבן גלייך מיט די איבעריקע פערצן פּאַליאַקן.

ווען די פּוילישע האָבן זיך צוריקגעקערט, זענען אַריין צו אונדז אין הויז פיר באַוואָפנטע פּוילישע מיליטער־פּאָליציאַנטן און מיך אַרעסטירט. מ׳האָט מיך אַוועקגעפירט צום מילי־טערישן קאָמענדאַנט. דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די אַלמנה גאָס האָט, צוליב אירע סיבות, נישט אָנגעקלאָגט מיין פאָטער און מיך באַשטימט אַלס איר קרבן.

ווען דער קאָמענדאַנט האָט מיך דערזען, איז אים פינצטער געוואָרן אין די אויגן. ער האָט געוואַרט, אַז עס וועט אַריינקומען אַ ריז, אַ מסוכנדיקער פאַרברעכער, און דאָ — אַזאַ אַנטוישונג: פאַר אים איז געשטאַנען אַ קליין־געוואַקסיק יינגל, אַ ציטערדיקער, מיט צוויי ציטערדיקע פּיאות. מיין אויסזען האָט נישט געפּאַסט צו דעם בילד, וואָס זי האָט אָפּגעמאָלט. די אָנקלאַגע איז געווען לעכערליך, אָבער ער האָט געמוזט זיין פליכט דערפילן.

ער האָט אַרויסגענומען פון שרייב־טיש אַ לאַנגן בויגן פּאַפּיר מיט אַ לאַנגער אָנקלאַגע פון פרוי גאָס. ער האָט מיך געפרעגט, צי בין איך חיים רייטשיק, צי בין איך געווען אין דער קאָמוניסטישער פּאָליטישער פּאָליציי און צי איך האָב אָנטייל גענומען אין דעם אַרעסטירן און דערמאָרדן די פערצן שיינע, פּוילישע, בכבודיקע בירגער אין די ביאַליסטאָקער וועלדער.

לויט דער אָנקלאַגע פון דער אַלמנה גאָס האָב איך אויך געהאַלטן אַגיטאַטאָרישע באָלשע־וויסטישע רעדעס אאז״וו. כ׳מוז אים זאָגן דעם אמת, און דעם גאַנצן אמת, ווייל ווען נישט, וועט עס זיין ערגער פאַר מיר. ער האָט אפילו נישט געוואַרט אויף מיין ענטפער. ער האָט דאָך געוווסט מיט וועמען ער האָט דאָ צו טון. אָבער איך בין געווען צעשראָקן אויף טויט.

אין דעם האָט זיך געעפנט די טיר פון צווייטן צימער און אין דער קאָמענדאַנטור איז אַריין אַ גרויסער, ברייטער פויער, באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס, און מיין האַרץ, וואָס האָט די גאַנצע צייט פון דער אויספאָרשונג געקלאַפּט ווי אַ ביליגער וועק־זייגער, האָט זיך

פלוצעם אַפּגעשטעלט. דאָ וועט זיין, האָב איך געקלערט, דאָס געריכט מיטן אורטייל און אויספיר אויפן אָרט צוזאמען, און א סוף צו מיינע יונגע יאָרן. דער פויער האָט דאָס באמערקט. האָט ער א קוק געטון אויף מיר מיט א שמייכל און זיך געווענדעט צום קאָמענ־דאנט בזה הלשון :

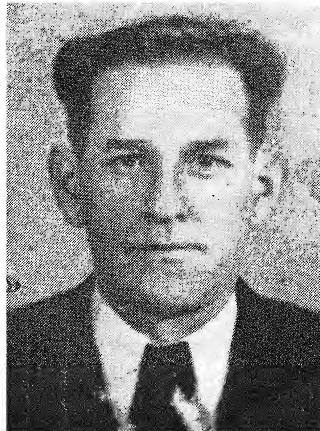
״איך קען דאָס יינגל זעער גוט. אין פארלויף פון די יאָרן, וואָס כ׳בין דאָ פּאָליציי־הויפּס, קען איך אויך זיינע עלטערן. דאָס איז א פיינע לאָיאלע משפחה פון גוטע פוילישע פּאטריאָטן. קוק אויף דעם קינד : צו דען גלויבסטו, אז אזא יינגל איז פעאיק צו אזעלכע זאכן ?״

דאן ערשט האָב איך אים דערקענט. ער איז געווען א שטענדיקער גאסט אין אונדזער שענק. ווייזט אויס, אז ער האָט זיך געהאט זיינע אייגענע אויסרעכנונגען, אָדער מיט מיין פאטער אָדער מיט גאָס׳ן. אזוי צי אזוי, די אינטערווענץ פון אונדזער פּאָליציי־קאָמענדאנט פּאָלינסקי האָט געהאָלפן. ווען נישט ער, ווער ווייסט וואָס עס וואָלט געווען מיין גורל.

אין אונדזער רוזשאנער געשיכטע האָט אויך אזעלכעס פּאסירט, און זאָל מיר דערלויבט זיין דערציילן מיין פּערזענליכן עפּיזאָד און דאמיט אילוסטרירן דאָס לעבן פון יידן אין רוזשאן און אין גאנץ פּוילן. אזוי האָט אויסגעזען דאָס יידישע לעבן און אזא ווערט האָט עס געהאט, ווען ס׳איז געליגן אין גוישע הענט.

יחזקאל געלטשינסקי /פּתח־תקוה

מלכות בייט זיך, אַנטיסעמיטיזם בלייבט

צוליב דער טאָפּאָגראַפיע פון רוזשאן, צוליב די בערג ארום איר, האָט זי זוכה געווען צו פּאַרטיפּי־קאציעס. צוליב די פּאַרטיפיקאציעס, ווידער, האָט יעדער געוואָלט נאָך מער זי איינגעמען. אזוי האָט רוזשאן דורכגעלעבט שלאכטן און רעזשימען. און אויב עס בענקט זיך א מאָל נאָך רוזשאן, איז ווערט צו געדענקען, אז אין קיין רעזשים האָבן מיר יידן קיין האָניק נישט געלעקט.

רוסן און דייטשן

אָנפאנג דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען רוזשאן איז געווען אונטער דער הערשאפט פון די רוסן, האָבן זיי חושד געווען יעדן ייד, אז ער איז א דייטשער שפּיאָן. איז אלע מאָל נסים קצב געגאנגען קויפן א קעלבל אין דאָרף, און וועלנדיק קירצן דעם וועג, ווי זיין שטייגער איז געווען, איז ער דורכגעגאנגען דורך די אָקאָפּעס. האָבן זיי אים פארהאַלטן, גוט אָנגעשלאָגן און פארשיקט קיין סיביר. אזוי האָבן זיי אויך מיין טאטן פארשיקט קיין סיביר.

ספעציעל האָבן זיי געוואָרפן אַן אויג אויפן עירוב. בשום אופן האָבן זיי נישט אָנגענומען די ערקלערונג, אַז עס איז אַ רעליגיעזע איינריכטונג אָפּצוזונדערן אַ תחום־שבת. זיי זענען געווען זיכער, אַז דאָס איז אַ יידישער טעלעפאָן, וואָס אַרבעט מיט יידישע מאַכינאַציעס.

ווען זיי האָבן אָפּגעטרעטן, האָבן זיי אונטערגעצונדן דאָס יידישע שטעטל. אַ נקמה אין די שפּיאָנען, וועלכע מ׳האָט זיי נישט געקאָנט כאַפּן ביי דער האַנט. יידן האָבן נעבעך געמוזט פאַרלאָזן רוזשאַן.

ווי נאָר די רוסן זענען אַוועק, האָבן די דייטשן אָקופּירט רוזשאַן. די יידן האָבן זיך אומגעקערט, געוואָלט האָבן כאָטש אַ דאַך איבערן קאָפּ. אָבער פּרנסה האָט מען נישט געהאַט. האָבן די דייטשן צוגעטיילט עסן אויף קאַרטן. מ׳האָט געדאַרפט שטיין אין דער ריי כדי צו קריגן ברויט.

אָבער די "גוטע" דייטשן האָבן אָנגעהאַלטן אַ קאָנטראָלע, כדי פעסטצושטעלן גענוי אויב ס׳איז אמת, אַז די יידן טאַקי נישט קיין אייגן ברויט. און כדי צו באַוואָרענען זיך, אַז יידן זאָלן זיי חס־וחלילה נישט אָפּנאַרן און באַקומען אומזיסט ברויט, פּלעגן זיי באַנאַכט אַרויסגיין אין גאַס און נאָכקוקן, אויב עס גייט נישט קיין רויך פון די קוימענס. ביי וועמען מ׳האָט געזען אַ רויך, האָט מען ביי אים קאָנפיסקירט דאָס ביסל מעל מיט די קאַרטאָפל. איין דייטש, אַ גרויסער אַנטיסעמיט — **העלגאַט** האָט ער געהייסן — האָט דאָס איינגעפירט. ער האָט בכלל אָנגעפירט מיט אַלעמען, און די דייטשן, לויט זייער שטייגער, זענען אים נאָכגעגאַנגען ווי די שעפּסן.

די פּוילישע רעפּובליק

אין 1918 האָט פּוילן צוריקגעקראָגן איר זעלבסטשטענדיקייט. מען האָט צוגעזאָגט גלייכהייט יעדן בירגער אין דער נייער מדינה. באַלד האָבן זיי אָרגאַניזירט אַ געטרייע אַרמיי. אַ סך שקצים פון רוזשאַן זענען געוואָרן ביי זיי אָפיצירן. אין 1920, נאָך אַ גרויסער שלאַכט, זענען די באָלשעוויקעס אַריין קיין רוזשאַן. עס זענען געפאַלן קרבנות אויך פון די יידן. אַ קויל פון אַ האַרמאַט איז אַריין צו **משה בענדער** אין הויז און אונדזער **יצחק בענדער** האָט עס אָפּגעריסן די האַנט.

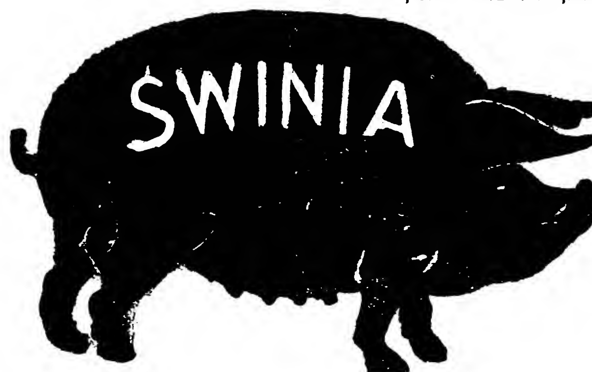
אין דער קורצער צייט, וואָס די פּאָליאַקן האָבן געהערשט ביז די באָלשעוויקעס זענען אַריין, האָבן זיי געלאָזט גוט פילן, אַז ביי זיי וועלן יידן קיין גוטס נישט וויסן. יעדער שקץ איז געווען אַ גענעראַל, און דאָס ביסל יידן זענען געוואָרן צווייטראַנגיקע בירגער. פאַרשטענדליך, ווען די באָלשעוויקעס זענען אַריין, האָבן יידן געהאָפט, אַז עס וועט זיין בעסער. אָבער זיי האָבן זיך שנעל אַנטוישט.

ס׳האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן און די רוסן האָבן געמוזט פאַרלאָזן רוזשאַן. און איידער די באָלשעוויקעס האָבן פאַרלאָזט, האָבן זיי אויסגעפירט אַ טויט־אורטייל אויף פּוילישע בירגער. איז ווען די פּאָליאַקן זענען צוריק אַריין, האָבן זיי זיך גענומען טשעפּען. עס האָט געדראָט מיט אַ פּאָגראָם. יידישע יוגנט האָט געמוזט אַנטלויפן אָדער לעבן אין געפאַר. איך מיט אַ גרופּע חברים זענען אַנטלאָפן קיין גאָוואָראָווע. נאָך צוויי וואָכן האָט מען מיר מודיע געווען, אַז כ׳מעג צוריקקומען.

גרשון ראָזנבלום און **שיע בזשאָזע** האָבן זיך איבערגעטון אַלס פרויען און זענען אַריבער בשלום. מיך האָבן זיי געכאַפּט און אַריינגעזעצט אין פּולטוסקער טורמע. אָבער כ׳בין באַפרייט געוואָרן. אין אַ געוויסער צייט אַרום איז געקומען אַ זשאַנדאַרם און אַרעסטירט

מיין טאטן, **משה קערש, יעקב־אריה יאזשאַמבעק** (קצב) מיט נאָך עטלעכע בעלי־בתים און געפּאַדערט אויסלייזגעלט. ווען מ׳האָט דעם ענין געבראכט פאר **נוח פּרילוצקי**, דעם טיכטיקן יידישן סיים־דעפּוטאט, און ער האָט אינטערוועניִרט, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דאָס איז געווען אייגענע איניציאַטיוו פון פּוילישער רוזשאנער אינטעליגענץ.

ס׳איז פּארפירט געוואָרן אַ פּראָצעס קעגן דעם זשאנדארם און צום פּראָצעס זענען אַרויסגערופן געוואָרן עדות. ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט צוריק אַהיים, ווייל די בריק איז געווען צעשטערט, האָבן זיי געמוזט אריבער דעם נארעוו אויף אַ לאָדקע. די ערשטע וואָס האָבן גענומען אַריבערפאָרן האָבן זיך איבערגעקערט מיט דער לאָדקע און עס זענען דערטרונקען געוואָרן משה קערש, יעקב־אריה יאַזשאמבעק און הערשל קאַשעוויצער מיט זיין איידעם. די איבעריקע עדות, וועלכע האָבן דאָס בייגעזען אויף דער צווייטער זייט פון טייך, האָבן זיך אומגעקערט מיט דער יבשה דורך אַסטראָלענקע. דער טראַגישער פאַל האָט ארויסגערופן פיל טרויער אין שטעטל.

Ta świnia kupuje u żyda!

2961 Nakładem „Samoobrony Narodı“ Poznań Druk. Centralna Poznań.

״החזיר הזה קונה אצל יהודי !״ כרזה אנטישמית נגד מסחר עם יהודים.
״דער חזיר קויפט ביי יידן !״ אַן אַנטיסעמיטישער באָיקאָט אויפרוף.

די פאָרלויפערס פון די נאַציס

אין 1937 איז קיין רוזשאַן אָנגעקומען פּויליש מיליטער אָפּהאַלטן מאַנעוורען. ביי דער געלעגנהייט האָבן זיי אַנגעהויבן בושעווען אין די גאַסן, רויבן די געוועלבער און שלאָגן יידן. איך בין דאן פּונקט אַנגעקומען פון ווארשע מיט מיין טאַטן, און מיין מאַמע האָט געוואַרט אויף אונדז. די פּוילישע רוצחים האָבן נישט גערוט. זיי האָבן אונדז געפּאַקט. טאַטע־מאַמע האָבן זיי אָפּגעלאָזט און זיך א לאָז געטאָן נאָך מיר.

נישט אזוי וויכטיק, און ווייטיק, די קלעפּ, וואָס כ׳האָב געכאַפּט פון די ״גיבורים״, וועלכע זענען געקומען צו מיליטערישע איבונגען און זיך פאַרנומען מיט ראַבירן און שלאָגן יידן. פיל מער האָט מיר וויי געטאָן, ווען כ׳האָב אויף מאָרגן באַגעגנט מיינע קריסטליכע פּוילישע באקאנטע און זיי האָבן מיט צופרידנקייט, כלומרשט אין אַ שפּאַס, מיך געפרעגט:

״נו, האָסט געקריגן געשלאָגן, האַ ?״

און דאָס האָט פּאַסירט אין יאָר 1937, צוויי יאָר איידער די נאַציס האָבן פאַרפלייצט פּוילן מיט זייער חיה׳שער שנאת־ישראל.

יחיאל ווײגאַרדע / ניו־יאָרק

אַ בלוט־בלבול אין רוזשאַן

מײַן טאַטע, **יעקב־פּסח ווײגאַרדע**, האָט זיך גערעכנט פאַר אײנעם פון די בעסטע שנײַדערס אין שטאָט. חוץ זײַנע צוויי זין, דער שרײַבער פון אָט די שורות און זײַן ברודער **נאָסקע** (נתן), וואָס האָבן מיט אים מיטגעאַרבעט און בײַ אים זיך טאַקע אויסגעלערנט ס׳פאַך, האָבן זיך בײַ אים געלערנט שנײַדערײַ **חיים פּלאַטקין, נתן שרעדניע** און **משה יאַזשאַמבעק**.

און אַ מאָדע איז געווען בײַ די שנײַדערס אין רוזשאַן, אַז בעת די מאַרק־טעג, דינסטיק און פרײַ־טיק, בשעת די פּויערים פון די נאָענטסטע דערפער קומען פאַרקויפן זײערע פּראָדוקטן און גײען דערנאָך אײַנקויפן פאַרשידענע זאַכן און קומען אויך אין די שניט־קראָמען זיך אײַנקויפן שטאָף, ווער אויף אַן אַנצוג און ווער אויף אַ מאַנטל — פלעגן אויך אַרײַנקומען די שנײַדערס אין אָט די קראָמען, זיך פאָרשטעלן פאַר די פּויערים ווי די בעסטע בעלי־מלאכות, און זיי צוהעלפן אויסקלײַבן דאָס פּאַר זיי געוווּנטשטע שטיקל שטאָף. און שניט־קרעמלעך זענען געווען פיר: **חנה כאַצקלס, ייטע די מאַטעלעכעס, פייגע פּערלמוטער** און **גאָלדע לאַך**.

אין אײנעם אַזאַ מאַרק־טאָג איז אויך **פייטל דער שנײַדער** (אַזוי האָט מען גערופן מײַן טאַטן ע״ה) געווען אין אַ קראָם. דאָס מאָל בײַ חנה־כאַצקלס. איז גראָד דעמלט געקומען צו אים אין שנײַדערײַ אַ גוייש ײנגל פון אַ יאָר צוועלף־דרײַצן און געזאָגט, אַז זײַן טאַטע האָט אים געשיקט מ׳זאָל אים אַראָפּנעמען אַ מאָס אויף אַ פּאָר הויזן. די חבר׳ה וואָס האָבן געאַרבעט בײַ פייטלען האָבן זיך אָנגעהויבן צו האַמפּערן, ווער ס׳זאָל אים אַראָפּנעמען די מאָס. און אַזוי האַמפּערנדיק זיך האָט דאָס ײנגל געקראַגן אַ שטאָך פון אַ נאָדל אָדער אַ שפּילקע, נישט ווילנדיק. דאָס שײגעצל איז אַרויסגעלאָפן פון דאָרט אַ דערשראָקענער, אַרויסגעלאָזן אַ ווילד געשרײ, אַז ײדן האָבן אים געוואָלט דערשטעכן.

אַז דאָס שײגעצל איז דערלאָפן צו זיך אַ הײם און דאָס דערציילט זײַנע עלטערן, האָבן זיי גלײַך דאָס אויסגעטײַטשט, אַז אַזוי ווי ס׳איז נישט ווײַט פון ײדישן פּסח, ווען ײדן דאַרפן בלוט פאַר זײערע מצות, האָבן זיי פון זײער ײנגל געוואָלט אויסצאַפּן דאָס בלוט...

זײַן טאַטע, וואָס האָט געהײסן **פּאַרטשינסקי** און איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס דער אמתער אַנטיסעמיט, איז אויך געווען ראַטמאַן אין אָרטיקן שטאָט־ראַט. זײַנע חברים, די ענדעקעס, האָבן דאָס באַלד אויפגעכאַפּט און האָבן תיכף צונויפגערופן אַ זיצונג פון שטאָט־ראַט. דאָרטן זענען זיי אַרויסגעטראָטן קעגן אַלע ײדן אין פּוילן, און דער עיקר — קעגן די ײדן אין רוזשאַן. די פינף ײדישע ראַט־מענער האָבן די גאַנצע מעשה אָפּגעלײקנט, האָבן פּראָטעסטירט קעגן דעם נײַעם עלילת־דם, נאָר ס׳האָט זיי גאָרנישט געהאָלפן — די העצע איז געוואָרן גרעסער און גרעסער.

אין אַ טאָג־צוויי אַרום האָבן זיי פאַרעפנטלעכט אין דער באַוווּסטער אַנטיסעמיטישער

צייטונג ״דוואַ גראָשי״ דעם גאנצן בלבול. אונדזער טאַטע איז ארומגעגאנגען מיט א צעבראָכן הארץ. עס האָט אים געשראָקן און ווי געטאָן דער גאַנצער ענין, ובפרט אז ער איז גראד דעמאָלט נישט געווען אין דער היים. און איצט באשולדיקט מען אלע יידן.

אין איינעם א פרימאָרגן האָט דער שטאָטישער גלח, וואָס האָט גוט געקענט פיישלען, ווייל ער פלעגט זיך ביי אים נייען, געשיקט רופן זיין שניידער, כדי צו הערן פון אים, וואָס דאָרט איז אין דער אמתן פאָרגעקומען. מיין טאַטע האָט די דאָזיקע איינלאַדונג אָנגענומען מיט פרייד און איז אוועק צו חנה כאַצקלס מאַן, וואָס האָט זיך גערעכנט פאַר א קלוגן און אנגעזעענעם מענטש אין שטאָט, זיך מיט אים באראטן און אים געבעטן מיטצוגיין מיט אים צום גלח און עדות זאָגן, אז ער פיישל איז גאָר געווען ביי אים אין קראָם, ווען אָט דער ענין איז פאָרגעקומען. אהרן פשיסוסקער האָט פארשטאַנען, אז די זאַך איז צו ערנסט און האָט באשלאָסן מיטצוגיין און דערציילן דעם אמת.

ווען יעקב־פסח וויגאָדע איז מיט אהרן כאַצקלס געקומען צום גלח, זענען שוין דאָרטן געווען פארטשינסקי און א געוויסער בעלדיצקי, נישט קיין קלענערער אנטיסעמיט ווי דער ערשטער. ער האָט דאָס טאַקע פארעפנטלעכט די גאַנצע געשיכטע אין דער ״דוואַ גראָשי״. דער גלח האָט די צוויי יידן פריינדלעך אויפגענומען, זיי געבעטן זיצן און זיך געוואָנדן צום שניידער פיישל, ער זאָל דערציילן דער ערשטער, וואָס עס האָט ביי אים אין ווארשטאַט פאַסירט.

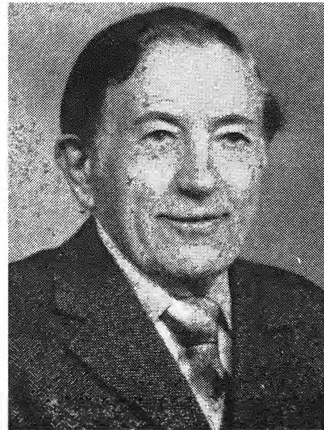
פיישל, א גענוג דערשראָקענער, האָט דערציילט, ווי די זאַך איז פאַקטיש פאָרגעקומען, און געבעטן אהרן פשיסוסקער ער זאָל באשטעטיקן, אז פיישל איז גראָד דעמלט געווען ביי אים אין קראָם. און צו די צוויי גויים האָט ער זיך געוואָנדן און זיי געבעטן, זיי זאָלן אים גלייבן, אז דער גאנצער ענין איז געווען א צופעליקער שטאָך אָדער א שפּאַס פון א לערן־יינגל. אהרן פשיסוסקער האָט, פארשטייט זיך, אלץ באשטעטיקט, אויף וועלכן די צוויי גויים האָבן לגמרי נישט רעאגירט. האָט זיך דעמלט דער גלח געטאָן א שטעל אויף, זיך געוואָנדן צו די צוויי קריסטן און זיי געזאָגט, אז ער איז זיכער, אַז פיישל איז אומשילדיק און אז דער גאנצער ענין איז אן אויפגעבלאָזענער. ״און איר מיינט דערפון צו מאכן אן ענין קעגן גאנצן יידנטום!״ האָט ער צו זיי געזאָגט. ער זעט אין דעם, באמת, נישט מער ווי א שפּאַס אָדער א צופאל, און ער בעט זיינע ברידער קריסטן, זיי זאָלן אין דעם פארגעסן און פיישלען מוחל זיין.

די גויים האָבן זיך, ווייזט אויס, איבערגערעכנט, זיך בארואיקט און געדריקט די האנט דעם גלח און די צוויי יידן, און אהיים געגאַנגען.

ערב פסח, אז די העצע האָט זיך שוין געהאט א ביסל איינגעשטילט, האָט מיין טאַטע יעקב־פסח ע״ה געשיקט דעם גלח א פעקל מצות מיט א פלעשל מעד־ווייַן, און דער גלח האָט אים צוריקגעשיקט א מתנה — א שאָק אייער (זעכציק שטיק).

פאַר יענער צייט האָט זיך דער ענין איינגעשטילט.

אַ מעשה מיט אַ חרם

געווען איז דאָס אין יאָר 1911 אָדער 1912, ווען פון אַמעריקע איז געקומען א פּאָליאַק און מיט די אַמע־ריקאַנער דאָלאַרן זיך געוואָלט איינקויפן א נחלה אין דער בעסטער געגנט פון שטעטל, אין סאַמע מאַרק. ער האָט זיך געווענדעט צו אן אייגענטימער פון א פּלאַץ מיט עטלעכע געוועלבלעך, מיטן נאָמען נחמן־שמחה, און אים פאָרגעשלאָגן, אז ער זאָל אים פאַר־קויפן די עטלעכע געוועלבלעך מיטן פּלאַץ. נחמן־שמחה, נישט זייענדיק צוגעגרייט, האָט פאַרלאַנגט א פּאָר טעג צו באַשליסן און געבן דעם אַמעריקאַנער אן ענטפער. און נאָך דעם ווי ער האָט זיך מיישב געווען מיט זיינע זין — בעלי־עגלות, דאכט זיך — האָט ער געגעבן אן ענטפער פאַרלאַנגענדיק א פּרייז, וואָס זיי האָבן געדענקט אז ס׳איז אן איבערגע־טריבענער. דער קונה האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסע איבעראַשונג און אויך פאַרלאַנגט א פּאָר טעג זיך מיישב צו זיין.

נחמן־שמחה האָט זיך פאַרטרויט פאַר זיין שכן און פריינט הערש־לייבל, און אים אָנגעבאָטן צו ווערן א מעקלער (דער קויפער צאָלט דעם מעקלער). הערש־לייבל האָט נאָך אריינגעצויגן זיין יינגערן ברודער בערל־וועלוול אין דעם מסחר, און די טראַנסאַקציע איז געשלאָסן געוואָרן. זיי האָבן אויך געפרעגט דעם קויפער, וואָס ער האָט בדעה צו טאָן מיט דעם איינקויף. האָט ער געזאָגט: ״דערווייל — גאָרנישט.״ ווייל נאָך דעם ווי ער וועט באַצאָלן, וועט ער נישט האָבן קיין געלט עפּעס צו בויען. ער וועט דאַרפן נאָך אַמאָל פאָרן קיין אַמעריקע און אָפּשפּאָרן פריש געלט און קומען צוריק און אויפבויען א שיין הויז, א מויער.

נאָך דעם ווי די גאַנצע טראַנסאַקציע איז פאַרענדיקט געוואָרן און דאָס שטעטל האָט זיך דערוווּסט, אז נחמן־שמחה האָט פאַרקויפט זיין גוט צו א קריסט, איז אַרויס א קלאַנג, אז ער וועט בויען א גרויס געשעפט מיט פאַרשידענע אַרטיקלען, און וועט גורם זיין דאצו, אז קריסטן זאָלן נישט קויפן ביי יידן. ער וועט צונעמען די פּרנסה, דאָס ברויט, פון מויל פון אַלע יידישע סוחרים און פאַראָרעמען דאָס גאַנצע שטעטל.

ביים רב אין שטוב, ווידער, האָט א רוזשאַנער בעל־הבית געטענה׳ט, אז ער האָט דאָס געוואָלט קויפן, און אפילו אנגעבאָטן א גוטן פּרייז. נאָר זיי האָבן דאָס פאַרקויפט צו א גוי. די פאַרקויפער האָבן געטענה׳ט, אז דער אָנבאָט איז געווען לעכערלעך און אז צוליב דעם האָבן זיי פאַרלוירן אסך געלט, ווייל זיי האָבן נישט געוואָגט צו בעטן מער ווי צוויי מאָל אזוי פיל, און זיי האָבן דאָס געקריגן. זיי טראַכטן הייגנט, אז זיי האָבן זיך אָפּגענאַרט.

דער רב האָט געפּאָדערט, אז זיי זאָלן אָפּגעבן דאָס געלט דעם גוי און בטל מאכן די

קנייה. אָבער די פּארקויפער האָבן באוויזן, אז דער מסחר איז א פאַרענדיקטער און ס'איז אונמעגלעך דאָס צו ענדערן. "זאָל די שטאָט פּראָבירן דאָס צוריק אָפּצוקויפן."

נאָך א סך געוואָלדן און געשרייען איז דאָס פאַרענדיקט געוואָרן מיט א חרם, וואָס דער רב און דער קהל האָבן ארויפגעלייגט אויף אלע באטייליקטע, מיט זייערע ווייבער און קינדער.

ס'זיינען אָנגעקומען די יום־טובים און די לאגע פון די וואָס מען האָט ארייגעלייגט אין חרם איז געוואָרן אונדערטרעגלעך. זיי האָבן, נאטירלעך, נישט געקאָנט קומען אין שול אריין, און געזאָלט זיין איזאלירט פון אלע יידן אין שטאָט. אָבער נחמן־שמחה האָט געהאט אן אייגענע ספר־תורה. זיין פאמיליע, צוזאמען מיט די מעקלער און זייערע זין, זיינען געווען גענוג צונויפצושטעלן א מנין. און אזוי האָבן זיי געדאווענט ראש־השנה און יום־כיפור.

איך בין דאָרט געווען ביים דאווענען, זייענדיק א משפחה פון די מעקלער. געדענק איך ווי די זין פון נחמן־שמחה, תנחום און שמעון־הערש, זענען ארויפגעפאַלן זייער טאטן אויפן האלדז און געוויינט. "פארוואָס קומט דאָס אונדז?" — האָבן זיי געקלאָגט. ס'איז געווען דאָס ערשטע מאל, ווי איך האָב געהערט דערוואקסענע מענער, עלטערע יידן, וויינען הויך אויפן קול.

דאָס איז געווען ערב ראש־השנה, צו מעריב. צו מאָרגען אין דער פרי בין איך געקומען דאוונען אביסל שפּעטער (זייענדיק א סך פאר בר־מצוה עלטער, האָט מען מיך נישט געדארפט). ארייננקומענדיק האָב איך געזען בלויז פלייצעס פון קליינע יידעלעך (דער גאנצער מנין איז באשטאנען פון קליין־געוויקסיקע) אין גרויסע טליתים. די ציציות האָבן דערגרייכט ביז דער פאָדלאָגע. מ'האָט געהאלטן ביים סוף פון אָנהויבענס שחרית. פּלוצעם אין געוואָרן שטיל, גאָר שטיל, און איך זע ווי א גאָר קליין יידעלע שאָקלט זיך שטארק און עס דערהערט זיך א "הא־הא, הא־הא", און מיט א לייבן שטימע הער איך "המלך...". דאָס איז דער אָנהויב פון ראש־השנה שחרית, וואָס דער ש"ץ הייבט אָן פון אָרט ווו ער שטייט. האָט ער אָנגעהויבן און איז צוגעגאנגען צום עמוד פאַרזעצן דאָס דאווענען. דאָס איז געווען בערל־וועלוול, וואָס האָט געוויינליך געדאווענט אין א חסידיש שטיבל. איז ער עס געקומען זיך אייניקן מיטן גורל פון די פארפאַלגטע.

נאָך שחרית האָט איבערגענומען זיין ברודער הערש־לייבל, וואָס איז געווען דער בעל־תוקע, בעל־קורא, בעל־מוסף, און אזוי איז פאַרענדיקט געוואָרן א פּיינליכע פּאסירונג אין אונדזער שטעטל.

מיר איז נישט בעקאנט, ווען און ווי אזוי דער חרם איז אָפּגערופן געוואָרן. איך ווייס יאָ, אז ווען איך בין צוריק געקומען קיין רוזשאן אין יאָר 1922, איז בערל־וועלוול געווען אין גאָר פריינדליכע באציאונגען מיטן זעלבן רב. ער איז אומגעקומען ווי א ייד, מיטן ווייב און פיר טעכטער און אייניקלעך, פון די היטלער באנדעס. זיין ברודער הערש־לייבל איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין עלטער פון הונדערט יאָר. **תנצב"ה!**

זכריה כאַגין / ניו־יאָרק

לעבן און אונטערגאַנג פון קהלת רוזשאַן

אויפן ברעג פון שיינעם טייך נאַרעוו, צוואַנציק קילאָמעטער פון מאַקאָוו־מאַזאָוויעצק, אויפן קרייצוועג פון ווארשע, אָסטראָלענקא און אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק, איז געלעגן מיין שטעטעלע רוזשאַן. בערך דריי טויזנט יידישע נפשות האָבן אין איר געלעבט ביז דעם פינצטערן טאָג פון סעפּטעמבער 1939. פון דאַן אָן איז פאַרשוווּנדן דאָס טייערע יידישע רוזשאַן. דאַרפן מיר אַלע שרייבן זכרונות איבערן שטעטל און אַרויסגעבן דאָס בוך רוזשאַן, כדי ס׳זאָל אויף אייביק בלייבן איר נאָמען אין דער יידישער געשיכטע און אין די הערצער פון אונדז, די פאַרבליבענע רוזשאַנער יידן אויף דער גאָרער וועלט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין דעם ערשטן וועלט־קריג האָבן רוזשאַנער יידן געמוזט פאַרלאָזן זייער שטעטל און אויסוואַנדערן. דאָס וואָס רוזשאַן איז געווען נאָענט צום דייטשישן גרענעץ, אינגאַנצן פופציק קילאָמעטער, האָט שוין דאַן געבראַכט אויף איר א חורבן. כמעט דאָס גאַנצע שטעטל האָט אויסגעוואַנדערט, און ווען מ׳האָט זיך אומגעקערט צוריק אהיים, איז דאָס שטעטל געווען אָפּגעברענט און רואינירט. נאָר די געמויערטע קוימענס זענען געבליבן פון דער גרויסער שרפה און לויט זיי האָבן יידן דערקענט זייערע פאַריקע וווינונגען.

מענטשן פלעגן שטענדיק דערמאָנען און תמיד דערציילן, אז רוזשאַן האָט דאַן אויסגעזען ווי איין גרויסער בית־עולם, אויף וועלכן די קוימענס זענען די מצבות. יידן האָבן נעבן זייערע קוימענס אויפגעקלאַפּט פון ברעטלעך בודקעס, יעדער א בודקע נעבן זיין קוימען, און מ׳האָט דערווייל געהאַט וווּ אוועקצולייגן דעם קאָפּ. אייניקע זענען אריין וווינען אין די אייגענע קעלערס וואָס זענען פאַרבליבן אונטער די רואינען פון זייערע הייזער. און ס׳איז געווען א פאַל, אז ביינאַכט האָט א בייזער ווינט איינגעוואָרפן א קוימען און באַגראָבן אונטער זיך די געראַטעוועטע יידישע איינוווינער נעבעך.

נאָך דעם דאָפּלטן חורבן האָבן יידן דאָך ווידער־אויפגעבויט זייערע הייזער מיט דער הילף פון די רוזשאַנער לאַנדסלייט אין אמעריקע, און דאָס שטעטל האָט ווידער אויפ־געלעבט. ס׳איז אויפגעבויט געוואָרן די שול און ס׳האָט זיך אנגעהויבן פון דאָס ניי א יידיש קהלה לעבן, מיט אינסטיטוציעס, הילפס קאָמיטעטן, מיט א גמילות־חסד קאַסע און אַנדערע געגנזייטיקע הילף, ווי אין אַלע אַנדערע מזרח־אייראָפּעאישע קהלות. ס׳איז ממש א וווּנדערליכע דערשיינונג, אז נאָך אַזא קאַטאַסטראָפע האָבן רוזשאַנער יידן ווידער גענומען בויען, מיט גרויס מוט און פלייסיקייט, זייער עקאָנאָמיש עקזיסטענץ. צוגלייך אויך אָרגאַניזירט און פּלאַנירט, אונטער די שווערסטע באַדינגונגען, דאָס גייסטיק־געזעלשאַפטלעך לעבן אויף אַלע געביטן.

אין אונדזערע צייטן האָט שוין דאָס שטעטל ווידער אויפגעלעבט, מיט איר אייגענער דערציאונגס סיסטעם פאַר אירע קינדער, סיי רעליגיעז און סיי וועלטלעך. ס׳האָבן געווירקט פּאָליטישע פּאַרטייען, יוגנט אָרגאַניזאַציעס, א ספּאָרט פאַראיין, הילפס אנשטאַלטן. אויף די אַלע מעשים און געדאַנקען האָבן זיך דערצויגן שטאָלצע און פּראָדוק־

טיווע יידן. און ס׳האָט געווירקט א גוטע יידישע קהלה, שיין אָרגאניזירט און שטאָלץ רעפּרעזענטירט די יידן. און דאָס איז נישט געווען לייכט, ווייל ווען ס׳זענען פאָרגעקומען די וואלן צום שטאָטראט, האָבן די פּוילישע אנטיסעמיטן געפירט א טעטיקייט פון דיסקרימינאציע און פארלענדונג. זיי האָבן אזוי צוגעשניטן די וואל־אָרדינאציע, אז טראָץ דעם וואָס די שטאָט איז באשטאנען פון אכציק פּראָצענט יידן, האָבן די גויים פון ארום אויך געשטימט פארן ראט, וואָס האָט בכלל נישט געהאט צו טאָן מיט זיי, און דערמיט האָבן זיי מינאָריזירט די יידישע ווייל׳ער און דורכגעפירט גויישע לאווניקעס און בירגערמייסטער.

רוזשאן האָט געשפּרודלט מיט יידיש לעבן. ס׳זענען געווען חדרים, שולן, אָוונט־קורסן, ביבליאָטעקן, שטיבלעך, מנינים, א ״לינת הצדק״, א ליי־קאסע, א האנטווערקער פאראיין, ״הכנסת אורחים״ און אנדערע הילפס אינסטיטוציעס. מען האָט געזאמלט געלט פאר קרן־קימת־לישראל, פאר קרן־היסוד, פארן ארבעטנדיקן ארץ־ישראל, פאר דער ״תרבות״ ליגע. און עס ווונדערט: פון וואנען האט זיך דאס אלץ גענומען?

די עקאָנאָמישע לאגע אין רוזשאן איז שטענדיק געווען שווער. יידן האָבן מיט שווערער מי און אָנשטרענגונג געצויגן חיונה פון וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט. מען האָט געטאָפּטשעט איבער דערפער און וויסטע וועגן כדי צו געפינען עפּעס וואָס צו קויפן און פארקויפן, געגענעצט אין די בידנע געוועלבלעך ווארטנדיק אויף א קונה, געיאָגט זיך אין מארק טעג נאָך א קניה׳לע און נאָך א גמילות־חסד פאר דער קניה׳לע. אזוי אויך די בעלי־מלאכות — אויסגעריסן געווארן נאָך א שטיקל ארבעט, הגם ס׳זענען צווישן זיי געווען אויסערגעוויינליכע פאכמענער.

די לעצטע יאָרן האָבן די פּאָליאקן אָרגאניזירט פּיקעטן נעבן יידישע געוועלבן און נישט געלאָזט קויפן ביי יידן. די רעגירונג האָט ארויפגעלייגט הויכע שטייערן אויף יידן, און סעקוועסטירט זייער ביסל פארמעגן ווען זיי האָבן די שטייערן נישט געקאָנט באצאָלן. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. ס׳האָט אויסגעזען ווי א לעבן אין ענגער שטייג. מען איז געלאָפן פון פלאץ צו פלאץ, מ׳האָט זיך געוואָרפן פון בראנזשע צו בראנזשע, מ׳האָט גענישטערט און געזוכט, ווי זיך צו דערנערן און דערציען די קינדער, און שטענדיק האָט מען געווארט אויף בעסערע צייטן. ליידער איז געקומען אזא שלעכטע צייט, וואָס מען האָט גאָר פון איר נישט געחלומט, און דאָס יידישע רוזשאן איז אינגאנצן פארניכטעט געוואָרן.

דער ענדלעכער חורבן

סעפּטעמבער 1939. די לעצטע עפּאָכע אין אונדזער לעבן. ווי נאָר ס׳האָט אויסגעבראָכן די גרויזאמע, ווילדע, נאצישע וועלט־מלחמה, האָבן מיר געמוזט גלייך פארלאָזן רוזשאן. מיר זענען אוועק קיין גאוואראוועע און א האָגל פון באמבעס האָט אונדז באגלייט לענגאויס אונדזער וועג. דאָס שטעטל האָבן די מערדער פארברענט ביז צום גרונט. פון דער הארציקער, טייערער, יידישער שטאָט איז נישט געבליבן קיין זכר. רוזשאנער יידן זענען שוין אין דעם ערשטן גלות־טאָג געפאלן פון די מערדערישע באָמבעס, און די מערסטע זענען אוועק דעם וועג פון אלע פּוילישע יידן דורך אָשוויץ, מיידאַנעק, טרעבלינקי, בעלזשיץ און כעלמנאָ, אוועק אין דעם טראגישן וועג דורך גאז־קאמערן, בראנד־אויוונס און אנדערע נאצישע גרויל־דערפינדונגען.

איך בין נישט אומשטאנד, נישט מיט מיינע שרייב־פעאיקייטן און נישט מיט מיין געזונט, צו באשרייבן די שרעקלעכע געשיכטע פון די לעצטע טעג פון אונדזערע קדושים. כ'ווייס אז אנדערע האָבן וועגן דעם געשריבן. איך וויל נאָר מיר זאָלן אין אונדזער בוך אויפשטעלן א מצבה די קדושים, נישט לאָזן זיי פארגעסן ווערן פאר די צוקונפטיקע דורות און זייערע נעמען זאָלן פאראייביקט ווערן צווישן אונדז. ווייל זיי זענען געפאלן נאר ווייל זיי זענען געווען יידן, און אלס אזעלכע דארפן זיי פאראייביקט ווערן אין דער מארטירער געשיכטע פון יידישן פאלק. מיר רוזשאנער, וועלכע זענען על־פי נס לעבן געבליבן, קומען זיי דעם דאָזיקן הייליקן חוב.

לאָמיר געדענקען די טייערע פשוטע יידן פון אונדזער שטעטל, די האָרעפּאָשנע בעלי־מלאכות, יידן למדנים, חסידים און יידישע מדינה טרוימער. לאָמיר נישט פארגעסן די גאָלדן־הארציקע יוגנט, וואָס האָט אזוי געוואָלט לעבן און שטארבן פאר א יידישער אייגענער מדינה און נישט זוכה געווען.

מיר האָבן געהאט א שיינע, יידישע, שטאָלצע קהלה — תנצב"ה!

קאָפּל פרידמאַן
("אפריקאנער אידישע צייטונג"
פרייטאָג, 9טער אָקטאָבער 1953)

רוזשאן

רוזשאן, לאָמזשער גובערניע, האָט געהאט פארן ערשטן וועלט קריג א אידישע באפעלקערונג פון ארום פינף הונדערט משפחות. נאָר דער נאָמען פון שטעטל האָט זיך געטראָגן אין דער אידישער וועלט מער ווי דער באדייט פון פינף הונדערט משפחות: רוזשאנער חסידים! ווער האָט עס ניט געהערט? — אן אייגענעם גאנג, אן אייגענע שיטה אין חסידות. וועל איך אָבער נישט דערציילן וועגן דעם, נאָר וועגן א גאָר וואָכעדיקן עפיזאָד, וואָס באווייזט ווי דער טויט־שרעק איז שוין פאָרגעלאָפן אין פוילן נאָך גאָר לאנג איידער די דייטשן האָבן געבראכט דעם גרויזאמען חורבן איבערן פוילישן אידנטום.

אין 1920 האָט די רויטע ארמיי פארנומען רוזשאן, ווי אָט דעם גאנצן דרומדיקן שטח פון פוילן. האָט די רויטע ארמיי געגומען מאכן אָרדנונג, תיכף פארשיקט 14 פוילישע כוליגאנעס, אנטיסעמיטן, קיין ביאליסטאָק. און פון דאָרט — אויף יענער וועלט. די באָלשעוויקעס זיינען, אָבער, דאָך לאנג ניט געווען אין פוילן. איז אזוי גיך נאָר ווי די פאָליאקן זיינען געקומען צו הערשאפט, האָבן זיי געזוכט זיך אָפּצורעכענען דערפאָר — מיט אידן, ווי געוויינלעך.

אין שטעטל האָט מען אנגעהויבן שניידן, רייסן אידישע בערד, מיט פלייש צוזאמען; באליידיקן, שלאָגן, כוליגאניעווען איבער אידן. איינעם, יעקב סאָפּירשטיין, האט מען נאָך שווערע פייניקונגען דערמאָרדעט. אידן האבן דערזען, אז זיי ווערן הפקר. איז נאָך צוגעקומען דאָס, וואָס מען האָט באשלאָסן ברענגען אין שטעטל די 14, וועלכע די רויט ארמייער

האָבן דערשאָסן; ברענגען זיי ווי נאַציאָנאַלע העלדן, מיט פּאַראַד, מוזיק און — מיט א פּאָגראָם אויף אידן.

ברענגען האָט מען זיי געזאָלט א שבת טאָג. נאָר פרייטאָג איז שוין פול געווען דאָס שטעטל מיט טויזנטער גויים, באוואָפנטע מיט העק און מיט זעק, גרייט צו פּאָגראָם און רויב. האָט זיך באלד געשאפן א אידישע דעלעגאציע, וואָס איז אוועקגעלאָפן צום גלח פון שטעטל, ניט אָן א מתנה, און דער גלח האָט די גויים באַרואיקט, פאַרמיטן דעם פּאָגראָם.

ווי טרויעריק ס׳איז ניט דער דאָזיקער עפּיזאָד, וואָס איז איינער פון טויזנטער; ווי ביטער ס׳איז געווען דאָס אידישע לעבן אין זעלבסטשטענדיקן פּוילן, האָבן דאָך אָבער די אידן געלעבט, זיך געמאַטערט, געראַנגלט, דורך פּראָטעסטן, דורך מתנות, דורך קעגן־קאַמף — אָבער געלעבט. ביז ס׳איז געקומען דער דייטשער אומברענגער און ארויסגעריסן פאַרטיליקט דעם פּוילישן אידנטום מיט די וואָרצלען.

נתן וויגאָדע / פּתח־תקוה

דער טויט פון יעקב סאַפּירשטיין

נישט אלע אין רוזשאַן האָבן געוווסט, אז ער הייסט סאַפּירשטיין. מ׳האָט אים גערופן יעקב דעם שטומען מאַלערס זון. זיין פאָטער איז געווען אַ פּארבער, און אין אלע קליינע שטעטלעך ארום האָט מען דערציילט, אז מומחים האלטן אים פאר א קינסטלער אין זיין פאַך. יעקב איז געגאַנגען אין זיין פאָטערס וועגן און האָט זייער מצליח געווען.

ער איז געווען זייער א שיינער, הויך־געוויקסיק, מיט א פּרעכטיק שווארצן קאָפּ לאָקן און פון אונטערן ליכטיקן שטערן האָבן ארויסגעקוקט צוויי שיינע שווארצע אויגן ווי קוילן. ער איז שוין געווען פאַרהייראַט און א פאָטער פון דריי קינדער, אָבער ווען ער איז דורך די גאַס, האָבן פרויען אים נאָכגעקוקט...

אין 1920, ווען די רויטע ארמיי איז אריין קיין רוזשאַן, האָבן עטליכע יונגעלייט זיך געשטעלט צו דינסט די באָלשעוויקעס און פאַרנומען גאַנץ הויכע פּאָסטנס. יידן האָבן געגלויבט, אז מיטן קאָמוניזם איז געקומען אויך די יידישע באַפרייאונג פון די פּוילישע פאַררעטערישע הערשער און קאַטוילישע יידן־פרעסער. אזוי איז יעקב סאַפּירשטיין אריין אין דער פּאָליציי און פאַרנומען דעם הויכן אמט פון פּאָליציי־קאָמענדאנט אין שטעטל, הגם ער איז קיינמאָל נישט געווען קיין חבר פון סאָציאַליסטישע פּאַרטייען און נישט געווען קיין פּאָליציי־מענטש בכלל; על־אחת־כמה־וכמה איז ער נישט געווען קיין קאָמוניסט. ער האָט אנגעטאָן א ווייסע טאָלסטויובקע, מיט א רויטער לענטע געצויגן פון רעכטן אקסל צו דער לינקער זייט גארטל, און א לאנגע ווייסע שווערד ביים זייט. ער האָט געהאלטן די אָרדנונג אין שטאָט און איר נאָענטער געגנט און געהיט אז קיינעם זאל גאָרנישט געשען.

איין טאָג האָט ער געקראָגן א ידיעה, אז באַנדעס האָבן זיך אריינגעריסן אין יידישע געשעפטן, און אין נאָמען פון אנטיקאַפּיטאַליזם פּאַגראָמירן זיי און רויבן. יעקב איז גלייך אוועק און האָט זיי געטראָפן אין געשעפט פון אהרן פּשישוסקער. ער האָט זיך א לאָז

געטאָן אויף זיי מיט גרויס מוט און מסירות־נפש, זיי צוטריבן און מער האָבן זיי נישט געוואגט אָנצוהויבן מיט יידן.

דער רעזשים פון די באָלשעוויקעס האָט אָנגעהאַלטן נאָר א קורצע צייט, ביז דער פראָנט פון דער רויטער ארמיי האָט זיך איינגעבראָכן ביי ווארשע. די רויטע האָבן זיך צוריקגע־צויגן פון דער גאנצער געגנט און אויך פון רוזשאַן. רוזשאַנער יידן, וואָס האָבן דערפילט א סכנה, זענען מיט זיי מיטגעגאַנגען.

ווען מיר זענען צוגעקומען צו דער ערשטער סטאַציע, אין גאָוואָראָווע, האָבן מיר דאָרט געטראָפן א סך פליטים. ס׳איז געוואָרן טריב אויפן הארצן — ווידער נעמען דעם וואנדער־שטעקן! האָט מען אָנגעהויבן פרעגן: וווהין לויפט מען? איז דען דאָרט אזא גן־עדן? מ׳דארף אפשר בעסער איבערוואַרטן?

די גאָוואָראָוווער יידן האָבן אונדז ברידערלעך אויפגענומען, געטיילט זיך מיטן ביסן. מיר זענען פארבליבן איבערצוּוואַרטן. אונדזער משפחה, יעקב פסח וויגאָדע, איז איינ־געשטאַנען ביי סרוּלקע שווארץ דעם שניידער. ער האָט געוווינט אין א קליין הילצערן שטיבל, און דאך האָט ער געמאכט פלאַץ אויך פאר יעקב סאַפּירשטיין מיט זיין פרוי און קינדערלעך.

איין טאָג איז געקומען זיין קוזינע פייגל וויגאָדע און האָט דערציילט יענקלען א סוד, אז די רוזשאַנער גויים זוכן אים דאָ. זי האָט אים אפילו געזאָגט די נעמען פון די גויים. ווען ער האָט דערהערט, אז צווישן זיי איז אויך דאָ פּאָליאַנסקי, האָט יענקל געענטפערט:

„אויב פּאָליאַנסקי איז דאָ, האָב איך נישט וואָס מורא צו האָבן.“

און אזוי רעדנדיק קומט אָן פּאָליאַנסקי דער גראָבער און ווענדעט זיך צו יענקלען:

„קום מיט אונדז, דו ביסט ארעסטירט!“

יענקל איז אוועק. מיר האָבן אָפּגעוואַרט צוויי טעג. די שיסעריי האָט אויפגעהערט און מיר האָבן אָנגעהויבן צוביסלעך גיין אהיים. וועגן יענקלען האָט קיינער גאָרנישט געוווּסט. מיר זענען געגאַנגען דורך דעם שטשאָווינער וואלד. אין שטאָט אריין האָט מען געדארפט דורכגיין די בריק איבערן נארעוו. מען האָט נישט געקענט דורכפאָרן די בריק, ווייל זי איז געווען צוריסן פון באָמבעס, נאָר ס׳איז געווען א שמאָלער דורכגאנג פאר פוסגייערס. נעבן דער בריק זענען געשטאַנען האַלערטשיקעס און זשאַנדאַרמען. האָבן זיי אונדז געמאכט א ריכטיקע אויפנאַמע. מ׳האָט אונדז „געכאַפּט“, ארומגערינגלט און מיט די באַיאָנעטן געשלאָגן, געמּמיתט ביז בלוט. מיר זענען געווען א צוואנציק מאַן. צוזאַמענגע־קנוילעט ווי שעפסן זענען מיר געגאַנגען און זיי האָבן אונדז געהאַלטן דעם גאנצן וועג אין איין שלאָגן.

אין שטאָט זענען מיר אָנגעקומען אָוונטצייט. זיי האָבן אונדז אריינגעפירט צו גאָלדע לאָך אין הויף אריין. דאָרט איז געווען א גרויסער קעלער. האָבן די פוילישע רוצחים אויפגעעפנט די טיר און אונדז אריינגעיאָגט ווי הינט. נאָך איידער ווי מיר האָבן באוויזן זיך אוועקזעצן אויף דער ערד — מידע, צעבלוטיקטע, דערשלאָגענע — האָט זיך געעפנט די טיר און ס׳איז אריינגעמומען א הויכער אָפיציר מיט א לאָמטערנע אין האנט, האָט באלויכטן אונדזערע פנימער, באטראכט אונדז שטיל, אָן א וואָרט, און פלוצעם האָט ער ארויס־געלאָזט א ווילדן געשריי:

„יידן, געמיינע הינט! איר וועט ביי אונדז האָבן דעם זעלבן סוף, ווי יענער הונט דאָרטן!“

בשעת מעשה האָט ער מיט דער לאָמטערנע אָנגעוויזן אויף דער לינקער זייט פון קעלער.

דאָרט איז געלעגן א טויטער מענטש. די ליכט פון דער לאַמטערנע האָט שוואך געלויכטן, און מ'האָט נישט געקאָנט זען, ווער דער מענטש איז. האָט ער צוגעוואָרפן:

"דאָס איז אייער קאָמענדאנט!"

און ווידער מיט א ווילדן אויסגעשריי:

"זאָגט אָפּ אייער מאָדליטווע, ווייל איר וועט אלע באלד אויסזען ווי דער הונט דאָרט!"

יידן האָבן געוויינט, געזאָגט תהלים, און מיט א יאָמער געבעטן דעם רבונו-של-עולם, אז ער זאָל מבטל זיין די גזרה. אזוי זענען מיר אָפּגעזעסן די גאנצע נאכט, דערדריקט און פארצווייפלט.

ווען ס'האָט אָנגעהויבן לייכטן אין דרויסן, זענען אריינגעקומען צוויי האלערטשיקעס און באפוילן אז מיר זאָלן אלע ארויס אויפן הויף. דאָ האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין א ריי, די יינגערע אביסל דערווייטערט פון די עלטערע, און מיר האָבן געוואַרט. מיר האָבן פארשטאנען, אז דאָ גייט מען אונדז אלעמען אויסשיסן. פלוצעם איז דער אָפיצער צוגעגאנגען צום העכסטן יידן, צו לוי וויגאָדע דער סטעלמאך, און האָט געזאָגט:

"דו, קום מיט מיר. איר אלע גייט צוריק אין קעלער."

מיר זענען געווען זיכער, אז דאָס האָט מען אים גענומען צום טויט. יידן האָבן ווידער געבראָכן די הענט, געזאָגט תהלים, געיאָמערט, געזאָגט וידוי, און יעדער האָט ביי זיך אין הארצן געוואַרט אויף זיין ריי. די טיר האָט זיך ווידער געעפנט, און מען הייסט אונדז ווידער ארויסגיין אין א ריי ווי פריער. איצט האָט ער אויסגעקליבן פינף פון אונדז: **אהרן פשישוסקער, אברהם פארזשיצקי, יעקב-פסח וויגאָדע, ישראל בורשטיין**, און נאָך א יידן וועמענס נאָמען כ'האָב פארגעסן. ער האָט זיי געפירט נישט אין גאס אריין נאָר פארקערט, צוריק אין קעלער אריין.

מיר זענען געווען זיכער, אז ער וועט זיי דאָרט דערשיסן. מיר ציטערן און וואַרטן: אפשר וועט זיך הערן א שאָס, אפשר מיט אן אנדער מיטל — ווער ווייסט? אָבער אין א פּאָר מינוט ארום זענען זיי ארויס פון קעלער און טראָגן דעם "קאָמענדאנט". זיין קערפער צוגעדעקט מיט א מיליטערישע קאָלדרע. זיי האָבן אים אוועקגעלייגט ביי אונדז צופוסנס. ס'איז געווען יענקל סאַפּירשטיין. דער קאָפּ איז געווען צוהאַקט און דאָס פנים צופלייִשט. שווער געווען אים צו דערקענען. זיי האָבן אים, ווייזט אויס, דערשלאָגן צום טויט מיט פויסטן און שטעקנס, אָבער מיר האָבן דאָך דערקענט, אז ס'איז יענקל סאַפּירשטיין.

אונדז האָט דאָס הארץ געבלוטיקט. מיר האָבן פארשטאנען, וואָס פאר א ווערט ס'וועט האָבן דאָס יידישע לעבן אונטער דעם רעזשים פון די פוילישע כוליגאנעס. אזוי זענען מיר געשטאנען און געטראַכט אונדזערע טרויעריקע געדאנקען, ביז עס האָט זיך דערהערט א געשריי:

"קוקט זיך גוט צו צו אייער געוועזענעם פירער — אזוי וועט איר אויך באלד אויסזען!"

ער האָט אונדז איבערגעלאָזט און אוועק מיט די פינף יידן. זענען מיר ווידער אריין אין קעלער און אָפּגעזעסן ביז טונקל. פארנאכט זענען אריין די פינף מיט לוי סטעלמאך אין קעלער אריין. לוי האָט דערציילט, אז ווען מ'האָט אים אוועקגענומען, האָט מען אים צוגעפירט אויף א פעלד נעבן נוסקע וויעטראַטשניק, מען האָט אים געגעבן א לאָפּעטע און מ'האָט אים געהייסן אויסגראָבן א גרוב "אזוי טיף ווי זיין הויך". ער איז געווען זיכער, אז דאָ גראָבט ער א גרוב פאר זיך אליין, אָדער גאָר פאר אונדז אלעמען. אָבער באלד זענען געקומען די פינף און געבראַכט יענקלס קערפער, און ס'איז קלאָר געוואָרן זייער כוונה.

זיי האָבן אים באַדעקט מיט ערד, געזאָגט קדיש און זיך גוט אויסגעוויינט אויף זיין גורל און אויפן גורל פון זיין יונגער אלמנה און זייערע דריי קינדערלאַך־עופעלעך.

נאָך דריי טעג אין קעלער, אָן עסן און אין לאַנגדויערנדיקער אנגסט, האָבן זיי אונדז באַפרייט. אין שטאָט איז געווען, ווי מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט. די פוילישע כוליגאַנעס, פון פרייד אויף זייער זעלבסטשטענדיקייט, האָבן געבושעוועט, געשלאָגן און געהרגעט. יידן האָבן מורא געהאַט זיך ווייזן אין גאַס. ביז די קהילה האָט דאָס געגעבן צו וויסן **נוח פרילוצקי** און ער האָט אין סיים אַפּעלירט וועגן דעם ענין. מ'האָט געמאַכט אַן אויספאָרשונג, יידן זענען געפאָרן קיין וואַרשע עדות זאָגן און דער כוליגאַניזם איז אָפּגעשטעלט געוואָרן.

ס'האָט אָבער נאָך גענומען אַ לאַנגע צייט, ביז יידן האָבן מיט גרויסער מי און שתדלנות אויסגעפועלט, מ'זאָל זיי דערלויבן אריבערפירן יעקב סאַפּירשטיין אויפן יידישן בית־עולם און אים ברענגען צו קבר ישראל.

בצלאל ברוידה / תל־אביב

רוז'אן – קן של אחווה ויהדות

כאלף משפחות היו ברוז'אן והן השתדלו להוות יחידה חברתית מלוכדת, בטוב וברע. הקהילה היתה הכלי, בו ביטאו את רצונם לחיי רעות ועזרה הדדית ואת אחריותם לחיי ציבור. וכך השתקפו פני החברה של רוז'אן בועד הקהילה ובארגון הקהילה בכלל.

הבחירות לקהילה היו בחירות של ממש. גופים ציבוריים הטילו כל משקלם במהלך הבחירות, ומיבצע הבחירה נעשה בקלפיות בפיקוח ועדת הבחירות ומשרד הממשלה (הפולנית). משנסתיימו הבחירות, פסקה המלחמה שמסביבן, והוועד שנבחר ניהל את ענייני הקהילה על דעת כל העיר ובשם כולם.

פעולות הקהילה היו מגוונות וכל כולן מכוונות לקיום חברה יהודית מסורתית ומתוקנת. אתאר את העיקריות שבהן.

המקווה. המקווה נתקיימה בהחזקתה המלאה של הקהילה והיתה פתוחה לכל הציבור, בזמנים קבועים וללא תשלום. הבלן נצטווה שלא ליטול דמי שירות, והוא קיים זאת. פרט לחגים, שבערביהם הותר לו לקבל תשלום־מה לצרכיו לחג.

תלמוד תורה. הקהילה הקימה בניין מיוחד בשביל ה"תלמוד תורה" ליד בית־המדרש. שכר הלימוד בו היה מדורג דירוג סוציאלי. ילדי עניים היו פטורים לגמרי מתשלום. קהילתנו היתה מצוינת בזאת, שהיא איפשרה לילדים מחוננים להמשיך תלמודם במקומות אחרים, אם נמצאו ראויים לכך ואם לא היה ביכולת הוריהם לממן לימודם מחוץ לבית.

בית המדרש. הקהילה נשאה בכל ההוצאות של החזקת בית־המדרש. כדי שיהיה מושך

אנשים, השתדלה הקהילה לשפר את מראהו, מבחוץ ומבפנים. תמיד היה בית זה מסודר ונקי, מסויד ושטוף אורה. בחורף הוסק בית־המדרש כיאות, ואנשים נמשכו לשבת בו. הוא היה פתוח שעות רבות ביום ובערב, ותמיד נמצאו בו יהודים, מכל הגילים, ישובים ליד השולחנות שקועים בלימוד, בתפילה ובאמירת תהילים.

מרבית אוכלוסיה היהודיים של רוז׳אן היו עובדים, בעלי אומנויות ופועלים, ומועט היה בה מעמד בעלי היכולת. ואם המה בית־המדרש מיושבים בו, הרי זה משום שנמשכו אליו אנשי־עמל, אשר כמהו לתורה וליהדות. הם ערגו לדברי תורה ובצמא שתו דבריהם של מגידי שיעורים שונים, פרשני תורה ומבארי משניות וגמרא.

בין המגידים המקומיים בלט ר׳ **אברהם־יעקב פרידמאן** (רדזינובר), שהיה מפרש את פרשת השבוע, מדי שבוע בשבוע, באוזני קהל שומעים מתמיד. שיעוריו היו מושכים המונים. בית־המדרש היה מלא אז מפה לפה. אמרו עליו, כי אופן לימודו המלבב מושך כאבן־השואבת (ווי א מאגנעט). הוא קרב את שפונות התורה אל הלב הפשוט בייתר, וביאוריו מלאי המשלים והאגדות היו מרחיבים דעתם ואופקיהם של שומעיו.

גמילות חסדים. קופה זו נוצרה על־ידי הג׳וינט וכן תרומות שוטפות של התושבים. היא נוהלה בידי איגוד בעלי־מלאכה (האנטוועקער־פאראיין). פעולותיה היו מן המבורכות ביותר בעירנו. ההלוואות שניתנו על־ידי גמילות־חסדים היו ארוכי־זמן וללא ריבית. הקופה השתדלה להגיש עזרה קונסטרוקטיבית ולעתים אף שיקמה משפחות שפרנסתם נתקפחה.

שנים היתה קופת גמילות־חסדים משוכנת בביתו של **יעקב־אלתר מאגנישובר** (אביה של מינה מלינק), וגזברה המתמיד היה **פישל גוגיל**. יושבי־הראש היו מכהנים ברוטציה, כדרוש, והתחלפו מתקופה לתקופה.

ביקור חולים. את המוסד הזה קיימה הקהילה, וכדי שפעולותיו תהיינה אפקטיביות היא הקציבה לו סכומים נכבדים, שהספיקו לכסות כל ההוצאות על תרופות וסעד לחולים נצרכים. הקהילה גם קיימה הסכם עם רופא העיר. שהיה על־פי־רוב יהודי, והוא היה מקבל ממנה את השלמת שכרו במקרים של חולים חסרי־אמצעים.

הפעולה עצמה נעשתה על־ידי מתנדבים, בזמנם ומרצונם הטוב. הם היו סועדים מיטת חולה, דואגים לצרכיו ומאפשרים למשפחה להתפנות לעבודת יומם, שלא תיהרס המשפחה בגלל הצורך לטפל בחולה קשה.

הכנסת כלה. הדאגה לבת ישראל, שלא תישאר בגפה היתה דאגת כל העיר. רגישותם של בני העיירה למצב הרווקות המתבגרות היתה רגישות של אחים, ועשו הכול כדי להביאן לחופה.

חברת תהילים. חברה זו היתה מתכנסת בכל שבת השכם בבוקר. בעוד החושך פרוש על־פני היקום, נראו חבריה זורמים אל בית־המקדש ״לחטוף״ (אריינכאפן) כמה פרקי תהילים לפני התפילה. לא כולם הבינו את מלות המזמורים, אך הם נהנו ממקצביהם ומלשונם והרגישו שדרכם הם מתמזגים עם עבר מפואר של עמם. הם רצו כי גם ילדיהם ירגישו בנועם אמירת המזמורים ועשו הכול כדי למשוך אותם לחברתם. היו גם מחלקים סוכריות לילדים, שהתגברו על שנתם והשכימו לבוא לבית־המדרש לאמירת תהילים.

בין מגידי התהילים בשבתות לפני התפילה זכור ר׳ **אברהם־שאול זאמק**, שהנעים בקולו הערב, כשהוא מוקף ילדים המשוררים יחד אתו.

כלי־קודש. מובן מאליו שהקהילה החזיקה את כלי־הקודש של העיר, שילמה משכורת לרב ולשלושת השוחטים שלה ודאגה לתנאים אלמנטריים של כשרות.

הכנסות הקהילה היו ברובן מן האָטאט (המס הרשמי של הקהילה), שהקיף גם את היהודים מכפרי הסביבה, והיה פרוגרסיבי בהיטליו: העשיר הירבה בתשלום מס והעני המעיט, וזה על דעת הקהל. בתקופה האחרונה לקיומה הכריחוה השלטונות לקבל לידיה גם את תשלומי השחיטה ותשלום משכורות השוחטים.

קהילת רוז'אן דמתה, בוודאי, לקהילות רבות בגולה בפעולותיה, אך בלטה בהן בהיקפן ובמחשבה הציבורית שהשקיעה. ייחד את קהילת רוז'אן גם זה, שהיא היתה ערה למתרחש בקרב תושבי העיירה ודרוכה לפעולה. כך היה בימים כתיקנם, ועל־אחת־כמה־וכמה — בימים של משבר וזעזוע.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה, כאשר העיר החלה להתלקט מפזוריה, משפחות חזרו אל קיניהן תוך נסיון מחודש לשקם את עצמן, הופיעה הקהילה במלוא זוהרה הציבורי. וכך היא פעלה, כפי שזכור לי, בכל התקופה שבין שתי המלחמות. עד שעלה הכורת על קהילת רוז'אן המפוארת ועל יהודיה.

מרדכי ארמוני (זאמעק) / תל־אביב

בילדער פון פאַרגאַנגנהייט

איין טאָג אין רוזשאן

דער 11טער נאָוועמבער 1918 איז געווען אַ געוויינליכער הערבסט טאָג. דער ווינטער האָט זיך נאָך נישט צוגעאײַלט צו קומען, נאָך נישט געווען קיין שניי, נישט קיין פרעסט, אַ געוויינליכער דינסטאָג. ווי איר ווייסט, איז דינסטאָג אין רוזשאן אַ מארק טאָג אָדער א יריד, עס קומען די דאָרפישע באפעלקערונג מיט זייערע פראָדוקטן אין שטאָט אריין פארקויפן זייער סחורה און קויפן דאָס וואָס זיי איז נויטיג, און בפרט פאר די גרויסע חגא'עס, פאר קריסטמעס. די סוחרים ווארטן שוין אַ צייט אויף די ערב יום־טוב מערק. די דאָרפס־לייט קויפן אויפן טאָג־טעגליכן געברויך און אויף חגא. אַלץ קויפט מען אויף חגא: קליידער, שיך, אַ היטל, כלים צום עסן, מתנות פאר דער משפחה, פאר באקאנטע קונסטליכע בלומען פון פאפיר צו פארשיינען די שטוב. און יידן האָבן פרנסה.

פאר טאָג, ווען די לבנה מיט די שטערנס האָבן נאָך געשיינט אין הימל, זענען שוין יידן אויפגעשטאַנען פון שלאָף צוצוגרייטן זיך צום מאַרק טאָג. דאָס ערשטע נעמט מען די צוויי עמער מיט די פידעס אויפן אָקסל און מען גייט אראָפּ צום נארעוו ברעגנען וואסער אין שטוב אריין. ביים נארעוו פילט מען אָן די עמערס און מען טראָגט באַרג ארויף

אין שטאָט אריין. ביי דער שטאָטישער באָד רוהט מען אָפּ אַ ביסל. אַנטקעגן באַגעגנט מען נאָך אַ ייד מיט אַ גוט־מאָרגן. "היינט וועט זיין אַ שיינער טאָג," זאָגט איינער צום צווייטן.

"אפשר וועט טאַקע דער־וואָס־לעבט־אייביג העלפן מיט אַ שיין וועטער ביז די חגא'עס, אז גויים זאָלן קענען קומען אין שטאָט אריין קויפן. עמך ישראל צריכים פרנסה." זאָגט דער צווייטער ייד און זינגט אונטער מיטן ניגון פון ראש־חודש בענטשן: "אוי, רבונו־של־עולם, חיים של פרנסה, חיים של שלום..."

"און וואָס הערט זיך טאַקע מיט דער מלחמה? מען האָט נעכטן געזאָגט אין שול, אז דער דייטשער קייסער איז אַראָפּ פון טראָן. אויב דאָס איז אמת, וועט זיך די מלחמה ענדיקן."

"מיר וועלן באַלד גיין אין שול, וועלן מיר הערן נייעס פון די יידן וואָס זענען געקומען מיט די לעצטע באַן פון וואַרשע."

אין שול האָבן יידן געדאַוונט ווי אלע מאַרק טעג, זיך אַ ביסל צוגעאיילט. טייל יידן זענען געבליבן צוהערן די נייעס פון די לעצטע באַן. אַזוי זענען ביסלעכווייז די יידן אַהיים געגאַנגען פון שול.

אַרויסגייענדיג פון שול גאַס איז מען געבליבן שטיין ווי פאַרגליווערט. וואָס איז דאָס? פויערים קומען צו פאָרן מיט ביקסן אויפן אַקסל, אָדער מיט שווערדן. נישט אַנדערש — אַ פּאָווסטאַניע, אַן אויפשטאַנד, געגן די דייטשן; אָדער, חס וחלילה, אַ פּאָגראָם אויף יידן. וואָס נאָר עפּעס — זענען יידן די ערשטע כפּרה. מען דאַרף לויפן אַ היים כל־זמן מען קען נאָך. שפּעטער וועלן אָנקומען אַ סך גויים, וועט מען נישט קענען די גאַס דורכגיין, אָדער זיי וועלן נישט לאָזן דורכגיין.

אַהיים קומענדיג האָט מען געשווינד פאַרהאַקט די טירן, אפשר וועט מען זיך קענען ראַטעווען מיט גאָטס הילף. עטליכע יידישע אַרבייטער, וואָס האָבן געאַרבייט אין די קאַזאַרמעס ביי די דייטשן, זענען דעם טאָג אויך געגאַנגען גאַנץ פרי אין די קאַזאַרמעס, נישט צו ארבייטן. זיי האָבן שוין געוווסט, אַז די דייטשן פאַרלאָזן רוזשאַן. נאָך נעכטן האָט מען זיי באַצאָלט דעם לוין וואָס זיי איז געקומען און זיי געזאָגט, אַז מאָרגן, דינסטאָג, פאַרלאָזן די דייטשן רוזשאַן. אייניקע באַקאַנטע דייטשן האָבן זיי באַשטעלט צו קומען גאַנץ פרי, זיי צוגעזאָגט צו געבן עטליכע רעוואָלווערן אויף זיך באַשיצן אין פאַל ווען עס וועט זיין נויטיג. אָבער ביי דער בריק זענען שוין נישט געווען קיין דייטשן וואָס היטן די בריק. אין די קאַזאַרמעס, אַנשטאָט דייטשען זענען געווען די פויערים פון קאַשעוויץ און פון אנדערע נאָענטע דערפער, וואָס האָבן גערויבט אַלץ וואָס מען האָט געקענט רויבן. ביז עס זענען אַראָפּגעקומען עטליכע פּאָליאַקן פון רוזשאַן, מיט ביקסן אין די הענט, און געזאָגט צו די פויערים:

"חברים, וואָס רויבט איר? איצט איז אַלעס אונזערס! און ווער רויבט ביי זיך אליין?"

דאַן זענען זיי זיך צוגאנגען אַהיים. ווען די יידן זענען צוריקגעגאַנגען אין שטאָט אַריין, זענען שוין געשטאַנען פּאָליאַקן מיט ביקסן, געהיט די בריק און פאַרלאַנגט פון יעדן דורכגייער אַן ערלויבעניש.

אין שטאָט זענען דעם טאָג אַנגעקומען אַ סך פּאָליאַקן פון די ארומיקע דערפער, זיי האָבן געהאַט געווער, מערסטנטייל פון רוסישן מיליטער. עס האָט זיך געלאָזט דערקענען, אַז עס איז געווען אַ לאַנגע צייט באהאלטן. מען האָט נישט געזעען קיין יידן אויפן מאַרק, נישט קיין קויפער נישט קיין פאַרקויפער. אַ פּאָר יידישע יינגלעך האָבן זיך ארומגעדרייט

צו זעען וואָס דאָ גייט פאָר. אַז מען האָט געזאָגט אַ קרעמער, ער זאָל עפענען זיין געוועלב, האָט ער געענטפערט: "אַז אַלע יידן וועלן עפענען זייערע געוועלבער, וועל איך אויך עפענען מיין געוועלב." אונטער די פאַרמאַכטע טירן פון די הייזער איז מען געזעסן אָנגעשטרענגט און אַרומגערעדט די לאַגע, איבערהויפּט די יידישע לאַגע.

ווען דער בעל־מלאכה איז געקומען פון שול, האָט ער זיך נישט גענומען גלייך צו דער אַרבייט. פרעגט אים די ווייב:

"פאַרוואָס עפּעס נעמסטו נישט אַרבייטן? ס'איז דאָך היינט דינסטאָג. דער ערל וועט דאָך קומען היינט אויסלייזן די אַרבייט."

ענטפערט ער:

"עפּעס לייגן זיך מיר נישט די הענט היינט צו דער אַרבייט."

ער קוקט אויף זיין דערוואַקסענער מיידל מיט פחד און שרעק, דערציילנדיק וואָס ער האָט געזעען אין גאַס ווען ער איז געגאַנגען פון שול, ווי עס דרייען זיך אַרום אַזוי פול פויערים פראַנק און פריי מיט געווער אין די גאַסן. אפשר זענען שוין די דייטשן אַוועק פון פוילן און ווער ווייסט וואָס די פּאָליאַקן וועלן טוהן מיט די יידן!

דאָ הויבט זיך אָן די טענה צו זיך אליין, פאַרוואָס מען איז נישט געפאָרן קיין אמעריקע? גאָר אַ קורצע צייט איידער ס'איז אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה, האָט מען אַליין מיט די אייגענע הענט צוריקגעשיקט די שיפס־קאַרטן, וואָס די משפּחה האָט געשיקט מען זאָל קומען קיין אמעריקע, צוליב דעם וואָס מען זאָגט, אַז אין אמעריקע ארבייט מען שבת. און צוליב נאָך אַזעלכע אפּיקורסות איז מען נישט געפאָרן. טאַטע און מאַמע קוקן אויף דער דערוואַקסענער מיידל, ווי זיי וואָלטן דעם ערשטן מאָל דערזעען, אַז זייער קינד איז שוין אַ דערוואַקסענע פרוי. אין אַזעלכע שלעכטע צייטן — וווּ טוט מען זיך אַרום מיט איר? ווער האָט זיך דאָס געקענט פאָרשטעלן, אַז עס זאָל ווערן אַזאַ גרויסע וועלט־מלחמה און זאָל זיך ציען אַזוי פיל יאָרן. אפשר איז שוין טאַקע משיח'ס צייטן, ווי אונדזערע עלטערן פלעגן זאָגן, אַז אין משיח'ס צייטן וועלן די לעבעדיקע מקנא זיין די טויטע! די מיידל האָט געפרעגט מיט וווּנדער:

"וואָס איז דאָ מקנא צו זיין טויטע?"

האָבן איר די עלטערן געענטפערט:

"זיי זענען געשטאָרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט און געקומען צו קבר ישראל. זאָל שוין דער אויבערשטער האָבן רחמנות אויף אונדז יידן, שיקן משיח'ן און אונדז אויסלייזן פון די צרות!"

יידישע קרבנות

אין יענע טעג האָט פּאַסירט דער פאָלגנדער פאַל. צוויי גויים פון אַ דאָרף זענען געקומען צו אַ יידישן קצב אין רוזשאַן און אים געזאָגט, אַז זיי האָבן צו פאַרקויפן עטליכע בהמות און ער זאָל קומען צו זיי אין דאָרף אריין צו קויפן די בהמות. האָט דער קצב גענומען נאָך אַ ייד מיט זיך און ביידע זענען אַוועק אין דעם דאָרף אויף דער קניה.

עס איז אריבער אַ פּאָר טעג און די ביידע יידן זענען נישט צוריקגעקומען אהיים. האָט מען געמאָלדן די פּאָליציי. צו דער זעלבער צייט האָט מען צו וויסן געגעבן גאָוואַראָווער יידן, אַז צוויי רוזשאַנער קצבים זענען ארויסגעגאַנגען אין דעם דאָרף וואָס נעבן גאָוואַראָווע

קויפן בהמות און עס איז שוין אריבער עטליכע טעג און זיי זענען נאך נישט געקומען צוריק אהיים.

האָבן זיך אָרגאניזירט די רוזשאנער און גאָוואָראָווער יידן צו זוכן די צוויי קצבים, און אויסגעפינען צו זיי לעבן נאָך אָדער זיי זענען, חס וחלילה, שוין טויט. האָט מען געמאכט אזעלכע אייזערנע שטעקלעך מיט שארפע שפיצן און מען איז געגאנגען איבער וועלדער און פעלדער זוכן. מען האָט זיך צעשפרייט אויף עטליכע קילאָמעטער ברייט געגאנגען און געשטאָכן מיט די שפיציקע אייזערנע שטעקלעך אין דער ערד.

אזוי האָט מען געטאפּט און געזוכט, ביז מען האָט געפונען די צוויי יידן געהרגעטע באגראָבן אין דער ערד, נישט ווייט פון דעם דאָרף, ווו עס וווינען די גויים וועלכע האָבן זיי באשטעלט צו קומען צו זיי קויפן די בהמות. די גויים האָבן, הייסט עס, צוגענומען ביי זיי דאָס געלט, זיי געהרגעט און באגראָבן נישט ווייט פון דאָרף.

שוין אין יענע טעג, מיט דער ענטשטייאונג פון דער נייער פּוילישער רעפּובליק, ווען יידן האָבן געהאָפט צו אָ פריי יידיש לעבן — האָט געשפּראָצט פון יעדן ווינקל די שרעק־ליכע שנאה צו יידן. ס׳זענען געפאַלן די ערשטע יידישע קרבנות. און יידן האָבן מיט וווּנדער געפרעגט די גרויזאַמע פראגע: ״פאַרוואָס הרגעט מען אונז?״

דער בשותפות׳דיקער פּאַספּאָרט

זעלטן האָבן יינגלעך געהאָט פּאַספּאָרטן. נאָר די יינגלעך, וואָס זענען געוועזן געמאָלדן אין אַנדערע שטעט, פלעגן האָבן אַ פּאַספּאָרט. ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אַ גרויסע טייל פון פּוילן געוועזן אונטער דער רוסישער הערשאַפט. דאמאָלסט זענען די רוסישע פּאַספּאָרטן געוועזן אָן בילדער. אויב וועלכער יינגל האָט געוואָלט אַוועקפאָרן פון רוזשאַן אָן דעם וויסן פון זיינע עלטערן, פלעגט ער באָרגן ביי א צווייטן יינגל אַ פּאַספּאָרט צו קענען פאָרן אין א ישיבה אָדער אַרבייטן. נאָכער פלעגט ער אָפּשיקן צוריק דעם פּאַספּאָרט. צוליב דעם האָט מען געדאַרפט באַשטעלן דעם פּאַספּאָרט מיט א צייט פריער. אַ יינגל האָט מורא געהאט צו בלייבן אין אַ גרויסער שטאָט אָן אַ פּאַספּאָרט. אויב פּאָליציי האָט געכאַפּט אַזעלכן, פלעגט מען אים שיקן אהיים מיט עטאַפּ, צופוס פון שטאָט צו שטאָט און נעכטיגן אין די שטאָטישע קאַזע.

אין די רוסישע צייטן איז אַ פּאַספּאָרט געוועזן זייער חשוב. אַז מען האָט געפרעגט אַ רוסישן פּאָליציי־מאַן די פראגע, ווער איז אַ מענטש, האָט ער געענטפערט:

״א מענטש באַשטייט פון אַ גוף און אַ פּאַספּאָרט. און דער וואָס האָט נישט קיין פּאַספּאָרט, איז נאָר א האלבער מענטש, און אַ מאָל דאָס אויך נישט!״

לאה ברוידס־קורלנדר / תל־אביב

השוק בעיירתנו

בית הורים, תקופת הילדות ומראות הסביבה שבה גדל האדם הינם זכרונות החרותים עמוק בתודעתו של כל אחד. גם אחרי תקופות זמן ארוכות וגלגולי חיים לרוב הם כמעיין בלתי־נדלה, שופעים ומשפיעים על האדם עד סוף ימיו. עם השנים, ולפעמים לעת זיקנה, צפות חוויות אלה ביתר בהירות, בקסמי משיכה ובגעגועים. לפיכך אני נאחזת עתה בימים רחוקים ואשתדל להעלות כמה רישומים ממרחקי עיירתנו הקטנה, כפי שנשארה חתומה בזכרוני מאז, משכבר.

ודאי כולנו נושאים עמנו את נופיה היפים, החורשות והיערות, שהשתרעו בקירבתה והקיפו אותה. הנה הנהר הגדול והנחל הקטן בסמוך ל״אולדר בריקל״. אך מה שממריץ אותי יותר מכול להזדקק לכתיבה זו הריהו השוק הקבוע בעיירתנו, שנתקיים פעמיים בשבוע, בימי שלישי ושישי. ומה פירושו של שוק זה? רחבה בצורת ריבוע מוקפת בניינים, גבוהים לפי מושגי אותם ימים. באחת הפינות הללו עמד בית אבא. כך היתה לי הזדמנות להיות עדה קרובה למראות יום השוק.

בשעות המוקדמות ביותר נשמע קול צניפת סוסים ושיקשוק גלגלי עגלות. האיכרים השכימו לבוא מן הכפרים הסמוכים ואיתם תוצרת החלב שלהם: גבינות, שמנת, חמאה טרייה וריחנית, שהיתה שטוחה על מצע עלים ירוקים ורעננים. אמי נהגה לקנות מן הגויים רק חמאה, כנראה מטעמי כשרות. עם עונות השנה היה משתנה מראה השוק, כל עונה ותוצרתה המיוחדת.

בחורף הכול מכוסה שיכבת שלג. הפירות לרוב קפואים. כן בלט לבוש התגרניות, המוכרות פירות העונה. מכורבלות במעילים כבדים ביקשו תחבולות לחמם את גופן באמצעות סירים מלאים גחלים לוחשות, זה הסיר המכונה בלשון העם ״פייער טאָפּ״ (סיר האש). אזכור את הנשים הללו, פנים חרושות קמטים עמוקים, קמטי צער וסבל. נשים אמהות, אשר עליהן העיק נטל פרנסת המשפחה, לעתים המפרנסת היחידה או העיקרית.

את הפשרת השלגים סימלו שלוליות מים וציוצי ציפורים, המבשרות את האביב הקרב. כיכר השוק, כמו יתר חלקי העיירה, מלאה בוץ ורפש. אך דוכניו נתמלאו ירקות ראשונים שהקדימו להבשיל. היתה זו התקופה היפה ביותר, שנשתקפה לעיני באור חדש ומרנין. העצים נתפרחו ועד היום רומז לי ה״בעז״, הלילך הריחני. זכר ריחו מעורר בי הרגשות נעורים. אני וחברותי בנות גילי מצאנו פורקן לרגשי אביבנו בטיולים ארוכים בחיק הטבע. כל אחת מבנות החבורה הצעירה הביעה על־פי דרכה את רחשי עולמה הפנימי.

תור האביב מסתיים ואחריו באה עונת הקיץ. ושוב משתנה מראה השוק. הדוכנים שופעים כל טוב, והשמש מחממת בנדיבות. בעונה זו של הקיץ אהבתי את הגשם היורד במפתיע

ובקלילות. נהניתי לשוטט ולהסתכל ברקיע, עת הופיעה בכל גווניה קשת הפלא ונדרכה בלבו של ענן קודר.

עם ראשית הסתיו, שהכריז על בואו במעוף עלים נושרים ובאוירת שלכתו הזהובה, כבר התחילו בהכנות לקראת החורף. גברו הקניות בשוק. קנו את הפירות והירקות הניתנים לשמירה לעונת הקור והקפאון, שהיא העונה המתה לגבי שיווק פרי טרי למאכל. נזכור את מלאי הפירות, שנשתמר ברוב הבתים על ה״בוידעם״, טמון בתוך ערימת קש.

סוג מיוחד, הווי בפני עצמו, הם אותם ה״סוחרים״ שלנו, אשר עיסוקם היה קשור בימי השוק. הם נמצאו תמיד במקום ופרנסתם היתה תלויה בפרשת מקח־וממכר, במסחר זעיר, בקטנות. לא חסרו גם קוריוזים מצחיקים, כאשר גם הקונים היהודים וגם המוכרים האיכרים ניסו להוליך שולל זה את זה. הסוחרים היו ממולחים ובעלי אמצאות שונות ומשונות כדי להונות ולהרוויח. אלא שגם מרבית הקונים לא היו תמימים כלל וכלל.

פעם בחודש היה מתקיים יריד, שאליו באו לא רק בני הכפרים הסמוכים לרוז׳אן, אלא מוכרים גם מן העיירות הסמוכות. התכונה ליריד הורגשה כבר בערב שלפניו. היו מגיעים סנדלרים, חייטים, כובענים, נגרים, נפחים וכו׳, בעלי־מלאכה למקצועותיהם השונים. התחבורה והתעבורה בימים ההם היתה, כמובן, בעגלות. בשעות כל הערב והלילה נשמע שיקשוק הגלגלים והלמות פרסות הסוסים. אנשי היריד שנתכנסו התחילו בהתקנת הדוכנים, וכל המקדים זכה במקום מרכזי יותר שברחבת השוק.

ביריד היתה הזדמנות לרכוש מזונות, כלים ובגדים וכיו״ב — כל אשר חשק לב אדם. את היריד אפשר להשוות לחנות כל־בו גדולה, לפי נוסח הימים ההם. זכור לי, שבערב כל יריד הייתי מתמלאת ציפייה סתומה ותקוות ללא פשר.

עם קהל הבאים הגיעו גם הרבה צעירים, שנתלוו אל הוריהם כדי לעזור להם בסידור הדוכן ובאירגונו המוצלח. רוב הצעירים האלה נשתייכו, כמוני, לתנועת ״השומר הצעיר״ (הודות לכך חלק מהם ניצל מן השואה ונמצא כעת בארץ). היריד שימש לנו הזדמנות טובה למיפגש רעים, שנתקיים ברחוב השוק ובקירבתו. ערבי הפגישות הצטיינו בשמחת נעורים, בצהלה ובמשובה. הקולות העליזים הדהדו כמעט בכל העיירה. לא חסרו גם שיחות, השתפכות רגשי נפש, חילופי דעות של בני־תשחורת הניצבים על סף עתידם. היו בעיות פרט וכלל, שהטרידו ותבעו פתרון. ולמי אין בעיות בגיל זה ?

ביריד הרשימו בהופעותיהם אנשים מוזרים שלא ממעמד הסוחרים. בין אלה נמצא בעל קוף, שהיה מרקידו לעינינו הסקרניות. לעתים היה הקוף ובעליו מסתייעים בתיבת נגינה, מופעלת בסיבוב ידית. התיבה השמיעה מתוכה מנגינה צרודה, החוזרת כל הזמן על עצמה בקצב אחיד. לעתים נקלע פה יהודי תמהוני, כשבידו תיבה משונה ביותר והוא מפציר בנו, הנערות והנערים שהתאספו סביבו, לחזות תמורת תשלום קטן בהקרנת תמונות־קסם מרהיבות. הוא הראה לנו את ״קבר רחל״ ואת הכותל המערבי שבירושלים הקדושה. ביצוע ההצגה הזאת היה פשוט עד מאוד. אלה היו, בעצם, כמה גלויות־נוף מנופי הארץ, אבל הצצה בהן היתה מלווה בטקס כמעט מיסתורי. היהודי נהג למתוח יריעת בד שחור ומכסה בה את ראשינו, מתמרן אותנו ונותן הוראות לעצום עין אחת, ובשעת ההסתכלות בגלויה היה צריך, משום מה, לעצום דוקא את העין השנייה, וחוזר חלילה. סקרנותנו היתה גדולה והתענגנו על המראות, שעוררו בנו געגועים אל ארץ הקדם.

ועוד בין התופעות יוצאות־הדופן היתה הקארוסלה, נדנדה מסתובבת, שהתמקמה בטבורו של השוק, ולרוב נשארה גם אחרי היריד. אנו, ילדי רוז׳אן, נמשכנו לקארוסלה, לפלא הזה.

במרכז התנוסס עמוד־עץ עגול ומעבריו הסתעפו מוטות, שאליהם חוברו ונקשרו מרכבות קטנות צבועות בגוונים עליזים וצעקניים. מרכבות וסוסים הסתבבו והסתחררו במהירות, ועליהם נישאנו שיכורים מאושר ומז... הסיבובים. בעלי הקארוסלה היו מפעילים אותה בעזרת ידית משונה, אשר אף פעם לא תפסתי כיצד הידית הקטנה הזאת מסוגלת להניע את כל המשא הכבד של המרכבות וסוסיהם ורוכביהם. לא נמצא ילד בינינו, אשר מחמת חסרון פרוטות כיס נאלץ לוותר על הנאת הרכיבה על סוס אגדי או על ישיבה במרכבה מלכותית.

כיום, אף כי השנים הללו רחוקות ואני ממשיכה במציאות ותנאים אחרים, לא נשכחו ימי הילדות והנוער, הנשקפים כה פרימיטיביים על רקע ההווי העכשוי, אבל יפים ובעלי קסם מיוחד. אכן גדול וחזק כוחה של נוסטלגיה. עוד חי בתוכי זכר השוק שמול בית אבא.

מנוחה שולצער / ניו־יאָרק

אַן עפּיזאָד

מיין פעטער **איטשע־מאיר אסתריק** איז געווען אַ ייד אַ גביר. ער האָט געהאַט אין רוזשאַן אַ שענק און אַ גרויס מאַנופאַקטור־געוועלב. ער איז געווען אַ הויכער, אַ שיינער, געקענט לערנען און געווען אַ ייד אַ חכם. מ׳האָט געקאָנט מיט אים זיך אַן עצה האַלטן.

ווען ער איז רייך געוואָרן, איז ער אַריבער וווינען אין אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק. דאַן האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. געווען אַזעלכע וואָס זענען פון איר רייך געוואָרן, אָבער ער איז פאַראָרימט געוואָרן און ממש נישט געהאַט פון וואָס צו לעבן. דערווייל זענען זיינע קינדער אונטערגעוואַקסן און מענטשן האָבן אים געראָטן, ער זאָל אַריבער אין דאָרף סיפּניעוואָ און דאָרטן עפענען אַ געוועלב. ער האָט אזוי געטאָן און ס׳איז אים גאַנץ גוט אָוועק. ער האָט געהאַט שיין פּרנסה.

איינמאָל איז ער געפאָרן קיין וואַרשע איינקויפן סחורה, און זיין צוואַנציק־יעריקער זון שלמה איז געבליבן אין געוועלב. אין דעם קומט אריין אַ שגצ׳ל פון א יאָר פערצן און לייגט אים פאַר אויסצובייטן אַ דאָלאַר. ער איז געפאַלן אויף דער מציאה, געקויפט דעם דאָלאַר און פאַרגעסן צוויי זאַכן: ערשטנס, אַז עס איז שטרענג פאַרבאָטן האַנדלען מיט פרעמדער וואַלוטע, און צווייטנס, אַז אזא שגצ׳ל האָט מסתמא דעם דאָלאַר געגנבעט, און ער קאָן אריינפאַלן פאַר קויפן געגנבעטע סחורה.

דערוויל האָט די מוטער פון שגץ געזען, אַז דער דאָלאַר איז נישטאָ, האָט זי זיך גענומען צום שגצ׳ל, אים גוט אָנגעבויקערט, ביז ער האָט מודה געווען אין דער גנבה. ער האָט איר אויך דערציילט, אַז ער האָט דעם דאָלאַר פאַרקויפט דעם יידן.

די מוטער איז, פאַרשטייט זיך, אַוועק אין פּאָליציי. מ׳האָט דעם קוזען מיינעם אַרעסטירט און דאָס געריכט זיינס איז באַשטימט געוואָרן אין רוזשאַן. ביזן משפט האָט מען אים באַפרייט אויף קאַוציע.

ביי אונדז איז געווען אַ פּאָליציי סערזשאַנט, איינער אַ מישעק, אַ האַלבער דייטש און האַלבער פּאָליאַק, אָבער אַ גאַנצער און קרענקליכער אַנטיסעמיט און סאַדיסט. מ׳האָט אים גערופן מיטן צונאָמען פּאַזשיטש (אַנטליי מיר), ווייל תמיד האָט געזוכט הלוואות אויף נישט אָפּצוגעבן. ווען אַ ייד איז אַריינגעפאַלן אין זיינע הענט אַריין, פלעגט ער אים אַזוי שלאָגן, אַז דער מענטש האָט שוין נישט געדאַרפט קיין געריכט. ער האָט ממש געוואַרט מיט פרייד, אַז מיין קוזען זאָל אַריינפאַלן צו אים אין די הענט.

מיין קוזען האָט עס געוווּסט, און קומענדיק קיין רוזשאַן האָט ער נישט אַזוי מורא געהאַט פאַרן געריכט ווי פאַרן סערזשאַנט מישעק. אונדז האָט ער עס אָפן געזאָגט. אין בין דאַן אַלט געווען פופצן יאָר און כ׳האָב מיר געקלערט, אַז איך מוז אים העלפן. מיך וועט מען נישט אַרעסטירן. איך מוז עפּעס פאַרקלערן כדי אָפּצוראַטעווען מיין קוזען פון מישעקס הענט. כ׳האָב זיך אַוועקגעזעצט דעם אָוונט, פאַרקלערט אַ מעשה מיט וועלכער כ׳זאָל קאָנען עדות זאָגן.

כ׳האָב מיין אייגן־פאַרטראַכטע דערציילונג אויסגעלערנט אויף אויסווייניק. אַ טאָג פאַרן משפט בין איך אַוועק צו שלמה לאַדי׳ס פרוי. (ביי שלמה לאַך אין גרויסן הויז איז איינגע־שטאַנען דאָס געריכט.) האָב איך איר דערציילט מיין אויפטו. גאָלדע לאַך איז אַרויף צום ריכטער — אַ פיינער, אָרנטליכער פּאָליאַק — און אים געזאָגט:

״מאָרגן וועט אַ קליין מיידעלע עדות זאָגן אין געריכט. שרעק זי נישט איבער. רעד מיט איר לאַגאָדנע און לאָז נישט אַנדערע זי איבערשרעקן. טו מיר די קליינע טובה.״

אויף צומאָרגנס איז פאָרגעקומען דער משפט. כ׳בין אַריין עדות זאָגן. פון איין זייט איז געשטאַנען שלמה מיין קוזען, פון דער צווייטער זייט — מישעק מיט דער גויה און דעם שגצ׳ל. מ׳האָט מיך צוגערופן, געהייסן שווערן. די קאַטעדרע פון געריכט איז געווען העכער פון מיין מויל און מיר פאַרשטעלט די ליפּן. אַזוי אַז ווען כ׳האָב באַדאַרפט נאָכזאָגן די שבועה, האָב איך נישט נאָכגעזאָגט געענוי. קיינער האָט דאָס נישט באַמערקט.

דער ריכטער האָט מיך אויסגעפרעגט און איך האָב אויסדערציילט די גאַנצע געשיכטע.

מישעק האָט זיך אַריינגעמישט און געזאָגט דעם ריכטער:

״פאַרוואָס לאָזט איר זאָגן אַזעלכע ליגנס?״

האָט דער ריכטער אים געענטפערט:

״איר קאָן מען גלויבן. זי איז אַ קינד פון אַ גוטער היים. איר גלויב איך. ער איז אַ גנב פון קליינוויס אויף, און כ׳גלויב אים נישט.״

מיין קוזען איז אַרויס אַ פרייער. דער סערזשאַנט איז דערנאָך נאָכגעלאָפן שלמה׳ן און אים געזאָגט:

״ווען דו פאַלסט אַריין צו מיר אין דער קאַמערע, וואָלט איך דיך מיט מיינע אייגענע הענט צעבראָכן אויף שטיקלעך. אָבער דו האָסט מער גליק ווי שכל. ווען נישט די קליינע ליגנערטע, וואָלסטו קיין לעבעדיקער נישט אַרויס פון מיר!״

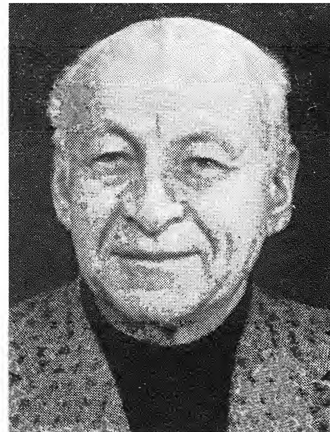
ס'איז וויכטיק זיך דערמאָנען אין אזעלכע עפּיזאָדן. אין זיי שפּיגלט זיך אַפּ דער טראַגישער גורל פון יידן, ווען זיי זענען צווישן גויים. און דאָס איבערדערציילן די פּאַסירונגען ווערט אַ וואָרנונג פאר אנדזערע יידן אויף דער גאָרער וועלט — זיי זאָלן וויסן ווי אַפּצושאַצן אַ מדינה, ווו יידן זיצן נאָר צווישן יידן.

חיים פלאַטקין

שטיוול

דערציילונג פון קריגס־צייטן *

1

ניט ווייט פון הירש לייב קאַמאַשענמאַכער'ס שטוב זעט מען אַרויס די איינגעמויערטע פאָרטן. דאָרט שלענגלט זיך דער שמאָלער טייך נאָרעוו, אַרום סאָסנאָוון וועלדל, ווו ס'איז "אויסגעוואַקסן" אַ גרויסער זעלנערישער בית־עולם. די הילצערנע צלמים קרימען זיך, איינגעבויגענע, ווי זיי וואָלטן געקלעטערט אויפן באַרג, צום שטעטל־צו, רוזשאַן.

פון די פייכטע ווינטן, וואָס בלאָזן אָפּט פון שמאָלן טייך, זיינען אַרום די זעלנערישע קברים אויסגעוואַקסן ווילדע, שליימיגע גראָזן, ווי ביי אַן אָזיערע. די ערד איז דאָרט שוואַרץ און ווייך: גרינג פאַר די שקצים, וואָס קומען מיט רידלען און גראָבן־אויס די אויסגעפאַשעטע ווערים אויף פישפאַנג. פולע בלעכלעך מיט ווערים טראָגן זיי אוועק, דורכגעשאָטן מיט פייכטע ערד. נאָר בעת די פּוילישע פישער־יונגען ברייננגען די גוסס'דיגע פיש, ארויפגעצויגענע אויף שנורן, ווייכן פון זיי די אידישע באַלעבאָסטעס.

"זיי לאָזן ניט רוען, די געפאַלענע זעלנער, רחמנא לצלן," זאָגן די ווייבער סודות'דיג און שאָקלען צו מיט די קעפּ.

אין שטעטל שמועסט מען, אַז גראָבנדיג די ווערים ביים זעלנערישן בית־עולם האָט איינער אויסגעגראָבן אַ דורכגעשאָסענעם אויער... און כאָטש קיינער אין שטעטל האָט ניט געזען דעם דורכגעשאָסענעם אויער, ווי מ'האָט ניט געזען מאָטל'ען, הירש־לייב'ס זון, שווימען אין טייך, האָט מען אָבער די פיש ניט געקויפט.

מיט דער פינקטלעכקייט, ווי מען וואָלט איבערדערציילט אַ שטיקל צייטונג־כראָניק, רעדט נאָך אַלץ דאָס שטעטל פון הירש־לייב'ס זון:

דער פאַרפרוירענער טייך האָט פלוצים "נאָכגעלאָזט" און געעפנט די שליוזן פאַר אַ ברייטן שטראָם איבער די ברעגן. דער רעש פון די קריעס אייז, וואָס האָבן זיך געבּרעקלט ביי די שטאָלענע, שאַרפע "נעז" פונם בריק, איז געווען ווי דער טומל פון די זעלנער ביי

* נדפס ב"מארגן פרייהייט", 1956.

דער לעצטער שלאַכט. דאָס צעבורעטע וואַסער האָט אַרויסגעריסן מאָטל׳ס קערפּער מיטן אָפּגעשאָסענעם אויער און אים פאַרטראָגן אַזש קיין וואַרשע, צום ווייסל. אידישע פישערס האָבן דאָרט דעם קערפּער אַרויסגעצויגן און אים איבערגעגעבן צו חברה־קדישה.

הירש־לייב קאַמאַשנמאַכער, אַ מענטש וואָס איז ניט גרייט געווען גלויבן די מעשה וועגן זיין זון, האָט דאָך אַרומגעשפּאַנט צעטומלט, פאַרחוש׳ט, ווי אין אַן עולם התהו... זיין קורץ בלאָנד בערדל איז גרויער געוואָרן, כמעט ווייס. אויך די געדיכטע לאַנגע ברעמען און די וויעס איבער זיינע קלוגע, ברוינלעכע אויגן האָבן באַקומען אַ קאָליר פון קאַלעמוט־נער ווייסקייט. אויף זיין אונטערשטער ליפּ איז דער בלאָער, קוים־באַמערקבאַרער וואַרצל פון נערוועזן בייסן אויפגעלאָפן — גרויס ווי אַ נוס.

מיט נאַגנדיגע, באַהאַלטענע תרעומות פלעגן זיך מוראַ׳דיג לאַנג ציען זיינע שלאָפלאָזע שעה׳ן אויפן געלעגער: אפשר געדאַרפט דעמאָלט דעם זון אויסבאַהאַלטן? שיקן אים ״שוואַרצן״ די גרעניץ? אָדער אפשר גאָר געדאַרפט קויפן פאַר מאָטל׳ען דעם ״רעצעפּט״?

אָ, ניין! דאָס האָט הירש־לייב ביי זיך ניט געוואָלט פועל׳ן. נאָר לייזער דער פאַרבער האָט אויף אַזאַ אופן געקאָנט אַרויסראַטעווען זיין זון פון מיליטער...

איצט ליגט ער, ברוך, לייזער דעם פאַרבער׳ס זון, ווי אַ ניט־דערקוילעטער אָקס. זיינע ביסטרע, אויסגעסטאַרטשעטע אויגן וואַרפן־אָן אַ פחד! זיין דאַרער, שמאָלער ברוסט־קאַסטן הויבט זיך האַסטיג אַרויף און אַראָפּ, ווי דער ״רעצעפּט״, וואָס האָט זיך אַריינגעכאַפּט אין ברוך׳ס אינגעווייד, וואָלט נאָך געהאַלטן אין עקספּלאָדירן...

עטלעכע מאָל האָט שוין הירש־לייב געטראַכט גיין ברוך׳ן מבקר־חולה זיין. מיט לייזער דעם פאַרבער איז ער אַ שטיקל קרוב. נאָר בעת הירש־לייב דערנענטערט זיך צו דער הילצערנער כאַטע און דערהערט ברוך׳ס שרעקלעך הוסטן און פייגלעך יענטשען, בלייבט ער אַ ווילע שטיין ווי אַ געליימטער און הויבט־אָן פאַמעלעך שפּאַנען צו דער שול־גאַס, ווי נאָך אַ לויה.

2

הירש־לייב׳ס ווייב, מרים ״קאַזאַק״, — ווי מ׳האָט איר אין שטעטל גערופן — איז אויך ניט צו דערקענען. אַ געלבלעכע מראה האָט זיך פאַרצויגן אויף איר רונד, פליישיג פּנים, אַן אַ שיר קנייטשן און קאַרבן האָבן זיך אָנגעזאַמלט אויף אירע נאָכגעלאָזטע באַקן און ברייטן שטערן. אָפּט דאַכט זיך, זי רעדט צו זיך אַליין; כאָטש מ׳הערט ניט קיין קלאָר וואָרט. רעדט מער מיט די אויגן, וואָס קוקן אויס ווי אונטערגעהאַקט. זי בייט מער ניט איר אָפּגעטראָגענע הלבשה. דאָס אַש־גרוי טיכל מיט די פּינטעלעך, ווי זשאַווער־פלעקן, איז משונה׳דיג פאַרבונדן אויף איר קאָפּ.

די דימענטענע אויררינגלעך און די גאָלדענע פינגערלעך האָט זי שוין לאַנג אויסגעטאָן פון די שאַרסטקע הענט. מרים איז געווען מיט צוויי קעפּ העכער פון איר מאַן, און האָט שטענדיג אָנגעקוואָלן, וואָס אירע זעקס זין זיינען אינגאַנצן אין איר געראָטן. איצט שלעפּט זיך קוים מרים׳ס הויכער, מגושמ׳דיגער גוף אין די ווייכע שטעק־שיך. בשעת אַ שכנה פלעגט בנעימות׳דיג איר אָנהויבן טרייסטן, אַז זי זאָל זיך בעסער נעמען אין די הענט אַריין, האָט אַ נייער קוואַל זיך געעפנט אין אירע רויטגעלאַמעוועטע אויגן:

״מיט וועמען בין איך געבליבן, גאָטעניו?״ האָט זי געצויגן מיט אַ צאינה־וראינה ניגון. ״זעקס זין אויסגעכאָוועט ווי די בערן; ווי צעבליטע דעמבעס, און איצט? איצט...״

מרים איז געבליבן אין הויז מיט צוויי קינדער: מיטן קום דרייצן־יאָריגן פישל׳ען — דער אינגסטער פון די זין — און מיט׳ן קאָסאָקן מיידעלע, וואָס פאַרמאָגט אַ סך זומער־שפּרינקעלעך אויפ׳ן פאַרריסן נעזל.

ניט פון אַלע זין האָט זי, מרים, נחת געהאַט, ווי ס׳ווינטשן זיך עלטערן; נאָר מאָטל וואָס איז געבליבן אַרבעטן ביים טאַטן, איז געווען דער פריילעכסטער און ליבסטער. קאָן עס מעגלעך זיין — האָבן די מחשבות איר ניט געלאָזט רוען — אַז מאָטל איז געווען אין שטעטל און איז אפילו אויף אַ רגע ניט געקומען זען טאַטע־מאַמע? איז אפשר גאָר אַ ליגן, וואָס דער גרייז־גרויער וויעטראַטשניק האָט דערציילט, אַז ער אַליין האָט ״געכאַפּט אַ וואָרט״ מיט מאָטל׳ען, בעת זיין פּאָלק איז געלאָפן פאַרהיטן די פאָרטן?

דורך די טעג און נעכט, ווען ס׳איז אָנגעגאַנגען די מוראדיגע שלאַכט ביים פאַרכאַפּן ס׳באַפעסטיגטע שטעטל און מ׳איז געלאָפן זיך אויסבאַהאַלטן אין קעלערס און אין גריבער, האָט מרים ניט געוואָלט פאַרלאָזן ס׳הילצערנע שטיבל. ס׳האָט ניט געהאָלפן הירש־לייב׳ס שרייען, ניט דאָס געבעט און וויינען פון שרה׳לען, ס׳קאָסאָקע מיידעלע. מרים איז געבליבן איינגעע׳עקשנ׳ט:

״אויב עס איז מיר באַשערט, גאָט אין הימל, דער טויט — וויל איך שטאַרבן אויף מיין אייגן בעט!..״

האָט מען די אויפגעריסענע בריק שוין פאַריכט, נייע שויבן שוין אַריינגעשטעלט אין די צעדרומזשעטע פענצטער; עטלעכע ירידים האָבן אין שטעטל זיך געשטעלט, און מרים פאַרלאָזט זעלטענער ס׳בעט... בעת זי בלייבט אַליין אין שטוב, פאַררייסט זי דעם קאָפּ צו די בילדער פון אירע זין אויף די ווענט און קוקט לאַנג, לאַנג אויף די קינדער, ווי זיי וואָלטן ביי איר בעט געשטאַנען.

אָט די צוויי עלטסטע, משה און ביינוש, די שוין באַווייבטע און באַקינדלטע — וואָס וווינען אין דערבייאיקן שטעטל — זיי קאָן זי כאָטש זען. מיט די קורצע, שוואַרצע בערדלעך, און ווייסע, האַרטע קעלנער מיט די איבערגעבויגענע סטרונעס, אינם גרינלעכן רעמל אויפן וואַנט. דאַכט זיך, זי הערט איצט ווי אַמאָל, זייער זינגען ביי די צוויי ניי־מאַשינען און הירש־לייב, ביים וואַרשטאַט, פירט אָן מיט דער קאַפּעליע:

מיט׳ן מעסער אין לעדער אַ שניט!
ס׳רעדל אַ יאָג און אַ ניי;
די שטיוול צעכאַפּט מען אויפן יריד —
ווען די בלאָטעס פאַרדעקן דעם שניי.

דאָס געזאַנג פּילט־אָן די דריי שטיבלעך; קלינגט אַזש אָפּ אין שטילן, שמאָלן געסל, און מענטשן שטעלן זיך אָפּ.

״אַ גליקלעכער טאַטע, דער קאַמאַשנמאַכער!״

״זעקס זין, קיין עין־הרע, און עס קומט שוין געוויס אַ זיבעטער... אַ גילדענער בויך!״

די קינדער וואַקסן הויך און ברייט־ביינערדיג, ווי ס׳איז די מאַמע, ״דער קאָזאַק״. יונגע מאַמעס זיינען מקנא מרים׳ען:

״אַחוץ איר שאָדן אויף אונז געזאָגט געוואָרן.״

נאָר קיינער ווייס ניט, וויפל צרות און עגמת־נפש מרים כאַפּט אַריין יעדן אינדערפרי, ווען די בנים צעמישן זיך מיט די מלבושים...

הירש־לייב איז דאָן געפאָלן אויף אַ ״ספּאָסאָב״ ווי אַזוי איינצושטילן די ״באָסע

קאַמאַנדע״; אויסהעפטן זייערע נעמען אויף די קליידער! מרים האָט דעם פּלאַן טאַקע גלייך דורכגעפירט. נאָר ווי געפינט מען אַ פּאַרטל פאַר די שטיוול? ווען ס׳וואָלט זיך ניט באַוויזן אויפן יריד דער הינקענדיקער פּאַרטרעטל־מאַכער מיט די ציגיינערשע אויגן — וואָס ״כאַפּ־לאַפּ״, און די פאָטאָגראַפיע איז פאַרטיק אויף אַ דין שטיקעלע בלעך, וואָס מ׳קאָן אַריינשטעקן ביים ״אויער״ פון שטיוול — וואָלט די ״באָסע קאַמאַנדע״ זיך גאָרניט איינגעשטילט...

איצט ליגט מרים אין בעט און העשעט. אַ רייפטל זון, וואָס האָט מיט די לעצטע שטראַלן אַ פּאַס הימל ביים וועלדל צעצונדן, טוליעט זיך צו די פענצטער, גלעט די קארבן פון מרים׳ס רונד פּנים; גלעט די בילדער פון אירע זין, ווו איר בליק איז געווענדעט:

לעבן די בילדער פון משה׳ן און בייניש׳ן הענגט דאָס בילד פון וועלוול׳ען, וואָס האָט ״געשוואַרצט״ די גרענעץ. כמעט דאָס גאַנצע שטעטל האָט שוין געזען די אַמעריקאַנער פאָטאָגראַפיע. אָן אַ שיר מאָל פלעגט זי לייענען וועלוול׳ס בריוו, ווו ער דערציילט דעם וווּנדער פון ״אַמעריטשקע־גנבֿ״, אַז באַנען פליען דאָרטן איבער די קעפּ און פאַרשווינדן אונטער די ערד!

מרים׳ען שטיקן די טרערן. מיט די אויגן גלעט זי וועלוול׳ס געקרויזטע האָר און מאַסיוון, צעשפּיליעטן האַלז. זיינע גרויסע שוואַרצע אויגן קוקן אויס צעשראָקן; רעדן צו איר מאָדנע רייד, ווי דעמאָלט, ווען ער פלעגט נעמען רעדן שטיל, ווייל ״וועגט האָבן אויערן...״

זי האָט שטאַרק דאַן ניט פאַרשטאַנען, וואָס וועלוול האָט געזאָגט, אַז ס׳ווערט אים ״ענג״ אין שטעטל... די פּוילישע שפּיקעס, די שפּיר־הינט, האָבן גענומען שפּרייטן זייער נעץ. פון די אָבלאַוועס, וואָס מ׳האָט פון די בעטן ארויסגעשלעפּט און אין די תּפיסות אָפּגעפירט. האָט וועלוול, ווי דורך אַ נס, זיך קוים אַרויסגעראַטעוועט! ניט איין בוך און פּאַק ״בלעט־לעך״ האָט הירש־לייב׳ס קוימען אויסגערויכערט...

די פּאָליציי איז געקומען זוכן נישט נאָר וועלוול׳ען, נאָר אויך פוליע׳ן — וואָס האָט אויף אָן אמת מקצר געווען ס׳לעבן פון טאַטע־מאַמע.

ווען פוליע איז פון הויז פאַרשוווּנדן, האָט מען אין שטעטל גענומען שמועסן, אַז ער, פוליע, איז געוואָרן אַ פירער פון אַ באַנדע רויבער. פון רויט־האָריקן שניט־סוחר מיטן געשטופּלטן פּנים, וואָס איז אַרומגעפאָרן אַף די ווייטסטע ירידים, האָט מען זיך דערוווּסט, אַז פוליע׳ס באַנדע האָט ״אָפּגעשטעלט״, לעבן אַ וואַלד, פּראַכט־וועגענער. צום גליק נאָר איז אָנגעריטן אַ פּריץ אויף פּאַליעוואַניע, מיט א סטאַיע הינט, און זיי האָבן פוליען צעריסן — לעבעדיקערהייט..

די בשורה איז דערגאַנגען צום קאמאשנמאַכער׳ס הויז.

אויף עטלעכע טעג זיינען דאַן אַוועק הירש־לייב׳ס זין, משה און בייניש, און צוריקגע־בראַכט אַ פּאָר פאַרבלוטיקטע שטיוול, ווי יוספ׳ס ברידער האָבן געבראַכט צום טאַטן יוספ׳ס געשטרייפט, פאַרבלוטיקט העמדל...

הירש־לייב האָט דאַן באַקוקט יעדן שטאָך אין די צעקנייטשטע כאַליעוועס, באַקוקט די פאַרדאַרטע, אויסגעקרימטע קנאַפּל און לייכטער אָפּגעאָטעמט. מרים, ווי יעדער איינער, האָט געזוכט דעם סימן — דאָס בילדל ביי אַלע פיר ״אויערן״ — און אַלע בייזע חלומות גענומען אויסבעטלען צום רויט־האָריקן שניט־סוחר מיט׳ן געשטופּלטן פּנים.

3

הירש־לייב׳ס וואַרשטאַט איז געשטאַנען ווי אַ באַוואַקסענער קבר. אויף די טאָוולנע פּאַרמעס, וואָס זיינען געהאָנגען אַרום די צוויי איבערגעדעקטע ניי־מאַשינען, האָט זיך אָנגעזעזאַמלט שטויב און שפּינוועבס. דער גרעטשינער פּאַפּ, אינם קופּערנעם קעסעלע, איז שוין לאַנג געווען פאַרדאַרט און פאַרצויגן מיט אַ גרינלעכן „פעלץ״, ווי מאָך.

ווען אין שטוב איז שוין ניט געווען וואָס צו פאַרזעצן, האָט הירש־לייב צוזאַמענגענומען די ווייכע שטיקלעך לעדער און פּרובירט אָנשאַרפן ס׳האַרבאַטע מעסערל. אפשר וועט ער מיט דעם בר־מצוה בחור, פישל׳ס, הילף נאָך קענען עפּעס טאָן — קריגן ביי די שוסטערס עטלעכע באַשטעלונגען. נאָר זיינע אויסגעדאַרטע פינגער האָבן זיך מורא׳דיק געטרייסלט: דעם טאָג וואָס מ׳האָט צוגענומען מאָטלען צום מיליטער האָבן זיי אויך צוגענומען ס׳ברויט פון קאַמאַשנמאַכער׳ס שטוב!

הירש־לייב האָט געלאָזט רופן בערלען, ווי אַמאָל, בעת אַ מאַשין איז קאַליע געוואָרן.

בערל, מיט׳ן רענצל כלים, מעשה דאָקטאָר, איז געבליבן שטיין ביים שוועל מיט אַ פאַרווונדערטן בליק צו די איבערגעדעקטע ניי־מאַשינען. הירש־לייב האָט שנעל אַראָפּגענומען דאָס פאַרשטויבטע שטיק געוואַנט פון איין מאַשין.

„די וויל איך פאַרקויפן!״

„פאַרקויפן?״

„יאָ! פאַרקויפן! פאַרקויפן, זאָגט מען דאָך דיר!״

„ר׳ הירש, וו—אָס,״ איז דער צעטומלטער בערל מיטן אויסגעשמירטען פנים געבליבן שטיין מיט אַן אָפן מויל.

הירש־לייב איז אַ ווײַלע געשטאַנען ביי דער אָפּגעדעקטער מאַשין, ווי אַ מענטש וואָס נעמט פלוצים פילן חלשות׳דיק, און זיך אַראָפּגעלאָזט אף דער נידעריגער קיך־טאַבאַרעטקע. זיין ציטערדיק קול איז איצט געווען ווייך, דערשלאָגן:

„איך האָב אויף דיר געשריען, כאָטש וואָס ביזטו, בערל, שולדיג אין מיין בראָך? איך רייס זיך היינט אָפּ ווי אַ הונט פון דער קייט אויף יעדן אומשולדיגן מענטשן... איך ווייס ניט צו וועמען אויסצולאָזן מיין ביטער, צעבלוטיקט האַרץ... משה און בייניש האָבן פולע שטיבער מיט פיצלעך קינדער, וואָס גייען אַרום קריעה־בלייה. וועלוול האָט געמוזט אַנטלויפן מעבר־לים. געוואָלט איבערמאַכן די וועלט. אמת, אַ טייער קינד געווען. אָפּטע בריוו מיט געלט געשיקט. פוליע׳ן? אים האָב איך בעסער געדאַרפט קליינערהייט באַגראָבן. ניט ער זאָל מבייש זיין מיין נאָמען. מאָטלען? ווו געפינט זיך איצט זיין געביין? וועלן מיינע אויגן נאָך האָבן די זכיה אים צו זען אַ לעבעדיקן?.. אָט ביי יענער מאַשין פלעגט ער שטעפּען און זינגען...״

מרים, וואָס האָט געהערט דעם סך־הכל פון אירע זין, איז אַריינגעקומען אין קיך, ווו די אָפּגעדעקטע מאַשין איז געשטאַנען און געקוקט אָף אַלץ ווי אַ פרעמדע. מאַן און ווייב זיינען שוין לאַנג צעקריגט און מיידן זיך אויס מיט די בליקן. כאָטש ווען זיי זיינען ניט ברוגז, וואָלט זי אויך ניט געווען געגן דעם וואָס הירש־לייב פאַרקויפט די מאַשין. זי איז ניט געווען געגן דעם, ווען ער האָט גענומען פאַרזעצן די דימענטענע אויירינגלעך — די חתונה מתנות און די גאָלדענע רינגלעך. נאָר שרה׳לע, ס׳קליינע קאַסאָקע מיידעלע, האָט געוויינט און געקלאָגט וואָס טאַטע־מאַמע לאָזן אַרויסנעמען די ניי־מאַשין פון שטוב.

4

טאַטע מאַמע זײַנען אין הויז ניט געווען. ביים מילנער, ווו מרים איז נאָכאַמאָל צוגעגאַנגען, האָט זי זיך דערוווּסט, אַז הירש־לייב איז אויך געקומען איבערפרעגן צו ס׳איז אמת, אַז ער, דער וויעטראַטשניק, האָט דאָן מיט מאַטלען "געכאַפּט אַ וואָרט".

באַרג־אַראָפּ, אויף דער שמאָלער סטעזשקע, וואָס האָט געפירט צום סאָסנאָוון וועלדל און צום זעלנערישן בית־עולם, איז איצט געגאַנגען מרים. די ברייטע, לאַנגע ספּאָדניצע האַלט זי מיט איין האַנט אַ ביסל אויפגעהויבן. זאָל דער זוים זיך ניט רייבן אין די גראָזן און אין די פּאָרדאָרטע צווייגעלעך. די צווייטע האַנט — אונטערגעשפּאַרט די לינקע ברוסט. דאָרטן האַמערט איר האַרץ. ניט ס׳ערשטע מאָל ווי זי גייט צום זעלנערישן בית־עולם, נאָר בשעת זי דערנענטערט זיך צו די באַוואַקסענע קברים, מוז זי אונטערהאַלטן ס׳צעפּייניקטע האַרץ...

ביים יעדן צלם בלייבט מרים שטיין; נעמט אַרויס פון פּולן בוזעם ס׳צעקנייטשטע שטיקל פּאַפּיר, ווו שׂרה׳לע האָט אויף פּויליש אָנגעשריבן "מאָטל יאַגאָדאַ" — און זי נעמט פאַרגלייכן די אותיות פון איר זון׳ס נאָמען צו די ניט־קלאָרע נעמען אויף די הילצערנע צלמים. אָפּט קומט זי דאָ, מרים, און אָן אויסגעוויינטע, אַ דערשלאָגענע, שלעפּט זי זיך קוים אַהיים. זי מיידט אויך ניט אויס די קברים הינטער די פּאַרטן ביז טיף אין וועלדל.

אויף אַ בוים, וואָס דער ווינט האָט מיט די וואָרצלען אויסגעריסן פון דער פייכטער ערד, האָט מרים זיך צוגעזעצט. די מידע פיס, מיט די געקניפּטע אָדערן ווי שטריק זײַנען איר איצט שווערער געוואָרן. אין גאַנצן גוף פילט זי די שווערקייט. זי קוויקט זיך מיט׳ן ווינטל, וואָס האָט שטאַרקער גענומען בלאָזן פון טייך און בלייבט זיצן — אין אַ לייכטן דרימל — מיט האַלב־פאַרמאַכטע אויגן.

דער קלאַנג פון טריט, אין געיאָגטן שפּאַן, פאַנגט אָן צו רוישן אין מרים׳ס אויערן; קלאַפּן איר אין קאָפּ. טריט פון פערדישע פּאַדקאָוועס רייסן אַזש די שטיינער פון די שמאָלע געסלעך! די אָקסן און די רייפן פון די רעדער קראַכן אונטער דער שווערער משׂא! מיט פאַרריסענע קעפּ לויפן די פערד אין ווילדן גאַלאָפּ! האַרמאַטן־קוילן צעפּאַלמעסן ס׳שטעטל; צינדן אָן די הילצערנע שטיבלעך. די פונקען און די געדיכטע, שוואַרצע קנוילן רויך רייסן זיך צום הימל. פון יענער זייט בריק האָגלען די פּוליעמאָטן. די שחיטה איז אין פולן גאַנג. פאַרצווייפלטע קולות טראָגן זיך ווי פון גיהנום.

די זעלנער לויפן ווי פאַר׳סמ׳טע. צו די פּאַרטן יאָגט מען זיי. מחנות׳ווייז שוועבן זיי דורך פאַר אירע אויגן. שורות פאַרשטויבטע שטיוול שפּאַנען אויף דער צעגליטער, אויפגעריי־סענער ערד! אָט דאַכט זיך מרים׳ען, אַז איין פּאָר שטיוול האָט זי דערקענט; ביים "אויער" פון דער כאָליעווע שטעקט אַרויס איר זון׳ס פאָטאָגראַפיע: "מאָטל! מאָ־ט־ל!"

מרים האָט זיך אַראָפּגעקייקלט פונם אָרט ווו זי האָט עטלעכע רגע׳ס גע׳חלומ׳ט. אַ ווײַלע איז זי געבליבן ליגן מאַכטלאָז, ווי דער אויסגעצויגענער בוים, וואָס דער ווינט האָט מיט די וואָרצלען אויסגעריסן.

זי האָט זיך פּאַמעלעך אויפגעהויבן און געבליבן שטיין מיטן פּנים צו די איינגעמויערטע פּאָרטען. מיט אַנגסטן־שווייס איז געווען באַדעקט איר פּולער, ברייטער קערפּער. פון אונטערן פאַרשאָרט טיכל אויפן קאָפּ האָט אַרויסגעקוקט אַ קוטשמע גרוילעכע האָר. מרים האָט גענומען אַראָפּשאָרן די מוראַשקעס פון דער אַנטבלויזטער האַנט און אָפּגערוקט זיך פון אויסגעריסענעם בוים.

שטיל און סודות׳דיק האָט זיך געשלענגלט דער טייך און דאָס פייער פון שקיעה האָט אָפּגעגלאַנצט אינם וואַסער־שפּיגל. אַט דער זעלבער נ אַ ר ע ו ו ־ טייך וואָס איז ניט לאַנג צוריק געווען רויט — בלוטיג רויט — און מיט אַ שטראָם געטראָגן אויף זיך די הרוגים... שטיל און רואיק האָבן זיך נאָך געפּאַשעט די בהמות אין גרינעם טאָל, און זיך איינגעהערט צום פּאַסטוכס פאַרבענקטן ניגון וואָס ער האָט אויסגעשפּילט אויפן פייפל.

ניט איילנדיק האָט מרים זיך גענומען אומקערן אַהיים. קוים ווי זי האָט געשלעפּט די פיס באַרג־אַרויף און איז שטיין געבליבן. לינקס, פון הינטער די קוסטעס לעבן וועלדל, האָט זיך געטראָגן אַ באַקאַנטער ניגון; דער זעלבער ניגון ווי פון איר מאַן, הירש־לייב, וואָס פלעגט לעצטנס זאָגן תהילים. זי האָט שנעל גענומען שפּאַנען און דערזען הירש־לייב׳ן. ער איז געשטאַנען מיט צעפליגלטע פּאָלעס און זיך געשאָקלט, ווי ער וואָלט געזאָגט קדיש נאָך די געפאַלענע.

”הירש!“

מרים׳ס קול איז געווען פול מיט טרערן. ער האָט געקוקט אויף איר ווי צום זאָגן, אַז פון איצט אָן איז ער מער ניט בייז אויף איר. צו וואָס זיין ברוגז?ביידע פילן דאָך דעם אומגליק. הירש־לייב האָט זיך צוגעזעצט אויף אַן אויסגעשפּרייטער פּאָלע און ווי זיך גענומען פאַרענטפערן פאַר מרים׳ען.

”מאָטל איז מיר געקומען צו חלום. ער האָט מיך געפרעגט פאַרוואָס מען זאָגט ניט נאָך אים קדיש?“

אויף דער צווייטער, אויסגעשפּרייטער, פּאָלע איז מרים אַראָפּגעזונקען מיט אַ געוויין:

”מאָטל איז אויך מיר געקומען צו חלום. שוין דאָס צווייטע מאָל די וואָך. דאָס ערשטע מאָל האָט ער געבראַכט צוויי פולע קוישן מיט פּרוכט: עפּל, באַרנעס, פלוימען און רויטע מאַלינעס, וואָס ער האָט אָנגעריסן ביים כומר אין סאָד. הײַנט, האָט מאָטל געזאָגט, האָט ער מער ניט קיין מורא אַריינצוגיין אין סאָד. אפילו פאַרן כומר׳ס הינט שרעקט ער זיך ניט. אַלע האָבן דאָרטן דרך־ארץ פאַר זיינע זעלנערישע קליידער. ער איז געשטאַנען ביים שוועל מיט די פולע קוישן אין די הענט און געזאָגט: ׳נעמט, פאַרזוכט די פּרוכטן, דערכאַפּט זיך די הערצער. איר זייט דאָך אויסגעהונגערט.׳ איך האָב אים גערופן זיך זעצן צום טיש נאָר מאָטל האָט זיך געאיילט. ׳איך בין אַ זעלנער׳, האָט ער געזאָגט, און איז נעלם געוואָרן.“

מרים האָט שווער אָפּגעאָטעמט, אויסגעווישט זיך די אויגן און פאַרגעזעצט דעם צווייטן חלום:

”דאָס צווייטע מאָל איז מאָטל געקומען אויף קוליעס אָנגעשפּאַרט... ער איז געווען אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן. פאַרשוואַרצט און פאַרפינצטערט. איין האַלבן קאָפּ — פאַר־באַנדאַזשירט, און ביים אויער האָט ס׳בלוט דורכגעזעצט דעם באַנדאַזש. ביי מיין בעט, צוקאָפּנס, האָט מאָטל זיך אָפּגעשטעלט, אַראָפּגענומען זיינע שטיוול, וואָס ער האָט געטראָגן אויפן אַרעם, און מיר זיי געגעבן: ׳נאַ,׳ האָט ער געזאָגט, ׳וועסט זיי געבן פישל׳ען. נאָר לאָז אים ניט גיין צום מיליטער. היינט באַהאַנדלט מען בעסער ווי מ׳האָט אונז, אידישע זעלנער, באַהאַנדלט. ווען ס׳איז נאָר געווען אַ רעגן, אַ בלאָטע, האָבן זיי גלייך גענומען מוטשען די אידן מיטן פּאַדניע־און־פּאָווסטאַין. שעה׳ן לאַנג האָבן די אָפיצערן אונדז אַזוי געפּייניקט. פאַרגעסט ניט: פישל׳ען טאָרט איר ניט לאָזן אַריינפאַלן אין די לאַפּעס פון די פּוילישע רוצחים. זעט וואָס פון מיר איז געוואָרן... אויפן ערשטן פייער האָט מען געשיקט אונדז — אידישע זעלנער׳...“

אַט דאָס געדענקט מרים קלאָר, וואָס מאַטל האָט איר געזאָגט. איצט איז איר לייכטער געוואָרן נאָכן דערציילן אַלץ דעם מאַן. ווי אַ משא וואָלט איר אַראָפּ פון האַרצן, ווען פישל וועט אונטערוואַקסן. ניט אומזיסט האָט לייזער דער פּאַרבער געקויפט פּאַרן זון דעם ״רעצעפּט״.

די אָוונטדיקע רויטקייט אויפן הימל האָט זיך געלאָשן. פון הינטערן וואַלד האָט גענומען אַרויסקוקן אַ ברעקל לבנה. אין די גראָזן האָבן גרילן אָנגעהויבן זינגען און די זשאַבעס — קוואַקן. אַ לאָדקע, וואָס איז געווען צוגעבונדן ביים ברעג, האָט זיך געשאָקלט אויפן וואַסער. מרים האָט זיך צוגעטוליעט צום מאַן. אַ ציטער איז אַדורך איר קערפּער. ביידע האָבן געשוויגן, ווי שטומע אבלים.

שרה׳לע איז אנקעגן געלאָפן טאַטע־מאַמע:

״טאַטעשי, דער פּאַן מראָדזשיענסקי, דער סטרוזש פון אַלטן צמענטאַזש, וואַרט אויפן טאַטעשי שוין לאַנג.״

מראָדזשיענסקי, דער קליינער, האַרבאַטער שומר פון אַלטן צמענטאַזש, האָט הכנעה׳דיק אונטערגעטראָגן דעם ״דאָברי וויעטשור״.

הירש־לייב האָט מעכאַניש אַ שאָקל געטאָן מיטן קאָפּ צו מראָדזשיענסקי׳ן זיין אַלטן פריינט, וואָס ברענגט אָפּט צו טראָגן אַ ביסל אַרבעט צום קאָמאַשנמאַכער. געוויס האָט ער, מראָדזשיענסקי, איצט געבראַכט אונטערצוניייען אַ פּאָר כאָליעוועס פאַר איינעם פון זיינע זין. הירש־לייב איז גרייט זיך נעמען צו דער אַרבעט. ער האָט אים גוטמוטיק געפרעגט:

״צאָ סליכאַטש?״

מראָדזשיענסקי האָט געטאָן אַ ״זופּ״ פונם האַלב־פאַרלאָשענעם ציבעק, אַ הויב געטאָן מיטן הויקער און געבליבן שטיין נעבעכדיקער און קלענער, ווי ער האָט באמת אויסגעזען. מיט נערוועזע פינגער האָט ער גענומען אַרויסשלעפּן ס׳פּעקל פון אונטער דער פּאַרלאַטעטער קורטקע וואָס ער טראָגט סיי זומער, סיי ווינטער.

״אַ פּאָר שטיוול האָב איך דיר, לייבקו, געבראַכט. אַ סך שטיוול וועל איך דיר קענען פאַרקויפן. ביליק ווי באַרשטש — זיי דיר אָפּגעבן. ביי שוסטערס קען איך פּעוונע קריגן אַ בעסערן מקח, נאָר יענע זשידקעס וויל איך נישט געטרויען. צו דיר, לייבקו, נאָר צו דיר, האָב איך צוטרוי. מיר קענען זיך דאָך שוין אַזוי לאַנג.״

אַ שווערער ריח האָט זיך געטראָגן פון די שטיוול, וואָס הירש־לייב האָט אַרויסגעשלעפּט פון דער טאָרבע. אַ גערוך וואָס האָט דערמאָנט צוגעפוילט פלייש... ווי די ריחות ביי דער גאַרבאַרניע, ווו מ׳שאָבט די צעווייקטע פעלן. אַ ווײַלע איז הירש־לייב געשטאַנען פאַרלוירן. ער האָט זיך דערמאָנט אָן צערויעטן קבר, וואָס ער האָט נעכטן באַמערקט לעבן וועלדל... איצט האָט דער עיפּוש פון די שטיוול זיין אָטעם פאַרשטיקט.

דאָס פּויערל איז געשטאַנען בלאַס, צעשראָקן. אפשר געדאַרפט די שטיוול מער לופטערן — האָט ער געטראַכט — דער איד זאָל זיך גלייך ניט אָנשטויסן פון וואַנען די שטיוול שטאַמען — — —

הירש־לייב האָט שנעל אַראָפּגעשליידערט די שטיול פון וואַרשטאַט. ער האָט אָנגעכאַפּט ס׳פּויערל ביי די קלאַפּעס פון דער קורטקע און אים גענומען טרייסלען:

״איך וויל נישט אַזעלכע מציאות! דו מיאוס׳ער, זינדיקער נפש! ברענג ניט אין מיין שטוב, וואָס דו האָסט אַראָפּגעשלעפּט פון אַ בר־מינן!״

דער אויפגערעגטער הירש־לייב וואָלט אַרויסגעשאָקלט פון צעשראָקענעם פּויערל די

פאַר לויזע ציין, ווען מרים, וואָס איז געלעגן אויפן בעט אין דעם צווייטן צימער, לויפט ניט אריין:

"משוגענער! וואָס ווילסטו פון קריסט? זע נאַר, ווי דער דלפן האָט זיך אַרויסגעריסן פון די האַלאַבליעס!"

מרים האָט אויפגעהויבן מראַדזשיענס'קי'ס טונקל-בלוי אָפּגעבליאַקעוועט דאַשעק און עס אים דערלאַנגט.

"רעד ניט מיט אים. איך וועל קויפן ביי דיר די שטיוול. דו הייסט זיך געבן פאַר זיי אַכט זלאָטעס? גוט! מאָרגן וועסטו קריגן דיין געלט. ברענג אַ סך; וויפל דו קענסט נאָר קריגן. ברענג אַלע שטיוול אַהער. דאַרפסט ניט זוכן קיין אַנדערע קונים."

מיט אַ צופרידן דאַנקבאַר שמייכעלע האָט דאָס פויערל געענטפערט אויף מרים'ס רייד. געוויס — טראַכט ער ביי זיך — וועט ער איר ברענגען די סחורה. ביים סאָסנאָוון וועלדל און הינטער די פאַרטן זיינען דאָ בית-עולמ'ס... אפילו לעבן זיין כאַטע און ארום צמענטאַזש זיינען פאַראַנען זעלנערישע קברים... נאָר אָט-די פאַר שטיוול, קען ער שווערן, האָט ער ניט אויסגעגראָבן. אַ חזיר האָט צעטאָרעט אַ קבר. איצט ווייסט ער, מראַדזשיענסקי, אַז די זעלנער ליגן פלאַך באַגראָבן...

מרים האָט גע'פּועל'ט ביים מאַן. מיט געבעט, אַז ער זאָל זיך ניט מישען. אַלע קברים, פון די מיליאָנען, וואָס מ'האָט אויסגעקוילעט, וואָלט זי באַשטאַנען, אַז מראַדזשיענסקי זאָל אויסגראָבן. כאָטש דעם ווילדן געדאַנק האָט מרים ניט געוואָגט אַרויסצוברענגען אויף די ליפּן. שוין עטלעכע מאָל ווי זי זוכט ביי די "אויערן" אין די כאַליעוועס און פרעגט איבער הירש-לייב'ן צו ער דערקענט ניט זיין אַרבעט?

אויף דער מאַמע'ס באַפעל איז שרה'לע געלאָפן רופן פסח דעם שוסטער.

"צוועלף זלאָטעס וויל איך פאַר די שטיוול. מאָרגן וועט זיין נאָך. יעדע נאַכט וועל איך האָבן אַ פרישן טאָבאַק. צעפויקט נאָר נישט די נייעס צווישן די שוסטאַקעס!"

הירש-לייב האָט זיך אריינגעמישט וועגן מקח.

"נישט צוועלף, נאָר אַכט! אַכט זלאָטעס באַצאָל איך. איך וויל נישט קיין ריוח! נישט קיין פרוטה פון עשו'ס חזיר-פיסל..."

פסח דער שוסטער האָט געקוקט אויף הירש-לייב'ן, ווי דער קאַמאַשנמאַכער וואָלט חס-ושלום געווען חסר-דעה. ער, הירש-לייב, ווייסט דאָך גוט, אַז די שטיוול זיינען ווערט דריי מאָל אַזויפיל. ממש מיט גאָלד צו גלייך איז היינט אַ שטיקל לעדער! מענטשן גייען אַרום אין לאַפּטשעס און אין שקראַבעס. מען "סטרויעט" זיך אין אָפּגעפּאַרבטע זעק און ביים טאָקאַר באַשטעלט מען זיך אַ פאָר קליאָמפּעס. ווי אויף שטאָלצן גייט מען אויף די גראָבע, דעמבאָווע פּאַדעשוועס.

מראַדזשיענסקי האָט געהאַלטן וואָרט: כמעט יעדע נאַכט, ווען מ'האָט אויסגעלאָשן דעם בייכיקן פאַרקאָפּטשעטן נאַפט-לאָמפּ, אין מאַרק ביים צעבראָכענעם פּלומפּ, האָט ער געבראַכט אַ פאָר שטיוול. אָפט — עטלעכע פאָר אין אַ זאַק. מרים פלעגט זיך מיט זיי מתעסק זיין. מיט יעדן שטיוול דורכגיין די זעלבע פראָצעדורע: זוכן ביי די "אויערן" און בעטן הירש-לייב'ן ער זאָל "כאַפּן אַ בליק". ווי אַ מענטש, וואָס טרינקט זיך און איז גרייט זיך אָנצוכאַפּן אָן אַ שטרוי, אַזוי האָט מרים נישט געוואָלט אויפגעבן די לעצטע האָפענונג...
דער וויעטראַטשניק האָט זיך דאָך פאַר איר געשווירן, אַז מיט מאָטל'ען האָט ער "געכאַפּט אַ וואָרט" — — בעת מאָטל'ס פּאָלק איז געלאָפן פאַרהיטן די פאַרטן.

פסח דער שוסטער האָט פאַר קיינעם נישט דערציילט, אַז מרים גיט אים אָפּ, בחצי־חינם, די שטיוול, וואָס זי קויפט ביים האַרבאַטן פויערל און אַליין לעבן זיי אין דחקות. דאָס שטעטל אָבער האָט זיך פון ערגעץ דערוווּסט און אָנגעהויבן צו מורמלען. די ווייבער האָבן צוגעקראָגן אַ טעמע:

״מיר האָבן נישט געוואָלט קויפן די פיש ביי די שקצים, לעבן בית־עולם, און מרים־קאַזאַק די פרומע פישקע־גבאַ׳טע, שיט זיך אָן אַ זאַק מיט גאָלד! טפו! טפו! טפו! טפו!״ שפּייען זיי אָפּ ווי ביים אָפּשפּרעכן אַן עין־הרע. ״גאָט זאָל מיך נישט שטראָפן פאַר די רייד.״

״נישט מיין עסק,״ רופט זיך אָפּ אַ צווייטע מיט אַ פרומען ניגון... על כל פנים מעג זי דאָך שוין אָפּצאָלן די געשוואָלענע חובות.״

שרה׳לע, האָט מען אין געוועלבל אָפּגעזאָגט צו באָרגן דאָס פּערטעלע צוקער אויף שבת:

״ניש׳קשה, דיין מאַמעשי קען היינט באַצאָלן. דער קייעט, ווו ס׳איז פאַרשריבן אייערע חובות, איז שוין געשוואָלן, ווי אַ באַרג...״

די צוויי שבת׳דיקע ליכטלעך האָבן טונקל געבלישטשעט אין קאַמאַשענמאַכער׳ס קיך. ס׳וואַקס האָט אַראָפּגעטריפט אינם זאַמד, ווו די אויסגעקרימטע ליכטעלעך האָבן געשטעקט. די מעשענע לייכטער און די הענטלעך פון די טירן האָט מען צוגענומען צו ״ראַטעווען די מדינה״.

פון די גוסס׳דיקע, וואַקסענע ליכטלעך האָבן די שאָטנס זיך געצאַפּלט אויף די צעדרים־זשעטע ווענט. ביים שוואַכן שיין, אין אַלקער, האָט מרים געקוקט אויף די בילדער פון אירע זין: משה, בייניש, וועלוול (פוליע׳ס בילד איז געלעגן אין קופער...) און מאָטל, אין זעלנערישן, אויסגעוואַקסענעם אוניפאָרם. מאָרגן, ביי פישל׳ס בר־מצוה, וועט נישט זיין אַזאַ שמחה ווי ס׳איז געווען ביי די פינף זין. די שוסטערס. וואָס האָבן ממש דעמאָלט פאַרוואָרפן מיט באַשטעלונגען, וועלן נישט קומען אויף קידוש. דאָס שטעטל וועט נישט רעדן פון דער גרויסער סעודה.

פישל, דאָס בר־מצוה בחור׳ל, זיצט ביים פאַרשפּרייטן טיש, ווי דער טאַטע, אַ דערשלאָ־גענער. שרה׳לע זיצט ביים אויוון, מיט אַן אויסגעצוואָגן קעפּל, און פלעכט איין רויטע סטענגעס אין די בלאָנדע צעפּלעך. די זומער־שפּרינקעלעך אויף איר שפּיציק נעזל גלאַנצן מיט פרייד: מאָרגן וועט זי גיין מיט דער מאַמען אין שול און אַראָפּקוקן, זען ווי פישעל, אָנגעטאָן אין טאַטנ׳ס טלית, מאַכט די ברכה איבער דער ספר־תורה.

שרה׳לע האָט טאַקע אַראָפּגעקוקט פון דער ווייבער־שול, נאָר איר שמחה איז געווען אַ צעשטערטע: אַזוי גיך ווי דער שמש האָט פישל׳ען ״אויפגערופן״ און הירש־לייב מיטן זון האָבן גענומען שפּאַנען צום באַלעמער. האָט די ״מזרח־וואַנט״ זיך אויפגעקאָכט. וואָווע, דער רויט־האָריקער שניט־סוחר מיטן געשטופּלטן פּנים, האָט מיט רוגזה זיך אַ לאָז געטאָן צו הירש־לייב׳ן:

״גוי גמור! פּאַשאָל פון דער ספר־תורה! טרייבט אים ארויס פון שול! ער רייסט אויף קברים! איבער אים וועט נאָך קומען אַ מגפה אויף אונזערע קעפּ!״

לייבקע דער דאַזאָר האָט אויסגעצויגן דעם לאַנגן גאָרגל, ווי אַ הינדל וואָס גיט אַ קריי ווי אַ האָן:

״וואַרפט אים אַרויס, דעם פושע־ישראל! מען דאַרף אים, דעם גראָבן פליגל, עוקר מן השורש זיין!״

וואָווע דער שניט־סוחר און לייבקע דער דאָזאָר מיטן לאַנגן גאַרגל האָבן צוגעקראָגן הילף: די בעלי־שישי׳ס אין די בעלי־מפטיר׳ס — די אָנגעבלאָזענע מיוחסים — האָבן זיך געהיצט און געפּאַרעט. ווי די פערד אין גאַלאָפּ...

"עזות פנים! עוכר ישראל! ארויס פון שול! וואַרפט אים שוין ארויס!"

פּסח דער שוסטער, מיט זיינע צוויי בנים, זיינען געקומען הירש־לייב׳ן צו הילף. אין שול איז געוואָרן אַ בהלה. פינגער האָבן זיך איינגעפלאָכטן אין בערד. אויף די אַראָפּגעריסענע טליתים האָט מען געטראָטן. סאַמעטענע קאַפּלען זיינען געפלויגן פון די קעפּ, ווי אין אַ געוויטער.

פון דער ווייבער־שול האָט זיך געהערט שרה׳לעס קוויטשען

6

עטלעכע טעג זיינען שוין אַוועק פון יענעם שבת און פּסח דער שוסטער קומט אומזיסט צום קאָמאַשנמאַכער: מראַדזשיענסקי ברענגט מער נישט קיין שטיוול, ווי דאָס פויערל וואָלט זיך דערוווסט וואָס אין שול איז פאָרגעקומען און האָט דערשמעקט געפאַר.

הירש־לייב רעדט ווינציק צום ווייב. כאָטש ברוגז איז ער נישט, וואָס מרים האָט ביים פויערל אָפּגעקויפט די סחורה. אין דער שטיל האָט ער אויך געהאָפט און געבעטן עפּעס צו דערגיין וועגן זיין זון. וווּ געפינט זיך מאָטל׳ס געביין? אים האָט שוין ניט געאַרט די חרפה און בושה וואָס דער דאָזאָר מיט׳ן שניט־סוחר האָבן אים אָנגעטאָן. ער ווייסט, אַז וואָווע דער שניט־סוחר איז מרים׳ען קיינמאָל נישט מוחל געווען פאַר "אָפּשפּילן די חתונה" אין זיין שניט־געוועלב. פון וואַנען האָט דאָך געשטאַמט די מעשה, אַז פוליע האָט "אָפּגעשטעלט" צוויי באַלאַדענע פורן לעבן אַ וואַלד?...

מרים האָט באַשלאָסן אויסצוגעפינען די סיבה, וואָס דאָט פויערל ווייזט זיך נישט מער. זי האָט מיטגענומען דאָס ביסל געלט, וואָס האָט אים געקומען און זיך געלאָזט צו דער כאַטע ביים אַלטן צמענטאַזש.

זי האָט געטראָפן מראַדזשיענסקי׳ן ליגן אין קאַנוווּלסיעס, איינגעטוליעט אין בעטל, ווי אין דרויסן וואָלט געברענט אַ פראָסט. זיין פּנים — שוואַרץ ווי קין. טײַלמאָל האָט ער די צעשראָקענע אויגן איינגאַנצן פאַרמאַכט און מיט די פאַרטריקנטע ליפּן געשעפּטשעט, ווי אַ תפילה. אַז ער האָט אויפגעהערט מורמלען, איז ער געבליבן ליגן מיט אַן אָפן מויל, ווו די עטלעכע לויזע ציין האָבן ריטמיש זיך געטרייסלט.

נישט אַלץ, וואָס מראַדזשיענסקי האָט אַרויסגערעדט, איז געווען פאַרשטענדלעך. נאָך יעדעס וואָרט האָט ער דערמאָנט יעזוסעס נאָמען... גאָט האָט אים געשטראָפט פאַר די זינד.

אין דער פינצטער, גראָבנדיק ביי אַ קבר, ווו עס ליגן די פיס פון מת, האָט פלוצים דער רידעל אַ סקריפּע געטאָן. אים האָט זיך געדאַכט, אַז ער "דערפילט" שוין די כאַליעוועס. אָטבאַלד וועט ער זיך אַראָפּבויגן און קראַמפּהאַפט נעמען שלעפּן די שטיוול. נאָר ווער זאָל וויסן, אַז אין איילעניש האָט מען ס׳הילצערנע צלמ׳ל געשטעלט פאַרקערט?... אַ טעמפּער פחד־ריטש האָט זיך אַרויסגעריסן פון מראַדזשיענסקי׳ס האַלז, בשעת זיינע הענט האָבן אָנגעטאַפּט דער זעלנער׳ס דערשטאַרט פּנים.

אַ ווײַלע איז ער מאַכטלאַז געבליבן ליגן ביים אָפענעם קבר. דערנאָך — אויף אַלע פיר —

געגומען קריכן צווישן די הויכע גראָזן. ער האָט שוין אפילו נישט געטראַכט פון דעם נייעם רידל מיט'ן זאַק, וואָס ר'האָט געלאָזן. דעם אָפּענעם קבר קענען זיינע הענט איצט נישט פאַרדעקן; פאַרווישן די סמנים פון זיין ביינאַכטיקער אַרבעט...

מרים איז געשטאַנען לעבן פויערל מיט פייכטע אויגן; געקוקט ווי ער דרייט משונה'דיג מיט די הענט און באַוועגט שוואַך מיט די פאַרטרוקענע ליפּן. וואָס וויל ער איר זאָגן? אפשר הייסט ער איר גיין צום אפענעם קבר? גיין דאָרט נעמען דעם רידל מיטן זאַק און פאַרזעצן זיין אַרבעט?... ער ווייסט איר כוונה ביים קויפן פון אים די שטיוול... מאַטלען האָט ער דאָך גוט געקענט.

זי האָט זיך איינגעבויגן כדי זי זאָל קענען פאַרשטיין וואָס ער פּרובירט איר זאָגן.

"מ—מ—אַ—"

מרים האָט אָנגעכאַפּט זיינע הענט און געפרעגט מיט געבעט:

"וואָס ווילסטו אַרויסרעדן? פון מיין זון ווילסטו מיר עפּעס זאָגן? פון מאַטלען?! מאַטלען??

נאָר קיין ענטפער איז ניט געווען...

דורך די פעלדער איז מרים געלאָפן, ווי פון זינען געררירט, מיט אַ געיאָמער. איר קול האָט וויט אָפּגעקלונגען; ווי דאָ, אין פעלד, וואָלטען איצט געוויינט אַלע מאַמעס פון דער וועלט, וואָס האָבן פאַרלוירן זייערע זין...

משה פּשיטוסקער ז"ל

אַ חלום

איך האָב היינט ביינאכט אין חלום
זיך אין קבר געזען
און אויף אים וואקסן גראָזן
אזוי הויך, אזוי שיין.

יעדעס יאָר, יעדן יאָרצייט,
קומען טאטע־מאמע צו מיר.
טיף געבויגן וויינט די מאמע
און דער טאטע זיפצט מיט איר.

טאטע, מאמע, נאָך וואָס אייער טרערן?
נאָך וואָס אייער פּיין?
ווען געווען איז פאר מיר דער טויט
מיין גליק אליין.

וואָס ווייַנסטו אַזוי נאַכט?

וואָס ווייַנסטו אַזוי נאַכט ?
ביזטו אַזוי אײנזאַם ווי איך ?
וואָס קרעכצסטו אַזוי פאַרשמאַכט ?
פּייניקט מען אויך אַזוי דיך ?

קום, לאָמיר זיך איינהילן,
אפשר צוזאַמען וועט אונדז לייכטער זייַן.
איך לייד פון טאָגס ליכטיקייט,
ווייל ס'ווייזט מיר וואָס כ'וויל נישט זען.

ליכטיק איז פאַר מיר די פינצטערקייט,
פינצטער שוואַרץ דער טאָג.
ער ווייזט מיר אומעט און ליידן
און גיט מיר אויף ערגערס אַן אָנזאָג.

נישט פאַר מיר

נישט פאַר מיר דער ליכטיגער פרימאָרגן
און די ווייס-בלויע כישוף נאַכט.
פאַר מיר איז נאָר ליידן און זאָרגן
און אייביק, אייביק זייַן פאַרטראַכט.

נישט פאַר מיר דער צויבער פון קלאַנגען,
דער חן און צאַרטקייט פון בלומען.
עס האָט דער טרויער מיין יוגנט געפאַנגען
און צוריק וועט זי מער שוין נישט קומען.

צו שפּעט האָב איך מיין ליכט געפונען,
צו שפּעט די פאַרבן דערזען.
שוין לאַנג אַוועק מיין בעגינען,
עס האַלט שוין ביים זון אונטערגיין.

עס קומט די נאַכט

עס קומט די נאַכט און מיר דאַכט,
איך וועל אַן פּיין שלאָפן.
איך ווער אָבער אויסגעלאַכט
פון גורל, וואָס איך בין אַנטלאָפן.

נישט מיין טאָג, נישט מיין נאַכט,
נישט מיין הימל, נישט מיין ערד.
איך האָב אַזוי מיין לעבן פאַרבראַכט
און אייביק איז מיר אַזוי בעשערט.

אלתר רוזנפלד / טבריה

בעקבות העבר

בעיירתי רוז׳אן ביליתי את מרבית ימי נעורי, בה ידעתי אושר ושמחה, וכשאני חוזר אל תקופה זו בדמיוני, במרחק זכרון של ארבעים שנה, נראית היא לי כחלום נעים.

שני פנים היו לה לרוז׳אן. תלוי היה רק מאיזה צד הגעת אליה. אם הגעת לעיירה מצד מערב, מהכביש הפולטוסקאי, היה הרושם שעשתה עליך די עלוב: רחוב דל, משובץ בתים קטנים, אפורים, חסרי צבע. אולם אם הגעת אל רוז׳אן מצד מזרח, מייד הבהיק לעיניך נוף מרנין והר התנוסס לפניך כולו גוונים. היה זה ההר, אשר עליו נשענה והתרפקה רוז׳אן. הבתים עמדו זוהרים וגגותיהם האדומים שיוו להם עטרת נוי ססגונית. מביניהם עלתה והזדקפה הכנסייה במלוא חגיגיותה, וסגנונה הגוטי גיוון את הרקע עגלגל הקווים הירוק שהקיף את העיירה. מכאן הופיעה רוז׳אן כמראה קסם עליז ומלבב.

את עונות השנה בעיירתנו אני זוכר היטב, עונה עונה וקסמיה. אך הקסומה ביותר היתה עונת האביב. מדי בוקר הייתי קם עם זריחת השמש ויוצא אל מחוץ לרחובות כדי להתבשם מריח הלילך שגדל כאן בשפע. משהו היה מושך אותי ללכת לטייל, לשאוף לתוכי את מראה ההוד. וכשהייתי מביט על הנארב, אשר התנחשל כלפי מטה והיה משתפך למרחקיו העצומים, כשמימיו המתגעשים מגיעים עד בתי עיירתי הקיצוניים, הייתי נתקף חרדה לגורלה, שמא תישטף והיתה כלא היתה. אלא שידעתי כי עוד מעט, עוד ימים מספר, יסוגו המים וישאירו אחריהם מישקע טהור של חול זך, להיות לנו כר משחקים בימות החופשה של הקיץ. היינו משחקים בחול הזה רוויי שמחה כל־אימת שיצאנו אל מחוץ לעיר. אני זוכר לטובה את הנארב השובב, אשר בשלו זכינו למישטחי פז מלטפים אלה ולמרחב זהב המפייס ומרגיע.

לרוז׳אן הגעתי במלחמת־העולם הראשונה, שאז עברה הנה משפחתנו מוואראשה. נסנו מחימת המלחמה המאיימת על ערים גדולות. כאן ידעתי ימי־אין־עול ראשונים לילדים. היינו אז מתרוצצים במחסן המזונות, שהוקם לנזקקים ופליטים ברוז׳אן, כשאין מאיץ בך לשוב הביתה ומאלצך להיסגר בבית־הספר. חופש ראשון ארוך היה זה לי. דודי עבד אז כפקיד בחלוקת המזונות לתושבים והרגשתי עצמי מייד בן־בית בעיירה זו, אשר ידעה להשרות רוח טובה על חוסים בצלה.

הגיעו ימי־הכיבוש הסוערים של הצבא האדום, ימים של פחד מפני הפגזות, כשיהודים טובים ומנוסי בהלה ישובים במחבואי מרתפים ומתפללים תפילה של אזלת־יד ומפלט אחרון. פעם בשבתנו כך מכונפים, חבויים וחרדים, השתרר פתאום שקט מבשר רעות. מישהו דפק על הדלת, דפיקות שיש בהן מן התביעה שבדחיפות ומן האיום. משפתחנו את הדלת, הופיע מפקד רוסי, שקידם אותנו בקללה רוסית גסה ותבע מאתנו... וודקה. כאילו זו היתה תכלית לחימתו.

מסממני השלטון הבולשביסטי המאולתר אז זכור לי, איך התקינו טלפונים בבית דודי,

ומשהובטח הקשר עם החוץ, התקינו קשר עם אנשי העיר. הם הביאו מכונה להדפסת כסף ובניירות שהדפיסו הלכו להתקין קשרי מסחר בין נתיניהם. הם דרשו למכור להם סחורות תמורת ניירות מודפסות אלה. ויהודים, שידעו מה ערך למטבע ללא כיסוי, לא נאותו להם — וגדול היה הקצף. חיפושים, איומים, מצודי לילה ולחץ בלתי־פוסק פקדו את אנשי העיר, ותוצאותיהם המחרידות נתנו אותותיהן גם בנו הילדים.

עם שוך הקרבות חזרו חיי רוז׳אן לקדמותם. למדתי ב״חדר״, ואחר־כך בבית־הספר היסודי, בו לימדו מורים יהודים ולמדו תלמידים יהודים. האוירה היתה נעימה, ישבתי בתוך עמי. הייתי משוטט עם ילדי רוז׳אן בסביבה בתוך מעגלי ה״פורטים״ (ביצורים), שנשארו זכר לשלטון הצאר, ובהם רחובות שוממים וחשוכים. כאן בפורטים רקמנו כולנו, כל ילדי רוז׳אן, חלומות ילדות שליוו אותנו בהמשך חיינו.

ברוז׳אן ידעתי גם אנטישמיות ראשונה, בה החל הילד היהודי לשלם את מס הגורל לזהותו היהודית. עברנו לכיתה ו׳, וזו היתה רק בבית־הספר הפולני. כאן למדנו יחד עם ילדים פולנים, והמורים גם הם היו פולנים. כולם היו שונאי־ישראל מובהקים. נקלענו לעולם זר ועוין. פתאום נהיינו בנים חורגים בעיירתנו שלנו. קשה היה לנו מאוד וגדולה היתה המועקה. ואז הופיע בבית־ספרנו **אריה בוכנר**, כמורה ליהדות בא אלינו. לא נטינו לדתיות. הוא גם לא התכוון לעשותנו שומרי מסורת ודתיים. אך המגע אתו היה מרגיע. הוא הופיע כקרן־אור יחידה בחשכת הדכאון, שהוטלנו לתוכה לפתע. שעותינו עמו הפיחו בנו תקווה ונתנו לנו כוח לשאת בסבל. שיעוריו היו רצופים סיפורים על ארץ־ישראל, ההולכת ונהיית לבית לאומי בשביל יהודים, על ההיסטוריה של עמנו, שפעם עשה את ההיסטוריה במו ידיו. אל שיעורים אלה נהרנו בהתלהבות, בהם מצאנו פורקן למרירותנו — והם לא יישכחו.

מחוץ לבית־הספר היו שוב חיי העיירה מלאי עניין כבתחילה. הנוער כדרכו מצא תמיד סיבה לחדוות עלומיו, וכל חידוש או שינוי בעיירה גרמו לנו הנאה רבה.

אני זוכר את היום, בו סיימו את התקנת החשמל בעיירה. אחר־כך — כשגמרו את בניית בית־הכנסת. כל שינוי, כל השלמה, היו לנו כדברים הנעשים בביתנו שלנו. בכלל היו חיינו ברוז׳אן מלאי עניין ותוכן יהודי. בחגים היתה השמחה כאילו חגיגית־עליונה. היינו מתקשטים במיטב הבגדים כדי להקביל את פני החג כפני אורח יקר. הרחובות נראו רוגעים ורוח קדושה מרחפת עליהם.

אולם לאט לאט נעכרו הרוחות. הגויים שכנינו, אשר למראית־עין היו קשורים אל העיירה ומנהגי שוכניה והיא נהנתה כביכול מיחסי שכנות טובה, החלו מגלים את פרצופם האמיתי. בהשראתם ובתמיכתם הופיעו כתובות: ״אל תקנו אצל היהודים! היהודי הוא זולל הכול!״ סיסמאות אלה בישרו אנטישמיות פרועה ופרימיטיבית, שפשטה בשנות השלושים בפולין והגיעה גם אלינו. משמרות פולנים היו מופיעות ליד חנויות יהודים ולא נתנו לגויים לקנות אצלנו. מי שקנה אצל יהודי, הודבק לו תו של ״חזיר מפוטם״, אשר למען תועלתו מתעלם מרווחת המדינה ועמו כביכול.

האוירה נעשתה מאיימת ודחוסה. הנוער אמנם התעורר למעשי העתיד. כל מעייניו היו נתונים לעלייה ארצה ולפעילות תנועתית וחברתית, אך הצל שהקדיר את רוחות ההורים העיק גם עלינו. בחוש חזינו מחזות יאוש ופורענות, אם־כי לא העלינו על דל דמיוננו, כי כה תגדל הזוועה וכי האדם ייהפך לשטן.

היתה רוז׳אן בשבילי נוף חמוד של ילדות ועלומים, וקשה להשלים עם העובדה, כי היא איננה עוד.

שלום פרל / תל־אביב

חוויות רוז׳אן

צעיר הייתי בעוזבי את רוז׳אן. השנים טשטשו את המרירות שספגנו בה ואת נגישות עם־הארץ נגדנו. נשתכחו התפרצויות האנטישמיות, התגרות בבית־הספר האדום, האבנים שידו בנו נערי הפולנים, אימת השוטר וגובה־המסים שהגיע מעיר־המחוז והטיל בהלה בבעלי־החנויות היהודיים. כל זה נמחק ונשאר רק זכרון של קהילה יהודית קטנה עם רצון חיים ומסורת נפלאה, אשר כל טעם היותה הוא בכמיהה לגאולה.

באלפי נימים קשור אני אל המקום, בו עשיתי את ראשית דרכי בחיים. אני זוכר על כן כל בית וכל אבן, כל רחוב וכל סמטה, כל חצר וכל נדבך. הנה השוק המרובע, ממנו מסתעפים הרחובות לכל עבר. הרחוב שלי, גדנסקה, המוליך לבניין בית־המשפט ולכפרים שבקירבת העיירה; רחוב הדואר, רחוב בית־הספר הלבן; הגשר, הרחוב התלול לנארב; באד־גאס, רחוב הכנסייה, רחוב וארשה, רחוב בית־הכנסת ועוד. לא סתם רחובות היו אלה, כי־אם שבילי חיים ומשעולי ילדות.

החנויות — את כולן אני זוכר. כולן היו מקור חיים, אך גם טרדה ודאגה ליהודים. מהם הגיחו יהודים רדופי דאגת פרנסה, בהולים ודחוקים מן הבוקר עד הערב. מהן היו יוצאים עמוסי מועקת הקיום ואליהן היו חוזרים טעוני מצוקת המחר.

בעלי־מלאכה של רוז׳אן שלי — חייטים, נפחים, רצענים, סנדלרים, כובענים — יהודים שרצו לחיות מיגיעם, להסתפק במועט, וגם הם המועקה נתלוותה אליהם בכל אשר פנו.

סתם יהודים, שכל הונם הוא זלוטים אחדים, והם מתרוצצים, תוחבים ידיהם לתוך שק על עגלת איכרים כדי להעלות משם "מציאה", שתזכה אותם ברווח של גרושים עלובים להחיות את בני־ביתם.

יפה היתה העיירה. לא היכלות פאר היו בה, לא בניינים רבי־קומות. בתי עץ היו בה ובתי־חומה מעטים, שגגותיהם משופעים, מוקפי גדרות דחויות, אשר החסר בהם רב על העומד. ובכל זאת — יפה היתה לי עיירתי.

רק מגדל הכנסייה, הנישא אל על, התבלט מעל לכול. והצלב הזקור כלפי שמים כאילו הדגיש והבליט את עובדת שליטתו כאן.

קרוב לשוק, מנסה לזקוף את כיפתו העגולה לגובה כתשובה אמיצה לבית־יראתם, עמד בית־הכנסת שלנו.

כאגדה זכורה לי עיירתנו בלילות החורף, עת ירח ריחף מעליה, וכולה מכוסה מעטה שלג לבן. אז היתה מתפשטת דממה כבושה, כאילו ציפה העולם למשהו העומד להתרחש והתרחשותו תדהים את כל היקום. אז היו מסתלסלות למרום תמרות עשן מארובות הבתים ונראה היה כאילו שושבינים משתלחים מכל בית לקבל פני העומד לבוא.

בערבי חורף ארוכים אלה היינו חוזרים מה״חדר״ ובידינו פנסים עשויים מבקבוקים חסרי תחתית, תוצרת עצמית, ומאריכים דרכנו כדי להיות יחד כולנו, מכונסים בחלל אגדי זה המהלך קסמים עלינו לפני בואנו הביתה. כשבגרנו קצת, היינו יוצאים אל לילותיו הקסומים של החורף הרוז׳אני, אל הגבעות המושלגות של **מאיר־אשר** או של **סוביירנסקי** ומחליקים מהן במגררות מעשי ידינו עד שעותיו המאוחרות של הערב.

האביב היה מתבשר בזעם־קצף. השלגים הפשירו, הקרח על הנהר התבקע וגושי קרח כנועים לזרמי הנהר הגואים שאטו אל מרחב בלתי־נודע. ובדרכם זו גורמים לגאות של מימי הנהר, ואלה הציפו את האחו עד קצה חגורת היערות מצד אחד ועד בתי ״הקוקושינוקה״ מהצד השני. רק השמש, היא היחידה נשארה אביבית, לטפנית ומציפה את רחובות היהודים באור וחמימות, וכך מזכירה להם את אביב עמם, את חג החרות.

תקופות השנה היו נאמדות אצלנו לא לפי מקומן בלוח האזרחי, אלא לפי החגים שהיהודים כיבדום ושמרום. כל חג וחוויותיו. וכל חוויה אחוזה בתקופת השנה, פירותיה, גווניה וריחותיה. כאילו בים הפולני העוין הזה, שכולו שנאת־ישראל מפעפעת, נתקיים אי שכולו חלומות יהדות, וכל פירותיה וניחוחיה של ארץ נכרייה זו לא באו אלא לשרת את החוויות המתלוות לחגים. כזה היה חג השבועות, גדוש ריח הירק ורשרוש הסוף; סוכות — וערבות נחלי פולין; פורים — וריח גלדי השומן של אווזי פולין. אפילו פרשת קורח, שאינו חג אלא מקרה החרות בזכרון ילדים כנצחון הצדק, נראה כחגיגת נצחון העם על עדת רודפי בצע. פרשה זו היתה גם היא קשורה בהופעת גרגרי היער הנכרי, קשורה אל תופעת טבע; ומי שזוכר את קורח, זוכר את הגרגירים המתוקים של יערות פולין.

העונה הנוחה ליהודי רוז׳אן היתה עונת הקיץ. פסקה דאגת עצי ההסקה. השמש עשתה את מה שלא יכול כל יהודי לעשות — להשיג עצים לחימום הבית. הגויים היו מרבים לבוא העירה, כי נזקקו לשירותיו של היהודי. הפרנסה נמצאה ביתר קלות והלילה הקצר גם הוא חסך שעות מיותרות של שהייה באפס מעשה ודאגה ליום המחר — ולמחר הארוך של עמך ישראל.

בימות הקיץ היתה באה שמחה יתירה גם על הנשים, שהיו יוצאות אל מפתני בתיהן וחוטפות שיחה עם שכנותיהן, כפורצות את סגור ביתן הכולאן בחורף ומנתקן זו מזו. אותה שעה משתהים הגברים קמעה זה עם זה להליף גניחות על המצב הקשה, על פרנסה שהיא כקריעת־ים־סוף, ומעניין לעניין עולים על אותו עניין של מצב היהודים בעולם, מצב העולם, פוליטיקה, גזירות הרשות. ביידיש קראו לזה ״זומער לעב״ (הקיץ, שיחיה!). ברחוב היהודי נפגשו אז יותר, דיברו יותר, ודיברו על הכול: על עסקי ציבור, קהילה, עירייה וכדומה; וכן על עסקי פרט, חתונה ושמחות, משפחה, או, להבדיל, פטירות, יהודי שרק עכשיו, הנה רק אתמול דומה ראיתיו, והנה...

חרותים בלבותינו ערבי קיץ ברוז׳אן. שקיעת השמש שירדה על העולם גזרה שקיעה על הרעש, הטירדה והאבק. הכול שקע ופינה מקומו לריחות השדה. רוחות ערב קלילות ופרות חוזרות מן המרעה ומשאירות ״רישומן״ על המידרכות. דמתה אז העיירה לתחנת־רכבת, שאחרון קרונותיה נעלם על פסיה. הכול נדם, הכול חזר לשממונו, ושקט ושלווה סביב.

אך השלווה הפסטורלית הזאת היתה מדומה. באותם ערבים ישבו גויים על מפתני בתיהם וחרשו מזימות על שכניהם היהודים, המנצלים את טוב ארצם כביכול. כאן געשו יצרים והכול תסס. לאחר יום עבודה, משנחו קצת מעמלם הקשה, היתה הקנאה עולה בגרונם. מתקנאים היו ביהודים, אשר אינם יודעים את טעם העמל ומבלים חייהם, כפי דעתם, ללא עבודה

ויגיעה. אחד היה מסית את רעהו, וכך נרקמו מזימות רשע נגד הורינו היגעים מעול הפרנסה.

נער הייתי אז וזכורה לי התקופה ההיא. באתי מן הרחוב הביתה, אל הורי המחייכים אלי תמיד, והנה קדרו פניהם. צעירים היו ועתידם לפניהם, ולא הובנה לי קדרותם. את שאלותי פטרו ב"שום דבר! זה לא בשביל ילדים!". אך הדבר לא הרפה ממני ולאט לאט פיענחתי את התעלומה. והנה, על קירות הבתים הופיעו ציורים של חזיר מפוטם וכתובת מתחתיו: "היהודי החזיר" או "היהודי נצלן" או "אל תקנו אצל יהודים" או "שאר אל שארו" (סבוי דו סבֶגוֹ).

קדרו שמי היהודים. הקונים נתמעטו, הסנדלרים חדלו לעבוד למען חנויות היהודים, הפרנסה דללה. הגויים הקימו מפעלים משלהם. מי יודע מה היה עולה, לולא אחדות ישראל הפורצת בעיתות צרה. על אף הפירוד וחילוקי הדעות ברחוב היהודי נמצא להם הכוח המאחד לעמוד יחד במלחמת קיום זו. יהודי ורשאי אחד, אברמסקי, סיפק להם נעלַים מן המובחר ובזול, יהודים אחרים סייעו בדרכים אחרות, הלקוחות הגויים חזרו אט אט אל חנויות היהודים, והחיים שבו לקדמותם.

כך נתערבו לנו ברוז'אן קסמי נוף וניחוחי תקופות השנה עם פוליטיקה עכורה ודאגות קיום. הדור הישן עמד במאבקים כאלה לא פעם וקיבל זאת כגורל שאין להתקומם נגדו. אך אנו, הדור העולה, הסקנו מסקנות אחרות, מרחיקות ראות ומרחיקות לכת. אנו, ששרנו "אומרים ישנה ארץ, ארץ כולה שמש...". חשבנו על שני הדברים: גם על שמש, שלא ינצלו שפעת חומה להתנכלות בנו, וגם על ארץ, שתהיה כולה שלנו, שלא נהיה בה אורחים בלתי־רצויים.

מרדכי ארמוני (זאמעק)

איך זע דיך, מיין שטעטל...

איך זע דיך, מיין שטעטל, אויפן באַרג,
די איינגעבויגענע הייזער אין דעם פּירקאַנטיקן מאַרק,
ווען עס פאָרט דורך אַ וואָגן טרעשטשען די שטיינער —
אַ ייד נישט געבליבן איינער...

יידן זיצן, וואַרטן, אין די געוועלבער, קראָמען,
צו פאַרקויפן אַ קוואַרטירל נאַפט, פאַר אַ גראָשן בשמים,
מען וואַרט אויף אַ קונה, אפילו אַ געמיינער —
איצט נישטאָ קיין יידישע געוועלבער, נישט געבליבן איינער...

יידישע קינדער גייען אין חדר (אַן עין־הרע!).
מען לערנט אלף־בית און מען לערנט גמרא.
עס לערנט אַ גרויסער, עס לערנט אַ קליינער —
איצט נישטאָ קיין חדר, נישט געבליבן איינער...

אין שטאָט איז אַ מאַרק טאָג. מען קויפט תבואה, קאַרטאָפל, אייער,
כאָטש אין טאָש איז נישטאָ קיין דרייער,

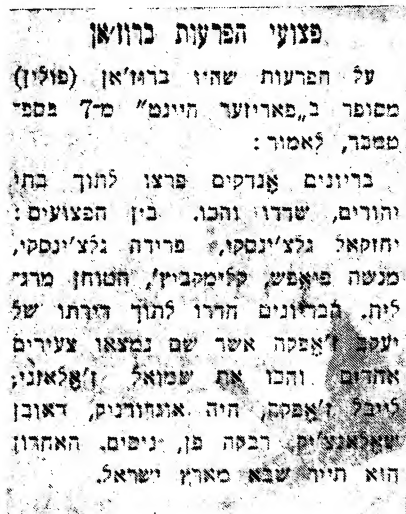
אויף שבת אַן עוף, אפשר אַ האָן אַ פיינער —
איצט נישטאָ קיין ייד, דעם שבת דאַרף דאַרט קיינער...

יידן קומען צום יריד פאַרקויפן זייער סחורה.
עס האַנדלען בעלי־מלאכות, עס האַנדלען בני־תורה,
דעם קונה באפּוצן ער זאָל אַרויס אַ שיינער —
איצט קומען נישט קיין יידן, נישט געבליבן איינער...

אין שטעטל אַ חתונה, מען גייט צו דער חופה ביים שול.
עס גייען גרויס און קליין, דער עולם — פול.
שיין ווי אַ מלכה איז די כלה, דער חתן אַ בחור אַ פיינער —
איצט נישטאָ קיין יידישע כלה, קיין יידישער חתן — נישט געבליבן איינער...

געשטאָרבן אַ ייד, איז דער דין (אָדער דער מנהג מסתמא):
מען פאַרדעקט דאָס פעסל, די וואַסער זאָל נישט ווערן טמא.
אויף מאָרגן ביי דער לוויה יאָמערן די ווייבער און וויינען די וויינער —
איצט מען פאַרדעקט נישט די וואַסער, נישט געבליבן יידן קיינער...

דו בינסט געראַטעוועט געוואָרן פון פייער,
מיין פריינט, דיין לעבן איז דיר טייער.
טראַכט נישט, אז גלייך צו דיר איז נישטאָ קיינער —
האַלט זיך נישט גרויס, דו בינסט נישט איינער...

פצועי הפרעות ברוזאן

על הפרעות שהיו ברוז'אן (פולין) מסופר ב„פאריזער היינט" מ־7 בספטמבר, לאמור:

בריונים אנדקים פרצו לתוך בתי יהודים, שדדו והכו. בין הפצועים: יחזקאל גלצ'ינסקי, פרידה גלצ'ינסקי, מנשה פיאפש, קלימקביץ', הטוחן מרגלית. הבריונים חדרו לתוך דירתו של יעקב ז'אפקה אשר שם נמצאו צעירים אחדים והכו את שמואל ז'אלאני, ליבל ז'אפקה, חיה אנגחורניק, ראובן שאלאנצ'יק, רבקה פן, ניסים. האחרון הוא תייר שבא מארץ ישראל.

ידיעה על התפרעות ברוז'אן שהופיעה בעתון עברי בא"י (1930)
א ידיעה וועגן א איבערפאל איבער יידן אין רוזשאן אין א העברעאישער צייטונג אין ארץ־ישראל 1930

רוזיאן
דוהודודל

אריה בוכנר ז"ל

כזאת היתה העיירה

מי הם הנשארים? קומץ אנשים בארץ וקומץ קטן יותר בגולה, מפוזרים בכל העולם.

הוכחדה והושמדה קהילת רוז'אן, שמנתה כשלושת אלפים נפש, קהילה שברוב עונייה היה בה גם חן משלה, חן של עיירה קטנה, תוססת ונלחמת על קיומה.

וכי מה היה חסר בה? היו בה מתנגדים וחסידים של רביים ואדמו̇רים שונים, סוחרים ובעלי־מלאכה, מפלגות מכל הגוונים, תנועות נוער, ספריות וחוגים דראמטיים, נשפים והצגות, ספורט וטיולים.

כל מאורע בעיירה נהפך לנחלת הכלל, כל אירוע — למאורע של הציבור כולו. מי מאתנו אינו זוכר את ערבי החתונות? כמעט הכול חיכו וציפו לחופה, כאילו זוהי חופתם או חופת קרוביהם ומשפחותיהם, ויכולת לפגוש בשעת החופה את כל הנוער שבעיירה.

ומי מאתנו לא יזכור את ההצגות? ההצגה החלה בעשר בלילה, ולפעמים גם באחת־עשרה, בשעה שבעולם הגדול היא כבר מסתיימת. ההצגה נמשכה זמן רב, כמעט כפליים מן הדרוש, כי הקהל שמע את הטקסט פעמיים — פעם מפי הלחשן (סופלער בלע"ז) ופעם שנייה מפי השחקן, הארטיסט. ואיש לא התרעם על שהשחקן אינו יודע את הטקסט בעל־פה. כאשר נסתיימה ההצגה, האיר כבר השחר ולא כדאי היה לחזור הביתה לשכב לישון. לכן שוחחו או טיילו על הכביש הפולטוסקאי עד זריחת החמה, עד אור הבוקר המלא.

כזאת היתה העיירה.

כן, גם גנבות היו בעיירה, אבל גנבות מסוג מסוים, גנבת ספרים מהספריות, גנבות "תרבותיות", אשר דוגמתן לא ידעו, אולי, העיירות והערים שבסביבה.

כזאת היתה העיירה.

ובקרות אסון בעיירה היתה הלחישה עוברת משכן לשכן, מבית לבית, ממשפחה למשפחה, והנשים הצדקניות — ידיהן מלאות היו עבודה. יש לעזור, יש להושיט סיוע מהיר, יש לאסוף, לקבץ. ואז יכולת לראותן מחזרות על הפתחים כקבצניות ומבקשות מתן בסתר כדי להציל נפש בישראל.

כזאת היתה העיירה.

ובבוא יום חג היתה כל העיירה מתקשטת והילדים רחוצים ומסורקים, לבושים בגדי יום־טוב, מתרוצצים מסביב לבית־הכנסת וליד השטיבלך למיניהם — וכל העיירה לבשה חג.

כזאת היתה העיירה. היתה — אבל איננה עוד. היתה — ולא נזכה לראותה שוב. היתה — ואבדה מן העולם. היתה — ולא תקום לעולם.

אריה (לייבל) בוכנער ז״ל

אזוינס איז געווען אונדזער שטעטל

ווער זענען די איבערגעבליבענע? א קליינער בינטל מענטשן אין ישראל און א נאָך קלענערער בינטל אין דער דיאספּאָרא, פאַרשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט.

פאַרניכטעט און אויסגעראָטן קהלת רוזשאן, וואָס האָט געציילט ביי דריי טויזנט נפשות, א קהלה וואָס טראָגט איר אָרעמקייט האָט געהאַט איר באַזונדערן חן, א חן פון א קליין שטעטל, וואָס ברויזט און קעמפט פאַר איר עקזיסטענץ.

טאָקע וואָס האָט ביי איר געפעלט? געווען אין איר מתנגדים און חסידים פון פאַרשידענע רביים און אדמורים, סוחרים און בעלי־מלאכה׳ס, פאַרטייען פון אַלע קאָלירן, יוגנט באַוועגונגען, ביבליאָטעקן און דראַמאַטישע קרייזן, אָוונטן און פאָרשטעלונגען, ספּאָרט און אויספלוגן.

יעדע געשעעניש אין שטעטל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַלגעמיינע געשעעניש, יעדע פּאַסירונג — א געשעעניש פון גאַנצן עולם. ווער פון אונדז געדענקט עס נישט די אָוונטן פון די חתונות? כמעט אַלע פלעגן וואַרטן מיט אומגעדולד אויף דער חופּה, עפּעס ווי עס וואָלט גאָר געווען זייער חופּה אָדער די חופּה פון איינעם פון זייערע קרובים און פאַמיליעס, און דו האָסט געקענט באַגעגענען בשעת דער חופּה די גאַנצע יוגנט פון שטעטל.

און ווער פון אונדז געדענקט נישט די פאָרשטעלונגען? די פאָרשטעלונג פלעגט אָנפאַנגען צען ביינאַכט, און מאַנכמאָל אויך עלף א זייגער, אין א שעה וואָס אין דער גרויסער וועלט ענדיקט זיך שוין א פאָרשטעלונג. זי פלעגט זיך ציען א לאַנגע צייט, כמעט צוויי מאָל אַזוי לאַנג ווי עס האָט זיך געפאָדערט, ווייל דער פּובליקום האָט געהערט דעם טעקסט צוויי מאָל — איין מאָל פון סופלערס מויל און דאָס צווייטע מאָל פון דעם אַרטיסטס מויל. קיינער האָט נישט געהאַט קיין פאַראיבל פאַרוואָס דער אַרטיסט ווייס נישט זיין ראָליע אויף אויסנווייניק. ווען די פאָרשטעלונג האָט זיך געענדיקט, האָט שוין געטאָגט און עס איז נישט געווען כדאי צו גיין אַהיים שלאָפן. האָט מען געשמועסט אָדער געשפּאַצירט אויפן פּולטוסקער שאָסיי ביז די זון איז אויפגעגאַנגען, ביזן פּולן ליכטיקן פרימאָרגן.

אזוינס איז געווען אונדזער שטעטל.

יאָ, אויך גנבות זענען געווען אין שטעטל, אָבער גנבות פון א באַשטימטן סאָרט, ביכער גנבות פון די ביבליאָטעקן, ״קולטורעלע״ גנבות, אַזעלכע וואָס די אַרומיקע שטעטלעך האָבן אפשר נישט געוווּסט.

אזוינס איז געווען אונדזער שטעטל.

און ווען עס האָט חלילה פּאַסירט אַן אומגליק אין שטעטל, פלעגט די שוּשקעריי דורכגיין פון שכן צו שכן, פון הויז צו הויז, פון פאַמיליע צו פאַמיליע, און די גוטע ערליכע פרויען האָבן געהאַט אַ סך צו טון. מען דאַרף העלפן, מען דאַרף געבן גיכע הילף, מען דאַרף צוזאַמענקלייבן געלט. און דאַן האָסטו געקענט זען ווי בעלי־ביתישע פרויען גייען אַרום איבער די הייזער און בעטן א מתן בסתר צו ראַטעווען א יידישע נשמה.

אזוינס איז געווען אונדזער שטעטל.

און ווען ס׳פלעגט קומען א יום־טוב, פלעגט זיך דאָס גאַנצע שטעטל אויספּוצן און די קינדער פלעגן זיין אויסגעצוואָגן און פאַרקעמט, אָנגעטאָן די יום־טובדיקע בגדים, לויפן

ארום בית־מדרש און די פארשידענע שטיבלעך — און דאָס גאנצע שטעטל איז יום־טובדיק געשטימט און אויסגעפוצט.

אזוינס איז געווען דאָס שטעטל. געווען — אָבער מער שוין נישטאָ. געווען — און מיר וועלן מער זי נישט זען. געווען — און אויסגעמעקט געוואָרן פון דער וועלט. געווען — און וועט שוין מער נישט אויפשטיין.

אפרים בן־דור (פֶּנְדֶר) / תל־אביב

פרקי רוז׳אן

מבוא

נשארו לנו הזכרונות. אנו חיים והם חיים בתוכנו. עד יומנו האחרון נזכור. כקרני אור, עתים זוהרים ועתים עמומים, הם בוקעים דרך נבכי העבר, ההולכים ומתערפלים עם הזמן המתמשך, עם ריבוי הימים, השנים, עשרות השנים. וכדי להנציח את עברנו היהודי המפואר, את רוז׳אן היהודית, אנו צוללים לתוך העבר ומנסים לדלות כל פנינה של חיינו היהודיים בעיירה. אנו משתדלים להכיר את "המעיין ממנו שאבו אבותינו" בכל הדורות, את העוז והכוח בדרך הארוכה של המרטירולוגיה היהודית לקיים את החיים ואת ההמשך, שבאו לידי ביטוי נעלה ביותר עם הקמת מדינת ישראל, דוקא אחרי הטבח הגדול של עמנו.

כתיבת הספר בידי עשרות בני עירנו זוהי החובה הגדולה, והמינימלית, שאנו חייבים לכל בני עירנו ובני משפחותינו, אשר לא זכו לראות את תקומת העם על אדמתו ההיסטורית. עם הקמת מצבה זו אנו מצטרפים ליתר קהילות בית־ישראל שהוכחדו, והנותרים מהן מקיימים את צוואתם — לא לשכוח! אנו מצטרפים לכתיבת פרק קטן נוסף בהיסטוריה היהודית ונותנים תשובה מוחצת לשונאי־ישראל, שלא רק רצחו וירשו, אלא רוצים גם למחוק את זכרנו בתולדות ארצותיהם, ארצות שבנינו יחד איתם, בזיעתם ודמם של יהודים במשך מאות בשנים.

שם בנו אבותינו את חייהם הססגוניים בייחודם היהודי, על רקע הסביבה הנוצרית העוינת, תוך השתלבות במציאותה הכלכלית, החברתית והמדינית ותוך מאבק מתמיד לזכויותיהם. היו אלה יהודים עמלים, בעלי־מלאכה ופועלים, חנוונים וסוחרים, אינטליגנציה עובדת, עירוניים וגם כפריים, חסידים ומתנגדים וסתם יהודים. היו ביניהם אנשים מכל המפלגות, לאומיות וסוציאליסטיות, וגם נוער מכל התנועות, שחזונם היה טובת העם היהודי והעולם כולו. כל אחד, לפי דרכו, שאף לטוב וליפה.

על רקע מציאות כלכלית וחברתית של עיירה יהודית טיפוסית בפולין שבין שתי מלחמות

עולם, מראשית עצמאות פולין המחודשת ועד חיסולה עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה, זרמו כאן החיים באפיקם הרגיל, עם צביון מקומי ייחודי מובהק. מתוך חיים אלה צמחו והתפתחו כל התנועות החברתיות והפוליטיות, אשר בראש מאווייהן היה להביא הצלה וגאולה לעם ולאדם, או לפחות להקל על המצוקה היהודית, ההולכת וגדלה בנסיבות הזמן, כשעגיבת השנאה והנגישות מתהדקת והולכת סביבנו.

התפתחות התנועות והמפלגות לא פסחה על עיירתנו והן היו כעין אספקלריה של המציאות היהודית כולה, החל מ״אגודת־ישראל״, שהיתה נתמכת השלטונות ושורשיה ביהדות הדתית הגדולה, דרך מפלגות סוציאליסטיות כמו ה״בונד״ ו״פועלי־ציון״ ימין ושמאל, ועד המפלגות הציוניות לכל גוניהן. משקלן הסגולי של כל התנועות היה שונה בכל תקופה, מקביל, בערך, למה שהתרחש בעולם היהודי כולו ובמדינה ששכנו בתוכה. חשוב לציין, כי ברוז׳אן בלטו בפעילותן הציבורית, בשנות העשרים והשלושים, בעיקר ״פועלי־ציון שמאל״ ו״השומר הצעיר״. וזאת בנוסף על ״אגודת־ישראל״, ששמרה על מעמדה האיתן בקרב היהדות הדתית הרחבה והשמרנית. מעמדה הלך ונתרופף לפני פרוץ המלחמה, כשתנועת ״המזרחי״ מרחיבה את השפעתה בחוגים אלה ומקרבת אותם לציונות.

כל זה נגדע ואיננו עוד. רק אודים מוצלים מאש נותרנו, כדי לספר את הזכרונות, כדי לרושמם עלי ספר — עוד פרק היסטוריה יהודית כאובה, מצבת נצח בשבילנו ולדורות הבאים.

נוף והווי

עיירה מיוחדת היתה רוז׳אן, חן מיוחד היה לה. ראשית כל, בשל מיקומה הגיאוגרפי. בתוך מישורי מאזובשה התנשאה העיירה מעל גבעה ניכרת, הגולשת מצד מזרח אל הנהר נארב. ומי מתושביה לא התגאה בנהר זה רחב־הידים ? וכאשר הגעת לעיירה דרך הגשר שעל־פני הנהר, גשר עץ עם ״היסטוריה״, הרי כאילו אל ארץ הרים עלית. ובדומה לכך מצד צפון, מעבר אוסטרולנקה. והעיירה שוכנת על הגבעות, הנמשכות בצורה מרשימה דרומה, בצמוד לנהר. רק בצד מערב התמזג השטח עם המישורים הנרחבים של המחוז בואכה מאקוב ופולטוסק. כזאת היתה הרגשתם של בני רוז׳אן, כי במרום הרים יושבת עירם וממרום הרים הם צופים על נוף מרהיב עין, הנישא הרחק אל מעבר לנהר ובו שדות ואחו כמרבדים צבעוניים שגוניהם משתנים עם עונות השנה. יערות בירקות אפלה מילאו את כל האופק מעבר לנהר וחרטו את קו הרקיע אי־שם במרחקים.

כל עונת שנה ויופייה המיוחד. בא האביב והקרח מתחיל לנוע. לאט לאט נמס הקרח והנהר עולה על גדותיו ומציף שטחים נרחבים. המראה הזה של מים אדירים היה מעלה בלב גם גאווה וגם חרדה. עד מרגלות ההר היו המים מגיעים ומאיימים בהצפת בתי המגורים הדלים של גויים ויהודים כאחד. עם ההתחממות באביב היו המים נסוגים באיטיות ועמהם באה הציפייה לקיץ הקרוב, לרחיצה מהנה בנהר, לשחייה מחוף אל חוף, לשיט בסירה, לטיול בחיק הטבע וכיוצא בזה. הנהר היה מתכווץ בערוצו הקבוע והיה מתגלה האחו רחב־הידים, בו היו רועות עזי רוז׳אן המפורסמות (רוזשאנער קאָזעס), ששמן הלך לפניהן ונהפכו לסמל של רוז׳אן היהודית וכינוי לצון ליהודיה. ואיך לא אזכיר את העזים והגדיים, שגדלו בגינתנו בהיותי ילד, וכל־כך כאב לבי כאשר נשחטו הגדיים, הזכרים המיותרים, ורק פרותיהם הרכות נשארו למזכרת וקישטו את הרצפה עד יומי האחרון בעיירה.

האביב הביא בכנפיו גם את ריחותיו המיוחדים. ריחות פריחת הבוסתנים של עצי־פרי

קבוצת בוגרי "השומר הצעיר" בשיט על הנאַרב.
א גרופּע פון "השומר הצעיר" שיפט זיך אויפן נאַרעוו.

למיניהם ושל הלילך (בעז) היו נישאים באויר ומתערבבים עם ריח קציר השחת הראשון. החום היה עולה אט אט ואתו הגיע זמן של טבילה בנהר ושחייה מהנה. מקומות הרחצה בנהר, בימי ילדותי, היו נפרדים לגברים ולנשים, כאשר בגדי־הים טרם היו בשימוש בסביבותינו. עם חדירת האופנה של בגדי־ים גם לרוז׳אן נתקרבו התחומים והרחיצה בנהר נהפכה בקיץ למפגש חברתי של צעירי העיר וחוף הנארב נהיה ל"פלאז׳ה", כמקובל בעולם הגדול. באי חוף הרחצה שהיו ברובם יהודים "בטלני" העיירה היו מנצלים את ימי השמש לשיזוף, אבל מרבית המתרחצים היו מתרכזים על חוף הנהר אחרי־הצהרים לאחר העבודה ובימי ששי לקראת השבת. אפשר היה לראות צעירים וגם זקנים, אשר עשו את טבילתם בנהר טבילת מצווה, כתחליף למקווה. אין אפוא כל פלא, שהרבה שחיינים יהודים היו בעיירה.

אולם, השחייה בנהר בקיץ, שהיתה מהנה ומבדרת, היתה גם מקור לאסונות טביעה. כמעט שלא היה קיץ בלי מקרה של טביעה, כי גדול היה הנהר וגם אכזרי בהפתעותיו, ומדי פעם בלע את קרבנו.

אחד מאופני הבידור בעיירה היה הטיול (שפאצירן). אנשי רוז׳אן אהבו לטייל. הטיול התחיל במידרכות שמסביב לכיכר השוק (מארק) המרובעת ונמשך לכביש הפולטוסקאי, כביש ה"וויאַמקא", שחיבר את הכביש הראשי עד לגשר שעל הנהר. טיול יותר ארוך, המיועד בעיקר לשבתות וימי חג, היה הטיול מעל הגשר אל הקסרקטינים (קאַשארן), אל החורשה הקטנה ואף הלאה. ומי זה לא טייל ברוז׳אן ? — כולם, בכל הגילים ! אך קודם כל הנוער, ספוג הרומנטיקה והרגיש ליופי של הנוף המקיף אותו. הנוער היה מוצא את פורקנו בחיק הטבע בעליצות, בשירה, בצחוק קולני, במשחקים ובמעשי קונדס. כך זה נמשך כל עוד לא החלה להשתולל שנאת הגויים. עם התגברות האנטישמיות נתקצרו הטיולים עד כדי מחנק במסגרת מידרכות השוק בלבד.

בין בידורי הקיץ נזכיר גם את ה"דאטשע" (הקיט) של רוז׳אן, המיועדת לבעלי־היכולת כביכול לשם שינוי בחייהם או לנגועי חולי וחולשה — בכפר הסמוך קאשביץ. אנחנו

הצעירים לא הזדקקנו ל"דאטשה". הסתפקנו במנת גלידה (על שמנת נקייה ומיוצרת בצורה פרימיטיבית, בתוך כלי נחושת המסתובב בתוך קרח, שנשמר בתוך "מקרר" טבעי, בבוֹר באדמה שהוכן בחורף וכוסה בחומר מבודד כמו נסורת) או בכוס גזוז מתוך בלון נחושת גדול הנתון בקרח. מי היה צריך יותר בחיינו הצעירים, כל עוד נמשכו החיים היהודיים במסלולם הרגיל אפילו עם פגיעות אנטישמיות לפרקים.

חלפו ימי תמוז ואב החמים והגיעו ימי אלול והחגים. הסתיו החל פורש את כנפיו האפורים והקודרים. שמחת החיים בחיק הטבע הגיעה לקיצה, אך לא תמה כליל. החיים נמשכים עתה בין כותלי הבתים, באולמות ציבוריים ומפלגתיים.

איסוף היבולים של האיכרים היה מדרבן את בני העיר להכנות לחורף. הכנת תפוחי־אדמה, כרוב, עצים להסקה — אלה היו הדאגות של כל משפחה. ובינתיים השמים מתקדרים וגשמי סתיו זועפים מתחילים להטריד את הארץ. החלונות הכפולים מוּצאים ממחבואם, מרכיבים אותם בנוסף על החלונות הקבועים ואוטמים אותם באיזוב ירוק. הנהר שהצטמק בקיץ מתחיל שוב להתרחב ולעלות על גדותיו משפע המים הזורמים בערוצי הגבעות. שטחים נרחבים שוב נבלעים מתחת למים. שלוליות המים והבוץ מתרבים ברחובות, שלֹא כולם הם סלולי אבן ובעלי מידרכות. הכפור הראשון מצייר את פרחיו על הזגוגיות ומבשר את החורף הממשמש ובא. שקט וקדרות יורדים על הכול.

והנה ירד השלג הראשון. משתנה האוירה. מעטה הלובן מכסה את המרחבים סביב וכתמי היערות הירוקים משרטטים באופק, בניגוד עז יותר מאשר בקיץ, את קו הרקיע. הקור עולה וגושי קרח מתחילים לבצבץ בנהר, ששינה את צבעו ונהיה כהה. אט אט מקפיא החורף את מימי הנהר, ובוקר אחד — והנה הוא עומד, קפוא. שיכבת הקרח מתעבה והולכת ונהפכת למכסה מוצק על פני המים הזורמים מתחת. גם השלג, המתרבה והמכסה את הקרח, מאחד את הגדות לשטח אחד, כאילו אין נהר בעולם. ממרומי ההר אתה מבחין באנשים, העוברים כבר ללא פחד את משטח הנהר ואחריהם עוברות גם עגלות־חורף, מגררות, הרתומות לסוסים. רק הגשר מזכיר, שכאן עובר נהר. הימים קצרים והלילות ארוכים. עליצות החיים פורצת

ספורט החורף ברוז'אן...
ווינטער ספאָרט אין רוזשאַן...

החוצה. שוב טיולים, שוב שמחת חיים — בתלבושת מתאימה, חמה — עם כל החוויות של עונת החורף.

מי לא יזכור את ההווי וחדוות החיים של החורף ? המגררות מוצאות מן המחסנים וממרומי הגבעות מחליקות במהירות מסחררת. המזחלות הקטנות עמוסות נערים ונערות, וצחוק ושמחה, רעש והמולה מסביב. והרוב המכריע הנהנה מבידור זה הוא, שוב, הנוער היהודי שלנו, חניכי תנועות ומפלגות, ילדי בית־הספר ותלמידי ה״חדר״. מורדות הגבעות רבים והשלג אף הוא מרובה, ומי שזריז ונעלי־קרח (מחליקיים) לרגליו, נהנה ממשטח הנהר הגדול שמתחת.

אבל גם לחורף קץ, ומעגל העונות נסגר על כל היופי והצבעוניות של כל אחת מהן, על שמחותיהן והרפתקאותיהן. ככה חיינו את חיינו, שהתמזגו עם נוף הארץ ואקלימה במשך דורות רבים. ופתאום — הכול נגמר, הכול נכרת, ויהודים נעקרו מתוך הנוף הזה בצורה האכזרית ביותר, שלא היה כדוגמתה בתולדות המין האנושי.

הנוף נשאר, הארץ נשארה, השמש זורחת כמימים ימימה, אך יהודים אין שם עוד. נשארו רק הזכרונות.

פני העיירה ודמותה

על רקע הנוף הטבעי המיוחד של עיירתנו צמח לה גם נוף מיוחד שלה. לא אדע את הסיבה והמקור של הניב היידישי המיוחד של יהודי עיירתנו. עובדה היא, ששפת היידיש שלנו היתה אחרת מאשר זו במאקוב השכנה, המרוחקת 19 ק״מ בלבד ואשר הצטיינה ב״ריש״ חריפה, או מזו שבאוסטרולנקה, במרחק 27 ק״מ והיתה דומה ליידיש הליטאית, או מזו שבפולטוסק, במרחק של 31 ק״מ ואף היא על גדות הנארב.

מיקומה הגיאוגרפי והטופוגרפי של רוז׳אן, על אם הדרך בין וארשה לרוסיה, עשתה אותה נקודה איסטראטגית על שפת הנארב (אחת מני רבות), ולמטרת הגנה על דרך זו נבנו גם המעוזים התת־קרקעיים (פאָרטן) עוד בתקופת שלטון הצארים הרוסיים בחבל ארץ זה. זו גם הסיבה, שרוז׳אן נחרבה ונבנתה מחדש אחרי כל מלחמה מן המלחמות הרבות שפקדו או הארץ בכל הזמנים. על כך מעידות כל התעודות ההיסטוריות.

המחוז נמנה עם האיזורים החקלאיים, אך בחלקו מכוסה היה יערות. האוכלוסיה הפולנית של הסביבה היה בעיקר על החקלאות, גידול בקר, דיג, יערנות וכל הקשור בזה. מבחינה אדמיניסטרטיבית היתה רוז׳אן שייכת לעיר המחוזית (פּוויאט) מאקוב־מאזובייצקי. החקלאות בסביבה היתה אקסטנסיבית, נחשלת ומפוצלת ברובה בין איכרים בעלי משקים קטנים. אינני זוכר הרבה חוות גדולות בסביבותינו.

התחבורה עם עיירתנו היתה בכבישים רעועים, ולכפרים — בדרכים לא־סלולות. תחנת־הרכבת הקרובה ביותר לעיירה, על הקו בין וארשה לאוסטרולנקה, היתה פאשקי, במרחק של כ־14 ק״מ. דלות האיזור, חוסר מפעלי תעשיה, חוסר תחבורה תקינה — כל אלה היו בעוכריה והיו גורם לפיגורה הרב ולרמת־החיים הנמוכה.

בתוך סביבה אגררית מפגרת זו שתולה היתה רוז׳אן הנחשלת גם היא. מים זורמים לא היו בעיירה. את המים היו שואבים בצורה פרימיטיבית מבארות שבכל פינות העיר. רק משאבה אחת היתה במרכז השוק, והיא סיפקה גם עבודה לשואבי המים, אשר היו נושאים באסל ודליים על כתפיהם מים לבתי העיר. החשמל הגיע לרוז׳אן רק במחצית שנות העשרים, עם בניית תחנת־החשמל העירונית. ובכל זאת היתה רוז׳אן מרכז עירוני להספקת כל מוצרי

הצריכה לסביבה כולה. מרבית הפולנים, שגרו בעיירה, עסקו גם הם, חלקית, בחקלאות, נוסף על עסקיהם העירוניים.

בעקבות הצורך החיוני במרכז למסחר ומלאכה התפתחה בעיירה הכלכלה היהודית המיוחדת, שנקבעה במרוצת הדורות לפי חוקיותה ההיסטורית היהודית בפולין, על ההרכב המקצועי והסוציאלי של תושביה היהודיים. היהודים ברוז'אן היוו (בלי לנקוט מספרים מדויקים) כ־60% של האוכלוסיה העירונית, כ־3000 נפש, לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה. לצורכי בחירות, כדי שלא יהיה רוב ליהודים במועצת העירייה, צירפו השלטונות במכוון את הכפרים הקרובים לעיירה וכך הגדילו את אחוז הנבחרים הפולנים.

מעמד מיוחד במספרם היו בעלי־המלאכה למיניהם: חייטים, סנדלרים, תפרים, רצענים, נגרים, פחחים, מסגרים, נפחים, עגלנים (סטעלמאך), כובענים, אופים, קצבים ועוד עמלי־כפים; כמו כן עגלונים, סבלים, נהגים ועוד. מועטים בעיירתנו היו הסוחרים האמידים. רובו של המסחר היה בידי חנוונים בינוניים וקטנים בחנויותיהם הצפופות למיניהן: מכולת, סידקית, בדים, מוצרי ברזל ובניין, כלי־בית, מסעדות קטנות, קיוסקים לשתייה קלה וכו'.

קיימות היו בעיירה שתי טחנות־קמח: מכאנית — של **מרגולים־פוז'יצקי**, וטחנת־רוח. מפעלי **בקר**, שהיו במרחק מה מן העיירה, היו שייכים מבחינה אדמיניסטרטיבית לכפר דישובאבה. זו היתה "אימפריה" תעשייתית בפני עצמה.

בעלי־המלאכה היו החלק המאורגן ביותר בעיר. הם היו מאורגנים ב"האנטווערקער פאראיין" (איגוד־בעלי־מלאכה). כל בעל־מלאכה היה, למעשה, עובד עצמאי או, לכל היותר, העסיק 2—3 עובדים שכירים כשוליות (געזעלן). תקופת השכירות היתה מקובלת כמו ב"חדר", לפי "זמנים": תקופה, "זמן", בין פסח לסוכות, ובין סוכות לפסח. בהרבה מקרים נתקבלו השכירים עם אוכל אצל נותן העבודה, וזה היה מחייב אותם לעבוד רצוף מבוקר עד ערב ללא שעות קבועות. רק בתקופה מאוחרת, לאחר מאבקים ממושכים, הגיעו העובדים השכירים ליום עבודה של שמונה שעות.

חלומו של כל שוליה היה לפתוח בית־מלאכה עצמאי או להגר אל מעבר־לים. מבחינה כלכלית היה מצבם של בעלי־המלאכה קשה. כדי להוציא את מחייתם היו צריכים לעבוד שעות אין ספור. התחרות ביניהם היתה גדולה, ובמשך הזמן התחילו השלטונות להכביד את ידם עליהם. הם חייבו את בעלי־המלאכה להשתייך לארגון ממלכתי של בעלי־המלאכה (צעך) ולקבל רשיון רשמי על סמך תעודת אומן (Karta Rzemieślnicza). כדי לצאת לעצמאות היה כל שוליה חייב לעמוד במבחן ולקבל את תעודת האומן. הכוונה היתה גם כאן אנטישמית מובהקת, להכביד ברשמיות על בעלי־המלאכה היהודים, השולטים במלאכות רבות, ולעודד את בעלי־המלאכה הפולנים, שהלכו ורבו.

בעלי־המלאכה היו מוכרים בעצמם את מוצריהם, והיו ביניהם מספר בעלי־בתים מכובדים. רובם היו אנשים דתיים והתרכזו בפעולותיהם הציבוריות בבתי־הכנסת. שני בתי־כנסת היו בעיירה: בית־הכנסת הגדול ובית־הכנסת הקטן — זה ליד זה. בית־הכנסת הגדול נבנה במקום בית־הכנסת הישן, שנחרב במלחמת־העולם הראשונה. הוא נבנה במשך הרבה שנים, לאט לאט. בגלל גודלו וגובהו הפנימי אי־אפשר היה להתפלל בו בימי החורף הקרים. אז התפללו בבית־הכנסת הקטן, שהיה מחומם היטב. בית־הכנסת בעיירה שימש לא רק לצורכי תפילה. הוא שימש גם כבית־עם לאספות גדולות לפני בחירות, למאורעות ציבוריים שונים ולנואמים בשליחויות ציבוריות מבחוץ.

בית־הכנסת הקטן היה, למעשה, מקום הריכוז של ה"האנטווערקער" ושם הם אף קיימו את

כנסיהם. נוסף על כך היה קיים מניין של "בעלי־מלאכה" במשך עשרות בשנים, כמסורת בביתנו בית בענדער, שעבר כמסורת מימי סבא חיים. הש"ץ במניין זה היה אברהם־שאול זאמעק. במניין הזה היה מצוי "פנקס" מיוחד של בעלי־המלאכה, עד חורבן העיירה במלחמת־העולם הראשונה, ובו היו רושמים כל מאורע ציבורי של עדת עמלים זו.

אחד המפעלים הציבוריים החשובים לעזרה הדדית של ה"האנטוועקער" היתה הקופה של "גמילות חסדים" (גמילות־חסדים־קאסע), שהיתה נותנת הלוואות לחבריה הנצרכים ללא ריבית. עמד בראשה פישל גוגול, שניהל בית־מלאכה לתיקוני אופניים ומכונות־תפירה. רישומו ומעמדו של ארגון ה"האנטוועקער" היה מכובד מאוד בתוך העיירה. בראש דאגותיו היו בעיות מקצועיות וסוציאליות. ארגון זה לא היה מונוליטי מבחינה פוליטית ופעלו בו אנשים מכל הזרמים.

החנויות הצטופפו ברובן מסביב לכיכר השוק (רינעק) המרובעת, שהיתה במרכז העיר. מספר חנויות היו גם ברחובות הצדדיים. במיוחד זכור לי רחוב האיטליזים (יאטקע גאס). החנויות היו קטנות ומבחר הסחורות בהן דל. בהעדר סוחרים גדולים, סיטונאים, היו החנוונים והסוחרים מביאים את סחורותיהם ישירות מווארשה או מזמינים דרך מתווכים בודדים (שפיליטער).

התחבורה עם וארשה היתה מתנהלת באוטובוסים, שהיו תקופה ארוכה בידי יהודים, או ברכבת דרך תחנת פאשקי. היו גם משאיות, שהיו מביאות את הסחורות של החנוונים והסוחרים. לימים, בשנות השלושים המאוחרות, עם התגברות האנטישמיות והמלחמה הכלכ־לית ביהודים, הלאימו הפולנים את קווי האוטובוסים שבידי היהודים והפכו אותם למונופול ממלכתי. כדי לעמוד על נפשם־פרנסתם הכניסו היהודים, שעסקו בתחבורה, לשימוש את האומניבוס, "הממונע" על־ידי סוסים, והתחרו עם קו האוטובוסים הפולני המולאם. היה זה קרון סגור, שהכיל כעשרים מקומות ישיבה. אמנם במקום כשלוש שעות באוטובוס נסעו 17—18 שעות, אך הזמן לא היווה אז גורם אצל היהודים. זמן היה בשפע, עת חגורת החנק של החרם הלכה והתהדקה וצריך היה לעמוד גם בפגע זה. הנסיעות לווארשה בכלי תחבורה זה התקיימו פעמיים בשבוע, עם חניות בדרך להאכלת הסוסים. הנסיעה היתה קשה, בצפיפות ובמושבים לא נוחים, והנסיעה בכביש הרעוע טלטלה את הנוסעים טלטלה רבה, והיו מגיעים לסוף הנסיעה, בווארשה או בחזרה לרוז'אן, שבורים ורצוצים. אבל היה גם יתרון לנסיעה מייגעת זו: היא היתה זולה וגם העניקה הרגשת "נצחון", כביכול — הנה, אפשר בלי האוטובוסים הממלכתיים!

מרכז הפעילות הכלכלית היו ימי־השוק השבועיים והירידים החודשיים. ימי־השוק התקיימו פעמיים בשבוע, בימי שלישי ושישי. ואם חל חג יהודי ביום השוק, הוא התבטל מעצמו, כי חותמו היהודי במסחר וביחסי הכלכלה הפרימיטיביים מדורות הוטבע עמוק במציאותנו. באין יהודים — אין שוק ואין ירידים.

הירידים התקיימו פעם בארבעה שבועות, ביום שלישי. בימי־השוק הרגילים היו איכרי הסביבה מביאים העירה את תוצרתם החקלאית, ותמורתה היו קונים את המצרכים החיוניים, שהם לא ייצרו. בשוק התקיימו יחסי־גומלין בין שני חלקי האוכלוסיה: המשפחה היהודית היתה מצטיידת בתוצרת חקלאית לתצרוכת ביתית, והאיכר היה קונה מהיהודים את צרכיו החיוניים, החל במלח וסוכר ונפט וכו' ועד למוצרי מלאכה ותעשייה וסחורות מכל המינים. ימי השוק והירידים התנהלו, כאמור, בכיכר השוק. היו אלה ימי מסחר אינטנסיביים ביותר והיוו את חוט־השידרה של המסחר בכל האיזור.

יום היריד היה ממש מאורע בחיי העיירה. ליריד הביאו היהודים למכירה את כל הפרקמטיה שלהם בכמויות גדולות. קדמה לימים אלה הכנת מלאי אצל בעלי־המלאכה ואצל החנוונים. כבר בערב שלפני היריד החלה התכונה הגדולה. היו מגיעים לעיירה שיירות הסוחרים ובעלי־המלאכה, בעגלותיהם ובקרונותיהם המכוסים, מכל העיירות השכנות, ומבעוד לילה היו תופסים מקום בשוק ומתחילים להקים את דוכניהם. לא היה מתכנן ראשי, אבל עובדה היא, שהדוכנים היו מסתדרים לפי המקצועות וסוגי הסחורות, איזורים איזורים לענפיהם: חייטים ליד חייטים, סנדלרים ליד סנדלרים וכדומה, שלא לערבב מין בשאינו מינו. פעלה פה, כנראה, מסורת מקדמת דנא.

ההמולה והרעש מילאו את העיר. כיכר השוק נעשתה פתאום קטנה מלהכיל את המאות והאלפים של מוכרים וקונים וסתם סקרנים. הצפיפות בין הדוכנים היתה רבה. כבר מהבוקר התחילו הרעש והצעקות של המסחר הקולני, של המוכרים המכריזים על מרכולתם ושל הקונים העומדים על המקח. העיירה נתמלאה על גדותיה. בתוך המולה זו היו גם מיפגשים של מכרים ובני משפחה. באחת, אנדרלמוסיה ססגונית, עליזה ותוססת.

נוסף על ה״רינעק״ היתה מתמלאת ביום היריד גם כיכר אחרת, בקצה העיירה, הלוא היא כיכר־הסוסים (פערדס־מארק). שם התנהל מסחר הסוסים, הפרות, החזירים (להבדיל), ולשם הובאו גם בהמות להרבעה. גם כאן היה בליל קולות, אולם קצת שונה. נחרות הסוסים וגעיית הפרות התערבב עם הצעקות של המוכרים והקונים.

עם רדת הערב היתה שוככת לאט לאט ההמולה הגדולה, והעיירה היתה נרגעת והולכת. ועדיין לא היתה רגועה כליל. קולות של גויים שיכורים, הנעים סחרחרים בכיכרות המתרוקנות והמלוכלכות, היו ״מציינים״ את סיום עסקותיהם בדרכם מבית־המרזח לעגלותיהם. כל יהודי מיהר להסתלק אחרי המהומה הגדולה לביתו, כדי שלא ייפגע מגוי שיכור.

כל יום יריד היה יום גדול בחיי היהודים, כי הפדיון ביום כזה היה מהווה ״זריקה״ רצינית של הכנסות ומקור למחייה לשבועות הקרובים. וככה חוזר חלילה, מיריד ליריד ומיום שוק ליום שוק התגלגל גלגל החיים הכלכליים של היהודים בעיירתנו והטביע את צביונו היהודי המובהק עליה.

ימי החגא שלהם וימי ראשון בשבוע היו ימי מנוחה רשמיים מטעם המדינה וחובת סגירת החנויות היתה מעוגנת בחוק, אך בכל זאת התנהל בהם המסחר מתחת לפני השטח. הגויים מכל כפרי הסביבה, שבאו להתפלל בימי חגם בכנסייה הגדולה שבעיירה, מצאו תמיד את דרכם לסדר חלק מקניותיהם גם בימים אלה. והיו מוצאים גם את דרכם ללגימה הגונה בבתי־האוכל של היהודים. ובטוב לבם בזלילה וסביאה, עד שכרה, היו מטרד רציני ליהודים. הפגיעה ביהודים נעשתה, לפי רוח הזמן, כמעט מצווה. נוסף על כך, בימי ראשון וימי חג של הנוצרים היו באים לעיירה גם החיילים מהקסרקטינים שמעבר לנהר. גם הם היו בימי פגרה אלה ממלאים את העיירה כדי להתפרק, לשתות ו״לעשות קצת שמח״ בהיטפלם ליהודים.

ימי החגא של הפולנים השאירו זכרונות קשים אצל יהודי העיירה. ובשנים האחרונות שלפני השואה הם נהפכו לסיוט ממש, עד כדי פחד לצאת לרחוב. כך זה היה גם בימי החגים הלאומיים שלהם, בחג העצמאות או ב״חג השלושה במאי״. אז היו חיילי הקסרקטינים מקיימים בכיכר־השוק את מפגניהם הצבאיים (דפילאדה), לצלילי תזמורת צבאית ותזמורת מכבי־האש המקומיים. הבתים היו חייבים להיות מקושטים בדגלים הלאומיים ובקישוטים חיצוניים אחרים. לא מתוך חדווה עשו זאת היהודים בעיירה. ידענו שעם גמר המפגן הצבאי של הכוח הפולני הממלכתי ישוב הפחד לקנן בלבותינו בדמות השאלה הנוקבת ״מה ילד

יום ?". בקנאה נסתרת עקבנו אחרי המפגנים האלה, שהיו ביטוי לעצמאות מדינית ולאומית, וחלמנו את חלומותינו על ארץ־ישראל שלנו, על עצמאות יהודית, על מדינה יהודית עם צבא יהודי. כן, על נהר הנארב בפולין האנטישמית חלמנו על שיבת ציון, על תקומה לאומית. רק בימי פגרה אלה של הגויים הסובבים אותנו היתה העיירה מאבדת את צביונה היהודי. אלה לא היו ימי חג בשבילנו, אלה היו ימי פחד ותוגה חרישית. אוירת חג היתה שורה בעיירה רק בימי חג ומועד של היהודים.

הווי יהודי

ביום ששי אחרי־הצהרים היתה העיירה מתרוקנת אט אט מהאיכרים מבקרי השוק. אוירת שבת היתה ממלאת את מקום השוק, שרק לפני שעות אחדות היה הומה בני־אדם ושאונם. השלווה משתררת בכול. הנה הולך שמואל־יענקל השמש ומכריז בכל קרנות הרחובות על כניסת השבת וקורא יהודים לתפילה בבית־הכנסת. מי אינו זוכר את קולו הרועם: "אין שול אריין! שאבס!" (אל בית־הכנסת! שבת!)

החנויות היו נסגרות בזו אחר זו. יהודים חוזרים מהמקווה נקיים וקורנים. ומי שלא הולך למקווה, עושה בביתו את ההכנות לשבת. השמש שקעה ונרות השבת נוצצים בכל חלון. יהודים ממהרים לבית־הכנסת ולשטיבלך אל קבלת־השבת ותפילה בציבור. ובבית־הכנסת — מי שבא להתפלל בכוונה ומי למיפגש סתם, אבל אוירה חגיגית שורה בכול, גם כאשר אינך מתפלל, גם כאשר אינך דתי ושומר מצוות. שבת של מנוחה לַיגע אחרי ריצה ועמל של כל ימות השבוע.

המיפגש החגיגי של הבריות ראשיתו בבית־הכנסת. חדשות השבוע עוברות מפה לפה, חדשות חברתיות ופוליטיות החובקות זרועות עולם. אין בעיות שלא ישוחחו עליהן בבית־הכנסת. אחרי קבלת השבת חוזרים הביתה לסעודת שבת חגיגית, לקידוש על יין וחלות מאפה־בית, לדגים ובשר. ואילו בשביל הצעירים התחיל ליל שבת רק אחרי הסעודה, במיפגשי השבוע בתנועה ובמפלגות, בקבוצות ובחברות שונות, בהרצאות ובמופעים.

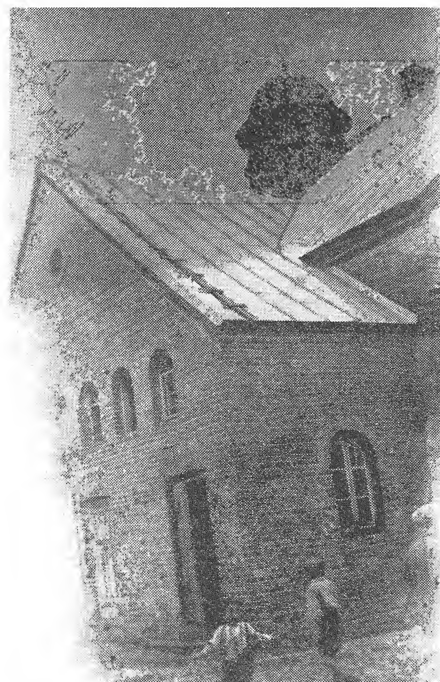
כאלה היו גם ימי חג ומועד. המנוחה היא שלמה ומלאה בצביונה היהודי המסורתי. כל חג וייחודו ומנהגיו. העיירה כמעט סגורה ומסוגרת, בלי צווים וחוקים. החנויות סגורות — יהודי לא יעז לפתוח חנותו בשבת. כמעט שלא היו גויים בשבת בעיירה. ההווי והחיים היהודיים שולטים אז בעיירה. וכאן אני מרגיש צורך פנימי לרשום במקצת את ייחודם של חגי ישראל, כפי שנצטיירו בעיני ונשמרו בזכרוני.

חג הפסח הולך וקרב, וזמן אפיית המצות הגיע. כמה שבועות לפני כן כבר הופעלו התנורים במספר מקומות. שכנים מתארגנים בקבוצות לעזרה הדדית באפייה. שמחת החג שורה אפילו על הילדים, שהיו שותפים חרוצים בהכנות לחג, מאפיית המצות ועד שריפת החמץ. מקום מרכזי לשריפת החמץ היה מול המקווה, מול המגרש הריק בבקעה שברחוב היורד אל הנהר. שם היו עורכים מדורות מהקש של המזרונים המתרוקנים (כדי לחדשם לקראת החג).

בכל חצר ובכל בית התכונה רבה: מגעילים את הכלים בעזרת אבנים לוהטות, מנקים באופן יסודי. מסיידים את הקירות וכיו"ב. כאילו מחדשים את הכול.

גם הטבע היה מתחדש כביכול. ריח האביב כבר מורגש באויר. השמש מחממת יותר. הנוף המוריק ומתגבר מוסיף לאוירת חג האביב, חג החרות.

חג השבועות בפתח. גם לו היה ייחוד בעיירתנו. מלבד המנהג של מאכלי חלב בחג זה אני זוכר בשמחה את המנהג של קישוט הבתים בסוף וירק, שהיינו סוחבים ממרחקים או

הכניסה לבית־הכנסת הגדול.
דער אריינגאנג אין דער גרויסער שול

היינו קונים אצל הגויים, אשר ידעו את מנהגי היהודים והסתגלו אליהם.

אזכור ברגע מיוחד את תקופת הימים־הנוראים בעיירתנו. ימי הסתיו הראשונים באוירה המתקדרת. ימי "הסליחות" הגיעו. רוח התפייסות בין אדם לחברו מורגשת בשיחות וביחסים. בימי חג ראש־השנה היה בית־הכנסת הגדול מלא מפה לפה. כל בעל "מקום" (א שטאָט) בבית־התפילה היה שומר על זכותו בקפדנות, למענו ובשביל כל בני משפחתו, כי צר היה המקום להכיל את כל בני העיירה. לכן היו היהודים מוסיפים בחג גם כיסאות מהבית כדי להבטיח מקום ישיבה בבית־התפילה ולא להחמיץ את תפילות החזנים של העיירה, ובעיקר של החזן־ושוחט **פרידמן דער ראדזינאָווער**.

ומי ישכח את יום־הכיפורים בעיירה, שהתחיל עוד ימים אחדים קודם לכן, עם קניית "הכפרות" ושחיטתן המרוכזת בערב החג. כבר ממחצית היום ירדה קדושת החג על העיירה. אחרי הסעודה המפסקת החלה הנהירה לבתי־התפילה, לבתי־הכנסת ולשטיבלך. ומי לא הלך להתפלל ביום זה? לימים הונהג גם המנהג של איסוף תרומות לקרן־הקיימת בין יתר התרומות בבית־הכנסת לפני רדת היום. חובה היתה גם על חברי "השומר הצעיר" לעמוד ליד "הקערה" של הקק"ל במקום.

אזכיר ברטט נפשי את ליל כל־נדרי בבית־הכנסת, השופע אור חשמל ונרות־נשמה גדולים דולקים ומוסיפים הרגשה מיוחדת ליום־הדין, החודר לנשמתך, החל ב"תפילה זכה" וקול

הבכייה העולה מעזרת־הנשים, המחרה מחזיק אחרי הקול העמום והרועד של הרב בתפילת כל־נדרי והקהל הרב העונה אחריו בצוותא.

גם ביום הכיפורים היה משהו מיוחד בעיירתנו. כאן ראויים לציון שלושת השוחטים, ששימשו ביום זה כבעלי־תפילה, כל אחד כדרכו ויכולתו, והנעימו על הקהל את השהייה בבית־הכנסת הדחוס. הם חילקו ביניהם את התפקידים: **אישה־מאיר אלביק** התחיל בפסוקי דזמרא, **חיים־שלמה חצקוביץ** הנעים זמירתו בשחרית, והחזן הרשמי, **פרידמן הראדזינובר**, הגדיל מכולם בקולו הערב והחזק בתפילת המוסף. אפילו חברי "השומר הצעיר" חובבי הזמרה הצטרפו למקהלה המאולתרת כדי לעזור לחזן בשירתו, בעיקר — בתפילת "העבודה". בעיני היתה זאת שעת "השומר הצעיר" בבית־הכנסת. הצירוף היה מוזר, אבל כך זה היה. לא כל־כך מתוך הרגשה דתית אלא למען השירה בצוותא ואוירת החג, בבית־הכנסת מלא ההוד והאור, מליל כל־נדרי ועד נעילה.

וכבר חג הסוכות בשער. הלמות פטישים נשמע מכל חצר — מכינים את הסוכות. מביאים סכך. מגיעים לולבים ואתרוגים, העוברים מבית לבית בידי השמש. ואלה שלא השיגה ידם להביא את "פרי ההדר" לביתם היו ממלאים את מצוות הברכה בבית־הכנסת ברשות הכלל. וגם בהושענא־רבה יש דואג ל"הושענות", ענפי עץ ערבה ירוקים מוכנים בשעת התפילה ומכים בהם עד חיבוט כל העלים.

יהודי עיירתנו השתדלו ברובם לשמור על מנהגי ישראל בקפדנות, אם כי החיים המודרניים כבר שלטו בכיפה בעיירתנו. וכך מחג לחג נמשכו החיים היהודיים באפיקם, כמו מדורי דורות, אך בתמורות הזמנים, כאשר מנהגי חיים דתיים וחילוניים דרים בכפיפה אחת, תוך מאבק והשלמה אלה עם אלה.

עם ההתעוררות הציונית בעיירתנו — דוקא דרך הדור הצעיר, דרך התנועה הגדולה "השומר הצעיר" — נתוסף הנדבך החדש לחיים היהודיים שלנו. הגיעה הזמן להתעוררות לאומית חזקה, כיוון שעניבת החנק של שנאת ישראל והמלחמה הכלכלית ביהודים הלכה והתהדקה מסביב לצווארנו. מדיניות ה"אובשם" (Owszem) היתה למדיניות הרשמית של מפלגת ה"סאנאציה", ששלטה במדינה עד פרוץ המלחמה, והתירה למעשה באופן חוקי את החרם הכלכלי על היהודים, בהתחרותה עם ה"אֶנדציה", שגרסה מלחמה פיזית ביהודים עד כדי עקירתם מפולין בכל הדרכים.

החיים נעשו עצובים יותר, החגים קודרים יותר, הדאגות מרובות יותר — לאור המדיניות של השלטונות, שנהפכה לאנטישמיות בלתי־מרוסנת תחת השפעת ההיטלריזם העולה בגרמניה השכנה, העתידה לגרוף את כל העולם למערבולת דמים. והקרבן הראשון היינו אנחנו — היהודים.

חינוך יהודי ובתי־ספר בעיירה

החינוך היהודי, שהיה ביסודו דתי, כמוהו כהווי בעיירה, עבר גם הוא בתמורות העתים התפתחות בכיוון לחילוניות. תמורות אלה הרגשתי על בשרי. ילד הייתי וכבר נאבקתי בין החינוך הדתי לחילוני. התחלתי ב"חדר" ועברתי מ"זמן" ל"זמן" כל־מיני "חדרים", החל ב"חדר המתוקן" של **שרוֹן**, דרך ה"חדר" של המלמדים **אביגדור** (גרינברג), **מנדל אבא'ס**, **רפאל־הירש** ואחרים.

הלימודים ב"חדר" היו שיגרתיים ומשעממים. המלמדים היו ברובם זקנים, חסרי כישורים פדגוגיים ומעוף חינוכי. הילדים היו נענשים וסופגים מכות על כל סטייה קלה בהתנהגות,

במשטר הקשה המקובל, בשיטה חינוכית מפגרת שעבר זמנה. הבידור וההתפרקות היחידים של הילדים היו משחקי הילדים המסורתיים כגון משחק ה״מַטָה״ (מקל עם כדור), משחק ה״פּלַנט״ (מקל עם חתיכת עץ) ואחרים. מובן מאליו שהילדים לא היו מאושרים בתוך ״החדר״ המשעמם, בשעה שבחוץ קרץ להם חינוך אחר, חופשי ומתקדם יותר.

ובינתיים נהיה חינוך החובה לחוק בפולין, וידיעת השפה הפולנית והתרבות הפולנית נהיו הכרח חיים ותנאי להתפתחות. זה הכריע את הכף גם אצל הורַי האדוקים והסכימו לשלחני לבית־הספר היסודי היהודי החילוני, בו למדו בגילוי ראש ושפת ההוראה היתה פולנית. ובכל זאת היה זה בית־ספר יהודי לכל דבר. התלמידים והמורים והמנהל היו יהודים, וגם ההווי היה היהודי. גם הבתים, בהן שכן בית־הספר, היו של יהודים. אלה היו הבתים והמבנים של משפחת סגל הידועה, שהפולנים הפקיעום לצורך בית־הספר, לאחר שמשפחה זו עזבה את העיירה בעת מלחמת הבולשביקים. בית־ספר זה היה ראשית הפריצה של הילד והנער היהודיים מן החינוך המסורתי הדתי הבלעדי אל חינוך חילוני ומשותף לבנים ובנות. אני זוכר היטב אותו מבט סקרני, כאשר נראה נער יושב לצידה של נערה על ספסל אחד, ואת הביישנות של שניהם.

אחרי גמר הלימודים בבית־הספר, בצהרים, חזרתי מיד ללימודים ב״חדר״ עד הערב. המועקה היתה גדולה. ה״חדר״ הפסיק לעניין אותי לחלוטין, ולא הועיל הלחץ של ההורים לשמור על החינוך הדתי שלי ויהי מה. השתדלתי בכל כוחותי הדלים להתגבר ולהשלים

7-mio klasowa Publiczna Szkoła Powszechna
w Rożanie, powiat Makowski.

Nr. 64 por. IV

Rok szkolny 1933/34.

ŚWIADECTWO SZKOLNE

Plotka Szlama

urodzon dnia 19 r. w

(pochodzenia) religji (wyznania) mojżeszowego

uczeń klasy IV oddziału „C" otrzymuje za rok szkolny 1933/4

stopnie następujące

PRZEDMIOTY	I-sze PÓŁROCZE I okres	II okres	II-gie PÓŁROCZE III okres	IV okres
Sprawowanie	b. db	b. db	b. db	b. db
Religja	db	b. db	b. db	b. db
Język polski	db	db	db	db
Język niemiecki				
Rachunki z geomet.	b. db	b. db	b. db	b. db
Przyroda	db	db	db	b. db
Geografja	db	db	db	b. db
Historja	db	db	b. db	b. db
Rysunki	db	db	db	db
Roboty ręczne	b. db	b. db	b. db	b. db
Śpiew	db	db	db	db
Gimnastyka	db	db	db	db
Roboty kobiece				
opuścił dni				
Podpis ojca lub opiekuna	F. Plotka			

Wynik ogólny bardzo dobry

w Różanie, dnia 15 czerwca 1934 r.

E. Wigdersonówna
Wychowawca(czyni) klasy

Kierownik szkoły

תעודת־סיום הכיתה הרביעית בבית־הספר היסודי. חתומה אדה ויגדרסון (בוכנר).
א שיין פון ענדיקן פיר קלאַסן אין פאָלקס־שול. אונטערגעשריבן עדא ויגדרסאָן (בוכנער)

בין שתי שיטות החינוך הסותרות, למען שלום בית ובידיעה ברורה, כי החינוך בבית־הספר קרוב ללבי וממלא את כל משאלותי.

לבית־הספר ברוז'אן היתה גם התפתחות משלו. בגלל מציאותה היהודית של העיירה לא היה מנוס מלקיים בית־ספר יסודי כללי רק של ילדים יהודים, על מוריהם ומנהלם. מול זה היה קיים בית־ספר פולני, על טהרת הפולנים. בבית־הספר הפולני למדו ילדים לא רק של העיירה אלא גם מכל כפרי הסביבה. שני בתי־הספר פעלו זה לצד זה באין מפריע. אבל עם גאות האנטישמיות במשטר התחילו גם בתחום זה להציק ליהודים. הכריחו לקיים שיעורים של השפה הפולנית גם ב"חדרים" כדי להחדיר לילדים הדתיים, שאינם מבקרים בבית־הספר הכללי, את יסודות התרבות הפולנית. היה זה, למעשה, צעד מוסכם, לצאת ידי חובת קיום החוק של חינוך־חובה.

לימים היתה התפתחות נוספת. האנטישמיים לא קפאו על שמריהם. הם לא ראו בעין יפה קיום של בית־ספר כללי עצמאי יהודי, ויצאה גזירה להעביר את שתי הכיתות הגבוהות, ו—ז, לבית־הספר הפולני ולערבב אותם עם הילדים הנוצרים. צצה הבעיה של לימוד בשבת, ששום ילד יהודי, כמובן, לא העלה על דעתו דבר שכזה. התסיסה אחזה בכולנו. החלטנו על שביתת לימודים. התחיל מאבק ציבורי של פרנסי העיר ויצאה משלחת "שתדלנית" של הורים אל מוסדות המחוז במטרה להשאיר את בית־הספר היהודי על כנו לכל כיתותיו. אבל המשלחת חזרה מבוזה וחפויית־ראש. אני זוכר את אבי, שהיה במשלחת וחזר ממאקוב כשדמעות חונקות את גרונו. נאלצנו אפוא להשלים גם עם גזירה זו.

למדנו רק חמישה ימים בשבוע, וזה הכביד על לימודינו. האנטישמיות בין הילדים והמורים הלכה וגברה מיום ליום. המחנך שלנו, **פנז'ינסקי**, היה ממש גס־רוח והציק לנו בגלוי בשאלותיו האנטישמיות הפרובוקטיביות. חברי לכיתה מזכירים לי עד היום אותו ויכוח מר ביני לבינו על מצבם של יהודי פולין בעקבות מדיניותו הכלכלית האנטישמית של גראבסקי. בסיומו של אותו ויכוח, כאשר לא היה יכול עוד לעמוד בטענותי על היחס הרע ליהודי פולין, צעק אלי ברוגזה מרושעת:

"אל תדבר יותר! אתה מדבר כמו קומוניסט!"

מובן ששתקתי. אבל קראו לי לבירור אצל המנהל **זיבלבסקי**, בנוכחות הכומר. קראו גם לאבי, להודיעו איזה בן סורר אנוכי. היתה זו סערה בחיי הכיתה ובחיי שלי, ואני רק נער בן שלוש־עשרה. תחושה זו — מה שעלול להתרחש בעתיד — חדרה עמוק לנשמתי ודירבנה אותי כבר אז להשוב, איך לכלכל את דרכי בחיים.

בכיתה זו, בשנה הראשונה למעבר אל בית־הספר הפולני, היינו עדיין כיתה יהודית מלוכדת. אולם שנה לאחר מכן, בכיתה ז', היינו כבר כיתה מעורבת ממש והחיים נעשו קשים יותר. בכוונה נתנו שיעורים רציניים בשבת, כדי להכביד עלינו ולהכשילנו. שיעורי דת נתקיימו בנפרד. הויכוחים וההתנגשויות בינינו לבין הילדים הפולנים, חברינו לספסל הלימודים, היו מעשים של יומיום. התלוננו ונאבקנו, וכך זה נמשך עד שסיימנו את שנת הלימודים. רק שיעורי "הדת" (כלומר היסטוריה יהודית) של **אריה בוכנר** היו כקרן אור בשעות שהותנו בבית־הספר.

בעקבות המצב שנוצר הצטמק בית־הספר היהודי בבנייני סגל לחמש כיתות בלבד. ולימים, כאשר המנהל היהודי **רינג** הואשם בפעילות קומוניסטית, הועמד בית־הספר כולו תחת פיקוחו של המנהל הפולני ואבדה לו שארית עצמאותו.

התפתחותה של תנועת "השומר הצעיר", שחדרה בין כותלי בית־הספר, הראתה לנוער

את הדרך למוצא מסבכי מציאותנו לקראת עתיד יהודי טוב יותר. החלום על פתרון ציוני לשאלה היהודית המחריפה סחף אותנו ונתן לנו טעם חדש בחיינו והקל עלינו במצוקתנו. זרע התנועה נפל על קרקע פורייה והניב את פריו.

גדוד "בית־אלפא" של "השומר הצעיר" בל"ג בעומר. 1930.

"השומר הצעיר" ברוז'אן

בין כותלי בית־הספר, כאמור, צצה תנועת "השומר הצעיר". בה התרקמו התאים החברתיים של נערים ונערות, שקסם מיוחד היה נסוך על התארגנותם "השובבנית". הופיעה בתוכנו החולצה השומרית האפורה, העניבה הצופית; סמלי השכבות קרצו; נשמעה סיסמת הברכה השומרית "חזק ואמץ!" וכו'. כל זה מילאני סקרנות רבה. בכל נפשי השתוקקתי להיות בחברתם, הזדהיתי איתם בכול, אבל פחדתי מהבית וחששתי שלא אוכל לעמוד בכל אלה: גם בבית־הספר, גם ב"חדר" וגם בתנועה. קינאתי בחברַי, אשר חופש הבחירה ניתן להם כבר בגיל זה. האיסור על התנועה בביתי היה חמור ומוחלט. אולם הפיתוי לחיי חברה חופשיים אלה היה כה חזק, עד שהחלטתי להצטרף לקבוצה שהחלה אז להתארגן.

באותו זמן כבר היה "הקן" השומרי מאורגן על כל שכבותיו, קבוצותיו, גדודיו ומוסדותיו. זכורני שראש־הקבוצה הראשון שלי היה **דויד אובלודזינר** (שהיגר לארה"ב), והוא שאירגן אותנו. ה"אסיפות" התקיימו לרוב בחיק הטבע, ובימי חורף — בביתו. הקבוצה נקראה בשם "בנימין". מן החברים בקבוצה זו זכורים לי **אלתר רוזנפלד** (כיום בטבריה), **צבי שלונצ'יק** (בפאריז), **זאב קווארטוביץ'** (באורוגוואי), **יצחק גרודה** (נספה בשואה), **יעקב** (יוקל) **ניימאן**

(נספה בשואה), **זאב ספירשטיין** (בארגנטינה) ועוד שניים־שלושה, שהיו איתנו זמנית ונספו בשואה.

ראוי לאיזכור הרקע לצמיחת התנועה גם בעיירתנו. שום מוסדות תרבות ובידור לא היו אז ברוז׳אן, אף לא קולנוע. החשמל הגיע אלינו רק באמצע שנות העשרים. אי קטן של תאורה חשמלית היוו מפעלי בקר ובתי המגורים שם. פעולות התרבות התרכזו במועדוני המפלגות, אך זה הצטמצם להצגות חובבים, מופעים שונים או הרצאות של מרצים מוזמנים מבחוץ. כל זה לא ענה עוד על צרכיו של הנוער.

במציאות של דמוקרטיה פורמלית ושל המצוקה היהודית בפולין של הימים ההם נוצר כר נרחב להתפתחות חברתית ופוליטית של היהודים, ובעיקר — של הנוער. פסיפס המפלגות והתנועות היהודיות לא פסח גם על עיירתנו. את ״המזון״ הפוליטי והרוחני שאבנו מהעיתונות היומית והפריודית ביידיש ומן הספרייה המקומית. המציאות היהודית, על רקע הכלכלה הפולנית הרעועה והנתונה במשבר מתמיד, הגבירה את האנטישמיות הארסית. הנוער הרגיש כי הקרקע בוערת תחת רגליו. הוא חיפש מיפלט ופתרון לעתיד. התודעה הלאומית התגברה. המוצא הציוני היווה דרך ריאלית ביותר לפתרון השאלה היהודית. התנועה הציונית העמיקה שורשיה גם בהגינה על זכויות היהודים בפולין דאז.

תנועת ״השומר הצעיר״ הציונית והחלוצית מצאה את דרכה אל לב הנוער. מגמת חינוכה לתחייה לאומית והגשמה חלוצית בארץ־ישראל היכתה שורשים עמוקים בחיי הנוער בעיירתנו. במציאות זאת התארגן ״קן השומר הצעיר״ ברוז׳אן, שפעל שנים ארוכות, עד השואה. חניכיו היו מהגיל הצעיר ביותר (״כפירים״ ואחר־כך שונה ל״בני מדבר״), דרך הגיל הבינוני (״צופים צעירים״ ו״צופים בוגרים״), ועד גיל הבוגרים (״קשישים״). כל שיכבה חיה את חייה במסגרת הקבוצה, הגדוד או העדה. החינוך היה רבגוני ביותר. החינוך לצופיות נתן לצעירינו את הרגשת ההתפרקות והחופש המלא, החל בתרגילי־סדר של צעידה בקצב אחיד וכלה במשחקים צופיים בחיק הטבע, ערבי הווי, טיולים ברגל למרחקים, בילוי במושבות קיץ גליליות (השתייכנו לגליל מלאווה) וביקורים־מיפגשים ב״קני״ התנועה שבערים השכנות.

פעולות התרבות כללו, קודם כול, חומר ארצי־ישראלי וציוני כגון קריאות ושיחות על תולדות ״השומר״, סיפורי גבורה שריתקו בפשטותם. קריאות בסיפרות מובחרת ואקטואלית של הימים ההם היו מלוות שיחות עירניות ומשפטים סיפרותיים מעניינים. בהעדר בית־ספר תיכוני בעיירה היה החינוך בקן בסיס להשתלמות עצמית, מעודד קריאה ומביא תרבות לצעירי העיירה.

לתנופה גדולה זכה הקן ברוז׳אן עם כניסתו לאולם המרווח בבית הבוכנרים. היה זה האולם הגדול־יחסית והיפה שבעיירה, שחלונותיו פנו אל כיכר־השוק — מרכז העיירה. קישטנו את קירותיו בסיסמאות ותמונות, שביטאו את התקופה ואת הווי חיינו. לתוכניות הפעולות ניתן פומבי על־גבי הלוחות המקושטים של כל יחידה ארגונית. האולם היה שוקק חיים וחדוות נעורים. צלילי השירה השומרית וקצב הריקוד של הורה סוערת בערבים ובימי שבת וחג היו פורצים מחלונות הקומה השנייה והידהדו למרחקים. הם קראו לנוער להצטרף לאותו הווי מיוחד, שהיה למעשה מרד נעורים נגד המציאות היהודית בעיירה. זה לפעמים הרגיז את השכנים מסביב, וגם את הגויים, שכעסו על ״החוצפה היהודית״, אבל בסופו־של־דבר השלימו עם זאת כעובדת חיים.

הקן נהפך למרכז ציבורי ותרבותי ומשך רבים. שם הפעלנו את ספרייתנו, הגדולה יחסית,

שהיתה פתוחה לכול. בה הוקפד על הספר הטוב והנוער נמשך לפינת השכלה ודעת זו.

תנועת ״השומר הצעיר״ היה לה צביון מיוחד בעיירתנו. היתה זו בעיקר תנועה של נוער לומד, אך גם של נוער עובד ונוער חסר תעסוקה. התנועה פילסה לה את דרכה לליבות מיטב הנוער שבעיירה, העשירה אותו ברוח ובאידיאלים, ובמרוצת הזמן נהפכה למרכז של חיים חברתיים ותרבותיים.

קבוצת חניכות ״השומר הצעיר״ על רקע הגשר והנארב, עם המדריך אפרים בן־דור (בענדער).
רחל פריימאן, סגל, ז׳ני בן־דור, לאה לאך, אפרים בן־דור, יהודית, גרושקא; גוגול, פייגה קאווקה.
א גרופע חניכות פון ״השומר הצעיר״. אין הינטערגרונד די בריק און דער נארעוו.

עם התבגרותו של הקן צפו ועלו בעיותיהם של הבוגרים והקשישים בכל חומרתן. שאיפתם היתה ברורה: פרודוקטיביזציה והכשרה לעלייה. העלייה לארץ־ישראל היתה החלום והאידי־אל של כולנו. היציאה להכשרה והתכונה לעלייה ליכדו את דור הבוגרים לכל משימות התנועה בתקופה זו. הם היו חוט־השדרה של החיים הציבוריים בעיירה. מסביב לקן ״השומר הצעיר״ ברוז׳אן התרכזו כל הפעולות של ״החלוץ״, של ארץ־ישראל העובדת, הקרנות הלאומיות, השקל הציוני, הבחירות לקונגרס הציוני ועוד. אמנם **משה־אהרון פריזאנט** היה המורשה של הקק״ל בעיירה כציוני כללי, אבל הוא היה בין הבודדים שבעיירה. הבסיס והעורף של הציונות ברוז׳אן היה הקן השומרי.

כאמור, הכוח המניע בשיכבת הבוגרים היתה העלייה לא״י, וזו היתה תמיד בפרופורציה הפוכה בין הצרכים לבין האפשרויות. במקביל למצב בעלייה היו גאות ושפל בהתפתחות הקן. עם עליית מנהלי הקן, שהגיע תורם להגשמה, חלו שינויים בהרכב ההנהגה המקומית. (לפי

זה היינו מסמנים תקופות בקן שלנו: התקופה של אריה בוכנר, התקופה של חיים פרל וכד׳). המצב בעלייה קבע את נפשה של התנועה בכלל. עם גבור העלייה התרחב גם הקן, עם צמצומה — הצטמק.

תקופת הזוהר של ״השומר הצעיר״ ברוז׳אן היתה תקופתו של אריה בוכנר ז״ל, המורה והמחנך המוכשר, שהיה מייסדו של הקן ועמד בראשו שנים ארוכות, עד עלייתו ארצה. כולנו חייבים לו תודה והוקרה על כל הטוב והיפה שנתן לנו בחיינו. עם עלייתו של אריה מילא את מקומו חיים פרל ז״ל, גם הוא מורה־מחנך ובוגר סמינר למורים. בתקופתו נעדרתי מן העיירה עקב לימודַי בוורשה, אבל שמרתי על קשר הדוק עם הקן בעת ביקורַי בעיירה בעת החופשות והחגים.

גם תקופה זו היתה מעניינת במאבק על מעמדו של הקן בעיירה. מתחרינו עשו לנו ״צרות״. פעם גנבו לנו את הדגל של הקן לפני ל״ג בעומר ותוך ימים ספורים היינו נאלצים להכין דגל חדש (היִתכן ל״ג בעומר בלי דגל?), ופעם גנבו לנו את הספרייה, שנמצאה אחר־כך בבור של תפוחי־אדמה. גם כאלה היו ״מלחמותינו״.

והנה הגענו לתקופה חדשה — היציאה ההמונית להכשרה חלוצית, שגרפה גם אותי. נעניתי לקריאת התנועה והפסקתי את לימודַי. עם עלייתו של חיים פרל מילא את מקומו יצחק סנדורוביץ. בתקופה זו החל שפל בעלייה. השהייה בהכשרה נתמשכה ואלה שקצרה רוחם חיפשו מוצא בכיוונים שונים. הקן שלנו החל להתדלדל. חלק נואש מהסיכוי לעלייה ועזב את התנועה. לאור המצב הקשה נקראתי לחזור מההכשרה לפעילות בקן עם יצחק סנדורוביץ. עבדנו במשותף תקופה ממושכת ונשאנו בעול מול נחשול הייאוש שהדר לתנועה.

עם התחלת העלייה הבלתי־ליגלית, עלייה ב׳, והסיכוי המחודש להגיע ארצה התחיל המצב בקן להשתנות לטובה. הקן התחיל שוב להתרחב. חסרו לנו מדריכים ושמנו את הדגש על ליכוד שיכבת הבוגרים. העבודה העצמית של הבוגרים נעשתה קבועה. ניסינו אפילו לארגן מושבת קיץ עצמית של אחד הגדודים הצעירים, היות שהמושבות הגליליות בוטלו בגלל האנטישמיות הגואה. נזכר אני במושבת קיץ אחרונה זו, שאירגנו בכפר סמוך לרוז׳אן, אשר כמעט נגמרה באסון. שמענו בלילה, כי האיכרים מתכוננים להתנפל עלינו, והחלטנו לעזוב השכם בבוקר, אחרי שהאיכרים ייצאו לעבודה בעונה הבוערת. זכור לי פרט משעשע: היה בידנו אקדח־צעצוע כדי ״להתגונן״ בשעת הצורך. הסתלקנו בזמן ומנענו אסון כמעט בטוח.

עם עלייתו של יצחק סנדורוביץ בעלייה ב׳ נשארתי לבדי בניהול הקן. צירפתי אלי את שבתאי כץ כדי להכינו למילוי תפקידו. היתה זו תקופה קשה ומעניינת. מזמן הפסדנו את האולם הגדול במרכז העיר ושכרנו אולם אחר (אצל רייטשיק, ברחוב הלרה). באו לקן עשרות בני נוער חדשים והקן הגיע לממדים גדולים יחסית, שהזכירו את הימים הטובים ההם. ראויים לציון הנסיונות המוצלחים במופעים ואימפרוזות, שבאחד מהם השתתף שייקה ויינר מההנהגה הראשית. במרכז המופע היתה היצירה הארץ־ישראלית ״הרכבת״ מאת אברהם שלונסקי, שבוצעה בחן רב על רקע תפאורות מאולתרות מנייר.

אני זוכר את המיפקד האחרון שלנו בחג הפסח 1939, בו ניצבו קרוב למאה־וחמישים חניכים, על גדודיהם ודגליהם. אבל בתוכי רבצה מועקה. הרגשתי שזהו הסוף המתקרב והולך. לא נמצאו יותר מדריכים חדשים, שיוכלו להמשיך. ובסתיו אותה שנה פרצה המלחמה, והכול נקטע.

חודש מאי 1939.

יום ששי רגיל, ערב שבת בעיירה, יום השוק. יצאתי מבית העירייה (מאגיסטרט) אחרי שהסדרתי כמה עניינים, הקשורים בעלייתי ארצה. בקרבת מקום הדהד קולו הרם של רדיו, שעורר עניין בקרב העוברים ושבים אפילו ביום השוק. התקהלות של יהודים וגויים יחדיו. קולו של שר החוץ הפולני, יוזף בק, בקע מתוך הרדיו. דבריו נגעו בתביעות הגרמניות לפרוזדור גדאנסק. המתח הבינלאומי הגיע לשיאו. השר הצהיר, שפולין תעמוד על נפשה בכל נסיון של פלישה נאצית. הגויים מסביב התלהבו. לבי היה מר עלי. הקרקע בערה תחת רגלי. עזבתי את המקום. על קירות הבתים התנוססו כרוזי ה"אֶנדקים" "אל תקנו אצל יהודים", מלווים בקריקטורות אנטישמיות, שהודבקו על־ידי העירייה והמשטרה. בכל ישותי הרגשתי את הסערה ההולכת ומתקרבת.

ומה יהא על היהודים ?

הלכתי כסהרורי. כשהגעתי לביתי, תרתי אחר הדוור בציפייה לקבלת הוראות אחרונות ליציאה לווארשה לטרנספורט העלייה הבלתי־ליגאלית (עלייה ב׳).

המלחמה הקרבה הורגשה באויר ונהיתה מוחשית ביותר. פרוץ המלחמה היה עניין של ימים או שבועות. במחנה הפולני התחילה התעוררות מסוימת והכנות למלחמה. הוכרז על "מלווה בטחון", ואילו היהודים נקראו למלא את "חובתם הפטריוטית" — אותם היהודים שנפלו קרבן לסחיטה ולחרם. היהודי נמצא בין הפטיש והסדן, מה עוד, שמקורות הפרנסה נסתתמו. נוסף לחרם הכלכלי המאורגן סופגים היהודים מכות ואין מושיע. הנוער היהודי החל מתכווץ ומסתגר בד׳ אמותיו. הטיולים בערבים בכביש הפולטוסקאי החלו להתקצר. לכל היותר עד "הצלב" (פינת הכביש המחבר דרך "הוויימקה" אל הגשר). הסכנה אורבת בכל פינה. הנוער היהודי מטייל בערבים רק "בשוק". מדי פעם היתה פולחת את חשכת הליל צווחה של יהודי מוכה או נרדף, שחש על עורו את נחת זרועם של הפולנים. בערבים כאלה היו בני הבית צמודים לחלונות בחרדה, בציפייה לבואי. אבן נגולה מעל לבם בראותם אותי בריא ושלם.

הפעילות היחידה שנותרה עדיין היתה בתנועות הנוער ובראשן "השומר הצעיר". הקן הוכן לחילופים למקרה של עלייה לארץ. לא ידענו מתי יבוא אותו יום גאולה, לו ייחלנו רבות. היו קשיים שגרמו לדחיית העלייה מיום ליום, משבוע לשבוע ומחודש לחודש.

זו היתה המציאות של עיירתנו ומציאותה של יהדות פולין בכללה. אנטישמיות, חרם כלכלי, סכנת מלחמה נגד גרמניה הנאצית, סגירת שערי ארץ־ישראל בפני העליה. חוסר מוצא ללא תקווה.

ואילו אנו הצעירים חיפשנו את המחר.

לצאת מהמחנק ! לפרוץ את ההסגר ! אחר שנים של ציפיה לעלייה רצינו לברוח ויהי מה ! הבשורה על עלייה ב׳ היתה כקרן אור בחיינו האפלים. אלה שזכו לעלייה זו היו מאושרים, ואני ביניהם.

הדואר הגיע והוא הכיל הודעה גואלת על תאריך העלייה. חברַי לעלייה קיבלו גם הודעה על מקום ההתייצבות בווארשה. אני לא קיבלתי הודעה על מקום ההתייצבות ועל כן מצבי לא היה ברור. החלטתי לעזוב ולצאת יחד עמם לווארשה. כשהגעתי להנהגה הראשית בווארשה נודע לי, כי תאריך עלייתי נדחה לטרנספורט הבא. הודעתי מייד על הישארותי במקום ועל אי־שובי לרוז׳אן. הציעו לי להמתין עד מחר, אולי במקרה לא יופיע אחד

מהמיועדים לעלייה לאלתר. למחרת התייצבתי במקום שנית והתברר, כי אכן הגיעו שני ביטולים, כך שנתפנה עבורי מקום. אמנם שיחק לי מזלי, אך היה עלי להסדיר את עניין השיחרור משלטונות הצבא בפולטוסק. נותרו לי 48 שעות בלבד עד לעזיבת אדמת פולין. הזמן דחק ביותר והחלטתי לנסוע לפולטוסק ולסדר את העניין במקום. לאחר נסיעה מייגעת הגעתי למקום ומייד פניתי למשרד הצבא. נתקבלתי על־ידי קצין פולני נכה (קטוע־יד) והתפתחה בינינו שיחה עירנית ומעניינת על סיבות עלייתי. הוא החל להשיח את מר לבו לפני ואני התחמקתי ועניתי, כי מטרת נסיעתי הינה טיול. הוא ניסה להניעני מלעזוב את פולין וטען, כי פולין זקוקה ליהודים וכי מצבה חמור. לבסוף ביקש להבטיח לפחות את שובי לפולין לאחר ה״טיול״. וכי מה יכולתי לענות לו? ״ודאי שאחזור.״ העיקר — לקבל היתר־יציאה ולצאת בהקדם האפשרי. הוא קיצר את הפרוצדורה הביורוקרטית וכעבור שעה קלה היה בידי היתר כדרוש. הוא נפרד ממני בידידות ואיחל לי נסיעה צלחה.

נשאר לי פנאי משעות הצהרים עד למחרת בבוקר. הייתי במרחק 31 ק״מ מרוז׳אן והחלטתי, לאחר היסוסים, לשוב אליה בפעם האחרונה לפני עזיבתי. היה זה יום היריד ברוז׳אן, והמולה ורעש ברחובות. ושוב כרוזי החרם האנטישמיים ה״טריים״ מתנופפים על־יד החנויות היהודיות ומעל עמודי החשמל. יהודים, אותם פגשתי, תהו ושאלו מה קרה? אף בני משפחתי היו מוכי תדהמה. סיפרתי להם את אשר עבר עלי ביומיים אלה. העלינו מעט זכרונות והסתכלתי בכל בני משפחתי ודמעות חנקו את גרוני. היתה לי הרגשה שלא אראה אותם לעולם.

האוטובוס (הממלכתי) עבר ברוז׳אן אחרי־הצהרים והחלטתי לצאת עמו את העיר ולא להמתין עד למחרת. הגעתי לאוטובוס ושם ציפתה לי הפתעה מרגשת. נדמה היה לי שרק בודדים ראוני בשובי העירה. והנה הופיעו רבים: חברי התנועה, מכרים וסתם יהודים. באו להיפרד ממני, לשלוח דרישות־שלום, ומי סתם כדי לראות בן־עיר שעוזב לנצח. איני מבין עד היום, איך הידיעה על הופעתי בעיירה ביום היריד עשתה לה כנפיים. היתה זו חוויה, אותה לא אשכח לעולם.

כשעליתי לאוטובוס והסתכלתי מלמעלה על ההמון, שהתרכז במקום ביום כזה ובשעה כזו ללוות בן־עיר אחד שעולה ארצה, נשרה דמעה על לחיי. דמעה של צער ושמחה כאחד.

אכן, יקרת לי, רוז׳אן עד מאוד...

אפרים בן־דור (בענדער) / תל־אביב

פרקי רוזשאן

הקדמה

געבליבן זענען אונדז די זכרונות. מיר לעבן און זיי לעבן אין אונדז. ביזן לעצטן טאָג וועלן מיר זיי געדענקען. ווי ליכט־שטראַלן, מאנכמאָל שיינענדע און מאַנכמאָל מאַטע, דרינגען זיי דורך די ווייטקייטן פון דער פארגאנגענהייט, וועלכע ווערט אלץ מער נעפלדיק אין פארלויף פון דער צייט, מיט די טעג, יאָרן, צענדליקער יאָרן. און כדי צו פאַראייביקן אונדזער יידישער פראַקטפולער פארגאנגענהייט, אונדזער יידישער רוזשאן, פרווון מיר

צונויפצוזאמלען אלע פערל פון אונדזער יידישן לעבן אין שטעטל. מיר ווילן דערקענען דעם קוואל, פון וועלכן אונדזערע עלטערן האָבן געשעפּט דעם כוח און מוט אויפצוהאַלטן דאָס לעבן און ממשיך זײַן אין דעם לאַנגן מאַרטירער־וועג פון יידישן פאָלק. און דער המשך האָט געפונען דעם אויסדרוק אין אויפשטעלן די מדינת ישראל, דווקא נאָכן גרויסן חורבן און אומקום פון אונדזער פאָלק.

דאָס שרייבן דעם בוך דורך עטליכע צענדליקער פון אונדזער שטעטל איז א גרויסער און מינימאַלער חוב, וואָס מיר קומען אלע מיטגלידער פון אונדזערע משפחות און חברים פון אונדזער שטעטל, וועלכע האָבן נישט דערלעבט און נישט זוכה געווען צו זען דאָס אויפקום פון פאָלק ישראל אויף זײַן היסטאָרישער ערד. מיטן אויפשטעלן דעם דענקמאָל שליסן מיר זיך אָן צו די אַנדערע יידישע קהילות, וועלכע זענען פאַרניכטעט געוואָרן, און זייערע איבערגעבליבענע זענען מקיים זייער צוואה — נישט פארגעסן! מיר שרייבן צו אָ קליינעם קאַפּיטל אין דער יידישער געשיכטע און גיבן אַ פילדייטיקע תשובה אַלע שונאי־ישראל, וועלכע האָבן נישט נאָר געמאָרדעט נאָר אויך געיאָרשנט, און ווילן אויסמעקן אונדזער זכר אין דער געשיכטע פון זייערע לענדער, לענדער וועלכע מיר האָבן געבויט צוזאמען מיט זיי, מיטן שווייס און בלוט פון יידן אין משך פון הונדערטער יאָרן.

דאָרטן האָבן אונדזערע עלטערן געפירט זייער פילפאַרביקן יידישן לעבן אין דער פיינד־ליכער קריסטליכער אומגעגנט, און האָבן גלייכצייטיק זיך אינטעגרירט עקאָנאָמיש און פּאָליטיש דורך א שטענדיקן קאמף פאר זייערע רעכט. דאָס זענען געווען האָרעפּאָשנע יידן, בעלי־מלאכות און ארבעטער, קרעמערס און סוחרים, שטעטלשע און דאָרפישע, חסידים און מתנגדים און סתם יידן. געווען צווישן זיי מענטשן פון אלע פּאַרטייען, נאַציאָנאַלע און סאָציאַליסטישע, און אויך יוגנט פון אַלע באַוועגונגען, וואָס זייער וויזיע איז געווען דאָס גליק פון דעם יידישן פאָלק און פון דער גאנצער וועלט. יעדער אויף זײַן שטייגער האָט געשטרעבט צו דאָס בעסטע און שענסטע.

אויפן עקאָנאָמישן און געזעלשאַפטליכן באַדן פון א טיפּישער יידישער שטעטל אין פּוילן צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, פון אָנפאַנג פון דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט ביז איר ליקווידירונג מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. האָט זיך דאָ געפירט א געוויינליכעס יידישעס לעבן מיט א באַזונדערן יידישן לאָקאַלן קאָלאָריט. פון אָט דאָס לעבן זענען אויסגעוואקסן און האָבן זיך ענטוויקלט אַלע געזעלשאַפטליכע און פּאָליטישע באַוועגונגען, וואָס זייער העכסטער ציל איז געווען ברענגען רעטונג און אויסלייזונג דעם פאָלק און דער מענטשהייט, אָדער ווייניקסטנס מינדערן די יידישע נויט, וועלכע האָט זיך פאַרגרעסערט מיט דער צייט צוליב די אַנטיסעמיטישע פאַרפאָלגונגען, און די פּעטליע פון האַס און אונטערדריקונג איז געוואָרן וואָס ענגער און ענגער.

די ענטוויקלונג פון די באַוועגונגען און פּאַרטייען איז געווען ווי אַן אָפּשפּיגלונג פון דער אַלגעמיינער יידישער ווירקליכקייט, אָנגעפאַנגען מיט דער "אגודת ישראל", וואָס די רעגירונג האָט זי געשטיצט און וועלכע האָט געהאט טיפע וואָרצלען אין דאָס גרויסע רעליגיעזע יידנטום, דורך די סאָציאַליסטישע פּאַרטייען ווי דער "בונד" און רעכטע און לינקע "פועלי ציון", ביז די ציוניסטישע פּאַרטייען פון אַלע נייגונגען. דער ספּעציפישער וואָג פון אלע באַוועגונגען איז געווען פאַרשיידן אין יעדער תקופה, פּאַראַלעל צו דעם וואָס האָט זיך געפירט אין גאנצן יידישן פאָלק און אין דער מדינה אין וועלכער זיי זענען געזעסן. עס איז וויכטיק צו באמערקן, אז אין רוזשאַן, אין די צוואנציקער און דרייסיקער

יאָרן, האָבן אין דער געזעלשאַפטליכער טעטיקייט זיך אויסגעצייכנט די לינקע "פועלי ציון" און "השומר הצעיר". און דאָס אויסער די "אגודת ישראל", וואָס האָט געהאַט אַ פעסטע פּאָזיציע אין די ברייטע, רעליגיעזע און קאָנסערוואַטיווע שיכטן. איר פּאָזיציע איז שוואכער געוואָרן פארן אויסברוך פון קריג, ווען די באַוועגונג פון דער "מזרחי" האָט פאַרברייטערט איר איינפלוס אין אָט די שיכטן און האָט זיי צוגעצויגן צום ציוניזם.

דאָס אַלץ איז מערדערליך פארשניטן געוואָרן און מער נישטאָ. נאָר ווי פון פייער געראַטעוועטע האַלעוועשקעס זענען מיר געבליבן כדי צו דערציילן דערינערונגען און כדי זיי צו פארשרייבן אין א בוך — נאָך אַ קאַפּיטל פון יידישער טראגישער געשיכטע, אַ מצבה פאר אונדז און פאר די קומענדע דורות.

לאַנדשאַפט און לעבן

א באַזונדערס שטעטל איז געווען רוזשאַן און א באַזונדערן חן האָט זי פאַרמאָגט. ערשטנס, צוליב איר געאָגראַפישער פּאָזיציע. אין די פלאַכן פון מאַזאָוושע האָט זיך אויפגעהויבן אונדזער שטעטל אויף אַ באַדייטנדעס בערגל, אויף דער מערב זייט פון דעם טייך נאַרעוו. און ווער פון אירע איינוואוינער האָט זיך נישט גרויס געהאַלטן מיט דעם ברייטן טייך? ווען דו ביזט געקומען אין שטעטל אריין איבערן טייך, דורכן בריק, אַ הילצערנער בריק מיט א "געשיכטע", האָט זיך דיר אויסגעדוכט, אַז דו שטייגסט אַרויף אויף א לאַנד פון בערג. און אזוי אויך פון צפון זייט, פון אָסטראָלענקא. דאָס שטעטל איז געלעגן אויף בערגלעך, וועלכע האָבן זיך געצויגן צו דרום צו, שטאַרק נאָענטביים טייך, און געמאכט א שטאַרקן איינדרוק. נאָר אין מערב זייט האָט זיך געצויגן דאָס פלאַכעניש און זיך צוזאַמענגעהאָפטן מיט די פלאכן פון מאַזאָווע ביז מאָקאָוו און פולטוסק. די רוזשאַנער האָבן געהאט אַ גפּיל, אז זיי זיצן אויבן אויף בערג און קוקן אַראָפּ אויף א וווּנדערשיינער לאַנדשאַפט, וואָס ציט זיך ווייט ווייט איבערן טייך, און ארום און ארום פעלדער און לאָנקעס ווי פּילפּארביקע טעפּיכער, וועלכע בייטן זייערע קאָלירן לויט די סעזאָנען פון יאָר. דאָס טיפע גרינקייט פון די וועלדער האָט אָפּגעשלאָסן דעם האָריזאָנט ערגעץ ווייט אויף דער ליניע פון הימל.

יעדער סעזאָן און זיין באַזונדערע שיינקייט. עס קומט דער פרילינג און דער אייז נעמט זיך רירן. לאַנגזאַם ווערט ער צושמאָלצן און דער טייך גיסט זיך אַריבער איבער זיינע ברעגן און פארפלייצט ברייטע שטחים. דאָס בילד פון די מעכטיקע וואַסערן פלעגט ארויסרופן אין הארץ א געפיהל פון שטאָלץ און אויך פון מורא. ביז דעם צופוסנס פון בארג פלעגט דאָס וואַסער דערגרייכן און דראָען צו פאַרפלייצן די אָרעמע הייזלעך פון די גויים און די יידן צוזאַמען. אָבער עס ווערט וואַרעמער און וואַרעמער און דאָס וואַסער טרעט אָפּ און מען וואַרט שוין אויפן נאָענטן זומער, זיך באָדן אין טייך, שווימען פון ברעג צו ברעג, זיך שיפן אויף לאָדקעס, שפּאַצירן אין פעלד און וואַלד און אנדערע זומער פאַרגעניגנס. דער טייך פלעגט זיך צוזאַמענשריינקען אין זיינע שטענדיקע ברעגעס און עס פלעגט זיך באווייזן די גרויסע ברייטע לאָנקע, ווו ס'פלעגן זיך פּאַשען די בהמות און אויך די באַרימטע רוזשאַנער קאָזעס, וועלכע זענען געוואָרן אַ סימבאָל פון דער יידישער רוזשאַן און א צונאָמען פאר אירע יידן. און ווי אזוי וועל איך דאָס נישט דערמאָנען די ציגן און די ציגע־לעך, וועלכע האָבן זיך געהאָדעוועט אין אונדזער גאָרטן ווען כ'בין געווען אַ קינד. אוי ווי ס'האָט באַנג געטון, אַז מ'האָט געשאָכטן די ציגעלעך די זכרים! זייערע ווייכע

פעלעכלעך זענען געבליבן אן אַנדענק און באַפּוצט די פּאַדלאָגע ביז מיין לעצטן טאָג אין שטעטל.

דער פרילינג האָט געבראַכט מיט זיך זיינע באַזונדערע ריחות. די דופטן פון די בליענדע פרוכט־בוימער אין די גערטענער און דער אַראָמאַט פון דעם בעז פלעגן זיך טראָגן אין דער לופט און זיך צוזאַמענמישן מיטן ריח פון פריש־געשניטענעם ערשטן היי. די וואַרעמקייט פלעגט זיך שטאַרקן און אַט איז שוין גוט וואַרעם און מען קאָן שוין גיין זיך באָדן אין טייך און הנאה האָבן פון אַ גוטן שווימען. די באָדע־פלעצער אין טייך, ווען איך בין געווען א קינד, זענען געווען באַזונדער פאר מענער און פאר פרויען, און באָדע־אַנצוגן האָט מען דאַן נאָך נישט געזען אין אונדזער סביבה. ווען ס'איז אריין די מאָדע פון באָדע־אנציגער אויך אין רוזשאַן, האָבן זיך די באָדע־פלעצער זייער דערנענטערט און דאָס שווימען אין טייך איז געוואָרן זומער־צייט א געזעלשאַפטליכע באגעגעניש פון רוזשאַנער יוגנט, און דער ברעג פון נארעוו איז געוואָרן א פּליאַזשע ווי ס'פירט זיך אויף דער ברייטער וועלט. די באַזוכער פון דער "פּלאַזשע" זענען געווען מערסטנס יידן. די שטעטלשע לײדיקגײיער פלעגן אויסנוצן די זומער טעג זיך "אָפּצובריענען", אָבער די מערסטע צאָל פון די באָדערס פלעגן קומען נאָכמיטאָג נאָך דער אַרבעט און פרייטיק ערב שבת. האָסט געקענט זעען יונגע און אויך אלטע מיט בערד, וועלכע האָבן אויסגענוצט דעם טייך אַנשטאָט אַ מקווה. איז טאקע נישט קיין וואונדער, אז רוזשאַן האָט ארויסגעגעבן אַ סך יידישע שווימערס.

אָבער דאָס שווימען זומער אין טייך איז געווען נישט נאָר א פארגעניגן נאָר מאָנכמאָל אויך א סיבה פון אומגליק. נישט געווען כמעט קיין זומער עמיצער זאָל נישט דערטרונקען

ה"ווימקא" — בדרך אל הגשר שעל הנארב.
די וויעמקא — אויפן וועג צום בריק וואָס איבערן נארעוו.

ווערן. ווייל דער טייך איז געווען גרויס און פיל מאָל אכזריותדיק און פלעגט פאַרשלינגען זיין קרבן.

איינער פון די פאַרווײַלונגס־מיטלען אין שטעטל איז געווען דאָס שפּאַצירן. רוזשאנער האָבן ליב געהאַט צו שפּאַצירן. דער שפּאַציר פלעגט זיך אָנהויבן אויף די טראָטואַרן ארום דעם פּירקאַנטיקן מאַרק און זיך ציען ביז דעם פּולטוסקער שאָסיי, די וויעמקע, וואָס האָט פאַרבונדן דעם הויפּט־שאָסיי ביזן בריק. אַ לענגערער שפּאַציר, וואָס מען פלעגט מאַכן שבת און יום־טוב, איז געווען איבערן בריק ביז די קאַשאַרן, אין קליינעם וועלדל און ווייטער. און ווער האָט דען נישט שפּאַצירט אין רוזשאַן? — אַלע, אין יעדן עלטער! און מער פון אַלעמען די יוגנט, וואָס איז געווען אָנגעזאַפּט מיט ראָמאַנטיק און פּילבאַר צו דער שיינקייט פון דער ארומיקער נאַטור. אין דער נאַטור האָט די יוגנט זיך אויסגעלעבט אין פרייד און געלעכטער, אין זינגען און שפּילערייען. אזוי האָט זיך עס געצויגן ביז די יידן־האָס האָט אָנגעהויבן צו בושעווען. מיטן פאַרשטאַרקן זיך פון דעם אנטיסעמיטיזם זענען קירצער געוואָרן די שפּאַצירן ביז זיי זענען איינגעשרומפּן געוואָרן אויף די טראָטואַרן פון מאַרק און נישט מער.

צווישן די זומער פאַרווײַלונגען דאַרף מען דערמאָנען די דאַטשע פון רוזשאַן, וואָס איז געווען אַ פּריווילעגיע פון די "רייכערע" אלס אַן ענדערונג אין זייער לעבן אָדער פאַר די קראַנקע און שוואַכע — אין דערבייאיקן דאָרף קאַשעוויץ. מיר, די יוגנט, האָבן זיך נישט געגנויטיקט אין דאַטשע. מיר האָבן זיך באַנוגנט מיט אַ פּאַרציע ליאָדעס (אויף ריינעם שמאַנט און פּראָדוצירט אויף אַ פּרימיטיווו אופן, אין אַ קופּערנע פּאָס וואָס דרייט זיך אין אייז, וועלכן מען היט אין אַ נאַטירליכן "אייזקאַסטן", אין אַ גרוב אין דער ערד, אָנגעגרייט נאָך ווינטער־צייט און באַדעקט מיט איזאָליר־מאַטעריאַל ווי סטרוזשקעס) אָדער מיט אַ גלאָז לימאָנאַדע פון אַ גרויסן קופּערנעם באַלאָן, וואָס שטייט אין אייז. ווער פון די יוגנטליכע האָט דאַן געדאַרפט מער, כל זמן דאָס יידיש לעבן האָט זיך געפירט אין געוויינליכן שטעג, אפילו מיט די אנטיסעמיטישע דראָאונגען.

אוועק זענען די וואַרעמע טעג פון תמוז און אב און געקומען די טעג פון אלול און די יום־טובים. דער הערבסט שפּרייט אויס זיינע גרויע און כמורנע פליגלען. די פרייד אין פעלד און וואַלד איז געקומען צו אַן ענד, אָבער איז ניט פאַרשווונדן אינגאַנצן, נאָר זיך אריבערגעקליבן אין די שטיבער און אין די לאָקאַלן.

אין הערבסט, ווען די פּויערים נעמען צוזאַמען די געראַטעניש פון די פעלדער, האָט מען אָנגעהויבן זיך גרייטן צום ווינטער. אָנגרייטן קאַרטאָפל, קרויט, האָלץ — דאָס זענען געווען די דאגות פון יעדער משפּחה. דער הימל איז שוין פאַרכמורעט און בייזע הערבסט רעגנס שמייסן די ערד, מען נעמט אַראָפּ די דאָפּלטע פענצטער פון די בוידעמער און מען שטעלט זיי אריין אלס "הילף" צו די שטענדיקע פענצטער און מען פאַרשטאָפּט די שפּאָלטן מיט גרינעם מאָך. דער טייך, וואָס האָט זיך זומער שטאַרק איינגעשריינקט, נעמט זיך ווידער פאַרברייטערן און אריבערגיין זיינע ברעגעס פון די פילע וואַסערן וואָס שטראָמען פון די בערגלעך. די גאַסן זענען פול מיט בלאָטעס און קאַלוזשעס, איבערהויפּט אין די גאַסן וועלכע זיינען נישט ברוקירט און האָבן נישט קיין טראָטואַרן. דער ערשטער פראָסט צייכנט זיינע פראָסט־בלומען אויף די שויבן און זאָגט אָן, אַז דער ווינטער קומט שוין אָן. די וועלט איז כמורנע און ווי אָפּגעשלאָסן.

און אָט איז אַראָפּ דער ערשטער שניי. די גאַנצע אַטמאָספער האָט זיך באַלד געביטן.

אַלץ אַרום און אַרום איז ווייס איינגעדעקט מיט אַ ווייסן איבערדעק און די גרינע פלעקן פון די וועלדער ווייט ביים האָריזאָנט, אויפן קאָנטראַסט פון דער בלענדענדער ווייסקייט, זעען זיך אַרויס נאָך שטאַרקער ווי זומער אין דער באַגעגעניש מיטן הימל. די קעלט שטאַרקט זיך און שטיקער אייז באַווייזן זיך אין טייך, וועלכער האָט געביטן זיין קאָליר אויף גאָר טונקל. ביסלעכווייז פאַרפרירט דער ווינטער די וואַסערן פון טייך, און איין פרימאָרגן שטייט מען אויף און מען זעט, אַז דער טייך איז פאַרגליווערט, פאַרפראָרן. דער אייז ווערט גרעבער און גרעבער, ביז ער ווערט ווי אַ פעסטער דעק אויף די פליסנדע וואַסערן אונטער אים. אויך דער שניי, וואָס פאַלט אָן אָן אויפהער און באַדעקט דעם אייז, פאַראייניקט די ביידע ברעגעס צו איין שטח, ווי עס וואָלט גאָר קיין טייך נישט געווען אויף דער וועלט. פון אויבן פון באַרג קענסטו זעען מענטשן, וועלכע גייען אַריבער דעם טייך אָן שום מורא און נאָך זיי פאָרן שוין שליטעלעך און שליטנס געשפּאַנט צו פערד. נאָר די בריק דערמאָנט אָלעמען, אַז דאָ פליסט אייגנטליך אַ טייך. די טעג זענען קורץ און די נעכט לאַנג. דאָס לעבנס־פרייד שטופּט ווידער אַרויס אַלעמען אין דרויסן. ווידער שפּאַצירן, ווידער אויספלוגן און שטיפערייען — אין פּאַסיקע, וואַרעמע מלבושים — און לעבן זאָל דער ווינטער!

ווער געדענקט דאָס נישט די שמחה און פאַרגעניגנס פון ווינטער? פון די באַהעלטעניש נעמט מען אַרויס די שליטעלעך און מען לאָזט זיך פליען באַרג אַראָפּ מיט אַ שרעקלעכער געשווינדקייט. די קליינע שליטעלעך זענען אָנגעפולט מיט ייִנגלעך און מיידלעך, און פרייד און געלעכטער און אַ גוטער טומל אַרום. די מערסטע וואָס נוצן אויס די פאַרווייִלונגען זענען ווידער אונדזער יידישע יוגנט, מיטגלידער פון באַוועגונגען און פּאַרטייען, קינדער פון שולן און "חדרים". שניי און בערגלעך אַראָפּצושליטלען זיך זענען געווען אַ סך, און ווער ס'האָט געהאַט ליזשוועס און געווען פלינק געניט, האָט געמאַכט אַ לעבן אויפן גרויסן אייז־שפּיגל וואָס איבערן טייך.

אויך דער ווינטער האָט אַן ענדע, און אַזוי פאַרמאַכט זיך דער ראָד פון די סעזאָנען מיט זייער שיינקייט און פילפאַרביקייט, יעדער סעזאָן מיט זיינע פריידן און שפּילערייען. אַזוי האָבן מיר געלעבט אונדזער לעבן אין קלימאַט און לאַנדשאַפט פון פּוילן אין משך פון פילע דורות. און פּלוצים האָט זיך אַלץ געענדיקט, אָפּגעשניטן געוואָרן, און יידן זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון לאַנד אויף אַן אכזריותדיקן אופן, וואָס עס איז נישטאָ קיין ביישפּיל דערצו אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט.

די לאַנדשאַפט איז געבליבן, דאָס לאַנד איז געבליבן, די זון שיינט ווי אַלע מאָל, אָבער קיין יידן זענען שוין דאָרט נישטאָ. געבליבן זענען נאָר די זכרונות.

דאָס געשטאַלט פון שטעטל

אין דער באַזונדערער נאַטירליכער לאַנדשאַפט פון אונדזער שטעטל איז ענטשטאַנען אַ באַזונדערעס יידישעס לעבן. כ'ווייס נישט פון וואַנען קומט צו אונדז דער באַזונדערער דיאַלעקט פון יידיש. עס איז אַ פאַקט, אַז אונדזער יידיש איז געווען אַנדערש ווי דאָס יידיש אין דער שכנותדיקער מאַקאָוו, נאָר 19 ק"מ דערווייטערט פון אונדז און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ שאַרפן "ריש", אָדער פון דאָס יידיש אין אָסטראָלענקאַ, 27 ק"מ פון אונדז און ענליך צו דאָס ליטווישע יידיש, אָדער פון פּולטוסקער יידיש, 31 ק"מ ווייט פון אונדז און זיצט אויך אויפן נאַרעוו.

די געאָגראַפישע און טאָפּאָגראַפישע פּאָזיציע פון רוזשאַן, אויפן הויפּט־וועג צווישן וואַרשע און רוסלאַנד, האָט זי געמאַכט אַ סטראַטעגיש פּונקט (איינעם פון סך) אויפן נארעוו. צו דעם צוועק האָט מען דאָרט אויפגעבויט אונטערערדישע פעסטונגען (פאָרטן) נאָך אין די צארישע צייטן. דאָס איז אויך געווען די סיבה, וואָס רוזשאַן איז חרוב געוואָרן אין יעדער מלחמה פון די פיל מלחמות, וועלכע האָבן זיך געפירט אין דעם לאַנד אין פילע תקופות. אויף דעם זאָגן עדות אַלע היסטאָרישע דאָקומענטן.

דער קרייז האָט זיך גערעכנט אלס איינע פון די אַגריקולטורעלע געגנטן, כאָטש אַ טייל פון אים איז געווען באַדעקט מיט וועלדער. די פוילישע באַפעלקערונג פון דער געגנט האָט געלעבט בעיקר פון ערד־אַרבעט, פי־צוכט, פישעריי און וועלדעריי. אַדמיניסטראַטיוו האָט רוזשאַן געהערט צום פּאָוויאַט מאַקאָוו־מאַזאָוויעצק. די אגריקולטור אין דער געגנט איז געווען עקסטענסיוו. אָפּגעשטאַנען און צעטיילט צווישן פיל פויערים מיט קליינע פאָל־וואַרקעס. איך געדענק נישט קיין גרויסע הויפן אין אונדזערע געגנטן.

דער פאַרקער מיט אונדזער שטעטל האָט זיך געפירט אויף שלעכטע שאָסייען, און צו די דערפער — אויף נישט ברוקירטע וועגן. די נאָענטסטע באַן־סטאַציע, אויף די ליניע וואַרשע—אָסטראָלענקאַ, איז געווען פּאַשעקי, 14 ק"מ פון רוזשאַן. די אָרעמקייט פון דער געגנט, דאָס פעלן פון אינדוסטריע און שלעכטע טראַנספּאָרטאַציע האָבן גורם געווען צו אָפּגע־שטאַנענקייט און א נידעריקן לעבנס־ניוואָ.

אין אָט דער אָפּגעשטאַנענער אַגראַרישער געגנט האָט געשטעקט רוזשאַן. קיין וואַסער־איינריכטונגען אין די הייזער זענען נישט געווען. וואַסער האָט מען געשעפּט אויף אַ פּרימיטיוון אופן פון די פּולע ברינעמער. נאָר איין פּאָמפּע איז געווען אין שטעטל, אין מיטן מאַרק, און זי האָט געגעבן ארבעט די אלע וואַסער־טרעגער, וועלכע פלעגן שלעפּן אין עמערס מיט פידעס אויף די אַקסלען וואַסער פאַר די הייזער פון שטעטל. עלעקטריע האָט מען אריינגעפירט אין רוזשאַן נאָר אין העלפט פון די צוואַנציקער יאָרן, ווען מען האָט אויפגעבויט די שטאָטישע עלעקטרישע־סטאַציע. און דאָך איז רוזשאַן געווען אַ שטאָטישער צענטער, וואָס האָט צוגעשטעלט דער גאַנצער סביבה אלע קאָנסומיר־פּראָדוקטן. די מערסטע פּאָליאַקן, וועלכע האָבן געלעבט אין שטעטל, האָבן זיך פאַרנומען מיט שטאָטישע פאַכן און אויך א ביסל לאַנדווירטשאַפט.

אַ דאַנק דעם באַדאַרף אין אַ צענטער פאַר האַנדל און מלאכה האָט זיך אין שטעטל עטוויקלט א באַזונדערע יידישע עקאָנאָמיע, וועלכע איז באַשטימט געוואָרן דורך דער היסטאָרישער יידישער געזעצליכקייט אין פוילן, מיטן סאָציאַלן באַשטיין און ספּעציעלע פאַכן פון די יידישע איינוווינער. די יידן אין רוזשאַן זענען באַשטאַנען (קיין גענויע ציפערן האָבן מיר נישט) ביי 60% פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג, ארום 3000 נפשות, פאַרן אויסברוך פון דעם צווייטן וועלט־קריג. אין צייטן פון וואַלן, כדי די יידן זאָלן נישט האָבן קיין מערהייט אין מאַגיסטראַט, פלעגט די רעגירונג בכוונה אַנשליסן די נאָענטע דערפער צום שטעטל און דורך דעם פאַרגרעסערן די צאָל פון די פוילישע וויילערס.

א באַזונדערן פלאַץ מיט זייער צאָל האָבן פאַרנומען די פאַרשידענע בעלי־מלאכות: שניידערס, שוסטערס, שטעפערס, שלאָסערס, שמידן, סטולמאַכס, היטל־מאכערס, בעקערס, קצבים און אנדערע האַרעפאַשניקעס; ווי אויך בעלי־עגלות, טרעגערס, שאָפערן און אנדערע. פאַרמאָגבאַרע סוחרים זענען געווען ווייניק אין אונדזער שטעטל. דער מערסטער האנדל איז געווען אין די הענט פון קליינע און מיטלמעסיקע קרעמערס אין קליינע

אנגעשטאָפּטע קרעמלעך: שפּייז, גאַלאַנטעריי, מאַנופאַקטור, אייזנוואַרג און געבוי זאַכן, כלים און געשיר; און אויך קליינע רעסטאָראַנען, קיאָסקן פון לייכטע געטראַנקען און אז״וו.

צוויי מילן זענען געווען אין אונדזער שטעטל: א מעכאַנישע, וואָס האָט געהערט צו מאַרגאַליס־פּאַזשיצקי, און אַ ווינט־מיל. בעקערס אונטערנעמונגען, נישט ווייט פון שטעטל האָבן אַדמיניסטראַטיוו געהערט צום דאָרף דישאַבאַבא. דאָס איז געווען אַן אינדוסטריעלע ״אימפּעריע״ פאַר זיך.

די בעלי־מלאכות זענען געווען דאָס אָרגאַניזירטסטע טייל פון שטעטל. זיי זענען געווען אָרגאַניזירט אין ״האַנדווערקער־פאַראיין״. יעדער בעל־מלאכה איז פּאַקטיש געווען אַן אומהאָפּהיינגיקער אַרבעטער, אָדער האָט געהאַט אַממערסטן 2־3 געדונגענע אַרבעטער, געזעלן. די צייט פון געזעלן איז געווען ווי אין ״חדר״, דער אַזוי־גערופענער ״זמן״: א ״זמן״ פון פּסח ביז סוכות און אַ ״זמן״ פון סוכות ביז פּסח. אין פילע פאַלן האָט זיך דער געזעלן פאַרדונגען מיט עסן ביים אַרבעטס־געבער, און דאָס האָט אים געצווונגען צו אַרבעטן פון פרי ביז ביינאַכט אָן באַשטימטע שעה׳ען. נאָר אין דער לעצטער תקופה, נאָך א סך לאַנגע קאַמפן, האָבן די לוין־אַרבעטער דערגרייכט אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג.

דער טרוים פון יעדן געזעלן איז געווען צו עפענען אַן אייגענעם וואַרשטאַט אָדער צו עמיגרירן איבערן ים. עקאָנאָמיש איז די לאָגע פון די בעלי־מלאכות געווען אַ שווערע. כדי צו ציען געווען חיונה האָט מען געדאַרפט אַרבעטן שעה׳ען אָן אַ צאָל. די קאָנקורענץ צווישן זיי איז געווען גרויס, און מיט דער צייט האָט די רעגירונג גענומען באַשווערן זיי דאָס לעבן. די האַנטווערקער האָבן געמוזט געהערן צו אַ צעך, אָרגאַניזירט דורך דער רעגירונג, און באַקומען אַן אָפיציעלע ערלויבניש אַלס אַ מייסטער (Karta Rzemieslnicza). כדי צו ווערן זעלבסשטענדיק האָט יעדער געזעלן געמוזט דורכגיין אַן עקזאַמען און קריגן אַ שיין פון א מייסטער. דאָס איז געווען אַ קלאָרע אַנטיסעמיטישע טענדענץ, צו באַשווערן אויף די יידישע בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן באַהערשט פיל פאַכן, און צו אונטערשטיצן די פּוילישע בעלי־מלאכות, וואָס האָבן זיך געהאַלטן אין מערן.

די בעלי־מלאכות האָבן געמוזט אליין פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן, און צווישן זיי זענען געווען א היפּשע צאָל פון בכבודיקע בעלי־בתים. כמעט אלע זענען געווען פרומע יידן און זייערע קהל׳שע ענינים האָבן זיי געפירט אין די שולן. צוויי שולן זענען געווען אין שטעטל. די גרויסע שול און די קליינע שול, איינע נעבן דער צווייטער. די גרויסע שול איז אויפ־געבויט געוואָרן אויפן פּלאַץ פון דער אַלטער שול, וואָס איז חרוב געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַ סך יאָרן האָט מען זי געבויט, ביסלעכווייז. צוליב איר גרויסקייט און הויכקייט האָט מען נישט געקענט דאַווענען אין איר ווינטער צייט. דאַן פלעגט מען דאַווענען אין דער קליינער שול, וועלכע ס׳איז געווען לייכטער צו באַהייצן. די שול אין שטעטל האָט געדינט נישט נאָר צום דאַווענען, נאָר אויף פאַר אסיפות אַלס א פאָלקס־הויז אין צייט פון וואַלן, פאַר עפנטליכע פאַסירונגען און פאַרן אויפטרעטן פון ציוניסטישע אָדער אַנדערע רעדנער.

די קליינע שול איז פּאַקטיש געווען דער צענטער פון די האַנטווערקער און זייער פאַראיין און דאָרטן פלעגן זיי פירן זייערע פאַרזאַמלונגען. חוץ דעם האָט צענדליקער יאָרן עקזיסטירט א מנין פון בעלי־מלאכות אין אונדזער הויז, בענדערס הויז, וואָס איז אריבער ווי א טראַדיציע פון זיידע חיים. דער ש״ץ אין דעם מנין איז געווען **אברהם־שאול**

זאַמעק. אין דעם מנין האָט זיך געפונען אַ באַזונדערער "פנקס" פון די בעלי־מלאכות. ביזן חורבן פון שטעטל אין ערשטן וועלט־קריג, האָט מען פאַרשריבן אַלע עפנטליכע פּאַסירונגען פון די ארבייטסזאַמע יידן.

איינע פון די וויכטיקסטע אונטערנעמונגען פאר געגנזייטיקער הילף פון די האַנטווערקער איז געווען די גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס האָט געגעבן אירע נויטבאַדערפטיקע חברים הלוואות אָן פּראָצענט. אַנגעפירט מיט דער קאַסע האָט פישל גאָגאָל, וועלכער האָט געהאַט אַ וואַרשטאַט צו פאַרריכטן ראָווערן און נײַ־מאַשינען. דער "האַנדוועָרקער פאַר־איין" האָט פאַרנומען זייער א בכבודיקן אָרט אין שטעטל. איבערהויפּט האָט ער זיך פאַרנומען מיט סאָציאַלע פּראָבלעמען און פאַך פראַגעס. פון פּאָליטישן שטאַנדפּונקט איז דער פאַראיין נישט געווען מאַנאָליטיש און מענטשן פון אלע פּאַרטייען און שטרעמונגען האָבן צוזאַמען געאַרבעט און געווירקט.

די מערסטע קראָמען זענען געשטאַנען ענג אַרום דעם פירקאַנטיקן מאַרק (רינעק), וואָס איז געווען אין צענטער פון שטעטל. עטליכע קראָמען זענען געווען אויך אין די זייטיקע גאַסן. בפרט געדענק איך די יאַטקע גאַס. אלע קראָמען זענען געווען קליינינטשקע און דער אויסוואל פון סחורה אַ קנאַפּער. קיין אַנגראָ (הורט) סוחרים זענען אין שטעטל נישט געווען, דערפאר האָבן די קרעמערס און די סוחרים געדאַרפט ברענגען די סחורות דירעקט פון וואַרשע אָדער באַשטעלן זיי דורך איינצלנע פּאַרמיטלער (שפּיליטער).

דער פאַרקער מיט וואַרשע האָט זיך געפירט דורך אויטאָבוסן, וועלכע זענען א לאַנגע צייט געווען אין יידישע הענט, אָדער מיטן באַן דורך פּאַשעקער סטאַציע. עס זענען אויך געווען לאַסט־אויטאָס, וועלכע פלעגן ברענגען סחורות פאר די קרעמערס און די סוחרים. מיט דער צייט, אין די שפּעטע דרייסיקער יאָרן, ווען דער אַנטיסעמיטיזם און דער עקאָנאָ־מישער קאַמף געגן די יידן האָבן זיך געשטאַרקט, האָבן די פּאָליאַקן נאַציאָנאַליזירט די אויטאָבוסן ליניעס און זיי געמאַכט אַלס אַ רעגירונגס מאָנאָפּאָל. האָבן די יידן, וואָס זייער פּרנסה איז געווען דער פאַרקער, איינגעפירט דעם "אָמניבוס", געשפּאַנט צו פערד, און געפירט קאָנקורענץ מיט די פּוילישע נאַציאָנאַליזירטע אויטאָבוסן. דאָס איז געווען אַ פּאַרמאַכטער וואָגאָן מיט צוואַנציק זיץ־פּלעצער. אַנשטאָט דריי שעה מיטן אויטאָבוס פלעגט מען פאָרן 17־18 שעה, אָבער צייט האָט דאַך נישט געשפּילט דאַן קיין ראָליע ביי די יידן. צייט האָט מען געהאַט איבערגענוג, איבערהויפּט אַז דער באָיקאָט און די עקאָנאָמישע גזירות האָבן געוואָרנט צו דערשטיקן דעם יידן און מען האָט געדאַרפט אַלץ אויסשטיין. די נסיעות קיין וואַרשע מיט דעם אָפּגעשטאַנענעם פאַרקערס־מיטל פלעגן זיך פירן צוויי מאָל אַ וואָך, מיט אַן אָפּשטעל אויפן וועג אַנצופיטערן די פערד. די נסיעה איז געווען אַ שווערע, אין ענגשאַפט און אויף אומבאַקוועמע געזעסן, און נאָך אזא נסיעה אויף די שלעכטע וועגן פלעגן די פּאַסאַזשירן אָנקומען, קיין וואַרשע אָדער צוריק קיין רוזשאַן, צעהאַקט און צעבראָכן. אָבער די דאָזיקע אויסמאַטערנדע נסיעה האָט געהאַט אַ גרויסן פאָרצוג: זי איז געווען ביליג און האָט געגעבן אַ געפיל פון זיג — איר זעט, מיר קאָנען אויסקומען אָן די רעגירונגס אויטאָבוסן!

דער צענטער פון דער עקאָנאָמישער אַקטיוויטעט זענען געווען די וואָכנטליכע מערק און די מאָנאַטליכע יאָרידן. צוויי מאָל אַ וואָך, דינסטיק און פרייטיק, זענען פאָרגעקומען די מערק. און אויב דער מאַרק טאָג איז אויסגעפאַלן אין יידישן יום־טוב, איז ער בטל געוואָרן פון זיך, ווייל אַן יידן איז נישטאָ נישט קיין מאַרק און נישט קיין יאָריד — אַזוי

שטארק איז געווען דער יידישער אַנטייל אין האַנדל און אין די פרימיטיווע עקאָנאָמישע באַציאונגען אין יענע אומשטענדן.

די יארידן פלעגן פאָרקומען יעדע פירטע וואָך, דינסטיק. אין די געוויינליכע מארק־טעג פלעגן די פויערים פון דער ארומגעגנט ברענגען אין שטעטל זייערע אַגריקולטור־פּראָדוקטן, און פאַר דעם פלעגן זיי קויפן אלץ וואָס זיי האָבן געברויכט און האָבן דאָס נישט פּראָדוצירט. אויפן מאַרק האָבן זיך געפירט געגנזייטיקע באַציאונגען צווישן די צוויי טיילן פון דער באפעלקערונג: די יידישע משפחה פלעגט זיך באַזאָרגן מיט לאַנדווירטשאַפטליכע פּראָדוקטן פארן הויז־געברויך, און דער פויער פלעגט קויפן ביי די יידן דעם לעבנסוויכטיקן פאַרברויך, אַנגעהויבן מיט זאַלץ און צוקער און נאַפט ביז האַנטווערקעריי פּראָדוקטן און פאַרשידענע סחורות. די מארק־טעג און די יארידן האָבן זיך געפירט, ווי אויבן געזאָגט, אויפן רינעק. דאָס זענען געווען זייער אינטענסיווע האַנדלס־טעג און דער הויפּט־אָדער פון האַנדל אין גאנצן קרייז.

דער טאָג פון יאַריד איז געווען ממש א געשעעניש אין לעבן פון שטעטל. אויפן יאריד פלעגן יידן ברענגען אַ סך סחורות אין גרויסע קוואַנטומס. אַ געוויסע צייט פריער פלעגן די בעלי־מלאכות און די קרעמערס אָנגרייטן באַדייטנדע רעזערוועס. שוין נאָכמיטאָג ערב דעם יאריד פלעגט זיך אָנפאַנגען דאָס צוגרייטונג. אין שטעטל פלעגן אַנקומען קאַראַוואַנעס פון סוחרים און בעלי־מלאכות פון אלע שכנותדיקע שטעטלעך, אין וועגענער אָפענע און מיט בוידן, און פארכאַפּן אן אָרט אויפן מארק און גלייך נעמען אויפשטעלן זייערע סטראגאַ־נעס. דורך נאַכט פלעגן אויפגעשטעלט ווערן די סטראגאנעס און אין דער פרי זענען אלע געווען גרייט צום יאריד. נישט געווען קיין פלאנירער אָדער פירער, אָבער אַ פאַקט איז, אַז די סטראגאנעס פלעגט מען אויפשטעלן לויט די פּראָפעסיעס און די סאָרטן פון די סחורות: שניידערס נעבן שניידערס, שוסטערס נעבן שוסטערס און דאָס גלייכן. א לאנג־יעריקע טראדיציע האָט עס, ווייזט אויס, איינגעפירט אזא אָרדנונג — יעדער פאַך פאר זיך.

טומל און געפילדער האָבן אויסגעפילט דאָס שטעטל. דער מארק־פּלאַץ איז פּלוצים געוואָרן קליין אריינצונעמען די הונדערטער און טויזנטער פון קויפערס און פארקויפערס און סתם נייגעריקע. די ענגשאַפט צווישן די סטראגאנעס איז געווען זייער גרויס. שוין פרי אין דעם מאָרגן האָט זיך אָנגעהויבן דער טומל פון ליאַרעמדיקן האנדל: פארקויפערס, וועלכע רופן אויס און לויבן זייערע סחורות, און קויפערס, וועלכע דינגען זיך אויפן קול. דאָס שטעטל איז געווען איבערגעפולט. און אין דעם דאַזיקן טומל און פארהאוועטקייט זענען אויך פאָרגעקומען באגעגענישן פון באַקאַנטע און פריינט. אין איין וואָרט, אַ לוסטיקע, פילפארביקע און ברויזנדע סומאַטאָכע.

אן אנדער האנדל האָט זיך געפירט אין ענדע שטעטל אויף אן אנדער פּלאַץ, אויפן פערד־מאַרק. דאָרטן איז אָנגעגאנגען דער האנדל פון פערד, קי, חזירים (להבדיל). דאָרט פלעגט מען אויך ברענגען בהמות צו באַלויפן. אויך דאָ איז געווען א טומל און קולות האָבן זיך געהויבן ביזן הימל, אָבער אנדערע קולות: הירזשעריי פון פערד און מוקען פון קי האָבן זיך אויסגעמישט מיט די געשרייען פון די קונים און פארקויפערס.

אָוונט צו פלעגט זיך דער גרויסער טומל לאנגזאם בארואיקן. און אזוי אויך דאָס שטעטל, אָבער נישט אין גאַנצן. קולות פון שיכורע גויים וועלכע שלעפן זיך ארום וואקלענדיק אויף די כמעט ליידיקע און שמוציקע פלעצער, פלעגן "פּראָקלאַמירן" דעם ענדע פון זייערע געשעפטן אויפן וועג פון שענק צו זייערע וועגענער. יעדער ייד פלעגט שנעל זיך

אַפּטראָגן נאָך דעם גרויסן טומל אין זיין הויז אריין, כדי ער זאָל נישט אָנשטויסן זיך אויף א שיכורן גוי.

יעדער יאריד איז געווען אַ גרויסער טאָג אין לעבן פון די יידן, ווייל דער פּדיון פון אזא טאָג איז געווען אַ וויכטיקע שטיצע פארן לעבן און האַנדל פון די קומענדיקע וואָכן. און אזוי פון יאריד צו יאריד, פון מארק צו מארק האָט זיך געדרייט דער ראָד פון יידישן עקאָנאָמישן לעבן אין אונדזער שטעטל און האָט דורך דעם באַשטימט איר ספּעציפישן יידישן לעבנס-אַרט.

די טעג פון זייערע חגאות און די זונטיקס זענען געווען אָפיציעלע טעג פון רו און לויטן געזעץ האָט מען געמוזט האַלטן די קראָמען פארמאַכט, אָבער דורך די הינטער-טירן האָט זיך דאָך געפירט דער מסחר. די גויים פון די ארומיקע דערפער, וועלכע פלעגן קומען אין זייער חגא מאַדליען זיך אין דער גרויסער קירכע פון רוזשאַן, האָבן שטענדיק געפונען אַ וועג צו מאַכן א טייל פון זייערע קניות. און נאָך דעם ווען זיי האָבן זיך גוט אָנגעפרעסן און אָנגעזויפט, פלעגן זיי ווערן אַן אָנשיקעניש און אָנטשעפּעניש פאר די יידן. טשעפּען זיך צו א יידן איז דאַן געוואָרן א מאָדע, כמעט א מצווה. אויסער דעם פלעגן אין זונטיק און אין די קריסטליכע חגאות קומען אין שטעטל אויך סאָלדאַטן פון די קאַזארמעס פון איבערן טייך. אויך זיי פלעגן אין די טעג אָנפילן דאָס שטעטל כדי צו פארוויילן, זיך אָנטרינקען און פריילעך מאכן דורך טשעפּען זיך מיט יידן.

די פוילישע חגאות האָבן איבערגעלאָזן דערינערונגען ביי די יידן פון שטעטל. אין די לעצטע יאָרן פארן חורבן זענען זיי געוואָרן ממש א קאַשמאר און מאנכמאָל פלעגט מען מורא האָבן ארויסגיין אין גאַס. אזוי איז אויך געווען אין די נאַציאָנאַלע יום-טובים, אין אומאָפּהיינגיקייטס-טאָג און דעם "דריטן מאי". דאַן פלעגן די סאָלדאַטן קומען פון זייערע קאזארמעס און מאכן א מיליטערישע דעפּילאַדע אין שטעטל, אונטער די קלאַנגען פון זייער מיליטערישן אָרקעסטער און דעם אָרטיקן פייערלעשער אָרקעסטער. דאַן האָט מען געמוזט אויספּוצן די הייזער מיט נאַציאָנאַלע פאָנען און פארשידענע באַפּוצונגען. גאָר אָן חשק האָבן דאָס געטאָן די יידן פון שטעטל. מיר האָבן גוט געוווּסט, אַז נאָך דער מיליטערישער דעפּילאַדע פון דעם פוילישן שטאַטליכן כוח וועט צוריקקומען די אנגסט אין אונדזערע הערצער און עס וועט עגבערן די פראגע "וואָס וועט מאָרגן פּאַסירן?". מיט פארבאָרגענער קנאה פלעגן מיר קוקן אויף די דעפּילאַדעס, וועלכע זענען געווען אַן אויסדרוק פון נאַציאָנאַלער און פּאָליטישער אומאָפּהיינגיקייט, און פלעגן טרוימען וועגן אונדזער ארץ-ישראל, וועגן יידישער אומאָפּהיינגיקייט, וועגן א יידישער מדינה און יידישעס מיליטער. יאָ, אויף די ברעגעס פון נאַרעוו, אין דער אנטיסעמיטישער פוילן, האָבן מיר געטרוימט וועגן שיבת ציון, וועגן נאַציאָנאַלער אויפלעבונג. אין אָט די חגא טעג פון די גויים פלעגט דאָס שטעטל פארלירן איר יידישן קאָליר. דאָס זענען געווען טעג פון שרעק און שטילן אומעט פאר אונדז. אַן אַטמאָספער פון יום-טוב האָט זיך געפילט אין שטעטל נאָר אין די יידישע הייליקע טעג.

יידישעס לעבן

פרייטיק נאָכמיטאָג פלעגט זיך דאָס שטעטל אויסליידיקן פון די פויערים, וועלכע זענען געקומען צום מארק. א שבת'דיקע אַטמאָספער פלעגט אָנפילן דעם מארק-פּלאַץ, וואָס נאָר עטליכע שעה פריער איז געווען אָנגעפילט מיט טומלדיקע מענטשן. רו און שטילקייט

הערשן ארום. אַט גייט **שמואל־יענקל דער שמש** און שרייט אין אַלע גאסן, אַז אַט אַט איז שוין שבת, מען זאָל פאַרמאַכן די קראָמען און נעמעןֹ גיין אין שול. ווער געדענקט נישט זיין דונערדיקן קול: ״אין שול אריין! שבת!״

די קראָמען פארמאכן זיך איינע נאָך דער צווייטער. יידן גייען צוריק פון מקווה און באָד ריינע און שטראלנדע. און ווער עס גייט נישט אין באָד, וואשט זיך גוט ארום ביי זיך אין הויז. די זון פארגייט און שבת ליכט שטראלן פון יעדן פענצטער. יידן איילן זיך אין שול און אין די שטיבלעך צו קבלת־שבת און דאוונען בציבור. און אין שול — ווער ס׳איז געקומען דאוונען מיט כוונה און ווער סתם צו באגעגענען חברים, אָבער די אַטמאָספער איז פייערליך, און אפילו אויב דו ביסט נישט פרום און היטסט נישט אלע מצוות, פילסטו דאָך א דערהויבנקייט. נאָך אַ וואָך פון לויפעניש און הו־האַ קומט דער אויסגעווארטער טאָג פון רו און אָפּרו, עס קומט דער שבת.

דאָס פייערליכע באגעגעניש צווישן די חברים און גוטע באַקאַנטע הויבט זיך אָן אין שול. די נייעס פון וואָך גייען אריבער פון מויל צו אויער, געזעלשאַפטליכע און פּאָליטישע נייעס, וועלכע נעמען ארום די גאנצע וועלט און אלע פּראָבלעמען. נישטאָ קיין פּראָבלעם, וואָס מען האָט נישט ארומגערעט אין שול. נאָכן קבלת־שבת קערט מען זיך צוריק אהיים, צו דער פייערליכער סעודה, צום קידוש אויף וויין און אייגן־געבאַקענע חלה, צו די פיש און פלייש. פאר דער יוגנט פאַנגט זיך אָן דער שבת אָוונט ערשט נאָך דער סעודה, אויף די וועכנטליכע באגעגנישן אין די פּארטייען און באוועגונגען, אויף רעפעראַטן און ארויסטרעטן.

אזעלכע זענען געווען די שבתים און די יומטובדיקע טעג. פולשטענדיקע רו און טראדיציאַנעל יידיש. יעדער יום־טוב און זיינע באַזונדערע מנהגים און אייגנשאַפט. דאָס שטעטל איז געווען כמעט אָפּגעשלאָסן און פארשלאָסן, אָן קיינע באפעלן און געזעצן. די קראָמען פארמאכט — און קיין ייד וועט נישט וואגן עפענען די קראָם אום שבת. גויים זענען כמעט נישט געווען אין שטעטל. יידיש לעבן און לעבנסאַרט האָבן געהערשט אין שטעטל. און דאָ פיל איך אַ דראַנג אָפּצושילדערן אַ ביסל די יידישע יום־טובים, ווי איך האָב זיי דאַן געזען און ווי זיי זענען געבליבן אין מיין זכרון.

פסח דערנענטערט זיך און די צייט פון מצה־באַקן איז געקומען. עטליכע וואָכן פאר דעם הייצט מען שוין איין די אויוונס אין עטליכע ערטער. שכנים נעמען זיך צוזאמען אין גרופּעס פאר געגנזייטיקער הילף און מצה באַקן. די פרייד פון נאָענטן יום־טוב איז גרויס אפילו ביי די קינדער, וועלכע זענען פלייסיקע שותפים אין אלע הכנות, פון באקן מצות ביזן פארברענען דעם חמץ. אַ צענטראלער פּלאַץ פון פארברענען דעם חמץ איז געווען אנטקעגן דער מקווה, אויפן ליידיקן פּלאַץ אין טאָל אויף דער גאס וואָס פירט אַראָפּ צום טייך. דאָרטן פלעגט מען מאכן שייטער־הויפנס פון שטרוי, וואָס מען האָט ארויסגענומען פון די מאַטראַצן (שעניקעס), וועלכע מען האָט באַנייט לכבוד יום־טוב.

אין יעדן הויף און יעדן הויז איז א גרויסע טעטיקייט: מען כשרט די כלים אין זודיק וואסער מיט אָנגעברענטע שטיינער, מען רייניקט גרינטליך די הייזער, מען קאַלכט די ווענט און דאָס גלייכן. אלץ ווערט ווי באַנייט.

אויך די נאַטור באַנייט זיך. דער דופט פון פרילינג טראָגט זיך אין דער לופטן. די זון ווארעמט שטארקער. גרינקייט שפּראָצט פון די בוימער און פון דער ערד און גיט צו פייערליכקייט צום יום־טוב פון פרילינג און באפרייאונג.

און אַט איז שוין נאָענט שבועות. ער האָט אויך אַ באזונדערן אויסזען אין שטעטל. חוץ

דעם מנהג פון מילכיקס געדענק איך מיט פרייד דעם מנהג פון באַפּוצן די הייזער מיט גרינס (**בלישטש**), וואָס מיר פלעגן שלעפּן פון דערוויַיטנס אָדער קויפן ביי די גויים, וועלכע האָבן געוווּסט פון די יידישע מנהגים און זיך צוגעפּאַסט צו זיי.

מיט אַ באַזונדערן געפיל געדענק איך די ימים־נוראים אין אונדזער שטעטל. עס קומען די ערשטע הערבסט טעג מיט זייער כמורנעם געמיט. געקומען די סליחות טעג. פרידליכקייט און איבערבעטונג פילן זיך אין די רייד און באַציאונגען. אין די צווייַ טעג פון ראש־השנה איז די גרויסע שול געווען איבערפילט. יעדער וואָס האָט געהאַט אַ ״שטאַט״ אין שול האָט אים געהיט מיט זיבן אויגן, פאַר זיך און פאַר זיין משפחה, ווייל די שול איז געווען צו קליין אריינצונעמען אלע יידישע איינוווינער פון שטעטל. פלעגט מען טאַקע אין די יום־טובים ברענגען שטולן פון דער היים אלע זאָלן קענען זיצן און זאָלן נישט פארפעלן די תפילות און די חזנים פון שטעטל, און איבערהויפּט דעם חזן־און־שוחט **פרידמאַן דעם ראַדזינאָווער**.

און ווער קען פארגעסן יום־כיפור אין שטעטל, וואָס האָט זיך אָנגעפאַנגען שוין עטליכע טעג פריער מיטן קויפן די ״כפרות״ און זייער שחטן אלע מיט אַ מאָל ערב יום־כיפור. שוין אין מיטן טאָג פלעגט אַראָפּגיין אַ הייליקייט אויף דאָס שטעטל. נאָך דער סעודה מפסקת פלעגט מען אָנהויבן גיין אין שול און אין די שטיבלעך — יונג און אַלט, קינד און קייט. מיט דער צייט האָט מען איינגעפירט דעם מנהג פון זאַמלען שפּענדונגען אויף פארן קרן־קימת, מיט די אנדערע טראַדיציאָנעלע שפּענדונגען אין שול ערב יום־כיפור. די חברים פון ״השומר הצעיר״ פלעגן אויך שטיין נעבן דאָס שיסל פון קרן־קימת אין רוזשאַן.

מיט אַ הארציקן ציטער דערמאָן איך זיך דעם כל־נדרי אָוונט אין שול, וואָס איז פארפלייצט מיט ליכט, עלעקטרישע לעמפלעך און גרויסע נשמה־ליכט, און גיבן צו אַ ספּעציעלן געפיל פון יום־הדין, וואָס דרינגט אריין טיף אין דער נשמה. די ״תפילה זכה״ און דאָס געוויין פון עזרת־נשים, צוזאמען מיטן טיפן און ציטערדיקן קול פון רב אין תפילת כל־נדרי און דעם ענטפערן פון דעם גאנצן קהל צוזאמען — אַלץ האָט געהאַט אַ שטאַרקע באַזונדערע ווירקונג אויף יעדן איינעם.

אויך דער טאָג פון יום־כיפור האָט געהאַט עפּעס באַזונדערעס אין אונדזער שטעטל. עס איז ווערט צו דערמאָנען די דריי שוחטים, וועלכע זענען דעם טאָג געווען אויך בעלי־תפילות, יעדער אויף זיין שטייגער, און האָבן לייכטער און ליבער געמאַכט דעם קהל דאָס פארברענגען לאַנגע שעה׳ען אין דער ענגשאַפט פון דער שול. זיי האָבן צעטיילט צווישן זיך די ראָלן: **איטשע־מאיר אלביק** פלעגט אָנפאַנגען מיט פסוקי דזמרא, **חיים־שלמה כאַצקאָוויטש** פלעגט דאַוונען שחרית, און דער אָפיציעלער חזן, **פרידמאַן דער ראַדזינאָווער**, האָט מיט זיין שטאַרקער און זיסער שטימע געדאַוונט מוסף, אריבערשטייגנדיק די פריערדיקע. אפילו חברים פון ״השומר הצעיר״, ליבהאָבער פון געזאַנג, פלעגן זיך אָנשליסן אָן דער אימפּראָוויזירטער קאַפּעליע און מיטהעלפן ביים זינגען, בעיקר אין דער תפילה פון ״העבודה״. אין מיינע אויגן איז דאָס געווען די שעה פון ״השומר הצעיר״ אין שול. אַן אויסטערלישע פארבינדונג, אָבער אזוי איז עס געווען — נישט אזוי פון רעליגיעזן געפיל ווי פון ליבע צו געזאַנג. דאָס פייערליכקייט פון יום־טוב אין דער באַלויכטענער שול, פון דער כל־נדרי ביז נעילה, וועלן מיר קיינמאָל נישט פארגעסן.

און אָט איז שוין נישט ווייט פון סוכות. פון יעדן הויף הערט מען העמערלעך קלאַפּן — דאָס גרייט מען צו די סוכות. מען ברענגט סכך. עס קומען אָן די אתרוגים און לולבים,

וועלכע דער שמש טראָגט ארום פון שטוב צו שטוב. און די, וואָס האָבן נישט געהאַט די מיטלען צו קויפן דאָס בענטשן איבער אַן אתרוג אין זייער אייגענער שטוב, האָבן מקיים געווען די מצווה מיטן קהלשן אתרוג און לולב אין שול. און פאר הושענא־רבה איז געווען ווער ס׳האָט פאַרזאָרגט הושענות, גרינע צווייגלעך פון ווערבעס געבונדן אין בינטלעך צו קלאַפּן מיט זיי ביי דער ספּעציעלער תפילה ביז אַלע בלעטלעך פאַלן אראָפּ.

די יידן פון אונדזער שטעטל האָבן זיך געמיט צו היטן מיט גרויס אַכט אַלע יידישע טראַדיציעס און מנהגים, כאָטש דאָס מאָדערנע לעבן האָט שוין געהערשט אין שטעטל. און אזוי האָט זיך געצויגן, פון יום־טוב צו יום־טוב, דאָס יידיש לעבן ווי אין די אַמאָליקע צייטן. אָבער פיל האָבן שוין געלעבט פריי, געקעמפט מיט א סך גלויבנס און מנהגים, און מיט אנדערע שלום געמאַכט און נאָכגעגעבן — אַלט און ניי האָט געשפּינט דאָס יידישע לעבן צוזאמען.

מיטן אויפשטייג פון דעם ציוניזם אין אונדזער שטעטל — דוקא דורך דער יוגנט, דורך דער גרעסטער באוועגונג ״השומר הצעיר״ — איז צוגעקומען א נייע שיכט צו אונדזער יידישעס לעבן. געקומען די צייט פון נאַציאָנאַלער שטאַרקער אויפוואכונג, ווייל די שנאת ישראל און דער עקאָנאָמישער קאַמף געגן די יידן האָבן ענג געמאַכט אונדזער לעבן אין פוילן ביז דערשטיקונג. די פּאָליטיק פון דעם אָוושעם (Owszem) איז געוואָרן די אָפיציעלע פּאָליטיק פון דער סאַנאַציע פּאַרטיי, וועלכע האָט געהערשט אין לאַנד ביזן אויסברוך פונם קריג און האָט פּאַקטיש ערלויבט א טייל פון די געזעצן פון עקאָנאָמישן באָיקאָט אויף יידן. מיט דעם האָט זי זיך קאָנקורירט מיט דער ענדעציע, וועלכע האָט געפּאָדערט א פיזישע מלחמה געגן די יידן ביז זיי וועלן ארויסגעריסן ווערן פון פוילן מיט אלע מיטלען.

דאָס לעבן איז געוואָרן טרויעריקער, די יום־טובים זענען געוואָרן אומעטיקער, ד־דאגות גרעסער — צוליב דער פּאָליטיק פון דער רעגירונג, וואָס איז געוואָרן אומבאַצאָמט אנטיסעמיטיש אונטער דער השפעה פון אויפשטייגנדעם היטלעריזם אין דער שכנותדיקער דייטשלאַנד, וועלכער האָט געדראָט צו דערטרינקען די גאַנצע וועלט אין אַ באַד פון בלוט. און דער ערשטער קרבן זענען געווען מיר, די יידן.

יידישע דערציונג און שולעס אין שטעטל

די יידישע דערציונג איז געווען רעליגיעז געשטימט, אזוי ווי דאָס גאנצע לעבן אין שטעטל, אָבער מיט דער צייט איז זי אונטערגעגאַנגען אַ פּראָצעס פון סעקולאריזאציע. די אלע ענדערונגען האָב איך געפילט אויף זיך. שוין אַלס קינד האָב איך דורכגעמאכט דעם געראַנגל צווישן רעליגיעזער און וועלטלעכער דערציונג. איך האָב אָנגעפאַנגען אין ״חדר״ און דורכגעגאנגען פון איין ״זמן״ צו אן אנדער ״זמן״ אין פארשידענע ״חדרים״, אָנגעהויבן מיטן ״חדר מתוקן״ פון **שראַן**, דורך די ״חדרים״ פון די מלמדים **אביגדור גרינבערג, מנדל אבאַיס, רפאל־הירש** און אנדערע.

דאָס לערנען אין ״חדר״ איז געווען אויסגעדראָשן און לאנגווייליק. די מערסטע מלמדים זענען געווען אַלטע מענטשן, אָן קיינע פּעדאַגאָגישע בילדונג און אָן א ברייטן ערציערישן האָריזאָנט. די קינדער פלעגן געשטראָפט ווערן און כאַפּן שמיץ אויף יעדער קלענסטער עבירה געגן שווערן אָנגענומענעם רעזשים פון א ״חדר״. דאָס איז געווען אַן אָפּגעשטאַנענע דערציערישע סיסטעם, וואָס האָט שוין לאנג געדארפט פארשווונדן ווערן. די איינציקע

פארוויילונג און אויסלאַדונג זענען געווען די טראַדיציאָנעלע קינדער־שפּילן ווי די מעטא (אַ שטעקל מיט א פּילקע), דער פּאלאנט (א שטעקל מיט א שטיקל האָלץ) און אנדערע. פארשטייט זיך, אז די קינדער זענען נישט געווען גליקליך אין לאנגווייליקן "חדר", בשעת עס רופט זיי אן אַנדער דערציונג, א פרייערע און מער פאַרגעשריטענע.

דערווייל איז דערציונג געוואָרן פארפליכטעט דורכן געזעץ אין פּוילן און דאָס וויסן די פּוילישע שפּראַך און קולטור איז געוואָרן א נויטווענדיקייט פון לעבן און א באַדינגונג צו ענטוויקלונג. דאָס האָט בעוויגן אויך ביי מיינע פרומע עלטערן און זיי האָבן באוויליקט מיך צו שיקן אין יידישן וועלטליכן פאָלקס־שול, ווו מען האָט געלערנט מיט א בלויזן קאָפּ און די אונטערריכטונגס־שפּראַך איז געווען פּויליש. און דאָך איז עס געווען אַ יידישע שולע. די שילער און לערער און דירעקטאָר זענען געווען יידן, און אויך די אַטמאָספער איז געווען יידיש. אויך די הייזער, אין וועלכע די שולע איז איינגעשטאנען, האָבן געהערט צו יידן. עס זענען געווען די הייזער פון דער באַרימטער פאַמיליע סעגאַל, וואָס די פּאַליאַקן האָבן עס קאָנפיסקירט פאר א שולע, נאָך דעם וואָס די סעגאלס האָבן פארלאָזן רוזשאן אין צייט פון די באָלשעוויקעס. דאָס איז געווען דער ערשטער דורכבראָך פון יידישע קינדער און יוגנטליכע פון דער עקסקלוזיווער טראַדיציאָנעלער דערציונג צו א וועלטליכער דערציונג און צוזאמען יינגלעך מיט מיידלעך. איך געדענק גוט די נייגעריקע בליקן, וואָס מען האָט געוואָרפן זעענדיק א יינגל זיצט נעבן א מיידל אויף איין באנק אוןביידע... שעמען זיך.

נאָך די לעקציעס אין דער שולע, מיטאָג־צייט, פלעג איך גלייך אוועקגיין אין "חדר" און לערנען דאָרט ביז אין אָוונט. דער קלעם איז געווען גרויס. דער "חדר" האָט אויפגעהערט פאַלקאָם מיך צו אינטערעסירן, און ס'האָט גאָר נישט געהאָלפן דער שווערער דרוק פון

בי"ס "יבנה" בהנהלת לבקוביץ', גרינשפן, אלתר פרל בל"ג בעומר.
"יבנה" שולע אין רוזשאן.

מיינע עלטערן איך זאָל אָפּהיטן די טראַדיציאָנעלע דערציונג. פון שלום־בית וועגן האָב איך מיך באַמיט צו טאָן מיינע עלטערנס ווילן, אָבער איך האָב גוט געוווּסט, אַז די שולע איז מיר נענטער צום הארצן און ענטפערט בעסער אויף מיינע באַגערן און באַדערפענישן.

די שולע אין רוזשאַן האָט געהאַט אַ באַזונדערע ענטוויקלונג. צוליב דער יידישער ווירקליכקייט פון שטעטל האָט מען געמוזט פירן אַן אַלגעמיינע פּאָלקס־שולע נאָר פאַר יידישע קינדער מיט יידישע לערערס און פּארוואַלטערס. חוץ דעם האָט עקזיסטירט אַ שולע פאַר פּאָליאַקן. אין דער פּוילישער שולע האָבן געלערנט קינדער נישט נאָר פון שטעטל נאָר אויך פון אַלע אַרומיקע דערפער. די ביידע שולעס האָבן נישט געשטערט איינע דער צווייטער. אָבער ווען דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך פאַרשטאַרקט, האָט מען אויך אויף דעם געביט אָנגעהויבן קוועלן די יידן. מען האָט געצווּוּנגען איינצופירן לעקציעס פון דער פּוילישער שפּראַך אויך אין די "חדרים" כדי די רעליגיעזע קינדער, וועלכע באַזוכן נישט די אַלגעמיינע פּאָלקס־שול, זאָלן זיך באַקענען מיט דער פּוילישער קולטור. דאָס איז געווען, אייגנטליך, אַן אָנערקענטער שריט אויסצוקומען מיטן געזעץ פון צוואַנגס־דערציונג.

מיט דער צייט איז פאָרגעקומען אַ ווייטערע ענטוויקלונג. די אַנטיסעמיטן האָבן נישט גערוט. זיי האָבן נישט געקענט זען אַ יידישע אומאָפּהענגיקע שולע. איז אַרויס אַ גזירה, מען זאָל די העכסטע צוויי קלאַסן, זעקסטע און זיבעטע, אַריבערפירן אין דער פּוילישער שולע און צוזאַמענמישן די יידישע קינדער מיט די פּוילישע. דאַן איז ענטשטאַנען די פּראָבלעם פון לערנען שבת, וואָס קיין יידישעס קינד האָט דאָס נישט אַרויפגעלאָזט אויפן זינען. מיר האָבן באַשלאָסן אויף אַ שטרייק פון שילערס און נישט געגאַנגען לערנען. עס הט זיך אָנגעפאַנגען אַן עפנטליכער גערודער פון די פירערס פון שטאָט. עס איז אוועק־געפאָרן אַ דעלעגאַציע פון עלטערן אין די קרייז אַנשטאַלטן מיטן ציל צו לאָזן אַלע קינדער אין דער יידישער פּאָלקס־שול. די דעלעגאַציע איז געקומען צוריק פאַרשעמט און מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ. איך געדענק מיין פאָטער, וואָס איז געווען איינער פון דער דעלעגאַציע, ווי ער איז צוריקגעקומען פון מאָקאָוו און טרערן שטיקן זיין האַלז. מען האָט געמוזט זיך אונטערגעבן און אַראָפּשלינגען אויך די גזירה.

מיר האָבן געלערנט נאָר פינף טעג אין דער וואָך, און דאָס האָט זייער באַשווערט אויף אונדז. דער אַנטיסעמיטיזם צווישן די קינדער און די לערערס האָט זיך געשטאַרקט פון טאָג צו טאָג. אונדזער דערציער פּענזשינסקי איז געווען ממש אַ גראָבער יונג און פלעגט אונדז דערגייען די יאָרן מיט זיינע אַנטיסעמיטישע פּראָוואָקאַטיווע פראַגעס. מיינע חברים פון זעלבן קלאַס דערמאָנען מיר ביז היינט דעם ביטערן דיספּוט צווישן מיר און אים וועגן דער לאַגע פון די פּוילישע יידן צוליב די עקאָנאָמישע אַנטיסעמיטישע פּאָליטיק פון גראַבסקי. צום ענדע דיספּוט, ווען פּענזשינסקי האָט שוין מער נישט געקענט זיך ווערן געגן מיינע טענות וועגן דער שלעכטער באַציונג צו די פּוילישע יידן, האָט ער אויסגעשריען צו מיר אין כעס און מיט רשעות:

"רעד נישט מער! דו רעדסט ווי אַ קאָמוניסט!"

פאַרשטייט זיך אַז איך האָב געשוויגן. אָבער מען האָט מיך גערופן צו אַן אויפקלערעניש ביים דירעקטאָר זיבלעווסקי, אין דער אָנוועזנהייט פון גלח. מען האָט אויך גערופן מיין פאָטער און אים דערציילט וואָס פאַר אַ בונטאַרער זון איך בין. עס איז געווען אַ שטורעם אין לעבן פון קלאַס און אויך אין מיין לעבן, און איך בין אין גאַנצן אַ ייִנגל פון

דרייצן יאָר. דער געפיל וועגן וואָס עס ערוואַרט אונדז איז אריינגעדרונגען טיף אין מיין נשמה און האָט מיך געוועקט צו באטראכטן מיין ווייטערדיקן וועג אין לעבן.

אין דעם קלאַס, אין דעם ערשטן יאָר פון אריבערגאנג אין דער פוילישער שולע, זענען מיר נאָך געווען אַ געאייניקטער יידישער קלאַס. אָבער אַ יאָר שפּעטער, אין זיבעטן קלאַס, זענען מיר שוין געווען א געמישטער קלאַס און דאָס לעבן איז געוואָרן שווערער. בכוונה האָט מען געגעבן שבת ערנסטע לעקציעס, כדי מיר זאָלן געשטרויכלט ווערן. די דיספּוטן און צוזאמענשטויסן צווישן אונדז און די פוילישע קינדער זענען געווען אַ טאָגטעגליכע ערשיינונג. מיר האָבן זיך באַקלאָגט אָבער אויך געקעמפט, און אזוי האָט זיך עס געצויגן ביזן ענדע פון לערן־יאָר. נאָר די לעקציעס פון רעליגיע (דאָס הייסט יידישע געשיכטע) פון **אריה** (**לייבל**) **בוכנער** זענען געווען א ליכטיקער שטראַל אין אונדזערע שעה׳ען אין דער שולע.

צוליב דער לאָגע האָט זיך די שולע אין סעגאַלס הייזער זיך פאַרמינערט ביז פינף קלאַסן. שפּעטער צו, ווען דער יידישער דירעקטאָר **רינג** איז באַשולדיקט געוואָרן אין קאָמו־ניסטישער טעטיקייט, האָט מען די שולע געשטעלט אונטערן אויפזען פון דעם פוילישן דירעקטאָר און זי האָט פארלאָרן איר לעצטע אומאָפּהענגיקייט.

די ענטוויקלונג פון דער ״השומר הצעיר״ באוועגונג, וואָס איז אריינגעדרונגען אין דער שולע, האָט באוויזן דער יוגנט דעם וועג צו א בעסערער צוקונפט. דער טרוים וועגן דער ציוניסטישער לייזונג פון דער יידן פראגע, וואָס ווערט שווערער און שווערער, האָט געגעבן א פרישן טעם אין אונדזער לעבן און האָט גרינגער געמאַכט די שוועריקייטן.

״השומר הצעיר״ אין ריזשאָן

די ״השומר הצעיר״ באוועגונג איז אויפגעשטאַנען, ווי פריער געזאָגט, אין דער שולע. דאָ האָבן זיך אָרגאַניזירט גרופּעס פון ייִנגלעך און מיידלעך, וואָס א באַזונדערער צויבער איז געווען אין זייער שטיפערישן צוזאמענזיין. עס האָט זיך באוויזן צווישן אונדז די גרויע, שומרישע בלוזקע און די סקאַוטישע בינדע; עס האָבן אונדז באַאיינדרוקט די עמבלעמען פון די שומרישע שיכטן; עס האָט געקלונגען די שומרישע ברכה ״חזק ואמץ!״ און נאָך אזעלכע איינדרוקמאכנדע ערשיינונגען. דאָס האָט מיך נייגעריק געמאַכט. איך האָב זייער געוואָלט זיין מיט זיי, איינער פון זיי, אָבער איך האָב מורא געהאַט פאַר מיינע עלטערן. איך בין אויך נישט געווען זיכער, אויב איך וועל אויסהאַלטן די פילזייטיקע טעטיקייט: אין דער שולע, אין ״חדר״ און אויך אין דער באוועגונג. איך האָב מקנא געווען מיינע חברים, וועלכע זענען געווען פריי שוין אין דעם עלטער צו טון ווי זיי ווילן. דער פאַרבאָט אויף דער באוועגונג אין מיין הויז איז געווען שטרענג און אַבסאָלוט. אָבער עס האָט מיך אזוי געצויגן צום פרייען לעבן אין דער יוגנט־באוועגונג, אַז איך האָב דאָך באַשלאָסן זיך אָנשליסן אין אַ גרופּע, וואָס האָט זיך דאַן געשאַפן.

אין יענער צייט איז שוין דער שומרישער ״קן״ געווען פול אָרגאַניזירט, מיט אלע שיכטן, קבוצות, גדודים און אָנפירונגס אַנשטאַלטן. איך געדענק אז מיין ערשטער ראש־קבוצה איז געווען **דויד אַבלאַדזינער** (וואָס קיין אמעריקע) און ער האָט דאָס אונדזער גרופּע צוזאמענגעקליבן. די ״אסיפות״ פלעגן פאַרקומען אין דער פרייער נאַטור זומערצייט, און אין זיין הויז אין שלעכטע וועטערן און ווינטער. די קבוצה האָט געהייסן ״בנימין״. חברים אין דער קבוצה זענען געווען **אלטער ראָזנפעלד** (היינט אין טבריה), **צבי שעלונטשיק**

(אין פאריז), זאב קוואַרטאָוויטש (אין אורוגוואי), יצחק גרודע און יעקב (יאָקל) ניימאַן (אומגעקומען דורך די נאציס), זאב סאַפּירשטיין (אין ארגענטינע) און נאָך עטליכע, וועלכע זענען געווען מיט אונדז א קורצע צייט און זענען אומגעקומען מיט אלע פּוילישע יידן.

ווינשנסווערט צו דערמאָנען די באַדינגונגען און באָדן פארן ענטוויקלען זיך פון דער באוועגונג אין אונדזער שטעטל. קיינע קולטור־אַנשטאַלטן און פארווייליונגען זענען דאן אין רוזשאן נישט געווען, אפילו נישט קיין קינאָ. עלעקטריע איז איינגעפירט געוואָרן ביי אונדז אין מיטן פון די צוואַנציקער יאָרן. אַ קליינער אינדזל פון עלעקטרישער באַלייכטונג איז געווען אין בעקערס אונטערנעמונגען און די הייזער ארום זיי. די קולטורעלע טעטיקייט האָט זיך געפירט אין די לאָקאַלן פון די פּאַרטייען, אָבער דאָס איז געווען נישט מער ווי פאָרשטעלונגען פון ליבהאָבער, פארשיידענע אימפּרעזעס און פאָרלעזונגען פון רעפערענטן, וועלכע פלעגן קומען פון די ארומיקע שטעט. דאָס האָט נישט באַפרידיקט די יוגנט.

די פאָרמעלע דעמאָקראַטיע און די יידישע נויט אין פוילן האָבן געשאַפן גוטע באַדינגונגען פאר געזעלשאַפטליכער און פּאָליטישער ענטוויקלונג ביי די יידן, און ספּעציעל — ביי דער יוגנט. די פילפארביקייט פון יידישע פארטייען און באוועגונגען האָט באַצייכנט אויך רוזשאן. אונדזער פּאָליטישן און גייסטיקן "שפּייז" האָבן מיר געשעפּט פון די יידישע טעגליכע צייטונגען און פעריאָדישע זשורנאלן און אויך פון דער אָרטיקער ביבליאָטעק. די יידישע ווירקליכקייט, אויפן גרונט פון דער פוילישער רואינירטער עקאָנאָמיע, איז געשטאַנען אונטערן שאָטן פון דעם גיפטיקן אנטיסעמיטיזם. די יוגנט האָט געפילט אז די ערד ברענט אונטער די פיס. די יוגנט האָט געזוכט א בעסערע און זיכערערע צוקונפט. דער ציוניזם איז געווען א רעאלער וועג צו לייזן די יידישע פראגע. די ציוניסטישע באוועגונג האָט זיך פארשפּרייט און פארשטארקט אויך דורך דעם, וואָס זי האָט געקעמפט פאר די יידישע רעכט אין דער דעמאָלטיקער פוילן.

די באוועגונג פון "השומר הצעיר", מיט איר ציוניסטישער און חלוצישער פּראָגראַם האָט געצויגן די יוגנט. אירע דערציערישע טעטיקייט פאַר נאַציאָנאַלער אויפלעבונג און חלוצישער פארווירקלעכונג אין ארץ־ישראל איז טיף אריינגעדרונגען אין לעבן פון דער יוגנט אין שטעטל. אין דער דאָזיקער ווירקליכקייט האָט זיך אָרגאַניזירט דער קן פון "השומר הצעיר" אין רוזשאן, וואָס האָט געפירט א ברויזנדע טעטיקייט א סך יאָרן, ביזן אומקום. די יינגסטע שיכט האָט געהייסן "צופים צעירים" און "צופים בוגרים"; און די עלטסטע האָבן געהייסן "קשישים". יעדע שיכט האָט געלעבט איר לעבן אין די ראמען פון קבוצה, גדוד און עדה. די דערציונג איז געווען פּילזייטיק. די צופיות (סקאוטיזם) האָט געגעבן די יוגנטליכע א געפיל פון אויסלאַדונג און פולע פרייהייט דורך די ספּאָרט־איבונגען און מאַרשיראָווקעס אין געמיינזאמען ריטם, אַ דאנק די סקאוטישע שפּילן אין דער פרייער נאַטור, קולטורעלע אָוונטן, אויספלוגן צופוס, זומער קאָלאָניעס (מושבות) פון מלאווער גליל און באגעגענישן מיט די קנים פון "השומר הצעיר" אין די שכנותדיקע שטעט.

די קולטורעלע טעטיקייט איז באַשטאַנען, קודם כל, פון ציוניסטישע און ארץ־ישראלדיקע טעמען, געשפּרעכן און לייענען וועגן דער "השומר" אָרגאַניזאציע און די גבורה פון די שומרים. דאָס לייענען גוטע און אקטועלע ליטעראטור איז געווען באגלייט מיט הייסע דעבאַטן און ליטעראַרישע "פּראָצעסן". קיין גימנאזיע איז אין אונדזער שטעטל נישט געווען, דערפאר איז דער קן געווען א באַזע פאר זעלבסטענטוויקלונג, האָט געגעבן חשק צו לייענען און אריינגעבראכט קולטור צווישן דער יוגנט.

קן ״השומר הצעיר״ בל״ג בעומר ביער האלונים.
דער קן פון ״השומר הצעיר״ ל״ג בעומר אין דעמבאָוון וואלד.

צו א גרויסן שוווּנג האָט געבראַכט דעם קן דאָס אריבערגיין אין דעם רחבותדיקן לאָקאַל אין הויז פון די בוכנערס. דאָס איז געווען דער גרעסטער און שענסטער לאָקאַל אין שטעטל. זיינע פענצטער האָבן ארויסגעקוקט אויפן מארק, אויפן צענטער פון שטאָט. מיר האָבן אויסגעפוצט די ווענט מיט בילדער און לאָזונגען פון אַקטועלן און שומרישן אינהאַלט. דער לאָקאַל איז געווען פול מיט לעבן און יוגנט־פרייד. די קלאַנגען פון שומרישן געזאַנג און דער ריטם פון אַ שטורעמדיקן הורה, שבת און יום־טוב, פלעגן זיך טראָגן פון די פענצטער פון צווייטן שטאָק און קלינגען ווייט ארום. זיי האָבן גערופן די יוגנט זיך אָנשליסן אָן דעם לעבנס־שטייגער, וואָס איז אייגנטליך געווען אַ רעוואָלט געגן די יידישע ווירקלעכקייט אין שטעטל. מאַנכמאָל האָט דאָס געשטערט די שכנים אָדער אויפ־גערעגט די גויים, וועלכע האָבן זיך געבייזערט אויף דער ״יידישער חוצפה״, אָבער זיי האָבן דאָס געמוזט אָננעמען ווי אַ פאַקט און קיין זאך נישט געקענט טון.

דער קן איז געוואָרן אַ קולטורעלער און געזעלשאַפטליכער צענטער און האָט צוגעצויגן פילע יוגנטליכע. דאָרט האָבן מיר געהאַט אונדזער ביבליאָטעק, א גאנץ גרויסע, וואָס איז געווען אָפן פאר יעדן איינעם. מיר האָבן דאָרט געהאַלטן נאָר גוטע ביכער און די יוגנט האָט פיל באזוכט דעם ווינקל פון וויסן און בילדונג.

די ״השומר הצעיר״ באוועגונג אין אונדזער שטעטל איז באשטאנען מערסטנס פון שילערס, אָבער אויך פון יוגנט וואָס האָט געארבעט אָדער נישט געהאַט קיין באשעפטיקונג. אין אלע קרייזן פון דער יוגנט איז די באוועגונג אריינגעדרונגען און האָט באַרייכערט זייער

לעבן מיט גייסטיקייט און אידעאלן. זי איז געווארן א צענטער פון קולטורעלער און געזעלשאפטליכער טעטיקייט.

מיט דער צייט האָבן זיך פארשארפט די פּראָבלעמען פון די עלטערע חברים. זייער שטרעבונג איז געווען קלאר: פּראָדוקטיוויזירונג און הכשרה כדי עולה צו זיין. די עליה קיין ארץ־ישראל איז געווען דער חלום און אידעאל פון אונדז אלע. דאָס ארויסגיין אויף הכשרה און דאָס גרייטן זיך צו דער עליה האָט פאראייניקט אלע עלטערע חברים אין זייער טעטיקייט פאר דער באוועגונג און אויך אין געזעלשאפטליכן לעבן פון שטעטל. ארום קן פון "השומר הצעיר" אין רוזשאן האָבן זיך קאָנצענטרירט אלע טאטן פון "החלוץ", דאָס אַרבעטנדע ארץ־ישראל, די נאַציאָנאלע פאָנדן, דער ציוניסטישער שקל, די וואלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס און נאָך אנדערע. כאָטש דער מורשה פון קרן־קימת אין רוזשאן, **משה־אהרן פריזאנט**, ווערלכער איז געווען אן אלגעמיינער ציוניסט, אָבער ער איז געווען פון די איינציקע אין שטעטל. דער באַזיס און הויפּט־פאַקטאָר פון דער ציוניסטישער טעטיקייט אין רוזשאן איז געווען דער קן פון "השומר הצעיר".

ווי פריער געזאָגט, דער סטימול אין דער שיכט פון די בוגרים איז געווען די עליה קיין ארץ־ישראל, און זי איז שטענדיק געווען אין א פארקערטער פּראָפּאָרציע צווישן דער נויטווענדיקייט און די מעגליכקייטן. פּאַראַלעל צו דער לאגע אין דער עליה איז דער קן געשטיגן אָדער געזונקען. ווען די אָנפירערס פון קן פלעגן עולה זיין, האָט זיך די הנהגה געביטן. (לויט דעם פלעגן מיר רופן די תקופות אין אונדזער קן: די תקופה פון **אריה בוכנער, די תקופה פון חיים פערל** אאז"וו.) די לאגע אין דער עליה האָט באַשטימט די לאגע פון דער גאנצער באוועגונג. ווען ס'איז געווען א גרעסערע עליה, האָט זיך דער קן פארברייטערט, און פארקערט.

די פּראכטפולע תקופה פון "השומר הצעיר" אין רוזשאן איז געווען די תקופה פון **אריה בוכנער** ז"ל, דער באַגאַבטער לערער און דערציער, וועלכער האָט געגרינדעט דעם קן און איז פילע יאָרן געווען זיין פירער, ביז זיין עליה קיין ארץ־ישראל. אים האָבן מיר צו פארדאנקען אלעס שענסטע און בעסטע אין לעבן. נאָך זיין עליה האָט פארנומען זיין פּלאַץ **חיים פערל** ז"ל, אויך א לערער און דערציער און אויך געענדיקט א לערער־סעמינאַר. אין זיין תקופה בין איך נישט געווען אין שטעטל, ווייל כ'האָב געלערנט אין ווארשע, אָבער איך האָב געהיט דעם קאָנטאַקט מיטן קן בעת כ'פלעג באַזוכן דאָס שטעטל אין די פעריען און יום־טובים.

און אָט איז געקומען א נייע תקופה — א מאַסן ארויסגיין אויף חלוצישער הכשרה, און זי האָט מיך אויך ארייַנגעצויגן. לויט דעם רוף פון דער באוועגונג האָב איך איבער־געריסן דאָס לערנען. נאָך חיים פערלס עליה האָט פאַרנומען זיין פּלאַץ **יצחק סענ־דאַראָוויטש**. אין דער תקופה איז די עליה זייער אָפּגעשוואַכט געוואָרן. הלוצים זענען געווען א לאַנגע צייט אויף הכשרה און פילע האָבן פאַרלוירן דאָס געדולד און גענומען זוכן אַ פּריוואַטע לייזונג אין פארשידענע ריכטונגען. אונדזער קן האָט פארלאָרן פיל חברים. אַ טייל האָט פאַרלאָזן די באַוועגונג, ווייל זיי האָבן נישט געזען קיין אויסזיכט צו עליה. צוליב דער שווערער לאַגע האָט מען מיך אָפּגערופן פון הכשרה כדי צו פירן דעם קן צוזאמען מיט יצחק סענדאַראָוויטש. מיר האָבן געאַרבעט צוזאמען אַ לענגערע תקופה. עס איז געווען נישט לייכט צו שלעפּן דעם יאָך, ווייל די פארצווייפלונג איז ארייַנגעדרונגען אין דער באוועגונג.

מיטן אָנפאַנג פון דער אומלעגאַלער עליה, עליה ב׳, ווען ס׳האָט זיך באַוויזן אַן אויסזיכט עולה צו זיין, האָט זיך די לאַגע פון קן פאַרבעסערט. ער האָט ווידער גענומען זיך פאַרברייטערן. עס האָבן אונדז געפעלט מדריכים און מיר האָבן געלעגט פיל אַכט אויף דער טעטיקייט פון די בוגרים. מיר האָבן אפילו געפּרווּוט אָרגאַניזירן אַן אייגענע זומער־קאָלאָניע פון די יונגע שיכטן, ווייל די זומער־קאָלאָניעס פון גליל האט מען אנגולירט צוליב דעם וואַקסנדעם אנטיסעמיטיזם. איך דערמאָן מיך אונדזער לעצטע קאָלאָניע (מושבת קיץ), וואָס מיר האָבן אָרגאַניזירט אין אַ נאָענטן דאָרף צו רוזשאַן און וואָס האָט שיר זיך נישט געענדיקט מיט אַן אומגליק. מיר האָבן געהערט ביינאַכט, אַז די פּויערים גרייטן אַן איבערפאַל אויף אונדז, און מיר האָבן פאַרלאָזן פרי אויף צו מאָרגנס, ווען די פּויערים זענען ארויס צו דער ארבעט. מיר זענען אוועק צו דער צייט און אויסגעמיטן אַ זיכערן אומגליק.

ווען יצחק סענדאַראָוויטש איז עולה געווען, בין איך געבליבן אליין אָנצופירן דעם קן. איך האָב צוגעצויגן שבתאי כץ און גענומען אים צוגרייטן צו דער פליכט. דאָס איז געווען א שווערע און אינטערעסאַנטע תקופה. דעם גרויסן לאָקאַל אין צענטער פון שטאָט האָבן מיר שוין לאַנג פאַרלאָרן און מיר האָבן געדונגען אַן אנדערן (ביי רייטשיקן, אין האלערא גאַס). אין קן זענען אָנגעקומען צענדליקער פרישע יוגנטליכע און דער קן האָט זיך פאַרברייטערט; און אפילו דערמאָנט, רעלאַטיוו, די פאַרגאַנגענע גוטע טעג. ווערט צו דערמאַנען די אויפטרעטן און אימפּרעזעס, וואָס אין איינער פון זיי האָט זיך באַטייליקט שייקע וויינער פון דער הנהגה־הראשית. אין צענטער איז געשטאַנען די ארץ־ישראלדיקע פּאָעמע ״הרכבת״ (די באַן) פון אברהם שלאָנסקי, וואָס מיר האָבן אויסגעפירט מיט גרויס חן אויפן הינטערגרונד פון אימפּראָוויזירטע דעקאָראַציעס פון פּאַפּיר.

איך געדענק אונדזער לעצטן מיפקד פסח 1939. עס זענען געשטאַנען אין די שורות ביי הונדערט־און־פופציק חניכים, לויט זייערע גדודים און מיט זייערע פאַנען. אָבער איך בין געשטאַנען אַ פאַרקלעמטער. איך האָב געפילט אַז דער סוף דערנענטערט זיך. עס האָבן זיך נישט געפונען קיין נייע מדריכים, וועלכע זאָלן קענען ממשיך זיין די טעטיקייט פון קן. און אין הערבסט פון דעם זעלבן יאָר איז אויסגעבראָכן די מלחמה, און אַלץ איז איבערגעריסן געוואָרן.

דאָס געזעגנען זיך מיטן שטעטל

מאַי 1939.

א געוויינליכער פרייטיק, אַ מאַרק־טאָג, ערב שבת אין שטעטל. כ׳בין ארויס פון מאַגיסטראַט נאָך דעם ווי כ׳האָב דאָרט געמאכט די נויטיקע פאָרמאַליטעטן פאַר מיין עליה קיין ארץ־ישראל. נאָענט דערביי האָט געקלונגען הויך דער קול פון ראַדיאָ, וואָס האָט געוועקט אויפמערקזאַמקייט ביי די מענטשן אפילו אין דעם רוישיקן מאַרק־טאָג. עס האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן יידן מיט גויים צוזאַמען. די שטימע פון פּוילישן אויסערן־מיניסטער יוזעף בעק האָט זיך געטראָגן פון ראַדיאָ. ער האָט גערעדט וועגן די דייטשע פאָדערונגען בנוגע דעם דאַנציגער קאָרידאָר. די אינטערנאַציאָנאַלע שפּאַנונג איז געקומען צו איר הויכפּונקט. דער מיניסטער האָט דעקלאַרירט, אַז פּוילן וועט קעמפן אויף לעבן און טויט אין פאַל פון אַ נאַציישער אינוואַזיע. די גויים ארום האָט עס באַגייסטערט, אָבער איך האָב געהאַט א שווער געמיט. דער באָדן ברענט אונטער מיינע פיס. כ׳האָב פאַרלאָזן דעם פּלאַץ.

אויף די ווענט זענען געווען אָנגעקלעפּט ענדעקישע פּלאַקאַטן מיט דער לאָזונג „קויפט נישט ביי יידן!" און באַגלייט מיט אנטיסעמיטישע קאַריקאַטורן. דאָס האָבן די ענדעקעס אָנגעקלעפּט נעבן מאַגיסטראַט אונטער די אויגן פון דער פּאָליציי. כ'האָב געפילט מיט מיין גאנצן וועזן דעם אָנקומענדן שטורעם.

און וואָס וועט זיין מיט די יידן?

איך בין געגאַנגען ווי א לונאַטיקער. ווען איך בין געקומען אַהיים, האָב איך געוואַרט מיט גרויס אומגעדולד אויפן פּאָסט-טרעגער, אויף א בריוו מיט די לעצטע אינסטרוקציעס וועגן קומען קיין וואַרשע צום טראַנספּאָרט פון דער אומלעגאַלער עליה (עליה ב').

די מלחמה פילט זיך שוין אין דער לופטן, זי איז שוין נאָענט, אַ פראַגע פון וואָכן אָדער טעג. אין פּוילישן לאַגער פילט זיך אַ געוויסע אויפוואַכונג. מען גרייט זיך. עס ווערט פּראָקלאַמירט אַ זיכערקייט-אָנלייע. אויך די יידן ווערן גערופן אויסצופילן זייער „פּאַטריאָטישע פליכט" — אַט די יידן, וועלכע מען האָט אַזוי אויסגענוצט און באַיקאָטירט. דער ייד האָט זיך געפונען צווישן האַמער און קאָוואַדלע, און די פּרנסה קוועלן זענען פאַרמאַכט געוואָרן. נישט געקוקט דער עקאָנאָמישער אָרגאַניזירטער באָיקאָט, שלאָגט מען יידן און קיינעם אַרט עס נישט. די יידישע יוגנט ציט זיך צוריק און פאַרשליסט זיך אין אירע ד' אמות. די אָוונט-שפּאַצירן אויף דעם פּולטוסקער שאָסיי ווערן קירצער, מערסטנס ביזן „קרייץ" (ביים ווינקל וואָס פאַרבינדט די וויעמקאַ מיטן בריק). די געפאַר לויערט פון יעדער זייט. די יידישע יוגנט שפּאַצירט נאָר אויפן רינעק. די איינציקע טעטיקייט פירט זיך נאָר אין די יוגנט-באַוועגונגען, ספּעציעל אין „השומר הצעיר" אין זייער באַשרענקטן לאָקאַל.

יעדער זונטיק איז ווי א קאַשמאַר אין שטעטל. יידן פאַרשליסן זיך אין זייערע הייזער. שיכורע סאָלדאַטן, וואָס דרייען זיך ארום אין די גאסן, זענען א געפאַר פאַר יעדן יידן. מאַנכמאָל הערט מען געשרייען פון אַ געשלאָגענעם אָדער א גערודפטן יידן אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט. יעדן מאָל וואָס איך קום צוריק אַהיים, וואַרטן אויף מיר די משפּחה מיט גרויס אומרו. אַ שטיין גייט זיי אַראָפּ פון האַרצן, ווען זיי זעען מיך גאנץ און געזונט.

דאָס איז געווען די ווירקליכקייט אין אונדזער שטעטל און אין גאנצן פּוילישן יידנטום: אַנטיסעמיטיזם, עקאָנאָמישער באָיקאָט, די געפאַר פון דער נאַציסטישער דייטשלאַנד, פאַרמאַכטע טויערן פון ארץ-ישראל — קיין אויסוועג, אָן אַ האָפענונג!

מיר, די יוגנט, האָבן דאָך געזוכט דעם מאַרגן, אַ וועג ארויס פון דער שטיקעניש. איז טאַקע די בשורה וועגן דער עליה ב' געווען א שטראַל פון ליכט אין אונדזער פינצטערן לעבן. די, וועלכע האָבן זוכה געווען צו עליה, זענען געווען גליקליך. איך בין געווען צווישן זיי.

ענדליך איז אָנגעקומען די ידיעה וועגן דאַטום פון דער עליה. מיינע חברים האָבן באַקומען אויך א ידיעה ווו זיך וועגדן אין וואַרשע. איך האָב נישט באַקומען אזא ידיעה און מיין לאגע איז געווען נישט קלאָר. כ'האָב באַשלאָסן צו פאַרלאָזן צוזאַמען מיט זיי און פאָרן קיין וואַרשע. ווען איך בין געקומען אין דער הנהגה הראשית אין וואַרשע האָב איך זיך דערוווּסט, אז מיך האָט מען אָפּגעלייגט אויף דעם קומענדן טראַנספּאָרט. איך האָב זיי גלייך געמאָלדן,

אז איך בלייב און פאַר נישט צוריק קיין רוזשאַן. מען האָט מיר פאָרגעשלאָגן צו וואַרטן ביז מאָרגן, אפשר וועט עמיצער פון די באַשטימטע צו עליה נישט קומען. אויף מאָרגן האָט מען מיר אָנגעזאָגט, אַז צוויי האָבן אַנולירט זייער פאָרן און אַז עס איז דאָ אַן אָרט פאר מיר.

מיין מזל איז געווען גרויס, אָבער דאָך נישט פאָלקאָם, ווייל כ׳האָב געדאַרפט איינאָרדנען מיין באפרייאונג פון די מיליטערישע אינסטאַנציעס אין פּולטוסק. עס איז מיר געבליבן נאָר 48 שעה ביז מיין פארלאָזן דאָס פּוילישע ערד. עס איז געווען זייער דרינגנד און כ׳האָב באַשלאָסן זאָפאָרט צו פאָרן קיין פּולטוסק און איינאָרדנען דעם ענין אויפן אָרט. נאָך א שווערער נסיעה בין איך אָנגעקומען קיין פּולטוסק און גלייך זיך געווענדעט צו דער מיליטערישער מאַכט. עס האָט מיך אָנגענומען אַ פּוילישער אָפיציר, אַן אינוואַליד (אָן א האַנט), און עס האָט זיך ענטוויקלט צווישן אונדז אַן אינטערעסאַנטער שמועס וועגן די סיבות פון מיין פארלאָזן פּוילן. ער האָט אָנגעהויבן אויסגיסן זיין ביטער האַרץ פאר מיר, אָבער איך האָב זיך ארויסגעדרייט פון דער אמתדיקער סיבה און געענטפערט, אַז איך פאָר אויף אַ שפּאַציר. ער האָט געפּרוּווט מיר איבערצייגן, איך זאָל נישט פארלאָזן פּוילן, ווייל איר לאַגע איז שווער און זי דאַרף האָבן די יידן. צום ענדע האָט ער מיך געבעטן, איך זאָל אים וויינּיקסטנס צוזאָגן, אַז איך וועל קומען צוריק נאָך דעם "שפּאַציר". האָב איך דען געהאַט א ברירה? — "פארשטייט זיך, אז כ׳וועל קומען צוריק!" האָב איך אים פארזיכערט. ער האָט דאן פארקירצט די ביוראָקראַטישע פּראָצעדור און אין איין שעה בין איך שוין געווען אין דרויסן מיטן נויטיקן דאָקומענט אין האַנט. פארן ארויסגיין האָט ער זיך געזעגנט מיט מיר פריינדליך און מיר געווונטשן א גליקליכע רייזע.

עס איז מיר געבליבן צייט ביז מאָרגן אין דער פרי. ס׳איז געווען מיטאָג־צייט און כ׳בין געווען 31 ק״מ פון רוזשאַן, דאָך האָב איך באַשלאָסן זי צו באזוכן דאָס לעצטע מאָל. יענעם טאָג איז געווען אַ יאריד טאָג אין רוזשאַן. אַ טומל און אַ געפּילדער אין די גאסן. און ווידער זע איך די אַנטיסעמיטישע פּלאַקאַטן אויף די יידישע קראָמען און עלעקטריע־סלופּעס פון אונדזער שטעטל. די יידן, וועלכע איך האָב באַגעגנט, האָבן זיך געווונדערט און מיך געפרעגט, וואָס האָט פּאַסירט, אַז איך בין ווידער דאָ. מיין משפחה איז געווען שטאַרק איבערראַשט. איך האָב זיי דערציילט, וואָס עס האָט מיט מיר פּאַסירט פאר די לעצטע צוויי טעג. מיר זענען געזעסן און געשמועסט וועגן דער פארגאנגענהייט. איך האָב געקוקט אויף מיינע משפחה מיטגלידער און טרערן זענען מיר געשטאַנען אין די אויגן. איך האָב געהאַט א געפּיל, אז מער וועל איך זיי נישט זען, אז מיר שיידן זיך אויף אייביק.

איך האָב באַשלאָסן צו פארלאָזן רוזשאַן דעם זעלבן טאָג, מיטן נאָכמיטאָגדיקן אויטאָבוס, און נישט וואַרטן אויף מאָרגן פרי. ווען כ׳בין געקומען אויף דער אויטאָבוסן־סטאַציע, האָט אויף מיר געוואַרט א וואַרעמער סיורפּריז. איך האָב געמיינט, אז נאָר ווייניקע האָבן מיך געזעען אָנקומען אין שטעטל, און דאָ זענען געקומען פילע מיך באַגלייטן: חברים פון דער באוועגונג, באקאַנטע און סתם יידן. ווער ס׳איז געקומען זיך געזעגנען, ווער שיקן א גרוס אין ארץ־ישראל און ווער זען א שטעטישן פארלאָזן דאָס לאַנד. ביז היינט קאָן איך נישט פארשטיין, ווי אַזוי האָט זיך פארשפּרייט די ידיעה וועגן מיין באזוך אין אזא רוישיקן טאָג ווי דער יאריד. דאָס איז געווען אַן איבערלעבונג, וואָס כ׳וועל קיינמאָל נישט פארגעסן.

ווען כ׳בין ארויפגעשטיגן אויפן אויטאָבוס, האָב איך אָנגעקוקט די פילע יידן, וועלכע

זענען געקומען באגלייטן זייערס א שטעטישן אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. אַ טרער איז אַראָפּגעפאַלן אויף מיין פנים, אַ טרער פון טרויער און פרייד צוזאַמען.

ביסט מיר טייער, רוזשאַן, אָן אַ שיעור...

נתן וויגאָדע / פתח־תקוה

רוזשאַן, ווי קען איך דיך פאַרגעסן?

תדבק לשוני לחכי, אויב איך וועל דיך פאַרגעסן! און ווי קען מען פאַרגעסן אַלע אונדזערע הייליגסטע און טייערסטע? ווי קען מען פאַרגעסן דעם אָרט און די סביבה, די היים און די חברים, וווּ און מיט וועמען מיר האָבן זיך געפילט אַלס היינטצייטיקע מענטשן און ווערטיקע יידן.

אָט שטייען פאַר מיינע אויגן דאָס שטעטל רוזשאַן און איר אומגעגנט, די ווונדערלעכע נאַטור, די בערג, דער נאַרעוו, דער וואַלד, דאָס אַלדער בריקל מיט די גרויל־מעשיות וועגן אים. און אין זיי און אַרום זיי — מאַסן מיט יידן, יידן מיט טרויער אין די אויגן, מיט פחד פאַרן מאָרגן, און מיט הערצער פול מיט האָפנונג, אַז אויך ביי אונדז, ביים יידישן פאָלק, וועט זיין אַמאָל פרייד, וועלן נאָך קומען בעסערע צייטן.

וויפל גבורה, וויפל העלדישקייט, איז געלעגן אין יעדן איינעם פון זיי — און פון אונדז אַלעמען — כדי דורכצולעבן די שנאה און דעם האַס פון דער אַרומיקער סביבה און פון זייערע מאַכט. ווער קען זאָגן, אַז אָט די ברידער אונדזערע זענען געגאַנגען מיט הכנעה צו דער שחיטה, ווי מען פרוווט וועגן דעם דערציילן. וויפל גבורה, וויפל העלדישקייט האָבן אַרויסגעוויזן אונדזערע רוזשאַנער יידן, וואָס האָבן נישט איינמאָל אָפּגעשטויסן אַנטיסעמיטישע איבערפאַלן און פּאָגראָמען.

רוזשאַן איז געווען אַ שטעטל מיט לערנער, סוחרים און בעלי־מלאכות, מיט אַרבייטער, מיט פאַראיינען, ביבליאָטעקן, אָוונט־קורסן, פאַרלעזונגען, ספּאָרט־קלובן, דראַמע־קרייזן און פיל אַנדערע.

אַ שבת אין שטעטל — יידן אין די זיידענע קאַפּאָטעס, יידן שבת׳דיק געקליידעט, גייען אין די בתי־מדרשים; יונגעלייט און יונגוואַרג גייען אין זייערע פאַראיינען; און אַלץ האָט איין שטרעבונג, איין האָפנונג, איין ווילן — צו לעבן ווי יידן. אָט די דאָזיקע אומשולדיקע קדושים, זיי זענען דאָס אומגעקומען מיט אַלערליי שוידערליכע טויטן — פאַר וואָס? פאַר ווען? נאַר דערפאַר, ווייל זיי זענען געווען יידן!

די היטלעריסטן מיט זייערע צוהעלפער האָבן געוואָלט אויסמעקן פון דער וועלט און פון דער געשיכטע איינס פון די עלטסטע פעלקער. און די הערשער פון דער גאַנצער וועלט האָבן צוגעקוקט און געשוויגן. ווי זשע זאָלן מיר זיי פאַרגעסן? ווי קענען מיר זיי פאַרגעסן? ווען מיר, פאַרקערט, פּראָטעסטירן און פאָדערן, עס זאָל נישט געשענקט ווערן די נאַצישע רוצחים, וועלכע דרייען זיך נאָך איצט אַרום פראַנק־און־פריי איןביידע זייטן פון דייטשלאַנד און אין עסטרייך. מיר וועלן שרייען און רופן צום לעצטן ביסל

געוויסן פון דער וועלט: דערלאָזט נישט, אַז דער געזעץ זאָל שענקען די נאַציס און עס זאָל זיי פאַרגעסן ווערן זייער שוידערלעכער זינד!

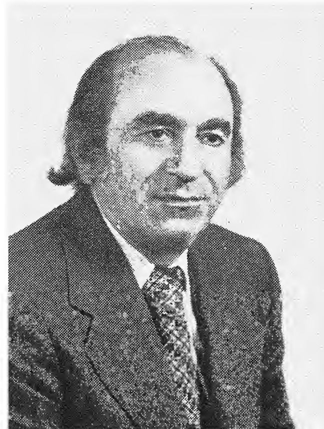
מדינת ישראל, וואָס איז אויפגעשטאַנען נאָכן אומקום פון די זעקס מיליאָנען קדושים, דאַרף און וועט אַריינגעמען אין זיך זייער הייליקן זכר. פילע פון זיי וואָלטן געקאָנט היינט דאָ זיין מיט אונדז און פאַרגרעסערן דעם ישוב, פאַרשטאַרקן אונדזער כוח און באַפרוכט־באַרן אונדזער ערד.

לאָמיר זיי געדענקען, און אין געדענקען שווערן: נישט פאַרגעסן דעם אומגעהויערן פאַרברעכן פון די נאַצישע באַנדעס און זייערע צוהעלפער! טון אַלץ, אַז אונדזער מדינה זאָל ווערן שטאַרקער, ווייל אַ יידישע מדינה איז די איינציקע גאַראַנטיע, אַז אַזאַ אומגליק זאָל זיך מער נישט איבערחזרן!

משה ביילים / ניו־יאָרק

פון הייטערער קינדהייט ביזן פינצטערן סוף

פאַרוואָס אַ בוך?

רוזשאַן — אַ קליין שטעטל אין פוילן, וווּ מיר זענען געבוירן געוואָרן און געשטעלט די ערשטע שריט אויף גאָטס ערד. קיין שום אויסערגעוויינלי־כעס איז קיינמאָל אין רוזשאַן נישט געשען, נישט ביי די יידן און אויך נישט ביי די פּאָליאַקן. קיין באַרימטע פיגורן האָט רוזשאַן נישט אַרויסגעגעבן. אפילו קיין מיליטערישע שלאַכטן פון היסטאָרישן באַדייט זענען נישט פאַרגעקומען ביי רוזשאַן, אַזוי ווי, למשל, אין דער דערבייאיקער אָסטראָלענקע אָדער פּולטוסק. דאָס שטעטל איז געווען פאַרשלאָפן, ווי פאַרגעסן, כאָטש עס איז געלעגן אויפן שליאַך צווישן ביאַליסטאָק און וואַרשע. טאָ פאַרוואָס זשע שרייבן וועגן רוזשאַן? — נאָר כדי אָפּצוגעבן כבוד די אומשולדיק אומגעקומענע יידן, אונדזערע קרובים און יוגנט־חברים, די מיט וועלכע מיר זענען געזעסן אויף איין חדר־באַנק אָדער אויף איין שול־בענקל. און אָנפאַנגען דאַרף מען מיט די קינדער־יאָרן.

לערנען, קולטור און גייסטיק לעבן

די חדר־יאָרן. אין געדאַנק איז געבליבן איינגעקריצט דאָס געפיל פון מורא: מורא פאַר דעם גויישן הונט, וועלכער איז דיר נאָכגעלאָפן און געוואָלט בייסן; מורא פאַר דעם פּוילישן יונגן כוליגאַן, וואָס האָט דווקא געוואָלט באַווייזן זיין "העלדישקייט" אויף

דעם קערפּער פון אַ פינף אָדער זעקס יעריקן יידישן ייִנגל; אויך מורא פאַר דעם מלמד האָט זיך איינגעבאַקן אין זכרון.

אין שולע איז מען געגאַנגען אין דער פרי, אין חדר דעם גאַנצן נאָכמיטאָג און אפילו ביינאַכט. די מלמדים — אַלטע יידן מיט לאַנגע אָדער קורצע בערד, אָן אַ ניצוץ פון פאַרשטיין פּעדאַגאָגיע אָדער קינדער־פּסיכאָלאָגיע, מיט מיטלאַלטערליכע מעטאָדן פאַר "יונגיטשקע זקנים", ווי מאַקס נאָרדאו פלעגט רופן די גלות׳דיקע יוגנט. אָבער לערנען האָט מען געמוזט, ווייל מען האָט אינסטינקטיוו פאַרשטאַנען, אַז נאָר מיט דעם קען מען זיך אויסצייכענען. לערנען, לערנען, לערנען! נישט פאַרלירן קיין צייט אויף שפּילערייען, אויף שווימען אין נאַרעוו אין זומער אָדער גליטשן זיך אין ווינטער. די ליזשוועס פלעגט מען אַליין מאַכן פון אַ שטיקל האָלץ מיט אַן אייזערנעם דראָט געצויגן דורך דער לענג פון דעם האָלץ. פּרימיטיוו — עס האָט אָבער אין יענע יאָרן געדינט דעם צוועק. פיזישע איבונגען כדי צו וואַקסן געזונט, דאָס זענען געווען פרעמדע געדאַנקען. לערנען כדי צו ווערן אַ רב אָדער אַ דאָקטאָר — דאָס איז געווען דער טרוים פון דער יידישער מאַמע.

ליידער איז קיין ישיבה אָדער גימנאַזיע אין רוזשאַן נישט געווען. פלעגן די בר־מצוה ייִנגלעך פאָרן אין ישיבות אין אַנדערע שטעט, און דאָרטן "געגעסן טעג" און געקנעלט. גאָר גאָר ווייניקע האָבן געלערנט אין גימנאַזיעס אָדער סעמינאַרן. די איבערוויגענדע מערדייט פון רוזשאַנער יוגנט האָט זיך געלערנט פאַכן, האַנדווערקעריי. איך קען אָבער עדות זאָגן, אַז אויך ביי זיי איז דער דורשט נאָך וויסן געווען זייער שטאַרק. שטענדיק האָט מען געוואָלט וויסן, וואָס עס טוט זיך אויף דער גרויסער וועלט. מען האָט געלייענט ביכער און געחלומט חלומות. ווען איך פלעג קומען אויף וואַקאַציע אַהיים, פלעגן זיך אייניקע פון זיי מיט מיר פונאַנדערשמועסן וועגן ליטעראַטור, און ממש אַרויסגעוויזן ידיעות אין די ווערק פון די דאַמאָלסטדיקע פּאָפּולערע שרייבער ווי ראָמען ראָלאַן, אַנדרעי זשיד, שאָלאָכאָוו און, פאַרשטענדליך, די רוסישע קלאַסיקער.

די יוגנטליכע פון מיין דור האָבן געפונען אַן ערזאַץ־שולע אין די ציוניסטישע און נישט־ציוניסטישע באַוועגונגען. דאָרט האָבן זיי געלערנט די געשיכטע פון אונדזער פאָלק, געלערנט פאַרשטיין די אומגאַרמאָלע, ספּעציפישע לאַגע פון די יידן, און מיטגעריסן געוואָרן מיטן שטראָם פון אַלגעמיינעם יידישן־פּוילישן לעבן. זיי האָבן מאַרשירט און געזונגען לידער פון אויפוואַכונג, לידער פון ליבשאַפט און בענקשאַפט צו ציון. זיי האָבן גערעדט וועגן אַ קאַמף פאַרן יידנשאַפט און וועגן אַ יידישן קיבוץ אין ארץ־ישראל, באַזירט אויף יושרדיקע סאָציאַליסטישע יסודות. אַנדערע זענען פאַרכאַפּט געוואָרן פון בונדיסטישע אָדער קאָמוניסטישע געדאַנקען. די רוזשאַנער זענען געווען אַ מיניאַטור־אָפּשפּיגלונג פון גרויסן שפּרודלדיקן לעבן אין דעם יידישן פּוילן.

אויך דער עלטערער דור האָט אַרויסגעוויזן אַ פאַראינטערעסירונג אין די געשעענישן פון דער צייט. קיין פּוילישע צייטונגען האָט מען כמעט נישט געלייענט. אָבער יעדן וואָכן־טאָג אין דער פרי פלעגט מען גיין צו פּריזאַנט׳ן און וואַרטן מיט אומגעדולד אויף דעם "היינט", "מאָמענט" אָדער "פאָלקס־צייטונג", און טאַקי אויפן אָרט אַנאַליזירן די נייעס און געקומען צום אויספיר, צי ס׳איז גוט פאַר יידן אָדער שלעכט פאַר יידן.

מערסטנס זענען די ידיעות געווען אומגינסטיק. דאָס זענען געווען שלעכטע צייטן פאַר דעם פּוילישן ייד. דער אַנטיסעמיטיזם האָט געבושעוועט. דער באָיקאָט געגן דעם יידישן קרעמער אָדער האַנטווערקער איז געווען שטאַרק. די עקאָנאָמישע לאַגע איז

געווען אַ ביטערע. ביי אַנדערע אומות וואָלט אַזאַ מצב אפשר געפירט צו רעוואָלט. די יידן זענען אָבער געווען אין גלות און קיין פאַרבינדעטע האָבן זיי נישט געהאַט. בונטאַרע געדאַנקען האָבן זיך געמערט, אָבער דער רעאַליזם פון דער צייט האָט איבערגעוויגן און באַזיגט די פרייהייטס געפילן. דער דראַנג צו עמיגרירן איז געווען שטאַרק. אָבער יידן האָבן נישט געהאַט גענוג געלט און, אפשר, נישט גענוג וויסן איבער וואָס עס טוט זיך אין דער ברייטער וועלט. פאַרשטענדליך אַז די אימיגראַציע־פּאָליטיק פון די פאַר־מלחמה־דיקע רעגירונג איז אויך געווען אַ גרויסע שטערונג, און די שטעלונג לגבי עליה פון דער ענגלישער אַדמיניסטראַציע אין ארץ־ישראל איז דאָך גוט באַקאַנט.

היינטיקע צייטן, ווען אין יעדער שטוב איז פאַראַן אַ ראַדיאָ, און כמעט אין יעדן הויז אויך אַ טעלעוויזיע־אַפּאַראַט, איז כדאי צו באַמערקן, אַז אין רוזשאַן זענען אין יידישע הייזער, ביזן אויסברוך פון קריג, געווען ווייניק ראַדיאָס. כ׳געדענק גענוי, אַז נאָר אין 1932 האָב איך צום ערשטן מאָל געהערט דעם קול פון דער ראַדיאָ. דאָס איז געווען ביי פרענקל דעם ״ראָווער־מאַכער״. ער האָט מיר דערלויבט אָנצוטאָן די סלוכאַווקעס און אויף אַ ״מיסטישן״ אופן האָב איך טאַקי געהערט יהודה מנוחין שפּילן. דערווייל האָבן אַנדערע געוואַרט אומגעדולדיק אויף זייער ריי אָנצוטאָן די סלוכאַווקעס.

יום־טובים

צו שרייבן וועגן יענע יאָרן און נישט צו דערמאָנען די יידישע יום־טובים וואָלט געווען ממש אַן עוולה. נאָר די צוויי טעג אין יאָר, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט דעם שטאַרקסטן איינדרוק, זענען געווען יום־כיפור און שמחת־תורה. וואָס פאַר אַ קאָנטראַסט!

יום־כיפור — ערנסט, שטרענג, ״היום הרת עולם״; שמחת־תורה — פריילעך, שמייכלדיק־קאָקעטיש, כמעט זאַרגלאָז.

יום־כיפור באַנאַכט איז דאָס בילד פון די ברענעדיקע ליכט אין בית־המדרש, דאָס בילד פון יידן איינגעוויקלט אין ק׳טלען און טליתים, זאָגן מיט כוונה די תפילות. יום־כיפור איז הערן געוויינען, וועלכע טראָגן זיך פון דער ווייבערישער שול, איבערהויפּט בשעת דעם ונתנה־תוקף. און ווער קאָן אויסדריקן די שטימונג מוצאי יום־כיפור, ווען יידן זענען צוריקגעגאַנגען אהיים מיט די נישט־אויסגעברענטע ליכט פון בית־המדרש אָדער פון די חסידישע שטיבלעך — גייענדיקע ליכטלעך אין דער אַרומיקער פינצטערניש!

שמחת־תורה איז געווען דער היפוך. שמחת־תורה איז געווען דער חסיד מיט אַ סאָלדאַטסקן היטל אויפן קאָפּ, טאַנצענדיק און זינגענדיק. דאָס איז געווען דער טאָג, ווען אויך דער ייד האָט געכאַפּט אַ טרונק בראָנפן און איז אָפטמאָל געווען גוט בגילופין. דאָס איז געווען דער טאָג, ווען ער האָט אַראָפּגעוואָרפן דעם יאָך פון פרנסה, פאַרגעסן דעם בייטש פון פאַרפאָלגונג, און איז געווען גליקליך אַז ער איז אַ ייד.

אויסברוך פון קריג און יציאת־רוזשאַן

דאָס אַלץ איז געקומען צו אַן ענד דעם 1טן סעפּטעמבער 1939. די מלחמה איז אויסגעבראָכן. די דייטשישע לופט־מאַשינען האָבן זיך באַוויזן איבער די הימלען. מ׳האָט אונדז געראָטן צו טראָגן נאַסע טיכלעך כדי זיך צו באַשיצן פון שעדליכע גאַזן. אַ באַקאַנטער מאַיאָר האָט מיין מאַמע געראָטן צו לויפן אויף דער אַנדערער זייט פון נאַרעוו, ווייל ביי

דעם זייט טייך וועט די פוילישע אַרמיי שטעלן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד. די באַגריפן וועלכע פוילישע אָפיצירן האָבן געהאַט וועגן קריג־פירונג! וואָס פאַר אַ שפּאַס!

אין אַלע מײַנע יאָרן פון אויפוואַקסן אין פוילן און גיין אין פוילישע שולעס האָב איך זעלטן געהאַט אַ פּאָזיטיוון צוגאַנג צום פוילישן פאָלק. אויב כ׳האָב עפּעס געלערנט און געגאַסן פון דער פוילישער ליטעראַטור, איז דאָס געווען די אידיי פון וואַלענראָדיזם. כ׳האָב געזען אַרום זיך אַ צעבושעוועטן אַנטיסעמיטיזם און אויך אים געשפּירט אויף די אייגענע פּלייצעס. נישט איינמאָל בין איך געווען אנגעגריפן. יעדעס מאָל אָפּגעענטפערט און אָפטמאָל פאַרשפּילט דעם קאַמף.

ווייל כ׳האָב נישט אַנגענומען מיצקעוויטשעס באַשרייבונג פון אַ גלות׳דיקן טיפּ יענקל, ווייל כ׳האָב פאַרטיידיקט די יידישע רעכט און געהאַט די חוצפה צו צווייפלען אין דער אמת׳דיקייט פון מיין געשיכטע־פּראָפעסאָרס אינטערפּרעטאַציעס לגבי דער ראָל פון ייד אין דער פוילישער געשיכטע, האָב איך זיך איינגעקויפט דאָס "צעטל" פון אַ קאָמוניסט. וואָס פאַר אַן איראָניע! איך, דער זשאַבאָטינסקי תלמיד, גאָר אַ קאָמוניסט! אפילו פּראָפעסאָר דאָבקאָוויסקי, דער דעפּוטאַט אין פוילישן סיים, דער נישט־פּראָווינציאַל, האָט נישט געקאָנט פאַרשטיין דעם נייעם טיפּ פון אַ יידישן יוגנטליכן אין פוילן. נאָר עטליכע וואָכן פאַרן אויסברוך פון קריג האָט זיך די שטעלונג לגבי פוילן געביטן: סוף־כל־סוף, דער דייטשישער נאַצי איז געווען אַ גרעסערער שונא ווי דער פוילישער כוליגאַן. אָבער אויך דער ראָמאַן איז געקומען צו אַ שנעלער ענדע.

ווען מיר זענען דערלאָפן ביז בריסק און געזען, ווי די רעשטלעך פון דער פוילישער אַרמיי באַציען זיך ברוטאַל צו יידן, באַשולדיקנדיק זיי אין העלפן דער רויטער אַרמיי, האָב איך זיך איבערצייגט, אַז די שנאה פון פּאָליאַק צום ייד איז נישט געמינערט געוואָרן. דאָס לאַנד פון די ליאַכן, ווי אַ טייל פוילישע שרייבער פלעגן רופן זייער פאָלק, איז פאַר די יידן געווען אַ ביטערער מקום־מקלט.

יציאת רוזשאַן האָט זיך אָנגעפאַנגען שבת אין דער פרי, דעם 2טן סעפּטעמבער 1939. טייל מיט קינדער־וועגעלעך, טייל מיט וועגענער און פערד, טייל נישט מער ווי אַ פּעקל אויף זייערע פּלייצעס, האָבן רוזשאַנער יידן זיך געצויגן קיין גאַוואָראָוו. דאָס איז געווען דער אָנפאַנג פון לאַנגן וואַנדער־וועג, דער אָנפאַנג פונם לעבן פון אַ פּליט. איבער פעלדער און איבער וועלדער איז מען געלאָפן, אויף אומבאַקאַנטע וועגן האָט מען זיך געשלעפּט, כדי צו אַנטלויפן וואָס ווייטער פון די נאַצישע חיילות. און די וועלכע זענען נישט געלאָפן, זענען ליידער אומגעקומען אין די געטאָס אָדער קרעמאַטאָריעס.

מען האָט מיך אָפט געפרעגט, צי נאָר די בראַווע זענען לעבן געבליבן. מיין ענטפער איז שטענדיק געווען אַ קאַטעגאָרישער "ניין!". יעדער פון די לעבן־געבליבענע האָט טאַקי נישט איינמאָל געקוקט דעם טויט אין די אויגן. ער איז אָבער לעבן געבליבן נאָר דורך אַ צופאַל, פשוט אַ מזל.

די קדושים זענען געווען אַזוי בראַוו, אינטעליגענט און קלוג ווי מיר — זיי האָבן אָבער ליידער קיין מזל נישט געהאַט. דער דייטשער רוצח האָט באַוויזן אַרויפצולייגן אויף זיי זיין לאַפּע.

זאָל דער יזכור בוך זיין אַ מאָנומענט פאַר די אַלע קדושים פון אונדזער שטעטל.

מילדות זוהרת עד הסוף המר

רוז׳אן — עיירה קטנה בפולין, בה נולדנו ועל אדמתה צעדנו ראשית צעדינו. שום דבר יוצא־מגדר־הרגיל לא התרחש ברוז׳אן מעולם, לא אצל היהודים ולא אצל הפולנים. אישים נודעים לא יצאו ממנה. אפילו קרבות בעלי ערך היסטורי לא נערכו ליד רוז׳אן, כמו, למשל, ליד אוסטרולנקה או פולטוסק הסמוכות. עיירה שקטה, כאילו שכוחה, אם כי שכנה על דרך־המלך בין ביאליסטוק ובין וארשה. לשם מה אפוא לכתוב על רוז׳אן? והתשובה היא: כדי לכבד את זכרם של היהודים, אשר נספו על לא עוול בכפם, קרובינו וידידינו מנוער, אלה שעמהם ישבנו יחדיו על ספסל אחד ב״חדר״ או בבית־הספר. ואתחיל בימי הילדות.

לימוד, תרבות וחיי־רוח

שנות ה״חדר״. בזכרוני חרות חזק רגש הפחד: פחד מפני הכלב של הגויים, שרדף אחריך ורצה לנשוך; פחד מפני הכוליגן הפולני הצעיר, שרצה להראות את ״גבורתו״ דוקא על גופו של ילד יהודי בן חמש או שש; וגם הפחד מפני ה״מלמד״.

אל בית־הספר הלכנו בבוקר, ואילו אל ה״חדר״ כל אחר־הצהרים ואפילו בערב. המלמ־דים — יהודים זקנים, בעלי זקנים ארוכים או קצרים, בלי ניצוץ של הבנה בפדגוגיה או בפסיכולוגיה של הילדות, עם שיטות מימי־הבינים בשביל ״ישישים צעירונים״, כפי שכינה מאקס נורדאו את הנוער בגלות. אולם חובה היתה ללמוד, כיוון שבאופן אינסטינקטיבי הבננו, כי רק בכך ניתן לנו להצטיין. ללמוד, ללמוד, ללמוד! לא לבזבז זמן על משחקים,

כיתת בית־ספר עם המורים אריה בוכנר ואדה ויגדרסון.
א קלאַס פון דער שולע מיט די לערער אריה בוכנער און עדא ויגדערסאָן.

על שחייה בנהר הנארב בקיץ או על גלישה עליו בחורף. את המחליקיים עשינו בעצמנו מחתיכת עץ וחוט ברזל, שהשחלנו לאורך העץ. פרימיטיבי, תאמרו, אבל בימים ההם זה ענה על הצרכים. אימון גופני למען בריאות וכוח, זה היה רעיון זר בעיירה. ללמוד כדי ליהפך לרב או לרופא, זה היה חלומה של כל אמא יהודית.

למרבה הצער, ברוז׳אן לא היתה כל ישיבה או גימנסיה. היו הנערים בני הבר־מצווה נוסעים אל הישיבות שבערים אחרות ושם ״אכלו ימים״ ולמדו. בודדים למדו בגימנסיות או בסמינרים. הרוב המכריע של הנוער ברוז׳אן למד מקצוע, מלאכה. אבל גם אצלם, יכול אני להעיד, היה הצמא לדעת עז ביותר. תמיד רצו לדעת מה נעשה בעולם הרחב. קראו ספרים ורקמו חלומות. כאשר הייתי בא הביתה לחופשה, היו אחדים מהם נכנסים עמי בשיחות על סיפרות ומגלים בקיאות רבה בכתבים של הסופרים המפורסמים אז כגון: רומן רולאן, אנדרה ז׳יד, שולוכוב, וכמובן, הקלסיקונים הרוסיים.

בני דורי מצאו להם תחליף לבית־הספר בתנועות הציוניות והלא־ציוניות. שם הם למדו את תולדות עמנו, למדו להבין את האנומליה המיוחדת של היהודים, ונסחפו בזרם של החיים היהודיים הכלליים בפולין. הם צעדו ושרו שירי התעוררות, שירי אהבה וגעגועים לציון. הם דיברו על מלחמה למען מדינה יהודית ועל חיים יהודיים בקיבוץ בארץ־ישראל, חיים המיוסדים על אדני צדק סוציאליסטי. אחרים נסחפו ברעיונות הבונדיסטיים או הקומו־ניסטיים. באחת, אנשי רוז׳אן היו השתקפות מיניאטורית של החיים היהודיים התוססים בפולין.

גם הדור הקשיש הראה התעניינות במאורעות הזמן. לא קראו עיתונים פולניים, אבל כל יום חול, בבוקר, היו הולכים אל **פרייזאנט** ומחכים בחוסר־סבלנות לבואם של ה״היינט״, ה״מאָמנט״ או ה״פאָלקס־צייטונג״, ובו במקום מבררים ומנתחים את החדשות ומייד מגיעים למסקנה, האם זה טוב או רע בשביל היהודים.

על־פי־רוב היו הידיעות לרעת היהודים. אלה היו זמנים קשים בשביל יהודי פולין. האנטישמיות השתוללה. החרם הכלכלי נגד החנוונים ובעלי־המלאכה היהודים היה חזק. והמצב הכלכלי היה חמור. אצל אומות אחרות זה היה מביא להתקוממות, אבל היהודים הרי היו בגלות וללא בני־ברית להסתייע בהם. צצו ורבו רעיונות מרי, אבל הריאליזם ניצח את רגשי החופש. היתה כמיהה עזה להגירה, אלא שליהודים לא היה מספיק כסף לעקירה אל מקום חדש, וגם לא ידעו בבירור מה מתרחש בעולם הגדול. מדיניות ההגירה של כל הממשלות מלפני המלחמה היתה אף היא מכשול רב, ועמדת השלטונות המנדטוריים על ארץ־ישראל הרי ידועה היטב.

חגים ומועדים

לכתוב על הימים ההם ולא להזכיר את החגים היהודיים, את הימים־הטובים, הרי יהיה זה ממש עוול. ושני הימים המרשימים ביותר של חגי ישראל היו יום־הכיפורים ושמחת־תורה. איזה ניגוד!

יום־כיפור — רציני, חמור־סבר, ״היום הרת עולם״; שמחת־תורה — עליז, צחקני וגנדרני.

ליל יום־כיפור הוא מראה של נרות דולקים בבית־הכנסת, תמונת יהודים עטופים בטליתות ו״קיטלען״, האומרים בכוונה רבה את התפילות. יום־כיפור הוא שמיעת בכיות, הנישאות מעזרת־הנשים, במיוחד בשעת ה״ונתנה תוקף״. ומי יבטא את האוירה של מוצאי־יום־כיפור,

עת יהודים חוזרים לבתיהם מבית־הכנסת או מהשטיבלעך של החסידים ובידיהם הנרות הבלתי־גמורים — אורים צועדים בחשיכה שמסביב.

שמחת־תורה היה היפוכו. שמחת־תורה הרי זה החסיד וכובע חיילים לראשו, מרקד ומזמר. ביום זה גם היהודי נתכבד בלגימה הגונה ולעתים היה בגילופין כהוגן. זה היום, שיהודי זרק מעצמו את עול הפרנסה, שכח את שוט הרדיפות והיה מאושר באשר הוא יהודי.

פרוץ המלחמה ויציאת רוז׳אן

לכל זה בא הקץ באחד בספטמבר 1939. המלחמה פרצה. מטוסי־הקרב הגרמניים נראו בשמים. יעצו לנו לשאת עמנו מטפחות לחות כדי להתגונן מפני התקפת גאזים. סרן מַכָּר מן הצבא הפולני יעץ לאמנו לרוץ אל מעבר לנארב, מכיוון שבצד זה של הנהר יתגונן הצבא הפולני בתוקף. המושגים שהיו לקצינים הפולנים על ניהול מלחמה! ממש בדיחה!

בכל שנות גידולי על אדמת פולין והליכתי לבתי־ספר פולניים רק לעתים נדירות גיליתי יחס חיובי לעם הזה. אם למדתי משהו ואף קיבלתי מהסיפרות הפולנית, הרי זה רעיון הוואלנרודיות. ראיתי מסביבי אנטישמיות משתוללת ואף הרגשתיה על בשרי. לא פעם הותקפתי. כל פעם החזרתי מלחמה שערה, אך לעתים קרובות הפסדתי במערכה.

הואיל ולא קיבלתי את התיאור של מיצקביץ׳ של טיפוס גלותי יענקל ומכיוון שעמדתי על זכויות היהודים והיתה לי החוצפה לפקפק באמיתות הדעה של מורי ההיסטוריה הפולניים על אודות תפקידו של היהודי בתולדותיה של פולין — רכשתי לי ״תווית״ של קומוניסט. לעג הגורל! אני, תלמידו של ז׳בוטינסקי, קומוניסט! אפילו פרופסור דובקובסקי, הציר בסיים הפולני ואדם בעל אופקים רחבים, לא היה מסוגל לתפוס את הטיפוס החדש של הצעיר היהודי בפולין. ורק שבועות אחדים לפני פרוץ המלחמה נשתנתה עמדתי כלפי פולין: סוף־סוף, הנאצי הגרמני היה אויב גדול יותר מאשר הכוליגן הפולני. אבל גם רומן זה לא האריך ימים.

משהגענו בעת בריחתנו עד בריסק וראינו כיצד שרידי הצבא הפולני מתעללים ביהודים, בהאשימם אותם בעזרה לצבא האדום, נוכחתי לדעת, כי השנאה של הפולני ליהודי לא פחתה. ארץ הליאכים, כפי שסופרים פולנים אחדים כינו את עמם, היתה מקום־מקלט מר ממוות בשביל היהודים.

יציאת רוז׳אן החלה בשבת בבוקר, ב־2 בספטמבר 1939. יהודי רוז׳אן רצו אל גובורובו, מי עם עגלות־ילדים, מי בעגלות רתומות לסוסים ומי ברגל כשחבילה דלה על כתפיו. זו היתה הראשית של דרך נדודים ארוכה, ההתחלה של חיי פליטים. רצו דרך שדות ודרך יערות, נשרכו בנתיבות בלתי־מוכרות, ובלבד להימלט ככל האפשר רחוק מן החילות הנאציים. ואלה אשר לא יצאו לדרכים ולא נסו על נפשם, נספו בגיטאות ובמישרפות.

לעתים קרובות נשאלתי, האם רק האמיצים שרדו. תשובתי היתה ״לאו!״ מוחלט. כל אחד מן הניצולים ראה לא פעם את המוות פנים אל פנים. אולם הוא נשאר בחיים רק הודות למקרה, פשוט מקרה.

הקדושים היו באותה מידה אמיצים, חכמים ונבונים כמונו, אך למרבה הצער — לא היה להם מזל. הרוצח הגרמני השיגם.

יהא ספר־יזכור זה יד לכל הקדושים של עיירתנו.

קהלה קדושה רוזשאַן

צווישן די טויזנטער יידישע ישובים אין פּוילן, וועלכע זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער און זייערע פּוילישע און אוקראַיני־שע פינצטערע אונטערהעלפער, געפינט זיך אויך אונדזער שטעטעלע רוזשאַן. ס׳איז אונדזער פליכט צו דערציילן דער וועלט און אונדזערע קינדס־קינ־דער, וואָס דאָס יידישע רוזשאַן איז געווען, וואָס פאַר אַ גייסטיקע און מענטשליכע רייכטום איז פאַר־ניכטעט געוואָרן.

אַ ביסל פאַרגאַנגענהייט

די יידן אין רוזשאַן, וועלכע האָבן געציילט אַריבער דריי טויזנט נפשות פאַר זייער אומקום, האָבן ווי אַלע יידן אין די פּוילישע שטעטלעך געהאַנדלט און גע־אַרבעט כדי זיך מפרנס צו זיין. ס׳איז אָבער באַשערט געווען, אַז רוזשאַן זאָל צוויי מאָל חרוב ווערן, איןביידע וועלט־מלחמות. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דאָס יידישע ברידערליכקייט האָט זיך שטאַרקער אַנטוויקלט און צוגעגעבן רוזשאַן אַ באַזונדערע אייגנטלעכקייט.

אַז רוזשאַן איז אָוועק אין פלאַמען אין 1914 — מיר געדענקען דאָס נאָך — האָבן די יידן זי אויפגעבויט צוריק, ווען זיי זענען צוריקגעקומען. די ערשטע, וועלכע האָבן זיך צוריק־געקערט, האָבן גלייך אָרגאַניזירט אַ געמיינזאַמען צוזאַמענלעבן און געגנזייטיקע הילפס־וועזן. יאָרן שפּעטער האָט מען אַלץ געערעדט ביי אונדז וועגן דעם, ווי יידן האָבן געהאָלפן איינער דעם צווייטן, אויפגעהויבן געפאַלענע און געזעטיקט הונגעריקע, און דאָס שטעטל איז אויפגעבויט געוואָרן פון די חורבות.

אין 1920 זענען ביי אונדז געפאַלן קרבנות אין דעם קאַמף צווישן די באָלשעוויקעס מיט די פאָליאַקן. די רוסישע באַמבעס, וועלכע האָבן געדאַרפט באָמבאַרדירן די מילי־טערישע קאַשאַרן און קריגס־אָביעקטן, זענען געפאַלן אויף דער יידישער באַפעלקערונג און רוזשאַן האָט טייער באַצאָלט פאַר דעם נאָכקריג. שפּעטער האָבן די פאָליאַקן נקמה גע־נומען אין אייניקע יידן, כדי צו שטילן זייער נקמה־דורשט. דאָס אַלץ האָט אַרויפגעלייגט פליכטן אויף די לעבן־געבליבענע, און רוזשאַן איז אויסגעשטאַנען דעם פּרוּוו.

רוזשאַנער יידן

אין שטעטל זענען געווען סוחרים, אַ ביסל גבירים, אַ סך קבצנים וואָס האָבן געהאַלטן אין איין דאגה׳ען, ווו נעמט מען אַ פאַר זלאָטעס צו צאָלן אַ וועקסל, צו קויפן סחורה, און אויך... ווו באַרגט מען עטלעכע גראָשן אויף שבת. ס׳זענען געווען בעלי־מלאכה׳ס, מעקלער און סתם הענדלער, און אויך אָפּיציעלע דלפונים, וואָס יידן אין רוזשאַן האָבן געזאָרגט פאַר זיי און משלים געווען דערמיט, אַז דאָס זענען פאַרפאַלענע נויטבאַדערפטיקע און מען מוז זאָרגן פאַר זיי.

קבוצת צעירים לאחר מלחמת־העולם הראשונה.
א גרופּע יוגנטליכע נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג.
חיים גערוועער און זיין פרוי לוטקא, פייגע וויגאָדא, באַשקע בוכנער, הערמאַן גאָרני (דער לערער) און זיין שוועסטער, יצחק שטשעטשין, חיה־ביילע פּשישוסקער־ראָזנבלום.

מיר האָבן געהאַט אַ שיינע גרויסע שול און אַנדערע בתי־תפילה און חסידישע שטיבלעך. נאָך אין דער פינצטער האָט מען געזען אין אונדזערע געסלעך גייען אָדער לויפן יידן מיט טליתים אונטערן אָרעם, צום ערשטן מנין דאַוונען. אין שול זענען געזעסן ישיבה־בחורים און געלערנט, און האַרציקע נגונים האָבן זיך געטראָגן אין שול־גאָס. טעג און נעכט, יאָרן־לאַנג, האָבן יידן געדינט גאָט און אַזוי אַרום פאַרטיפט דעם יידישן גורל־געפיל.

די שול איז פאַרברענט געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. דעם רוזשאַנער נאָך־מלחמה־דור איז געווען שווער אַליין אויפצושטעלן צוריק, וואָס דורות פריער האָבן יאָרן־לאַנג געבויט און געשטעלט. האָבן רוזשאַנער יידן אין אַמעריקע זיך בייגעשטייערט, כדי ווידער אויפבויען דעם הייליקן צענטער פון רוזשאַנער יידנטום. אויך דאָס פאַריכטן פון אונדזער שול מיט געמיינזאַמע כוחות און מיט ברידערלעכקייט האָט יאָרן געשפּייזט אונדזערע הערצער מיט וואַרעמקייט.

אויך אין קולטורעלן און פּאָליטישן־געזעלשאַפטלעכן זין איז רוזשאַן געווען אַ טעטיקע איינהייט. ס׳זענען געווען באַוועגונגען, אַנשטאַלטן, פּאַרטייען — ציוניסטישע, מזרחי, אגודת־ישראל, פּועלי־ציון, השומר־הצעיר, החלוץ, בית״ר און אַנדערע. ס׳האָט זיך געפירט אַ געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט מיט פאַרשטענדעניש און קולטור. ס׳זענען געווען חדרים, ביבליאָטעקן, אָוונט־קורסן, שטיבלעך, מנינים, דראַמאַטישע קרייזן, ספּאָרט־קלובן, לייַ־קאָסעס, לינת־הצדק, הכנסת־אורחים, הכנסת־כלה און אַנדערע. ווען איך הויב מיך אָן צו דערמאָנען, וואָס אַלץ האָט זיך געטאָן אין אונדזער שטעטל, שטיי איך און קלער: גע־וואַלד, דאָס אַלץ איז געווען אין דעם קליינעם רוזשאַן ? !

איך האָב אַלעס צוזאַמענגעמישט. כ׳קען נישט פונאַנדערשיידן צווישן די פאַרשידענע

כאַראַקטערן פון יעדן אַנשטאַלט און יעדער געזעלשאַפט. כ'וויל דאָס אויך נישט מאַכן. כ'וויל פשוט געבן אַן אמת'דיק געטרייעם בילד פון דער געוואַלטיקער טעטיקייט פון אונדזער שטעטל. ווו האָט מען גענומען אַזוי פיל צייט צוווידמען פאַר קהל ? ווו האָט מען גענומען אַזוי פיל עסקנים, עוסקים בצרכי ציבור באמונה, זיי זאָלן לעבנס־לאַנג שפּענדן זייער רו־צייט און ענערגיע פאַר אַזוי פיל קהל'שע ענינים ?

דאָ קום איך צו צום סוד פון אונדזער באַזונדערקייט. רוזשאַן האָט געהאַט הייסע יידן, טייערע אוהבי־ישראל, אויסערגעוויינלעכע געשטאַלטן — יידן וואָס האָבן אויסגעטראָגן דעם יידישן שמערץ און זייער גאַנצן לעבנס־אינטערעס אַריינגעלייגט אין דעם קהל'שן לעבן מיט זיינע לעבנס־באַדערפענישן און פּראָבלעמען. רוזשאַן האָט אויך געהאַט אַ הייסע און טיכטיקע יוגנט, וואָס פלעגט אין די אָוונטן, טאָג אויס און טאָג איין, אויספילן די פּאַרטיי־לאָקאַלן, קולטור־אַנשטאַלטן און יוגנט־קלובן, און געפונען נאָך צייט פאַר־נעמען זיך מיט ביבליאָטעקן, שפּילן טעאַטער, אויספירן קעסטל־אָוונטן און פרייטיק־צו־נאַכט רעפעראַטן, טענץ, געזאַנג, יוגנט־אויספלוגן. שווער צו פאַרשטיין, ווי די יוגנט האָט געקענט זיך באַטייליקן אין אַזוי פיל אונטערנעמונגען, ווי פאַרקויפן שקלים, אַגיטירן, פירן וואַל־טעטיקייט, לייענען ביכער, שפּילן טעאַטער און אַזוי ווייטער.

און נישט פאַרגעסן זאָלן מיר, אַז רוזשאַן איז געווען אַ שטעטל פון אַרבעט און האַנט־ווערקער, גוטע פאַכמענער, פאָלקס־יידן וואָס זענען געווען פול מיט שאַפונגס־פרייד און ליבע צו דעם פאַך. ווען מ'וועקט מיך אויף אין מיטן נאַכט און מ'פרעגט מיך, מיט וואָס האָט זיך רוזשאַן אויסגעצייכנט מערער פון אַלץ, וואָלט איך געזאָגט נישט טראַכטנדיק קיין סך : רוזשאַנער בעלי־מלאכות ! די גוייִשע געגנטן אַרום האָבן גערעדט וועגן רוזשאַן דאָס שטעטל, וואָס קאָן אַלץ, וואָס האָט אַלע בעלי־מלאכות אויף וועלכע מען קאָן זיך פאַרלאָזן.

און נישט נאָר פון פאַך־שטאַנדפּונקט האָבן זיך אונדזערע בעלי־מלאכות אויסגעצייכנט. אויך געזעלשאַפטליך האָבן זיי געדינט אַלס ביישפּיל. מ'האָט גערעדט וועגן זייער האַרציקייט, זייער געטריישאַפט איינער צום אַנדערן, זייער טעטיקייט אויף אַלע געביטן. און נאָך אַ שווערן פאַרהאָרוועטן אַרבעטס־טאָג פלעגן זיי גיין אין בית־מדרש הנאה האָבן פון אַ ביסל תהלים זאָגן, הערן אַ שיעור אין משניות און זיך דערקוויקן מיט אַ ביסל עין־יעקב.

היינט, רוזשאַנער חתונות ! ווי קאָן מען פאַרגעסן די חתונות ביי אונדז ? — מיט איינ־געלאַדענע און אויך נישט געבעטענע געסט. דאָך איז אַ חתונה אין רוזשאַן געווען יעדנס חתונה. דאָס שטעטל האָט מיטגעלעבט דאָס געשעעניש. כלי־זמרים האָבן געשפּילט, מחו־תנים זענען געווען פריילעך, יוגנט האָט געטאַנצט, קינדער זענען אַרומגעלאָפן פון חתן צו דער כלה און צוריק. אין גאַס האָבן זיך געטראָגן קלאַנגען פון מוזיק און גערודער. מ'האָט געפירט חתן־כלה איבער די גאַסן, יעדער זאָל זען, יעדער זאָל וויסן, אַז עס איז אַ שמחה ביי יידן — ס'איז צוגעקומען אַ פאַר־פאָלק, יידן וועלן זיך מערן און נישט אונטערגיין ! אין אַלע פענצטער האָבן יידן אַרויסגעשטעלט אָנגעצונדענע ליכט אָדער נאַפט־לאָמפּן. פלעמלעך פון פרייד האָבן באַלויכטן דאָס פינצטערקייט. מ'האָט זיך געפרייט, ווייל מ'האָט געוואָלט זיך פאַרגעסן, און ס'איז געווען וואָס צו פאַרגעסן. אָבער מהאָט זיך אויך באַוווסט־זיניק געפרייט מיט דעם, וואָס אַ יידישע טאָכטער איז אויפגעריכט געוואָרן, וואָס עלטערן איז אַראָפּ אַן עול פון קאָפּ, וואָס עס איז פריילעך אין שטעטל.

צום אָנדענקונג

אין ענדע פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען איך האָב זיך צוריקגעקערט פון דעם גיהינום מיט אַנדערע לעבנס־געבליבענע יידן און בין געקומען זען ווי זעט אויס אונדזער רוזשאַן, איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן. דאָס לעבעדיקע שטעטל רוזשאַן האָט אויסגעזען ווי אַ בית־עולם. אַלץ פאַרברענט, פינצטער אָרום, טויב־שטיל און טויט.

די פוילישע שכנים, אונדזערע שונאים, האָבן זיך געפרייט מיט אונדזער בראָך און זיך באַמיט צו דערשלאָגן דאָס איבעריק לעבנס־געבליבן ביסל יידן. (דאָן איז געווען דער פּאָגראָם אין קעלץ.) אויף אונדז האָבן זיי געקוקט ווי אויף אַ וועלטס־פעלער, וואָס היטלער האָט געמאַכט מיט דעם, וואָס ער האָט אונדז נישט אויסגעראָטן ביזן גרונט.

כ'בין אוועק פון רוזשאַן אויף אייביק.

זאָלן געבענטשט זיין די הענט, וואָס האָבן אונטערגענומען די גרויסע און שווערע אויפגאַבע פון אַרויסגעבן אַ בוך לזכר רוזשאַן.

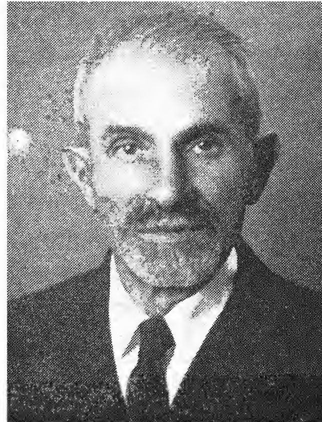
נוטע ראָגאָזע ז"ל

רוזשאַנער יחוד

געשריבן אין קיבוץ דפנה
דעם 11טן פעברואַר 1955.

דער רוזשאַנער "עפּאָס"

רוזשאַן נאָך זון־אונטערגאַנג איז געווען די ריכ־טיקע רוזשאַן. אין דעם צייט־אָפּשניט איז געווען אין איר עפּעס אַזעלכעס, וואָס האָט ד־ך געצויגן צו איר און דו קאָנסט עס נישט פאַרגעסן. בין מנחה למעריב איז געווען דער "עפּאָס" אירער, מיט וואָס זי איז געווען אַנדערש פון איר אָרום, בולט און אונענדליך טיף.

דאָס איז אין רוזשאַן אומעטום געווען פול מיט יידן, איבערהויפּט דער בית־מדרש. יידן זענען געווען צוזאַמען, כדי נישט צו פאַרגעסן וואָס אייניקט זיי. אין די דאָזיקע שעה'ן האָבן זיי געלערנט אין די אַלטע ספרים און זיך באַהעפט מיט זייער גרויסער גייסטיקער פאַרגאַנגנהייט. זיי האָבן געלערנט חומש, משניות, גמרא, חיי אדם, עין יעקב. און געלערנט האָבן זיי אַליין אָדער מיט דער הילף פון די גע־לערנטע פון זייער "חברה", פון אַ רבי'ן, אַ מלמד, אַ זאָגער. דער עיקר — נישט אָפּצו־שטיין, לערנען, לערנען, לערנען!

אין די שעה'ן פלעגן זיך טרעפן מגידים, שדרים, דרשנים, משולחים פון ישיבות פון

לאָמזשע, פון טעלז און אַנדערע. דאָ האָט מען געקאָנט זען די יידן פון אַ גאַנצן טאָג ווערן פלוצים אַנדערע, ווערן פאַרענדערט. דאָ האָבן זיי פאַרגעסן די גראַשן־פּרנסות און זיך אָפּגעגעבן מיט הימל און וויזיע. און פון מאָל צו מאָל האָבן זיי אָפּגעשפּאָרט אַ ביסל צייט, כדי צו באַהאַנדלען מענטשלעכע ענינים און פּראָבלעמען ברומו־של־עולם.

געווען ביי אונדז אַ שיינע הכנסת־אורחים. אַ פרוי, אַ פּשוטע שניידערין, האָט געשאָנקען אַ הויז מיט אַ שיינעם פּלאַץ אין צענטער פון שטאָט. האָבן גוטע יידן זיך אָרגאַניזירט אַלס ״חברה הכנסת אורחים״ און האָבן געווידמעט זייער צייט די ״אורחים״, דאָס מיינט די קבצנים און פון־שטאָט־צו־שטאָט וואַנדערער, די אייביקע ווערט־מוסטערן פון וואַנדער־פאָלק. האָט מען געזאָרגט, זיי זאָלן האָבן אַ ריין געלעגער, אַ וואַרעמע שטוב, אַ ליכטיקן סופיט איבערן קאָפּ. די שטאָט אַליין האָט צוגעגעבן, עס זאָל זיין אַ ספּעציעלע שטוב צום קאָכן אַ וואַרעם געקעכץ פאַר אַ ייד אַ יורד, אַ בעל־בית, וואָס האָט פאַרבלאָנדזשעט ווער ווייסט ווי צו אַזאַ לעבנס־שטייגער. מען האָט איינגעאָרדנט אויך אַ שטוב צום וואשן, מיט אַ שמש צום באַדינען, ער זאָל אַרויסהעלפן די אָרעמע לייט זיך אָריענטירן אין די מנהגים פון שטעטל. אָרעמע לייט פלעגן דערציילן, אַז דאָ אין קליינעם רוזשאַן האָבן זיי זיך אויסגעגלייכט די ביינער מער ווי אין די גרעסטע שטעט.

נו, און גמילות־חסדים קאַסע מיט אַ חברה ״סומך נופלים״ האָט רוזשאַן געהאַט, וואָס האָבן געשאַפן געלט כדי צו העלפן קליינע סוחרים און אָרעמע בעלי־מלאכות, זיי זאָלן בלייבן שטיין אויף די פיס און חלילה נישט אומפאַלן, זיי זאָלן בלייבן יידן צווישן יידן. אָן פּראָצענט האָבן זיי די הלואות געקריגן און אויף קליינע לייכטע ראַטעס, און בכבוד, אַלץ לויט דער יידישער באַצייכנונג: רחמנים, בישנים, גומלי חסדים.

ס׳האָבן פּראָבלעמען נישט געפעלט. רוזשאַן האָט געהאַט קאַזאַרמעס אַרום זיך און יידישע זעלנער פלעגן זיך אויפהאַלטן אין שטאָט. האָט רוזשאַן געזאָרגט, אַז זיי זאָלן זיין צווישן יידן, זיך אויסרוען פון דעם אַנטיסעמיטיזם פון זייערע וואָפן־ברידער, אָדער אפילו אָפּעסן אַ יידיש וואַרעמעס נאָך וואָכן פון אויסמיידן איבער הונדערט יידישע זעלנער, הונגערן. איך געדענק אַז יום־טובים פלעגן זיין אין רוזשאַן איבער הונדערט יידישע זעלנער, אויסער אייגענע אָרעמע לייט. און אַלע פלעגן זיין באַזאָרגט מיט יין אַרבע כוסות, מצות און יום־טוב מיטאָגן.

דאָס איז געווען דער קאָלעקטיווער אינהאַלט, און אויך דער אינהאַלט פון יעדן יידן אין רוזשאַן. זיי האָבן געשיקט זייערע קינדער לערנען אין דער פרעמד דאָס ריכטיקע ידישקייט. אין די ישיבות אַרום האָט מען געקאָנט טרעפן רוזשאַנער בחורים, וועלכע האָבן יאָרן זיך געוואָלגערט ווייט פון היים און משפחה און געלערנט. ווייל יידן האָבן געוואָלט פאַראייביקן דאָס ידישקייט אויף פאַר די קומענדיקע דורות.

צו ביסלעך איז אויסגעוואַקסן אַ נייער פרישער כוח אין שטאָט — די אויפגעקלערטע יוגנט. ס׳האָבן זיך געשאַפן פּאַרטייען, קלובן, ביבליאָטעקן, טעאַטער־קרייזן. דער דראַנג נאָך אַ נייע ווענדונג האָט זיך אויסגעאיבט אויף פאַרשידענע געביטן און אַרומגענומען פאַרשידענע קרייזן פון דער יוגנט אין רוזשאַן.

ס׳האָט זיך שוין געשאַפן אַ חדר פון מזרחי, ווו תורה און ציון זענען געגאַנגען צוזאַמען. דאָ האָבן זיך געלערנט ייִנגלעך מיט מיידלעך צוזאַמען, און יידן האָבן קרום געקוקט אויף דעם. אַלטמאָדישע מלמדים האָבן געהאָלפן אונטערהעצן געגן זייער ערנסטן קאָנקורענט. אָבער רוזשאַנער עלטערן האָבן דאָס דאָך אויפגענומען. **יחזקאל גישעס**, אַ משכיל

און תלמודיסט, און זיין זון האָבן זיך ערנסט אָפּגעגעבן מיט דעם נייעם אַנשטאַלט און דער חדר האָט געבליט, ממש געווען אַ שולע מיט קלאַסן און אָרדענונג, מיט אַכט צום קינד; צו זיין עלטער און נייגונגען.

מיט דעם פוילישן רעזשים האָט זיך געשאַפן אַ יידישע רעגירונגס־שולע פון זיבן קלאַסן, מיט יידישע לערער און שבת־רו. רוזשאַן האָט אָנגעהויבן אויפציען איר אייגענע אינטעליגענץ.

אַ מעשה מיט אַן ערוב

רוזשאַן איז געוואָרן פאַרטיילט אויף צוויי כוחות, פרומע און מאָדערנע, און אַלץ לשם שמים און מיט גוטע כוונות, ווי דער שפּרוך זאָגט: ״מחשבה טובה — הקדוש־ברוך־הוא מצרפה למעשה.״ דערפאַר איז רוזשאַן געבליבן יידיש אין איר אויסערליכקייט. פרייטיק צו מיטאָג איז געוואָרן שבת אין שטעטל. דאָך איז אויפגעשווומען אַ שווער פּראָבלעם: די יוגנט האָט נישט פאַרשטאַנען, אַז דער שבת פאָדערט דעם גאַנצן מענטשן. זיי פלעגן טראָגן זאַכן אין רשות הרבים, בפרהסיה, און נישט געפילט, אַז דערמיט רייסט זי אויף דאָס קאָמפּאַקטהייט פון שבת. נו, האָט קהל זיך נישט געאַמפּערט מיט זיינע קינדער און מ׳האָט געמאַכט אַן ״אינטענסיוון״ ערוב, קעסטלעך אָזעלכע מיט דראָט, לענג אויס די גאַסן, און צום שבת זענען די דראָטן אָנגעצויגן געוואָרן — און אַן עק! זאָלן די קינדער נישט נכשל ווערן מיט חלול שבת. אמת, די אַלטע האָבן זיך נישט פאַרלאָזט אויף דעם ערוב. וואָס אַרט מיך דען, אַז איך טראָג נישט אפילו אין תחום פון שבת? פלעגן זיי אָנטון דעם טלית אונטערן מאַנטל, די רויטע פאַטשיילע אַרומבינדן אַרום האַלז מיט אַ שלייף פון פאָרנט, אָדער זי פאַרשטעקן אין ענג פאַרבונדענעם גאַרטל, און געווען זיכער, אַז זיי זענען נישט נכשל אין חלול שבת.

מאַכט זיך אָבער, אַז אין ערשטן קריג האָבן די צאַרישע קאָזאַקן אין רוזשאַן, בשעת זיי האָבן בודק געווען אַלע וועגן און אומוועגן פון שטאָט, דערזען די קעסטלעך מיט די דראָטן פון ערוב און ס׳איז זיי איינגעפאַלן, אַז יידן האָבן דאָס אַ געהיימע טעלעפאָן־פאַרבינדונג מיטן שונא, מיטן דייטש.

דער נאַרעוו איז געווען איינע פון די ערשטע פראָנט־ליניעס פון די רוסן, און די מפּלות זייערע אויפן וועג פון וואַרשע האָבן זיי געמאַכט נערוועז. זיי האָבן זייערע מפּלות געוואָלט אָראָפּוואַרפן פון זיך און אַרויפלייגן אויף די יידישע פּלייצעס — די יידן זענען שולדיק: זיי האָבן איבערגעשיקט ידיעות צו די דייטשן.

קיין ערלויבעניש אויפן ערוב האָבן די יידן נישט געהאַט און אויך נישט געקאָנט דער־ווייזן זייער אונשולדיקייט. ובפרט אַז איין קעסטל איז געווען אָנגעקלאַפּט, נישט מער און נישט ווייניקער, אויפן שטוב פון אָרגאַניסטער, דער אָרגאַן־שפּילער פון קלויסטער, און דער גוי האָט נעבעך נישט געוווּסט וואָס צו זאָגן. ס׳האָט אָפּגעקאָסט געגוג שרעק, בלוט־צאַפּעניש און געלט ביז מ׳האָט דעם ענין דערליידיקט און דערקלערט דעם קאָזאַקן גענעראַל איינמאָל־פאַר־אַלע־מאָל די דינים פון שבת...

געהאָלפן האָט אויך די אינטערוועניץ פון די יידישע כלל טוער, וועלכע זענען געקומען פון פּעטערבורג צו פאַרטיידיגן די יידישע ענינים.

דאָס האָט אָבער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן רוזשאַן. נישט גראָד צוליב דעם ערוב. די רוסן האָבן, פאַר זייער צוריקטריט, פאַרברענט דאָס שטעטל. יידן

רחמנים פון די אַרומיקע שטעטלעך האָבן געהאָלפֿן רוזשאַנער ברידער אַרויסצוראַטעווען וואָס עס האָט זיך געלאָזט און זיי אויפֿגענומען ביי זיך ווי האַרציקע ברידער. אָבער וויפֿל האָט מען געקאָנט מיטשלעפּן מיט זיך אין פֿרעמדע פּלעצער אַלס פּליטים?

רוזשאַנער אויפֿבוי

ווען יידן האָבן זיך צוריקגעקערט קיין רוזשאַן, האָבן זיי געטראָפֿן אַ ווילהעלם־דייטשן ליבעראַלן רעזשים, אָבער זיי האָבן נישט געהאַט קיין דאַך איבערן קאָפּ און קיין שטיקל ברויט. מ׳האָט זיך געוואַלגערט אין גריבער און קעלערס, ווינטער אין די קעלטן, ביז מ׳האָט צוריק דערלעבט דעם ווידעראויפֿבוי פֿון שטעטל.

די דייטשן האָבן איינגעפֿירט אַ קאַרטן־סיסטעם און אָנגעהויבן טיילן ברויט און קאַרטאָפֿל אויף קאַרטן. די דייטשע רעגירונג האָט מיטגעהאָלפֿן מיט ביליג בוי־האָלץ פֿון די רעגירונגס וועלדער און רוזשאַן האָט געקאָנט זיך ווידערבויען. יידן האָבן יאָרן זיך געמאַטערט, ביז מ׳האָט זיך געזען מיט די משפּחות אין די הייזער. יאָרן האָט עס גענומען. דאָך האָבן יידן גלייכצייטיק זיך גענומען צום בויען אַ מקום קדוש פֿאַר תּפֿלה און תּורה. אַלע האָבן זיך באַשטייערט מיט געלט פֿאַרן בית־מדרש. בעלי־מלאכות האָבן געגעבן אַרבעט. **שאול דער לאַדזער** האָט געמאַכט דעם קונסט דאַך מיטן קופּאָל. זלמן **סטאָליאַר** האָט געמאַכט די רונדע פֿענצטער. איך אַליין — די פֿאָדערשטע טירן. אַנדערע האָבן געמאַכט די סטאָליעריי און אינערליכע שיינע אַרבעט. דעם ארון־קודש האָט מען שוין געמאַכט שפּעטער, אין דער צייט פֿון די פּאָליאַקן. ער איז געווען גאַנץ שיין, אָבער יאָרן־לאַנג האָבן רוזשאַנער יידן דערמאָנט מיט בענקשאַפֿט דעם אַלטן אָרון־קודש מיטן כּסא אליהו, וואָס מיין פֿאָטער **ישראל־יהודה** און זיין ברודער **חיים־לייזער** האָבן געמאַכט. מיט דער צייט האָט אַ רוזשאַנער ייד, צוריקקומענדיק פֿון אַמעריקע, געשענקט אַ סומע געלט און **לייזער־לייבל זשעזשאָזנים** זון האָט אויסגעשניצט אַן אָרון־קודש, וואָס איז געווען נאָך שענער ווי מיין פֿאָטערס.

אונדזערע פֿאַכלייט, זינגערס און אַנדערע

בכלל איז רוזשאַן געווען באַרימט מיט אירע גוטע בעלי־מלאכות און סתם אַרבעטער, גוטע פֿאַכלייט אין אַלע בראַנזשעס. רוזשאַנער יידן האָבן באַקליידט און באַשיכט די שטאָט און די געגנט אַרום. די גויים האָבן נישט געהאַט קיין אייגענע פֿאַכמענער מיט וועמען זיך אַרויסצוהעלפֿן. יידן האָבן זיי צורעכטגעמאַכט די אַגראַר מאַשינען און כּלים, זיי געבויט די הייזער און געדעקט די דעכער. אַן יידישע קאָוואַלעס, סטאָליאַרס און סטעל־מאַכעס זענען זיי געווען אומבאַהאָלפֿן. רוזשאַנער אַרבעט האָט געהאַט אַ גוטן נאָמען אין וואַרשע, לאָדז און אַנדערע שטעט. קיין אַרבעט איז נישט געווען צו שווער פֿאַר אונדזערע יידן.

קיין אינדוסטריע איז ביי אונדז נישט געווען. די איינציקע "פֿאַבריק" איז געווען **בעקערס** ציגעלניע און טאַרטאַק. צווישן די מעכאַניקער און טרעגער זענען אויך געווען יידן, רוזשאַנער אויסגעוואַקסענע קינדער.

אין אַלע רעזשימען האָבן די נייע הערשער געפֿונען אין דער רוזשאַנער קהלה אַלע זייערע נויטיקע אַרבעטער. איך אַליין האָבן געאַרבעט אַלס סטאָליאַר ביי די דייטשן (ווילהעלמס דייטשן), ביי די באָלשעוויקעס און ביי די פּאָליאַקן.

ביי די דייטשן איז דער פּאָליציי־אינספּעקטאָר געווען **נחמן רבקה'ס איידעם,** וויצע־גובערנאַטאָר און הויפּט־בעאַמטער — **העניך בוכנער.** **ער האָט אַלעמען באַ־** פרידיקט און באַרואיקט מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל, וואָס איז געווען אַ משפּחה־אָפּצייכנונג ביי די בוכנערס. איך האָב נאָך געדענקט זיין פאָטער, **ר' משה בוכנער** מיט דער "באָבע" **וועלקע.** ווען ר' משה האָט געדאַווענט פאַרן עמוד ראש־השנה און יום־כפור און זיינע זין די משוררים האָבן אים אונטערגעהאָלפן, האָט מען געגלויבט, אַז ס'וועט זיכער זיין אַ גוט יאָר. יידן האָבן הנאה געהאַט פון זיין זיסן דאַווענען.

אין דער ווייבער־שול פלעגט זיין אַ חזן'טע, **רבקה אברהם לעמל'ס אָדער שרה די רעביצן.** ביידע האָבן זיי געהאַט זיסע שטימען און געקענט נוסח און תפלה ווי מאַנסבילן. און ווען זיי פלעגן זיך אַ לאָז טון אויף דער אויבערשטער "צע" און אייגענעם ווייבער־כאָר, האָבן זיי צעמישט נישט נאָר דעם שטן נאָר אויך אַלע שיינע יידן. די עלטסטע אָבער האָבן נישט געוואָלט פאַרציכטן אויף ר' משה בוכנער'ס נגינה. האָבן זיי אַזוי לאַנג געקלאַפּט אין די מחזורים און געשריגן "נו, שאַ!", ביז די ווייבער זענען פאַר־שוויגן געוואָרן.

און ווען מ'רעדט וועגן בעלי־תפלות און זינגערס — זיי זענען געווען אין אַלע שטיבלעך און מנינים. ווען יידן פלעגן זיך טרעפן אויף אַ שמחה, האָט נישט געפעלט ווער עס זאָל משמח זיין מיט אַ זמר, אַ תפלה, אַ ניגונדל און אַ וויץ. **שמחה־הירש דער שטעפּער,** אונדזער אייגענער הערשעלע אָסטראָפּאָלער, האָט לאַכנדיק געמאַכט אפילו די ערנסטע יידן מיט זיינע אייגענע וויצן און חנדעלעך.

ס'האָט אויך נישט געפעלט דאָ אַן אייגענע קאַפּעלע צו חתונה'עס. **יקותיאל דער סטעלמאַך** מיט זיין פידעלע האָט צערירט אַלע סטרונעס פון האַרץ מיט זייער ווייַ און טרייסט, זאָרג און מוט. און זיין באַהעלפער **וואַשילעווסקי** דער מוזיקאַנט האָט אַלע יידישע נגונים זיינע נאָכגעשפּילט. ער האָט אפילו זיך אויסגעלערנט יידיש און גערעדט ווי אַ ייד. מיט זיין קינד האָט ער גערעדט יידיש און האָט אויך געקאָנט מאַכן אַ ברכה.

אינטערעסאַנט, ביי די ווילהעלמס דייטשן איז רוזשאַן געווען אַן אָפּגעברענטע, יידן האָבן נישט געהאַט קיין דאַך איבערן קאָפּ, און דאָך האָט מען אין רוזשאַן געשפּילט טעאַטער. שווער דאָס געבן צו פאַרשטיין. פון איין זייט זעט מען ווי יידן דרייען זיך אַרום און זוכן אַ ווינקעלע ווו דעם קאָפּ אָוועקצולייגן, און דאָרט ווימעלט אַרום די יוגנט און זוכט אַ לאָקאַל פאַר די רעפּעטיציעס און פאַרשטעלונגען. אין די קאַזאַרמעס נעבן דעם בריק האָבן די דייטשן געמאַכט אַ באָד און אַ קאַראַנטין, האָט מען דאָרט געשפּילט "בר כוכבא" און אַנדערע פּיעסעס.

צום אַנדעק

איך בין אוועק פון רוזשאַן אין יאָר 1929. דאָס לעצטע קאַפּיטל פון רוזשאַן איז ענליך צום ענד־קאַפּיטל פון גאַנצן פוילישן יידנטום, אָבער איך קאָן וועגן דעם נישט דערציילן. מיינע דריי זין זענען געפאַלן אַלס פּאַרטיזאַנער.

רוזשאַן איז פאַרשניטן געוואָרן. מיר געדענקען זי מיט שטאָלץ. ס'איז אונדזער שטעטל געווען אַ פּראָלעטאַריש, אַרבעטזאַם און פּאָליטיש־אינטענסיוו שטעטל. ווי זייער טויט איז געווען, איז שווער צו נעמען אויפן געדאַנק. דאָס האַרץ קאָן פּלאַצן. זיי האָבן געליטן, שווער געליטן, פאַר זייער יידישקייט און ס'קומט זיי דער נאָמען מאַרטירער, קדושים

שמסרו נפשם. זאָלן מיינע ווייניקע זכרונות, צוזאַמען מיטן גאַנצן יזכור־בוך, זיין אַ מצבה פאַר זיי, פאַר אונדזערע טייערע קדושים. תנצב״ה!

לייזער ביילים / הרצליה

קולטור אונטער אַלע באַדינגונגען
(1914־1929)

דאָס געזעלשאַפטלעך־קולטורעלעס לעבן ביי אונדז אין רוזשאַן האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער אַנטשטייאונג פון דער ״השכלה״. דאָס איז געווען אַ פאַראיין צו פאַרטיפערן די וועלט־אַנשויאונג און פאַרברייטערן דאָס אַלגעמיינע וויסן פון דער רוזשאַנער יוגנט. אָנגעפירט מיט דער ״השכלה״ האָבן מאָטל זאַמעק, היינט **ארמוני, חיים בוכנער** ז״ל, **חנה־רחל האַלצמאַן־בוכנער, משה ראַגאָזע** און דער אומפאַרגעסליכער לייטער **מאַניעק האַלצמאַן** ז״ל. דער לעצטער האָט אָנגעפירט מיט די פּרוכטבאַרע אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע. די אָוונט־קורסן זענען געווען פאַר אונדז אַן אומגעהויערע דערגרייכונג, ווייל צו יענער צייט האָבן מיר נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט ווייטער צו קריגן בילדונג אין וועלכער ס׳איז שולע.

האַלצמאַן אַלס לערער איז געבליבן אומפאַרגעסלעך. זיינע לעקציעס זענען געווען טיפע און באַלערנדיקע, אָבער נאָך מער זענען זיי געווען אויסערגעוויינלעך אינטערעסאַנט. זיין איבערגעבנקייט צו דער אויפקלערונגס־אַרבעט האָט צוגעצויגן אַלע צום לערנען און צום אָפּשאַצן דאָס לערנען. מיט האַלצמאַנס פאַרלאָזן רוזשאַן האָבן די אָוונט־קורסן זיך געענדיקט און אַלע האָבן דאָס באַדויערט.

גלייכצייטיק האָט זיך אַנטוויקלט אין שטעטל אַ גרויסע ביבליאָטעק און אַן אימפּאָזאַנטער דראַמאַטישער קרייז. די ליטעראַטור איז געוואָרן דער הויפּט אינטערעס פאַר אַלע, וועלכע האָבן געזוכט וועגן צו פאַרבעסערן און באַרייכערן דאָס לעבן. ספּעציעל האָט זיך געפילט די דראַמאַטישע־ליטעראַרישע טעטיקייט, וואָס האָט געפּאַדערט אַ סך התלהבות און אויסדויער. די יוגנט איז אויסגעשטאַנען שרעקלעכע שוועריקייטן סיי אין די רעפּעטיציעס און סיי ביים אויספירן די פאָרשטעלונג, שטענדיק אין נישט צוגעפּאַסטע לאָקאַלן. פאַר דער ביבליאָטעק האָבן מיר געדונגען אַ לאָקאַל ביי לעוואַנדען און דאָרט אויך געשאַפן אַ כאָר און איינגעאָרדנט פאַרשידענע ליטעראַרישע דיסקוסיעס.

די יוגנט האָט געברויזט. דער ליטעראַרישער באַגאַזש האָט געשאַפן געזעלשאַפטלעכן דראַנג, און ס׳זענען אַנטשטאַנען פּאַרטייען מיט אַלגעמיין־מענטשליכן אינהאַלט און פּראָגראַם. די גרעסטע טייל האָט סימפּאַטיזירט מיט די פּועלי־ציון, צוליב דער ציוניסטיש־יידישער טענה. אַ קליינער טייל האָט געהערט צום ״בונד״.

דער פּועלי־ציון לאָקאַל ביי רושיניאַק האָט געווימלט מיט חברים און טעטיקייט. **שיע בזשאָזע** און **מאָטל זאַמעק** האָבן אָנגעפירט מיט דער קולטורעלער טעטיקייט. ס׳האָט זיך געפילט אַ טיפע אויפלעבונג און גייסטיקע דערהויבעניש.

די גאַנצע אַרבעט איז געווען נישט קיין לעגאַלע. די לעגאַליזאַציע האָבן מיר ערשט

באקומען שפעטער, אויפן לאנגן-לאנגן נאמען פון "געזעלשאפט-אוונט-קורסן פאר אר־בעטער אין ווארשע, אפטיילונג אין רוזשאן". מיר האבן באלד געעפנט קורסן פאר יידיש און ליטעראטור, מיט דער הילף פון ציש"א. פון זאמבראווע פלעגט קומען א לערער און פון אנדערע צענטראלע פלעצער פרעלעגענטן, און די זעלבסטבילדונג און אויפקלערונגס טעטיקייט איז אנגעגאנגען אינטענסיוו. דער דראמ־קרייז האט ווידער געארבעט און געבליט אונטער דער לייטונג פון נישט־פארגעסלעכן חבר אלטער לויפער ע"ה.

ס'איז צום דערמאנען, אז ווען די פרוי לעוואנדע האט פארקויפט דאס הויז צום פעלדשער מילער, האט מען אונדז שוין דאן, מיטן כוח פון בורמישטש, פארמאכט דעם לאקאל. דער תרוץ איז געווען, אז די פאדלאגע איז באדראט איינצופאלן. און מיר האבן געוואנדערט פון לאקאל צו לאקאל און אויסגעשטאנען גרויסע שוועריקייטן. דאן איז ארויסגעשוווּמען דער געדאנק אויפצושטעלן אן אייגענעם בנין.

מיר האבן געדונגען א פלאץ ביי ברידער סטשאסקיס, און בעקער האט אונדז אויפגעבויט דעם בנין. דא האבן מיר פארדאפלט אונדזער קולטורעלע און אויפקלערונגס ארבעט מיט ברען און איבערגעבנקייט, און געמיינט, אז מיר וועלן האבן רו. אבער די פוילישע מאכט האט אונדז פארמאכט דעם לאקאל. אין 1935, צוויי יאר נאך דעם היטלע־ריסטישן אויפשטייג, האט פוילן געלערנט דעם נאציזם און אים גענומען איינפירן ביי זיך.

מיר זענען ווידער אראפ צו קאנספיראציע באדינגונגען און אזוי אנגעהאלטן ביזן טרא־גישן ענד אין 1939.

פון דער יארן־ווייטער פערספעקטיוו זעט זיך אונדזער קליינינקע קולטור טעטיקייט אין רוזשאן ווי א מסירות־נפשדיקע עפאפייע פון יידן, וועלכע גלויבן אין בוך און ווארט און האלטן אן דעם גלויבן ביי אלע באדינגונגען.

חנה הולצמן־בוכנר / תל־אביב

הצגות תיאטרון ברוז'אן

גם ברוז'אן נתקיימו הצגות תיאטרון, או כפי שאמרו ביידיש — מען האט געשפילט טעאטער, שיחקו תיאטרון. אנשי רוז'אן התארגנו מדי פעם בלהקות שונות, ובזה לא היינו שונים מיתר עיירות פולין. המיוחד ברוז'אן, ואולי בשאר העיירות, היה שכל העיירה שיחקה, כל העיירה חיה יחד עם השחקנים את ה"פיעסות", הדראמות והקומדיות. לפני הצגתן, ובמשך כל הזמן של הכנת ההצגה על־ידי השחקנים היתה כל העיירה פוזמת את המנגינות וחוזרת על ביטויים ומימרות. ובכל זאת היו אנשיה נהנים מההצגה כאילו זה עתה שמעוה וראוה לראשונה. בתקופת החזרות היו אנשי רוז'אן כאילו נתלשים מתקופתם ונשתלים בתקופה אחרת. הם נהיו כולם נסיכים, שבויים, יתומות אומללות, חתנים וכלות כפויים וכדומה.

אנחנו, אנשי הלהקות, שיחקנו את תפקידינו על הבמה כמיטב יכולתנו, אך לפני ההצגה חיינו במתח אישי רב. מלבד הנאת המשחק נכספנו לביטוי מחשבותינו ולפתרון בעיותינו, שהיו מרובות מדי, ועל־ידי שיתוף אנשים קרובים ברוח ובדרך הקלנו על מצוקות הנפש של כולנו.

בשתי דרכים רצינו להגיע אל מה־שקוראים עתה קומוניקציה. רצינו למצוא אוזן קשבת אצל בני עירנו ולהביא בפניהם את הבעיות העומדות בפני הכול ותובעות פתרונות. הדרך האחת היתה הספרייה, השנייה — הצגות תיאטרון.

את הספרייה טיפחנו, כי רצינו לקרב את חברינו אל הסובב אותנו, אל העולם הרחב וכל מה שמת־רחש בו; בקיצור — לפתוח בפניהם חלונות אל עמנו ואל העולם כולו. העיירה הקטנה היתה נתונה לתסיסה לא פחות מאשר הכרך הגדול, אך איש העיירה היה סגור ומנותק ונטה לחשוב, כי רק הוא נדון לחיי דלות וניוון. אבל משקרא את הספר ובו מודפס (וכל הכבוד היה נתון למלה המודפסת!), כי גם אחרים סובלים כמוהו ונדונים כמוהו למלחמת קיום ומלחמת יצרים ומלחמת מעמדות, הרי הוקל לו: עצם שייכותו לחברה כזאת גרמה לו עידוד והוסיפה לו מרץ ורצון להיות בכל התנאים. איש העיירה היהודי מצא בספר את המאחד אותו בסבלו הלאומי עם יתר בני עמו בכל הארצות ובכל תקופות גלותו, והוברר לו כי הוא יכול להאבק על תנאים אחרים ועל מצבים אחרים, ובכוחו לבוראם או לשנותם.

על־כל־פנים, ככה השבנו אנחנו בעקבות הרעיונות והעולמות שנתגלו לנו בספרים. בוודאי שהיתה בזאת נאיביות רבה, ואולי התלהבנו יתר־על־המידה והפרזנו בתקוות. אך גם כיום, כשאני נזכרת בלהט שהשקענו בטיפוח הספרייה, נדמה לי כי לא טעינו וכי אכן היתה הספרייה מנוף לשינוי מצבי נפש וחיי חברה בתנאי חיינו היהודיים שבעיירה הקטנה. גם כיום עודני חושבת, כי יחסנו לספר לא היה מופרז וכי ראויה היתה הספרייה שנשקיע בה התלהבות נעורים ככל שהשקענו.

כאמור, המשחק היה דרך שנייה להגיע אל הציבור ולעוררו למחשבות, וראינו בזה שליחות. והיתה, כמובן, הנאת המשחק, שהרי כל שחקן משתוקק לשחק ונהנה מזה. אך היה גם משהו מעשי ופרוזאי בהצגות שלנו — באמצעותן השגנו את הכספים לרכישת ספרים ולהחזקת הספרייה.

לא קל היה להציג ברוז׳אן. הרי בכל דבר אין נביא בעירו, על־אחת־כמה־וכמה היה קשה לפרוץ מוסכמות, לעלות על הבמה יינגלעך מיט מיידלעך, בחורים ובחורות יחד, לעשות חזרות יחד, ולדבר בפרהסיה על דברים שהשתיקה יפה להם בעירנו, כמו אהבה, עניינים שבינו לבינה, וכן על בעיות של עשירים ועניים. מסוכן היה להתקיף מנהגים ודברים מקודשים, כפי שהטקסט עשה זאת לא פעם, והשחקנים הסתכנו באיבת נותני הטון שבעיירה. כמו כן צפויים היינו ללעג מצד אלה שתמיד "יכולים יותר טוב". ובכל זאת הסתכננו ועשינו זאת שוב ושוב. תעוזות אלה בשטחים שונים בחיי העיירה הן כנראה שהביאונו לתעוזה הגדולה בדרך של קידמה וציונות, ואולי הן שהביאו לתוצאות של הדרך הזאת.

הואיל ומרחק זמן רב מפריד עתה בינינו לבין הקמת הלהקה הראשונה, אנסה להעלות מקצת זכרונות מחיי התיאטרון שלנו, מעט מן המעט שהותיר שר השיכחה.

משתתפי הצגת התיאטרון ״כינקע פינקע״.
די אנטיילנעמר פון דער פאַרשטעלונג ״כינקע פינקע״.
משה בזשאָזע, וועלוול ביעדא, נתן זשעפקא, יצחק שטשעטשין, אַלטער לויפער, ישעיה לויפער.
מאיר ראָזען, מאניע (מרים) מאָזעס, פרומע זאמעק.

הלהקה הדראמטית הראשונה ברוז׳אן נוסדה בשנת 1916. עד היום קשה להבין, איך התפנינו למשחק בסערת מלחמת־העולם הראשונה. הלהקה קמה ביוזמת **משה** (**מוניאָק**) **הולצמן** מוורשה, אז מורה ברוז׳אן. הופעתנו הראשונה היתה בערב פולקלור ושירה, שערכנו ביוזמתו כאמור, והצגנו אצלנו במחסן. את החומר ליקטנו בעצמנו ואת הבימוי עשינו כולנו. בחלקי נפל אז לשיר, בעוד שאחרים דיקלמו. שרתי את השיר הידוע ״אין דער סאכע ליגט די מזל־ברכה״ מאת אליקום צונזר (״במחרשתי״, שיר מוכר גם בארץ). בחרתי בשיר זה מכיוון שהייתי ציונית מילדות וחשבתי לי, כי שיר זה יהיה בבחינת קול־קורא לציונות ולשיבה לטבע.

אהבתי את השיר הזה ולכן חשבתי, שאם אשיר אותו כפתיחת הערב, אבטיח בזה את הצלחת הערב כולו. אלא מאי, לא הבאתי בחשבון את התרגשותי ואת אימת־הציבור שתיפול עלי, שעלולות היו להכשיל את כל המפעל. ואמנם, בשני הבתים הראשונים הייתי מבוהלת במקצת למראה ״האולם״ המלא עד אפס מקום ועוד מעט וכל הערב היה נכשל. למזלי, ולמזל הכול, התאוששתי פתאום, הרגשתי כי בתוך עמי אנוכי שרה, והתגברתי על כל המעצורים. השיר הארוך נמשך ונמשך (ואולי היה נדמה לי כך) וסלסולי קולי הצטללו וגבהו. ההצלחה היתה מלאה.

אולם למחרת נהייתה הצלחתי לרועץ לי. לא תיארתי לעצמי, כי שאר־בשרי השוחט **איטשה־מאיר אלבק** יעמוד מאחורי כותלי המחסן ויאזין לשירתי. הוא עשה זאת מתוך קנאות

דתית, כדי למצוא דרך להכ״יל את נשף האפיקורסים הללו. למחרת הנשף החל מקנטר אותי, מחקה את גמגומי שירתי, ומסיים בכל פעם: ״א זינגעריין אויף אונדזער קאפ!״ (זמרת עלינו!)

אם־כי משה הולצמן ז״ל היה היוזם של אותו נשף ספרותי־אמנותי, הרי הוא עצמו לא השתתף בו, מכיוון שהוא נקרא באופן דחוף אותו יום לוורשה, והעדרו גם היא גרמה מבוכה רבה למבצעים.

ההצגה השנייה היתה המחזה, ובו זימרה רבה (כיום קוראים לזה מחזמר) — ״בר־כוכבא״ מאת אברהם גולדפאדן. שוב איני זוכרת את כל המשתתפים. זכור לי, כי את הקיסרית הרומית האכזרית שיחקה **שרה סגל**, מוניאק הולצמן שיחק את פאפוס המלשין הרומי, המגלה את מזימות בר־כוכבא, שאותו שיחק **טבל** (**טוביה**) **שלונציק**. אני שיחקתי את דינה, בחירת־לבו של הגיבור הנערץ. החידוש הגדול בהצגה זו היתה הופעת מקהלת בנות. זו הפעם הראשונה שנערות רבות פרצו את המסורת של ״קול באשה — ערווה״ וזימרו על במה, בפני קהל של גברים.

החזרות התקיימו אצלנו בבית. גרנו בקומת קרקע, ואת החצר שלנו עברו אנשים רבים בדרכם לבית־הכנסת. זה איפשר לכל מי שרק רצה לעמוד בחצר, ואפילו ליד החלונות שלנו, ולעקוף אחר מהלך החזרות. ועד שנתקיימה ההצגה עצמה, התהלכו אנשי העיירה ופיזמו ושרו את כל שירי גולדפאדן, על מלותיהם ולחניהם. הדבר עיצבן והדאיג אותנו, השחקנים: איך נוכל לשיר שירים, המושרים כבר ברחוב לפנינו? אבל מאידך, מטרת ההצגה כבר הושגה לפני שהועלתה על הבמה — העיירה עסקה בפרשת בר־כוכבא, וההיסטוריה ההירואית שלנו טיילה כביכול ברחובות רוז׳אן. למרות חששותינו נחלה ההצגה הצלחה רבה. הקהל שלנו נהנה מהיריעה הרחבה, והשלימה, שגוללנו לפניו, ושמח לשמוע בביצוע אמנותי מלא את השירים המוכרים לו.

ביום האחרון שלפני ההצגה קרתה תקלה, שעמדה לסכן את כל הערב. כשרציתי ללבוש את החצאית, התנ״כית כביכול, התברר שהיא מקומטת ויש לגהצה. גיסתי ניגשה לגהצה, העמידה עליה את המגהץ ופנתה לרגע לעניין אחר. אך זה הספיק לחרוך את החצאית ולהטביע עליה סימן ניכר. הרצנו את החצאית לתופרת, וזו הטליאה אותה טלאי אמנותי, מין דש אלכסוני וכפתור בקצהו. ההצגה הוצגה, הערב חלף, ולמחרת רצו בנות אל התופרת וביקשו לתפור גם להן חצאיות עם קישוט כמו בשימלת דינה של בר־כוכבא.

כעבור זמן הצגנו את ״חסיה היתומה״ של יעקב גורדין. מוניאק שיחק את החתן ואני את הכלה האומללה, את חסיה היתומה. כשעמדו להגיע ההורים העשירים של החתן, שלא רצו בי ככלה, הייתי צריכה להתרוצץ על הבמה נבוכה ומוטרדת. שלא במתכוון נתקלתי בגדר של האגם המלאכותי ונפלתי. עוד מעט והצחוק, המזומן תמיד לנופלים פתאום, היה פורץ והורס את כל הדראמה. אלא שפחד הכשלון וכשרון האילתור עמדו לי, ובין־רגע ראוני הצופים קמה ומתרוממת כאילו לפי הטקסט וממשיכה לשחק, ואומרת מניה־וביה: ״מרוב פחד האדם מתבלבל, והכול נופל... גם אני.״

כעבור שבוע נדרשנו על־ידי הקהל להציג בשנית. בהצגה זו לא נפלתי ולא נזקקתי לאילתור ההוא. הצופים נראו מאוכזבים ומתוך שורותיהם נשמעו הדברים: ״את הרגע המעניין ביותר היא החסירה... היא לא נפלה...״

באותו מחזה, כידוע, מתאבדת חסיה בהרעלה, לאחר שהדור העשיר מצליח למרר את חייה ולהסיר לב בעלה ממנה. ביצעתי את ההרעלה כנדרש. למחרת פגשה אותי אחת

מקרובות־משפחת, הידועה בקנאת־הנחשים שלה ובלשונה השנונה, ואמרה לי: "חנה'לה עטרת ראשנו, אתמול שיחקת את גורלך האמיתי ונבואתך תתקיים: לא תצליחי בשידוכייך!" הנבואה של אותה אשה לא נתקיימה, למזלי, ואני דוקא התחתנתי עם אותו חתן שבגללו הרעלתי את עצמי על הבמה, כלומר עם מוניאק הולצמן, וחיינו חיי משפחה מאושרים.

היתה עבודת־פרך והיה סבל לא מעט בהצגות ובתכונה להצגות, אבל היה גם הטעם המתוק של הערצת הקהל והופעה בפני הקהל. אך מעל לכול היה בהן משום כוח מדרבן לראייה, למחשבה ולמסקנות. ידענו את הערך הקומוניקטיבי שיש להצגות בעיירתנו, ולפיכך הסתכננו שוב ושוב והצגנו.

עזבתי את רוז'אן בשנת 1920 ולא אדע לספר יותר על העיירה והצגותיה. מה ששמעתי מרחוק, ידוע לרבים מאתנו, והוא — רוז'אן המשיכה "לשחק תיאטרון".

אליהו ווילגאָוויטש / ניו־יאָרק

זכרונות פון שטעטל

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין יאָר 1915 זענען אַ ביסל יידן געקומען צוריק, ווען די דייטשע מיליטער האָט פאַרנומען פוילן און דער פראָנט האָט זיך דערווייטערט פון רוזשאַן. כמעט הונדערט פּראָצענט יידישע הייזער אין שטעטל זענען געווען פאַרברענט, ווייל איידער די רוסישע מיליטער האָט פאַרלאָזט רוזשאַן, איז אַרויס אַ באַפעל די יידישע הייזער צו פאַרברענען. דאָס ביסל צוריקגעקומענע יידן האָבן נישט געהאָט קיין דירות צו וווינען; עס איז אויך נישט געווען קיין שול צום דאַווענען, און אויך נישט קיין ישיבה — מיט איין וואָרט, עס האָט אויסגעזען ווי אַ וויסטעניש. נאָך די בראַנדוועגט זענען געבליבן (דאָס הייסט די ווענט וואָס האָבן געגרענעצט מיטן שכן, וועלכע זענען געווען פון ציגל, ווייל די הייזער זענען דאָך געווען פון האָלץ) און אויך די קעלערס וואָס זענען געווען געמויערט. און אַזוי ווי עס איז נישט געווען וווּ צו וווינען, זענען, זענען מענטשן אַריין וווינען אין די קעלערס.

אין אַזאַ קעלער האָבן אויך געוווינט **גישא לאַסקאַ** און **אליהו־אייזיק צינאַמאָן**. איין מאָל פרייטיק ביינאַכט איז געווען אַ שטאַרקער ווינט מיט אַ רעגן. דער רעגן האָט צעווייקט די ציגל פון קוימען און דער קוימען ביי גישא לאַסקאַ איז אומגעפאַלן אויף דעם קעלער און גישא מיט זיין ווייב און קינדער זענען אומגעקומען. דאַן האָבן די פייערלעשער אַלע קוימענס און בראַנדוועגט אומגעלייגט.

אליהו־אייזיק צינאַמאָן האָט ווייטער געוווינט אין דעם קעלער. האָט ער אויפגעבויט אַזאַ בודע פון ברעטער, אַזוי ווי אַ שטוב, און דאָס געמאַכט פאַר אַ שול צום דאַווענען. אויך באַזונדער פאַר פרויען צום דאַווענען. און ביז מער אידן זענען געקומען צוריק און מען האָט אויפגעבויט אַ שול, האָט מען דאָרט געדאַוונט. זאָלן דאָס וויסן די קומענדיקע דורות, וואָס פאַר אַ טייערע יידן זענען געווען אין אונדזער שטעטל רוזשאַן. אַזאַ ייד — אַליין האָט ער געוווינט אין אַ קעלער פון קאַרטאָפל, נישט קיין פענצטער און נישט קיין לופט, אַבער אויפגעבויט האָט ער פריער פיר ווענט מיט אַ דאַך פאַר אַ מקום־קודש. ער האָט דאָס אַוועקגעגעבן פאַר אַ טוואַצקער שטיבל, און דאָרט האָט מען געדאַוונט אַלע יאָרן.

שפּעטער האָט מען גענומען בויען. אויך אליהו־אייזיק האָט זיך אויפגעבויט. דאַן זענען נאָך די דייטשן נישט געווען אין זייער מערדערישער געשטאַלט, האָבן זיי געגעבן אַלס הלוואות ציגל, וואַפּנע און אַ ביסל געלט, און מען האָט אָנגעפאַנגען בויען אַ נייע שול גרעסער און שענער און העכער ווי פריער, מיט צוויי גאַלעריעס פאַר פרויען. און דער נעבן אַ קליינע שול. יעדער איינוווינער האָט געדאַרפט איין מאָל אַ מאָנאַט גיין אַ טאָג אַרבעטן פאַר דער שול. עס האָט געדויערט אַ לאַנגע צייט ביז מען האָט דאָס געענדיקט. צום ערשטן האָט מען געענדיקט די קליינע שול און צו ביסלעך האָט מען געענדיקט אויך די גרויסע שול.

און דאָ האָבן זיך אָנגעפאַנגען קריגערייען. מענטשן, וועלכע האָבן פריער געהאַט אַ שטאָט אין שול, האָבן איצטער געפאָדערט אַן אומזיסט שטאָט. אַבער די דאַזאָרס האָבן געזאָגט, אַז מען דאַרף אַ סך געלט און אַלע דאַרפן באַצאָלן פאַר די שטעט. האָט מען געמוזט קומען צו אַן אויסגלייך. די פריערדיקע שטאָט־באַזיצער האָבן צוגעצאָלט אַ ביסל געלט, ניט קיין סך, און זיי האָבן בעקומען אַ קנין (אַזוי האָט דאָס געהייסן).

די שול האָט געבויט אַ גוטער פאַכמאַן, שאול פעלדמאַרק (איך געדענק אַז ער איז אַוועק קיין ישראל). אין דער קליינער שול האָט מען געדאַוונט נאָר ווינטער.

דאָ דאַרף מען דערמאָנען אַ טייערן יידן, קלמן שפּיצער, וואָס איז פאַרן ערשטן וועלט־קריג אַוועק קיין אַמעריקע, און ווען ער איז דערנאָך געקומען צוריק און האָט געזען ווי די ספר־תורה׳ס ליגן אין דער קליינער שול אין קאַסטן, האָט ער געמאַכט אַן ארון־קודש פאַר דער גרויסער שול. עס האָט אים געקאָסט אַ סך געלט. האָט דער ייד קלמן שפּיצער זיך געקענט פאַרשטעלן, אַז ער וועט אומקומען אין גאָוואַראָווא פון אַ מער־דערישן דייטשישן קויל ?!

נאָך יידן וויל איך דערמאָנען. עס איז געווען אַ ייד, בעקער האָט ער געהייסן און אַלע וויסן ווער ער איז געווען. ער האָט געהאַט אַ טאַרטאַק, אַ מיל און ציגעלניע — אַ ייד אַ גביר. ער האָט געהאַט אַן אָפענע האַנט פאַר אַלעמען — פאַר אַרעמע מענטשן אויף ווינטער און אויף פסח, און אויךביים בויען די שול האָט ער געהאָלפן. ווען ער האָט געהאַט יאָרצייט, פלעגט ער קומען אין שול זאָגן קדיש און שטענדיק געגעבן אַ שיינע סומע פאַר דער שול און אויך שיין באַהאַנדלען דעם שמש. אים האָט מען געזען אין לידע, שטיין אין גאַס פאַרקויפן פּאַפּיראָסן.

לאָמיר נעמען אַזעלכע צוויי יידן ווי אריה באַטשאַן און איטשע־מאיר לאַסקאַ. זיי האָבן דאָך קיין פליג אויף דער וואַנט נישט געטשעפּעט. שטענדיק געזעסן אין שול און געלערנט, און זייערע ווייבער האָבן שווער געאַרבעט וועגן פרנסה. ווינטער, ווען אין מיטן טאָג מען איז אַריינגעקומען אין דער קליינער שול, האָט מען שטענדיק

געטראָפן די צוויי יידן לערנען. וואָס האָבן זיי געזינדיקט, אַז זיי זענען אַזוי אומגעקומען דורך די מערדערס?

דער האַנדווערקער פאַראיין

די קליינע שול האָט אויך געהייסן האַנדווערקער־שול, און אַלע פערזאַמלונגען וועגן ריין שטאַטישע, עקאָנאָמישע און אויך פּאָליטישע ענינים האָט מען דאָרט געפירט.

דער האַנדווערקער פאַראיין אין רוזשאַן איז געווען אַנגעשלאָסן אַן דער צענטראַלע אין וואַרשע. די צענטראַלע האָט געשיקט אַלע געזעצן וועגן די רעכט פון די האַנדווערקער. צום ביישפּיל, אַ שוסטער האָט געמאַכט שטיוול, און צו דעם האָט ער געדאַרפט אַ פּאַטענט (ערלויבעניש) 8טער קאַטעגאָריע. אָבער ער מוז דאָך פאַרקויפן די שטיוול. האָט דער אוזשאַנד סקאַרבאָווי געזאָגט: "ניין, דו מוזט האָבן אַ פּאַטענט 4טע קאַטערגאָריע!" דאָס הייסט — אַ סוחר, און אויף אים ליגן שוין גרויסע שטייערן. האָט די צענטראַלע פון די האַנדווערקער, צוזאַמען מיט די איזבאַ זשעמיעשלניצא Izba Rzemieślnicza און מיט דעם צעך פון רוזשאַן געברענגט די געזעצן צום נאַטשאַלניק פון אוזשאַנד סקאַרבאָווי, אַז יעדער האַנדווערקער דאַרף נאָר האָבן 8טע קאַטעגאָריע — ער קאָן דאָך נישט אויפעסן וואָס ער מאַכט, ער מוז דאָס פאַרקויפן — און דער נאַטשאַלניק האָט געמוזט דורכפירן דעם געזעץ.

עס איז אויך געווען אַ צענטראַלע פון האַנדווערקער אונטער דער פירערשאַפט פון "בונד", זיי האָבן געהייסן כאַלאַפּניקעס.

אין רוזשאַן איז נישט געווען דער האַנדווערקער בעזאָרגט מיטן פּאַטענט. מען האָט געדאַרפט פאָרן קיין מאַקאָוו אין אוזשאַנד סקאַרבאָווי. האָבן גענומען די האַנדווערקער מיטן צעך — דער צעך האָט געהייסן "צעך מיעשאַני" (דאָס הייסט, געמישטער פון אַלע פאַכן) — און מען האָט געברענגט פון מאַקאָוו פאַר אַלע האַנדווערקער פּאַטענטן. עס האָט געקאָסט ביליגער און עס איז נאָך געבליבן געלט פאַר דער אָרגאַניזאַציע.

דער סעקרעטאַר פון צעך איז געווען **פסח בורשטין**. דער צעך איז בעשטאַנען פון די פאָלגנדיקע פאַכן: **אַלטער פּראַץ** — שניידער, **ישראל שולצער** — שוסטער, **אליהו ווילגאַוויטש** — רימאַרש, **נוטע אייזנבערג** — בלעכאַר, **נתן זשעפּקע** — מעכאַניק, **קאָפּל גרינוואַלד** — שלאָסער, **יצחק שלעזינגער** — סטעלמאַך.

מיר האָבן שטענדיק געמוזט זיין פאַראייניקט און שטיין אויף דער וואַך געגן אַלגעמיינעם אַנטיסעמיטיזם און אויך געגן דעם שטאַטישן. ווען עס זענען געקומען די שטאָט־ראַט וואַלן, מיר האַנדווערקער האָבן שטענדיק געקענט אַריינפירן מער האַנדווערקער אין שטאָט־ראָט. אָבער צוליב דעם פּוילישן אַנטיסעמיטיזם האָבן מיר זיך פאַראייניקט מיט דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג.

די האַנדווערקער האָבן שטענדיק געהאַט די מערהייט אויך אין דעם רעליגיעזן לעבן. אין דער קהלה האָבן די האַנדווערקער גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל. דער סטאַראָסטע מיט די יידישע אַנפירערס האָבן געשעטערט די האַנדווערקער, און דאָך האָבן מיר געווונען אין די קהלה וואַלן. אפילו דער פרעזעס איז געווען אַ האַנדווערקער, **יעקב־לייב אַגראָדניק**.

די גאַנצע אַרבעט האָבן מיר געפירט אין דער האַנדווערקער שול ביז עס האָט זיך אַוועקגעשטעלט אויף אַ פעסטן באָדן די גמילות־חסדים קאָסע. דאַן האָט מען געדונגען ביי **יעקב־מאַגנאַשעווער** אַ לאָקאַל. דערוויל האָט מען באַקומען געבאָרגט געלט פון "דזשאָינט".

מען האָט צוגעצויגן נייע מענטשן צו דער אַרבעט: **שלמה דאַבזשעלאָווסקי, ברוך זשעפּקע, ישראל שולצער, פישל גאָנגאָל, מאיר ביילים, קאָפּל גרינוואַלד**

די גמילות־חסדים קאַסע איז געווען זייער אַ וויכטיקער און נוציקער אינסטיטוט אין אונדזער שטעטלשן לעבן. אַ בעל־מלאכה, למשל, האָט געבאָרגט אַ ביסל געלט און געקויפט אַ ביסל סחורה. לאָמיר זאָגן, אַ שוסטער האָט געדאַרפט וואַרטן ביז מען וועט אים ברענגען צו פאַרריכטן אַ פּאָר שיך. האָט ער אפילו נישט געהאַט אויף ברויט, ווייל ער האָט געמוזט קויפן דאָס שטיקל לעדער, און אין רוזשאַן האָט עס געקאָסט טייער. אָבער אַז ער האָט באַקומען געבאָרגט 200 זלאָטעס, איז ער געפאָרן קיין וואַרשע און האָט גע־קויפט לעדער פיל ביליגער. ער האָט געמאַכט גרייטע שטיוול אָדער זומער קאַמאַשן און געפאָרן קיין מישניץ. אַוועקגעפאָרן דינסטיק ביי טאָג מיט אַ פור און געקומען צוריק דאָנערשטיק נאָך דעם ווי ער האָט פאַרקויפט זיין סחורה. און אַז מען האָט אים געברענגט צו פאַרריכטן שיך, האָט ער שוין געקענט מאַכן ביליגער, ווייל די לעדער האָט אים געקאָסט ביליגער.

אַזוי איז אויך געווען מיט די קליינע געוועלבלעך, וועלכע האָבן געקויפט 10 קילאָ צוקער ביי **יעקב־דוד בורשטין**. וואָס האָט ער שוין געקענט פאַרדינען דער קליינער קרעמערל? — ער האָט אפילו נישט געהאַט צום עסן. און אַזוי איז אויך געווען מיט די יידן, וועלכע זענען געגאַנגען אויף די דערפער. אַז ער האָט היינט געקויפט אַ פעלכל, האָט ער געמוזט גלייך פערקויפן, ווייל ער האָט נישט געהאַט קיין געלט צו גיין מאָרגן אויף אַן אַנדער דאָרף עפעס קויפן.

אָבער די האַנדווערקער האָבן געמאַכט אַן איבערקערעניש מיט דער גמילות־חסדים קאַסע. דאָס קליינע געוועלבל האָט שוין געקויפט ביי **איסער ניימאַרק** אַ זעקל צוקער; דער דאָרפס־גייער האָט נישט געמוזט פערקויפן דאָס פעלכל ער האָט שוין געקענט וואַרטן און די צווייטע וואָך איז געווען טייערער. אַזוי איז די עקאָנאָמישע לאַגע געוואָרן אַ סך בעסער אַ דאַנק די ענערגישע אָרגאַניזאַציע.

חברה־קדישא אין רוזשאַן

ווען איך בין געווען אַ קליין ייִנגל, פלעגט מיין פאָטער מיך מיטנעמען צו די חברה־קדישא צום קידוש. דריי מאָל אַ יאָר פלעגן די חברים פון הברה־קדישא מאַכן אַ קידוש: ערב ראש־חודש שבט האָבן זיי געפאַסט אַזוי ווי אַ תענית, און נאָך דעם דאַוונען אין שול פלעגן זיי לייענען אין ספר־תורה און מאַכן אַ קידוש; זיבעטן טאָג אין אדר פלעגן זיי מאַכן אַ סעודה און שמיני־עצרת אויך אַ סעודה. דער גרעסטער קידוש איז געווען שמיני־עצרת ווייל מען איז געגאַנגען גלייך פון שול.

אויף מאָרגן, שמחת־תורה, האָט מען געמאַכט אַ קלפי, דאָס הייסט מען האָט געקליבן די גבאים: ראשון, שני און שלישי. איך געדענק די גבאים **ברוך בורשטין, יעקב פאַקשיוואָקאַ** און **חיים־בער רייטשיק**. דער שמש אין שול האָט געקלאַפּט אויפן בעלמער, אַז אַלע חברה קדישא ווערן געבעטן צום קידוש.

צו ווערן אַ חברה־קדישא מאַן האָט מען געדאַרפט זיין אַן אָרנטליכער מענטש און אויך בעצאָלן אַ געוויסע סומע געלט. דריי יאָר איז מען געווען אַ מלאַטש, אַזוי ווי אַ שיק־ייִנגל, גיין רופן יעדן צו אַ לויה און אויך מאַכן די טהרה. און אַז עס איז געווען אין מיטן יאָר אַן אסיפה, האָבן די מלאַטשעס אַלעמען געדאַרפט צוזאַמענרופן.

פון אַלע שיכטן זענען געווען אין די חברה־קדישא, אויסער די גערער חסידים. שפּעטער צו האָב איך פאַרשטאַנען פאַרוואָס: די מערהייט אין שטעטל זענען געווען די אַלעקסאַנדער חסידים, און זיי זענען שטענדיק געווען די גבאים.

פאַר די חברה־קדישא האָט מען געהאַט מורא, ווייל זיי האָבן זיך געקענט אָפּרעכענען, ווען דער מענטש איז אַוועק פון דער וועלט. עס זענען געווען מענטשן, וועלכע האָבן נישט געוואָלט געבן צדקה, האָבן זיי געוואָרט אויף זייער שעה. זיי פלעגן זאָגן: "ער וועט נאָך קומען אין אונדזערע הענט, וועט ער שוין באַצאָלן וויפל מיר וועלן בעטן. און אויב ער וועט נישט געבן, וועט זיין מת ליגן דריי טעג."

פאַרשטייט זיך, אַז אין חברה־קדישא זענען אויך געווען פרויען, צו פאַרנעמען זיך מיט אַ געשטאָרבענע פרוי. אברהמ'ל פלאַטקאָ האָט שטענדיק געמאַכט דעם ארון. ווען ער פלעגט קומען אין שול מיט זיין זעגל, האָט מען געוווּסט, אַז עס איז עמיצער געשטאָרבן, ווייל ער האָט דעם ארון געמאַכט אין שול.

אַלע יאָרן האָט געברענט אַ פייער צווישן די גערער און די אַלעקסאַנדער, ביז עס האָט זיך צעפלאַקערט אומגעריכט. עס איז געווען שמחת־תורה. האָט דער רב רב נפתלי־יוסף פרוינד, וואָס איז געווען אַ גערער חסיד, אָנגעטון דעם טלית און זיך געשטעלט ביים עמוד דאַוונען. איז צוגעגאַנגען צו אים מרדכי פעלדמאַרק און אַראָפּגענומען פון אים דעם טלית און געזאָגט: "איר וועט נישט דאַוונען! זאָל קומען דער חזן!"

דער רב האָט זיך נישט פאַרגעשטעלט אויף אַזעלכעס, אָבער ער האָט גאָרנישט געקענט טון. איז געגאַנגען דער רב און דאָס איבערגעגעבן חברה־קדישא, זיי זאָלן אים קנסנען, דאָס הייסט באַשטראָפן. אַ טייל פון די חברה־קדישא האָבן געזאָגט, אַז מען דאַרף דעם מענטשן יאָ באַשטראָפן, אָבער מערסטע האָבן נישט געוואָלט באַשטראָפן מרדכי פעלד־מאַרק. האָט גענומען דער רב מיט אַ טייל פון די חברה־קדישא און טאַקע מיט די גערער חסידים און מען האָט געמאַכט אַ נייע חברה־קדישא. מען האָט אויסגעקליבן אַלס גבאים: שמעון מאַרגאַלים, יעקב בורשטין און בערל־זועלוול באַרוואָקאַ.

זיי האָבן געמאַכט אַ נייע טהרה־ברעט, וואָס האָט זיך געפונען ביי בערל־וועלוול באַ־רוואָקאַ, ווייל ער האָט געוווינט אין אַ פאַרמאַכטן הויף. (מען האָט דאָס גערופן "בעל־וועדער", אַזוי ווי אַ פעסטונג.) זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מען וועט זיי צונעמען די טהרה־ברעט. די אַלטע חברה־קדישא האָבן שטענדיק געוואַרט אויף אַ געלעגנהייט, און איינמאָל האָבן זיי צוהאַקט מיט אַ האַק די טהרה־ברעט פון זייערע געגנער. בכלל, עס איז אָנגעגאַנגען גאָר נישט קיין שיינע קאָנקורענץ צווישן די צוויי חברה'ס. מען האָט שוין נישט געפרעגט וועגן געלט, אבי צו קריגן דעם מת. מאַנכמאָל זענען צוויי געגנערישע חברה־קדישא מענטשן געשטאַנען אונטער די פענסטער און געוואַרט און אויך זיך געקריגט צווישן זיך לעבן דעם געשטאָרבענעם.

די מחלוקת צווישן די צוויי חברה'עס איז אָנגעגאַנגען אַ סך יאָרן. אַ סך מענטשן האָט מען פאַרשעמט און אַ סך האָט מען אָנגעטאָן עגמת־נפש. ווייזט אויס אַז מענטשן, וועלכע פאַרנעמען זיך שטענדיק מיט טויטע, פאַרלירן דאָס געפיל פאַר די לעבעדיקע... טראָץ דעם מוז מען באַהויפּטן, אַז די חברה־קדישא האָט געטון זייער אַ וויכטיקע אַרבעט, און מען דאַרף אויך נישט פאַרגעסן — גאָר נישט קיין אָנגענעמע אַרבעט.

דער חורבן האָט אַלעמען אויסגעגלייכט, אַלעמען אומגעבראַכט — כבוד זייער אָנדענק!

יהודה צ׳מיאל / חולון

מוסדות דת ברוז׳אן בתקופה האחרונה

ועד הקהילה

הועד של קהילת רוז׳אן היה מוסד בלתי־תלוי, עצמאי, ומקיים את חיי הדת ברוז׳אן ללא כל זיקה לעירייה או לגוף מוניציפלי אחר. הרב היה שליט הקהילה ומכוון דרכי הועד שלה, ואנשי הועד היו למעשה עושים, מה שהוא הטיל עליהם.

תקציב הקהילה, לפי מושגי עיירתנו, היה לא קטן והורכב מהכנסות יהודיות ספציפיות: השחיטה, הקצבות חברה־קדישא והאָטאט (מס הקהילה). ההכנסה השוטפת היתה מפתקים, שכל אשה היתה קונה לשחיטת עופותיה או הקצב היה קונה לשחיטת בקרו; וכן מן האָטאט, שהיה מעין מס פרוגרסיבי, אחד המרבה ואחד הממעיט — כל איש לפי מעמדו, יכולתו וגם לפי נדבת לבו. ולהכנסות אלה נוספה ההכנסה מבית־העלמין, שאמנם לא היתה שוטפת, אך היתה כמעט מחושבת ומצורפת לתקציב הכללי כחלק שנתי, שאפשר להסתמך עליו.

חברי הועד היו נציגי בתי־התפילה, כולל בתי־הכנסת והשטיבלעך גם יחד, אך היושב־ראש, בזמני על־כל־פנים, היה נבחר על־פי אישיותו. המזכיר היה דויד **פרידמן**, יהודי ורשאי, בר־אוריין, מרצה הרצאות תורניות מדי פעם בפעם וגם בעל־קורא בבית־הכנסת הגדול.

ועד הקהילה עסק בפיקוח על הכשרות בעיר, על בית־הכנסת, על החינוך התורני, וכן דאג לטהרת המשפחה ועזרה לעניים.

כשרות. בעיר פעלו שלושה שוחטים, שהיו מקבלים את שכרם החודשי מועד־הקהילה. הועד גם החזיק את בית־השחיטה ודאג לנקיונו ולתיאומו לדרישות התברואה הממשלתיות.

השוחטים האחרונים היו ר׳ **אברהם־יעקב פרידמן**, שהיה גם חזן ומדריך את המשוררים לקראת החגים. הוא היה תלמיד־חכם וקובע עתים לתורה. בנו היה חזן מפורסם בדרום־אפריקה.

השוחט השני, ר׳ **איצ׳ה־מאיר אלבק**, היה יהודי קפדן בהליכותיו ובהליכות ביתו. מוהל ובעל־תפילה מקובל היה בעיר.

השלישי היה ר׳ **חיים־שלמה הצקוביץ**, בעל־תפילה נעים. הוא נתמנה לשם שיווי־משקל, בהיותו חסיד אלכסנדראי וחבריו לחסידות דרשו שו״ב משלהם. הדברים נאמרים לא להמעטת דמותו, חס־וחלילה, של ר׳ חיים־שלמה, אלא כדי להסביר לשם מה היו בעיירה כמו שלנו שלושה שוחטים, שלא ביחס המקובל בעיירות דומות.

חזנות. פעולת הועד בבתי־התפילה הצטמצמה רק בשטח החזנות. בית־הכנסת, לדוגמה, החזיק את עצמו בכספי גבייתו, כנהוג, ממכירת מקומות, עליות, כיבודים וכיו״ב. אך עצם העמדת חזנים לרשות בתי־התפילה נתן לועד את הסמכות להתערב בענייניהם, והשפעתו היתה ניכרת מאוד.

חינוך. בשטח זה קצרה ידה של הקהילה מלטפח בתי לימוד, אך הועד היה מסייע למעוטי־יכולת בחינוך ילדיהם ודואג להשלמה בשכר־לימוד.

טהרת המשפחה. הועד החזיק את המקוה בעיר ואת המטפלים בה. היה בלן קבוע על חשבון הקהילה. וכל זאת כדי להיענות לדרישות היהדות בענייני טהרת המשפחה. בעקיפין היה המקוה משמש גם בית רחצה וטבילה. אנשי העיר והועד קיימו בכך שירות טוב לעיירה.

עזרה לעניים. לפי עניות דעתי, פונקציה זאת של הקהילה היתה מן היפות בעיר. סעיפי

הוצאה זו היו משתקפים בתקציבה במידה מכובדת והעזרה שניתנה היתה חשובה ביותר. חלק מן ההוצאה הזאת היה קבוע כגון מצרכי סעודה לחגים, מעות חטים, עצים להסקה בחורף ותפודים להשלמת מזון המשפחות הנצרכות. אך היו גם הוצאות עזרה אחרות, בלתי סדירות, כגון מתן בסתר, בגדי חורף לילדי נזקקים והכנסת כלה.

הועד של קהילת רוז'אן לא חידש, אולי, דברים מיוחדים במסורת הנהוגה בעיירות אחרות, אך פעולתו היתה מבורכת וניכר בה עקרון העזרה ההדדית, בו העזרה ניתנת ללא מגע ישיר בין הנותן לבין המקבל, אלא כנוהג מחייב כל איש רוז'אן בבחינת "כל ישראל ערבים זה בזה", היום — אתה, מחר — אני. ובדיעבד נתקיים בעיירה מינהל עצמי יהודי, שכל יסודו ותוקפו במוסר היהודי העתיק.

בתי כנסת

בית־הכנסת הגדול היה המכובד בעיר, בו היה הרב מתפלל ודורש בענייני־דיומא. בבית־כנסת זה היה מתקיים "הדף היומי" והיו גם יהודים, שהיו מאחרים להישאר בו בסיומן של התפילות כדי ללמוד ולהמשיך בגירסא, שכה חששו להפסיקה מפני "אם תעזבני יום...". בערבים היו מתכנסים שם יהודים לשמוע דרשנים, אשר פקדו את העיר מדי פעם. בית־הכנסת היה משמש כל מי שרצה להתפלל סתם, מבלי להזדהות עם מישהו או עם חבורה מסוימת. לכן היה זה מקום תפילה ליהודים סתם, שאינם חסידים, ולחסידים, שנמצאים במצב של "ברוגז" עם השטיבל שלהם.

היה זה מקום תפילה יפה וגדול, בהתאם לצורכי העיירה. עזרת הנשים השתרעה משלושת צדדיו והכילה מקומות מספיק לנשי העיירה. אמרו על בית־כנסת זה, שהוא נבנה על הריסותיו של בית־הכנסת העתיק שנחרב. הוא היה גדול כקודמו אך לא מפואר כמוהו.

השטיבל של חסידי גור. מקום זה היה בית מועד ליהודים בעלי־בתים שתלטנים, שחסידותם תקיפותם, ותקיפותם חלק מתפיסת עולמה של חסידותם המבוססת על שושלת גור. הוא נבנה במיוחד לכת זו, בו הם היו לומדים "דף יומי". בלילי שבת הם היו מפסיקים, כמנהגם בכל פולין, את תפילתם ומקיימים שיעור בגמרא לפני מעריב או מדרש וזוהר. בלילות שבת היו נוהגים גם לשוב אחרי סעודת קבלת־השבת לשטיבל ולהישאר ללמוד בו עד שעה מאוחרת בלילה.

מי שרצה לעיין בשבת בספר בלי הפרעות ובאוירה של עיון, ידע כי זה המקום היחיד הפתוח כל השבת. השטיבל היה כולו מתומכי "אגודת ישראל", אך היו באים אליו גם שאינם אנשי אגו"י.

מכל השטיבלעך היה שטיבל זה פעיל ביותר במובן הפוליטי הכללי והמקומי. ההשתייכות לגור חייבה כמעט להיות בהשקפה פוליטית ולהיות פעיל לפיה. להם היה תמיד נציג משלהם בעירייה. ועוד, הם היו תומכים בנזקקים מאנשי שלומם, בחינת "אנשי עירך קודמים".

השטיבל של חסידי אלכסנדר. באיו היו משמנה־וסלתה של חסידי העיר. ביניהם היו מספר מוסמכים לרבנות ומורי־הוראה בכוח. כאן למדו תמיד, כדי שלא להינתק ממשך התורה ולהיות ראויים לאוירת התורה השוררת בחצר אדמורים. הם החזיקו את הישיבה של אלכסנדר, שהרבי קיים, והיו שואפים לשלוח את בניהם לישיבה. חסידי גור היו נגד ארץ־ישראל וציונות, לא כן רבים מבני חסידי אלכסנדר.

יושב־הראש של החברה־קדישא היה איש משלהם, **ר' ברוך בורשטין, אביו של ירחמיאל בורשטין.**

השטיבל של חסידי ראדזימין. שטיבל זה היה של פשוטי העם, אנשים עמלים הכמהים לקצת חברותא, להנאה רוחנית והתעלות של "יחד". היתה ביניהם התחברות וצותא והיו משתדלים להיות יחד בשמחה ויחד באסון. מניין התקיים כאן רק בערב, כיוון שהיו מעטים במספר. היו ביניהם גם עשירים אחדים, אך הרושם היה, שכאן מתקיים כלל של מעוטי פרנסה ללא נטיות פוליטיות, המתכוונים רק להפיג את הבדידות ולהיות יחד.

השטיבל של חסידי אמשינוב. הם היוו מעין משקל מתחרה לחסידי גור. כאן התרכזו למדנים שבחסידים, שהיו מקיימים שיעורים קבועים ללימוד תורה ושולחים את בניהם לישיבות. הם היו קנאים ודקדקו מאוד בצורתם וביהדותם החיצונית. זכור המקרה, כאשר באו אברכים שבהם מגולחים לבית־התפילה והזקנים פרצו בעיכוב הקריאה ודרשו מהם לעזוב את המקום. הסכסוך הגיע לרב והלה פסק, שמצד הדין אין בכך פסול, הואיל ולא העבירו תער על פניהם. אולם הואיל וזה פוגע ברגשות הקנאים לדבר השם, כדאי להימנע מזה. אבל בשום פנים אין לגרש משום כך את האברכים ולהכשילם בביטול תפילה רחמנא לצלן.

בענייני הציבור בעיר ובמדינה לא היה להם קו משלהם. הם פעלו לפי אנשי גור. מניין בשטיבל זה היה רק בערבים, בשבתות ובימי מועד.

השטיבל של חסידי אוטווצק. כל השטיבל התקיים הודות לנאמנותו ומסירותו של ר' **אלי־אייזיק צינמן.** הוא מסר את ביתו למען השטיבל והיה שוקד על קיום מניין גם בימות החול, שחרית וערבית. כל יום היה ר' אלי־אייזיק מתרוצץ וסוחב אנשים לתפילה, ותמיד היה חסר לו העשירי למניין. היה זה שטיבל של פשוטי עיר, שלא תבעו מעצמם ומאחרים הרבה תביעות, לא בשטח הדת והיהדות ולא בשטח החברתי־ציבורי או הפוליטי.

ר' אלי־אייזיק היה כבר זקן בעת ההיא ולא עבד כבר לפרנסתו. בניו שמעבר לים החזיקוהו ולפיכך הקדיש עצמו בערוב ימיו לתפילה במניין, שיהיו חייו עוברים עליו בציבור ובעבודת אלוהים. ועוד חלום היה לו בחייו, שבביתו יקיים המלמד ר' יוסף־הירש את "החדר" שלו, שבביתו יישמעו צלילי קולם של תינוקות דבית רבן בלומדם תורת השם.

מלמדי גמרא

ר' מנדל מורגנשטרן. קראו לו מנדל אבא'ס. הוא לימד גמרא עם קצת תוספות. הבחורים שלמדו אצלו היו מוכרחים "לדעת" גמרא ולהפתיע גם בקצת התמצאות בתוספות, אחרת היה רוגז, ובכעסו היה מגיע לפעמים להרבצה. הוא היה קפדן נורא. אצלו מוכרחים היו לחזור על מה שלימד לא רק מלה במלה, אלא גם ניגון בניגון, ומי שהחסיר מלה ממלת הפירוש שהוא פירש, או שינה גוון בצליל ניגונו, היה נדון בכל מיני איומים.

"לא הקפדן מלמד", כתוב, אך מנדל מורגנשטרן לימד היטב, ותלמידים שיצאו מהחדר שלו ידעו תלמודם. תלמידיו פחדו מפניו והגיעו להקשבה מפליאה.

ר' יוסף־הירש נחשב למלמד גבוה בדרגתו ממנדל אבא'ס. פרט לגמרא ותוספות, אותן לימד בצורה מלאה ומחייבת, למדו אצלו גם מפרשים מן המאוחרים. הוא היה אדם נוח ואוהב את תלמידיו, כשם שאהב את תלמודו. החניכים לא שמעו ממנו אף מלה יתירה. תמיד היה שקט ומשרה אוירה רגועה סביבו. הוא היה פדגוג, שהפדגוגיה טבועה בו ובאה לו מן הטבע כחלק מאישיותו, וכל דבר שהיה מסביר נעשה ברור ומובן כאילו מאליו. בהיותו בקיא גדול שחה בים התלמוד כבאגם שמימיו שקטים. כל מי שסיים אצלו תלמודו, נכנס לישיבה ללא קשיים או שנשאר בבית־הכנסת ללמוד "פאר זיך", למען עצמו ולתענוגו.

ר' יוסף־הירש היה בעל־תפילה ערב מאוד ו"בעל מנגן" גדול. הואיל והיתה לו שמיעה

טובה, היה חוזר מגור כשכל חידושי הניגונים קלוטים בראשו והיה מרביצם בשטיבל והופכם לנחלת כל חסידיו וקהל שומעיו בהזדמנויות שונות.

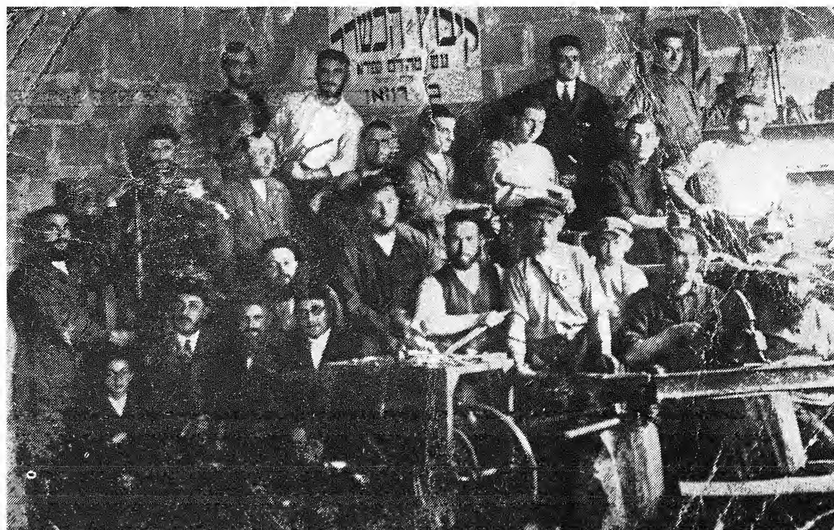
מפלגות דתיות

"השומר הדתי" (צעירי מזרחי) — מייסדו הראשי ומטפחה במשך שנים היה **משה פשיסוסקר.** אתו בין המייסדים והעסקנים היו **חיים־יצחק גלובינסקי, ירחמיאל בורשטין ואלתר צ׳מיאֶל.** זה האחרון היה הבולט בחבורה במסירותו המתמדת לתנועה.

התנועה הזאת הקיפה עשרות אחדות של בני נוער, שמשקלם היה רב. עצם צאתם לפעילות ציונית עוררה מורת־רוח אצל הדור הישן והיוותה מעין מהפכה שקטה. דור האבות התנגד מאוד לבניהם, המחפשים להם נתיבי חברה משלהם. היו אבות, על־פי־רוב מחסידי גור, שגרמו סבל לבניהם והכבידו עליהם את פעילותם ב"השומר הדתי". כשבאו ימי בחירות, היתה המתיחות בין ההורים לבין הבנים "הממרים" מגיעה למצבים מאוד בלתי־נעימים. הסבל שנגרם לדור המרי היה ניכר מאוד. מכאן, אולי, חשיבות החידוש של התנועה הקטנה הזאת בעיר ומשקלה בזעזוע ההשקפות הישנות על־אודות גורל העם והתנועה הציונית.

היה להם מועדון. **גרינשפן** היה מלמד את באיו עברית, וזאת במטרה ברורה לעלות ארצה. היו באים מרצים שונים מן החוץ, לרוב בענייני ארץ־ישראל ותחיית העם. דויד פרידמן, מזכיר הקהילה, היה מרצה בפניהם באופן סדיר ומתמיד על בעיות לאום וארץ־ישראל.

החברים היו פעילים מאוד באיסוף כספים לקרנות הלאומיות. מדי פעם בפעם היו יוצאים רבים לכינוסים מחוזיים ומיפגשים בינעירוניים בסביבה. היו אלה צעירים רציניים, שלא השתעשעו בציונות להלכה אשר אין עמה מעשה והגשמה. הם גם יצאו להכשרה ועלו ארצה. תנועה זו זכתה, שחלק מחבריה עלו לארץ־ישראל וניצלו ממוות או מאימים וסבל בשואה.

קיבוץ־הכשרה של "אגודת ישראל" ברוז׳אן.

"צעירי אגודת־ישראל" — נוסדה על־ידי חתנו של הרב **חיים־בנימין וירניק, יוסף טננבוים, וולף בורשטין ודויד גלובינסקי**. היתה זו תנועה, שזכתה בתמיכת המבוגרים הדתיים, כיוון שראשית פעילותה היתה בקו האנטי־ציוני שלהם ופעילותם בעונות הבחירות עמדה בסימן פעילותה של "אגודת־ישראל" נוסח גור. ניתן להגיד, כי אברכים אלה, שהקימו את התנועה, התכוונו למשוך לתוכה את פעילי הנוער הדתי ובכך להחליף את "השומר הדתי" ולהעמיד את הציונות כנוגדת לדת ולאורח מחשבתה. אך קרה דבר מוזר, ונוער זה "התפקר" והחל נוטה לפעילות למען ארץ־ישראל. אחדים מהם אף יצאו להכשרה והתכוננות לעלות, אלא שלצערנו לא זכו לעלייה ארצה. הם גם השתתפו באיסוף כספים ל"כופר הישוב" ועשו רבות ב"מיליון קמפיין", שנעשה להגברת איסוף הכספים להגנת הישוב בארץ־ישראל.

תנועה זו תמכה גם ב"בית יעקב" ואף בזאת חידשו בחיי הדתיים, שכן ביצרו מקום בפעולה התנועתית לבחורות. בעקבות פעולתם זו הופעלו גם בנות ישראל, הן החלו ללמוד, והיו כאלה שנסעו לסמינר המורות של **שרה שנירר** בקראקוב והתכוננו לפעילות חינוכית. הבוגרות חזרו ופעלו כמדריכות בתנועה או שהקדישו עצמן להוראה. בתוקף פעילותן רוכזו נערות ברוז'אן סביב בית־ספרן ומועדונן. אפשר לומר, כי "צעירי אגודת־ישראל" פתחו בכך את השערים בפני בנות ישראל לפעילות חברתית ציבורית.

פ. ר. / ירושלים

על חיי הבנות הדתיות ברוז'אן

ביוזמת אבי ומספר יהודים נוספים נוסד בית־הספר "בית יעקב" בעירנו. היה זה בית־ספר, שעמד בהשפעת "אגודת־ישראל" ולמדו בו רק בנות. עצם ייסודו של בית־ספר כזה

בית־ספר "בנות יעקב" לבנות מטעם "אגודת ישראל".

קבוצת בנות דתיות ברוז׳אן.
א גרופע רעליגיעזע מיידלעך אין רוזשאן.

ועצם הדאגה ללימוד הבת היו למעשה פירצה בחומת היהדות. דורות על גבי דורות התנגדו מאשרי היהדות ומכווני דרכה בגולה ללימוד בנות, כפי הנאמר: ״כל המלמד בתו תורה, כאילו לימדה תִּפלות.״ דרוש היה אומץ לשנות ממנהג קדומים ודרושה היתה אהריות כלפי עתיד הבנות, כדי לעמוד בלחץ הדורות ולזַכּות את הבת בהשׂכלה ומקצוע. לפיכך יש לראות במוסדות ״בנות יעקב״ קידמה ביחס לתקופתם ומנהגי דורם.

הלימודים בבית־ספר זה היו קשים, כי למדנו בהם בשעות אחר־הצהרים, אחרי בית־הספר הממשלתי הפולני, שחויבנו ללמוד בו בשל חינוך־החובה. היו לנו מורות טובות, שהובאו מסמינר שבקראקוב. הן היו חביבות, מבינות לרוחנו ושלמות באמונתן. את לימודן קיימו כשליחות של מצווה, באוירה של אידיאליזם ושיתוף התלמידות בשליחות הגדולה, כפי שהן העריכוה.

פרט ללימודים קיימו המורות פעולות חברה ותרבות מחוץ לשעות הלימודים, וערבינו ברוז׳אן הוקדשו להרחבת הדעת ולטיפוח יחסי ציבור ורעות.

משבגרו הבנות, יסדו המורות את תנועת ״בנות אגודת־ישראל״. תנועה זו התנהלה כולה על־ידי בוגרות ״בית יעקב״, בהדרכתן ובסיוען של המורות, ולכן הורגשו בה חיי נעורים ערים ופעילות חברתית נמרצת.

מטרת התנועה היתה לגבש גרעין של נשים לעתיד, אשר תהיינה ערות לבעיות החברה היהודית, הכללית והמקומית, ונכונות למלא תפקידים שונים בפתרון בעיות החיים. מטרה זאת הושגה בשני מישורי פעולה: האחת, פעולת קיום מצוות והגשת עזרה לנזקק; השנייה, איסוף כספים ל״קרן הישוב״ בארץ־ישראל.

בתנועה זו אִרגננו חברת "ביקור חולים", שנטלה על עצמה טיפול בחולים (וחולות, כמובן) ועזרה להם. הבנות היו מתנדבות, בתורנות, לשבת ליד חולים הזקוקים לטיפול ומשחררות בכך את בני המשפחה מנטל כבד זה. הן גם היו אוספות כסף לשלם לרופא, לקנות תרופות וכדומה.

תוך כדי פעולתנו התנועתית היינו מקדישות תשומת־לב להעמקת תודעת הצניעות וההתנהגות לפי כללי היהדות, בכל מה שנוגע לבת ישראל, ומשתדלות להוות דוגמה חיה לכך.

תודעת העלייה לארץ והגשמת הציונות היתה מן המוּסְכּוֹת בפעולותינו. אם־כי אספנו כסף ל"קרן הישוב", לא דובר אצלנו על חובת העלייה של הבת הדתית. למעשה הורגשה האנטיציונות בתור קו רשמי בפעולות ההסברה שלנו. לעומת זאת העמקנו את הכרתנו הדתית והרגשנו זיקה ישירה ומהודקת לחיי הדת ברוז'אן. ורוז'אן היתה דתית בצביונה ונעימה וקרובה ללבותינו.

שמואל גרושקא / תל־אביב

רוז'אן 1936

הרב שלמה פלטקביץ

בראשית 1936 העניקה לי ממשלת המנדט הבריטי, לפי בקשתי, נתינות פלשתינאית והוצאתי דרכון. כוונתי היתה לבקר ברוז'אן ולהביא אתי בחזרה אחת מאחיותי לארץ־ישראל. למטרה זו התקשרתי עם אחד ממכירי דאז, גם הוא רווק ומחפש כמוני דרך להעלות את אחותו ארצה. החלטנו לנסוע יחד לפולניה, להקים חופות פיקטיביות איש עם אחות חברו וכך להעלות את אחיותינו.

בשנת 1936 הייתי כבר די מבוסס בעבודה ואף הייתי באמצע בניית ביתי הפרטי בהרצליה, לכן נתאפשר לי צעד כזה. בשעתו, כדי לקבל היתר יציאה מהארץ, נחוץ היה אישור מהסוכנות היהודית. וכדי לקבל אישור כזה, חייב היה המבקש להחזיר את חובו לסוכנות, סכום שקיבל ממנה בעלותו לארץ־ישראל. החזרתי אפוא את תשעים הגרושים (פיאסטרים) וקיבלתי רשות לצאת את הארץ. וביוני אותה שנה הפלגנו באונייה "הר ציון" בדרכה לקונסטאנץ.

בימים ההם מקובלות היו חופות פיקטיביות בסיטונות. המפלגות הציוניות שטיפלו בעלייה עודדו, ופעמים אף אילצו, חלוצים לקחת איתם בחורות, וזאת בגלל מחסור בסרטיפיקטים, שהסוכנות היהודית קיבלה בצמצום מידי האנגלים. היה גם מקובל אז לשלוח רווקים

לאירופה, ובעיקר לפולניה, כדי להביא בחורות תמורת כסף. נשלחו אז הרבה בחורים מעדות המזרח ומילידי הארץ. בוורשה היו משרדים, שסידרו את כל הפורמליות תמורת סכומים ניכרים. באותה אונייה "הר ציון", למשל, היו כמה בחורים כאלה וביניהם אחד תימני, שנשלחו להביא כלות ואף נשים. ברור שבחבורה שכזאת היו לי ולחברי די מידע ואף מספיק כתובות, איך ולאן לפנות לשם סידור העניין. נדברנו שכל אחד מאתנו נוסע לעירו ואחרי כשבועיים נתקשר וניפגש, ובינתים יכין כל אחד את התעודות הדרושות.

בהגיעי לרוז׳אן נודע לי, כי הרב הזקן נפטר ובמקומו מכהן כרב חתנו הצעיר שלמה פלטקביץ. אמרתי בלבי: כדאי לבוא במגע עם הרב הצעיר ולשתף אותו בעיסקה. למחרת בערב נכנסתי אליו בחשאי ואחרי ה"ערב טוב!" שלי וה"שלום עליכם!" שלו ביקשתי לשוחח עמו ביחידות. הרב הצעיר הכניסני לחדר השני, סגר את הדלת והיה מוכן לשמוע. בקיצור נמרץ סיפרתי לו על מטרת ביקורי אצלו. הסברתי לו, כי גם חוגים דתיים, המטפלים בעלייה לארץ, מחייבים ומעודדים הגברת העלייה בדרך זו בכדי להכשיל את ההגבלות של המנדט הבריטי. לכן חובת כל יהודי היא לעזור בזה.

אחרי ששאל כמה שאלות לעניין וקיבל ממני הסבר, הוא קם, ניגש לדלת ופתחה והסתכל בחדר השני — להיות בטוח שאין מאזינים — וסגרה וחזר לשולחן. עתה דיבר בלחש. קודם כל ביקשני לא לספר ולא לפרסם את כל העניין. הוא אמר לי, כי לולא מצבו המיוחד שהוא כבול בו, היה בעצמו עולה ברצון לארץ־ישראל. ומכיוון שאינו יכול כעת לעלות, לפחות יעזור לאחרים. ובסוף אמר לי:

"תחזור אלי מחרתים בערב. יש לי גישה אל דשבסקי מהמאגיסטראט, וגם שפה משותפת עמו. תחילה אדבר איתו ואשתף אותו במשחק."

אחרי יומיים נכנסתי אליו מאוחר בערב. פניו קרנו מאושר, עת בישר לי, כי הצליח למעלה מהמשוער. יתירה מזאת, הוא אמר לי, שאין כלל צורך שהכלות והחתנים יבואו אליו. מספיק שיביאו לו תצלומים, תעודות־לידה, את כל הפרטים הדרושים וסכום כסף בשביל הגוי מהמאגיסטראט, ועוד כמה זלוטים לביול התעודות, ואם ירצה השם — הכול יהיה בסדר! ברור שלמחרת בישרתי לחברי, שהוא יכול לבלות בחיק משפחתו, שעליו רק לשלוח את התעודות, וכי הכול יעלה פחות מרבע הסכום שחשבנו.

תוך ימים ספורים היו בידי כל התעודות ומסרתי אותן לרב. הוא הבטיח, שבעזרת השם "מחר יהיה הכול מסודר". וכך הווה. למחרת בערב הודיע לי הרב, כי הכול אכן מסודר, אלא שדשבסקי מבקש ממני להיכנס אליו לחתום. והרב הוסיף: "כנראה שלא מספיק לגוי, מה שקיבל מידי." כמו כן אמר לי, שגם ראש־העיר, חלסטובסקי הצעיר, מעוניין לשוחח איתי. והוא יעץ לי, לא לדבר עם ראש־העיר בעניין תעודות הנשואין, אלא אך ורק עם המזכיר דשבסקי.

עם ראש־העיר ומזכירו נפגשתי בבניין העירייה, ולאחר דקות ספורות של דברי נימוס כיבדתי אותם בסיגריות "מאטוסיאן" מהארץ והצגתי בפניהם כל מיני כסף פלשתינאיים: מטבעות עם חורים ובלי חורים וכן שטרות. הם שאלו אותי שאלות שונות מחיי היומיום בארץ ובעיקר היו מעוניינים לדעת, איך זה יתכן, שבזמן כה קצר, שלוש־וחצי שנים, הצלחתי להרוויח כל־כך הרבה, שנתאפשר לי לבוא לפולין לטיול; ועוד הם יודעים, שמדי פעם אני שולח כסף להורי. לתמהונם סיפרתי להם, כי לא רק זה, אלא שגם בית אני בונה לי בפלשתינה, ושלא רק אני הנני בר־מזל שכזה, אלא גם בנו של גלובינסקי הוא בנאי מוצלח וכמוני גם הוא בונה לו בית על־ידי. וגם יתר הבנים מרוז׳אן עוסקים במקצועות הבניין

וכולם מצליחים יפה. אחרי שעה קלה נפרד מאיתנו ראש־העיר ואמר למזכירו:
"סדר נא את עניינו של גרושקא על הצד הטוב ביותר!"
דשבסקי הכניס אותי לחדרו ופתח ואמר:
"שמע, אדוני, תעודות הנשואין מוכנות. נחוץ רק לנסוע למאקוב (עיר המחוז) לאשר אותן. אם אתה רוצה, קח אותן וסע למאקוב. אבל שם עלולים לשאול אותך כל מיני שאלות, שאולי לא תדע מה לענות. לכן, אם אתה מסכים, אני ממילא נוסע למאקוב למשרדי המחוז — אוכל לסדר את זה עבורך. אולם כדי שלא ישאלו אצלי שאלות, אצטרך לשלם משהו."
ברור שהסכמתי. בירכתיו בהצלחה — בתוספת כמה עשיריות — ואמרתי אליו:
"מאחר שאתה מתייחס אלי כל־כך יפה, ארשה לעצמי לנצל אותך יותר. הרי ידוע לך, אדוני, שכדי שנוכל לקחת את נשותינו איתנו לפלשתינה, חייב גם מיניסטריון הפנים לאשר את התעודות. אולי תוכל לבקש במאקוב, שהם יעבירו את התעודות לוורשה לאישור."
הוא הבטיח לי לעשות כן, אם זה רק אפשרי, ונפרדנו. כעבור ימים אחדים קיבלתי דרך העירייה את שתי התעודות חתומות כדת־וכדין, כשר למהדרין. נכנסתי אל הרב שלמה לספר לו. כן ביקשתי ממנו לממש את האימרה "המתחיל במצווה, אומרים לו: גמור!", דהיינו לתת לי מכתב רשמי המאשר, כי אכן לא היו שום קידושין ואף לא חופה. הרב אמר לי, שגם הוא מחייב את גמר המצווה, אך מטעמי זהירות הוא אינו יכול לתת בידי אישור רשמי. אלא שבבואנו ארצה נפנה לרבנות, או לכל רב, והללו יפנו אליו במכתב שאלה, והוא כבר יכתוב להם את הדרוש, והכול יהיה בסדר, בעזרת השם. הודיתי לרב שלמה ונפרדנו במלים: "להתראות בארצנו הקדושה!" (לצערנו נפטר הרב שלמה פלטקביץ בגולה.)
בסוף יולי 1936 חזרתי לארץ עם חברי בלוויית שתי הכלות. בקיץ 1937 נכנסתי להרב **פוטש** בבית דין צדק בתל־אביב כדי להכין את נשואי. סיפרתי לו את כל הסיפור וביקשתיו לכתוב לרב ברוז'אן. הוא כתב וקיבל תשובה מהירה, ובה ארבעה אישורים על שם כל אחד מאיתנו, שאכן אין כל צורך בגירושין. והרב פוֹטַש הוסיף: "ירבו רבנים כמוהו בישראל!"
יהא זכרו ברוך!

קבוצת צעירים על רקע הנארב והגשר.
א גרופּע יוגנטליכע מיטן נארעוו און בריק אין הינטערגרונד.

הגיעה השעה להיפרד מרוז'אן. כאילו הרגשתי, שזה לצמיתות, והחלטתי להיפרד במיוחד מפינת חמד שמאוד אהבתיה.

מסביב לעיר היו הרבה פינות יפות: בוסתנים, חורשות, יער, גבעות וערוצים, שנוצרו על־ידי נהר הנארב. גם פלג המים אולדה, הזורם בשטף מטחנת־הקמח וחוצה את הדרך לאוסטרולנקו מתחת לגשרון הנקרא "אולדר בריקל", יצר בדרכו משני צדדיו פינות נהדרות עם צמחייה עבותה. ומצד שני, בהגיעך דרך ה"וויימקה" (מכתש מלאכותי סלול באבנים) סמוך לגשר הגדול שמעל לנארב בדרך לאוסטרוב מצאת לשמאלך דרך עפר המוליכה למרכז העיר ולימינך דרך עפר המקצר את הגישה לכפר פאלינובו. למעשה היה זה רק שביל, ומעט מאוד אנשים השתמשו בו, כי היה זה שביל סבוך ואימתני. כשעמדת בשביל הזה עם הגב לנהר, ראית לפניך הר גבוה מעל הנארב, הר תלול מכוסה צמחיית בר, שיחים וקוצים יבשים. רק בודדים העזו לטפס עליו. מתוך הסבך נשמע שכשוך של מים זורמים, ורק מי שסטה מהשביל וחדר לתוך הסבך הירוק גילה מעיין קטן, הנובע ומפעפע מבין הצמחים ומתפזר ויורד אל הנהר כמעט בלתי־נראה.

בהיותי משחר נעורי נודד בדרכים, בין עם אבי ז"ל ובין אחרי־כן לבדי, לכפרים מסביב לעיר לזיגוג בתים, הכרתי כל דרך ושביל, גם בעגלה, גם ברכיבה על סוס וגם ברגל. משנתקלתי בפעם הראשונה במעיין החלטתי, ויהי מה, לגלות את ראשית נביעתו.

שבת אחת אחר־הצהרים יצאתי דרך כיכר השוק ודרך רחוב קילינסקי (הסלילה בו נגמרה ליד בית משפחת **פראץ**, ומשם והלאה היתה דרך עפר — בימי חורף בוץ נורא ובימי קיץ אבק נורא). חציתי בריצה את הכביש הראשי, כביש הוויימקה בכיוון לפאלינובו, והנה אני בסבך הצמחייה ושומע את רחש המים. חלצתי את הנעלים ותליתי אותן על שיח והתחלתי לזחול ולחפש את מקור המים. הייתי צמא מאוד בגלל הריצה ובגלל החום, סביבי זרמו עורקי מים, אך פחדתי לשתות. המים השתפכו מתוך נקבים רבים בקרקע, מים קרים, מים חיים. המשכתי להעפיל. הגעתי לשטח יבש וחרב, מלא קוצים ודרדרים יבשים ואדמה חמה ואבנים לוהטות. והשמש קופחת מעל. הצמא הכריחני לרדת ולשתות מהמים הצוננים — והם היו נפלאים. לאחר שריוויתי את צמאוני המשכתי להעפיל, לפלס לי דרך בג'ונגל כביכול.

עייף ושרוט וזב דם הגעתי לפיסגת ההר. ושם גיליתי מישטח מישורי ועליו פזורים קברים הרוסים ואבני מצבות שבורות. עדר בקר וצאן רבץ בין הקברים. לכלוך ועזובה שררו בכול. פחד ואימה אחזו בי וחזרתי על עקבי. ירדתי לאמצע ההר וישבתי לפוש מעט. מרוב עייפות נרדמתי במקום, חשוף לקרני השמש הלוהטת, וחלמתי חלום. ובחלומי — כל המתים, שוכני ההר המוזר הזה, בוכים מר ובלי הרף על גורלם הרע שהם עזובים ושכוחים, מוקפים לכלוך ובהמות ורועים וכלבים. כל הדמעות שלהם נהפכו לנחל, הבוקע את ההר בתפילה חרישית ומעוררת רחמים. התעוררתי ברגע שהתייסרתי על ששתיתי מדמעות המתים שוכני ההר. לאחר שהתאוששתי קצת מהחלום הנורא — היה כבר סמוך למנחה — קמתי וירדתי. לרגלי ההר נעלתי את נעלי ורצתי הביתה כשמכנסי קרועים.

בשבת שלאחר־מכן עליתי שנית באותה דרך להר כדי לראות מה מעברו השני של ההר, אחרי בית־הקברות. להפתעתי הגעתי אחרי הליכה של רבע שעה לפורטים (מיבצרים תת־קרקעיים), שהכרתים היטב ושהם מהלך רגעים אחדים אל הדרך הראשית (דרך עפר) לכפר פאלינובו וזבֶנצק, שמוכרים היו לי כמו כף היד. ורק אז הבנתי מדוע אבי היה תמיד עונה

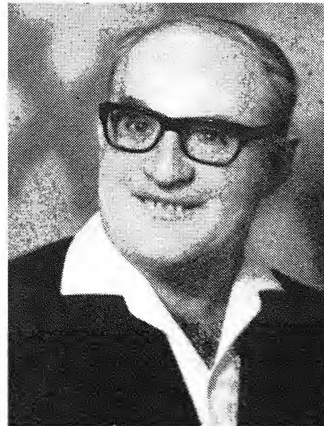
לי על השאלה "מה שם בצד שמאל?": "שמה לא הולכים! שם קברים עתיקים. שם פחד ללכת. ובכלל, שם, לפי הוראות הממשלה והצבא, אסור ללכת!"

לא סיפרתי לאיש על תגליתי. אך מאז, כל פעם שהרגשתי צורך להתבודד, התגנבתי אל בית־הקברות. כמובן, מהדרך הנוחה. ושם, במקום הנורא ההוא, מצאתי שלווה. שם איש לא הפריע ולא הפתיע. נכנסתי בין השיחים והייתי רואה ואינו נראה. שם הייתי רק עם עצמי.

לפני נסיעתי חזרה לארץ עליתי בהר להיפרד מפינת חמד זו.

מענדל בורשטין / פתח־תקוה

זכרונות פון שטעטל

עס איז שווער זיך צו דערמאָנען אַלעס וויכטיקעס, וואָס איז פאָרגעקומען אין אונדזער שטעטל רוזשאַן. בפרט אַז מען האָט זיך נישט פאָרגעשטעלט, אַז מען וועט עס דאַרפן באַשרייבן נאָך אַזאַ חורבן און די אַלע זכרונות וועלן דאַרפן צונויפגעזאַמלט ווערן פון אַזאַ קליינעם קאָלעקטיוו, פון איבער־געבליבענע רעשטלעך. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס קען קיין פולקאָמענע ארבעט נישט זיין, נאָר קליינע איבערגעהאַקטע, נישט־רציפותדיקע זכרונות וועגן געשעענישן. ווען נישט דער חורבן, נאָר אין אַ נאָרמאַלער צייט, וואָלט דאָס געווען אַן אויפגאַבע פאַר היסטאָריקער, פובליציסטן און דיכטער. אָבער אַזוי ווי אַלץ איז אומגעקומען און מיר ווילן פאַר־אייביקן די גרויסע ווערטן, וואָס מיר האָבן אפילו דעמאָלט נישט פאַרשטאַנען זייער וויכטיקייט, און שאַפן פון דעם אַ מאָנומענט פון ברוויזנדיקן ייִדישן לעבן אין די שטעט און שטעטלעך פון פוילן, שטייען מיר פאַר אַ נישט לייכטער אויפגאַבע.

נייע צייטן

ווען מיר דערמאָנען זיך היינט אַן יענעם לעבן און שאַפן, וואָס איז געווען און וועט שוין מער נישט זיין, ווייסן מיר ערשט יעצט ווי דאָס אָפּצושאַצן. יעדע קולטור באַוועגונג, יעדע פראָפעסיאָנעלע אָדער פּאָליטישע אָרגאַניזאַציע אויף דער ייִדישער גאַס, יעדער חדר, ישיבה, בית־מדרש, שטיבל, קינדער־שול, די "תרבות" און "יבנה" שולן — דאָס אַלץ האָט זייער פיל צוגעגעבן אין יענער צייט צום גרויסן קאָלעקטיוו, וואָס האָט זיך גערופן ייִדיש לעבן אין פוילן.

אין אַזאַ קליין שטעטעלע ווי רוזשאַן, ווו עס האָבן געלעבט אַ זעקס הונדערט משפחות, איז נישט געווען קיין לעבנס־רוים פאַר דער ייִדישער יוגנט. די איינציקע רעטונג איז

געווען אַוועקגיין מעבר־לים און די יעניקע וועלכע זיינען פאַרבליבן אין שטעטל, זיינען געוואָרן געצוווּנגען מיטצוגיין די פּאַרצייטיקע מנהגים פון זייערע טאַטעס און זיידעס. און דאָך, אין פאַרלויף פון דער צייט האָט זיך אַריינגעריסן אַ ביסל פרייע לופט, אַ שטראַל פון דרויסן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן מרידות אפילו ביים יונגען רעליגיעזן דור קעגן די עלטערן.

עס איז ווערט צו דערציילן אַ קוריאָז פון שטעטל. ווען די יונגע רעליגיעזע בחורים האָבן אָנגעהויבן ביסלעכווייז זיך שערן די בערד און זיך באַפּוצן מיט אַ שניפּס, האָט דאָס אַרויסגערופן אַ גרויסע מהומה ביים עלטערן דור. זיי האָבן געזוכט מיטלען, ווי אַזוי איינצוהאַלטן דעם שטן רחמנא־לצלן און צוריקדרייען דעם ראָד פון דער געשיכטע. צום סוף איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס, אַז די יונגע מענטשן, וועלכע שערן זיך די בערד, זאָלן נישט באַקומען קיין "עליה". דאָס האָט אַרויסגערופן אַן אויפשטאַנד ביי דער יוגנט און אַלס פּראָטעסט האָבן אַלע בחורים פאַרלאָזט דאָס חסידיש שטיבל און געגאַנגען דאַוונען אין בית־המדרש צוזאַמען מיט די בעלי־מלאכות... און איין מאָל, אין אַ ווינטערדיקן, פראָסטיקן שבת פרימאָרגן, ווען די גערער חסידים זיינען געקומען דאַוו־נען, האָבן זיי געפונען דאָס שטיבל אָפן און מיט אַרויסגעריסענע פענצטער.

איך געדענק, ווי די ידיעה האָט זיך בליצשנעל פאַרשפּרייט אין גאַנצן שטעטל. צוזאַמען מיט אַלע קינדער בין איך געלאָפן זען דעם חורבן אין גערער שטיבל. ס'איז געווען אַ רחמנות צו זען, ווי די חסידים זיצן ביי אָפענע פענצטער אין אַ קנאַקעדיקן פראָסט און לערנען ציטערנדיק און רייבנדיק די הענט אָן אַן אויפהער. קיינער האָט נישט געוווּסט, ווו די פענצטער זיינען נעלם געוואָרן.

די רוזשאַנער גמינע

די פאַראַנטוואָרטליכקייט פון רוזשאַנער יידן כלפּי מלכות האָט געטראָגן די קהלה, אָדער גמינע, ווי מען האָט עס גערופן. די גרעסטע פאַרטרעטערשאַפט אין דער קהילה האָט געהאַט דאָס גערער שטיבל. עס זיינען אויך געווען פאַרטרעטן פאַרשטייער פון אַנדערע חסידים שטיבלעך און אויך אַנדערע שיכטן, אָבער אַלע זיינע געווען אונטער דער השפעה פון "אגודת־ישראל", וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר פאַרעקשנטער געגנערשאַפט צום ציוניזם און אויפבוי־ווערק אין ארץ־ישראל. דאָס זיינען געווען גלות טיפּן, וועלכע האָבן געמיינט אַז אַזוי וועט עס דויערן ביז משיח וועט קומען.

ערשט אין יאָר 1934, ביי די לעצטע קהלה וואַלן, האָט דער ארץ־ישראל בלאָק אַריינ־געפירט קוים איין פאַרשטייער אין דער קהלה. דאָס איז געווען דער ציוניסטישער טוער משה־אהרון פּריזאַנט.

די הויפּט באַשעפטיקונג פון דער קהלה איז געווען די מחלוקת ביים וויילן אַ נייעם רב, אַ שוחט, אַ חזן, אַ גבאי.

אַ באַזונדערע פּרשה האָט פאַרנומען די מקוה. די עיקר דאגה איז געווען, ווען עס האָט זיך געביטן דער שטאָט קאָמענדאַנט. דער סאַניטאַרער מצב פון דער מקוה איז דאָך אַלע רוזשאַנער געווען גוט באַקאַנט. יעדער איינער האָט דאָך געמוזט איר באַזוכן, ווייל קיין באַדע־צימער אין די הייזער זיינען דאָך נישט געווען. דאָ האָבן אַלע זיך געמוזט ריינ־וואַשן. ווי אַלע געדענקען, די מקוה איז געווען אַ פּאַרצייטיקע פעסטונג. עס האָט אויס־געזען ווי ביאַליקס שטעטל לישטינאַ, וואָס דער באַרג מיסט האָט זיך געקליבן פון דור

צו דור. אָבער מלכות האָט פאַרלאַנגט מאָדערניזירן די מקוה, און קיין געלט אין דער גמינע איז נישט געווען. זיינען שטענדיק געווען דאגות, וואָס זאָל מען טאָן. ביז מען האָט זיך צוגעווינט צום קאָמענדאַנט און ער האָט זיך באַפרידיקט מיט אַ מתנת־יד. געמאַכט כביכול, אַז ער נעמט נישט קיין מתנת־יד און האָט געפאָדערט אָדער שליסן די מקוה אָדער זי רעמאָנטירן. איז דעמאָלט געוואָרן אַ ויצעקו אין שטעטל. מען איז געפאָרן צו רביים שואל עצה זיין (פונקט ווי ביי שלום־עליכם, וואָס שילדערט ווי דער מושל האָט נישט געוואָלט נעמען קיין שוחד און מען האָט איינגעריסן וועלטן, געפאָרן צו רביים). אַזוי האָט זיך עס געריודערט און געטומלט פון דור דורות, ביז רוזשאַן איז חרוב ונחרב געוואָרן, אָבער די מקוה איז געבליבן שטיין גאַנץ אויף איר אָרט.

איצט די פאָזיטיווע זייט פון דער קהלה. ווי אַנדערע שטעט און שטעטלעך האָט די קהלה אין רוזשאַן גענומען אויף זיך גרויסע אויפגאַבן. זי האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר די נויט־באַדערפטיקע פון שטעטל. אויף וויפל די געלט־מיטלען זיינען געווען קנאַפּ, דאָך פאַר קמחא־דפסחא און אנדערע רעליגיעזע באַדערפענישן האָט די קהלה שטענדיק באַזאָרגט. אויסער דעם האָט זי געדאַרפט זאָרגן פאַר אויסהאַלטן די כלי־קודש.

צוויי חברה־קדישות

עס איז ווערט צו דערמאָנען אַ פרט וועגן אַ מחלוקת אין חברה קדישא. דוכט זיך אַז דאָ, ווו ס'הערשט דער טויט, האָט געדאַרפט זיין שלום ושלוה. אָבער — ניין. דוקא דאָ האָט זיך צעפלאַקערט אַ קאַמף צווישן גער און אַלעקסאַנדער. אויב בעת אַ מחלוקת ביים וויילן אַ רב, אַ שוחט, אַ ראש־קהל אד״גל האָט זיך סוף־סוף געענדיקט מיט אַ פשרה, האָט דאָ, אין חברה קדישא, קיינער נישט געוואָלט מוותר זיין. צום סוף זיינען געשאַפן געוואָרן צוויי חברה־קדישות, וואָס גאַנץ אָפט האָט דאָס גורם געווען צו בזיון המת.

חדרים און שולעס

אַרום די דערציאונגס־אַנשטאַלטן, וואָס האָבן געדאַרפט פאַרמירן די נשמה פון קומענ־דיקן דור, האָט זיך שטענדיק צעפלאַקערט אַ פייער אין רוזשאַן, הויפּטזעכלעך אין חול־המועד, ווען דער עולם איז געווען אַ ביסל אויסגערוט און געהאַט מער צייט. אין דעם ענין האָבן אָנטיילגענומען נישט נאָר גער און אַלעקסאַנדער, נאָר די גאַנצע עדה פון רוזשאַן.

געווען אַזעלכע, וואָס האָבן בכח געוואָלט איינהאַלטן דאָס אַריינדרינגען פון ליכט און וויסן אין די מוחות פון די תינוקות־דבית־רבן. זיי האָבן איינגעריסן וועלטן, אַז מען זאָל חלילה נישט אָוועקנעמען דעם זיבניעריקן קינד אַ פּאָר שעה פון חדר, ער זאָל דאַרפן לערנען אין שולע למודי־חול מיט אַ בלויזן קאָפּ ר״ל...

יעדן חול־המועד האָט מען גערופן אַסיפות אין בית־המדרש און אַרומגערעדט, וויאַזוי בטל צו מאַכן די גזירה וועגן שיקן די קינדער אין דער שולע. און געגן מלכות האָט מען פאַרט נישט געטאָרט אַרויסטרעטן. איין מאָל האָט דער שול־אינספעקטאָר אַרויסגעגעבן אַ באַפעל און יעדער תלמיד האָט באַקומען אַ צעטל, מיט וועלכן דער פאָטער האָט באַ־דאַרפט זיך מעלדן אין מאַגיסטראַט. דעמלט איז שוין קיין אויסוועג נישט געווען און מען האָט געמוזט שיקן אַלע קינדער אין שולע.

נאָך אייניקע חול־המועד אסיפות האָט מען סוף־סוף באַשלאָסן צו גרינדן אַ תלמוד־

תורה; נישט ווי פריער, ביים רבין אין דער היים, נאָר אין אַ ספּעציעלן בנין, מיט דער הסכמה פון דער רעגירונג. עס פלעגט אַהין קומען אַ לערער און איין שעה אין טאָג האָט ער געלערנט למודי־חול. איך געדענק, אַז ווען עס איז געקומען דריי אַ זייגער נאָך מיטאָג, ווען די קינדער האָבן דורכן פענצטער דערזען אָנקומען דעם לערער, האָט זיך אויף די קינדערשע פּנימלעך צעגאָסן אַ פרייד. אָבער דער רבי האָט געמורמלט: "דער שטן גייט שוין מבטל תורה זיין." און מען האָט טאַקע געגעבן אַ ווונק דעם לערער, אַז ער זאָל דאָס נישט נעמען ערנסט, בלויז יוצא זיין כלפי מלכות.

דאַן איז געקומען די ריי פון די עלטערן, וועלכע שיקן זייערע קינדער אין דער פּאָווי־שעכנער שולע. די קהלה לייט האָבן אויסגעאיבט אַ דרוק אויף די עלטערן, אַז זיי זאָלן אַרויסנעמען זייערע קינדער פון דער פּאָוושעכנע שולע און זיך באַגנוגנען מיט איין שעה אין טאָג לערנען למודי־חול אין חדר. ווער עס איז נישט נאָכגעקומען דעם פאַרלאַנג פון די כלי־קודש, האָט מען אים געגעבן דאָס צו פילן אין שטיבל אָדער בית־מדרש.

ווען זיי האָבן זיך דערליידיקט מיט דער פּאָוושעכנע שולע, האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל, אַ פּלאָג וואָס איז נאָך ערגער פון דער פּאָוושעכנער שולע — דאָס איז די "יבנה" שולע, ווו מען לערנט נישט לשון־קודש נאָר עברית, נישט אויף אונדז געזאָגט. ווער זיינען געווען די גרינדער פון דער "יבנה" שולע? — דוקא רעליגיעזע יידן, וועלכע עס איז שווער אין חרם צו לייגן. למשל, די משפּחה לעווקאָוויטש פון מאַקאָוו, וואָס האָט געלייגט דעם יסוד פון דער "יבנה" שולע און דערביי באַקומען די אונטער־שטיצונג פון אַ גרויסן טייל רעליגיעזע יידן. אמת, גער פסלט זיי. אָבער פאַר דער גאַנצער

"השומר הדתי" ופעילי "המזרחי" ברוז'אן.
דער "השומר הדתי" און די טעטיקע פון "המזרחי" אין רוזשאן. צווישן זיי:
צבי גרינשפאן, משה לבקוביץ, אלימלך ליפשיץ, קלמן רוכווייץ, ח. בורשטין.

באַפעלקערונג קען מען זיי דאַך נישט ערקלערן פאַר גוֹיִים. נישט ווייניק צוגעהאָלפן האָט **צבי גרינשפּאַן** ביים אויפשטעלן די "יבנה" שולע, אין וועלכער ער האָט באַוויזן אַריבערצופירן אַ גרויסע צאָל קינדער פון "תלמוד תורה".

דאָ איז דער קאַמף געווען עטוואָס שווערער ווי קעגן דער פּאָושעכנע שולע. די חסידים האָבן אונטערגענומען אַ מלחמה כדי פּטור צו ווערן פון דער טומאה וואָס הייסט "יבנה" שולע.

אין די חסידים־שטיבלעך און אין בית־מדרש האָט זיך געררודערט. מען האָט גערעדט צום געוויסן פון די עלטערן, זיי זאָלן נישט שיקן זייערע קינדער אין דער "יבנה" שולע. אַ דאַנק דער אומבויגזאַמער שטעלונג פון די פּאַלקסשיכטן און דער נייטראַליטעט פון די אַלעקסאַנדער חסידים איז געלונגען איינצוהאַלטן די "יבנה" שולע, און די קינדער האָבן זוכה געווען צו געניסן פון ביסל ליכט און ציוניזם.

האַנטווערקער פאַריין

אַ בכבודיקן קאַפּיטל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן פון רוזשאַן האָט פאַרנומען דער האַנט־ווערקער פאַריין. אויסגעצייכנט מיט איר טעטיקייט האָט זיך זיין גמילות־חסדים קאַסע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן מיט דער איניציאַטיוו פון **יוסף בשאַזשא**. אַזוי ווי אין אַלע קהלשע אַנשטאַלטן זיינען אויך דאָ פאַרגעקומען רייבונגען, הויפּטזעכלעך ביי דער גמילות־חסדים קאַסע, ביים פאַרטיילן די הלוואות. אָבער דאָך האָט דאָמינירט דער חברשער גייסט.

אויך אין אַנדערע געביטן איז געוואָרן אַ סך אויפגעטאָן. דער האַנטווערקער פאַריין האָט באַזאָרגט צעך־צייגנישן פאַר אַלע בעלי־מלאכות, וועלכע זיינען געווען ווי געהעריק אָרגאַניזירט. שבת האָבן זיי צוזאַמען געדאַוונט אין קליינעם בית־המדרש.

דער האַנטווערקער פאַריין, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע בעלי־מלאכות אין שטעטל, איז געווען אַ לעבעדיקער באַוויז פון דער פּראָדוקטיוויטעט פון די ברייטע יידישע אַר־בעטער שיכטן, וועלכע האָבן געלעבט פון זייער האַרעוואַניע. דעמאָלט האָבן מיר נישט געוווּסט ווי דאָס אָפּצושאַצן, אָבער היינט, ווען דאָס אַלץ געהערט שוין ליידער צו דער פאַרגאַנגענהייט, קענען מיר דאָס בעסער פאַרשטיין.

"מזרחי"

ווען איך וויל בקצור שילדערן די יידישע אָרגאַניזאַציעס, מוז איך — פון פּערזענלעכע מאָטיוון — אָנהויבן פון "מזרחי", אייגנטלעך "החלוץ המזרחי — השומר הדתי", כאָטש די באַוועגונג איז געגרינדעט געוואָרן אין די לעצטע יאָרן.

מיט דער גרינדונג פון "מזרחי" האָט אַ גרויסער טייל יוגנטלעכע און עלטערן פאַרלאָזט די "אגודת־ישראל" און צוגעשטאַנען צו דער ניי געגרינדעטער פּאַרטיי. דאָס האָט גורם געווען צו אַ גרויסער אויפרעגונג אין "אגודת־ישראל", וועלכע האָט געהאַט דעם גרעסטן איינפלוס צווישן דער רעליגיעזער באַפעלקערונג.

"אגודת־ישראל" איז געווען דער המשך פון אַמאָליקן לעבן, פון די פריערדיקע דורות, איינשליסנדיק אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. אפילו צווישן די בעלי־מלאכות איז די השפּעה פון "אגודת־ישראל" געווען גרויס. די דאָזיקע פּאַרטיי איז געווען אַ המשך פון דורות פון רעליגיעזן יידנטום מיט אַ פּאָליטישן אַנטי־ציוניסטישן שלייער.

מושבת קיץ של ״השומר הדתי״, 1934.
א זומער קאלאניע פון ״השומר הדתי״, 1934.
נ. רייטשיק, דבורה גורמאן, אסתר דאבזשילאָווסקי, דבורה בלום, מענדל בורשטין, מאָטל פון וואָנסאָווא, שלעזינגער, קאָפּעטיץ, לאה ביילים, נעשע ניימארק, משה בורשטין, מרדכי פּולטוסקער.

אין קיין שום אַנדערער פּאַרטיי האָט די ״אגודת־ישראל״ נישט געפונען אַזאַ קאָנקורענט ווי אין ״מזרחי״, ווייל צווישן איר און די איבעריקע פּאַרטייען איז געווען אַ גרויסער דיסטאַנץ אין די אַנשויאונגען. אַ סכנה און פּחד איז נאָר געווען מצד ״מזרחי״, מיט איר אויסשליסליכער רעליגיעזער באַפאַרבונג. דער קאַמף צווישן זיי איז טאַקע געווען זייער ערנסט.

פריער איז פאַר דער רעליגיעזער יוגנט נישט געווען קיין אַנדער אויסוועג, ווי בלייבן צווישן די מויערן פון אַלטן שטייגער אין חסידים שטיבל אָדער אין דער ישיבה און לעבן אונפּראָדוקטיוו.

אַ סך עלטערן האָבן נישט דערלאָזט, אַז זייערע קינדער זאָלן באַזוכן די ״מזרחי״ באַוועגונג. אָבער עס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן. אַזוי ווי עס איז נאָר געגרינדעט געוואָרן די נייע באַוועגונג, איז אַדורכגעבראָכן געוואָרן די אַלטע מויער פון דער יידישער אָפּגעשטאַנעניקייט און דער ציוניסטישער געדאַנק איז אַריינגעדרונגען אין די רייען פון רעליגיעזן יידנטום. אַ דאַנק דעם האָבן אַ סך יוגנטלעכע זיך אַנגעשלאָסן אין די ציוניסטישע באַוועגונג און אַ טייל פון זיי האָט אויך זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

״השומר־הצעיר״

אַ וויכטיקע באַוועגונג, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער יידישער יוגנט, איז געווען ״השומר־הצעיר״. ליכט און האָפנונג האָט די דאָזיקע באַוועגונג אריינגעבראַכט

צווישן דער יוגנט, וואָס האָט געזוכט אַ תקון אין אומעטיקן און צוועקלאָזן לעבן אין קליינעם שטעטל. לכאורה איז "השומר־הצעיר" געווען נאָר אַ דערציערישע יוגנט באַוועגונג, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט צופיות, אָבער גלייכצייטיק האָט די יוגנט באַקומען דאָרט אַ נאַציאָנאַלע און פרייע דערציאונג. און דער פועל־יוצא דערפון איז געווען עליה קיין ארץ־ישראל, דאָס שאַפן פון נייע קבוצים און אויפלעבן מדבריות. אויך אנשי רוזשאַן זיינען באַטייליקט אין דער קיבוץ באַוועגונג, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פון די יוגנטלעכע, וועלכע האָבן פאַרלאָזט זייערע היימען און די שולבענק, כדי צו פאַרווירקלעכן דעם געדאַנק פון "השומר־הצעיר".

דער קן פון "השומר־הצעיר" אין רוזשאַן, אין צענטער פון שטעטל, איז געווען אַ ליכטיקע וואַרעמע היים פאַר דער אָרטיקע יוגנט.

"החלוץ"

"החלוץ" איז געווען די באַוועגונג, וועלכע האָט אַרויסגעוויזן ספּעציעלע אַקטיוויטעט אין שיקן דערוואַקסענע יוגנטלעכע אין קבוצי הכשרה, כדי זיי פאַרצובערייטן פיזיש און אידעאיש צו עליה קיין ארץ־ישראל. זי איז נישט געווען אַ באַוועגונג פון אייגענער דערציערישע אַרבעט. זי האָט אויפגענומען צו זיך די דערצויגענע יוגנט פון די ציוניס־טישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס און זיי געריכטעט צום וועג פון קאָנסעקווענטער פאַרוויר־קליכונג. אויך אין רוזשאַן איז געווען דער "חלוץ" שטאַרק טעטיק, און רוזשאַן האָט זוכה געווען צו אַן אידילישע צווישן די יוגנט באַוועגונג, ווען עס איז געקומען דער מאָמענט פון עולה צו זיין.

קבוצת "ריינסיה" של "השומר הדתי".
שרגא מעלניק, מענדל בורשטין, יוסף לאך, דוד שולצער, יוסף גראדוביץ,
שלמה פולטוסקער, מרדכי פלאָטקא.

"החלוץ" ברוז'אן.

ב י ת " ר

די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע אין רוזשאַן איז נישט געווען קיין גרויסע. ערשט נאָך אַרלאָזאָראָווס מאָרד האָט זי באַקומען אַ גרעסערן איינפלוס. בעת סטאַווסקיס פּראָצעס איז בית"ר געוואָרן שטאַרקער. דעמלט זיינען צו אים צוגעשטאַנען חברים פון אַנדערע אָרגאַניזאַציעס. געווען אַ תקופה ווען עס האָט זיך געדוכט, אַז אַ דאַנק דעם טראַגישן פאַל האָט בית"ר פּראָפּיטירט און וועט ווייטער וואַקסן, אָבער געשען איז אַנדערש: מיטן פאַרלאָזן די ציוניסטישע באַוועגונג האָבן די רעוויזיאָניסטן פאַרלאָרן זייער איינפלוס אין רוזשאַן.

ק אָ מ ו נ י ס ט ן

אויך אין רוזשאַן האָט עקזיסטירט אַ קאָמוניסטישע גרופּע, וואָס האָט געפירט אַן אומ־לעגאַלע טעטיקייט. צוליב דער אומלעגאַלקייט פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי האָט מען זי אין דער עפנטלעכקייט פיל נישט באַמערקט. ערשט דאַן האָט מען געפילט איר עקזיסטענץ, ווען אַ גרופּע פון אַן אַנדער פּאַרטיי איז צוגעשטאַנען צו זיי.

ל י נ ק ע פ ו ע ל י ־ צ י ו ן

אַ גלענצנד קאַפּיטל פון דער יידישער אַרבעטער באַוועגונג איז צו פאַרשרייבן אויפן חשבון פון די לינקע פועלי־ציון אין רוזשאַן. יעדער איינער וואָס געדענקט יענע תקופה אין אונדזער שטעטל מוז מודה זיין, אַז די לינקע פועלי־ציון האָבן אַריינגעבראַכט ליכט און וויסן צווישן די אַרבעטער יוגנט און פאָלקס־שיכטן אין רוזשאַן. נישט וויכטיק דער נאָמען — זאָל עס הייסן פּרץ־ביבליאָטעק אָדער געזעלשאַפט פאַר אָוונט קורסן —

נוער בורוכוב של פועלי־ציון שמאל, משתתפי שיעורי הערב, 1927.
די באראכאוו יוגנט פון די לינקע פועלי־ציון, אנטיילנעמער אין די אוונטקורסן, 1927.
לייבקע זשעפקא, יידל יאזשאָמבעק, סענדער מאלאך, לייבל סקאלא, האָפמאַן, שלמה־זלמן מאָזעס, זלמן־דוד זשעפקא, חיים בורשטין, משה יאזשאָמבעק, משה באראן, מאיר ביעדא, יחיאל פיען, יענקל סקורניק, האצקל סעגאל, חנא סטאָלניץ, יחיאל וויגאָדא, פייגע פאַרזשיצקי, נפתלי ווילגאָוויטש, יעקב בערמאן, נתן וויגאָדא, משה ניימאן, משה יאזשאָמבעק, יוסף פיען, ליבע וויגאָדא, מאשא מאלאָוואן, שיינע זשעפקא, דויד פראץ.

אונטער די דאַזיקע נעמען האָבן זיי איינגעאָרדנט אָוונט קורסן צו לערנען לייענען און שרייבן פאַר די יעניקע, וועלכע האָבן זיך אין דעם גענויטיקט. אָבער יעדער האָט געוווּסט, אַז דאָס איז אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון די לינקע פועלי־ציון. אַזאַ פאַרדינסט איז נישט אָפּצושאַצן.

נישט ווייניק וויכטיק איז געווען די טעטיקייט פון דראַמאַטישע קרייזן אין שטעטל. איינער פון זיי איז געגרינדעט געוואָרן דורך די לינקע פועלי־ציון. אין יענער צייט איז אין רוזשאַן קיין קינאָ נישט געווען און קיין שוישפּילער זיינען דאָרט נישט אויפגעטרעטן. ביים אַנטשטיין פון די דראַמאַטישע קרייזן האָט זיך גלייך געפילט אַן אויפלעבונג אין שטעטל. פון צייט צו צייט איז פאָרגעקומען אַ פאָרשטעלונג, באַזוכט פון אַ גרויס עולם, און ערשט דאַן האָבן פרעמדע אַרטיסטן אָנגעהויבן צו באַזוכן רוזשאַן.

גלייכצייטיק האָבן די פאָרשטעלונגען געגעבן אויך אַ מאַטעריעלן נוצן פאַר די פאַרשיידענע געזעלשאַפטלכע אונטערנעמונגען. עס האָט געטראָפן, אַז מען האָט זיך געגויטיקט אין אַ געוויסע געלט־סומע פאַר געזעלשאַפטלעכע צוועקן. דעמלט האָט מען זיך געווענדעט צו די לינקע פועלי־ציון, זיי זאָלן איינאָרדענען אַ פאָרשטעלונג און די איינקונפטן זיינען געגאַנגען פאַר דעם נויטיקן צוועק.

דער "בונד"

קיין בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט לעצטנס אין רוזשאַן נישט עקזיסטירט. עס זיינען דאָרט אָבער געווען בונדיסטן פון 5 טן יאָר.

ה"בונד" ברוז'אן.

אין יענער צייט האָט דער "בונד" געשפּילט אַ גרויסע ראָל אויף דער יידישער אַרבעטער גאַס. אויך אין רוזשאַן, ווי אין אַנדערע שטעט אין פּוילן, האָט דער "בונד" געפירט אַן אַקטיווע טעטיקייט, אַ פּאָליטישע און קולטורעלע. מען דאַרף פעסטשטעלן, אַז די ערשטע יידישע ביבליאָטעק אין רוזשאַן איז געגרינדעט געוואָרן דורכן "בונד". דער "בונד" האָט אויך אָרגאַניזירט זומער־קאָלאָניעס פאַר קינדער, פאַרשפּרייט די "פאָלקסצייטונג" און נאָך אַנדערע נוצלעכע אַרבעטן אויסגעפירט.

דאָס אַלץ איז אויסגעפירט געוואָרן ביזן יאָר 1920 בערך, ביז עס האָבן זיך געגרינדעט אין רוזשאַן די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטייען. דעמלט איז דער איינפלוס פון בונד געוואָרן אַלץ שוואַכער און שוואַכער. דער גרעסטער טייל אַקטיווע חברים פון "בונד" איז אַוועק מעבר לים, קיין אַמעריקע. אַ טייל איז אַוועק מיטן רעוואָלוציאָנערן שטראָם ביז ראַטן־פאַרבאַנד. די פאַרבליבענע בונדיסטן האָבן זיך פאַרנומען מיט קאָלפּאָרטירן די "פאָלקסצייטונג". זיי זענען אויך געווען אַקטיוו ביי די סיים וואַלן אונטער דער אָנפירונג פון **נוטע ראָגאָזע**.

דאָס זיינען מיינע קורצע איבערבליקן פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין רוזשאַן און די השפעה פון די פּאַרטייען אויף דער יוגנט. עס וואַרעמען דאָס האַרץ די ערינערונגען פון שבת בין־השמשות אויפן פּירעקיקן מאַרק, ווו עס האָבן אָפּגעהילכט די געזאַנגען, וואָס האָבן זיך געטראָגן פון פאַרשידענע פּאַרטיי קלובן — פון קן "השומר־הצעיר" אין בוכנערס הויז האָבן אָפּגעהילכט ציון לידער; פון קן "השומר הדתי" — רעליגיעזע לידער; און פון קלוב פון די לינקע פּועלי־ציון פון מיעדזשאַנאָווסקיס הויז — פּראָלעטאַרישע ציוניסטישע לידער. אין שטיבל פון די גערער חסידים, אין בורשטינס הויז, האָט מען געזונגען זמירות ביי שלוש־סעודות.

וויפל פון אונדזערע קרובים און פריינט האָבן געהאָפט ממשיך צו זיין זייער געזאַנג אין ארץ־ישראל, אָבער —ליידער — נישט דערלעבט דערצו. די קהלה פון רוזשאַן איז פאַרשווונדן צוזאַמען מיט דעם גאַנצן אויסגעהרגעטן טייל פון יידישן פאָלק אין פוילן.

מרדכי ארמוני (זאַמעק) / תל־אביב

יוגנט לעבן אין רוזשאַן (ביז 1920)

וואַלד, יוגנט און רעוואָלוציע

אין רוזשאַן, ווו מיר זענען געבוירן געוואָרן, געגאַנגען אין חדר און אויפגעוואַקסן, האָט אונדזער יוגנט פיל פאַרברענגט אויף די גרינע בערגלעך אַרום. מיר האָבן מיט אונזעעבארע דינע פעדעם געוועבט אונדזער גאָלדענע צוקונפט. דער שטילער פליסיקער נאַרעוו מיט די גרינע לאַנקעס און די אנגענעמע ריחות פון די פרישע גרינע גראָזן האָבן אונדז רואיק איינגעשלעפערט, אַז מיר האָבן פאַרגעסן די טאָג־טעגליכע זאָרג. און בענקשאַפט האָט אונדז אוועקגעטראָגן מיט זיסע חלומות איבער ברייטע ימען אין ווייטע גרויסע לענדער, ווו מען קען געפינען גליק און רייכטום.

דער וואַלד נאָך דעם בריק פון דער אנדערע זייט נארעוו מיט די גוטע פרישע לופט פון די הויכע סאָסנע ביימער איז אויך געווען אַ גרויסער פאַקטאָר אין שטעטלדיקן לעבן. אייניקע יידישע משפחות פלעגן זומער וווינען אין וואַלד, כאַפּן פרישע לופט פון די סאָסנע בוימער און געגלויבט אַז דאָס איז אַ רפואה צו קראנקע לונגען און נאָך פאַרשידענע מחלות רחמנא־לצלן.

דער וואלד האָט אויך געדינט יוגנט אין רוזשאַן. שבת נאָך מיטאָג, ווען דער טאַטע איז געשלאָפן צו פילן דעם טעם פון "שינה בשבת תענוג", פלעגט יוגענט ארויס אין וואַלד פארברענגען. דער וואלד נאָך דעם בריק איז אויך געווען א גוטער פלאַץ דורכצופירן פארזאמלונגען פון פארשידענע אָרגאניזאציעס. אין דער צייט פון דער רוסישער רעוואָ־לוציע אין יאָר 1905 האָט רוזשאנער יוגענט אנטייל גענומען אין די רעוואָלוציאָנערע באוועגונג געגן דער הערשונג פון צאַר ניקאָלאַי איבער רוסלאנד, פוילן, ליטע או״וו.

דער וואלד נאָך דעם בריק איז געווען דער צוזאמענקום פלאַץ פאר די רעוואָלוציאָנערע יוגענט. אין וואַלד זענען פאַרגעקומען די סכאָדקעס, ווי מ׳האָט דאָס דאן גערופן, דאָס הייסט פארזאמלונגען. עס זענען געקומען ספעציעלע אַגיטאַטאָרן און רעדנער, וועלכע האָבן אגיטירט געגן צאר ניקאָלאַי׳ס רעזשים. זיי האָבן דערקלערט וואָס זענען די צילן פון דער רעוואָלוציע, גערעט וועגן שאַפן א וועלט פון פרייהייט, גערעכטיקייט, ברידער־דערקייט או״וו. ווער נאָך אזוי ווי די יידישע יוגענט, איבערהויפּט די ארבייטער יוגענט, האָט געגאַפט נאָך פרייהייט: אלס יידן — אָן א היים, מיט שטענדיקער מורא פאר פאָג־ראָמען, און אָלס ארבייטער אין די קליינע שטעטלעך, וואָס האָבן געלעבט אין נויט, הונגער און פחד, האָבן זיי געשטרעבט צו אַ פאַרבעסערונג. די ערשטע צילן פון דער רעוואָלוציע, ווי ס׳האָבן דאָס דערקלערט די רעדנער אין וואַלד, דארף זיין באַפרייען אלע אונטערדריקטע

און די ליידענדע באפעלקערונג. די מיטלען דאָס צו דערגרייכן דארפן זיין צוויי. ערשטנס, אַרבייטן ווייניגער שעהן. דאן איז געווען די פאָדערונג פון די שטרייקערס צו אַרבייטן נישט מער ווי 12 שעה אַ טאָג. די שטרייקערס האָבן דאָס גערופן "פון שעה צו שעה", דאָס הייסט פון 8 אַ זייגער אין דער פרי ביז 8 אַזייגער אין אָוונט. "שעה־שעה" פלעגט מען רופן די שטרייקערס אין רוזשאן, צוליב דער פאָדערונג צו אַרבייטן פון שעה צו שעה.

צווייטנס, אַלע קינדער זאָלן האָבן דאָס רעכט צו גיין אין שולע לערנען. ווייל אין יענער צייט האָבן געהאט דאָס רעכט צו באזוכן די שולע נאָר קינדער פון רייכע עלטערן, וואָס צאָלן שטייערן. אויף די פאַרזאַמלונגען אין וואַלד זענען אויסגעקליבן געוואָרן באָיוווקעס, דאָס הייסט גרופן יוגענטליכע, וואָס זענען געגאַנגען אין די פלעצער ווו מען האָט געאַרבייט מער ווי 12 שעה אַ טאָג און נישט לאָזן אַרבייטן לענגער ווי 12 שעה אַטאָג. דאָ איז געווען דער צוזאמענשטויס פון די בעלי־בתים מיט די שטרייקערס, באגלייט אויך מיט געשלעגן.

די פארזאמלונגען אין וואלד פלעגן זיך ענדיקן מיטן פּ־פּ־אָס הימנון "אונזער בלוט פאַרגיסן די מערדער", אויף פויליש, נאָך דעם באקאנטן רעפריין פון "לוד דאָלי וויענץ" אא"וו.

מיידלעך אין יענער צייט האָבן געזונגען ליבעס לידער, ווי דאָס ליד "פּאַפּיר איז דאָך ווייס און טינט איז דאָך שוואַרץ. צו דיר, מיין טייער לעבן, ציט מיר מיין הארץ". אויך דאָס ליד "ווו נעמט מען אזא חכם, ער זאָל די שטערן פון הימל איבערציילן; און ווו נעמט מען אזא דאָקטאָר, ער זאָל קענען מיין האַרץ אויסהיילן". די יינגלעך האָבן געזונגען דאס ליד "ברוך שולמאן איז אין גאס געגאנגען, געגאנגען איז ער צו זיין טויט". דאָס איז אַ ליד פון אַ יידישן רעוואָלוציאָנער, וואָס האָט אויסגעפירט אן אטענטאַט אויף א רוסישן צארישן גובערנאַטאָר.

אין רוזשאן זענען געגאנגען די רעוואָלוציאָנערע יידן מיט גויים מיט רויטע פענער אין די גאַסן, אַבער אראָפּנעמען פון דער אַרבייט איז מען געגאנגען באַזונדער, יידן צו יידן און גויים צו גויים.

ווען די יידישע באָיוווקעס זענען געקומען אַראָפּנעמען נאָך 8 אַזייגער אין אָוונט די ארבייטער פון דער ארבייט, האָט דאָס געבראַנגט צו געשלעגן מיט די בעלי־מלאכה׳ס, וואָס האָבן געוואָלט זייערע מענטשן זאָלן ארבייטן ביז 10 אָדער 11 א זייגער ביינאכט, און פאַר אַ יריד ביז 12 אַ זייגער. מען האָט זיך געשלאָגן מיט קלאָניצעס פון וועגענער, ס׳איז געגאנגען א שמועה, אז עס זענען געווען אויך מסירות צו דער פּאָליציי געגען די שטרייקערס, ווייל עטליכע רוזשאנער יינגלעך האָט מען פארשיקט קיין סיביר. די אָנפּי־רערס פון די רוזשאנער שטרייקערס האָט מען גערופן מיט די נעמען פון די רוסישע מיניסטאָרן און גענערעלער פון יענער צייט: איינעם האָט מען גערופן הערש־היצל סטעצל, איינעם אלטער מאקארוב.

אין דער זעלבער צייט איז פאָרגעקומען אין רוזשאן איז אַ געוויסן פרייטיג צונאַכט פון אָנהויב ווינטער, ווען עס הייבט אָן רעגענען, א שרעקליכער פאַל: א בעל־מלאכה איז ביינאַכט ארויסגעגאנגען פאַרמאַכן די לאָדנס פון זיין הויז, האָט מען אויף אים געשאָסן און אים שטארק פארוואונדעט. אַ צייט איז ער געלעגן אין בעט, ביז ער איז געשטאָרבן און איבערגעלאָזט אַ פרוי מיט קליינע קינדער.

דער בחור וואָס האָט געשאָסן, ישראלקע דער שניידער, איז געווען אַ בחור וואָס

איז געזעסן און געלערנט אין בית־המדרש. פארשטענדליך, אַז דער בחור האָט באַלד געמאַכט ויברח קיין אמעריקע.

ווי אַזוי די יידישע יוגענט איז געווען איבערגעגעבן דער רעוואָלוציע, קען דינען דער פאקט וואָס ס׳איז דאן פאָרגעקומען אין רוזשאן. דער זיידע בעט זיך ביים אייניקל, א דערוואקסענער בחור:

״טייער קינד מיינס, גיי נישט מיט די שטרייקערס. איך וועל דיר נאָכגעבן אַלע דיינע פאָדערונגען, וואָס עס פאָדערן די שטרייקערס. דו וועסט ארבייטן פון שעה צו שעה, וועסט קריגן מער געהאַלט, נאָר איין זאך — גיי נישט מיט די שטרייקערס!״

ענטפערט אים דער אייניקל:

״זיידע, פארוואָס זאָל איך נישט גיין מיט זיי, אַז מען דאַרף אַראָפּוואַרפן דעם רוסישן צאר ניקאָלאַי פון טראָן און באפרייען רוסלאנד.״

בעט זיך ביי אים דער זיידע און זאָגט:

״מיין קינד, אז דו וועסט גיין מיט די שטרייקערס, וועט מען דיך פאַרשיקן קיין סיביר און דאָרט וועסטו אויסגיין פון הונגער און קעלט, וואָס אַרט דיר, אַז ניקאָלאַי איז קייסער? טו זיך אַ טובה, און מיר מיט דער גאנצער משפחה, מען זאָל נישט האָבן קיין צרות פון דיר.״

״ניין,״ ענטפערט אים דער אייניקל, ״זיידע, ביי מיר וועסטו נישט פועלן. ניקאָלאַי וועט ביי מיר נישט זיין קיין קייסער, אפילו מען וועט מיך פארשיקן קיין סיביר און דאָרט וועל איך שטאַרבן פון הונגער און קעלט!״

״תפארת בחורים״

אַ פּאָר יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אין רוזשאן אָנגעהויבן צו ענטוויקלען א יוגנט־באוועגונג, די איניציאטיוו איז געקומען פון עלטערע יידן, בעלי־מלאָכעס. מורא האָבענדיק, אַז דאָס יונגוואַרג זאָל נישט אוועקגיין אויף קרומע וועגן, האָבן די עלטערע יידן צוזאמענגענומען די יינגלעך וואָס ארבייטן און איינגעשריבן זיי אין דער ״תפארת בחורים״. דער ציל פון דער חברה איז געווען איינפלאַנצן אין דער יוגנט יידישקייט. די אויפגאבע פון דער חברה איז געווען, אז יעדער יינגל זאָל קומען יעדן טאָג אין שול אַריין אין דער פרי און פאַרנאַכט צו מנחה־מעריב. בין מנחה למעריב האָבן די יינגלעך באַקומען א באַזונדער טיש אין שול, ווו אַ עלטערער ייד פלעגט מיט זיי לערנען א שטיקל חומש מיט רש״י און ״עין יעקב״. שבת פלעגן די יינגלעך דאווענען פאַר זיך אין אַ באזונדער שטיבל לעבן דער שול. דער חזן און דער בעל־קורא זענען געווען יינגלעך פון ״תפארת בחורים״.

ביי דער געלעגנהייט, וואָס יינגלעך זענען זיך צוזאמענגעקומען, איז געשאַפן געוואָרן אַ געהיימע ביבליאָטעק, ווייל קיין לעגאַלע ביבליאָטעק האָט מען אין רוזשאן נישט געקענט עפענען, נישט קיין געזעלשאפטליכע און נישט קיין פריוואטע, אָן א דערלויבעניש פון דער פּאָליציי. די פּאָליציי האָט איבערגעשיקט די ביטע צו דער יידישער קהילה, און די קהילה־לייט האָבן דאָס שטענדיק אָפּגעוואָרפן מיט דעם תירוץ, אַז יינגלעך דאַרפן לערנען תורה אָדער זאָגן תהילים, נישט קומען אין באַזונדערע חדרים צוזאַמען יינגלעך מיט מיידלעך כדי צו לייענען טריף־פסול זאַכן; אזוי איז פון א לעגאַלער יוגנט געזעלשאַפט ארויסגעקומען די איניציאטיוו פאר אומלעגאלער קולטור טעטיקייט.

די עלטערע בחורים פון רוזשאַן, וואָס האָבן געאַרבעט אין די גרעסערע שטעט, ווען זיי פלעגן קומען אַהיים אויף יום־טוב, האָבן זיי מיט זיך מיטגעבראַכט אַ ביסל ביכלעך און האָבן זיי פאַרטיילט צווישן דער יוגנט פון שטאָט. זיי האָבן אויך געהאָלפן אָרגאַניזירן אַ ביבליאָטעק מיט די יוגענטליכע וואָס האָבן זיך פאַראינטערעסירט דאָס צו פירן. יעדער חבר פון דער פאַרוואַלטונג האָט געהאַלטן ביי זיך אַ פּאָר ביכלעך. זיין אויפגאַבע איז געווען צו צוטיילן צווישן לייענער די ביכלעך, אויספרעגן די לייענער צו זיי האָבן געלייענט און פאַרשטאַנען וואָס זיי האָבן געלייענט. דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען שפּעט ביי נאַכט.

ווען די יינגלעך און מיידלעך זענען אַהיים געגאַנגען מידע פאַרהאָרעוועטע נאָך אַ פּופצן שעה אַרבייטן דעם טאָג, פלעגט די וואַנדער ביבליאָטעק נאַכט און נאַכט אַרומוואַנדערן אין נאַסע פינצטערע געסלעך, אָפּוואַרטן די מידע יינגלעך און מיידלעך און זיי געבן אָדער טוישן אַ ביכל. דאָס אַלעס איז געטון געוואָרן מיט אַ געפיל פון אַ געהויבענער שליחות. אַלעס איז געווען אומפּאַרטייאיש. מען האָט געלייענט ראָמאַנען, נאַטור־וויסנשאַפט, ציוניסטישע און בונדיסטישע ליטעראַטור. דער שרייבער פון די שורות האָט אַלס חבר פון דער פאַרוואַלטונג פאַרשפּרייט די איינציקע יידישע בונדישע צייטונג, וואָס איז ערשינען דאַן אין רוסלאַנד, און אין דער זעלבער צייט געקויפט אַ שקל. פון מאָל צו מאָל פלעגט פאָרקומען אין וואַלד נאָך דעם בריק פאַרזאַמלונגען פון די לייענער, אַלעס אומלעגאַל. די פאַרוואַלטונג איז זיך צוזאַמענגעקומען גאַנץ אָפט, כמעט יעדן שבת, אין אַ סאָד נעבן דער שטאָט, ווו עס פלעגט באַשטימט ווערן די אַרבייט פון דער ביבליאָטעק אויף די קומענדיקע וואָך, ווי ברענגען ביכער אא״וו.

זומער 1915 זענען די דייטשן אריין קיין פּוילן, איז יעדער צוריק געקומען אין זיין אָרט. אויך די רוזשאַנער יידן האָבן אָנגעהויבן צוריק צוקומען אַהיים. ס'זענען געקומען די וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון רוסישן מיליטער, די וואָס האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן פון מיליטער און פון געפאַנגענשאַפט. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן בויען איבערן נאַרעוו די בריק, וואָס די רוסישע מיליטער האָט אויפגעריסן. די דייטשן האָבן געבויט אָקאָפּעס אַרום דער שטאָט, פאַריכט די קאַזאַרמעס וואָס זענען רויאַנירט געוואָרן. הונדערטער מענטשן זענען געוואָרן באַשעפטיגט ביי צוריק אויפבויען אַלעס, וואָס איז צושטערט געוואָרן. אַלע וואָס האָבן געקענט און געוואָלט אַרבייטן, האָבן געקריגן אַרבייט. מען האָט געאַרבייט דאָס ערשטע מאָל 8 שעה אַ טאָג און מען האָט באַקומען גוט באַצאָלט פאַר דער אַרבייט. אַ סך יידן האָבן געאַרבייט, פאַרדינט און אָנגעהויבן צוריק אויפשטעלן די חרוב געוואָרענע הייזער זייערע.

ס'איז רייף געוואָרן די צייט פאַר אָפענע קולטור אַרבייט. עס האָבן זיך געפונען פון דער רוזשאַנער יוגנט איניציאַטאָרן, וואָס האָבן געדונגען אַ צימער, ווו יוגנט זאָלן האָבן אַריין צוקומען און קענען לייענען אַ ביכל אין אַ קולטורעלער באַקוועמער אַטמאָספערע. מען האָט פון וואַרשע געברענגט ביכער צום לייענען. יינגלעך מיידלעך זענען געקומען, געלייענט פריי אַ ביכל אָהנע שטערונג. אַלע טאָג האָט זיך געמערט די צאָל לייענער. עס האָט זיך געמערקט ביי דער יוגנט אַ דראַנג צו לערנען און צו וויסן. ס'איז געוואָרן ממש נויטווענדיק פאַרברייטערן די אויפקלערונגס מיטלען, העלפן די יוגנט עפענען האָריזאָנטן פאַר אַלגעמיינע געזעלשאַפטליכע בילדונג.

מען האָט אַראָבגעבערענגט אַ יונגן פּייאיקן סטודענט פון וואַרשע, ער זאָל זיין אַ לערער. און מען האָט געעפענט אָוונט קורסן פאַר דערוואַקסענע און פאַרמיטאָג קורסן פאַר יוגענט־ליכע און קינדער. עס האָבן זיך פאַרשריבן אַ סך שילער, יוגנט און דערוואַקסענע. אַלע זענען געווען פאַראינטערעסירט צו לערנען און וויסן. מען האָט געלערנט דייטש, פּויליש און חשבון. די קורסן זענען געווען כמעט די איינציגע שולע. אלעס איז געווען מיט אַן אָפיציעלער דערלויבעניש פון דער דייטשישער מאַכט. צו דער זעלבער צייט האָבן מיר אויך געשיקט קליינע יינגלעך לערנען אין חדר. מערסטענטייל זענען די יינגלעך געווען די קינדער פון היימלאָזע יידישע פאַמיליעס, וואָס זענען געווען אין רוזשאַן פון די ווייסרוסישע געגנט.

ווען מען האָט זיך דערוווּסט אין שטאָט, אַז אין די קאַזאַרמעס זענען דאָ היימלאָזע יידן, זענען גלייך אייניגע יוגענטליכע אַראָפּגעגאַנגען אין די קאַזאַרמעס מיטגענומענ־דיק עסן מיט בגדים. מען האָט געזאָרגט צו שאַפן פאַר די יידן דירות. די יינגלעך האָט מען געשיקט לערנען אין חדר, די מיידלעך אין די פאַרמיטאָג קורסן, גלייך ווי אַלע יידישע קינדער פון שטאָט. די עלטערע מענער פון די היימלאָזע, וועלכע זענען אַלע געווען בעלי־מלאָכעס, האָבן גלייך גקריגן אַרבעט. (איינער פון די היימלאָזע, וואָס זענען דאַן געווען אין רוזשאַן, וווינט אין תל־אביב. איך זע זיך מיט אים פון צייט צו צייט.)

אין דער צייט איז פאָרגעקומען דער ערשטער צוזאַמענשטויס פון דער יוגנט מיטן רוזשאַנער רב. דער רב האָט גערופן צו זיך אַ פאָר בחורים פון שטאָט, מיר האָבן באַשלאָסן צו שיקן נאָר איין בחור. ווען דער בחור איז געקומען צום רב, זאָגט צו אים דער רב:

„איך האָב געהערט זאָגן, אַז איר זאַמלט געלט פאַר די יידישע היימלאָזע. ס׳איז זייער שיין פון אייך. עס וואָלט אָבער געווען גוט, איר זאָלט דאָס געלט ברענגען דאָ, בכדי צו קענען העלפן אַלע נויטבאַדערפטיקע, אַלע צוזאַמען נישט יעדער באַזונדער.״

דערויף האָט גלייך דער בחור געענטפערט דעם רב:

„וואָס צו טון פרעגן מיר נישט ביי וועמען, געלט גיבן מיר נישט קיינעם!״

יוגנט און קולטור דראַנג

די ביבליאָטעק אין רוזשאַן האָט זיך פאַרגרעסערט און עס האָבן זיך פאַרברייטערט די קורסן. איז גערופן געוואָרן אַן אלגעמיינע פאַרזאַמלונג און געוואָרן אויסגעווײלט אַ פאַרוואַלטונג. נאָך דעם האָט די פאַרוואַלטונג באַשטימט, אַז דעם פאַראיין זאָל מען רופן „השכלה״. אזוי איז צום ערשטן מאָל אין רוזשאַן לעגאַליזירט געוואָרן אַ יוגנט געזעל־שאַפט פאַר בילדונג, קולטור, וויסנשאַפט, לעזע־זאַלן, טעאַטער אא״וו, מיט אַ דערלוי־בעניש פון דער אָרטיקער מאַכט.

אויסער די קורסן מיט דער ביבליאָטעק זענען פאָרגעקומען אַלע פרייטיג צונאַכטס ליטעראַרישע פאַרלעזונגען און שמועסן וועגן פאַרשידענע ביכער, און יעדער האָט זיך אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג. אַלע האָבן זיך באַצויגן זייער ערנסט צו די פאָרלעזונגען. שבת נאָכמיטאָג איז געוואָרן פאָרגעלייענט בערנשטיין׳ס נאַטור־וויסנשאַפט. די פאָרלעזונג פון נאַטור־וויסנשאַפט האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקע געגנערשאַפט פון די עלטערע רוזשאַנער יידן צום פאַראיין, ווען די יינגלעך און מיידלעך זענען אהיים געקומען און דערציילט, אַז

היינט האָט מען פאַרגעליינט אין פאַראיין ווי אזוי עס שאפן זיך רעגנס, בליצן און דונערן.

"ווי אזוי?" פרעגן די עלטערן.

"פון די קאָנטראַסטן צווישן ווארעמע און קאַלטע לופט, פון עלעקטרישן צוזאמענשטויס אין דער לופט," ענטפערן די יונגע.

"וואָס הייסט פון וואנען קומט רעגן?" ענטפערט א טאטע, "גאָט גיט רעגן, איז דאָ רעגן! וואָס הייסט, מען דארף שוין נישט בעטן גאָט?"

האָט מען געטענעט מיט א געשריי צום רב אין שטאָט:

"רבי, וואָס טוט מען מיטן פאראיין? דער פאראיין פירט אַראָפּ אונדזערע קינדער פון גלייכן וועג! מאכט פון זיי אפיקורסים, משומדים!"

דער רב מיט די בעלי־בתים האָבן גאָר נישט געקענט טאָן געגן פאראיין, ווייל מיר האָבן געהאַט אן ערלויבעניש אויף די אלע פאָרלעזונגען. מיר האָבן זיך געהיט נישט צו ברענגען אין פאראיין קיין אומלעגאלע ליטעראטור אָדער אויפרופן, וואָס זענען אין יענער צייט געווען פארשפרייט אין פוילן געגן דער דייטשער אָקופּאציע.

שבת ביינאַכט האָט א געוויסע צייט געהאלטן א ציקל לעקציעס דאָקטאָר מאַקאָווסקי. דאָס איז געווען א יידישער דאָקטאָר וואָס האָט שטארק סימפּאטיזירט מיט דער יוגנט אין רוזשאן. ער האָט געגעבן לעקציעס איבער אנאטאָמיע, נאכער לעקציעס וועגן היגיענע און געזונטהייט. זיינע לעקציעס האָט מען געהערט ווינטער צייט. זומער זענען אלע געגאַנגען שפּאַצירן שבת פארנאכט. אין מיטן וואָך איז פאָרגעקומען א לעקציע אויף העברע־איש פון הערש מאָטל שטשעטשין. די העברעאישע לעקציעס זענען פאָרגעקומען אין אָ פּריוואטע הויז, ווייל דער פאראיין איז געווען פארנומען מיט די קורסן און מיטן ביב־ליאָטעק. הערש־מאָטל שטשעטשין האָט אויך געגרינדעט אָ ספּאָרט גרופּע, ווו אלע אינסטרוקציעס זענען געווען אויף העברעאיש. ער האָט אויך געלערנט די ערשטע העברעאישע לידער. דאָס ערשטע ליד איז געווען "שאו ציונה נס ודגל".

די קורסן און די ביבליאָטעק זענען שוין געווען גוט איינגעאָרדנט. ס'זענען געווען גענוג ביכער צו בייטן פאר א סך לעזער.

און די קורסן האָבן זיך געקענט כמעט אליין אויסהאַלטן א דאנק דעם גוטן לערער מאַניעק האַלצמאן וואָס איז געווען דאן אין רוזשאן.

טעאַטער טעטיקייט

מיט דער צייט האָט מען אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט נאָך קולטור אונטערנע־מונגען, ווי טעאטער און געזאנג. ספּעציעל אקטיוו איז געווען דאָס טעאטער ביי אונדז אין רוזשאן. צום ערשטן האָט מען פאָרגעשטעלט אן איינאקטער, אין א נישט צוגעגרייטן פּלאץ, וואָס איז געווען צו קליין אריינצונעמען די אַלע וואָס זענען געקומען זען טעאטער.

נאָך דעם האָט מען זיך גענומען אויספירן אן ערנסטע פאָרשטעלונג. די מבינים, וועלכע האָבן באשטימט וואָס צו שפּילן, זענען געווען רוזשאנער בחורים, וואָס זענען געווען אין די גרויסע שטעט און דאָרט געזעען טעאטער. עס איז באשטימט געוואָרן פאַרצושטעלן גאָלדפאדן'ס "בר כוכבא". דאָס איז געווען א צוגעפּאסטע פּיעסע אין א צוגעפּאסטער צייט. איבערהויפּט פאר אן אָנהויב איז דאָס געווען א געלונגענער אויסוואל. מען האָט

אויסגעאַרבירט טאַלאַנטן פון דער יוגנט, ביז עס איז געוואָרן צוזאַמענגעשטעלט די גרופּע שפּילער:

דינה — חנה־רחל בוכנער (פּרימאַדאָנע)

בר כוכבא — טייבל שעלאַנטשיק

פּאַפּוס — מאַניעק האַלצמאַן

ר׳ עקיבא — שלמה פלאַנטשאַק

צעזאַרע — שרה סעגאַל.

סופליאָר איז געווען מאָטל זאַמעק, דעקאָראַטאָר — לייזער־לייבל זשעלאַזני. עס איז געווען א כאָר פון מיידלעך מיט עטקע פרידמאַן בראש.

די פאָרשטעלונג איז באַשטימט געוואָרן אויף חנוכה, אַזוי אַז יום־טוב זאָל זיין די פּרעמיערע. אָבער צוליב דעם, וואָס די דייטשן האָבן אַרעסטירט אָן אָנטיילנעמער — זיי האָבן געכאַפּט בחורים אוועקצושיקן אויף צוואַנגס־אַרבייט אויפן פראַנצויזישן פראָנט — איז די פּרעמיערע געוואָרן אָבגעלעגט ביז עס איז געוואָרן איינגעשטילט די לאַגע. א סך שפּעטער איז געקומען דער טאָג, ווען עס איז געשפּילט געוואָרן אין רוזשאַן די פּיעסע ״בר כוכבא״.

דער טאָג איז געווען פאַר דער יוגנט ממש א יום־טוב. די פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען אין א גרויסן זאַל, דאָס הייסט אין א גרויסער מיליטערישער קאַזאַרמע אויפן ערשטן פּאָרט, נאָענט צו דער שטאָט. אַלע בילעטן זענען פאַרקויפט געוואָרן. דערביי וויל איך באַמערקן, אַז אַלע אָנטיילנעמער האָבן געקויפט בילעטן. די בינע, די בענק, די דעקאָראַציע האָבן מיר אַלץ אַליין געמאַכט מיט קאָלעקטיוון טאַלאַנט. ס׳זענען געקומען צו דער פאָרשטעלונג ״בר כוכבא״ א סך דייטשע מיליטער־לייט, צווישן זיי אַזעלכע וואָס מען האָט איינגעלאַדן און א סך וואָס האָבן געקויפט בילעטן. ס׳זענען געקומען מיליטער־לייט אָן בילעטן, האָט מען זיי אויך אַריינגעלאָזט. נאָכן שפּילן דעם ערשטן אַקט זענען געקומען די אַלע, וואָס מ׳האָט אַריינגעלאָזט אָן בילעטן, און באַצאָלט נאָך מער ווי דער פּרייז פון די בילעטן איז געווען, אַזוי אַז די פאָרשטעלונג האָט אַריינגעבראַכט א שיינע איינקונפט. אויך דער בופעט, וואָס איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון אסתר פערל מיט סאַלטשע בוכנער, האָט אַריינגעבראַכט איינקונפט מער ווי מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט.

דער אָוונט איז געווען א יום־טוב פאַר דער רוזשאַנער יוגנט און ספּעציעל פאַר די שפּילער, וואָס זענען געווען די הויפּט־מחותנים. אַלע אָנטיילנעמער פון הינטער די קוליסן האָבן זיך געפילט ווי אויף א גרויסער שמחה אין דער משפּחה. נאָך דער פּרעמיערע זענען מיר שפּעט ביינאַכט געגאַנגען מיט א געזאַנג צו אַלטער פערל און דאָרט האָט מען פאַרברענגט ביז פאַרטאָג. דאָס געלט פון טעאַטער הכנסה איז געווען באַשטימט פאַר די קורסן, כדי צו דערמעגליכן נאָך קינדער און אויך דערוואַקסענע, וואָס האָבן נישט געהאַט די מעגליכקייט צו באַצאָלן, זיי זאָלן קענען לערנען אומזיסט. די הכנסה פון בופעט איז געווען באַשטימט פאַר דער ביבליאָטעק, וואָס איז טאַקע איז אויף פּילפּאַכיק פאַרגרעסערט געוואָרן.

די פאָרשטעלונג ״בר כוכבא״ איז געוואָרן פאָרגעשטעלט עטליכע מאָל אויף דער זעלבער בינע. ס׳זענען געקומען זען טעאַטער יידן פון א גאַנץ יאָר און האָבן הנאה געהאַט. אַלע זענען געווען צופרידן, וואָס מען שפּילט טעאַטער אין שטאָט. מען האָט זיך אָנגעהויבן צוגעוווינען צו נייע צייטן. אַלע אין שטאָט האָבן געזונגען די לידער פון ״בר כוכבא״,

ביז עס איז געשפּילט געוואָרן א נייע פּיעסע, ״חסיה די יתומה״, מיטן אָנטייל פון חנה־רחל בוכנער אלס פּרימאַדאָנע.

די פּיעסע ״חסיה די יתומה״ איז געשפּילט געוואָרן נישט אין די קאַזאַרמעס נאָר אין א געבליבענעם שייער, נעבן דער פאַרברענטער שאַמאַוויצעס מיל. ביי דער פּרעמיערע פון ״חסיה די יתומה״ האָט מען אין מיטן שפּילן דערהערט א שטאַרקן טראַך. אלע בענק ווו די צושויער זענען געזעסן האָבן זיך מיט אמאָל אראָפּגעזעצט און אלע מענטשן זענען פאַר אמאָל אראָפּגעפאַלן. א נס איז געווען, וואָס קיינער איז נישט פאַרוואונדעט געוואָרן. מען האָט גלייך זיך גענומען צונויפשטעלן די בענק. אלע וואָס האָבן נאָר געקענט האָבן געהאָלפן, ס׳איז אלעס געוואָרן צוריק אויפגעשטעלט, ווי עס וואָלט גאָר נישט געשען. מיר האָבן אויך באַקומען א דערלויבעניש פון דער דייטשער פּאָליציי פּאָרצוזעצן די פאָרשטעלונג מיט א פאַרשפּעטיגונג, ווייל יעדע פאָרשטעלונג האָט זיך געמוזט ענדיקן צו דער באַשטימטער צייט וואָס איז לויט דער ערלויבעניש.

די יוגנט אין רוזשאַן איז געווען באַגייסטערט, אז אלעס אין אזא קליין שטעטל איז געוואָרן אויסגעפירט ביז דעם מאַקסימום. דער פאַקט, אז רוזשאַנער יוגנט האָט געהאַט די מעגליכקייט צו שפּילן טעאַטער אין דעם גרויסן זאַל פון אַפּיצערן־קלוב אין די קאַזאַרמעס, האָט אויך צוגעגעבן צום שטאָלץ און דערהויבענער פילונג אויף דער אזוי געלונגענער טעטיקייט.

וועלט־ברויז און ציוניזם

די יוגנט האָט אָנגעהויבן פילן, אז מ׳דאַרף זיך מער דערנענטערן צו וועלטליכע פּראָבלעמען. דאָס האָט זיך אויסגעדריקט צו יענער צייט אין נעמען א שטעלונג צו דער אַקטאָבער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד. ס׳האָבן אָנגעהויבן קומען צוריק א היים סאָלדאַטן פון די פראָנטן, און זיי האָבן געבראַכט מיט זיך נייע לאָזונגען. אין דער לופט האָט מען געפילט רעוואָלוציע. דיסקוסיעס, פּריוואַטע געשפּרעכן, פאַרווייַלונגען — אלץ איז געווען דאַן אין דעם גייסט. ביי דער יוגנט האָבן זיך אָנגעהויבן קריסטאַליזירן אידעען און עס האָבן זיך אויך געשאַפן פּאַרטייאישע גרופּירונגען, מיט שאַרפע דיסקוסיעס, ווי עס פּאַסט פאַר אזא שטורמישער צייט.

יעדער האָט געוואָלט איבערצייגן דעם צווייטן, אז זיין אידעע איז די ריכטיקע. בורזשואַזיע, קאַפּיטאַל, דעמאָקראַטיע, רעוואָלוציע און דיקטאַטור פון פּראָלעטאַריאַט דאָס זענען געווען די הערשנדע טעמען פון אלע געשפּרעכן. ציוניזם האָט געהייסן שאָוויניזם. אין אזא צייט, וואָס מען זעעט און מען הערט אז אָט אָט ווערט באַפרייט די גאַנצע וועלט פון שווערן קאַפּיטאַליסטישן עול, וואָס איז געווען דער גורם פון אונטערדריקונג און פאַרשקלאַפונג פון פויער און אַרבייטער, די שאַפער פון דער פּראָדוקציע אויף דער וועלט — ווי קלערט מען פון נאַציאָנאַלער ווידער־אויפלעבונג? ווי קען מען דאָס פאַרלאַנגען, ווען אלעס איז אזוי נאָענט פאַרווירקליכט צו ווערן? ווען די וועלט שטייט פאַר א נייעם מאָרגן־שיין — זאָלסטו זיך אויפהויבן אלס ייד און אוועקגיין אין א ווייטן ווינקל, ערגעץ ווו אין אַזיע, און אָנהויבן פונדאַסניי אַן עקספּערימענט, וואָס מ׳ווייסט נישט וואָס און ווי אזוי עס וועט אויסזען. צו וועט זיך דאָס איינגעבן, ווי עס שטעלט זיך דאָס פאַר דאָקטאָר הערצל אין זיין בוך ״אלט־ניי־לאַנד״.

שווער איז געווען די לאַגע פון פּראָלעטאַרישע ציוניסטן אין יענער צייט. די חברים פון

"בונד" האָבן ביי יעדער געלעגנהייט געלאָזט הערן דאָס ליד, וואָס האָט אפגעלאַכט פון די תחית־המתים פריידיגער. דאָס ליד האָט געהייסן "דער געזאַלצענער ים". איבערהויפּט סאַרקאַסטיש איז געווען דער טייל פון ליד, ווו ס'רעט זיך וועגן "רבנים, משכילים, גבירישע קינדער — זיי רופן נאָך ציון א לאַנד, ווו ס'ליידן טויזנטער ארבייטער, איז מען טויב ווי די וואַנד". ווער עס האָט נישט מסכים געווען מיט רעוואָלוציאָנערע לאָזונגען איז באַצייכנט געוואָרן מיטן נאָמען "אומבאַוווסטזיניקער קאָנטער־רעוואָלוציאָנער" אדער "משרת פון דער בורזשואזיע".

"פּועלי ציון" ברוז'אַן, ב־1918.
גאָלדע ביילים, פּעשע גרושקאַ, שיע בזשאַזאַ און אסתר זאַמעק; שרה גאָלדשטיין און איטשע לויפּער.

צו פאַרווירקליכן דעם אידעאַל פון פאַרן קיין ארץ־ישראל זענען געווען "פּועלי־ציון" די ערשטע אין שטאָט. איך האָב זיך דאַן געוווּנדערט צו צענדליקער בחורים אין רוזשאַן פון אַלע פאַרטייען וועגן פאָרן דאַן קיין פּאַלעסטינע, אָבער קיינער האָט זיך נישט אָפּגע־רופן פּאָזיטיוו צום פאָרשלאַג. אין די צייט וואָס יוגנטליכע האָבן געזוכט פאַרשידענע וועגן ווי אַזוי אויסצוואַנדערן פון פּוילן, וואָס איז דאַמאָלסט געווען אין מלחמה מיט רוסלאַנד און יידן האָבן נישט געוואָלט גיין זיך שלאָגן געגן רוסלאַנד, האָבן זיי נישט געווענדעט זייער בליק אויפן וועג קיין ציון, נאָר געגן ציון.

איך געדענק, אַז ביי די ערשטע וואַלן צום ערשטן פּוילישן סיים האָט א רוזשאַנער ייד, א חסיד, געטעט געגן ציוניזם זאָגנדיג אין זיין רעדע, אַז יידן זאָגן יעדן טאָג "אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח". נאָך דעם האָט אַ פּועלי־ציוניסט געפרעגט די חסידים:

"יידן זאָגן אַלע טאָג 'ברוך מלבוש ערומים', דאָך ווען עס צורייסט זיך א מלבוש, גייט מען צום שניידער מאַכן א נייעם מלבוש און מען וואַרט נישט ביז דער מלאך וועט אים ברענגען. ווען עס איז א פראַגע פון לעבן, ראַטעוועט מען זיך מיטן זאָגן אני מאמין?"

נאָך דער פאַרזאַמלונג קומט צו א ייד צום דעם פרעגער, און זאָגט אים:

"ווען דו שטעלסט דיין פראַגע מיט פינף יאָר צוריק, אין די צאַרישע צייט, וואָלסטו אוועקגעגאַנגען אין קייטן קיין סיביר פאַר אזא פראַגע. איר האָט שוין פאַרזאָרגט די גאַנצע וועלט, איר האָט שוין געברענגט די רעוואָלוציע, זאָרגט נישט פאַרן יידישן פאָלק, דאָס יידישע פאָלק האָט אין הימל א פאַרזאָרגער!"

דאָך האָט זיך ענטוויקלט א ציוניסטישע באַוועגונג מיט שאַטירונגען בירגערליכע און פּראָלעטאַרישע. עס האָט געברויזט מיט ציוניזם, הגם ס'איז באַקוועמער געווען געהערן צום "בונד". די לאַגע פון די "פּועלי־ציון" איז געווען זייער א שווערע. זיי זענען געווען אין קלעם צווישן נאַציאָנאַליזם און סאָציאַליזם. ביי די ציוניסטן זענען די "פּועלי־ציון" נישט געווען גענוג נאַציאָנאַליסטיש, ביי די בונדיסטן — נישט גענוג סאָציאַליסטן, ביי די קאָמוניסטן — קאָנטער־רעוואָלוציאָנערן. דאָך האָט זיך דאָן די "פּועלי־ציון" באַוועגונג שטאַרק ענטוויקלט. זיי זענען אין רוזשאַן געווען גוט אָרגאַניזירט. אפילו זיי זענען געווען א קלענערע צאָל, האָבן זיי געהאַט דעם שענסטן קלוב. די ערשטע און בעסטע טעאַטער אויספירונגען האָבן זיי געמאַכט.

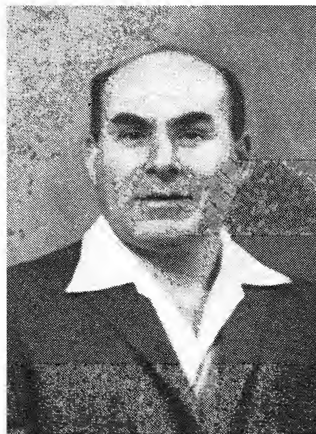
דאָס קליינע שטעטל רוזשאַן איז פּלוצעם אויסגעוואַקסן און געוואָרן פאַר דער יוגנט דער אידעען צענטער פון זייער וועלט. דאָ איז געוואָרן דיסקוטירט איבער אַלע וועלט־פּראָבלעמען, נאָך מער ווי איבער יידישע פּראָבלעמען. אויף וויפל איך געדענק זענען אין רוזשאַן געעפנט געוואָרן דריי פּאַרטייאישע קלובן: א ציוניסטישער, פּועלי־ציוניסטישער און א בונדישער. אזוי האָט געוואָלט דער גורל, אַז די דריי בעסטע חברים פון נעכטן זענען געוואָרן די פירער פון די דריי פּאַרטייען אין שטעטל, און אלס אזעלכע די גרעסטע פּאַרטיי געגנער.

איך וויל דערביי צוגעבן, אַז אפילו נאָכן שאַפן די פּאַרטייען זענען די יוגנט חברים אין רוזשאַן געווען פריינדליך איינער צום צווייטן. דאָס האָט זיך דערקענט אין די פּערזענליכע באַציאונגען און יוגנטליכע טרעפונגען, ווי ביי שפּילן טעאַטער און אויך פּאַרטייאישע פּאָרלעזונגען, וואָל פאַרזאַמלונגען אד"ג.

די איבערגעגעבנקייט און ערליכקייט פון דער יוגנט איז ווערט באַצייכנט צו ווערן. ס'איז נישט געווען דער פאַל, אַז אין רוזשאַן זאָל ווערן וועמען פון דער יוגנט פאָרגע־וואָרפן, אַז ער זאָל האָבן אויסגענוצט געזעלשאַפטליכע מיטלען אָדער געלטער פאַר פּריוואַטע צוועקן. ס'זענען געווען פאַלן וואָס משפחות האָבן זיך געמשפּט אין סאָנדעס אָדער ביי רבנים דין־תורה'ס און ס'האָט אָפּגעקאָסט א סך געלט, און מען האָט זיך נישט געקענט אויסגלייכן, ביז זיי האָבן זיך געווענדעט צו דער יוגנט, אַז זיי זאָלן דאָס אויסגלייכן, און זיי, די יוגנט, האָבן דאָס פאַרמיטלט און געבראַכט צו א גינסטיגן אויסגאַנג פאַר אַלע צדדים.

יצחק סנדורוביץ / רמת־גן

נעורים וחיי תנועה

"ספר יזכור" לרוז'אן מטרתו להנציח את זכר קדושינו, אשר הושמדו בידי מרצחיו של היטלר במלחמת־העולם השנייה, האכזרית במלחמות. מן הראוי אפוא, שהכתיבה על רוז'אן תהיה קשורה בנושא טראגי זה. אולם אני, נתמזל מזלי ולא עברתי את התקופה הזאת ברוז'אן ולא חזיתי את מוראותיה מבשרי, כיוון שעליתי ארצה במאי 1938. לכן אוכל להעלות על הנייר זכרונות מעירי רק עד סמוך לפרוץ המלחמה והתחולל השואה, ובזה אתרום משלי להנצחתה.

כאשר הגיעה הידיעה על המלחמה, עבר רטט בלב כולנו כאן בארץ. חרדנו לגורל משפחותינו וקרובינו, וכן לגורל העיירה כולה, אשר היתה כה קרובה ללבנו. בחודשים הראשונים למלחמה נותק כל קשר עם רוז'אן. אחר־כך התחלנו לקבל ידיעות ואף מכתבים מבני המשפחה ומקרובים, שברובם נשארו בחיים אחרי הפלישה ההיטלריסטית לפולין ואשר הצליחו לברוח מהשטחים אשר הגרמנים שלטו בהם.

אז נודע לנו על הצרות והתלאות, שעברו על יקירינו ושהיו מנת־חלקם של כל תושבי רוז'אן. ידיעות מעטות אלה הספיקו לזעזענו עד עמקי הנפש. ומי יכול היה להעלות על הדעת, שכעבור כמה שנים תושמד יהדות פולין כולה, אותה יהדות תוססת, ערה ויקרה, על שפע ערכיה התרבותיים, החברתיים והכלכליים, על הנוער העצום ברוך האידיאלים הגדולים לעתיד יותר טוב בשביל עם ישראל בארצו.

העיר שלנו רוז'אן נספתה אף היא וגורלה היה כגורל המר של אלפי ערים ועיירות יהודיות ברחבי פולין. רק שרידים נשארו לפליטה. הם הגיעו אלינו ומהר נודע לנו על החורבן הגדול ועל השמדת יקירינו וקרובינו, אשר נפלו על קידוש־השם באשר יהודים היו. תהיה נפשם צרורה בצרור החיים בדורנו ובדורות הבאים לעד. נזכרם ונלמד את הלקח המר של השואה. לצערנו העמוק, העולם החופשי ועולם המחר עמדו מנגד ולא ניסו לעצור את הטבח בעם עתיק יומין ולמוד סבל. הם המשיכו את חייהם כאילו מאומה לא קרה, והפסוק של ביאליק משירו "בעיר ההרגה" נתקיים במלואו: "השמש זרחה, השיטה פרחה — והשוחט שחט." לפיכך מוטלת עלינו החובה לזכור ולהזכיר.

עברו כבר יותר משלושים שנה, עם כל־כך הרבה מאורעות ומלחמות, עד כי חלקם נתערבו ונטשטשו בזכרוני. אנסה לספר אחדים מזכרונותי, שאני זוכרם בבהירות.

בשנת 1914, לעת מלחמת־העולם הראשונה, נדדה משפחתי ועקרה לרוסיה הצארית. סבלנו רבות כפליטים, ידענו נגישות ופרעות הן מצד הצבא הלבן (הקונטררבולוציונרים) והן מצד כוחות המהפכה הבולשביסטית בשנת 1917. אחרי תלאות וטלטולים רבים חזרנו עם גמר המלחמה, בשנת 1920, לפולין ולעירנו רוז'אן.

בשנת 1926 נסחפתי בזרם החיים הפוליטיים, לתוך חבורה של נוער שנקראה ״דער גרינער קרייז״ (החוג הירוק), חטיבת־הנוער של מפלגת פועלי־ציון שמאל. אחרי זמן קצר נטשתי חוג זה והצטרפתי ל״החלוץ הצעיר״, אלא שגם בתנועה זו לא נשארתי זמן רב. כוח המשיכה בעיירה היה לתנועת ״השומר־הצעיר״, וגם אני נמשכתי אליה. בגיל שש־עשרה בערך נרשמתי כחבר בה, והייתי פעיל בתנועה זו עד עלייתי ארצה. אני זוכר שחברים רצו להניעני מחברות ב״השומר־הצעיר״ ודיברו על לבי: ״איך אתה יכול, בעצמך פועל ובן למשפחת פועלים, להצטרף לתנועה כזאת, שנמצאים בה בעיקר בני אמידים ועשירים?״

תנועת ״השומר־הצעיר״ היתה בתקופה זו ברוב פעולותיה תנועה צופית. היא עסקה בטיולים, ספורט, שירה וריקודים, וכן דאגה לגיבוש חברתי ויצירת קשר אמוציונלי במסגרת הקבוצה. מאידך גיסא היא טיפחה את רעיון הציונות הסוציאליסטית, שהדגש בה הושם על חיי שיתוף. לכן היתה המטרה הראשית של חינוכה החברתי־תרבותי העלייה לארץ והגשמה בקיבוץ.

סיבה נוספת למשיכתה של התנועה היתה נעוצה בקסמה החיצוני, בפעולותיה ובהופעתה. בקן ״השומר־הצעיר״ מצאנו חיים עליזים, חיי חברה תוססים ואושר נעורים, אחרי יום־עבודה קשה או אחרי יום־לימודים בבית־הספר.

הפעולה התרבותית היתה בלימוד הלשון העברית, שיחות עיוניות וחינוכיות, מסיבות לרגל החגים העבריים המקוריים. פעולות אלה הפיחו רוח־חיים בצעירים ועוררו התעניינות רבה. הן נהפכו לחוויות נעורים בלתי־נשכחות.

הדמות המרכזית בקן השומרי ברוז׳אן היה חברנו **אריה בוכנר** ז״ל. הוא היה הרוח החיה, המכוונת והמדרבנת, של הקן בעירנו, ופעל הרבה שנים ובלי לאות. סביבו התרכזו הרבה בני־נוער, מגיל בית־הספר העממי וכן בוגרים. גם נערים ונערות, אשר עבדו ביום בתור שכירים, מצאו את מקומם בתוך שורות ״השומר־הצעיר״. פעולתו המבורכת של אריה בוכנר, בעזרת חברים יותר צעירים וגם יותר מבוגרים, כמו **בנימין פרנקל** ז״ל, נתנה דחיפה

קבוצת ״שושנה״ של קן ״השומר הצעיר״ ב־1930, על רקע הנארב; ...אין הינטערגרונד דער נארעוו. רבקה שלונטשיק, גאָלדע מיידענבוים, מרים שלונטשיק, פריידע קאווה, צורה טשערווין, מלכה קערש, עטא ראזנבלום, חנה גאָגאָל (באמצע, אין מיטן).

קבוצת בוגרי "השומר הצעיר" ברוז'אן.
רחל גראדוביטש, גאָלדע מיידענבאום, ח. ש. קוואַרטאָוויטש, משה מרגוליס, ל. פיעפש, יצחק סנדורוביץ,
ח. פריימאן, א. וויגאָדא, ש. פריימאן, בנימין כראָבאָטעק,
צבי שלונטשיק, אסה רוזנבלום, נ. שאפראנוביץ.

לגידול מהיר והתפתחות עצומה של הקן השומרי בעירנו, ובמרוצת הזמן נהיה "השומר־הצעיר" לתנועה הגדולה ביותר ברוז'אן.

מובן שהיו עוד תנועות־נוער ומפלגות ציוניות־סוציאליסטיות, אשר גם הן תרמו את חלקן המבורך לדמות עירנו ולהתפתחות הנוער שלה. כולן ביחד הפכו את רוז'אן לעיר תוססת, בעלת תרבות ורוח לאומית.

בבית משפחת בוכנר, שניצב במרכז העיר פינת רחוב וורשבסקה, שכן הקן של "השומר־הצעיר" במשך שנים רבות. בבית זה התרכזו כל הפעולות של הקן וממנו התנהלו כל המפעלים למען ארץ־ישראל, כגון המפעלים השונים למען הקרן־הקיימת, קרן־היסוד, הליגה למען א"י העובדת, "החלוץ". וכן יצאו מבית זה היוזמות להופעות תרבותיות שונות, תיאטרון, נשפי ריקודים, הרצאות על נושאים פוליטיים וספרותיים. בו שכנה גם ספרייה, גדולה יחסית. אפשר לומר, כי בית זה היה מרכז העצבים של כל הפעולות הללו. עשרות בני־נוער מצאו בבית זה עניין רב ורקמו בו את חלומותיהם על עתידם בהגשמה ציונית חלוצית. תמיד בקעה ממנו שירה והשרתה רוח ארץ־ישראלית על העיירה.

וזוכר אני במיוחד את ל"ג בעומר, החג הלאומי היפה. אותו יום היתה העיירה מתרוקנת מהנוער. כל חברי הקן היו יוצאים ליום שלם לבלות בחיק הטבע, ביער שבקירבת העיר. היו צועדים בסך, בשירה, וקול החצוצרה שליוותה את הצועדים חדרה לכל בתי העיר. ולפנות ערב, כשהיינו חוזרים עליזים וגאים ושיכורי־חוויות, היו תושבי העיר מקבלים אותנו במחיאות־כפיים סוערות. למרות התנגדות הרבה הורים, כולם ראו בנו את הדור של התחדשות העם, דור ההגשמה של החלום הציוני.

קבוצת ראשוני "השומר הצעיר" ברוז'אן עם בנימין פרנקל.
פון די ערשטע "השומר הצעיר" אין רוזשאן, צווישן זיי בנימין פרנקל.

חיינו את פעולות התנועה וערכיה באינטנסיביות רבה. כל אחד מאתנו ידע, כי חיינו ברוז'אן הם בני חלוף, ואילו העתיד צפון באידיאלים של התנועה. זה היה צו השעה בכל התנועות, שכן הנוער היהודי ברובו ראה נכוחה את המצב והרגיש מה עומד להתרחש. האנטישמיות הפולנית היתה חשופה לעין כול, וכל אחד יכול היה להרגיש מה צפוי ליהדות פולין. חבל רק שחלק גדול מהיהודים לא העריך כראוי את מטרות התנועה הציונית כפתרון לשאלה היהודית בגולה.

בשנת 1933, כשהיטלר חגג את נצחונו אחרי הבחירות בגרמניה, הרגשנו ביתר שאת מה מתרגש לבוא עלינו. אבל דוקא בשנה זו התחולל משבר בתוך התנועה הציונית־חלוצית. אנגליה, ארץ המנדט על פלשתינה (א"י), קיצצה את העלייה וצימצמה את סיכוייה. הבעיה הערבית־יהודית החלה נותנת אותותיה. הערבים בארץ המשיכו בפעולות טרור על ישובים והתנכלו בדרכים. המצב מבחינה פוליטית וכלכלית נעשה גרוע. וכל זה השפיע על התנועות בגולה. התחילה נשירה חזקה מהשורות הציוניות, והאכזבה היתה מנת־חלקם של הרבה חברים. התנועה נחלשה ורבים עזבו את ריכוזי ההכשרה.

בכל זאת נשארו בקן שלנו ברוז'אן לא מעט נאמנים שהמשיכו בדרך עד להגשמת החלום — העלייה לארץ. ועל כך יש להודות לחברנו חיים פרל ז"ל, שהיה ממייסדי הקן ברוז'אן והדמות המרכזית בו במשך שנים. (הוא היה בארץ מיוזמי ארגון יוצאי רוז'אן, ונפטר בתל־אביב בשנת 1942 בדמי ימיו.) עבדתי במחיצתו תקופה מסוימת. פעלנו יחד בניהול הקן עד עלייתו ארצה בשנת 1934. חיים היה אדם אציל־נפש, חברי ואדיב, בעל אופי חזק ולב טוב, ואהוב על משפחתו ועל הכול.

גדוד בוגרי "השומר הצעיר" ברוז'אן.

השנה האחרונה לפני עלייתי ארצה היתה קשה מאוד. אנטישמיות גלויה וברוטלית השתוללה ברוז'אן. הבריונים לא נתנו מנוח ליהודי העיר, בעיקר בלילות ובימי ראשון בשבוע. בימי שוק ויריד היו הופכים את הדוכנים של היהודים על סחורותיהם, ולא אחת גם הרביצו מכות. בערבי יום ראשון היה פחד לעבור ברחובות העיר. חיילי הפודחורונז'ובקה (בית־ספר לקצינים) שנשארו בעיר היו מסתובבים ברחובות שיכורים ורודפים אחרי יהודים שהעזו לצאת מבתיהם. לא פעם שמעת, בהיותך בבית, צעקות וקריאות לעזרה, להצלה. אבל אף אחד לא יצא כדי לעזור ולהגן. זו היתה הרגשה של חוסר־אונים מדכא. בלב קינן כאב צורב, אולם איש לא העלה על הדעת, כי זה כאין־וכאפס לעומת מה שהגורל צופן בחובו ליהדות פולין וליהודי אירופה כולה.

עם עלייתי ארצה נשאר הקן בניהולו של **אפרים בן־דור (בנדר)**, שעבדתי אתו ביחד תקופה ממושכת, לאחר שנקרא לפעולה בקן מההכשרה.

עזבתי את הבית ואת המשפחה, יצאתי את העיירה כמעט בסתר, והצלחתי לעלות ארצה. הרבה זכרונות וחוויות נחרתו בלבי. עד היום לא שכחתים ולא אשכחם כל ימי חיי. אזכור את הנוער היפה שהושמד ולא זכה להגיע עד הלום, את היהודים שחיו ברוז'אן ספוגי מסורת ותרבות יהודית, את תקופת הנעורים התוססת בקן השומרי, את הנוף המקסים לאורך הנהר, כל הנוף המרהיב שהרבינו להתפלא ממנו.

על כל זכרונותינו היפים מעיב צל קודר, שחור משחור — גורלם הטראגי של אחינו ואחיותינו, יהודי עיירתנו ויהודי פולין כולה. הלב דואב אצל כל אחד מאתנו על בני משפחתו ועל יהודי רוז'אן כולם, שיחד עמהם חיינו שנים רבות ופעלנו למען המטרה המשותפת, והם לא זכו לעלות. יהי זכרם ברוך לנצח!

לינקע פועלי־ציון אין רוזשאַן

ס'איז שווער פעסטצושטעלן, ווען די לינקע פועלי־ציון־פאַרטיי אין רוזשאַן איז געגרינדעט געוואָרן. עס איז אָבער קלאָר, אַז אין 1917 איז שוין געווען אַ גרויסע גרופּע חברים, וואָס האָבן זיך גערופן פועלי־ציון. דאָס זיינען געווען: **מאָטל זאַמעק (ארמוני), יוסל־מאיר שמעציכאָווסקי, שיע בזשאַזע, ברוך זשעפּקע, יצחק בענדער, מרדכי לאָסקע א. א.**

אין 1918 קומט פאָר די ערשטע פועלי־ציון קאָנפערענץ אין וואַרשע און מאָטל זאַמעק פאָרט אַלס דעלעגאַט פון רוזשאַן. דאָרט האָט זיך מאָטל געטראָפן מיט דעם חבר שאול אַמסטערדאַם און באַשלאָסן עולה צו קיין ארץ־ישראל. דאָס איז געווען אַ לעבעדיקער באַווייז ווההין אונדזער פאַרטיי פירט.

די קאָנפערענץ האָט געגעבן אַ שטויס פאָרויס. זי האָט פאַרברייטערט און אינטענסיפיצירט איר טעטיקייט. עס טרעטן אַריין אין איר אַ סך נייע חברים. עס וואַקסט דער אַקטיוו. ס'זענען טעטיק: **נתן זשעפּקע, יחזקאל געלטשינסקי, לייזער ביילים, שיע בזשאַזע, אלתר פראַיז, עטקע בענדער, שמואל בזשאַזע, ציפּקע מלאַך, פייבל וואַפּניאַזש, די ברידער גראַלע, ליבע בזשאַזע** או"וו.

דער לאָקאַל פאַרנעמט דאַן אַ גאַנצן שטאָק ביי **מענדל רושיניאַק**. דאַן ווערט אויך געגרינדעט די ביבליאָטעק און עס ווערט געפירט אַ ברייטע קולטורעלע און פּאָליטישע טעטיקייט. דאָס געפעלט נישט דעם פּוילישן רעזשים, און ווי נאָר ס'קומט אַ נייער פּאָליציי־קאָמענדאַנט, געפינט מען אַ תרוץ, אַז עס איז נישטאָ פאַר אים אַ בעסערע וווינונג און מ'קאָנפיסקירט אונדזער לאָקאַל פאַר זיינעטוועגן. ס'האָט נישט געהאָלפן אונדזער פּראָטעסט און די אינטערווענץ פון אונדזער חבר, דער סיים־דעפּוטאַט **יצחק שיפּער**. מיר בלייבן אָן אַ לאָקאַל. די פּרוכטבאַרע, געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אונדזערע ווערט איבערגעריסן אויף אַ געוויסע צייט, ביז מיר גייען אַריבער אין לאָקאַל פון דער יוגנט און אין קליינעם קעלער־צימער האָבן געמוזט ווייטער פירן אונדזער אַרבעט.

אין יאָר 1920, ווען די פועלי־ציון־פאַרטייען אין דער וועלט האָבן זיך געשפּאָלטן, איז אין רוזשאַן קיין שפּאַלטונג נישט געווען. אַלע חברים זיינען געגאַנגען מיט די לינקע פועלי־ציון. אין דעם אַקטיוו קומען צו די יונגע חברים: **מאַשקע שולצער, נפתלי און אליהו ווילגאַטוויטש, משה בזשאַזע, חילקע וויגאַדע, בערל קערש, ש. נאַגל, רבקה מלאַך, נחמן יאַזשאַמבעק, שלמה שמיעטשיכאָווסקי, משה פּרענקעל, ברכה פלאַטקע און וועלוול פעלד־מאַרק**. די יוגנט אָרגאַניזאַציע איז זיך ווידער צעוואַקסן און מ'האָט זיך מיט איר גערעכנט אין די פאַרטיי־קרייזן פון דער געגנט.

אין דעם זעלבן יאָר גרינדן מיר דעם דראַמאַטישן קרייז. ס'קומט צו אַ וויכטיקער פאַר־

טיפוּנגס און אויפקלערונגס אָרגאַן. דורך דעם דראַמ־קרייז באַקענען זיך מענטשן פון שטאָט, מענטשן פון אַ גאַנץ יאָר, מיט פּאָליטיש־ליטעראַרישע טעמען און מיט געזעל־שאַפט־מענטשלעכע פּראָבלעמען. חברים שפּילן טעאַטער. עס נעמען אָנטייל אין קרייז: **אַלטער לויפער, מאיר ראָזן, מאַניע מוזעס, נתן זשעפּקע, חצקל געלטשינסקי, עטקע בענדער, פוּלקע לעוואַנדע** און אַנדערע.

כמעט יעדן מוצאי יום־טוב, יעדעס האַלב־יאָר, ווערט געשפּילט אַ נייע פּיעסע, פון וועלכע איך געדענק: "מאָטקע גנב", "דער דאָרפס יונג", "פּאָר אונדזער גלויבן" "מישקע ציגאַניאַק", "די זיבן געהאַנגענע" א. א.

אין יאָר 1925 קומט זרובבל "מיט דער באָרד" צו אונדז. יידן קומען אים הערן און אויך זען אַ ייד מיט אַ באָרד און אָן אַ היטל. זיינע רעפעראַטן מאַכן אַ געוואַלטיקן איינדרוק און גיבן אַ שטויס פאָרויס אונדזער טעטיקייט. יעדן פרייטיק צו נאַכט קומען פאָר לעקציעס איבער פּאָליטיש ליטעראַרישע טעמען. ס'רעפערירן די וויכטיקסטע חברים פון דער צענ־טראַלע. עס רעפערירן אויך אונדזערע חברים **יצחק בענדער** און **נתן זשעפּקע**. די לעקציעס ציען צו אַ מענגע סימפּאַטיקער.

אין יאָר 1926 וואַקסט אונדזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע. רעלאַטיוו צו רוזשאַן ווערט זי אַ מאַסן־באַוועגונג פאַר אַרבעטער יוגנט. דריי קרייזן שאַפן זיך. אין די קרייזן לערנט **נפתלי ווילגאַוויטש** פּאָליטישע עקאָנאָמיע, **לייזער ביילים** — באַראַכאָווס קלאַסן אינטערעסן

קבוצת פועלי־ציון שמאל ראשונה ברוז׳אן.
די ערשטע גרופּע פון די לינקע פועלי־ציון אין רוזשאַן.
מלכה זשעלאזנע, אלטער סמאָלינסקי, עטקע בענדער, יצחק בענדער, עלקע בזשאָזא, שמעון שטאָק, חנה רחל זשעפקא, נתן זשעפקא, לייזער ביילים; אלטער פראַץ, שמואל בזשאָזא, חיה שרה שטייפמאַן, יהודה טיבערג (פון ווארשע), איטקע מארמלשטיין, ישראל מרדכי לאסקע, חאצקל געלטשינסקי, צ׳יפּע מאלאך; חנה־שרה בערמאַן, שיע בזשאָזא, מאניע מאָזעס, ישראל שולצער, חנה ראַגאָזא; חאצקל זילבערבערג, ליבע בזשאָזא

קבוצת חברים צעירים של פועלי־ציון שמאל, 1922.
א גרופּע יוגנט חברים פון די לינקע פועלי־ציון אין יאָר 1922.
שמילע בזשאָזא, אליהו ווילגאָוויטש, ליפּסער, בערל וויגאָדא, ישראל שעלונטשיק, שלמה דאָבזשעלאָווסקי ; בערל קערש, בערל פיזמאַן, משה בזשאָזא, הילקע וויגאָדא, וועלוול פעלדמארק.

און נאַציאָנאַלע פראַגן, **פייגע פּאַזישצקיקע** — היסטאָרישער מאַטעריאַליזם. **הערשל גרינשפּאַן** קומט יעדעס מאָל פון דלוגאָשיאַדלע און לערנט מיט דער יוגנט וועגן מאַרקס ״קאַפּיטאַל״.

די יוגנט מאַכט אויספלוגן און באַגעגענישן מיט אָרגאַניזאַציעס פון אַנדערע שטעט. די צווישן־שטעטישע טעטיקייט פאַרברייטערט האָריזאָנטן און וועקט אין די יוגנטלעכע דעם דראַנג נאָך נייקייט, פילפאָרביקייט און פּראָבלעמאַטיק.

אין יאָר 1928 הייבן מיר אָן מיט אָוונט־קורסן. מ׳מוז זיין רעגיסטרירט ביי דער רעגירונג און מ׳גיט אָן אַלס פאַראַנטוואָרטלעכע פאַר זיי די חברים **משה פרענקל** און **אברהם געלטשינסקי**. די דערעפענונג פון די אָוונט־קורסן ווערט געפייערט מיט דער באַטייליקונג פון דער צענטראַלע און **ד״ר אייזנשטאַט** אַנוועזנהייט. דער אָוונט גיט צו דעם טאָג אַ באַזונדערע ווערטפולקייט און יום־טוב. **ברוך רינג**, דער דירעקטאָר פון דער יידיש־פּוילישער פאָלקס־שול אין רוזשאַן, אַנגאַזשירט זיך אינגאַנצן צו דעם צוועק. ער שטעלט צו דעם פאַרפיגונג פון די קורסן דעם שול לאָקאַל און באַצאָלט דערפאַר טייער, שפּעטער מיט אַ שטיקל צייט. לערערס זענען: **רינג, זעמעל, ראַטבלאַט**, דער מעדיצין דאָקטאָר אונדזערער, **ד״ר אַפּנאַס, הערשל גרינשפּאַן** און דער לערער **דינאַוויטש**, וועלכער איז ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט געוואָרן דערצו פון זאַמבראָוו.

מיר האָבן זיך באַמיט אויסצוּוואָרצלען דעם אַנאַלפאַבעטיזם. די יוגנט באַטייליקט זיך מיט טיפן אינטערעס אין די קורסן. מיר נעמען נישט קיין אָפּצאָל. דער קליינער בודזשעט ווערט געדעקט מיט דער איינקונפט פון דראַמ.־קרייז.

צוויי יאָר זיינען די אָוונט־קורסן געוועזן טעטיק, און נישט איין יוגנטלעכער אין רוזשאַן

האָט געהאַט זיי צו פאַרדאַנקען דאָס ביסל קולטור וואָס ער האָט געגאָסן פון זיי, און אַמאָל אויך עפּעס מער פון דעם. אָבער ווידער האָט דער פויליש־פאַשיסטישער רעזשים נישט געקאָנט פאַרטראָגן די ליכט און באַוווסטזיין, וואָס מיר ברענגען אַריין צווישן די מאַסן, און די קורסן ווערן דערקלערט אין גאַנץ פוילן אַלס אומלעגאַלע. אונדזער ליבער און וויכטיקער חבר ד״ר אייזנשטאַט ווערט דעפּאָרטירט פון פוילן און שמאַכט שפּעטער אין די רוסישע תפיסה׳ס.

צו דער צייט וואַקסט די ביבליאָטעק. יוגנט, וואָס האָט נישט געקאָנט לייענען, הויבט איצט אָן לייענען און שלינגט ביכער. העכער 100 לייענער בייטן ביכער. העכער 1000 ביכער, פון די נייעסטע און וויכטיקסטע, ציילט די ביבליאָטעק.

דאָ העלפט אונדז דער פאַרוואַלטער פון דער שולע ברוך רינג. ער איז נישט קיין חבר אין אונדזער פּאַרטיי, אָבער ער שאַצט אָפּ אונדזער אַרבעט און איז זיך מוסר נפש פאַר איר.

אין יאָר 1930 קומט פאַר אַ גרויסע עפנטלעכע דיסקוסיע נאָכן רעפעראַט פון חבר **נתן בוקסבוים,** און פריינט רינג טרעט אַרויס מיט אַ פאַרטיידיקונג פון קאָמו־ניזם. אויף צומאָרגנס ווערט ער אַרעסטירט און אָפּגעזאָגט פון פּאָסטן צוזאַמען מיט זיין פרוי. דעם זעלבן טאָג ווערן אויך אַרעסטירט פאַר מסוכנער אויפקלערונגס־אַרבעט **שמואל ראָגאָזין, מאיר ראָזנבערג** און איך, וואָס כ׳האָב אָנגעפירט מיט דעם דיסקוסיע אָוונט.

צוויי אַ זייגער ביינאַכט האָט מען אונדז אָנגעהויבן צו פאַרשן. דאָס האָט געדויערט ביז אינדערפרי. מאיר ראָזנבערג האָט מען לאַנג געפאָרשט און ווען מען האָט אים אַריינ־

נוער בורוכוב של פועלי־ציון שמאל ברוז׳אן.
באראכאוו יוגנט פון די לינקע פועלי־ציון אין רוזשאן.
לייבקע זשעפּקא, משה בורשטין, פולקע שעלונטשיק, לייזער בייליס, משה ניימאן, יודל יאזשאָמבעק, משה יאזשאָמבעק, חנה־שרה לאסקע, שיינע־רבקה זשעפּקא, שיינע זשעפּקא, דבורה וויגאָדא, ליבע וויגאָדא, שרה פינקלשטיין, זלמן־דויד זשעפּקא, לייבקע זשעפּקא, דויד פראץ, נתן וויגאָדא, פייגע מלאך, שרה גרושקא, משה מלאך, מזעס־מאיר בודא, משה ניימאן, יחיאל באראן, פיען חיים בורשטין, חילקע וויגאָדא, חינטשע קרעדא, זעליג שעלונטשיק, סענדער מלאך, יוסל פיען.

כינוס חברת שיעורי־ערב של רוזשאנאים במאקוב, 1927, בהשתתפות ד״ר ברוך אייזנשטאט מוורשה.
א צוזאמענפאר פון דער געזעלשאפט אוונט־קורסן פון רוזשאנער אין מאקאוו, 1927, מיט דער באטייליגונג פון ד״ר ברוך אייזנשטאט פון ווארשע.

געבראכט צוריק אין דער צעלע, איז ער געווען שרעקלעך צעשלאגן. מיר האבן נישט געגלויבט, אז ער וועט נאך לעבן.

אין דער צייט וואס מיר זיינען געזעסן אין דער טורמע האט די פרוי רינג, וואס איז געווען א לערערין אין דער שולע, ארגאניזירט א דעמאנסטראציע פון די שילער מיט פלאקאטן, ווו די רעגירונג ווערט אויפגעפאדערט צו באפרייען רינגען, ווייל די קינדער לערנען נישט אן אים.

דא האט זיך אנגעהויבן א שרעקלעך פייער. די ענדעקעס האבן געשריגן: ״מען נוצט אויס קינדער, אומשולדיקע צוקונפטיקע בירגער, צו פראטעסטן און פאר פאליטישע צוועקן, פאר העצע קעגן די רעגירונג! נישט שוויגן די יידן!״ אאז״וו. אבער דעם זעלבן טאג, נאך 36 שעה ארעסט, האט מען אונדז באפרייט. אין א פאר טעג ארום האט דער סטאראסטא פארארדנט אפצוזאגן דאס פארפאלק רינג פון זייערע פאסטנס.

פועלי־ציון אין רוזשאן איז געווען אקטיוו צו די סיים־וואלן. אונדזער געלונגענע אגי־טאציע אין די שטיבער האט אונדז תמיד געגעבן עטלעכע הונדערט שטימען. אונדזערע עפענטלעכע מיטינגען האבן אויך געבראכט סימפאטיקער. דער דערפאלג האט זיך אפגערופן אויך אויף די שטאט־ראט וואלן. אונדזער ליסטע האט באקומען 216 שטימען און ברוך זשעפקע, דער אקטיווער פועלי־ציוניסט, איז אריין אין שטאט־ראט. עס האט אויסגעפעלט א פאר צענדליק שטימען מיר זאלן אריינפירן נאך איין פארשטייער, וואס האט פיגורירט נאך אים, דער חבר **ישראל (סרולקע) שולצער**.

פאר די אכט יאר, וואס די לינקע פועלי־ציון זענען געווען פארטרעטן אין שטאט־ראט און זיך באטייליקט אין דער ארבעט פון פארשידענע קאמיסיעס, האבן מיר שטענדיק אין זינען געהאט און פארטיידיקט די אינטערעסן פון ארבעטער און יידישן פאלקס־מענטש.

אין יאר 1928 האט די לינקע פועלי־ציון פארטיי אין רוזשאן באשלאסן צו באוועגן

אירע חברים עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. ביי אַ צען חברים האָבן אויסגעפילט דעקלאַ־ראַציעס, ווי עס האָט זיך געפירט, צום פּאַלעסטינער אַמט. צווישן זיי: **נפתלי ווילגאָוויטש, משה פרענקעל, וועלוול פעלדמאַרק, משה מלאך, חיים בורשטין**, דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע.

לײדער האָט דער פּאַלעסטינע־אַמט אונדז אָפּגעזאָגט די סערטיפיקאַטן. די פּאַרטיי אין פּוילן האָט באַשלאָסן צו פאַרשטרייקן ביים אַמט אין וואַרשע און זעקס רוזשאַנער חברים האָבן אַנטייל גענומען אין דעם זיץ־שטרייק.

אָנפאַנג 1930 קומט פאָר אין וואַרשע די ערשטע פּראָ־פּאַלעסטינע קאָנפערענץ פון דער פּאַרטיי. די פּאַרטיי אין רוזשאַן פירט אַ געלונגענע פּראָפּאַגאַנדע און קריגט 150 שטימען, וועלכע גיבן אונדז דריי מאַנדאַטן: **נתן זשעפּקע, לייבקע זשעפּקע** און איך. (אינטערעסאַנט אַז די קאָנפערענץ איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין לאָקאַל פון וואַרשעווער שטאָט־ראָט.)

אין די דרייסיקער יאָרן, ווען אין פּוילן האָט געבושעוועט דער ווילדער אַנטיסעמיטיזם, מיט די פּאָגראָמען אין פשיטיק און בריסק, האָט דאָס אויך נישט אויסגעמיטן רוזשאַן. אין אַ געוויסן דינסטיק, אין אַ מאַרק־טאָג, האָבן באַוווּסטע אַנטיסעמיטן אויפגעהאָנגען אַ פּלאַקאַט מיט קידוש־לבנה אותיות: קויפט נישט ביי יידן!

אונדזער לאָקאַל איז דאַן געווען אין צענטער פון מאַרק, ביי מיעדזשינאָווסקין אין הויז. מיט דער איניציאַטיוו פון **אברהם געלטשינסקי** האָבן זיך אָרגאַניזירט אַ פּאָר חברים, צווישן זיי **שמילע ניימאַרק, בערל קערש**, די ברידער דאַן, און מיר האָבן דעם פּראָוואָקאַטאָרישן פּלאַקאַט אַרונטערגעריסן, די ווילדע שונאי־ישראל אין די אויגן. דאָס האָט אָפּגעשטעלט אויף אַ לאַנגע צייט די ענדעקישע טעטיקייט אין שטעטל.

דער אויסגעשפּראָכענער יידיש נאַציאָנאַלער טאָט אונדזערער האָט געבראַכט דערצו,

מיפגש של נוער בורוכוב מווישקוב עם חבריהם ברוז'אן, 1927.
אַ צוזאַמענטרעף פון ווישקאָווער און רוזשאַנער באָראָכאָוו יוגנט אין רוזשאַן. אין יאָר 1927.

קבוצת חברי פועלי־ציון שמאל.
יצחק בענדער, שלמה פלאנטשאק, שיע בזשאַזא, מרדכי לאסקע.

אַז פרוי מיעדזשינאַווסקי, אונדזער באַלעבאַסטע פון לאָקאַל, אַליין אַ גרויסע אַנטיסעמיטקע, האָט אונדז אויפגעפאָדערט צו פאַרלאָזן איר וווינונג.

דאַן האָט אונדזער פאַרטיי באַשלאָסן אויפבויען זיך אַן אייגענעם לאָקאַל. מיר האָבן באַלד באַקומען אַ פּלאַץ אויף דער פּאַטשט־גאַס און מיר האָבן אויסגעפירט אונדזער באַשלוס. חברים פון שטעטל און חברים פון מאַקאָוו, קראַסנאָשעלץ, גאָוואַראָווע און פּולטוסק האָבן זיך בייגעשטייערט מיט אַרבעט און געלט שפּענדן, און דער לאָקאַל איז אויפגעבויט געוואָרן: מיט אַ זאַל פאַר טעאַטער פון 200 זיץ־פּלעצער, מיט אַ בינע און אַ צימער פאַר דער ביבליאָטעק און אַ באַזונדערן אָפּטייל פאַר זיצונגען.

העכער אַ יאָר האָט געדויערט דאָס בויען פון אַזוי געראָפענעם באַראַכאָוו־צענטער אין רוזשאַן. דאָס איז געווען אַ יאָר פון מי, אינהאַלט און שאַפונגס־פרייד. און עס האָט זיך געלוינט די מי! דער לאָקאַל איז געווען אַ היים פאַר יוגנט און חברים. אין לאָקאַל איז דער יידישער מענטש אין רוזשאַן געקומען און געפונען אַן אינהאַלט פאַר זיינע טרוימען און אַ שטיץ־פּונקט פאַר זיינע שווערע פאַלקס־ספקות. דער אייגנגעבויטער בנין איז געווען אַ סימבאָל פון וואָס קאָלעקטיווער ווילן קאָן אויפטאָן. אויך חלומות האָבן זיך אַרויס־געוויזן מער נאָענט צו זייער פאַרווירקלעכונג.

אונדזער לינקע פּועלי־ציון פאַרטיי אין רוזשאַן איז אין יענע צייטן געווען אַ טרעגער

פון קולטור און האָפענונג פאַר דעם רוזשאנער פאָלקס־מענטש און א שטיץ־פונקט פאַר דער טרוימענדיקער אַרבעטער יוגנט אין שטאָט. זי איז געווען אַ פּאַרטיי וואָס איז ווערט צו געדענקען.

אין יאָר 1934, ווען איך האָב געענדיקט מיין מיליטער דינסט, האָב איך באַשלאָסן, אַז איך דאַרף עולה זיין קיין ארץ־ישראל. און כ׳האָב מיין חלום פאַרווירקלעכט.

טויזנטער קילאָמעטער פון מיין היים האָב איך אויפגענומען יעדע ידיעה מיט פרייד ווען די נצחונות פון דער טעטיקייט אין אונדזער שטעטל אויף אַלע געביטן. ביז עס איז געקומען היטלער און האָט פאַרניכטעט אַלץ, וואָס מיר האָבן מיט אזוי פיל מי אויפגעבויט.

שמואל ראָזענבערג ז״ל / קאַנאַדע

צעירי־ציון אין רוזשאַן

כ׳האָב זעער ווייניק פאַרבראַכט אין רוזשאַן, אָבער דאָס ביסל יאָרן וואָס כ׳האָב מיטגעמאַכט דאָרט זענען געווען יאָרן פון אינטענסיווער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, וועלכע האָבן יאָרנלאַנג געשפּייזט מיין גייסט און צוגעגעבן אינהאַלט אין לעבן.

ביז 1918 האָב איך געוואַנדערט אין די ישיבות פון ראַדזימין, נאָווארדיק, כאַרקאָוו און טשערניגאָוו. כ׳האָב געלערנט צו זוכן דעם מענטש אין אייגענעם איך, אָדער, ווי דאָס האָט געהייסן אין נאָווארדיק, געלערנט אַרויסברייינגען פון טיפעניש פון אייגענעם איך די אַלע גייסטיקע וועלטן, וואָס זענען אין אים פאַרבאָרגן. איך דערמאָן דאָס, ווייל דורך נאָווארדיקער מוסר האָב איך פאַרוואַנדערט אין די לאַבירינטן פון מענטשליכן און יידישן פּיין און געוואָרן אָנגעשטעקט מיט וועלט־שמערץ און יידן־וויי. אַזוי אַז קומענדיק קיין רוזשאַן האָב איך נישט געקאָנט געפינען מיין רו, ביז כ׳האָב זיך געזען אין מיטן פון אַ פּאָליטיש־געזעלשאַפטליכן געראַנגל און אינגאַנצן אַבסאָרבירט געוואָרן מיט אים.

ווען כ׳בין געקומען צוריק אהיים, האָט מיין שטעטל געברויזט. פון איין זייט איז די יידישע געזעלשאַפט אָנגעגאַנגען מיט איר טראַדיציאָנעלן לעבן — תפלה, שבת, בית־מדרש; פון דער אַנדערע זייט האָט יוגנט זיך געריסן צו נייע האָריזאָנטן און געוואָלט פאַרמיידן דעם טיפן אָפּגרונט, וועלכער האָט, לויט זייער טיפער און ריכטיקער אינטואיציע, דערוואַרט דאָס יידישע פאָלק, און רוזשאַן בתוכו.

אין אָנפאַנג האָב איך נאָך געמיינט, אַז כ׳וועל זיך פאַרשליסן אין די דלת־אמות פון לערנען און אַז מוסר וועט מיך ראַטעווען אָדער דערלייכטערן מיינע ראַנגלעניש. כ׳האָב ווייטער געלערנט, אליין, אין בית־מדרש, געטובלט אין די טיפענישן פון ״חובת הלבבות״ און ״מורה נבוכים״, אָבער מיין רו נישט געפונען. ביז איך בין אריין אין די צעירי־ציון און זיך אַ ריס געטון אין אַ גאַנץ אַנדערע ריכטונג.

ס׳איז אינטערעסאַנט אונטערצושטרייכן, אַז צוויי יאָר איידער דער אָפיציעלער שפּאַלטונג פון דער פועלי־ציון פּאַרטיי האָט רוזשאַן דאָס דורכגעמאַכט ביי זיך, אַ זאַך וואָס זאָגט עדות אויף אינטענסיווער אידעאישער טעטיקייט פון רוזשאַנער יוגנט. מיטן אויפשטעלן פון דער צעירי־ציון פּאַרטיי האָבן מיר אויסגעפילט דעם וואַקום, וואָס האָט זיך געשאַפן מיט דער אַציוניסטישער ווענדונג פון די לינקע פועלי־ציון. מיט דער אָפּווייכונג פון ציוניזם האָבן זיי מפקיר געווען די אַרבעטס מענטשן, וועלכע האָבן געזוכט אַ סינטעזע פון נאַציאָנאַלער יידישקייט און אַרבעטער רעאַל־פּאָליטיק. מיר האָבן זיי צוריק אומגעקערט זייער גלויבן. מיר האָבן אויך אַריינגעגעבן דראַנג און לוסט אין דער אָפּגעשוואַכטער בלאַסער ציוניסטישער טעטיקייט אין שטאָט, ווייל די ציוניסטישע באַוועגונג איז דאַן אויסגעשטאַנען אַ טיפן קריזיס.

דעם ערשטן בלימל־טאָג פאַרן קרן־הקימת האָבן מיר, צעירי־ציון, דורכגעפירט. צעירי־ציון האָט די ערשטע גענומען ברייננגען רעדנערס פון אויסן. אונדזער אויפקלערונגס־אַרבעט האָט זיך פאַרברייטערט און מיר האָבן געמוזט אָנקומען צו אויסערליכע קרעפטן. אויסער דעם וואָס מיר האָבן גענאָסן פון די אינהאַלטספולע רעפעראַטן, האָט מען אין

ב״יום פרח״ למען הקק״ל.
אין אַ בלימל טאָג פאַרן קרן־קימת.
שמואל ראָזנבערג, ראובן דאָמב

שטאָט געפונען א נייעם אינהאַלט און אַנהאַלט. ס׳איז געוואָרן ממש א נויטווענדיקייט אויסהערן פון מאָל צו מאָל אַ רעדנער און וויסן, אַז דאָס פאָלק זוכט נייע וועגן פון גאולה און ס׳איז דאָ נישט נאָר דער טראַדיציאַנעלער וועג פון אמונת־ישראל און בית־מדרש.

מיר האָבן געהאָלפן פאַררייכערן די ביבליאָטעק און פאַרשפרייטן קולטור. מ׳האָט געקויפט נייע ביכער, געגעבן אַ ריכטונג דעם ביכער אויסוואַל און געזוכט וועגן צו מער ברייטערע קרייזן פון לעזער.

דורך דער ביבליאָטעק האָט זיך דערוועקט דער ווילן מער צו פאַרשפרייטן די ליטע־ראַטור אַליין און די פּראָבלעמען וועלכע זי וועקט אויף. אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן זיך אָפּגעבן מיט שפּילן טעאַטער. ווי אין יעדן שטעטל האָט דאָס פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ, הגם ס׳איז געווען פאַרבונדן מיט אומגעהויערע שוועריקייטן. די שוישפּילער זענען מיר אַליין געווען. וואָכנלאַנג האָבן מיר געחזרט די ראָלן, געמאַכט רעפּעטיציעס, געמאַ־טערט זיך מיטן צופּאַסן זיך צו דעם טיפּ. און ווען אַלץ איז שוין געווען פאַרטיק, האָט מען ערשט דערזען, אַז ס׳איז נישטאָ ווו צו שפּילן. רוזשאַן האָט קיין זאַל נישט געהאַט. זי האָט זיך נישט געריכט אויף אַזאַ אַנשיקעניש ווי שפּילן טעאַטער. האָט מען טאַקע געמוזט זיך גוט אָנהאָרעווען, ביז מ׳האָט צוגעפּאַסט דעם ״זאַל״ פאַר דעם ״שטיק״ — אָבער מ׳האָט געשפּילט!

אין 1922, ווען איך בין אָוועק קיין קובע, איז אין רוזשאַן געווען אַ גוטע קולטור טע־טיקייט מיט אַ שיינער דענקענדיקער יוגנט. דאָס געזעגנען זיך מיט שטעטל איז מיר נישט לייכט אָנגעקומען. און נאָך שווערער איז מיר געווען דאָס אַרויסרייסן זיך פון דער ברויזנדער יוגנט־טעטיקייט אין רוזשאַן.

אין 1924, קומענדיק צוריק קיין רוזשאַן, האָב איך געהאַט אַ באַזונדערע סאַטיספאַקציע געפינענדיק די יוגנט פול מיט האָפענונג, פרייד און אינהאַלט. דאַן איז שוין געווען אַ שטאַרקע ״השומר־הצעיר״ באַוועגונג און אַנדערע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. ס׳איז שוין אויך אָנגעגאַנגען אַ קאַמף צווישן די דורות, צווישן פאָטערס און קינדער. כ׳געדענק, אַ בעל־דרשן איז אַמאָל געקומען פון אגודת־ישראל און געהאַלטן אַ שרעקליכע העץ־רעדע געגן ציוניזם. ער האָט זיך באַזירט אויף ציטאַטן פון גמרא, ווי זייער שטייגער איז שטענדיק. דאָס האָט מיך גאָר אויפגעבראַכט. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז דוקא איך, אַ געוועזענער ישיבה־בחור, מוז אים ענטפערן. בין איך אַרויף אויפן בעלעמער און אים אָפּגעוואָרפן אַלע זיינע אויספירונגען (ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין וואָלן צום סיים). איז מיין טאַטע צוגע־גאַנגען צו מיר און פאַר אלע אין די אויגן מיר אַראָפּגעלאָזט אַ פּאַטש אויפן פּנים. איך האָב געוווּסט, אַז פון מיין אויפטריט האָט ער דוקא הנאה, אָבער דעם פּאַטש האָט ער געמוזט מיר געבן, ווייל פאָטער־זין־קאַמף האָט עס פון אים געפאָדערט.

די צעירי־ציון באַוועגונג אין רוזשאַן האָט געציילט ביי אַ פופציק מיטגלידער. אין דעם ערשטן ועד זענען געווען **חיים גערווער, אברהם דאַזנבערג, גרשון ראָזנבלום** און אַנדערע, וועמענס נעמען, ליידער, קאָן איך מיר נישט דערמאָנען.

כ׳בין זיכער אַז נישט נאָר מיר, צעירי־ציון, האָבן געפילט אַ הייסע פאַרבינדונג צו רוזשאַן, נאָר דאָס גאַנצע יוגנט, וואָס איז אין שטעטל געבאָרן געוואָרן אָדער דאָרט אויפ־געוואַקסן. אין אירע געסלעך האָבן מיר געוווּמלט, אין אירע שיינע לאָנקעס ארום אונטער די קאַשאַרן האָבן מיר שפּאַצירט, געטרוימט און גענאָסן די זיסקייט פון יוגנט־לעבן. און איצט, אַז מיר דערמאָנען זיך יענע יאָרן, שטייען פאַר אונדזערע אויגן מיט באַזונדערער

ליבשאַפט די אָרעמע שטיבלעך מיט זייער זיסער משפחה וואַרעמקייט. דאָס איז דער ליבער טייערער הינטערגרונד פאַר דער טעטיקייט פון די צעירי־ציון און אַנדערע באַוועגונגען און פּאַרטייען אין רוזשאַן.

אריה בוכנר ז״ל

״השומר־הצעיר״ בעיירתנו

עיירה קטנה, ובניה כמהים לאור, להשכלה, ליציאה מן החיים האפורים והמשעממים, חיים ללא תכלית. מי שראה יום־יום את הצעירים ברוז׳אן המסתובבים בשוק, מתבדחים על חשבון עצמם, לועגים איש לרעהו, ללא סיכויים כלשהם לצאת מהמעגל שסגר עליהם, מרוחקים מכל מרכז תרבותי — הוא יבין מה נתן ״השומר־הצעיר״ לילדי העיירה ולצעיריה.

היו בעיירה צופים (סקאוטן), אבל רק לילדים הנוצרים. היו תהלוכות בחגים הלאומיים והדתיים, אבל רק של הנוצרים. הנוער היהודי עמד מן הצד והסתכל בקנאה בנערים הפולניים, עמד כעני בפתח חתונה עשירה אבל זרה וסגורה בפניו. נדמה היה, כי השמש לעולם לא תזרח לאלה שנדונו לניוון בעיירה הענייה, שרק בודדים, כמספר אצבעות יד אחת, הצליחו לחמוק ממנה לעולם הגדול ולטעום מטעמה של העיר הגדולה ולרכוש השכלה בבית־ספר תיכון ולהתבשם מתרבות אירופה.

והנה חדרה קרן אור לעיירה והאירה אותה באור של מחר טוב יותר, הציפה אותה כיסופים לגאולה. לפתע התגלעו כל הכוחות הכמוסים והגנוזים בנוער היהודי שבעיירה הקטנה, והם באו לידי ביטוי הודות לתנועת ״השומר־הצעיר״. אמנם היו נסיונות של הקמת תנועות נוער גם לפני כן. תקופה קצרה היתה אגודה בשם ״עבריה״, אחרי זה — ״הרצליה״. אבל אלה לא החזיקו מעמד. מעטים זוכרים בכלל, שהיו קיימות אגודות והסתדרויות כאלה בעיירתנו. ורק ״השומר־הצעיר״ הוא שהיכה שורשים ברוז׳אן והביא להתעוררות לאומית־סוציאליסטית, שלא היתה קיימת לפני זה.

מיטב הנוער, וביניהם הבודדים שלמדו בבתי־ספר על־יסודיים מחוץ לעיירה (ברוז׳אן היה אז רק בית־ספר יסודי), היו בין מקימי קן ״השומר־הצעיר״ בעיירה. שֵׁמע הקן הגיע לכל בתי העיירה וילדים רבים, וכן נערים ונערות, החלו לנהור אלינו. מן הקן נשמעו צלילים של שיר עברי, צחוק בריא ושמחה אמיתית. כבמטה קסם נהפכו נערים ונערות, שלא ידעו הרבה על הנעשה מחוץ לתחומם, לחובקי זרועות עולם.

התחילה התעניינות בשטחים שונים — צופיות, טיולים, עזרה ראשונה; ומדעים שונים — אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, אסטרונומיה ועוד. הוקמו קורסים אינטנסיביים לעברית, למתחילים ולמתקדמים, ואחרי זמן לא רב היו בקן קבוצות, שאפשר היה בהן לנהל שיחה בעברית. הוקמה ספרייה, שהיתה הגדולה ביותר בעיירה, ובה ספרים בשלוש שפות: עברית, יידיש ופולנית. רבים היו הספרים שנתקבלו במתנה מתורמים שונים. היו בספרייה ספרים רבים בשפה הפולנית, שנתרמו לספרייתנו על־ידי **יאנוש קורצ׳אק**, המחנך היהודי הנודע, ההומניסט הגדול ואבי היתומים, שנספה במחנה־המוות בטרבלינקה, יחד עם חניכיו בשנת 1942. (עבדתי במחיצתו של קורצ׳אק בבית־היתומים שלו בקרוכמלנה 92 שבוורשה, וזה סוד הקשר בין קורצ׳אק לבין ספרייתנו.)

ביקור חניכי ״השומר הצעיר״ במושבת קיץ: בתהלוכה בכיכר השוק שברוז׳אן.
אויפן מארק פלאץ אין רוזשאן: יוגנטליכע פון ״השומר הצעיר״ קומען באזוכן פון א זומער קאָלאָניע.

המדים המיוחדים של ״השומר־הצעיר״, הדגלונים והדגלים, הסיורים הקצרים בסביבה הקרובה והטיולים הארוכים בלוויית חצוצרה ותופים — כל אלה הכניסו חיים תוססים בעיירה. החיים המשותפים והידידותיים של חברי הקן, שנקראו אחים ואחיות והיו מאורגנים בקבוצות, גדודים ושכבות, מילאו את חייהם תוכן עשיר ומרנין. הקן גדל והתרחב, ובשנות השיא שלו היו מאורגנים בו כמאה־והמישים ״אחים״ ו״אחיות״. זה היה כוח, הכוח המאורגן ביותר בעיירה.

משכנו לעבודה בקן את ד״ר גרוּ, שלימד אנטומיה והקנה ידיעה כללית בגוף האדם ופעולתו. אנוכי הדרכתי בהגשת עזרה־ראשונה במקרים דחופים (פציעה, כווייה, התעלפות) ולימדתי כיצד לחבוש. ד״ר גרו היה בין הבוחנים של הקן, שרצו להשיג את הסמל של חובש או מציל.

״השומר־הצעיר״ נדרש למלא תפקידים רבים בעיירה, והוא מילא אותם בהתלהבות חסידית. הוא היה פעיל ביותר למען הקרן־הקיימת, קרן־היסוד, קפא״י, ״תרבות״, ״החלוץ״, ולמעשה הוא שניהל את עבודתן של כולן. (קוריוז: גם של ״מכבי״, שכן קבוצות הספורט של ״השומר־הצעיר״ השתייכו בימים ההם ל״מכבי״.)

הקן ברוז׳אן היה מרכז הפעולה התרבותית בעיירה. הספרייה הגדולה, הקורסים לעברית, החוגים השונים, ערבי־הקריאה, משפטים סיפרותיים, הרצאות, מסיבות, חגיגות — כל אלה ריכזו סביבם מטובי הנוער בעיירה. לפעולות אלה היתה השפעה רבה ברחוב היהודי, השפעה ציונית־חלוצית.

דבקות חסידית היתה בכל מעשינו. מהבוקר עד מאוחר בלילה היינו נתונים לעניינים

המשותפים שלנו. לא היינו אומרים, שאנו משתייכים ל״השומר־הצעיר״, אלא שאנו **חיים** את ״השומר־הצעיר״, כפי שמשפחה חיה את חייה.

הלבביות שבין הצעירים ביותר לבין המבוגרים היא שהפכה אותנו למשפחה אחת גדולה. את הגישה החופשית, חוסר הדיסטאנס, ברצוני להדגים בזכרון אישי. חמש שנים הייתי מורה בבית־הספר שבעיירתי, משנת 1927 ועד שנת עלייתי ארצה 1932. כאשר הייתי מתקרב לבנייני בית־הספר, הייתי שומע מרחוק את קולות הילדים: ״לייבעלע געהט! לייבעלע געהט!״ (לייבלה הולך) כי בשביל ילדי עיירתי, ובעיקר בשביל ילדי ״השומר־הצעיר״, נשארתי לייבלה, גם כאשר נהייתי מורה שלהם.

הידידות שלא ידעה גבול, האחריות המשותפת, העזרה ההדדית, הרצון העז לעזור גם כשלא נדרשת הביאונו לידי כך, שיכולנו אפילו לנחש על מה כל אחד חושב — זו היתה דרגה גבוהה של קולקטיביות רעיונית... ואכן, קן ״השומר־הצעיר״ ברוז׳אן נחשב לאחד הקנים המאורגנים, המסודרים והמסורים שבסביבה. אלה היו חיים של אנשים צעירים, המאמינים באמונה שלמה, כי הדברים שהם עושים הם דברים חשובים וכי במעשיהם הם יביאו גאולה לא רק לעצמם אלא לעם ישראל ואולי לעולם כולו.

לא כל פעולתנו התנהלה על מי מנוחות. עוד היום, אחרי ארבעים־וחמש שנים, אני זוכר יפה את הרושם העז שעשתה בעיירה הידיעה, כי חברי ״השומר־הצעיר״ ייצאו למושבת קיץ — כאילו פצצה נתפוצצה! התסיסה בין ההורים היתה גדולה, כמעט התקוממות. מי יהיה אחראי לילדים? ילדים וילדות ייצאו ביחד לאיזה כפר — מי ישמור עליהם? מנין יקחו אוכל? איפה ילונו?

זו היתה באמת העזה, שאין גדולה הימנה, אם נזכור שכמעט כל ההורים היו אנשים חרדים, שומרי מסורת ומצוות, וביניהם חסידים אדוקים, שלא יכלו להתרגל לרעיון, כי הבת תצא מהבית ותימצא שבועות ללא השגחתם. ובהשגחת מי היא תימצא? — בהשגחת

ועידת ״השומר הצעיר״ של גליל מלאווה, במאקוב, עם אריה בוכנר — חבר הנהגת הגליל.

אלה, שאי־אפשר לבטוח בהם שישמרו על כשרות וצניעות. נערים ונערות יבלו יחד ימים ולילות, יתרחצו יחד בנהר — מי יודע מה יקרה שם!

ההורים לא השתתפו, או כמעט לא השתתפו, בהוצאות למושבות הקיץ. בינינו אספנו את הכסף הדרוש מאלה שעבדו והשתכרו. כמו כן, לפני פסח הלכו חברי הקן לעבוד באפיית מצות, והשכר היה קודש למושבות הקיץ. פרשת ההורים של חברי "השומר־הצעיר" בעיירה היתה קשה מאוד. מרבית ההורים התנגדו, שילדיהם יהיו בקן, יסעו למושבות קיץ, ייצאו להכשרה ויעלו ארצה. הם ראו באלה סטייה מדרך הישר. רבות עמלנו כדי להסביר להורים, שאין כל עתיד לילדיהם בעיירה. הצבענו על הבחורים, המסתובבים ברחובות ללא עבודה וללא מטרה; לא כל שכן הבחורות, שאין להן כל תעסוקה פרט לתפירה — וכמה תופרות נחוצות בעיירה? "זהו העתיד," אמרתי להם, "הנשקף גם לילדיכם, אם יישארו בעיירה: חוסר מעש וניוון!"

קבוצת בנות "השומר הצעיר" עם אריה בוכנר.

מעטים היו ההורים, שהשתכנעו בצדקת דרכנו. למזלנו היתה לנו הצלחה גדולה בקרב הנוער. רבים הצטרפו ל"השומר־הצעיר" ועלו ארצה. כשביקרתי בשנת 1937 ברוז'אן, באו אלי הורים, וביניהם מהמתנגדים ביותר של "השומר־הצעיר" אז (בשעתו היו מקללים אותי ומאיימים עלי, משום שאני מקלקל את ילדיהם), עכשיו באו אלי כדי לשמוע על הנעשה אצל ילדיהם בארץ־ישראל וכדי למסור באמצעותי דרישות־שלום לילדיהם ובקשות שונות היו בפיהם. היו בין ההורים כאלה, שאף זכו לתמיכה מילדיהם שבארץ.

קן "השומר־הצעיר" ברוז'אן רשם דף מזהיר בתולדות העיירה. הוא הקרין אור אמת על הנוער והביא לו חדוות חיים ותקווה. הוא נתן לחיי העיירה גוון תרבותי והוציא את הנוער מהאפרוריות, שאפפה אותו עד קום "השומר־הצעיר". הוא היה הגורם הראשי לעליית הנוער

ארצה, שהרי אחד העקרונות של התנועה השומרית היתה ההגשמה, ואין הגשמה אלא עלייה. תודות לקן ניצלו רבים — לא רק מניוון, שהיה צפוי להם אילו נשארו בעיירה, אלא ניצלו פשוטו כמשמעו: מציפורני השואה, מן הכלייה.

לסיום מן הדין להזכיר את פעילי הקן.

את הקן ברוז'אן יסדו **אריה בוכנר, בנימין פרנקל** ז"ל, **שושנה בלום** ז"ל, אחר־כך הצטרפו **שמואל־דויד גוגול** ועוד אחרים (לצערי, אינני זוכר את שמותיהם). בראש הקן עמד אריה בוכנר, עד עלותו ארצה בשנת 1932.

אחרי אריה היה ראש הקן **חיים פרל** ז"ל, עד עלותו ארצה בשנת 1934.

אחרי חיים עמד בראש הקן **יצחק סנדורוביץ**, עד עלותו ארצה בשנת 1938.

אחרי יצחק היה ראש הקן **אפרים בנדר** (בן־דור), עד שעלה ארצה באפריל 1939.

ראש הקן האחרון היה **שבתאי** (שעפסל) כ"ץ ז"ל, עד פרוץ מלחמת־העולם השנייה. שבתאי כבר לא הספיק לעלות ארצה — הוא נספה בשואה.

מנדל בורשטין

"המזרחי" ותנועת "תורה ועבודה" ברוז'אן

כמו בכל תפוצות ישראל ובערי פולין קמה תנועת "המזרחי" גם ברוז'אן. במחצית השנייה של שנות העשרים התאספו מספר יהודים, אשר הציונות היתה קרובה לליבם, בראשות ר' **אהרן פשיסוסקר** ויחד עם **צבי גרינשפן, אלימלך ליפשיץ ואלתר פרל**, ויסדו את הגרעין הראשון של תנועת "המזרחי" ברוז'אן. חסידי אלכסנדר, אשר אהרן פשיסוסקר היה נמנה עמהם, תמכו בסתר ליבם במפעל הציוני וגם קנו את השקל הציוני לקונגרסים. במשך הזמן הם פעלו גם בקרב בעלי־המלאכה "האנדווערקער פאריין", שרובם תמכו בתנועת "המזרחי".

הפעולה הראשונה נעשתה על־ידי האחים **לבקוביץ** ממאקוב־מאזובייצק, עם **צבי גרינשפן** **ומשה פשיסוסקר**, על־ידי עריכת עונג־שבת בנוסח של עונג־שבת שביאליק אירגן בארץ־ישראל. כל שבת, בשעה ארבע אחרי הצהרים, התאספו הרבה אנשים, ביניהם נוער, במועדון אצל ר' **יעקב־אלתר מגנושבר**. גם בנו **נטע** מגנושבר פעל הרבה למען סידור עונג־שבת. מדי שבת ושבת השמיעו הרצאות על משוררים עבריים ומנהיגים ציוניים, על פעולת קרן־קיימת ועל ההתיישבות החלוצית בארץ־ישראל. זה היה הכתר והפאר של תנועת "המזרחי", שפעלה למען הציונות בעיירתנו.

התחילו לארגן דור המשך ולמטרה זו פעלו בקרב הנוער, בעיקר בין בחורי ישיבה ו"בנות יעקב" כדי להקים את "החלוץ המזרחי", את "השומר הדתי" ותנועת בנות בשם "ברוריה". בראש פעולה זו עמד משה פשיסוסקר, שהתמסר רובו וכולו בחייו הקצרים למען תנועת "תורה ועבודה", ובמיוחד למען "השומר הדתי". לעזרתו בא צבי גרינשפן, שמסר רוב זמנו הפנוי לחינוך התנועה בלימוד היסטוריה יהודית והשפה העברית. משה פשיסוסקר דאג שהנוער המבקר בקן "השומר הדתי" ירגיש שם בית חם באוירה חמה וחברית. על־ידי פעולה זו הוא משך הרבה נוער מכל הגוונים וכן נוער של משפחות מרובות ילדים, אשר בביתם הרגישו את עצמם כמעט מיותרים. בקן "השומר הדתי" הם מצאו יחס חברי ומשפחתי, חינוך ציוני דתי וגם דרך לארץ־ישראל.

לו היה היסטוריון אוסף חומר על פעולת החיים הציבוריים ברוז׳אן, היה מעמיד את צבי גרינשפן בראש המחנה, אשר נוסף על פעילותו היה מנהל בית־הספר ״יבנה״ והרביץ תורה ואהבה לעברית ולארץ־ישראל לתינוקות דבית רבן, והקדיש את כל זמנו הפנוי כדי לחנך, ללמד ולהחדיר עברית ותורה ציונית בין הנוער והמבוגרים. בעזרתו קמו קבוצות ב״השומר הדתי״ שלמדו היסטוריה יהודית ועברית ומצאו דרכם להכשרה קיבוצית ולעלייה לארץ־ישראל. לצערנו, הוא בעצמו לא זכה לזה.

בין הפעולות החשובות של ״החלוץ המזרחי״ ברוז׳אן היה המעבר של קבוצה שלמה של ״בנות יעקב״ לתנועת ״המזרחי״, אשר התארגנה בשם ״ברוריה״, בהשפעתם של **קלמן רוכווייץ**, משה פשיסוסקר ובתו של ר׳ יצחק־מאיר שוחט וכן בעידודה של **דבורה בורשטין**, בת ברוך בורשטין, אשר פעלה הרבה למען יסוד התנועה בשם ״ברוריה״. מסיבות שונות היא לא פעלה באופן רשמי, אבל היא ליוותה את התנועה כל הזמן. היא התכוננה לעלות ארצה, אך לא זכתה.

הפעילים הראשונים, שהחליטו להגשים הלכה למעשה, היו **ירחמיאל בורשטין** ו**חיים־יצחק גולובינסקי**. הראשון שנסע להכשרה ועלה ארצה היה גולובינסקי. הוא עלה בניגוד לרצון ההורים, ועלייתו עשתה רושם על כל התנועה שהיתה שרויה באוירה של חג.

אחריו עלו ארצה ירחמיאל בורשטין ונטע מגנושבר מטעם ״החלוץ המזרחי״. אחר־כך התחילו לנסוע להכשרה ולעלות לארץ־ישראל רבים מחברי ״השומר הדתי״. הודות לתנועת ״המזרחי״ ותנועת ״תורה ועבודה״ עלתה ארצה קבוצה די ניכרת מרוז׳אן. אילו היו נשארים ברוז׳אן, היו ניספים בשואה יחד עם ששת המיליונים היהודים.

אבל העבודה לא היתה קלה. ראשית, היתה מלחמת הקרנות, אשר הצליחה להחדיר יותר ויותר את הקופסה הכחולה בבתים שילדיהם ביקרו בתנועה. כותב שורות אלה זוכר את מלחמת הקרנות בבית־הכנסת. כידוע, כל ערב יום־הכיפורים העמידו על השולחן כל מיני צלחות וקערות עבור מטרות שונות. לחמתי ממש בכוח שיאפשרו לי לשים על השולחן את הקופסה הכחולה.

פעם בא לרוז׳אן **אברהם ביאלופולסקי**, נציג הקרנות, להרצות בבית־הכנסת למען קרן היסוד. היה אז צורך לשלם לשוטרים כדי להבטיח סדר, כי חברי ״אגודת־ישראל״ והקומוניס־טים התכוננו להפריע להרצאה.

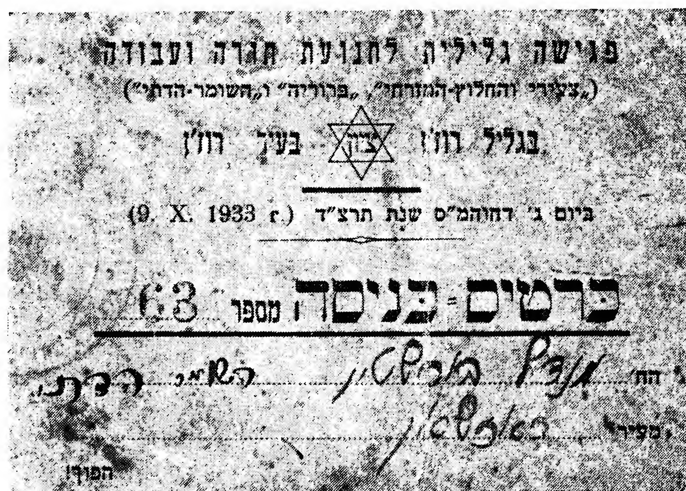
עד כמה גדולה היתה המסירות בתנועה בין חבריה ראינו בפעולה חשובה לעזרת העולים, שהוריהם התנגדו לעלייתם, וגם לאלה שלא היה להם מספיק כסף. שליחים נסעו לסניפי התנועה בערים שמסביב לרוז׳אן ואספו למען "קרן עליה". הם גם הציגו את ההצגה "דער ווילנער בעל הבית" בהנהלתו של **מאיר רוזן**. ההצגה עשתה רושם רב בכל הסביבה. יש לציין שמאיר רוזן לא שיתף בהצגה זו שחקנים בעלי נסיון אלא רק חברי תנועה.

משבר גדול עבר על התנועה עם פטירתו של משה פשיסוסקר. אמנם ידענו על מחלתו, אבל בפעולתו המסורה לתנועה שהקדיש עבורה מרץ רב לא הרגשנו במחלתו. בחייו הקצרים הצליח להקים תנועה לתפארת. משה היה פעיל בכל תא ותא, בכל קבוצה וקבוצה. רוחו והשפעתו ריחפו בכל התנועה ברוז׳אן ובסביבה. בקיץ 1931 נפטר משה פשיסוסקר והתנועה נשארה מיותמת, בלי ראש. אחרי ארונו הלכה כל העיירה, אנשים ונוער, שליוו אותו בדרכו האחרונה, כשגופתו מכוסה בדגל התנועה תכלת־לבן. זו היתה הפעם הראשונה ברוז׳אן שהרשו לכסות גופה בדגל.

לאחר שלושים לפטירתו של משה החלה התנועה להתאושש וחידשה את הפעולה. במקומו של פשיסוסקר, שניהל במיוחד את "השומר הדתי", נבחר הח׳ **שלמה פולטוסקר**, אשר הודות לכשרונותיו הפדגוגיים הצליח להמשיך לחנך את "השומר הדתי" ולארגן שוב קבוצות עם ראשי־קבוצות בעזרת אחיו של **משה מנחם פשיסוסקר**. ב"השומר הדתי" בהנהגה המקומית של ראשי קבוצות פעלו **שלמה פולטוסקר, שרגא מלניק, מנחם פשיסוסקר, אסתר דובזילובסקי ומנדל בורשטין**.

פעילות ניכרת נעשתה בשנים 34—1933. בשנת 1933 יצאו הרבה חברים להכשרה ובאותה שנה גם עלו ארצה. וכמובן, שכל פעם כשמישהו עלה ארצה, היתה שמחה בכל התנועה. בערב התקיימה מסיבת פרידה ולמחרת ריקודים ליד האוטובוס.

ביום ג׳ דחוה"מ פסח תרצ"ד (1933) התקיים ברוז׳אן כנס גלילי של כל המחוז לתנועת "תורה ועבודה". למטרה זו שכרנו את האולם אצל פועלי ציון שמאל, ברח׳ הדרך לדואר

פגישה גלילית לתנועת תורה ועבודה
("צעירי והחלוץ-המזרחי", "ברוריה" ו"השומר-הדתי")
בגליל רוז׳ן ציון בע״ק רוז׳ן
ביום ג׳ דחוה"מ"ס שנת תרצ"ד (9. X. 1933 r.)
כרטיס כניסה מספר 63
הח׳ ...
מסירה ...
הפוך!

(די פאַסט גאס). באו קבוצות גדולות של חברי התנועה במקום. באו גם מפולטוסק, דלוגושו־דלו, אוסטרוב, קראסנושילץ וגוֹבורובוֹ. סדר־היום של הכנס היה מלא וגדוש. דיברו על נושאים שונים, והדגש היה — להגביר את העלייה לארץ־ישראל. בתוכנית היתה גם תהלוכה עם דגלים ברחוב, אֲבָל השלטונות ביטלו את הרשיון ברגע האחרון.

ביולי 1934 פניתי להנהגת "השומר הדתי" בוואַרשה בבקשת עזרה להקים מושב קיץ באחד הכפרים שליד רוז׳אן. הצלחתי לארגן מושב קיץ של 10 ימים בכפר כשנוב על־יד רוז׳אן. החצר היתה שייכת לקופיץ. בעזרתו של **צבי בנדר,** שהיה תושב אותו הכפר, קיבלנו רשות להשתמש בחצר המשק וסידרנו מחנה קיץ בהשתתפות שני קנים, של רוז׳אן ומאקוב. מההנהגה הראשית קיבלנו מדריך מיוחד, שינהל את המחנה מהצד הרוחני ועם כל כללי הצופיות. זו היתה חוויה בלתי־נשכחת, מכיוון שחוץ מהחברים שהשתתפו באופן פעיל במשך 10 ימים, ביקרו כל יום עשרות חברים וחברות מרוז׳אן ומאקוב, כדי להשתתף בחוויה איך הנוער בפעם הראשונה עזב את העיר כדי לחיות בחיק הטבע.

עשינו כל מיני פעולות תרבותיות וספורטיביות. היות והיינו ירוקים בחיי המחנה, הגזמנו מעט מעל המידה. באחד הלילות עשינו תרגיל כדי לבחון את ערנותם של משתתפי המחנה. באמצע הלילה הדלקנו מדורה באחת הפינות של המחנה. הזעקנו את כל החברים, שכביכול הוצת המחנה. במשך 10 דקות כולם עמדו על רגליהם כדי לכבות את השריפה... אבל כאן קרה דבר לא נעים. בהישמע האזעקה קמו הרבה מתושבי הכפרים הסמוכים ורצו בכיוון האש שנראתה ממרחקים וצעקו: "הז׳ידים שורפים את כפרינו!"

למחרת הם רצו לפנות לשלטונות שיסלקונו מהמקום ושיעמידו אותנו למשפט. תודות להתערבותו של צבי בנדר, שהיה תושב מוכר בין כל המתיישבים הנוצרים במקום, שככה הסערה והכל עבר בשלום.

לסיום ערכנו מיפקד וחזרנו ברגל כל הדרך (8 קילומטרים) ונכנסנו לקן בשירים ובריקו־דים. בזה סיימנו פעולה חשובה, שהשאירה רושם רב אצל כל המשתתפים והמבקרים.

בשנים 1933—1935 יצאו רוב החברים להכשרה ועלו ארצה. לולא האסון הגדול של השמדת העיירה היו עולים עוד ועוד חברים שחיכו לתור. לצערנו לא זכו לזה.

אריה בוכנר ז״ל

כדורגל ראשון ברוז׳אן

בשנת 1922, בבואי הביתה לחגים מהסמינר בוורשה, הבאתי עמי כדור — כדורגל אמיתי. ברוז׳אן לא היה, ואולי גם איש לא ראה לפני זה, כדור מסוג זה. הכנסתי בסוד העניינים אחדים מחברַי וקבענו, כי למחרת, בשבת אחר־הצהרים, נעבור את הגשר, וליד החורשה שמעבר לנארב נמצא ודאי מקום מתאים למשחק.

ההתלהבות היתה גדולה. כל אלה שידעו את הסוד ציפו בכליון עינים לשעה היעודה: נלמד לשחק כדורגל!

בליל שבת אחרי הסעודה היינו נוהגים לצאת לרחוב לטייל והיינו מרחיקים לכת באחד הכבישים המובילים למאקוב או לפולטוסק. אותו ליל שבת היתה השמחה גדולה. כל אחד ראה את עצמו — בדמיונו — משחק ומפליא בעיטותיו ו"מכות ראש", גלוּבקי בלע״ז. כאשר נער נוסף הוכנס בסוד העניינים, היה מחפש אותי כדי לשאלני, אם נכון הדבר או שרק

קבוצת כדורגל ברוז'אן; פוטבאל קלוב אין רוזשאן.
פיינצייג, אַבלודזינער, קאָפּעטש, בורשטין, א. בוכנער, שרעדני, שאפּראנאָוויטש,
ח. פערל, ש. וויגאָדא, מאלאָוואן, מלאך, מ. בוכנער, ש. יעקב ראָסטקער, נתן וויגאדא.

מותחים אותו. כל־כך הדהים החידוש את בני עיירתנו. ואני, שהייתי צריך להסביר את כללי המשחק ולאמן את החבר'ה, התרגשתי לא פחות מהם.

למחרת, בשבת בבוקר, הלכנו לבית־הכנסת ולשטיבלעך — ופנינו זוהרות מאושר. קריצות העין וההסתודדויות לא היו מובנות למתפללים. תמהו: לשמחה זו מה היא עושה? ארוחת־הצהרים באותה שבת נתמשכה, כמובן, יתר־על־המידה. אצה לנו הדרך לחורשה, וחבל היה על כל רגע.

משהגעתי לחורשה, ראיתי כי אין אנו לבדנו, כי יהיה לנו קהל צופים. הסוד, מסתבר, נודע לרבים יותר מאשר חשבתי. אבל קהל הצופים לא הפריע לנו לגמרי. אדרבא, אפילו הוסיף עניין. ההורים שלנו לא ידעו על כך. הם חשבו שיצאנו לטייל, כפי שהיינו רגילים בכל שבת אחר־הצהרים.

האימון הראשון היה מצחיק מאוד. כל אחד מהמשתתפים רצה לבעוט, או — מה שיותר חשוב היה בעיניהם — להדוף את הכדור בראש. מי שבעט גבוה יותר, נחשב בעיניו וגם בעיני הצופים, כשחקן גדול יותר. וכלל לא היה חשוב, אם לבעיטה יש המשך, אם היתה בכיוון הנכון, או שהכדור יצא מתחום המגרש שתחמנו לנו. העיקר היתה הבעיטה עצמה.

לא היו לנו שערים. בבגדינו העליונים שפשטנו סימננו את השערים. לא היו קווי אורך ורוחב, אבל בעזרת בגדים, אבנים ומקלות קבענו את גבולות המגרש וחלוקתו הפנימית. שיחקנו כך שעות אחדות, כשאנו מתחלפים בתפקידים, כי טרם ידענו מי מוכשר יותר להיות שוער או בלם, רץ או חלוץ. הכול רצו לשחק בכל התפקידים, רצו להרביץ גולים ורצו להגן ולבעוט רחוק, רצו להגן בשער ורצו לבעוט קרן — העיקר להחזיק בכדור־הפלא. השמחה היתה עצומה!

לאט לאט התחילו השחקנים להבין במה העניין, הכירו את כללי המשחק והדבר מצא חן בעיניהם מאוד מאוד. שיחקנו ללא הפסקה, עד שהתחיל להחשיך, ורק אז הסכימו לחדול ולחזור הביתה. בלכתנו התבוננתי במשתתפים: הם היו עייפים ורצוצים, אך לאושרם לא היה גבול. בבית לא סיפרנו דבר, וההורים, ובעיקר ההורים האדוקים — ולמי לא היו אז הורים אדוקים בעיירה? — לא ידעו כלל על ה"פרוגרס" של בניהם.

למחרת, ביום הראשון בשבוע, נתמלאה העיירה לפתע "חיגרים" ו"פיסחים". מרבית המשתתפים באימון המפרך התקשו בבוקר לקום ממיטותיהם, ומשקמו נוכחו לדעת, כי "כל עצמותיהם תאמרנה" ואין הם מסוגלים להליכה רגילה. הלכו בפישוק רגלים, וגם זה בקושי. הלכו וכאבו כל צעד שעשו. אחדים אף נתמלאו חרדה: מי יודע כמה זמן יתהלכו כאילו "שבר" להם.

כאשר נפגשו "החיגרים" עם "הפיסחים", צחקו וסיפרו זה לזה על הגדולות והנצורות שהראו בשבת על המגרש. הם שמחו לספר על כך גם לאלה שלא היו באימון, אך השתדלו בכל האמצעים, שהדבר לא יוודע בבית, להורים. המציאו תירוצים שונים ומשונים, להסביר את סיבת צליעתם הפתאומית והליכתם המשונה.

ההורים, למזלנו, היו טרודים בדאגות פרנסה — הלוא התחיל שבוע חדש! — ולא שמו לב לזוטות כגון שברון־מתנים וצליעה קלה, וכך לא נודע להם על "מעשיהם הטובים" של בניהם. עברו ימים אחדים, הרגלים חזרו לתיקנן והשחקנים חיכו לאימון הבא.

אגב, באותו אימון־משחק ראשון, כשכל אחד רצה להגביה בעיטה, בחושבו שהבעיטה לגובה מעידה על יכולתו והצטיינותו במשחק, נוצרה האימרה: "ער איז א וועלט שפילער" (הוא שחקן עולמי); וכוונת הביטוי: "ער שפילט סתם אין דער וועלט" (הוא שחקן **בעלמא**...).

נחמן שפרן / עין־השופט

זכרונות מעיירתי רוז'אן

זכרונות ימי ילדותי מלווים אצלי תמיד בריח של לחם טרי, אשר אמא שלי, עליה השלום, היתה אופה בבוקר השכם בתנור ביתנו. בעצם זהו מלווה משרה בטחון ואהבה, אלא שלא כל זכרונותי כה חמים־ונעימים. וכי יכלו להיות כאלה ילדותו ונעוריו של יהודי בפולין של הימים ההם?

אנחנו גרנו מחוץ לעיירה, על־יד הנארב ממש. אבי **אברהם־יצחק שפרנוביץ**, עליו השלום, מוצאו מאוס־טרולנקה, ממשפחת למדנים: סבי היה ראש־ישיבה בעירו. אבי עבר את מהפכת 1905 בהיותו בן עשרים ומעלה, ובהשפעת רוחות התקופה מרד במסורת המשפחה הלמדנית ובכל המוסכמות. הוא למד נגרות ונמנה עם מעמד הפועלים, החי על יגיע־כפיו. בתקופה ההיא, אחרי מלחמת־העולם הראשונה, היינו שלושה ילדים: אני הצעיר; אחי **חיים־מאיר**, שיזכה לאריכות ימים; ואחותי הבכורה **פרידה־לאה**, זכרונה לברכה.

ימי הליכתי ל״חדר״ ללמוד אלף־בית עודם זכורים לי היטב. היה זה במרתף של **בית בנדר**, והרבי — עם הקאנצ׳יק ביד — שמו היה **אביגדור**. מאוחר יותר למדתי גמרא אצל המלמד **יוסף־הרש** בבית **מלאך**, גם כן במרתף. מאותה תקופה זכורות לי חגיגות חנוכה: הנרות בכל חלונות היהודים והשמשות מלאות ציורי כפור דמיוניים; המלחמות עם השקצים, שהיו רודפים אחרינו, ובידינו למפיונים של נייר משומן, מעשי ידינו; והשלג העמוק החורק מתחת לרגלינו הקטנות. והכול מסביב צח ולבן — שלג, שלג.

אחרי שגמרתי ללמוד גמרא ותוספות אצל הרבי הנ״ל, נפסק חוט זכרונותי מרוז׳אן, כיוון שעברתי לאוסטרולנקה ללמוד בישיבה אצל סבי **לייזר־אליהו**. פרשת לימודי בישיבה היא פרשה בפני עצמה, אופיינית לימים ההם, עם כל המציאות של אכילת יום־יום אצל בעל־בית אחר. ביידיש קראו לזה ״עסן טעג״. במיוחד נחרת בזכרוני מאותו זמן הבר־מצווה שלי בישיבה, כנראה בגלל הדרוש (הנאום) שנשאתי. זאת היתה השנה האחרונה שלמדתי בישיבה.

בשובי לרוז׳אן התחלתי לאט להבין, כי המציאות בעיירה הקטנה, על כל מגבלות החיים שלה, מוכרחה להשתנות. ניסיתי בתקופה ההיא להיכנס לישיבה בעיר אחרת, אך לא הצלחתי להיקלט וחזרתי לעירי. ולבי מלא מרירות על כל המנהגים הפנטיים, שהיו קיימים בעיירה

קבוצת בוגרי ״השומר הצעיר״.
חיים פרל (ראש הקן), ירחמיאל האצקוביץ, בנימין כרובוטק, משה מרגוליס, נחמן שפרנוביץ, יצחק סנדורוביץ.

שלנו. המרד שלי היה דראסטי: הורדתי את הפיאות ואת הקפוטה, ואחרי תקופה קצרה נכנסתי ללמוד בבית־הספר הפולני בתור בחור גדול בכיתה ג׳.

תקופת בית־הספר היתה קצרה יחסית. באותם ימים נוסד קן השומר־הצעיר ברוז׳אן. תנועה זו הביאה משב־רוח רענן לכל הנוער, אשר התחיל להבין, כי מוכרחים להשתנות וגם לשנות את חיי העיירה. תצוין במיוחד פעילותו והשפעתו של **אריה (לייבל) בוכנר** בקן ובנוער. נוסדו גם תנועות־נוער נוספות: בית״ר והחלוץ. זכורות לי במיוחד תהלוכות ל״ג בעומר, שורות ארוכות של נוער תוסס חדור רוח לאומית.

זאת היתה תקופת הרנסנס בעיירה. התעוררות כללית הורגשה בקרב הצעירים. ויכוחים פרחו בכל מקום ובכל עת, ובכלל — רבתה התסיסה הפוליטית. אצלנו בבית, למשל, היינו שלושה ילדים גדולים: אחותי היתה בפועלי־ציון־שמאל, אחי בפועלי־ציון־ימין, ואני הייתי ב״השומר־הצעיר״. התווכחנו בינינו, אך בעיקר התווכחו עם בית״ר. הוויכוחים בין בית״ר, שהסיסמה שלהם ״בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום!״, ובין התנועות החלוציות, שדגלו בעלייה ובעבודה חקלאית, היו מרים עד מאוד.

ההורים, שברובם היו דתיים, קיבלו את האידיאות האפיקורסיות שלנו בזעם ובחרמות. אבל אז כבר הבינונו, אנחנו הצעירים, והבינו אחרים, כי מתרחשת מהפכה בחיים היהודיים ובמציאות של העיירה היהודית, ואיש לא יעצור בעדה. יותר מאוחר הרגשנו, כי הקרקע בוערת מתחת לרגלי היהודים בפולין ויש להפסיק את הוויכוחים ולהינצל. כך עזבנו את עיירתנו השוקעת הנידונה לכליה.

בכל זאת, כשנזכרים ברוז׳אן — עם כל פיגורה ואדיקותה והבלי העבר — מצטיירת תמונה מושכת־לב של הווי, שהיה בו משהו עילאי, רוחני: השטיבלעך, עם הכמיהה השמימית של האדם הפשוט והתמים; החגים והיחס הרציני, הקדוש, לכל חג וחג ולהלכות החג. בשמחת־תורה היו אבותינו הטרודים וחמורי־הסבר כל ימות החול יוצאים מכליהם כדי לקיים מצוות השמחה, שתהיה מלאה וללא שיור. בימים־הנוראים היו מתנצלים מכל קליפות העולם־הזה, הפרנסה וחיי הגוף, והתמסרו בכל רמ״ח ושס״ה ליראת שמים והרדת יום הדין. כל אלה העידו על תוכן אידיאי עמוק, על שאיפה לחיי רוח, על אינטואיציה ברוכה ליצור דפוסי חיים, אשר פירנסו את היהודי בכל האפרוריות והקשיים של חיי גולה, של סבל ורדיפות.

נזכר אני בימים שלפני פסח. משפחות התקשרו לאפיית מצות ביחד. והדאגה והעזרה ההדדית של קמחא־דפסחא, שחס־וחלילה לא יחסרו לשום יהודי בעיירה מצות ויין לחג.

הזכרונות של ימי בחרותי קשורים בנוף הנהדר של נהר הנארב, כשהיינו שטים בחבורות, בחורים ובחורות, ומתרחצים בקיץ בנהר. בזכרוני נחרת היום, בו התרחצו בנהר חבורה שלמה ו**שמחה כץ**, אחד החברים שלי, החל לטבוע ואנו במאמצים הוצאנו אותו וניסינו להציל אותו בהנשמה מלאכותית, ולצערנו ולדאבון־לבנו לא הצלחנו. לנו היתה זו טרגדיה נוראה, כי בפעם הראשונה נפגשנו עם המוות.

אפשר להעריך היום כמה חיוניות היתה אז בנוער גם לפי זה, שידע לארגן קבוצת כדורגל ולנדוד למשחק רחוק מהעיירה, ליד המינסרה, ואף יותר רחוק, במיגרש שלנו אחרי הבתים האחרונים שליד הכביש לפולטוסק. הגענו לרמת משחק הגונה, עד שהעזנו לשחק עם הקבוצה של בית־הספר לקצינים פולניים שבמחנה הצבא אשר מעבר לנהר.

עמוק עמוק חרותה בזכרוני התקופה של פעילותנו כבוגרים ב״השומר־הצעיר״. מה עזה

היתה שאיפתנו לעלייה, שלא התגשמה בגלל האיסור של ממשלת המנדט הבריטי. חיפשנו דרך כיצד לצאת באופן בלתי־ליגלי. אני ואחי חיים החלטנו לצאת בדרך הזאת. תמונת יציאתנו עודנה עומדת לנגד עיני. אבי המנוח ליווה אותנו, שני בניו, בעגלה רתומה לסוס עד לתחנת־הרכבת. בסודי־סודות עשה זאת, כי אסור היה לדעת, שאנחנו נוסעים לארץ־ישראל. וכמה קשה היה לנו, ביודענו שאנו, הבנים הבוגרים, משאירים אחרינו את כל משפחתנו — הורים, אחים ואחיות — והולכים אל הבלתי־ידוע. עלינו באניה "וֶלוֹס". שקורותיה ותלאות דרכה ידועים היטב. ביולי 1934 הגענו לחוף תל־אביב.

כיום, כאשר אנו מסתכלים לאחור, אנו תמהים בעצמנו, כמה הבנה ותחושה היו לנו בדבר הסופה המתקרבת. אך לא שיערנו שגורל כה ברברי יפקוד את עמנו, בפולין ובאירופה כולה. זכרונות רוז'אן הם זכרונות ולקח בצידם. והלקח הוא מר, כשם שמרה היא ההרגשה, כי רוז'אן איננה וזכרונותינו גם הם יחלפו עמנו.

פנינה אהרונוביץ (כץ)

מיין שטעטעלע רוזשאן

איך זע דיך אין חלום
ווי א שטענדיק פארליבטע,
מיט דעם מארק, מיט די געסלעך,
מיט דיין אלטער געשיכטע.

בעקערס בארג מיט די קוימענס
מיט דעם אַלדער בריקל,
וואָס פארנעמט אין דיין געשיכטע
א גאנץ בעדייטענדעם קאפיטל.

דעם גרויזאמען נארעוו
וואָס האָט אָן רחמנות
יעדן יאָר צוגענומען
נישט ווייניק קרבנות.
אויך אין א פרייטיק א טריבן
פארשניטן מיין ברודער שמחה, דעם ליבן.

די קירכע די הויכע
מיט די קלאַנגען פון אירע גלאָקן
האָט פיל מאָל די יידן
אין די פארנאכטן געשראָקן.

די בערג, די בריק, די וויעמקע די שיינע,
וואָס האָבן אזוי הארמאָניזירט אלעס אין איינעם.

ביסט מיר געבליבן, רוזשאן, זייער שטארק אין זכרון,
ווייל כ'האָב אין דיר פארבראכט מיינע קינדער יאָרן.

רוז׳אן – עיר נוף וחלום

אשנב קטן היה בעליית־הגג של ביתנו, כעין חור מרובע, ועד היום אינני יודע להחליט, לשם מה עשו אותו: אם לאור — עלוב היה האור בעליית־הגג, ואם לגידול יונים — רבים גידלו יונים בעליות־הגג שלהם, אך לא אנחנו. לי, על כל פנים, הוא שימש כנקודת תצפית. ממנו ראיתי בחצי עיגול חלק מעיירתי הקטנה. באין עלי עין אמי פקוחה הייתי מתגנב ובסולם העץ עולה למעלה, ומשם, מבעד לאשנב, היה מתגלה לעיני מראה נהדר — מרחב שדות ירוקים ועצים לרוב. הנה הכביש למאקוב ועצי בית־הקברות היהודי המתבלטים בגובהם. משמאל — הכביש לפולטוסק עם ״גבעת הטלגרף״. קרוב יותר — הצלב שעל פרשת־הדרכים, וממנו הדרך לאוסטרוב ולַ״פורטן״ (המבצרים), שהתמשכו לאורך המבואות המערביים של העיר. כמה נמשך הלב לאותם מרחקים בלתי־מוכרים, אשר עינַי לא השיגום.

בקיץ היו עננים באים מצד זה ומביאים גשמים עזים בלווי סערות רעמים. לעת סתיו היו השמים מאדימים בפאתי מערב, כאשר השמש היתה נוטה לשקוע. ילדי חדרו של פ׳ היו מתלחשים באימה גדולה, כי האודם הזה אש הגיהינום הוא ושם מטגנים את הרשעים במחבתות של זפת בוערת. פחד היה תוקף אותי למראה המסתורין שבאותו נוף.

לא כן המזרח. משם היתה עולה שמש טובה, מעבר לנהר הנארב, עם כרי הדשא ועם נוף היערות הסוגר מסביב. את הסביבה הזאת הכרתי בלומדי ב״חדר״ של **שימעלע**, שליד גן הפירות של **הלוונדה׳כע**. ביתו של הרבי היה האחרון. בסמוך עמדו כמה בתים רעועים, משכנות עוני של יהודים, אשר עמלו קשה כל היום לפרנסתם. הנה הבית של הכובען. הוא כפוף על מכונתו המטרטרת עד מאוחר בלילה. והנה שכנו, אשר אסון קיפח את מאור עיניו. בעל כשרונות ברוכים היה, וידיו ידי זהב. והנה ביתו של יהודי אחר, מחזר על הכפרים. תכופות היה נכשל בלשונו, וליצני הדור כינוהו ״הולך ונסחב״.

המלמד שלנו, רבי שימעלע, יהודי טוב היה. סלחנו לו את צביטותיו ״בבשר העבה״. מסתמא לטוב התכוון. הרגל היה לו להחזיק את אצבעותיו ב״מצב הכן״ לצביטה, חלשה או חזקה, הכול לפי החטא, בהתאם למשגה ששגה התלמיד בבחינת הפרשה. צביטה ״במקום ההוא״, כמובן. צרות ודאגות רבות היו מנת־חלקו: דאגות פרנסה, בנות שהגיעו לפרקן, עז לבנה סוררת עושה נזקים, ועל הכול — בן אשר פיו לא פסק מגדף.

כל סיפורי התנ״ך קרמו עור וגידים כאן בחדרו של שימעלע, לא היה צורך במפות וצילומים של המקומות שלמדנו עליהם. הנה הגענו לאותה קנייה של מערת־המכפלה, ובדמיוני אני רואה אותה שם במורד ההר, על־יד עצי ה״טופולה״ (צפצפה) העבותים. זאת המערה, שאברהם אבינו שילם בעדה ארבע־מאות שקל כסף עובר לסוחר...

הנה עצם גדולה רחבה. אנו נעזרים בה במשחק ה״מֵטה״, אך לא ייפלא, כי בעצם זו רוצץ שמשון הגיבור את גולגולותיהם של הפלשתים.

״ואני בבואי מפדן־ארם, מתה עלי רחל...״ — בניגון קבוע, העובר מדור לדור, אנו חוזרים על אותו פסוק, המתאר את האסון הכבד שקרה ליעקב אבינו. שם בדרך מזבֶּנץ, לאורך ריכסי הגבעות בואכה רוז׳אנה, התנהלה שיירת יעקב, ובבית־הקברות הישן, על הגבעה הנהדרת, נקברה רחל מתחת לעץ. בימי הקיץ שקט מופלא שורר שם. רק רחש לחש משמיעים עצי האורן העתיקים בנשוב בהם הרוח קלילות ובהניעה את צמרותיהם.

לא הרחק משם, פלג מים זכים יוצא ממעמקי האדמה, מים קרירים משיבי נפש. זהו המעיין. כאן גם ניטשו מלחמות העברים באויביהם. כל מלחמה — ומקומה בסביבה. "שמש בגבעון דום, וירח בעמק אילון!" — גבעון הרי זה ההר "מאריה גורה", אשר עליו מוצב פסלה של מרים הקדושה ובידיה שני נרות. ועמק אילון — זהו העמק של סבי **אברהם־ישעיה**, שרגילים היינו לשרוף שם את החמץ לפני פסח. מכל פינות העיר היינו באים לשם. כל אחד והחמץ שלו, ועל כולם — נ' המפקד שלנו. ערימות קש ממזרונים מעוכים היו מובאים לפי פקודתו. תמרות עשן היו עולות השמימה. בוערים עצים, בוער הקש, ויחד אתו הפשפשים, שלא הספיקו להימלט מתוכו.

והיה כי יתגרו בנו ילדי הנוצרים בידותם בנו אבנים, וידע נ' להשיב מלחמה שערה בפקודותיו הנמרצות ובידו הזריזה. שכן מומחה היה בקליעת אבנים מאין כמוהו והפיל את חתיתו על שונאינו. החלק הזה של העיר לא רק שסיפק חומר לדמיוני הילדותי, אלא גם שימש מקום נוח למלחמות בין "החדרים" וליתר מעשי הקונדס. וכפי שסיפרו לנו הורינו, גם לדורות הקודמים שימש לאותן מטרות.

סיפר לי אבי, כי פעם החליטו בחורי "חדרו" של **פנחס־אלי** לבנות סכר ולסתום את תעלת מימי המקוה המלוכלכים. מפאת תרכובתם "הכימית" לא היו קופאים מים אלה אפילו בכפור העז ביותר, ואם היה בהם, למרות הכול, הקרח היה הוא רך וצהוב ומגררותינו היו חורצות בו פסים כעקבות גלגלי עגלות האיכרים, שהיו משאירים מאחוריהם בדרך הכפרית לפאלינובו. המים העכורים האלה לא מצאו־חן בעיני הנערים והם עמלו זמן רב כדי "לרסנם". סחבו אבנים כבדות, שפכו חול, צברו שברי כלים ועצים. ומשנגמרה המלאכה והמחסום היה מוכן, חיכו בקוצר־רוח לראות בהצלחת מפעלם. אך אבוי! הנה פתח הבעדער (הבלן) את צינור הביוב וזרם דלוח גרף עמל מפרך של ימים רבים. נתפורר הכול ונשאר מפח־נפש.

שובבותנו היתה טבעית לגמרי. מרוב ישיבה על ספסלי ה"חדר", שעות על גבי שעות, פרצנו החוצה וכל המרץ העצור מצא את פורקנו במשחקים פראיים. שיחקנו בשוטרים וגנבים, במכבי־אש, בחיילים ושודדים. היינו כמו בגילופין והד צעקותינו הגיע למרחקים.

אך קרה ורצינות ואימה היו יורדות עלינו ומשבשות את עולם ילדותנו. בשעה של בין־השמשות, בין מנחה למעריב, היה הרבי יוצא לבית־הכנסת. דמדומים עמדו בחדר, ואנו צפופים ודחוקים מספרים סיפורים נוראים על כל־מיני שדים ומזיקין, על מתים ורוחות, אשר משכנם בבית־המדרש ומתחת לאולדר־בריקל (גשרון האולדה), מעשיות ממעשיות שונות. השיער סומר, רעד עובר בגוף — אימה ופחד!

מעשה ביהודי שהיה חוזר בכביש מאוסטרולנקו ובהגיעו בחצות לאולדר־בריקל נעמד הסוס פתאום ואינו יכול להזיז את העגלה. הסתכל היהודי אחורה וראה עגל כפות שוכב בתוך העגלה. מייד הבין, כי יד השדים בדבר. התחיל קורא "קריאת שמע" ותיכף נשמעה חבטה כבדה בכביש. העגל נעלם והסוס החל רץ בכל כוחו עד הגיעו בשלום לעיירה.

ומעשה ביהודי שנרדם בבית־המדרש ולפתע, באמצע הלילה, הוא שומע שקוראים לו "לעלות לתורה". הוא פקח את עיניו, והנה עדת מתים עומדים וקוראים בתורה. התעלף אותו יהודי וכך מצאו השמש למחרת בפותחו את בית־המדרש.

אך הנה חוזר הרבי. הוא מדליק את העששית, בעלת הזכוכית המפויחת והסדוקה. פס של נייר מודבק מחזיק את שבריה, והיא מפיצה אור אדמדם קלוש מסביבה. השלהבת רוטטת. צללים נעים על הקירות. במהירות מתנועע זוג הבבואות של אלה, החוזרים על השיעור: "ארבעה אבות נזיקין..." הרבי מלטף את זקנו הרחב, סורק אותו באצבעותיו, ואת השיער

הנושר מכניס בין דפי הגמרא. ובחוץ מטייל הירח בשמי העיירה והכול מכוסה מעטה לבן.

אף בימות הקיץ הארוכים צמודים היינו לספסלים. גופינו מיוזעים. השיעמום רב. סחר־חליפין של כל־מיני חפצים מתנהל מאחורי גבו של הרבי. אחדים משלחים זבובים, "רתומים" לגבעולי קש, על־פני השולחן. משחקים בקלפים זעירים מאחורי השולחן ומחכים בקוצר־רוח עד אשר תציץ השמש השוקעת מרחוב ה"שול געסל" (סמטת בית־הכנסת) ותגיע עד ל"סענק" (העין שבעץ) הידוע, או בקירבתו, ואז נפרוץ החוצה חופשים מ"בית־הסוהר".

ליל קיץ יורד אז על העיירה. קרקור צפרדעים מגיע מהאחו, והרוח מביא עמו בושם משכר של שדות וחציר קצור. "החדר" הכללי ו"החדר" שלי, עם ריח השתן הנודף מהפינה הידועה, לא הצליחו להמית בנו את הכמיהה לעולם היפה, המרוחק אך כמה מאות פסיעות מאתנו.

הנוער התחיל מתמרד ומנער את הכבלים שהושמו עליו. התחיל מחפש דרכים לבנות לעצמו עתיד יפה יותר ובטוח יותר. לחינם התרגז הרבי, כשחזרנו אחרי ריצה ברחובות לחזות בכינוס של "השומר־הצעיר", נוער לבוש חולצות אפורות, העובר בסך ושירת "אנו עולים ארצה" בפיהם.

"הלכתם לראות את אלה, ששרו 'אולה אולה ארצה' ? !" התריס כנגדנו הרבי.

וימים רבים אחרי זה, בהגיענו לפסוק "הוי, מאחרי בנשף — יין ידליקם...", היה הוא מעיר :

"אלה הם השומרן שלכם !"

ולא הועילה הסניגוריה שלי, כי השומרים אסור להם לשתות יין ולא אליהם אפשר לכוון את הדברים של הנביא. אבל עלי, בגלל הסניגוריה שלי, הוטל חרם מצד הילדים האדוקים.

אחינו ואחיותינו הגדולים חזו בהתקדר השמים, ראו את גרזן האנטישמיות מונף מעל ראשי יהודים, ויצאו לחפש את משיחם. כל אחד ראה אותו בדימויים אחרים. התווכחו עליו בכל מקום : בבית, בקרן הרחוב, בכניסה לבית־הכנסת ומאחורי ה"בעלעמער" בזמן קריאת התורה בשבתות. ומשנעשה הויכוח סוער וקולני, עורר הדבר את חמת הרב הזקן והמכובד. הוא גער בהם :

"שקצים, לכו לישון ! שינה של רשעים — הנאה להם והנאה לעולם..."

ולא עצרו צדיקי הדור, לא עמדו להם מעשיהם הטובים. השואה הגדולה השמידה מיליונים צדיקים, שחטאם היחיד היה היותם יהודים. נמחקה עיירתי, אשר אבות אבותי חיו בה מדורי דורות. יחד אתה נספו הורי, אחי ואחיותי, קרובַי ואהובַי.

הגורל המר לנו מאוד. נולדנו בחבל־ארץ יפה, אך לא שלנו. גורשנו, הושמדנו, יצאנו משם, התפזרנו על־פני תבל רבה. אולם כל אחד מאתנו, עד יומו האחרון, ישא בלבו את זכר יקיריו, את ימי ילדותו ואת נוף עיירתו — כחלום אשר לא יחזור לעולם.

מרדכי ארמוני (זאמעק)

העולים הראשונים מרוז׳אן

היום, בו נגמרה המלחמה העולמית הראשונה, היה היום הגורלי, בו החלטתי לנסוע לארץ־ישראל. אחרי שחייתי תחת שליטים של ממשלות שונות, גמרתי אומר לשנות את מהלך חיי.

לפני המלחמה, עד שנת 1914, שלטו בנו הרוסים. אותם זכרתי, כשהם היו מגיחים בימי חגיהם, שיכורים, ומטילים אימתם עלינו היהודים הנפחדים. מה שמחנו שלא היכו בנו ורק הסתפקו בצעקות גנאי כמו ״פּרֶקלַטי יֶברֵי״ (יהודי ארור). בשנות המלחמה שלטו הגרמנים בפולין. לכאורה הם גילו יחס טוב ליהודים. אך בכל הזדמנות חשׂפו את יחסם האמיתי והציקו לנו: ״שמוציגע יודן״ (יהודים מלוכלכים). בגסותם של הפולנים נוכחתי ביום הראשון של עצמאותם. ביום בו עזבו הגרמנים את רוז׳אן התנפלו על הקסרקטינים ושדדו ובזזו מכל הבא ליד. כשעבדתי עם הגויים, הן עם הגרמנים והן עם הפולנים, היו לועגים לנו, לפועלים היהודים. ״מי שעובד אינו יהודי,״ היו אומרים. דבר זה חרה לי ביותר, ביודעי עד כמה עמלים אנו יומם ולילה. מרבית היהודים נתייגעו קשות למען קיומם הדל — וזוהי הערכתם? מצב זה הביאני להרהורים, האם באמת חייבים להיות היהודים מפוזרים בין הגויים ונתונים לחסדם של אחרים?

חשבתי: מדוע שלא יהיה ליהודים מקום שלהם, מדינה שלהם בה יוכלו לחיות בכבוד ככל עמי העולם? כשראיתי את העם הפולני, אשר אחרי מאות שנים של שיעבור הגיע לעצמאות, התחלתי להאמין, כי גם גאולתנו אפשרית, החלטתי אפוא בהזדמנות הראשונה לעלות לארץ־ישראל.

כעבור שנה־וחצי, כשהחריפה המלחמה בין מדינת פולין המשוחררת לבין ברית־המועצות הסוציאליסטית, והיהודים נמצאו בין הפטיש לסדן, חיפשו רבים מהנוער דרכים לצאת את פולין, בסרבם להשתתף במלחמה זו. גם אני לא רציתי ללחום ברוסיה הסוציאליסטית והחלטתי לנסוע לארץ־ישראל. כשהצעתי לכמה מהצעירים ברוז׳אן להצטרף אלי ולנסוע יחד אתי לארץ־ישראל, הם סרבו בטענה, כי זו ארץ רחוקה מדי. ואילו אבי ז״ל, כשאמרתי לו שבדעתי לעלות ארצה, השיב בזו הלשון:

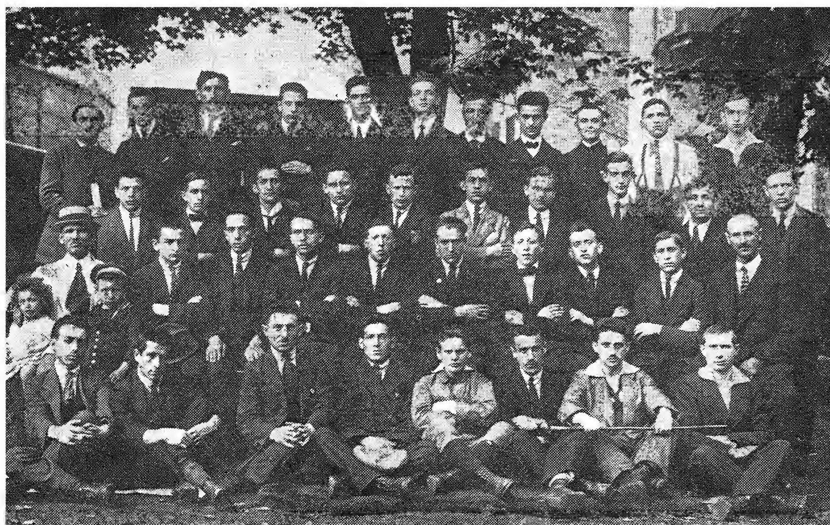
״כשיהודים נוסעים לארץ־ישראל — אני מבין. אבל למה גויים (הכוונה לחילונים) רוצים לנסוע — זו חידה בשבילי!״

אך כאשר נפרדתי מאבי לפני הנסיעה, בירך אותי בברכה יהודית מסורתית:

״ה׳ אלוקי אברהם יצחק ויעקב, שהוציא את עמו מארץ מצרים, ישמור עליך בכל דרכיך ויביא אותך לארץ אבותינו, ארצנו הקדושה ארץ־ישראל!״

למהרת חג השבועות שנת 1920 עזבתי את רוז׳אן בהחלטה נחושה להגיע לארץ־ישראל. היתה זו הסתכנות רבה. יצאתי לדרך לבדי, ללא חבר וללא מכר, ונוסף על כל אלה גם באופן בלתי־לגלי, כיוון שהיתר־יציאה מהשלטון הפולני לא ניתן היה להשיג אז. בדרכים לא דרכים ובאי־ידיעה של מה שעלול לקרות לי יצאתי. נסעתי על חשבוני הפרטי. ההסתדרות הציונית לא תמכה בי בכסף, ורק סיפקה לי אינפורמציה בלבד. מכתבי המלצה, שקיבלתי מהארגון הציוני הרוז׳אני וממרכז מפלגת ״פועלי־ציון״, עזרו לי הרבה בדרכי הארוכה.

תחילה צריך הייתי לעבור את הגבול שבין מדינת פולין למדינת צ׳כיה, לשם כך נזקקתי לעזרתו של אדם היודע את מלאכת הברחת הגבולות וכל הכרוך בזה. וכך, כשעמי בגדַי

חלוצים בדרך לארץ־ישראל בשנת 1920, ובתוכם העולים הראשונים
מוטל זאמעק, הערש־מוטל וסרולטשי שטשעטשין. הלוצים אויפן וועג קיין ארץ־ישראל
און צווישן זיי די ערשטע עולים פון רוזשאן מאטל זאַמעק, הערש און סרולטשע שטשעטשין.

בלבד ועתידי נתון בידי הגורל, יצאתי לדרך. עברנו בערוב יום אביב את הגשר שבין פולין לצ׳כיה ליד העיר אוסטרוב־מורבסקי. בעיר זו היו מתאספים מדי שבועים עשרות צעירים יהודים מעיירות שונות של פולין, כשאין איש מכיר את רעהו. בימים האחרונים לשהותי שם הגיעו חברַי, **האחים שצ׳צ׳ין** מרוז׳אן.

בעזרת הארגון הציוני הצ׳כי נסענו לווינה, בירת אוסטריה. בווינה נתפרדה החבילה: חלק נסע לארץ־ישראל ואילו היתר נסעו למקומות שונים בעולם. אלה שהתכוננו לארץ־ישראל נאלצו לחכות בווינה זמן ממושך. הם נאלצו להצטייד בכסף ובתעודות, וזה לקח זמן רב. אך ההשתהות שם היתה בעיקר בשל חוסר אניות המפליגות לארץ. גם אניות־משא לא היו בנמצא. נתמזל לי מזלי וכעבור ששה שבועות של שהייה בווינה הצלחתי לנסוע ברכבת לטריאסט שבצפון איטליה.

גם כאן הצטרכתי לחכות. שבוע ימים היכינו בטריאסט לאנית־משא ישנה בשם "קרונטיה", שבעליה הסכימו לקחת אותנו. היינו מאתים־והמישים חלוצים, בלי אישור־הכניסה הנכסף לארץ המיועדת. באניית־המשא האיטלקית העלובה לא נסענו בתנאים של נוסעים, אלא כאילו היינו משא, כלומר בלי אור ואויר, בלי אוכל ובלי מקום לינה. טולטלנו מנמל לנמל בים האדריאטי בנמלי איטליה ובכל נמלי יוגוסלביה, כשלכל אחד מאתנו שק אוכל, שהכיל חרובים יבשים בלבד (מאז אינני יכול אפילו להביט על חרובים).

במשך המסע התארגן בין החלוצים ועד. בכספי הנוסעים קנו שני דודי פח ובתוכם בישלנו אורז. את האורז אכלנו פעם ביום כמאכל עיקרי. קרה שגם מאכל זה נמנע מאתנו בשל סירובם של טבחי האנייה לאפשר לנו לבשל. כך, למשל, בנמל אלכסנדריה שבמצרים הפכו הטבחים את דודי האורז הבלתי־מבושל על הסיפון, ואנחנו הסתפקנו בהסתכלות על הפועלים

המצריים מטעיני הפחמים העניים לבושי שק בלבד על בשרם, כשהם מתנפלים על האורז הבלתי־מבושל ותוחבים אותו לפיהם בידיהם המפויחות. לידם עמדו הנוגשים הערבים, גבוהי־קומה, לבושים כותנות ארוכות ובידיהם מקלות ארוכים, בהם הם חובטים במתכופפים ללקט אל פיהם את האורז.

באלכסנדריה קיבלנו אשרות כניסה לארץ־ישראל, ובשבת 28 באוגוסט 1920 הגענו ארצה. הייתי העולה הראשון מרוז׳אן, שעלה יחד עם מאתים־וחמישים חלוצים יוצאי פולין ואוק־ראינה לארץ־ישראל. הנסיעה ארכה עשרים־ושמונה ימים על האנייה העלובה במקום נסיעה של חמישה ימים בלבד מטריאסט ליפו. כמעט כל יהודי יפו־תל אביב באו לפגוש אותנו. את פנינו קיבלו תלמידי הגימנסיה העברית ״הרצליה״. מאותו מעמד זכורה לי אפיזודה. בסיימי את פרוסת הלחם בריבה וספל התה שהוגשו לנו, שאלתני נערה אם ברצוני לשתות עוד ספל תה. עניתי לה: ״אם יש מספיק מים בישראל, אודה לה מאוד״. על שאלתה מדוע אני אומר ככה, עניתי, כי לפי מה שידוע בחוץ־לארץ יש בארץ מחסור במים. היא הגישה לי עוד ספל תה ובחיוך על שפתיה אמרה: ״בשבילך יש עוד ספל תה.״

לאחר קבלת־הפנים שלחונו לבית־מלון לחמישה ימים. באותו שבוע כבר התחלתי לעבוד ומייד שכרתי חדר בשבילי ובשביל חברַי האחים **שצ׳צ׳ין** מרוז׳אן, שבאו שבועים אחרי. כעבור כמה חדשים הגיע ארצה העולה הרביעי מרוז׳אן, **ר׳ אברהם סגל**. בביקורו אצלנו סיפר לנו על המאורעות הטרגיים שעברו על כל האוכלוסיה היהודית והפולנית ברוז׳אן בקיץ 1920 כתוצאה מן המלחמה בין הרוסים והפולנים. וכן סיפר על הדיבה שהוציאו עליו ושבעקבותיה נאלץ היה לברוח מפולין ולבוא לארץ בשם אחר.

עם האחים שצ׳צ׳ין גרתי יחד עד לפוגרום אחד במאי 1921. את הפוגרום בו נספו גם ברנר וחבריו אני זוכר היטב. השכם בבוקר אחד במאי עזבנו שלושתנו את חדרנו כדי לראות כיצד חוגגים בארץ החדשה את האחד במאי. בבואנו מיפו, מקום מגורינו, לנוה־שלום שמענו בדרך, שערבים מתכוננים לפרוע ביהודים. אני לא יכולתי להבין, כיצד אנשים מתכונ־נים להרוג אנשים. כשהגעתי לאחת הסימטאות, שהיתה מאוכלסת בעיקר על־ידי ערבים, מנע בעדי קצין ערבי מהמשטרה את הכניסה לסימטה. מעובדה זו למדתי שמשהו מתרחש והלכתי לתל־אביב. בתל־אביב התאספו פועלים יהודים בצריף ששימש בית־אוכל לפועלים. זה היה מול קולנוע ״עדן״, אשר היה בזמנו מרכז תל־אביב הקטנה.

מכאן פנינו בדגלים לרחוב הרצל ולרחוב נחלת־בנימין. עם צאתנו לרחוב הרצל שמענו יריות מצד נוה־שלום, רצנו לעבר היריות, כשהגענו לסימטאות נוה־שלום, התייצבו מולנו בקצה רחוב נוה־שלום (ליד מאפיה ערבית שהיתה שם) שוטרים ערבים וירו עלינו מרובים אנגלים. מייד נפלו מבינינו הרוגים ופצועים, היו בהם מספר חברים שהכרתים היטב מעבודתי איתם יחד. איתנו היה **אברהם רבוצקי** ז״ל, מנהיג פועלי־ציון ברוסיה, מיניסטר לשעבר בממשלת אוקראינה. הוא הזהירנו:

״נערים (קינדער), אַל תעמדו ברחוב, התחבאו! זה פוגרום על יהודים. אתם רואים

פגישת רוז׳אנאים בארץ, פסח 1922.
א צוזאמענקונפט פון רוזשאנער אין ארץ־ישראל פסח 1922.
שמואל נאגל, ישראל והרש־מוטל שצ׳צ׳ין, מוטל ארמוני־זאַמעק, משה ויעקב סגל,
שאול פעלדמארק ואשתו, בלומה שצ׳צ׳ין, רבקה ארמוני, אברהם סגל; הילדים:
חיים דוד ואחיו יוסף פלדמרק, יוסף שצ׳צ׳ין, שייע ארמוני, פלדמרק.

ששוטרים יורים. זה סימן־ההיכר הבדוק לפוגרום בהשראת המשטר. אני מכיר היטב מצב זה מאוקראינה.״

באותו זמן הגיעו מהצד השני של הסימטה ערבים, שבידיהם אלות וברזלים ארוכים, והתנפלו עלינו. אנחנו תפסנו מכל הבא ליד, אבנים ומקלות. פעם הצלחנו אנחנו להודפם ופעם הדפו הם אותנו, והמאבק הלך והתרחב ליתר הסימטאות של נוה־שלום. הפורעים שדדו ובזזו חנויות ורכוש יהודי. תוך מהלך הקרב הלכו ורבו הפצועים בינינו. אני ניצלתי בזכות אבן שפגעה בקרסולי. משנפגעתי נפלתי והעבירוני לחצר פנימית.

בשעה שלוש אחרי־הצהרים בערך הגיעו חיילים יהודים אמריקאים מהגדוד העברי אשר חנה בסרפנד. פה ושם הופיע גם שוטר אנגלי. הערבים נסוגו, אך גם באותו לילה נהרגו עוד כמה יהודים ליד תל־אביב. זאת ראיתי במו עיני, וזה בנוסף ליהודים שבבית־העולים ביפו וקבוצת ברנר שגרו בין הפרדסים. להם לא היה לאן לברוח וגורלם המר נודע לנו לאחר מכן. למחרת, ביום שני במאי, כשיצאתי לרחוב נוה־שלום, ראיתי שכמה יהודים רוצים לפרוץ חנות, בחושבם שבתוכה מסתתרים ערבים ורצו לנקום בהם. אך אני ועוד יהודים מנענו בעדם. אמרנו: ״באנו לארץ־ישראל לא כדי להרוג אלא לחיות ולבנות ולהתגונן, אך לא להתקיף.״

כעבור שבוע ימים חזרנו בליווי שוטרים אנגלים למקום מגורנו ביפו, כאן מצאנו שהכול

נשדד. כל הבית היה מלא נוצות וקרעי מכתבים. כולנו נשארנו בחוסר־כול, ללא מקום לינה, ללא אוכל וללא עבודה. לא רצינו לקבל מתנות. נזהרנו מלפגוש מכרים, שמא ירחמו עלינו ויזמינו אותנו לאכול אצלם. פרק זמן רעבנו וגם מקום לינה לא היה לנו. בכל יום לא ידענו בבוקר, איפה נלון בלילה. התפזרנו ביישובי הארץ כדי למצוא עבודה. אני נסעתי לירושלים ועבדתי שם. אבל אחרי כמה חודשים, משנתחדשה העבודה בתל־אביב, חזרתי לתל־אביב.

באותו זמן באו בני משפחתנו שלי ושל **הרש־מוטל שציצין**, הם ישבו בווינה ארבעה חודשים וחיכו לעלות לארץ, בשל עיכוב העלייה מצד ממשלת המנדט לאחר פרעות מאי 1921. שכרנו חדרים סמוכים זה לזה בנוה־צדק, וכשבאה משפחה שלישית מרוז׳אן, משפחת **פלדמרק** שעלתה בסוף 1921, קבעו גם הם את מושבם על־ידנו. דאגנו להם תיכף לעבודה. אחרי מספר ימים נסענו לעבוד בגליל־העליון, העבודות הראשונות בבניין שקיבל המשרד לעבודות ציבוריות של ההסתדרות. כדאי לציין שהנסיעה מתל־אביב לכפר־גלעדי נמשכה ארבעה ימים.

שלוש המשפחות מרוז׳אן גרו סמוך זו לזו וכמעט מדי יום ביומו ביקרנו זה את זה. כאשר בא עולה מרוז׳אן, היינו מתאספים כל הרוז׳אנים, שאלנו לשלום משפחתנו ולשלום כל יהודי רוז׳אן. בצורה זו הרגשנו כמשפחה אחת, וגם הרוז׳אנאי החדש שבא צורף להרגשה זו כאחד מבני המשפחה.

בזמן ההוא היה הבדל בין יוצאי הגלויות. רוב יהודי תל־אביב היו יוצאי רוסיה ודוברי רוסית. אני זוכר שהאזהרות על שפת־הים היו בארבע שפות: אנגלית, ערבית, עברית ורוסית. יוצאי רוסיה הרגישו עצמם מיוחסים. אספר פה מקרה שידגים את היחסים אז. למחרת בואי ארצה, כאשר קיבלו תושבי יפו בפעם הראשונה את פני המשנה־למלך האנגלי, מי שהיה אחרי כן הנציב העליון לפלשתינה א״י, סר הרברט סמואל, עמדנו קומץ חלוצים חדשים בין המון אנשים בשדרות ירושלים ביפו (אז שדרות כמאל פשה). עבר יהודי, הכיר שאנו חלוצים חדשים ואמר לנו: ״אשריכם שזכיתם לקבל את פני המלך היהודי הראשון בארץ־ישראל!״ שאל אותנו מנין באנו, וכשענינו מפולין הפנה את פניו מבלי להסתכל בנו עוד. ככה זה היה במקומות העבודה ובמוסדות, ובכל זאת התגברנו אז והצלחנו במיזוג הגלויות תודות למטרה המשותפת.

שאיפתנו היתה קיבוץ גלויות, קירוב לבבות היהודים מכל הארצות. חגגנו בצוותא את חגינו ושמרנו על האחדות. בחג שמחת־תורה חגגנו כולנו יחד, כל אלו שעבדנו יחד במקום אחד, כאותם החסידים המתפללים בשטיבל אחד. באנו עם המשפחות לביקורים הדדיים, אכלנו יחד, שתינו, בילינו בריקודים והלבבות נתקרבו.

אנו, אנשי רוז׳אן היינו קרובים מאוד זה לזה. היינו מבקרים איש את רעהו, לעתים תכופות בילינו יחד בחברותא ושיחות זכרונות. בפורים הצגנו יחד מחזה של שלום עליכם ״משלוח מנות״. פעם בפסח חגגנו את ליל־הסדר במשותף, עזרנו זה לזה ככל שיכולנו: במזומנים, בחתימה על שטר ערבות, אשר לא פעם היינו צריכים גם לשלם בעצמנו בעד החתימה שחתמנו. שימשנו אז שושבינים לחתן או לכלה לאלה שלא היו להם הורים או משפחה קרובה כאן. במשך הזמן נוספו עוד אנשי רוז׳אן, והעולים שבאו יותר מאוחר מצאו יותר מכרים ואפילו קרובי משפחה, ומשפחת אנשי רוז׳אן התרחבה והתרחבה. כך נמשכה אחוות רוז׳אן מראשוני העולים עד היום ותוצאותיה ניכרות בינינו לבין עצמנו כקולטי עלייה ונקלטים.

נתן ויגודה

מסע עלייתי ארצה

יציאתנו מפולין

בספטמבר 1934 סיימתי את שירותי הצבאי, שם הייתי מסופח אל גדוד רגלים שחנה בפולטוסק. בשובי הביתה מצאתי בעיירה אוירה קודרת מאוד. האנטישמיות והבויקוט על היהודים היו אימתנים. גם על ביתנו הם לא פסחו.

אבי היה חייט, שתפר חליפות לקצינים הצעירים שבבית־הספר לקצינים, אשר היה ליד רוז׳אן. גם שם נתקבל הצו, שלא להזדקק לחייטים יהודים. פניתי אל מפקד בית הספר (בדרגת פולקובניק), שאני, בתור חייל משוחרר ובעל אותות הצטיינות בקליעה וספורט, מבקש שיורשה לי להמשיך לעבוד בשביל בית־הספר לקצינים.

התשובה היתה חדה וחלקה: ״ניע ואָלנאָ שען אוּביעראטש אוּ זשידאָ!״ (אסור ללבוש תפירה יהודית!) ברוח נכאה עזבתי את משרדו. מחשבה החלה מנקרת במוחי: לא להישאר בפולין!

באותה תקופה ניהלו כל המפלגות הציוניות תעמולה לנסוע לארץ־ישראל. אנוכי, בתור חבר פועלי־ציון שמאל, פניתי אל הועד המרכזי בדבר אפשרות לעלייה. חברי הועד המרכזי, **לב** ו**גרשוני**, ענו לי במברק, שאבוא בלא דיחוי לוורשה. בו ביום יצאתי לדרך. בפגישה עם שני חברים אלה (בה נוכח גם החבר **דראפקין**, כיום בארץ) הם הסבירו לי, כי פועלי־ציון שמאל כמפלגה אינם מקבלים סרטיפיקטים, אלא שמארגנים כעת קבוצת חברי מפלגה לנסיעה בלתי לגלית, ואני אהיה האחראי לאותה קבוצה. בו במקום הסכמתי להצעתם ולמינוי.

באותו יום הם הציגוני בפני **ד״ר לוצקי** (מירושלים), שהיה האחראי לקבוצה גדולה יותר, למעלה מארבעים איש ממפלגות שונות. קבוצת פועלי־ציון שמאל מנתה 21 חברים מעיירות שונות בפולין, ואנוכי הייתי האחראי עליהם כלפי אותו ד״ר לוצקי.

חזרתי הביתה לרוז׳אן וקראנו לאסיפה של מפלגתנו. מסרתי לחברים על כל העניין והצעתי, שחברים נוספים יירשמו לנסיעה. לדאבון לבנו, מחמת דמי הנסיעה הגבוהים לא יכלו להרשם חברים רבים. מחיר הנסיעה היה 2000 זלוטי (400 דולר). נרשם **שלמה נאגל** בלבד ותיכף שילם את כל הסכום.

כעבור עשרה ימים קיבלנו ידיעה סודית, שנבוא לוורשה, לנסיעה. באחד באוקטובר בעשר בבוקר כבר היינו בוורשה, ומייד נפגשנו עם החברים המנהיגים ושם נמסרו לנו ההוראות האחרונות בדבר הנסיעה. ובארבע אחר הצהרים יצאנו ברכבת וינה, שנסעה דרך למברג אל צ׳רנוביץ׳ וקונסטאנץ שברומניה.

ברומניה ובמצרים

בקונסטאנץ כבר חיכה לנו עסקן ממפלגתנו, שהביאנו אל האוניה ״רומניה״, אשר הפליגה לאלכסנדריה. באונייה נפגשנו עם עולים רבים, שנסעו באותו אופן כמונו. היינו כ־300 עולים, לרוב חלוצים מרומניה וצ׳כוסלובקיה. 8 ימים ארכה נסיעתנו, עד שהגענו לאלכסנ־דריה — ככה נסחבה האונייה שלנו. בנמל חיכה לנו אדם שהובילנו אל המלון המפורסם ״הוטל דה פאריז״. זה היה בעשרה באוקטובר.

אותו יום הודיענו האיש, לבל נעזוב את המלון, שכן יתכן כי מחר נצא לתל־אביב. השמחה היתה גדולה ובקוצר רוח ציפינו ליום המחרת. אולם חיכתה לנו אכזבה גדולה. הגיעה ידיעה, כי הלשינו בגבול ועלינו לחכות לידיעה אחרת. לאחר 3 ימים בא מישהו מארץ־ישראל ואמר לנו, כי עלינו לעזוב את אלכסנדריה ולנסוע לקאהיר.

בקאהיר שהינו 7 ימים ומשם נסענו לפורט־סעיד, משם ברכבת לסואץ, ושם חיכינו יום תמים. על אוניית־משא חצינו את התעלה, ובחוף השני כבר חיכו לנו מכוניות להסיענו הלאה. הנהגים היו ערבים, מצרים או פלשתינאים (אנחנו לא ידענו). הם אמרו לנו כי הננו בסיני וכי אנו נוסעים לבאר־שבע. הדרך תארך יום אחד. אבל הנסיעה ארכה 3 ימים, כיוון שהדרכים היו גרועות ביותר או שבכלל לא היו דרכים. בנוסף על קשיי הנסיעה יש להזכיר, כי נסענו בלי אוכל ובלי שתייה. וככה הגענו לעוג׳ת־אל־חפיר. הנהגים שמחו שיצאנו מאפריקה וכי הננו כבר באסיה.

פלשתינה, מצרים ושוב רומניה

פתאום הקיפה אותנו קבוצת פרשים בדואים ועצרו אותנו. ״מי אתם ? מה מעשיכם כאן ?״ ענינו שהננו תיירים, אך הם לא האמינו לנו והביאונו אל תחנת משטרה. שם התחילו לחקור אותנו, אם יש לנו פספורטים עם ויזות. הראינו להם את הפספורטים המזויפים עם הויזות (המזויפות גם כן) שהיו בידינו, והם לא הבחינו. אולם לא היו לנו אישורים לערבות על סך 50 לירות שטרלינג, שכל תייר היה צריך להפקיד כהוכחה שיעזוב את הארץ בזמן. הם החליטו לאסור אותנו והביאו אותנו לבאר־שבע.

במשטרת באר־שבע לא שיתפנו פעולה עם השוטרים המקומיים, עד שהביאו אלינו יהודי. שמו היה **אלטשולר**, יהודי מרחובות, שהיה קונה קרקעות בשביל סמילנסקי, לו סיפרנו הכול, מי אנו ולאן פנינו. אלטשולר החל מנהל משא־ומתן עם המשטרה למען שחרורנו, אך בלא הועיל. הם פנו לירושלים ושאלו מה לעשות עמנו.

הרגשנו כי מצבנו רציני והחלטנו לברוח. עם רדת החשיכה ניסינו להתחמק מעיני השוטרים. הם חשו במזימתנו ואסרו את כולנו בשרשראות, זה לידו של זה, עד למחרת בבוקר. אז התירו אותנו והודיעונו, כי הוחלט להחזירנו לרומניה. הושיבו אותנו במכוניות משוריינות ותחת משמר משטרתי חזק הובילו אותנו עד עזה, ומשם ברכבת, שוב תחת משמר של שוטרים, עד קנטרה.

כאן חבשו אותנו בבית־כלא, כל העשרים ואחד בחדר אחד. החדר היה קטן ולא היה באפשרותנו לזוז. ככה ישבנו לילה שלם, עד הבוקר. כאשר הביאו לנו לאכול, נכנס אלינו יהודי, כנראה תושב קנטרה. שמו היה **פרלוב**. סיפרנו לו את ענייננו וביקשנו שישתדל למעננו ושגם ישלח מברק לוורשה אל לב ויודיע לו כי נאסרנו.

אחר הצהרים בא אלינו פרלוב, בלוויית יהודי נוסף, והודיע לנו, כי שולחים אותנו לאלכסנדריה. ואמנם כך היה.

באלכסנדריה לא ישבנו בבית כלא אלא באותו ״מלון דה פאריז״, בקומה השלישית, תחת משמר משטרתי כבד. בו ביום באה אלינו משלחת מיהודי אלכסנדריה, ועמהם אותו פרלוב. הם היו נציגי ההסתדרות הציונית באלכסנדריה ושאלונו במה יוכלו לעזור לנו. יותר מכול היינו זקוקים ללבָנים נקיים ולדברי רחצה, שכן היינו מלוכלכים מאוד ומגודלי שיער. מייד הם הביאו לנו את מבוקשנו: לכל אחד שני זוגות לבנים, פיז׳מות, גרביים וכלי גילוח. בתור נציג קבוצתנו הודיתי להם מאוד וביקשתים לבוא גם למחרת היום.

בשעה 9 בבוקר שלמחרת הם חזרו אלינו. ישבתי איתם והסברתי להם, כי מטרתנו היא פלשתינה ואין כלל ברצוננו לשוב לפולין. הם לא הבטיחו דבר, רק אמרו שישתדלו למעננו. נתמלאתי קצת תקווה: אולי בכל זאת יקרה נס ולא יחזירונו לפולין.

ביום שלאחר מכן הם שוב באו, והפעם פניהם קורנות. הם סיפרו לנו, כי לא ניסע מחר ישר לרומניה, כפי התוכנית, אלא נישאר כאן 10 ימים וניסע אחר כך באונייה ״רג׳ילה קארול״ (המלך קארול), שעוברת על פני חיפה, ובחיפה נרד לחוף. שמחתנו היתה גדולה ובקוצר רוח חיכינו שעשרת הימים כבר יחלפו ויבוא קץ למסע נדודינו.

כל הזמן ישבנו במלון תחת משמר של שוטרים, עד שהגיע היום ונסענו לנמל (גם כן בלוויית משמר). האיש שליווה אותנו גילה לנו את הסוד: הם שילמו לרב־החובל סכום כסף והלה יוריד אותנו ביפו או בחיפה. בינתים הם התקשרו עם המפלגה שלנו בארץ־ישראל וקבוצת חברים, בראשות החבר ג׳ורג׳, יחכו לנו ביפו.

אך לרוע מזלנו לא הלכה הפעם האונייה דרך יפו אלא הישר לחיפה. האונייה ״רג׳ילה קארול״ הגיעה לחיפה ביום ששי 9 בבוקר. כולנו עמדנו על הסיפון ושמחתנו מרקיעה שחקים, בעת שראינו לפנינו את העיר חיפה ואת הר הכרמל ושמש ארץ־ישראל מאירה את פנינו. חלוצים מרומניה ומצ׳כוסלובקיה החלו לרקוד הורה והם משכו אותנו לריקוד הכללי. השירה ״אנו באנו ארצה״ עולה עד השמים ושמחתנו אין לתאר אותה.

אבל חיש מהר נגוזה השמחה. משטרת נמל חיפה עלתה על האונייה והחלה בודקת את הניירות. מייד ערכו סלקציה: כל החלוצים מרומניה ומצ׳כיה וגם קבוצתנו נאסרו, מפני שכולנו היינו עולים בלתי־לגליים. לא עזרו הסברינו ובקשותינו. הפקיד היהודי, כנראה מן הסוכנות, אמר לנו: ״אנחנו יודעים על אודותכם, אולם איננו יכולים לעשות מאומה. האנגלים החליטו לשלוח אתכם חזרה לקונסטאנץ.״

כולנו היינו עצובים ומדוכאים, שכן חלומותינו נמוגו. מה עושים עכשיו? לא יכולנו להאמין למראה עינינו: הננו נמצאים בחיפה, ואין מרשים לנו לדרוך על אדמתה!

בין החלוצים מצ׳כיה היה בחור כבן 30, שניחם אותנו: ״מילא, לכם יש עוד לאן לנסוע. אבל אני לאן אחזור? ברחתי ממחנה־הסגר גרמני.״ ואחר הצהרים, בשעה חמש לערך, כאשר האונייה החלה להתרחק מנמל חיפה ובחוץ כבר החל להחשיך, ראינו את הבחור מגרמניה קופץ מן הסיפון לים. עד היום אינני יודע, מה קרה לבחור הזה.

בטרם עזבה האונייה את חיפה שלח לנו מישהו 5 ארגזים עם תפוזים, וזה ממש הציל אותנו. נסענו בלי אוכל והיינו מקבצים לחם אצל הצוות ואוכלים עם התפוזים.

7 ימים ארכה נסיעתנו חזרה לקונסטאנץ. כשהתחילה האונייה להיכנס לתוך הנמל, קרא לנו רב החובל ושאל, אם יש לנו מספיק כסף לשוב לפולין. מובן שלא היה כסף לאיש מאיתנו. אז הוא אמר: ״אני מצטער מאוד, אך עלי להסגיר אותכם לידי הקונסול הפולני. יעשה הוא כהבנתו.״

עתה התחילה פרשה חדשה: מה הלאה? זה היה בראשית דצמבר, בחוץ שרר קור עז ואנחנו כולנו לבושים קיצית. רעדנו מקור, היינו חלשים מתת תזונה ויגעים ממסע כזה, וכאן באים ואומרים לי, כי חברנו מאטעס בן־דויד (חבר טוב של ונגרוב) קיבל חום גבוה. הלכתי עוד פעם אל רב־החובל וביקשתיו שישחרר לפחות אותו. ענה לי: ״נראה מחר.״

בינתים בא אלי חברי שלמה ואומר, כי על הרציף עומד אדם וקורא ״ויגודה! ויגודה!״. אחוז פליאה רצתי למעלה: מי זה יכול להיות? מי מכיר אותי פה בקונסטאנץ? בלי נשימה הגעתי למעקה הסיפון וראיתי שני אנשים עומדים על הרציף ומביטים למעלה, אלינו. הצגתי

את עצמי בפניהם והם אמרו לי: "היו שקטים. מייד נשחרר אתכם מן האונייה."

לא ארך זמן רב ושני הגברים עלו על הסיפון, ועמהם שוטר מן הנמל. היה להם רשיון להוריד אותנו מן האונייה על אחריותם. מחוץ לנמל היו מוכנות בשבילנו שתי מיזחלות עם סוסים והם הביאונו למלון. אחד מהם היה שליח מוורשה מטעם הועד המרכזי של **פועלי־ציון** (שמו, לצערי, נשכח ממני), והשני היה **מארקוביץ'**, בעל משרד נסיעות בקונסטאנץ.

השליח סיפר לנו, כי המברק מקנטרה הגיע לתעודתו והם, אנשי הועדה המרכזי, נמצאו כל הזמן במגע וידעו על גורלנו. התרחצנו, אכלנו ארוחה חמה ושכבנו לישון. היה זה הלילה היחידי, שישנו במיטה נקייה וחמה.

למחרת, בשבת, בא השליח אלינו למלון. סיפרנו לו את כל קורותינו. גם על ד"ר לוצקי סיפרנו לו, כיצד הוא דאג רק לאנשיו ואנחנו אפילו לא יודעים, היכן הוא ואנשיו נעלמו. השליח שיבח את עמידתנו וניחם אותנו על כל התלאות שסבלנו. לבסוף הוא אמר, כי נסיעתנו לפלשתינה טרם נסתיימה. החלטת המפלגה היא, שעכשיו אנו נוסעים לגמרי באופן בלתי־לגלי; כלומר, קודם נסענו עם פספורטים מזויפים, ואילו עכשיו אנו נוסעים לגמרי בלי פספורטים. נעבור גבולות בגנבה, עד שנגיע לפלשתינה.

חברים אחדים בינינו התנגדו לתוכנית. ניסיתי לשכנעם אך בלא הצלחה. אני ושלמה נאגל הסכמנו מייד לצאת לדרך ולא לחזור לפולין. אלינו הצטרפו עוד חברים, ביניהם שלמה בן דויד והחברה היחידה שהיתה עמנו, **רחל לוסטגארטן** (כיום בקיבוץ רמת דויד). 7 חברים לא הסכימו וחזרו לפולין. מאוד הצטערתי על מעשם זה.

בקונסטאנץ הורשינו לשהות 3—4 ימים, אך מסיבות בלתי־צפויות מראש נשארנו יותר. בינתים קיבלנו את כל ההוראות לתוכנית המסע החדש. ימים ולילות ישבנו במלון, מכיוון שבחוץ היה קור חזק וירד שלג כבד, ואנחנו הרי היינו בבגדי קיץ קלים.

בליל שבת עלו אלינו שוטרים אחדים ובידם פקודה לאסור אותנו, מפני שעברנו על החוק: במקום 3 ימים, כפי שהורשינו, נשארנו 6 ימים ללא רשיון. לא היתה לנו ברירה אלא ללכת עמהם. הבנתי כי מצבנו חמור, שהרי איש אינו יודע כי נאסרנו. מוכרחים להודיע לשליח!

בחוץ היה קור עז, כאמור, אך אני לא הרגשתיו ורק חשבתי, כיצד להודיע על מאסרנו. צעדנו בזוגות, בצד השמאלי של המידרכה. ברגע מסוים הבחנתי, כי נפתחה דלת של חנות טבק ושני גברים יוצאים מתוכה. ניצלתי את הרגע וחמקתי לתוך הדלת הפתוחה. משנתרחקו השוטרים עם חברַי, יצאתי מחנות הטבק והלכתי לחפש את משרד הנסיעות של מארקוביץ'. זה לא היה פשוט וכלל וכלל, מפני שהיה ליל שבת וכל עסקי היהודים סגורים. רק מאוחר בלילָה עלה בידי למצוא את דירתו של מארקוביץ'. לנתי אצלו ומייד בבוקר הוא הלך אל המשטרה לפעול למען שחרורם של חברַי. הוא חזר ובפיו בשורה: "הצלחתי להאריך את שהותכם ברומניה ביומיים. אבל ביום שני בשעה 12 עליכם לעזוב את רומניה ויהי מה!"

חברַי שחזרו ממאסרם היו נרגזים מאוד, כי השליכו אותם לבית־כלא יחד עם פושעים שונים. מזל שישבו שם לא יותר מ־24 שעות.

יוון, לבנון ו... סוף־סוף בארץ!

הפעם היינו דייקנים, וביום שני בשעה 12 היינו על האונייה "דאצ'יא", שהפליגה לעבר טורקיה. בקונסטנטינופול שהינו ימים אחדים ונסענו הלאה, באונייה יוונית אל יוון. עוד בהיותנו בקונסטאנץ קיבלתי את ההוראות המתאימות להמשך הדרך. משהגענו לנמל פיראוס,

ראיתי שוטר שמן מאוד וסימן מסוים בידו. מייד הבנתי, כי זהו האיש אליו אני צריך לפנות. ואכן, הוא הוציא מייד רשימה וקרא בשמותינו. עמדנו בשורה והוא פנה אל חבריו השוטרים, כי זוהי קבוצת סטודנטים המתיירים ביוון. השוטר השמן הורידנו מן האונייה ולמטה כבר חיכה לנו אדם, אשר הסיע אותנו לאתונה לבית מלון.

במלון היה איש אחד, שכל בוקר חיכה לנו לארוחה ובירך אותנו בחביבות. הוא חיפש הזדמנות לשוחח עמנו, אך אנחנו הסתגרנו בפניו, שכן לא ידענו מיהו. ערב אחד ישבתי באולם הכניסה (לוֹבּי). ניגש אלי האיש ושאל, כמה זמן בדעתנו לשהות במלון. עניתי לו: ״וכמה זמן בדעתך אתה לשהות פה?״ תשובתו היתה: ״אני מתגורר פה. זוהי דירתי.״ שאלתי אותו: ״ומי אתה, אם מותר לי לשאול?״ אורו עיניו והוא ענה לי מייד:

״אולי קראת את זכרונותיו של טרוצקי, את ספרו ׳חיי׳? הוא מזכיר שם את חברו הטוב סוקולניקוב. זהו בני!״

״אז מה אתה עושה כאן?״ שאלתי אותו.

״כזה הוא העולם,״ ענה לי. ״אחד בורח מפני הפאשיזם, השני מפני האנטישמיות, ואילו אני ברחתי מפני הקומוניזם.״

כך נקשרה ידידות בינינו, עד שעזבנו את יוון.

ביוון הרגשנו עצמנו חופשיים יותר, כי האקלים שם חם יותר. מטעם המלון קבעו אדם, שטיפל בנו וליווה אותנו לכל מקום. כל יום תיירנו במקומות הנודעים של אתונה: באקרופוליס, באמפיתיאטרון, באיצטדיון היפה, בבית־הכלא של סוקראטס, ובכל מקום ראוי לביקור.

כעבור ימים אחדים ביקר אותנו ד״ר גרשוני. שוחחנו עמו ארוכות. הוא עודד אותנו, הבטיח כי בקרוב יבוא קץ לסבלותינו וכי נגיע לפלשתינה, הוא השאיר לנו קצת כסף, מסר הוראות להמשך הדרך ונפרד מאיתנו.

לאחר שהייה של 20 יום ביוון נסענו לבירות שבלבנון. גם כאן חזר המעשה: חיכה לנו אדם ורשימה בידו, והוא הובילנו למיסעדה. משהחשיך בא אלינו איש אחר, ערבי שדיבר יידיש. זאת היתה הפתעה בשבילנו — ערבי דובר יידיש? הם חילקו אותנו לשתי קבוצות: אחת תסע היום והשנייה מחר. אני הייתי בקבוצה הראשונה ולקחתי עמי את בן עירי שלמה נאגל. רציתי להיות יחד עמו בכל מקרה.

בשש בערב, בערך, יצאנו את בירות ונסענו כל הלילה. עברנו הרים ובקעות. רעדנו מפחד פן ניכשל. לא ידענו היכן אנו נמצאים. בשלוש לפנות בוקר נעצרה מכוניתנו. העפתי מבט דרך החלון וראיתי קבוצת שומרי גבול צרפתים. הם ציוו עלינו לצאת מן המכונית וספרו אותנו. היינו שבעה. אחד הצרפתים שאל את הנהג: ״הבאת משהו כדי להתחמם?״ הוציא הנהג מתא המטען ארגז עם יי״ש והם היו מרוצים: ״נא, אתה יכול לנסוע הלאה!״

נסענו כשעה עד ששמענו רעש של נהר זורם. המכונית נעצרה וראינו לפנינו את הערבי, שדיבר איתנו יידיש בבירות. הנהג חזר לו ואנחנו נשארנו עם הערבי. הוא הסביר לנו, כי עלינו ללכת קצת ברגל, עד שנגיע לגשר ששמו גשר בנות־יעקב. וכך היה. הלכנו בשורה אחת. צעדנו בשקט גמור, עד כי לא שמענו אפילו את קול צעדינו, וכך הגענו לגשר. כאן עמד אנגלי גבה־קומה וספר אותנו. הערבי נתן לאנגלי משהו ביד. הבנו כי זה שוחד, אך לא ידענו כמה. רק מאוחר יותר נודע לנו, כי הוא נתן לו 5 שטרלינג לנפש.

כאשר עברנו את הגשר, חיבק אותנו הערבי ואמר: ״שם על הגבעה שוכן הקיבוץ בנות־יעקב.״ והוא נעלם. כעבור הליכה של כעשר דקות פגשנו בחור מהקיבוץ, אשר חיכה לנו.

הוא היה לבוש מעיל עור קצר ומכנסי רכיבה. חיש מהר הושיב אותנו במכונית והובילנו לראש־פינה. השחר כבר החל להאיר. הנהג הוריד אותנו בזה אחר זה, ובהצביעו על בית מסוים אמר, כי עלינו ללכת לשם בזהירות ושם לחכות עד שיבואו לקחתנו. מששאלתי אותו "מה פירוש בזהירות ? האם עוד מאיימת עלינו סכנה ?" הוא ענה לי ברוגז : "חמור, אם הסיבירניק אומר לך משהו, תאמין !" סגרתי את הפה ולא שאלתי יותר. הבנתי כי עדיין הננו בסכנה להיתפס.

כשהגענו לבית המיועד, קיבלו אותנו דייריו בסבר פנים יפות והכינו לנו ארוחת־בוקר חמה. הרגשנו כי הננו בבית. כאשר סיפרנו להם על מסע נדודינו, הם בכו יחד איתנו. הם ניחמו אותנו באומרם, שעכשיו הננו כבר בבית ובזה תמו סבלותינו.

באותו בית נשארנו עד עשר לפני הצהרים. אחר כך עלינו על אוטובוס שהביאנו לטבריה. פה אכלנו ארוחת צהרים וחיכינו שיבואו לקחתנו לתל־אביב. שמתי לב כי המקום רועש מדי ויותר מדי אנשים נכנסים ויוצאים. חששתי פן יבולע לנו. קראתי הצידה את בעל המיסעדה ושאלתיו, אם יש לו בשבילנו מקום יותר שקט. הוא הבין במה מדובר והביא אותנו אל מעונו הפרטי. אצלו ישבנו עד מאוחר בלילה. היה ליל שבת. האיש חזר ואמר לנו, כי למטה מחכה לנו טקסי שיסיענו לתל־אביב. אמנם שבת, אבל פיקוח נפש דוחה שבת !

כאשר יצאנו את טבריה, התחיל לרדת גשם חזק מאוד. הנהג אמר, כי הננו אנשים בעלי מזל : "אתם הבאתם את הגשם. נחוצים לנו מאוד גשמים ואנשים. נו, והרי אתם כאן !"

כל הדרך לא פסק הנהג מלשיר שירים בעברית, יידיש ורוסית. שמחתנו היתה גדולה מאוד. בשתים אחר חצות הגענו לתל־אביב. תחנתנו היתה מטבח הפועלים, הבית הכחול, רחוב אלנבי. היה זה בשבת, ה־25 בינואר 1935.

ביום ראשון בבוקר חיכינו באותו מקום לשבעת חברינו הנותרים. כך בא אל קיצו מסענו בן 16 השבועות. בא קץ לסבלנו. סוף־סוף הננו בארצנו שלנו, בארץ־ישראל !

אישים
ודמויות

הרב ר׳ נפתלי־יוסף פרוינד

ר׳ נפתלי־יוסף פרוינד ישב שנים רבות על כס הרבנות ברוז׳אן ודמותו רבת־האנפין הטביעה חותמה על צביון קהילתה והליכות יחידיה. תכונתו הראשית, והבולטת ביותר, היתה חכמתו הרבה והתמצאותו בהוויות עולם. הוא היה חכם וגם בעל שכל מעשי, ולכן היתה השפעתו רבה. כך כיוון את אנשי העיר אל לימוד קבע בתורה. ימים ולילות היה הרב פרוינד יושב ולומד. אני הייתי תלמידו שנים רבות. אחרי שספגתי תורה מתלמידי־חכמים שונים, מצאתיו עולה על כולם.

אהבתו את התורה היתה גדולה, ואם כי ידע מנסיונו, שאין שכרה בצדה, בכל זאת בחר לבנותיו חתנים למדנים. קשה היה לו מאוד למשוך למען בנותיו את הבחורים המצוינים כרצונו. בתחרותו עליהם עם עשירי עיר נאלץ גם הוא להבטיח להם "שנים" (קעסט) שיהיו סמוכים על שולחנו המצומצם, לעבוד שנים למענם ולפרנסם, כדי שיוכלו גם הם להגיע לכס רבנות ויהיו עומדים ברשות עצמם. חתניו היו רבנים בקהילות וולומין ודלוגושודלו. הנחת שהוא רווה מבנותיו ומחתניו היתה לאין שיעור. היתה זו נחת־רוח גרידא, פשוטו כמשמעו.

את מצוות שמירת השבת והצלת נפשות מישראל הוא החשיב כמצוות, שיש לקיימן "בכל מאודך ובכל נפשך". בערים אחרות היה יוצא השמש — שמש בית־הכנסת או שמשו של הרב — לעורר אנשים על סגירת החנויות לקראת השבת בעוד מועד, ואילו אצלנו היה ר׳ נפתלי־יוסף יוצא מדי פעם בעצמו ביום ששי עם ערוב היום, עובר מחנות לחנות ומזכיר לאנשים, כי השבת מתקרבת ויש לשבות ממלאכה ומסחר. ולא היה אדם, שלא נשמע לו. אנשים ויתרו על פדיון אפשרי ועל ההספק החשוב במלאכה לשמע קריאתו של הרב לשמירת השבת. אף פעם הוא לא גער באיש. תמיד היה שיחו־ושיגו עם אנשי עדתו בנועם.

כך נהג גם בהצלת נפשות. זכורני במלחמת־העולם הראשונה, כאשר הרוסים החשוכים שלטו בעירנו, היו הקוזאקים פושטים מדי פעם ברחובות, פוגעים ביהודים ומתעללים בכל מי שנקרה להם. המצב היה קשה ביותר, ויהודים נסתגרו בבתיהם. אף בבתים היו שרויים בפחד, שמא יפרצו הפורעים פנימה.

מתחילה חשבו שהדבר ייפסק מאליו, ידעך, כפי שקרה פעמים רבות, אך משעברו ימים והדבר נמשך, לבש הרב עוז והלך אל המפקד עצמו. הכניסה למפקד היתה קשה ביותר, כמעט בלתי־אפשרית. הרב ענד על בגדי־השבת שלו את העיטור, שקיבל בזמנו מידי הצאר ניקולאי עצמו, ובשם העיטור "הקדוש" הזה דרש, כי יביאוהו אל המפקד בכבודו־ובעצמו. אלה שנתלוו אל הרב סיפרו אחר־כך, עד כמה מסוכן היה הדבר. המפקד לא נתן לו לפצות פה וטָפל על היהודים האשמות שונות של ריגול ובגידה ואנטי־נוצריות. אולם הרב לא חת ולא נרתע, ובנקודה מסוימת הצליח להגיע לדיבור. וכה אמר לו:

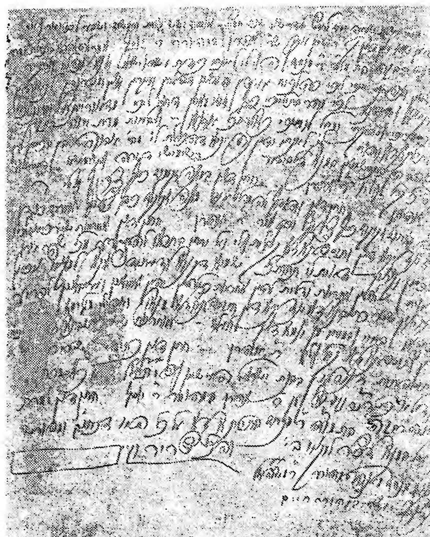
"אם אתה מכבד את הצאר שלך, שבשמו אתה הולך למות ולנצח, עליך לכבד גם את נושאו. אני יהודי הנני, ובכל זאת העניק לי הצאר את חסותו וכבודו. וגם אתה צריך לשנות ממנהגך. ראשית, תן לי לדבר ולהבהיר את עצמי; שנית, עצם היותי נושא עיטור הצאר מהווה ראיה חותכת, כי אין לראות ביהודים רק פסולת אדם."

לאחר הקדמה זו נתרכך המפקד, ומששמע את הסברו הממושך של הרב, ניתנה פקודתו להפסיק את הפרעות. אחד הנימוקים, שהשפיע על המפקד, היה זה (כדברי הרב):

"אדוני המפקד, אני רואה כי גם לך עיטורים. אבל אצלך לא ייפלא הדבר, שהרי אתה מקבל שכר מן המלך כדי שתראה מעשי גבורה. מה שאין כן אצלי — אני זכיתי בו ללא חובה וללא משכורת."

ונזכר אני מעשה אחר, המעיד על חכמתו ועל אישיותו של הרב.

בשנת 1920, כשפלשו הבולשביקים לרוז'אן, הלשין מישהו על ארבעה־עשר פולנים, כי הם אנטי־בולשביקים ואנטישמיים מובהקים. הבולשביקים אספו את כל ארבעה־עשר הפולנים, העבירום לסביבות לומז'ה ושם הוציאום להורג. זמן מועט לאחר רצח פולנים אלה נסוגו הרוסים ושוב נכנסו הפולנים לרוז'אן. שכנינו הפולנים מצאו להם שעה זו כהזדמנות נאותה לערוך פוגרום ביהודים, כנקמה וכעשיית רושם. הם הביאו את גופות הפולנים הרצוחים וביקשו מן הכומר שלהם, שונא יהודים גמור, שיחזיק אותן בכנסייה עד יום ראשון בשבוע. וביום הראשון, כאשר יתכנסו המונים לתפילת אשכבה ל"קדושים", תיערך להם לוויה לאומית. זעם ההמונים יגדל אז והטבח ביהודים יהיה מוצדק.

כתובה בכתב־יד מרוז'אן, משנת 1897.
א כתובה פון רוזשאן, פון יאר 1897.

הדבר נודע לרב, אך לא היה בידו להושיע. הוא רצה לנסות ולהניא את הכומר ממעשה ההסתה, אבל יהודים הסבירו לו, כי למעשה לא ידוע מי הסית את מי — העם את הכומר או דוקא הכומר את צאן־מרעיתו. והיו סימוכין לדבר, כי אכן יד הכומר בבחישה.

והנה נזדמן מפקד גדוד הצבא הפולני אל הרב, הציג את עצמו כמפקד רוטנברג ודרש מן הרב מצעים וכסתות לקציני גדודו. הרב שמח להזדמנות זו ושיטח בפני המפקד את בקשתו להצלת העיר. לא ידוע, אם הוא היה יהודי כפי ששמו העיד עליו (הוא לא ציין זאת), אך הוא הבטיח לרב לפעול, בדרך הנראית לו, לביטול הגזירה.

בינתים נודע בעיר, כי הפולנים הביאו את הגופות אל החורשה שליד רוז'אן והם נערכים להעבירם לכנסייה. תיכף יצא רוטנברג זה לחורשה וציווה עליהם לקבור את מתיהם מייד

ובשקט, ולא — יקברם כאן במקום עומדם. כך נמנע הטבח האיום, שהיה צפוי ליהודי רוז׳אן, תודות לתושיית הרב.

בני רוז׳אן כיבדוהו מאוד והשתדלו לפרנסו בכבוד, אך עם כל רצונם העז היו אפשרייותיהם מוגבלות ופרנסתו לפיכך מצומצמת. כאשר שאלתי אותו פעם, מה בדבר פרנסה אצלו, ואני התכוונתי ליוזמה לתיקון מצבו, הוא ענה לי:

״כ׳האָב נאָך נישט געזען קיין רב, וואָס האָט געמאכט באנקראָט!״ (טרם ראיתי רב, שפשט את הרגל!)

יהא זכרו עמנו לברכה בעת הופעת ספר הזכרון לקהילת רוז׳אן שלנו!

יהודה צ׳מיאֶל

הרב שלנו נפתלי־יוסף פרוינד

הרב נפתלי־יוסף פרוינד היה תלמיד־חכם וחיבר מספר חיבורים בשטח ההלכה ופירושי הלכה. בייחוד היה מפורסם בספרו ״פני לוי״, אשר הקנה לו שם בקרב הרבנים ולאחדים מהם אף נהפך לכתובת בשאלותיהם. למדנותו היתה ללא עירעור. תלמידי־חכמים בעיר קיבלו את מרותו בענייני הלכה וכן היו מצפים להכרעתו בויכוחים השונים.

הרב פרוינד היה איש הנתון בסתירה מעניינת ביותר: היתה בו התרוצצות פנימית בין איש הספר, אשר נטה להתנזרות מחיי ציבור הגורמים לביטול תורה, לבין איש השליטה, אשר מתוך תכונתו הטבעית להטיל מרותו על הקהילה נטה להתערב בכל ענייני הציבור ונקלע על־ידי זה לעתים ב״קלחות״ חברתיות מסובכות ורבות־מתח. כאיש החקירה וההגות היה מצניע מושבו, מבטל דעתו מפני דעתם של אחרים ומעביר על מידותיו; וכאיש הכרעה בעניינים שהופנו אליו פיתח תכונה של תקיפות ושתלטנות, ומשהכריע בשיקוליו — שוב לא הרפה מן הדברים, עד שהשליט את דברו.

תכונה אחרונה זו העבירה אותו פעם על דעתו, וגרם נזק לאיש יהודי בגלל כך. רבים לא נטו לשכוח לו פגם זה, אך במשך הזמן טושטש הדבר והושכח, שכן ידעו כולם, כי הוא ירא־שמים, מסור לתפקידו וגורם כבוד ליהודי קהילתו.

על הכשרות היה הרב פרוינד מקפיד ביותר, כי בה הוא ראה את סוד קיומנו הנפרד. סבור היה, כי הכשרות מרגילה את האדם לחשוב על האוכל שלא לעשותו פיגול ומזיק. לכן היה מתמיד בביקוריו באיטליזים ובבית־השחיטה. בזמנו היו כבר בני הקצבים חברי תנועות שמאליות — ״פועלי־ציון שמאל״ או ״בונד״ — ולא היו מדקדקים בהופעתם, ועל־אחת־כמה־וכמה — בכשרות. הוא היה נוהג להעמידם על הייחוד שבמקצועם, שאיננו מקצוע רגיל המחיה את בעליו ואינו דורש ממנו הידור בפרטיו.

הרב נפתלי־יוסף חידש את מנהג החרם ברוז׳אן. הוא היה תקיף ולא סבל ממרי־פיו. קרה לא פעם, שאנשים הוטלו בחרם ביוזמתו ובאישורו. בכל אופן, הוא עמד מאחורי מנהג זה שמימי־הבינים, והדבר פילג את הקהל ביחסו אליו. היו שדרשו לו זאת לגנאי, אך היו גם שראו בכך גדולה של איש, המוכן להשניא את עצמו ולסכן את מעמדו ונוחותו ובלבד שתישמר נחלת היהדות, שאם לא הוא ישמור עליה — מי ישמור?

ספר
פני לוי
והוא
שאלות ותשובות
רובם לענין הלכה למעשה נאמנות: מיוסדות על אדנים ישרים,
נחוצות מאד להורים ומורים.

נוצר הברית

חלק ראשון

פיעטרקוב
שנת תרס"ד לפ"ק

ПНЕЙ ЛЕВИ
Респонзы
Н. І. ФРАЙНДЪ,
ПЕТРОКОВЪ, Въ типографіи М. Цедербаума 1904 г.

הוא לא היה מתערב בפוליטיקה, וכל מה שהיה קשור לציבוריות העיר היה מתרחק ממנו. דבר זה התמיה רבים, שכן היה שייך רשמית לחסידות גור. יתכן שהיה מושך בחוטים מאחורי הקלעים, בהסתר, אך בפרהסיה לא הופיע מעולם כאיש פוליטיקה.

יהודה צ׳מיאל

ר׳ שמעון מרגלית (מרגוליס)

שנים רבות היה ר׳ שמעון מרגוליס ראש קהילת רוז׳אן ואחז בידיו את כל השלטון בועד הקהילה ועל עדת יהודי עירנו.

ר׳ שמעון היה בעל בעמיו. יחד עם שני שותפים החזיק את טחנת־הקמח הממונעת הגדולה שברוז׳אן ופרנסתו היתה מצויה בשפע. לכן גם נשמעו לו וגם האמינו, כי הוא יעשה את עסקנותו בנקיון־כפים ובלי משוא־פנים. הוא גם נתברך בתכונות, שהן חיוניות לאיש ציבור:

הוא עמד על דעתו בעת הכרעות בועד הקהילה ותקיף היה אחר־כך בביצוע ההחלטות שנתקבלו בועד, ועם זאת יצא לו שם בציבור כאדם מתון; במתינות היה נוהג לגבי יחידים ולגבי פרטים נזקקים לו. הוא היה חכם מאוד וידע להתהלך עם הבריות. אנשים קיבלו את דעתו כאילו מתוך רצון ולא העזו להתנגד לו, אף כי בטרם בואם אליו היו מצוידים בעשרות נימוקי התנגדות לדעתו והיו מוכנים ללחום בו.

מה שאין כן בעניינים פוליטיים. עם כל פקחותו בשיח־ושיג עם בני־אדם, היתה בו צרות אופק בעניינים העומדים מחוץ לצורכי רוז׳אן. אופקו לא עבר את תחומי המחשבה העיירתית. לכן רבו שגיאותיו במגעו עם המפלגות ועסקניהן. ריב תמידי היה בינו לבינם, ואם כי תמיד היתה ידו על העליונה, כבוד לא נחל בריבים אלה.

ר׳ שמעון היה יד ימינו של הרב ונתמך על־ידו בשעת בחירה. לעתים נדמה, כי בחסדו של הרב זכה למעמד הנכסף, אך משנכנס לתפקידו היה מורגש, כי הוא השתחרר מזיקתו לרב ומעתה הרב הוא שזקוק לו. היתה מין השלמה בין שני אישים אלה. זה השלים את זה ואיש השלים עם חולשות רעהו תוך הבנה הדדית. מרגוליס ידע, כי הרב יתמוך בו בבחירות בכל מקרה, ולכן עמד לימין הרב; והרב ידע, שר׳ שמעון לא ימתח עליו ביקורת בכל תנאי, לכן תמך תמיד במועמדותו. הרב היה מתחשב בדעתו ושועה לעצתו.

ר׳ שמעון אהב לתמוך בעוסקים בתורה, ובחורים לומדים יכלו תדיר לפנות אליו בבקשת עזרה. הוא גם היה חסיד בהכרתו ותמך בשליחים ומגידים למיניהם שנזדמנו לעיירה. כחסיד לא היה מזוהה עם שום כת, אף כי נטה לחסידי גור. את מלחמותיו הציבוריות היה מנהל באומץ ובפנים גלויות.

שאיפת חייו היתה לתת לילדיו חינוך תורני, אך לא עלה בידו. הבן האחד, שהסכים ללכת לישיבה, חזר תוך זמן קצר הביתה וזנח את תלמודו. הדבר דכדך מאוד את ר׳ שמעון, ומאז היה העצב שוכן בלבו.

בשואה נספה ר׳ שמעון מרגוליס עם כל קהילת רוז׳אן. מכל משפחתו נותר בחיים רק הבן, משה, שחזר מהישיבה, נכנס ל״החלוץ״, היה בהכשרה, עלה ארצה וחי בקיבוץ אפק.

✡

נשים צדקניות

גאָלדע לאך

גאָלדע איז געווען דעם סעראָצקער רב׳ס טאָכטער. זי האָט געהאלטן א שניט־קראָם און געצויגן פרנסה מיט שווערער מי. דאָך האָט זי געפונען צייט און כוח צו העלפן נויטבאדערפטיקע מענטשן. זי האָט זיך געמאכט אן אייגענעם ״לינת הצדק״ און געהאָלפן אָרעמע קראַנקע. ווען דער דאָקטאָר פלעגט גיין צו אַן אָרעמען קראַנקן, פלעגט זי מיט אים מיטגיין און אויך קויפן פאַרן קראנקן די רעצעפטן, ביז דער מענטש וועט אַמאָל קאָנען באַצאָלן. אויך האָט זי געהאָט ביי זיך מעדיצינישע כלים, טאָמער וועט קומען אַ דאָקטאָר צו א קראנקן און נישט מיטברייינגען א כלי, און ס׳וועט חלילה געשען אן אומגליק.

איר טעטיקייט און פערזענליכקייט האָט געשמט אין דער גאנצער געגנט און דערגאַנגען ביז ווארשע. נישט איינמאָל האָט פאַסירט, אז ווען מ׳האָט געדאַרפט פירן א קראנקן אין

ווארשאווער שפּיטאָל, האָט מען דעם קראַנקן צוגענומען צוליב איר רעקאָמענדאַציע. גויים אין דער געגנט האָבן גערעט וועגן איר ווי וועגן אַ מיסטישע פּערזאָן. און נישט אומזיסט. זי האָט אויך פאַר גויים געטאָן טובות.

גאָלדע איז געווען אַליין פאַר זיך אַן אינסטיטוציע. איר גאַנצן לעבן האָט זי געווידמעט צו העלפן מענטשן אין נויט, און האָט געהאַט דערפון דעם העכסטן גייסטיקן פאַרגעניגן און פּערזענלעכער סאַטיספאַקציע. נישט אין קיינעמס נאָמען האָט זי דאָס געמאַכט. אַלץ האָט געשטאַמט פון איר אינערלעכן איך. איינע פון די גרויסע און זעלטענע פרויען, וואָס יידן רופן צדקת.

חיה־עטל אַלבעק

חיה־עטל האָט זיך אָפּגעגעבן אַן אַנדער הילפס געביט: זי פלעגט קאָכן נויטיקע געקעכצן פאַר קראַנקע נויטבאַדערפטיקע, וועלכע זי און דער קראַנקער, און אפילו דער דאָקטאָר, האָבן געגלויבט, אַז אין דעם געקעכץ הענגט אָפּ דאָס לעבן פון קראַנקן. חיה־עטל האָט געוווּסט פון יעדן קראַנקן און געוווּסט וואָס פאַר אַ געקעכץ ער דאַרף האָבן כדי געזונט צו ווערן, אָדער צו גלויבן, אַז אַזוי וועט ער געזונט ווערן. זי פלעגט האָבן פאַרשידענע טעפּלעך, אין וועלכע זי פלעגט קאָכן יעדן איינעם זיין געקעכץ לויט דעם פאַרשריפט פונעם דאָקטאָר.

אַזוי איז זי אַנגעגאַנגען יאָרן מיט איר טעטיקייט און געווען אַן אַדרעס פאַר אַלע נויט־באַדערפטיקע. דאָקטוירים האָבן געוווּסט, אַז זיי מוזן אָפּגעבן חיה־עטלען אַ באַריכט פון זייער וויזיט ביי אָרעמע און זי וועט שוין וויסן וואָס אָפּצוקאָכן דעם קראַנקן.

דאָס לעצטע יאָר פאַר דעם אומקום דורך די נאַציס האָט זיך אין רוזשאַן געשאַפן אַ געזעלשאַפט, וואָס האָט ארומגענומען אַ גאַנץ גרויסע צאָל מענטשן, וועלכע האָבן זיך אָפּ־

הזמנה לחתונה.
אַן איינלאַדונג אויף אַ חתונה.

געגעבן מיט העלפן אָרעמע קראַנקע. מ׳האָט צו דעם צוועק געשאַפן אַ ״קראַנקן־קאַסע״. די יוגנט האָט אַ גרויסן אָנטייל גענומען אין די אַקציעס פון געלט שאַפן. מיר האָבן אויך געהאַט אַן אָפּמאַך מיט דאָקטאָר ריינער, אַז פאַר יעדן וויזיט ביי אַ קראַנקן זאָל ער זיך באַגנינגען מיט אונדזער צעטל פון צוויי זלאָטי. דאַן פלעגן מיר נישט איינמאָל דערמאָנען חיה־עטלען און געפרעגט זיך, ווי האָט עס איין פרוי אַזוי פיל געקאָנט אויפטאָן.

אַ גרויסע נשמה, ווייזט אויס, געווען חיה־עטל.

איטע שטשעטשין

איטע איז געווען אַ שניט־קרעמערין אין רוזשאַן. זי האָט גאַנץ שיין געמאַכט פּרנסה, אָבער תמיד האָט זי געזען פאַר זיך די, וואָס דאָס גליק האָט זיי נישט געשפּילט. זי האָט זיך געמאָכט מיט איר אייגן געלט אַ גמילות־חסד קאַסע און פלעגט אַרויסהעלפן מיט הלוואות קליינע נויטבאַדערפטיקע סוחרים.

די הלוואות האָט זי געגעבן אויף אַ וואָך אָדער צוויי, און מענטשן האָבן אָפּגעהיט דעם טערמין און צוריקגעצאָלט דאָס גמילות־חסד צו דער צייט. די הילף פון אירע הלוואות איז געווען אַזוי וויכטיק און צו דער האַנט, אַז קיינער האָט נישט געוואָלט זיך קאָליע מאַכן דעם קרעדיט ביי איטען.

איטע האָט אויך אָפּגעהיטן דעם כבוד פון אירע ״קליענטן״, זיי זאָלן חלילה נישט פילן אַ דערנידערונג און נישט דאַרפן זיך בעטן ביי איר. דערפאַר איז איר נאָמען געווען געשעצט ביי די אַלע, וואָס זיינען אַנגעקומען צו איר.

נישט ווייניק מענטשן האָבן זייער פּרנסה דערהאַלטן אַ דאַנק איטעס הילפס־אינסטיטוציע און זעער אַ סך האָבן איר נאָמען דערמאָנט ווי אַ נאָמען פון אַ פאַרבאָרגענער צדקת.

אפרים בן־דור

משפחת כץ (דער מעכאַניקער)

האיש, אבי המשפחה, הגיע מאוסטרוב־מאזובייצק לפי הזמנת בקר לשמש לו מפקח על המכונות ומכונאי. הוא קיבל דירה במקום עבודתו והיה גר במפעל. תוך זמן קצר התפרסם בשם ״דער מעכאניקער״, לציון חשיבותו כאיש אשר על המכונות.

הוא היה בעל־מקצוע מחונן, מוכשר באופן בלתי־רגיל, וכל הבעיות הטכניות של המפעל לא נפתרו אלא על־ידו. נוסף לעבודתו המקצועית היה גם מנהל את העבודה במפעלי בקר לעונותיהם ומפקח על עבודת כמאה־וחמישים פועלים שעבדו בהם. הפועלים סרו למשמעתו ומילאו הוראותיו תודות לתבונה הרבה שגילה בכל שטחי העבודה של מפעלי בקר, מן העבודה הפשוטה ועד המסובכת ביותר.

הגויים אהבוהו בשל מזגו הטוב ונטייתו לסייע להם ולהדריכם. הוא היה אדם שקט ונוח וידע להקשיב לזולת, אף לנתון לפיקוחו והנהלתו. בקר רחש לו כבוד רב והעניק לו תנאי חיים ועבודה טובים ככל שיכול. הגויים היו מביעים את רגשי הוקרתם לו בפרי שדותיהם ותנובת משקיהם. משפחת ה״מכאניק״ חיתה, משום כך, ברמת־חיים גבוהה למדי.

כץ היה עובד מבוקר עד ערב וכל חייו עברו עליו בעבודה, אך תוך כדי עיסוקו הגדוש היה נתון למשפחתו, אוהב את בנותיו ובניו, מטה לבו לצורכיהם וצופה הליכותיהם.

הוא גר במרחק ניכר מן העיר. שני הקילומטרים, שהפרידו בין ביתו שבגבעה לבין העיר, היוו חיץ לא קטן וניתקו את יושבי הגבעה מן העיר. אולם כץ התגבר על המרחק ושילב את עצמו בחיי רוז'אן היהודית.

כאַב נבון ומסור ראה בדאגה את היוֹת ילדיו נתונים רוב שעות ימיהם בין הגויים במפעל, ועשה הכול למען חינוכם היהודי. כץ היה ציוני נלהב ויהודי נדיב. יהודים ידעו, כי אצל כץ יקבלו תרומה נכבדה לקרנות הציוניות ולענייני כלל אחרים, והיו פוקדים אותו לעתים קרובות. הוא היה מקבל את ביקוריהם בשמחה ואגב כך מחנך את ילדיו לציונות ויהדות.

כץ היה הולך לעתים לבית־הכנסת להתפלל. ברגל היה עושה את דרכו מן הבית עד בית־התפילה ומעורר בכך כבוד אצל המתפללים. לעתים היה לוקח לדרכו זו גם את ילדיו כדי לקרבם לחיי הדת, אם כי הוא עצמו לא היה מן האדוקים ביותר. ילדיו היו כותבים בשבת ונהנים מחינוך ליברלי ביותר.

כץ לא השתייך למוסדות, לא נבחר לועדות ולא היה עסקן מטבעו, אך היה משתתף בשעות הפנאי שלו באירועים שונים בעיר, באספות ובזימונים שונים, והיה נהנה מאוד משהייתו בין יהודים, לאחר שרוב שעותיו — ולעתים במשך ימים ושבועות — היה שרוי בקרב הגויים. ביקוריו אלה בעיר גילו, כי האיש שומר על יהדותו מתוך תודעה עמוקה ובמאמץ מרובה.

כאשר קרה האסון הגדול ושמחה בנו בכורו טבע בנהר ומת על פניו, נתערערה בריאותו. האיש לא יכול עוד להתאושש, ירד מיום ליום ממש, עד שחלה בסכרת קשה והוכרע בעודו צעיר למדי. בדרך לוורשה, לאחר שלקה בהתקף־לב קשה, הוציא את נשמתו והוחזר מת לרוז'אן.

עם מותו התמוטט גם ביתו. בקר שילם אמנם פיצויים לאלמנת ה"מכאניק" והשאיר את שבתאי בנו לעבוד במפעליו כעוזר למכונאי החדש, אך האלמנה נאלצה לעזוב את הדירה שנועדה למכונאי במפעל ולעלות על דרך חדשה וקשה בחייה. היא שכרה בעיר דירה וחנות והתפרנסה בדוחק. ככה חיתה עד השואה הגדולה. היא נספתה אי־שם בנדודיה, בדרך־היסורים בברית־המועצות. שם נספה גם בנה **שבתאי**, ראש־הקן האחרון של תנועת "השומר הצעיר" ברוז'אן.

יצחק סנדורובייץ'

שמחה כץ

ישנם זכרונות שאין הזמן שולט בהם להשכיחם, אם מפני המקרה עצמו, שיש בו עוצמה מיוחדת, או מפני שזה קרה לנו בגיל, שרשמי דברים נחרתים עמוק עמוק. כמקרה הזה היתה טביעתו של שמחה כץ בנהר הנארב.

היה זה ביום ששי אחר־הצהרים, בחודש אב תרפ"ט (1929). עבודת העיר טרם שבתה כליל. האנשים אצו להגיע לשבת, למנוחה ולתענוג, ובין התענוגות של ימי ששי קיציים היתה גם רחיצה בנהר. הייתי עדיין בעבודה והנה אני שומע בוקעים מבעד לחלון קולות

בהלה מבחוץ. משירדתי לרחוב נודע לי, כי שמחה כץ טבע בנהר. רצתי בכל כוחותי לנארב. בדרך זרמו אנשים בכיוון ריצתי. העיר היתה מזועזעת. ולא רק בני גילו של שמחה, הנוער, אלא גם אנשים מבוגרים נסערו ביותר.

כאשר הגעתי לנהר, ראיתי אנשים כורעים סביב גופתו של שמחה, מנסים להצילו, אך על פניהם ניכר כבר היאוש. סיפרו לי עדי ראיה, כי הנהר, שזורם בדרך כלל בשקט לרגלי גבעות העיר, התנחשל פתאום, שמחה נסחף לתוך מערבולת ותוך רגעים ספורים טבע. הם הצליחו למשותו מן המים, אך כל המאמצים להצילו עלו בתוהו.

בן שש־עשרה וחצי היה שמחה במותו. ברחבה שליד הנהר שכב, כשחיוכו נסוך על פניו בשלוות נצח, והוא כולו זוהר ושופע טוב־לב. אלא שכל זה קפוא. נדם לעולמים.

כאשר הגיע שמחה לעירנו, והוא ילד על סף הנעורים, הרגשנו מייד, כי נוסף לנו חבר טוב, אשר נוכחותו מוסיפה רוגע ורעוּת, כשם שלעיר נוספה עם הוריו משפחה טובה, עמלה וישרה. אביו "דער מעכאניק" עמד מוצק ומאושר במלאכתו, כהמחשה חיה של כל מה שיש לתקן בחיי האויר של היהודים. אם כי גרו מחוץ לעיר, במבודד, ישיבתם בעיירה היתה מורגשת לטובה. המשפחה היתה מעורה בחיי הציבור, בבית־הכנסת, באסיפות התושבים; והצעירים — בחיי הנוער ובתנועותיהם.

ושמחה היה הבולט ביניהם. אביו, שהיה מכונאי ואיש תבונת־כפים להפליא, ידע כי הוא עצמו בכל זאת אינו שלם במלאכתו והצטער מאוד על שלא קנה ידיעות מלאות במקצועו. לפיכך החליט להציל את שמחה מטעות זו ושלח אותו לווארשה ללמוד בבית־ספר תיכון מקצועי. אך עד לימודיו בווארשה הספיק שמחה לבצר לו מעמד בחברת הילדים, שכולו כבוד הדדי וחיוב. הוא התחבב מאוד בקן "השומר הצעיר" והשתלב באופן נמרץ בכל פעולותיו של הקן. אהבנו אותו מאוד. חוג רעיו רחב מיום ליום, שכן היה ילד בעל מאור־פנים ובעל תושיה, ובכל מצב יכולת להעזר בו.

לכן היתה לווייתו מרשימה במיוחד, שלא כרגיל לגבי עול ימים בעירנו. ליווהו רבים, נערים וגם קשישים, ועל פני כולם צער ותוגה, כאילו נסתלק אחד מנכבדי העיר. הלוויה נתקיימה במוצאי־שבת. כל חברי הקן הלכו אחרי ארונו. גם הטבע, כביכול, השתתף באבל הגדול שלנו. השמים התקדרו שלא כרגיל בימי חודש אב וגשם ירד, טעון ברקים ורעמים מזעזעים. כשחזרנו מבית־העלמין, נשארנו יושבים בקן מדוכאים ודוממים.

וכיום, כשאנו נזכרים ברוז'אן ובימי נעורינו, צץ זכרון טביעתו של שמחה כץ כאחד המאורעות הבולטים ביותר, שלא נחלש במרוצת הימים הרבים. יהי זכרון עלומינו המשותפים עם שמחה אתנו תמיד.

יחזקאל געלטשינסקי

יידן אין רוזשאן

קיין גרויסע פערזענליכקייטן האָט רוזשאַן נישט אַרויסגעגעבן, אָבער טייערע פּאָלקס־יידן מיט גרויסע נשמות, פול מיט מענטשליכקייט און יידישקייט, אַזעלכע זענען ביי אונדז געווען. נישט אַלע געדענק איך ביי די נעמען. איך האָב אַזוי פיל דורכגעמאַכט, אַז כ'האָב געמוזט פאַרגעסן. אָבער ווען איך דערמאָן זיך פיל פון די נשמה־יידן, מוז איך זיי באַשרייבן אין אונדזער בוך.

כ'בין אויסגעוואקסן אין דער ווייטער וועלט, אַרומגעוואַנדערט אין פֿאַרשידענע געגנטן, און מיר דוכט זיך, אַז ביי קיין שום פֿאָלק און אין קיין שום לאַנד האָבן זיך נישט אַרויס־געשטעלט אַזעלכע זעלטענע טיפּן. מיר פֿלעגן זיי, מיט ליבשאַפֿט און פֿאַרערונג, רופֿן די למד־וו צדיקים. זיי זענען געווען אָרעם און באַשיידן אין עולם־הזה זאַכן, און גלאַנצנדיק אין ענייַנים פֿון עולם־הבא. בעיקר זענען דאָס געווען אַרבעטס־מענטשן, בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן געלעבט פֿון אייגענער מי, זיי זאָלן חס־וחלילה קיינעם נישט אויסנוצן און קיינעם נישט באַשווינדלען.

יצחק־לייזער דער שוסטער, ווען ער פֿלעגט גיין קויפֿן אַ פּעלכל ביים קרעמער, פֿלעגט ער אים זאָגן:

"אפשר האָסטו אַ כונה צו שווינדלען, איז טו עס נישט ביי מיר. איך וויל נישט זיין דער שליח פֿון דיין שטרויכלונג. טו נישט צוליב דיר און נישט צוליב מיר."

אַלע האָבן געוווּסט, אַז יצחק־לייזר וועט קיינמאָל קיין ליגן נישט זאָגן.

לייזער לאַסקע פֿלעגט גיין צווישן די דערפֿער צונויפֿקויפֿן פּעלעכלאַך. ווען ער פֿלעגט קומען צוריק אין שטאָט אַריין, האָבן אים שוין די רייכע סוחרים אָפּגעוואַרט ביים אַריינגאַנג און געפּרוּווט אָפּקויפֿן ביי אים זיין פֿאַרהאַרוועטע סחורה איינס־און־צוויי. כמעט שטענדיק האָבן זיי געכאַפּט ביי אים אַ מציאה. פֿלעגט די מומע **דבורה**, זיין ווייב, שרייען צו אים:

"לייזער, זיי האָבן דיך שוין ווידער אָפּגענאַרט און צוגענומען די סחורה בחצי־חינם!"

און ער פֿלעגט רואיק, פֿילאָזאָפֿיש־נאַאיוו, איר אָפּענטפֿערן:

"א דאגה ס'איז נישט מיין וועלט. זאָל ער זיך זאָרגן. ס'איז דאָ ווער עס זאָל זאָרגן."

דוד דער קאָוואַל האָט אויסגעוויילט דאָס פֿאַך, ווייל ער איז געווען פֿיזיש זעער געזונט. דאָך האָט ער קיינמאָל נישט מיסגעברויכט זיינע פֿיזישע כוחות. שטענדיק געווען איידל, פֿיין, מערסטמאָל פֿאַרציכט אויף זיינעס. און אַזוי בנעימות'דיק, אַז ס'האָט זיך נישט געלאָזט אים רופֿן קאָוואַל און מען האָט אים גערופֿן דוד דער קאָוואַליק.

אברהם־נוח דער טרעגער איז געווען תמיד גרייט צו טראָגן, און וויפֿל מ'האָט אים געגעבן, איז פֿאַר אים געווען גענוג. ער האָט קיינמאָל זיך נישט געדונגען, נישט פֿאַרן טראָגן און נישט נאָכן טראָגן. נישט איינמאָל פֿלעגט ער פֿאַר אונדז, פֿאַרטיי־יוגנט, זיין אַ סימבאָל פֿון פּאַסיוויטעט: אַ מענטש וואָס טראָגט אויף זיך דעם יאָך פֿון לעבן אָן טענות און אָן אַמביציעס. באַנטשע שווייג אין רוזשאַנער אויפֿלאַגע

זעליק סטעלמאַך איז געווען אַ מוסטער פֿון מענטשן־ליבע. ער האָט הנאה געהאַט פֿון מענטשן און געווען גליקליך מיט יעדנס דערפֿאָלג. ער האָט דאָס אָבער נישט אויס־געדריקט מיט אָפֿענע קאָמפּלימענטן, ס'זאָל נישט שולט זיין קיין עין־הרע, און אויך דו זאָלסט נישט מיינען, אַז ער חנפֿעט זיך צו דיר. פֿלעגט ער אַריינשעלטן אין דיר, אָדער דיך אָנקנייפּן און כלומרשט אָנשילטן: "אַ רוח אין דיינע ביינער אַריין, ווי דו זינגסט!" אָדער: "אַ כאָליערע זאָל דיך טרעפֿן, ווי שיין דו ביזט!" און דאָס גלייכן.

ער איז געווען אַ זעלטענער ליבהאָבער פֿון טעאַטער, און דוקא אונדזער שפּילן און אינטערפּרעטאַציע פֿון די דראַמאַטישע ראָלן האָבן אים געפֿעלן. נאָך דעם ערשטן אַקט האָט ער ליב געהאַט אַרויפֿשפּרינגען הינטער די קוליסן און שלאָגן און קנייפּן די שפּילער און זיי אָנשעלטן ביזן זיבעטן דור.

אַזעלכע פֿאָלקס־מענטשן זענען אויך געווען צווישן אונדזערע פֿאַרטיי־לייט. זיי האָבן

די פועלי־ציון פּאַרטיי געזען ווי אַ מענטשן־פריינד־אַרדן, און דאָס איבערגעבנקייט צום מענטש, צום חבר, האָבן זיי געהאַלטן ווי אַן ערשטער געבאָט פון גאָט.

יוסף־מאיר שמיעטשיכאָווסקי האָט פּאַרנאַכלעסיקט די שטוב־זאַכן צוליב דער פּאַרטיי, און טראָץ דעם וואָס זיין פרוי איז שטענדיק געקומען מיט טענות צו אים, האָט ער זיין טעטיקייט נישט געמינערט.

יצחק בענדער האָט געזאָרגט פאַרן געלט אויסצוהאַלטן די פּאַרטיי, און יעדער גראָשן אירער איז ביי אים געווען טייערער ווי זיינע אייגענע געלטער. ווייל מיט דעם בשותפותדיקן גראָשן האָט די פּאַרטיי פּאַראייניקט מענטשן צו איין ציל און אַריינגעבראַכט זיי וואַרעמקייט און האָפנונג.

ברוך זשעפּקע, אונדזער פאָרשטייער אין שטאָטראָט, האָט זיין אויסוואָל נישט געהאַלטן פאַר אַ פּריווילעגיע, נישט געגרויסט זיך דערמיט און נישט פאַרריסן דעם קאָפּ. תמיד איז ער געשטאַנען צום דינסט פון דער פּאַרטיי און אירע חברים, און אָנגענומען זייער דיסציפּלין, ווי שווער ס׳איז אים נישט געווען.

ספּעציעל איבערגעגעבן דעם כלל זענען געווען הערשל **זשעפּקע, חיים בורשטין, יחיאל פּיען, וועלוול פעלדמאַרק, בערל קערש, שמיל ניימאַרק און רפאל פרידמאַן**. זיי זענען געווען גרייט אפילו פּאַרנאַכלעסיקן זייערע אינטערעסן, ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן פּאַרטיי־ענינים. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט **רפאל דער סטאָליאַר**, ווען מ׳האָט געבויט דעם לאָקאַל מיט חברים שפּענדן. ער האָט אַ סך אַרבעטס־טעג אַריינגעלייגט אין בוי און איז געווען אַ מוסטער פאַר אַנדערע. אויב דער לאָקאַל איז געוואָרן אַ געשעענער פּאַקט, איז עס אַ דאַנק אַזעלכע חברים.

און בכלל, ווען מ׳שרייבט איבער רוזשאַן און מען דערמאַנט זיך די גוטע, גליקליכע יאָרן וואָס מ׳האָט אין איר פאַרבראַכט, ווייס מען איצטער בעסער אָפּצושאַצן אָט די אַלע גוטע יידן, די ליכטיקע מענטשן־געשטאַלטן, וועלכע זענען דאָרט געווען. יהי זכרם ברוך!

בצלאל ברוידה

העניך בוכנר וחיה׳לה זוגתו

העניך בוכנר נשא לאשה את חיה׳לה בת ר׳ יוסל **גולדברג** ובנה בית לתפארת ברוז׳אן. תמיד אמרו, כי אם ר׳ יוסל גולדברג (שקראו לו ״דער קרענזשעלער פריץ״, מפני שהיה בעל אחוזה גדולה בין גור וגריצה) לקח את העניך לחתן, סימן שיש בו משהו. ר׳ יוסל היה איש מכובד וישר, עשיר מופלג ומקפיד מאוד על משפחתו שלא יהיה בה פגם, חס וחלילה, והעניך הצדיק את הבחירה. הוא הנהיג ביתו בכבוד, שקד על אחדות המשפחה ועל נימוסי בית נאים.

העניך בוכנר היה מחסידי גור וממקורביו של הרבי — אחיו של העניך, **מנדל בוכנר**, היה גיסו של הרבי מגור — אך אף פעם לא לחם העניך בציונות ובציונים, וילדיו, שהיו ממיטב הגרעין של פעילי ההתעוררות הלאומית בעיירה, נהנו בביתם מחופש דעות.

את דרכו בחיים כמפרנס משפחה צעיר התחיל העניך ברגל ימין. הוא בנה בית גבוה ובו חנות בדים מן הגדולות בעיירה, שפירנסה את בעליה ברווחה, שיש עמה בטחון כלכלי

וגם מעמד של כבוד ועצמאות. אך את החנות ניהלה חיה׳לה זוגתו, ואילו הוא עצמו עסק במסחר העצים. הוא קנה חלקות של יערות, כרת את העצים והובילם לדאנציג (גדאנסק). נוסף על המסחר בעצים היה בין הקבלנים שבנו את המבצר הידוע בסביבות נוֹבידבוּר עד זעגזשא.

פרצה מלחמת־העולם הראשונה. אנשי העיירה ברחו והתפזרו, רוז׳אן נשרפה, נהרסה נחרבה. כאשר נכבשה בידי הגרמנים, חזרו תושביה והקימו מחדש את הריסותיה. גם משפחת בוכנר חזרה מוורשה לרוז׳אן, מחמת אסון כבד — אֵם המשפחה חיה׳לה נפטרה בוורשה.

העניך בוכנר, מראשי היהודים בעיירה, נעשה אחד מעוזריו הקרובים ביותר של ראש־העיירה הגרמני. אחרי מותה של חיה׳לה חוסלה חנות־הבדים והעניך קיבל קוֹנצֶסיה־מונופול למשקאות חריפים, שהיה מספק בסיטונות למסעדות ולמסבאות. כאשר פולין זכתה בעצמאות, היה העניך שוב מראשי דבריה של העיירה. הוא נבחר לעירייה ושימש כחבר הנהלתה. מכיוון שהיהודים היוו רוב באוכלוסיה, היתה הממשלה הפולנית מצרפת, בזמן בחירות, כפרים שונים לעיירה, כפרים שהיו מרוחקים ממנה קילומטרים רבים, וזאת כדי ליצור רוב פולני מלאכותי, כדי שהיהודים לא יוכלו לדרוש את ראשות העיירה.

העניך בוכנר היה, כאמור, מחסידי גור, אבל בקי בהוויות העולם, כי הלוא היה בעולם הגדול, לא רק בוורשה כי אם גם בגרמניה (פרוסיה).

בתפקידו בעירייה התבלט כאדם בעל עמדה עצמאית והשקפה משלו על בעיות העיירה ותושביה. לעתים נדמה היה, כי תקיפותו תעביר אותו על דעתו, ועמידתו על שלו תוליד בו נטיות שררה, שאין עמה ראיית צורכי הזולת. אך אנשים שבאו אתו במגע ציינו, כי אוזנו היתה כרויה לכל פנייה ולבו נטה להיטיב עם כל אדם שנזקק לעזרתו.

תכונה היתה לו, להאזין לדעות נוגדות לדעותיו מבלי להחריף את הניגודים. העניך ידע להבריח דעותיו ולשתלן בהשקפות הזולת וכן להטמיע השקפות אחרות במכלל דעותיו הוא, תכונה שהקנתה לו רוחב דעת שאין־כמוהו וטולירנציה בלתי־רגילה לעמדות, שאינן כעמדתו, וגם לנושאי עמדות אלו.

אולי כאן ההסבר לתופעה המוזרה, שרוב הפעולות הציוניות ברוז׳אן נעשו בביתו, בית חסיד גוראי, אשר מן המפורסמות היה, כי חצרה של גור שימשה מיפקדת הפעולות האנטי־ציוניות בפולין ומַטֶה ההתנגדות לציונות, ואפ׳לו הציונות הדתית מיסודה של ה״מזרחי״. אולי בשל תכונתו זו יכול היה העניך החסיד לראות בהצטרפות ילדיו לציונות והוא לא כיהה בהם.

כשרצו ילדיו להשתתף בהצגת מחזות, במשחק תיאטרון, הרשה העניך לשחקנים לערוך את החזרות בביתו.

אם היה דבר שקומם את היהודים הדתיים והמסורתיים, הרי היה זה משחק התיאטרון, בו השתלבו שלוש סיבות מרגיזות ומסעירות את דעת הקהל: ראשית, החזרות היו מוציאות את הבחורים מעולם המציאות והרצינות וגורמות להם בילוי זמן של מושב־לצים והפקרות; שנית, בהצגות היו משחקים בחורים ובחורות יחדיו — ודי בזיון וקצף; ושלישית, וזוהי הסיבה העיקרית, הרי אין לך מחזה בתיאטער, שתוכנו האדרת שמו־יתברך או העלאת ערך הדת. נהפוך הוא, כמעט כל מחזה מלא התרסות כנגד המקובל והמקודש והיידישקייט. יש אפוא להילחם בתיאטרון עד חרמה. לפיכך דרוש היה הרבה כוח־עמידה ותקיפות־דעת כדי להתגרות בדעת־הקהל או אפילו להינתק מן המקובלות, כפי שגילה העניך. בהיתרו זה שנתן לילדיו לערוך חזרות בביתו, הוא גילה גם התפשרות עם המציאות, שאין לעכבה

ואין לעצור התפתחותה. מעשהו זה עורר תמיד תמיהות בקרב אנשי שלומו, אך לא נמצא ביניהם מי שיעז למתוח עליו ביקורת או להוכיחו על פניו.

ובסיום יש ברצוני להוסיף קווים אחדים לדמותה של חיה׳לה זוגתו.

חיה׳לה היתה אישיות בזכות עצמה, אשה עממית ואדם מצוין. היא קנתה את עולמה בזכות מעשיה ובהנהגתה העצמית המיוחדת. ידוע היה בעיר, כי אשה זו מרבה בצדקה ומוצאת את תוכנה בחיים במעשים טובים. חיה׳לה היתה מכינה תפוחי־אדמה לקראת החורף ומחלקתם אחר־כך לעניים ולנצרכים. לקראת ההורף היתה עוסקת גם בהלבשת ערומים ודואגת לנזקקים שונים בדברים שהחורף דורשם.

מעשה חסד מיוחד, שהיתה חיה׳לה עוסקת בו, היה עניין הוויפראווה (ציוד ואיצטרכיה) לכלות מבנות העניים. כדי שהכלה תלך לחופה בלב קל ולא ייעכר רוחה מדאגת המחר וצרכיו, היתה חיה׳לה מכינה לה — ביוזמתה העצמית — כלי־בית וכלי־מיטה וכן דברים שונים המניחים דעתם של זוג צעיר ומשחררים אותם למחרת חופתם מבעיות ראשונות.

העיירה ידעה, שכל מה שחיה׳לה עושה — על דעת בעלה היא עושה. אך ברור היה, כי כל מעשיה הם פרי יוזמתה שלה. יוזמתה זו — יותר משהיה בה עודף מרץ, היה בה משום חיפוש אחרי תוכן עליון ומתן אופי אידיאי לקיומה של אשה יהודייה, כדי שתהא ראויה ליעודה ושותפת נאמנה לחברת עמה ולבעלה.

בין דמויותיה של רוז׳אן שמור מקום של כבוד לזוג הענִיך וחיה בוכנר. יהא זכרם ברוך!

אפרים בן־דור

אריה בוכנר ראש־הקן

לא הכרתי את אריה לפני היכנסי לתנועה. הכרתיו מקרוב בקן. אותה תקופה הוא חזר מלימודיו ושיקע עצמו בהדרכת הנוער היהודי בעיירתנו. הוא סיים את לימודיו בסמינר למורים על־שם פוזננסקי שבוורשה, סמינר נודע לתהילה, וחזר לרוז׳אן לשמש מורה דת

הנהגת קן ״השומר הצעיר״ ברוז׳אן, עם אריה בוכנר ראש־הקן.

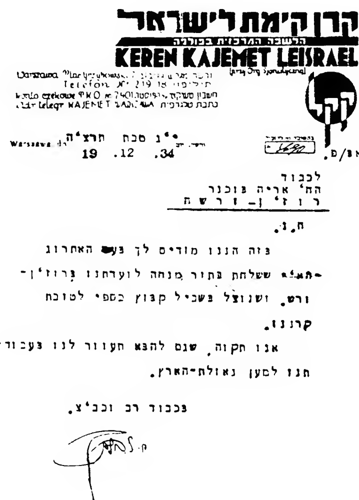
לילדים היהודיים בבית־הספר היסודי, ששפת הוראתו היתה פולנית. דת, לפי מושגי מוסד זה, היתה לימוד תולדות עם ישראל והשפה העברית וטיפוח התודעה היהודית. אולם אריה הרחיב את פעולתו. בית־הספר נהיה לו מקום, בו למד להכיר מקרוב את תלמידיו, להאזין לרחשי־לבם ולקחתם משם ל״קן״ כדי להוסיף להם תוכן יהודי וציוני. תפקידו כמדריך נוער החל אחרי שעות הלימודים, בהן הערה על חניכיו את כל שאר־רוחו.

עד מהרה נהפך אריה לדוגמה ומופת לכל הנוער. בן־טובים, שבחר את ההוראה כמקצוע וכדרך־חיים, מקדיש עצמו להדרכה תנועתית ולשינוי פני הדור. ואכן, הוא הביא שינוי גם ביחס המבוגרים אל הנוער. הוא עצמו, למרות קומתו הנמוכה, היה ״משכמו ומעלה״ בין בני דורו. הוא הבין היטב, כי התמורה בעם יש להתחיל אותה בנוער.

נדמה לי, כי עיקר קסמו היה בהומור שלו. לא היה קפדן ולא מחשיב־עצמו בייחודו, אלא משתף אחרים בדרכו בדרכי נועם, בחיוך, בהומור. זה עורר אמון, ואין פלא אפוא שמשך אחריו את הנוער מכל השכבות. מפלגת ״פועלי־ציון שמאל״ החזקה שבעיירה אבדו לה מרבית בני הנוער והחלה מצטמקת. הנוער זרם אל קן ״השומר־הצעיר״.

אריה היה מארגן, מרצה, מסביר, מבהיר. אתו פסקו לבטי הנפש. האמון שנתנו בו הניב פרי הילולים. היו לו ידע ונסיון פדגוגי, לאחר שנות עבודה והשראה במחיצתו של **יאנוש קורצ׳אק**, ולפיכך כה הצליח בעבודתו עם ילדים ונוער. ביכולתו ובהשכלתו היה, בלי ספק, מקדם את מצבו האישי גם מחוץ לרוז׳אן. אך הוא החליט לחזור לעיירתו ולפעול בתוך עמו. כי את השליחות החינוכית אפשר למלא בכל מקום, אולם את השינוי הגדול יש להתחיל מרוז׳אן. באהבתו לבני עירו רצה לשנותם, לעקור אותם מתחום מושבם ומתחומי מושגיהם. הוא שב אליהם ללא התנשאות, כאחד מהם. לכן נפתחה בפניו נפש חניכיו והם הלכו אחריו בהתלהבות כה גדולה.

ממרחקי הזמן אני רואה את הקן שלנו בהדרכתו של אריה כחוויה עמוקה של הנוער שלנו. כראש־הקן הוא היה הראשון שאירגן את הטיולים היפים שלנו, אשר העניקו לנו נוף ומרחב

קרן קימת לישראל
הלשכה המרכזית בפולניה
KEREN KAJEMET LEISRAEL

י״ג טבת תרצ״ה
19. 12. 34

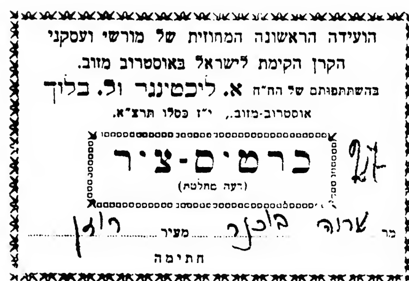
לכבוד
הח׳ אריה בוכנר
רוז׳ן–ורשה

ח. נ.

בזה הננו מודים לך בעד האחרון
התא״א ששלחת בתור מנחה לועדתנו ברוז׳ן־
ורש, ושנוצל בשביל קבוץ כספי לטובת
קרננו.

אנו תקוה, שגם להבא תעזור לנו בעבוד־
תנו למען גאולת־הארץ.

בכבוד רב וכב״צ.

הועידה הראשונה המחוזית של מורשי ועסקני
הקרן הקימת לישראל באוסטרוב מזוב.
בהשתתפותם של הח״ח א. ליכטינגר ול. בלוך
אוסטרוב־מזוב., י״ז כסלו תרצ״א.

כרטיס־ציר
(דעה מחלטת)

בר ברוך בוכנר מעיר רוז׳ן
חתימה

ורגיעה וחוויות עזות. הוא היה הראשון, שערך את מופעינו התרבותיים, שחרתו רישומיהם לימים רבים בלב הנוער. מקהלות שהקהיל עוררו בנו את חדוות המוזיקה והרנינו את הנפש. לא אשכח, למשל, את מסכת חנוכה המרשימה, שמשתתפיה היו רבים, ועד היום לא נמר טעמה של השירה העריבה במקהלה המדברת והמזמרת.

חלק מקן "השומר הצעיר" ברוז'אן, עם שושנה בלום ואריה בוכנר.

מלבד היותנו תנועת־נוער ציונית היינו מרכז של תרבות בעיירתנו, ותושביה החשיבו את פעלנו. היו בין המבוגרים כאלה, שראו בנו הופכי סדרי בראשית ומערערים השפעתם של בעלי עמדה בחברה המקומית, אך אישיותו של אריה ודמותו המחנכת הרתיעה רבים וכן תקיפים ממנו לצאת נגד הקן. וכך, תודות לאריה, נהפך הקן למרכז פעילות, החורגת הרחק ממסגרת של תנועת נוער.

הווי מיוחד במינו בקן בתקופתו של אריה היו הצעדות (וימארש). מדי ליל שבת היה מוציאנו בסך לצעדה אל המרחקים הנכספים. כל זה היה מלווה שירה בצוותא, ריקודי הורה סוערת ושמחת עלומים. הוא עצמו היה ספורטאי מצטיין ומלא עליצות חיים, והוא האציל מרוחו על כולנו. איתו היה טעם אחר לשהייתנו יחד בצעידה, במנוחה, במיבצעים הצופיים ובשיבה אל העיר.

זמן ממושך היה חלק ניכר מפעולות הקן מתרכז בביתו. חלומו היה אולם עצמי של הקן, שייהפך לבית יוצר של הווי נעורים חדש. לאחר מאמצים גדולים ומגבית כספית רצינית השכין אריה את הקן בבית משפחתו, בית הבוכנרים הידוע. זה היה המועדון הראשון שלנו, הגדול יחסית לפי מושגי העת ההיא. עם הגשמת חלומו זה הגביר הקן את כוחו ותנופת פעולתו. כולנו התגאינו בכוחנו העולה. היינו למרכז החיים החברתיים והתרבותיים בעיירה. כאן התרכזו חוגי הנוער, שנשאו בעול הפעולה הציונית, וכאן היה מרכז כל המיבצעים והאימפרוזות.

אריה חי את חיי התנועה במלואם, החל מהקן ברוז׳אן, שבכל קבוצה וגדוד הוא היה הרוח החיה, וכלה במרחב התנועתי, כאחד הבולטים בהנהגת הגליל. הוא השתתף כמדריך במושבות הקיץ הגליליות ושמו היה מפורסם בקרב הנוער השומרי בכל גליל מלאווה.

הזדהותו עם התנועה באה לביטוי בדוגמתו האישית המקורית. עם סיום עבודתו בבית־הספר היה פושט את בגדיו האזרחיים ולובש את מדי התנועה. פרט קטן זה לכאורה היה גדול מאוד בעינינו. זה העיד על שלמותו האישית ודבקותו בעקרונות בהם דגל. כשעברנו, למשל, בצעדה את העיירה בל״ג בעומר, בשורות ערוכות ובקצב המשרוקית, בשירה ודגלים ובמדים אחדים — עם אריה בראש! — זה עשה רושם עצום. בני עיירתנו ליוו במבטיהם האוהדים את הנוער היהודי המאורגן הצועד בגאווה, ואפילו הגויים נתרשמו מאתנו. נתגלה להם פתאום דור יהודי חדש, שלא הכירוהו ואשר נושבת ממנו רוח של מהפכה והתחדשות.

בכותבנו עתה את ספר רוז׳אן ובהדגישנו את הכוחות שפעלו בה והקנו לה ערכים שלא יישכחו, בולט במיוחד חלקו של אריה. הוא פתח תקופה חדשה בחיינו, הניע כוחות רדומים בתוכנו, העניק לנו נעורים מאושרים ומלאי־עניין. שמור לו מקום כבוד בזכרונותינו. וראוי הוא למקום כבוד גם בספרנו.

הדברים על אריה ז״ל כראש הקן נכתבו בחייו. עתה, לאחר מותו של אריה, ברצוני להוסיף מספר שורות לציון פעולתו בימי חייו האחרונים. רב פעלים היה האיש בתחום החינוך ובחיי הציבור. החל פעילותו המבורכת בעיירה והמשיך בארץ במשך עשרות שנים כמורה ומחנך, כמושך בעט סופרים, מתרגם כתבי קורצ׳אק, מורו הדגול שאריה חי במחיצתו ושאב השראתו ממנו.

אריה תמיד חזר ושב לכור מחצבתו. בתום השואה ועם הקמת מדינת ישראל התחילו להתקבץ כאן פזורי גולי ישראל, שארית הפליטה ושרידים מוצלים מאש של אנשי רוז׳אן. הם חיפשו כתובת לסעד חומרי ונפשי, והכתובת נמצאה. קם ארגון יוצאי רוז׳אן בישראל, ואריה במרכזו. הקשרים מתהדקים גם עם יוצאי רוז׳אן שבארה״ב. הרוז׳אנאים מתלכדים מסביב לארגון ואריה הוא הרוח החיה של הועד. הכנסים, האזכרות, המיפגשים החברתיים מהווים מסגרת מקשרת בין העבר להווה החדש בישראל.

והנה מורגש הרצון להנציח את העבר, את מאות ואלפי אנשי רוז׳אן שנספו בשואה האיומה של עמנו. עומס חייו של אריה מקשה עליו להתמסר למשימה גדולה זו. אבל כאשר נפלה ההחלטה, באיחור, לכתוב את ספר רוז׳אן, משתף עצמו אריה בכל יכולתו. הוא השתדל להטביע את חותמו על הספר במאמריו על העיירה, על התנועה ועל כל מה שהיה יקר לו ולנו. הוא הרגיש שהשעה דוחקת, האיץ וזירז, אך לא זכה לסיום המפעל. אולם בספרנו שמור לו מקום כבוד כאישיות בולטת, אשר תרם רבות לחינוך הדור הצעיר והורה לו את הדרך לגאולה בארץ מולדת.

הוא נעקר מתוכנו כשהוא במלוא עירנותו ופעילותו החברתית והאינטלקטואלית. עליו אפשר לומר, כי זקנתו לא ביישה את צעירותו. ועלינו מוטלת החובה הקדושה להמשיך ולסיים את אשר אריה לא הספיק. אנו מקיימים את המצווה להנציח את כל אותם הערכים, שאריה סימל בחייו, ואת כל הטוב והיפה שהעניק לנו.

מי יתן ודמותו המופלאה, מורשתו הגדולה ורוחו הטובה של אריה יהיו מהלכים בתוכנו וזכרו יחיה איתנו לעד!

ברוך בורשטין

היו בין נכבדי העיירה היהודית גבירים, עשירים וסתם תקיפים, אשר כיבדום בגלל ממונם או מתוך פחד או למען טובת הנאה שציפו מהם. היו מחניפים להם בפניהם, ואילו מאחורי גבם היו מדברים בגנותם ובזים להם.

לא לסוג הנ״ל היה שייך ר׳ ברוך בורשטין. כיבדוהו לא בגלל רוב עושרו ולא על רכוש רב — שלא היו לו — אלא בגלל מידותיו התרומיות. יהודי תלמיד חכם היה. גבה קומה, זקוף גו, זקן מאפיר מעטיר את פניו הנאים, מצחו גבוה ועיניים מביעות חכמה, פיקח ושנון ובעל השכלה רחבה — כזה היה האיש. היה מהלך בנחת, מדבר בשקט וברוב טעם.

תכונות אלה הכשירוהו לשמש לעתים קרובות כבורר בסכסוכים שבין אדם לחברו. לעתים היה משמש כ״שלישי״, כאשר שני הצדדים הפקידו את עניינם לשיקול דעתו ולהכרעתו הבלעדית. ואם כי היה גדול בתורה והיתה לו סמיכות לרבנות, הוא מעולם לא נשא את נפשו לכס הרב.

מחסידי הרבי מאלכסנדר היה, מהבולטים שבהם.

ר׳ אברהם־ברוך בורשטין נולד בשנת 1865 (בערך) בעיר אוסטרוב־מאזובייצק. שם עברו עליו שנות ילדותו. בהיותו נער עבר עם הוריו לגור בורשה הבירה. כבר בשנותיו הצעירות התבלט בחריפותו ובכשרונותיו. בעל תפיסה מהירה היה. כל זה הביאו להיות מתלמידיו המעטים והמצטיינים של הגאון ״בעל נפש חי״ ז״ל.

לרוז׳אן הגיע אברהם־ברוך אחרי שהתחתן ונשא את בת עירנו חיה־אסתר ממשפחת בלום. אשה צדקנית היתה, שדאגה לעניים והעמיסה על שכמה את עול פרנסת הבית והמשפחה בת תשעת הילדים, אשר מכולם נותר עמנו ירחמיאל יבל״א.

כרוב כוחו בענייני תורה, כן עלוב היה בעניינים הגשמיים של עסקי בית המרזח. כאשר נשאר יחידי בעסק וגוי אכל ושתה ונשאר בעל חוב, הוא מסר לאשתו ״סימן היכר״ לאיש — צבע כובעו, אשר מיליונים היו כאלה בפולניה...

הבוררויות התכופות, שהיו צריכות להיות תוספת מסוימת ועזרה לבית, לא תמיד היה שכרן בצידן. כי ישר היה האיש והיה מליץ יושר לא לצד ששכר אותו אלא לצד הצודק. כשהזמינו אותו לעיר סמוכה להיות בורר למען בעל־בית, שהיה לו צו פינוי נגד דייר שנשאר חייב סכומי שכירות גדולים, והתברר כי הלז עני מרוד ומטופל בילדים, החליט ר׳ ברוך להגן עליו. הוא אסף כסף אצל עשירי העיר ושילם לבעל־הבית ומנע על־ידי כך שהמשפחה הזאת תושלך לרחוב. והוא עצמו חזר לרוז׳אן בידים ריקות...

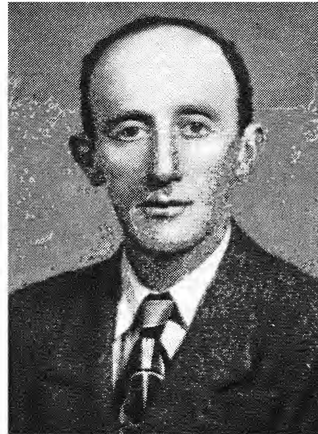
יחסו לארץ־ישראל היה אוהד. הוא הבין את המניעים, אשר בגללם נמשך הנוער היהודי לארץ אבותיו. וכאשר בנו ירחמיאל ספג סטירת לחי מגוי והחליט לעזוב את פולניה, קיבל זאת אביו בהבנה.

בין הדמויות של יהודי רוז׳אן, שנכרתו על־ידי הנאצים, ראוי איש זה שישמש מזכרת עוון לפשע הנורא שעשו בהשמידם אנשים בעלי שיעור קומה כר׳ ברוך בורשטין.

שלום פרל

פסח בורשטין

בן אחד הבתים המכובדים בעיירה היה. לא היה בעיירה איש, שלא העריך את פסח בורשטין ואת פעילותו הענפה בשטח הציבורי לטובת יהודי העיירה. משחר נעוריו היה מעורה בחיים הציבוריים, וכמעט לא היה מפעל, שהוא לא היה בין מייסדיו או מתכנניו, או מארגניו ופעיליו.

פסח היה כוח עבודה בלתי רגיל, מעיין בלתי נדלה. היה לו כוח ביטוי בעל פה ובכתב. ידע לעמוד בפני תקיפים ודבר לא הפחידו, כשמטרתו ברורה לפניו. הוא ידע להתקיף ולהדוף התקפות. הוא ידע להרצות את דבריו בשפה מובנת. ידע להתווכח. היה פולמוסן חריף, אולי הפולמוסן המעולה ביותר בעיירה.

הוא היה שייך לאינטליגנציה של העיירה. קרא הרבה בשתי הלשונות ששלט בהן יפה, אידיש ופול־נית. הוא היה קורא מעמיק, שידע לקרוא גם בין השיטין, שידע להסיק מסקנות, שהשתדל לחדור לפני ולפנים של הכתוב. ידע לשוחח יפה ובהבנה על גיבורי הספר, על כוונותיו של הסופר — הגלויות והנסתרות — והשכיל להתבטא בצורה נאה ומשכנעת. הוא היה אינטליגנט טיפוסי של העיירה הקטנה. ידע, מבחינה אסתטית, מה מותר ומה אין לעשות, מה מתאים ומה אינו מתאים, איך לדבר, מה לומר, איך להתלבש ואל מי לפנות בכל עניין. הוא היה בין הבודדים בעיירה, שידע להרצות על סיפרות.

מצאתי בין ניירותיו מכתב מהסטארוסטה של מאקוב, מיום 12 באפריל 1928, ובו כתוב, בין היתר, שהוא מרשה למר פ. בורשטין להרצות ביום 14 באפריל 1928 על הנושא: ״מהו הרעיון העיקרי של סטפאן ז׳רומסקי בספרו ׳בני בלי בית׳ ?״

היינו חברים מילדות. בילינו יחד שעות רבות. גם משפחותינו היו מיודדות. חלמנו יחד על עתיד מזהיר יותר — רצינו לעשות משהו למען הילדים והנוער שבעיירה.

פסח היה ציוני, אם כי עד היום קשה לי לקבוע לאיזה פלג בציונות היה קשור. הוא ראה בציונות חזות הכול. הוא פעל רבות למען הקרנות והיטה שכם לאלה שפנו לעזרתו בכל אשר קשור היה לארץ־ישראל.

סיפרו לי, ואני כבר הייתי בארץ, שהוא היה בין מייסדי בית־ספר ״אורט״ ברוז׳אן, והוא כיהן כיו״ר של ״אורט״ בעיירתנו.

כשפרצה המלחמה נדד עם משפחתו והגיע לסיביר. נתמזל מזלו ונשאר בחיים. אחרי המלחמה הגיע אחרי נדודים רבים לקוסטה־ריקה. בשנים האחרונות חלם על ישראל. הוא רצה בכל מאודו לקשור את גורלו עם חבריו וידידיו בארץ. הייתי בקשרי מכתבים עמו כל השנים. בשנת 1958 הגיע ארצה לביקור. בבואו אלינו נשם לרווחה. הכול כאן מצא חן בעיניו, והיה בדעתו להשתקע בארץ.

לא אוכל לשכוח את השבועות המעטים שבילינו יחד בהיותו בארץ בביתנו. הוא הביא אתו רוח רעננה, צחוק ועליזות, אם כי לא היה כבר צעיר כל כך. גם ילדי התקשרו אליו

ארגון "אוֹרט" ברוז'אן; רוזשאַנער אָפטיילונג פון "אָרט" געזעלשאַפט.
(ס'זיצן) ליטמַן סקאַלא — קאַסירער, ליובא בזשאָזא — אינסטרוקטאָרין פון ווארשע, אינזשיניער
כאַראַשטשאנסקי — מיטגליד פון צ. ק., פסח בורשטין — פאַרזיצער פון "אָרט" אין רוזשאַן,
גדליהו שווידער — סעקעטאר; (ס'שטעהן) לייב לאנדוי — פארוואלטונגס מיטגליד,
משה אהרן פריזאנט — וויצע־פאַרזיצער פון "אָרט" אין רוזשאַן.

וראוהו בן בית. קראו לו בשמו הפרטי והוא התלוצץ איתם, סיפר הרבה, היה שר ומתבדח. וכך מצא שפה משותפת עם כולם.

לא ידענו אנחנו ולא ידע הוא עצמו, כי מחלה ממארת מקננת בגופו. הוא חלה באופן פתאומי, נסע לשם ריפוי לארצות־הברית ונפטר שם בשנת 1959.

בהתאם לבקשתו, לפני מותו, הובאה גופתו ארצה ובני עיירתנו ליוו אותו ברוב עם בדרכו האחרונה לבית העלמין שבקרית שאול.

זכרו יישאר לעד חרות על לבי — יהי זכרו ברוך!

אריה בוכנר

בית בֶּנדֶר

ר׳ משה בנדר

בית לבנים נאה התנשא בפינת רחוב קילינסקֶגו, היוצא מכיכר השוק בפינת הרחוב היורד למקווה ולנהר. הבית נבנה רק על חלק של חורבות בית־העץ רחב־הידים, שנחרב במלחמת־העולם הראשונה והיה שייך למשפחת בנדר, משפחת בעלי־בתים ובעלי־מלאכה מדורי דורות. משפחת עמלים זו הגיעה למעמדה המכובד בעיירה בזכות אורח־חיים מיוחד — היא התפרנסה בכבוד מיגיע כפים, בחריצות ובשקידה למופת.

ר׳ משה איש עמל היה מנעוריו והמשיך במקצוע הסנדלרות של אביו **ר׳ חיים**, לאחר שאחיו יצא ללמוד בישיבה. ר׳ משה ניחן בתכונות של בעל־בית ואיש־בית למהדרין. הבית היה מסודר ונקי, וכמוהו גם החצר והמחסן. גינה מטופחת, וגדולה יחסית, היתה צמודה לחצר. ר׳ משה היה לא רק אוהב מלאכתו אלא גם חובב טבע מופלג. במסירות רבה עיבד את פיסת הקרקע שברשותו והפך אותה לגינת ירקות ולבוסתן זעיר מטופחים להפליא. אפילו השכנים הגויים כיבדוהו על חריצותו הרבה ועל תבונת־הכפים שלו וכהוקרה היו מביאים לו הביתה מפרי תנובתם. הוא חרש, זרע ואסף את פריו במו־ידיו והינך את ילדיו לאהבת העמל ואהבת הטבע. חוויה מיוחדת בבית בנדר היה גם גידול חיות ועופות בית למיניהם, מהעז ועד לכלב.

איש צנוע ועניו היה ר׳ משה בהליכותיו. לא נטה לעסקנות ציבורית, אבל היה מעורה בכל המתרחש בעיירה ובסביבה. לפיכך כיבדוהו בכל מקום. בתקופה מסוימת (בימי הגרמנים, במלחמת־העולם הראשונה) אף זכה להיות פרנס בוועד־הקהילה (דאָזאָר).

ההצלחה בבית־מלאכתו אילצה אותו לקבל עובדים שכירים או להוציא עבודות בקבלנות החוצה. השכירים היו באים אליו ברצון לעבוד. ראשית כל, בגלל היחס הטוב של בעל־הבית, ושנית, בגלל האוכל הטוב שהיו מגישים לשכירים (געזעלן) שם. (בימים ההם נהוג היה, שהשכיר עובד תקופת "זמן" עם אוכל, כדי שינצל כל רגע של עבודתו היומית.)

בית בנדר היה בית דתי ושומר מצוות. ר׳ משה היה מקפיד בימי חול להתפלל בבית־הכנסת עם המניין הראשון ושומר על מקומו הפרטי הקבוע (שטאָט) בכותל המזרח. כמו כן מקפיד היה על התפילה בציבור מנחה ומעריב בבית־הכנסת. אם כי לא היה למדן גדול, אהב לשמוע פרק במשניות או דרשה בין מנחה למעריב. הוא היה תורם בעין יפה לכל ישיבה ולכל דרשן ומגיד עוברי־דרך. ביתו היה גם בית של הכנסת אורחים. בליל שבת אחרי קבלת שבת, כאשר בבית־הכנסת נשארו עוברי־אורח ללא מקום לינה ואוכל, היו השמש או הגבאי מַפנים אורח כזה אל ר׳ משה, שהרי ידוע היה כי בבית זה מחכה לאורח ארוחת שבת יפה. כל זה גם הודות לרעייתו **מאַטל**, שהיתה באמת עזר־כנגדו, נאמנה ומסורה לבית ותדמית המשפחה — שם־דבר לכיבוד התורה ובני תורה.

לאמריקה — פעמיים

הבית הנרחב וכל הרכוש של משפחת בנדר לפני מלחמת־העולם הראשונה זקוקים היו לאפוטרופוס חרוץ ונמרץ, עת האב ר׳ חיים לקה בבריאותו. ואמנם טבעי היה הדבר, שהבן משה זכה באפוטרופסות זו, לאחר שהוכיח את עצמו משחר נעוריו כמצליח בכל מעשי־ידיו וכאחראי לבית, עת נשאר בבית אביו עם משפחתו לאחר שאחיו ואחותו נישאו ועזבו

את העיירה. כדי להישאר יורש יחידי ולא לקפח אותם החליט ר׳ משה לשלם לכל אחד את המגיע לו ברכוש. ולמען הגשמת משימה זו עשה ר׳ משה צעד נועז. עם כל האהבה לביתו ולמשפחתו החליט לנדוד אל מעבר־לים, לאמריקה, כדי לעשות שם את הכסף הדרוש לו ולחזור אל נחלתו בהקדם.

ואמנם יצא לשם בדרך־לא־דרך, בגפו, בהשאירו בעיירה את אשתו וילדיו עם אביו. לאחר נפתולי הדרך הגיע לניו־יורק ושם התחיל במלאכתו. הוא עבד קשה וחסך כסף במשך ארבע שנים. רבות התלבט, אם להביא לשם את בני ביתו. העיר הענקית וג׳ונגל בני־האדם הגבירו בלבו את רגש הזרות ואת געגועיו לביתו. החיים החופשיים הלא־דתיים הרתיעו אותו מלהביא לשם את רעייתו מאַטל, שומרת־המצוות. הוא החליט לחזור עוד בטרם הצליח להגיע לחסכון כל הסכום הנדרש לחיסול החשבונות המשפחתיים בירושה העתידה.

לאחר שובו המשיך בחריצות ובמרץ בעבודתו והתחיל לראות ברכה בעמלו. הוא הסדיר את העניינים במשפחתו על הצד היותר טוב ונשאר הבעל החוקי של נחלת אבותיו. אבל העולם הגדול, שנחשף לעיניו בארץ האפשרויות הבלתי־מוגבלות, הטביע בו חותם חדש והחדיר לתוכו אותו אי־שקט נפשי של היהודי הנודד. במיוחד לאחר שלמד להכיר חיים חופשיים ומפותחים יותר מבחינה טכנולוגית ותרבותית. זה הדיר את מנוחתו, והרצון להגר גבר והלך. ויצא שוב לדרך, הפעם כבעל נסיון ובמגמה להביא לשם במשך הזמן את משפחתו.

כאשר הגיע לניו־יורק בפעם השנייה, קליטתו שם היתה קלה יותר. אולם הלחץ הנגדי של אשתו ומשפחתו גבר גם הוא. הפעם צריך היה לחסל הכול. וגם הפעם לא עמד בפני הלחץ הזה ובפני געגועיו לנוף הפסטורלי של העיירה, היופי הטבעי והאנושי שבה. אך יותר מכול הכריע, כנראה, הפחד, שאשתו מאַטל לא תוכל לראות את ילדיה יוצאים לתרבות רעה, לתרבות חילונית וחופשית, שהיא לא תוכל להשתלב בחיים חברתיים חדשים ולא יהודיים ביסודם. כל אלה גרמו לשובו הסופי לרוז׳אן, לחיי ״בעל־מלאכה״ בעל־ביתי בעיירה.

מייד לאחר שובו פרצה מלחמת־העולם הראשונה, על כל תלאותיה ומוראותיה. האש שהתלקחה כילתה גם את חלומו לחיים שלווים בנחלתו ברוז׳אן היהודית. כאן בתקופת המלחמה נולדו לו צעירי ילדיו, **אפרים** והיה. בעת לידתו של אפרים נתקרבה החזית הרוסית־

גרמנית לעיירה והגרמנים כבשו את כל האיזור. בנסיגת הרוסים נשרפה ונחרבה העיירה כליל, והמשפחה יצאה יחד עם כל בני רוז׳אן לגלות קצרה. עם התרחקות החזית והתבססותו של השלטון הגרמני במקום חזרה המשפחה יחד עם יתר פליטי רוז׳אן והתחילו לבנות את העיר מהריסותיה בעידודם של הגרמנים. ר׳ משה השכיל לבנות את בית בנדר מחדש, אך הפעם בנה מלבנים ולא מעץ, אלא שהפעם, כאמור, נבנה הבית רק בחלקו ואף פעם לא הגיע יותר לממדיו המקוריים.

מאַטל בנדר

למאַטל, אשת ר׳ משה, היה שמור מקום הכבוד במשפחה, שעל פיה ישק כל דבר בבית. אשה יפה ובעלת הדרת־כבוד היתה, אדוקה מאוד ומקפידה בכשרות ובשמירת מצוות, קלה כבחמורה. וכך ניהלה את הבית. היא היתה בעלת־בית למופת, הטורחת מבוקר עד ערב ומסייעת לבעלה בעצה ובטיפול בעניינים שונים של המשפחה שמחוץ לבית. כל שבת ומועד היתה ניצבת במקומה הקבוע בעזרת־הנשים ומתפללת בכוונה רבה. גם על הקריאה בתורה מתוך ה״טייטש־חומש״ שלה לא ויתרה. היא היתה מקפידה על כל ימי הצום, ובתשעה־באב היתה בדמעותיה מרטיבה את ספר ה״צאינה־וראינה״ בקוננה על חורבן הבית.

חלומה היה, שביתה יהיה לא רק בית של עבודה אלא גם של תורה, לשם כך דאגה לתת לילדיה חינוך תורני ב״חדרים״ ואצל המלמדים הטובים ביותר. אבל דא עקא, הילדים לא הלכו דוקא לפי רצונה ופנו לחינוך חילוני ומודרני. עם זאת היתה גאה גם בזה, שבנה הצעיר אפרים יצא בכוחות עצמו ללמוד בסמינר למורים בווארשה. היא היתה גאה גם בכל ילדיה, שהיו פעילים במפלגות הציוניות בעיר, ״פועלי־ציון שמאל״ ו״השומר הצעיר״. הבית נהיה למיפגש של קבוצת פעילים בעבודה תרבותית ופוליטית. אף כי הדברים לא היו לרוחה, בגלל השקפת־עולמה הדתית, היא בכל זאת נהנתה מהפעילות התרבותית, שראתה בזה פעילות לטובת הכלל, וזה נתן לה פיצוי מה על התנהגותם הלא־דתית של ילדיה.

מאַטל היתה מוסד בפני עצמו בפעילותה השקטה לטובת נצרכי העיירה. היתה תורמת ומתרימה בסתר ונענית לכל קריאה לעזור לנזקקים. מדי פעם היתה נראית לבושה מיטב בגדיה ביום חול רגיל ואוספת תרומות למקרים סוציאליים דחופים, ל״מתן בסתר״, וכאשר מאַטל היתה נכנסת, היו תורמים ברצון. אנשי העיירה ידעו, שכאשר מאטל ״הולכת בעיר״ (גייט איבערן שטאָט), צריך לתת.

בית בנדר היה גם מקום סעד לנצרכים מסוג אחר — לבני משפחה קרובים ורחוקים. כאשר נפטר גיסו של ר׳ משה (בעל אחותו) בוונסבו ומצב המשפחה שם היה קשה, אספה מאַטל את היתום אפרים לביתה כדי לחנכו עם ילדיה. ואמנם הביא לה בן זה סיפוק רב, כי התמיד בלימוד תורה מרצון ואף המשיך ללמוד בישיבה עד לסמיכות לרבנות. וכאשר קרה המקרה והיתום נפגע בזעזוע־מוח, לאחר שנפל מנשיכת כלב, ששיסה בו שייגץ בדרך ל״חדר״, עשתה מאַטל לילות כימים ליד מיטתו, מבלי לקרוא לאמו, עד שהבריא. כך גידלה בביתה גם את נכדתה בתיה, בתה של בנה הרשל, שגר בכפר ולא היתה לו האפשרות לתת לה חינוך יהודי בבית־הספר.

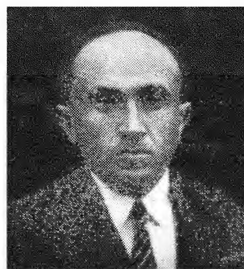
מאַטל היא בעיקר שספגה את המכות, שניתכו על ביתה שלה. המכה הגדולה ביותר ירדה על המשפחה בהיפצע הבן יצחק במלחמת הבולשביקים: פגז תותחים שפגע בבית קרע את ידו הימנית. והבן הזה, תַּפָּר מעולה, היה עמוד־התווך של בית־המלאכה של משפחת בנדר. המכה היתה כל־כך קשה והטילה צל כה כבד על מאַטל, עד שבריאותה נפגעה והיא

לא התאוששה מזה עד סוף ימיה. מכה נוספת ספגה המשפחה, כאשר נשרף ביתו של הרשל בכפר, כנראה על־ידי הצתה זדונית של שכניו הגויים. כל המשפחה של הרשל מצאה אז מקלט בביתה עד לבניית ביתם מחדש.

בית בנדר היה מפלט למצוקות רבות של הילדים וחבריהם שגדלו והתבגרו. בני בנדר המשיכו במסורת המכובדת של ביתם בצורה אחרת, בצורה של פעילות חברתית במסגרת התנועות הפוליטיות היהודיות שבעיירה.

צבי גרינשפן בבית בנדר

אם במשפחת בנדר מדובר, אין לעבור ולא להזכיר את **צבי גרינשפן**, שהצטרף למשפחה זו עם נשואיו לבת אֶטקה. כאמור, בית בנדר היה בשעתו בית ועד לפעילים המקומיים של "פועלי־ציון שמאל", שיצחק ואטקה נמנו עם חבריהם, ובמיוחד יצחק, שהיה עמוד־התווך של "פועלי־ציון שמאל" בעיירה. והנה הגיע לעיירה מדלוגושודלו בחור ישיבה, ש"הציץ ונפגע", וצבי גרינ־שפן שמו. הוא חיפש את פרנסתו כמושך חבלים (זילאזש) אצל עושה החבלים ר' **לייבל פלוטקה**. כפועל לפי עיסוקו קשר גרינשפן את קשריו עם "פועלי־ציון שמאל", והוא היה אחד המורים ב"געזעלשאפט אוונט־קורסן" (שיעורי ערב) שלהם. יצחק הביאו הביתה להרצות בחוג "מאטריאליזם היסטורי ומדעי חברה אחרים". במרוצת הזמן נהפך החוג ללימוד התנ"ך, שהקסים את כל חברי החוג, לרבות אטקה. וכך נקשרו הקשרים שלהם עד הנישואין. עם נישואיו של צבי לאטקה נשארו הם לגור בבית בנדר.

כשנתגלתה בקיאותו של גרינשפן גם בתורה, כלמדן מופלג ובקיא בתנ"ך ויודע את השפה העברית על בוריה, פנו אליו שיצטרף אל בית־הספר "יבנה", שנוסד אז בעיירה. הוא קיבל את ההצעה וכך גם נותקו קשריו של גרינשפן עם "פועלי־ציון שמאל". הוא נסחף לפעולה ציונית־דתית דוקא בהשפעת חוגי תנועת "המזרחי", שהתארגנה אז בעיירה. גרינשפן כמורה מעולה לעברית ותנ"ך גרם הרבה קורת־רוח למאַטל. במשך הזמן הוא הצטרף לפעולה הפוליטית והארגונית של תנועת "המזרחי" והיה בין האנשים המרכזיים בעיירה בכלל ומוכר ומקובל כמנהיג בתנועה זו בכל האיזור. וכך ייצגה משפחת בנדר גם את פעילי "המזרחי" במקום. לתנועה זו הצטרפה הבת הצעירה חיה, שנספתה בשואה.

המניין של בעלי־המלאכה ומעשה בספר תורה

לפני התארגנות ה"האנדווערקער פאראיין" ברוז'אן היווה ארגון בעלי־המלאכה גרעין של ארגון ציבורי, שעבר מדור לדור. במרכז ההתארגנות של עדת עמלים זו, שחיו אורח חיים דתי, היה המניין לתפילה בציבור בשבתות ובחגים. מסביב למניין התרכזו מרבית האירועים החברתיים, הכלכליים והמשפחתיים. היה להם ש"ץ משלהם, והאחרון היה ר' **אברהם־שאול זאמעק**, בעל־קורא וממלא תפקידים אחרים.

ידוע וחשוב היה ה"פנקס" של המניין, בו היו רושמים כל אירוע משפחתי וציבורי, הקשור לבעלי־המלאכה בעיירה. עם חורבן רוז'אן במלחמת־העולם הראשונה נשרף גם ה"פנקס". ניצל רק ספר־התורה של המניין, וזה הודות לסיכון־הנפש של ר' משה. ומעשה שהיה כך היה. כאשר היהודים ברחו מהעיירה בשעת השריפה ור' משה עשה למען הצלת משפחתו ורכושו,

הוא שכר סוס ועגלה כדי להציל את בני ביתו ומעט מטלטלין מכל הבא ליד. כשבועיים לפני כן נולד הבן אפרים והבריחה היתה שבוע אחרי "הברית". בני הבית הגדולים יצאו ברגל לגובורובו, ועל העגלה הושיב ר' משה את אשתו שלאחר לידה ואת הרך הנולד. משראה כי הסכנה גוברת, הוא לקח על העגלה בנוסף עליהם רק את ספר־התורה וכך הם נמלטו מן החורבן. את יתר הדברים הוא הפקיר. לימים, כאשר ר' משה היה מספר על החורבן, היתה גאוותו על כך, שבשעת צרה הוא מיהר להציל רק את אשתו, ילדו וספר־התורה.

כאמור, ביתו נבנה רק בחלקו, וזאת כדי שלא להשתעבד לחובות יתר על המידה ומעל לכוחות. עם כניסתו לבית החדש החזיר ר' משה את המניין של בעלי־המלאכה לביתו, שם היה עד סוף שנות העשרים. לאחר מאורעות משפחתיים בבית בנדר ועם התפתחותו של ה"האנדוועקער פאראיין", התרכזו בעלי־המלאכה בבית־הכנסת הקטן, והמניין בבית בנדר התבטל. ספר־התורה נשאר ברשותו של ר' משה, שכן קשה היה לו להיפרד ממנו. הוא החליט להעבירו ל"האנדוועקער פאראיין" לאחר שבית־דין צדק פסק בפירוש, כי ספר־התורה שייך לו. ובתור קניין שלו הוא נידב אותו לבית־הכנסת הקטן, בציון שמו ושם רעייתו מאַטל, ברקמת זהב על כסות ספר־התורה.

לקראת הקץ

משפחת עמלים מכובדת זו היא דוגמה אופיינית לעיירה יהודית על כל יחודה ונפתוליה עד לכליונה. הבית, שאמנם נפרץ לרוחות הזמן, הכיל בתוכו את מיטב המסורת היהודית: אהבת העם, הנכונות לעזור, הפעילות הציבורית. בני משפחה זו עיצבו, ביחד עם אחרים, את פני הדור הצעיר בעיירה.

המצב הכלכלי של המשפחה הלך והתדרדר כתוצאה מהאנטישמיות והחרם הכלכלי הגובר. פרנסת בעל־המלאכה הצטמקה מחמת הגזירות הכלכליות נגד היהודים מטעם השלטונות, שהתורה הנאצית שימשה להם השראה. האם והרעיה מאַטל נפטרה בשנת 1938. זו היתה המכה הגדולה למשפחה, ובעיקר לר' משה. הוא שוב החל לחלום על בריחה מן הגיהינום הפולני, ובאין מפלט הוא ראה בעין יפה את שאיפתם של הילדים לעזוב את פולין בהקדם האפשרי. למטרה זו של עלייה לארץ־ישראל הוא מכר את מחצית המגרש, המיועד לבנייה, לגוי אנטישמי. בנו הרשל, שישב בכפר וסכנת חיים היתה מרחפת על ראשו, הצליח לצאת באופן ליגאלי יחד עם כל בני ביתו, שש נפשות. בנו אפרים עלה ארצה בעלייה ב' כמה חודשים בלבד לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה, במאי 1939. הבן הבכור **צבי** עלה עם משפחתו בת שש הנפשות בשנת 1937 תודות ל"דרישה" שנתקבלה מאחיה של מאטל אשר חי בארץ.

עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 הקיץ הקץ על העיירה. עם יתר פליטי רוז'אן עברו בני בנדר את כל זוועות המלחמה. בנדודיהם הגיע ר' משה עם בתו חיה ומשפחת גרינשפן וילדם חיים עד לונינייץ, בגבול הישן שבין פולין לרוסיה. הבן יצחק, רעייתו ושלושת ילדיהם הגיעו לסלונים. עם התקפת גרמניה הנאצית על רוסיה ופלישתה לפולין נספו בני בנדר במקומותיהם החדשים. ממכתביהם, שהגיעו לארץ מתוך השלטון הסובייטי, זעקה כמיהתם להגשמת חלומם להגיע לארץ־ישראל.

יהיו נא דפי הזכרון של ספר רוז'אן מצבה צנועה לזכרם של בני משפחת בנדר, אשר נגדעו בשואה עם כל בית ישראל בגולת פולין.

חייטשה לוש (כץ) / הרצליה

יאַנאַס בעקער

בעקער איז געווען דער גביר נומער איינס פון רוזשאַן, געווען דער אייגנטימער פון דער גרויסער ציגעלניע און טאַרטאַק און זיך גערעכנט דער איינ־ציקער אייראָפּעאישער אַריסטאָקראַטישער טיפּ פון יידישן נגיד ביי אונדז אין שטעטל. ער האָט געהאַט הויכע בילדונג, גערעדט שפּראַכן און געווען אָנגע־זעען צווישן יידן און קריסטן נישט נאָר אין רוזשאַן נאָר אויך אין דער סביבה אַרום. ער האָט געהאַט אַ פרוי און צוויי קינדער, אַ זון מיט אַ טאָכטער, און געפירט אַ סאָליד פאַמיליען לעבן. תמיד געווען פאַר־טון אין שאַפונגס פּראָבלעמען און טעכנישע לייזונ־גען פון זיינע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען.

אין פאַבריק ביי אים האָבן געאַרבעט קריסטן פון דער אומגעבונג, מערסטנס פון דאָרף דישאַבאנא, וואָס איז געווען זייער נאָענט פון אים. די פאַבריקן זיינע האָבן זיך געפונען אויף אַ בערגל, אויפן וועג רוזשאַן־אָסטראָלענקא, אין דער לינקער זייט נאָכן "אַלדער בריקל". איך דערמאָן דאָס, ווייל עס האָט אָנגעגעבן אַ באַזונדער אויסזען ראָס שטעטל. דער הויכער געמויערטער קוימען פון דער ציגעלניע און די אַנדערע אייזערנע קוימענס האָבן זיך אַרויסגעזען ווייט אַרום רוזשאַן, און דער שטענדיקער רויך פון זיי האָט געמאַכט אַן איינדרוק פון אַ שטאָט.

בעקער פלעגט ברענגען זיין משפחה נאָר אויף זומער. געוווינט האָבן זיי אין וואַרשע און פלעגן קומען צו אונדז כדי זיך צו באַפרייען פון דער שטיקנדיקער גרויס שטעטישער לופט. צו ווינטער פלעגן זיי אַלע צוריק אָפּפאָרן קיין וואַרשע און נאָר הער יאַנאַס בעקער פלעגט פאַרבלייבן אין רוזשאַן.

ווען די קינדער זענען אונטערגעוואַקסן, האָבן זיי אָפּגעזאָגט די גוווערנאַנטן און זיי געשיקט אין גימנאַזיום. דאָס איז געווען פונקט אין די יאָרן, ווען דער גיפטיקער אַנטי־סעמיטיזם האָט אָנגעהויבן בושעווען אין פּוילן און דעם טאָן האָבן געגעבן די משטיינס־געזאַגט אינטעלעקטועלע יוגנט אין די אוניווערסיטעטן און די גימנאַזיומס. די גויישע מיט־שילער האָבן זיי אָנגעהויבן צו פאַרפאָלגן אַזוי שטאַרק, אַז די טאָכטער האָלינע איז אַריין אין אַ שווערער מעלאַנכאָליע, וואָס איז געווען שווער אויסצוהיילן. זי האָט זיך אויסגעלעבט אין אילוזיע פון צוגעהעריקייט צו דער הערשנדער אינטעליגענטער אומה. ווען זי האָט זיך דערוווייטערט פון יידן און פון אייגענער יידישער סביבה, איז דער שאָק געוואָרן צו שווער פאַר איר. איר פאָטער איז געווען אַ מיטגליד פון דער אָפּשאַצונגס קאָמיסיע פאַר די שטייערן אָפּצאָל פאַר גאַנץ מאַקאָווער פאָוויאַט, און דערביי האָט ער זיך באַקענט מיט דער יידישער לאַגע און יידישע צרות. דאָך איז עס צו זיינע קינדער נישט דערגאַנגען, לויט זיין מיינונג.

יעדן יאָר, פאַרן אָנהויב פון די זיצונגען פון דער קאָמיסיע, פלעגן יידישע סוחרים

פועלים יהודים במפעלי בקר, בימי הכיבוש הגרמני בשנת 1916.
יידישע ארבעטער אין בעקערס פאַבריקן, אין צייט פון דער דייטשער אָקופּאציע אין יאָר 1916.
בערל פרידמאן, אברהם דער ווארשעווער, משה ראסטקער, שמואל נאגעל, אלטער לאופער.

קומען צו אים פון שטעטל און אומגעגנט און בעטן בעקערן, ער זאָל זיי צוהעלפן. ער האָט געהאַט אַ ווארעם יידיש האַרץ און פלעגט צוזאָגן און אויך העלפן. בעקער אַליין האָט געהאַט אַן אָפענע יידישע האַנט און געגעבן ברייטע נדבות און געלט־הילף פאַר נויט־באַדערפטיקע. טראָץ זיין טיפן און קלאָרן געדאַנק האָט ער צו דער יידן־פראַגע געהאַט אַ נישט רייפע שטעלונג, און דאָס האָט זיך נוקם געווען אין אים.

ביי בעקערן אין שטוב האָב איך דאָס ערשטע מאָל געזען אַ ראַדיאָ. ער האָט נאָך דאַן געאַרבעט מיט "סלוכאָווקעס" (הער־טרייבלעך). דאָס איז דאַן געווען אַ גרויס וווּנדער און מיר האָבן דאָס דערציילט איבעראַל. ביז אונדזער פאָטער, זייענדיק זעער אַ פעאיקער מענטש אויפן מעכאַנישן געביט, האָט דאָס באַלד דערלערנט און האָט אויסמאָנטירט אַ ראַדיאָ אויף קריסטאַלקעס, אָנגעצויגן אַן אַנטענע, געקויפט טרייבלעך און אַזוי האָבן מיר אויך — אַ דאַנק בעקערן — געהערט מוזיק און אַנדערע זענדונגען, און געהאַט הנאה פון דער דעמאָלסט נייער וועלט־דערפינדונג.

בעקער איז געווען פאָלקסטימלעך, צוגענגלעך און נישט געשפּילט דעם גבירישן דיקטאַטאָר. איך בין אַ מאָל אַריין צו אים אין ביוראָ, ווען קיינער איז דאָרטן נישט געווען, הער איך דער טעלעפאָן קלינגט. כ'האָב אויפגעהויבן דאָס טרייבל און ווען כ'האָב געהערט מען פרעגט, ווער איז דאָרט, האָב איך געענטפערט: "סעקרעטאַרקאַ." לאָזט זיך אויס, אַז דאָס איז געווען בעקער אַליין. ער האָט גערעדט פון זיין שטוב. אַזוי ווי ער האָט

געוווּסט, אַז ביי אים אַרבעט נישט קיין סעקרעטאַרקע, איז ער באַלד געקומען אין ביוראָ פאַרשן דעם ענין. געפינענדיק אַז די "סעקרעטאַרקאַ" איז זיין אַנגעשטעלטנס זיבן־יעריק מיידעלע, האָט ער שטאַרק געלאַכט און גוטמוטיק דאַרויף רעאַגירט. ביי אים האָב איך לאַנג געהייסן "סעקרעטאַרקאַ".

אין דער היטלעריסטישע וויסטער מלחמה איז בעקער מיט זיין משפחה אומגעקומען אַנטלויפנדיק פון וואַרשע. אין רוזשאַנער מענטשן־פּייזאַזש האָט בעקער פאַרנומען אַ באַזונדער שיינעם פּלאַץ. געווען אַ האַרציקער ייד און מיטגעלעבט מיט רוזשאַנער יידנטום זיינע אַלע ליידן. זאָלן מיר אים געדענקען אין רוזשאַנער יזכור־בוך!

אפרים בן־דור

יונאס בקר

"האדון בקר", כפי שקראו לו בפניו ושלא־בפניו, הקים את מפעליו בקירבת העיר — מינסרה ובית־חרושת ללבנים. הוא היה ידוע כגביר העיר, יחיד שאין דוגמה לו בעושרו ובמעמדו. אך אותי עניין האיש כדמות, כתושב רוז׳אן שאין רוז׳אן ניכרת בו, המתקיים בתוכנו מבודד מכול ובדידותו מזהירה, קורנת ומסקרנת.

לימים הכרתיו מקרוב, ולאו דוקא ברוז׳אן. כאשר התכוננתי לנסוע לווארשה ללמוד בסמינר וחיפשתי עבודה לקיומי, נתקבלתי אצלו כמורה פרטי לילדיו בביתו שבווארשה. נודע לי, כי הוא רוצה לתת חינוך עברי לילדיו, כתוספת להשלמת יהדותם, אך במידה כזו, שלא תעביר אותם על דעתם (דעתו) האירופית, המתבוללת למחצה. והעיקר — שלא תעלה אותם על דרך הציונות.

עם שובי לרוז׳אן לעבודה בקן, ואני ספוג רוח חלוציות לעלות ארצה ומחפש לרכוש מקצוע מועיל ליישובה של ארץ־ישראל, פניתי אליו — בתיווכו של מר כץ — ונתקבלתי אצלו לעבודת־כפים כפועל ועוזר למסגר. ושוב ניתנה לי ההזדמנות להתקרב אליו ולראותו מבעד למחיצת התבודדותו בעירנו.

בקר היה גוץ, שמנמן, בעל לחיים סומקות ופנים בוהקות. הילוכו והופעתו היו כשל איש בוטח בעצמו, שלא ידע תסביכים בחייו ואשר הצלחתו, המלווה אותו בחייו, היא שלו בלבד, פרי בטחונו וכישוריו, ואין למקרה חלק בו.

המפעלים שניהל היו משלימים זה את זה. משבאה העונה "המתה" במינסרה, החלה המילבנה לפעול; ולהיפך — הכול לפי עונות השנה. דרוש היה כשרון מיוחד לצרף מפעלים כאלה ולנהלם כל אחד לפי צרכיו ובתקופתו, ושניהם יחד בתקופה מסוימת בשנה. בקר גילה כשרון זה במידה המירבית. את מלאכת הניהול הוא עשה לבדו, מבלי לשתף איש. האנשים שעבדו במשרדו היו רק המבצעים את פרטי תוכניותיו, אבל לא הוכנסו בסוד תיכנוניו. יחיד היה, עצמאי, וגם... בודד.

בין הגויים היה נקרא "פאניע דזידזיצו" (בעל אחוזה). היו נכנעים לו, מתחנפים אליו ומוכנים לשרתו בכול. אך איש מהם לא העז להתקרב אליו, לשוחח אתו, להפיג בדידותו. הוא גם לא היה זקוק לכך. כל איכרי דישובבה היו מתפרנסים ממנו ורואים בו גואל. הם הקיפוהו כבוד והערצה, אך לא התקרבו אליו. והוא הרגיש טוב בתוכם. חוגי השלטון הפולניים הכניסוהו לחוגם כאיש מורם ומעורר אמון. הוא היה קובע בועדת השומה למסים. יהודים היו משכימים לפתחו ומבקשים עזרתו במכסת המס שתוטל עליהם.

כך היה נקלע מדי פעם — מתוך צורך חברתי יותר מאשר מתוך צורך דתי — אל בית־הכנסת לאמור קדיש ב״יארצייט״, תורם ומנדב ומשים עצמו מורגש בקרב אחיו. אולי היה גם מקל על עצמו בבדידותו המזהירה.

בקר נמנה עם תורמי הקרן־הקיימת וקרן־היסוד. הוא נתגלה גם כבקיא בספרות התורנית, הוא המהנדס המדופלם ואיש ההשכלה הנכרית והתרבות הכללית. אני ראיתי בו את היהודי המתלבט, אשר פתר את לבטיו בעצמו. מבחינה זו היה בקר תמהוני, חותר לפתרונות אישיים ומצליח בהם. משום כך נקלעו אל מפעליו ונמשכו אליו רק יהודים בודדים, תמהוניים, בתוך עשרות הפועלים הגויים תושבי הכפר דישובבה.

היה שם בחור־ישיבה, יאנקל שרדניה, אשר העריך את אשר העניקה לו הישיבה ושמר על מורשתה, אך רצה להשלים את תלמודו תוך היותו פרודוקטיבי ועצמאי. אחרי נדודים בדרכו זו הגיע אל בקר. שמעו הגיע אליו והוא בא. גם הרשל שלוֹנצ׳יק המסגר, חברי לקבוצה בקן, עבד שם. הבולט בין העובדים היהודים היה אברהם־שייע הנגר, אך עליו איחד את הדיבור לחוד. אותי ראה בקר כתופעה מתמיהה. בוורשה הייתי מורה מתקדם לקראת מקצוע אינטליגנטי, וכאן אני פועל פשוט עוזר למסגר. אולם כך או כך, מפעלי בקר נהפכו למקום ריכוז בשביל צעירי ישראל בודדים, המכוונים דרכם אל פרודוקטיביזציה וחיי עבודה.

גם מבחינה גיאוגרפית היתה ה״פלנטה״ של בקר מופרשת מן העיירה ומהווייתה. על גבעה התנוססו בנייני ״ממלכתו״. וביתו שלו — דו־קומתי ומיוחד, שונה ונבדל מטיפוסי הבניינים שברוז׳אן. רוז׳אן היתה עוד שרויה בחושך לעתות ערב, ואילו השטח של בקר היה מוצף אור חשמל מתחנתו הפרטית.

גם צפירותיה של מינסרת בקר להפסקת העבודה שימשו סימן ואות בעיר. ״ביי בעקערן האָט שוין געפייפט, איז שוין מיטאָג־צייט.״ (כבר נשמעה הצפירה של בקר, סימן שצהרים.) כלומר, אם נטרד יהודי בדאגותיו ושכח את שעת הצהרים, היתה צפירתו של בקר מעמידה אותו על הזמן ומחזירתו למציאות.

בקר אהב כסף, אך לא היה רודף־בצע. היה סוחר טוב ומנצל מצבים לטובתו. הוא ניהל מסחר נרחב, שרחבותו בהגינותו. יחסיו עם השלטונות ואנשי השלטון היו הדוקים, עד לחשש של התבוללות. אבל אף פעם הוא לא התנכר ליהודי סביבתו. היה יהודי טוב ונוח לבקשות עזרה מצד בני עמו. שפת יידיש עסיסית ועממית היתה שגורה בפיו, מתובלת אמרות ופתגמים לרוב, ובשפה זו דיבר עם אחיו.

אישיותו מורכבת היה, אך פשוטה בדרך חייו ובמטרות חייו. עם כל בדידותו והתבודדותו, בקר נחשב לאחד מטיפוסי רוז׳אן המעניינים ביותר, ולפי מעשיו ופעלו — המצליח ביותר. כל מכיריו הוקירוהו ויזכרוהו לטובה ולכבוד.

אפרים בן־דור

אברהם־שייע פיונטניצה (הנגר)

עת עבדתי במפעלי בקר נפגשתי עמו, התחלתי להעריכו ואף להבין את סבכי נפשו — הפשוטים מאוד אך בכל זאת מסובכים מאוד. אברהם־שייע היה בעל־מקצוע לא מעולה, אשר השתלב יפה בעבודה המיוחדת של מפעלי בקר. הוא ראה ביגיע־כפיו משהו רוחני ומזין את הנפש וכך ראוהו כל אלה שעבדו במחיצתו.

הוא היה בעל קומה נמוכה במקצת, חבוש כובע קאסקט רוסי, יוצא־דופן בעיירתנו, עם מצחייה מיוחדת. גידל זקן ארוך מאוד. הוא היה דתי, והסתירה בין הזקן לבין כובע המצחייה היו מעוררים תמיהה.

אל בקר הגיע מרוסיה הסובייטית. מסתבר כי עמד שם במלחמה ממושכת ומתישה נגד השלטונות, שלא ראו בעין יפה את דתיותו המופגנת. אך הוא יכול להם. גם שם לא עבד בשבת ושמר על מועדי התפילה. מסיפוריו נודע לי, כי שם, בארץ העבודה־והאתיאיזם, נאלצו לכבדו ולסלוח לסטיותיו הדתיות בגלל שקדנותו ומסירותו בעבודה. כפרולטרי מכובד היווה אישיות בעייתית, שלא היה להם מוצא אלא לכבדו ולהיפטר ממנו. וכך הרשו לו לצאת.

אברהם־שייע היה אדם מעניין מאוד, מאותם האנשים המגוונים כל סביבה משעממת בחדגוניותה על־ידי ריבוי גוניהם המיוחדים. בעבודה היה שקדן עד לידי שיעמום. משראיתיו בעבודה חשבתי, כי אדם זה חסר כל עניין אחר בחייו, ובשל צרות אופקיו הוא רואה בעבודה את מוקד עניינו. אולם בהפסקות העבודה, כאשר החל לספר על רוסיה, על חייו שם, על ערכים ושינוי ערכים במשטר זה, היו סיפוריו מרתקים כסיפורת מעולה. הוא סיפר על הגויים השליטים, אשר הציקו לו בגלל יהדותו המובלטת בהופעתו החיצונית ובקיום מצוותיה בכל עת, ושומעיו היו נגרפים אל סיפור חיים של גיבור־רוח, אשר מוכן למסור נפשו על מצפונו ותודעתו. בעיקר ידע לתאר מצבי־גבורה ומצוקות בצורה כל־כך נאמנה ומשוחזרת על כל פרטי ההתרחשות והרקע, עד שראית עצמך עומד בתוך דראמה המתרקמת סביבך ואתה מחכה למוצא, שהוא ימצא לך ממנה. והמתמיה ביותר היה לשמוע מפיו דברי סניגוריה על המשטר הסובייטי, הדואג לעתידו של העובד, בניגוד למשטר הקפיטליסטי, המבוסס על ניצול האדם העובד.

את דרכו המיוחדת, שכולה דת־עבודה וקיום מצוות, עשה אברהם־שייע לכל אורך חייו. גם בהיותו אצל בקר היה נתון לשניהם בשלמות מעוררת כבוד. לאט לאט הוא נהיה בעל־מקצוע מצוין. ב״מגרשו״ של בקר התמחה בהתקנת מסילות לקרוניות, הרכבת איצטבאות לייבוש לבנים, ובפתרון בעיות תעבורה ואחסנה, שהיו מרובות במפעלים אלה. ובכול גילה יכולת וכשרון להדהים. הוא תיקן, הרחיב, העביר, שינה, כיסה, גילה כיוון לרוח, לשמש, למרחב המגרש, והיה נתון כל כולו לעניין הזה של המגרש.

אך משהגיע זמן תפילה, היה עוזב הכול, פורש מכולם ומקיים תפילתו. הגויים המרובים סביבו היו מביעים הערצתם לו יום יום מחדש. בשבילם הוא היה מורם מעליהם, שכן עלה עליהם בעבודתו והיה קרוב לענייני שמים. את בקר זה היה מרגיז לעתים, אולם הוא נאלץ להבליג ולשתוק. בכלל, אברהם־שייע היה מרדן מטבעו והיה בגלוי מגנה את בקר כנצלן. הוא היה נגד ניצול הזולת וידע שבכך הוא בודד במערכה — לא גויי דישובבה יעמדו לו במערכותיו ולא היהודים המעטים במגרש. לפיכך היה מנהל את מלחמותיו הפרולטריות לבדו. משהיה רואה, כי אין בקר משלם לו לפי ערך עבודתו, היה משבית את העבודה ומאלץ את בקר להיכנע לו. יחיד במערכה, דבק בעקרונותיו ומאמין בצדקתו היה לוחם ומנצח. היה משהו באישיותו, שריתק את תשומת־לבך אל טיעוניו. משמשעת אותם, היית מזדהה עמו ומוותר לו.

אברהם־שייע גר בעיר, לא פרש מן הציבור והיה מעורה בחיי העיר. בבית היה מחזיק מעגילה לתוספת פרנסה, ובנותיו היו מטפלות בה. ככה חינך את בני ביתו לחיי עמל ואחריות. הוא עצמו היה נתון כולו לפעולה ב״האנדווערקער־פאראיין״ והיה מקובל מאוד על פעיליו. הם בחרו בו וכיבדוהו, ומטעמם נבחר להנהלת קופת ה״גמילות חסדים״. בעצם לא נגרר

אחריהם ונשאר בלתי־מפלגתי, נאמן לעובד ובעיותיו בלבד, שקט ומאוזן מאוד, ודוקא בלתי־מפלגתיותו קירבה אותו לכולם. הוא רואה את צרות הציבור ואץ לסייע לאחרים. לעצמו די לו במה שיש לו, אך לאחרים יש לעזור אפילו ביותר ממה שיש לו עצמו. כך נרתם לכל מיני סיוע וסעד, מסדר הלוואות לנזקקים ומשמש להם משען בעת צרה.

אברהם־שייע לא גילה נטייה לציונות, אבל השקפת־עולם מגובשת לתיקון האנומליה היהודית היתה לו, מבלי שאיש ירגיש בה. לעתים חשבתיו אדם מחופר בעולמו הצר וחסר כלי שפיטה וחשיבה בעניינים שברומו־של־עולם. והנה פתאום נפתח סגור לבו ודעותיו מפכות ושוטפות ממעיינות מחשבה זכים וברורים. הוא קרא עיתונים והתעמק במתרחש בעולם, לעצמו, לצורך נפשי שלו. אך מפקידה לפקידה היה חושף את עצמו ואז היה מתגלה במיטבו.

לפני עלייתי פניתי בבקשת הלוואה מקופת "גמילות־חסידים", שאבי היה חבר בה, לסייע בהוצאות העלייה. את הכסף הביא אלי הביתה אברהם־שייע ואף בא להיפרד ממני ולברך אותי ברכת־הדרך. ואז לחש לי:

"למטרה הנעלה ביותר ניתנה עכשיו הלוואה זו."

ואני לא ידעתיו בשטח זה. מסתבר כי איש השלמות והעיתוי הנכון היה אברהם־שייע. את עלייתו־הוא תיכנן לימים אחרים, אלא שהם לא הגיעו והוא נספה ככולם.

מרדכי ארמוני (זאמעק)

ר׳ אברהם סגל

ר׳ אברהם האָט געוווינט אויסער דער שטאָט, אין א הויף מיט א גרויס פעלד. דער הויף איז באשטאנען פון א וואסער פאבריק, א וווינונג פאר דער משפחה, א שטאל פאר פערד און בהמות און א דאך פאר וועגענער און פארשידענע פעלד מאַשינען.

אין דער פאבריק האָט ער געמאכט קוואס, לימאַ־נאדע און סאָדע וואסער פארן גאנצן שטעטל און אומגעגנד. ביי דער סאָדע פאבריק איז געווען א גרויסער און טיפער קעלער, ווו מען האָט געהאלטן אייז. ווינטער פלעגט מען אויסהאקן שטיקער אייז פון דעם פארפרוירענעם נארעוו, ברענגען עס אויף שליטנס צום קעלער און דאָרט עס גוט איינלייגן עס זאָל נישט צורינען און עס זאָל זיין גענוג אויף זומער צו קילן די געטראנקען, וואָס די פאבריק האָט צוטיילט אין די געוועלבער און אויך צו פריוואטע מענטשן. איבערהויפט שבת איז געווען אין יעדער שטוב א קופערנער סיפאָן מיט סאָדע וואסער, ארומגעלייגט מיט אייז און צוגעדעקט מיט נאַסע זעק. עס זאָל זיין א קאַלטער טרונק נאָכן טשולנט. אין דער פאבריק האָבן געארבעט יידן מיט גויים.

דאָס הויז ווו ר׳ אברהם סגל האָט געוווינט מיט דער משפחה איז געווען א גרויס הויז מיט א סך גרויסע צימערן. דער אריינגאנג איז געווען דורך דער קיך, און דאָרט זענען

שטענדיק געזעסן מענטשן און געוואַרט אויף ר׳ אברהם. ביי טאָג פלעגן קומען מערסטנס גויים, וועלכע האָבן געוואָלט זיך באַראַטן וואָס פאַר תבואה צו זייען אָדער פרעגן וועגן א קראַנק פערד אד״ג. ביינאַכט פלעגן אָפטמאָל קומען יידן בעלי־מלאכות צו טרינקען א גלעזל טיי, אַריינקוקן אין א צייטונג צו וויסן וואָס הערט זיך אויף דער וועלט, און אויך געוואָר צו ווערן אויב עס איז עפּעס דאָ אַרבעט פאַר זיי.

אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די דייטשן זענען געווען אין פּוילן, האָט די יידישע יוגנט אין רוזשאַן געשפּילט טעאַטער. די לעצטע רעפּעטיציעס, א מאָל אויך פּרייטיק צונאַכט, פלעגט מען מאַכן ביי סגל׳ן אין הויז צוליב די גרויסע צימערן און די פריינדליכע בעלי־בתים.

ר׳ אברהם סגל איז געווען דער איינציקער ייד אין שטאָט, וואָס האָט געשיקט זיין זון לערנען אַגריקולטור, אין אַן אַגראַר־שול פון ״אָרט״. ער האָט ליב געהאַט דאָס פעלד און די פעלד אַרבעט ווי אַן ערד אַרבעטער פון דורות. דאָס פעלד און אַרום פעלד איז געווען ביי אים דער אינהאַלט פון לעבן.

ער האָט אָנגעהויבן זיין טאָג אַרבעט גאָר פרי. אָפטמאָל האָט מען אים געזען שטיין אין טלית דאַווענען פאַר פרישטיק, ווען אַנדערע האָבן זיך שוין געגרייט צו עסן מיטאָג.

ער האָט געקענט די באַפעלקערונג פון דער גאַנצער אומגעגנט, יידן און קריסטן, אָרעם און רייך — מיט זייערע מעלות און חסרונות. עס האָט געטראָפן, אַז מען האָט ביי אים אַרויסגעגנבעט פון שטאַל א פּאָר פערד ביינאַכט. האָט ער געוווּסט ווו און צו וועמען זיך צו ווענדן כדי אויסצולייזן די גנבה. נישט נור אין רוזשאַן נאָר אפילו אין דער גאַנצער אומגעגנט, ביז מאַקאָוו און פּולטוסק, האָט ער געהאַט פאַרבינדונגען.

ר׳ אברהם סגל איז געווען פון די יידישע רעפּרעזענטאַטיווע פּערזענליכקייטן אין שטאָט. אין אַלע צייטן און ביי יעדער הערשנדער מאַכט איז זיין הויז געווען די אכסניה פון דער קאָמענדאַנטור. נאָך אין צייט פון די רוסן, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען ס׳פלעגן פאָרקומען מאַנעווורעס אַרום די פאָרטן, איז ביי אים אין הויז געווען די קאָמענדאַנטור. מיט זיין גלאַטער און שאַרפער צונג האָט ער געקענט דערגרייכן אין די הויכע פענצטער. ווען עס האָט זיך געפּילט אין שטאָט א ביסל אומרואיק מצד די פּאָליאַקן, איז ר׳ אברהם געווען פון די ערשטע יידן, וואָס איז געגאַנגען צום כומר בעטן, ער זאָל ווירקן אויף דער באַפעלקערונג צו זיין רואיק. ווען מען האָט אַרעסטירט א יידן צוליב א פּאָליטישן חשד אָדער אַן אַדמיניסטראַטיוון ענין, איז סגל געווען פון די ערשטע וואָס איז געגאַנגען בעטן פאַר אים.

אין די אַמאָליקע צאַרישע צייטן, ווען מען האָט גענומען יידישע יינגלעך אין מיליטער און זיי אָוועקגעשיקט ווייט ווייט, האָט געטראָפן אַז א יינגל איז קראַנק געוואָרן. פלעגט מען קומען צו ר׳ אברהם סגל בעטן, ער זאָל פאָרן אַהין זיך אינפאָרמירן וועגן זיין לאַגע און מיט וואָס מען קען אים העלפן. אויך אין רוזשאַן, ווען מען האָט געדאַרפט זיין הילף אין מאַגיסטראַט אָדער אין דער פּאָוויאַטאָווער פּאָליציי אין מאַקאָוו, פלעגט ר׳ אברהם ביי דער ערשטער געלעגנהייט איינשפּאַנען זיין בריטשקע אָדער שליטל און פאָרן קיין מאַקאָוו.

אין 1920, ווען מיר זענען געווען דריי רוזשאַנער אין ארץ־ישראל, איז געקומען צו אונדז קיין יפו דער פּירטער רוזשאַנער, דער חשובער גאַסט ר׳ אברהם סגל. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט הערן, וואָס איז פאָרגעקומען דאָס לעצטע האַלבע יאָר נאָך אונדזער פאַרלאָזן פּוילן, איבערהויפּט וואָס הערט זיך אין רוזשאַן און מיט אונדזערע משפחות. דאַן האָבן זיך

פארטונקלט די אויגן פון אונדזער גאסט, ווען ער האָט אָנגעהויבן צו דערציילן די שרעקן און שוידערליכקייטן, וואָס די רוזשאנער יידישע באפעלקערונג האָט איבערגעלעבט.

ווען די באָלשעוויקעס זענען אריין קיין רוזשאַן, האָבן זיי ארעסטירט אלס קאָנטער־רעוואלוציאָנערן א 14 מאן פון די שענסטע בעלי בתים פון שטאָט, מערסטנס פאָליאקן, און אברהם סגל צווישן זיי. אזוי ווי די קאָמענדאנטור פון די באָלשעוויקעס איז איינגע־שטאנען ביי אים אין הויז, האָט מען אים באפרייט. גלייך איז מען געקומען צו אים בעטן, ער זאָל זיך משתדל זיין צו באפרייען די איבעריקע ארעסטירטע, איבערהויפט דעם אפטייקער, וועלכער איז נוטיק פאר דער גאנצער באפעלקערונג. עס איז אים געלונגען און מען האָט דעם אפטייקער באפרייט, אָבער די איבערגעבליבענע ארעסטירטע האָט מען אוועקגעשיקט און זיי געהרגעט.

נאָך דעם ווי די פאָליאקן האָבן ארויסגעטריבן די באָלשעוויקעס פון פוילן, האָבן זיך די רוזשאנער פאָליאקן גענומען נוקם זיין אין יידן, ארעסטירט און געהרגעט, מיטן אויסרייד אז אלע יידן זענען באָלשעוויסטישע שפּיאָנען. יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן. ר׳ אברהם׳ען האָבן זיי נישט געפונען, האָבן זיי ארעסטירט זיינע צוויי זין און אוועקגעשיקט אין פולטוסקער טורמע און דערנאָך קיין ווארשע אין א מיליטערישער טורמע. אומעטום האָט מען זיי מערדערליך געשלאָגן און געפּאַדערט זיי זאָלן זיך מודה זיין, אז זיי זענען באָלשעוויסטישע שפּיאָנען. ר׳ אברהם האָט געוואָלט גיין אין דער פּאָליציי און זיי ערקלערן זיין שתדלנות פארן אפטייקער און פרווון באפרייען זיינע זין, אָבער די משפחה און פריינד האָבן אים נישט געלאָזט גיין איינשטעלן זיך מיט זיין לעבן.

דער איינציקער אויסוועג פאר אים איז געווען צו פארלאָזן פוילן און פאָרן קיין ארץ־ישראל. עס האָט געדויערט מאָנאטן. די גאנצע משפחה סגל האָט זיך געמוזט אויסבאהאלטן. דאן האָבן די פאָליאקן רעקוויזירט זיין פארמעגן.

אין ארץ־ישראל איז ר׳ אברהם ארומגעפאָרן עטלעכע מאָנאטן און געזוכט שווארצע ערד זיך צו באזעצן. מיט דער הילף פון זיין שוואָגער נחום סאקאָלאָוו האָט ער זיך באזעצט אין דאָרף נעבן בנימינה. נאכער זענען געקומען די פרוי און קינדער, אויך די צוויי זין וועלכע זענען געווען ארעסטירט, און די גאנצע משפחה האָט זיך גענומען באארבעטן די פעלדער, וואָס זיי האָבן געקראָגן אין גבעת־עדה.

צוויי זין מיטן איידעם האָבן פארלאָזט דאָס פעלד־ארבעט און אוועק אין שטאָט. איין זון, משה ז״ל, איז געבליבן געטריי זיין יוגנט אידעאל און נישט פארלאָזט דאָס ערד. זיינע אלע יאָרן איז ער ארומגעגאנגען ווי א חלוץ פון די צוואנציקער יאָרן, אין כאקי הויזן, ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

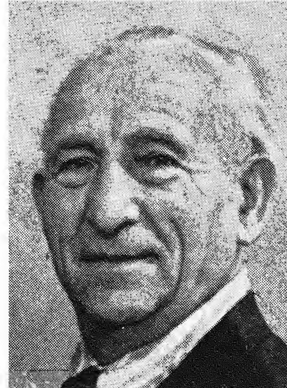
ר׳ אברהם סגל, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין א פּויליש דאָרף פּאַדאָשצי נעבן מאקאָוו און געארבעט זיינע בעסטע יאָרן אויף פּוילישער ערד אָלס א ווירטשאָפטלער, האָט ער אָפּגעלעבט זיינע לעצטע יאָרן אין גבעת־עדה, אויף די שווארצע ערד פון ארץ־ישראל.

יהי זכרו ברוך!

משה שולצער / ניו־יאָרק (ברוקלין)

רוזשאַן און אירע טיפּן

אונדזער שטעטל

וואָס איז רוזשאַן פאַר מיר? אַ זעלטן שיין שטעטל, אויף אַ הויך בערגל, מיט אַ ברייטן בליק ארום. אָט אזוי זיך. ווייל די נאַטור האָט אזוי געוואָלט און זי אויפגעהויבן העכער פון אלע ארומיקע ישובים.

דער פרילינג אונדזערער איז תמיד געווען אַ זעלטן שיינער, אַן אויסגעבענקטער, אַ שיינענדיקער נאָך די טריבע טעג פון הערבסט און ווינטער. אָבער איך געדענק די פרילינגען פון רוזשאַן ווי גאָט־מתנות, וועלכע האָבן געפּאָדערט זייער פּרייז.

ביי אונדז, לויט מיין זכרון, פלעגן די שיינענדיקע אויפוואַכונגס־טעג פון נאָך־פסח זיך אָנהויבן מיט אַ בליץ, וועלכער פלעגט טרעפן אין אַ שטוב און ברענגען אומגליק און טרויער צו אירע איינוואוינער. יעדעס יאָר האָט מען געוווּסט: דער דונער האָט ווען געטראָפן, מעג מען שוין צעעפענען טיר און פענסטער — דער פרילינג איז געקומען.

נאָך דעם פרילינג פלעגט אויך דער זומער זיך אָנרופן מיט אַן אומגליקליך געשעעניש. יעדן באָד־סעזאָן פלעגט דער טייך פאַרשלינגען אַ קרבן. דאַן האָט מען געוווּסט, אַז דער זומער האָט זיין קרבן שוין דערהאַלטן און מ׳קאָן שוין אים אָננעמען מיט אלע זיינע מתנות.

דאָס פאַרשאָלטענע בריקל

אַלדער בריקל איז געווען דאָס פאַרשאָלטענע בריקל פון דער געגנט. אונטער דעם בריקל איז געפלאָסן דער רוזשאַניעץ מיט אַ שטענדיקן געברום, און באַנאַכט, האָט מען געזאָגט, שטיפן דאָרט ארום שדים און רוחות און טוען אָפּ שרעקלעכע שטיקלעך. מ׳האָט מורא געהאַט דורכגיין אליין איבערן בריקל אין די פינצטערע שעה׳ן. יידן פלעגן דערציילן שרעקליכע מעשיות, וואָס די שדים האָבן אָלץ אָפּגעטאָן. קיינער האָט נישט געקאָנט פאַרגעסן דעם פאַל מיט דעם גלאָטן גרשון־נוח, ווי־שדים האָבן אים געוואָלט ארויסרייסן די הון פון אונטערן אָרעם און פאַר שרעק איז ער אָפּגעלעגן עטלעכע שיינע טעג קראַנק און אָן אַ לשון.

ווען מיר זענען געוואָרן עלטער און מער שוין נישט געגלויבט אין איבערנאַטירלעכע דערשיינונגען, האָבן מיר איינמאָל באַשלאָסן ארויפגיין אויפן בריקל אין דער פינצטערקייט פון דער נאַכט און אויפוויזן, אַז קיין שדים זענען גאָר נישטאָ. זענען מיר אָוועק איינמאָל אַן אָוונט אויפן וועג קיין אָסטראָלענקאַ, זיך אוועקגעזעצט אויף ביידע זייטן פון שאָסיי און געוואָרט.

די נאַכט איז צוגעפאַלן. ס׳איז שוין באַלד צוועלף אַ זייגער. די הערצעלעך קלאַפּן דאָך —

דער פחד איז שטאַרקער ווי דער באַוווסטזיין. פּלוצעם הערן מיר דאָס בריקל לעבט אויף און אַט הערן מיר דאָס אָפּקלאַפּן פון שדים פּיסלעך. (ווי באַוווסט, די שדים האָבן אַן אויסזען, דאָס הייסט א גוף, פון מענטשן און קעלבערנע פּיס.) מיר דריקן זיך צוזאַמען, שעמען זיך מודה צו זיין. עס ווילט זיך אַנטלויפן אַהיים, צו טאַטע־מאַמע, ווייט פון וויסטיקן בריקל, אָבער מ׳שעמט זיך און מען זיצט צוזאַמענגעדריקט. אין האַרץ איז ענג און הייס און די שדים־פּיסלעך טופּקען אָן אויפהער. מיר וואַרטן. דערווייל טשעפּען זיי אונדז נישט, קאָן מען נאָך וואַרטן.

אין דעם הערן מיר אַ וואָגן פאָרט, קומט צו נאָענט צו אונדז, און פון וואָגן שפּרינגט אַראָפּ משה קצב. מיר האָבן אים דערקענט, אָבער ער איז געווען צערודערט און צעשראָקן און פאַנגט אָן צו אונדז רעדן פּויליש. מיר ענטפערן אים אויף יידיש און ער דערפרייט זיך גאָר שטאַרק:

״קינדערלעך, שדים האָבן מיר אַ קעלבל אַראָפּגעשלעפּט פון וואָגן. ס׳פעלט מיר אַ קעלבל. מ׳טאָר מיט דעם אַלדער בריקל נישט אָנהויבן, זאָג איך אייך!״

דאָ האָבן מיר זיך אויך דערפרייט. דער פחד איז פּלוצעם אוועק, ווייל מיר האָבן פאַר־שטאַנען וואָס דאָס טופּקעריי איז געווען. זיין קעלבל האָט דאָס אָנגעמאַכט דאָס קעלבערנע פּיס קלאַפּעריי, ווען ס׳איז אַראָפּ פון וואָגן און פשוט אַנטלאָפן.

זענען מיר אַראָפּ צום רוזשאַניעץ און אָנגעהויבן זוכן זיין קעלבל. אָבער פּלוצעם האָבן מיר דערזען אַז דאָס וואַסער ברענט, דער רוזשאַניעץ איז פאַרדעקט מיט פלעמלעך. און ווידער איז אונדז באַפאַלן אַ פחד, און די הערצעלעך קלאַפּן ווידער גאָר שטאַרק. מיר האָבן געוואָלט אַנטלויפן, אָבער וואָס גיכער. אַ נס וואָס די גויים ביים טייכל האָבן דערקענט דעם קצב און זיך אָפּגערופן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זענען פישערס, וואָס כאַפּן פיש מיט דער הילף פון לאַמטערנעס.

אַ לעגענדע האָט געפּלאַצט און אונדזער באַוווסטזיין האָט זיך געשטאַרקט און געזיגט. אַ דאַנק די לאַמטערנעס איז אויך משה קצב געהאָלפן געוואָרן — מ׳האָט געפונען דאָס קעלבל.

דער סוד פון נוח ביילקעס דער פאַרבערקערס

אַזוי האָט מען אים גערופן, אויף זיין ווייבס נאָמען, ווייל ביילקע האָט אויסגעטראָגן אויף אירע שוואַכע אַקסלען דאָס שווערקייט פון פּרנסה, פון אויסהאַלטן אַ שטוב און דערציען קינדער, און צו דעם אַלעמען — דערמעגליכן איר מאַן ער זאָל קענען פירן זיינע עולם־הבא געשעפטן. און ווייל זי האָט דאָס געטאָן מיט ליבע און קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט, האָט דאָס שטעטל פאַרשטאַנען, אַז וואָס נוח וועט איינבערענגען מיט זיין לערנען, איז עס אַ דאַנק איר, זיין ווייב, און זיי האָבן דאָס אויסגעדריקט מיטן באַצייכענען זיין צוגעהעריקייט צו איר: נוח ביילקעס, ביילקע דער פאַרבערקערס.

נוח איז געווען אַ ייד אַ לערנער, געלערנט באַטאָג און באַנאַכט. מיר האָבן געוווינט נעבן זיי און כ׳האָב געקאָנט זיך צוקוקן צו זיינע מנהגים. כ׳האָב אים תמיד באַוווּנדערט אין זיין אויסערגעוויינליכער אויפפירונג. נאָר איינמאָל האָט פּאַסירט אַ זאַך, וואָס האָט נאָך מער אַרויסגערופן מיין ערשטוינונג.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען רוזשאַנער יידן עוואַקויאירט געוואָרן. יעדער האָט געכאַפּט וואָס נאָר ער האָט געקענט און געלאָפן. נוח ביילקעס האָט געכאַפּט זיין

טלית־און־תפילין און נאָך עפּעס אַ פּעקל און געלאָפן. מיר האָט זייער אינטערעסירט, וואָס איז דאָרטן דאָ אין דעם פּעקל, וואָס נוח האָט געהאַלטן פאַר אַזוי וויכטיק ? אָבער מיר האָבן נישט געקאָנט דערגיין דעם סוד.

מיר האָבן געוווּסט, אַז נוח לייגט נישט קיין אַכט אויף עסן. ער פּלעגט עסן נאָר צוליב די ברכה פון נטילת־ידים און אַנדערע מצוות וואָס זענען פאַרבונדן מיט עסן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער פּעקל איז פאַרבונדן מיט עפּעס העכערס ווי עסן. בקיצור, דער סודות׳דיקער פּעקעלע האָט אונדז גאָר שטאַרק פאַרנומען.

נוח איז געווען אַ צעשטרויטער אין אַלע וועלטלעכע ענינים, ממש אַ צעמישטער. ס׳האָט אַ מאָל פּאַסירט, אַז אויפן ברית פון איינעם פון זיינע זין האָט ער אַ נאָמען געגעבן דעם נייגעבאָרענעם מיטן נאָמען פון זיינס אַ פריערדיקן קינד. עס איז געוואָרן אַ שרעקלעכע צעטומלונג און מ׳האָט ניט געוווּסט, ווי אַרויסצוקריכן פון דעם עסק. אָבער וואָס קאָן מען פאָדערן פון נוח׳ן, אַז אַלץ וואָס איז פאַרבונדן מיט דער אונטערשטער וועלט איז פאַר אים אַן אָפּקומעניש. שפּעטער איז דאָס קינד געשטאָרבן. האָבן אַלע געזאָגט, אַז צוליב דעם שלעכטן פאַל פון דאָפּעלטן נאָמען איז עס נעבעך געשטאָרבן.

מענטשן האָבן זיך באַצויגן צו נוח׳ן מיט אַ געמישטער באַציאונג. ס׳איז געווען אין איר דרך־ארץ פאַר זיין תורה לערנען און אַ פאָרוווּרף פאַר זיין אומפאַראַנטוואָרטליכקייט צו זיין פרוי און קינדער, ווייל זאָרג פאַר פרוי און קינדער איז אַ יידישקייטס פּראָגע פּונקט ווי תורה. אָבער איך האָב אים באַקוקט ווי אַ רעטזעל, אַן אויסנאַם, אַן אָביעקט פון אויסטערלישקייט. איבערהויפּט האָט מיך באַשעפטיקט די פּראַגע פונעם פּעקל, פון אָט יענעם טלית־און־תפילינדיקן מיטגעשלעפּ אין דער מלחמה צייט.

אין 1916, ווען רוזשאַנער האָבן זיך אומגעקערט אַהיים פון אָסטראָוו, איז נוח אַריין וווינען אין הויז פון נחום קורלענדער, וועלכער איז געבליבן אין רוסלאַנד. מיר אויך האָבן זיך באַזעצט אין דעם זעלבן הויז. ס׳איז געווען בלויז אַ צופאַל, אָבער אַ דאַנק דעם צופאַל האָב איך אויסגעפונען דעם סוד פון פּעקעלע.

איך האָב מיך געחברט מיט זיין הירש׳ן און ביידע האָבן מיר באַשלאָסן צו שטיין אויף דער וואַך און אויסנוצן יעדע געלעגנהייט. איינמאָל אין אַן ערב ראש־השנה, ווען נוח איז אַוועקגעפאָרן צום רעבין (און רעבי מיינט גער), האָבן מיר ביידע, זיין זון הירש און איך, דערשנאַפּט דאָס פּעקל און מיט גרויס האַרצקלאַפּעניש אַרויס דערמיט אין הויף. דאָ האָבן מיר זיך פאַרשטעקט אין אַ ווינקל און גענומען אויפוויקלען די שמאַטעס אין וועלכע דער סוד איז געווען איינגעפּאַקט. מיר האָבן געמיינט צו געפינען געהיימע כתבים, סודות פון קבלה אָדער אפילו דעם שם־המפורש. און וואָס האָבן מיר געפונען ? — איינגעראָלטע פּאַפּירן מיט זעלטענע געמעלן. ס׳האָט אונדז פאַרכאַפּט דעם אָטעם: דער גאַנצער בית־המקדש, אין זיין פולער פּאַרביקער פּראַכט, וואָס נאָר אַ בענקענדיקע פאַנטאַזיע פון אַ זון פון אַ געפּלאָגט פאָלק קאָן אַזעלכעס אויסטרוימען!

מיר האָבן אויסגעשפּרייט די פאַרבנרייכע פּאַפּירן און געזעסן און געשטוינט. און דאָן האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דורך אַזעלכע יידן האָט אונדזער עקשנות׳דיק פאָלק זיך אָנגעהאַלטן ביים אייביקן טרוים פון אַלטן היימלאַנד און פון מלכות ישראל. דאָס גרוי־קייט פון זיין ליכטלאָזן לעבן אין גלות האָט ער באַפאַרבט מיט בונטע רעגנבויגן פאַרבן פון אַן אַלטן טרוים. נוח ביילקעס איז געווען דער פאַרבן־טרעגער פון אונדזער זעלבסט־

שטענדיקייטס טרוים. פאַר אים איז די אויסגעבענקטע מדינת ישראל געווען אויסגע־פערטיקט ביז צום לעצטן פאַרבן דעטייל, ביז צום לעצטן שטריך.

דוידקע דער שלאָסער און שמיד

דוידקע איז געווען אַ שלאָסער און אַ שמיד. ער פלעגט שמידן רייפן צו פעסער, שאַרפן די מעסערס פון פלוגען, אויסשמידן פערד־פאַדקאָוועס און אַנדערע אייזן מלאכות, וואָס נויטיקן זיך נישט אין גאַר שטאַרקע פייערן. פון דער גאַנצער מלאכה האָט דוידקע קיינמאָל נישט געהאט געגוג פרנסה און אָפט פלעגט זיך דוכטן, אַז ער שטייט און קלאַפּט מיטן שווערן האַמער נאָך אויס ליבע צום פאַך. אָבער דויד האָט זיך קיינמאָל נישט באַ־קלאָגט, נישט געווען פאַרביטערט און קיינמאָל נישט געקומען מיט טענות צום רבונו־של־עולם.

ער איז געווען שיין און הויך. זיין געזיכט, אַרומגעוואַקסן מיט אַ קליין שיין בערדעלע, האָט געשטראַלט מיט גוטסקייט. אין שטוב ביי אים איז קיינמאָל נישט געווען קיין מעבל. אָבער אים האָט דאָס נישט געקימערט: וואָס זענען מעבל און אַנדערע באַקוועמליכקייטן אַז צוליב זיי זאָל אַ מענטש אַרומגיין פאַרביטערט אָדער חס־וחלילה קומען צו גאָטס־לעסטערונג ?

ווען זיין טאָכטער האָט געהאַלטן ביי חתונה האָבן, איז דער מחותן געקומען אַרומרעדן די חתונה אַנגעלעגנהייטן. ער האָט נישט געפונען קיין שטול זיך אַוועקצוזעצן, פרעגט ער דוידקען: "ווו איז דאָ עפּעס אַ בענקל ?"

ענטפערט דוידקע: "מיט גאָטס הילף וועט אַלעס זיין."

דאָס האָט נישט אָפּגעהאַלטן דעם שידוך. ס'קאָן זיין אַז אַזוי האָבן אויסגעזעען די ל"ו צדיקים, וואָס זענען באַהעפט צו גאָט און שטייען העכער פון די ערדישע קלייניקייטן.

פון זיינע פיר קינדער האָט ער איינעם געשיקט לערנען שחיטה און דערלעבט צו זען אַ זון אַ שוחט, אַ למדן אין קאָוואָלס משפחה. די שטאָט האָט דוידקען ליב געהאָט, סתם אָן אַ באַזונדערע סיבה, און האָט אים זייער געשעצט. דער רב, וואָס נישט צו יעדן פלעגט ער קומען אויף חתונה, צו דוידקען איז ער יאָ געקומען. איך געדענק אַז ביי דוידקעס טאָכטערס חתונה איז דער רב געווען אַ גאַסט.

מיך מיט דוידקען האָט פאַרבונדן אויף יאָרן אַ קליינער צופאַל. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַזוי. ווען זיין זון איז אַוועק אין מיליטער און ס'איז נישט געווען ווער עס זאָל אים ציען דעם בלאָז־זאַק אָדער צוקלאַפּן מיטן האַמער, האָט ער אָנגעהויבן באַשעפטיקן ביי דעם זיין ווייב. זי איז געווען אַ קלייניקע, אַ נידעריקע־געוויקסיקע, און פלעגט זיך שווער מאַטערן ביי די דאָזיקע אַרבייט. זי האָט געמוזט אונטערשפּרינגען אַנצוכאַפּן דאָס הענטל פון בלאָז־זאַק כדי עס אַרונטערצוציען. איינמאָל, ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען און דאָס דערזעען, בין איך אַריין און זי איבערגעביטן. איך האָב דאָס געטון פון פאַרגעניגן אויס. ס'האָט מיך געפרייט שטיין ביים פייער און אויך צוקלאַפּן מיטן האַמער און זען, ווי דאָס רויט געגליטע אייזן קלינגט און שפּריצט פונקען. אָבער דוידקע האָט עס מיר נישט געקאָנט פאַרגעסן און פלעגט יעדעס יאָר אָנשמידן מיין שליטעלע ווינטערצייט.

מיין פעטער יעקב־מענדל האָט נישט געקאָנט פאַרליידן, ווי זיין פלימעניק פאַרלירט טייערע נאַכט־שעה'ן אויף פוסטע שליטערייי אַנשטאָט זיצן איבער אַ בלאַט גמרא, האָט

ער מיר יעדעס מאָל צעבראָכן דעם שליטעלע. און דוידקע פלעגט מיר יעדעס מאָל מיט פאַרגעניגן אָנשמידן אַ נייעם אָדער פאַרריכטן דאָס זעלבע.

אַזוי האָט אויסגעזען אַ שמיד אין יידישן רוזשאַן.

דער געלער משה

נישט קיין אָריגינעל רוזשאַנער איז געווען דער געלער משה און קיינער האָט נישט געוווּסט פון וואַנען ער איז צו אונדז געקומען. מ׳האָט געזאָגט אַז פון וויסאָקע-מאַזאָוויעצק. אָבער נישט וויכטיק, רוזשאַן וואָלט אויף אים נישט פאַרצײַכנט, ווען זי וואָלט געשטאַנען פאַר אַזאַ ברירה.

זיין באַזונדערקייט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער איז געווען אַ זעלטענער דערציילער. זיינע מעשיות און משלים זענען געווען פול מיט רייכער פאַנטאַזיע, אָריגינעל און צו דער זאַך. יעדע מעשה איז געווען פאַרבונדן מיט אַ משל און האָט געהאַט איר ציל. מענטשן פלעגן תמיד געדענקען זיינע מעשיות. ספּעציעל האָט מען שטענדיק דערמאָנט זיינע דערציילונגען אין דער תקופה פון שוואַרצן פּוילישן אַנטיסעמיטיזם. יידן זענען אַרומגעגאַנגען מיט אַ זעער שווער געמיט, ממש פאַרצווייפלט, אַן אַ שטראַל פון האָפנונג, ווייל מען האָט געוווּסט, אַז עס איז אַ דייטשישער וואַריאַנט וואָס פּוילן האָט אַדאָפּטירט און ס׳איז קיין אויסוועג נישטאָ.

דאַן האָט זיך אויפגעהויבן משה דער געלער און דערציילט אַ געשיכטע, אַ פאַקט, אַ מעשה מיט אַ פּאָגראָם. די גויים אין אַ געוויסער שטעטל האָבן זיך פאַרנומען מאַכן אַ פּאָגראָם. כמעט צופעליק האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף אַ קליין, פאַרסאָפּעט יידעלע, גאָר אַ פרעמדער, אַ ניי געקומענער אין שטעטל. זיי האָבן נישט געלייגט קיין אַכט אויף אים. פּלוצעם אָבער האָט זיך דאָס יידעלע אויפגעשטעלט און יידן האָבן דערזען פאַר זיך אַ ריז. האָבן זיי באַלד פאַרשטאַנען, אַז עס איז נישט קיין בלויזער צופאַל און דאָס יידל געפינט זיך דאָ נישט סתם. אין איין אויגנבליק האָט זיך דער גאַסט אַ וואָרף געטאָן אויף די גויים די פּאָגראָמשטשיקעס און זיי צעממיתט, צעשלאָגן און פונאַנדערגעטריבן אין אַלע זייטן. אויף יידן איז געקומען אַ ישועה.

זעער אַ נאַיִוו מעשה׳לע, אָבער זיין דערציילערישער טאַלענט און זיין טיפער גלויבן האָבן אַריינגעבראַכט אפילו ניכטערע קלוגע יידן אין אַן אַטמאָספערע פון טויזנט-און-איין-נאַכט טרוים און דער אָפּטימיזם האָט זיך אומגעקערט צו זיי. מ׳האָט געקאָנט ווייטער שלעפּן דעם יאָך.

פאַרנומען האָט זיך דער געלער משה מיט האַלץ-טשעשלערײַ פון אויפשטעלן וואַסער-מילן און קאָנסטרואירן זייערע וואַלץ-סיסטעמען און רעדער. פון ביידע מלאכות האָט ער געהאַט ווייניק ברכות און זיין ווייב האָט געמוזט אים אונטערהעלפן אין פּרנסה מיט פּשוטער שוואַרצער שטוב אַרבעט.

אויסער פּרנסה מאַנגל האָבן אים אויך קיין אַנדערע צרות נישט געפעלט. איינמאָל האָט זיין זון יצחק געוואָלט העלפן אַ יידן איבערפירן ציגל, איז ער אַרונטערגעפאַלן פון וואָגן און צעקוועטשט געוואָרן אונטער דער מאַסע פון די בוי-ציגל. דער טויט פון זיין באַליבטן זון האָט אים אַ ביסל צעבראָכן, אָבער דאָך האָט ער נישט פאַרלאָרן זיין אָפּטימיזם און באַווירקט אויך אַנדערע מיט זיין גאָטס-געשאַנק.

אַ פשוטער האַרעפּאַשנער ייד איז געווען דער געלער משה, אָבער ס'איז געווען אין אים אַ מאָדנע באַזונדערקייט, וואָס איז ווערט דערמאָנען צו ווערן.

דריי דורות זשעפּקע

אין שטעטל האָט מען געוווסט, אַז דאָס רוב הייזער האָבן זיי דאָס אויסגעבויט, די זשעפּקעס, די בויער און דאַכן־מאַכער זשעפּקע.

זלמן איז געווען איינער פון די "זיבן ברידער", וואָס וועגן זיי פלעגט מען דערציילן, אַז נאָכן חורבן פון שטעטל אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיי אָנגעהויבן אויפשטעלן רוזשאַן. די גויים פלעגן וועגן זיי רעדן מיט גרויס דרך־ארץ און כבוד. די זיבן ברידער האָבן געשמ'ט אין דער געגנט מיט זייער קינסטלערישער טשעשלערײַ. אָבער יאָרן זענען אוועק און איצט ווייסן מיר גאָר ווייניק וועגן זלמן'ען.

דאקעגן, זייער פּאָפּולער און פריש אין אונדזער זכרון איז דויד־לייב. ער האָט איבערגענומען די אויפגאַבע פון זיין פאָטער זלמן, געבויט הייזער, פאַרריכט און געשטאַרקט די יסודות פון שטעטל, און אויסער דעם איז ער געווען דער מער געוווּנשענער מענטש אין רוזשאַן — צו אים פלעגט מען זיך ווענדן מיט אַלע צרות און שוועריקייטן.

אויסער זיין פאַך האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט צוריקשטעלן אויסגעלענקטע גלידער און צוזאַמענשטעלן צעבראָכענע ביינער. ווי נאָר אין דער געגנט ס'האָט עמיצער געהאַט אַ ווייטיק אין די ביינער, איז ער אַוועק צו דויד־לייב. ער פלעגט אַ קוועטש טאָן, אַ דריי און ציי, און דער ווייטיק פלעגט גלייך פאַרבייגיין. דאָס געלענקט ביין פלעגט אַ קנאַק טון און אַריין אין זיין פּלאַץ — און ס'פלעגט ליכטיק ווערן אין די אויגן.

זיין גוטמוטיקער שמייכל און זיין רואיקייט האָבן אויך געהאָלפן פאַרלייכטערן די ווייטיקן. ס'איז פשוט געוואָרן היימלעכער און לייכטער אויפן געמיט, ווען דויד־לייב איז אַריין און צעשטראַלט זיין נאַטירלעכן אָפּטימיזם אין שטוב און ביים בעט פון דעם ליידענ־דעם. ער איז געווען הויך, אַטלעטיש געבויט, און דאָס גוטסקייט האָט ארויסגעשיינט פון זיין פּנים.

ער איז געווען אַ פשוטער מענטש, אָן שום פּאָדערונגען און אַמביציעס, און דאָך האָבן אים אַלע געהאַלטן פאַר אַן אויסנאַם־מענטש. מען האָט אין אים שטאַרק געגלויבט און אים פאַרטרויט אַלע צרות. די גויים אַרום האָבן אים צוגעשריבן אַלמעכטיקע כוחות און פלעגן אים פאַרטרויען אַראָפּנעמען אַ בעלמע פון אַ בלינד פערד.

אָבער פון די אַלע מלאכות איז ער געווען אַ קבצן, לא עלינו. ער האָט צעזייט זיינע טובות אָן געלט און טובת־הנאה און ער אַליין האָט קוים זיך אויסגעלעבט מיט זיין משפּחה. און דאָך איז ער געווען שטענדיק פריילעך, האָפנונגספול און ליבליך.

זיין אָפּטימיזם איז אויסגעשטאַנען פאַרשידענע פּרוּוון און דאָך אויסגעהאַלטן. ביי זיין לעבן, נעבעך, האָט ער באַגראָבן זיינע מערסטע קינדער. עס זענען אים געבליבן נאָר צוויי זין, האָט ער זיך געטרייסט מיט זיי. פשוט, מענטשליך, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז דעם טויט קאָן דער מענטש נישט געגנשטעלן זיך. לעבן מוז מען דאָך. איז דאַרף מען לעבן שאַפנדיק און לאַכנדיק. האָט ער זיין ליבע געווענדעט צו זיינע לעבעדיקע קינדער, און געלעבט.

אָבער נישט נאָר זיינע קינדער האָט ער ליב געהאַט. ער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט אַלע קינדער אין שטאָט און זיי אַלעמען ליב געהאַט. זיין באַליבטער שטיף איז געווען צו נעמען אַ קינד אויף די הענט, אים אַריינקנעפּלען אין זיין קאַפּאָטע, אַריינגיין צום שכן ווי גאָר־

נישט, עפענען די קאַפּאָטע און פון איר פלעגט אַרויספאַלן אַ קינד. אונדזערע עלטערן האָבן אים געשאַצט לויט זיין נוציקייט, מיר קינדער האָבן אים ליב געהאַט פאַר זיין ליבע צו אונדז און פאַר זיין מיטשטיפן מיט אונדז. אין דער יידיש־שטעטלשער טריבערווירקליכקייט איז ר׳ דויד־לייב געווען אַ שיין געשטאַלט.

מאיר־יאָסל זשעפּקע, דער דריטער דור פון די רוזשאַן־בויער, איז געווען אַ נייע ווענדונג אין דער משפחה. לויט זיינע פעאיקייטן האָט ער געזאָלט זיין אַ רב, אַ כלי־קודש, און זיך אָפּגעבן מיט מוח־און־גייסט מלאכה. זיין טאַטע האָט אַלץ געטאָן, ער זאָל לערנען און ענדיקן זיין שטודיום. אָבער קורץ פאַר דער סמיכות אויף רבנות האָט דויד־לייב נישט געקאָנט מער אויסטראָגן די גרויסע אויסגאָבן פון ישיבה און אַנדערע הוצאות, און מאיר־יאָסל האָט געמוזט קומען צו הילף פון זיין פאָטער. ער האָט איבערגעריסן זיין לערנען, פאַרקאַטשעט די אַרבל און זיך אַריינגעטאָן אין פאַמיליען יאָך און פאָך.

אויך ווי זיין פאָטער און זיידע האָט ער געבראַכט רוזשאַן די גרעסטע הילף ביים ווידער־אויפבוי די שרעקלעכע רואינעס פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. מאיר־יאָסל, קאָן מען זאָגן, האָט פונאַנדערגעבויט פון דאָס ניי אונדזער שטעטל און איר צוריק געגעבן איר אַלטן אויסזען.

די שול, די שמשים און אַ פּאָר טרעגער

ווען מ׳האָט געקוקט אויף דער שול פון דרויסן, האָט זי אויסגעזען גאַנץ נידעריק און קליין. אָבער ווען בינסט אַריין אינעווייניק, איז זי פּלוצים אויסגעוואַקסן צו אַ מוראדיקער הויך. די אַריינגאַנגס־טיר איז געווען גרויס. דער סופיט איז געווען זעער הויך און אָנגע־שפּאַרט אויף די פיר זיילן פונעם באַלעמער. דער באַלעמער אַליין איז געשטאַנען גאַנץ הויך. פיר טרעפּלעך האָבן אַרויפגעפירט צו אים און אַנדערע פיר טרעפּלעך האָבן אַראָפּ־געפירט פון אים.

דאָס בעסטע פאַרברייינגען פון די קינדער איז געווען דאָס אַרומלויפן אַרום באַלעמער, בעת מענדל דער שמש יאָגט אונדז נאָך און פאַרשטערט אונדזער פרייד. אַלס נקמה פלעגן מיר אים נאָכשרייען ״פלוימען־יויך!״ ווען ער פלעגט אָנצינדן די ליכט און נישט געקאָנט אונדז נאָכלויפן. יאָרן איז אָנגעגאַנגען דער קאַמף אונדזערער מיט מענדל שמש. שטענדיק האָט אונדז געצויגן צום באַלעמער און צום געלויף אַרום אים. צוליב דעם איז מען געלאָפן מיט חשק אין שול אַריין.

אין שטאָט זענען געווען נאָך דריי שמשים. איינער — **אברהם־אהרון,** אַן אלטער בכבודיקער ייד. דער צווייטער — **חצקל,** אַ קליין־געוויקסיקער, וואָס האָט זיך געהאַלטן קליין, אָבער יעדן פרייטיק ערב־שבת, ווען ער פלעגט ארומגיין אין די גאַסן און שרייען ״פארמאכט די געוועלבן! שבת! גייט אין שול אריין!״, דאן איז נישט געווען קיין גרעסערער פון אים. ער, דער הערשער פון שטאָט, הייסט אָפּשטעלן דאָס פרנסה־געיעג און זיך אָפּגעבן הימלישע ענינים, און מ׳מוז אים פאָלגן — אַ קלייניקייט, איז דען ווער דאן גרעסער פון אים אין רוזשאַן? אויסער דעם איז חצקל געווען דער בעסטער שווימער אין שטעטל, און ווען ער פלעגט באַווייזן זיינע שווים־קונצן אין נארעוו, פלעגן מיר קינדער אים שטארק מקנא זיין. דער דריטער שמש איז געווען **שמואל־יענקל,** וועלכן מ׳האָט גערופן ״בחִנם״. די שמשים פלעגן גיין אין די נעכט וועקן יידן צו סליחות, צו עבודת־הבורא.

מיין טאַטע פלעגט יעדן טאָג גיין אין שול אריין זאָגן תהלים און אָפט פלעג איך מיט אים מיטגיין. איך האָב ליב געהאַט די שול אַטמאָספערע. ווען מיין טאַטע האָט זיך פארטיפט אין מעמדות, פלעג איך מיר ארומדרייען און באקוקן אירע הויכקייטן. ספעציעל האָב איך זיך נישט געקאָנט אָפקוקן פון דעם וואנט־זייגער, וואָס האָט זיך זיינס געטאָן: צו די שול איז געווען אָפן צו נישט — די צייט איז געגאַנגען.

ווען כ׳האָב געוואָלט צוגיין צום טאַטן, האָב איך געמוזט דורכגיין נעבן **אברהם־נוה** דעם טרעגער. ער האָט זעער ליב געהאַט קינדער. מיך האָט ער תמיד געכאַפּט, אָנגעשטאָפּט מיר די נאָז מיט שמעק־טאַבאַק, און ביז כ׳האָב זיך נישט געשמאַק צוניסט, האָט ער מיך נישט אָפּגעלאָזט. ער איז געווען א קליינינקער, אָבער פול מיט מוסקולן און גבורה, און געשמ׳ט מיט זיין כוח.

דער צווייטער טרעגער פון שטאָט איז געווען **ליטמאַן**, אַ ייד אַ ווייצלער און גרויסער עסער. זיין עסן איז געווען א שם־דבר. אין שטאָט פלעגט מען דערציילן, אז ווען עד האָט אריינגעזופּט די פירטע שיסל גריץ און זיין ווייב האָט אים געפרעגט ״נו, ליטמאַן, וואָס זאָגסטו אויפן גריץ אויף מיינעם?״, האָט ער געענטפערט: ״וואָס קאָן מען וויסן פון אזא ביסל גריץ? כ׳האָב דאָך נאָר פארזוכט. אָבער ס׳דוכט זיך מיר, אַז עס איז א ביסעלע נישט דערזאָלצן.״

דויד־לייב דער טשעשלער פלעגט אים פרעגן: ״ליטמאַן, ווי לאנג וועסטו טראָגן?״ אויף דעם פלעגט ליטמאַן אים ענטפערן: ״ביז דו וועסט נישט אויפהערן זעגן.״

מרדכי ארמוני (זאַמעק)

טיפּן אין שטעטל

שיע־חיים דער מלמד

אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן אָקופּירט פּוילן און שטחים פון רוסלאַנד, האָבן זיי ארויסגעשיקט פון די אָקופּירטע געגנטן די באַפעלקערונג קיין פּוילן. אזוי זענען געקומען קיין רוזשאַן היימלאָזע פון פינסקער געגנט, צווישן די היימלאָזע זענען געווען אויך יידן, משפחות מיט קינדער. מיר, יידישע יוגענט, האָבן זיך פאַרנומען צו העלפן די יידישע היימלאָזע מיט וואָס מען האָט געקענט העלפן. האָט מען אויך געשיקט יינגלעך אין חדר אריין צו לערנען ביים מלמד **שיע־חיים האָפמאַן**.

ווען איך פלעג אַ מאָל טרעפן ר׳ שיע־חיים׳ן אין שול בין מנחה למעריב און אים אַ פרעג טוהן, ווי אזוי די קינדער לערנען און צו ער וויל געלט.

״יאָ,״ זאָגט ער, ״עס וואָלט גאָר נישט געשאַט.״

״וויפל געלט ווילט איר, פינף אָדער צען רובל?״ (אזוי האָט זיך גערעט, כאָטש מען האָט געצאָלט מיט מאַרקן.)

ענטפערט ער מיר:

״מאָטל, דו רעדסט צו מיר אזא שפּראַך, וואָס איך האָב זי נאָך קיינמאָל נישט געהערט.״

״איך רעד דאָך צו אייך יידיש,״ זאָג איך אים.

״יאָ״ ענטפערט ער, ״נאָר פאַרשטייסטו מיר: בדרך כלל פרעגט נישט קיין בעל־הבית

דעם מלמד, צו ער וויל געלט. געלט דאַרף מען מאָנען, נאָך ווי אזוי מאָנען. און עס טרעפט אויך, אז מען שיקט דאָס ייִנגל פון חדר אהיים ער זאָל ברענגען געלט, דאַן שיקט דער פאָטער א גולדן אָדער צוויי גולדן דעם מלמד. און דאָ אז דו רעדסט פון צען רובל — אַזאַ שפּראַך הער איך דאָס ערשטע מאָל, און אזא מטבע האָב איך נאָך קיין מאָל נישט געזעען ביי מיר. אוי, ווו נעמט מען אזעלכע בעלי־בתים ווי דו. זיי זאָלן האָבן דעם כוח ארויס צונעמען פאר איין מאָל א צענערל און געבן דעם מלמד!"

יאמטשיק

אין פוילן האָט מען געזאָגט, אַז אַ שטאָט אָן א משוגענעם איז קיין שטאָט נישט. אויב אזוי האָט יאַמטשיק געראַטעוועט רוזשאָן.

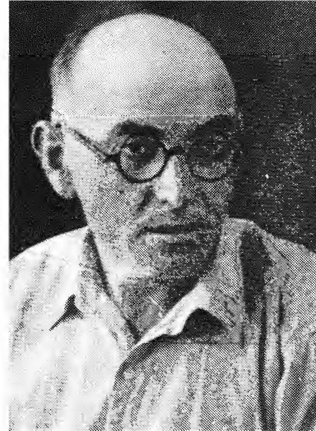
קיינער אין שטאָט האָט נישט געוווּסט, ווער ער איז און פון וואַנען ער קומט, יאמטשיק איז נישט געוועז קיין משוגענער ווי אנדערע משוגעים, וועלכע גנבנען ארויס שבת דעם טשולענט פון אויוון, שמחת־תורה גנבנען ארויס די געבראָטענע קאַטשקע, דאַן ווען אלע גייען צו די הקפות אין שול אריין. יאמטשיק איז געוועזן אַ קליין געוואַקסן יידל מיט א קליין גרוי בערדל. נישט געגאַנגען נאַר געשפּרונגען, צו ווייל די שטיוול זענען אים געוועזן קליין אָדער לאָבעסעס האָבן דורכגעהאַקט טשוועקעס ער זאָל נישט קענען גיין, קינדער האָבן פאר אים נישט מורא געהאַט, ווי מען האָט מורא פאר א משוגענעם. יאמטשיק האָט מורא געהאַט פאר די קינדער, וואָס פלעגן וואַרפן אויף אים שטיינער. ער איז געגאַנגען א לאנגע אטלעסענע קאַפּאָטע, מיט אַ ברייטן גאַרטל ארומגעבונדן ארום זיך. פּורים, ווען ער איז געוועזן זאַט, פלעגט ער אונטערהאַלטן דעם רעכטן אויער מיט דער רעכטער האַנט און זינגען פּונקט ווי שמילקע אריה׳ס פלעגט זינגען ערב ראש־השנה ביי די סליחות אין שול "שמע קולנו": געקרייט ווי א הייזעריקער האָן פאַרטאָג. שמחת־תורה האָט ער געטאַנצט מיט אלע יידן גלייך אין די גאסן.

"אַ שאַד," פלעגט ער זאָגן, "וואָס אזעלכע יום־טובים ווי פּורים און שמחת־תורה איז דאָ נאָר איינמאָל אין יאָר, הלוואי זאָלן אלע יידן אין רוזשאָן זיין רייך, נאָר איך אליין אָרעם — וועט מיר זיין גוט."

צבי בענדער ז״ל

טיפן און קוריאזן פון רוזשאן

דער זעלטענער טשולענט

אין מיין זיידע חיים'ס שטוב איז געווען שבת און יום־טוב תמיד א מנין. בעלי־מלאכות פלעגן דאָרט דאווגען און זיך האַלטן צוזאַמען ווי א חברה, מיט שמחות און סעודות. זיי פלעגן אויך שרייבן אַ פנקס פון אַלץ, וואָס האָט פאַר זיי אויסגעזען ווערט פאַרשריבן צו ווערן לדורות. דער פנקס האָט גע־שריבן איציק, א סופר סתם, וואָס פאַר יעדן שרייבן, צו אין פנקס צו אין אַ ספר תורה, פלעגט ער זיך טובלען אין מקוה.

די מעשה פון טשולענט איז אין דעם פנקס פאַר־שריבן געוואָרן אויף א בכבודיקן אופן, אָט אַזוי ווי די געשיכטע מיט דער חופה אויפן בית־עולם, וואָס רוזשאַן האָט געשטעלט כדי אָפּצוהאַלטן אַ מגפה אין שטאָט. אינטערעסאַנט אַז די כלה אין דער חופה איז טאָקע געווען דעם זעלבן איציקס טאָכטער. פאַרן דערציילן די מעשה מיטן טשולענט מוז איך אַ ביסל אָפּשילדערן מיין זיידע מיט מיין באָבע פרימע, כדי צו דערגענצן די געשיכטע.

ביידע האָבן זיי זיך אָפּגעגעבן מיט יענעמס צרות. אין שטוב ביי זיי איז שטענדיק געווען אַן אורח, און מיין באָבע פרומע פלעגט מאַכן פעקלעך עסן און מיך אַרומשיקן מיט זיי אין פאַרשידענע שטיבער, און אָנגעזאָגט דערביי:

״דו זאָלסט עס אוועקלייגן, מיין קינד, און גאָרנישט זאָגן!״

די באָבע פרומע האָט געדאַוונט אין אַ זעלטענעם סדור, אַ גרויסער און אַ דיקער, פאַר־געלט און פאַרפלעקט פון צענדליקער יאָרן און באַנעצט מיט טייכן טרערן. געלייענט חומש האָט זי פון אַ ריזיקן טייטש־חומש, וואָס איז געווען געדרוקט אין אַמסטערדאַם און אַלט געווען אַ גוטע פאַר הונדערט יאָר.

איין מאָל, געדענק איך, זענען געקומען צו מיין זיידן עטליכע בעלי־בתים מיט אַ טענה:

״ס'טייטש, די שעה־שעה שטרייקערס האָבן זיך איינגעעקשנט און ווילן נישט אַרבעטן מער ווי 12 שעה אַ טאָג (פון שעה צו שעה). ווו איז דאָס געהערט געוואָרן,״ האָבן זיי זיך געקאָכט, ״אַז מ'זאָל אַראָפּ פון 15 שעה אויף 12? מ'וועט דאָך אומגליקלעך ווערן.״

זיי האָבן אים געבעטן, ער זאָל אויף זיי ווירקן זיי זאָלן אָפּשטעלן דעם שעה'ן שטרייק, און צוגעגעבן:

״נעמט, ר' חיים, אַ גראָבן שטעקן און ברעכט זיי אָן די ביינער.״

באָבע פרומע איז דערציטערט געוואָרן:

״וואָס הייסט שלאָגן יידישע קינדער. ביזט עפּעס אַ שלעגער?״

אָבער ער האָט זי באַרואיקט און די בעלי־בתים האָט ער געזאָגט, אַז: ערשטנס, מען שלאָגט נישט קיין יידן; און צווייטנס, זיי זענען גערעכט אין זייער קאַמף.

ביים זיידן אין שטוב איז געווען אַן איינגעבויטע סוכה מיט אַ סטאַבילן סכך, און צוויי פליגלעך פון דאַך האָט מען געקענט אויפהויבן צום יום־טוב, כדי יידן זאָלען קאָנען זיצן אונטערן סכך. די שכנים, וואָס האָבן געוווינט ביים זיידן, פלעגן אונדז יינגלעך געבן געלט מיר זאָלן אויספוצן די סוכה. עטליכע משפחות האָבן געפראַוועט סוכות ביים זיידן.

אַרום שטוב איז געווען אַ גאָרטן מיט פאַרשידענע גרינס, בלומען און פרוכטן, אַז גויים האָבן געשטוינט ווו קומט דאָס צו אַ יידן, אַזאַ אויפטו פון אויסהאַלטן אַ שיינעם גאָרטן און אים אַזוי פלעגן.

אַלץ האָט מיין זיידע־באָבע געהאַט פאַר זיך און פאַר יענעם, אָבער טשולענט האָבן זיי געמוזט אריינשטעלן גלייך מיט אַלעמען אין אויוון פון רבקה די קאַשעמאַכערן, וואָס האָט געבאַקן חלות פאַר דער שטאָט מיט אַנדערע געבעקסן. דעם טשולענט האָבן מיר קינדער געדאַרפט ברענגען פון אויוון אַהיים, ווייל שבת האָבן עלטערן נישט געוואָלט נכשל ווערן מיט טראָגן חס־וחלילה אין רשות־הרבים.

איינמאָל אַ שבת, איך ברייננג אריין דעם טשולענט, די באָבע עפנט אויף דעם טאָפּ, ס'ווערט איר פינצטער אין די אויגן: אַנשטאָט איר פעטן קוגל מיט דער גרויסער קישקע און דער פעטער צונג מיט די גוטע זיבן זאַכן, ליגן זיך אין טאָפּ אַ פּאָר נעבעכדיקע קעל־בערנע פיסלעך, מיט אַן אַנגעבלאָזענער פאַריתומטער בלויער לונג, וואָס ליגט דערווייטערט פון די פּאָר רעדעלעך קאַרטאָפל אַרום איר. מיין זיידע איז געווען דערשטוינט און אַ ביסל ברוגזלעך: סטייטש, עס זיצט אַן אורח ביים טיש און דאָ אַזאַ נענדזנע אויפנאַמע! וואָס וועט דער גאַסט קלערן? אָבער די באָבע האָט אים באַרואיקט:

"מסתמא איז דאָרט אויך דאָ אַן אורח, וועט יענער הנאה האָבן. און זאָל נאָך עמיצער הנאה האָבן פון מיין צונג!"

זי נעמט זיך שוין צום צעטיילן דעם טשולנט, עפנט זיך פלוצעם די טיר און עס קומט אריין אַ צעשראָקענע יידענע און שטאַמלט ארויס:

"מ'האָט פאַרביטן אונדזערע טשולענטס. גיט מיר אָפּ מיינעם און נאָט אייך אייערן."

מיין באָבע האָט געוואָלט לייקענען און פאַרטושן די זאַך, אָבער די פרוי האָט גע־ענטפערט:

"איך זע מיין טשולענט. און מיר איז ליבער מיין טשולענט, ווייל ער איז מיינער!"

אַזעלכע אָרעמע שמחים־בחלקם האָט רוזשאַן פאַרמאָגט.

אליהו הנביא אין שטעטל

אין הויף פון דער משפחה בוכנער איז געשטאַנען אַ הילצערנע בודקע, ווו ס'האָט זיך געפונען דאָס שטיבל פון די אַלעקסאַנדער חסידים. מיינס אַ פעטער, אַ קעסט־קינד ביים שווער, אַ בן־תורה און באַלעזענער משכיל, פלעגט דאָרט זיצן ווינטער־נעכט און לערנען. און איך פלעג זיך אַ מאָל צוזעצן צו אים און מיטלערנען. דאַנערשטיק פלעגט מען זיין אויף אַ גאַנצע נאַכט און לערנען.

איינמאָל אין אַ שרעקליך פראָסטיקער ווינטער־נאַכט, ווען שנייען און ווינטן האָבן געשטורמט און אָפּגעשלאָסן מענטשן אין זייערע הייזער, עפנט זיך די טיר און ס'קומט אריין אַ הויכער שיינער מאַן, פאַרשנייט אין גאַנצן, באַוואַקסן מיט אייז די באָרד און ברעמען, און זאָגט:

"אַ גוטן אָוונט! געזונט און שטאַרק זאָלט איר זיין! אויף אַזעלכע ווי איר שטייט די וועלט!"

אין שטיבל איז געווען ליבלעך וואַרעם, ס'האָט זיך געוואַרעמט אַ טשייניקל טיי, און צוקער איז געווען מיט בייגל. ער האָט אָפּגעגעסן, זיך אָנגעוואַרעמט און גענומען אונדז פאַרוואַרפן מיט קשיות, וועלכע ס'איז שווער געווען צו פאַרענטפערן. נאָכער האָט ער זיי אַלע לייכט פאַרענטפערט און אונדז געוויזן וועגן, ווי אַריינצוקנעלן אין די גרעסטע קשיות.

פאַר אונדז איז געשטאַנען אַ גרויסער מאַן, נישט קיין געוויינליכע דערשיינונג. ער האָט געשווומען אין ים פון ש"ס און פּוסקים ווי אַ פיש אין וואַסער. מיר האָבן אים פאַר־געלייגט מיטנעמען אַהיים שלאָפן, אָבער ער האָט נישט געוואָלט און איז געבליבן נעכטיקן אין שטיבל.

אַזוי איז ער פאַרבליבן אַ שטיקל צייט אין שטעטל. געגעסן האָט ער זעער ווייניק: אַ שטיקל ברויט מיט אַ ציבעלע. ביי קיינעם נישט געוואָלט עסן. שלאָפן פלעגט ער אויף דער הוילער באַנק. קיינער האָט נישט געוווּסט, וואָס טוט ער אין שטעטל. אַלע האָבן זיך געקלעבט צו אים. ער האָט געהאַט אַ זעלטן שיינע און שטאַרקע שטימע, און שבת ביי שלוש־סעודות, אַז ער האָט געזונגען, האָט אַלץ פאַרקלונגען מיט זיין מתיקות און שטאַרקער שטימע. חסידים פון פאַרשידענע שטיבלעך און אויך מתנגדים פלעגן קומען אים הערן.

איך האָב אים אַ מאָל געפרעגט, פאַרוואָס ווערט ער נישט קיין חזן. ער וואָלט דאָך געמאַכט אַ לעבן מיט אַזאַ זיסער שטימע. ער האָט געענטפערט, אַז ער קומט אָפּ אויף דער וועלט. און נישט מער.

אַזוי האָט זיך עס געצויגן עטליכע וואָכן, פּלוצעם איז ער פאַרשוווּנדן. מ'האָט אים געזוכט אין די אַרומיקע שטעט, אָבער גלייך ווי אין וואַסער אַריין — נישטאָ. און אַלע האָבן מסכים געווען, אַז דאָס איז אוודאי געווען ער אַליין, אליהו הנביא.

דער בעסטער סאָג פון ישיבה־בחור

אין רוזשאַן איז געווען אַ ישיבה, ווו ס'האָבן געלערנט אויך בחורים פון די דערבייאיקע שטעטלעך. קינדער פון דער פרעמד האָט מען באַזאָרגט מיט עסן און שלאָפן. עס זענען געווען פאַמיליעס, וואָס האָבן אַליין נישט געהאַט צום עסן, אָבער פאַרן ישיבה־בחור איז געווען פון בעסטן.

אויסער דעם פלעגן יעדן פרייטיק אַרויסגיין קינדער פון שטאָט צונויפזאַמלען געלט פאַר דער ישיבה. יעדער ייד האָט שוין געהאַט זיין באַשטייערונג.

איך האָב געהאַט אַ חבר צווישן די פרעמדע בחורים, איינעם אַ **משה פּאַשעקער**, ער פלעגט עסן ביי אונדז פרייטיק און שבת. איין מאָל האָב איך אים געפרעגט:

"דו עסט ביי פאַרשידענע מענטשן — זאָג מיר, ביי וועמען האָסטו דעם בעסטן 'טאָג' עסן?"

האָט ער מיר געענטפערט נישט טראַכטנדיק:

"ביי דויד שלאָסער."

כ'בין דערשטוינט געוואָרן. דויד איז געווען אַ ייד אַן אָרעמאַן און געוווינט אין אַ קליין שטיבעלע, אויפן וועג צו דער אַלטער וואַסער־מיל. געצויגן האָט ער פּרנסה פון אַ

קליין ווערקשטעלעכל, ווו ער האָט פאַרראַכטן שלעסלעך. איז דאָס ביי דעם דויד׳ן דער בעסטער ״טאָג״ פאַר אַ ישיבה־בחור? ער האָט דאָך אַליין קנאַפּ צו עסן?

כ׳האָב נישט גערוט ביז כ׳האָב זיך פאַרגנבעט אין די מיטאָג־שעה׳ן און זיך צוגעקוקט דורכן פענצטער, וואָס עסט דאָ מיין חבר אויף מיטאָג. עס האָט מיר פאַרכאַפּט דעם אָטעם. כ׳האָב געגאַפט: אויפן טיש איז געווען אָנגעשטעלט פון אַלעם בעסטן, און דויד שלאָסער איז געזעסן נעבן אים און אים געבעטן ער זאָל זיך נישט זשאַלעווען און וואָס מער עסן:

״צו תורה לערנען דאַרף מען אַ סך כוח,״ האָט ער געזאָגט, ״מוזטו גוט עסן, כדי אויס־צושטיין דאָס שווועריקייט פון לערנען.״

ווען כ׳האָב דאָס דערציילט מיין זיידן, האָט ער מיר געזאָגט:

״אָט דאָס איז רוזשאַן און דאָס זיינען אירע יידן!״

מלמדים אין רוזשאַן

ר׳ פנחס־אלי

דאָס ערשטע מאָל, ווען כ׳האָב אָנגעהויבן לערנען תנ״ך, איז דאָס געווען ביי מיין רבי **פנחס־אלי**. דאָס איז געווען אַ ייד אַ הויכער מיט אַ שיינער לאַנגער ווייסער באָרד. אויסער יידישקייט האָט ער אויך געקאָנט שפּראַכן און געווען אַ משכיל. זיין חדר איז געווען אַ ״כשרער״. ער פלעגט שיקן די קינדער אויף צוויי שעה אין דער פוילישער שולע, ווו די קינדער האָבן געלערנט רוסיש, חשבון, געאָגראַפיע. ר׳ פנחס־אלי האָט אַריינגעלערנט מיט אונדז דעם תנ״ך ווי אַן עיקר און פלעגט אונדז אַריינצוביבערן דעם תנ״ך אין די הערצער אַריין מיט זיין פּרעכטיקן אויסטייטש און פאַרשטיין. פאַר אונדז איז ער געווען דער משיח פון דעם פּרעכטיקן בוך. קיין שום מלמד האָט נישט געלערנט קיין תנ״ך, אָדער אים גע־לערנט ווי אַ נעבן־זאַך, ווי אַן איבעריקע צוטשפּעניש. אַ דאַנק פנחס־אלי׳ן האָבן מיר אַנדעקט אונדזער פאָלק און זיין פּרעכטיקע פאַרגאַנגענהייט.

ר׳ אברהם דער טעלעגראַפער

זיין חדר האָבן מיר ליב געהאַט נאָך פאַרדעם, וואָס ווען נאָר ס׳איז געווען אַ יריד אין שטעטל, זענען מיר געווען פריי. דער רבי האָט געהאַט אַ הילצערן פעסל, אין וועלכן ער פלעגט אַנשטעלן אַזאַ געטראַנק, וואָס ער האָט עס גערופן לעמאָניאַדע. עס איז געווען רויט און געהאַט אַ פיינעם ריח און געשמאַק. גויים פלעגן דאָס כאַפּן, און ער פלעגט יעדעס מאָל צוגיסן אַביסל וואַסער און ס׳איז געווען מזל־ברכה אין דעם פעסל. מיר פלעגן אים אונטערטראָגן אייז און עמער וואַסער צום פאַבריקאַט. דאָך איז ער געווען אַ גרויסער קבצן.

אין חדר האָט ער געהאַלטן אַ ציג. די תלמידים האָבן זי געהאָדעוועט מיט שיריים פון זייער עסן און זי איז געווען צו זיי זייער צוגעוווינט. ווען ער פלעגט שלאָגן די קינדער און זיי האָבן געוויינט, אָדער ווען ער פלעגט שרייען, פלעגט די ציג זיך צעבעקען און צעמעקען אויף אַ קול, ביז ער האָט געמוזט אויפהערן אונדז צו שלאָגן. דאַן איז זי אויך שטיל געוואָרן.

דער רבי ראובן

דאָס איז געווען אונדזער ערשטער מלמד. ער האָט מיט אונדז אָנגעהויבן אַלף־בית. דעם ערשטן טאָג, געדענק איך, ווי נאָר כ׳האָב אריינגעקנעלט די ערשטע אותיות פון אַלף־בית,

זע איך פון סטעלע פאַלט מיר אַראָפּ אַ גראַשן. דער רבי האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין:

״דאָס האָט דער מלאך מיכאל דיר אַראָפּגעוואָרפן פון הימל אַ מתנה, דו זאָלסט וועלן גוט לערנען.״

אויסער דעם האָט ער געהאַט נאָך אַ פּאַך: ער האָט געגאָלט גויים און ראַזירט זייערע באַוואַקסענע פּנימער. שערן פלעגט ער יעדן, אָבער ראַזירט האָט ער נאָר גויים. באַם שאַרפן די בריטווע פלעגט ער אַריינקוקן צו אונדז, אויב מיר לערנען ריכטיק דעם אלף-בית. ער פלעגט מאַכן אַ גלאָז מיט שוים פון זייף, פאַר עטלעכע גויים מיט אַ מאָל, און ווען ער האָט זיי געריבן די מאָרדע, האָבן זיי געקרעכצט און געקריצט מיט די ציין פאַר ווייטיק.

געשטאַמט האָט ער פון קאַנטאָניסטן. ווען ער איז אַלט געווען אַכט יאָר, האָט מען אים אויך געכאַפּט פון זיינע עלטערן און פאַרשיקט אין טיף רוסלאַנד, כדי אים אָפּצושמדן און אים צוגרייטן אַלס געטרייען זעלנער פאַרן צאַר. די קאַנטאָניסטן, די פּיצעלעך יידן, האָט מען געהאַלטן אין פּויערישע הייזער און זיי גוט געפּייניקט מיט שווערער אַרבעט, הונגער און קלעפּ, כדי זיי זאָלן אָננעמען די פּראַוואָסלאַוונע רעליגיע.

״איך האָב דאָך אויסגעהאַלטן״, האָט דער רבי אונדז דערציילט, ״און ווען כ׳בין עלטער געוואָרן, האָט מען מיך גענומען אין מיליטער. דאָרט האָט מען מיך אַוועקגעשיקט אין אַ שולע און כ׳בין געווען אַ גוטער תלמיד. האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ פּרשה שמדן. דער לערער האָט מיר געזאָגט: וואָס טויג דיר דאָס יידישקייט, ווען דו וואָלסט ווערן אַ גוי וואָלסטו דערגרייכט צו ווערן אַ גענעראַל אָדער אַ מיניסטער.״

ווען איך בין אונטערגעוואַקסן, האָב איך אים געפרעגט פון וואַנען ער קאָן אַזוי שיין אויסטייטשן אַ פּרשה חומש מיט רש״י. האָט ער געענטפערט:

״מיין קינד, איך פלעג טאָג און נאַכט חזרן אויף אויסנווייניק, וואָס כ׳האָב באַוויזן צו לערנען אין חדר איידער מ׳האָט מיך געכאַפּט. כ׳האָב אין די פּרשיות חומש מיט רש״י אַריינגעגאָסן מיין גאַנץ בענקשאַפט אַהיים, צו מיינע טאַטע-מאַמע און ברידער-שוועסטער. פון חומש מיט רש״י האָב איך געצויגן די גאַנצע האָפענונג מיינע, איך זאָל נאָך דערלעבן צוריקקערן זיך צו מיין פאָלק. אַ דאַנק דעם חומש האָב איך אַלץ אויסגעשטאַנען.״

דער סוף זיינער איז אָבער געווען אַ גרויזאַמער. איינמאָל, אין אַ פראָסטיקן ווינטערדיקן פרימאָרגן נאָך אַ שטורעם-שנייאיקער נאַכט האָט מען אים געפונען ביי מיין זיידן אין גאָרטן אַ געפרוירענעם צום טויט.

יאָרן לאַנג איז ער מיר געשטאַנען פאַר די אויגן מיט זיין שיינעם מאַיעסטעטישן אויסזען. יאָרן לאַנג האָב איך גלייך מיט אַנדערע געוואָלט פאַרשטיין די סיבה פון זיין טויט, אָבער קיינמאָל דערצו נישט דערגאַנגען.

מערקווירדיקע טיפּן

רוזשאַן — אַ שטיק פון מיין לעבן איז פאַרלאָפן אין דעם שטעטל. מיין קינדהייט, מיינע יוגנט און דערוואַקסונג יאָרן זיינען ענג פאַרבונדן מיט דעם שטעטל. און כאָטש כ׳בין אין די דרייסיקער יאָרן איבערגעפאָרן וווינען אין וואַרשע, דאָך איז מיין קאָנטאַקט מיט רוזשאַן קיינמאָל נישט איבערגעריסן געוואָרן. קיינמאָל האָב איך נישט אויפגעהערט זיין אַ רוזשאַנער.

און ווען איך גיי דורך אין מיינע געדאַנקען איבער יענער תקופה אין מיין לעבן, טויכן אויף ערינערונגען, פאַסירונגען, שפּליטערן פון זכרונות האַלב פאַרגעסענע. מענטשן, געוועזענע געוויינלעכע בשר־ודם און יידן פון אַ גאַנץ יאָר, זיינען דורך די טראַגישע געשעענישן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין געשטאַלטן, ענליכע צו העלדן אין געלייענטע דראַמעס.

פון די צאָל מענטשן פון יענער צייט טויכן אויף יחידים, וועמענס נעמען זיינען פאַרבליבן אין מיין זכרון: מערקווירדיקע טיפּן, מענטשן פון פאַרשידענע מאָס און גענג אין לעבן, רוזשאַנער און אויך אַנדערע, די וועלכע כ׳האָב געטראָפן אין מיין לאַנגן וואַנדער־וועג, זוכנדיק אַ מקום מקלט, אַ צייטווייליקע היים אין פאַרשידענע טיילן פון דער וועלט.

און צו אָט די מענטשן, וואָס אין די מערסטע פאַלן רוען נישט זייערע רעשטלעך אין קיין שום בית־קברות, זאָלן מיינע באַשיידענע ווערטער וועגן זיי דינען אַלס מצבת נצח און זיי אויסלייזן פון אומברחמנותדיקער פאַרגעסנהייט. מיט ציטער און יראת־כבוד שרייב איך מיינע צניעותדיקע ווערטער, וואָס זיינען נישט מער ווי אַ בלאַסער שיין פון דעם, וואָס איז געווען אין דער ווירקליכקייט.

אהרון פּשיסוסקער, איינער פון די גרונטלייגער פון דער "מזרחי" אָרגאַניזאַציע אין רוזשאַן, אַ ייד מיט אַ פּאַטריאַרכאַלער הערצל־באָרד, אַ חובב ציון, אַ ייד וואָס האָט ווירקלעך פאַרקערפּערט אין זיך דעם אידעאַל פון תורה ומסורת.

זיין זון **משה** — אַ קוואַל פון וויסן, געשפּרודלט מיט ערודיציע. דורך אים און זיין פּריוואַטער ביבליאָטעק האָט איך זיך באַקאַנט געמאַכט מיט די ווערק פון ראָמען ראָלאַ, תאָמאַס מאַן, פּלאַטאָ, היינע, גרעץ און אַנדערע. משה איז געווען אַ זינג־פויגל, אָבער לידער מיט צעבראָכענע פליגלען. ער האָט געשריבן עקשנותדיק לידער און פּאָעמעס, און בלויז דער פריצייטיקער טויט האָט אַרויסגעריסן די פען פון זיין האַנט.

דער יינגערער זון, מנחם, האָט געלערנט עטליכע יאָר אין ביאַליסטאָקער "תחכמוני" און שפּעטער דורכגעמאַכט פאַרשידענע גלגולים: צעשייד זיך מיט זיינע טראַדיציאָנעלע אַנשויאונגען און געוואָרן אַן אַקטיווער מיטגליד אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע.

הערשל גרינשפאן — אַ העברייאישער לערער אין דער ״יבנה״ שולע, אַ קוואַל פון תורה און וועלטליך וויסן. ער איז געווען שטיל און באַשיידן, קיינמאָל זיך נישט געשטופּט צו דער מזרח־וואַנט. אַ מלא־וגדוש אין די שאַפונגען פון דער יידישער און העברייאישער ליטעראַטור. אומגעקומען צוזאַמען מיט די פאַמיליע בענדער אין לוניניעץ, באַלד נאָכן אויסברוך פון רוסיש־דייטשישן קריג, יוני 1940.

אלימלך ליפשיץ — אַ זייגערמאַכער אין מאַרק, אַ ייד פאַרליבט אין יידישער נגינה, האַרציק געדאַוונט פאַרן עמוד, אָפט מחיה געמאַכט דעם עולם מיט אַ גוט שטיקל חזנות. אוי, מיט וויפל האַרץ און בענקשאַפט ער האָט דאָס געזונגען דאָס אַלטע ציוניסטישע ליד ״על אם הדרך״!

יחיאל בורשטין — סעקרעטאַר פון דער גמילות־חסדים קאַסע אין רוזשאַן, טריי געדינט די באַדערפעניישן און נויטן פונעם שטעטל. כ׳האָב אים געטראָפן אין וואַרשע, ווו ער איז געקומען זוכן אַ מעגלעכקייט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. לײדער געבליבן אין פוילן מיט דער גאַנצער פאַמיליע, צו טיילן דעם ביטערן גורל פון מיליאָנען אַנדערע.

שימקע רייטשיק — אַ קול־דממה־דקה, אַן אידעאַל פון ענוות. געדאַוונט טאָגטעגליך מיט התלהבות און געפיל, און אונטערגעשטראָכן די ווערטער ״כדי שתהא דקה מן הדקה״ אין די קרבנות. אַ ריין געוויסן געווען, א נאה דורש ונאה מקיים. אומגעקומען מיט נאָך עטליכע רוזשאַנער אין ווילנער געטאָ. שימקע, צוזאַמען מיט נאָך ישיבה־לייט — צווישן זיי **ישראל־משה מאַסטעק** פון רוזשאַן — האָט געוואַרט אין דער ריי אויסצוּוואַנדערן קיין כאַרבין, און פון דאָרט קיין אמעריקע. די געלעגנהייט איז אָבער קיינמאָל נישט געקומען.

(דאָס האָב איך מיט שימקען געגראָבן אַ טיפן גרוב נעבן זייער הויז, אין טאָג פון אויסברוך פונעם קריג, אין טיף באַגראָבן אַלץ וואָס מיר האָבן געדענקט פאַר ווערטפול. צווישן אַנדערע זאַכן: קופּערנע פעסלעך, אַנטיקן פון אבות, אָנגעפּילט מיט אַלטע ספרים, ירושות פון זיידענס און עלטער־זיידענס. מיר האָבן פאַרגלייכט די ערד מיט די הענט און געמאַכט אַ סימן ביי אַ זייטיקן בוים, אין פאַל ווען ווער פון אונדז וועט בלייבן לעבן... די רעשט פון חיה **רייטשיקס** משפחה און די קינדער פון **זעלדע רייטשיק** זיינען אומגעקומען אין מאַקאָוו.)

משה־אהרן פריזאַנט, מיין פאָטערס אַ ידיד נפש, אַ קליינע פיגור, וואָס האָט אויסגעזען העכער און ברייטער ווי אין דער ווירקליכקייט. זיין קראָם איז געווען אַ בית־ועד, אַ צענטער פאַר ציוניסטישער טעטיקייט. אַ פשוטער ייד, אַן אָרעמאַן אין זיבן פּאַלעס, אָבער שטענדיק פאַרנומען דעם אויבנאַן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

מנחם פרענקל — געליטן פון אַ פּאַראַליטש און געמוזט אַרומגיין מיט אַ שטעקן. ביי אים אין קליינעם צימער אין מאַרק האָבן מיר אימער געהערט אודיציעס אין יידיש פון מאָסקווע. שפּעטער געהייראַטעט קיין וואַרשע און אין די דרייסיקער יאָרן בין איך געווען זיין שכן אויף דער מילע גאַס. מנחם איז געווען אַ גערער חסיד מיט לינקע אַנשויאונגען. עס קלינגען נאָך אין מיינע אויערן די דיספּוטן איבער די מאָסקווער פּראָצעסן... אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

אַלטער פערל — האָט זיינער צייט אויך אָנטיילגענומען אין דער ״מזרחי״ אָרגאַניזאַציע, ביי איר אַנטשטייאונג. (שפּעטער האָט ער זיך דערנענטערט צו דער פאָלקיסטישער באַוועגונג, פּאַרטיי פון נוח פּרילוצקי.) אַלטער איז געווען אַ ייד אַ בר־דעת, אין

אלטער און אסתר פערל און זייער זון אפרים

וועלכן ס׳האָט זיך פאַראייניגט תורה און סחורה. ער איז געבענטשט געווען מיט אַ חוש פאַר הומאָר. מיר פלעגן זיך שטענדיק פונאַנדערלאַכן פון זיינס אַ ווערטל. מיט זיינע אויס־טייטשונגען פון פסוקים פון דער תורה פלעגט ער מיר שטענדיק דערמאָנען טוביה דעם מילכיקן פון שלום־עליכם. זאָגט אַלטער: ״עס שטייט געשריבן: אדם ובהמה תושיע ה׳. דאָס הייסט: אַז אַ מענטש איז אַ בהמה, העלפט אים גאָט...״ אין פרקי־אבות שטייט: ״במקום שאין אנשים, השתדל להיות איש.״ טייטשט אַלטער: ״במקום שאין אנשים, איז ׳השתדל׳ אויך אַ מענטש...״

אַלטער, אַלטער, פאַרואָס בינסטו אַוועק פון ארץ־ישראל?

דאָס הויז פון די פאַזשיצקעס אויפן פולטוסקער שאָסיי איז געווען אַן אכסניה פאַר דער ביבליאָטעק און דאָס האָט מיך געבראַכט אין נאָענטן קאָנטאַקט מיט די שוועס־טערס **פייגע** און **גנענדל פאַזשיצקי**, ביידע אומגעקומען אין רוסלאַנד. זאָלן זייערע נעמען געדענקט ווערן מיט ליבע און כבוד. פייגע, אַ ראַדיקאַלע סאָציאַליסטין, אַ גלענ־צנדע רעציטאַטאָרין, אויסגעצייכנט זיך אין רעציטאַטירן בינעם העלער און אַנדערע. זי האָט געשריבן לידער פון צאָרן און פאַראַכטונג. אירע לידער זיינען געדרוקט געוואָרן אין דעם פוילישן לינקן זשורנאַל ״טריבונאַ״. אָך, מיט וואָס פאַר אַ התלהבות זי האָט געזונגען דאָס ליד ״ס׳טראָגט אַ בשורה זיך פון מאָסקווע... אַך, ברענען זאָל די וועלט...״ די אויגן האָבן ביי איר געברענט מיט אַזאַ פייער, וואָס האָט, דוכט זיך, אַ גאַנצע וועלט געקענט אָנצינדן.

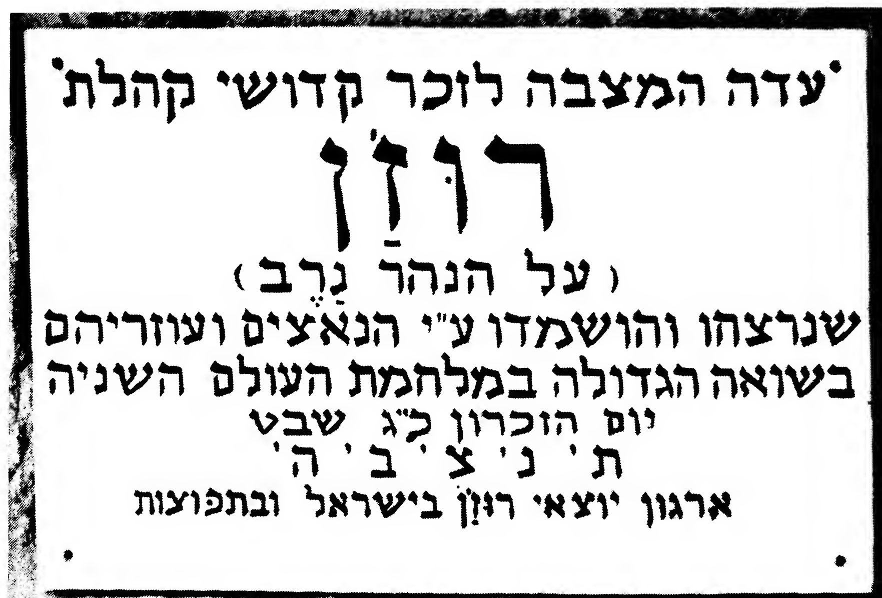
אין 1938 העלף איך פייגן אין וואַרשע אין מאַכן איר וועג קיין ווילנע מיט איר זיס זעקס־יעריקן זונעלע, און פון דאָרט שוואַרצן די גרענעץ קיין רוסלאַנד צו טרעפן זיך מיט איר מאַן, וועלכער האָט געמאַכט דעם וועג צוויי יאָר פריער. מיר האָבן זיך פייערלעך געזעגנט און פייגע האָט מיר צוגעזאָגט צו לאָזן וויסן, וואָס מיט איר וועט געשען. אָבער אָן אַ שפּור. איך האָב שפּעטער זיך געטראָפן מיט איר שוועסטער גנענדל, וועלכע האָט געמאַכט פאַרזוכן צו געפינען איר שוועסטער — אָבער אָן דערפאָלג.

מיט ביכער פאַר די ביבליאָטעק האָט אונדז געהאָלפן אויך **אברהמל זשעפּקע,**

וועלכער איז נאָר וואָס געווען צוריקגעקומען פון לאַמזשער טורמע, ווו ער איז געווען אַרעסטירט פאַר פּאָליטישער טעטיקייט. אברהמל האָט געהאַט א חוש פאַר די פּען. ער האָט געשריבן, פון מאָל צו מאָל, אין דעם וואַרשעווער ״עקספּרעס״ צייטונג. אויך איז ער געווען אַן אַקטיווער זאַמלער פאַרן ״ייוואָ״ (יידיש וויסנשאַפטליכער אינסטיטוט), פאַר וועמען ער האָט געזאַמלט פאָלקס־ווערטלעך, יידיש פאָלקלאָר און לידער, און אויך יידישע קללות.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן **מאיר ראָזנבערג**, אַ שמיד אויפן מאַקאָווער שאָ־סיי, אַ בחור אַ חברהמאַן, גלייכגעוויקסיק און פעסט געבויט, מיט אַ שקאַציש פּייערל אין די אויגן. געווען אַ איינגייער אין דער ביבליאָטעק. אַפט געווען אַ קרבן פון דער ברוטאַלער באַהאַנדלונג פון דער פּאָליציי. מאיר איז געווען דער אומבאַזיגטער שאַך־טשעמפּיאָן אין שטעטל. אומגעקומען אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד.

איך האָב דאָ געבראַכט אַ טייל פון די טיפּן, וועלכע כ׳האָב זיך דערמאָנט שרייבנדיק מיינע זכרונות פאַר אונדזער יזכור־בוך. זאָל דער ספר־יזכור לקהילת רוזשאַן זיין אַ מצבה פאַר זיי, און אויך פאַר אַלע אונדזערע טייערסטע, וואָס זיינען אומגעקומען אין גרויסן חורבן און קיינער ווייסט נישט ווו זייער געביין רוט. תנצב״ה!

טרופים וסחופים

חיים פלאָטקין

יזכור 1963

אין טאָג פון מיין 6 מיליאָניקן בראָך
קומסטו, וועלט,
מיט דעקלאַראַציעס
מיך באַגריסן.
צייט זאָלסט וויסן:
— יעדן טאָג פון וואָך
קלאָג
איך
דיך
אָן
פאַרן
"וועלטגעוויסן"!..
האָסט זיך טויב און בלינד
געמאַכט
ווען מ'האָט מיך געגאָזט,
געברענט!
פאַרוואָס איז געווען דיר פרעמד
מיין רוף
צו דיר
פון אַלע געטאָס?!
האָסט געשוויגן
ווען די אויוונס
האָבן געגליט
מיט מיין 6 מיליאָניק געביין!
זאָג מיר, וועלט!
זאָג, "וועלטגעוויסן"!
אין טאָג פון מיין יאָרצייט־בראָך.
מיט
וו אָ ס
קומסטו
ה י י נ ט
צו גיין?!...

שעם זיך נישט

שעם זיך נישט מיטן איינגעברענטן נומער אויפן אָרעם,
כ׳בין דיר מקנא די מאַרטירער־ירושה:
די נומערהאַנט וועט בלייבן פאַרשריבן אין ספרים —
פאַר דור־דורות חורבן־קדושה!

צווישן געציילטע קדושים ביזטו אַרויס פון גיהנום.
דער פלאַם האָט אויף דיר נישט געהאַט קיין שליטה:
טרעבלינקע ליגט נאָך אויף דיינע ברעמען
און דיינע אויגן דערציילן פון אויוונס צעגליטע...

אויף די לוחות גליען די צען געבאָטן.
אויף דיין אָרעם ברענען 6 מיליאָן בראָכן.
כ׳גלויב דיר: שרעקסטו זיך פאַרן לאַנגן שאָטן
וואָס איז ״אין די בונקערס מיטגעקראָכן...״

שעם זיך נישט מיטן איינגעברענטן נומער אויפן אָרעם,
דער פאַרשאָלטענער יאָרהונדערט זאָל זיך שעמען!
ס׳אַש פון די נאָמענלאָזע קברים,
דאָס פּנים פון דער זון וועט צעברענען!...

אויב אזא נומער וואָלט געברענט אויף מיין שטערן,
וואָלט איך דעם קאָפּ נישט געבויגן:
זאָלן זיך שעמען די ווייטסטע שטערן
וואָס זיינען אפשר גאָטס אויגן.

ח. ה. ב. / תל־אביב

דערינערונגען און רעפלעקסן

געשריבן אין יאָר 1945, באַלד נאָך
דער באַפרייאונג פון בערגן־בעלזן.

שוין אייניגע מאָל האָט מען זיך געווענדעט צו מיר, איך זאָל איבערגעבן וועגן מיינע איבערלעבונגען אין די קאָנצענטראַציאָנס־לאַגערן. מיט אזא ווונטש האָט זיך צו מיר געווענדעט זאָגאָר אַן ענגלענדערין, וועלכע פירט דאָ אַן מיט אַ געוויסער הילפס־אַקציע פאַרן לאַגער. זי האָט מאָטיווירט איר ביטע דערמיט, דאָס אין ענגלאַנד גלויבט מען נאָך אַלץ נישט אין דער גרויזאַמער מאַרטיראָלאָגיע, וועלכע מיר האָבן דורכגעמאַכט. איך האָב אָבער נישט געזעען, און זע אויך היינט נישט, דעם ציל דערפון. הויפּטזעכליך אויב עס

גייט, ווי זי האָט דאָס געוואָלט, אין וועקן דאָס געפיל און געוויסן פון דער ברייטער וועלט. ווייל אויב דער אונבאַגרייפליכער גרויזאַמער ציפער פון זעקס מיליאָן אומגעבראַכטע אויף אַ בעסטיאַלישן אופן, פאַרניכטעט אין די גאַז־קאַמערן יידן, האָט נישט באַוויזן דאָס צו מאַכן — טאָ וואָס קאָנען אויפטאָן מיינע טרויעריקע דערינערונגען ?

און דאָך, אויב איך וויל היינט איבערגעבן אַ ביסל זכרונות וועגן מיינע איבערלעבונגען אין אוישוויץ, איז עס נישט צוליב דעם אויבן דערמאָנטן צוועק, נאָר פשוט אָראָפּצורייזן זיך אַ ביסל פון האַרצן. אפשר וועט ווערן אַ ביסל גרינגער דורכצוטראָגן דאָס אַלץ, וואָס עגבערט נאָך אַזוי דעם מוח, וואָס טוט אַזוי שטאַרק וויי און נאָגט אָן אָן אויפהער דאָס אויסגעמאַטערטע האַרץ.

נאָר איידער איך גיב איבער דאָס, וואָס טוט אַזוי וויי, מוז איך אויף אָן אויגנבליק איבערטראַגן זיך אין דער פאַרגאַנגענהייט פון אוישוויץ, כדי די, וועלכע וועלן אָפּגעבן אַ פּאָר מינוט צייט אויף איבערלייענען די עטלעכע ווערטער מיינע, זאָלן בעסער פאַרשטיין פאַרוואָס עס טוט אַזוי וויי. איך טראָג מיך אַלזאָ איבער מיטן געדאַנק קיין אוישוויץ, הגם איך האָב אויך דורכגעמאַכט מיידאַנעק און בעלזען. ווייל אין אוישוויץ בין איך דאָך געווען אַם לענגסטן: גענויע צוויי יאָר! און דעריבער איז פאַרשטענדלעך, אַז די גרעסטע טייל פון מיינע דערינערונגען טראָג איך אַרויס פון דאָרט.

באַשרייבן אַלץ, וואָס איך האָב דאָרט דורכגעמאַכט, בין איך נישט אומשטאַנד, ווייל איין גרויזאַמקייט שטייגט איבער די צווייטע, איין שוידערלעכע איבערלעבונג איז שרעקלעכער פון דער אַנדערער. איבעריקס, עס וועלן זיך זיכער געפינען אַזעלכע, וואָס וועלן דאָס גענויער ווי איך איבערגעבן. איך וויל זיך נאָר טיילן מיט דעם, וואָס איך האָב אין געוויסע מאָמענטן דאָרט דורכגעלעבט און וואָס איך האָב דאַמאָלסט געפילט.

איך געדענק, צום ביישפּיל, אַ טאָג, אַ יום־כפור. איך בין געשטאַנען מיט דעם שפּאַדעל אין דער האַנט און געשיט די ערד פון איין אָרט אויפן צווייטן, און פאַר די אויגן האָבן זיך געטראָגן, ווי אין אַ קאַליידאָסקאָפּ, בילדער פון אַ יום־כפור׳דיקן טאָג אין די אַלטע צייטן. נישט נאָר פון מיין אייגענער היים, וועלכע איז שוין געווען אַ סך פאַרגעשריטענער, נאָך פון דער היים פון מיינע עלטערן. איך האָב געזען דאַמאָלסט דעם טאַטן מיינעם, מיטן ווייסן קיטל, און ער גייט אַרום פון קינד צו קינד אים בענטשן. ס׳האָט מיר אָפּגעקלינגען אין די אויערן דאָס האַרציקע געוויין פון דער מאַמען, וועלכע האָט ביים יום־כפור׳דיקן ליכט־צינדן געבעטן מיט גרויס געוויין, אַז עס זאָל חלילה־וחס אין משך פון יאָר קיינער נישט געמינערט ווערן. איך געדענק, אַז זעענדיק די מאַמען האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז די ווענט ציטערן און העלפן איר צו אין איר געבעט.

אָבער באַלד בין איך אָוועקגעריסן געוואָרן, פּלוצים און גרויזאַם, פון דעם דאָזיקן בילד: אַ קלינגענדיקער פּאַטש פון דער דייטשער אויפזעערין. זי האָט באַמערקט, אַז איך אַרבעט צו פלעגמאַטיש. און איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אין אוישוויץ טאָר מען אפילו מיטן געדאַנק זיך נישט איבערטראָגן אין אַן אַנדערער בעסערער וועלט. מיט איין פּאַטש האָט זי אָוועקגעטריבן פון מיר דאָס הייליקע בילד פון דער פאַרגאַנגענהייט און צוריק אַ שליידער געטון אין דער פאַרשאָלטענער געגנוואַרט. און נאָר דאַן, ווען זי האָט זיך אַוועקגעדרייט, האָב איך אויפסניי גענומען קלערן, אָבער שוין וועגן עפּעס אַנדערעס.

איך האָב געקלערט: וואָס וועט זיין מיט אונדז דער סוף? ווי לאַנג קען מען אַזוי אַרבעטן, איבער די כוחות און אין אַזעלכע אונמענטשלעכע באַדינגונגען? און יעדע מינוט

קוקט מען דעם טויט אין די אויגן. ביי יעדער געלעגנהייט פֿאַרזיכערט מען אונדז: "נו, מאָרגן קאָמט איר שוין אויך אין קרעמאַטאָריום!" איך האָב געקלערט וועגן דעם, אַז אויב מען מוז שוין יאָ גיין אַ ליאַדע טאָג אין קומען אַריין, האָב איך פֿאַר דעם צוויי שטאַרקע פֿאַרלאַנגען. דער ערשטער און וויכטיקסטער פֿאַרלאַנג: נאָך איינמאָל אין לעבן זעען מיין איינציקן זון, אים שטאַרק שטאַרק צודריקן צום האַרצן, אויסקושן ווי גרויס ער איז און דערציילן ווי איך האָב אים ליב, ווי שטאַרק עס בענקט און בלוטיקט מיין האַרץ נאָך אים. נאָך דעם — אַפֿילו אין קומען אַריין. יאָ, און נאָך איין פֿאַרלאַנג האָב איך געהאַט: איין מאָל זיך אָנעסן צו דער זעט און פֿילן דעם טעם פֿון זאַט זיין.

ס'איז אפשר נישט שיין זיך מודה צו זיין דערין, אָבער ס'איז דאָך אַ טרויעריקער אמת, אַז אַמייסטן פֿלעגן די געדאַנקען זיין פֿאַרנומען מיט איין פֿאַרלאַנג: געוואַלד, ווו נעמט מען אַ ביסל לאַגער זופּ און אַ שטיקל לאַגער ברויט! איך פֿלעג נישט איין מאָל זיין בייז אויף זיך אַליין און טראַכטן: צו בין איך ווירקליך אין לאַגער אַזוי נידעריק געפֿאַלן, אַז איך קען נישט קלערן וועגן עפּעס אַנדערש נאָר וועגן עסן? אָבער אין אַזעלכע מאָמענטן פֿלעג איך זיך טרייסטן מיט פּרק'עס באַנטשע שוויייג. אויב באַנטשע — האָב איך מיר גע־טראַכט — וועלכער איז אין הימל פֿאַררעכנט געוואָרן אַלס איינער פֿון די ל"ו צדיקים, האָט די גאַנצע טעג געחלומט וועגן דער בולקע און פּוטער, איז דאָך מן הסתם אמת, אַז די שווערד פֿון הונגער איז שאַרפֿער ווי די שווערד פֿון טויט. הייסט וואָס זשע וויל איך פֿון אַזאַ פּשוט מענטשעלע ווי איך בין?

אָבער מער ווי דער הונגער און אַלע איבעריקע צרות האָט געעגבערט און געפּייניקט דער געדאַנק, וועלכער האָט זיך דעמאָלסט געשאַפֿן אין אוישוויץ, אַז ווען היטלער וועט אַפֿילו פֿאַרשפּילן די מלחמה, וועט מען אונדז אויך נישט לאָזן לעבן. ס'טייטש, אַזעלכע לעבעדיקע עדות ווי מיר, וועלכע קוקן פֿון דער נאָענט אויף די רויכנדיקע קוימענס און אויף די גריבער, וועלכע ווייסן גענוי, פֿאַרוואָס איז פֿלוצים אַ בלאָק־שפּערע — ס'איז אָנ־געקומען אַ פֿרישער, לאַנגער צוג מיט פֿיל וואַגאָנען און אין זיי נייעס "הייץ מאַטעריאַל" אין אויוון אַריין. און גאָר אָפּט סתם אַ סעלעקציע אין וועלכן עס איז בלאָק, צו ס'געפֿינט זיך נישט קיין קרעציקער. מער ווי איין העמד האָט מען נישט געטאָרט האָבן, קיין זייף מיט אַ האַנטוך האָט מען נישט באַקומען, אָבער אַ שפּרענקעלע אויפֿן לייב האָט געפֿירט גלייך אין קוימען אַריין. מיר האָבן שוין אָבער פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס דאַרף מען אָפּרייניקן דעם בלאָק, כדי צו מאַכן אַ צייטווייליקן פּלאַץ פֿאַר די ניי אָנגעקומענע קרבנות. מיר האָבן אַלץ געזעען און אַלץ געוווּסט. איז עס דען מעגליך, אַז מען זאָל אונדז לעבן לאָזן? מיר זיינען געווען זיכער, אַז אויב די מערדער וועלן צוועלף אַ זייגער קאַפּיטולירן, וועט מען פֿינף פֿאַר צוועלף אָפּווישן אונדז פֿון דער אויבערפֿלאַך.

אָבער ס'איז געשען אַ נס, און מיר, די עדות פֿון מיידאַנעק און אוישוויץ מיט זייערע קרעמאַטאָריעס און גריבער, ווו מען האָט געוואָרפֿן לעבעדיקע און צאַפּלדיקע יידישע קינדערלעך, מיט זייערע קוימענס וועלכע האָבן געפֿלאַקערט טאָג און נאַכט, ווו דאָס הייץ־מאַטעריאַל זיינען געווען אונדזערע נאָענטסטע און ליבסטע — מיר לעבן! מיר, די לעצטע עדות פֿון בעלזן, מיט זיין הונגער און פּיין און שמוץ און דורכפֿאַל און טיפֿוס, ווו מענטשן זיינען געפֿאַלן ווי פֿליגן — מיר לעבן!

טאָ איז וואָס? וועמען אינטערעסירט דאָס? ווער דאַרף אונדז און ווער בענקט נאָך אונדז? און אויב ס'געפֿינט זיך שוין יאָ אויף דער גרויסער ברייטער וועלט אַ קליין ווינקעלע אין

מזרח, וועלכע וואָלט אונדז אויפגענומען מיט אָפענע אָרעמס, זיינען אָבער די טויערן פון דאָס דאָזיקע לאַנד פאַר אונדז פעסט געשלאָסן.

איך דערמאָן מיך גוט, ווי אַזוי ס׳האָט אויסגעזען דער וועג פון בירקענאַו נאָך בזשע־זינקע, ווו מען האָט לעצטנס אַלע טראַנספּאָרטן פאַרניכטעט און ווו מען האָט אונדז איין מאָל געפירט באָדן. מיר זיינען דאַמאָלסט געווען זיכער, אַז דאָס וועט זיין אונדזער לעצטער באָד. בין איך מקנא געווען די ביימער, וועלכע זיינען געוואַקסן פון ביידע זייטן שאָסיי, און שטאַרק באַדויערט וואָס זיי זיינען שטום און קאָנען נישט דערציילן, וואָס עס קומט פאַר נעבן זיי. איין אַפּמאָך האָב איך מיט זיי געמאַכט: ווען ס׳וועט קומען דער פרידן, זאָלן זיי זיך באַדעקן מיט רויטע בלעטער אַנשטאָט גרינע, אַלס צייכן אַז אויף דעם אָרט האָט געפלאָסן יידיש אונשולדיק בלוט. און אויב ס׳האָט געטראָפן אַ מאָמענט, נאַטירלעך גאַנץ זעלטן, ווען אין הארצן האָט זיך אַריינגעגנבעט און געטליעט אַ פונק האָפנונג וועגן איבערלעבן, האָט זיך אַ ביסל צעשפּילט די פאַנטאַזיע. איך האָב מיר, צום ביישפּיל, פאַרגעשטעלט, אַז די גאַנצע וועלט וועט אונדז אַנטקעגן קומען מיט בלומען און געזאַנג, מיט שמחה און אָפענע טיר און טויער. איך האָב דעמאָלסט געקלערט, אַז טאָקע אונדז און אונדזער אדורכלעבן האָט עס ביאַליק געמיינט, ווען ער האָט געשריבן, נאָך די רוסישע פּאָגראָמען, ווו ער זאָגט: ״און שווער זאָל זיין די טרער און ביטער / און הויך זאָל זיין דער לעצטער קרעכץ, / אַזוי די גאַנצע וועלט זאָל טון אַ ציטער / און אָפּטרייסלען פון זיך דאָס שלעכץ!״

געווען שווער און ביטער איז געווען די טרער פון יידישע טאַטע־מאַמע, ווען מען האָט ביי זיי דאָס צאַפּלדיקע קינד אַוועקגעריסן אין פלאַם אַריין. און געווען שווער און ביטער איז געווען די טרער פון יידיש קינד, ביי וועלכן מען האָט טאַטע־מאַמע צום טויט אַוועקגעריסן. און געווען הויך איז געווען דער לעצטער קרעכץ פון זעקס מיליאָן אונשולדיק אומגעבראַכטע יידישע קרבנות. אָבער די וועלט האָט נישט קיין ציטער געטון און נישט אָפּגעטרייסלט פון זיך דאָס אַלטע שלעכץ. פאַרקערט! נישט איין מאָל האָט מען דעם איינדרוק, אַז די ברייטע וועלט האָט גאָר שטילערהייט טענות צו היטלערן, פאַוואָס ער האָט נישט אויסגעפירט אין גאַנצע הונדערט פּראָצענט זיין פּראָגראַם פון פאַרניכטן דאָס אייראָפּעאישע יידנטום און דערמיט באַפרייט די וועלט פון דער שווערער יידן־פראַגע.

אויב די ברייטע וועלט קימערט זיך נישט וועגן אונדז, זאָלן מיר אַליין אַריינדרינגען אין דער סיבה, פאַרוואָס די זעקס מיליאָן אונשולדיקע קרבנות האָבן נישט אויפגע־טרייסלט די וועלט. איך מיין, אַז די סיבה דערפון ליגט אין דעם, וואָס זיי זיינען נישט געפאַלן אויפן שלאַכט־פעלד אַלס פאַלקס־העלדן אין נאָמען פון אַ לאַנד. ווייזט אויס, אַז נישט נאָר כדי צו לעבן ווירדיק נאָר אויך כדי צו שטאַרבן ווירדיק מוז מען אָן אייגן לאַנד האָבן.

איך האָב מיר אַריינגעלאָזן אין אנדערע פּראָבלעמען, וועלכע האָבן אַזוי ווי פאַרטושט די זכרונות פון אוישוויץ. פאַר מיר אָבער וועט שטענדיק שוועבן פאַר די אויגן דאָס אומפאַרגעסלעכע בילד פון אוישוויץ, פון אַ רייע אויטאָס מיט האַלב נאַקעטע מענטשן, וועלכע זינגען ״התקוה״, הגם זיי ווייסן גענוי וווהין מען פירט זיי. נאָכן זינגען ״התקוה״ און די לעצטע אויסגעשרייען ״שמע ישראל״ ווערט צוריק טויט שטיל אין דער נאַכט פון

אוישוויץ. ס׳ווערט נאָר ליכטיקער אין לאַגער און קילאָמעטרען אַרום דעם לאַגער, וועל־כער ווערט באַלויכטן פון די צינגען פייער פון די קוימענס, ווו יידן הויכן אויס זייערע אונשולדיקע נשמות.

און אין נאָמען פון אָט די אונשולדיקע קרבנות ווענדען מיר זיך מיט דעם הייסן און הייליקן רוף אויסצוקעמפן ארץ־ישראל. זאָל זייער לעצטער ווונטש, זייער לעצטע ״התקוה״ פאַרווירקלעכט ווערן.

ח. ה. כ. / תל־אביב

זכרונות ורסיסים

נכתב בשנת 1945, סמוך לשחרור מברגן־בלזן.

כבר פעמים אחדות פנו אלי וביקשו, שאכתוב על חוויותי במחנות־הריכוז. בבקשה כזאת פנתה אלי אפילו אשה אנגליה, המנהלת כאן פעולת־סיוע למען המחנה. היא נימקה את בקשתה בכך, שבאנגליה עוד לא מאמינים במרטירולוגיה האיומה שעברה עלינו. לא ראיתי אז, ואיני רואה אף כיום, טעם בכתיבת ההוכחה. בפרט אם זה נחוץ, כדבריה, לעורר את מצפונו של העולם הרחב. שכן, אם המספר הבלתי־נתפס והזוועתי של ששה מיליונים מושמדים באופן האכזרי ביותר, חנוקים בתאי הגאזים, אם הוא לא פעל ולא שיכנע, אז מה יועילו זכרונותי העגומים ?

ובכל זאת, אם אני יושבת היום לרשום זכרונות מקורותי וחוויותי באושביץ, הרי זה לא למען המטרה דלעיל אלא כדי להשיח מעט מן הלב. אולי יהיה לי יותר קל לשאת כל אשר ממשיך לקדוח במוחי, כל אשר מענה בלי הרף את הלב הדווי.

אולם בטרם אתאר את מה שכואב לי, חובה עלי לעבור לרגע קט אל העבר של אושביץ, כדי שאלה שיקראו את דברַי יבינו טוב יותר את כאבי. ובכן, אני עוברת במחשבותי אל אושביץ, אף כי התייסרתי גם במאידאנק ובבלזן. באושביץ שהיתי זמן ממושך ביותר: שנתים ימים! לפיכך מובן, כי מרבית זכרונותי אני נושאת עמי משם.

לתאר את כל שעבר עלי אינני מסוגלת, מפני שמעשה אחד אכזרי ממשנהו, חוויה אחת איומה יותר מרעותה. ומלבד זאת, יימצאו בוודאי כאלה, שיתארו זאת יותר טוב ממני. אני רוצה רק לשתף אחרים ברגעים מסוימים שחייתי שם ובהרגשות שהרגשתי אז.

אני זוכרת, למשל, יום אחד, יום־כיפור. עמדתי אוחזת את־חפירה ושפכתי עפר ממקום למקום, ולנגד עיני חלפו, כמו בקאליידוסקופ, תמונות של היום הקדוש הזה בימים הטובים שחלפו. לא רק מביתי שלי, אשר היה כבר מתקדם יותר, אלא מבית הורַי בדמיוני את אבי לבוש ב״קיטל״ הלבן, והוא עובר מילד לילד ומברכו. שמעתי באוזנַי את בכייה הלבבי של אמי, אשר בעת הדלקת נרות יום־כיפור שפכה תחינתה בבכי. שלא ימעט חס־וחלילה במשך השנה מספר בני הבית. אני זוכרת, כי למראה אמי ברגע זה נדמה היה לי, כי הקירות רועדים ועוזרים לה בתפילתה.

אך לפתע נתלשתי, באכזריות רבה, מן התמונה הזאת: סטירת לחי מצלצלת מידי הנוגשת הגרמניה. היא השגיחה, כי התרפיתי בעבודה. ואנוכי הבנתי, כי באושביץ אסור אפילו במחשבה לעבור לעולם טוב יותר. בסטירת־לחי אחת היא מחקה את התמונה הקדושה של

העבר והשליכה אותי חזרה אל ההווה המקולל. וכאשר היא הסירה את מבטה ממני, שוב התחלתי להרהר בשלי, אבל כבר על משהו אחר.

הרהרתי: מה יהא בסופנו? כמה זמן אפשר לעבוד כך, מעל לכוחות אנוש ובתנאים כה בלתי־אנושיים? וכל רגע המוות ניצב מנגד. בכל הזדמנות מבטיחים לנו: ״אכן, מחר גם אתם תלכו למישרפות!״ הרהרתי אז, שאם אמנם צפוי לי כל יום ללכת אל התנור, הרי יש לי לפני כן שתי משאלות. המשאלה הראשונה והחשובה ביותר: עוד פעם אחת לראות את בני יחידי, לחבקו ולהדקו חזק אל חזי, לנשקו ולספר לו עד כמה אני אוהבת אותו, כמה אני מתגעגעת אליו. ואחר־כך — אפילו למישרפה. והמשאלה השנייה: לאכול ולו פעם אחת לשובעה, לחוש את הטעם של שובע.

אולי לא יפה להודות, אבל זוהי האמת העגומה, שרוב הזמן היו מחשבותינו תפוסות במשאלה אחת: מעט מרק של המחנה וחתיכת לחם של המחנה! פעמים כעסתי על עצמי וחשבתי לי: האמנם כל־כך שפלתי במחנה, שאיני יכולה לחשוב אלא רק על אוכל? אבל ברגעים כאלה הייתי מתנחמת בבונצ׳ה שווייג מאת פרץ. אם בונצ׳ה — הייתי חושבת לי — הנחשב בשמים כאחד מל״ו צדיקים, חלם כל הימים על לחמניה בחמאה, הרי כנראה נכון שחרב הרעב חדה יותר מחרב המוות. אז מה אפשר לדרוש מבן־אדם פשוט כמוני?

ובכל זאת, יותר מן הרעב ושאר הצרות קדח במוחותינו הרעיון, שהתהלך אז באושביץ, כי אפילו יפסיד היטלר את המלחמה, אותנו לא ישאירו בחיים. שכן הננו עדים חיים, הרואים מקרוב את הארובות פולטות־העשן ואת הבורות, היודעים בדיוק מדוע פתאום יש עוצר בבלוק — הגיעה רכבת חדשה ובה הרבה קרונות עם ״חומר הסקה״ בשביל התנורים. ולעתים קרובות סתם סלקציה באיזה שהוא בלוק לבדוק אם אין חולי עור. הרשו רק כותונת אחת, סבון ומגבת לא נתנו, אבל נקודה חשודה על העור הובילה ישר לתנורים. כבר אז הבננו שזה כדי לפנות את הבלוק, כדי להכין מקום זמני לקרבנות החדשים. אנחנו ראינו וידענו הכול. היתכן אפוא כי ישאירו אותנו בחיים? היינו בטוחים, שאם הרוצחים ייכנעו בשעה שתים־עשרה, הרי חמש דקות לפני שתים־עשרה הם ימחקו אותנו מעל פני האדמה.

אולם קרה נס, ואנו, יושבי מאידאנק ואושביץ ועדי התנורים והבורות — הבורות אשר לתוכם זרקו ילדים יהודים חיים ורוטטים, והתנורים שבערו יומם ולילה הוסקו ביקירינו וקרובינו — אנחנו חיים! העדים האחרונים של ברגן־בלזן, על הרעב והסבל והלכלוך והשלשול והטיפוס, מקום שאנשים נפלו שם כזבובים — אנחנו חיים!

ובכן, את מי זה מעניין? מי צריך אותנו ומי מתגעגע אלינו? ואם אכן ישנה בעולם הגדול הזה פינה קטנה במזרח, בה היו מקבלים אותנו בזרועות פתוחות, סגורים שערי אותה ארץ בשבילנו ונעולים.

אני זוכרת היטב את הדרך מבירקנאו אל בז׳זינקה, שם השמידו לאחרונה את כל המשלוחים ולשם הובילו אותנו פעם להתרחץ. היינו בטוחים, כי זוהי רחיצתנו האחרונה. התקנאתי אז בעצים, אשר גדלו משני צדי הכביש, ומאוד הצטערתי שהם אילמים ולא יוכלו לספר מה שהתרחש לידם. רק זאת הסכמתי עמהם: כאשר יבוא השלום, יתכסו בעלים אדומים תחת ירוקים, כסימן שכאן ניגר דם יהודים חַפים. וקרה פעמים, לעתים נדירות אמנם, שללבי התגנב ניצוץ של תקווה על אודות הישארות בחיים, והדמיון התלקח. אני, למשל, תיארתי לעצמי, שכל העולם יבוא לקראתנו בשירה ופרחים, בבתים ושערים פתוחים.

חשבתי אז, כי אלינו התכוון ביאליק בכותבו, אחרי הפוגרומים ברוסיה, את השורות הבאות: תהיה הדמעה כבדה ומרה / ורמה תהיה האנחה האחרונה, /שכל העולם יעברנו זעזוע / וינער מעצמו את הרע!)

כבדה ומרה מספיק היתה הדמעה של האם היהודייה, כאשר קרעו מזרועותיה את הילד הבוכה וזרקו אותו אל תוך הלהבות. ודי כבדה ומרה היתה הדמעה של הילד היהודי, שקרעו ממנו את אבא־אבא והובילום למוות. ומספיק רמה היתה האנחה האחרונה של ששה מיליונים יהודים חפים מכל עוון. אבל העולם לא הזדעזע ולא ניער מעצמו את הרע הישן. להיפך! לא פעם ישנו הרושם, כי העולם הגדול יש לו טענות להיטלר, מדוע הוא לא ביצע במלואה את תוכניתו להשמיד את יהדות אירופה ולא שיחרר את העולם מבעיית־היהודים הקשה.

אם העולם הרחב אינו דואג לנו, מוטל עלינו לחפש את הסיבה, מדוע ששת המיליונים לא זיעזעו את העולם. נדמה לי כי הסיבה היא בכך, שהם לא נפלו כגיבורים בשדה־קרב למען מולדת. מסתבר שלא רק כדי לחיות בכבוד אלא גם כדי למות בכבוד נחוצה ארץ מולדת.

סטיתי אל בעיות אחרות והם כמו טשטשו את זכרונות אושביץ. אולם לי עצמי, תמיד תרחף לנגד עיני תמונת אושביץ הבלתי־נשכחת: שורה של מכוניות־משא ובהן גופות עירומים למחצה, והם שרים את "התקווה" למרות ידיעתם להיכן המה מובלים. לאחר שירת "התקווה" והצעקות האחרונות שוב משתרר שקט מוחלט בלילה של אושביץ. רק במחנה נעשה בהיר יותר במרחק של קילומטרים מסביב. את הלילה מאירות לשונות אש הפורצות מן התנורים, בהם מוציאים יהודים את נשמותיהם הזַכּות.

ובשם קרבנות אלה חפים מחטא אנו פונים בקריאה הלוהטת והקדושה להילחם למען ארץ־ישראל. תבוא משאלתם האחרונה, "התקווה" האחרונה שלהם, על הגשמתה.

ר' שמחה שפרן (שפרנוביץ) / בלטימור (ארה"ב)

בפרוץ מלחמת־העולם השנייה

(זכרונות מרוז'אן)

מלאו לי ארבע־עשרה שנה ולמדתי בישיבה בפולטוסק. הגעתי הביתה להורי ברוז'אן כדי להיות עמהם בראש־השנה ויום־הכיפורים. כשבועים לפני החגים, כאשר חזרנו מבית־הכנסת, שמענו מפי שכנינו הגויים, כי המלחמה פרצה.

למחרת היום, בשבת־קודש השכם בבוקר, העיר אותנו אחד השכנים היהודים והודיע לנו, כי האסון כבר עומד בפתח וכי צריך לברוח בכל המהירות מהעיר: הגרמנים, ימח שמם, כבר נמצאים לא הרחק מרוז'אן. בבהילות רבה נטלנו מכל הבא ביד — חפצים, בגדים, כלים — ורצנו לעבר הגשר. הבריות אמרו, שהפולנים מתכוונים להרוס את הגשר שעל הנארב כדי לעצור את הגרמנים. ביתנו עמד לא רחוק מהנהר. משעברנו את הגשר, הלכנו לאורך הנהר בקירבת המים. חששנו פן יזרקו הגרמנים פצצות של גאז, ורצוי במקרה כזה שנוכל לשים מטפחת רטובה על הפה ועל האף. בדרך פגשנו יהודים רבים מרוז'אן, שגם הם כמונו נמלטו לעברו השני של הנהר.

באנו בשלום לעיירה גובורובו, לא הרחק מרוז'אן. שהינו בעיירה זו עד יום חמישי בלילה, ומשהגיעה הידיעה שהגרמנים חצו את הנארב, ברחנו ברגל מגובורובו לדלוגושודלו. בדרך נקרו לנו חיילים פולניים שערקו מהחזית.

הלכנו כל הלילה ובבוקרו של יום ששי, ערב שבת־קודש, ראינו מרחוק על הכביש תנועה גדולה של חיילים. מישהו הפיץ בינינו שמועה, כי אלה הם חיילים אנגליים, אשר הגיעו לעזרתה של פולין. תוך זמן קצר ביותר נוכחנו, לצערנו העמוק, שאלה הם חיילים גרמניים, ואין, כמובן, כל אפשרות של בריחה.

חזרנו בו ביום ברגל לגובורובו. בדרך פגשנו חיילים גרמניים. אחדים מהם שוחחו אתנו בנחת ואף רצו לתת לנו סוס לדרך. הגענו לגובורובו בערב, ואחרי מאמץ של יום ארוך ומפרך נכנסנו לאחד הבתים, צנחנו על הרצפה ונרדמנו.

בהשכמת הבוקר העירו אותנו חיילי אֶס־אֶס בצעקות וצווחות: הָרַאוּס! הראוס!" הם הובילו את כולנו אל השוק שבקצה העיר, ליד בית־הכנסת. מבני משפחתנו היו אותו זמן, חוץ ממני, הורי זכרונם לברכה, אברהם־יצחק ואסתר שפרנוביץ, אחי הגדול פישל, אחותי גולדה ואחי הקטן מנחם. אחותי פרידה־לאה היתה נשואה ולא נמצאה אתנו, ואהותי צירל היתה בוורשה. שני אחי הגדולים היו בארץ־ישראל נחמן בעין־השופט וחיים־מאיר ליד תל־אביב. מלבדי, נחמן וחיים־מאיר, איש לא נשאר בחיים. הי"ד!

כל הדרך אילצו אותנו להחזיק את ידינו מורמות מעל לראשינו, ובמצב זה צילמו אותנו. העיר היתה אחוזת להבות. הפולנים הורשו לצאת בעגלותיהם וברכושם את העיר על־גבי הגשר הקטן שליד בית־הכנסת, אולם את היהודים עצרו בשוק. השוק היה מלא אנשים, נשים וטף, כשהם עומדים שעות ארוכות וידיהם למעלה. מה יעשו בנו.

היו אנשים שאמרו, כי יזרקו בנו פצצה או יהרגו אותנו. דודנו גלצ׳ינסקי, גיס אמי, פנה לברוח יחד עם הפולנים, אולם גוי אחד הלשין בפני הנאצים, שהוא יהודי, והגרמנים ירו בו תיכף־ומיד: בתוך מגרש השוק, לעיני כול. לאחר מעשה זה נתקבלו על הדעת כל השמועות, אך לנאצים היתה מזימת־רשע אחרת. הם הובילו אותנו מהשוק אל בית־הכנסת וחסמו את כל הפתחים אל הרחוב. הרבה בתים שמסביב לבית־הכנסת עמדו באש, ואנחנו חרדנו, כי רוצים לשרוף אותנו.

נאצים אחדים נכנסו לבית־הכנסת והודיעו, שכל הגברים הכשירים לעבודה יוצאו מבית־הכנסת. הם רצו לקחת גם את אחי פישל. הורי התחננו בדמעות בעינים, שלא יקחו אותו, כיוון שיש לו מום ביד. והם אמנם לא לקחו אותו. זה היה לפני שידענו על מזימתם לשרוף אותנו. אותו רגע היינו מאושרים, שהם השאירו אותו עמנו. לאחר זמן מה ראינו, כי הבית הסמוך לבית־הכנסת עומד בלהבות. כאשר הורי ראו את הנעשה, סמרו שערותיהם ולא יכלו לסלוח לעצמם על שלא נתנו לפישל לצאת מפה. אין לתאר את הקולות והצעקות והיללות שבקעו מתוך בית־הכנסת. היו שם גם גברים ונשים פצועים. בעיני ראיתי אשה זקנה פצועה בבטנה, ולא היה מי שיעזור לה. רבים אמרו וידוי, התפללו. מלמלו תפילות מכל הבא לשפתים. יאוש תהומי השתלט עלינו.

בית־הכנסת והחצר היו, כאמור, מלאים אנשים, נשים וטף. מקצת האנשים עמדו ליד הגשר. מסביב עמדו משמרות של חיילים גרמניים. באותו זמן עבר על הגשר קצין גרמני. הוא שמע את הקולות והבכי, עצר את מכוניתו ושאל את החיילים, מה מתרחש במקום. החיילים סיפרו לו, כי בלילה נמצא חייל גרמני הרוג ושהיהודים עשו זאת. על כן רוצים לשרוף אותם חיים. קרה נס ורחמי הקצין נכמרו והוא ציווה להוציא את כולנו מבית־הכנסת

לצדו השני של הגשר הקטן. כמה מהחיילים אף עזרו לזקנים ולזקנות לעבור את הגשר. הם ציוו עלינו שלא לזוז מהמקום. כך ישבנו בצדו השני של הגשר, מול בית־הכנסת, וראינו אותו עולה באש עם כל ספרי־התורה של רוז׳אן וגובורובו.

ישנו בלילה בחוץ. האנשים קברו בינתים את המתים. בבוקר לא ראינו אף חייל. הם עזבו את גובורובו, שכן כולה עלתה באש. נכנסנו לעיר השרופה ומצאנו בה עצי אגס עם פירות חרוכים עליהם. משם עברנו לדלוגושודלו ושהינו בה עד לשמיני־עצרת. ביום זה הפקידו אותנו בידי "אחינו" הרוסים בזאמברוב.

כך התחיל פרק יסורים חדש, אך על זה יספרו אחרים.

עדותו של ילד*

...אני נשארתי אצל סבא ברוז׳אן על נהר נארב. הפולנים הכריחו אותנו לעבור לעיירה גובורובו במרחק כ־8 ק"מ מרוז׳אן. בליל־שבת נכנסו הגרמנים לגובורובו. כל הלילה לא ישנו וישבנו במרתפים.

למחרת, בחמש בבוקר, כבר ירו הגרמנים לתוך החלונות. כל העיירה היתה יהודית. והגרמנים ציוו על כל תושביה להתכנס בכיכר. פקדו להרים ידים וערכו חיפוש. אחר־כך גירשו את כולם לבית־הכנסת, סתמו בקרשים את החלונות והדלתות. אז שילחו אש בעיירה וכל בתיה עלו בלהבה.

אחר־כך שפכו בנזין על בית־הכנסת. אני, סבא, סבתא, דודתי עם שני ילדיה וגם אמה של סבתא — כולנו היינו בתוך בית־הכנסת. **ומי שלא חי זאת, אינו יודע כלום.**

כל האנשים פשטו את בגדיהם, כדי שיישרפו חיש־מהר. גם אני התפשטתי, כי חשבתי שבגדַי לא יידלקו תיכף ורציתי שהדבר לא יימשך הרבה זמן. היו זעקות איומות, מחנק נורא ואיש דרך על אחיו.

לפתע הגיע רוכב־אופנוע, קצין ואולי גנראל, אינני יודע בדיוק. נעצר ושאל, מה הצעקה. אמרו לו, שנהרג גרמני אחד ועל־כן יישרפו כל תושבי העיירה (אולי אלף). אז ציווה הגנראל לשחרר את האנשים. הוא אמר: "אנו בין כך וכך נשמיד את כל היהודים, אך לא באופן כזה. נהרגם אחד אחד."

הוציאו אותנו מבית־הכנסת וכל העיירה עמדה אחוזת להבות. רצנו דרך הגשר לאחו שמעברו השני של הנארב. היה קר מאוד. אני יצאתי מבית־הכנסת ורק כותונתי לעורי.

* "מתוך האבטוביוגרפיה של יצחק מגנושבר, בעת הכתיבה בן שלוש־עשרה, ובן שש עם פרוץ המלחמה. נולד בשנת 1933 בפולטוסק לאביו מאיר־שלמה ואמו מלכה־דבורה קון."
נדפס בספר "אחד מעיר ושניים ממשפחה (מבחר מאלף אבטוביוגרפיות של ילדי ישראל בפולין)", המלביה"ד בנימין טנא, ספרית־פועלים 1947, עמ׳ קמג.

אזוי האט זיך עס אנגעהויבן

מיינע דערינערונגען זיינען אַ טראָפּן אין ים פון ליידן, וואָס יידן האָבן דורכגעמאַכט אין דעם היטלער־קריג. איך דערצייל זיי דאָך, ווייל איך האָב איבערגעלעבט אַזעלכע שוועריקייטן, אַזעלכע גרויזאַמע איבערלעבונגען, אַז איך קאָן מיך פון זיי נישט באַפרייען. זיי האָבן זיך אַזוי טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון, אַז כ׳מוז זיך אַראָפּרעדן פון האַרץ — אפשר וועט מיר לייכטער ווערן.

די ערשטע טעג פון שרעק און ליידן

פרייטיק, דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939.

ס׳איז ווי פינצטער געוואָרן די וועלט. יידן האָבן דערפילט אינסטינקטיוו, אַז דאָ מיינט מען זיי מער ווי די גאַנצע וועלט. אַלע פעלקער וועלן אפשר פאַרלירן זייערע לענדער, זייער פרייהייט, אָבער זיי וועלן בלייבן לעבן און איבערלעבן. יידן אָבער וועלן דאָ באַצאָלן נישט ווייניקער ווי מיט׳ן לעבן. די פראַגע איז אָבער: וווּהי לויפט מען? וואָס טוט מען? מ׳איז צעמישט, קלוגע אויסגערעכנטע יידן ווערן אָן דעם שכל. די מוחות זענען פאַרטעמפּט. פּלוצעם לויפט דורך אָן עלעקטרישער שטראָם און ס׳ווייזט זיך די ווענדונג — קיין מזרח! לויפן, אַנטלויפן און וואָס שנעלער, ווייל די מיליטערישע דייטשישע מאַשין לויפט ווי אַ בליץ. שנעל וועלן פאַרכאַפּט ווערן די פּוילישע שטעט, מ׳זעט דאָס לויט די שעה׳ן און מינוטן פון ערשטן טאָג פון קריג.

שבת דעם צווייטן סעפּטעמבער.

דאָס גאַנצע שטעטל יידן לויפט קיין גאַוואָראָוועֶ. מיר קאָנען נישט לויפן ווי אַלע יידן, ווייל אונדזער שוועסטער רחל־גיטל וווינט אין פּולטוסק, אויפן וועג קיין וואַרשע, און איר מאַן איז מאָביליזירט אין פּוילישן מיליטער. מיר ווילן נישט איבערלאָזן די שוועסטער, וואָס צו דעם אַלעמען איז זי אויף דער צייט מיטן ערשטן קינד. ס׳איז ביי אונדז קיין צווייפל נישט, אַז מיר מוזן קומען צו איר און זיין מיט איר צוזאַמען. ס׳איז פאַר אונדז נאַטורעל אַ פליכט צו אַ שוועסטער און צו דעם נייעם יידעלע, וואָס זי גייט ברענגען אויף דער וועלט, דוקא ווען די וועלט איז פאַרטון אין געגנזייטיקע מיליאָנען אויסראָטונג. דאָס איז אפשר דער סוד פון אונדזער יידישער דערציאונג, אָבער אויך אַ יסוד צו איינע פון מיינע גרעסטע ספקות איבער מענטש, משפחה, גורל און פאָלק.

מיטוואָך דעם זעקסטן סעפּטעמבער.

מיין שוואָגער איז צוריקגעקומען, מיט דער פולער אַמוניציע, פון דער פּוילישער צעקלאַפּטער ארמיי. ער דערציילט אַז די דייטשישע אַרטילעריע באַשיסט איצט די פּוילישע קאַזאַרמעס און קיין שום אָרגאַניזירטן ווידערשטאַנד ווייזן די פּוילישע מיליטאַריסטן נישט אַרויס. אַלע זייערע סטראַטעגן און גענעראַלן זענען זיך צעלאָפן ווי די מייז.

מיר הערן שוין די קאַנאָנאַדע, וואָס גייט און דערנעענטערט זיך צו דער שטאָט. מ׳מוז אַראָפּ, זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער, ערגעץ אונטער דער ערד. אַרום האַלבער נאַכט ווערט שטיל. מיטאַמאָל שטיל געוואָרן. טויט שטיל. קיינע באַוועגונג. מיר באַשליסן אַרויפצוגיין אין שטוב אַריין. מיר זענען די נאַכט נישט געשלאָפן און זיצנדיק געכאַפּט אַ

דרימל. פרי פאַרטאָג הערן מיר אַ געריוש פון מאָטאָרן. מיר פאַרשטייען, אַז די דייטשן זענען שוין אין שטאָט. מיר קוקן פאַרזיכטיק אַרויס דורך די פענצטער און זעען לאַנגע רייען פון מיליטערישע מאַשינען מיט סאָלדאַטן ציען זיך אין דער ריכטונג פון שטאָט־מאַרק. שפּעטער מיט אַ האַלבער שעה הערט מען שרייענדיקע הויכע אויסרופן פון דייטשישע זעלנער, וואָס מעלדן, אַז אַלע פּוילישע זעלנער, וואָס געפינען זיך אין די הייזער, זאָלן זאָפאָרט אַראָפּגיין אין הויף אַריין. ווער עס האָט געוועהר, זאָל דאָס מאָמענטאַל אַראָפּברייינגען. און דער רוף האָט זיך געענדיקט מיט אַ באַפעל: "פּאַר נישט אויספירן דעם באַפעל ווערן מיר טויט שלאָגן!"

מיר זיצן פול מיט פחד און מיט אַ פאַרשטיקטן אָטעם. ביי אונדז אין דירה געפינט זיך דאָך אַ פּוילישער באַוואָפנטער זעלנער. מיר האָבן מורא, אַז מ'וועט אים פאַרהאַלטן און אַלס ייד אים אורטיילן צום טויט.

מיט אַנגסט און האַרץ קלאַפּעניש האָבן מיר זיך קוים דערוואַרט דעם אָוונט, די נאַכט. אין מיטן נאַכט איז מיין שוואָגער אַרויס פון שטוב איבערגעטון אַלס אַ פּרוי און אַריבער צו זיינע עלטערן אויפן בוידעם, און איך מיט שלמה'ן מיין ברודער האָבן מיר אויסגעגראָבן אַ גרוב אין קעלער פון הויז ווו מיין שוועסטער האָט געוווינט און באַגראָבן די ביקס מיט דער אַמוניציע אין גרוב. פול מיט סכנה איז דאָס געווען, ווייל דער הויז־אויפזעער דאָ איז געווען אַ פאָלקס־דויטש.

אויף צומאָרגנס הערן מיר פון די שכנים די טרויעריקע ידיעה, אַז די דייטשן האָבן צוזאַמענגענומען די פני פון שטאָט מיטן רב בראש, אָפּגעשוירן ביי זיי אַלע די בערד, זיי אָוועקגעשטעלט אַרבעטן ביי שמוציקער אַרבעט — אָפּגעלאַכט פון זיי און חוזק געמאַכט. שפּעטער הערט מען, אַז עטליכע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן גלאַט אַזוי. די דייטשן בושעווען און מ'האָט מורא אַרויסצוגיין אין גאַס.

אין דעם האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז אויף דער צווייטער זייט מאַרק געפינט זיך אַ רוזשאַנער בחור ערגעץ אין אַ הויף. ער הייסט שלמה. מיר האָט אַ צי געטון ביים האַרצן, כ'האָב געוואָלט וויסן וואָס הערט זיך אין רוזשאַן. אינגאַנצן עטליכע טעג פון מיין שטעטל און אַזאַ אָפּגרונט, אַזוי אָפּגעריסן. מיר האָבן באַשלאָסן גיין אַהין אָפּצונעמען אַ גרוס פון דעם בחור. און די גאַסן זענען ליידיק ווי אָפּגעקערט. מ'זעט נישט קיין מענטשן. דער דייטשישער טויט אַליין שפּאַצירט דאָרט אַרום. אָבער ס'ווילט זיך הערן עפּעס פון רוזשאַן. מיר זעען די דייטשישע מלאכי־חבלה פליאַנדרעווען אַרום ווי משוגענע הינט. מיר שלייכן זיך ביי די ווענט פון די מויערן. ביז מיר האָבן ענדליך דערגרייכט דאָס הויז, ווו ער האָט זיך אויפגעהאַלטן. ער האָט געהאַט אַ ראַדיאָ. האָבן מיר געהערט די פינצטערע נייעסן פון איבעראַל. די לאַגע אויפן פראָנט איז אַ פאַרצווייפלטע. וואַרשע האַלט ביים פאַלן, מ'זעט נישט קיין הילף פון אַרום. פּוילן איז איזאָלירט פון אַלע אירע פריינט, מש'טייגס געזאָגט. וועגן רוזשאַנער ביטערן סוף ספּעציעל האָבן מיר געהערט און געהערט.

אַ טאָג פון פּיין און דערנידערונג

מיט דעם זעלבן וועג לאָזן מיר זיך צוריקגיין אַהיים. ווען מיר זענען שוין געווען אין יענע זייט מאַרק, האָבן אונדז מיטאַמאָל אַרומגערינגלט עטליכע דייטשישע באַוואָפנטע זעלנער און הייסן אונדז שטיין בלייבן. מיר קוקן זיך אַרום, לעבן אונדז שטייען אַ זעקס־זיבן יידן אויך אַרומגערינגלט ווי מיר. מ'באַפעלט אונדז זיך פאַראייניקן מיט זיי. כ'פרעג

איינעם פון זיי אין דער שטיל, פאַרוואָס מ׳האָט זיי פאַרהאַלטן. ווייסט ער נישט. אַ נאַצישער זעלנער באַמערקט יידן שושקען זיך, גיט ער אַ געשריי:

״נישט שפּרעכן, יידישע פאַרברעכער!״

זיי שטעלן אונדז אויס אין צווייען. זעקס זעלנער באַוואָפנט פון קאָפּ ביז פיס וואַכן איבער אונדז. איינער פאַרטיילט אונדז לאָפּאַטעס. איינער פון אונדז קריגט אַ זאַק אָנ־געפילט מיט לייכטע זאַכן. מ׳הייסט אים נעמען אויף די פּלייצעס און ס׳פאַלט אַ באַפעל:

נישט שפּרעכן! מאַרשירן פאַרוועררטס!״

מיר מאַרשירן. אַרום אונדז באַוואָפנטע זעלנער. קיינער ווייסט נישט וווהין מען פירט אונדז. וואָס עפּעס מיט לאָפּאַטעס? מיר גייען דורך די גאַסן נישט אויף די טראָטואַרן נאָר ביי זייער זייט. לעבן אונדז פאָרן דייטשישע אויטאָס מיט אָפיצירן. זיי ווייזן אָן ביי זיך אויפן האַלדז — אַ סימן פון שעכטן. זיי לאַכן. מיר פאַרשטייען אַז דאָס איז אונדזער סוף און דערפאַר טראָגן מיר די לאָפּאַטעס. מיר וועלן אַליין זיך די קברים אויסגראָבן. די גע־דאַנקען אַרבעטן מיט אַ גוואַלדיקער שנעלקייט, אַלץ דריקט זיך צוזאַמען אין איין קנויל. אין האַרצן קלעמט און אין מוח עקבערט אָן אויפהער אַ פראַגע: פאַרוואָס? פאַרוואָס נאָר יידן?

נאָך דריי־פערטל שעה זענען מיר אויסער דער שטאָט. פון ביידע זייטן וועג פעלדער. די דייטשן רעדן צווישן זיך. זיי נעמען אַראָפּ די ביקסן פון די אַקסלען. אָט וועט עס קומען. מיר דוכט זיך, אַז נאָך אַ פּאָר מינוטן און מען וועט ענדיקן מיט אונדז. דאָס ערשטע וועט מען גראָבן די גריבער און דערנאָך... מ׳וועט אונדז אפשר נישט פאַרדעקן מיט ערד, ווייל ווער וועט בלייבן צו פאַרשיטן די קברים?

מ׳הייסט אונדז אַרויפגיין אויפן פעלד. אָט דאָס איז עס! אָבער איינער פון זיי שטעלט זיך אַוועק אין אַ פייערליכער פּאָזע. (יונגע זעלנער, זיי מאַכן דאָס מיט פּאַראַד.) ער זאָגט:

״מיר האָבן אייך געבראַכט אַהער צו גראָבן קאַרטאָפל. יעדער פון אייך האָט אַ לאָפּאַטע. דאָ אין זאַק האָט איר ליידיקע זעק. איר מוזט פלייסיק אַרבעטן און אָנפילן פולע זעק מיט קאַרטאָפל!״

מ׳פילט אַ פאַרלייכטערונג. דאָס אינגאַנצן? מילא, נישט געפערלעך. לעבט מען דאָך, הייסט עס.

מיר האָבן גענומען די זעקלעך. מיר נעמען זיך פלייסיק צו דער אַרבעט. די דייטשן שרייען: ״שנעלער, שנעלער אַרבעטן!״ מיר שוויצן אָפּ אַ צוויי שעה. די זעקלעך זענען שוין כמעט פול. פּלוצים צעשרייט זיך איינער:

״יעדער נעמט זיין זעקל מיט די קאַרטאָפל און צעשטעלט די זעקלעך איינס פון צווייטן דערווייטערט דרייסיק מעטער, די זעק מוזן זיין ווייט איינס פון אַנדערן.״

מיר טוען וואָס מ׳הייסט אונדז, הגם מיר פאַרשטייען נישט וואָס זענען זיי אויסן דער־מיט. און באַלד שרייט ער אויס ווידער מיט אַ פייערלעכן קול:

״יעדער וואָס גראָבט אויס פינף־זעקס קאַרטאָפל פון אַ שטראָוך, מוז זיי אַריינלעגן איינציקווייז אין זאַק אַריין!״

אַ מאָדנער באַפעל, אָבער מיר פילן אים אויס. ווען ס׳דוכט זיך אויס, אַז איינער האָט אַריינגעלעגט צוויי פאַראַמאַל, שלאָגן זיי מיט די פאַסקעס אָנרחמנותדיק איבערן פּנים און די הענט און שרייען דערביי:

״איינציקווייז, שווינען! איינציקווייז, צו איינע! צו איינע!״

די געוואַלדן זיינע זענען ווי מיר וואַלטן באַגאַנגען דעם גרעסטן פאַרברעך. מיר פאַרשטייען דאָך נישט וואָס קומט דאָ פאָר. פון איין זייט ווילן זיי, מיר זאָלן אָנפילן די זעק שנעל; פון דער צווייטער זייט הייסן זיי נאָר צו איינציקע קאָרטאָפל. די זון האָט זיך אַראָפּגערוקט צו מערב זייט. ווען וועלן מיר דאָס באַווייזן. אָבער מיר אַרבעטן פלייסיק און צו איינע, צו איינע.

מיר זענען אלע הונגעריק, מ׳וויל אהיים גיין. ווארפן מיר די קאָרטאָפל באמת איינציקווייז, אָבער שנעל, די דייטשן קוקן אויף די זייגערס און האַלטן אַ וויכטיקע באַראַטונג צווישן זיך.

ביים ענדע טאָג האָבן מיר פארשטאנען זייער כוונה. זיי האָבן געוואָלט צוריקגיין שפּעט, מ׳זאָל זיי מער נישט שיקן צו אַנדערע אויפגאבעס. זיי האָבן נישט געהאַט קיין חשק א היים צו גיין און אָנהויבן ״אַרבעטן״ פונדאָסניי, האָבן זיי דערפינדן די חכמה פון לויפן דרייסיק מעטער מיט איין קאָרטאָפל יעדעס מאָל. דאָס בילד איז געווען דערנידעריגנדיק. מיושבדיקע יידן לויפן ארום אין פעלד איינער נאָכן צווייטן מיט ליידיקע הענט און מ׳איז זיך מטריח צו יאָגן מיט איין קאָרטאָפל יעדעס מאָל איבער דאָס ניי, און די דייטשישע הינטעלעך לויפן נאָך און שלאָגן מיט פּאַסקעס אויף רעכטס און אויף לינקס. מיר האָבן זיך אויסגעטון נאַקעט צוליב דער היץ און צו אונדזער אומגליק פאַלן זייערע שמיץ אויף די נאַקעטע פלייצעס און שרימפן איין פּאַסן בלוט, וואָס שמערצן ווי פייער. כ׳דערצייל דאָס באריכות, ווייל די דערנידערונג האָט ווייי געטון מער ווי די קלעפּ. ווער האָט זיך פאַרגעשטעלט, אַז אזוי וועלן מיר מוזן אויסשטיין פאר אונדזער יידישקייט און אזוי וועלן די דייטשישע באַרבאַרן באקעמפען דאָס יידנטום.

ענדליך ווערן די זעקלעך איבערפילט און מ׳הייסט אונדז זיי צוטראָגן צום שאָסיי. מיר ווילן העלפן איינער דעם צווייטן אויפהייבן די זעק, אָבער זיי שרייען:

״אליין! אליין מוזט איר, שוויינען, טראָגן די זעק! יעדער איינער פאר זיך!״

די פלייצעס זענען מיט וווּנדן, ס׳איז שווער אויפצוהייבן דעם זאַק, אָבער מ׳שטרענגט זיך אָן און מ׳טראָגט צו די זעק מיט די לעצטע כוחות. אייניקע קאָנען נישט אויפהייבן דעם זאַק און פאַלן אַוועק. קומען זיי צו און מיט די אָנגעקאָוועטע שווערע סאָלדאַטסקע שטיוול בריקן זיי אין די זייטן און שרייען מיט ווילדע קולות:

״שמוציקע יודן, איר ווילט ניכט אַרבייטן!״

יונגע שטשעניאַקעס, ביזן ענדע פון טאָג זענען זיי געוואָרן דערגענצטע כוליגאַנעס, אויסגעשולטע נאַצישע באַנדיטן.

ווען דער לאַסט־אויטאָ איז אָנגעקומען און מיר האָבן אויפגעלאָדן די זעק, האָבן זיי אונדז מיט געשרייען אוועקגעיאָגט ווי הינט פון פעלד. מיר זענען זיך צעפלויגן ווי פייגל, יעדער אין אַ באַזונדער ריכטונג.

מיר ביידע זענען געקומען אהיים זייער שפּעט. די משפחה האָט מיט זאָרג אונדז אויסגעקוקט און געוואָלט אונדז שוין זען לעבעדיקע. ס׳האָט אונדז פארפעלט כוחות צו דערציילן וואָס מיט אונדז האָט פּאַסירט. די מאַמע, קוקנדיק אויף אונדז, האָט פאַרשטאַנען נישט דערציילנדיק און מיר האָבן אלע געשוויגן. דאָס שווייגן האָט געהילכט אין האַרצן מער ווי אַ געשריי און אַ געיאָמער.

ס׳איז געווען שווער דורכצוטראָגן די חרפּה. מיר האָבן דאַן נאָך נישט געוווּסט, אַז די דייטשן וועלן אזוי נידעריק אַראָפּ און אזוי אָפּגרינטלעך טיף פארשלעפּן די גאַנצע

מענטשהייט. דעם טאָג איז ביי מיר רייף געוואָרן דער באַשלוס — אוועק, ווייט פון די דייטשן!

אָבער שפּעטער מיט צוויי טעג האָבן די דייטשישע מערדער צונויפגעטריבן אַלע יידן פון שטאָט אין שטאָטישן פּאַרק, יעדן איינעם אונטערזוכט און צוגענומען אַלץ וואָס מ'האָט פאַרמאָגט: גאָלד, צירונג, פּאַספּאָרטן, זייגערלעך און אַלע ווערטפולע זאַכן. און מיט די קאָלבעס פון די ביקסן ארויסגעיאָגט אַלע פון שטאָט.

מיר זענען אריבער די בריק נאַקעט, און אָן אַ ציל. ווען ארום אונדזערע קעפּ האָבן געפייפט די ווילדע שיסערייען פון די דייטשע רויבער־מערדער.

פסח מלינק / פתח־תקוה

מדפדפת הבלהות

1 בספטמבר 1939

אנו עייפים מהכרזות הפכפכות של השלטונות, המטלטלות אותנו מאופטימיות לפסימיות וחוזר חלילה, כפי שהן נמסרות ברדיו. אנו מדוכדכים מתחושה כבדה, כי פורענות קשה מתקרבת. חיינו תלויים לנו מנגד, ואנו אין בידנו לעשות דבר. נרדמתי סמוך לשתים־עשרה בלילה. קבלת־השבת היתה שחורה משחור. בשעה ארבע לפנות בוקר התעוררתי מדפיקות בדלת. חמותי, עצבנית ואובדת־עשתונות, עומדת בפתח:

"מה אתכם ?!" היא צועקת. "כולם אורזים ויוצאים, ואתם — כאילו כלום !"

אני מציץ בחלון — עירבוביה דחוסה של בני־אדם ועדרי בהמות. משפחות משפחות, המנסות להציל את עצמן ואת פרתן או עיזן הנאמנות, שמא תעניק להם חלב גם בעת מטורפת זו.

הפליטים באים מעיירות סמוכות, שכבר חשו את טעם העת החדשה, המתרגשת ובאה גם עלינו. יהודי רוזשאן יודעים היטב, כי עירם, עיר המצודות, מועדת היתה מאז ומתמיד לפורענויות המלחמה, ורצוי להתרחק ממנה.

אנו בבית חמינו, חסרי ישע ומטופלים בנפשות הזקוקות לטיפול. משה, הבכור שלנו, הוא בן ארבע־וחצי; אברהם הוא בן שלושה חודשים; בבית נמצא עוד ילד, בן שש, יתום מאביו, שהוא גיסי; ואתם גם אם־אמה של מיניה, בת מאה־ושלוש. איך אפשר להיטלטל עם כבודה כזאת בדרכים ? דרושים עגלה וסוסים. אך כל הסוסים בכפרים מסביב הוחרמו על־ידי הצבא הפולני. מה לעשות ?

אני יוצא ברגל לגובורובו, שם ישנם עגלונים יהודים. אולי אמצא משהו. שני קילומטרים לפני גובורובו אני רואה עגלה. אני שואל את העגלון היהודי, אם הוא מוכן לבוא אתי לרוז'אן ולהציל את משפחתי. הוא עדיין אינו יודע, כי הכבישים חסומים, ומסכים. הבטחתי

לו להעמיס רק את הבלתי־כשירים להליכה, ואילו אנחנו, המבוגרים, אמרתי לו, נלך ברגל. תשלום, הבטחתי לו, כפי שידרוש. בדרך הוא נזכר, כי משפחת קפלן ברוז'אן הם קרובים שלו. בהזדמנות זו הוא רוצה להציל גם אותם. אני מסכים, בתנאי אם יישאר מקום. הותנה בינינו: קודם אנחנו ואחר־כך הם.

בעיר בהלה ללא־נשוא. אנשים פרועי שיער ולבוש רבוצים בפרשות דרכים, עייפים ומיואשים, על מטלטליהם וטפם עמם. יגעים עוד לפני שניסו לצאת את העיר. כולם מתנפלים על העגלון שלי ומבטיחים לו הרים־וגבעות, שיעזוב אותי ויציל רק אותם, כי "אנחנו ממש זקוקים יותר מאחרים לעגלה". אני מתחנן, זועק עד צרידות:

"רבותי, אני הבאתי אותו! ששה קילומטרים הלכתי ברגל כדי להביאו — האין אלוהים בלבבכם?!"

איש אינו מכיר אותי, איש אינו מסוגל לראות את רעהו הקרוב ביותר. לבת־הגעש מתקרבת בצעדי ענק — איך אפשר לדרוש מאדם התחשבות, רעות, ידידות? למזלי, העגלון מגוברובו, יהודי יקר, מכריע בחוש צדקו לטובתנו.

אני צועד אחרי העגלה ודוחף את עגלת־הילדים של אברהמ'לי. דודנו בא ובקשה "יבשה" בפיו:

"ממילא, פסח, הנך הולך ודוחף את העגלה. העמס מעט סחורה, גלנטריה שלי. בעגלת־הילדים וקח לי לגוברובו. זה יעזור לי בנדודים, יביא תועלת."

אני מסכים. העגלה התרחקה בינתים, ואני עם עגלת־הילדים שלי נותקתי מהם. פתאום, ליד הקסרקטין, עוצרים אותי קצינים פולנים. אני בגיל הגיוס, ואם אינני חייל, הריני בחזקת עריק ודיני משפט צבאי. התחננתי, הסברתי: לא קיבלתי צו גיוס, המשפחה הלכה לגוברובו, אם תצטרכו תמצאו אותי שם.

אחרי שלוש שעות שיחררו אותי. בערב, כשהגעתי אל משפחתי, הם היו יותר ממיואשים.

9 בספטמבר

גוברובו מחכה לגרמנים. ידוע כי כל רגע הם עלולים להגיע. שבת קודרת. אנו במרתפים. העיירה מזדעזעת מדי פעם ממטחי יריות. לפתע פסקו היריות. חיכינו מעט. חשבנו לצאת ולראות מה מתרחש. אותו רגע כבר היו הגרמנים ברחובות. הרמקול צורח: "לצאת החוצה! להתרכז בכיכר השוק!" מישהו יצא מן המרתף שלנו. זה הסגיר אותנו. הנאצים פרצו אל המרתף ופקדו לצאת, אם אין ברצוננו לספוג פצצה בתוך המרתף.

בשוק מרוכזים כל אנשי העיירה ואלפי פליטים, שחשו הנה משום־מה מעיירות הסביבה למצוא כאן מיקלט בטוח. קול צורח פקודות: "להיפרד! גברים מגיל שש־עשרה ועד חמישים־וחמש יפרשו לצד שמאל. היתר נשארים במקום שהם עומדים!"

(אני נזכר, כי בכיסי מונח מכתב מהוד מלכותו ג'ורג' הששי, בו הוא מעניק לנו זכויות אזרח בארץ מלכותו ומאשר לנו אשרות כניסה לאנגליה. אותה שנה בירכתיו לרגל הכתרתו; כתבתי לו, כי מצד משפחתי הנני אזרח בריטי שגלה, וברצוני לשוב לארץ מולדתי אנגליה וכו' וכו'. תשובתו היתה חיובית — כטוב לב המלך במקרה המאושר, שאחיו אדוארד התפטר מכס מלכותו. אני מכניס את החבילה היקרה לכיסו של משה'לי. חשבתי לי: יבוא רגע כושר, נחלץ מהגיהינום הזה ונסע לאנגליה.)

עתה, אני נפרד מיקירי ואנחנו יודעים, כי זוהי פרידה לנצח. שמענו כבר על גורל גברים כאלה. הלוואי שהניירות יגאלו אותם. אני לא אזכה לכך.

שעות על שעות אנו יושבים, אלה מול אלה, בשמש היוקדת ובקור המתנשב חליפות, רעבים וצמאים, אלה מול אלה, והנפש כלה. אך אסור להפנות מבטים זה לעבר זה.

החשיך. אנו מוקפים גרמנים וכלבים טורפים. "לקום!" אנו קמים וצועדים אל יעד בלתי־ידוע. והצעידה מהירה, מואצת בקתות רובים ובמגלבים.

חצות. אנו נמצאים בחצר של אחוזה. אורווה גדולה, זבל מהביל. כאן משכנים אותנו, שש מאות איש, יהודים ופולנים גם יחד. אנו רעבים וצמאים, עייפים וצבי רגלים. משתרעים על מירפד הזבל ונרדמים מייד.

ארבע בבוקר. כלבים ואנשים מתפרצים לאורווה. שאגת פראים פוקדת: "ללכת!" אנו הולכים. בשעה שש ראינו, כי אנו מתקרבים לרוז'אן. איך הם עשו זאת? איך דפקו בנו שעות מרובות מגובורובו לרוז'אן, ואנו עדיין לפני רוז'אן? מביטים: הגשר הרוס — סימן שכאן ברצונם לטבע אותנו. מולנו הולכת וקרבה שיירה גרמנית גדולה. אנו נפרדים איש מרעהו. תחושתנו היא, כי לא נתראה עוד. אחדים ממלמלים תפילות. אך השיירה עוברת וממשיכה, הלאה. מתברר כי הם התקינו גשר פונטון במקום אחר.

בשעה שש עברנו את הפונטון. אנחנו ברוז'אן, אך היא איננה כבר. הלהבות, שליוּונו לפני שבוע בצאתנו, אכלו בה עד היסוד. ארובות, עיי חרבות — זוהי רוז'אן עתה.

10 בספטמבר, יום א'

הם הפרידונו מהפולנים. היהודים מועמסים על משאיות. קצינים, בשמחה מרושעת, מראים בתנועה של שחיטה על הצוואר ואומרים: "כך ייעשה לכל היהודים. עלו ויֵראו לכם את המקום."

עברנו את מאקוב. אנו בפרושניץ, עיירת הגבול בין פולין לגרמניה. מצווים לרדת. ושוב מחווה של שחיטה, ושוב הערות כמו "קץ כל היהודים", "סופכם קרב". אנו ממלמלים תפילות, וידוי, תהילים, מתכוננים למות ותפילה אחת לכולנו: שלא יגיע דבר מותנו לידיעת המשפחה, שנהיה אנחנו כפרת יקירינו, רבונו של עולם!

שעתיִם שלוש של ציפייה מדכדכת. ושוב פקודה לעלות, ושוב ארבעים איש במשאית קטנה. ואנו מורעבים וצמאים מזה יומיִם שלושה. עברנו את הגבול הגרמני. כפר גרמני קטן. התושבים יוצאים בפרחים אל חייליהם "המנצחים", נתלים על צווארי החיילים ומנשקים אותם. לעברנו שולחים מבטי בוז. אנחנו השבויים.

לפנות ערב הגענו להינדנבורג. אני בגרמניה ולבי בפולין עם משפחתי. מה איתם? האם יודעים הם מה אתי? מכניסים אותנו למחנה אֶס־אֶס ענקי, שכולו מוקף גדר־תיל מחושמלת. בתוך המחנה צריפים צריפים. כל שלושה צריפים מתוחמים בגדר פנימית של תיל, מחושמלת ומוארת בזרקורי ענק. לפחות יהיה בית, מחסה מקור לילה, מחום יום ומגשם. ואולי קצת מים.

נתנו גם כיכר לחם ומנת ריבה לכל אחד ושקי קש. שמיכות נתנו אחת לכל שלושה ארבעה. רבצנו ונרדמנו.

באחת בלילה ניתנה פקודה־צריחה: "לצאת! ועם הפנים לגדר — לא להביט אחורה!" אנו מצייתים. מייד נשמעות יריות. בחושך הסמיך אין רואים דבר. היינו בטוחים, כי הכיכר כבר מלאה הרוגים וכי תורנו גם הוא בא. מי שנישאר בחיים קינא באלה, שאינם כבר בחיים.

אחת־וחצי. היריות פסקו. ושוב צריחה־פקודה: "לצריף!" תוכנית ההתעללות וההפחדה נתמלאה, ואפשר לתת ליהודונים לישון.

11 בספטמבר, יום ב׳

אנו כנוסים בצריף. באים קצינים ומנסים כוחם בנאום. וכל נאום באותו נוסח: היהודים אשמים בכול; לולא הם היתה אירופה נתונה בשלום מתמיד; וכיוצא בזה, מצוות שלטונות מלומדה. הדיבורים נוסכים בנו הרגשת אומץ. אנו מנסים להסביר, כי אין שחר להאשמות אלה. האם אנו מאושרים במלחמות? הרי זה מגוחך. והם עונים: ״מה לעשות, הפירר רוצה כך.״ עוד לא הספיקו להתקשח מספיק. נאצים צעירים, ועדיין מדברים עם יהודים.

היום עבר ללא עשייה. המחשבות מכרסמות בלא הרף: לשם מה אפוא נלקחנו הנה אם לא למות?

12 בספטמבר, יום ג׳

אנו ערוכים לקראת משהו. בעלי־אחוזות גרמנים מפוטמים באים לבחור להם עבדים לאחוזותיהם. הדברים מתבהרים. הוקל ללב. רבים נדחקים לעבודה מתוך אמונה, כי כך לפחות יוכלו להשביע את רעבונם. אני איתן בספקותי. אינני רוצה לזוז מכאן. משהו בלבי אומר לי, כי כאן, במקום רשמי, אולי לא יקרה מה שעלול לקרות. לא רציתי ללכת לטבח.

לפנות ערב חזרו העובדים מרוצים מאוד. האוכל היה טוב ובשפע. נו, זה נהפך למבחן הקובע מה זה טוב — האוכל.

13 בספטמבר, יום ד׳

שוב הופיעו האדונים. המתנדבים לעבודת הכפייה נתרבו. בין המתנדבים היה גם רייצ׳יק, צעיר הבנים במשפחה זו, כבן שבע־עשרה. הוא עבד ואכל למעלה מיכולתו. באחת־עשרה בלילה נשמעו מקצהו הרחוק של הצריף גניחות, שנתגלגלו לידי בכי והתייפחות. ניגשנו אליו. הוא התפתל מכאבים. לא היה לנו במה לעזור לו. חשבנו: כאב־בטן — קורה, זה יעבור. בשעה אחת העיר אותנו דויד פוקשיבקה. ״הבחור גוסס,״ אמר. הוא היה מחברה־קדישא והבין בגסיסות. יצאנו החוצה, התקרבנו לגדר וצעקנו לעזרה. ביקשנו שהגרמנים ישלחו עזרה רפואית. איש לא בא. בשעה שלוש בלילה הוא נפח את נשמתו.

ראש הצריף שלנו, יהודי גרמני, ניגש למטה השמירה, הודיע על המוות וביקש רשות לקבור אותו לפי מנהגינו. קברנו אותו בתוך המחנה, במניין וקדיש.

15 בספטמבר, יום ה׳

בצריף השלישי היו פולנים, שהובאו אף הם הנה. נפגשנו איתם בכל פעם. היו בינינו יחסים כמו בין שני צדדים, שיש להם אויב משותף, מתעלל משותף. אותו יום הם החלו להתעלל בנו. נדהמנו. חשבנו שמישהו הסית אותם, שהגרמנים הניעו אותם לכך כדי לעורר קטטות. ואז יבואו הם ״ויכריעו״ בינינו. ידענו היטב לטובת מי תהיה התערבותם והחלטנו להבליג.

תחילה באו הפולנים ודרשו לתת להם את החליפות שמתחת למעילים. אחר־כך תבעו את הנעלים. התכנו את הנעלים, כדי שלא ירצו בהן, אולם הם לקחו אותן כמות שהן.

ערב יום־כיפור 1939

הפולנים חידשו את התעללותם בנו. הורידו מאיתנו בכוח את המעילים העליונים, שלבשנו ישר על התחתונים. שוב הבלגנו. חששנו לפרובוקציה מתוכננת מצד הגרמנים. אם מישהו

ניסה להתנגד, שיכנענו אותו להבליג. הם לקחו מאיתנו גם את שקי השינה, וזה היה איום. על מה נישן ? איך נעבור את הלילה ללא מצע מתחתנו ? פה ניסינו להתנגד. קם רעש. אותה שעה שמענו צעדים בחצר שבין הצריפים. הופיעו אנשים במדים ובראשם גנרל גרמני. חשבנו: את אשר יגורנו — בא ; הלוואי היינו מתאפקים. והנה פלא ! האנשים ענדו סימני הצלב האדום. הם באו להיווכח, כי היחס לשבויים מצד הגרמנים אנושי. הם באו, כנראה, לפי הזמנת הגרמנים. והנה, כל ההצגה נתקלקלה. הגנרל נבוך, כשראה אותנו יחפים ולבושי תחתונים בלבד. הוא שאל, מה הרעש ובמה העניין. סיפרנו לו. בעת דיבורנו היה עדיין בעיצומו ריב בין פולני לבין יהודי, שסירב לו, ובלהט ההתגוששות הם לא הרגישו בנעשה בחצר. הגנרל ניגש לפולני, הלם בו מספר מהלומות כבדות וצעק: "דו, פולנישר ראובר !" (אתה, שודד פולני !)

מייד נתן הגנרל פקודה להחזיר לנו את הכול ולהשלים בחפצי הפולנים את מה שהשחיתו. הוציאו מהם את הכול, גם את הנעלים שלהם. ואף את שקי השינה נטלו מהם ואמרו לנו: קחו, שיהיה לכם במה להתכסות." נס של יום כל נדרי !

כששה שבועות התנוונו במחנה טאננברג זה, שבעיר הינדבורג.

27 באוקטובר

בבוקר עמדנו כרגיל בתור ללחם וריבה. באו והודיעו לנו, כי משחררים את כל היהודים וחלק מן הפולנים, את אלה שהיו אזרחי פולין בשטחים שנפלו בידי הרוסים לפי הסכם מולוטוב־ריבנטרופ. הסיום של ההודעה היה מנוסח בצורה של ההתנשאות הגרמנית המפור־סמת, כי מעבירים אותנו אל "השמוציקע רוסן" (הרוסים המלוכלכים).

לפני שהוציאו אותנו, הכריחונו לחתום על הצהרה, כי "התייחסו אלינו יפה מאוד, הרשו לנו לקחת את כל רכושנו איתנו וכי אנו מתחייבים לא לשוב הנה, אחרת נירה כמו כלבים".

העמיסו אותנו בקרונות־בקר, דחסו אותנו כדגים מלוחים והובילו תחת משמר כבד ליעד בלתי־ידוע לנו. הקרונות היו בלי חלונות, ואי־אפשר היה להציץ החוצה ולהתמצא בכיוון.

28 באוקטובר

ליל הנסיעה היה קשה. אנו שוהים בעמידה כל הדרך. לפנות בוקר פתחו את הקרונות. אנו רואים את תחנת־הרכבת שליד אוסטרולנקה, ושוב תוקפת המחשבה הנוראה על מות ועל המשפחה שנותקנו ממנה. מה איתה ? צריחת רמקול מזרזת: "לצאת מהקרונות !" וכשיוצאים "מסבירים" לנו:

"אתם הולכים לרוסיה. זהו הכיוון. ומי שיעז לשוב — כדור בראש !"

הלכנו כילדים עזובים. לא ידענו לאן. התחלנו להתדיין. יהודים מחולקים בדעותיהם בדבר הכיוון ואיך יותר טוב ללכת. **יהושע לאופר, צבי גרינשפן**, אני ועוד מספר אנשי רוז'אן מחליטים ללכת בכיוון לעירנו. רצינו, קודם כל, לדעת מה עלה לאלה שנשארו בגובורובו. הנחנו כי הדרך מסוכנת וכי הגרמנים בשטח — ובכל זאת העזנו והלכנו.

חמישה קילומטרים לפני רוז'אן. בכפר, באחד הגנים, עמד כומר צעיר ושאל אותנו לאן אנו הולכים ומאין אנו באים. סיפרנו לו, כי מן השבי אנו חוזרים לחפש משפחות. הוא ענה, כי רוז'אן חרבה כליל, אנשים רבים נמצאים במאקוב, אך הוא אינו מייעץ ללכת לשם, כי הפאטרולים הגרמנים מסתובבים בכל מקום ויורים ללא אבחנה.

כאן שוב נחלקו הדעות בינינו, הרוז'אנאים. יהושע, צבי ואנוכי החלטנו לשוב וללכת

לרוסיה. האחרים המשיכו לרוז׳אן, וכולם, לדאבון לבנו, נהרגו אותו לילה.

הגענו לאוסטרולנקה. בעיר עוד היו יהודים. גם הם נצטוו ללכת ל״רוסים המלוכלכים״, אלא שנתנו להם מספר ימים להתכונן. במועד הנקוב יצטרכו לצאת ללומז׳ה. היהודים היו מדוכאים, אך בכל זאת התכוננו לברוח, להסתלק מהגיהינום. ליהושע היתה כאן קרובה, גולדה גרינוולד. היא קיבלה אותנו באחווה נדירה, הכינה אמבטיה לכל אחד ונתנה לנו לבנים נקיים. החלפנו כוח.

29 באוקטובר

צעדנו את הקילומטרים הספורים מאוסטרולנקו לגבול הרוסי החדש. בדרך פגשנו את מלך ליפשיץ ז״ל. הוא הזמין אותי ללכת לכפר סימובה. בכפר זה, הסביר לי, נמצאים כבר קרוביו. יהיה לנו יותר קל. בסימובה קיבלו אותנו קרוביו בחמימות משפחתית. אשתו של ליפשיץ, חנה, הוציאה צרור כסף וביקשה ממני שאקחהו:

״אם נזכה לחיות, תחזיר לי; ואם לא — למי הוא נחוץ?״

30 באוקטובר

המשכתי עם כולם לזאמברוב שבצד הרוסי. כאן פגשתי את פ. מרוז׳אן. הוא תמיד נראה כגוי, ועתה במיוחד. הוא סיפר לי, שיש לו תעודה של ארי וקיבל רשיון לעבור למאקוב. לכן קנה אופניים. הוא הזמין אותי להצטרף אליו. סירבתי. אמרתי לו במלוא הרצינות: ״עם אף כזה אכשיל גם אותך.״ ביקשתיו רק דבר אחד, שאם יפגוש את אשתי או את בני משפחתי, שימסור להם, כי אני חי, נמצא כאן ומחכה להם. וכדי שיאמינו לו ולא יחשבוהו למפריח שמועות, נתתי לו סימן: למיניה ישנם שני יהלומים תפורים בבגדי הילדים ושטרי שטרלינגים אנגליים, שהכינונו לשם הגירה לבריטניה.

כבישי זאמברוב היו סתומים. זרם בלתי־פוסק של נידחי ישראל נע בכיוון לרוסיה החדשה. ניצבתי מחוץ לעיר ועיני משייטות ומחפשות שריד מבני משפחתי. געגועי היו נוראים, והספקות נוראים מהם. ראיתי כרכרה על גלגלי־גומי מתקרבת והיא משכה את תשומת־לבי. הבחנתי כי יושבת בה אידה לברטוביץ. רצתי אליה וצעקתי: ״אני פסח!״ היא לא הרשתה לי להתקרב, כי היא מובילה את בנה חולה טיפוס. זה מסוכן ומשום כך נתנו לה הגרמנים כרכרה זו, כדי שתסתלק בכל המהירות. לפני שהתרחקה, אמרה לי:

״פסח, פגשתי את אשתך בדרך. היא הולכת הנה עם הפעוטות. אל תתרחק מכאן. יום יומיִם והיא תבוא.״

יומיִם חיכיתי בכביש. לא אכלתי, לא שתיתי ולא מצאתי לי מנוח. הדרך היתה מלאה בזרם עכור ומזוויע של אדם ובהמה. האנשים היו פרועים ובלויים. אמהות נשאו בזרועותיהן ילדים שקפאו והן רצו להביאם לקבר ישראל, וילדים חיים נשרכים אחריהן. ילדים נגררו בידי אמהות לֵאות ומיוגעות. מראה הילדים קרע את לבי. עינים כבויות כשלהם, מבטים מיואשים כאלה, לא ראיתי מימי. זקנים כפופי גוו, תשושים וכושלים, שלחו מבטי גסיסה לכל עבר וביקשו משהו. והזרם נמשך, זרם אדירים, כאילו סכר נפרץ איפה־שהוא ושוטף את הכול. רבונו־של־עולם, איך אמצא כאן את יקירי שלי, את מה שנשאר לי בחיים?

החורף עמוק. קרוב לחנוכה. השלוליות קופאות ומפשירות לסירוגין. קר לי עד מוות. ומה איתם? איך הם עומדים בקור הזה? פעוטותי הקטנים! כל בני משפחתי!

אני קרוע ובלוי. בפוגרום הפולני בטאננברג חתכתי את נעלי. עתה הן קשורות לרגלי ברצועות וסמרטוטים. כובעי מרופט וכולו קרעים. בגדיי — ציציות. ואני פרוע שיער ובלתי־מגולח כמו פושע נמלט. איך הם יבחינו בי? ואיך הם נראים? אולי גם הם נראים כך? איך אני אכיר אותם?

וזרם האדם נמשך דחוס וצפוף. עגלה אחת בין רבבות העגלות משכה את עיני בשל פרט אחד: לסוטת־פרווה מוכרת. היא נמצאה בעגלה מלאה ילדים. העגלה התקרבה — לא טעיתי, זו היתה הלסוטה הישנה של אשתי. היא לא הבחינה בי. במרחק של מספר מטרים הבחינה בה דודתה וקפצה עליה בחיבוקים ונשיקות והתייפחויות. היא הסתירה אותה וחצצה בינה לביני.

ניגשתי בלאט אל העגלה ולחשתי:

"זה אני. זה אני, פסח שלכם. ברוך השם!"

מינה לא שמעה את לחישותי. שבויה היתה בזרועות דודתה. אבל משה־לי נפחד וצעק:

"אמא, הנה המשוגע שאמרתי לך. הנה הוא התקרב אלינו. אני מפחד!"

והתייפח.

אז היא נפנתה אלי, כמי שוודאי לה כי זה בעלה, והרגיעה את הילד.

ראיתי כי יקשה עלינו להישאר בזאמברוב. העיירה קטנה מדי ומלאת פליטים, והשלטונות דורשים לפנותה ולהמשיך הלאה. לא אמרו לאן. תמשיכו! הייתי מוכן להמשיך, אך לא היה לנו כסף ולא שווה כסף. ובלי אלה אין לזוז בתנאים ההם אלא ברגל, וזה גם מסוכן וגם לא לפי כוחותינו. היינו אומללים מאוד. יומיום הייתי יוצא לרחוב בתקווה למצוא משהו. אולי יקרה איזה נס ונוכל להחלץ מכאן. נסים התרחשו אז. אמנם לא לפי גודל הפורענות, אך משהו מפתיע היה קורה מדי פעם.

יום אחד שמענו מישהו קורא בשם אשתי. ידענו כי זה רוז׳אנאי. אחר לא יקרא לה מינד׳לה. היה זה בחור מרוז׳אן, מאיר רוזנברג, אחיה של אסתר (הדסה) רוזנברג. ברוז׳אן לא הכרתיו. כאן היה מזוין ברובה והרגיש עצמו יציב יותר מאחרים. כשראה אותנו בלבושנו ובמבוכתנו, ידע כי אנו זקוקים לסעד. הוא שאל, אם אנו זקוקים לעזרה. הוא מוכן לעזור לנו. והוא ענה: "ביכולתי לתת לכם עגלה. תוכלו להגיע לרכבת, ומשם תמשיכו איכשהו. וכך הגענו לרכבת, קילומטרים אחדים מן העיר.

ברוב תלאות נדחקנו לתוך קרון. ההידחקות הזאת, הלהט לנסוע שדבק בכולם, חוסר ההתחשבות בזולת — וזה היה אז מובן בהחלט — הכפילו את סבל האנשים והפכו את המצב לגיהינום. איתנו ברכבת נדחקה אמה של לאה קורלנדר, חמותו של המשורר אברהם ברוידס, ועוד מספר רוז׳אנאים, שאינם זכורים לי עוד, לצערי.

בשבת בבוקר בשעה שמונה הגענו לביאליסטוק. בחוץ היה גשם ושלג וקור — רטיבות מתישה וחודרת לעצמות. מה לעשות? לאן ללכת? היכן להניח את הראש? ירדתי מן הקרון, אמרתי למשפחתי לחכות בתחנה והלכתי.

בדרך נזכרתי, באורח פלא, כי היה לי חבר ביאליסטוקאי, שעבד במרכז "החלוץ המזרחי", ואף בכתובתו נזכרתי. בעצם, רק את שם הרחוב זכרתי, והלכתי לחפשו. בדרך עברתי על־פני בתי־כנסת ובתי־מדרש, ואף על־פני בית־המרחץ. בכולם נדחקו פליטים. ראיתים, את האומללים, שכובים וישובים ופולים את כיניהם. שמעתי את יללות הילדים הרעבים, המיוגעים והמיוסרים מחוסר שינה ואוכל ומחוסר מנוחה ימים על ימים וגם מעצבנות הוריהם.

המראה היה מזעזע. עמדתי תחת כיפת השמים ואמרתי בלבי: "בפינת מתבן עזוב אשכן את משפחתי, ולא אתן להם להתענות בתופת כזאת."

הלכתי מבית לבית ברחוב קילינסקי, בו היה אמור חברי להתגורר. איש לא ידע. עד שהגעתי למספר 21, שם הראו לי את בית מכירי. משפתחתי את הדלת, ראיתי מולי גובלין, שאשתי רקמה לו מתנה ליום כלולותיו. חברי לא היה בבית, אך כשהזכרתי להוריו את מעשה הגובלין ואמרתי "לקופל שפיטלני רצינו לתת מתנה לא־רגילה, ואשתי בחרה גובלין זה", הם מייד קיבלוני בחמימות. קופל אמנם נשאר לגור בוורשה, אך הם יקבלו אותי כאילו היה כאן. הלכתי עם בנות שפיטלני לרכבת להביא את משפחתי ועברנו לגור בביתם.

לא אוכל לשכוח את קבלת־הפנים שערכו לנו. הכינו אמבטיות חמות לילדים ולנו, הקצו לנו פינה חמה כמו לבני משפחה. כל אלה מסימני האחווה היהודית. קשה לשכוח זאת.

למחרת אמר לי אבי המשפחה, מבלי שרמזתי לו במשהו:

"פסח, לבטח אין לך כסף. לך עם בני אל חנות־הבדים שבקרבתנו. הם יתנו לך סחורה בהקפה. תתחיל לסחור ולהרוויח לפי הטף."

וכך הווה. הסוחר סמך על ערבות השפיטלנים והתחלתי לסחור. פגשתי אז את חצקל גלצ׳ינסקי ואת צלקה ברוידה. הם ידעו את אשר קרה לי, נס מנסי התקופה. כך סברו גם הם.

שפיטלני הזקן היה מורה ב"תחכמוני", וכשנסגר בית־הספר, הפך את ביתו המרווח למטבח ובית־אוכל. הייתי משכים עם ר׳ נוח ועוזר לו להביא את הלחם מן המאפייה. הרגשתי שאני גומל לו במשהו על הטובה שעשה עמדי.

כך זה נמשך עד שאשת ר׳ נוח החליטה לסכן את עצמה, ללכת לחפש את קופל בנה ולהביאו אליהם. ידעתי כי עלי לפנות את החדר בשביל קופל. עברנו לצריפי הקיטנה הידועים בפרוור ביאליסטוק בשם איגנאטקי, מרחק שבעה קילומטר מן העיר. בקיטנה זו נבחרתי כחבר ועד וממונה על חלוקת לחם ומזון במטבח הפליטים. בדרכי מאיגנאטקי לביאליסטוק עברתי בדזשעדזשיניץ, שם הייתי פוגש את רוב הרוז׳אנאים, פליטים כמוני.

בדרכי מאיגנטקי לביאליסטוק ראיתי מודעות מטעם האֶן־קאַ־וֶו־דֶה ובהן הודעה לפליטים שעליהם להתיצב תוך 3 ימים להרשם ולהחליט על כיוון נסיעתם, היות והממשל החליט להרחיק את כל הזרים מביאליסטוק והסביבה, מטעמים הומניטריים ומתוך רוחב לב רשאי כל פליט להחליט: לקבל אזרחות סובייטית, להתיישב בעיירות ובכפרים הרחק מהגבול, או לחזור לפולין הכבושה בידי הגרמנים או לארץ אחרת.

כרגיל אצל היהודים התחילו לתת פירושים משלהם על כוונות הרוסים כל אחד לפי הבנתו. לי בכל אופן היה ברור חד־משמעית לדחות את ההצעות ולבקש לפי אמנת ג׳נבה זכות אזיל (מיקלט) כפליט נרדף מטעמי גזע ודת עד גמר המלחמה.

בחזרה לאיגנאטקי עברתי את דזשעדזשיניץ. מצאתי שם את אנשי רוז׳אן נבוכים ואובדי עצות ואצל חלק מהם היו סימנים של התמוטטות עצבים. דיברתי על לבם לא לקבל אזרחות. הסברתי להם את הידוע לי על המשטר הסובייטי, שאם קשה להיכנס לתוך רוסיה, פי אלף יותר קשה יהיה לצאת. ובמיוחד פניתי לאלה שיש להם קרובים בארץ־ישראל לא לעשות משגה. דיברתי על לבו של פישל גוגול, ביודעי שיש לו ילדים בארץ־ישראל, ולצערי הרב לא קיבלו דעתי וסופם ידוע.

בינתים אזלה פרנסת הבדים. החילותי למכור בשר, בצל ושאר־ירקות, ובלבד לפרנס את משפחתי. אחרי ששה חודשים ב"מעברת" ביאליסטוק החלו לרוקן את העיר מיהודים. היו יהודים שנשלחו מרצונם לגרמנים. אותנו שלחו לסיביר.

בצלאל ברוידה

מהזוועות והנסים שבתקופת השואה

השואה כבר קרובה — ואיש בסביבתי אינו מאמין כי תפרוץ מלחמה. הפולנים תלו תקוות בנאציזם. הם ציפו להשפעתו "הרוחנית" בארצם, חיקו את מעשיו שבגרמניה והחלו ליישם אותו ליחסיהם עם היהודים שלהם. אז גברה תנועת ה־Swój do Swego (סיסמת הבויקוט נגד היהודים). פולנים דרשו מפולנים להחרים יהודים. הם עשו זאת בגלוי, ללא כל מסווה ואמתלה. האינטליגנציה פרעה פרעות קטנות ביהודים בודדים בסביבתנו. זו היתה למעשה דאגתנו, לא יותר מזה. וקיווינו שגם זה יחלוף.

אני חזיתי זאת מבשרי, אולי יותר מאחרים. הייתי סַפק גדול של הצבא הפולני ומסתובב במחנותיהם כאיש רצוי ומקובל עליהם. אך כשבועיים לפני המלחמה ניתנה פקודה, שלא לתת לי דריסת־רגל במחנות. תעודת־המעבר נלקחה ממני ונאמר לי, כי עלי לשבת בביתי, במחסנים שלי, וכאשר יצטרכו לי, יבואו אלי. מאז הם לא פסקו אמנם לקנות אצלי ולא הקטינו את הזמנותיהם, אולם את הכול עשו באמצעות הדואר; גם את הכסף העבירו לי בדואר.

השנאה הפולנית ליהודים בערה תמיד, אך עם עליית הנאציזם היא התלקחה ללא בושה. אבי היה פעיל בחיים הציבוריים והיה מיודד עם הכומר העירוני פלצ'נסקי. אך אותו זמן החל הכומר להטיף מעל בימת טומאתו לאיבת יהודים פעילה ולפרעות. היה זה אות מבשר לתקופה הקשה המתרגשת לבוא עלינו. הפעם לא ראינו אמצעי לריסון האנטישמיות. כל השיטות שלנו התיישנו, ואילו שיטות האיבה של הפולנים השתכללו. כך הרדימו הנאצים את העם הפולני בהיפנוזה של האנטישמיות, כדי שינצחום אחר־כך בקלות ובמפתיע. ואף אנו בתוכם הורדמנו. חשבנו, כי בהיות הפולנים מחקים טובים ותלמידים נאמנים לנאצים, פולניה תינצל מכיבוש ואנו נינצל מזוועות הנאצים, אך שמעם ושמע מעלליהם הגיע גם אלינו.

אלי הוסיפו להגיע קרונות כבימים רגילים. הלב ניבא קשיים וצרות, אך משואה לא חששנו. שבוע לפני פרוץ המלחמה באו אלי קציני צבא וקנו סחורות ברזל וברזל וכלים בשפע בלתי־רגיל. הם לא בדקו בכמויות ולא הקפידו בטיב ושילמו במזומנים — והחפזון שלהם אותת על בהלה במחנם.

ביום ו', האחד בספטמבר 1939, הודיעו ברדיו, כי פרצה מלחמה בין גרמניה לבין פולין. הקצינים הגיעו מבוהלים והריקו את מחסני. הם נטלו מכל הבא ליד, שכן האמינו בברזל המגן. אז ידעתי, כי המפולת קרובה ויש להחיש מפלט לנפש. החוש אמר לי, כי יש להזדרז ולנוס.

בשבת בבוקר הושבתי את אשתי וילדיי בעגלה ושלחתים לגובורובו אל אחי. אני נשארתי בעיר, שהיתה מתרוקנת והולכת מיהודיה. חיים־שלמה השוחט נשאר גם הוא ודאגה אחת בלבו: מה יהיה על התפילה, כשעוד מעט לא יהיה מניין?! הוא ביקשני שאסייע בידו לארגן חבורה של עשרה יהודים, אשר יישארו בכל התנאים ברוז'אן ויתפללו בציבור. לא הסכמתי. הרגשתי, כי מעשה זה כמוהו כסיכון נפשות מישראל. אמרתי לו: "יינצל כל אחד ואל נעכב בעדו!"

ביום א', השלושה בספטמבר, נשמעו ממרחקים רעמי פצצות ומטחי יריות. ישבתי במרתפי

ויהודים נדחקו לבוא לתוכו להינצל. אחי ברקו בא אלי מגובורובו וביקש, שאסע גם אני אליו. החלטתי לחכות. הלב דאב על הרכוש הגדול, בו השקעתי ממיטב שנותי. ידעתי, כי מייד לאחר שאעזוב את המקום, הרכוש יופקר, והפולנים, השוחרים לטרף קל כל חייהם, יעוטו עליו בלא דיחוי. חשבתי: אחכה, אולי תימצא דרך גם להצלת הרכוש.

ביום ב׳ ישבנו שנינו, ברקו ואני, וראינו מבעד לחלון אנשים זרים ומשוני תלבושת מסתובבים בעיר. לימים הבינונו, כי היתה זו סיירת גרמנית, שבאה לעיר המופקרת. אז לא ידענו זאת. הם רק עוררו את תמהוננו.

ביום ג׳ עמד משה־יידל גלצ׳ינסקי בחצרו והתבונן באוירון, שהיה חג במרומים. הגרמנים הנמיכו טיסתם והרגוהו ביריות מקלעם. הוא נשאר מוטל הרוג בחצרו. היה זה הקרבן הנאצי הראשון מיהודי רוז׳אן, שהמחיש לנו את זוועת העתיד המתקרבת.

עמדתי בחנות וחיבלתי תחבולות, כיצד להציל משהו מהרכוש, איך לצרור משהו לצורכי הנדודים, אשר מי־יודע מתי ייפסקו. שמעתי התפוצצות פגז בסמוך. הפקרתי הכול והתחלתי לרוץ. רצתי אל מחוץ לעיר. כשעליתי על הגשר, נסע שמעון־הירש העגלון לקראתי. אשתי שלחה אותו לרוז׳אן לקחת אותי אליה, להיות עם כל המשפחה בגובורובו. ואני הייתי מוכן ללכת ברגל. ברור שישבתי בעגלה ונסעתי. אין סומכים על הנס, אך לעתים קורים נסים.

הייתי בגובורובו מספר ימים. בשבת בבוקר קמה בהלה ברחוב. מן החלון ראיתי יהודים מתרכזים ברחבה. מסתבר כי היתה פקודה כזאת. הנאצים ציוו על כל היהודים לצאת לרחוב, ומי שיישאר בבית — יירה במקום הימצאו. ואני לא ידעתי. חיככתי בדעתי מה לעשות. בני המשפחה היו עדיין במיטות. והנה נפרצה הדלת ושני גרמנים ניצבו על הסף, משני צדי הפתח, ורוביהם מכוונים אלינו. כמו לפי פקודה סמויה פתחו שניהם את בריחי רוביהם, דרכו וירו. לא התהוותה ירייה. הם ניסו שנית, אך הרובים לא ירו. ושוב — ואין ירייה. הם התבלבלו, קיללו ונכנסו הביתה לבדוק את רוביהם. אנחנו ניצלנו את מבוכתם ופרצנו החוצה.

בדרך לריכוז עברנו ליד גופות חללים טריים, שרק עתה נורו ודם זירזף מגופיהם החמים עדיין.

פה נודע לנו, כי יהודים רבים עומדים עוד מאמש. רחבת הריכוז היתה ליד ביתו של **יואל (יולקה) האופה**, מול מאפייתו. הוא לא יכול היה לראות בסבלם של האנשים העומדים עשרות שעות בחוץ, רעבים וצמאים ועייפים, והוא התגנב אל מאפייתו, הוציא את שקי הלחם, שהיו מוכנים אצלו, ורץ אל הנאספים לחלק ביניהם. הגרמנים רצו למנוע את האכלתם והרביצו בו בקתות רוביהם. הם פצעוהו קשה, אבל הוא רץ ועבר ביניהם, כשהוא שותת דם ועָלֵף, והביא את הלחם לאחיו. במסירות נפש עמד וחילק את הכיכרות למשפחות, וכך עד טיפת כוחו האחרונה. מי אמר שלא היתה גבורה יהודית? והיתה זו גבורה לשם הצלת יהודים!

מרחוק, ממקום עמידתנו, ראינו יהודים ירויים ויהודים פצועים. היו כאלה בין הפצועים, שפרצו ויצאו והגיעו אלינו. אחד מהם — בטנו היתה מרוטשת מצרור של מקלע וקרביו משתלשלים החוצה.

אני עמדתי וילדתי הקטנה בזרועותי. לא הרגשתי שהיא עירומה. הוצאתיה מן המיטה, הפשטתי כותונתה כדי להלבישה — ולא הספקתי. יצאה שכנתי צירל **(איטקה גולדה׳ס) יאזשומבק** והביאה לי וילון, שתלשה מחלון, כדי לעטוף את פעוטתי; ״בגד״ אחר לא נמצא לה. גם במעשה זה שלה היה הרבה מסירות־נפש.

עמדנו כך שעות ארוכות: דוממים, לפי פקודה, מניעים איברים, לפי פקודה. פתאום ראינו, כי בתי העיר מסביב לבית-המדרש עולים באש, והאש פושטת ומשתוללת. אז ניתנה הפקודה: "אל בית-המדרש!" ידענו, כי בכוונתם לשורפנו חיים, יחד ובבת-אחת. יהודים בבית-המדרש התמוטטו למראה המוות האכזרי, הוודאי. נשים יללו וגברים התייפחו, התעטפו בטליתותיהם, עמדו כבושי פנים ואומרים תפילת הווידוי, וכתפיהם מרטיטים בבכי אין-אונים. חרב חדה מונחת על הצוואר, וקשה שלא להתייאש מתקווה.

והנה הגיע קצין גרמני, מן הגבוהים כנראה, אם לשפוט לפי מכוניתו. הלהבות כבר הגיעו אז עד לחצר בית-המדרש, ולשונותיהן, שליכחו עשבים ושיחים ליד הגדר, שלחו כבר חוֹמן לתוך בית-המדרש המלא עד אפס נשימה. הקצין יצא מריכבו ושאל את הממונה על "המיבצע", מה בכוונתו לעשות ביהודים המכונסים כאן. הלז לא התבייש ואמר לו, כי בדעתו לשרוף את "הארורים" האלה. הקצין הגבוה לא התרגז ולא התפעל ממעשה זה, אלא חשב רגע והפליט (כך סיפרו יהודים, שעמדו קרוב לחלון):

"אל תעשו זאת. מוקדם מדי. ויותר מדי אנשים."

הגרמנים פתחו את הדלתות והוציאונו לשדה ברגע האחרון, כשבית-המדרש היה כבר אחוז להבות. יצאנו ניחרים מהחום וגופינו יבשים ומיובשים מנוזלים, אך מסביב לא היתה טיפת מים לרווֹת מעט צמאוננו האיום. בצדי השדה ראינו מספר שלוליות מרופשות. התחלנו לזקק את מעט המים שבהן ולחלקם לילדים. על המבוגרים נגזר לסבול, והם עמדו בנסיון.

בשדה החזיקו אותנו שלוש יממות ללא אוכל וללא כסות לילה. בבוקר היממה הרביעית פקדו עלינו להתפזר. אני ברחתי לכפר ווֹנסֶבוֹ. גם שם כבר היו הגרמנים. בחצר של אחד האיכרים רצינו לנוח ואשתי התיישבה על הסף להיניק את ילדנו הקט. אך גרמני שנזדמן לשם ציווה עליה לרוץ. היא רצתה לקחת גם את התינוק, אבל הוא איים עליה בירייה, אם לא תמלא את פקודתו. משנסתלק לו הנאצי, עמדנו וחיכינו מעט ואז היא שבה ולקחה את התינוק העזוב.

שבנו לגובורובו. בכניסה לעיר נתלווה אלינו בחור צעיר, יהודי, וביקש שנצרפהו למשפחה. הוא לקח את התינוק על זרועותיו, מעשה בן בכור, והלכנו. מן הצד הופיעו גרמנים ורמזו לנו לגשת אליהם. הבחור רצה ללכת. אמרתי בלבי: אל ימיתו מישהו שלא ממשפחתי, אינני רוצה להינצל על-ידי הפקרת חיי מישהו. אמרתי אגש אני, אך הגרמני רמז מרחוק על הבחור ופקד: "לא אתה! הוא שיגש!"

הבחור השאיר לנו את התינוק וניגש אליהם. הוא הלך איתם כמצווה, ואין יודע מה קרה לו. בגובורובו לא ראינו אותו עוד.

בדרך מווֹנסבוֹ לגובורובו מצאתי גופת אדם, קבורה תחת שיכבת-עפר דקה. מגפיו ביצבצו מתחת למעטה האדמה. ניגשתי לראות את פניו. היה זה חיים-שלמה, השוחט שלנו, בעל "השחרית" הערב. גרונו היה חתוך. בעיר נודע לנו, כי בעת היותו בווֹנסבוֹ בא לשם יהודי מבגטלי הסמוכה וביקש ממנו, שיבוא לשחוט להם עגל. הוא היסס, אך אשתו המריצה אותו ללכת. הן בגלל השכר, שכה דרוש היה להם עתה, והן בשל המצווה שבדבר, הוא הלך והגרמנים פגשוהו בדרך ושחטו אותו.

גובורובו היתה שוממה ורובה תלי חורבות אחרי התבערה. חזרתי לרוז'אן. ליד רוז'אן נמלכתי והחלטתי לא לעבור דרך הגשר מחשש הגרמנים. שכרתי גוי מוכר לי, את רפלובסקי הידוע, והוא העביר אותנו בסירה לרוחב הנהר. כשהיינו באמצע הנהר, הבחין בנו גרמני אחד וזרק עלינו רימון-יד. אני ראיתי את תנועת ידו בזורקו את הרימון, אך בורותי בענייני

נשק הביאתני לחשוב, כי באבן הוא בא עלינו. התחייכתי שלא מרצוני. אך משהתפוצץ הרימון קרוב לכלי־השיט שלנו, הבינותי באיזו סכנה היינו.

את רוז׳אן מצאנו שרופה עד היסוד. פה ושם עמדו מספר בתים עלובים, רמזים לרחובות שהיו. אני השתכנתי בביתו של שייע־דויד שצ׳צ׳ין הסנדלר, סמוך לכנסייה שלהם.

בִּתי היתה יוצאת יום־יום אל התלים של מחסני השרוף והיתה מוכרת לגויים מסמרים, בריחים, צירים וכיוצא־בזה ומקבלת תמורתם ביצים, חמאה, קמח וירקות. התפרנסנו די שבענו.

אך גם זה נקטע. גרמני שהבחין בדבר איים עליה ברצח, אם תשוב למקום, והיא לא שבה עוד שמה.

ברוז׳אן מצאתי רק שני יהודים, את הלל ז׳פקה (הנפח) ואת זליג ז׳פקה (העגלן). הגרמנים הוציאו אותם למחרת בואנו אל בית־הקברות הנוצרי, אמרו להם לחפור בורות הגנה לצבא, כביכול, ומשכילו את החפירה, ירו בהם וקברום בבורות עצמם. אחר־כך נתגלו עוד יהודים, כעשרים במספר. לויפר ביקש שניקחנו עם משפחתו אלינו, גרנו יחד באותו בית קטן.

איכרים ממכרַי הרשו לנו לפשוט בשדותיהם הריקים וללקט תפוחי־אדמה משיירי אסיפם. יצאתי עם לויפר ואספנו שקים עם תפודים, ושוב היה מה לאכול. בערב יום־הכיפורים באו גויים פולנים, ממכרַי הטובים ביותר, הביאו עמהם גרמני והסגירונו אליו. הגרמני הוציא אותנו לעבודה ב״פוֹרטים״ (מצודות), שם התגלגלו פקעות של חוטי־נחושת מקווי הטלפון ועלינו הוטל לזרוק אותם לבורות. היו אתי עוד כעשרים יהודים, תשושים ובלתי־כשירים לעבודה.

הגרמני הרביץ לנו מכות רצח והאיץ בנו בעבודה. אני, שידי אמוּנות היו במשיכת חוטים, ידעתי כי אוכל בעצמי לעשות את מחצית המכסה שהוטלה עלינו. באתי אפוא אליו וביקשתיו לא להכות יותר ואני אעזור לאחרים ונשלים את העבודה כולה.

עד עשר בלילה סיימנו את העבודה והוא אמר לנו להסתלק וללכת העירה. כידוע, אסור היה ליהודי להיראות ברחוב אחרי שעה חמש אחר־הצהרים. הזכרנו לו זאת ואת סכנת המוות שבדבר, והוא הסכים ללווֹתנו. משהגענו לשוק, היתה כבר שעת חצות. פה נעצר ואמר לנו לרוץ מסביב לשוק — כך רצה לשעשע את עצמו. תוך כדי ההקפות שלנו הוא ירה יריות מספר באויר כדי להפחידנו. משנתעייפנו דיינו, הוא שיחרר אותנו באומרו:

״אתם חוזרים מחר בבוקר השכם אלי לעבודה. אם יחסר אחד, אהרוג את כולכם ברובה זה שבידי!״

למחרת לא היה מסוגל ברקו שלי לצאת לעבודה, כה נחלש ממכות יום אתמול. פשוט, לא יכול להניע ידים, שלא לדבר על קימה והליכה. למזלנו נמצא לנו כאן יהודי, שלא עבד אתנו אתמול והסכים תמורת תשלום ללכת אתנו. שילמתי לו והוא בא במקום ברקו אחי.

אותו יום עבדנו עד שתים־עשרה בצהרים. נשלחנו הביתה לאכול ולחזור שבעים לעבודה. בעיר מצאנו את פילרסקי המומר מלודז׳, שהשים עצמו ראש־העיר, והוא גער בנו על שאנו מעיזים להימצא ברוז׳אן, על אדמת הרייך הטהורה. (רוז׳אן, כידוע, היתה מיועדת להיספח לגרמניה לכשינצחו הנאצים, ולפיכך היא כבר נחשבה בעיניו כעיר הרייך השלישי.) פילרסקי איים עלינו ברצח ונאלצנו לעזוב את עירנו החריבה.

הגענו בריצה לגובורובו בסופו של יום־הכיפורים, אחרי יום של צום. הסתדרנו בחצר של הטוחן היהודי, שם דר גם הרב של גובורובו. הוא הביא פרוסת לחם ומעט חלב לאשתי, אך

היא סירבה לטעום בלעדי, שכן גם אני תשוש מהצום. הרב נתן גם לי לסעוד את נפשי.

מגובורובו נאלצנו לרוץ הלאה. ברחנו לאוסטרולנקה. שם שכרנו עגלה כדי לעבור לקולנה. בדרך עמד הסוס מלכת ולא עזרו שידולי העגלון והמכות. אז דרש העגלון מאשתי שתרד. הוא אמר:

"כל עוד תשב האשה הזאת בעגלה, הסוס לא יזוז."

היה תמוה מאוד מה היה לו נגד אשתי, אך לא היתה ברירה. תחנוני לא הועילו וירדנו גם אנו. לצערי, כל אלה שהגיעו לקולנה נתקלו שם בגרמנים ונרצחו כולם.

ניסינו להמשיך ברגל והטף לרגלינו ובזרועותינו. הגענו לכפר ווצ'חוביזנה, שם היו הרוסים, והם שילחו אותנו לעומק רוסיה כחשודים וכאלמנט בלתי־אמין. וכך נשארנו בחיים.

כשאני מביט אחורה, אני רואה דרך ארוכה שכולה מקרים. הם יכלו להסתיים אחרת ואז ודאי היו מוגדרים כאסונות. אני רואה רבים מהם כשרשרת של נסים. המוות הילך בעולמנו על כל צעד ושעל, ואיכשהו נשארו יהודים לחיות בדרך נס. וכשם שנסים אלה עצמם נפלאו ממני, כך נפלאת ממני איך ולמה קרה הנס לאחד ולא לשני. וחבל, כה חבל, שרק מעטים זכו ליהנות מן הנסים.

מינה מלינק־מגנושבר / פתח־תקוה

תלאות ואימים בראשית המלחמה

בבית־הכנסת מוקפי להבות אש

שמונה בספטמבר 1939. אותו יום ששי בגובורובו, כאשר נלקחו הגברים ל"כיוון הידוע", כפי שאמרו כולם, חזרנו מהשוק לבתים וירדנו כולנו למרתפים. בלילה ניתכו יריות בצרורות קצובים, לפי אות. אחר־כך פסקו היריות. והן פסקו לפי תוכנית. ואז נצטרחו הרמקולים, והצריחות הקפיאו את הדם: "לא לצאת! אף איש אינו יוצא! מי שייראה בחוץ, ייהרג במקום!"

למחרת, שבת בבוקר, נשמעה ברמקולים הפקודה: "לצאת ולבית־הכנסת!" ניתן מועד להגיע לבית־הכנסת וכולנו יצאנו דחופים ובהולים. ברחבה שלפני בית־התפילה עמדו התליינים ודרשו, שנזרוק לתוך שמיכות פרושות את כל עדיינו, את הכסף ודברי ערך. "ובמרץ! מהר! לזרוק ולהיכנס לתוך בית־הכנסת!!"

היססתי, אך ראיתי כי הם מתעללים בכל מי שמתמהמה, רוצחים, ואף מקצצים אצבעות בפגיונות שבידיהם. רצתי וזרקתי את הטבעות. יותר לא היה עמי דבר. ליד שערי בית־התפילה ישב יהודי זקן מופלג, עם שקים מלאים חלות, ותחב לידי כל אחד חלה. לא הספקתי לקחת צידה גם לי, כי ידי היו עסוקות בהסרת הטבעות. לא רציתי שיקצצו לי אצבעות. הייתי בין המאחרות בשל מקרה שקרה לי, מקרה גורלי.

לפני בית־הכנסת תפס נאצי אחד את משה׳לי שלי, ערך לו חיפוש בכיסיו ומצא את ניירות המלך האנגלי, אשר פסח בעלי שם בכיסיו למשמרת. הנאצי כל־כך התרתח, עד שקרע את הניירות לגזרים קטנים ביותר ופיזר אותם לכל רוח. ולמשה׳לי הוא נטפל וצעק: ״דו פארפלוכטער הור־בלישה! (הור־בלישה, שר־המלחמה אז בממשלת בריטניה, היה יהודי.) הענדע האָך!״

הילד נבהל מעצם הצעקות, שהרי לא הבין את המלים. הוא נצמד אלי, בידיו הקטנות לפת את רגלי והתייפח: ״מאמעלע, לאז מיך ניט שיסן!״ (אמא׳לי, אל תתני שיירו בי!)

התחלתי לבכות, להתחנן, בפני הגרמני, שלא ירצח את גוזלי היקר. משלא נשמע לי, הצעתי לו שיהרוג קודם אותי ואת תינוקי, ואחר־כך אותו. לזה הוא ענה: ״יא, דאס מאך איך גערנע!״ (כן, זאת אעשה בחפץ־לב.) ״אבל קודם ארצח את הכלבלב הקטן ואחר־כך את שניכם.״

הוא שלף את אקדחו ודרש שאפריד את משה׳לי ממני. אותה שנייה הבחנתי בטבעת הנישואים שעל אצבעו ואמרתי: ״עכשיו הנך רוצח את ילדי. אחר־כך יבוא מישהו אחר וירצח את בנך!״

זה פעל. ידו צנחה, ראשו נרכן והוא שאלני במבוכה: ״מנין את יודעת, כי יש לי בן, כי אני נשוי בכלל?״

הסברתי לו והוא פרץ באנחה: ״מיין ארמער האנס! יא, מיין ארמער האנס!״ (האנס שלי המסכן!) ובצעקה היסטרית הוסיף: ״לכי, ממילא ירצחו את כולכם!״

בשעה המדויקת נסגרו השערים, ויריות שהומטרו מבחוץ בישרו רצח של אלה, אשר לא הספיקו להיכנס פנימה. בתוך בית־הכנסת הצטופפו אלפי יהודים, זקנים ונשים ותינוקות. היו אלה אנשים ממישניץ, דלוגושודלו, אוסטרולנקה ומעיירות אחרות. בית זה, שנועד לשלוש עד ארבע מאות איש, נדחסו בו עתה אלפים אומללים.

בדרך לבית־הכנסת ירו הגרמנים בתינוקות, שנישאו בזרועות אמותיהם. נכנסו האמהות והניחו את פעוטותיהם הירויים על הארץ משמאל לכניסה. אחת הניחה וכולן הניחו אחריה. כעשרים תינוקות רצוחים שכבו על הארץ ואמהות עמדו רכונות עליהם, פכרו ידים, מרטו שערות ראשיהן, שרטו פנים ויללו. שורת העוללים מפולחי הכדורים ומראה אמהותיהם הזועקות זיעזעו כל־כך, עד שכל אלה, שהיו הלומי אדישות והלכו כצאן לטבח, נזעקו בבת־אחת, כמו לפי אות מותנה, ופרצו בזעקות בוקעות שמים. רבים נתקפו היסטריה. הצחוק הזה הבוהה, שפרץ מייד בסמוך לזעקה, שיבש את כל ההרגשות. אני זוכרת רק, שראשי נעשה סחרחר עלי, את התינוק לחצתי אלי עד כדי כאב, מה שקרה סביבי לא נגע בי, לא הגבתי, רק נצמדתי אינסטינקטיבית אל החלון שמעל לאפי, כדי לתת לתינוק קצת אויר.

בינתים גבר המחנק בבית הדחוס ונהפך ללהט איום. הצצתי בחלון הפתוח קמעה וראיתי תמרות עשן מתאבכים ומתקרבים... לעשן היה צבע אפור ורדרד. זה, כנראה, הוציא אותי מן ההלם. אמרתי לאבי: ״נדמה לי שכאן לא היה גן בכלל. איך זה הופיעו פה עצים?״ אבי הציץ בבתו האבודה (לימים סיפר לי, כי באותו שבריר של רגע היה בטוח, כי דעתי נטרפה עלי) ולא ענה דבר. אך צעקה נתמלטה מפיו:

״יידן, מיר ברענען! טוט זיך אויס, וועלן מיר לייכטער פארברענט ווערן!״ (יהודים אנו בוערים! התפשטו כדי שנישרף ביתר קלות!)

עוד מישהו ״נפל״ על אותו מוצא וצעקות ״התפשטו!״ נשמעו מפינות שונות. מחזה אימים זה — גם שדים לא היו עומדים בו. בתוך הדחק האיום הונעו מרפקים, הורמו ידים, נשלפו

כותנות, הושלכו בגדים, ותוך רגעים ספורים עמדה דיסת אדם עירומה לגמרי וחיכו לאש המזומנת, הוודאית, אשר מנוס ממנה אין.

עוד רגע — היינו בטוחים — והאש, אשר אחזה בעיר ושרפה אותה, תאחז גם בנו. לשונות ארגמן כבר ניבטו בחלונות. בתחילה, משנסגר עלינו הבית, עמדו השטורמיסטים הנאצים, בבגדי ההסוואה שלהם המנומרים, כשבידיהם אקדחים שלופים, עמדו ליד החלונות הפתוחים בכוונת אכזר ובישרו לנו בהנאה מיוחדת, כי העיר בוערת, ושאלו: "איסט עס ווארעם?" (האם חם?) עתה לא נראו עוד. הם התרחקו מעט.

ליד חלוני התנשבה רוח קלילה. עמדתי וגוזלי בזרועותי. לידי, אחוז ברגלי, עמד משה'לי, בן הארבע־וחצי, ואבא עם בן־אחי בידיו. את אמא לא ראיתי. היא עמדה ליד אם־אמה, סבתא בת המאה־ושלוש. ראיתיה אחר־כך. סבתה לא התפשטה. היא פרצה בצעקה:

"אם זכיתי להישרף עתה בגלל יהדותי, בגילי זה, רוצה אני להישרף כשאני עטופה בגוילי ספר תורתנו הקדושה!"

היא עלתה בצעדים אמיצים אל במת ארון־הקודש, וגברים שנהרו אחריה וצצו לידה מילאו את פקודתה. הם הוציאו ספר־תורה וגוללוהו עליה. שבויה ביריעות הספר ומעוטפת ללא ניע הם הורידו אותה והשכיבוה על הרצפה, למטה, שכן החום למעלה היה כבד מנשוא.

אותו רגע שמעתי בחלוננו הפתוח טרטור מכונית. הצצתי וראיתי קצין גרמני עטור דרגות נוצצות יורד בקפיצה מן המכונית, ניגש לחלון, מחייך ואומר לאנשיו: "הערואוסשמייסן! עס איסט נאך צו פרי!" הוא הוסיף מחוות־יד על הגרון ואמר: "בין־כה־וכה ישחטו אותם. עתה לא הזמן. עדיין לא."

מייד ניגשו פקודיו ופתחו את השערים.

משנפתחה אחת מדלתות השער, זנקו כולם אל האויר החופשי והחלה דחיקה ודריסה שאין לתארן. אלפי הפליטים, שפרצו מן הפתח האחד, דרסו בריצתם אחדים מאלה שהיו למטה עלופי חום ומחנק. גם אלה קרבנות השואה היו, מסכנים שנדרסו ברגלי יקיריהם מוכי הטירוף ונשרפו לאפר בבית־הכנסת, שעלה בלהבות עד תומו.

מישהו צעק:

"הם יירו בנו עכשיו! רוצו עקלקלות, אל תרוצו ישר, שלא יפגעו בכם הכדורים!"

והאנשים המטורפים־למחצה צייתו לפקודה והחלו לכרכר בריצות זיגזג קופצניות. לא אשכח את מחזה השטנים הזה, כאשר אנו נתקלים זה בזה או עוקפים בריצה המגוחכת, כמו בריקוד המוני שגעוני.

אותו רגע שכחנו, כי סבתה נשארה בפנים, כפותה מרצונה היא, אלא שצעקותיה בקעו מתוך הבית אחוז הלהבות. היא צעקה:

"נשה, למה עזבת אותי? נשה, הצילי אותי!"

היא היתה בהכרה מלאה, איתנה ברוחה להינצל ולחיות. ניסתה להחלץ בכוחות עצמה, אולם ליד הדלת נפלה ולא יכלה קום. **יעקב פוקשיבקה** הבחין בה. כאשר שמע את צעקותיה, נכנס לתוך הלהבות, גחן והרימה בזרועותיו ונשאה החוצה. מי ימנה גבורות זעירות אלה, אך הן היו!

בחוץ ראינוה, וגוילי עטיפתה חרוכים. ראשה התנדנד על שרידי צווארה הרופפים. ידענו שהצלנו אותה אך לא הצלנו. שלושה שבועות טולטלנו איתה בדרכי הנדוד, כשהיא כוויה קשה ונטולת הכרה. בשלושים בספטמבר 1939 היא הוציאה את נשמתה הטהורה. קברנוה במאקוב, בבית־העלמין היהודי.

בינתים התפזרו האנשים וברחו וניצלנו. אנחנו, שהתעכבנו בגלל סבתא, ואחרים, חלושים ועלופים, כמאתים איש ויותר, נלכדנו על־ידי הכלבים הטורפים. הם הובילו אותנו ברובים נטויים אל הביצה המפורסמת של גובורובו, שם אילצונו להיכנס לתוך המדמנה הטובענית והשאירו אותנו עירומים ויחפים, כפי שיצאנו־נמלטנו מבית־הכנסת. עשרים־וארבע שעות ישבנו בביצה הקרה, בכפור האיום של הסתיו הפולני.

באחד־עשר בספטמבר הרשו לנו לצאת מן הביצה וללכת באשר נרצה. רק לא בדרכים ולא בכבישים! אולם איך אפשר ללכת על אדמת פולין צלופת מטרות העוז שלא בדרכים ובכבישים? הסתערנו אפוא על השדות, שעמדו סמורי שלף ודקרו את כפות רגלינו היחפות כמחטי פלדה. לא שמנו־לב לכאב ובלבד להחלץ מן התופת שבנס ניצלנו ממנו. אלא שהפולנים בעלי השדות ניצבו מולנו ובידיהם קלשונות, וענפי עצים חרוכים, מגלבים ומוטות ברזל, ולא נתנו לנו להשתמש בשדותיהם להצלת חיינו. הם המטירו עלינו מכות וצעקו:

"בשלכם כל המלחמה הארורה הזאת!"

אנשים בכל זאת רצו, עברו את מתרסי הפולנים וניצלו. רבים המשיכו לרוץ הלאה, בכיוונים ידועים ובלתי־ידועים. אנוכי לא ידעתי כיוון. לא הכרתי את גובורובו מקודם ולא ידעתי איך לצאת אותה ואנה לפנות. ראיתי מולי טחנת־קמח גדולה. הלכתי לעברה, שמא אוכל שם למצוא פינת־סתר לעצמי ולמשפחתי. ואולי גם אמצא שרידי גרעינים וקמח.

בטחנה כבר היו מכונסים אנשים מרוז'אן. הם הכירוני והקצו לי מקום טוב במתבן. הם, כנראה, התחשבו בסבתא ובפעוטותי. שכבנו לנוח מבלי לדעת מה יקרה מחר. למחרת, עם אור, יצאנו לחפש גרעינים, שורשים, משהו להאכיל את הילדים הרעבים. הטחנה עצמה (היתה שייכת ליהודי) והמתבנים היו ריקים ומטואטאים. חיטטנו בחצר, בפינות שבין הבניינים, שוטטנו כחיות רעבות ולא העלינו דבר.

כעבור ימים מספר נכנס למתבן גרמני איש האס־אס והודיע, כי מחר יניעו את הטחנה ויחלקו אוכל לאנשים. כולם יצאו לחצר, להיות ראשונים במקבלי האוכל. אני לא יצאתי. הסתתרתי. הכרתי את הגרמני. היה זה אותו רוצח, אבי האנס, שהתאנה למשה'לי. אבל הוא הכיר אותי למרות האפלה שבאסם, ניגש אלי — ואני כולי רוטטת — ואמר בקול מונמך:

"לפני שיניעו את הטחנה, יפתחוה ויחלקו ממה שיש בה קמח וגרעינים וגריסים לאנשים. הכיני לך שקים, לך ולַבּוּבּ." (לילד; מלת חיבה)

סיפרתי את הדבר לבעל הטחנה. הוא נתן לי שקים ולמחרת קיבלנו באמת מצרכי אוכל. יקרים לנו עד מאוד.

ושוב הופיע הרוצח לחפש אותי. היתה לי הרגשה, כי הוא נתון להתנצחות נפשית־פנימית: יום — כולו חרטה על התאנותו לילד, ויום — כעס על שהתחרט ולא ביצע את זממו. לא רציתי לצאת. אנשים אמרו לו שהלכתי. הוא אמר, שיחכה עד שאחזור. הוא עמד וחיכה. לאנשים נעשה לא נוח. הם התעצבנו וצעקו, שיוציאו אותי ממחבואי, "אחרת לא ניפטר ממנו ומי יודע מה יקרה לנו בגלל היחסנית הזאת". יצאתי מרצוני. נפרדתי מאמא, השארתי לה את משה'לי וביקשתיה, שתטפל בו. לקחתי את פעוטי, אמרתי "אמות יחד עמו" ויצאתי אל המוות הבטוח.

אמא בכתה. נצמדתי אליה ואל בני הרך ובכיתי גם אני. הגרמני החליט לשים קץ למחזה היללות. בחוסר סבלנות עמד ביני לבין אמי. ומשקצרה רוחו, נתן צעקה: "גלייך נאך מיר!" (ישר אחרַי!)

הוא צעד זועם ונמרץ, ואני התלבטתי עם ידדי על זרועותי אחריו. במרחק־מה תקפה אותי סחרחורת. לא ידעתי לאן הוא מוליך אותי. ראיתי מרחוק טחנת־רוח ולפניה בקתות. ישוב כפר, כנראה. מאחת הבקתות הגיחה המורה שלנו, הנרייטה רוזנבלט. היא נפלה על צווארי ובכתה על גורל שנינו. הוא גער בה ואיים ביריות. הספקתי להגיד לה:

״התרחקי ממני. זה מסוכן. אך בקשתי ממך: הסתכלי בחלון וראי איפה תיפול גופתי, כדי שתוכלי לספר לבני משפחתי ולבעלי, אם עודנו בחיים.״

התנשקנו והלכתי. לאחר שחלפנו על־פני מספר בקתות, פקד עלי לעצור. עמדתי. הוא הסתובב, הוציא מתחת לסגינו חבילה ואמר:

״דאַס איסט פיר דעם בוּב, אַבער נימאַנד זאָל וויסן!״ (זה בשביל החמוד, אך איש בל ידע!)

הגרמני הסתלק. עמדתי להיניק את בני הקט והנרייטה רוזנבלט צעקה אלי:

״אני אין לי במה להיניק את בתי. היא ודאי תמות. שלך עוד יחיה ויבלה אותם!״

לפתע חזר הגרמני. החלטתי ללכת אחריו, כי לא ידעתי את הדרך. בצד הדרך היה בניין שלא ניזק. הוא היה נטוש, ובקומה השנייה היה בית־מרקחת. נכנסנו לבית־המרקחת. היה שם ארון בגדים. הוא אמר לי לחפש ולבחור בגדים לַבּוּב. לא רציתי. אמרתי:

״לא! יבואו הפולנים ויגידו, כי היהודים שדדו ובזזו. אני חייבת להיות זהירה!״

הוא ניגש למדף, שעמדו עליו בקבוקי הנקה. אמרתי לו, כי מאלה כן אקח. לקחתי שני מוצצים ושני בקבוקי הנקה. אותו רגע הבחין בכדור שהתגולל על הרצפה. הוא הרים אותו ונתן לי באומרו: ״קחי לַבּוּב. שישחק בו.״ עניתי לו: ״אין לו משחקים בראש.״ הודיתי לו והלכתי.

משחזרתי למתבן התעלפה אמי בראותה אותי חיה. היא לא האמינה, כי אשוב.

למחרת שוב הופיע הגרמני. הפעם היינו כולנו שקטים. הוא קרא לי החוצה והובילני לסימטה שבין הבקתות. הוא נכנס לבקתה אחת ואמר לאיכרה:

״כל יום תתני לה קילו עגבניות. תני לה גם לקטוף את האגסים והתפוחים הקלויים שעל העצים השרופים.״

מאז לא יספתי לראותו. הלכתי בכל זאת אל הגויה. היא אמרה לי, כי שמה זאלבסקה. היא רוצה לעזור לי מרצונה היא. עניתי לה:

״פחדתי להמרות את פקודתו של הגרמני, לכן באתי. אך אסתפק בשתי עגבניות בלבד. לא אספר לו, אם יופיע. אל תחששי!״

כעבור שבוע עברנו למאקוב.

נפגשתי עם פסח בעלי

במאקוב נתרכזו כל הפליטים. חיפשתי את המורה רוזנבלט, אך לא מצאתיה. בכניסה לעיר התיישבנו כולנו בצד הכביש, על השולים, וישבנו. התביישנו להיראות בעיר זו בלבושנו הקרוע ובלוי. בכינו. חיכינו שיבואו אנשים, יראונו במצוקתנו ואולי יעשו משהו למעננו.

מאקוב היתה עדיין מיושבת. היהודים חיו בתחושת שואה מתקרבת. היא לא פקדה אותם לעת עתה, וזה הוליד יחס מיוחד כלפינו. בשבילם היינו ממחישי הזוועה, אשר בטח לא תפסח עליהם. הם לא רגזו עלינו. להיפך, יצאו אלינו כאחים לכל מצב. כל אחד הביא ממה שיכול: שמיכות, מעילים, סדינים ובגדים שונים כדי לכסות מערומינו. ומשנכנסנו העירה, נהגו בנו הכנסת־אורחים כיאות.

במאקוב שהינו כשבועים. כל יום היו הגרמנים מספקים עגלות ליהודים ומעודדים אותם לצאת ולעבור לצד הרוסי. הם ניסו לשדל יהודים, שיתארגנו קבוצות קבוצות ויצאו, אך היהודים לא רצו משום־מה לצאת. הם האמינו, כי כאן, במקום הולדתם ולידת אבותיהם, יסבלו קצת, יפחדו קצת, ישלמו ברכושם, ואולי גם בנפשם, בנפש יחידים מהם, אבל בתום ימי הבלהות ישובו לחיות חייהם היהודיים כבתחילה. מה שאין כן ברוסיה. שם אסורה הדת זה למעלה מימי דור.

יהודים אספו כסף, שילמו שוחד, שילמו קונטריבוציות (קנסות) ועשו כל מה שאפשר לעשות בכסף־כופר — ונשארו. אך היו כאלה שכן יצאו. צררו כל רכושם הדל ויצאו. אך מייד חזרו. לא עמד להם הכוח לטלטולי דרך, בעוד משפחותיהם וקרוביהם ומכריהם נשארו במאקוב ומחכים לימים טובים יותר.

באחד הימים נודע לי, כי בעלי פסח חי. איש רוז׳אן, נפח במקצועו, אדם חסר רחמים ונטול רגשות, הביא לי את הבשורה הזאת, אולם בשום פנים ואופן לא רצה לגלות לי את מקום הימצאו. אפילו לרמוז לי, היכן נפגש עמו, לא רצה. ברוב דיבורו נתרמז לי, כי לו היה לי כסף, היה מתרצה ומגלה לי את הסוד. ובכל זאת, משהו גונב לי מדבריו. בספרו, כבדרך אגב, מנין הוא חזר, החלטתי כי בכיוון זה עלי לחפש את פסח. אולם קשה היה להשיג עגלה וקשה היה לי ללא שותף לשלם את ההוצאה הכרוכה בכך. חיכיתי. בקונטריבוציה השלישית שהטילו הגרמנים אמרתי בלבי: במקום לשלם להם אשכור עגלה ואצא.

יצאתי את מאקוב בעגלה יחד עם הנפח. הוא נסע אתנו עד אוסטרוב ובדרך ניסה לשכנע אותי, כי בלי סיועו לא אמצא את בעלי. משראה כי אינני שועה לעצותיו, עזב אותנו ונעלם.

לא יכולתי לבדי לשאת בנטל ההוצאה הגדולה והייתי אובדת־עצות. ידעתי כבר כמעט ברור, כי עלי ללכת בכיוון זאמברוב. אך הדרכים שם משובשות וישנו עוצר בדרכים משעה חמש — מה יהיה אם ניתקע בשדות בלילה, ואני עם פעוטותי בקור הגדול של החורף העז?

נכנסתי לבית־המטבחים של אוסטרוב ולנתי שם. איך נשא ילדי הקט, בן ארבעה חודשים וחצי, את הלילה הזה, ללא כסות ומצע — אלוהים יודע! בבוקר בשעה שש, בעוד חשיכה, הלכתי לחפש דרך המוליכה אל הרוסים. ברחוב לא ראיתי יהודי, אך נזדמן לי גוי. שאילתיו לדרך והוא נעצר להסביר לי. והנה אני שומעת מישהו קורא לי: ״מימישע, מינדעלע!״ (דודתי מינדלה!)

לפני עמד יודה׳לי, בן אחי מאיר־שלמה. דבר ראשון שהבחנתי בו היו רגליו הנפוחות. לידו עמדה גם אמו החורגת וחמשת ילדיה עמה. משהו איום הבזיק במוחי. שאלתי:

״יודה׳לי, איפה אבא שלך? אחי איפה הוא?״

״נישטא. אלע געהרגעט. דעם טאטן האט מען געשאסן אין פולטוסק.״ (אין. כולם הרוגים. אבא נורה בפולטוסק.) והוא הוסיף: ״אני רוצה ללכת איתך.״

אמרתי לגיסתי:

״רבקה, קחי את הילדים ונלך.״

מצאנו עגלון יהודי עם שני סוסים ״פגירות״ ויצאנו לגבול הרוסי בכיוון לזאמברוב. בנוסף על כל הכבודה שלנו העמסנו על העגלה גרוטאות מטבח, סירים שבורים וסמרטוטים, כסגולה נגד הגרמנים. השמועה אמרה, כי משרואים הגרמנים ״רכוש״ כזה, הם נותנים לה לעבור באומרם ״קבצנים אלה, שיסתלקו!״, מה שאין כן אם העגלה עושה רושם כמסיעה עשירים. אז הם נטפלים לרכוש, ונוטלים גם את הנפש.

השתרכנו בדרך. נסענו לאט לאט. הכול היה מלא נוודים אומללים, יהודים נמלטים

בשארית כוחם, מחפשים מחסה והצלה. לעינינו חלפה כרכרה. הכול פינו לה דרך, חשבו שהגרמנים נוסעים בה. הכרתי את אידה. רציתי לדבר אתה, אך היא הזהירה אותי:

"אל תתקרבי אלינו. אנו... טיפוס!!!"

הספקתי רק לצעוק אחריה בקשה:

"אם תפגשי את בעלי, אמרי לו שאני מתקרבת אליו, שלא ירחיק, שיישאר לחכות!"

כעבור זמן־מה השיגו אותנו גרמנים. הם הורידו אותנו מן העגלה, לקחו את העגלון עם הפגירות והלכו. גם זו לטובה! מילא, נמשיך ברגל.

בעמל וסבל רב, עייפה ומטושטשת מסכנות היום וממוראות הדרך, הגעתי לסימובה. התברר, כי העגלון פגש את פסח ומסר לו את בשורת בואנו. כך נפגשנו.

נסיונו י להעביר את הורי

המשכנו לזאמברוב. כאן מצאתי משפחה, שנתנה לנו ללון בדירתה. נחנו מעט. החילונו להתבונן במצבנו, לתכנן את המשך טלטולינו. התחלנו לראות דברים. פתאום נעשה לי תמוה, מדוע אין התינוק הקטן שלנו בוכה. תופעות כאלה מדאיגות לפעמים. אם רוצה לראות את ילדה מגיב, מראה סימני רצון משלו. אולי היתה זו תגובתו — מי יודע? אולי הרגיש, כי אין השעה כשרה להתרפקויות? אולי? היו תופעות כאלה אצל ילדים בתקופת האימים הזאת.

בזאמברוב לא יכולנו להישאר. עיירה זו היתה מלאה וגדושה פליטים. עברנו לביאליסטוק, וכעבור זמן לאיגנטקי הסמוכה. פה נפגשנו עם רוז'אנאים. השיחות נסבו על הנדידה הגדולה העומדת בפנינו. מכאן הדרך מובילה לעמקי רוסיה הענקית, ויש להיפרד לתקופה ארוכה מהסביבה שהיא שלנו, שהיתה שלנו. דובר על כך, שמעתה אין דרך חזרה ומן הראוי לחזור לבית, ל"תחנות" בדרך, ולקחת דברים עד כמה שאפשר, "כי שם זה לא יהיה". כמעט כולם דיברו על כך; להסתכן, לעבור לגרמנים ולהציל מה שניתן, ואחר־כך לשוב ולהמשיך לאן שהגורל יוליך.

בלבי ניקרה כל הזמן המחשבה המענה על ההורים שנשארו במאקוב, על קרובים אחרים. רציוני לשוב, להסתכן, לקחתם אלי. באחד הימים קמתי בבוקר, הינקתי את התינוק, התלבשתי כמי שמתלבש לדרך (בינתים הספקנו להרוויח קצת כסף בביאליסטוק ולקנות לנו בגדי חורף). נגשתי לפסח ואמרתי לו, כי אני הולכת למאקוב, כי אינני יכולה להיות בלי הורי, כי אני חייבת להציל גם אותם. בתחילה תמה בעלי, איך אני מעיזה לחשוב על שיבה לגרמנים ומה יהיה על הילדים, ובכלל — שוב פרידה וכו' וכו'. בכל זאת הסכים לצעדי זה. לקחתי כסף והלכתי.

אתי התכוננו ללכת עוד מאנשי רוז'אן, אך משהוכן הכול ליציאה, אמרו שאינם לוקחים אותי, כיוון שאני אשה ולא אוכל לעבור את המכשולים הרבים שבדרך; ודאי יצטרכו לרוץ מדי פעם, ודאי יצטרכו לישון בדרכים במסתור ולנוע בלילות; לא, אשה לא תסכון לכך. אמרתי להם:

"אני שליחת מצווה. ואתם יודעים, כי אלוהים עומד לו לשליח כזה והוא אינו ניזוק."

לא היתה להם ברירה והם לקחוני עמהם. בסוף, התברר, כי הלכתי יותר טוב מהגברים. עברתי ביצות ופלגים, רצתי ונעתי ביתר קלות מאשר הם. אחרי יום ולילה היינו במאקוב. כאן הסתתרנו בחורשה שלפני העיר. מהחורשה זינקנו אחד אחד, אחרי תצפית ממושכת

בתנועת הגרמנים. כשנכנסתי לבית הורי, נזדעזעה אמא וכמעט התעלפה. ובתוך תדהמתה הגדולה היתה שאלתה הראשונה:

"מה עם הילדים? האם קרה משהו, חס וחלילה, במשפחה?"

למחרת בואי למאקוב שכרתי עגלה, יחד עם עוד מספר פליטים, לקחתי את הורי ואת איציקל בן השש, בנו של אחי שנתקע במאקוב, ויצאנו. שוב נעתי בהסתר. שוב צפויה לסכנות, אך בהחלטה נחושה — לצאת מהגיהינום, להיות יחד!

כשהגענו לכפר שלין סמוך לאוסטרולנקה, הלשינו עלינו גויים. הם שלחו שגץ מנערי הכפר להביא גרמנים כדי להסגיר אותנו בידיהם. הם עצמם הקיפו אותנו ושמרו לבל נחמוק להם. דם יהודי עלה באפם והם עלזו להזדמנות לראות בהישפך דמנו. הפליטים אנשי ולוצלאבק ופלוצק חמקו וברחו להם, ורק אני וניצולַי נשארנו שבויים בידיהם. הם שדדו אותנו, לקחו מאתנו את בגדינו ומסרו אותנו בידי הגרמנים.

הנאצים קיבלו אותנו במכות והתעללות. גם הם לא מנעו עצמם משוד. הם ערכו בנו חיפוש מדוקדק ולקחו כל מה שנמצא להם. נשארתי מחוסרת כל ובלבי מועקה כבדה מאוד: את הורי לא הצלתי, את ילדי הפקרתי ועל פסח הטלתי עתה עול כבד ומכשול בדרך להצלה. הייתי מדוכאה ומיואשת, וכתמיד בשעות יאוש באה התושיה בדרך שלא ציפית לה. בתוך כל המהומה־והמבוכה שמתי־לב לנאצי אחד, שאינו לוקח חלק בהתעללות בהורי ואינו מכה אותי ואת בן־אחי. פניתי אליו ברגע־של־כושר, כפי שנדמה היה לי, ואמרתי לו:

"אתה רואה: הכול נשדד מאתנו. מה נוכל עתה לעשות? מדוע מגיע לנו כל זה?"

הוא שמע בהתעניינות את דברי, ושאל, מי שדד מאתנו. עניתי לו:

"די פּוֹלנישע שווייִנען. לך אליהם, קח מה שתקח מהם ויהיה זה שלך, ועזור לנו."

בינתים החלו הורי להתחרט. עייפה נפשם מנדודים. יותר אינם יכולים. הם רוצים לשוב למאקוב, למות בין יהודים, להיטמן בבית־עלמין יהודי. הגרמני לא הבין הרבה מדבריהם. הסברתי לו:

"אנא, אישי הטוב, קח את הורי למאקוב. העגלה ששכרתי היא לרשותך. תן לי ללכת, ובזכות זו," סיימתי תחנוני, "יגמול לך אלוהים טובה: תבלה את המלחמה ותשוב בשלום הביתה."

ברכה זו השפיעה עליו. הוא לא היסס ואמר:

"יאָ, איך מאַך דאַס!" (כן, אעשה זאת!)

היה לי כיכר לחם. שברתיו על הברכים, נתתי להורים את המחצית ונפרדנו. על הפרידה הזאת מהורי לא אספר. עד היום קשה לי לשוב אל הרגע הזה. אינני יודעת מנין שאבנו כוח לעמוד במתח הזה של ספקות והחלטה, של יאוש והתגברות עליו, התלבטות בין שני חלקי נפשי: בין אלה שאני חייבת לשוב אליהם לבין אלה שאינני רוצה להיפרד מהם. וכל זאת בהרף־עין אחד, שנצח נצחים מקופל בו.

הגרמני מילא את הבטחתו. הורי סיפרו לי אחר־כך, במכתבים הספורים שקיבלתי מהם. הוא לקח מהגוי שהחזיק בחפצינו את הכול, החזיר אותם להורי וציווה עליו בפקודת שליט להביא אותם למאקוב, ולהביא אליו למשרד חתימה מהם, המאשרת זאת, ואם לא יעשה כן — איים — יהרוג אותו.

הם שבו למאקוב ואני נשארתי עם איציקל. אתי נשארה חנה גלובינסקי, ושתינו נלקחנו אל בית הקומנדנטורה לסייד להם את הבית ולעשות נקיון יסודי. לאחר שסיימנו אמר אחד הגרמנים:

"הן גמרו. צריך לחסל אותן."

אני הייתי אז אדישה לחלוטין. כל הזמן נדמה היה לי, כי אני גרמתי למות הורי. במשך שלושת השבועות, ששהיתי בצד הגרמני, כתבתי להם מכתבים ולא קיבלתי תשובה. התחרטתי על כל המיבצע הזה, שאני חוללתי ואשר הביא תוצאות איומות כאלה. לא איכפת היה לי אז, אם ארצח או לא. אולם חברתי לצרה התמוטטה כולה. המסכנה! רגעים איומים עברו עלינו. ידענו כי עוד מעט, עוד רגע והקץ לחיינו. והנה התאושש הגרמני הטוב שלנו, זה שהחזיר את הורי, ואמר:

"למה לך להתעסק פה עם גוויות? למה לך ללכלך את המקום. תן אותן לי, אוליך אותן ליער ואהרוג אותן שם מבלי שמישהו ירגיש בדבר."

רעיון נפלא! הוא הוציא אותנו ליער, שלף אקדחו וירה שתי יריות באויר — בשבילי ובשביל חנה — ואחר־כך הוסיף עוד יריה בשביל הילד, שחיבק אותי בפחד והתרפק עלי. אז פנה אל הילד ואמר באוזניו:

"אל תפחדו. לא אהרוג אתכם. כל חיי עבדתי אצל יהודים בעירי בלודז', ואין בלבי עליכם. כל מה שעשיתי, להצלתכם עשיתי."

הילד נרגע מבלי שהבין את הדברים. משהו בארשת פניו של הגוי הזה עורר את אמונו. והגרמני, בכל זאת רצה שהדבר יסתיים מהר, שנסתלק מן המקום, לפיכך הוליך אותנו כברת־דרך והראה לנו את הגבול הרוסי הנראה מקרוב. הוא הצביע על טחנת־רוח שנראתה באופק ואמר:

"הטחנה הזאת היא כבר בצד הרוסי, אולם אל תלכו עכשיו, חכו עד חצות. בחצות בדיוק מתחלפות אצלם המשמרות. אז תזרקו עצמכן אל שיפולי הגבעה, תזחלו עד למטה ותינצלו."

הוא הלך לו. ידענו כי דאגתו לנו היתה דאגת אמת. עשינו כפי שהורה לנו, אם כי זה היה קשה מאוד. הקור גבר מרגע לרגע. השתוקקנו להיות בין קירות בית מתחת לגג, במחסה מן הקור הקשה. הילד רעד, רצה לבכות, אך לא נתתי לו. אמרתי לו, כי אם יבכה, נתגלה לרוסים והם יחזירונו אל הנאצים. הוא הבין והתאפק. לא בכה. אף כי הקור נספג בכל גופו כבגופנו, והכאבים היו איומים.

נתפסתי בידי הרוסים

בשעה שתים־עשרה בדיוק השלכנו את עצמנו אל שיפולי הגבעה, התגלשנו למטה ועמדנו על אדמת הרוסים, כפר ליד לומז'ה. ובכל זאת נתפסנו. בדיוק במקום הצלתנו עמד זקיף רוסי. סחבתי את הילד הקפוא, כבד התנועה מקפאון, והוא שמע אותנו. לפתע שמענו צעקה:

"עמוד! אני יורה!"

נעצרנו. הוא ציווה עלינו להישאר על־ידו עד שיבואו להחליפו. עד הבוקר עמדנו שם בסופת קור מקפיאה דם. היינו קפואים וכואבים עד מוות. החששות אכלו אותנו לא פחות מן הקור: מה ייעשה בנו? איך יקבלו אותנו הרוסים?

עם בוקר בא מחליפו. שובנו ציווה עלינו ללכת אחריו אל הגבול הגרמני. משמע, רצה להחזירנו אליהם, אל הנאצים. התעקשנו ולא הלכנו. הוא נאלץ להביאנו אל המיפקדה שבכפר. היתה זו אורווה ארוכה, שם החזיקו החוקרים מטעם המיפקדה את התפוסים, שמא מרגלים הם. לא הסכמתי להיכנס לאורווה. פחדתי פן יכלא אותנו ולא נחלץ יותר מידיהם. החייל קילל ואני עמדתי במריי. לא אכנס ודי! בינתים התקרבנו לאורווה ושמעתי משם רחשים. הבחנתי כי מתנהלת שם חקירה. צבטתי לילד ורציתי שיבכה, כדי שיעורר תשומת־

לבם של הגבוהים מן השובה שלנו. הילד לא בכה. לחצתי על רגלו והוא לא בכה. הוא זכר את מה שציוויתי עליו. בין כה וכה נפתחה הדלת ואחד, קומיסר לפי הרושם, יצא. פרצתי בבכי. הוא ניגש והתעניין מה מתרחש. הכניס אותי פנימה ואני סיפרתי לו, כי נתפסתי על־ידי הזקיף והלה חושד בי שאני מגרמניה. אולם אני מכאן. בדברי הוצאתי את "סוחט החלב" (אָפציער), שסחבתי אתי להקל עלי בימים שאינני מיניקה את הילד. הוא אמר לי לחכות. מייד יצא אלי. ישבתי. והנה שמעתי מבפנים צעקות:

"מגנושבר ישנה! הבת של מגנושבר!"

הבנתי כי בפנים נמצאים רוז'אנאים. נכנסתי. ביקשתיו שיתן לי לשוב אל תינוקי. התחננתי בפניו, כי התינוק יגוע ברעב. כל תחנוני לא הועילו. הוא אמר:

"חכי. בעוד שעתים אשוב."

הוא יצא וכל הקהל פרץ בצחוק. היה זה צחוק של נואשים, המתפרץ מאליו. אך לי היה ברור, כי הם צוחקים לי, לתמימותי. שעתים! הם יודעים שהוא חוזר כל שבוע, ועד אז גוועים אנשים מרעב תוך ציפייה לחקירה.

כעבור שעתים צלצל הפעמון. הוא בא. אנשים נדחקו להיות ראשונים לחקירה, אך הוא פיזר את כולם, התיישב ואמר לקרוא לי — בזכות התינוק המצפה לאמו מיניקתו. חיש התברר לי, כי הוא החיש את חקירתי, משום שראה בי אישיות מסוכנת. החקירה היתה איומה. דבריו היו דברי שליט כל־יכול ומלאי חשדות: הוא יודע שאני מרגלת לטובת הנאצים; הוא יכול מייד להחזיר אותי אליהם; הוא יכול גם להרוג אותי כאן ללא דין ודיין; את האמת הוא יגלה בעצמו; אין זה קשה בשבילו, אך הוא רוצה שאני אגלה אותה מרצון, אז ייקל לי; לטובתי כדאי לי שאגלה את כל פשעי ואחזור בתשובה ועוד ועוד ועוד. וליד כל משפט — איום קר ברצח, בהפקרתי לגבול הנאצי.

דברי לא הועילו. אמרתי לו, כי הלכתי לחפש את הפולניה, אצלה השארתי את חפצי התינוק שלי. שום דבר לא השפיע עליו, עד שעלה בדעתי רעיון פשוט: הרי הצבעתי בביאליסטוק בעד סיפוח, וישנה אפשרות להוכיח זאת. כן, שיתקשר עם ביאליסטוק, קילינסקי 21, ויברר. האלחוט הושיעני — הוא התקשר, הלכו לקלפי א־2 ומצאו את שמי. שוחררתי! בדרך לא דרך חזרתי לבעלי ולילדי לאיגנטקי.

עתה נתקבלה גם בקשתי. ביקשתי שיתנו לי עגלה ואישור שעברתי חקירה, ספראבקה ברוסית, שכן במיסטקובה ישנן משמרות גבול ואני עלולה שוב להסתבך. ניתנה לי עגלה עד לומז'ה. הספראבקה עזרה באמת, כאשר במיסטקובה שוב עצרו אותי.

בלומז'ה התעכבתי אצל הורי חנה. באתי אליהם ועל סף ביתם קיבלתי היסטריקה. יותר מדי עייפה הייתי, נפשית וגופנית, ויותר מדי רדף אותי צל החקירה. אמנם הבנתי לרוחו של החוקר, זו היתה חובתו, אך בשבילי היה זה קש הגמל ונשברתי.

משנחתי מעט הם נתנו לי כסף לדרך והמשכתי לביאליסטוק. כאן מצאתי את שרידי משפחתי שבורים ומיואשים. לפסח "נודע" בינתים, כי נרצחתי בגבול ליד מלכין.

כאן גם נתקלתי בחוויה קשה־ביותר כאם מינקת. התינוק לא רצה בשום פנים ליהנות מחלבי. זרה נהייתי לו, אשה נכריה. פסח החזיקו, הגישוֹ אלי בכוח והוא לא קיבל. בסוף התחייך. חלב האם השפיע. הוא נזכר בקירבה שבינינו. סוף־סוף, עברו שלושה שבועות מאז נפרדנו, והיתה זו פרידה קשה מאוד.

אכן, את הילד הצלתי. גם את בן אחי הצלתי. את ההורים לא הצלתי.

משה באראן / נהריה

מער קאָן איך נישט...

רוזשאַן פאַרן אומקום

א ביסל וועגן רוזשאַן מוז איך דערציילן. איך לעב מיטן זכרון פון אונדזער טייער שטעטל. איך קאָן נישט פארגעסן אונזער רוזשאַנער פראכטפולע פארגאנגנהייט. אָבער ווען איך הויב אָן צו דערציילן וועגן איר אונטערגאַנג, וועגן אונדזערע טייערע וואָס זענען פאר מיר אין די אויגן אויסגעראָטן געוואָרן דורך די נאַציס, הויבט אָן מיין קראַנק האַרץ מיר צו דערמאָנען, אַז כ׳טאָר נישט זיך אומקערן צו יענע איבערלעבונגען אפילו אין זכרון. און ס׳איז דאָך אַזוי וויכטיק צו דערציילן און איבערגעבן דער מענטשהייט און אונדזערע צוקונפטיקע דורות, ווי נידעריק מענטשן קאָנען ארונטערפאַלן ווען זיי ווערן געהעצט און פארפירט דורך שנאת ישראל. וויפל כ׳וועל קאָנען, וועל איך דערציילן.

קודם־כל רוזשאַן. פאר מיר איז רוזשאַן דאָס שטעטל פון ברידערליכקייט און חברישער איבערגעבנקייט. איך בין געווען א חבר אין די לינקע פועלי־ציון, וועלכע האָבן געלעבט צווישן זיך ווי א משפחה, ווי טרייע ברידער. ס׳האָבן אויך חסידים פון פארשידענע שטיבלעך אין רוזשאַן געלעבט צווישן זיך ווי ברידער, און אפילו קרעמערס קאָנקורענטן האָבן איינער דעם צווייטן געהאָלפן. אזוי איז געווען אין רוזשאַן: מען איז געווען צעטיילט אין אָנשוי־אונגען, אָבער מען האָט זיך נישט געראָדפט.

איך געדענק די איבערגעבנקייט אין אונדזער באַוועגונג, איך דערמאָן זיך פיל פאַקטן, און איינעם וויל איך דאָ דערציילן. וויגדער (אביגדור) מלמד, וואָס האָט געלערנט מיט קינדער און דערפון געלעבט, האָט אָנגעהויבן ליידן אויף די אויגן און ס׳איז געווען אַ געפאַר, ער זאָל אָנווערן די ראיה. מ׳האָט אים געהייסן פאָרן קיין וואַרשע צו דאָקטאָר פינעס, דעם גרויסן אויגן־ספעציאַליסט. אָבער ווו נעמט מען געלט צו אַזאַ טייערן דאָקטאָר? און דאָ דראָט אַ געפאַר, אַז וויגדער זאָל בלינד ווערן, פאַלן צו לאַסט אויף אַנדערע און ווערן אויס מענטש בכלל. האָט פועלי־ציון פארשטאַנען, אַז דאָס איז פאַר איר אַן אויפגאַבע. מיר האָבן געשטעלט אַ פיעסע, געשאַפן געלט און אָפּגעראַטעוועט אַ מענטש פון אונטערגאַנג.

אַן אָרעם שטעטל איז געווען רוזשאַן, אָבער קיינער האָט נישט געוואָלט לעבן אויף יענעמס חשבון. יעדער האָט זיך געמיט, ביי אַרבעט אָדער ביי האַנדל, און שווער גע־האָרעוועט פאַר דער פרנסה. אָבער גענוג צרות זענען מיר אויסגעשטאַנען פון די פּאָליאַקן, נאָך פאַר היטלערס קומען. כ׳געדענק פאַלן ווען בעלי־מלאכות, וועלכע זענען געפאָרן אין די דערפער פאַרקויפן זייער האַנטווערקעריי, זייערע סחורות, און פוילישע כוליגאַנעס זענען זיי באַפאַלן און באַרויבט זייערע בידנע פאַרהאָרעוועטע גראָשנס. און דערנאָך האָבן זיי פאַרשריען יידן אַלס פּאַראַזיטישע עלעמענטן, וואָס לעבן פון יענעמס אַרבעט.

דאָס איז געווען אין פוילישן רעזשים. אָבער וואָס עס איז געשען ביי די נאַציס און ווי ס׳האָבן זיך אויפגעפירט אונדזערע "טייערע" פוילישע שכנים, ווי זיי האָבן געשעפט פאַר־געניגן פון אונדזער פיין און בראָך, דאָס איז שווער, זייער שווער, איבערצוגעבן; איבער־הויפט, ווי כ׳האָב דערמאָנט, פאַר אַ יידן, וואָס האָט דאָס איבערגעלעבט און האָט פאַרלאָרן זיינע טייערסטע און געפּטרט זיין האַרץ אין דעם נאַצישן אומקום. זייער שווער! אָבער כ׳מוז דאָך אַ טייל דערפון דערציילן.

ווען ס'האט אויסגעבראכן דער קריג, איז רוזשאן געווען צווישן פייער און וואסער. מיר האבן געוווסט, אז מ'מוז אלץ פארלאזן און אוועק. מ'איז געלאפן ווי שעפסן אן א פאסטוך. ווער האט דען געקאנט זיין דער פאסטוך? אלע חכמים האבן פארלארן זייער חכמה, יעדער האט געכאפט קינד און פרוי, א ביסל האב־און־גוטס, וואס מהאט נאר געקאנט — און געלאפן. איך בין אוועק פון רוזשאן מיט מיין פרוי און צוויי קינדערלעך, מיינע עלטערן און מיין פרויס א שוועסטערל. מיר זענען געלאפן קיין פולטוסק. מיין פאטער האט דארט געהאט א שוועסטער מיט אן אייגן הויז, וועלן מיר האבן א דאך איבערצוווארטן די ביטערע צייט. מיין טעכטערל איז אלט געווען באלד איין יאר, מיין יינגעלע כמעט צוויי יאר און מיין ווייבס שוועסטערל דרייצן יאר. נאכן אנקומען קיין פולטוסק זענען מיר געווען גע־צווונגען צולויפן ווייטער.

די וועגן זענען געווען פארשטאפט מיט גערודפטע יידן. טויזנטער אונגליקלעכע יידישע פליטים, נעבעך, האבן זיך געוואלגערט אין די פעלדער, געלאפן אויף די וועגן, געהונגערט מיט די קליינע קינדערלעך, אין רעגנס און קעלט. און די דייטשן האבן באשאסן, נאכגעיאגט און געטראפן, נאכגעלאפן אונדז און דערגרייכט אין ווענגראווע. דארט האבן מיר גע־פונען דאס גאנצע שטעטל יידן — אלט און יונג, קינד און קייט — מיט אנגעלאפענע יידן, אלע שטייען צוזאמען אין מיטן שטעטל, די הענט אויפגעהויבן איבערן קאפ, שעה'ען לאנג, אן א פארוואס און אן א פארוועו. סתם געשטאנען און געווארט.

מיר זענען אויך אוועקגעשטעלט געווארן מיט די הענט ארויף און געשטאנען גלייך מיט אלע. גאנץ שפעט איז געגעבן געווארן א באפעל, אז אלע אנגעלאפענע יידן פון אנדערע שטעט זאלן פארלאזן ווענגראווע און גיין. זענען מיר געגאנגען קיין פולטוסק.

שווער צו דערציילן, וואס מיר האבן איבערגעליטן ביז מיר זענען אנגעקומען צוריק קיין פולטוסק. די וועגן ווידער פול מיט יידישע פליטים, אבער דאס מאל אויך פול מיט יידישע קערפערס, קרבנות פון די נאציס, וועלכע האבן באשאסן די לויפנדיקע מאסן. דערשאסענע קינדערלעך, פרויען מיט קינדערלעך אין זייערע טויטע הענט, אלטע יידן מיט בערד און פאות, מיט ציציות אין דרויסן, זענען געלעגן מיט פארגלאצטע אויגן צום הימל; טויטע, דערשאסענע, אויסגעאנגענע פון הונגער, פארשוואלענע — א שרעק זיך צו דערמאנען אין די גרויזאמע בילדער. א גאנצע געגנט מיט יידישע קערפער, וועלכע זענען נישט געקומען צו קבר ישראל.

אין פולטוסק האט אונדזער רו נישט אנגעהאלטן מער ווי געציילטע טעג. די דייטשן האבן שוין צוגעגרייט פאר אונזערטוועגן א פלאן, ווי אונדז אומצוברענגען.

עס איז געווען ראש־השנה אין דער פרי. ערשט געעפנט די אויגן, הערן מיר מארשירנ־דיקע טריט פון מאסן מענטשן. איך קוק ארויס פון פענצטער, זע איך יידן, קינד און אלט, פרוי און מאן, צעשלאגענע, פארצווייפלטע, דערשראקענע, לויפן־גייען אין רייען, און פון בײדע זייטן שטייען די נאציס מיט זייערע פוילישע משרתים, מיט לאנגע בייטשן אין די הענט און שלאגן איבער די קעפ, די יידן זאלן חלילה נישט ארויסטרעטן פון די רייען. די בייטשן פייפן אין דער לופט און יעדער פייף גיט א ריס אין דער נשמה. די געוויינעריי און די געשרייען זענען ביז צום הימל. קינדערלעך מיט צעבלוטיקטע קעפעלעך בעטן זיך ביי זערע מאמעס, זיי זאלן זיי פארלייכטערן די ווייטיקן, אפווישן דאס בלוט וואס רינט זיי אין די אויגן אריין. און די מאמע, נעבעך, קאן גארנישט מאכן. און ווען זי

וויל שוין אַפּווישן דאָס בלוט פון קינדס אייגעלעך, קריגט זי אַליין אַ שמיץ מיט דער בייטש און ווערט פאַרגאָסן מיט בלוט.

(מיין האַרץ שטייט מיר נישט ביי און כ׳קאָן נישט ווייטער דערציילן. אָבער כ׳מוז זיך צוזאַמענעמען.)

נאָך אַ פיר־פינף מינוט רייסט מען אויף די טיר ביי מיין מומען מיט אַ געשריי:

"יודן, הערױס!"

מיר כאַפּן די קינדער פון די בעטלעך. די עופעלעך וויינען ביטער, ווילן שלאָפן נאָך אַ ביסל, אָבער די דייטשן שטייען אינעווייניק און שלאָגן מערדעריש, די קינדער מיט די עלטערן, און שרייען:

"פערפלוכטע יודן, הערױס! שנעלער, הערױס!"

מיר כאַפּן אונדזערע קינדערלעך, ווילן זיי אָנטון און לויפן, אָבער די קלעפּ נעמען אָפּ יעדן געדאַנק און מ׳לויפט אונטער אַ האָגל פון רציחות׳דיקע קלעפּ. די קינדער האַלב נאַקעט, האַלב באָרוועס. מיט איין שוכעלע און איין פיסעלע באָרוועס האַלט איך מיין יונגעלע אויף די הענט — אַך און וויי צו מיר! — און מיין פרוי, דאָס טעכטערל אויף די הענט און איר שוועסטערל נעבן איר, און מ׳איז מיט נסים אַרויס מיט די קינדערלעך. די דייטשן האָבן באַלד פאַרשלאָסן די שטוב מיט שלעסלעך, וואָס זיי האָבן פון פריער צוגעגרייט, און די שליסלען אויפגעהאַנגען אויף אַ קייטעלע. אַלץ פאַרבערייט מיט אַ פּלאַן. און אַזוי שטוב נאָך שטוב. פון יעדער שטוב רייסט מען אַרויס די יידן און מ׳יאָגט זיי צוזאַמען מיט אונדז.

די קלעפּ פאַלן אויף אונדזערע קעפּ. מ׳שלאָגט און מ׳יאָגט, ביז מ׳טרייבט אונדז אַלע צוזאַמען אין אַ גרויסן גאָרטן. מ׳האָט אים גערופן "דער שלאָס". ער איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ הויכן מויער, ווי אַ טורמע, און אַרום־און־אַרום זענען געווען אויסגעשטעלט פּולעמיאָטן, און אַזוי זענען מיר געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג ביז נאָכמיטאָג. פון מאָל צו מאָל האָבן זיי צוגעטריבן נייע צעשלאָגענע צעבלוטיקטע יידן און זיי אַריינגעשטופּט אין גאָרטן אַריין מיט ביטערע קלעפּ. דער גאָרטן איז געווען אָנגעשטאָפּט מיט צוזאַמענגעפּרעסטע יידן, אַז מ׳האָט ממש נישט געהאַט שוין וווּ צו שטיין. און דאָך שטייט מען שעה׳ען לאַנג שוין, אָן עסן און אָן טרינקען, דאָס געוויין פון די פּיצלעך קינדער רייסט שטיקער האַרץ, און פון מינוט צו מינוט ווערט ענגער און ענגער. מענטשן האָבן געמוזט מאַכן זייערע באַדערפעניש אונטער זיך, אויפן פּלאַץ וווּ זיי זענען געשטאַנען, און די קינדערלעך האָבן פון גרויס שרעק יעדעס מאָל געדאַרפט "גיין". האָבן זיי דאָס געמאַכט אויף די עלטערנס הענט. און דער שמוץ און שטונק האָט זיך געקלעפּט פון איינעם צום צווייטן. עס איז אַ שרעק זיך דאָס צו דערמאָנען!

מיט אונדז זענען אויך געווען דאָ אין פּולטוסק מיין פעטער יאַנקל זשעפּקע (ער איז געווען אַ סטעלמאַך) און העלאַ ווייץ, אליה ווייץ׳ס ווייב, אויך פון די זשעפּקעס, מיט זייערע קינדער. זיי האָבן געוווינט אין פּולטוסק שטענדיק.

אַקעגן פאַרנאַכט איז געקומען אַ באַפעל:

"זיך אין רייען שטעלן! צו צען מאַן — און הערױס!"

דאָס הייסט, אַרויס פון גאָרטן. דאָס טי׳רל איז אַ שמאָלס, קוים קאָן מען אַרויס צו צוויי מענטשן פאַר אַ מאָל. און די דייטשן אונטערזוכן יעדן איינעם און נעמען צו אַלץ. נאָכן רויב שטופּט מען אַרויס און מ׳שלאָגט מ׳הרגעט. די עס־עס־מענער האָבן אויך געהייסן

זיך אויסטון און זייערע פוילישע מיטהעלפער האָבן באַזוכט און צוגענומען, וואָס נאָר מ׳האָט געפונען, ביז די לעצטע פּאָר גראָשן.

מיך האָבן זיי געפרעגט, צו האָב איך געלט. כ׳האָב זיי געזאָגט דעם אמת, אַז כ׳האָב נישט. איז אָבער אויף מיין גרויסן אומגליק אַרויסגעפאַלן אַ פּאָר געציילטע גראָשן פון דער מאַרינאַרקע. אַ נאָט פון דער קעשענע האָט זיך אַ פּנים אויפגעריסן און אַ פּאָר דראָבנע גראָשן, פון וועלכע כ׳האָב גאָר נישט געוווּסט, האָבן זיך אַריינגעקייקלט אין דער פּאָדשעווקע. וואָס בין איך שולדיק געווען? האָבן זיי מיך צעשלאָגן און צעבלוטיקט. זיי האָבן מיך געהאַלטן אין איין שלאָגן איבערן קאָפּ און געשריגן:

"פּערפלוכטער יודע, דו האָסט געלאָגן!

ווען כ׳בין געווען אין גאַנצן אַ פאַרחלשטער, האָבן זיי מיך אַ וואָרף געטון און געהייסן זיך אָנטון און לויפן אויפן בריקל, וואָס פירט פון פולטוסק קיין פּאָפּלעווען. דאָס בריקל איז געווען שמאָל, שרעקלעך שמאָל, און דערצו האָט עס זיך שטאַרק געוואַקלט. מיט סכנות האָט מען געקאָנט דורכגיין און נישט אַריינפאַלן אין וואַסער. מיר איז פינצטער געוואָרן אין די אויגן, דער קאָפּ האָט זיך געדרייט, אָבער מען מוז לויפן, ווייל ווער ס׳באַוויזט נישט אַדורכצוגיין שנעל דאָס בריקל, וואַרפן זיי אַריין אין וואַסער.

ווי כ׳בין אַריבער אויף דער צווייטער זייט בריקל, איז ממש אַ נס! ווען מיר האָבן זיך אָנגעזאַמלט, הונדערטער הונדערטער מענטשן, האָבן די עס־עס־מענער פון יענער זייט אויפגעעפנט אַ פייער אויף אונדז און טויזנטער קוילן זענען געפלויגן איבער אונדזערע קעפּ.

מ׳האָט אָנגעהויבן צו לויפן, דער רוח ווייסט וווהין. ווען מ׳האָט זיך דערווייטערט פון די שיסערייען, האָט מען געוואָלט זיך אָפּשטעלן, אַ ביסל כאַפּן דעם אָטעם, אָבער די קעלט, אַ ביטערע קעלט, האָט געשניטן ווי מיט מעסערס. איז מען צו צו די ווענט פון די גוישע הייזער, כדי זיך פאַרשטעלן פון ווינט, אָבער די גויים האָבן נישט געלאָזט שטיין ביי זייערע ווענט. מיר האָבן זיך געבעטן רחמים, געוויזן די פיצלעך פרירנדיקע קינדערלעך, געפּרוווט וועקן אַ מענטשלעך געפיל, אָבער ס׳האָט נישט געהאָלפן — זיי האָבן אונדז געשלאָגן און פאַרטריבן.

זענען מיר געגאַנגען נישט וויסנדיק וווהין מיר גייען. אויף די וועגן זענען געלעגן קינפּעטאָרינס, וואָס האָבן ערשט דאָ געבוירן קינדערלעך, הפקר צו דער קעלט און די שווערע ווינטן. אויסגעהונגערטע, פון קעלט צעפרעסענע קינדערלעך, האָבן זיך געשאָקלט פון זייט צו זייט אויף דער נאַסער ערד, געזוכט צו ווערמען זיך צוצוטוליען, און קיינער איז נישט געווען נעבן זיי. מאַמעס אונגליקליכע זענען געזעסן פאַרשמאַכטע, פאַרצווייפלטע, נעבן זייערע עופהלעך און נישט געקאָנט גאָרנישט מאַכן.

ווי די נאַכט איז אַריבער און וואָס מיר האָבן דערזעען פאַר אונדזערע אויגן ביי דעם זונאויפגאַנג — דאָס קאָן איך נישט דערציילן. איצט קאָן איך נישט, כ׳טאָר נישט צוליב מיין האַרץ. אויך דאָס וואָס כ׳האָב ביז איצט דערציילט, האָב איך נישט געטאָרט. אָבער כ׳האָב נישט געוואָלט דאָס בוך זאָל אַרויס און די וועלט זאָל נישט וויסן, צו וועלכער מדרגה זי איז אַרונטערגעפאַלן, צו וועלכער נידעריקער מדרגה זי קאָן צוקומען, ווען זי הויבט אָן מיט יידן־האָס.

זאָלן מיינע טראַגישע זכרונות זיין צו שטייער צום פאַראייביקן דעם אָנדענק פון די יידישע קדושים.

רחל ויזר־נגל / גבעת אולגה

בת שלוש־עשרה הייתי

משפרצה המלחמה ברחנו לבגטלה. בכפר זה היו לנו ידידים רבים, וביניהם — ראש־הכפר. אחרי ימים אחדים דרש ראש־הכפר שנעזוב את המקום. הוא הסביר, כי זוהי דרישת הגרמנים, וכל המפר את פקודתם מסכן את עצמו ואת כל קרוביו.

היה ערב שבת. הכול היה מוכן ליום המקודש והשולחן היה ערוך. אמא טרחה והכינה לכבוד שבת, כדי שלא נרגיש בפורענות התלויה מעל הראש. עזבנו את הכול וחזרנו לרוז׳אן.

מספר שבועות שהינו ברוז׳אן, מחדש, והיו אלה ימים עגומים מאוד. יהודים התהלכו קודרים ומדוכאים. יומיום הוצאו אנשים לעבודות־כפייה, ואיש לא ידע מי ישוב הביתה בשלום. פעם הוציאו עשרה יהודים לעבודה, וכשסיימו את עבודת יומם נאמר להם, כי עליהם לשוב למחרת באותו הרכב. אוי ואבוי להם, אם ייעדר אחד או יוחלף באחר. אולם אחד בכל זאת נשבר. פחד העבודה הקשה תקף אותו וגבר על פחד המוות ועל רגש האחריות כלפי חבריו. הוא התחפש לאשה וחמק למאקוב. דודי דויד וולנסקי נענה לאנשים והצטרף אליהם כדי להחליף את העריק, וכך ניצלו התשעה.

אותו זמן עבדה קבוצה אחרת ב״פורטים״ (ביצורים). שם רצחו הנוגשים את שמעריל מהאוליארניה (בית־הבד לייצור שמן) תוך כדי עבודתו. בביתנו, כמו אצל כולם, שררה מבוכה. כולם היו אובדי עצות. גרמני אחד, מן הטובים שבהם, בא ויעץ לנו להסתלק. ״לא חיים לכם כאן,״ אמר.

קמנו והלכנו למאקוב, אך לא יכולנו להישאר שם. אחד מחסידי אומות־העולם שיחד את הנאצים כדי שיניחו ליהודים. הם נענו לו בתנאי, כי הזרים, אלה שבאו כפליטים ממקומות אחרים, יעזבו את העיר. ושוב ברחנו בבהלה. שוב נדדנו לרוז׳אן.

כאן לנו לילה אחד אצל הנוצריה ברנגושובה, אשר בנה היה ידוע כאנטישמי פעיל ועם בוא הנאצים התפרסם באכזריותו כלפי יהודי רוז׳אן והסביבה. למרות זאת, אמו טיפלה בנו אותו לילה על אפו ועל חמתו של בנה. ויותר מזה, לפי בקשתה הוא יצא אתי העירה כדי לראות אם אין גרמנים בסביבה ואוכל להציל מביתנו מה שניתן להציל. הגעתי עד הבית, כשהוא מגן עלי. ביתנו היה הרוס כולו. שבתי לבית הברנגושובים. שם נמצאו גם משפחת גרינוולד והדודה רבקה וילדיה. ידענו כי עלינו להסתלק בהקדם. אמה יצאה לשוק לקנות מעט מזון לילדיה ולמשפחתה. ניגשה אליה גויה, הלמה באגרופה בראשה וצעקה: ״איך את מעזה לבוא לקנות דברים המיועדים לנוצרים ? !״ מובן שאמא לא קנתה דבר.

הלכנו לדלוגושודלו. בדרך ראינו יהודים נרצחים מוטלים על אם הדרך. קרבנות טריים, עתה זה נרצחו, והדם עודו נוטף.

חמקנו לגובורובו. כאן מצאנו מחסן בנוי עצים, שעמד בריחוק מה מן העיר. הסתתרנו בו. קיווינו לנוח מעמל ההליכה המבוהלת והמאומצת. לא עברה שעה קלה והרגשתי מחנק איום. צעקתי:

״חם נורא! אני רוצה לצאת!״

פרצנו כולנו בבהלה וראינו כי הצריף עומד בלהבות. גרמנים שהבחינו בהימצאנו במחסן החליטו לברור לנו מיתה מיוחדת — לצלות אותנו בתוך המחסה שמצאנו לנו. ברחנו לשדה הרחב.

הם הבחינו במנוסתנו והחלו לצרוח בקולי־קולות: "האלט! האלט!" רצנו. הם שילחו לעברנו מטר כדורים. אחד פגע בדודי. רצינו להתעכב ולטפל בו, אבל הוא הספיק להרים את ראשו ולצעוק אלינו:

"רוצו, ילדים! תברחו! אל תשתהו!"

גרמני אחד התקרב אליו, חבט בו בראשו והרגו. הפעם לא ביזבז עליו כדור — בקת רובהו הלם בו עד מוות. אחר־כך פנה אלינו. ידענו כי לא נברח מפניו, שהוא ישיג אותנו, ולכן חזרנו ורצנו אליו, ליטפנו אותו, נישקנו בגדיו, התחננו לפניו שלא יהרוג אותנו. משום מה, הוא ריחם עלינו ונתן לנו ללכת.

לא רצינו להתרחק מן המקום ונשארנו ללון בשדה. למחרת הלכה הדודה חיצ׳ה עם עוד מישהו לקבור את הדוד. הם קברוהו בבגדיו, במקום הרצחו. היתה אצלו קופת־צדקה. הוא הציל את כספי הצדקה וקיווה שעוד יוכל להעביר את הכסף לתעודתו, אך לא זכה.

כשהגענו לגובורובו, הופנינו מייד לכיכר השוק. המקום המה מתושבי העיר שרוכזו שם. לאחר שעה ארוכה ניתנה פקודה להתרכז בבתי־התפילה, כל אחד בבית־תפילתו: היהודים בבית־הכנסת והגויים בכנסייתם.

לפני שנכנסנו לבית־הכנסת ראיתי בחצר יהודים רבים מוטלים על הארץ. הם היו פצועים קשה, שותתים דם. הם לא הזדרזו, או לא הספיקו, להידחק לבית־הכנסת, והגרמנים ירו בהם. וכך הם נשארו שרועים על הארץ, חלקם הרוגים וחלקם גוססים. זה היה מחזה אימים, שלא נמחה מזכרוני עד היום. היו שם ירויים בפנים, כבויי עינים וזבי דם, מפוצפצי גולגולת ומחוצי דמות.

אך נורא מכול היה לראות את הנערה, ששכבה מרוטשת בטנה וכל מעיה שפוכים ארצה. ולא פחות היה לי נורא לראות את שכנתנו יהודית שרייבר, ששכבה בין כל הגופות, והיא פצועה בפיה, מעוּוֶתת פנים ומתפתלת בכאביה. היו שם עוד רוז׳אנאים, אך הם כבר היו מתים. אני זוכרת את שלמה צינאמון ושמילקה פלוטקה. את שמות היתר שכחתי.

לא הרגשתי איך נדחקתי בכל זאת פנימה ואיך יצאתי אחר־כך. בינתים, כאשר כל היהודים כבר היו בפנים, התיזו הגרמנים נפט על בית־הכנסת והעלוהו באש. פתאום הרגשתי כי אני מיובשת, כי אני נחנקת ואני מאוד רוצה לשתות. יצאתי החוצה לקחת מים בחצר. לפחות טיפה! ניגשתי למשאבה וספל קטן בידי. אותו רגע באה מכונית ונעצרה. מתוכה יצא קצין, נמוך ושמנמן, ושאל:

"וואס איסט דען היר?" (מה מתרחש כאן?)

ענו לו, פקודיו או לא פקודיו אך נמוכים ממנו בדרגה:

"אנו יכולים להשמיד כאן את כל היהודים בבת אחת."

הוא לא נתן להם לגמור, ואמר בהחלטיות ובשקט של שליט:

"זה יותר מדי עכשיו!"

ובקול תקיף ציווה לפתוח את שערי המקום הקדוש וצעק:

"ראוס!"

מלה אחת אך היא פעלה כקסם. בזרם אדיר נדחקו היהודים לצאת. האש ליכחה את הקירות, המבנה עמד בלהבות. אנשים עירומים־למחצה קפצו זה מֵעל זה לנוס מפני האש המשתוללת. בפנים היה כה חם, עד כי החלו להתפשט. אותו רגע לא הבנתי מה מתרחש, כי אני הייתי אז בחוץ. גרמני אחד תפס אותי ודחף אותי אל מול הפורצים מבית־הכנסת, כנראה רצה להכניסני. אולם הוא לא הצליח. היהודים המשיכו לפרוץ החוצה.

עמדתי במרחק־מה ותרתי אחרי מישהו ממשפחתי. ראיתי את אבא יוצא, פורץ בדלת וטלית בידיו. כולם רצו אל הנהר, אל המים. הבהלה היתה גדולה. כשהגעתי לנהר חיפשתי את הורי, את משפחתי. פחדתי אבל עברתי את המים. אף פעם לא נכנסתי למים בלי הורים. פחד תקף אותי ובאופן אינסטינקטיבי קיפלתי את צמותי כלפי קודקודי, כאילו זה יעזור לי, וחציתי את המים.

והורי לא היו. התרוצצתי כמטורפת בין האנשים המטורפים כמוני, ובכיתי נוראות. ניגש אלי גרמני אחד, חייל עדין מראה, ובהבעת־פנים שכולה רחמים ניסה להרגיע אותי, ואף הציע לי אוכל. לא נרגעתי, לא אכלתי. רק רציתי את הורי. זאת היתה משאלתי היחידה, שחזרתי עליה חזור וחזור. אך בזה הוא לא יכול היה לעזור לי. אף אחד לא יכול.

בסוף מצאנו זה את זה. כל המשפחה התלכדה, ושוב הלכנו לרוז׳אן. וכי לאן יכולנו ללכת? צלחנו את הנארב בסירות והגענו לרוז׳אן החרבה.

לא היינו בודדים. הלכו עוד מספר יהודים וטפם עמם. בדרך נטפלו אלינו גרמנים אחדים ואילצו את היהודים לקצץ את הזקן איש לרעהו, ותוך כדי כך לשיר ולרקוד. אותנו הילדים ריכזו לחוד וגם עלינו ציוו לשיר ולרקוד.

רקדנו. שרנו. בכינו. התייפחנו. פחדנו.

הם נהנו זמן־מה ולבסוף נמאס להם המשחק ושיחררו אותנו. למעשה לא שיחררו, אלא שפתאום ראינו כי אין גרמנים לידנו. נעלמו. חזרנו כל אחד להוריו והמשכנו בדרך.

לא היה איפה להניח את הראש ברוז׳אן. הכול היה חרב. הלכנו מייד משם ופנינו לקוסוב. כאן קיבלו אותנו היהודים באחווה שלא תישכח. היתה שבת. כולם נחלצו לעזרתנו: הביאו בגדים, חילקו אוכל. למבוגרים הקצו מקומות־לינה בבתי־הכנסת, ואילו את הילדים לקחו לבתיהם, למשפחותיהם, ובבוקר הזדרזו לאחד אותנו עם הורינו.

למחרת עזבנו את היהודים היקרים של קוסוב. הלכנו לביאליסטוק, ומשם התפזרנו לכל עבר — לרוסיה, לסיביר. אנו המעטים ניצלנו, אך רבים, וביניהם כנראה רוב יהודי קוסוב, לא ניצלו, כי עם צאתנו את עירם היו כבר הגרמנים במבואותיה.

אבא מת בסיביר, משולם נגל בטורקיסטן. שניהם נטמנו בבתי־קברות יהודיים.

בסוף 1945 הגענו אנחנו לארץ־ישראל.

דויד פראץ / תל־אביב

ממה שנחרת בזכרוני

מרוז׳אן לתופת של אוסטרוב

שלושה ימים לפני פרוץ השואה הנאצית ילדה אשתי המנוחה, הי״ד, את ילדתנו. בננו היה אז בן ארבע־וחצי. אותה עת עבדתי בקסרקטיני הפולנים במקצועי, רצענות, השתכרתי אצלם יפה והתחלתי לרקום את חלום המשפחה שלי: מבוססת, ברוכת ילדים, החיה על יגיעי ועמל־כפי. הייתי המאושר באדם. הפצצות הגרמנים, שהפתיעו את פולין המדינה, נפלו גם כפצצה על חלום חיי. תדהמה ומבוכה ירדו עלי כאחת.

ידענו כי רוז׳אן, עיר מצודות, תהיה מטרה להפצ־צות הגרמנים, וראשית־לכול ירצו לפוצץ את הגשר שעל הנארב, לנתק את העיירה ולכלות בה את זעמם, מבלי שמישהו יפריע להם. החלטתי אפוא לעבור לגובורובו. יומיים אחרי בואנו לשם נשמעו יריות בגובורובו והמשכנו להימלט.

עברנו לאוסטרוב־מאזובייצק. הבהלה היתה גדולה. לא היתה אפשרות לשכור עגלה ורצנו ברגל. הגרמנים הבחינו בנמלטים ועקבו במטוסים אחרינו. הם טסו נמוך־נמוך והמטירו עלינו אש ממקלעיהם. תוך ריצה היינו משתרעים על הארץ, קמים ורצים ושוב נופלים בהתקרב אוירון, ושוב רצים ונופלים. וכך עברנו שלושים־וחמישה קילומטרים, כשמעלינו חגים זורעי־המוות ושריקות הכדורים מורטות את העצבים ומכלים את כל כוהות הנפש.

משהגענו לאוסטרוב הבהנו, כי התינוקת מהוסרת חיים. אך הלב לא רצה להשלים עם אבדן חייה של הרכה הנולדת, בת השבוע, וניסינו להשיב רוחה בכל האמצעים הפרימיטיביים שידענו. הצלחנו. הילדה חיתה עוד תקופת מה בזוועות הנאצים. אבוי לאביה!

הגרמנים הגיעו לאוסטרוב יומיים־שלושה אחרינו, ומייד החלו בציד גברים לעבודות־כפייה. כמו לוכדי כלבים עשו זאת. שניים־שלושה מהם מסתערים על יהודי עובר ברחוב, חוסמים דרכו, חוטפים אותו ומשלחים למקום ריכוז העבדים. העבודה עצמה לא היתה חשובה בעיניהם. חשוב היה להתעלל, להתעמר בזדון, להכות. זה אשר נתן להם סיפוק והנאה. וכל ״רגע היסטורי״ כזה צולם בידיהם — השד יודע לשם מה?

לימים שיכללו את שיטותיהם. היו פושטים בבתים — יהודים חדלו לצאת לרחובות — מוצאים באכזריות את הגברים ומאלצים אותם ללכת למקום הריכוז, כשידיהם למעלה. ושם, במקום הריכוז, היו מחזיקים אותם שעות על גבי שעות בידים מורמות. איסוף האנשים ארך שעות. הריכוז היה בחצר הראטוש (מועצת־העיר). על מרפסת הבניין עמד נאצי, בידיו מקלע ועיניו נעוצות ביהודים. אוי לו ליהודי שהוריד את הידים: מי שנתפס בפשע זה ספג מכות רצח.

כך היה ביום הראשון. חששנו שאנו מרוכזים כאן למטרת חיסול. משניתן לנו אחרי שעות התעללות לשבת מעט, הוקל לנו. שוב השאירו אותנו במצב של ציפייה מרפטת עצבים במשך שעות מספר. אז הופיעו שני גרמנים על המרפסת ואחד נאם והבהיר, כי מהיום אסור יהיה

ליהודים להיראות ברחוב אחרי השעה חמש. מי שיימצא אחרי חמש ברחוב, יירה במקום הימצאו. חלונות היהודים חייבים להיות מואפלים, וכל אור בחרך יביא אתו יריות ומוות. אסור להתקיף גרמני, ויש לברך בהסרת הכובע כל גרמני הבא לקראת יהודי.

אחרי הנאום "הנאור" נצטווינו להתפזר. השעה היתה כבר חמש־וחצי, שעה שכל יהודי צפוי ליהרג. האנשים פתחו בריצה מבוהלת הביתה. אלפים היינו, פליטים ממקומות שונים. רצנו, נדחקנו, כשלנו, נפלנו — והם משלחים בנו כדורי הפחדה ומוות.

בדרך עברה במקרה שיירה של נאצים. הם החלו להכות בנו בקתות רוביהם, בראשינו ובכל המקומות הרגישים בגוף, ומשנתרחקו קצת, ירו בנו ללא הבחנה. ברחתי והסתתרתי באחת החצרות. היא היתה כבר מלאה חללים יהודים. הבית היה זר לי. היה כבר חושך. לא ידעתי להיכן נקלעתי. קפאתי במחבואי וכך נשארתי שם כל הלילה. משהאיר השחר, רצתי לביתי, לדירתי. עם צאת החמה ידעתי, מי הם הקרבנות של דיירי אותה חצר. בבית נודע לי על קרבנות נוספים. אני עצמי ראיתי, איך נכנסו לביתו של נחתום ורצחו את בנו בתוך המאפייה.

אחרי שעה קלה שוב הוציאו אותנו לעבודת־כפייה, ושוב אותה שיטה: ידים למעלה, הליכת ריצה, התעללות בעבודה וצילומי התקלסות.

לווילנה דרך זאמברוב

הגיעו הימים־הנוראים. קיימנו מניין בבית דודי והתפללנו. היה זה מעשה של קידוש־השם, שסכנת־מוות כרוכה בו, אך ראינו צורך בזה, צורך חיים, כמו הצורך בכבוד, כשארית רצון עצמי. העמדנו משמרות בחוץ להתריע על סכנה והתפללנו.

עברו כשבועים והופיעו כרוזים ברחובות, אותם "אפישן" שאחר־כך העבירו בך צמרמורת וזיעה קרה, ובהם מודיעים: "כל הפליטים, שאינם מבני אוסטרוב המקוריים, חייבים לעזוב את העיר תוך 24 שעות. כל המפר הוראה זו, יירה במקום!"

רצתי עם אבא ז"ל לחפש עגלה כדי להציל מה שניתן. בצד הרוסי מצאנו גוי, שהסכים לבוא אלינו, ללון ולמחרת להעביר לנו את המטלטלים. הוא היה צריך ללון אתנו בחצר, ולפי המוסכם היינו צריכים בבוקר לעבור לזאמברוב. בשעה ארבע אחרי־הצהרים התחרט הגוי ולא רצה ללון אצלנו. החלטנו לנסוע מייד, כפי שהגוי דרש. קשה היה לי לשכנע את אבא, כי יפה שעה אחת קודם. אבא דאג לאחינו הצעיר, שעבד מחוץ לעיר בעבודת־כפייה. אמא, שהיתה לה תעודת־שחרור, רצה אל מקום עבודתו כדי לזרזו לבוא. משבא האח יצאנו לדרך. היתה שעה מאוחרת של אחר־הצהרים. יצאנו והגענו לצד הרוסי, מספר קילומטרים מזאמברוב.

לעומת החיילים הגרמניים, על מדיהם החגיגיים, נראו לי החיילים הרוסיים עלובים מאוד בתלבושתם, וזה גרם להרגשת דכאון ועורר אי־אמון ביציבות משטרם. לא רצינו להישאר שם, קרוב למקום ההשפלה וההתעללות של הנאצים, ונסענו לזאמברוב. חייט יהודי אסף אותנו לתוך ביתו. לולא הוא, מי יודע היכן היינו מוצאים קורת־גג, אם בכלל היינו מוצאים, שכן היינו שתי משפחות: משפחת אבא עם אחי ושתי האחיות ומשפחתי שלי.

העיר השרתה קדרות והטילה מורך בלב. האנשים היו חסרי־תקווה וצלו הקודר של המחר העיב על הכול. ועוד הוסיף לדכאון המשטר היהודי שם, בהבדל גדול מזה שבאוסטרוב. כאן שלטו יהודים, שהשררה העבירה אותם על דעתם. החלטנו להתרחק מזאמברוב ופנינו לעבר

וילנה. שם היה לנו אח ושם שרר משטר רוסי יציב ומסודר. השמועות אמרו גם, כי המשטר שם ליברלי והדרכים שם פתוחות לעולם הרחב.

נסענו דרך ביאליסטוק. התנועה היתה משובשת. לא היה שום סדר במהלך הרכבות. איש לא ידע מתי תזוז רכבתנו. עינינו היו נעוצות ברכבת, התקועה במקומה, ואיש לא היה שיגיד לנו מדוע אין נוסעים ומתי היא תסע. המשטר הסובייטי, המתיימר לפקח על כל דרכי האדם ולסדר לו את הלך מחשבותיו ואת אורחות חייו, נתגלה כאן במלוא עליבותו. אזלת־יד, חוסר־ריכוז, העדר סדר — אלה היו מסימני־ההיכר הראשיים פה.

סוף־סוף, אחרי תלאות מרובות הגענו לווילנה. כאן רווח לנו במקצת. אחינו קיבל אותנו בחמימות, התרחצנו, נחנו, אכלנו ליד שולחן, והתקווה החלה לפעום בקרבנו. כעבור ימים מספר שכר לנו אחינו דירה בשביל עצמנו, הסתדרנו והתחלנו לחיות.

הקור הגיע לעשרים־וחמש מעלות מתחת לאפס. חורף קשה מנשוא היה אותה שנה. עבדתי בכבישים והיה קשה ביותר, אך התפרנסנו, וזה הקל על מצב־הרוח והפיח רצון לשאת בסבל הרב. אתי בעבודה נמצאו אנשי־מדע פולנים, פרופסורים, שופטים ופקידים בכירים. היו גם פושעים לשעבר. התורים לקבלת מנות־המזון הזעומות הכבידו נורא והיוקר האמיר מיום ליום. התפרנסנו בקשיים איומים. התנחמנו בזה, שמווילנה נוכל למצוא דרך לחוץ־לארץ. פגשתי כאן את חנה **בלום** ומשפחתה, את וולוול **ביילים**, את **רבקה נגל** (מזאך). המוצא הרוזאנאי המשותף קירב אותנו. סיפרנו את תוכניותינו איש לרעהו.

וולוול ביילים היו לו שני בנים ובת. הבן הבכור, משה׳קי, ברח מכאן ליאפאן. וולוול החל לסחור בעורות והכין לו כבר תעודת־מעבר מזויפת. הכול היה מוכן ליציאה. שבת אחת בהשכמת הבוקר, עת הלכתי לעבודה בגשם זלעפות מכורבל בסמרטוטים, ראיתי משאית עומדת ליד ביתו של וולוול ושוטרים רוסיים מוצאים אותו ואת אשתו ואת בנו ומכים בהם בקתות רוביהם ברצחנות. הבת לא היתה אתם. הגלו אותם לסיביר. רחמי נכמרו עליהם, הספדתי אותם ובכיתי על גורלם. אך תודות לגירוש זה הם נשארו בחיים. בתם היתה אחר־כך אתי בגיטו ונספתה יחד עם כל קדושינו בסלונים, לשם נלקחה על־ידי קרובתה, שבאה במיוחד והעבירה אותה אליה. תעתועי הימים ההם!

ושוב אני בידי הנאצים

יוני 1941. הגרמנים הגיעו לווילנה והטילו את משטרם הנאצי, בעזרת הליטאים אוכלוסי המקום. בימים הראשונים הניחו לנו ויכולנו איכשהו לחיות. אחי החזיק את המיספרה שלו פתוחה והליטאים קיימו עמו יחסים טובים. יחד עם אחי זכינו בהקלות והיה מה לאכול.

באחד הימים, בפיקודם של הנאצים, הקיפו הליטאים את חצר מגורי אחי וציוו להוציא אליהם זהב ודברי־ערך. על הגברים פקדו לקחת אתם סבון ומגבת וללכת עמהם. את הנשים הוציאו מהדירות. משנתרוקנו הדירות מיושביהן דרשו מכל אחד, שימסור להם את המפתחות. הם נעלו את הדלתות ומסרו את המפתחות לשוערים. דובר על ריכוז יהודי בעיר, בגיטו פתוח, אלא שאף אחד לא ידע לאן הוא מובל ומה יהיה גורלו.

השוער הפולני מרחוב סטפאן 14, בית מגורי אחי, הלך אתם כברת־דרך. משחזר אמר, כי נודע לו שיחזיקו אותם שבעה ימים בפונאר ואחר־כך ישחררום. למעשה חפרו היהודים בפונאר באותו יום בורות, את קבריהם, ואחרי שהעבידום בפרך עד כלות כוחותיהם, חיסלו אותם אל הבורות אשר כרו לעצמם. עד היום אינני יודע את כוונת השוער הגוי אותו יום.

אולי ידע את האמת, אך רצה להקל על לבנו. אחי היה בין הקרבנות הראשונים של וילנה־פונאר.

עתה החלו מצוֹדים. ה"כאפערס" (החוטפים) היו עוברים יום־יום ברחובות הריכוז, הגיטו, צדים אנשים ומוליכים אותם לפונאר, ושם היו מחסלים אותם. משעה שש בבוקר עד שש בערב הם היו משוטטים ולוכדים את מכסת הקרבנות שהוטלה עליהם, כנראה. באותם מצודים נלכד גם אבי. הוא נרצח בגל הקרבנות השני.

אני הייתי רצען ועבדתי במקצועי גם אצלם. בזכות זאת ניתנה לי תעודת־מעבר והייתי גם מביא אוכל לילדַי. עד שסגרו על הגיטו עבדתי ברחוב פלוצקי, בשביל השוטרים־הפרשים הליטאים, ונחשבתי "יהודי מועיל ממדרגה ראשונה". כאשר סגרו את הגיטו, ניסה איש האֶס־אֶס הממונה על בית־המלאכה לקבל בשבילי רשות לצאת את הגיטו, אך הוא לא הצליח. נשארתי יחד עם כולם בגיטו הסגור.

מצבנו הלך ורע מיום ליום. המצוֹדים בגיטו תכפו יותר ויותר. באחד המצודים הללו נלכדו אמי, גיסתי, שתי אחיותי ובן־אחי — זכר כולם לברכה! אותו יום ששי היה יומם האחרון בחיים. המצוד הזה היה בסביבת בית מגורי והם הוצאו מדירתי. אני ניצלתי בנס. וכך זה קרה.

לפני המצוד יצאתי דרך פירצה בחצרי אל החצר השכנה, כיוון שנאמר לי, כי שם נמצא מרתף סמוי שאפשר להסתתר בו. רציתי להכין מיקלט למשפחתי. אך המרתף לא נראה לי. לא רציתי להכניס שמה את הילדים, פן ייחנקו עוד בטרם יימצאו. חזרתי אפוא הביתה. לפתע רואה אני את אשתי רצה לקראתי ושני ילדינו בזרועותיה. רצנו יחד. נקלענו לאחד החדרים, בו נדחסו יהודים רבים. עמדנו כמצפים למוות, שיבוא כל רגע ומנוס ממנו אין. והנה אני רואה שנפתחת דלת מן הצד, קרוב למקום עמידתי, וגיבנת אחת מציצה מתוכה לראות מה הדחס הזה. החילונו להידחק לחדר הזה בבהלה. תוך כדי כך הזיז מישהו ארון ונתגלתה לעינינו דלת סתרים. עברנו בפתח — פתח הצלתנו — והדלת נסגרה עלינו.

מתוך חדר זה, מבעד לחלונות, ראיתי את היהודים האומללים המובלים לפונאר. שמעתי את זעקות המיואשים ואת צריחות המוּכים בעת שהוטענו על המשאיות. ידעתי כי ביניהם נמצאים גם יקירַי, אך לא יכולתי לעזור להם.

בערב חזרנו לדירתנו, חזרנו לחיות. כל הקרובים לי ביותר נלקחו אל המוות, ידעתי כי לא אראם עוד, אך אנחנו המשכנו לחיות. דאגתי העיקרית היתה מזון לטפי. בסכנת־נפשות יצאתי מהגיטו. הייתי יוצא ומביא משהו להחיות את נפש פעוטותי והתקיימנו. היה זה פלא רב להישאר עם שני גוזלים, כשרק בריאי־גוף ועתירי־ממון נשארו בבתי גויים בבונקרים ששילמו עבורם כסף רב, או מישהו שנותר בדרכי נסים, כמונו.

נסים בגיטו

כעבור מספר חודשים אחרי מצוד זה הועברתי לעבודה במינסרה. בגיטו נפוצה שמועה, כי עומדים לחסל את כל הגיטו ורק עשרים אלף יהודים יושארו לשירות השליטים. יהודי שארית זו יקבלו תעודות צהובות, וכל הנותרים יושמדו.

היו יהודים, במיוחד מהקרובים לשליטים, שידעו את הדבר לפני כולם. הם גם ידעו פרטים על נוסח התעודה הגואלת והכינו תעודות כאלה לעצמם. לפי המקצועות הנדרשים הייתי מועמד ראשון לתעודה, אך היה מישהו ביודנראט, שמכר תעודות לעשירים, ונשארתי מועמד לחיסול.

אותו זמן עבדתי בקבוצה של כשלושים יהודים, ביניהם רב אחד שניצל וחי כיום בחיפה. נאמר לי, כי אין בשבילי תעודה וכי אני נשאר בגיטו. ידעתי היטב את פירוש הדבר: למחרת יבואו לגיטו, יקחו קרבנות מן המוכן וישר למוות בפונאר. רצתי לחפש את המרתף ההוא. הבחנתי בדלת ברזל, מאחוריה הסתירו המיוחסים בעלי התעודות הצהובות את משפחותיהם. הרימותי את הדלת ונכנסתי עם אשתי ופעוטי. כולם התנגדו, אך זה לא עזר להם. נדחקתי והכנסתי את משפחתי.

במרתף היה מחנק איום. התינוקת שלי החלה לבכות בקול קורע לבבות. כולם נטפלו אלי. האשימו אותי, שבגלל הפעוטה שלי יתגלו כולם ויוצאו להורג. הם דרשו ממני לחנוק את ילדתי, אחרת היא תסגיר אותנו. צעירים שבמרתף הסתערו עלי ברצונם לרצוח אותי ואת בתי הקטנטנה, אך מספר אנשים, אינטליגנטיים שביניהם, הרתיעו אותם מרצח. אחר־כך החלו הם עצמם לדבר אל מצפוני:

”הבט, לך עוד יוולדו ילדים. אתה עוד צעיר. אם לא נחסל את הפעוטה, כולנו נאבד. גם אתה. גם אשתך ובנך.”

פרצתי בבכי כילד. הלב כל־כך נצבט. ילדתי שלי — איך אתן לחנוק אותה ? ! אך מאידך: איך אוכל לסכן חיי רבים ? מצפוני העיק עלי וכמעט שהסכמתי להם. הם כבר תפסו בידי, החלו סוחבים אותי, להרחיקני מקרבני הרך. אותו רגע נתקפתי טירוף. כוחות עלו בי, שאינם אצל אנשים נורמליים. ניערתי את כולם מעלי, זרקתי אותם ממני ולצדדים. אותו רגע התרחש לנו נס. התוקפים הצעירים הרגישו במשהו וברחו, קפצו ונמלטו מהמרתף, ואנחנו נשארנו. אחר־כך באו הרוצחים הליטאים ופקדו על כולם לצאת. אני נשארתי אחרון. שיחדתי אחד מהם, שני, שלישי, והם הרפו ממני. אבל אחד התעקש ודרש שאצא, ואם לא אצא — הוא יירה בנו במקום.

יצאנו. אפלולית בין־ערבים עמדה בחוץ, כאשר הלכנו ברחוב שפיטלנה אל שער המוות. ידעתי אל מה אנו הולכים. חמקנו ופנינו אל סימטת שאוולסקי. עלינו במדרגות של בית, שהיה פעם בית ועתה נותרו רק מדרגותיו. הן היו מדרגות פנים. הכול היה הרוס, מנותץ ומעורבב — מצב של פוגרום. מצאנו עצמנו בעליית־הגג של הבית. היתה זו עלייה בתוך עלייה. שכבנו. ראינו איך הגרמנים ועושי־דברם הליטאים משוטטים ברחובות, מגלים מחבואי־אדם, פותחים אותם בכילפים ומוציאים יהודים ממחבואיהם. ראינו איך הכו אותם מכות רצח וחיסלום במקום. מראה הרצח הזה הביאנו עד סף הטירוף. ידענו כי בתוכניתם להקדיש שלושה ימים לחיסול הגיטו, וזה רק היום הראשון.

אחרי השעה שש נרגע הרחוב ושקט נשתרר סביב. יצר־החיים פעם בי והתחלתי לבלוש בשרידי הבית. מצאתי גפרורים ותרמוס. ירדתי לרחוב לחפש מיפלט, מחבוא, פתח להצלה. חצר זו היתה סמוכה לחצר דירתי הקודמת. ירדתי לרחוב שפיטלנה. בצד אחד של הרחוב ניצב בית־החולים היהודי, ובקצה השני — המשטרה היהודית. היה חושך. לא ראו דבר. פתאום עלה הד צעדים מן המידרכה שממול. צעקתי: ”האלו, הערט מיך!” (שימעו אותי!) היה זה שוטר יהודי. הוא נבהל למשמע דיבור ביידיש. הוא צעק אלי:

”מה אתה עושה כאן, מטורף שכמותך ? ! גנס יבוא ויחסל אותך!”

ידעתי מי זה גנס. התחלתי לבכות, להתחנן. סיפרתי לו את כל הטרגדיה שהתחוללה במרתף, איך הצלחתי להציל את התינוקת שלי, וביקשתי ממנו שיעביר לי את הפעוטה לבית־החולים — אולי כך תינצל היא וגם אנחנו נוכל להסתתר ביתר קלות.

הוא סירב. הוא יעץ לי לשים אותה ליד השער, ואנשים שיעברו ימצאו אותה ויצילוה.

לא הסכמתי. לא רציתי להפקירה. בחושך הכבד לא ראיתי את מבע פניו: האם התרכך או נשאר בקשיחותו. לחצתי עליו בדיבורים והוא נענה לי. הלך לבית־החולים לבדוק אפשרות קבלתה. בינתים עליתי, הורדתי את אשתי וילדַי מהמחבוא שבעליית־הגג. הם כבר היו מיואשים, חשבו שלא אחזור, שמשהו קרה לי. בינתים שב השוטר ואמר:

"תן לי את התינוקת. נראה. משהו ייעשה כבר."

אשתי הלכה אתו, שמא תבכה התינוקת ויצטרכו להרגיעה. לא הרשינו לעצמנו אפילו לנשק לה נשיקת־פרידה, פן לא נוכל לנתקה מאתנו. מרחוק שמעתי איך אשתי נפרדת מבשרה־ודמה. היא בכתה והתינוקת התייפחה. אינסטינקטיבית חשה כי מפרידים אותה מכל היקר לה.

משחזרה אשתי טיכסנו עצות היכן להסתתר. עברנו ליד המרתף האומלל. היתה שם אשה עטופה בערמת סמרטוטים. היא יצאה והצטרפה אלינו. חזרה לדירה שלנו. שמעתי בבית השכן, בית משפחת גולומב, משהו רוחש מתחת ללוחות הרצפה. נכנסתי לביתם. הוא היה ריק והדפיקות והרחשים במעמקים נשמעו ברורות. חיפשתי במטבח ומצאתי קופיץ. פתחתי בו שני לוחות ברצפה, וקרה דבר שלא אוכל לשכוח אותו כל ימי חיי: מן הפתח שפתחתי פרצו ענני אדים כמתוך בית־מרחץ, הבל נשימתם שנצטבר במחבוא ללא מוצא. רבונו־של־עולם, איך הם יכלו להתקיים שם? הבינותי שצריך להצילם, להציל את היהודים האלה, שברחו מן המוות הנאצי ונקלעו אל מוות של חנק, שהוא האיום ביותר. פתחתי עוד לוח, מתוך רצון להוציא אותם בפתח רחב יותר, אך אז עלה מן הפתח אחד ורצה להרוג אותי על שאני מסגירם כביכול.

לאחר שהרגעתי אותו ומשהסברתי לכולם למטה, כי בכוונתי רק להסתיר את אשתי וילדי וכי אני אשאר בחוץ ואכסה עליהם, הם נרגעו. הייתי עייף מדי. כיסיתי את המרתף והלכתי למצוא מחבוא בשבילי. חזרתי לחצר. היתה זו חצר משותפת להרבה בתים ובתוכה בתי־כיסא בפינות שונות ומעליהם מאחזים לפחמים. באחד המחסנונים האלה החלטתי להסתתר וללון. נעמדתי ליד הקיר, הצבתי מספר לוחות בשיפוע מן הקיר לרצפה, ומאחורי מחסה זה נשארתי עומד כל הלילה. כמו סוס באורוותו, הנם את שנת מנוחתו אחרי יום־עבודה מייגע, עמדתי אני בוהה אל תוך הלילה. ללא כל מחשבה עמדתי, וגניחות עייפות וייאוש מתמלטות מחזי מדי פעם. ברחוב נישאו צריחות אכזריות של הליטאים שיכורי הרצח. הייתי אדיש גם להן. פתאום שמעתי צריחות שמחה של השיכורים וזעקת שבר של ילדה כבת עשר: "תנו לי עוד לחיות! אני הרי כה קטנה! רחמו עלי, הניחו לי!" אך הם לא הניחו לה.

יומיים עמדתי מוסתר מאחורי קיר הלוחות הזה, ואז, משתמו שלושת הימים שנועדו לחיסול הגיטו, יצאתי ממחבואי. רצתי ישר אל יקירי. פתחתי את המרתף, ושוב — ענני הבל, שוב ריחות מחנק, אך כולם היו בחיים. כולם יצאו מהמרתף והחלו להסתדר בדירות ריקות, שהיו מרובות אחרי הרצח הכללי. הלכתי לבקר את ילדתי בבית־החולים. לבי נקפני שמא איננה כבר בחיים, שכן פשטה שמועה כי אלפים נרצחו וביניהם גם מאושפזי בית־החולים. אולם ילדתי היתה בחיים, רק שערותיה המתולתלות נגזזו.

אחרי החיסול בגיטו

חזרנו לדירתנו בשפיטלנה. בגיטו נראו כל חבויי הבונקרים. יהודים רצו לחיות. קיוו למשהו. אך לא היו לנו תעודות צהובות, שבלעדיהן היה מסוכן להיראות בגיטו. הן שימשו גם בתור כרטיסי־מזון ובעזרתן אפשר היה להשיג עבודה ולחם.

שוטטתי בגיטו לחפש אוכל למשפחתי. ראיתי ברחובות כאלה, שקנו תעודותיהם בכסף, וגם כאלה, שסחרו בתעודות צהובות מיותרות שהיו בידיהם. בעלי־המקצועות נספו, משום שלא הצליחו לקבל תעודות כמגיע להם. הגרמנים החלו דורשים בעלי־מלאכה, ולא נמצאו להם. עתה הבחינו בהונאה שהיתה, אך לא עשו דבר. הם נאלצו להוסיף עוד "לעבנס־בעשייניגונג" כאלה, שנקראו הפעם "צוגאבס־שיינען" (תעודות־תוספת). גם זה היה כרוך בפרוטקציה. קיבלו אותם מידי ההנהגה היהודית בצרות, בשלמונים וגם... בהשתייכות מפלגתית. אני מכרתי שמיכה ואת הכסף מסרתי לאחד, שעבד אצל האס־אס, וכך הגעתי ל"שיין" הנכסף.

התחלתי לעבוד. בעבודה נמצאו אפשרויות להביא אוכל הביתה. עבדתי במקצועי ברחוב פוליצקר. הייתי הרצען של משטרת הפרשים הליטאים ושל הגרמנים שהשתכנו בקסרקטינים הפולניים שם. אתי עבד עוד רצען, יהודי קשיש, ומספר יהודים, גברים ונשים, עבדו בשירותים השונים. כאן הייתי במצב טוב. קיבלתי פאסיר־שיין (תעודת־מעבר). יכולתי ללכת לבד ולא הוכרחתי ללכת בקבוצות עם הבריגדיר, כפי שזה היה נהוג. כך הייתי מביא מהבית לקסרקט חפצים למכירה ובתמורה קניתי מצרכי־חיים.

היתה לי קופסת־כלים עגולה, ממנה לא נפרדתי לרגע, כי היא שימשה לי גם "פרסומת" מקצועית. תליתי את הכלים מסביב לדפנותיה בחוץ, ואילו בפנים החזקתי מצרכים שונים. גם לבשתי שני זוגות מכנסיים. את המכנסיים התחתיים קשרתי במשיכה ליד הקרסולים והם שימשו לי שקים לתפודים ולגריסים, כשהעליונים מכסים עליהם. קמח הייתי סוחב בשקיות קטנות, ששימשו לי ככריות כתפים.

הסיכון היה גדול, אך לא היתה כל ברירה. ליד שער הגיטו נערכו חיפושים מדוקדקים בגופו של האדם. הליטאים נהנו מהגזל ומהמכות שהיו ממטירים על קרבן החיפוש. כל כניסה לגיטו היתה ככניסה לגיהינום. אני, שהלכתי לחוד לעבודה וממנה, הייתי משאיר לעתים קרובות את החפצים במקום שהשארתים, כדי להימנע מעינויים אלה. קרה גם שהייתי משאיר בעבודה מצרכים יקרים לי ולמשפחתי וחוזר הביתה בלעדיהם.

ראש הפרשים, איש אס־אס בדרגת לויטננט, היה רוצח לתאבון. פעם נשתפשף אחד הסוסים מן האוכף. הוא קרא לנו לבוא ולהתייצב בפניו. ידענו במה זה מריח. הלכנו אחוזי־אימה ודעתנו מטושטשת עלינו. הוא שאל:

"מה עושים במקרה כזה?"

אחד מאתנו הרהיב עוז ואמר:

"צריך לרפד למעלה (אויבן)."

זה הרגיז אותו והוא הצטרח במלוא גרונו:

"איך אתה מתבטא? לא אומרים אויבן (למעלה) — למעלה ישנו רק אלוהים! עליך לאמור העכער (מעל)!" ובנשימה אחת שאל: "האם יש אלוהים בעולם או לא?"

פחדנו. לא ידענו אם להגיד כן או לא. שתקנו. והוא הוסיף עוקצנית:

"איך יתכן שישנו אלוהים? הן לא יתכן שהוא יראה איך מענים אתכם והוא ישתוק!"

הפעם יצאנו יבש. הוא השאיר את האוכף לתיקון והלך לו.

שותפי לעבודה היה מבני המקום והיו לו מכרים רבים בכפרים הסמוכים. הוא היה לוקח עורות מן הסדנה, מביאם לאיכרים ומקבל תמורתם חמאה וביצים למשפחתו. פעם פגשו בכפר רב־סמל גרמני, שערך חיפושים אצל השבים מן העבודה, וראית איך בעט בו הרוצח הגרמני, בשותפי הקשיש, הפילו לארץ והשאירו מוכה ונוטה למות.

בי הוא לא פגע. אני עשיתי לו אפסרים לסוסיו, נתתי לו מדי פעם חתיכות עור והוא סחר בהן; בבואו לגרמניה לחופשות היה מוכרן שם. הוא היה מביא גם בדים מהמולדת ונותן לי אותם שאחליפם בדברים הרצויים לו. הוא היה ממש שומר עלי, לבל יאונה לי כל רע.

ממה שראיתי ושמעתי בגיטו

הייתי דרוש ומועדף בשל מקצועי, וזה הקנה לי ולדומים לי "מעמד" בגיטו. הזדמן לי להיות עד ראייה למקרים או לשמוע עליהם מפי גיבורי המקרים. על מספר מאורעות, שקרו בגיטו ורישומם נחרת עמוק בזכרוני, יש ברצוני למסור כאן.

בראשית 1943 סגרו את הגיטו. גם אני לא יכולתי כבר לצאת. רב־הסמל ידע, כי יש לי ארון בסדנה בו אני מחזיק דברים שונים נעולים והמפתח נמצא אתי. בא הוא אלי ביום השני ולקחני לסדנה, כדי ששנינו נוציא את הסחורות. כשבאנו מצאנו את הארון פרוץ. הליטאים שדדו את כל מה שהיה בתוכו. כשסיפרתי לו, שיש מקומות בכפרים בהם השארתי סחורות לחליפים בשבילו ובשבילי, הוא ליווני לכפרים, שמר עלי ואנוכי אספתי מצרכים בשבילנו. תחילה חזרנו לקסרקטין, אך הוא לא עצר בעדי, והפריש לי חלק נכבד מן המצרכים החיוניים וציווה על ליטאי אחד להביאני לגיטו בעגלה רתומה ולא להשאירני ליד השער, כדי שלא יערכו חיפוש אצלי. כך הגעתי אל משפחתי עמוס קמח, גריסים, לחם ותפודים. מזונות אלה החיו את נפשותינו שבועות אחדים.

בגיטו הסגור נמסר לגרמנים, כי הנני בעל־מקצוע. מייד לקחוני לעבוד בתיפור אנפילאות של עור ולבד לצבא הנאצי. הם גם שילמו לי כסף מעט, וממעט האוכל שנתנו לי יכולתי להפריש מנות רעב גם למשפחתי.

פעם הוציאו אנשים לעבודה מחוץ לגיטו. יצאתי גם אני במכסת העובדים ופגשתי שם את **רבקה נגל (מלאך)**. היא היתה יחפה, חבושת מטפחת איכרות וללא טלאי צהוב על בגדיה. הבינותי כי כך היא מסתתרת וזוכה בחיי חופש מחוץ לגיטו. לא דיברתי אליה כדי שלא להחשידה, אך שנינו ידענו היטב את סוד היכרותנו המשותפת. מאז לא פגשתיה עוד.

ימים מספר אחרי נעילת הגיטו נפוצו שמועות רעות על תוכניות חיסול, על מכסות לעבודות־כפייה שאחריהן השמדה. היתה הרגשת חוסר־אונים איומה, אולם העובדה שלמרות הכול התקיימו ומצאו אוכל לפי הטף הרדים את היהודים וכל אחד השלה את עצמו בנימוקים של הגיון: הדבר אינו מתקבל על הדעת, הרי אנו כבר אחרי החיסול, הרי אנו מביאים תועלת, אותנו לא כדאי לחסל ועוד כהנה הונאות עצמיות.

אולם בגיטו היו חיסולים חלקיים, שלא הגיעו לידיעת הרבים. פעם באו פרטיזנים וסיפרו, כי החיסולים הם עובדה קיימת; הם ראו דברים במו עיניהם. אז נעשתה הסכנה מוחשית יותר, כדבר שבסדר היום, השעה, כל רגע. בינתים הגיעו שתי נשים וילדה, שנחלצו מבור ההריגה בפונאר. הן ניצלו על־ידי ערמת אנשים שנפלה עליהן, ומשנשתתקו היריות יצאו עירומות מן הבור, גנבו מן הבגדים שעל הגדר וחזרו לגיטו. הן אימתו את השמועות. המשטרה היהודית בודדה אותן חיש מהר, כדי שלא יגיעו דבריהן אל כל היהודים, אך הסיפור של הקרבנות־השרידות עשה לו כבר כנפים והגיטו כולו תסס.

סופר בגיטו, כי משלחת של פרטיזנים באה אל **גנס** ואמרו לו. כי יש בדעת הפרטיזנים לארגן מרד בגיטו והם דורשים ממנו להערך עם אנשיו לקראת זה. הם גילו לו, כי קבוצות שונות מאנשיהם ומאנשי הגיטו הסתירו נשק בסימטה שבגיטו. גנס חיווה דעתו, כי במרד

לא ישיגו דבר. הנאצים ועוזריהם המקומיים חזקים מדי ואין כל סיכוי לגבור עליהם. לדעתו יש להמשיך בחיי כניעה. הוא יודע, כי יהיו עוד חיסולים וקרבנות, אך בסופו־של־דבר מישהו יישאר בחיים. מה שאין כן במרד, שסופו חיסול טוטלי של כל תושבי הגיטו.

המשלחת, כך סופר, הסכימה עמו. שיקוליו נראו להם וסוכם על דעת שני הצדדים, כך סופר, כי יש לעודד את היציאה ליער. לשם כך יש להשיג נשק ליהודים, שכן בלא נשק אין מתקבלים לפרטיזנים. גנס ידע זאת ולקח על עצמו לטפל בהשגת נשק.

מאותו יום החלו יהודים לצאת ליערות, עשרות עשרות יום יום. היה זה מבצע הצלה שאין דוגמתו. תודות לו ניצלו מאות יהודים, אלא שהדבר לא נמשך זמן רב. בין קבוצת הניצולים האחרונה היה גם פולני אחד, שיהודים צירפוהו אליהם מרוב רחמים. והלה בגד. אותו לילה, כשקבוצתו עמדה לצאת, הוא פרש, לא הופיע והסגיר אותה. היהודים נלקחו אחד אחד והוצאו להורג אחרי חקירה אכזרית והתעמרות שקשה לתארה.

חיסולו הסופי של הגיטו

אלול 1943. פשטה שמועה, כי הגיטו עומד בפני חיסול מוחלט. ככל השמועות אז לא ידע איש את מקורן, אך כל אחד ידע כי יש להן רגלים. ובכל זאת האמינו, כי החיסול יידחה. גיטו וילנה ידע אקציות למכביר, לפיכך הניחו כי זו תהיה אקציה נוספת.

בוקר אחד נצטווינו להכין עצמנו ליציאה, משום שהגיטו יחוסל. ארזנו מצרכים ודברים שונים בצרורות צרורות. לילדי הקטנים הכינותי צקלונים וירדנו למרתף. אולם החוויות הקודמות במרתף הרתיעוני. עליתי, כיסיתי את המסתתרים, ואילו אנוכי עם משפחתי נשארנו בחוץ. השלכנו את יהבנו על הנס, על המקרה, ובלבד שלא להידון לחנק הזה שבמרתף. (אחר־כך נודע לי, למרבה הצער, שכולם נספו. המרתף נהפך לקבר להם.)

למחרת הוציאו את כולנו לקרפיף, שהיה מיועד לריכוז אנשים המועמדים לחיסול. עברנו דרך שתי חומות של חיילים מזוינים במיקלעים, ובסופן מוינו: מי למוות ומי לסבל נוסף. ההליכה בין חומות האיבה המזוינת היתה איומה. ילדים בכו, הצרורות הכבידו, הדכאון ותחושת הסוף צבטו את העצבים, שהגיעו עד סף הטירוף. כשעברנו מרחק של קילומטר בערך, הפרידו בין המרוכזים: נשים וילדים לחוד, וגברים לחוד. רציתי לקחת אתי את הילד. כבר החזקתיו לידי. אולם קצין ליטאי שמט מידי את ילדי בצעקה. זה היה נגד ההוראות, אשר אמרו כי הילדים הולכים אחרי האמהות. היתה זו הפעם האחרונה, שהחזקתי את ידו הקטנה בידי. היתה זו הפעם האחרונה, שראיתי את אשתי וילדתי.

אותו לילה בכו גם השמים. גשם טורד ניתך כל הלילה, ואנו עומדים בין החומות ללא גג ומחסה. אל זעקות הפרידה והייאוש נצטרפו זעקות קורעות לב של תינוקות המבקשים מחסה מן הרטיבות והקור. זעקות הילדים היו כה רבות ורמות, עד שבקעו את מסך המרחק והגשם הטורד והגיעו עדינו. קרעי נפש של ילדינו היו אלה, ואנו לא היה בידינו להושיעם.

נשארנו בקרפיף יממה וציפינו לצעד הבא של מענינו. הליטאים ניצלו את חשכת הלילה ועליבות מצבנו ושדדו את שארית חפצינו ומצרכי חיינו. בבוקר באו הגרמנים לחפש "מורדים" במחנה. אתם התרוצצו גם אנשי היודנראט. חשבתי שמחפשים אנשי עבודה ומקצוע והצטרפתי אליהם. צעקתי: "אני בעל מקצוע מן הנדרשים!" תוך כדי ריצה נודע לי, כי שוב היתה בגידה. ואכן היו מורדים בתוכנו והם הוסגרו לשליטים.

ארבעה גברים ואשה אחת הם היו ונתפסו. הגרמנים ערכו להם תלייה פומבית, למען נראה וניראה. כולנו ראינו את תליית הגיבורים. הם עלו בצעדים מאוששים על משטח מוגבה שלפני

עמודי התלייה. כל אחד ענב בעצמו את עניבת התלייה לצווארו. במו ידיו ענב אותה והפעיל את תליית עצמו תוך השמטת גופו מן המשטח. אני ראיתי את תלייתם לכל פרטיה, שכן עמדתי ליד השער. אם יש גבורה באדם, זוהי גבורה ואין גדולה הימנה!

בדרך לאסטוניה

לאחר התלייה הובילונו אל קרונות־המשא שחיכו לנו. הם ערכו אותנו בשורות ודחפונו תוך כדי הליכה בקתות רוביהם. משהגענו לקרונות, נדחסנו בצפיפות איומה. הם דפקו בנו במכות רצח שניכנס פנימה. בכל קרון הסתופפו משמונים עד מאה איש וצרורותינו אתנו.

המחנק בקרון גבר והלך. הדוחק היה ללא נשוא. האשנבים הקטנים הספיקו בקושי לפליטת אדי הנשימה והזיעה. באמצע הקרון, ברצפה, היה חור שנועד מלכתחילה לטאטוא גללי הבקר ומוצא לשתן. עתה היה זה בית־שימוש לאדם, והוא ששירת את כולנו. הסרחון בקרון אין לתארו.

פעם בשעת בין־ערבים, לאחר עמידת הפסקה, החלה הרכבת לנוע בצורה משונה מאוד. אנשים הרגישו, כי אין זו תנועה רגילה. אחדים טיפסו לאשנבים, המסורגים במוטות ברזל וסתומים בחוטי־תיל, והבחינו, כי הרכבת אינה מתקדמת כלל. היא מסתובבת בהיקף מסביב לפונאר, כמחכה למשהו. היה בינינו רופא צעיר, כבן שלושים־וחמש. שמן מאוד היה, שלא כרגיל. משראה כי אין הרכבת ניתקת מסביבת פונאר, הוא קיבל הלם והתחיל לצרוח:

"הינצלו כל אחד כפי יכולתו! התחמקו! אחרת ירצחו אותנו בפונאר, כשם שרצחו את כולם! כאן פונאר! כאן מטרה אחת — רק רצח!"

בצריחות הטיל את עצמו על פתח האשנב הצר כחושב להידחק ולצאת. זה היה מגוחך אפילו בעינינו אז. אך כל מצבנו העגום השתקף ברגע אומלל זה. הגוף הגדול והמסורבל, תקוף פחד המוות הבטוח, נדחק לתוך אשנב חסום וצר בהרבה מכפי הנחוץ. עצרנו בעדו. חששנו פן יכניס את ראשו לבין הסורגים וייחנק, אולם גם זה היה בלתי־אפשרי. בעצם, חששנו יותר שמא יבחינו בכך הגרמנים ויראו בזה נסיון של בריחה, וכולנו נסתכן.

גם אני חשבתי להחלץ, אך לא דרך האשנב הצר. זממתי לחמוק דרך חור הפליטה. היססתי. פחדתי להחבל באדני המסילה. לא עמד בי האומץ לזרוק עצמי דרך פתח זה אל המרחב המסוכן ונשארתי עם כולם בקרון.

כך נסענו והמשכנו מספר ימים, דחוקים עד כאב, רעבים וצמאים, כשכל אחד פוסע על גופים כדי לעשות צרכיו בחור שברצפה. וכך בכל פעם, עד שהגענו לאסטוניה. ערים באסטוניה קיבלו מכסת עבדים כגמול לנאמנותם לנאצים. הגרמנים היו משאירים בכל עיר קרון עבדים והרכבת ממשיכה בדרכה.

בוקר אחד השתהינו בתחנת־רכבת אחת. ראינו דרך האשנב יהודים מסתובבים על הרציף — עבדים ממכסה קודמת. הכרתי ביניהם שלושה אחים וילנאים, שיחד עבדנו בבית הסטודנטים בשירות הנאצים המשוכנים שם. ביקשתי שיתנו לי לגשת לאשנב כדי לקשור שיחה עמהם. מפיהם נודע לנו, כי אנחנו באסטוניה. לא היה להם שום דבר אתם. הם היו קרועים ובלויים. פה נהוג ליטול ממך הכול. היתה זו בשורה נוספת מאותן הבשורות שנתבשרנו בהן לעתים קרובות.

במחנה קיבולי באסטוניה

לאחר מספר ימים של שהייה באסטוניה חולקו "העבדים" לאט לאט למעבידים האסטוניים.

בסוף נשארנו כחמש מאות יהודים בשבעה קרונות, ולא היה מי שיקבל אותנו. ה"אפנעמערס" (המקבלים) האסטוניים לא הופיעו. עמדנו בתחנה אחוזי חרדה גדולה, שמא נהיה מיותרים חלילה בעבודה ומופנים לחיסול. הם הסתובבו אתנו כשלושה ימים, עד שהגענו סוף־סוף אל מקום בשם קיביולי. שם היה מכרה של סלניץ, בלשונם, שהוא פחם צהוב הנחצב ומובא אל בית־החרושת להסקה.

שם הורידונו מהקרונות במכות רצח, בהקפדה של משטר עבדים ערוך ומסודר. עמד שם צבא רב מוכן לקבלת־הפנים שלנו, וכן היו שם אוקראינים שהובאו לעזרת הגסטאפו. הם הריצו אותנו תוך מכות ודחיפות מרחק מעייף מאוד, עד שהגענו אל מחנה־העבודה. קיבלנו את רעות המשטר המדכא תוך הקלה. הונח לנו, כי ידענו שיש לנו עבודה והושארנו בחיים לתקופה נוספת.

במחנה הובאנו לתוך חצר, ערוכים כמו צבא, שלושים שלושים בשורה וריווח של שלושה צעדים משורה לשורה. עמדנו ערוכים והפקודה לא ניתנה. לאחר שעות ארוכות ומעייפות של עמידה ניתנה הפקודה: "שלושה צעדים קדימה! הצרורות נשארים במקום!"

רק אז, כשהופרדנו מצרורותינו, נשלחנו אל גושי הצריפים, מחולקים קבוצות קבוצות בכל צריף או צריפון. את הצרורות לא ראינו עוד.

למחרת מיינו אותנו לעבודה. נשאלנו אם יש בינינו יודעי גרמנית, וכך מונה ציפילביץ כלאגר־עלטעסטער (זקן־המחנה). הוא דאג שנקבל מנות אוכל. סודרו שתי יורות לתבשילים חמים. לכאן גם הביאו שמונים נשים, שנחטפו והובאו לאסטוניה לפני החיסול, והן עבדו במטבח המאולתר. האוכל היה די טוב. כיכר לחם ליום ניתן לכל שלושה אנשים עובדים. לא מתוך הומניות עשו זאת, חלילה וחס, אלא מתוך דאגה לכוח־העבודה, שיהיה יעיל.

עבדנו בבית־החרושת של הסלניץ, חפרנו שוחות ותעלות הגנה ועשינו בכל עבודה קשה. הקשה ביותר היתה הובלת קרוניות האפר שלאחר שריפת הפחם. האפר היה נערם בכמויות עצומות ונאלצנו לרוץ ולהספיק לפנותו. ערמות האפר הנשפך הגיעו לגובה רב. עמדנו וערכנו משטחים, כדי שהקרוניות תוכלנה לנוע ולהישפך. משטחי האפר, שנטו "לזחול" ולהתפזר, נעצרו בגופות יהודים שנורו כאן באקציות השונות והן שימשו אדני מעצור לאפר, שלא ינדוד ויזוח. הרגשנו בכך, ידענו זאת ונאלצנו להיות אדישים למראה המזוועע.

כאן שהינו כשמונה חודשים. מחנה קיביולי היה הטוב שבכל מחנות אסטוניה. היו בו רבנים ורופאים. היה לנו ספר־תורה, קיימנו מניין יום יום וקראנו את פרשת השבוע. אכלנו כשר — ואז היה בזה משום סיפוק רב. התנחמנו בעובדה שהיהדות מתקיימת. היה לנו אוכל במידה מספקת. בינינו היו שני אחים גברתנים, ענקים מהעולם התחתון. הם עבדו בטרנספורט והיו מביאים תוספת מצרכים לכל המחנה. ואחרון אחרון — ציפילביץ, ראש־המחנה או זקן־המחנה. הוא היה יהודי יקר־נפש, מסור לכולם ודואג לקיומו של כל יהודי ויהודי. כל אלה חברו יחד להבדיל לטובה את מחנה קיביולי. חשבנו כי כך נמשיך עד בוא הגאולה. אך משהחלו הרוסים להתקדם מערבה, חוסלו כל מחנות־העבודה, שהיו קרובים לגבול הרוסי, וגם עלינו נגזר לנדוד מערבה.

הימים האחרונים במחנה

הימים האחרונים של המחנה היו גם הם ימי זוועה, שלא יישכחו באכזריותם. גרמנים ממחנות שחוסלו הועברו אלינו וכאן הם השתוללו וערכו בנו שפטים. לציפילביץ אבד הקשר עם מיטיבינו הראשונים וגם אליו התאנו. ההתעללויות גברו והלכו מיום ליום. היו ימים

שהיינו על סף אבדן כוח הסבל. חשנו כי אנו מתקרבים למפלת משנאינו, אך הספק כירסם בלב, האם נחזיק מעמד עד בוא היום הגואל.

בינתים הגיעו לידינו מקלט רדיו ועיתוני מחתרת, וכך ידענו את המתרחש בעולם ואת מצב המלחמה. המורה טבצ׳ניק ואחיו היו קולטים את החדשות בלילה, כשכולם ישנו, ובבוקר היו מוסרים ממה ששמעו וקראו. ידענו כי סופם של הנאצים קרוב, חיכינו לגאולה וכוח סבלנו החל פוקע. חשבנו כי עוד מעט נינצל מן הפורענות המזוועת ונצא לחופשי. לא יכולנו יותר לעמוד בעינויים ובהתעללויות, אך הזמן התמשך והצרות נתחדשו בכל פעם בצורה אכזרית מקודמתה.

בין ראשי היהודים היו ד״ר וולקובסקי, שושקים ועוד אחד ששמו נשכח ממני. הם היו מבלים עם הגרמנים, ובעת ההילולות היו מוציאים מהם הבטחות והקלות למעננו. פעם הם ישבו יחד ובשיחת הרעים שהתפתחה תוך כדי סביאה אמר אחד היהודים לגרמנים:

״סופכם קרוב. הרשעים שבכם ועוזריהם יבואו על עונשם. אך אתם חברים לנו, אנשים מיטיבים. עליכם נמליץ ואתם תינצלו.״

הסניטר הגרמני ששמע זאת מסר הכול לאנשי הגסטאפו, ואלה שמו עינם בשושקים ובדוקטור. הם גם שינו יחסם אל ציפילביץ. למחרת אותה שיחה הביאו רופא גרמני, את ד״ר ביטמן, במקום הרופא היהודי, וזה החליט לערוך סלקציה ביהודים ולהפריד את החלשים מבין הראויים לעבודה. ד״ר ביטמן עבר בין שורות המיסדר והוציא כעשרה אחוז והעמידם בצד. משהופרדו עשרים הראשונים ונמסרו למשמר, ניצלו היהודים את ההזדמנות שהמשמר נפנה לצדדים והמקו ונכנסו חזרה לתוך השורות. ביטמן הרגיש בדבר. רצחנותו עלתה והוא פרץ אל בין השורות הראשונות, הוציא כעשרים וחמישה בחורים צעירים מכל הבא ליד ורצחם.

באותה סלקציה הופרדו למוות הבטוח מאות אחדות יהודים. הם הוצאו למחנה הצבא והוחזקו שם לילה תמים. אתם היו גם ד״ר וולקובסקי ושושקים. ציפילביץ נשאר עדיין אתנו, אך הוא היה נתון למעצר־בית. לילה זה היה ליל אימים שלא יישכח מאתנו. ידענו בבירור מה גורל אלה שנלקחו מאתנו והיינו נתונים לניחושים טורדים על גורלנו אנו.

בבוקר קיבל עוד ציפילביץ את המיסדר. הוא ידע, כי זו לו הפעם האחרונה במיסדרנו. הנאצים אמרו לו, כי אלה שהובדלו ממחננו עוברים למקום אחר והוא יהיה אתם שם ״לאצול עליהם מנסיונו החשוב״. ציפילביץ לבש את מעילו הלבן החגיגי ומכנסים לבנים. אנו עמדנו ובכינו. ידענו את גורלו וכאב לבנו על תמימותו. אך הוא הפתיע אותנו. תוך כדי קבלת המיסדר הוא פנה אלינו ואמר:

״ידידי היקרים, אחים שלי, יהודים! מה אתם מביטים בעיני צער ותמיהה. לבשתי בעוד מועד תכריכים. אל תנודו לי! מה שצריך לקרות — יקרה, ומה שיקרה — מוכרח לקרות!״

אהבנוהו מאוד ובכינו כילדים למראה האיש ההולך למוות ביודעין.

אחרי המיסדר הוא נלקח למחנה השני. הם העמיסוהו יחד עם כל המופרשים מאתמול, הוציאום לחורשה ושם רצחו אותם אחד אחד. עוד לפני כן נדברנו עם הנידונים למוות, שישאירו פתקים במשאיות ויספרו את כל מה שיקרה להם. משחזרו המשאיות מצאנו את הפתקים ונודע לנו, כי יהודים אחדים מביניהם התנפלו על גרמנים וניסו להורגם, אך הנאצים המזוינים התגברו עליהם ורצחו אותם בתוך המשאיות. דמם של גיבורי הייאוש ניתז על המשאיות, נספג בקרשים, בלוחות, והכתים אותם לנצח. בפתקים סופר, כי הנאצים אף עקרו את שיני הזהב מפיות קרבנותיהם בעודם נושמים.

כעבור ימים אחדים הגיע גם תורנו. בשבילנו הוזמנו אניות להעבירנו לדאנציג. בנמל נאמר להם, כי האניות לא הגיעו. הצבא זקוק להן. החזירו אותנו למחנה שנמצא במרחק רב. משם דרשו שישלחו להם אניות אחרות. אחרי יומיים הגיעו אניות־משא רעועות, בהן הועברנו לשטוטהוף שליד דאנציג. כשהורידונו מהאניות לסירות הרקובות שחיכו לנו בנמל, במרחק מה מן המזח, חשבנו כי בדעתם להטביענו במקום. לנמל הגענו עלופי צמאון ומיוגעים עד אפיסת־כוחות. הסתערנו על שלוליות המים המרופשות שליד החוף ולגמנו מימיהן בלהיטות. השבנו נפשנו. רצינו לחיות עוד.

משטוטהוף הובילונו מרחק קילומטרים אל מחנה־ריכוז, שהיה דומה לאושוויץ, אם לא גרוע ממנו. המשרפות עבדו במלוא "ההספק". פולנים היו ממונים על "ההספקים" והם עשו זאת בכל הטמטום והסאדיזם הפולניים האופייניים. פושעים צמאי־דם שוטטו בבתים והוציאו יהודים לשריפה. בשעה שהובילו את קרבנותיהם, הם הרביצו בהם כל הזמן בקתות גרזנים והדם ניתז לכל הצדדים.

לנו נאמר שם, כי עלינו לעבור טיהור וניקוי, וזה ייעשה כתמיד בבית־המרחץ. קודמינו במחנה אמרו לנו, כי בבית־המרחץ לוקחים מן האדם את הכול, למן דברי ערך ועד לבגדים. טירוף אחז אותנו. התחלנו קוברים זהב, טבעות, שעונים, וגם טליתות ותפילין — לבל יפלו בידיהם הטמאות של הפולנים.

הלכנו למרחץ תחת מטר מכות של הפולנים. הותר לנו לקחת מנת־לחם אחת, ועד היום לא אדע לשם מה. במרחץ הופשטנו עירומים לגמרי, כשהפולנים מאיצים בנו בקתות גרזנים ודוחקים בנו למהר. עירומים עברנו מרחץ של מים קרים, מי קרח, ואחרי שטוהרנו נצטווינו לעלות בזחילה על שולחן, וכך בעומדנו כבקר על ארבעתים, גילחו לנו כל מקום שעיר בעור. הם עשו זאת בתער קהה, ויותר משגילחו, תלשו את השיער עם הבשר. לאחר־מכן בא תור החיפושים. הם חיפשו יהלומים וזהב, חיפוש מדוקדק ביותר! הם חדרו באצבעותיהם בכל נקבוביות הגוף והכאיבו עד דמעות. האכזריות שלהם "התפתחה" בינתים.

עלה בידי להתחמק מהשולחן הזה. הייתי באמצע התור, וכשראיתי את זוועות העינויים שפקדו את קודמי, השלכתי נפשי מנגד וחמקתי לצד השני. טוב היה לי המוות החטוף מעינויי המוות הממושכים. מרוב התרגשות זרקתי מידי את מנת־הלחם שהחזקתיה עד הרגע האחרון. נשארתי ללא אוכל.

אחרי המרחץ הלבישו אותנו "בגדי מלכות": חליפה של כותונת־לילה ותחתונים וזוג דרדסים. הפולנים השתדלו להתאים בגדים קטנים לגבוהי־קומה וגדולים לקטנים. כשהבטנו זה על זה, פרצנו בבכי מעורב גיחוכים ספזמטיים. העלבון צרב נורא. כל אחד קיבל את דרדסיו שלא לפי מידתו. הזוגות היו שניהם שמאליים או שניהם ימניים. זריזים שבינינו זרקו את הדרדסים לערמה ושבו לקחת לעצמם את התאום החסר לו. כשאני עשיתי זאת, הבחין בי פולני אחד. הוא ניגש אלי והפליא בי מכותיו. עד אבדן חושי הכני. דמי ניתז בקילוחים. בקושי ובנשימה אחרונה נחלצתי איכשהו מידיו.

שוכננו בצריפים שהיו "מרוהטים" בדרגשים ארבע־קומתיים, וכל אצטבה מיועדת לארבעה. מובן שהיתה צרה מלהכיל. טקס השכיבה היה אף הוא מן הברבריים ביותר. הפולנים הממונים על "הבתים" (שטובבי) היו עורכים הצגות אתנו. הם פקדו עלינו להתפשט תוך שתי דקות, לשים את הבגדים על הספסל ולקפוץ על הדרגשים ובן־רגע לישון. החלשים, שלא הספיקו לקפוץ על הדרגש, נדחקו על־ידי הקודמים להם, והפולנים באים ומכים

במפגרים עד זוב דם. אחרי זה היו שומטים את הישנים מן הדרגשים ומכים בהם על שהפריעו לחלשים לעלות.

בבוקר נשנה מחזה דומה, אך בסדר מהופך. תוך שניות היה צריך לקפוץ מהדרגש ו"לתפוס" את הבגדים, שהם עירבבו אותם בינתים לערמה אחת, ושוב תחת מטר של מכות והתעללויות. אכלנו פעם ביום תבשיל של צמחי־בר, סירפדים ועלי קוצים. במקום עשרה דוודים קפה, שנועדו לנו, היו הפולנים מחלקים בינינו רק ארבעה דוודים, ואילו הנותרים חולקו לחביביהם כביכול.

מתשע בבוקר חיכינו לעבודה, כלומר הסתובבנו עזובים לעצמנו ולמצבנו האיום. ואין התעללות גרועה מזו. היו מאושרים בתוכנו, שנלקחו לעבודה ביער. אך אלה היו חוזרים מעבודתם שרוטים ופצועים עד אין לקנא בהם. את הראויים לעבודה היו בוחרים במיסדר מיוחד. היו מעבירים אותנו בין גידרות תיל וממטירים מכות על ימין ועל שמאל.

פעם הגיעו אלינו בריצה מבוהלת והכריזו, כי דרושים להם רצענים. אני לא הייתי באותו גוש ולא ידעתי על כך. אבל בין הנוגשים הפולנים היה וייצ׳ורק שלנו, איש רוז׳אן לשעבר, שבת־גוי בעיירה ושיכור מובהק. הוא נזכר בי, וכשהכריזו שוב למחרת אותה הכרזה בדבר הרצען, נלקחתי לעבודה זו יחד עם עוד ארבעה יהודים. שאלתם הראשונה היתה, אם אצליח לעשות רתמה לסוסים אציליים, שתהא יפה והולמת את "מעמדם"; ואם לא, נאמר לי, ירצחוני ככלב.

את השאלה הזאת הציג לי מפקד כל המחנה, גרמני רוצח, פושע שנלקח מבית־הסוהר שם ריצה את עונשו בעד רצח אשתו ושני ילדיו. לידו עמד הראפורט־פירר (האחראי לפעולה) ועוד אנשי גסטאפו, להם הוא נתן פקודתו הנמרצת: "הגושאים יתנו לַיוּדֶה הזה כל מה שדרוש בחומר ובכלים, ושיתחיל לעבוד!"

היה סוף אלול, כשהנפש ממילא נוטה לקדרות, ואני תקוף יאוש ופחד רצתי אל הגושאי, שיתן לי חומר וכלים. אך לא היה לו דבר. הוא אסף מאה־ועשרים חגורות עור אצל אנשים. אני דרשתי עוד חומר לבטניית הסמלונים, שהן רחבות וכפולות, וכן ספסל עבודה וכלים. בסוף התאמתי לי בעצמי שרפרף לעבודה ויהודים טובים ייצרו לי במסגריה סכין סנדלרים, טבעות ואבזמים, והתחלתי לעבוד. רצתי אל הגושאי פעמים אין ספור, שיתן לי בטניות, אך הוא לא נתן. הוא גם התעלם מן הפקודה לתת לי אוכל טוב ומשכב במקלחת.

כעבור יומיים בא המפקד ומצא, כי אני יודע לעבוד ומשהו כבר עשיתי, ויחסו אלי נעשה רציני. הוא שאל אם יש לי מספיק אוכל וקרא מייד לגושאי קוסטק, גער בו בזלזול וציווה עליו להאכילני מן המיטב ולספק לי כל מה שאדרוש ממנו.

בהתקרב מפלת הנאצים

לימים הרגשנו בשינויים המתחוללים במחנה. משהו עמד לקרות. ראינו כי את החזקים מבינינו מעבירים למחנות עבודה, ואילו התשושים — ואני ביניהם — נשארים כאן. ידענו מה צפוי לנו וחיפשנו דרכים לחמוק.

בוקר אחד, כשהעבירו את יהודי ריגה, שהגיעו לא מזמן והיו עדיין רעננים, השתלבתי בתוכם. לא הודעתי דבר ללאגר־פירר, כמובן. עם יהודי ריגה הגעתי למאגדבורג שבגרמניה, לעבודה בבית־חרושת לכדורי תותח. אני נקלעתי למחלקת החומצות, בה חיסננו כדורים נגד חלודה.

בינתים התקרבו בנות־הברית למאגדבורג והחלו הפצצות עליה. אלפי אוירונים המטירו

פצצות, והלב נשבר בנו למחשבה, שאולי חלילה ניספה על סף הגאולה בפצצות של ידידים. הנאצים החלו להעסיק אותנו בהקמת מתרסים משיירי בתים חרבים. ואפילו ערב מפלתם הגדולה הם נהגו בנו כמנהגם האכזרי תמיד. העבידונו ללא אוכל ובמכות ללא הפוגה. ההפצצות גרמו בכל פעם לאנדרלמוסיה, אך לא היתה כל אפשרות להתחמק ולהעלם. היינו מתפזרים כדי לחפש מחסה, ומשפסקו ההפצצות הם היו אוספים אותנו מחדש. הם לא ויתרו עלינו גם על סף קיצם. היינו להם שארית הטעם בחייהם האכזוריים. הם ידעו כבר, כי סופם קרב, אך על תענוג התעללותם בנו לא ויתרו.

באחד "התרגילים" האלה נשארתי לבד, חבוי בְּסוואר קרשים שבאחד הקרפיפים. היה זה יום חמישי בשבוע, ואני נשארתי שם עד יום ראשון שלאחר־מכן. ממקום מחבואי שמעתי ביום ששי, כי אנשי האס־אס נמצאים שוב במחנה והם דורשים מהיהודים לצאת כדי לעבור כביכול למקום אחר. אותו יום ששי נקטלו הרבה יהודים מהמוצאים ל"מקום אחר", ובתוכם הרבה צעירים.

ביום ראשון מצאו אותי ועוד יהודי והוציאו אותנו מהמחבוא. הם הביאו אותנו אל המחנה והעמידונו עם הפנים לקיר. עמדו שם עוד יהודים שהובאו אחרינו. משרוכזו כמה עשרות, נצטווינו להסתדר בשורות וללכת. הפעם שמרו עלינו הונגרים, כשרוביהם מכוונים אלינו. משהתחלנו ללכת בתוך חורשה — כבר היה חושך — החלו רבים לחמוק אל אפלת הלילה ועבי החורשה. ההונגרים ירו אחריהם וצעקו: "לאן אתם בורחים? אנחנו נביא אתכם למקום מבטחים!"

לא האמנו להם, אך זה היה נכון. הגענו לעיירה בשם אלטע־גראבוב. כאן מיינו אותנו. היינו ערב־רב של לאומים שונים, ולפתע נעשינו, אנחנו היהודים, חשובים ובעלי־ערך. מי שאמר כי הוא יוּדֶה, נתקבל בכבוד גדול. לימים נודע לנו סוד חשיבותנו. הגרמנים, ביודעם את מצבם והצפוי להם, רצו להתמסר למערב ולא ליפול בידי הרוסים. אנחנו שימשנו אפוא בידיהם כתעודה של יחס טוב, כהוכחה שהם הצילו אותנו מידי הנאצים.

הגורל רצה אחרת. כעבור שלושה ימים הגיעו הרוסים, אנו שוחררנו, וכל הגרמנים, גם הנאצים וגרוריהם, נפלו בידיהם.

סוף דבר

זהו מעט מן המעט אשר עבר עלי ואשר העליתי על הכתב. זכרוני, הבוגד בי לעת קשישותי, שומר את ימי הזוועה הנאצית לכל פרטיהם. יכולתי למלא ספר רב־דפים בעובדות האיומות, אשר ילווני עד סוף חיי. סיפרתי רק מעט, כאמור, בהתחשב במקום המצומצם שהוקצה לי. וגם כך לא קצרה היא רשימתי.

יתכן כי המקרה שלט בברירת הדברים, אך גם אלה דיים לזעזע עולם ואדם ולהזהיר יהודים משיבה אל הטרגדיה ההיא, שהינה פועל־יוצא ישיר מגולה ונכר, משהיית יהודים בתוך עולם של גויים ועמים זרים.

מ. צ׳כנובר / תל־אביב

בחורי רוז׳אן במורדים

כיצד הושפלנו

בגיטו מאקוב היו גם יהודים מרוז׳אן. הם עברו לשם ביום, בו גירשו הגרמנים את תושבי רוז׳אן היהודים, כיומיים אחרי פלישתם לעיר. אינני זוכר את שמותיהם. הייתי בן שמונה־עשרה ביום בו הוקם הגיטו ולא התעניינתי במוצאם של האנשים. היו ביניהם בחורים בגילי וגם ילדים, שעברו לכאן יחד עם הוריהם. עם צעירים אלה נשמתי יחד את זוועות הימים ההם ונפשי היתה קשורה בנפשם. בכך יש לי נגיעה אל אנשי רוז׳אן, ברושמם את זכרון ימי השואה וזכרון יקירי לבם.

אך מה שהניע אותי במיוחד לכתוב את הרשימה הזאת, הרי הוא הקשר אשר גורלי קשר אותי אל עיירתכם לתקופה של ששה חודשים בערך, שהם ששה חודשים של סבל והשפלה בימים האיומים של השואה.

בסתיו 1941 הוקם גיטו מאקוב ובמאי 1942 נשלחנו למחנה־עבודה ברוז׳אן. הגיטו שימש מעין לשכת־עבודה, שסיפקה כוחות עבודה לגרמנים בסביבה. יהודים נשלחו כעבדים, או כעובדי עבודת כפייה, למחנות צבא, לאחוזות שנתפסו על־ידי הגרמנים ולעבודות נקיון ותיקון דרכים. רוז׳אן נבחרה כמקום משכן נוח לעבדים היהודים, כי המצודות התת־קרקעיות שימשו מאורות דיור טבעיות ליהודונים, ללא צורך בהוצאות בנייה וללא איבוד זמן לבנייה.

מאתים בחורים נלקחו מהגיטו ושוכנו במצודות רוז׳אן. ביניהם היו גם בחורים מרוז׳אן. להם היתה זו טרגדיה כפולה: לשוב אל עיר מולדתם כדי לראותה בחורבנה ולהיות נדון בה לחיי חפרפרת מתחת לפני האדמה.

אין אני זוכר, לצערי, את שמות הבחורים. הם היו חמישה, או ששה, והיו קרובים לי ביותר, כשם שכולנו היינו קרובים זה לזה ומסורים בלב ונפש. החיים היו קשים עד מאוד. ישנו על מרבצי קש, שלא הוחלפו אף פעם והיו משריצים כינים וחרקים ללא ספור. אוכל כמעט שלא ניתן לנו. כל מזוננו היה שליש כיכר לחם ליום; בבוקר ובערב הוסיפו לנו מישרת עלים ממותקת בסכרין; ובצהרים ליטר מרק רזה. מפקד המחנה, גרמני סדיסט מן החמורים ביותר, הוציא הוראה להאכיל אותנו מכל פגר בהמה או חיה, שיימצאו ברוז׳אן וסביבתה. חג היה במחננו, כאשר נתפגר איזה סוס או חזיר, שאז היה המרק מדושן ונהנינו מאוד.

ואף־על־פי־כן, לא הרעב והעבודה הקשה הם שדיכאונו ביותר. שני דברים מיוחדים היו ברוז׳אן, שהעמיקו את רגש השפלתנו והכאיבו לנו עד כדי כך, שאנוכי, מממוספרי אושוונצים, בירקנאו וברגן־בלזן וידוע זוועות הגרמנים עד תומן, אינני זוכר את אימי המישרפות, כפי שהנני זוכר לדראון את ימי רוז׳אן הללו.

היינו יוצאים עם זריחת החמה אל מעל למצודות ומובלים אל השוק ויתר רחובות העיירה, כדי לפנותם מן ההריסות, והיינו שבים אל מאורותינו עם חשיכה. וכך ששה ימים בשבוע. המטרה היתה להפוך את רוז׳אן לפארק של הסביבה. אולי בכך רצו הגרמנים להשאיר מונומנט אנושי בצאתם את הסביבה, שיזכרום אנשי שלומם בכפרים בשניים: בטהרם את רוז׳אן מיהודיה ובהשאירם גנים ציבוריים בשביל ילדי הרוצחים, משתפי הפעולה.

השוק היה כולו חרב. פה ושם עמד שריד של מה שניתן להבחין בו בית מגורים. יתר החורבות פונו על־ידי גויי הסביבה, שפירקו אותן לשם חיפושי אוצרות ושימוש בחומרי בניין.

יום א׳ היה יום־החופשה השבועי, וזה היה יום המוראות שלנו. אותו יום זומנו למחנה, מקום משכננו, גויים מהסביבה, שהיו מתיישבים על כיסאות על־גבי המצודות ומשקיפים למטה לגיא החזיון, בו היינו אנחנו השחקנים מצווים לבדרם.

מפקד המחנה, גרמני מטורזן וסדיסט־אינטלקטואל, היה אז מנצח על מלאכת הבידור. מישהו המציא בשבילנו שיר גרמני (אתן אותו בהמשך רשימתי), אנו הועמדנו למטה שניים־שניים, זה מול זה, ואולצנו לפַלות כינים אהדדי, אחד את כיני רעהו. האמת היא, שהיינו מכוסים כינים שכבות שכבות ולא קשה היה לפלותן. חופנים חופנים היינו מלקטים אותן. בשעת מעשה היו ניגשים אחדים מהגויים ו״עוזרים״ לנו בפלייה. הם היו מרימים את הכותונות שלנו ומראים ״מצאנו !״, ובשעת מעשה היו מצליפים על גופינו העירומים צליפות רצח בחגורות ובמגלבים.

עם גמר המערכה הזאת היו מופרשים מתוכנו, כל יום א׳, חמישה קרבנות, שעליהם הוטל להלהיב את רוח הנהנים מבידורו של המפקד. את החמישה היו מריצים מסביב לרחבה ב״פול ! קום ! פול ! קום !״, עד שהיו מתעלפים. אז היו משיבים את רוחם בדליי מים קרים. שהוכנו לשם כך מבעוד מועד, ועתה היו מקפיצים אותם ב״קפיצות צפרדע״. המשגיחים היו עומדים עליהם, ואם נעשו הקיפוצים הצפרדעיים שלא כחוק, היו אלה מצליפים בשוטים וצועקים : ״נכון לקפוץ ! צפרדעים להיות ! לא לזייף !״ והגויים היו פורצים ברעמי צחוק.

בגמר המירוץ היו המשגיחים המתנדבים מפשילים את מכנסי היהודים ומלקים אותם שלושים מלקות לכל אחד, עד איבוד ההכרה. ושוב : שפיכת מים, השבת הנפש והמשכת ההלקייה. קרה שאחרי טיפול כזה היה היהודי חוזר למאורתו בזחילה, כשהוא פצוע וגופו כולו כחול, אולם למחרת היה נאלץ לקום לעבודה כאחד בריא.

כל יום א׳ בשבוע תבע את קרבנותיו. כל אחד היה מועמד לגורל זה, ועצם הידיעה, שאתה עלול להיבחר ל״תפקיד״, היה מקריש את הדם בעורקים עוד לפני קרות הדבר.

ההצגה היתה מסתיימת תמיד במערכה שלישית, שהשפלתה היתה מכאיבה יותר מן המלקות. במערכה זו היו כל מאתים הבחורים מכונסים יחד ונאלצים להתנועע כנוֹע היהודים נענועי דבקות בשעת התפילה. הסדיסט הגרמני היה מפסיק מפעם לפעם את נענועי תפילותינו המדומות, משתיק את מלמולינו המאולצים ומסביר לציבור המתמוגגים מצחוק, עד כמה פאנאטי העם הזה ועד כמה נבערים הם להתפלל לאלוהים כזה ובנענועי גוף ברבריים כאלה.

החזיון היה מסתיים בכך, שהיינו נערכים שלשות־שלשות ומקיפים את המגרש הקפות מספר תוך כדי שירנו את השיר הנזכר :

וואַס מאַכן וויר מיט די לויזע, לויזע, לויזע ?
פון די לויזע מאכן וויר פעלער, לויזע פעלער.
פון די פעלער מאכן וויר טאַשן, לויזע טאַשן.
אין די טאשן לייגן וויר געלט, לויזע געלט.
מיט דעם געלט קויפן וויר איין שימל, לויזע שימל.
מיטן שימל גייען וויר אין הימל, אין לויזן הימל.
אויף דעם הימל זיצט אונדזער גאָט, לויזע גאָט.
פון דעם הימל שײַסן וויר אויף דער וועלט, לויזע וועלט.

תרגומה של ״היצירה״ לעברית הוא כך ? ״מה אנו עושים בכינים, כינים, כינים ? / מהכינים אנו עושים עורות, עורות מכונמים. / מהעורות אנו עושים ארנקים, ארנקים

מכונמים. / בארנקים אנו שמים כסף, כסף מכונם. / בכסף אנו קונים רמך, רמך מכונם. / ברמך אנו עולים לשמים, לשמים המכונמים. / בשמים יושב אלוהינו, האל המכונם. / מן השמים אנו מחרבנים על העולם, העולם המכונם.״

והדבר השני, שהעמיק לזוועה את זכרון ימי רוז׳אן, היו שיטוטינו ברחובות העיירה אחרי הצגות ימי א׳. בעיי החרבות חיפשנו זכר ורמז ליהדות רוז׳אן. היינו נוברים בחרבות, אולי נמצא יהודי מסתתר, שנוכל להצילו ולהביאו אלינו. אך לשוא! רק ״שמות״, עלים בלים, מזוזות ותשמישי קדושה אחרים נשארו שם מכל ההוויה היהודית של העיר הזאת, וגויים שהיו באים לשמוח למישבתנו.

כיצד עמדנו

במחנה העבודה ברוז׳אן גמלה אצלנו החלטת הנקם, שלמענה כדאי לחיות. עצם המשכת הקיום של כל יהודי ויהודי נתקבלה כצו פנימי, מין צו גיוס לכל כוחות הנפש ששרדו בנו. להתקיים ולחיות! את הביטוי לכך נתן **מאיורק**, איש וארשה ובחור כארז, אשר גבר על כל הפלצות הזאת ושמר על עוז־רוחו, שאין לתארו. הוא חיבר שירים לכל מאורע בחיינו. השיר הגדול בשירינו, שהוא חיבר את מלותיו ולחנו ברוז׳אן, שימש לנו המנון בלכתנו לעבודה ובשובנו ממנה.

הפולנים המקומיים, שגויסו בידי הגרמנים להיות מפקדי קבוצות־העבודה של היהודים, היו סדיסטים כמוהם והיו נוגשים בנו ומכים אותנו בעבודה, כשכוונתם להעביר את גופינו לשם דיכויינו הסופי ולשם שבירת רוחנו. אבל הם היו שומעים אותנו שרים ורואים, כי רוחנו עודה בנו. עד היום אינני מבין, כיצד לא קלטו את תוכן שירנו, שהרי הם ליהגו כבר קצת גרמנית ויידיש. על־כל־פנים, ברוז׳אן עלו היינו העלובים והשתרגו למסכת אחת של מלחמה וציפייה לתקומה.

ואם יש שאתה תוהה: היכן נעלמה רוח הקרב של בחורי ישראל? מדוע לא התקוממו? — הרי ימי רוז׳אן ועמידתנו האיתנה בסבל ההשפלה עולים לנגד עינינו כימים של מלחמת התשה ממושכת, שהתשובה עליה בנסיבות ההן לא יכלה להיות אלא החיים עצמם, הקיום עצמו. הם היוו אז את המלחמה היחידה האפשרית. כל רגע, בו פצחנו בשירה זו, היה רגע של תעוזה מיוחדת במינה לתקופתה.

ואל נשכח: כדי לעמוד יום־יום במתח ההוא ובימים ההם נחוץ היה כוח נפשי, ממש גבורת נפש, וכן אמונה במשהו, שהוא מעבר לצורכי היחיד ומעל לרצון חיי הפרט; כוח, אשר, אולי, אין להגדירו אלא כרצון לאומי־קיומי חזק. הגדרה זו היא הממצה ביותר את הרגשתנו אז. תוכנה היה אז עמוק מהבנתנו המפורשת, אולם כך, בטוחני, הרגשנו. זאת היתה תקוותנו היחידה: להיות עוד עם. אני זוכר, שהיינו שרים את ההמנון שלנו באימוץ כל כוח הנפש, והשפעתו היתה חוזרת עלינו ומרעננת אותנו. היינו ממש יותר חזקים, יותר בטוחים בעתיד קיומנו.

הרגשה זו נסך בנו בעיקר מאיורק, היוצר ושר, הקיים ומבטא את עצמו, היהודי שאת רוחו אין לדכא. ברוז׳אן שרנו את המנונו של מאיורק, שרק את הפזמון החוזר שלו אביא כאן:

שוועסטער, ברידער, שליסט די רייען.
ווער ס׳האָט מורא, זאָל דאָ אין קאמף נישט גיין.
אויב מיר לעבן דאָך, הייסט מיר גייען, גייען.
דער וועג איז לאנג, נאָר בלייבט נישט שטיין!

("אחיות, אחים, חשלו השורות. / כל הפוחד, פה לקרב אל יבוא. / אם בכל זאת הננו חיים, משמע הננו הולכים, הולכים. / הדרך ארוכה, רק אל תיעצרו!")

כאן ברוז׳אן נדלק אחד מזיקי המרד של הלוחמים בנאצים. לא מקרה הוא, ששרידי מחנה זה של רוז׳אן הם אשר פוצצו את אחת ממישרפות בירקנאו, ובחורי מאקוב יחד עם בחורי רוז׳אן נקברו יחדיו במפולת האש, שאכלה מישרפה זו. והדבר ידוע לכל ניצולי בירקנאו.

תתקבל נא רשימתי זו לספר הזכרון שלכם כתוספת אבן לגל־עד, אשר אתם מקימים לקדושי עירכם וכעדות לגבורת הנפש, בה עמדו תקופה ארוכה בימי השואה הנוראה.

מ. משעכאַנאָווער / תל־אביב

רוזשאנער בחורים אין ווידערשטאנד

ווי אזוי מען האָט אונדז דערנידעריקט

אין געטאָ מאַקאָוו זענען געווען אויך יידן פון רוזשאַן. זיי זענען אַריבער אַהין אין טאָג, ווען די דייטשן האָבן אַרויסגעטריבן די יידישע איינוווינער פון רוזשאַן, עטלעכע טעג נאָך זייער אינוואַזיע אין שטאָט. איך געדענק נישט זייערע נעמען. אין צייט פון אויפ־שטעלן דעם געטאָ בין איך געווען אכצן יאָר אַלט און איך האָב מיך נישט אינטערעסירט מיטן אָפּשטאַם פון די מענטשן. צווישן זיי זענען געווען בחורים אין מיין עלטער און אויך קינדער, וועלכע זענען אַריבער אַהער מיט זייערע עלטערן. מיט אָט די יוגנטליכע האָב איך צוזאַמען דורכגעלעבט די אַלע שרעקן פון יענע טעג און כ׳בין געווען שטאַרק נאָענט און באַפריינדעט מיט זיי. דורך דעם האָב איך אַ באַציאונג צו רוזשאַן און די רוזשאַנער, וועלכע שרייבן יעצט דעם זכרון בוך פאַר זייערע טייערסטע.

אָבער וואָס האָט מיך באַזונדערס געבראַכט צו שרייבן די קומענדיקע שורות איז דער בונד, וואָס מיין גורל האָט מיך פאַרבונדן פאַר אַ תקופה פון זעקס מאַנאַטן מיט אייער שטעטל, זעקס לאַנגע מאַנאַטן פון ליידן און דערנידערונג אין שרעקלעכע יאָרן פון גרויסן חורבן.

אין הערבסט 1941 איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער געטאָ אין מאַקאָוו און אין מאַי 1942 האָט מען אונדז פאַרשיקט אין אַרבעטס־לאַגער פון רוזשאַן. דער געטאָ האָט געדינט אַלס אַרבעטס־ביוראָ, וואָס האָט צוגעשטעלט אַרבעטס־כוחות פאַר די דייטשן אין דער סביבה. יידן זענען געשיקט געוואָרן ווי קנעכט, אָדער ווי צוואַנגס־אַרבעטער, אין מיליטערישע לאַגערן, אין די פאַלוואַרקעס וואָס די דייטשן האָבן פאַרכאַפּט, און צו רייניקונגס־אַרבעטן און פאַרריכטן די שאָסייען. רוזשאַן איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס קוואַרטיר־פּלאַץ פאַר די יידישע קנעכט צוליב די אונטערערדישע פאַרטן, וואָס האָבן געדינט די יידן אַלס פאַר־טיקע און אומזיסטע נאַרעס צו וווינען.

צוויי הונדערט בחורים האָט מען אַרויסגענומען פון געטאָ און אַנגעשטאָפּט אין די פאַרטן פון רוזשאַן. צווישן זיי זענען אויך געווען בחורים פון רוזשאַן אַליין. פאַר זיי איז דאָס געווען אַ דאָפּלטע טראַגעדיע: קומען צוריק אין דער אייגענער געבורטס־שטאָט כדי צו זען איר פאַרוויסטונג און צו לעבן ווי אַ מוילוואָרף אונטער דער ערד.

צו מיין באַדויער געדענק איך נישט די נעמען פון די רוזשאַנער בחורים. פינף, אָדער

זעקס, זענען זיי געווען, און מיר האָבן זיך זייער באַפריינדעט. בכלל, אַלע זענען געווען פריינדליך און איבערגעגעבן איינער צום צווייטן. די באַדינגונגען זענען געווען זייער שווערע. געשלאָפן האָבן מיר אויף דער ערד אויף שטרוי, וואָס מען האָט קיין מאָל נישט געביטן און האָט געווימלט מיט לייז און אַנדערע שרצים. עסן האָט מען אונדז כמעט נישט געגעבן. אונדזער גאַנצע נאַרונג איז געווען אַ דריטל לעבל ברויט אַ טאָג; אין דער פרי און אין אָוונט האָבן מיר באַקומען עפּעס אַ געטראַנק פון בלעטער (כלומרשט טיי) באַזיסט מיט סאַכאַרין; און מיטאָגצייט אַ ליטער מאָגערן זופּ. דער קאָמאַנדיר פון לאָגער, אַ דייטש אַ סאַדיסט פון די ערגסטע, האָט באַפוילן אונדז געבן צו עסן יעדע געפגרטע בהמה אָדער חיה, וואָס וועט זיך מאַכן אין רוזשאַן און אומגעגנט. איז טאַקע געווען אַ יום־טוב אין אונדזער לאָגער, ווען אַ פערד אָדער אַ חזיר האָט אויסגעצויגן מיט די פיס, ווייל דאַן האָבן מיר באַקומען אַ פעטן זופּ און געהאַט הנאה פון עסן.

און טראָץ דעם, נישט דער הונגער און די שווערע אַרבעט האָבן אונדז אַזוי געקלעמט. צוויי זאַכן זענען געווען אין רוזשאַן, וועלכע האָבן אונדז אַזוי שטאַרק דערנידעריקט און געפּייניקט, אַז איך, וואָס טראָג נומערן פון אַשוויענצים, בירקענאַו און בערגען־בעלזען און האָב איבערגעלעבט אַלע דייטשע גרויל־טאָטן, געדענק נישט די קרעמאַטאָריעס אַזוי ווי איך געדענק יענע טעג פון רוזשאַן.

מיט זונאויפגאַנג פלעגן מיר אַרויסקריכן פון די פאַרטן און מען פלעגט אונדז פירן אין מאַרק־פּלאַץ און אין אנדערע גאַסן פון שטעטל, כדי צו באַזייטיקן די רואינעס, און מיט פינצטער פלעגן מיר זיך אומקערן צו אונדזערע נאַרעס. און אַזוי זעקס טעג אין דער וואָך. זייער ציל איז געווען צו לאָזן אַ מענטשליכן מאָנומענט פאַר זייער פאַרלאָזן, כדי אין די דערפער זאָל מען זיי געדענקען פאַר זייערע צוויי "גוטע מעשים": זיי האָבן אויסגע־ריינּיקט רוזשאַן פון די יידן און האָבן איבערגעלאָזט עפנטליכע גערטן פאַר די קינדער פון די יידן־רוצחים.

דער מאַרק איז געווען פולשטענדיק חרוב און פאַרברענט. דאָ און דאָרטן האָט מען געקענט זען, אז עס איז אַ מאָל דאָרט געשטאַנען א הויז. די גויים האָבן צושלעפּט יעדן שטיקל בוי־מאַטעריאַל און יעדן חפץ וואָס זיי האָבן געפונען.

זונטיק איז געווען דער וועכנטליכער פרייער טאָג, אָבער דאָס איז געווען אונדזער גרויל־טאָג. דעם טאָג פלעגן די דייטשן אַראָפּברענגען אין אונדזער לאָגער גויים פון דער סביבה, צו אונדזערע וווינונגס־לעכער, זיי אויסזעצן אויף שטולן איבער די פאַרטן, און די גויים פלעגן אַראָפּקוקן צו אונדז אונטן ווי אויף אַן אַרענע. מיר זענען געווען די שפּילערס, וועלכע זענען געצוווּנגען געווען זיי צו פאַרווײַלן.

דער קאָמאַנדיר פון לאגער, אַן אויסגעפּוצטער פראַנט און אינטעלעקטועלער סאַדיסט, האָט אַנגעפירט מיט דער פאַרווײַלונג. עמיצער האָט מחבר געווען פאַר אונדז אַ דייטשן ליד (כ'וועל אים געבן שפּעטער), אונדז האָט מען אויסגעשטעלט אונטן צו פאַרלעך, איינער געגן דעם צווייטן, און מיר האָבן געמוזט לײַזן איינער דעם צווייטן. דער אמת איז, אַז מיר זענען געווען אָפּגעדעקט מיט גאַנצע שיכטן פון לייז און עס איז געווען אייגנטליך אַ לייכטע אַרבעט. הויפנס הויפנס פלעגן מיר זיי צוזאַמענקלייבן. בשעת מעשה פלעגן צוגיין עטליכע גויים און אונדז "העלפן" ביים לייזן. זיי פלעגן אויפהייבן אונדזערע העמדער און ווייזן "כ'האָב געפונען!" און דערביי שמייסן אויף אונדזערע נאַקעטע קערפּערס מיט נאַהייקעס אָדער מיט גורטן.

נאָך דער סצענע פלעגט מען, יעדן זונטיק, אויסקלייבן פון אונדז פינף קרבנות, וועלכע האָבן געדאַרפט פאַרווילן נאָך מער דעם פּובליקום. מען פלעגט די פינף ארומיאָגן אַרום פלאַץ מיט "פאַלן! אויפשטיין! פאַלן! אויפשטיין!", ביז זיי פלעגן פאַלן אין חלשות. דאַן פלעגט מען זיי אָפּמינטערן מיט עמערס קאַלט וואַסער, וואָס מען האָט צוגעגרייט פון פריער, און יעצט פלעגט מען זיי הייסן שפּרינגען ווי זשאַבעס. די אויפזעער פלעגן גוט אויפפּאַסן, אַז די זשאַבעס־שפּרינגעריי זאָל זיין ראיעל, און אויב נישט — פלעגן זיי שמייסן מיט די בייטשן און שרייען: "ריכטיק שפּרינגען! זיין זשאַבעס! ניט מאַכן קיין פוילע שטיק!" און די גוים אויבן פלעגן זיך פאַרגיין פון געלעכטער.

נאָך דעם געיעג פלעגן די פּריוויליקע אויפזעערס אַראָפּלאָזן ביי די יידן די הויזן און זיי מכבד זיין מיט דרייסיק שמיץ יעדן איינעם, ביז די פלעגן פאַרלירן דעם באַוווסטזיין. און ווידער: געגאָסן וואַסער, אָפּגעמינטערט און געשמיסן ווייטער. נישט איינמאָל האָט געטראָפן, אַז נאָך אַזאַ באַהאַנדלונג פלעגט דער ייד קריכן אין זיין נאָרע אויף אַלע פיר און זיין גאַנצער קערפּער איז געווען בלוי און צעשלאָגן. אָבער אויף מאָרגן האָט ער געמוזט אויפשטיין צו דער אַרבעט ווי אַ געזונטער.

יעדער זונטיק האָט געפאָדערט זיינע קרבנות. יעדער איז געווען אַ קאַנדידאַט אויף דעם גורל, און די ידיעה אליין, אַז דו קענסט אויסגעקליבן ווערן צו דער "ראַליע" האָט פאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אָדערן נאָך איידער דאָס האָט פּאַסירט.

דער שפּיל האָט זיך שטענדיק געענדיקט מיטן דריטן אַקט, וואָס איר דערנידעריקונג האָט ווייט געטאָן מערער ווי די שמיץ. אין דעם אַקט האָט מען צוזאַמענגענומען אַלע צוויי הונדערט בחורים און זיי האָבן געמוזט זיך שאָקלען אין דבקות ווי ביים דאַווענען. דער דייטשער סאַדיסט פלעגט פון מאָל צו מאָל אָפּשטעלן אונדזער שאָקלעניש פון כלומרשטן דאַווענען, שטיל מאַכן אונדזערע געצווונגענע קולות און ערקלערן דעם עולם, וואָס האָט כמעט געפּלאַצט פון לאַכן, ווי פאַנאַטיש דאָס פאָלק איז און ווי אָבסקוראַנט זיי זענען צו דאַווענען צו אַזאַ מין גאָט און מיט אַזעלכע באַרבאַרישע תנועות פון גוף.

צום סוף פון דעם "שוישפּיל" פלעגט מען אונדז אויסשטעלן צו דריי און מיר פלעגן מוזן אַרומרינגלען דעם פּלאַץ זינגענדיק דאָס ליד (וואָס כ'האָב אויבן דערמאָנט).

וואָס מאַכן וויר מיט די לויזע, לויזע?
פאָן די לויזע מאַכן וויר פעלער, לויזע פעלער.
פאָן די פעלער מאכן וויר טאַשן, לויזע טאַשן.
אין די טאַשן לייגן וויר געלט, לויזע געלט.
מיט דעם געלט קויפן וויר איין שימל, איין לויזע שימל.
מיטן שימל גייען וויר אין הימל, אין לויזן הימל.
אויף דעם הימל זיצט אונדזער גאָט, לויזער גאָט.
פאָן דעם הימל שייסן וויר אויף דער וועלט, לויזע וועלט.

און נאָך אַ זאַך האָט פאַרטיפט דעם זכרון פון די גרויזאַמע טעג אין רוזשאַן — אונדזער אַרומשלעפּן זיך אין די גאַסן פון שטעטל נאָך דעם זונטיקדיקן "שוישפּיל". אין די רואינען האָבן מיר געזוכט אַ זכר פון די רוזשאַנער יידן. מיר פלעגן ראַיען אין די חורבות, אפשר באַהאַלט זיך דאָרט א ייד וואָס מיר וועלן קענען אים ראַטעווען און ברענגען צו אונדז. אָבער אומזיסט! נאָר "שמות", זיך וואַלגערנדע בלעטער, מזוזות און אַנדערע רעשטלעך

פון הייליקייטן זענען דאָרט געבליבן פון דער ייִדישער עקזיסטענץ. און גוים זענען געשטאַנען ארום און זיך געפרייט אויף אונדזער בראָך.

ווי אַזוי מיר האָבן דאָס אויסגעהאַלטן

אין אַרבעטס-לאַגער פון רוזשאַן איז רייף געוואָרן אונדזער באַשלוס צו נעמען נקמה, און צוליב איר איז ווערט געווען צו לעבן. דאָס לעבנבלייבן און קיום פון יעטוועדן יידן איז אָנגענומען געוואָרן ווי אַ טיפער, אייגענער באַפעל, ווי אַ מאָביליזירונג פון אַלע גייסטיקע כוחות, וואָס זענען נאָך ביי אונדז געבליבן. עקזיסטירן און לעבן! דעם אויסדרוק דערצו האָט געגעבן מאַיאַרעק, אַ וואַרשעווער בחור, פעסט ווי אַ פעלז, וועלכער האָט בייגעקומען אַלע גרויזאַמקייטן און געווען שטענדיק מוטיק און דרייסט, אַז עס איז שווער צו באַשרייבן. אויף יעדער געשעעניש פלעגט ער פאַרפאַסן לידער. אונדזער וויכטיקסטעס ליד, וואָס ער האָט פאַרפאַסט זיינע ווערטער און נגון אין רוזשאַן, האָט אונדז געדינט אַלס הימנען גייענדיק צו און פון דער אַרבעט.

די אַרטיקע פּאַליאַקן, וועלכע די דייטשן האָבן מאָביליזירט צו זיין די קאָמאַנדירס פון יידישע אַרבעטס-גרופּעס, זענען געווען סאַדיסטן פונקט ווי זיי און פלעגן אונדז מערדעריש שלאָגן ביי דער אַרבעט. זיי האָבן געוואָלט אונדז ענדליך צעברעכן און אונטערדריקן, אָבער זיי האָבן געזען אונדז מוטיק און געהערט זינגען. ביז היינט קען איך נישט פאַרשטיין, ווי האָבן זיי נישט פאַרשטאַנען וואָס מיר זינגען, ווייל זיי האָבן דאָך גערעט א ביסל דייטש און יידיש. בכל אופן, אין רוזשאַן איז אונדזער בידנעס לעבן דאָך געווען אַ שטילע מלחמה צו לעבן און איבערלעבן.

און אויב דו וווּנדערסט זיך אַ מאָל, וווּהין איז פארשווונדן געוואָרן דאָן דער קאַמפּס-גייסט פון די יידישע יונגע בחורים, פאַרוואָס האָבן זיי נישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד, זענען די טעג פון אונדזער אויסהאַלטן אַלע ליידן און דערנידעריקונגען אין רוזשאַן א מין לאַנג-דויערנדער אויסמאַטערונגס-קריג. און דאָס איז געווען די דאָרט איינציק מעגליכע תשובה אין יענע אומשטאַנדן — לעבן, עקזיסטירן! דאָס איז דאָן און דאָרט געווען די איינציק מעגליכע מלחמה. יעדער מאָמענט וואָס מיר פלעגן אָנהויבן זינגען איז געווען אַ מאָמענט פון אַן אויסערגעוויינליכער דרייסטקייט און מוטיקייט פאַר יענער תקופה.

און דאָס זאָלן מיר נישט פאַרגעסן: כדי אויסצושטיין אַ טאָג פאַר א טאָג יענע שפּאַנונג און ליידן און שרעק האָט מען באַדאַרפט פאַרמאָגן אַ סך גייסטיקן כוח, ממש אַ גבורה, און אויך אַ גלויבן אין אַ פיל העכערן ציל ווי דאָס לעבן פון אַן איינציקן מענטשן; אַ כוח וואָס מען קאָן אים אפשר ערקלערן אַלס א שטאַרקן ווילן פון נאַציאָנאַלן עקזיסטענץ. איך מיין אַז דאָס איז די בעסטע דעפיניציע פון אונדזער דאַמאָלסטיקער פילונג. איר אינהאַלט איז געווען טיפער פון אונדזער קלאָרן פאַרשטיין. אָבער אַזוי, איך בין זיכער, האָבן מיר דאַן געפילט. דאָס איז געווען אונדזער איינציקע האָפנונג: צו זיין נאָך אַ מאָל אַ פאָלק. איך געדענק, אַז מיר פלעגן זינגען אונדזער הימנען מיט גרויס כונה און באַגייס־טערונג, און זיין צוריקקערנדע ווירקונג פלעגט אונדז פרישן און שטאַרקן. מיר פלעגן ווערן מונטערער און מער זיכער אין אונדזער צוקונפט.

דאָס געפיל האָט אויף אונדז געווירקט באַזונדערס מאַיאַרעק, דער שאַפער און זינגער, וועלכער עקזיסטירט און דריקט זיך אויס, דער ייד וועלכנס גייסט מען קאָן נישט אונטער־

דריקן. אין רוזשאַן האָבן מיר געזונגען מאַיאַרעקס הימנען, פון וועלכן איך וועל דאָ ברענגען נאָר דעם רעפריין:

שוועסטער, ברידער, שליסט די רייען.
ווער ס'האָט מורא, זאָל דאָ אין קאַמף נישט גיין.
אויב מיר לעבן דאַך, הייסט מיר גייען, גייען,
דער וועג איז לאַנג, נאָר בלייבט נישט שטיין!

דאָ אין רוזשאַן איז אַנגעצונדן געוואָרן איינער פון די פונקען פון די קעמפערס געגן די נאַציס. נישט קיין צופאַל איז, אַז די רעשטלעך פון דעם רוזשאַנער לאַגער האָבן עקספּלאָדירט איינעם פון די קרעמאַטאָריומס פון בירקענאַו, און בחורים פון מאַקאָוו צוזאמען מיט בחורים פון רוזשאַן זענען באַגראַבן געוואָרן אונטערן פייער־איינפאַלונג דאָרטן. דער פאַקט איז באוווּסט פאר אלע וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון בירקענאַו.

זאָל מיין דאָזיקע רשימה פארן רוזשאַנער יזכור־בוך זיין נאָך א שטיין צו דעם דענקמאָל, וועלכן איר שטעלט אויף פאר די קדושים פון אייער שטעטל, און זאָל ער זיין אַן עדות פאר דער גרויסער גבורה, וואָס זיי האָבן באַוויזן אַ לאַנגע צייט אין די שרעקלעכע טעג פ;ון דעם חורבן.

רחל למברג־קופיץ׳ ז״ל

מימות השואה

סמוך למלחמה גייסו הפולנים את כל עתודותיהם. בגיוס הכללי הזה גויס גם בעלי, ואנוכי נשארתי עם הורי, כשאני בהריון עם ילדי הראשון. אוירה של פרידה וניתוק שררה בכול. איש לא האמין בכוח עמידתם של הפולנים, ובלב רבצה מועקה כבדה: אולי כבר לא נתראה?

בלילות נשמע מן החוץ טרטור אופני עגלות, שהובילו מגויסים בלא הפסק, וזה הגביר את הזעזוע ואת החרדה לגורל המשפחה. לא ידעתי לאן לקחו את בעלי, ואיש לא ידע בבירור היכן יתייצב הכוח הפולני והיכן תהיה החזית. עם תקיפה ראשונה של הגרמנים נפרצה חגורת ההגנה הפולנית וגבר החשש לגורל המגויסים. לא ידענו אם הספיקו להסתלק בעוד מועד או נפלו בשבי הנאצים האכזריים.

באותם ימי אימה ראשונים בא לי **חיים בנדרימר** כשליח לבשורה גדולה, ממש שליח מצווה, ובישר לי, כי בעלי נמצא בקירבת מקום ומבקש להודיעני על כך. ניסיתי לנחש היכן מקום חנייתו, לקחתי כסף ויצאתי לחפשו ולהביא לו כסף, שיעמוד לו במצוקת נדודיו. בדרך נאמר לי, כי הוא נמצא באוסטרולנקה. שמתי פעמי לשם. למזלי הרע פגשתי את מורתי לשעבר, הפולניה **איצקביץ׳**. היא שאלה אותי, לאן אני מתכוונת ללכת עכשיו, כשהסכנה כה רבה בדרכים. סיפרתי לה מה בדעתי לעשות. חשבתי: מורה שלי, בוודאי תעזור לי, תדריך אותי. אך במקום זה היא פרצה בצעקות וגערות ואיימה עלי, שאם אמשיך בדרכי, זו תהיה המטת חרפה על הצבא הפולני הגיבור. ״דבר זה,״ היא צעקה, ״כמוהו כנסיון להוריד את המורל של הלוחמים הפולניים והוצאת דיבה קשה על מפקדי צבאנו. כאילו אינם מספקים את צורכי החיילים.״

נבהלתי מאיומיה וחזרתי הביתה נפחדת ומדוכאה.

בליל שבת, באותו יום ספטמבר ארור, גדלה המהומה בעיר. אנשים נשואי־פנים ודעתנים, יהודים בעלי עמדה ותקיפים, גילו מבוכה רבה, והבהלה אחזה בכל היהודים שבעיירתנו. ידענו כי יש למהר ולעקור מכאן, אך לא ידענו לאן. בשבת בבוקר שכרנו עגלה, העמסנו את מה שניתן, הסתרנו את מה שנאלצנו לנטוש במקומות סתר שבמרתפנו ועזבנו את העיר. כמונו עשו רבים. הסכנה המאיימת התירה לאדוקים שבתוכנו לחלל את השבת משום פיקוח נפש.

נסענו לגובורובו, שם היו לי שני אחים. הורי רצו, שנהיה יחד בימים קשים אלה. כשעברנו את באגטלה, מצאנו את הדרך זרועה חללי הפצצות הגרמנים. ביניהם היה גם השוחט שלנו ר' שלמה חצקוביץ. הכרתיו לפי מכנסי הפסים שלבש. אשתו הגיעה אחר־כך אלינו ושאלה את כולם, אם לא פגשנו את בעלה. איך היא לא הבחינה בו, לא הבינותי. לי נדמה אז, כי כולם ראוהו והכירוהו. אך היא היתה הלומת זוועה ומטושטשת לגמרי.

בשבת בבוקר שמענו יריות ברחוב. אבא הציץ בחלון וראה קבוצות קבוצות של יהודים נרדפים על־ידי הגרמנים. יהודים בודדים, שניסו להתחמק, נורו או נתפסו והוכו. אבא קרא אותנו לחלון והראה לנו את תמונת הזוועות. התאבנו מאימה ואבד לנו כל חוש התמצאות. לא ידענו מה לעשות, עד אשר השמיע הרמקול קריאה ליהודים לצאת אל הרחוב. מי שלא ייצא — יירה! אותה קריאה הופנתה גם אל הגויים תושבי העיר. אנשי משפחתי יצאו. אני רציתי להסתתר, חיפשתי מקום מחבוא, והנה הופיע גרמני, כשרובהו מוטה כלפי, וציווה עלי לצאת מייד, לפני שהוא הורגני במקום.

ברחוב הצטופפו כבר המוני יהודים בצד אחד וגויים בצד השני. בין היהודים היו כבר מספר הרוגים. מתחילה רציתי לעבור לצד הגויים, אך נמשכתי אל הורי. חמקתי ועברתי אל מאחורי ההמון והתחבאתי לידם וליד אחי הגדול.

משנאספו כולם, ניתנה הוראה לגויים להתכנס בכנסייה שלהם ואת היהודים דחקו כעדר במגרשו של פפירניק בעל הטחנה. משם נצטווינו ללכת לבית־הכנסת. מאות יהודים נדחסו לתוך בית־הכנסת, עד אין אויר לנשימה. מבעד לחלונות ראינו את הגרמנים זורעים אש בבתים ולהבות פרצו ופשטו מבית לבית. ידענו כי המוות קרוב. אינני יודעת משום מה, אך תגובתי היתה משונה. הוצאתי את חבילת שטרי הכסף שהחזקתי בחזייתי, זרקתי אותה לארץ, וכילדה קטנה נלחצתי אל אבא שלי. הוא התעטף בטליתו וכינס את כולנו תחת כנפי טליתו הרחבה ולחש במין אדישות נחרצת:

"נפול יחד! כולנו יחד!"

זעקות השבר של הנאספים פרצו ועלו מעל הגניחות והיללות, שמילאו את חלל בית־הכנסת. לפתע נשתתק הכול. הדלת הראשית נפרצה וקצין גרמני רם־דרג נראה בפתחה. הוא התבונן פנימה, ראה את קהל הנדכאים ואת הדחוסת האיומה, הרהר מעט והפטיר:

"יותר מדי אנשים להשמדה אחת!"

אחר־כך פנה אלינו ובמחוות מושלים בידו צווח:

"לוס! אלע לוס!" (חופשים! כולם חופשים!)

כזרם איתנים פרצו כולם אל הדלת ונדחקו החוצה. בחוץ מצאתי עצמי מאחורי גרמני מזוין, שהביט מרוכז כולו קדימה. ראיתי שאין איש מאחור ואמרתי לאבא, שאנו יכולים להסתלק. אבל אבא לא הסכים. החייל הוליך אותנו לשדה שמחוץ לעיר וציווה עלינו להישאר במקום. נשארנו. היום החשיך ואנו היינו רעבים ותשושים מאימי המוות והזעזוע הקשה

שעבר עלינו בבית־הכנסת. לא היה לנו במה לשבור רעבוננו. איכרים עברו על פנינו וזרקו לנו פרוסות לחם ודברי מזון. מהתנהגותם הבנו, כי הם נוטים לעזור לנו. התפזרנו בין בתי הכפרים שבסמוך, חיזרנו על פתחיהם וביקשנו אוכל. אף קיבלנו פה ושם. חזרנו לריכוזנו בשדה, שם לנו שני לילות, וביום השלישי ראינו עצמנו פתאום חופשיים, בלא משמר עלינו. החלטנו לשוב לרוז׳אן.

בעיירה היו כבר רבים, שחזרו למקומם ההרוס וביתם השרוף. ביתנו שלנו נשאר עומד אך בינתים הספיקו גויים להשתכן בו. התמקמנו במתבן העזוב. בלילה דפקו גרמנים בדלת ותבעו, שניתן להם נפט. מישהו הלשין על אבא, שהיה סוחר נפט וכי הוא מחביא נפט בביתו. הסברנו להם, כי אנו עצמנו משתמשים בנר עלוב ואין בידנו טיפת נפט. הגרמנים שוכנעו ורצו ללכת, אך הפולני שהיה איתם, אחד מבני שכנינו, לא נתן להם לעזוב אותנו. הדבר עלה לנו בלילה של נדודי שינה ופחדים, ולאבא בדחיפות וטלטולים, שעירערו את בריאותו לימים רבים.

בערב יום־הכיפורים של אותה שנה אספו הגרמנים עשרה יהודים, שיחפרו למענם מחפרות הגנה ופיקוח מחוץ לרוז׳אן. בין העשרה היה ברקו ברוידה, שהעבודה הגופנית היתה מעל כוחותיו ודיכאה אותו עד יאוש. הוא נשבר כולו ולא פסק מלהתחנן אצל חבריו לצרה, שיחפרו במקומו. אבא, שמונה על־ידי הגרמנים לראש קבוצת החופרים, הניע את אנשי הקבוצה שייענו לבקשתו וכך ניצל ברקו מידי הנוגשים הגרמנים.

לפנות ערב קרא אליו הקצין הגרמני את אבא ואמר לו, לבוא מחר עם עשרת אנשיו לאותו מקום לעבוד. ״אולם,״ הוא הוסיף, ״אם יחסר אחד מכם, או יוחלף באחר, יהיה גורלכם רע ומר!״ אבא הסביר את הדבר לאנשים וכולם ידעו, כי מעתה כולם ערבים זה לזה. בבוקר התייצבו כולם ורק ברקו לא הופיע. אבא היה אובד עצות, והנה הופיע דויד וולנסקי ואבא הסביר לו מה מתרחש כאן ואל מה הם צפויים, אם יחסר האחד. דויד הרהר בדבר. הוא ידע היטב, כי הגרמני אסר גם חילופי אנשים וידע את הסכנה שבדבר, אולם הוא הסתכן והסכים להשלים את ״המניין״. כך ניצלו עשרה יהודים בזכות רוח ההקרבה של דויד — ייזכר מעשהו לדורות!

לאחר זמן מה הרשו הגרמנים לעזוב את רוז׳אן ואנחנו ניצלנו שעת רצון זו ונסענו למאקוב. גם שם היו הגרמנים הנאצים, אך ההרגשה שנהיה בין יהודים רבים ובלי חורבן עיירתנו נגד עינינו משכה אותנו לשם. אותו יום פרסמו השליטים כרוז, בו הם מבטיחים להגיש סעד לנזקקים ולבלתי־מסוגלים לעבודה. כמו כן הכריזו, כי כל אלה שאינם תושבי מאקוב משנים, הכוונה לפליטים, חייבים לעזוב את העיר תוך עשרים־וארבע שעות. יהודים התלבטו אם לסמוך על ההבטחה שבכרוז הקודם ולקבל סעד הנאצים כביכול או להאחז בכרוז השני ולהסתלק מהמלכודת הצפויה להם. אנחנו החלטנו לנדוד הלאה מהם. שכרנו עגלה ונסענו לביאליסטוק. בדרך עברנו שוב את רוז׳אן, אך לא נכנסנו עוד העירה. על הגשר תפסו אותנו שני פולקסדויטשן מהסביבה, שהכירו את אבא, ורמזו לנאצים שרצוי להרוג אותנו. אולי חשבו כך לסחוט מאתנו דברי ערך. חייל אחד, איש אֶס־אֶס, שלף את אקדחו ודרש מאתנו כסף או זהב. השני ניגש אל אבא והתחיל לטלטלו בכוח. התחננו בפניהם וחזרנו ואמרנו להם, כי אין לנו דבר עכשיו, כי פעם היינו עשירים אך נושלנו מהכול. זה לא עזר לנו. הם היכו את אבא לעינינו מכות רצח. משהתמוטט כולו, הושיבו אותנו בעגלה ואמרו לגוי שהוביל אותנו לנסוע כחצי קילומטר מחוץ לעיר ושם להוריד אותנו ולהסתלק עם עגלתו, והם יגיעו אחר־כך אליו. השייגץ שמע בקולם. בדיוק בסוף מחצית

הקילומטר הוא אמר לנו לרדת ולהישאר במקום. הרהבתי עוז ואמרתי לו:

"אתה אינך מבין גרמנית. הם התכוונו לקילומטר וחצי."

הוא פקפק רגע. ניצלתי את חולשתו החולפת והבטחתי לשלם לו בעד ההסעה בשעון זהב, בנוסף על המגפיים החדשים של בעלי, שנתתי לו עם עלייתנו על העגלה. הטכסיס שלי פעל: הוא רצה לזכות בתשלום הנוסף וכך ניצלנו. הגענו לקאשביץ ושם הסתיר אותנו ידיד ותיק של אבא. עם ערב הגיעו לכפר ארבעה גרמנים לחפש אותנו, אבל מארחנו־מיטיבנו סיכן את חייו והחזיק אותנו עד שחלפה הסכנה בהסתלק הגרמנים.

למחרת המשכנו והגענו לדלוגישודלו. רצינו לנוח מעט במקום וכן רצינו לחפש את בעלי, כדי שיצטרף לנדודינו. נשארנו במקום והתחלנו בחיפושים. מישהו אמר, כי בקומארוב ישנו מחנה שבויים פולניים. אז החליטה אמא ללכת לקומארוב, אך משהגיעה לאוסטרוב נעצרה. היא ראתה גרמנים בשדות מפרקים קווי טלפון, והיא חזרה אלינו. עלינו שוב על העגלה ויצאנו בכיוון לביאליסטוק.

משם נמשכה דרכנו לרוסיה, לקומי־אֶס־אֶס־אַר, בערבות הדוב הלבן וכל הכרוך בזה: עבודת פרך בכריתת יערות, סבל ורעב. אך על זה הנני נמנעת מלכתוב. גורלנו היה כגורל כל הפליטים, והדברים ידועים.

יחזקאל געלמשינסקי

מיט די דייטשן און די רוסן

דאַנערשטיק, דעם 31טן אויגוסט 1939, בין איך געווען אין ווארשע, ווו כ'האָב אויפגעקויפט זאַכן און סחורות פאַר די קרעמער. אין דער לופט האָט זיך שוין געפילט א סכנה. אַלץ האָט פאַראויסגעזאָגט הפקרות, רעזשימלאָזיקייט. זייער שווער געווען צו קומען אַהיים. דאָך האָב איך זיך איינגעשטעלט און געלאָזט זיך אין וועג אריין. פרייטיק אין דער פרי האָב איך שוין צעטיילט די סחורות און זיך געוווּנדערט, אז אַלץ איז נאָך דאָ נאָרמאַל, ווי ס'האָט גאָרנישט פּאַסירט. אין דער פרי איז נאָך דער מאַרק געווען ווי אלע טעג פון אַ גאַנץ יאָר. אָבער ארום עלף א זייגער, האָט מען שוין געזען דייטשישע עראָפּלאַנען איבער דער שטאָט. איינס א זייגער, מער ווייניקער, איז געקומען צו מיר דער גרויסער רוזשאַנער אנטיסעמיט זשיטאָוויעצקי, מיר אָפּגעגעבן א חוב און מיט טרערן אין די אויגן געזאָגט, ווי צו א לייבליכן ברודער וואָס איין גורל דערוואַרט זיי:

"פּאַניע חאַצעק, וואָינאַ!" (א קריג, הער חאַצקל!)

מער האָט ער נישט געקאָנט רעדן. פּלוצים בין איך אים נאָענט געוואָרן און ער האָט זיך פאַר מיר צעכליפּעט ווי א קינד.

באלד איז געוואָרן אַן אומאָרדנונג אין שטאָט, א צערודערונג. **איטשע בוכנער** איז געקומען מיט א פאַרשלאַג, מיר זאָלן דינגען אַ פוּר און ארויספאָרן. באלד נאָך אים זענען די **בורשטיינס** געקומען מיט דעם זעלבן פאַרשלאַג. איך האָב גערופן **נתן זשעפּקע** און מיר האָבן גענומען **שמואל־איסרס** מיט זיין פלאַטפאָרמע, און אלע צונויפגערעטע משפחות האָבן מיר באַשלאָסן, אז באנאכט זאָלן מיר אריבערגיין די בריק. איך האָב נאָך אָוונט־צייט באוויזן אויפצונעמען דאָס וויכטיקסטע באַגאַזש. איבערן טאָג האָבן מיר געזען ווי די

פוילישע הערשער גייען ארום מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. אייניקע לויפן ארום ווי פאַרסאַמטע מייז. אין דער פּאָליציי און אין מאגיסטראט פארפאַקט מען די וויכטיקסטע דאָקומענטן. פארשידענע קלאַנגען גייען ארום. אין דעם הערט מען, אז די דייטשן זענען שוין אין אַסטראַלענקא.

מיר פארשטייען, אַז מ׳מוז וואָס שנעלער אוועק. מיר רירן זיך פון אָרט און אַט זענען מיר שוין פון יענער זייט בריק. ס׳איז שבת, אָבער קיינער געדענקט דאָס נישט. די וועלט איז וואָכעדיק און פינצטער. דער זייגער איז צוועלף און מיר זענען שוין לעבן גאָווראָווא ביים סאַמע אריינפאָר. עס זעט אויס צו נאָענט פארן דייטש און איך באַשליס צו פאָרן קיין אַסטראָוו־מאזאָוויעצק.

מוצאי־שבת זענען מיר שוין געווען אין אַסטראָוו. מיר האָבן געקריגן דירות לעבן יוסף נעשיס הויף. אויף צו מאָרגנס איז שמואל (איסרס) געפאָרן מיט יוסף נעשיס קיין רוזשאַן ראַטעווען וואָס עס וועט זיך לאָזן, בין איך אויך מיטגעפאָרן. אויפן וועג האָבן מיר שוין געטראָפן דאָס לעצטע ביסל יידן, וועלכע האָבן פארלאָזט דאָס שטעטל. שיע לויפער האָט אונדז געוואָרנט נישט צו פאָרן ווייטער, אָבער מיר זענען אריין אין שטאָט אריין. מיר האָבן גענומען וואָס ס׳האָט זיך געלאָזן און אַראָפּ איבערן וועג צו דעם בריק. נאָר ס׳איז שוין געווען אונמעגליך צו פאָרן. די באַפעלקערונג האָט פאַרשטאָפּט די וועגן איין פור אויף דער צווייטער.

דער וועג קיין אַסטראָוו איז געווען נאָך ערגער ווייל אויך פון גאָווראָווא זענען אלע געלאָפן. דער דייטש האָט דאָס באמערקט און אָנגעהויבן באָמבאַדירן געדיכט די פול אָנגעשטאָפּטע וועגן. מענטשן זענען געפאלן אין די צענדליקער. דאן איז אויך געפאלן מיין מומעס מאן בצלאל. אין א טאָג ארום האָט זיך דער טאָטע מיינער אומגעקערט מיט שמעון בוטשעס און אים געבראכט צו קבר ישראל.

די צווייטע וואָך האָבן די דייטשן באָמבאַדירט אַסטראָוו און דאָ איז געווען א שרעקלעכע בהלה. האָב איך מיך ווידער מיט נתן זשעפּקע געדונגען א פור און געפאָרן צום בוג, אָבער די בריק האָט שוין געברענט און מענטשן זענען געלאָפן צוריק. קיין סך אויסוואַלן זענען נישט געווען, און מיר האָבן פאַרדרייט און אוועק קיין אנדזשעיעווא, א קליין דאָרפיש שטעטל. דאָרט זענען מיר געווען ביז דער דייטש איז אהין אָנגעקומען.

דאָ האָבן זיי געמאַכט א באַזונדער סאדיסטישן טאָט. זיי האָבן צונויפגערופן אַלע מענער יידן און קריסטן, פון זעכצן יאָר אָן, זיי אריינגעשפּאַרט אין קאָשטשאָל אריין, פארהאקט די טירן און אונדז איבערגעלאָזט דאָרט א גאנצע נאכט נישט זאָגנדיק קיין וואָרט. גאנץ פרי זענען געקומען די קריסטליכע פרויען און געוואָלט עפענען די טירן, האָט זיי דער קשיאָנדז נישט געלאָזט, הגם דעם טאָג זענען די דייטשן נישט געווען. אָ נס וואָס די פרויען האָבן זיך איינגעשפּאַרט און געוואָלט ארויסראַטעווען זייערע מענער, האָבן זיי אויפגעריסן די טירן און מיר זענען אויך ארויס. אָבער מיר האָבן פארשטאנען, אַז מ׳מוז אוועק פון דאנען. מיר זענען צוריקגעפאָרן קיין אַסטראָוו־מאַזאָוויעצק.

די צרות וואָס די דייטשן האָבן אָנגעטון זענען נישט צום באַשרייבן. יעדנפאַלס, איך בין נישט אומשטאַנד צו דערציילן. אז עס איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן דער ריבנטראָפּ־מאָלאָטאָוו אָפּמאַך, זענען מיר אוועק צו די רוסן.

אין ביאַליסטאָק האָבן מיך די סאָוויעטן געכאַפּט ביי האנדלען מיט פארשידענע זאכן און

האָבן מיך אריינגעזעצט אין טורמע אלס "סאָציאַלני אופאסני עלעמענט", דאָס הייסט א געזעלשאַפט־שעדליכער מענטש.

ס'האָט מיך אזוי נישט געאַרט דאָס זיצן ווי דאָס אָפּגעריסנקייט פון דער משפחה. כ'האָב געוואָלט וויסן, וואָס איז מיט מיין פרוי, מיט מיינע עלטערן, אָבער מ'האָט קיינעם נישט צוגעלאָזט צו מיר. נאָך פיר מאָנאַטן האָט מען מיך אריבערגעפירט מיטן עטאַפּ קיין וויטעבסק. אויפן וועג האָב איך אין א צווייטן עשאַלאָן אין מינסק דערזען **משה דאַבזשע־לאַווסקי**. כ'האָב אים געפרעגט, אפשר ווייסט ער וואָס איז מיט מיינע עלטערן און מיט מיין פאַמיליע. ער האָט באוויזן אַ וואָרף טון: "אין סלאָנים!" מער האָב איך נישט געהערט.

אין ביאַליסטאָקער טורמע האָט מען יעדן טאָג געבראַכט נייע מענטשן. איינמאָל א פרימאָרגן, ווען מיר האָבן געמאַכט אונדזער טאָג־שפּאַציר ארום דעם לעזש־זאַל, איז אריינגעקומען **לאַנדמאַן** פון לובלין. כ'האָב אים געפרעגט, פונוואַנען קומט ער אהער. האָט ער מיר געענטפערט:

"פון וויטעבסק. כ'בין געווען אַ קאָמוניסט אין פוילן און פאַרמשפּט אויף יאָרן תפיסה. נאָך פיר יאָר בין איך אנטלאָפן קיין רוסלאַנד, געאַרבעט דאָרט אלס שלאָסער. איצט פאָר איך צוריק קיין ביאַליסטאָק."

כ'האָב אים געפרעגט:

"נו, וואָס האָסטו צו דערציילן פון רוסלאַנד?"

האָט ער געענטפערט:

"בעסער פרעג נישט. אז גאָט וועט מיר העלפן און כ'וועל צוריק זען מיין מאמען, וועל איך איר זאָגן: 'מאַמע, גיב מיר א טלית און תפילין — כ'הייב אָן צו דאַווענען'."

אין וויטעבסק בין איך געזעסן דריי מאָנאַט. איינמאָל צוועלף ביינאַכט וועקט מען מיך אויף און מ'לייענט מיר איבער מיין פסק־דין: פינף יאָר סיביר! דעם פסק־דין האָט פאָרגעלייענט אַ ייד. כ'האָב דאָס תיכף דערקענט. האָב איך אים געפרעגט:

"כ'בין דאָך נישט געווען אויף אַ געריכט. ווי קאָן דאָס זיין א פסק־דין אָן א געריכטס־פּראָצעדורע מיט אויסהערן דעם באשולדיקטן?"

האָט ער מיר געענטפערט:

"דאָ דאַרף מען נישט קיין געריכט. די טראַיקע אין מאָסקווע זיצט און באַשטימט, און מערסטנטייל אונטער די אויגן."

ער האָט מיך פאַרשטאַנען און איך אים.

זייענדיק אין וויטעבסקער טורמע איז אויך געזעסן דאָרט א וואַרשאַווער ייִנגערמאַן. ווען ער האָט דערהערט אויסרופן מיין נאָמען, האָט ער מיר דערציילט, אז ער האָט זיך אויפגעהאַלטן אין סעמיאַטיטש אין שול און דאָרט איז אויך געווען מיין פאָטער. דער טאַטע האָט אים דערציילט, אז ער איז אויפן וועג קיין רוסלאַנד. ער האָט דאָ איינקוואַרטירט מיין שוועסטער **אסתר־לאה** מיט איר מאַן ביים שוחט. פאַר אים איז דאָרט נישט געווען קיין פּלאַץ. זיצט ער דאָ אין קלויז. די זעלבע נאַכט האָבן די אָן־קָ־וָ־דֶה געמאַכט אַ אַבלאַווע אויף יידן און מ'האָט אלע יידן פון שול ארעסטירט. מיין טאַטן האָבן זיי באַפרייט, ווייל ער האָט געהאַט א געבורטסשיין פון ביאַליסטאָק.

אזוי האָב איך זיך ווידער צעשיידט מיט מיינע טייערסטע.

אליהו ווילגאַוויטש / ניו־יאָרק

פון רוזשאַן קיין דייטשלאַנד און צוריק

די ערשטע טעג פון קריג

פון דעם 25טן אויגוסט 1939 ביזן 1טן סעפּטעמבער האָב איך שוין געאַרבעט פאַרן פּוילישן מיליטער אַלס רימער. מ׳האָט זיך געגרייט צו דער מלחמה מיטן פּולן אימפּעט. פרייטיק, דעם 1טן סעפּטעמבער, האָבן מיר זיך געבעטן ביי די פּוילישע אָפיצירן, זיי זאָלן אונדז באַפרייען פריער, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט הערן. ערשט שפּעט אין אָוונט בין איך געקומען אַהיים.

אין שטוב איז געווען פינצטער. די עלעקטרישע ליכט אויסגעלאָשן. אלע זענען אין א שווערער פּאַניק. מיין פרוי האָט געדונגען אַ פור אָפּצופאָרן קיין אָסטראָוו. אָבער מ׳האָט דערציילט, אַז אָסטראָוו איז שוין באָמבאַרדירט און דער פּויער וויל נישט פאָרן אַהין. האָב איך געזאָגט מיין פרוי, זי זאָל פאָרן קיין גאָוואָראָווע. די ווייבער ווילן נאָר פאָרן קיין מאַקאָוו. כ׳בין אריין צום שווער, ער זאָל אָנטשיידן אין דעם ויכוח. האָט ער געזאָגט צו מיר:

״איך פאָר נישט! ווער טוט אזוי שוין דעם ערשטן שבת פון דעם קריג? מ׳ווייסט נאָך גאָרנישט, גייט מען שוין מחלל שבת זיין.״

ער האָט ממש מיך אָפּגעזידלט. דאָך זענען מיין ווייב מיט די קינדער און מיין מאַמע מיט מיין שוועסטער אַוועק קיין גאָוואָראָווע.

אין דער פרי זענען מיר נאָך געגאַנגען צו דער ארבעט, אָבער די ארבעט איז שוין נישט געגאַנגען. מיר האָבן געזען די פּאָטשט איז שוין אָפּגעפאָרן. די פּוילישע ציווילע מאַכט האָט שוין געפּאַקט אירע פּעקלעך. ווילן מיר אויך אוועקגיין, אָבער דער קאַפּיטאַן זאָגט, אַז מ׳וועט ארבעטן ביז שפּעט אין דער נאַכט. ״ס׳האָט זיך אויסגעלאָזט דאָס לעדער,״ זאָגט ער. ״נו, מ׳דאַרף אייך באַצאָלן.״ ווען ער האָט אונדז באַצאָלט, האָט ער צוגעגעבן:

״אַז עס וועט קומען די צייט, זאָלט איר פאַרטיידיקן אונדזער בשותפותדיקער פאָטער־לאַנד! איר וועט קריגן ביקסן און וועט זיין ווי תמיד איבערגעגעבענע בירגער!״

דאָס זענען די פּאָליאַקן: ערשט נעכטן געוואָלט אונדז אויסראָטן, מיר זענען געווען פאַררעטער, און איצט שוין ״בשותפותדיק פאָטערלאַנד״.

כ׳קום אהיים — די טירן זענען פאַרשלאָסן און איך האָב פאַרלוירן דעם שליסל. כ׳גיי צום שווער לייבל **פּלאַטקא** — אויך פאַרמאַכט. **גראַבאָווסקי** דער גוי זאָגט מיר, אז מיין שוועסטער איז געקומען מיט א פור און אים מיטגענומען קיין גאָוואָראָווע. בשעת מעשה פלאקערן זיינע קליינע אויגעלעך. ער איז גראָד צופרידן וואָס דאָס שטעטל ווערט אויסגעליידיקט פון יידן. כ׳גיי צום מאַגיסטראַט, דאָרט שטייען אַ סך מענטשן, אָבער צווישן זיי ווייניק יידן. **פּאַלניצקי**, וואָס אַרבעט אין מאַגיסטראַט, זאָגט, אז באלד ברענגט מען פיר הונדערט דייטשישע געפאַנגענע. מיר ווארטן. מיר ווילן זעען די ערשטע דייטשישע מפּלה. א נעכטיקער טאָג! מען ווארט און מען ווארט און קיין דייטש זעט מען נישט פאַר די אויגן.

בין איך אוועק קיין גאָוואָראָווע צופוס. כ׳בין געגאַנגען מיט **שמואל מאַרעצקי** און איינס א זייגער ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין גאָוואָראָווע. זונטיק אין דער פרי האָב

איך געקומען א פור און געפאָרן מיט דער שוועסטער קיין רוזשאַן ברייננגען זאכן. אין רוזשאַן איז די שטימונג געווען זייער א דערדריקטע. פּאַליאַקן האָבן געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט, אָבער עס זענען שוין געווען ווייניק יידן אין שטעטל. פּאַליאַקן האָבן אויפגעלאָדן לאַסט-אויטאָס מיט ווייץ פון די קאַזאַרמעס. מיך האָט מען אויך פאַרנומען. האָב איך געזאָגט מיין שוועסטער, זי זאָל אוועקפאָרן, און איך האָב זיך אויסגעבעטן ביי גאַמאָוואַסקין, ער זאָל מיך אָפּלאָזן. ווען כ'בין צוריק געקומען אין שטאָט אריין, האָב איך געטראָפן הירש-נוח'ן פון קראַסנאָשעלץ. זאָגט ער:

"די דייטשן זענען שוין נאָענט. נאָך היינט ביינאַכט וועט מען אויפרייסן די בריק. לויף ווי מעגלעך שנעלער פון דאַנעט!"

בין איך אוועק צום שוועער, ארויסגענומען די קאָזע און אוועק מיט איר צופוס דורכן וואלד קיין גאָוואַראָווע. אין גאָוואַראָווע האָט מיין שוועסטער דערציילט, אז די פּאַליאַקן האָבן זי געכאַפּט און אלץ פון איר צוגענומען. האָבן מיר כאָטש געהאַט א ביסל מילך פאַר די קינדער.

מאָנטיק האָבן מיר שוין געזען, אז אין רוזשאַן ברענט. איך האָב אויסגעגראָבן אַ גרוב ביי מיינעם א חבר און פאַרגראָבן ווערטפולע זאכן.

דינסטיק איז די פּאַניק געווען שרעקלעך. יידן לויפן ארום פאַרצווייפלטע. די פּאַליאַקן זענען נידערגעשלאָגן. זיי בלייבן אויפן אָרט אָבער אָן אן אייגענער מאַכט. די שנאה צו יידן איז אזוי גרויס, אז זיי זעען אויס צופרידן פון אונדזער בראָך. באַלד קומט אָן אעראָפּלאַן און באַשיסט די גאַסן. דער ערשטער קרבן איז געפאַלן. עס איז געווען א בעקער. ער האָט געאַרבעט ביי ש. טויז אין רוזשאַן.

דאָנערשטיק ברעכט אויס א שיסעריי. מ'זאָגט אז פּוילישע זעלנער, פון פחד און צעמישקייט, האָבן באַשאָסן זייערע אייגענע ברידער.

פרייטיק — די דייטשן זענען דאָ. דאָס ערשטע האָבן זיי ארויסגעטריבן יידן אין די גאַסן, נאָר מענער, ארויסגעשלעפּט זיי פון די הייזער. די טענה איז געווען, אז אין א סך שטעט האָבן יידן באַשאָסן די דייטשע ארמיי דורך די פענצטער. ווילן זיי דאָס פאַרמיידן דאָ און אונדז האַלטן ביז די ארמיי וועט אדורכגיין. "פאַרנאַכט וועט איר אהיים גיין."

זיי האָבן אונדז אָפּגעהאַלטן א גאַנצן טאָג אויפן מאַרק, אין דער היץ, אָן עסן און טרינקען. זיי האָבן צוגעלאָזט צו אונדז די קינדער מיט די פרויען, ביז מיר האָבן אָנגעהויבן זיי צו גלויבן, אז זעקס א זייגער גייען מיר אהיים.

אויב ווער וויל וויסן, ווי אזוי זיי האָבן דאָס אויסגעשחטן אָן ווידערשטאַנד, איז דער ענטפער: זיי האָבן פּשוט צעבראָכן די מענטשן פיזיש און מאָראַליש, נישט וועקנדיק קיין פאַרדאַכט פון לעבנס געפאַר. אָט, למשל, דאָס וואָס די קינדער און פרויען האָבן געקאָנט צוגיין צו אונדז, האָט אונדז ממש באַרואיקט און ... פאַרשלעפּערט. דאָס איז געווען די מעטאָדע.

און טאַקע זעקס א זייגער זענען געקומען 50 דייטשישע זעלנער-רייטער, מיט האַנט-גראַנאַטן אין די הענט, און געהייסן זיך אויסשטעלן צו פיר אין א שורה, און — מאַרש! מיין זון האָט געוויינט:

"טאַטעלע, וווּהין גייסטו?"

איך האָב נאָר באַוויזן אויסצושרייען:

"קינד מיינס, אַנטלויף! די באַנדיטן וועלן דיך נאָך הארגענען. אַנטלויף צו דער מאַמען!"

זיי האָבן אונדז געטריבן אין דער פינצטער, געיאָגט, געשלאָגן, ביז מ׳האָט אונדז אָפּגעשטעלט און געהייסן אריינגיין אין אַ פינצטערער געביידע. פון ארום האָט זיך געטראָגן דער ריח פון שריפה. דאָ האָט שוין אָפּגעברענט. מ׳שלאָגט איבער די קעפּ, מיר זאָלן קריכן און פאַלן און ליגן. מיר טאַפּן אין דער פינצטער. ס׳איז ווייך אונטער די פיס. מיר פילן מיסט פון פערד. ביי די ווענט באַמערקן מיר קראַטעס. ס׳איז קלאָר: מיר זענען אין אַ פערדן־שטאַל.

שבת אין דער פרי. די ליכט רייסט זיך אריין דורך קליינע פענצטערלעך. מיר זענען הונגעריק און דורשטיק. אָבער מ׳גיט גאָרנישט. אזוי ליגן מיר ביז פאַרנאַכט. דאָ גיבן זיי אַ געשריי, אַז ס׳גייט דורך אַ שוידער. מען צעעפנט די טירן. ארום אונדז שטייען רוצחים מיט קוילנוואָרפער. מיר זענען זיכער, אַז מען גייט אונדז שיסן. מיר זענען צעבראָכן פון הונגער, דורשט און גייסטיקער דערנידערונג. צום סוף הייסט מען אונדז אויסשפרייטן שטרוי אויפן מיסט און אריין צוריק אין סטאַיניע, און זיי האָבן פאַרמאַכט די טיר.

מיר האָבן געוווּסט, אַז מיר זענען אין פאַניקאָווקא, פיר קילאָמעטער פון גאָוואַראָווא.

אַ טייל פון פאַניקאָווקא איז געווען פאַרברענט. מ׳האָט אונדז געגעבן כלים צו טרינקען וואַסער, אָבער קיין וואַסער גיט מען נישט. ווידער צום איינשלעפערן, אָפּצונאַרן און אָפּטויטן יעדן ווילן פון ווידערשטאַנד.

דריי אַ זייגער ביינאַכט הערט מען אַ געשריי:

„אַללע העראוס! געשיר איבערלאַסן!"

און די קלעפּ פאַלן שוין איבער אונדזערע קעפּ. אין דרויסן שטייען שוין גרויסע לאַסט־אויטאָס. מ׳וואַרפט אונדז אריין אין די לאַסט־קאַסטנס און מ׳פאַרדעקט מיט פלאַנדעקעס. מיר פאָרן אויפן וועג קיין רוזשאַן.

אוועקגעשלעפּט ביז דייטשלאַנד

די בריק, וואָס איז געוואָרן אויפגעריסן, איז צו שוואַך מען זאָל פאָרן איבער איר. פּירט מען אונדז צו פוס אריבער. נעבן קלויסטער שטעלט מען אונדז אויס. מיר שטייען אַ לאַנגע צייט. געוואַלד, ווו האָבן זיי געגומען אזויפיל צייט אויף דעם בלוטיקן שפּיל?

פון רוזשאַן האָט מען אונדז געפירט קיין מאַקאָוו. מיר זעען מאַקאָווער יידן, און איך טראַכט: ווו איז מיין ווייב? ווו זענען מיינע קינדער, מיינע טייערע? כ׳בין אליין שולדיק. מיין ווייב האָט געוואָלט גיין קיין מאַקאָוו.

די יידן שטייען און קוקן אויף אונדז. האָבן מיר זיי געבעטן:

„ברענגט אונדז אַ טרונק! מיר האָבן שוין לאַנג נישט געטרונקען!"

זיי זענען געלאָפן און געברענגט פלעשער סאָדע, עפּל־קוואַס, און מיר האָבן זיך דערקוויקט. אברהמל פורמאַנסקעס ווייב האָט מיר געבראַכט אַ קוישל מיט פלעשער.

מ׳האָט אונדז צוריק ארויסגעיאָגט צו די אויטאָס און מיר פאָרן קיין פּראַשניץ. מיר זעען אין מארק מרדכי יאזשאָמבעק קערט די גאַס מיט אַ בעזעם. ליידער האָבן מיר נישט די מעגליכקייט מיט אים זיך אדורכרעדן. מיר פאָרן ווייטער. גוּיים שטייען און פרייען זיך אויף אונדזער בראָך. זיי ווייזן מיט די הענט אויפן האַלז, דאָס הייסט אַז מ׳וועט אונדז שחט׳ן.

אין הויף פון אַ גוטבאַזיצער נעבן שטשיך הייסט מען אונדז אַראָפּגיין פון אויטאָ און מאַכן אונדזערע באַדערפענישן. מיר גייען אַראָפּ מיט אַ דערלייכטערונגס געפיל. געגוג האָבן

מיר זיך שוין איינגעהאלטן. אָבער ווי נאָר מיר לאָזן אַראָפּ די הויזן, הויבן אָן פאלן קלעפּ אויף אונדזערע קעפּ. מ׳הייסט שנעל צוריק ארויף.

א סך זענען געבליבן מיט צעהאַקטע קעפּ און מער נישט מיטגעפאָרן. מיר זענען פארפאָרן קיין מלאווע און זיך אָפּגעשטעלט אויפן מארק. א יידישע פרוי האָט אונדז צוגעטראָגן אַ פּאָר עמער וואסער. זי האָט געזאָגט, אז דאָ אין מלאווע זענען כמעט נישט געבליבן קיין יידן.

פון מלאווע זענען מיר פארפאָרן ביז דייטשלאַנד. אונדזער לאסט-וואָגן איז געווען דער ערשטער אין דער ריי. פרעגט אונדזער שאָפער א דורכגייער:

"ווו איז דאָ דער געפאנגענס לאגער?"

און דער ענטפערט:

"היר ניכט וייט, אין טאָל העראָפּ."

מיר זענען געשטאַנען אויף א בארג, ווען מיר האָבן צוגעהערט דעם שמועס צווישן די צוויי דייטשן. ווען מיר האָבן אַראָפּגעקוקט אין טאָל אַראָפּ, איז אונדז פינצטער געוואָרן אין די אויגן. דער טאָל איז געווען פול מיט מענטשן. מיר האָבן פארשטאַנען, אז דאָס איז שוין אויס פוילן, און וואָס דייטשלאַנד הייסט פאר אונדז האָבן מיר אויך געוווּסט. מיר זענען געווען אויסגעהונגערט, אויסגעמאַטערט און גלייכגילטיק צו אלעם. אָבער דאָ האָט אונדז א ברי געטאָן: מיר האָבן געוווּסט, אז מ׳גייט צום סוף.

ווען מיר זענען אַראָפּ פון די אויטאָס, שוין זייענדיק אין טאָל, האָט מען אונדז דערציילט, אז דאָס איז דאָס נידעריקסטע אָרט אין דייטשלאנד און אין יאָר 1914 האָבן דאָ די דייטשן אריינגענאַרט די רוסישע ארמיי פון גענעראל סאמסאָנאָוו און זי פארפלייצט מיט וואסער און גענצליך דערטרונקען. ארום טאָל זענען נאָך געווען די שלוזן, וועלכע מ׳האָט דאַן געעפנט.

עס זענען דאָ געווען פול באראקן, אין וועלכע מיר זענען אריין. מ׳האָט אונדז געגעבן שטיקלעך ברויט מיט קלעפּ, מיט בלוטיקע קלעפּ. דאָרט האָבן מיר אָפּגעוואָגלט נאָך א פינצטערע נאַכט.

אויף צו מאָרגנס האָט מען געבראַכט נאָך פולע לאָסט-אויטאָס מיט יידן. צווישן זיי זענען געווען אויך רוזשאנער: **חיים-בער רייטשיק** מיטן זון, **ראובן זיסקינד, שמואל-יעקב ראַסטקער** און אנדערע. כ׳געדענק נישט אלע נעמען, נאָר עס זענען געווען אַ סך יידן פון רוזשאָן. חיים-בער איז געווען דורכגעשאָסן אין נאָז.

וואָס רוזשאנער האָבן דערציילט

זיי האָבן דערציילט, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן שבת, ווען מ׳האָט אונדז געהאלטן אין דעם פערדן-שטאָל. אין דער פרי האָט מען ארויסגעיאָגט אלע יידן אין גאָוואָראָווע, פרויען און קינדער, און מ׳האָט גענומעם שיסן אין די מענטשן אריין. פיל יידן זענען דערשאָסן געוואָרן דאַן. די לעבן געבליבענע האָט מען אריינגעטריבן אין שול אריין און פארקלאָפּט טיר און פענצטער. דאַן האָבן זיי אונטערגעצונדן די גאַנצע שטאָט. ווען דאָס פייער איז צוגעקומען צו די שול, האָבן זיך געריסן פון דאָרט יאָמערן און געוואלדן. צופעליק איז אָנגעפאָרן אַן אויטאָ מיט אָפיצירן. זיי האָבן געזען דאָס פייער און געהערט די געשרייען, האָבן זיי געפרעגט די דייטשן, וועלכע האָבן באוואכט די שול מיט געווער (ס׳זאָל חלילה נישט ארויסרייסן זיך א ייד), וואָס קומט דאָ פאָר. האָבן זיי געענטפערט:

„מיר גייען פארברענען די ייִדן פון שטאָט.”

די אָפּיצירן האָבן געזען דערשאָסענע און פאַרברענטע קערפּער פון ייִדן, האָבן זיי געזאָגט, אַז דאָס איז צופיל פאר איין מאָל, און געהייסן עפענען די טירן פון שול. די זעלנער האָבן זיי געמוזט פאָלגן. זיי האָבן ארויסגעיאָגט די מענטשן, אָבער באַלד פונאַנדערגעטיילט די מענער באַזונדער און זיי געגומען יאָגן צו פוס קיין רוזשאַן. דאָ האָט מען זיי אריינגעיאָגט אין קלויסטער, צוזאַמענגעדריקט זיי שטייענדיק און אָנגעצייכנט מיט קרייד א ליניע, און ווער ס'וועט אריבער די ליניע — ווערט באַלד דערשאָסן!

כ'האָב זיך געפרעגט, וואָס איז מיט מיין ווייב, קינדער, מאַמע, שוועסטער — קיינער האָט מיר נישט געענטפערט. זיי האָבן מיר נאָר דערציילט, אַז דאַן זענען דערשאָסן געוואָרן שמילקע פלאַטקע, משה־יידל געלטשינסקי, חיים געלטשינסקי, זייער שוואָגער צאלקע־יעקב ראָזנבערג, יעקב כעלסט, שלמה צינאמאָן'ס פרוי, ירחמיאל פראַץ'ס ווייב. וואָס איז געשען מיט אַנדערע משפחות האָבן זיי נישט געוווּסט.

אין עמק־הבכא

באַלד האָט מען אונדז גענומען טרייבן פון די באַראַקן ארויס, יעדע צען מינוט, מיט קלעפּ געהייסן זיך אויסשטעלן צו פיר אין א ריי. פון די קלעפּ זענען אָבער די רייען זיך צעפאַלן, און מ'האָט געפּאַקט פינף אין א ריי. האָט מען דעם פינפטן ארויסגענומען און מער פון אים האָבן מיר שוין נישט געהערט.

יעדעס מאָל זענען אריין צו אונדז די פּאָליאַקן און צוגענומען אונדזערע שיך און שטיוול. מיר זענען ארומגעגאַנגען באָרוועס און נאַקעט, און דאָס האָט פאַרגרעסערט דעם פאַרגעניגן פון די דייטשן. חיל־נתן ווינגאָרדע איז געשטאַנען באָרוועס אין אַן עק ריי. האָט א דייטש אים ארויפגעטרעטן אויפן פוס מיט זיין שווערן שוך מיט טשוועקעס און אים אָפּגעריסן די הויט מיטן פלייש. פאר מאיר ביילים האָבן זיי אויסגעשאָטן קליינע שטיינדעלעך, אים אויסגעטאָן דאָס כאַלאַטל און געהייסן לויפן וואָס שנעלער הין און צוריק אויף די שטיינדעלעך. און איין דייטש איז געשטאַנען און געמאַכט דערפון פאָטאָגראַפיעס.

דן ווינגאָרדע האָט נישט אָפּגעגעבן זיינע נייע שטיוול. ער האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, אַז זיי האָבן געמוזט אויף אים פאַרציכטן. זענען אַן אַנדערס מאָל אריין צען פּוילישע כוליגאַנעס און זיך ארויגעוואָרפן אויף אים און אַזוי ביי אים אראָפּגעריסן די שטיוול. ער האָט זיי גוט צעשלאָגן, אָבער זיי האָבן זייערס אויסגעפירט.

דאָ איז מיר געשען אַן אינטערעסאַנטער פאַל. משה־דויד מאַזעס האָט געוווּסט, אַז זיין ברודער איז אומגעקומען ערגעץ הינטער פולטוסק. אַזוי האָט מען אים דערציילט. איינמאָל גיי איך און טראָג שווערע קלעצער מיט נאָך פינף ייִדן, און די דייטשן שטייען און שלאָגן ביז בלוט. פּלוצים האָב איך דערזען מאַזעסעס ברודער, צווישן די פּוילישע מיליטערישע געפאַנגענע. כ'האָב אים ארוף געטון און אַזוי צוזאַמענגעפירט די צוויי ברידער פאַרנאַכט ביים וואַסער פאַרטיילן. די ברידער האָבן מיך געקושט פאר פרייד. לײדער זענען זיי ביידע אומגעקומען אין א קורצער צייט ארום.

די פּוילישע געפאַנגענע מיט אונדז צוזאַמען האָבן נישט פאַרגעסן זייער אַנטיסעמיטיזם און זיך שטענדיק געטשעפּעט צו אונדז. מיט דער הילף פון די דייטשן האָבן זיי אַלץ צוגענומען ביי אונדז. אונדזער ייִדישער עלטסטער, וואָס האָט געוווינט פריער דרייסיק יאָר אין דייטשלאַנד, האָט זיך פאַרקלאָגט ביי די דייטשישע מאַכט־האָבער, אָבער זיי פלעגן

נאָר לאכן און אָפּשפּעטן פון אים. זיי פלעגן אויך ברענגען זייערע ווייבער, זיי זאָלן זעען די ווילדע שמוציקע יידן.

איין מאָל איז געקומען א נייער דייטשישער קאָמענדאַנט. ער האָט געבראַכט פאַר חיל־נתן וויגאָדע שיך צום אָנטון. דער יידן־עלטסטער האָט זיך מיט אים צונויפגערעט, האָט דער דייטש צוזאַמענגערופן די פּאָליאַקן און זיי געהייסן אַלץ אָפּגעבן די יידן. ווען נישט — וועט ער שיסן. און זיי האָבן אַלץ אָפּגעגעבן. איין פּאָליאַק, א ריז און א כוליגאַן, האָט מיר נישט געוואָלט אָפּגעבן מיין קורטקע. האָט דער דייטש אים איין קלאַפּ געגעבן, איז ער אוועק און אָפּגעבראַכט. צווישן די פּוילישע כוליגאַנעס זענען געווען אויך אייניקע פון רוזשאַן און דער געגנט. ס'האָט נישט געהאָלפן אונדזער אויפקלערן אונדזער פריינדשאַפט און פאַרגאַנגענהייט. זיי זענען געבליבן די זעלבע יידן פרעסער.

אַן אַנדערש מאָל ביינאַכט האָבן די דייטשן אונדז אויסגעשטעלט און גענומען שיסן איבער די קעפּ. מיר האָבן זיך איינגעבויגן כדי אויסצומיידן דעם טויט. האָבן זיי געזאָגט, אַז מיר האָבן געוואָלט אַנטלויפן. דאָס אַלץ האָבן זיי געטאָן כדי צו וואַרפן אויף אונדז א פּחד.

אין דער פרי אויף צו מאָרגנס האָט מען אונדז אַרויסגענומען, הונדערט יידן, און מ'האָט אונדז גענומען שלאָגן טויט־שלעג. מיר זענען געיאָגט געוואָרן אויף א פעלד, דורך א שמאָלן וועג, וואָס איז געווען ענג פאַר צוויי און אונדז האָט מען געהייסן גיין צו פיר אין דער ברייט. אזוי שלאָגנדיק האָבן זיי אונדז אַרויפגעפירט אויף א פעלד און געהייסן קלייבן קאַרטאָפל. צוויי פערד האָבן געאַקערט די רייען פון די קאַרטאָפל און מיר האָבן געמוזט באַוויזן צוזאַמענצוקלייבן נאָך זיי. צוועלף א זייגער האָט מען אונדז גענומען פירן אויף דעם זעלבן וועג צוריק, און ווידער פיר אין א רייע, און ווידער מיט טויט־קלעפּ. מיר זענען אַריין צום פויער אין הויף, זעען מיר א קעסל מילך־מיט־פאַרפל, און יעדער האָט געקריגן א ביסל אין דער קאָנסערוון־פּידעלע וואָס מיר האָבן געהאַט. דאַן האָט איין דייטש אַרויס־גענומען א גרויסן לאַבן ברויט, גענומען שניידן פּעניצלעך און וואַרפן ווי פאַר הינט. מיר האָבן גענומען כאַפּן דאָס ברויט, האָט ער זיך צעשריען:

"ווער ס'וועט וואַגן נעמען ברויט, קריגט א קויל אין האַרצן!"

פאַרשטענדליך אַז קיינער האָט שוין דאָס ברויט נישט גענומען. די גאַנצע סצענע האָט א דייטש פאָטאָגראַפירט פון אָנפאַנג ביזן סוף, און בשעת מעשה געהייסן קוקן אויפן ברויט.

צוריקוועגס האָב איך שוין נישט געקאָנט גיין. ס'איז מיר געווען דער בויך אָנגעשוואָלן פון הונגער. האָט א דייטש מיר דערלאַנגט מיט אַ שטעקן און כ'האָב געמוזט גיין.

צוריק אין אונדזער געגנט

איין פרימאָרגן וועקט מען אונדז אויף און מען הייסט אויפשטייגן אויף לאַסט־וואַגנס און פאָרן. אויף דער פראַגע וווהין, ענטפערן זיי:

"איר פאָרט צו די רוסן. איר זענט א פויל און נישט אָנשטענדיק פאָלק. וועט איר זיין ביי זיי. אויסער דעם, אייערע פאַמיליעס וואַרטן שוין דאָרט."

ביז מ'האָט אונדז איינגעפּאַקט ווי הערינג און פאַרהאַקט די טירן, איז געוואָרן נאַכט. מ'זעט נישט ווו מען פאָרט, אָבער מיין האַרץ זאָגט מיר, אַז דאָס מיינט מען נישט גראָדנע.

אין מיטן זענען מיר געבליבן שטיין. כ'האָב אַ קוק געטאָן און געזען, אַז מיר זענען אין גראַבאָווא, אין דער געגנט פון אַסטראַלענקא. מיר זענען אַזוי אָפּגעשטאַנען ביז עלף אין דער פרי. דאַן האָט מען געעפנט די טירן און מ'האָט געזאָגט: "גייט!"

אויפן פעלד האָבן מיר אָנגעריסן ברוקווס. איין דייטש מאַכט ווידער דעם זעלבן שפּיל. ער קריכט אַרויף אויף אַ טיש מיט אַ לאַבן ברויט, שנייט שטיקער ברויט און וואַרפט מיר זאַלן כאַפּן. אַלץ צוליב פאָטאָגראַפישע צוועקן. דער רוח ווייסט זיי, ווו האָבן זיי געהאַט אַזוי פיל צייט און נערוון דערצו. דאָס פאָטאָגראַפירן האָט פאַרנומען אַ שטיק צייט און מיר זענען "פריי" צו גיין.

איך מיט חיל פּיען הויבן אָן גיין קיין רוזשאַן. די פיס זענען אָנגעווייטיקט, דער קערפּער פאַרפייניקט. קיין כוח איז נישטאָ. באַשליסן מיר צו גיין פון דאָרף צו דאָרף, אומעטום אָפּעסן און גיין ווייטער.

אין צאַדעקערש האָט געוווינט יחזקאל לאַסקאַ. זענען מיר אַוועק צו אים. דאָרט איז געווען שלמה לאַסטעק. ער איז געווען צעשלאָגן און לאַסקאַ האָט געזאָגט, אַז דאָס האָט אים אונדזער פּילאַרסקי אַזוי צעמיטשעט.

דער וועג קיין רוזשאַן איז געווען שוואַרץ פון מענטשן. יידן גייען נעבעך "אַהיים", אפשר וועט מען נאָך טרעפן עמיצן פון דער משפחה. אָבער זעקס קילאָמעטער פאַר רוזשאַן, נעבן די מלינאַזשעס, לויפט אונטער אַ דייטש אויף אַ מאָטאָציקל און האַלט אַלעמען אָפּ. מ'שטעלט ווידער אויס פיר אין אַ ריי און מ'יאָגט אַזוי ווי הינט, מיט קלעפּ און געשרייען וואָס נעמען אָפּ די פיס.

ס'איז שוין פינצטער. איך גיי מיט וועלוול פעלדמאַרק און אליהו סעגאַל. מיר קלערן פון אַנטלויפן. ווייזט אויס אַז יידן אַנטלויפן, ווייל ס'הערן זיך שיסערייען. איך קאָן אָבער נישט לויפן. זיי ווילן קיין מאַקאָוו און איך וויל קיין אָסטראָלענקאַ, ווייל מ'זאָגט אַז דאָרט איז דער רוס. זיי זענען אַנטלאָפן. איך בין געבליבן.

נאָך אַ נאַכט יאָגעניש זענען מיר אין קראַסנאָשעלץ. מ'פירט אונדז אַריין אין אַ קלויסטער. פּאָליאַקן ברענגען קאַפּע, אָבער די דייטשן שלאָגן זיי און טרייבן זיי אַוועק. שפּעטער נעמט מען אַרויס הונדערט יידן, און מיר ווייסן נישט: ס'קאָן זיין — צום טויט. נעבן מיר גייען חיים יאַזשאַמבעק און מאיר ראַזען. חיים'ן פיר איך ווי אַ קינד, ווייל די פּאָליאַקן האָבן ביי אים צוגענומען די ברילן, זעט ער גאָרנישט. איך בעט אַ פּוילישע פרוי, זי זאָל רופן עמיצן פון די יידן. זאָגט זי, אַז נעכטן האָבן די דייטשן אַריינגעיאָגט די יידן אין שול אַריין און האָבן אין זיי אַריינגעשאָסן. אַ סך זענען טויט. די איבעריקע האָט מען אַרויסגעטריבן און ס'איז נישטאָ מער קיין איין ייד.

דער סוף פון אונדז, די הונדערט, איז געווען, אַז זיי האָבן אונדז צוגעפירט מיט אַ געיעג צו אַ הויפן מיט קאָנסערוון פּושקעס און יעדער האָט געדאַרפט נעמען אַ פּושקע, זי אויסווישן און מ'האָט געקריגן מאַרמעלאַדע מיט ברויט. און אַזוי יעדעס מאָל אַנדערע הונדערט יידן. ווען אַלע האָבן געקריגן די פּאָרציעס, האָבן זיי ווידער אונדז אויפגעלאָדן אויף די לאַסט־וואָגנס. מיר מיינען, אַז מ'פאָרט קיין דייטשלאַנד, און אין בויך נעמט דרייען פאַר שרעק. מיר זענען גאָרנישט. אין דעם שטעלט זיך אָפּ דער עשאַלאָן און מיר זענען אין אָסטראָלענקאַ. יידן ברענגען עסן. ישראלקע גאָלדוואַסער איז דאָרט געווען. האָט ער געבראַכט אַ גאַנצן זאַק מיט עפּל. אָבער די דייטשן טרייבן זיי אַוועק. מ'פאָרט ווייטער. אין וואָטשיכאָווא, נאָך אָסטראָלענקאַ, הייסט מען אונדז אַראָפּגיין און אַ דייטש זאָגט:

"זעקס קילאָמעטער פון דאַנען זענען די רוסן. איר לויפט צו זיי. דאָ שטייען פּולעמיאָטן. ווער ס'קערט זיך אום, ווערט באַלד צעשאָסן!"

נו, ווי גייט מען, אַז די פיס זענען געשוואָלן, אַרומגעבונדן מיט שמאַטעס אָדער באָרוועס? דאָך לויפט מען. מיר זענען שוין נאָך די זעקס קילאָמעטער, אָבער מ'זעט נישט קיין רוסן. מיר קומען אין אַ דאָרף, דאָרט וווינט שמעון שוסטערס אַ קוזען. שמעון'ס זון משה איז אויך מיט אונדז. מ'קאָכט אָפּ אַ קעסל מיט קאַרטאָפל. מיר שפּרייטן אויס שטרוי און ווערן אַנטשלאָפן. ער דערציילט אונדז פריער, אַז די רוסן זענען דאָ נעכטן געווען און וועלן זיך צוריקקערן. מיר שלאָפן גליקלעך.

אין דער פרי גייען מיר קיין לאָמזשע. אין לאָמזשיצע זעען מיר רוסישע טאַנקען. די רוסן זענען זייער פריינדלעך צו אונדז. יידן נעמען אונדז אויף, טראָץ דעם וואָס מיר זענען שרעקלעך שמוציק. מ'האָט נישט קיין העמד אויף זיך. איך און שלמה דאַבזשעלאַווסקי נעמען אַ וואַנע ביי אהרן זיסמאַן און מ'שלאָפט זיך אויס. די רוסן זאָגן יעדן טאָג, אַז אָט אָט גייען זיי פאַרנעמען די געגנט ביזן נאַרעוו. רוזאשן בלייבט דייטשיש. אַ שאָד!

לאָמזשע איז האַלב אָפּגעברענט. די דייטשן זענען שוין דאָ געווען. די שול איז פאַרברענט. מיר האָבן נישט קיין רו — אפשר וועלן די דייטשן צוריקקומען. ס'בענקט זיך, ביז געוויין, נאָך די משפחות. מיר וויסן גאָרנישט, וואָס מיט זיי איז. באַנאַכט שלאָפן מיר נישט און באַטאָג זענען מיר פאַרשטויסן און איינזאַם. יידן ווילן נישט שטיין נעבן אונדז, ווייל מיר זענען שמוציק און אין שמאַטעס, ווי משוגעים. ס'ווילט זיך צוריקגיין צום דייטש, אויב די משפחות זענען ביי זיי. מ'וויל זיין מיט די משפחות, פאַר יעדן פּרייז.

איך געפין מיין משפחה

איין מאָל שטיי איך אין לאָמזשע אויפן מאַרק, זע איך ס'פאָרט אָן אַ וואָגן מיט יידן. כ'זע קאָפּל גרינוואַלד מיט דער משפחה. ער דערציילט, אַז נעכטן האָט ער גערעט מיט מיין מאַמען אין דלוגאָשאַדלא. דאָרט געפינען זיך אויך מיין ווייב און מיינע קינדער. כ'פרעג אים, וואָס טוט מען. זאָגט ער, כ'זאָל פאָרן מיט דעם גוי, ער איז פון דלוגאָשאָדלע, און ברענגען זיי אַריבער צו מיר. "אָבער שנעל, ווייל די דייטשן גרייטן צו אַ יידן־אויסראָטונג אין דלוגאָשאַדלא."

כ'האָב אים געפאָלגט. פאָרנדיק קיין דלוגאָשאַדלא קומט אָן שמחה סאַפּיר אויף אַ ראָווער. כ'שטעל זיך אָפּ. ער דערקענט מיך נישט, אַזוי זע איך אויס. ער זאָגט צו מיר:

"ווען דו קומסט קיין דלוגאָשאַדלא, שיסן זיי דיך באַלד. די דייטשן האָבן געמאָלדן, אַז יעדער פרעמדער ווערט דערשאָסן אויפן פּלאַץ. דיין ווייב מיט די קינדער גייען אַהער. זיי זענען שוין אַ פינף קילאָמעטער פון דאַנען."

כ'בעט דעם פורמאַן, ער זאָל שנעלער פאָרן. אין דעם הער איך שמחה לויפט אונדז נאָך און שרייט. מיר שטעלן זיך אָפּ און ער קומט צו און זאָגט:

"כ'האָב אין גאַנצן פאַרגעסן. דיין משפחה — דיין מוטער מיט דיין שוועסטער און דיין שווער — האָבן נעכטן געדונגען אַ פור און זיי פאָרן קיין זאַמבראָווע."

דער פורמאַן זאָגט, אַז דאָ איז נישט מער ווי ניין קילאָמעטער קיין זאַמבראָווע. כ'דאַנק אים און גיי אַראָפּ. מיין פרייד איז גרויס: כ'וועל זיך טרעפן מיט מיינע טייערסטע! כ'פריי זיך אויך, פאַרשטייט זיך, מיטן נס וואָס איז מיר געשען, ווייל ווען נישט שמחה וואָלט איך געקומען קיין דלוגאָשאַדלא און די דייטשן וואָלטן מיך געהרגעט.

דער וועג קיין זאמבראָווא איז פארפלייצט מיט יידן. זיי לויפן נעבעך אוועק פון דייטש. כ׳טרעף רוזשאנער. מיר פרייען זיך ווי ברידער. זיי דערציילן, אז ערשט נעכטן האָבן זיי גערעט מיט מיין ווייב און זי איז געפאָרן קיין זאמבראָווא. זיי וועלן האָבן ווו מיך צו האלטן. זיי האָבן מיר געגעבן עסן און זאָגן:

״איצט קום, מיר וועלן אַנטקעגן פאָרן דיין משפחה. ווייל **שמואלקע בראַדאטש** איז געקומען צוריק קיין דלוגאָשאדלא, האָט דערציילט, אז ער איז געוועזן אין זיין לאגער, ער האָט אלע רוזשאנער געזען, אָבער אזוי ווי איין רוזשאנער איז געשטאָרבן, איז עס, לויט זיינע רייד, ווייזט אויס דו.״

שנעל זענען מיר אוועק קיין זאמבראָווא. כ׳האָב אלע מיינע געטראָפן, דאנקען גאָט. אָבער מיין מאמע האָט מיך נישט דערקענט, נישט געוואָלט רעדן מיט מיר. כ׳האָב זיך צעוויינט. קיינער האָט נישט געוואָלט צוקומען צו מיר. נאָר מיין שוועסטער האָט מיך דערקענט לויט מיין געוויין.

משה מלינק / פתח־תקוה

בן ארבע־וחצי בהחל השואה

צלקת הזכרונות האיומים התעמקה בי החל מימי גובורובו, והיא נשארה באדמומיתה כפצע פתוח בלתי־נגלד. עד גובורובו חלף הכול ולא נשמר. התודעה והכאב שבאו עלינו בימי השואה והזכרון העמוק החלו לפעול אצלי בגובורובו. מכאן אני זוכר הכול, כאילו נחרת לנצח. אני מתחיל אפוא בגובורובו.

גובורובו — אימים ראשונים

היה לילה. מטר של פגזי מרגמות ניתך על העיר ממרחק מועט. השמים מוצלפים מפעם לפעם בפסי אש, מוארים כמו ביום, ואפלים שבעתים אחרי הברי־קם. אנו כבר לא ישנים שעה ארוכה. מישהו העיר אותנו ואנו יושבים, מפלבלים עינים. מדי פעם אור מבזיק ודוקר בעינים. מישהו מפנה את כולנו למרתף. במרתף לא ישנים. יותר מדי אור חודר מן החוץ. והאור מפחיד. נורא.

בבוקר נחרדת העיר מצריחות אימים. נשמעות פקודות ונקישות כלי־ירייה. כולם יוצאים מן המרתף. הרחוב מלא יהודים. הכול זורם, לפי פקודת צריחה, אל כיכר השוק.

בכיכר פקודות ומכות, צריחות ונקישות כלי־נשק. היהודים מושבים על הארץ מעגלים מעגלים, מעגל בתוך מעגל, ובאמצע, במרכז כל המעגלים ניצבת משאבת המים. אחר־כך הופרדו הגברים מתוך המעגלים. נלקחו. נשארו רק ילדים, נשים וזקנים. אבא נלקח. אנחנו בלי אבא.

יושבים ויושבים. אין איש יודע מה יהיה בעוד רגע, בעוד שעה, בעוד שעות. במרחק־מה

אנו רואים הגברים היהודים רצים שורות שורות. מישהו מריץ אותם. והמריצים הם אכזריים. היהודים רצים ללא הפסק. הם יגעים. קצת להאט, קצת לנוח, קצת לשאוף אויר — לא נותנים. הם מכים, בועטים, צורחים. גרמנים צוהלים מכים ודוחפים. ואחרים מן העיר, שכנים, דופקים גם הם ביהודים ומריצים אותם, ואנו יושבים. כבר שעת צהרים. השמש מעל הראש מכה ולוהטת. עוד יושבים ויושבים. אני עייף, רוצה לבכות, אך מתאפק.

עתה הם נטפלים אלינו. "הידים למעלה!" כולנו מרימים ידים. אברהם'לי אחי בן ארבעה חודשים, אינו מבין גרמנית, אינו מרים ידים. עוד מעט יתרגז הגרמני כשיבחין בזאת. אמא חוששת ומרימה לו ידים, לאחי הקטן. אני כבר גדול; מרים ידים בעצמי, יחד עם כולם.

אחרי התרגיל הזה מבינים הגרמנים, שאנו בשלים לפעולות אחרות. הם עורכים חיפוש בכלים. מחפשים בכיסים, ממששים כל אחד ואחת. אלי מגיע קצין, הוא מצוחצח יותר מאחרים, מחפשים בכיסי, במעילי שלי הם מוצאים ניירות כתובים אנגלית. (אחרי זמן מה ידעתי, מה היה טיבם של הניירות הללו. היתה לנו "דרישה" מקרובים באנגליה, עמדנו לצאת את פולין ופרצה השואה. אבא החביא אצלי את הניירות הגואלים. תבוא שעה נוכל להגר והניירות האלה יגאלו אותנו.) עכשיו הכתב האנגלי וסמל הכתר של הממלכה הבריטית השנוא עליהם מעלה זעמם, מישהו כאן מרגל לטובת העם הבריטי — ואני האיש. אצלי הניירות המסוכנים. כמרגל בריטי דיני מוות ללא־חקירה. הקצין שולף אקדחו ומכוונו אלי. אמא נחרדה, אך מה תעשה? היא קפצה ממקומה:

"אדוני הקצין, לכל נדון למוות יש זכות לבקשה אחרונה, למשאלה. תרשה גם לו לשאול משהו. ואני אשאל בשמו."

הקצין לא ירה, הוא נתמלא חרון. חוצפת האשה הזאת תעלה לה ביוקר. הוא הפליט:

"דברי, יהודיה ארורה!"

והיא אמרה:

"יש גם לך ודאי ילדים, מחר יהרגו את ילדך ואתה תחשוב תמיד, כי זוהי נקמת האל על שרצחת ילדי אחרים. למה לך?"

הוא נדהם:

"מנין לך שיש לי ילדים?"

אמא נרגעה מעט, נתמלאה עוז:

"יש לך טבעת נשואין, ויש לך ילדים, או יהיו לך."

הוא נבוך:

"מיין אַרעמער האנס!" (האנס שלי המסכן!)

אני הולכתי את עיני ממנו אל אמא ומאמא אליו. ראיתי כי משהו התרופף אצלו. הוא הוריד את האקדח וניסה להעמיד פני חזק:

"לוֹס, פערפלוכטער יודע! ממילא יטבחו אתכם עוד מעט." כלומר, אני היהודי הארור חופשי כרגע, אם־כי את חשבונו אתי, המסוכן, מישהו יעשה בבוא עת.

אחרי החיפוש הכניסו אותנו לבית־הכנסת. את שרידי העיר אחרי הפרדת הגברים דחסו לתוך הבית הקטן מהכיל את כולם. אנשים נדחקו זה על זה, ממש קומות קומות, אחד על גבי השני. מחליפים רגלים ועומדים. כל אחד קופץ, מנתר למעלה אולי שם, קצת יותר גבוה, יש אויר. החלונות בבית זה גבוהים מקומת אדם. מישהו פתח אותם. אולי קצת אויר. אך הבית נתמלא עשן.

בחוץ בער הבית. עשן חם, לוהט, פרץ פנימה, עם העשן התאבכו וחדרו מטליות אש,

להבות שניתקו מן הבערה. מחנק וחום לוהט, אנשים החלו להתפשט. אולי יעמדו נגד האש בגופם, שהוא פחות דליק מן הבגדים שעליהם. מי יעץ לעשות זאת, איש לא ידע. בינתים כולם מתפשטים. בדחק הרב הזה קשה להתפשט. נלחמים על ריווח מועט לפשיטת הבגדים המסוכנים. תוך רגעים עמדו כל הילדים עירומים והנשים עם הזקנים יחד בתחתוניהם. מה עשו עם הבגדים? — אני לא זוכר. זרקו אותם החוצה? רמסו אותם ברגלים? — אין בגדים!

סבתא אסתר, סבת אמי, בת מאה היתה עוד לפני כל זה. היא רוצה להודות לה׳ ולהישרף בתוך גווילי הספרים הקדושים. היא נדחקה בפרץ כוחות, פילסה לה דרך אל ארון־הקודש. הוציאה ספר גדול, מישהו פרם למענה את "כותנתו" של הספר הקדוש והיא גוללד את הספר והתעטפה בו.

העשן גבר. סגרו את החלונות, אך העשן שחדר חנק ואיים במוות בטוח. מי שהיה קרוב לחלון, פרץ החוצה, שברו שמשות וזינקו החוצה. האש כבר היתה בפנים. הגרמנים הבחינו בקופצים והמטירו עליהם אש. הם נפגעו ונפלו. אחדים נפגעו בתוך הבית, אחדים נתכסו בגוויות וניצלו מן הכויות, אך המוות ריחף בתוך הבית.

סבא רץ אל ארון־הקדוש לחפש את סבתא־זקנה, חותנתו. הדלתות נפרצו. הגרמנים ציוו פתאום לפותחם וכל הקהל הדחוס החנוק הזה נדחף החוצה בבהלת־מוות. סבא חיפש אותה. הוא נזכר, כי היא עטופה וכפותה בגווילי הספר ולא תוכל להימלט מהבית הבוער כבר מבפנים. הוא לא מצא אותה. בתוך הדוחק הגואה הזה היא נפלה אל מתחת לרגלי הנמלטים והם לא הרגישו בה. היא נרמסה ברגליהם. כשמצאו אותה, היא היתה עדיין בחיים, היתה פצועה, מחוצה, זבת דם וחסרת נשימה, אבל חיה. בת מאה ויותר. הצילוה לזמן מה.

מבית־הכנסת הוציאו אותנו הגרמנים אל מחוץ לעיר, דחקו בנו והיכו, דחפו והריצו, עד שהגענו לאיזור הביצה המפורסמת שבסמוך לעיר. עדר יהודים עירומים. הילדים עירומים לגמרי. הזקנים בתחתונים וארבע־כנפות. הנשים בלובני תחתוניהן. כולנו נדחפנו אל תוך מעמקי הביצה ושם נאמר לנו להעמיק לתוך המדמנה ולשבת.

היה אז סתיו קר, כמעט חורף, ואנו עירומים בתוך הרפש. את אברהם׳לי החזקנו על הידים, קצת אמא, קצת אני, שיחם לו, שלא יתקרר הפעוט.

אז נזכרנו, כי אנו רעבים. עשרות שעות שלא אכלנו, היינו רעבים, אך לא היה אוכל. היינו גם צמאים. האש ייבשה את גופינו. היינו מיובשים. מישהו מצא פחיות. "קלפנו" את ירוקת המים שבשלוליות המדמנה העומדת ושתינו. רווח קצת.

באה פקודה ללכת. הלכנו. יצאנו מן הרפש מלוכלכים ומראנו כשדים אפורים. הלכנו לאורך העיר. היא כבר לא היתה. היא נשרפה בינתים, גם בית־הכנסת. בין עיי הבערה עמדה שלמה רק טחנת־הקמח. לא נשרפה. כולנו רצנו אליה, שמא נמצא אבק קמח, לקט גרעינים, משהו לסתום את חלל הקיבה המכאיבה בריקותה.

בחצר הטחנה היה האבק בהיר מנעורת של קמח וסובין. יהודים התרוצצו, נברו בפינות, התמקמו במחסנים להסתיר ערוותם, לחמם העצמות, למצוא משהו לאכול.

ימים היינו עסוקים בנבירה. חיטטנו בתפרי שקים, בחרכי לוחות, גרדנו מטלאי הקמח שנתבצק מלחות ונדבק כאן בכול. אכלנו כל פירור.

יום אחד הגיע לטחנה קצין גרמני, עבר בין המסתופפים העירומים וחיפש. איש לא ידע, מה הוא מחפש. נחרדו. הופעת קצין גרמני מחרידה את כולם. אמא נחרדה יותר מכולם. היא הכירה אותו. היה זה אותו קצין, שרצה להרוג אותי, אבא של האנס. היא הבינה, שהוא

בא לחפש אותי ולסיים את חשבונו אתי. היא הסתירה אותי, את המרגל. ישבה מכונסת בין כולם ואברהם׳לי בזרועותיה. הוא בלש בעיניו והבחין בה. ניגש אליה בצעדים מאוששים וכולו אכזריות. הוא לא אמר מלה, הציץ בה וזרק פקודה: ״אחרַי!״

נשארתי לבד בתוך הקהל האומלל הזה, הזר לי מאוד, ואני ילד בן ארבע־וחצי בסך־הכול. ארכה לי השעה, אך שמרתי על קור־רוחי. כך קוראים לזה מבוגרים. ידעתי כי אמא לא רצתה שאגרור אחריה, ידעתי כי אני מקור הסכנה ונשארתי. בחצר הסתובבו גרמנים. עברו שעות. הגרמנים לא נגעו בי. כשאמא חזרה סיפרה לי, כי הוא הוליך אותה אל גויה אחת שאפתה בייגלך וציווה עליה לדאוג לנו, להפריש לנו בייגלך מן המאפה, יום־יום, וגם להוסיף לכך ירקות שבנמצא אצלה. אחרת, איים עליה, כדור בראשה!

כשחזר הקצין, אמרו לנו, כי אנו חופשיים ללכת.

מאקוב — סיוטים נוספים

הלכנו. אנו הולכים למאקוב. שם יש לנו משפחה. למאקוב עוברים דרך רוז׳אן. שכנינו הפולנים הכירו אותנו, את רבים מן ההולכים, והם חסמו לנו את הדרך. אין דרך ליהודים. גירשו אותנו לשדות. ובשדות שלף דוקר: שלף שאחרי החרמש, שלף שחוז, חד. הם התקהלו בשוטים ובמגלבים, הצליפו בנו וסילקונו לשדה. ואנו יחפים. עיקבות דם נשארו בשלף הדוקר ויצרו נתיב דמים בולט למראה בשדה היבש. כך הגענו לרוז׳אן זבי־דם וצולעים, תודות לשכנינו הטובים.

רוז׳אן לא היתה עוד. אבני המירצפת הבהיקו מאש שריפת רוז׳אן שליבנה אותם לפני ימים מספר. מכל הבתים נשארו רק ארובות הלבנים. אני זוכר: בתוך כל החורבן המתעתע הכרתי מייד את ביתנו, את המקום שעליו עמד ביתנו. לא יכולתי להתאפק. כל־כך התגעגעתי לביתי זה, רצתי לתוך החורבות וחיפשתי בשרידיו. דברים חרוכים, בדלי רהיטים ששרדו מן המאכולת — אין ביתי! בתוך כל המפולת גיליתי את הסיר הקטן, שאמא היתה מבשלת לי בו את דיסותי. ליפפתיו בחיבה עזה. זה כל מה ששרד לי מביתי. לקחתיו אתי לתמיד.

לא היה טעם להישאר ברוז׳אן. היא לא היתה קיימת עוד. ולו רצינו להישאר, האם יכולנו? הגרמנים לא הפריעו. הם את שלהם ביצעו כבר ודי. אך הפולנים לא נתנו. הם האיצו בכול: להרחיק מכאן, לא לראות אותנו יותר! הגרמנים גם נתנו לנדוד בראש דרכים, הפולנים — לא. המשכנו למאקוב.

מאקוב עמדה על תלה. לא שרפוה עדיין. משפחתנו עוד שם. נצטרף אליה. עמדנו לפני מאקוב מבוישים. היינו עירומים ואין במה לכסות מערומינו.

אחר־כך אנו במאקוב ושם בעיות חדשות. המשטר מתבסס. עוד מעט יחזור המשחק, כמו רוז׳אן, כמו גובורובו. יהודים דהומים, שותקים. אסור לדבר, לילד אסור לבכות. אני רוצה לבכות, אין אוכל. מי יאכילנו. אין מי שיאכיל אותנו. ואני אינני בוכה. זה כואב עוד יותר.

שמערל נמצא במאקוב, הוא היה שכן שלנו ברוז׳אן, עכשיו הוא אופה אצל הגרמנים. מתברר, כי הוא יהודי יקר, הוא מסכן את חייו למעננו, גונב לחמניות מהמאפייה ומביא לנו להחיות את נפשנו. שכנות טובה שרישומיה אצלו נמשכים.

ושוב חוזרת בעיית העירום. יש במאקוב יהודים שנותנים פה ושם בגד למחוסר בגד, אך רובם לא נותן. הבגדים הם עתה המטבע היחיד בה אפשר לקנות אצל הגויים דברים נחוצים. חיינו במאקוב קשים שבעתים, לנו בעיות משלנו. נוסף על בעיות אנשי העיר אנו

נטרפים מקשיים, שאין בכוחנו לפותרם, כי אבא איננו איתנו. אמא יחידה עומסת בכול, אך כמה היא יכולה?

שבועים במאקוב — סיוט כפול. אנו פוחדים לזוז מאמא, יושבים תמיד איתה ולא נותנים גם לה לצאת. איפה אבא? זהו מה שמטריד אותי עכשיו יותר מכול. עתה מבצבצת תהייה זו והיא מתנה הכול, מכבידה על הכול: "אמא, אל תצאי, אבא איננו! אמא, איפה אבא? רוצים לאכול! וכו׳ וכו׳."

יום אחד מופיע יהודי איש רוז׳אן, עגלון, מביא דרישת־שלום מאבא. הוא ניצל, נמצא בצד הרוסי ומחכה לנו. הודינו לו מאוד. אלא שהעגלון הזה לא רצה לסמן בדיוק את מקום הימצאו של אבא. סתם, הוא נמצא בסביבות זאמברוב ודי. מי יודע באיזה מרחק זאמברוב? באיזה כיוון ממנה? יוצאים לזאמברוב דרך אוסטרוב.

מצאנו את אבא

הדרך מאוסטרוב סתומה ברבבות פליטים. אין דרך. נשרכים בשדות, בבקעות. הכול מלא. עגלות מתנהלות בעצלתים, קילומטר לשעה. רוצים להזדרז. אומרים, לפנות ערב יש עוצר באוסטרוב ומי שיימצא מחוץ לתחום בשעות העוצר, יירה ללא אזהרה. נדחקים. עולים איש על עקבי רעהו, איש טורד את רעהו, דוחפים ללא רחמים. אך אין להתקדם בזרם אדם זה, אדם ובהמה לרבבות. הם דחוסים כאן. והפחד אף הוא מוסיף לדוחק. אמא נטרדת ללא רחם עם שני פעוטותיה, אך היא שומרת על קור־רוחה: עוד מעט, עוד מעט ונצא מהגיהנום הזה. שרק יבוא אבא!

סוף־סוף הגענו לעיר הנכספת. בית־מטבחיים. כולם נדחקים לבוא שמה. יהודי העיר הקצו מקום זה לפליטים. הם מקפידים להכניס הנה את כולם. נכנסים אלה שנדחקים, לנו אין מקום, לא נותנים לנו להיכנס. בכל זאת נכנסנו. נרדמנו על הארץ, על הרצפה רוויית ריחות משונים של דם וזבל. אני זוכר את הלילה הזה עד היום לפי ריחותיו.

בבוקר מוקדם יצאנו לרחוב לחפש מכרים. אולי ראו את אבא. לא מצאנו. איך אפשר כשהעיר מלאה "אנגעלאפענע" (פליטים שנתקבצו), אנשים רדופים, בורחים, עצבים מרוטים, פקעות ריגוש וחרדה. איש אינו יודע, איש אינו מכיר. כל ההמון הזה הוא אספסוף של יחידים, השקועים בעצמם, העוסקים רק בתוכניות מנוסה.

חיפשנו עגלה כדי להמשיך. כאן לא ניוושע. אין סימן לאבא. עברנו כנראה את הגבול, הגבול לעתיד. הלכנו בכיוון אחד הכפרים אשר ידענו, כי שם חונה הצבא הרוסי. לפני בואנו לכפר עצר העגלון: צריך להשקות את הסוסים. חיכינו בסבלנות. מה נמהר ואין אנו יודעים היכן אבא.

בינתים גם אבא חיפש אותנו. ממקום הימצאו חיכה לנו, תוך ודאות כי נבוא. הוא ידע זאת בבירור שכן כך הסכים עם העגלון ההוא, אשר בישר לנו את בשורת הימצאו. אבא לא ידע רק, כי הוא לא סיפר לנו את מקום הימצאו המדויק. משראה כי אנו מתמהמהים משום מה, פקעה סבלנותו והוא יצא לקראתנו. וגם הוא הגיע לאותו כפר. הוא שוטט, חיפש, שאל את כל מי שפגש, אם ראו אותנו. וכך נתקל גם בעגלון שלנו, אשר הלך מאיתנו להשקות את סוסיו, והעגלון אמר לו, כי הוא הוביל ילדים ואשה מרוז׳אן. אבא הבין, או האמין, כי אנו כאן, אלא שמתוך חשש להפתעה שיש עמה הלם החליט לאתר אותנו מרחוק ולאט־לאט להכשיר פגישה שאינה מזיקה.

הוא ניגש לאט אל העגלה בה ישבנו, מאחור ניגש, וחיכה להתגלות, לתגובה שבהתגלות

הדדית. אני ישבתי, תרתי בעיני מסביבי וציפיתי לאבא שיופיע. הנוף שבה את עיני. בחנתי את החדש שבו, את השונה בו מנופה של רוז'אן. פתאום הבחנתי באדם העומד מאחורינו, מרכיב משקפים שבורים, הקשורים בשרוך אל אוזנו האחת, חובש כובע מרופט שציצית בד תלושה ממנו מתנופפת ברוח, טופחת על פניו ועיניו, והוא אדיש לה. לרגליו, ראיתי, נעלים פעורות־פה, קשורות בחבל אל כפות רגליו לסגירת הסוליה. מראהו היה עלוב ביותר. נעצתי עיני באיש המסכן. הרגשתי, כי משהו מקשר אותי אליו, אני מכירו מאיזשהו מקום, פעם הכרתיו, דמותו כאילו מן הדמויות השמורות אתי בזכרוני. חשבתי, כי מטורף לפני ואני ראיתיו כבר במקום אחר. לא ידעתי רק, היכן פגשתי בו. פתאום קראתי:

"אמא, הסתכלי, איש משוגע, אבל הוא דומה לאבא שלנו!"

אמא לא שעתה אלי, ראשה לא היה נתון למשוגעים ולדמיונות של ילד, אך אבא שמע את דברי. שלושה מטרים הפרידו בינינו. הוא ענה במקום אמא בשקט מוזר ביותר:

"זה באמת אבא שלך. הוא לא משוגע."

אמא התעלפה, אבא התמוטט, פרצנו כולנו ביללה קולנית. היה זה מחזה טירוף, המזעזע אותי עד היום, כשהוא צף מנבכי לבי אל משטח זכרונותי. כאלה היו אז מפגשי אנשים קרובים מאוד.

משהתאחדנו שוב לא נפרדנו עוד.

בדרך להצלה

הלכנו עם כולם בכיוון לרוסיה. בדרך לביאליסטוק נהר רחב. גשר הברזל שעליו שקוע ברובו ורק על שרידיו המציצים מן המים יש לעבור את הנהר. אבא שוב לא איתנו. נתגלתה פצצה, אשר עומדת להתפוצץ, והוא הלך לחפש מקום מסתור בשבילנו, כדי שנחכה בו עד עבור ההתפוצצות. בינתים אנו מתקדמים. אמא קשרה את אברהם'לי לחזה כדי לפנות את ידיה. היא מחזיקה בי ביד אחת ובשנייה נלפתת אל כל זיז — עץ או ברזל — שניתן להאחז בו ולהתקדם, לצלוח את המים המסוכנים. אמא מדלגת מזיז לזיז עמוסת הפעוט הקשור לה לפניה, ואני כרוך אחריה ומכביד על דלוגיה. כל ניתור וניתור כרוך בסכנת טביעה כמעט ודאית, הגשר השקוע מרמז על עומק הנהר. שרידיו מוחלקי הזרם אינם נוחים לאחיזה. קשה לעמוד עליהם מבלי להחליק, למעוד. אני גולש מפעם לפעם, מועד וצולל כמעט, והיא גוררת אותי ומעלה אותי על־פני משעול הבלימה, שעליו עלינו לעבור אל מחוז ההצלה. קשה היה לי, ילד בן ארבע וחצי, להתגבר על הפחד שלי מפני שיבולת־מים ותהום. מעדתי פעמים רבות אך המשכתי. אבל שבעתים קשה היה לאמא עם המעמסה הכפולה של שני פעוטותיה. ואבא שוב איננו.

הפעם ידענו, כי ניפגש מייד. היינו שקטים. וכשאבא חזר, לא היה בזה מן המסעיר כמו בפגישה הקודמת. המשכנו והגענו לביאליסטוק.

את ביאליסטוק אני זוכר ברפרוף. כמה זמן שהינו בה, אינני זוכר. קבלת־הפנים, שערכה לנו עיר זו, לא היתה מלבבת. שוכנו בבית־הכנסת. הצפיפות והזוהמה היו בו מרובים ביותר. ישנו על הארץ, כשאחד דחוק לשני והאחד פוסע ועובר על פני השני הישן. המקומות האחרים שמצאנו היו גם הם ציבוריים ומלאים זוהמה וכינים, מסביב נתקלו עיני באנשים מוכים, זבי מוגלה, אכולי כינים ואדישים לסובב אותם. זה היה מראה מדכא. עד היום זה מדכא.

חוויות ברוסיה

מאז הגענו לרוסיה, שונו חיי לגמרי. הדרך מביאליסטוק לברית־המועצות היתה דרך קשה, אך פשוטה ומובנת, כי היא היתה דרכם של כולם. לא היו בה דברים מתמיהים ולא מיוחדים לגבַּי. רבבות כמוני הקיפו אותי ואני הייתי אחד מהם. היה זה כאילו כל המטרה היא סבירה והדרך אליה אינה מעניינת. היינו צריכים להגיע לסיביר לחיות. כך, פשוט: לחיות! עד עכשיו היו נדודים וטלטולים, עתה הגיעו לקצם. בקצה הדרך — מחוז חפצנו. (אז חשבתי כך.)

בסיביר התיישבו הדברים. היינו משפחה בביתה, בבקתתה. היתה דאגה לקיום דאגה לילדים ודאגת הילדים לקרבת ההורים. והיו גם חוויות. אחדות נחרתו בזכרוני והן מעלות בפני מדי פעם בפעם את דמות הארץ, את העם היושב בה וכל מה שקרה לי שם. אחדות מהן אספר. הן מעניינות לא לשמן, הן מעניינות ברקען ובתנאיהן, שהיו אז תנאי חיינו.

לקט ביער

אבא היה יוצא לעבודתו ביערות העד של סיביר בשבע בבוקר וחוזר הביתה בשעה תשע בערב, וזה לא הספיק. חיינו חיי רעב למחצה. אמא ראתה אפשרות אחת לעזור בפרנסה — ללקוט פטריות וגרגרי יער בעונותיהם. פעם יצאנו ליער עם צאת אבא לעבודתו במרחק. שעה שבע בבוקר, אמהות ביקשו מאמא שתיקח את ילדיהן, כדי שגם הן תיהנינה ממתנת היער.

העמקנו לתוך היער. החלו להציץ פטריות ואנו לקטנו מלוא יכולתנו. לקטנו גם אוכמניות. היינו מאושרים, אכלנו ושמנו בכלינו. שמחנו למזון שיהיה בביתנו. במעבה היער לא הרגשנו ברדת היום, הגיע הזמן לשוב. אנו שבים ועם כל צעד נגוז בטחוננו. הספק מכרסם: האם אנו חוזרים? האם זו הדרך לביתנו? בינתים נתלו מעלינו ענני יתושים צמאי־דם וטורדים, ובשבילי היער לרגלינו — חיות. ראינו זאבים בלהקותיהם ודובים משפחות משפחות. הם התחילו את טיול לילם אל אפשרויות הטרף.

חרדנו כולנו ואמא מיואשת. לא היה לנו אלא לסמוך על האינסטינקט. נקטנו כיוון והחשנו צעדים, והחיות מהלכות שקטות כבטוחות בטרפן. רצנו, כשלנו, עייפנו. הכלים מלאי השפע הכבידו עלינו. רק לפני דקות היו לנו מקור שמחה ובטחון, ועתה מטרד במנוסתנו הכבדה. לא הרבינו לחשוב. החילונו לזרוק את השפע, לשומטו מתוך ידינו, ורצנו. בסוף מנוסתנו מלאת הפקפוקים והחרדה צפה ועלתה לנגדנו, מתוך ערפלי הערב וחשכת הפחד, גבעת שכונתנו. ידענו, עם העפלתנו לשיאה, שאנו בבית. השמחה החלה לשוב ללבנו. עשינו כשמונה קילומטרים בריצה. עייפים, ללא שלל ומזון, אך אנו בבית.

אלא כשחזרנו, מצאנו את אברהמ'לי ישוב על מפתן בקתתנו הנעולה ובוכה. הוא חזר בשעות הצהרים מהגן, והנה משפחתו נעלמה והבית נעול בפניו.

כשמדברים היום על סיביר, אני רואה אותה כארץ המרחקים העצומים בה האדם הוא יצור זעיר וגלמוד, ארץ הרעב וחיות הטרף, ארץ כפי שאני חייתי בה.

אני הנצ'לניק הצעיר ביותר ברוסיה

אבא היה מנהל בסיס דלק. יום אחד הוא נסע לרגל תפקידו לוורוניז', ודוקא אותו יום הגיעה פקודה להערך לקבלת רכבת דלק, שתגיע למקומנו ואשר תוך עשרים־וארבע שעות

יש לרוקן אותה, להיות מוכנים לקבל את כל הדלק. הפקודה, שהיתה מופנית אל אבי, נסתיימה במלים אלה:

״סוף פברואר עכשיו. אם לא משכת רכבת זו, שהיא אחרונה בחודש זה, הרי כל האיזור יישאר בלי דלק. לא תניע את הקומביינים, את מכונות הזריעה, את הטרקטורים. האיזור ירעב — וכל זה על אחריותך!״

מה לעשות? אבא איננו, אני בבית־הספר ואמא אובדת־עצות. הם מטילים עליה את המשימה, וזה לא צחוק — איום של ״עשור״ מאסר! היא מסבירה להם: קודם כל, זה למעלה מכוחותיה; שנית, היא בכלל לא עסקה בזה, רק בעלה, ובנו היה מסייע לו; והבן, כלומר אני, בבית־הספר.

כולם נבוכים. אמא נמצאת בלחץ הפחד, שהטיל עליה המנהל הגדול, מנהל המחוז, סבצ׳נקו. הוא עצמו מלא חרדה, שכן הוא יודע כי בסופו־של־דבר הוא יהיה אחראי למחדל ומה יעזור לו אם אמא תשב בבית־הסוהר.

הייתי אז בן תשע־וחצי. סבצ׳נקו שולח לקרוא לי מבית־הספר. הוא מניח — כך הוא מסביר לסובבים אותו — כי ילד יהודי לו ראש של ממזר (כלומר, חכם ופיקח), ויידע להסתדר. מה עוד שאני לא פעם עזרתי לאבא.

כשהודיע השליח בכיתה, כי מנהל הסובחוז קורא, נזדעזעו כולם. במקומות ההם, מנהל כזה חורץ גורלות. בכל זאת לא רצתה המורה לשחררני. עמדתי באמצע פתרון בעיה חשבונית, והיא לא תפסיקני בטרם אסיים.

הרץ חזר שנית, והפעם ההוראה היא ישירות למורה: עליה לתת לי ללכת, ועלי להתייצב בפניו תיכף־ומייד!

סבצ׳נקו קיבל אותי ברצינות:

״מויסיי פסחוביץ, האם ידוע לך כמה ליטר יש בטונה?״

עניתי, כמובן, תשובה נכונה.

״אם כך,״ אמר, ״אתה תסע לארטל. בתחנת־הרכבת עומדת רכבת מלאה דלק בשבילנו ועליך לקבל את כל הכמות שהוקצבה לבסיסנו ולמעלה מזה.״ (ברכבת היו מאתים טונות.)

אמרתי:

״מי ישמע לי? מה אם אזקק לעזרת אנשים והם ישתמטו מפני ילד?״

ענה:

״אני נותן פקודה וכולם יצייתו לך.״

התחצפתי:

״אם כך, תן לי את מכוניתך עם הנהגת שלך מרפושה.״

הוא הסכים לתנאי שלי. ירדתי לארטל במכונית. בידי היה התיק עם הניירות. התייצבתי בפני מנהל־התחנה והודעתי לו רשמית:

״באתי לקבל את הקצבת הדלק לסובכוז שלי.״

במשרדו עמדו כרגיל עוזרים וסתם סקרנים, שנאספו עם בוא מכונית מנהל הסובכוז. הם פרצו בצחוק.

הראיתי את הניירות, העמדתי פנים רציניות, אך הם לא קיבלוני ברצינות. החלטתי לשבור את הקרח במו יוזמתי. ניגשתי ברוב חשיבות אל הפינה שמאחורי שולחן המנהל, מצד ימין שלו, הושטתי ברוב חוצפה את ידי אל הטלפון, וברוסיה אז מסובבים ידית שבמכשיר השח־רחוק, מצלצלים ומחכים בסבלנות. צעקתי לתוך המכשיר:

"קומיטטו, כן, קומיטטו." (אלה ראשי־תיבות של משרת סבצ׳נקו ודרגת תפקידו.)

חצי שעה עברה ואני מוקף אנשים כמעט עוינים. באוירה שחציה לעג לצוציק המחוצף וסקרנות לבלתי־רגיל. לבסוף קיבלתי את סבצ׳נקו. פקדתי עליו כמעט:

"תן להם פקודה במו פיך לקבל אותי."

הוא קרא לגוי שעל התחנה ואמר לו:

"תעשה כל מה ששליחי זה יגיד לך."

נתנו לי כיסא גבוה שאוכל להגיע לשולחן. דרשתי חדר נפרד שאיש לא יפריע לי במתן הוראותי. צלצלתי לבסיס הדלק שלנו, הוריתי לשלוח אלי עגלות עם פרים, כנהוג שם, וסוסים עם חביות, פחים ומיכלים, וכל כלי־קיבול אחרים. "מהר, אם אתם רוצים דלק!"

ידעתי כי רק כך אוכל "לחלוב" את כל הרכבת. במקום להוביל את הדלק לבסיס, וממנו לבסיסי המשנה, התקשרתי במישרים לבסיסים אלה, הודעתי להם מהי מכסתם, והטלתי עליהם לבוא מייד לקבל את שלהם.

עד הערב סיימתי את המשימה. הרמתי שפופרת לסבצ׳נקו וביקשתי את המכונית ואת מרפושה. הוא שאל:

"איך מתקדם?"

עניתי:

"יהיה טוב."

תוך עשרים דקות הגיעה מרפושה. אספתי ניירותי, נפרדתי ממנהל־התחנה ונסעתי ישר למנהל הסובכוז. שמתי את הניירות על השולחן והצדעתי:

"המשימה בוצעה!"

הוא לא הסתיר תמיהתו ושאל:

"איך עשית זאת? ממש כמו מבוגר, ולמעלה מזה!"

עניתי לו:

"הכול בכוח אמא. לא יכולתי לראות בצרתה והלכתי. וכשהייתי שם ידעתי, כי אם אשלח את הנפט לבסיס, יפול כל עול החלוקה על אמא. לכן צץ בי הרעיון של העברת המכסות ישר לבסיסי המשנה."

הוא הפליט קללה רוסית על חשבון ילדי היהודים הממזרים, אך מתוך שביעות־רצון, כמובן. ובסוף שאל:

"נו, ואתה ראוי לפרס שהוא. מה משאלתך?"

התבלבלתי קצת. לא זכרתי מה חסר לי. אלא שבמקומות ההם היו אז אנפילאות לבנות חלומו של כל טרזן, והם סימני מעמדו של אדם, כמו קדילק במקומותינו עתה ובארצות־הברית מאז. ביקשתי אנפילות־אצילים בשבילי.

קיבלתי אותם, ולאות הוקרה לי קיבלו גם אבא ואחי אנפילות לבנות.

המקום היה כמרקחה: פספוס כזה ולבוש אצילים זה?! הם ברכו אותי למרחוק וקראו לי הנצ׳לניק (המנהל) הגדול.

סיפרתי זאת לזכר תושיות, שנולדו בראשי ילדי שואה בכוח אהבת אמא ובכוח אהבת אבא. ואל יהא כוח קשרי־משפחה קטן בעינינו!

בת חמש־עשרה הייתי

ראשית הנדודים

יומים אחרי שפשטה השמועה, כי הנאצים מתקר־בים, יעצו השלטונות הפולניים לתושבי רוז׳אן לעבור ליישובים שמעבר לנארב. ״כאן,״ הסבירו, ״יעצרו אותם, יכו בהם, וכשתסתיים המלחמה, תוכ־לו לשוב. החזית כאן תהיה קשה ועקובה מדם. רצוי, לכן, שהתושבים לא יפריעו ללוחמים ולא יפגעו במוראל שלהם.״

אבא שלח אותי, ילדונת בת חמש־עשרה, להע־ביר את המטלטלים לאוסטרוב־מאזוביאֶצק, ובתוכ־ניתו היה לבוא שמה אחרי. באוסטרוב הייתי רגילה לשהות תמיד בנסיבות משמחות, בטיולי נוער שו־נים ובביקורים פרטיים, אולם הפעם נהיתה אוסטרוב בשבילי מקום מבשר ניתוק מהמשפחה, מקום של בדידות ונכר. היתה זו עיר זרה מלאה אנשים זרים, פליטים יהודים שברחו למרחקים ממקומותיהם המעורערים. רובם היו אנשי וורשה ומיעוטם אנשי סביבתנו. הרגשה זו של ניתוק ופירוד פקדה אותי, כאשר מייד לצאתי ראיתי את להבות רוז׳אן הבוערת. ידעתי כי נשרפים הגשרים אל עולם הילדות שלי וכי עולות באש כל תקוותי. חרדתי מאוד להורי. לא מצאתי לי מנוח. כל הלילה הייתי ערה ואחוזת חלומות בלהות בהקיץ.

בבוקרו של יום שלישי הגיעו הורי לאוסטרוב ועמהם אחי. את הדרך הם עשו ברגל והם עמוסים צרורות מצרכים לימים שחורים. הם היו עייפים ותשושים, אך היינו יחד וזה הקל עלי במקצת.

לאחר ימים מספר הגיעו הגרמנים לאוסטרוב. הם נכנסו ללא ירייה. מתרסי הכזב של הפולנים לא עצרו בעדם. הם השיגו אותנו כאן ולא ידענו מה יעשו בנו. התנחמתי בזה, כי לפחות לא היינו ברוז׳אן, כאשר הם הבעירו אותה.

התגוררנו אצל משפחת גרינוולד. יהודי אוסטרוב נהגו בנו כמו אחים. תחושת הפורענות המתרגשת עלינו היהודים הגבירה בהם את אהבת ישראל הנודעת. רחל גרינוולד, בתם היקרה בבנות, עבדה אצל גרמנים. ופעם, כשחזרה הביתה, סיפרה כי הממונה עליה, נאצי מעורר חלחלה, אמר לה:

״אני מביט עליך ונזכר בבתי, שהיא בת גילך. מי צריך את המלחמה הזאת? איזה שטן המציא אותה? הנה נשארה בתי אהובתי לבד בבית. אשתי מתה קודם־לכן. מה יהיה על בתי כשאני אפול באחד הקרבות? מי ידאג לה? איך תדע מה קרה לאבא שלה?״

רחל היתה מלאת תקווה. נראה כי השד לא נורא כל כך. בינתים חיים, עובדים. לאט לאט יסתדרו העניינים. סיפורה בא לנסוך בנו בטחון והרגעה.

כך נראו הם לנו ביומים הראשונים.

אחר־כך לקחו אותנו לעבודה, אותי ואת אחותו של **פישל רוזנבלום**, חתנו של **פשיטוסקר**. הם התייחסו אלינו באדיבות. אמנם לא שילמו לנו כלום בעד שרותנו, אך לא נגעו בנו לרעה. אחרי סיפורי הזוועה, ששמענו מפי הפליטים, חשבנו להם זאת למעלה יתירה; ולמרבה האשליה — גם לאות מבשר טובות. כשחזרנו פעם הביתה מהעבודה, פגש אותנו גרמני צעיר ואמר לנו שנזדרז, כי בעוד שעה יירו בכל מי שיימצא ברחוב. אותו לילה נורו יהודים אחדים ברחוב בתואנה, כי הם יצאו את בתיהם מחוץ לשעות המותרות.

כעבור מספר ימים ראיתי קצינים וחיילים גרמנים בוזזים חנויות ברחוב. היו אלה חנויות של יהודים. ילדים פולנים הלכו איתם, ולפי בקשתם או מרצונם הצביעו על חנויות השייכות ליהודים, ואת אלה בזזו. בחנויות הנוצריות המעטות לא נגעו והשאירון נעולות.

קשה ביותר היתה העמידה בתור ללחם. זה היה המזון העיקרי. בימים ההם קשה היה לוותר על זה. אולם הנאצים קבעו את שעות התור אחרי שעה ארבע, ובכוונה לא דייקו בשעת התחלת החלוקה, וכשמישהו הרגיש, כי לפי תורו יצטרך לשוב הביתה סמוך לשעה שש, שעת העוצר והרצח, הוא ויתר על הלחם ורץ הביתה.

היתה גם התעללות במחכים בתור. אך קשה מכול היו היריות ברחובות, שהחלו לפנות ערב ונשמעו כמעט ברצף מסוים כל הלילה. בשנתך חלמת על קרבנות מוטלים ברחוב, וכשהתעוררת מן הסיוט, חשבת כי בבוקר, לכשתקום, יתגלה לך והנה הם מכיריך, ידידיך, בני עירך. הסיוט הזה היה מדכא ושובר כל רצון של חיים.

שלושה שבועות היינו עם הגרמנים באוסטרוב, ובשלושת השבועות הללו נהפכו היהודים לעדר, להמון אדם נטול יכולת וכיוון. ימים של עבודת־כפייה, רעב והתעללות עשו זאת. אך יותר מכול, נדמה היה לי כילדה, עשו זאת הלילות האלה, על שריקת הכדורים שהיו חודרים לתוך השינה וממלאים אותך חרדה ותחושת סכנה, הרובצת כאן ליד חלונך. לימים, כשחשבתי על כך, התחלתי להאמין, כי השטנים הללו, אשר תיכננו את ההשמדה שלנו והקציבו כספים רבים לשם כך, הקציבו גם כדורים אלה לילה לילה כדי לשבור את היהודים, להחדיר מורך בלבם ולמוטט את רצון הקיום שבהם.

בטרם יצאנו את אוסטרוב־מאזוביאצק, החליטה אמא על דעת עצמה ללכת ברגל לרוז'אן כדי להביא עוד דברים נחוצים מהבית. היא סברה, כי באשה בודדת הם לא יגעו לרעה וכי היא תצליח לשוב עם חפצים נוספים ועם דברי מזון שהכינונו בבית לימי מצור. היא אמנם הגיעה לרוז'אן, אך כבר לא עלה בידה לשוב אלינו. הגרמנים לא נתנו לה לצאת את העיר, והיא נשארה שם יחד עם שרידי עמנו. מאז לא ראינו אותה עוד.

הניתוק מאמא דיכא אותי אז יותר מכול. הבדידות שהחלה להקיף אותי והדאגה לגורלה ממש הרסו אותי. לכשתמה השואה נודע לי, כי היא באה לעיר, וזו היתה כבר שרופה. רק בית־המרחץ, שעמד על תילו, שימש אכסניה לנידחי עירנו, אשר — למרבה הצער — שבו אליה כדי להיכלא בה מחדש, ואמא שלי בתוכם. כפי שנודע לי אחר־כך, היא הצליחה להגיע אל מאקוב יחד עם שרידי רוז'אן, משם נשלחה לטרבלינקי, ושם נספתה עם כולם. ממאקוב עוד קיבלתי גלויות ממנה, ומשם אבדו לי עקבותיה. לא ידעתי את יום מותה וכליונה.

זאמברוב, ביאליסטוק

כתום שלושת השבועות, בבוקר של הושענא־רבה, הכריזו השליטים ברמקולים, כי

העיר אוסטרוב חייבת להישאר טהורה מזרים. כל אדם, שאיננו תושב אוסטרוב, חייב לעזוב אותה. הוא רשאי לקחת עמו מה שיוכל לשאת וללכת. בדברי ההסבר לפקודה נאמר:

"אנו חייבים לשמור על בריאות תושבי העיר. הצפיפות הרבה עלולה להביא מגיפות מסוכנות. לפיכך מוכרחים הזרים לפנות את מקומם לבני העיר."

תוך רגעים נאלצנו לארוז, לקחת מה שניתן ולבוא לכיכר השוק, אשר נועדה כמקום ריכוז לאנשים. ומה כבר יכולנו לקחת? מה כבר יכולנו לזכור ולקחת? כל אחד צרר בחיפזון והלך.

בשוק, כאשר כולם נאספו, עמד גרמני ונשא נאום בפולנית רצוצה. בין היתר חזר ואמר, כי בשל הצפיפות תפרוץ מגיפה, ואנו חייבים לשמור על בריאות תושבי הערים, שאנו אחראים להן ולסדר שבהן וכו' וכו'. והוסיף: "אנו ניתן לכם לעבור את הגבול הקרוב, לרוסיה, ושם תמצאו לכם מקומות משכן."

לפני שיצאו מהשוק, העמידו השודדים הגרמנים דליים וכלי־קיבול אחרים, וכל אחד שעבר, חייב היה להתנצל מתכשיטיו ומכל דברי־הערך שברשותו ולזרוק אותם לכלים ולדליים. יהודים מסכנים נפרדו מכל חפצי הזהב והכסף בלב שבור, כמי שנפרד מן התקווה האחרונה, מאחיזת הצלה יחידה. באלה הרי חשבו לפדות עצמם בדרך המוראות שיצאו אליה, ועתה הם נשללו מהם. אני זוכרת ערמות של אבני־יקר, טבעות, שעונים ומטבעות־זהב, אשר שפעו מתוך כלי־הקיבול המלאים. אבא שלי, מסכן, זרק את שעונו ושארית כספו — כל מה שנשאר לו מכל יגיעו.

אך בזה הם לא הסתפקו. גרמנים אחדים עברו בין הנאספים ונטלו מכל אחד מה שחשקה עינם: בגדים, מגפים, שמיכות וסוודרים. וכן כל מה שהיהודים לא הספיקו לצרור במנוסתם ולהסתיר מעינם, אותם לקחו להם המנוולים. ימים רבים לא יכולתי לשכוח, איך עמד משה פרנקל ואחז בידיו כסת, כמי שמחזיק תינוק טעון־רחמים, כסת שתהיה לו ולילדיו העירומים־למחצה למחסה בימי הכפור הקרבים. וגרמני אחד, שהבחין בו, ניגש ישר אליו ועקר את הכסת מבין זרועותיו בהנאה סאדיסטית, ומשה נשאר עומד כילד נזוף.

אחרי השוד האחרון, שביצעו הגרמנים על גופי הפליטים, לאחר שהרשו להם בפירוש ליטול עמהם לדרך כל מה שיוכלו לשאת, פקדו עלינו להערך בשורות, לצאת מהשוק וללכת. בשיירה אפורה וקודרת, שבורים ורצוצים, יצאנו מן הרחבה אל הנעלם המאיים. ואנו מוקפים חיילים מזוינים, שמא נישמט להם חס־וחלילה או שמא נתחרט ונישאר.

בעת שיצאנו את אוסטרוב, ניסו אחדים לחמוק ולהישאר. הם נורו בידי הגרמנים מניה־וביה. מספר קרבנות אלה היה אמנם מועט, אך רושמם גדול, כי זה שיקף את אופיים של הכובשים ומטרת כיבושם. הסתבר, כי הם מוכנים לירות באנשים שרק נדמה להם, כי הם מתכוונים להישמט מתוך השורות. כל כך להוטים היו בסילוקנו ובטיהור פולין מיהודיה.

הגענו לזאמברוב ברגל, עייפים ומדוכאים. לא ידענו אז, כי נגאלנו, כי יצאנו מתחום סכנת החיים והגענו לגבול מדינה, אשר שליטיה אמנם אינם נוטים לך חיבה, אך לפחות אינם מבקשים את נפשך. זאמברוב היתה בידי הרוסים לפי חלוקת פולין החדשה, שנעשתה הפעם בידי הגרמנים והרוסים, ללא השותפים ההיסטוריים של חלוקותיה הקודמות.

כאן קיבלה אותנו משפחה אחת לתוך דירתה הקטנה ושיכנה אותנו בחדר קטנטן, בו יכולנו לישון רק מתחת לשולחן. זאמברוב היתה שרופה ברובה, כנראה כתוצאה מביקורם הקצר של הנאצים בה. היהודים היו מזועזעים. הם לא השתחררו עדיין מהפורענות שעברה עליהם ולא האמינו, כי היא חלפה כבר. לא ראיתי חיוך על פני היהודים שם. זאמברוב

נראתה כמי שמקנאה בפליטים אשר עוד מעט ירחיקו מכאן, מטווח האסונות הצפויים לה. השיחות היו רק בנושא זה.

גם אני תפסתי יוזמה והחלטתי להתכונן למסע ממושך. יומים שלושה אחרי בואנו לכאן נסעתי עם רחל מרגולים לאוסטרוב לנסות להביא משם דברים נוספים. נשארנו בשדה לפני אוסטרוב ללינת לילה וחיכינו לבוקר, כדי למצוא מעבר לא מסוכן לחדור לעיר. בדרך ישבו חיילים רוסים והעלו מדורות לחמם את עצמם. הם הבחינו בנו וקרבונו, נתנו לנו תפודים צלויים וגילו כלפינו חיבה.

בבוקר הגענו לאוסטרוב, הוצאנו חפצים וחזרנו למשפחותינו. הצלחנו משום שהגרמנים לא הקפידו כל כך עם הבאים ויוצאים, לאחר שהרגיעו את היהודים והשלו אותם בכך, שהם דורשי טובתם, בריאותם וכדומה.

תוך זמן קצר העביר אותנו הארגון היהודי לביאליסטוק, כיוון שלא היה מקום בזאמברוב השרופה לאלפי הפליטים שנתקבצו בה ועוד המשיכו להגיע. כאן פגשתי את חיה־צ'ה מלאך. בעלה היה בקולומביה והיתה לה "דרישה" לנסוע אליו. היא רצתה להגיע לווילנה ומשם לצאת אל בעלה, אך בפרוץ המלחמה כבשו הגרמנים את וילנה והיא נספתה יחד עם שני ילדיה.

בביאליסטוק גרנו בצריפים עלובים ובלתי־ראויים כלל למגורים. חורף היה אז, חורף מן הקשים ביותר, ואנו נאלצנו לדור בהם ללא כל תנאי חימום, בהיותם מיועדים לחיי קיץ בלבד. היה קשה מאוד. נוסף על כך נעשו הרוסים פתאום עצבניים. מישהו אמר, כי הפליטים עוררו בהם חשדות, שמא שתולים ביניהם מרגלים גרמניים. לילה לילה היו עורכים מצודי פתע על גברים בגיל שמונה־עשרה עד חמישים, שהוא גיל פעולה חשודה, לדעתם, ומי שנלכד במצודים, נשלח לעומק רוסיה. כך נמשך הדבר עד יוני 1941. עברו עלינו חרדות רבות וסבלנו מהתעללות לילה של הרוסים הבלתי־בטוחים בעצמם. יומיום היה נדמה לי, כי הנה ירחיקו ממני את אבי ואחי ואשאר בודדה ועזובה בעולם מעורער זה. חרדתי גדלה והתלקחה כל פעם מחדש.

הרחק ברוסיה

באחד הימים שמענו רעש, המולה של תנועת אנשים מבוהלת. חיילים לעשרות התרוצצו בעיר, מודרכים על־ידי האֶן־קאַ־וֶו־דֶה, והוציאו יהודים שאין בידיהם תעודות תושב ביא־ליסטוקאיות וריכזו אותם בתחנת הרכבת. הם הלכו מבית לבית, פרצו והוציאו אנשים תוך שנתם, בחיפזון מופרז ביותר, לא ידענו את סיבת הדבר. בעוד חושך הועמסנו בקרונות־משא ונאמר לנו, כי אנו משולחים ליערות ארכאנגלסק.

הצפיפות בקרונות האטומים היתה ללא נשוא. נסענו חמישה ימים ללא אוכל ואויר. לנו עוד היה מזל מה. איש האן־קא־וו־דה שהוציא אותנו היה הגון במקצת — אולי היה יהודי — ואמר לנו לפני צאתנו:

"אזרחים טובים, קחו מה שתוכלו. שם במרחב הכול יהיה נחוץ לכם."

לכן לקחנו קצת אוכל, אך גם זה אזל. באחת התחנות נעצרנו מול רכבת של טירונים, שנסעו לחזית. הם זרקו לנו דרך האשנבים פרוסות לחם ונקניק, וכך החיינו את נפשותינו. באותה רכבת, סמוך לסמולנסק, נזדמנה לנו רכבת של "שפוטים", יהודים וגויים. הם ידעו, כי הם שפוטים ודינם גירוש, אך לא ידעו לאיזו ארץ גזירה הם משולחים. הספק אכל אותם. הם היו שבורים ברוחם ובכו לפנינו, כאילו היה מזלנו טוב יותר. גם אנו לא ידענו

עדיין, ארכאנגלסק מהי ומה משטר החיים המצפה לנו שם. בעצם לא ידענו, במה אנו שונים מן השפוטים.

ארכאנגלסק היא ארץ קשה ביותר. החורף שם קשה מנשוא. הקור בה מגיע לארבעים חמישים מעלות מתחת לאפס, והקיץ מחניק ומדכא. יערות־העד מנתקים אותה מן העולם ומפרידים איש מרעהו.

שהינו שם שנה ורבע. אבא עבד כפועל במשחזה, אני הייתי עגלון ואחי הגיע לדרגת סטאכאנוביץ בעבודתו בבירוא יערות. עלי, הבת הצעירה, הוטל להוביל אספקה לאורווה ולאנשים. ברחבי ארכאנגלסק שררה אז מחלת סוסים ואסור היה לעבור מכפר לכפר, מחשש להעברת המחלה. היו מובילים דברים ממקום למקום על־ידי קאראנטין, כלומר תחנת הסגר, שם היו אנשי הכפרים נפגשים לשם חיטוי וקבלת הסחורה. הפגישה עם אנשים שונים תוך שהות־מה גרמה לי נעימות וגם סיפקה מידע על הנעשה סביבנו. פעם אף נפגשתי שם עם בחור ממאקוב, עגלון מכפר אחר, אשר הביא לי ידיעה מאמא. הכרתי את משפחתו במאקוב, משפחת גרבר. עם אחותו התרועעתי. ביקשתי ממנו את כתובתו והספקתי לכתוב מכתב לאמא ולקבל ממנה שתי גלויות. זה היה בפורים 1941. היא כתבה לי, בין השאר, כי אחיה אברהם לסקה "איננו בחיים". לא העזה לכתוב, כי נספה.

בסתיו 1942, כאשר המלחמה גברה והחזית הלכה והעמיקה לתוך רוסיה הגדולה, שיחררו אותנו והודיעו, כי אנו רשאים לצאת לאולאנובסק, או לקויבישב, כפי רצוננו. ארזנו את חפצינו, שלחנו אותם במטען ובעצמנו עלינו ברכבת־משא שהועמדה לרשותנו ונסענו ללא חפצים לקויבישב.

שלושה שבועות ארך המסע הגואל הזה. נסענו, כדרך רוסיה, ללא אוכל ואפשרות מנוחה. התנחמתי בזה, כי בקויבישב נגיע לתנאי־חיים אנושיים. לפני קויבישב ירד אחי לתחנת־הרכבת לקחת לחם. היה אז נהוג אצל הרוסים מין נוהג מוזר: הם היו מחלקים לחם וקצת מים חמים (קיפיאטוק) בתחנות, שהיו גדושות המון אדם הומה ומבולבל. המנה היתה מאתים גראם לנפש, אך היו לו סיכויים לקבל בסך־הכול מאתים גראם לכולנו. בזמן ההוא, גם זו היתה לטובה. למרבה הכאב, אחי אבד אז בדחוסת האיומה של הפליטים ולא יספנו לראותו עוד. החזית היתה קרובה מדי. הרכבת החלה לנוע בבהלה אחורה, שלא כמתוכנן. אולי הספיק עוד אחי לרוץ ולנופף לנו יד לשלום ולא ראינו, אולי צעק את שמותינו בתחנון ולא שמענו. לרכבת לא הספיק לעלות. שוב גבר מעגל בדידותי ויתמותי. זה היה איום בשבילי, מכת גורל נוספת על המכות המוחצות שספגתי. איך אוכל לעמוד בזאת? היינו שני ילדים יחידים, אני בת יחידה והוא בן יחיד, ואני הקטנה שפונקה גם על־ידו. לימים נודע לנו, כי הוא התגלגל והגיע לטאשקנט ושם מת.

נשארתי עם אבא. ירדנו לקולחוז ליד קויבישב, שנינו יגעים ורצוצים. אבא לא פסק מלחשוב על הצלת בנו. בתחילת 1942 יצא אבא לחפשו. הוא חזר לאותו מקום אומלל לגלות פרטים עליו ולעקוב אחריו. כעבור ימים לא רבים חזר אבא לקולחוז מצונן מאוד. הוא נדד ימים ללא כסות מתאימה לחורף הזה, הדרכים היו סתומות, הרכבות דחוסות ולא פעם נתלה על כבש של קרון דוהר כדי להגיע למקום הימצאו האפשרי של אחי — וכך הצטנן. אבא לא ירד עוד ממיטת חוליו. הוא קדח בחום גבוה, ריאותיו נפגעו, וגם הוא מת עלי. אחרון משפחתי. ממש בזרועותי מת.

בלוויה שלו לא היה אף יהודי. הגויים טיפלו בקבורתו. במקרה היה בקולחוז זה בית־עלמין של סובוטניקים, אלה הרוסים שמסרו נפשם על קידוש יום השבת של היהודים,

והוא נטמן שם. התנחמתי: לפחות הוא קבור בין שומרי שבת. התברר לי, כי ״בולשביק״, כלומר הקולחוז הזה, נוסד על־ידי אנשי כת הסובוטניקים, ועד ש״נטמעו״ זקני מייסדיו בין החברים הנוספים, היו שומרים כאן את יום השבת לקדשו. אנחנו גרנו אצל משפחה של צאצאי הסובוטניקים. אלה כבר לא ״שיחקו״ בדברים כאלה. הם גם לא הבינו לאבו־תיהם, כאשר דיברו אתנו על ה״עיקרון״ הזה ש״תקף״ את הוריהם, כפי שהתבטאו, והתפלאו איך יכלו הוריהם לעמוד בסבל הגדול שסבלו בשני המשטרים, הן הצאריסטי והן הסובייטי, והכול בגלל יום מנוחה שבועי.

אבל נחזור אל עצמי. הפעם קיבלתי את יתמותי ביתר בגרות. למודת נסיון ממות קרובי הקודמים התקשחתי, כנראה. ובכל זאת לא יכולתי להישאר במקום האסון. נפרדתי בלבביות

Write in Block Capitals — In grossen Druckbuchstaben auszufuellen.

From:
WAR ORGANISATION OF THE BRITISH RED CROSS AND ORDER OF ST. JOHN
Postal Message Scheme

To:
Comité International de la Croix Rouge
Genève

P.O.B. 1085, David Building, Jerusalem, Palestine.
18. AUG.

ENQUIRER
Fragesteller

Name BEJLIS
Christian name / Vorname Mordehai
P.210
Address Ashdoth Jacov colony
KINNERETH lo
Palestine

Relationship of Enquirer to Addressee Sohn
Wie ist Fragesteller mit Empfänger verwandt?

Message — Mitteilung.
(Message not to exceed 25 words, family news of strictly personal character).
(Nicht über 25 Worte, nur persönliche Familiennachrichten).

Bin gesund, von Vater und Moschke
Brief bekommen. Alle gesund. Wie geht es
Euch? Schreibt bald. Es kuesst Euch Euer
Sohn und Bruder Mordehai

Date 27.II.1942

PALESTINE PASSED BY CENSOR

ADDRESSEE
Empfänger

Name BEJLIS
Christian name / Vorname Chajah, Sharah
Address ROZAN an der Narew
Kr. MAKOW, Süd-Ost Preussen
Ul. RYNEK 15

G. G. 12 JUIN 1942

40000—12.11.41—G.C.P.

מכתב אל מרדכי בייליס בארץ ממשפחתו, באמצעות הצלב האדום, בזמן המלחמה.
א בריוו צו מרדכי בייליס פון זיין משפחה דורכן רויטן קרייץ, אין צייט פון דער מלחמה.

מתושבי "בולשביק" והלכתי לי. הם באמת היו נחמדים ועזרו לנו לא פעם עזרה אנושית מאוד.

אופולה — מרכז השמדה שנשכח

עברתי לעבוד בבית־חרושת לשמן, באותה סביבה, ושם נשארתי עד סוף פברואר 1945. אז נתפרסמה ההודעה על ריפטריאציה, על אפשרות לשוב לפולין. רציתי לשוב. יותר מכול רציתי לצאת מרוסיה, אשר כל כך הכבידה על שנות עלומי בחוויות של רעב וסבל, בדידות ונכר. לא ידעתי לאן אשוב, אך רציתי לשוב לפולין.

באתי לקויבישב ונאמר לי בשגרירות הפולנית, כי עלי "להתארז" ולצאת באפריל. נותר לי עוד חודש לשהות כאן. ממילא לא היה לי מה לארוז. ובהגיע אפריל יצאתי עם כולם לפולין.

RÉPONSE **ODPOWIEDZ** **ANTWORT**

Message à renvoyer au demandeur — Zlecenie dla nadawcy — Mitteilung an den Anfragesteller zurückzusenden

(25 mots au maximum, nouvelles de caractère strictement personnel et familial) — (*najwyżej 25 słów, wiadomości ściśle osobiste*) — (*nicht über 25 Worte, nur persönliche Familiennachrichten*).

Unbekannt verzogen

Date - *Data* - *Datum*:

In die Suchkartei aufgenommen
Wird weiter...

Deutsches Rotes Kreuz
Präsidium
Berlin SW 61
Blücherplatz 2

Prière d'écrire très lisiblement. Pisac bardzo wyraźnie. Bitte sehr deutlich schreiben.

תשובת הצלב האדום על מכתב חיפוש קרובים: "בלתי ידוע. עזב."
אן ענטפער פון רויטן קרייץ אויף א בריוו פון זוכן קרובים: "נישט באוווסט. פארלאזן."

כל הדרך קיוויתי, שאפגוש מישהו מסביבתנו, מישהו שיראה אותי כקרובה. האמנתי אפילו, שאמצא עוד את אמי. אך משקרבנו לפולין, הוברר לי, כי אין לאן לשוב. בסארני, עיירה בוולין, נעצרה הרכבת. נפגשו שם אלפי יהודים ממשלוחים שונים ומשיירות שונות. הם ידעו לספר על יהדות פולין ההרוסה עד היסוד, על היהודים שהושמדו ללא הותיר ציון וקבר, וכן על קברות האחים פה ושם. הם לקחו אותנו לראות את קבר יהודי סארני. הלכתי וראיתי תל שפוך בצורה מרושלת, וידעתי כי אין לי מה לצפות מפולין "שלנו".

בכל זאת המשכנו. הגעתי עד אופולה. בדרך ראינו מחנות־תיל ממוספרים, נקודות ריכוז של היהודים בטרם הושמדו. היו רבים כאלה, מחנות־ריכוז ממש. אינני יודעת מדוע אין מספרים עליהם בספרות השואה. האם איש לא שמע על אופולה? אני ראיתיה — עיר משרפות והשמדה של יהודים.

באופולה באו אנשי תנועה ושיכנעו אותי לצאת לקיבוץ, להכשיר עצמי לעלייה, לא להישאר עוד בפולין. נשמעתי להם, אך בכל זאת נותרתי כאן עוד חודשיים. כאן עברו טרנספורטים של יהודים חוזרים. הייתי הולכת לפגוש כל טרנספורט שהגיע, שמא אציל משהו מפיהם, שמא בכל זאת יש הגזמה בסיפורי הפורענות הגדולה ואמצא מישהו ממשפחתי. והתייאשתי. פגשתי רוז'אנאים במשלוחים. לא את כולם הכרתי ולא את כולם אני זוכרת. אני זוכרת שפגשתי שם את הדודה של **דויד פראין** ובנה, את אנשי משפחת גרידה. את אחד מבני גרודה הכרתי היטב וביקשתיו, כי יודיע לי הנה על רוז'אנאים שיפגוש. לימים הודיע לי, כי יש רוז'אנאים ברייכנבאך. מייד נסעתי לשם ומצאתי את אמה של **חיה'צי' מלאך**, את משפחות **בורשטין** **ווילגוביץ**, שהיו אז בין החוזרים מרוסיה. פעם פגשתי את **חצקל גלצ'ינסקי**. הוא סיפר לי, כי בדרכי נדודיו ברוסיה הגיע לטאשקנט ושם נקלע גם אחי. זו היתה דרישת־שלום קשה ביותר. אחי היה אז במצב בריאותי קשה מאוד, כך סיפר לי חצקל. לא היה לאן להכניסו להתרפא. חצקל נתן לו קצת כסף. כנראה שהוא לא נשאר בחיים. בן עשרים־ואחת היה במותו. הירצקה, אחי יקירי, אח יחיד לי!

ימים רבים רדף אותי מחזה אימים זה של מות אחי, רחוק מקרוביו, שהיו קרובים אליו והוא לא ידע. בודד ועזוב גווע בחוליו. נזכרתי, שכאשר אבא מת, אמרו הגויות בקולחוז:

"אביך מת כצדיק במיטתו, בפינתו, נקי עד יום מותו, והוא בא לקברות. הוא יגיע גם לגן־עדן."

בתוך דור של קומוניזם וכפירה עדיין האמינו הנשים בגן־עדן. וגם אני שאבתי מכך מעט ניחומים. אחי לא זכה. מה כאב לי הלב!

כך עזבתי את רוסיה, ואחריה את פולין, בהן נקברו כל יקירינו, בהן חלפו עלומי ללא חיי עלומים — ועליתי ארצה.

ת. ה. ב.

בגיטו ובמחנות

בפרוץ המלחמה

הייתי מחוץ לרוז'אן עת פרצה המלחמה. גרתי בוורשה עם בעלי ובני, שנינו עבדנו — הוא בחינוך ואני במרכז "ויצו", רווינו נחת מבננו הגדל לתפארת ומצטיין בלימודיו. המלחמה ניתקה בבת־אחת את פתיל האושר והיצירה שלנו. הכול התמוטט ונחרב. היינו המומים. לא יכולנו להסתגל לעובדה המזועזעת, אם־כי שנים היינו מודעים לאפלת האדם המתקרבת.

ופתאום זה קרה לנו. פתאום אזעקות, הפצצות ואזעקות־ארגעה. באויר מהדהדות הצעקות "נאדשדל! פששדל!" (הגיע, חלף), שנתלוו למטוס המגיח ופולט פיצצותיו, ויש לחפש מיקלט או לצאת מהמחבוא לאחר שהוא חלף.

גרנו בקומה הרביעית. בהפצצה הראשונה הסתתרנו במרתף הבית. מעבר למרתפנו היה מרתף הבית השני וגם שם הסתתרו אנשים. יכולנו לשמוע אותם רוחשים שם מעבר לקיר, כמונו כאן. ההפצצה פסקה וניתן אות־הארגעה, אך כולנו נשארנו לישון במקלט. שקט השתרר בשני המרתפים. ישנים. למחרת בבוקר נודע לנו, כי במרתף ההוא נהרגו עשרים־ושנים אנשים. מעבר לקיר הילך המוות ואנו לא שמענו ולא הרגשנו.

גיטאות וורשה

כך זה נמשך ימים. וורשה נכבשה, ואנו תחת המשטר הנאצי. בהתחלת 1940 הוקמו הגיטאות בעיר. בוורשה היו, כידוע, שני גיטאות: אחד גדול, שהקיף את הרחובות היהודיים, צפופי האוכלוסיה היהודית, כגון נאלווקי, גנשה, סמוטשה, זאמנהוף, מיראנוב ואחרים; והשני — הגיטו הקטן, ובו רחובות יהודיים למחצה. גיטאות אלה לא היו מובדלים מן העיר בגדרות או חומות. הם נתחמו בצו הכובש ונשמרו בחומת האיבה של הגויים, אשר התנדבו בחדווה לשרת את הצורר הנאצי. הגרמנים סימנו מספר מסוים של בתי יהודים, שבהם התירו ליהודי וורשה להצטופף ולגור, וכך נוצרו שני הגיטאות.

באחד הימים הראשונים לתיחום הגיטאות הם הציתו את הגיטו הגדול מכל עבריו, רמז לכוונתם בריכוז היהודים במקום אחד. האש השתוללה כל הלילה. יהודים, בלבוש לילי ואחוזי פחד, התרוצצו מבוהלים ואובדי־עצות, בורחים מבלי דעת לאן. האנדרלמוסיה שנשתררה הוסיפה זוועות משלה. קולות נפץ העץ המתרסק וליחוך הלהבות התערבו בקולות היהודים המבוהלים. קורות עץ אחוזות אש וחלקי בניין התעופפו בכוח הדף המפולת והשיגו את הנרדפים ומתרוצצים.

גם אני רצתי עם משפחתי הקטנה. רצנו לחפש מחסה ללילה, ליום המחרת, לעוד זמן מה. עברנו תחת מטר של גצי אש וכפיסים בוערים, שהתעופפו מעל לראשינו. דילגנו מעל קורות חרוכות והסכנה מאחורינו, עד שהגענו לרחוב טווארדה, אל קרובתי. הם היו דתיים. בדירה הקטנה בת החדר־וחצי מלכה השבת. על השולחן עמד בקבוק קטן עם מעט יין, כוסיות מוכנות לקידוש וחלה קטנה. נקלענו לעולם אחר. אני מזמן לא ראיתי כזאת. תהיתי: איך הם מקיימים שבת בתוך כל הזוועה הזאת?

נאלצנו ללון אצל שכנתם על הרצפה ולמחרת חזרנו אל דירתנו. היא עדיין עמדה על

תלה, אך לרוע מזלנו צירפו אלינו שכנים שלא כרוחנו, וזה הגדיל את מידת סבלנו. זה היה בראשית דרך־היסורים שלנו, וסבל זה היה כשחוק לעומת מה שעוד ציפה לנו.

בינתים הגיעו פליטים רבים מהסביבה והם יחפים, עירומים ורעבים. הוקמה חברה בשם "זשיטאוס" (זשידובסקה טווואזשיסטווא אופיעקי ספאלצ'ניי), מין משרד סעד במקום הג'וינט שירד למחרת. בעלי, מוניאק הולצמן, נתמנה למשרת מנהל מחלקת הביגוד. היתה זו משימה קשה ביותר, שכן צריך היה להביא אנשים לידי כך, שיתרמו בגדים. ובגדים, בתנאים ההם של אובדן הכול, היו שארית התקווה, בבחינת מטבע בו ניתן לקנות צורכי מחייה, מזון לפי הטף וקיום הנפש. היה דרוש כוח שיכנוע רב כדי להביא את האנשים לויתור על הנכס היקר הנמצא בידם, כדי שימסרוהו לאחרים, לפליטים. אתו ב"זשיטאוס" עבד גם עמנואל רינגלבלום, ההיסטוריון של שואת יהודי פולין. אני זוכרת את ערבי האספות, בהם הרצה בעלי בלהט על הנושא הכאוב הזה של "מלביש ערומים". ורבים אמנם מסרו משלהם, משל עצמם. היו אלה ערבי ייחוד של אחוות ישראל.

במשך הזמן הרחיב ה"זשיטאוס" את פעולתו הארגונית. נוסדו תאים וועדי בתים שסייעו באיסוף. למעשה נפל רוב הנטל של פעולות הבית על כתפי הנשים. חוגיהן ליד ועדי המגורים היו פעילים יומם ולילה, ואני, כיתר החברות, הקדשתי זמן רב לפעולה הזאת. עד היום נראים לי ימי קטנות אלה, שנעשו בלהט רב ובמסירות הנפש, כימים הגדולים בחיי.

החיים בגיטו

לימים פרצה מגפת טיפוס בגיטו, טיפוס הבהרות האיום. רוב תושבי הגיטו חלו, אך הסכנה ארבה דוקא לגברים, שהיו פחות מחוסנים מכולם. בני ארבעים מתו כזבובים. ברחובות התגוללו חללי המגפה, בנוסף לחללי הרעב. הדבר היחיד שניתן לעשות היה לכסות את הגוויות בנייר־אריזה לפחות, לא לראות את קרוביך או מכריך או בני שיחתך מאמש מוטלים בגוף קפוא ועינים בוהות.

והנה באחד הימים, כשחזרתי הביתה, לא מצאתי את בעלי. לבי ניבא לי רעות. הרגשתי שעולמי מתמוטט עלי, עיני חשכו ולא ידעתי אנה אפנה. התחלתי להתרוצץ, לרוץ אל מכרים, ל"זשיטאוס". בכל מקום ניחמו אותי, אך איש לא ידע לענות על שאלתי הנוקבת: איפה מוניאק שלי? באפיסת כוחות חזרתי הביתה וכאן חיכתה לי בשורת איוב: בעלי נורה ברחוב בידי נאצי. נשארתי עם בני לבדי, והוא לי נחמתי היחידה בחיים.

ובינתים נדידה בתוך נדידה. אנו מגורשים מדי פעם מדירה לדירה. כשגורשנו, הלכנו־רצנו, נצמדנו זר אל זר, רץ אל רץ, כאילו אנו מכירים זה את זה משנים. מטרה משותפת לכולנו, אין מה לשאול או לחקור, צריך לרוץ ויחד להגיע. לאן? — לא ידוע. פעם נצמדתי כך אל אשה רצה, היא נצמדה אלי, ורצנו. היא שאלה: "לאן רצים?" — וכך נהפכה לחלק של גופי. המשכנו לרוץ. פתאום נפלה ירייה בודדת. חשבתי כי הירייה פגעה בי, הרגשתי כאילו נפגעתי. הסבתי את ראשי אליה להגיד לה מה הרגשתי, והנה היא כבר מאחורי, ירויה בראשה שרועה על המידרכה. לא שמעתי אפילו גניחה מפיה. ככה נפלה, ושוב אני לבדי. חזרתי הביתה.

קשה לזכור הכול, אך יש דברים הנחרתים לנצח. רבנית היתה בינינו, אשה חסודה ויפת־נפש. הלכה לבקר את בתה, היחידה שנותרה בחיים מכל משפחתה. עברו אז מולה שנים מבריוני הנאצים. היא החלה לברוח. רדפו אחריה, סחבו אותה מהמדרגות שם ניסתה להסתתר,

הביאו אותה לחצר מתעלפת למחצה והרגו אותה במקום נפילתה. את המחזה המחריד ראיתי במו עיני, כשהצצתי בהסתר בעד החלון לחצר.

בני הנאמן הכין לנו בונקר בחדרון, ששימש פעם כוך לינה לעוזרות־הבית. הבונקר היה מוסתר על־ידי ארון־נע. רבים נהנו מצינוק־התקווה הצר הזה. הסתתרנו בו בעת צרה, וכשנראתה לנו רגיעה במצב, היינו נחפזים לצאת לשאוף אויר. פעם יצאנו חפוזים לאויר, אך נאלצנו בין־רגע לחזור. ארגעת שוא. והיה ידוע אז: כל ארגעת שוא — סכנתה כפולה. כולם נדחקו לתוך המחבוא. שכן אחד לא הספיק, ואולי רצה לשאוף עוד שנייה את האויר הצח. שמענו ירייה וחשבנו שהוא זה אשר נפגע. אלא שהוא חזר אחר־כך ואמר לנו:

״אינני רוצה לחיות עוד. אינני מתחבא יותר. מה שראו עיני עכשיו, נוטל ממני את כל הרצון לחיות.״

ממחבואו הוא ראה איש אס־אס רודף אחרי נערה יהודייה, כבת שמונה־עשרה. משהשיג אותה שלף את אקדוחו. היא החלה להתחנן לפניו:

״אל תהרוג אותי! אני עוד צעירה — תן לי עוד קצת לחיות!״

הבריון נראה מפויס קמעה. כשתחב את אקדוחו לנרתיק, הרגישה הקלת־מה, חשבה שתחנוניה נתקבלו. והוא — אנס אותה במקום שתפסה, ומשבא על סיפוקו, קם, שלף את אקדוחו והרג אותה כשהיא עוד בהלם האונס.

בתוך כל הפורענויות האלה, בתוך הסבל והצער והמוות, ניסינו לעזור זה לזה. פתחנו מטבח לנצרכים בבית־הגימנסיה של המהנדס פינקל. היתה זו יוזמת רופא אחד (שמו, לצערי, לא זכור לי). כוונתו היתה להאכיל רעבים חסרי ישע, אשר בשל כבוד עצמי או מסיבה אחרת, לא יכלו למצוא עצה לעצמם. שם פגשתי את המשורר יצחק קצנלסון בימיו האחרונים.

קצנלסון הרצה על התנ״ך ביידיש. את סידרת הרצאותיו כינה בשם ״התנ״ך בבין־השיטין שלו״ או ״בין הערוגות של התנ״ך״. הרצאתו על גדעון־ירובעל, אשר הפיח תקווה בעם והשליך את יהבו על קומץ נבחריו, נחרתה עמוק בלב כולנו באקטואליות שבה. באותה הרצאה ישב ליד יצחק קצנלסון השחקן הידיד ז׳אק לוי, שהתקרב אז לעברית והחל, מעשה פלאים, לכתוב את רשמיו ומאורעות חייו בעברית. היתה זו תופעת פלא, שז׳אק עצמו לא ידע להסבירה. הוא נצמד אל יצחק בעת ההרצאה וליווה את דבריו בהעוויות פנים ותנועות ידים, כפירוש רש״י חי לסיפור המקראי.

אגב, ז׳אק הוא שסיפר לי על מות בעלי וכיצד נספה. יתכן שאנשי רוז׳אן היו רוצים לדעת זאת, שהרי המורה הולצמן היה פעם פעיל מאוד בחייהם התרבותיים ונערץ על־ידם, אך קשה לי לחזור אל הפרק הזה. הוא איום ונורא. רק זאת אני יכולה לספר. יצחק קצנלסון היה נוכח, בעת שז׳אק לוי סיפר לי על מות בעלי. ז׳אק סיפר באיפוק רב, לא רצה להכאיב לי במלה מיותרת, ובכל זאת הושברתי כולי. הרי ידעתי כי המוות מזומן כאן מדי רגע, בייחוד לגברים (ככה חשבתי תקופת מה), אולם צורת המוות, הסוף המר והממושך, הוא אשר הממני לגמרי. אז קרב אלי יצחק קצנלסון ואמר:

״דעי לך: לא כלפי בעלך היה מכוון הדבר, כאן חשבון היסטורי עם עמנו, עם עם שלם, ואנחנו היחידים הננו מטרת הבליסטראות שלהם. העם עוד יעשה את חשבונו עם המרצחים. אלה שיישארו, הם ינקמו את נקמת הקרבנות ואת נקמת בעלך גם כן. אנו נבלה אותם! הינחמי בנחמת כל אבי היהודים בפולין.״

אותו זמן תכפו המצודים על יהודים בגיטאות. בשמורת־המוות הזאת היו הם יוצאים לצוד

יהודים. הנאצים לא הסתפקו במוות עצמו, הם רצו לחוש את טעם ההתעללות שלפני המוות. המצודים היו אטרקציה בשבילם. קודם הפריחו שמועות, אחר־כך נתנו ליהודים לחפש מסתור — יהודים התרוצצו אובדי־עשתונות וחסרי־אונים — ואז היו הרוצחים מתנפלים על הקרבנות, שהיו כבר על סף הטירוף, והיו רוצחים אותם.

פעם הוציאו במצוד כזה את כל אנשי ועד־הקהילה, הובילו אותם למקום מסוים וחיסלו אותם אחד אחד. בין העובדים בועד־הקהילה היה גם בני יחידי, יקירי לי מכל חיי. והנה, הכול נסתיים. זהו גורלי האיום, לבכות גם את בני שמת על פני. הוא נספה ואני חיה — בודדה, אלמנה ושכולה.

מזוועות הגיטו

ימים רבים התחבאתי בבונקר, ושילוחי למשרפות נתעכב. פעם השגיחו הגרמנים בבונקר שלנו, הכניסו בו גאז מחניק וכולם יצאו והסגירו את עצמם. אני נותרתי חנוקת גאז, מעולפת, ואיני יודעת כמה זמן שכבתי שם. מתוך עירפול החושים שמעתי מישהו מדבר אלי — לא הבנתי את תוכן הדברים — מרים אותי וגורר אותי החוצה. כשהתפכחתי מצאתי עצמי יושבת בחצר בין היהודים. הם סיפרו לי, כי זקנה אחת, גויה, שעברה במקרה וראתה אותי, היא שהוציאה אותי, הושיבה אותי ביניהם ונעלמה. הייתי אחוזת פליאה: איך יכלה ישישה זו לסחוב אותי עד למעלה? מה הניע אותה לעשות זאת? — מי יודע. על־כל־פנים, ניצלתי בינתים ממוות בגאז מחניק.

היהודים, התברר, היו מכונסים במקום מחבוא. הם קיבלו אותי ברצון ושהיתי עמהם יומים. ידעתי כי לא יארכו ימי מחבואנו והלכתי עם אשה אחת לחפש מקום מסתור אחר. הגענו למשחטת־עופות עזובה בפאסאז׳ נאלווקי 39, פינת קופיצקה. הבית היה שרוף ונטוש. הסתתר שם יהודי אחד ועמו כסף רב. נשארנו שם שלושתנו. (לימים נודע לנו, כי הגרמנים גילו את המסתתרים במחבואנו הקודם והרגו את כולם.) פעם יצא היהודי שלנו לצרכיו והגרמנים תפסו אותו. הוא נעלם מאז. אך גם אנו נתגלינו ונתפסנו. נלקחנו למקום־ריכוז, לאומשלאגס־פלאץ, נדמה לי שזה היה ברחוב סטאווקי. רבבות יהודים היו מרוכזים שם, דחוסים וצפופים, ואוקראינים מתרוצצים ביניהם ומכים בהנאה על כל עבר ואבר. תחילה הרביצו לשם התענוג בלבד, ומשראו כיצד היהודים מפחדים מן המכות, החלו להוסיף מכות ולתבוע כופר־נפש בזהב ובדברי־ערך בעד אי־הכאה.

היהודים היו לאחר יאוש. הרעב הכבד הפיל בהם חללים. רבים דעתם נטרפה עליהם מן האימים. אמהות ופעוטותיהן בזרועותיהן התרוצצו מתייפחות, מורטות שערות ראשן, ומבקשות, כביכול, מהרחוב ומהקהל רשות לחנוק את תינוקותיהן לטובתן ולטובת הפעוטות עצמם. ראיתי במו עיני אמהות לופתות צווארי תינוקותיהן, חונקות ונרכנות אליהם בנשיקות, כשהן נפרדות ביללות מיקיריהן הפעוטים ומסבירות להם, כי כך דורש מהן רגש אימהותן. ראיתי אם אחת מרפה לפיתתה מתינוקה החנוק, שומטת אותו לארץ ומשתגעת. הטירוף בא כהרף־עין, ללא רגע של מעבר. זה עתה היתה אם שפויה, אשה לכל דבר, והנה אשה פרוצה בצחוק ופורמת בגדיה, פורעת שערה ובוהה מחייכת אל העולם הסובב אותה.

מכל זוועות הימים ההם בגיטו היה אומשלאגס־פלאץ זה האיום ביותר. על שטח כה צר נתרכזו כל־כך הרבה אכזריות וסבל. ומזוויע ביותר היה הבור הפעור שבתווך. היה זה בור־צואה עמוק, מדיף צחנה לבלתי־שאת ומשמש נקודת־מרכז לכולם. כאן התכנסו מדי פעם

אנשים ונשים, ילדים וזקנים, לעשות צורכיהם בגלוי, לעין כול, וכולם אדישים למראה עיניהם.

עברו עלי זוועות ומחזות אימים, שלא אשכחם לעולם. עם הגיל משתלטת השיכחה על הרבה דברים, אולם אלה נשארים בעינם, כאילו ראיתים אתמול. הם אינם סרים ממני ומתגלים ושבים בהזדמנויות שונות. אזכיר אחדים מהם.

כשהלכנו, אני והאשה, מן המשחטה, עברנו ליד בית פרוץ דלתות. הכול בו היה פתוח. בחדר שליד הכניסה עמדה עריסה ובה תינוק מתייפח, קורע שמים בילולותיו. על השולחן היתה ערוכה ארוחת־צהרים, שאוכליה לא הספיקו לגעת בה ונסו על נפשם. היינו רעבות מאוד, רצינו להושיט יד, לקחת משהו להחיות נפשותינו, אך למראה התינוק המופקר ולשמע זעקותיו נשכח רעבוננו. לא נגענו בשום דבר. הסתלקנו, התרחקנו. מה יכולנו לעשות יותר משעשתה אמו ?

ברחוב שכבו שרועים או מכווצים, פשוטי איברים ומעוּותי גוף, יהודים נרצחים, ירויים, רצוצי גולגולת ומרוטשי בטן — רציחות זוטא של הנאצים לפני ההרג הסיטונאי.

והמקרה האיום שקרה לחברתי עצמה, לזו חברתי האחרונה. בדרך נזכרה בבנה שנעלם אותו יום. במצוד הפתאומי נפרדו חיש, הסתתרו בנפרד, בתקווה להיפגש כעבור הזעם. היא ידעה בערך היכן הוא עשוי להיות. היה ליל ירח. היא ביקשה שאתלווה אליה ויצאנו לחפשו. עוד לפני שהגענו למקום המשוער ראתה חברתי־לצרה נער שרוע אפרקדן על הארץ, ברחוב, מול הירח המלא. זה היה בנה. היא השאירה אותו והלכה. כל עולמה נשאר מאחוריה, לכן יכלה עתה ללכת. ואז הגענו, כפי שכבר סיפרתי, לאומשלאגס־פלאץ.

יומים שהיינו בתופת זו. ביום השלישי הגיעה רכבת. ציוו עלינו לעלות. לא ידענו לאן תלך הרכבת, היינו אדישים. עמדתי. לא נדחקתי. אני גם לא ידעתי להידחק. וחששתי שלא יהיה לי מקום לשבת. חיכיתי. היססתי. רציתי מקום ישיבה. ואם לא ? האם אשאר פה, בגיא ההריגה והסיטוטים ? כולם נדחקו לפני ואני כמעט נשארתי. בכל זאת עליתי. העלוני, דחקוני. משהגענו ללובלין ופתחו את הדלתות, היו רוב הנוסעים חנוקים למוות. נחנקו אלה, שעלו ראשונים ו"תפסו מקומות ישיבה". הם התיישבו על הרצפה עייפים מלעמוד, ונתנו מנוח לרגליהם. הבאים אחריהם נדחקו ועלו עליהם, רבדים רבדים, וכך הם נרמסו ונחנקו.

במחנה מאידאנק

מלובלין הלכנו ברגל למאידאנק. הגרמנים היו מעטים, רבים היו האוקראינים משרתי האדונים. הם האיצו בנו באכזריות, ומי שפיגר — נורה ונשאר מוטל בצד הדרך.

במאידאנק היינו בצריפים, גברים לחוד ונשים לחוד. הוגד לנו שזהו מחנה עבודה. נהיה כוח עבודה. נקבל אוכל. יטפחו את כוחנו, כי הוא דרוש למאמץ המלחמתי. אולם עד שקיבלנו את מנת־הלחם הראשונה, יצאו לנו העינים מחוריהם. את הגברים לא ראינו. נשארנו עולם חד־מיני: רק נשים, נשים. מה נעשה אנחנו ? מה עושים הגברים ? היכן הם ? — איש אינו יודע.

למחרת החלו להעביד אותנו. בעבודות בזויות העבידו אותנו, עבודות מיותרות. ניקינו חצרות וליכלכנו אחרות. הובלנו אשפה מכאן לשם ולהיפך. היו כאלה שהובילו מריצות צואה, שפכו ומילאו אותן מחדש. העבודה התנהלה בקצב מזורז, תחת גערות ומכות. מי שנחשדה, כי היא מתחמקת מעבודה, הוכתה למוות או פשוט נורתה. פעם תלו הנאצים בחורה צעירה

ויפה, אחת המעטות מהצעירות שהיו בינינו, על חטא שרצתה כאילו לברוח מהמחנה. הם תלו אותה באמצע הכיכר והשאירו אותה על עמוד תלייתה ימים מספר, למען יראו וייראו.

כמעט בכל יום ערכו הנאצים סלקציה. הם היו ממיינים את דרות הצריפים, מיון שמטרתו נשגבה מבינתנו, והוציאו נשים למשרפות. איש לא ידע לפי מה מיינו את הנדונות למוות ולמה השאירו את האחרות בחיים, כדי שיחיו עוד ויסבלו. בצריפים לא דיברנו על כך, נרתענו מלנגוע בנושא ששמו מוות מיידי או ציפייה למוות. יומיום נעלמו ידידות. חברות בצריפים, אחיות לעבודה, לסבל, לשתיקה. ואיש לא דיבר על זאת. והלוא, בדרך כלל. השיחה היא סגולה להקלת מועקות שבלב. כנראה שכאן הדיבור היה יותר מעיק, מכפיל את הדכדוך ומעמיקו. כל אחת הרגישה, כי בהיפתח הפה, יורע ללב. ידענו, כי משניגע בכל מה שעינינו רואות, תתפקענה אשליות רופפות. וכך הלכו, נעלמו, נפשות יקרות לנו, קרובות נפש, ואנו שותקות, מתעלמות מן המשתמע מזה גם לגבינו.

באותם ימים קרה לי אחד הנסים, שכמו כל הנסים, אין איש יודע פשר עיתוים ואין איש מבין איך ולמה הם מתרחשים. אך יש מקרים, שהם יוצרים שרשרת מקרים נוספת, ובהם תלוי לעתים גורלו של אדם. בקיצור, קרה לי נס. בין הצריפים טיפחו גינות־נוי (מישהו מהמפקדים העלה את הרעיון לייפות את הגיהינום שלנו). היתה שם מהנדסת פולניה, שהופקדה על משימה זו, והיא היתה עוברת מצריף לצריף, מודדת, מתכננת, מסמנת ועושה במלאכת הגינון. אותו יום עברה, ראתה אותי ופנתה אלי, שאבוא לעזור לה במדידות ובסימון הערוגות. עזרתי לה, ומסתבר שעשיתי את תפקידי טוב מאוד. אולי הרגשתי, כי עבודה זו עשויה לשפר את אפשרויות קיומי, ולכן אימצתי את כל כוח הריכוז שבי. המהנדסת היתה מרוצה ממני ואפילו סחה בפני, כי העוזרת של אתמול היתה כה מפוזרת ובילבלה את העבודה, עד כי היום היא ממש נהנית.

למחרת היא אמרה לי לקחת עשר נשים ולתחח פיסת קרקע, והפקידה אותי כמפקחת עליהן. בחרתי לי עשר פועלות, כאלה שלא יכלו להמשיך בעבודה אחרת. היו ביניהן שתי ישישות, שכבר לא היה איכפת להן שום דבר. הן עמדו כל היום ולא רצו לעבוד. לא עזרו בקשותי ודרישותי מהן. הן עמדו בסירובן ואנו נאלצנו למלא את מיכסותיהן.

אולם חיש מהר התברר, כי הפולניה הזאת היא מחסידות אומות־העולם. היו לה מהלכים בין השליטים, היא ידעה על סלקציות המתרגשות לבוא, ולפני כל סלקציה היתה מסתירה אותנו בכל מיני דרכים. פעמים היתה מחזיקה אותנו מוסתרות בין שני צריפים, ולמפקד היתה אומרת, כי אנו דרושות לה לעבודה כצוות מקצועי. כך ניצלנו מסלקציות, עד שהוציאונו לבירקנאו.

תשעה שבועות שהיתי במאידאנק. בסלקציה האחרונה במחננו נלקחתי גם אני. נאמר לי לאחר־מכן, כי אחרי הסלקציה שלי חוסל מחנה מאידאנק כולו.

לא ידענו לאן לוקחים אותנו. לפני הנסיעה נאלצנו לעבור עירומות בתוך טור של גברים. אחר־כך נלקחנו לבית־המרחץ, שניצב במרחק־מה מן המחנה, ומשם לצריף ללינת לילה. אותו לילה לא עצמנו עין, כי פשטה שמועה שכאן יחסלו אותנו, כלומר יחדירו גאז לתוך בית־המרחץ ויחנקו אותנו. פתחנו את החלונות, כדי שהגאז לא יחדור ולא יישאר. כל הלילה יללנו, זעקנו, התייפחנו מרות, וצעקנו — כאילו כלפי עצמנו וכלפי מרצחינו הגרמנים גם יחד: ״לא תחסלו אותנו! לא תחסלו אותנו!״ וכך עבר הלילה.

היתה שם גם מחלקת גברים, צללי אדם, בעצם כבר מחוסלים מזמן. הם התהלכו ומלמלו בפחד ובהתרסה. יותר מהמוות עצמו הם פחדו מתהליך החיסול. בטוחים היו, כי יחסלונו עד

אחד. אשתו של אחד מהם היתה במחלקתנו, ואחר־כך סיפרה לנו, כי נודע לה שבעלה תלה עצמו אותו לילה מפחד המוות האיום המצפה לה, לאשתו.

בדרך לבירקנאו

בבוקר נודע לנו, כי אנו נלקחים לבירקנאו. הטעינו אותנו בקרונות, שנועדו להובלת פחם. אחרי המרחץ נדבק בנו מייד פיח הפחם, וכך, מפויחות כמנקי־ארובות, הגענו לבירקנאו.

בדרך פרצה אשה אחת בשיר: "כ'וויל צוריק אין מיין שטעטעלע, אין מיין היימעלע צוריק." (אני רוצה חזרה לעיירתי, לביתי חזרה.) שירתה היתה כל־כך לבבית, עד שכולם נתפסו להאזין לה ואף החלו לפזם אחריה. היתה זו מעין תפילה, שדבקות בה ואמונה, הבוקעת במצב שאין בו מקום לאמונה ולתקווה. לא הרגשנו במחזה המתמיה: נשים מוזנחות עד דכא, גלוחות ראש ומפויחות פנים, שרות פתאום על סף הכליון. גם אני נדבקתי בהתלהבות והתחלתי לשיר בקול. כנראה שקולי התבלט מבין קולות שאר הפוזמות וחברותי ביקשוני לשיר משהו אחר. נעתרתי להן ופתחתי ברומנסה רוסית לבבית מאוד. הרכבת נעצרה לרגעים מספר. ראיתי קצין גרמני מתקרב לקרון שלנו. נזכרתי, כי מלחמה עתה בין הגרמנים לבין הרוסים, ונאלמתי דום. הייתי בטוחה, כי הוא כועס נורא, שהרי גיליתי עצמי כחסידת האויב. אולם הוא ניגש ושאל:

"מי שר כאן רק עתה?"

החייל הצביע עלי. הקצין התבונן בי, הושיט ידו ופקד בצעקה:

"לשיר! להמשיך לשיר!"

בינתים זזה הרכבת, הקצין חזר לקרונו. לא שרתי עוד.

כשהזכרונות מתרוצצים, אדם מאבד לעתים את סדר ההתרחשויות. יש דחוסת כזאת של זוועות, שקשה לסדר דברים ולשבצם במקום שקרו. אזכיר אפוא רק מקרה קודם אחד.

כאשר נלקחנו לבית־המרחץ, עירומות כפי שהיינו, ראיתי במרחק־מה את בת־דודתו של בעלי המנוח הי"ד. היא היתה אשה צעירה ויפה, גם עכשיו. ופתאום, בטרם אספיק להחליף עמה מבטים, ניגשו אליה מספר נשות אס־אס, נשות הטירוף של הנאצים, והחלו להמטיר עליה מהלומות, עד שהיא קרסה תחתיה. ראיתיה פצועה וזבה דם. בקושי הגיעה לצריף ומאז לא ראיתיה יותר, כנראה מתה מן המכות האיומות שהמטירו עליה.

אז דחקתי את המעשה האיום מפחד נפשי שתקף אותי למראה נשים מתאכזרות כל־כך. פחדתי לחזור אל מחזה הבלהות שהיה עלול להביאני לידי יאוש וטירוף־הדעת. רק בבירקנאו חזרתי לזכור את המעשה ההוא, בו השתקפה כל הטרגדיה האנושית, אליה החזיר אותנו היטלר ימ"ש. אין דבר יותר איום מתמונת נשים אלימות המכות בידיהן אשה מכות מוות. אחרי דורות של עידון המין החלש החזירה אותנו תקופה זו אל האשה־החיה, המסוכנת יותר מן הזכר בג'ונגל.

במחנה בירקנאו

הגענו לבירקנאו.

ראשית כול, הטביעו בנו מספרים. בצריף אחד ישבה בחורה יהודיה מצ'כיה וקיעקעה לנו את המספרים בציפורן ברזל מלובנת, כדרך שהיו מרכיבים לנו אבעבועות, אלא שהפעם עשו זאת ללא כל אמצעי חיטוי למנוע זיהום.

דבר שני בסדר בירקנאו היתה תגלחת הראש. הפעם גילחו את שארית שערותינו, עד העור. גם את המשימה הזאת הם הטילו על בחורות יהודיות. שתים היו. הן עשו את המלאכה בסלידה גדולה, כשלבן מתפלץ בקירבן. בחורות יהודיות זכות ורכות־לב, אך כלום היתה ברירה בידן ?

אחר־כך הובילונו למקלחות כדי לרחוץ את הפיח והזוהמה, שדבקו בנו בשכבה עבה מאוד. היתה שם שורה של מקלחות. נדחקנו אל מתחת לברזים בלא כל סדר, שכן כל אחת רצתה לשטוף מהר ככל האפשר את הזוהמה של היומים האחרונים.

אחרי המקלחת נתנו לנו בגדים אחרים. לי נתנו שמלת־חופה שחורה, ממלמלה שקופה. כשיצאתי לא הכירו אותי חברותי לצריף במאידאנק. נשים, שהיו אתי יום יום ושעה שעה, לא יכלו להכירני במעטה השחור השקוף ובתגלחת העמוקה שלראשי. רק מאוחר יותר קיבלנו את בגדי־הפסים המפורסמים של בירקנאו, כותנות המוות הצפוי.

נלקחנו לעבודה. אני הועמדתי להכין מזרונים מקש. היו שם שקים וקש, ואני הייתי צריכה להכין מהם "מצעים" לי ולחברותי. באמצע העבודה נקראנו לעבור מהר לבלוק השני, זה הבלוק שנועד לנו ואשר בו, כמסופר, עמדו לבחור את המסוגלות לעבודה ולהפרידן מן היתר. הפרדה זו אמרה הרבה. רצנו אל הבלוק כדי להיבחר במוקדם לעבודה, לחיים. הועמדנו בחמישיות. משהגיע תור החמישיה שלנו, פקד הגרמני על השתים שמימיני, שאיתן הייתי יחד במאידאנק, לפנות ימינה. פניתי אחריהן באופן אינסטינקטיבי, רציתי להיות יחד איתן, אך הגרמני נקש במקלו בזעם וצעק עלי:

"אמרתי שמאלה, ויש לפנות שמאלה! מובן ? !"

פניתי לצד שמאל. נלקחתי יחד עם בחורות צעירות בריאות־בשר. היו בינינו גם יהודיות בריאות מאחרות.

הופקדתי לעבוד במיון דברי קרבנות המשרפות של בירקנאו, ואנוכי לא ידעתי. חשבתי לתומי, כי זהו שלל שבזזו הנאצים מבתי היהודים. בכלל חשבתי, כי אנו שרויים במחנה־עבודה. הבלוק שלי נשמר נקי ויפה. שיערתי, כי כך זה גם באחרים, ואין הם אלא מגורים לעובדים מביאי־תועלת ונחוצים. מחשבה זו הרגיעה אותי. משהונח לי קצת, התעוררה בי עסקנותי משנים עברו והחלטתי לעסוק גם כאן לטובת הכלל. פניתי אל ראש־הבלוק שלנו. ביקשתיה שתרשה לי לזמן את מנהלות הבלוקים היהודיות, שהיא תכנס אותן, ואני ארצה בפניהן על מהות התפקיד של ראשי־בלוק ואיך תוכלנה להיות למועיל ליהודים שבפיקוחן.

היא היתה יהודיה טובה. האזינה לי בסבלנות וחיוך על פניה. משסיימתי נשתררה דומיה. היא הביטה עלי בעינים טובות ומבטה משוטט על פני דמותי. היא ראתה אותי בכל מראי המגוחך, בלבוש הפסים גדל־המידות, בראשי החלק העטוף בסמרטוט מהוה ובנעלי הענקיות והמרופטות. אנחה פרצה מלבה והיא אמרה:

"כנראה שאין את מבינה את מצבנו, אין את מבחינה מה טיבו של מקום זה. האם את באמת אינך יודע, כי פה עשנות משרפות ונשמדים בהן אחרוני היהודים, שרידי מחנות הריכוז ? כאן תחנה אחרונה גם לנו."

עניתי:

"חשבתי, כי מחנה־עבודה כאן."

היא המשיכה:

"ועוד עליך לדעת, כי אף אחת לא תיענה להזמנתך. וחוץ מזה, אינני יכולה להרשות אספה כזאת, זה נוגד את חוקי המקום. והעיקר, לפני האספה אתן כולכן עלולות להישרף."

היא פרשה ממני, ונדמה היה לי, כי היא כועסת. חששתי שמא תתנקם בי על שאני רוקמת תוכניות ארגון לפקודיה. שורשי שערותי החלו סומרים וראשי נמלא דקירות מחטים. פחד המוות אחזני. אולם כעבור דקות אחדות היא חזרה ואמרה לי:

"את פנית אלי לא בעניינך הפרטי. אני רואה שטובת־הכלל נגד עיניך. לא דרשת בגדים יותר מתאימים, גם לא הטבות אחרות למענך. לכן אעשה משהו לטובתך. בואי אחרי!"

נכנסנו למחסן־הבגדים. היא נתנה לי בגד־פסים חדש לפי מידותי, מטפחת־ראש נקייה ונעלים שלמות לפי מידתי. לא הכרתי את עצמי, כשהסתכלתי בראי שבמחסן.

כאשר חזרתי לבלוק, החלו הגויות לקנא בי ואף ביטאו את קינאתן בזעם. אחת אמרה:

"למה לא תבינו — יד רוחצת יד. ככה היהודים, תמיד."

אחת הבטיחה לי לחם ומרגרינה, אם אתחלף עמה בבגדים. אך מראי הטוב הציל אותי הפעם מנקמתן. נראיתי לא כ"מוזולמנית" ועוררתי כבוד אצלן. כבודי גדל עוד יותר, כאשר כעבור שעתים הופיעה ראש־הבלוק עם סגניתה, אשה קראקובאית פשוטה מאוד, ואמרה לה:

"את רואה אותה, את האשה הזאת? לה תתני תמיד תוספת מרק ולחם, אם יישאר לך."

ואלי פנתה:

"זה הכול מה שיכולתי לעשות למענך בנסיבות אלה."

וכמי שזורה דברים לרוח, זרקה משפט לחלל הבלוק:

"אשה הדואגת לכלל, בשעה שהיא עצמה בצרה, ראויה לעזרת כולנו!"

כך נמשכו ימים מספר, ימים של עבודה, וכמעט שנשכח ממני, בבגדי מי אני מטפלת ומהו המקום הזה. פעם ניגש גרמני משוחץ אל ראש־הבלוק וזרק פקודה:

"עירכי לפני את כל הבלוק שלך. אני זקוק לעשרים נשים."

היא ערכה את הנשים במיסדר, כנהוג בימים ההם, והוא שוטט בין השורות והוציא מתוכן עשרים נשים, וביניהן הייתי גם אנוכי. הוא בחר את הצעירות והחזקות, אוקראיניות ויהודיות גם יחד. חשבנו, כי אנו נדרשות לעבודה אחראית, אך הוא ערך אותנו בטור ואמר:

"עשרים אלה שבחרתי יועברו לבלוק ההוא הידוע (הכוונה היתה לבלוק שלפני השריפה). מחר יצאו כולן לעבודה כרגיל, ואלה יישארו בבלוק."

הכול היה ברור. היום הוא יומנו האחרון. המחר לא הירפה מאתנו. לא ישנו כל הלילה. כוססנו ציפורנים. גירדנו ראשינו. היו בינינו אחיות, קרובות־משפחה, חברות טובות. הן התחבקו והתנשקו והשהו את חיבוקיהן — עד כמה שאפשר להיות עוד יחד. לי לא היתה נפש קרובה. ישבתי בדד. נזכרתי, כי פעם עברתי לפני אותו בלוק וראיתי שם נשים מאחורי הסורגים. צהובות פנים ורקובות שיניים היו. נזכרתי, כיצד לפתו את מטילי הברזל, כאילו יש בכוחן לשברם ולחמוק מגורלן המר. נזכרתי והרהרתי: מחר יהיה גורלנו כגורלן הן, מאתמול ומשלשום.

בבוקר יצאו כולן לעבודה. אנחנו נשארנו ערוכות בשלשות, עומדות ומחכות לצעידה האחרונה אל המוות. עמדנו כך שעתים, שלוש. הרגלים פקו וכשלו. ראש־הבלוק שלנו, יהודיה יקרת־נפש, נזדקנה בעשרות שנים במשך הלילה. היא עברה מדי פעם לידינו ובושה להביט בפנינו. מהבעת היאוש של עיניה ידענו, כי גורלנו נחרץ. היא רצה אל המיפקדה לשאול מה לעשות בנו, וכל פעם ענו לה להשאירנו בעמידה, להמשיך במערכנו זה מהבוקר. משבאה בפעם השלישית, אמרו לה בצהלה בהמית:

"כל זאת עשינו כדי להתבדח קצת. היתה זו מהתלה. קחי אותן לצרכיך."

כעבור ימים אחדים היא הוצאה מאיתנו ולא ראינוה יותר. את זכרה אנו נושאות בלבנו בכבוד ובהערצה. אשה גדולה היתה, נפש נדירה. עם העלמה הופקדה עלינו אשה קטנטונת, נפולת־איברים וצנומה. היא הזכירה לנו שפיפון מתפתל ומזיק. ואכן היתה נחש מסוכן, צמאת־דם ואכזרית.

באחד המיסדרים נאלצתי לצאת לצרכי. כשחזרתי, סטרה לי על לחיי ופקדה עלי להישאר בצריף, שפירושו ללכת למשרפות. ואת פקודתה אין להפר. היתה שם אשה יהודיה מפאריס. היא אמרה לי להיכנס אל שורתי. פחדתי פן תרביץ בי השפיפון. היססתי. יצאה אותה יהודיה וסחבה אותי בכוח אל בין נשות שורתה. השפיפון הקטן ראתה אותי, כשאני ניצבת בתוך שורה, וחשבה שמישהו גדול ממנה שינה את פקודתה בהעדרה. בארס סיננה בין שיניה כלפי:

"עוד אמצא אותך ואנקום בך, כמגיע לך!"

אולם היא שכחה את הדבר. נשארתי בינתים בחיים. אלא שהחיים היו ללא נשוא. המגפות שפקדו את המועמדים למוות והתנהגות הממונים־עלינו כעם נושאי מגפות — כל זה היה איום ונורא.

אחד האמצעים למניעת התפשטות המגפה היתה פליית הכינים. נצטווינו לפלות כינים בכל הזדמנות. זה היה טקס, שכולו השפלה וביזוי האדם. גם הוכינו בשעת מעשה, אך המכות לא הכאיבו כמו ההשפלה. פליית הכינים נעשתה ליד הבלוק. שם היינו מתפשטות, באמצע הרחוב ,לעיני כול. את הבגדים זרקנו לתוך אמבטיות מלאות חומר מסריח, ואנו התיישבנו על הארץ לפלות את הכינים שקיננו בריבבותיהן בכל פינות־הגוף החבויות. חפנו אותן חופנים וזרקנון לתוך האמבטיות.

משהתנקינו דיינו, הלכנו לבית־המרחץ, עירומות כליל, כשהגברים השליטים עומדים ומלעיגים עלינו. אחרי המרחץ היינו חוזרות אל האמבטיות, מוציאות את הבגדים מתוך החומר המסריח ולובשות אותם כמות שהם, רטובים ומצחינים. החומר המחטא היה דוקר בבשרנו כמו מחטים וצורב־שורף עד דמעות. אין לתאר את אשר סבלנו אז.

והיתה גם דזינפקציה אחרת. היינו מתפשטות בבית־מרחץ ושמות את הבגדים ביורות רותחות. עד שנסתיימה הרתיחה, היה כבר לילה, ועד הלילה ישבנו עירומות וחיכינו לבגדים המחוטאים. משנסתיים החיטוי, היינו נאלצות לעמוד בתור כדי לקבל כל אחת את בגדיה.

פעם, והלילה כבד, איתרע מזלי ובגדי היו אחרונים. כולן כבר התלבשו וברחו, ואני נותרתי לבד. רציתי לשלות את הבגדים וללבוש אותם, וראש בית־המרחץ עומדת חסרת־סבלנות. כבר חיכתה יותר מדי וסבלנותה פקעה. החלה להמטיר עלי סטירות ומכות ומטיחה בפני גערות ויריקות. ספגתי את הכול בלא הוציא הגה, שליתי את הבגדים ויצאתי החוצה.

היה לילה אפל ואני לבדי בנכר העוין והאיום. בתוך האפלה נראו היטב להבות המשרפות. מן הארובות התאבך עשן ופרצו גיצים, אשר העידו על טראנספורט של היום המתחסל והולך. ראיתי את הטראנספורט הזה ביום. הם ידעו לאן פניהם מועדות. הובלו כצאן, שאין בידו לשנות את רוע הגזירה. אותו יום, כנהוג בבוא טראנספורטים, נסגר הבלוק, ומבעד לחלונות הצצנו בקרבנות. הלכו ילדים עם צעצועים דהים בידיהם, הלכו ילדות ובובות מרופטות בזרועותיהן. כמבוגרים נראו בלכתם, ורק הצעצועים והבובות העידו על ילדותם.

אכן, ידעתי מה פשר הלהבות הללו, ואני בודדה בישימון האופל וגיצי המוות. לאור הלהבות נראו חיילים משוטטים, חיילים גרמנים מזוינים, ופגיעתם רעה. שרכתי רגלי שעות על גבי שעות, ואיך הגעתי בכל זאת לבלוק שלי לא ידעתי.

אותו זמן השתוללה מגפת הדיארה (Diare). עד אז, וגם לאחר־מכן, לא שמעתי את המונח הרפואי הזה. היה זה שלשול קשה, הנשפך מבלי שהאדם מרגיש בכך, והחולה מטיל צואתו בכל עת ובכל מקום הימצאו. אותי זה תקף פעם בלילה. ירדתי מדרגשי לצאת החוצה. הרצפה היתה מטונפת כולה ועליה רבצו אנשים כלא מרגישים במצע צואתם. פסעתי מעליהם. הם הגיבו בצביטת רגלי. ליותר מזה לא היה להם כוח. ניגשתי לגדר כדי להרחיק יציאותי. מעבר לגדר היה מחנה דומה לשלנו, והנה אני רואה אשה עומדת ליד שומר הגדר ומתחננת:

"בקשתי ממך שתהרגני. מה איכפת לך, אם תהרוג אותי? תעשה לי רק טובה."

היא חוזרה על בקשתה זו בפולנית ובגרמנית, מספר פעמים. מתחילה סירב לה הגוי, אך משלא הירפתה ממנו, ירה באויר כדי להבריחה. אבל היא לא ברחה. אז הוא עשה את רצונה. היא צנחה נפלה על הגדר, לידי. עברתי על פניה לשוב לצריפי. וכי מה יכולתי לעשות?

מרוב עייפות וחולשה נרדמתי מייד. עם בוקר התעוררתי. מצאתי לידי שתי גוויות, שכנותי למשכב שגוועו במחלתן ואנוכי לא הרגשתי במותן.

עד לשחרור בברגן־בלזן

מבירקנאו הגעתי לברגן־בלזן. הובילו אותנו ברכב פתוח וברגל, זאת הצעדה ממחנה למחנה, עם לינת לילה בחוץ. זה היה בינואר 1945. בדרך הצעדה לברגן־בלזן ראינו בתעלות משני צדי הכביש מאות גוויות של גברים, שנפלו בדרך וגוועו. הגברים, כנראה, היו פחות סבילים מהנשים ולא החזיקו מעמד.

בברגן־בלזן העסיקו אותי בקליעת חבלים מסמרטוטים רקובים. נאצי בלגי ניסה את החבלים על־ידי משיכה חזקה, וכאשר הצליח במשיכה השלישית או הרביעית לקורעם, נתן לי מכת־אגרוף בפנים ומייד נפלתי שותתת דם.

במחנה שהינו עד לשחרור באפריל 1945. המראה המזעזע ביותר שראיתי ואינו מש מזכרוני עד היום הזה הן שתי ערמות הגוויות, גבוהות ומסודרות כמו ערמות קש, שלא הספיקו לשורפן. במיוחד מזעזעים היו הפיות הפעורים, ששיני הזהב נעקרו מתוכן.

המחנה שוחרר בידי הצבא הבריטי בפיקודו של הגנרל גלן יוז. מייד עם השחרור התארגנו החיים במחנה. קמו ועדות שונות לטיפול בכל העניינים השוטפים, כולל ענייני תרבות, ואפילו להקת תיאטרון הוקמה. המציאות החדשה במחנה הוכיחה שוב את הרוח היהודית, שמעולם לא נשברה. אף לא במחנות ההשמדה. כי נצח ישראל לא ישקר!

פ. ר. / ירושלים

מן השואה לגלות רוסיה

בפולין, בימי השואה

עם פרוץ המלחמה נאלצנו לעזוב את רוז'אן. חיפשנו דרכים ואמצעים להימלט. קשה היה אז להשיג עגלות. גויים לא הזדרזו לעזוב את בתיהם, בעד כל הון, ועגלונים יהודיים העדיפו להישאר עם משפחותיהם או שהיו עסוקים בהצלת משפחותיהם. משפחתנו היתה גדולה ומטופלת בילדים קטנים. רצינו גם להציל איתנו חפצים שונים, המקילים על הטלטולים והנדודים ושיש בהם מן המועיל בעיתות צרה ומחסור.

איכשהו הצלחנו להשיג עגלה אחת. הושבנו בה את אמא ואת הילדים הקטנים והם נסעו, בתקווה שנצליח למצוא עגלה שנייה וניסע גם אנו. כך נותקנו. נתפרדה המשפחה. לא ידענו לאן פנתה אמא ואפרוחיה. השעות חלפו. הם התרחקו מאיתנו. לא ידענו עד היכן ירחיקו בנסיעה של יום ואיפה נשיג אותם. ובינתים חלף היום. רק למחרת הצלחנו גם אנו לצאת. בדרך נודע לנו, כי אמא הלכה לדלוגושיודלו. הלכנו גם אנו לשם.

יומיים ישבנו יחד והגרמנים הגיעו לדלוגושיודלו. הם הוציאו את כל הפליטים שנתלקטו במקום, ריכזו אותם ברחוב הראשי ואמרו להם להסתלק מכאן תוך שעתים. וכל מי שיפר את הפקודה — "יירה כמו כלב במקום הימצאו!"

שוב נדדנו. הפעם ברגל. כל אחד צרורותיו על שכמו והפעוטות בידיו. הלכנו לזאמברוב שהיתה בידי הרוסים. מבין שמונת הילדים הייתי אני השנייה במשפחה, השנייה בגיל, ועלי הוטל לטפל בקטנים ממני. הדרך לזאמברוב נמשכה מספר ימים. את לילותינו עשינו בגרנות עזובות, בשולי כפרים, בריחוק ממושב אדם. את סעודותינו בלענו בחטף, בהליכה או בעמידה, תוך כדי נדידה. כחיות רדופות שמרנו על קיומנו תוך עירות יתירה לטורפים שמסביבנו.

בסביבה הרגשנו כבר הלוך־רוח עוין אצל גויים מכרים ואצל גויים בכלל. נזהרנו. חמקנו מעין אדם. נדדנו תוך עצבנות מייאשת, תוך פחד מתמיד שמא נתגלינו, שמא זומם מישהו להסגיר אותנו לאויב האכזר. כל מבט זר הילך עלינו חשדות. חשדנו בכל אחד.

פרט לזאת רצינו לברוח מאסון המתקדם לקראתנו. רצנו רדופי שואה, העומדים במירוץ עמה וחוששים פן תקדימם. היו אלה ימים שקשה לתארם, אך הזעזוע שבהם נחרת עמוק בלב ולא ימוש מאיתנו לנצח.

בזאמברוב נשארנו מספר שבועות. בינתים נזכרנו, כי במאקוב הפקדנו חפצים שונים בידי מכרים, והם חסרים לנו עתה. הייתי נאלצת ללכת למאקוב בסכנות המזומנות בדרכים, כדי להוציא את החפצים, בהם כרים וכסתות, מצעים ושמיכות, לקראת החורף הממשמש ובא. במאקוב נשארתי ימים אחדים, כי משם קראתי לאחי, שנתעכב בוורשה בהיותו תלמיד המתיבתא שם, וחיכיתי לבואו.

אחי הגיע אלי רזה ותשוש ומראהו כשלד. הוא הספיק עוד להרגיש את נחת זרועם של הגרמנים, שהיו שם מספר שבועות. שנינו יצאנו לדרך אל ההורים, אל משפחתנו. כשהגענו לגבול זאמברוב, לא נתנו לנו הגרמנים לעבור. הם גרשונו מספר פעמים ואיימו עלינו ביריות. קשה לתאר מה עבר עלינו באותם ימים ארוכים של אימים. שנינו רכים בשנים, חלושים ובודדים, והגבול הרוסי הגואל סגור ומסוגר בפנינו. הסכנה להינתק מן ההורים בימי טירוף אלה היתה איומה, קשה יותר מכל סכנה אחרת.

סוף־סוף הברחנו גבולות והגענו לאיזור הרוסי, אך את ההורים לא מצאנו והקשר איתם אבד. המשכנו, לפי ההשערה, ללומז׳ה. פה נודע לנו בבירור, כי הם נמצאים בביאליסטוק. נסענו לביאליסטוק. חיינו חיי פליטים, כולנו מצופפים בחדר אחד קטן. לחם קיבלנו מוועד המקום ועצים קוששנו ביער, לחמם בהם את עצמותינו ולבשל תבשיל חם. האוכל היה מועט. אנשים חלו במחלות של תת תזונה. כך עבר עלינו החורף בתלאות ומחלות.

בפסח הגענו לאיוויה ושם הוטב מצבנו. אלא שכעבור זמן החליטו הרוסים להרחיק את אלה, שסירבו לקבל את הנתינות הסובייטית, ואנו בתוכם, למעמקי רוסיה ואולי גם לסיביר.

אחותנו הגדולה, חיה, היתה אז בלבוב וגם משם נשלחו אנשים לרוסיה. היא לא רצתה לנסוע בלעדינו וביקשה לאפשר לה לעבור לאיוויה. הדבר נתמשך וכאשר היא הגיעה

לאיוויה, היא כבר לא מצאה אותנו. כך היא נשארה והופקרה לחיה הנאצית ונספתה יחד עם כל יהודי הסביבה. אני נשארתי הבכורה בילדים, הבת הגדולה במשפחה, עם כל האחריות והתפקידים המוטלים על בנים ובנות מבוגרים.

ברוסיה עד הגאולה

נסיעתנו לסיביר ארכה שבועות רבים. הסיעונו בקרונות־בקר מלוכלכים ובלתי־מאווררים. דחקו אותנו חמישים נפש בקרון קטן, ללא אויר מספיק, ומשמר חיילים הופקד עלינו, שלא נתחמק להם חס־וחלילה ושלא נסכן את מאמצם המלחמתי. כל הדרך לא ניתן לנו אוכל. רוסיה עצמה רעבה ללחם. חיינו רק על "קיפיאטוק" (מים רתוחים) ולחם צר. עד שהגענו לקוטלס שליד ארכאנגלסק. זהו נמלה של הדזווינה הצפונית, על חוף הים הלבן, שם שוררים תנאי מזג־אויר של הקוטב הצפוני וסיביר.

משם טולטלנו בספינת־משא רעועה על־פני נהר קטן כדי להגיע לכפר מכפרי הסביבה, בו נוכל לעבוד ולחיות. אולם הם, כלומר מדריכינו, לא ידעו לאיזה כפר לשלוח אותנו והם עצרו במסע וחיכו להוראות. ככה חיכינו לילה תמים בגשם, תחת כיפת השמים, עד שהגיע טרקטור והעביר אותנו לכפר המיועד. בדרך דרס הטרקטור אשה יהודיה, ונוסף קרבן על מיליוני הקרבנות ששילמנו בתקופת ההפקר והזדון.

בכפר ז'ראבוי נשארנו כשנה וחצי. איתנו היו שם ממשפחת ציביאק מרוז'אן והאם קורלנדר ובתה.

עבדתי שם ביער, בעבודות גברים קשות. בעבודה קיבלתי קילו לחם ליום, אך נאלצתי להפריש מזה חלק גדול למשפחה כולה, שחיה על 200 גראם לחם לנפש, כשהורי חולים ותשושים. היו שאכלו בחדר־האוכל של הפועלים, אבל אנו לא אכלנו שם מטעמי כשרות וחיינו על מזון דל מכדי לחיות בו.

עם ההסכם בין רוסיה לפולין איפשרו לנו לעזוב את המקום. הגענו לבוכרה המדינה ושוכנו בבוכרה העיר. מצבנו שם היה בכי רע. נקלענו מאקלים הים הלבן אל החום הלוהט של אסיה התיכונה, חום שקשה לשאתו. הרעב היה כבד מאוד. כל העם עמד בתור ללחם, אך לנו היה קשה שבעתים. כשהגענו לאשנב, איימו עלינו האוזבקים במכות רצח ודחקו אותנו הצידה. תוך זמן קצר חלינו כולנו במחלת תת־תזונה, זו שהפילה קרבנות לרבבות ברוסיה בתקופה ההיא. אחותי הקטנה גם היא היתה בקרבנותיה.

נשארנו בחיים מפני שנשלחנו לרוסיה, ואנו זוכרים לה חסד זה. אולם רוסיה נחרתה בזכרוני, בכל זאת, כארץ אכזרית, בה אין ערך לאדם והיהודי בה שנוא ומיותר, כמו בימים הקודמים של רוסיה הצארית. לא היתה בה אכזריות אקטיבית ומתוכננת, כמו אצל הנאצים, אך היתה מורגשת בה אדישות לצרת האדם והתעלמות מקשייו. הקשיים שעברנו ברוסיה היו אמנם קשיים כלכליים של ארץ, הנתונה במצוקה כלכלית מתמדת, ובשעת מלחמה — הקשיים חמורים יותר, אולם ליהודים בה נוספו קשיים אחרים, שהיו רק נחלת היהודי במדינה זו. ועל כך לא ארבה לספר.

בשנת 1946 יצאנו את בוכרה ועזבנו את רוסיה, כשבלבנו תודה לרוסיה על האכסניה בעת צרה וברכת "ברוך שפטרנו!" מהמשטר הזה.

פרל אהרונוביץ (כץ) / תל־אביב

רוז׳אן — רוסיה — רוז׳אן

בפרוץ המלחמה

באחד בספטמבר 1939 עזבנו את רוז׳אן בגזירת הגרמנים. יצאנו מבלי לדעת לאן, מבלי לדעת היכן נתעכב והיכן ניתקע ונחכה עד עבור הסערה. אבא מת לפני כן מיתה טבעית, ואמא נהיתה ראש המשפחה לשלוש בנות ובן אחד. בכוחותיה הדלים היתה צריכה לעמוס את נטל קיומנו בזעזוע הקשה הזה. סוף־סוף הגענו לחיים מסודרים בעיירה, חיינו מוקפי אהדה של חברה וסביבה, חיים שיותר מכול היתה בהם יציבות, הנסמכת על מפעלי בקר בהם עבד אבי. הזעזוע הזה והטלטולים האלה השפיעו על אמא השפעה מייאשת, מכרעת. כשהלכנו ברגל ככל יהודי רוז׳אן בדרך לאוסטרוב־מאזובייצק, ידעתי, כי זוהי הליכה סופית מהבית, פרידה שאין עמה סיכוי של שיבה לעיירת הנעורים, לחוויות ותקוות.

באוסטרוב שהינו שבועים. הגרמנים אספו את כל הגברים היהודים, מגיל 16 עד גיל 50, העמידו אותם בחצר בית־הספר והחלו להטיף להם מוסר על היותם יהודים מזוהמים, האשמים בכל צרות העולם, וכי המלחמות שפרצו אינן אלא מלחמות שהיהודים מחוללים כדי להתעשר בהן ומהן, ועוד ״אמיתות״ מעין אלה.

הנאומים נמשכו שעות. הנואמים עמדו ליד התותחים, שלועיהם היו מופנים אל הקהל המושפל, המדוכא והעייף. כתום הנאומים הופעלו התותחים ומרבית היהודים שהיו שם נהרגו במקום. אחי ניצל בנס. הוא היה כל־כך המום בשובו אלינו, עד שלא יכול היה לתאר בכלל איך זה קרה: לידו נפלו חללים וקרסו פצועים, רסיסי הפגזים התעופפו כברד סמיך — והוא ניצל. אך מה עלתה לה לשמחתנו של אותה שעה: אחי נספה אחר־כך בשואה, שרדפה אחריו והדביקה אותו.

כאשר נחתם הסכם הזוועה של סטאלין עם הנאצים, הידוע בשם ״הסכם מולוטוב־ריבנטרופ״, הורשינו לעזוב את אוסטרוב החריבה למחצה ולעבור לצד הרוסי. הלכנו ליינדז׳ייבו, עיירה במרחק עשרים ק״מ מאוסטרוב. בקילומטר השמיני מאוסטרוב עברנו את המשמר הגרמני האחרון, וכל צעד שצעדנו נדמה היה לנו, כי עוד מעט וכדוריהם יפגעו בעורפינו וסיכוי הצלה אחרון יאבד לנו.

אך הם לא ירו. מבולבלים היו ככל העולם מהצירוף המוזר — והשטני — של הקומוניזם והפאשיזם הנאצי. החיילים הגרמנים פחדו, כנראה, לירות בהולכים אל מלכותו של סטאלין.

יינדז׳ייבו היתה שרופה ברובה המכריע וריקה כמעט מתושביה. הגרמנים שהו בה זמן קצר, אך זה הספיק. היינו רעבים, עייפים ובודדים. ביינדז׳ייבו חשבנו להיות אצל קרובי אמי. לא יכולנו. המשכנו לגרודנו, אולם בדרך, בביאליסטוק, נאמר לנו, כי נרשמים לעבור לרוסיה. האמנו כי כך נתרחק מן החזית, מהסכנה. נרשמנו אפוא לנסוע לרוסיה. לא ידענו,

לשם מה רוסיה צריכה אותנו, אבל אחר־כך הובהר לנו מנסיון חיינו שם, כי במשטר הסובייטי יש תיכנון מפורט לכל דבר, פרט להזנת האדם. הם מוכנים לקבל אנשים ללא גבול, כי ממילא אין דואג להאכילם, לשיכונם ולתנאי חייהם. בעיית האדם. צרכיו של כל יחיד, תנאי חייו — כל זה אינו עניין למשטר הסובייטי.

כך הגענו לרוסיה, לתחנת־רכבת בשם טיוֹמני־לֶס (יער אפל) במחוז מוהילוב. לא שהינו בתחנה זו הרבה זמן, כי למהרת העבירו אותנו לכפר הקרוב דריבין. אך השם הזה — טיוֹמני־לֶס — נהפך לשם הכללי של רוסיה בחוויותינו. הוא סימל את החיים ברוסיה: ״יער אפל״ ללא קרן אורה; אדם לאדם כחיה ביער אפל; אדם רואה את חברו רק בעת שחסר לו משהו ונדמה לו, כי בשל קיומו של החבר חסר לו הדבר, ואז הוא מוכן ליטול ממנו את פת לחמו האחרונה.

אחי, שהיה מכונאי מעולה, נכנס לעבוד בתחנת טרקטורים כמנהל המוסך, ואני עבדתי באותה תחנה כעוזרת למנהלת הפנקסים. הם היו מרוצים מעבודתנו. עבדנו שעות מרובות בנאמנות ובכל זאת לא הספיקה המשכורת של שנינו לפרנס את המשפחה. רעבנו ללחם וסבלנו מקור. האזרחים הרוסים היו מלמדים אותנו בינה: ״כאן זה ככה — מי שאינו יודע לגנוב, אינו יכול לחיות.״

האחיות הקטנות למדו בבית־הספר. מצבן היה קשה. הן היו תשושות מחוסר מזון, ובבית לא יכלו ללמוד בגלל הקור ששרר בדירתנו הבלתי־מוסקת. הקטנה חלתה בדלקת־ריאות. העבירו אותה לבית־החולים המחוזי במינסק ורופאים יהודיים עמלו כדי להצילה. היו ימים שאפסה כל תקווה לחייה, אך שני דברים הצילוה: עזרת הרופאים היהודיים ושמירת אמא, שישבה ליד מיטתה יממות על גבי יממות.

בינתים עבר אחי למינסק כמכונאי ראשי בבית־חרושת ללבנים. אמא ואחותנו הקטנה עברו אליו, ואני ואחותי נשארנו בדריבין. אני נשארתי, כי רותקתי למקום כפקידה נדרשת בבנק, והיא משום שעמדה לסיים את בית־הספר. המלחמה התקרבה. רצינו לנסוע אליהם למינסק, אך הדרכים כבר היו חסומות. מאמצע הדרך חזרנו אל דריבין. וכך נותקנו. לפתע פתאום נעשיתי אני אפוטרופסית על אחותי, מפרנסת שלה ומגוננת עליה.

בשלושה־עשר ביולי 1941, כשהתקדמו הגרמנים למקומנו, החלטתי לברוח. הביילורוסים שידלו אותנו להישאר עמהם. הם הבטיחו להסתיר אותנו. ״אתן בלונדיניות ומיטיבות לדבר רוסית,״ אמרו, ״איש לא יבחין בזרותכן.״ אבל אנחנו לא בטחנו בהם. לפני בוא הגרמנים כבר ניכרה בהם שמחה־לאיד כלפי הז׳ידים, תוך שיכחת אסונם הם. האנטישמיות עלתה על פני השטח. הם חדלו להסתירה. היא שימשה להם מין תיו הזדהות עם הגרמנים לכשיבואו. איך יכולנו לסמוך עליהם ועל הגינותם? קמנו והלכנו.

בדרך נדחסו המוני נוודים יחד והיוו מטרה מצוינת להפצצה. הגרמנים רק חיפשו מטרות נוחות שכאלה. פיצצותיהם ירדו עלינו כמטר סוחף, ורק בנס ניצלנו. לאחר תלאות מרובות הגענו לעיירה רסנה. כאן רצינו לנוח מעייפותנו הרבה ולשבור רעבוננו, אך פיצצות הגרמנים הדביקו אותנו גם כאן. עם בואנו החלו הפצצות, ותוך שעה קלה עלתה כל העיירה באש. כולם ברחו. ברחנו גם אנו — למרות רגלינו הדואבות מהליכה מרובה ובטננו הריקה זה יומיים. הלכנו. חמקנו עם כולם וצעדנו. פתאום דללו השורות וראינו את עצמנו בודדות. כשלידנו עוד אשה וגבר. התהייה היתה גדולה. איש מאתנו לא ידע לאן ללכת. הפחד מפני המוות הבטוח רדף אחרינו ומילא את כל לבנו. לפתע הבחנתי בטאנק מתקרב והוא מקושט בדגלים אדומים. פנינו לרוץ לעברו, אלא שאחותי הקטנה, אשר נחונה בשמיעה חדה, קלטה

שיחה גרמנית ופקודות גרמניות. בו ברגע שינינו כיוון, ואיתנו הזוג הנידח, וברחנו. רצנו כשאנו מגולים לטאנק הבוגדני, אל מול פניו ממש. איך קרה שנעלמנו מפניו? מדוע יושביו לא רדפו אחרינו? — זאת לא אדע לעולם. העיקר — ניצלנו!

בסוף היום הגענו לכפר בלתי־ידוע לנו. נפשנו קצת ועם בוקר המשכנו והגענו למיצ׳י־סלבין. היתה זו תחנת־רכבת הומה מאדם. אך הפצצות של הגרמנים הגיעו עד הנה. נדחקנו לאחד מקרונות המשא ונסענו. נחלצנו גם הפעם. וכך הגענו לאויצ׳י, עיירה באוזבקיסטן.

ברוסיה

ארבע שנים שהינו באוזבקיסטן, עד בוא הנצחון.

כל הזמן חיפשנו קשר אל אמא, אחינו ואחותנו, אך שום שמועה לא הגיעתנו, שום ידיעה עליהם. במשך הזמן נודע לנו, כי בעשרים־ושבעה ביולי 1941 ערכו הגרמנים אקציה ביהודי מינסק ורובם נספו. כנראה שגם יקירי נספו אותו יום, יחד עם כל יהודי מינסק.

באויצ׳י נתקבלתי לעבודה במשרד־הבריאות, וגם אחותי החלה לעבוד. עבדנו קשות, שעות על גבי שעות. שכר העבודה הרגילה לא הספיק למחיה ונאלצנו להוסיף שעות רבות כל יום כדי להגיע למנת רעב, שיכולנו להשיג תמורת שכרנו. המצב היה קשה ללא נשוא. רעבנו ונחלשנו. הקור אכל אותנו. גרנו במחפורת וגם זה נתן אותותיו בהיינו. זוהי הבקתה המפורסמת של האוזבקים. היא עשויה לבנים מגובלות חמרה וזבל בהמות, משוקעת באדמה עד מחציתה, כשמחצית דפנותיה הם אמא־אדמה. בקתה זו היא חסרת חלונות, רק שימשה קטנה מעל לדלת הרעועה מעבירה קרני אורה וחומה של השמש. האוזבקים מקיימים סעודותיהם ומסיבות משפחותיהם על הקרקע, שהיא מכוסה מרבדים ושמיכות מעשי ידי נשותיהם, וחם להם בזה. גם משכבם על מרבדים אלה חם הוא, מה שאין כן עמנו. אנחנו שכבנו על האדמה העירומה, ללא כסות מספיקה — לא בגד חם ולא שמיכה. הגשמים המרובים בארץ האוזבקים טורדים עד מאוד, לחותם נספגת בעצמות ומדכדכת יותר מן הקרה

בית־הקברות היהודי ברוז׳אן לפני השואה.
דער יידישער בית־עולם אין רוזשאן פאַרן אומקום.

והכפור. בדבר אחד התנחמנו, שגם הם, התושבים המקומיים, חיו באותם תנאים כמונו, פרט לזה שלהם היו שמיכות. לא היתה אפלייה לגבינו. האוזבקים גם לא הפלונו לרעה בשל יהדותנו. הם לגמרי לא ידעו, מה זה יהודי. רק משנסוגו הרוסים והגיעו במנוסתם גם הנה, הם הביאו עמהם את זרע השנאה היהודית. לא סטאלין, שעסק ברצח המונים וחיסול חשודים במקום לדאוג לביצור המדינה, לא הוא היה אשם בכשלונות הרוסים ומפלותיהם, אלא היהודים — הספסרים, הגנבים וכו׳ וכו׳ וכו׳. האוזבקים הטובים והתמימים החלו קולטים מושגים ״כלכליים״ ואחרים ולמדו לקרוא לנו ז׳ידו.

בדצמבר 1942 חליתי בטיפוס ונלקחתי לבית־החולים בנימנגן. ששה חודשים שכבתי שם. איש לא האמין, כי עוד אקום ממיטת חוליי. בבית־החולים לא היו תרופות ולא מזון, ואני הייתי תשושה מרוב עבודה, ממאמץ בלתי־פוסק ותת־תזונה. לא היתה כל תקווה לחיי. בכל זאת הבראתי. הצילוני הרופאים היהודים שהיו שם. הם ידעו, שאני יהודיה.

עם תום המלחמה אפשר היה לחשוב, כי המצב ברוסיה יוטב ואולי כדאי להישאר בה. היו יהודים שכך אמנם חשבו ולפי זה החליטו ונשארו שנים ברוסיה. אני סלחתי לרוסים את כל הסבל שידעתי ביניהם, אך את פשע האנטישמיות לא יכולתי לסלוח להם. בזכרוני נשארו פרטים שונים מחיינו שם, אשר היו מעלים חלחלה בגופי מדי היזכרי בהם. ידעתי כי האנטישמיות היא בדמם של הרוסים ושום משטר לא יעקור אותה מהם. מזכרוני נמחו כל ימי העבודה המפרכת, כל ימי הרעב ולילות הקרה הנושכת — מבלי שדאגו להסקה, ללבוש, למזון. אך הסבל המיותר, שבאני בגלל היותי יהודיה, נחרת בזכרוני כמו מיכוות־אש. אותו אני זוכרת היטב.

הייתי עובדת חרוצה ומתמדת יותר מהם בעבודה, אך תמיד דיברו הרוסים שמסביבי

בית־הקברות היהודי ברוז׳אן בעת ביקורו של אריה בוכנר לאחר השואה.
דער יידישער בית־עולם אין רוזשאן אין צייט פון אריה בוכנערס באזוך נאָכן אומקום.

ובאוזניי, כי כל היהודים הם טפילים, מתחמקים ממאמץ גופני ועוסקים רק בספסרות ובהפקעת מחירים. הם לא עבדו אף פעם שעות נוספות והסתפקו במעט המזון ובסמרטוטים שלגופם, אבל אני, כשהצלחתי לקנות לי איזה בגד תמורת שעות מרובות של יזע, היו מנקרים אותי במבטיהם. יהודים שבקירבתי סבלו ממש נגישות על היותם יהודים, שלא לדבר על קנטורים.

הילדה סבלה בבית־הספר מילדי הכיתה הגויים ומהמורים, שקראו לילדי היהודים בשמות גנאי והתעללו בהם. היא גילתה נטייה למוזיקה. לדעת מחנכיה, צריכה היתה ללמוד נגינה. היא החלה לבקר בבית־ספר לנגינה, אך ילדי הרוסים היו מחכים לה ומרביצים לה מכות. כל יום הייתי צריכה ללוות אותה לבית־הספר ולהחזירה משם.

מן המפורסמות היה, כי המורים מעניקים לילדי היהודים ציונים גרועים, שלא לפי הישגיהם בלמידה, וכשהיינו מדברים על כך ביום ההורים, היו תשובות המורים מלאות שיטנה ורעל אנטישמי.

חשבתי לי: אם בתקופת המלחמה, כאשר כל העמים מלוכדים יחד במאמץ להגנה על אמא־רוסיה, כך — מה יהיה אחרי המלחמה ? ב־1945, משנתגלתה לי האפשרות הראשונה, עזבתי את רוסיה בהרגשה של הקלה גדולה. ידעתי, כי עלי להיות בין יהודים, ומגמתי היתה ישראל.

ושוב רוז׳אן — בפעם האחרונה

בשנת 1957 ביקרתי ברוז׳אן, כי הייתי זקוקה לתעודת־לידה. גם רציתי לראות את עיירתנו, לפני שאעזוב את רוסיה־פולין, אשר נהפכו לבתי־קברות בשביל כל היקרים לנו.

מצאתי את רוז׳אן, והיא חריבה עד היסוד. לא ידעתי היכן אני נמצאת. העיירה ממש נמחתה מעל פני האדמה. מכל בתיה נשארו שניים־שלושה, ביניהם בית משפחת **פראיז**, שעמד בסמטה נדחת ליד הנארב. כן עמד על תלו הבית של הריינט הפולני. וזה הכול ! מכל השוק נשארה רק משאבת־הבאר, לפיה הכרתי את המקום. הפולנים הקימו מספר בקתות־חנויות מסביב לכיכר השוק והוא ממשיך להיות מרכז מסחרי לסביבה.

מכל ממלכתו של **בקר** לא נשאר זכר. המילבנה הגדולה, על קירותיה הבנויים לבנים, נחרשה ואין יודע מקומה. אפילו המעשנה הענקית, שהיתה שם־דבר בעיירתנו, נעלמה ואיננה. מהמינסרה לא נותר סימן וכן לא מהטחנה הגדולה. רק האורווה, שהיתה אף היא עשויה לבנים שרופות, נשארה לסימן. הגויים תיקנו אותה וחילקוה מחיצות מחיצות ומתגוררים בה. כנראה אלה שקנו להם זכות ישיבה בדרך ה״כאפ״.

את הלילות הספורים, שהייתי נאלצת לשהות ברוזאן, ביליתי בדישובבה, בבית ידידים משכבר. שכנים של אבא ומוקיריו באו לראות את בתו, שחזרה מעולם האמת. לא שמעתי מפיהם כל מלה טובה, שום תגובה אנושית על שברנו. יתכן שאף שמחו לאידנו. על כל פנים, גם בהבעת־צערם הקלושה הורגש זיוף מסוים.

כיצד יכולנו לחיות דורות ויובלות בין אויבים אלה ? !

רוסיה — פרק עגום בחיי

ביום השישי הנמהר, אחד בספטמבר של 1939, כשיהודי רוז'אן נסו על נפשם, עברתי לווישקוב. נסחבתי ברגל עם שלוש פעוטותי, כשאנו מתחל־פים בנשיאתם — בעלי ואני. היתה זו ראשית התל־אות והנדודים, אשר העיקו בכל כובדם על הלב כל הדרך. אך יותר מכול העיק חוסר־הבית, הנכר. קשה היה להשלים עם זה, שאחרי סבל של שנים, כשאתה מגיע לקורת־גג משלך, הנך נזרק לרחוב ככלב הפקר.

ביום ג', בהיותנו כבר בווישקוב ארבעה ימים, הפציצו הגרמנים את העיר. ידענו כי שוב נאלץ להיטלטל, במוקדם או במאוחר. בכל זאת המשכנו עוד שבועיים עם הגרמנים, ולבסוף נאלצתי לעזוב את וישקוב ולעבור לדלוגושידלו. נאלצתי, אני אומרת, ולא נאלצנו, מפני שבעלי כבר לא היה בחיים. עם הקרבנות הראשונים, מאה־ושמונים יהודים שנלקחו על־ידי הנאצים, נלקח גם הוא ונורה. מעתה הוטל עלי להחליט על הכול בעצמי ולבדי. עברתי את כל הדרך לדלוגושידלו ברגל לבדי, עם התינוקות. הגעתי לדלוגושידלו רצוצה ומדוכאה, כשלבי שבור ממות בעלי והבדידות מייאשת יותר מכול. למזלי מצאתי כאן את הורי ואת אחותי הגדולה. שמחנו מאוד, אך היתה זו שמחה מהולה בתוגה של נרדפים ואבלים על יקיריהם, שמחת אודי משפחה מתפוררת, שנתלקטו נידחים וחסרי־אונים אך מתנחמים באיחודם.

וגם הנה הגיעו הנאצים. שוב ברחנו. אני ברחתי ברגל דרך ברוק לעבר ביאליסטוק. בתחנת־הרכבת שלפני ביאליסטוק נחתי מעט והחלטתי להרחיק עד רוסיה. למחרת הגיעי לביאליסטוק נרשמתי כמתנדבת מרצון ללכת לרוסיה. ברוסיה המקורית היו לי שני אחים. התלקטנו כולנו והגענו עד דוברובנה. שם הברקנו אל אחינו, שיבואו לקחת אותנו אליהם.

אחי הגדול לקח אותי ואת הורי לביאלוצרקוב. שם הופרדתי מהם ונלקחתי עם ילדי לקולחוז אחד, בו שימש בן־דודי כאגרונום. עבדתי בתורת לאבורנטית בבית־החרושת לסוכר. אחותי נלקחה אל אחינו הצעיר לכפר גורבי, שם הוא שימש כרופא ראשי במחוז הגדול והמפוזר. אותו זמן מת אבי יצחק־מאיר לפקה. הוא מת בביאלוצרקוב, ואחי הצעיר, ברצותו להסתיר ממני את הדבר, העביר אותי לגורבי. מכאן החלטתי לבקר את אבא ואת יתר בני המשפחה. הם הניאוני מן הנסיעה, אך התעקשתי ונסעתי לביאלוצרקוב. וכך נודע לי דבר מות אבי באיחור זמן.

בביאלוצרקוב מצאתי את אמי ואחותי מדוכאות מאוד. אחי היה עסוק ביותר ואנו נעזבנו לנפשנו, כשסיכויי המחיה קלושים כאן ואנו נאלצים לחפש מקום חיות לעצמנו. המשכנו לנדוד. הגענו לסטולין שברוסיה הלבנה. הרבי המפורסם, "דער סטאָלינער" (הסטולינאי), לקח אותנו אליו והתגוררנו בביתו מחג הפסח עד תמוז 1941. [אחר־כך נודע לנו, כי הוא מת על קידוש־השם. הציעו לו לצאת את העיירה ולהינצל, אך הוא סירב

ונשאר עם צאן־מרעיתו עד הסוף האיום. יחד עם הרבי מסטולין מתו אז מספר אנשי רוז׳אן, ביניהם הזכורים לי: הוריו של ש״ד גוגול, אחיו ואחיותיו, חיים־זלמן סגל (דער היטלמאכער) ומשפחתו, בשקה (בתיה) בוכנר (אחותו של אריה בוכנר) ובעלה, רבקה שצ׳צ׳ין ובעלה, ועוד כמספר הזה שאת שמותיהם, לצערי, אינני זוכרת עוד.

בינתים הגיעה המלחמה לתוך רוסיה הלבנה. סטאלין פקד להרחיק לסיביר את כל ״האלמנטים החשודים״, אשר עלולים לבגוד ולהכשיל את המאמץ המלחמתי. בלילה באו אנשי אֶן־קא־וֶה־דֶה, הוציאונו ממיטותינו והובילונו לסיביר.

ההליכה לסיביר הראתה לנו, מה צפוי לו לאדם במשטר האחווה הקומוניסטית. כשאומרים ברוסיה ״תוכנית חילופי אוכלוסין״ או ״שינוי מקום מגורים״, אומרים רק משהו שאינו אמת ואינו שלם. מדברים על מקום, יעד, מטרה, אוכלוסין, אך אין מביאים בחשבון את הדרך, את ״ההליכה״. והדרך וההליכה עלולות לגרום, שבסופו של דבר לא יהיה כבר את מי להחליף ואת מי להושיב במקום האחר. הם פשוט מטעינים בני־אדם בכלי־תעבורה מבלי לבדוק את הכלי, אם הוא ראוי לשימוש, ומבלי לשאול איך ישא האדם את המרחק ואת התלאה, ממה יהיה ניזון וכדומה.

שטנו על־פני המים ימים מרובים, כמעט ללא אוכל ושתייה. השיטו אותנו באוניית־תובלה בשם ״בארז׳ה סמיאֶרטי״ (ספינת המוות). שיא־וגבול תפוסתה היה חמש מאות איש, אך השיטו בה אלפים אחדים, אשר גם לעמידתם היה המקום צר מדי. זמן רב לא היתה אפשרות להחליף מצב. אוכל ניתן במידה זעומה ושתייה במשורה. האנשים חלו במחלות מעיים ושילשלו תחתיהם, בלי יכולת לפרוש הצידה לעשיית הצרכים.

משהגענו לתחנת העגינה הסופית, ירדו והורדו מהספינה פחות מאלף איש. כל היתר, כשלושת אלפים, מתו בדרך ונזרקו המימה. איש לא שם־לב, איש לא ציין את הדבר. נדהמתי. לא ידעתי מה גרוע ממה: איבוד בהשמדה מחושבת או זלזול בקיומו של אדם — כי התוצאות הן אותן תוצאות. אין מוּתר לאדם ברוסיה. ככה חשבתי אז, ובאותם ימים זה היה אופייני לרוסיה.

משירדנו מהאונייה התברר, כי ילדי לקו שלושתם במחלות קיבה, חוסר־דם ותת־תזונה. השיט האומלל נתן אותותיו בהם ובי. נלקחנו לבית־החולים העלוב שבמקום. הוחזקנו שם שבוע בטיפול איום, ועם תום השבוע נצטוויתי לעזוב את המקום הזה הקרוא ״בית־חולים״. יצאתי משם עם ילד אחד חי. שניים מגוזלי מתו שם, ואני נאלצתי להטמין גופותיהם היקרות לי במו ידי בבית־הקברות המשותף לכולם וללא ציון על קבריהם.

הגעתי לארכאנגלסק יחד עם אמא ואחותי ומשפחתה. הופנינו למקום שכוח־אל־ואדם במחוז זה. העבודה היתה קשה, בכריתת יערות. הפלנו עצי ענק בכריתה, הכרוכה בסכנת־נפשות ממש. ומשנערמו העצים הכרותים, קילפנו אותם. קליפותיהם שימשו חומר־גלם ל״לאפטשעס״ (מעין נעלים) ומוצרים אחרים. אנוכי, שנראיתי להם מוכשרת לעבודות קשות, הועסקתי גם בחציבת בורות באדמה הקפואה והקשה כאבן וכן בהובלת אוכל לפועלים שבמחנות, המפוזרים על־פני שטחים נרחבים. מפעם לפעם נשתהיתי במקומות־העבודה כדי לבשל את האוכל לעובדים או לעזור למבשלים שם. תנאי־העבודה בקור האיום, שהגיע לעתים לארבעים מעלות מתחת לאפס, היו קשים מנשוא. רבים לא עמדו בהם — צנחו ומתו — אך איש לא שם־לב לקרבנות הכפור, שרבו אף ממספר המתים מעבודת הפרך ומתת־תזונה.

בתחילה ניתן לנו לחם לאכילה, אך כעבור מספר שבועות הופסקה חלוקת הלחם ובמקומו

קיבל כל אחד מאה־ועשרים גראם חיטה ליום לנפש. את גרעיני החיטה קיבלנו במקום, אותם אכלנו בצורה חיה, אך את שאר המיצרכים, שגם הם היו קצובים בצמצום שלמטה מהמינימום, קיבלנו במקום אחר, וכדי לקבלם הוכרחנו ללכת מרחק של ששה־עשר קילומטר יומיום. הלכנו מרחק זה יחפים, זבי־דם וסדוקי־עור מִקָּרָה. לא פעם קרה, שבהגי־ענו למקום חלוקת המיצרכים היה התור גדול, ועד שהגענו למחלקים, כבר לא נותרו מיצרכים ונאלצנו לחזור כלעומת שבאנו.

שלוש שנים התמדנו בתנאים אל־אנושיים אלה ברוסיה האסיאטית. בקולחוז בו שהינו לא היה דיור מספיק והיינו מצטופפים ששה־עשר איש בחדר אחד. היינו ישנים על הרצפה, ללא שמיכות, נשים וילדים וגברים יחדיו. השפלת האדם היתה כאן תמידית ונחשבה מצב נורמלי, שאיש אינו מתרגש מזה. השפלה זו המיתה בי כל רצון לחיות ונטלה ממני את שארית האמונה באדם ואת התקווה לימים טובים יותר.

בשנת 1944 מתה עלי אמי, שְׂבֵעַת סבל והשפלה. אנו בעצמנו טיהרנו אותה כמנהג ישראל והצבנו לה קבר עמוק באדמה הנוקשה, שלא כמנהג אנשי המקום, הקוברים את מתיהם על־פני הקרקע ומערמים עליהם ערימות עפר לכיסוי הגופה. אנחנו הטמננו את אמנו בקבר עמוק, כדין, אך את הקבר כרינו בבית־הקברות המשותף לגויים וליהודים, לנוצרים ולמוסלמים. דבר זה מענה את מצפוננו עד היום, אך לא יכולנו לנהוג אחרת, שכן זהו מנהג המקום שם.

קשה לתאר את הסבל הכרוך בקבורת מתים בסביבה ההיא. האוזבקים רגילים לעטוף את מתיהם בבד, להניחם באדמה בעומק של סנטימטרים אחדים ולכסותם במעט עפר מגובב, כשמעליו הם מערמים ערימה של עצים להגנה. אצלם זה מקודש ואין איש נוגע בעצי המתים. אולם הפליטים, שהגיעו הנה ממרחקים ומתרבויות אחרות, היו "סוחבים" את עצי הקברים להעלות בהם אש במשכנותיהם. המתים היו אז נחשפים למיפגע הרוחות ולשיני חיות־טרף קטנות.

כשמדברים על זלזול באדם וחוסר־דאגה לצרכיו האלמנטריים, אזכיר עוד פרטים. רציתי להתקשר עם העולם שלי, כלומר עם מכירי וקרובי ברוסיה ובעולם. חשבתי לי: המתח המלחמתי פג במקצת, עוד מעט ייפתחו גבולות רוסיה בפנים ואל מחוצה לה, אנסה נא לכתוב מכתבים לאנשים הזכורים לי. הלכתי להשיג נייר. לא השגתי. כאשר שאלתי את אנשי המימסד, ענו לי שאין נייר והוא גם אינו נחוץ. אחד ענה לי בזו הלשון:

"כולם תרבותיים במדינתנו — לכן יש מחסור בנייר."

לא הבנתי את הקשר בין ריבוי תרבות לחוסר נייר. חשבתי שהוא מתלוצץ ושתקתי. במשך הזמן הוברר לי, כי בנוסף על הפיגור התעשייתי יש גם שיטה שלטונית מכוונת. כשם שסטאלין רצה להעסיק את העם בעמידה בתור על כל מיצרך ומיצרך, כדי שלא יהיה לאנשים פנאי לחשוב על שינוי המשטר ועל מדיניות בכלל, כך גם לא רצו השליטים להעמיד לרשות האדם את אמצעי־התקשורת היסודי, הנייר, שלא יווצר הקשר בין אדם לאדם, ואיש איש יחניק את המרירות בלבו הוא.

בתום יום־העבודה הייתי עוד מוסיפה לעבוד כדי להשלים את החסר במזון המינימלי. עבדתי ככובסת אצל אחרים, בייחוד אצל אנשי "השיכבה המועדפת" בזכויותיה.

במשך הזמן חלו אנשים בצינגה (צפדת), לידם ממש של חבריהם לחיים ולעבודה, ואיש לא שם־לב. הם הועברו לבית־חולים במרחק של שלושים קילומטר ממקומנו, ובזה טוהר מצפונם של החייבים בעזרה הדדית. אבל אוי לאותו בית־חולים! זה היה בית פשוט בן

שני חדרים, בהם לא היו כל סידורים רפואיים. הדרגה המקצועית הגבוהה ביותר לעובדים שם היתה לחובש, אשר גם הוא רכש את תלמודו כשָרת במירפאה שבעיר מגוריו הקודמים. תרופות לא היו בנמצא כלל, וכל הטיפול היה כדורים להורדת החום.

בשעות המנוחה היינו קוטפים כותנה בשדה, טווים חוטים ממנה וסורגים כיפות לראשי החיילים, כיפות וגרבים בשבילם. היינו גם שוזרים חבלים לצורכי הצבא, וכמובן — איש לא ראה צורך להודות לנו, לציין זאת, לעודדנו. ראינו עצמנו כמרומים ומושפלים כאחת. הם חשבו אותנו לכלי־עבודה ותו לא, כלים שאין בהם דעת ורצון.

המחסור באוכל ובגדים באוזבקיסטן הוא מצב קבוע. משיחותי עמהם הוברר לי, כי מבחינה זו אין המלחמה מורגשת כאן והיא לא שינתה כאן מאומה. עם כל הטכנולוגיה הצבאית המפותחת ברוסיה, שם עדיין שררה הטכניקה הפריהיסטורית. תנאי התברואה היו פרימיטיביים ביותר. חיטה טוחנים היינו יחד איתם באבני־ריחיים המונעים בכוח עצמנו. הסריגה והטווייה נעשו בידים כבימי־קדם. קשה מאוד היה לחיות בתנאיהם, אלא שהאנשים עצמם טובים. והיו טובים עד שבאו הרוסים ושינו את יחסם אלינו. הם לימדו אותם לראות בנו פליטים, כלומר נטע זר החי על חשבונם, ויהודים, זאת אומרת נצלנים הנהנים מיגיע אחרים, המחרחרים מלחמות כדי לבלבל עמים, לשבש סדרי־עולם ולהפיק תועלת לעצמם.

פעם חזרתי הביתה ומצאתי את הילדים בבית. החזירו אותם מהגן בתואנות שונות. אך ברור היה מדוע החזירום. זאת לא יכולתי לסבול. נטלתי את הילדים והבאתים חזרה לגן. החזרתי אותם בעזרת קללה רוסית עסיסית, שהטחתי בפני הרוסי "הקובע", והוא נרתע והורה לגננת לקבל את הילדים. הם נרתעים תמיד מפני כוח וחוצפה. מכל מקום, בלט לעין כול היחס האנטישמי, שהחל לתת אותותיו בהשפעת הרוסים "המארקסיסטים" שהגיעו לכאן.

האוזבקים, לעומת זאת, נשארו טובים כשהיו. הדייגים האוזבקים היו מזמינים אותי לאסוף את הדגיגים שהם לא רצו לקחתם. ופעם, כשלא היה לי לחם לתת להם בתמורה, הם רגזו עלי שלא באתי ואמרו, כי גם ללא תמורה הם נכונים לתת לי את נשוֹרת הדגה שלהם. בשביל ילדי היה זה שלל שאין ערוך לו.

לימים החליטו הסובייטים לשלוח את היהודים למחנות־עבודה בחזית. ידענו היטב, כי העובד בחזית חייו הפקר. הוא חי חיי קרב וחזית כמו הלוחם, אלא שלעובד אין נשק במה להתגונן ולעמוד על חייו. חיפשנו דרך כיצד להתחמק מן הגזירה. מישהו רמז לנו, כי אם נדרוש בגדים ונגלה להם את המצב, כי אנו, שש־עשרה נפשות, יש לנו רק בגד חם אחד בשביל כל הששה־עשר, הם לא יעזו לקחת אותנו. וכך היה. כשהופעתי בפני המפקד, דרשתי בשביל כל אחד מאיתנו בגדים ונעלים. הרוסי נרתע, כיוון שאסור היה לו לגייס אנשים ללא ביגוד מספיק. אותה שעה הופיע אוזבקי אחד, מאנשי האֶן־קא־וֶה־דֶה ותלמיד מובהק של המשטרה הרוסית החשאית, והציע לכפות אותנו בידים וברגלים ולהעביר אותנו לחוף הים, לעבוד בהטענת אוניות־משא. מסיפורי אנשים ידעתי, כי עבודה זו כמוה כשילוח לסיביר, משם אין חוזרים אלא בנס. נתמלאתי איפוא מרץ, התקוממתי, צעקתי, וכל טענתי היתה "רק זוג ערדלַיִם אחד" לכל נפש שבמשפחתנו. (שם ערדלַיִם משמשים במקום נעלַיִם או מגפַיִם.) הם לא האמינו שאין לנו אפילו ערדלים, אך משביקרו במקומנו וערכו חיפוש מדוקדק, שוכנעו כי אמת בפינו וניצלנו מהשילוח.

משהתרחקה המלחמה והגרמנים נסוגו, החלטנו להתקדם לעבר פולין ולהחלץ בהזדמנות הראשונה מרוסיה. עברנו לסובכוז שבאוקראינה, הסמוכה לפולין. עבדתי שם כעגלון

ועומס גם יחד. עבדתי בסוסים ובשוורים, בחקלאות ובכל הובלה. העבודה היתה קשה ואוכל לא היה. גם כאן, באוקראינה — אסם הלחם של כל רוסיה — חסר היה לחם לעובדים, שלא לדבר כבר על מיצרכי מזון אחרים.

לאחר שנה־וחצי של עבודת־פרך ורעב ניסיתי לעבור לשלזיה. כל הזמן לא סיפרתי להם על מות בעלי. הם ידעו, כי הוא בחזית, וזכות זו הקנתה לי עדיפות מסוימת וחסינות יחסית.

בביטום שבשלזיה נשארתי עד סוף המלחמה, ומכאן הפלגתי בדרכים המובילות ארצה. עליתי יחד עם שארית משפחתי.

רחל כגן־אלסון / ישראל

זכרונות מרים

בספטמבר 1939 פרצה מלחמת־העולם השנייה. יום לפני כן עזבו הורי, אחי ואחיותי את רוז׳אן בגלל הפורענות, שהיתה שוררת אותם ימים בעיר. אנחנו עברנו לעיר אוסטרוב־מאזובייצק לגור אצל דודתי. התגוררנו שם כשלושה ימים, עד שהגרמנים השתלטו על העיר והחלו לגרש את האנשים הזרים שהתלקטו שם. אז לא היתה לנו ברירה אלא לעזוב את אוסטרוב. משפחתי, ואני בתוכה, עברה לעיר בוצ׳קי ושם התגוררנו אצל בת־דודתי הרבנית הניה אלסון.

בבוצ׳קי היינו שנה, ובמשך זמן זה היה אבי מנהל בית־חרושת והיה גם כן חזן בבית־הכנסת של בוצ׳קי. בעיר זו מצבנו השתפר, אפשר אפילו לומר שהיה טוב. לאחר שנה, באחד הלילות, הופיעו בביתנו אנשי האֶן־ק־וו־דה וציוו עלינו להתלבש, לאסוף את כל חפצינו ולבוא איתם למכוניתם ולנסוע כמאה קילומטר לפני הגבול. הם טענו, כי המלחמה בין הרוסים לגרמנים פורצת, ולכן הם מרחיקים אותנו.

מן המקום ההוא העבירו אותנו לרכבת. היינו סגורים בה במשך ששה שבועות, רעבים ללחם, וכך הובאנו לסיביר. בסיביר חיינו ביער וגרנו בבתים עשויים עץ. האנשים שעבדו קיבלו כ־400 גרם לחם, ואלה שלא עבדו קיבלו כ־200 גרם לחם. הרעב שרר ומשפחות רבות גוועו מחוסר מזון. מזלנו היה, שבת־דודתי הניה אלסון ומשפחתה היו שולחים לנו אוכל, ומסיבה זו לא הרגשנו מחסור.

בסיביר היינו עובדים קשה במשך כל הימים. בערב לאחר העבודה היו אוספים אותנו והיו מרצים בפנינו. במשך ההרצאה היו אומרים וחוזרים:

״את פולין לעולם לא תראו! כאן יהיה קברכם! מי שלא יתרגל למצב, הוא ימות. את וורשה אתם יכולים לשכוח. אלוהיכם מת, וכאן תיקברו גם אתם!״

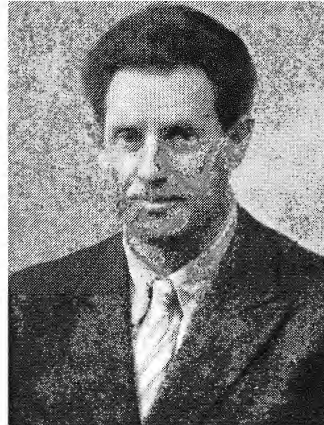
למשמע הרצאות כאלה מדי ערב וערב היו האנשים פורצים בבכי מר.

אני הייתי אז בת שלוש־עשרה. התחלתי לחפש עבודה כדי לקבל עוד פת לחם. מצאתי עבודה בשדה, ונהייתי אחראית על בני הנוער.

בשנת 1941 שיחררו אותנו הרוסים ונסענו לבוכרה, וכך עברנו מסיביר הקרה ביותר אל בוכרה החמה כל־כך. בסיביר מתו אנשים מן הקור והרעב, ובבוכרה מתו אנשים רבים ממגיפות ומחלות עקב החום וממחסור באוכל. ואשרי המעטים שעמד להם הכוח ושיחק להם המזל לעבור את כל דרך היסורים הזאת.

פון רוזשאַן קיין רוסלאַנד

כמעט אַ הקדמה

ווען נישט די שוידערליכע מלחמה וואָלט רוזשאַן אפשר געווען אונדזער שטענדיקער לעבנס פּלאַץ. דאָרט זענען מיר געבוירן געוואָרן, פאַרבראַכט אונדזער קינדהייט און יוגנט, און געהאַט שיינע צייטן פון חלומות און דראַנג. דאָס וואָס גוייס האָבן אונדז בארויבט, פאַרטריבן, געמאָרדעט, הייסט נאָך נישט אַז מיר קאָנען פאַרגעסן רוזשאַן. און ווען מען שרייבט דעם רוזשאַנער יזכור־בוך, וויל מען אויס־דריקן און ארויסשרייען אַ פּראָטעסט דער וועלט, ווי מיר וואָלטן געזאָגט: ״אָט זעט, דאָס איז געווען רוזשאַן פאַר אונדז! מיט וועלכער רעכט האָט איר אזוי שוידערליך געפירט צו אונדזער אומקום?״

מיר דאַרפן אויך דערמאָנען, מיט יראת־הכבוד, אַלע ליכטיקע געשטאַלטן, וועלכע זענען אזוי מער־דעריש פאַרפּייניקט געוואָרן דורך די נאַציש ע און אויך פּוילישע רוצחים, וועלכע זענען אומגעקומען אין די קאַלטע רוסישע וועלדער.

זאָל דער יזכור־בוך זיין פאַר זיי אַן אייביקע מצבה! תנצב״ה!

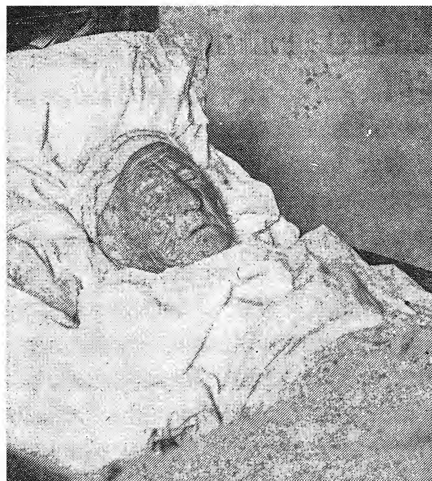
זכרונות פון שטעטל

מיינע שענסטע יאָרן האָב איך פאַרבראַכט אין רוזשאַן. מיר רוזשאַנער זענען געווען ארומגערינגלט מיט געטרייע פאַרצווייגטע משפחות, מיט הארציקע פריינד, פרומע כשר׳ע יידן. מערסטע פון זיי בעלי־מלאכות, דאַרפסגייער און האַנטווערקער, וואָס זענען שטענדיק געווען פאַריאָגט און פאַרהאָרעוועט מיט דאגות פרנסה, אָרעם און האָפנונגסלאָז. דאָך איז די קינדער דערציאונג געווען זייער וויכטיקסטער ציל אין לעבן. זיי האָבן מיט אייגענע אָרעמע געלטער אויסגעהאַלטן חדרים, שולעס און אנדערע אנשטאַלטן, כדי דאָס קינד זאָל נישט וואַקסן, חלילה, אַן יידישער ערציאונג.

פון רוזשאַן זענען אויסגעוואַקסן פּשוטע יידן, וועלכע האָבן אויסגעטראָגן דעם יידישן גורל מיט פולער פאַראַנטוואָרטליכקייט און טיפן יידישן באַוווסטזיין, געווען דורכגע־דרונגען מיט דער ירושה פון דורי דורות און געווידמעט זייער צייט פאַר געגנזייטיקער הילף. זיי האָבן אויסגעהאַלטן אינסטיטוציעס ווי הכנסת־כלה, גמילות־חסדים, ביקור־חולים און אנדערע. דאָ איז צו דערמאָנען **פישל גאָגאָל, אלטער פראַין, ישראל שולצער** און אנדערע, וואָס האָבן אוועקגעגעבן טייערע שעה׳ן זייערע כדי אָנצופירן מיט דער גמילות־חסדים קאַסע און ארויסהעלפן אָרעמע האַנטווערקער און קליינע סוחרים מיט הלוואות אָן פּראָצענט, צו שטעלן זיי אויף די פיס. עפּעס איז געווען אין רוזשאַנער בעלי־מלאכות, וואָס איז אפשר נישט געווען ביי אנדערע האַנטווערקער אין אנדערע פלעצער. ביי אונדז

איז דער שטענדיקער בעל־קורא אין שול געווען **יצחק ליפסקער** דער ליאַדע־מאַכער, **אברהם־שאול זאמעק** דער שוסטער — דער בעל־תפילה פון שול, **יעקב זשעפּקע** דער סטעלמאַך — בעל־שחרית און בעל־קורא אין דער וואָכן.

א גאנצע וואָך זענען זיי געווען פאַריאָגט מיט דאגות פרנסה, אָבער ווען ס'איז געקומען פרייטיק און **שמואל־יעקב דער שמש** האָט אויסגערופן „יידן, פאַרמאַכט די געוועלבער און אין שול אריין!" — איז געוואָרן א שטילקייט אין גאַס. באלד האָבן זיך אָנגעהויבן ווייזן געטובלטע יידן, מיט וואַסער־טראָפּנדיקע בערד און פאות. זיידענע קאַפּאָטעס און שבתדיקע קליידער האָבן זיך געשוואַרצט אין די אויגן. פון די פענצטערלעך האָבן ארויסגעפינקלט פלאַמענדיקע ליכטעלעך און א הייליקייט האָט געשוועבט ארום. אפילו אין די ווייטע גרויסע לענדער, דוכט זיך מיר, קען קיינער פון אונדז נישט פארגעסן דעם שבת־טיש מיט די זמירות פון אונדזערע עלטערן.

די באָבע איטקע געשטאָרבן
אין עלטער פון 110 יאָר בערך

די יוגנט האָט ליב געהאַט די עלטערן. אין א געוויסער מאָס געגאַנגען אין זייערע וועגן, אָבער אויך געזוכט נייע האָריזאָנטן פאַר זיך. אין 1916 האָט רוזשאַנער יוגנט געברויזט. ס'האָט זיך אָנגעפאַנגען א ברייטע פּראָגרעסיווע קולטור־טעטיקייט. שפּעטער זענען אנטשטאַנען אויך פּאָליטישע גרופּן און פּאַרטייען. בולט איז געווען דער לערער **האַלצמאַן**, וועלכער איז געקומען פון וואַרשע ארבייטן אין רוזשאַן. ער האָט אָרגאַניזירט די דראַמאַטישע קולטורעלע טעטיקייט, ביי **שאַמאַוויטש** אין שאַפּע, ביי דער מיל, האָט מען געשפּילט טעאַטער מיט אייגענע כוחות און זיך ארייַנגעטיפט אין יידישע היסטאָרישע טעמעס און מענטשליכע־סאָציאַלע פּראָבלעמען.

ווען די רוסן האָבן אין 1920 פאַרנומען רוזשאַן, איז **יעקב סאַפּירשטיין** געוואָרן פּאָליציי־קאָמענדאַנט. די רוסן האָבן דאַן געפונען יונגע קולטורעלע און דינאַמישע קרעפטן, און ווען זיי זענען אוועק, האָבן זיי מיט זיך מיטגענומען **מאָטל לאַסקע** און **פעלדמאַן** פון די לינקע פועלי־ציון און **משה ראַגאַזע** און **הערשל קערש** פון בונד. מיר האָבן מער פון זיי נישט געהערט. ליידער האָט סאַפּירשטיין באַצאָלט מיט זיין לעבן פאַר זיין ארבייטן מיט די סאָוויעטן. ווען די פּאָליאַקן זענען צוריקגעקומען, האָבן זיי אים פארפּייניקט צום טויט אין קעלער פון **גאָלדע לאַך**.

אין אָנפאַנג פון פּוילישן רעזשים האָט זיך די יוגנט ארייַנגעפעדעמט אין לעבן פון רוזשאַנער יידישער געזעלשאַפט. פון די מער דערוואַקסענע זענען אויסגעוויילט געוואָרן ראַטמענער אין שטאָט־ראַט. איך, למשל, האָב געהערט צו די לינקע פועלי־ציון און בין אריין אין שטאָט־ראַט צוזאַמען מיט **ברוך זשעפּקע** מיטן כוח פון דער פּאַרטיי און אירע אָנהענגער די בעלי־מלאכות. אזוי אויך אין דער קהלה זענען מיר געווען די צוויי דאַזאַרעס און מיט דער שטיצע פון בונד און מיט דער הילף פון אלעקסאַנדער חסיד דויד **פּאַקשיווקאַ**

אַגראַדניק אלס פאַרזיצער פון קהלה. מיר האָבן געהאַט א שיינעם געבויטן לאָקאל מיט א פראכטפולער ביבליאָטעק און געפירט א פארצווייגטע טעטיקייט פון אָוונט־קורסן פאר דערוואַקסענע. ס׳איז געווען א לעבן פול מיט אינהאלט און אינטערעס. ס׳האָט געבליט א יידישע יוגנט אין ״השומר הצעיר״, מיט לייבעלע בוכנער, אפרים בענדער, חיים פערל, יצחק סענדעראָוויטש, וועלכע האָבן געפירט א ברויזנדע טעטיקייט. יעדן ל״ג־בעומר האָט דער ״השומר הצעיר״ ארויסגעפירט זיינע קינדער און יוגנט אין די גאסן פון רוזשאַן און מיט העברעאישע לידער און שיינע אוניפאָרמען דעמאָנסטרירט דעם אויפבלי פון ציוניסטישן חלום.

אין די דרייסיקער יאָרן האָט זיך אָרגאַניזירט אן ״ארט״ שולע, אין וועלכער יידישע מיידלעך האָבן זיך געלערנט שניידעריי. נאָך אזא קורס האָבן אייניקע געקויפט א ניי־מאשין, מיט דער הילף פון גמילות־חסדים קאסע, און אָנגעהויבן ארבייטן פאר זיך. אנדערע ווידער האָבן געארבייט ביי שניידער.

ס׳האָט זיך געשאפן אן אטמאָספער פון טיכטיקייט און פראָדוקטיוויזאציע. די יוגנט האָט געלערנט, געחלומט, דיסקוטירט. ס׳איז ממש געווען א חרפה פאר א יוגנטליכן נישט צו געהערן צו א פארטיי אָדער באוועגונג. ס׳זענען קינדער אָפט אויסגעשטאַנען שווערקייטן פון די עלטערן פאר געהערן צו א פארטיי געגן זייערע אָנשויאונגען, אָבער דאָס האָט נאָך מער פארשטאַרקט דעם געבערויז. איין מאָל האָט יחזקאל געלטשינסקי געוואָגט אָפצו־ענטפערן דעם רב אויף זיינעם אן אָנגריף, האָט מען יחזקאל׳ען אריינגעלייגט אין חרם. זייענדיק א קאָמיסיאָנער האָט עס געהייסן, אז יידן טאָרן ביי אים און דורך אים נישט קויפן קיין סחורה און אים איבערלאָזן אָן פרנסה. די יוגנט באוועגונגען האָבן מיט פאראייניקטע כוחות אויסגעאיבט א דרוק און דער חרם איז בטל געוואָרן.

מ׳קאָן זאָגן, אז מיר האָבן מער ווי די עלטערן ארויסגעוויזן א היסטאָרישע אינטואיציע און פאַרויסגעזען די קאטאסטראָפע וואָס רוקט זיך אָן אויפן פוילישן יודנטום און רוזשאנער יידן בתוכם. מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן וועגן צו פארלאָזן דאָס פארשאָלטענע פוילן. די יוגנט האָט זיך געצויגן קיין ארץ־ישראל מיט אלע וועגן, לעגאַלע און אומלעגאַלע, ווי דאָס האָבן געטאָן נתן וויגאָדע און שלמה נאגעל. מ׳איז געפאָרן אויף הכשרה און געשטרעבט קיין ציון, געציילט די חדשים מ׳זאָל באשטעטיקט ווערן און עולה זיין. אנדערע האָבן געזוכט אנדערע לענדער. מ׳האָט געוואָלט אוועק, ארויס פון קלעם.ליידער זענען כמעט אלע וועגן געווען פארמאכט פאר פוילישע יידן, און ווען דער קאניבאל איז געקומען קיין פוילן, האָט ער זיינע קרבנות געפונען אויפן פלאץ. אזוי איז געקומען דער גרויזאמער סוף אויף אלע אונדזערע הארץ־איינגעבאקענע רוזשאנער יידן.

מיין רוסישע דראמע

איך האָב זיך געזעגנט מיט רוזשאַן אין טרויעריקע פאמיליען־אומשטענדן. ווען די פּאָליאקן האָבן פאראָרדנט, מען זאָל פארלאָזן רוזשאַן, און אלע זענען אוועק, האָבן מיין פאָטער הלל מיט זיין ווייב און זיין ברודער זעליג זשעפּקע (דער סטעלמאך) מיט זיין פרוי באַשלאָסן דאָך צו בלייבן ביי זיך. און ווען דער דייטש איז אריין, האָט ער גענומען די צוויי טייערע יידן, זיי ארויסגעפירט אויפן קריסטליכן צמענטאזש, זיי דאָרט דערשאָסן און די ווייבער געהייסן גיין אהיים. ביידע קדושים, אינסטינקטיוו, האָבן מיט זיך מיטגע־

בראכט זייערע טליתים אויפן צמענטאזש, זענען זייביידע באהאלטן געוואָרן צווישן גויים, נאָר מיט די טליתים נעבן זיך.

רוזשאַן איז געווען יידן־ריין אין פארלויף פון איין וואָך. דעם צווייטן פרייטיג זענען די דייטשן אריין אין גאָוואָראָווא, און שבת פארטאָג האָבן זיי ארויסגעטריבן די יידן פון די הייזער אויפן קאָנצענטרירונגס־פּלאַץ. דאן האָבן זיי אָנגעפאנגען צו שיסן און עס זענען געפאלן א סך יידן, צווישן זיי פיל רוזשאַנער.

דאן בין איך מיט מיין פאמיליע אוועק צו די רוסן. אין גאנצן פיר וואָכן זענען מיר געווען מיט די דייטשישע מענטשן־פּרעסער, אָבער עס איז געווען ווי אן אייביקייט. נאָר מיט די רוסן האָבן זיך אָנגעהויבן יידישע צרות פון דאָס ניי: אפשר אונדירעקטע טויט־פאָלגן אָבער גרויסע אונפארגעסליכע צרות.

די ערשטע צייט האָבן מיר זיך געוואלגערט אין די שולן אויף דער פּאָדלאָגע, שמוציקע און פארשעמטע, מיט די קינדער און פרויען צוזאמען, און קיינער האָט זיך אויף אונדז נישט אומגעקוקט. ווען כ׳האָב זיך איינגעאָרדנט און אָנגעהויבן ארבייטן אלס מאַשיניסט אויף דער פאסאזשירן־באַן, האָבן תיכף זיך אָנגעהויבן די צרות. איך האָב געזען. ווי מען פירט ארויס יידן קיין סיביר, מ׳רייסט זיי אָפּ פון זייערע קינדער און אייגענע, און מען ווייסט נישט וווהין מ׳האָט זיי פארוואָרפן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די פּאָדערונג פון אָננעמען די סאָוויעטישע בירגערשאַפט. דער דרוק איז געווען א שווערער. ווער עס האָט נישט באַשטאַנען אָננעמען די סאָוויעטישע בירגערשאַפט, האָט מען אים ארייַנגעפּאַקט אין א לאַסט־וואַגאָן און פארשיקט.

דעם דרייסיקטן מאי 1940 האָט מען מיך מיט מיין פאַמיליע אַריינגעשטופּט אין אַ פאַר־מאכטן וואַגאָן און מ׳האָט אונדז געפירט געפּאַקט ווי הערינג, מיט ווייניק עסן, בלויז אויף אביסל ברויט מיט זופּ א טאָג, אין דעם ווייטן רוסלאַנד.

איינמאָל האָט זיך די באַן אָפּגעשטעלט אין באַראַנאָוויטש, און איך האָב געהערט ווי מען רופט מיין נאָמען. א רוזשאַנער ייד **פּאַסקאָוויטש** האָט געזאָגט אונדזער מחותן **העניעך בורשטין** (דער בעדער), אז מיר זענען דאָ אויף דער באַן. (פאַר דער מלחמה האָט ער געאַרבעט ביי מיר אַלס סטאָלאַר, געמאכט שעצקאַרניעס, איצט האָט ער אָנגענומען סאָוויעטישע בירגערשאַפט און געאַרבעט אלס וועכטער אויף דער באַן).

די באַגעגעניש איז געווען א האַרציקע, אין דעם זאָגט ער:

״נתן, ווען כ׳האָב געאַרבעט ביי דיר, האָב איך געטראַכט ווי איז עס מעגלעך, אז דו, וואָס אגיטירסט אַרבעטער־באַפרייאונג, זאָלסט אַזוי אליין אויסנוצן אַרבעטער? היינט אַרבעט איך פאַר א באַפרייטער אַרבעטער רעגירונג, און ערשט איצט ווייס איך, וואָס דאָס הייסט אונטערדריקן דעם אַרבעטער. איך ווינטש זיך, ס׳זאָל זיך צוריקקערן די צייט און איך זאָל ווידער אַרבעטן פאַר די רוזשאַנער ׳עקספּלאָטאַטאָרן׳.״

דאָס איז געווען דער ערשטער גרוס פון דעם סאָוויעטישן גן־עדן.

נאָך צוויי וואָכן פון לאַנגזאַמען פאָרן אין דעם שטיקנדיקן שלעפּ־צוג זענען מיר אָנגע־קומען קיין קאָטלאַס, ווו טאָג און נאַכט שוועבן מעגנגעס קאָמארן, וואָס האָבן אונדזער בלוט געזויגן. דאָרט האָט מען אונדז צעטיילט אין פּאָסאָלקעס (דערפעלעך) און מיר זענען אריינגעפאלן קיין קאָמי אֶס־אֶס־אֶר, טיף אין די וועלדער (טייגעס) פון סיביר. ווען מ׳רעט פון סיביר מיינט מען פרעסט און שניי־זאַוויערוכעס. אָבער מ׳פארגעסט, אז אין איר קורצן זומער איז די פּלאָג פון די קאָמארן אמאָל ביטערער פון די פרעסט.

מיר האָבן געאַרבעט כמעט אָן עסן, געוווינט צו פערציק מענער, פרויען און קינדער אין איין באַראַק. מ׳האָט געקריגן נישט מער ווי איין פונט ברויט א טאָג און א האַלב פונט פאַר די קינדער, און א פּאָר מאָל אין דער וואָך א פּאָר דאַר־אויסגעטריקנטע פיש. ווער ס׳האָט נישט געאַרבעט, האָט דאָס אויך נישט געקריגן. ווינטער האָבן מיר זיך געוויקלט אין שמאַטעס. קיין וואַרעמע קליידער האָט מען אונדז נישט געגעבן. א סך האָבן אָפּגעפרוירן די אויערן און פיס־פינגער, א טייל זענען אויסגעגאַנגען פון הונגער און קעלט. מענטשן זענען געשטאָרבן ווי פליגן און קיינער האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויפן מענטש. דאָס נאַכלעסיקייט אין דעם סאָוויעטישן רעזשים איז כמעט פאַרהייליקט ביי יעדן, און ווער ס׳קלאָגט זיך, ווערט פאַרשריגן פאַר אַן אַנטי־סאָוויעט און זיין לעבן ווערט הפקר.

דאָך האָבן יידן אָנגעהויבן זיך צו קלאָגן. מ׳האָט געשריבן ביטעס קיין מאָסקווע, מ׳האָט געבעטן מ׳זאָל זיי אַריבערפירן קיין מיטל־רוסלאַנד, דערמיט האָט מען זיך ממש איינגעשטעלט דאָס לעבן. איך האָב אויך געשריבן. כ׳האָב דערציילט, אַז כ׳בין פון דורי־דורות אַן אַרבעטס־מענטש. שטענדיק געלעבט פון מיין אייגענער האָרעוואַניע. כ׳האָב געבעטן, אַזוי ווי כ׳האָב קליינע קינדער און דאָ איז נישטאָ וווּ צו לערנען, זאָל מען מיך אַריבערפירן אין שטאָט סיקטיווקאַר, וווּ ס׳איז דאָ אַ שולע. דאַביי האָב איך צוגעלייגט אַן אַרבייטס־קאַרטע פון ביאַליסטאָק, וווּ כ׳האָב געאַרבעט אַלס באַן־אַרבעטער.

מיין יחוס איז זיי ווייזט אויס געפעלן. אין צוויי וואָכן אַרום האָט מיך גערופן דער מייסטער, כ׳זאָל קומען אויפן צווייטן פּאַשאַלעק (דערפל) צו דער געהיים־פּאָליציי אַן־קַ־גֶ־בֶּ. כ׳קום אַריין, זיצט א גרויסער מאַכער, ער נעמט מיך אויף זייער פיין, גיט מיר א פיינעם ציגאַרעט, רעדט מיט מיר פיין און גיט א פרעג:

"חבר, איר האָט אָנגעגעבן א ביטע, מ׳זאָל אייך אַריבערפירן פון דאַנען?"

ער האָט מיך אויסגעפרעגט העפלעך און פיין, צי ס׳איז אמת אַז כ׳שטאַם פון אַרבעטער, וואָס מיין טאַטע האָט געאַרבעט. און אַלץ אַזוי פיין, געלאַסן און מיט א זיסן שמייכל. ווען ער האָט געקריגן מיינע, ווייזט אויס, באַפרידנקדיקע ענטפערס, גיט ער א זאָג:

"פון דיין ביאָגראַפיע זע איך, אַז ביזט געווען א גוטער, ערליכער אַרבעטער און ביזט באַרעכטיקט אַרויסצופאָרן אין א גרויסער שטאָט מיט ווייב און קינדער. דו וועסט קריגן דאָס דערלויבעניש אַריבערצופאָרן קיין סיקטיווקאַר. דיינע קינדער וועלן קענען גיין אין די בעסטע שולן און ווערן גרויסע מענטשן און הויכע בירגער פון סאָוויעטסקי סאיוז."

דאָ איז ער שטיל געוואָרן. געגעבן מיר נאָך אַ ציגאַרעט. ס׳האָבן זיך מיר געשטעלט טרערן אין די אויגן פאַר פרייד. ווען כ׳שעם מיך נישט, וואָלט איך אים אַרומגענומען ווי אַ ברודער. כ׳שטיי אויף, כ׳גיב אים די האַנט און כ׳דאַנק אים זייער פאַר דעם, וואָס ער האָט געטון פאַר מיין פאַמיליע און כ׳וויל אַוועקגיין, זאָגט ער צו מיר מיט אַ סאַרקאַסטישן שמייכעלע:

"סאַדיטיעס טאָוואַריטשטש (זיצט, חבר) כ׳וויל נאָך אַביסל רעדן מיט אייך, כ׳זע, אַ סך אַזעלכע ווי איר זענען דאָ נישטאָ צווישן די פאַרשיקטע און געוויס זענען דאָ אַביסל געגנער פון רוסישן רעזשים, פון ראַטן־פאַרבאַנד. זיי רעדן אַוודאי שלעכטס אויפן לאַנד, איז אפשר וועט איר זיך צוהערן צו זיי און אונדז דערציילן ווער זיי זענען, זייערע נעמען און וואָס זיי זאָגן. איך וועל אייך, זאָגט ער, "שוין צוּווייסן טון, ווען מיר וועלן זיך קאָנען טרעפן, כדי כ׳זאָל הערן פון אייך אַלע איינצלהייטן פון די פאַרביטערטע."

א קאַלטער שווייס האָט מיך באַדעקט. די פיס האָבן מיר אָנגעהויבן ציטערן. כ׳האָב זיך

אַנגעהאַלטן מיט די לעצטע כוחות, כ׳זאָל נישט אַראָפּפאַלן פון שטול.

ווען כ׳האָב אים געענטפערט, אַז קיינער רעדט דאָ נישט קיין שלעכטס, און דאָ זענען נישטאָ קיין סאָוויעטן־געגנער, נאָר יעדער, אַזוי ווי איך, וויל אַריבערפאָרן צוליב די קינדער און סתם אַנדערע סיבות, לייכטערע אַרבעט א.א.וו., האָט ער נישט רעאגירט נאָר ווייטער געפרעגט, צו נעם איך אָן זיין פאָרשלאָג, צו וועל איך טון וואָס ער זאָגט מיר. כ׳האָב אים קאַטעגאָריש געענטפערט אויף זייער שטייגער:

״ניעט! איך בין אַן אַרבעטער און נישט קיין שפּיאָן.״

נתן זשעפּקע רעדט פאַר די ״שארית הפליטה״.
נתן זשפקה נואם בפני ״שארית הפליטה״.

ער האָט זיך שנעל אויפגעשטעלט, אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער, אים אוועקגעלייגט אויפן טיש, זיך צעשריגן און געענדיקט:

״כ׳וועל דיך דאָ דערשיסן ווי א סאָבאַקע (א הונט)!״

כ׳האָב פאַרלוירן דאָס לשון. כ׳בין געזעסן און נישט געפילט וואָס ס׳טוט זיך מיט מיר, אָבער ווען ער איז צו צו מיר מיטן אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער, האָב איך פּלוצעם צוזאַמענגענומען מיינע לעצטע כוחות, זיך א שטעל געטון, אויסגעדרייט זיך צו אים און אַ זאָג געטון: ״אַז דו ווילסט, קאָנסטו מיך באַלד דערשיסן!״

ער האָט מיר געהייסן זיך אויסדרייען און געזאָגט:

״סטופּאַי! (גיי פון דאַנען). אָבער היט זיך, קיינער זאָל נישט וויסן וואָס מיר האָבן דאָ גערעדט. אויב עמיצער וועט וויסן דערפון, וועסטו שוין דיין פאַמיליע נישט זען פאַר דיינע אויגן. ניקאָגדאַ!״ (קיינמאָל נישט!)

געוואַלד, וואָס האָב איך נאָך מער ווי מיין פאַמיליע! מיר איז פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן.

ס׳איז געווען א שיינע ליכטיקע לבנה־נאַכט. דער זייגער אַרום איינס ביינאַכט. כ׳בין געגאַנגען אַהיים אין געהאַקטע ווונדן, מיין פרוי האָט שוין געוואַרט אויף מיר. כ׳בין מיט איר אוועק פון באַראַק (כ׳האָב מורא געקריגן פאַר די ווענט) און כ׳האָב איר אַלץ דערציילט. מיר זענען ביידע שטיין געבליבן און געוויינט ווי קליינע קינדער אויף אונדזער פינצטערן גורל. איך האָב וויינענדיק איבערגעחזרט עטליכע מאָל זיינע לעצטע ווערטער: ״ני קאָגדאַ, ני קאָגדאַ!״ קיינמאָל קיינמאָל וועסטו שוין נישט זען דיין פאַמיליע פאַר די אויגן!

מאָנאַטן לאַנג האָבן מיר נאָך געליטן פון דער מורא, טאָמער וועט מען מיך נאָכאַמאָל א רוף טון, מיך אוועקרייסן פון מיינע טייערסטע און מיך פאַרשיקן, דער רוח ווייסט ווו. רוסלאַנד איז גרויס און ברייט און האָט גענוג פּלעצער, ווו דער מענטש זאָל פאַרלוירן גיין מ׳זאָל פון זיין געביין מער נישט וויסן.

מער האָט מען מיך נישט גערופן. מיר האָבן געליטן און אָנגענומען פאַר ליב אַלע אַנדערע צרות — מיר האָבן דען געהאַט א ברירה? — ביז מיר זענען צום סוף אוועק פון רוסלאַנד קיין פּוילן, אויפן וועג צו באַפרייאונג.

הצבא האדום משחרר את רוז׳אן

קטע מתוך הספר ״שנים של שלום ומלחמה״

החל באוסטרולנקה זורם נהר הנארב כמעט בקו ישר דרומה. מאחורי העיר רוז׳אן הוא פונה דרומית־מזרחית, ולאחר מכן — דרומית מערבית. באותה קשת כבשנו ראש גשר. בנצלי את העובדה, שמן העבר שלנו מכוסה הגדה ליד רוז׳אני ביער אורנים צפופים וגבוהים, החלטתי לתהות על עמדות ההגנה של האויב לא רק מראש הגשר, כלומר ממזרח, אלא גם מן הצד — מצפון. למחרת טיפסתי, בעזרת חיילים מחיל־החפרים, על עצים הצומחים קרובים ביותר אל ירכתי הבקעה. תוך בחינה מדוקדקת של השטח הבחנתי על־פני הרמה השטוחה בשלוש תעלות־ירי, ולפני הראשונה ביניהן — במכשולים מוסווים של תיל דוקרני, שסודרו בשישה טורים. כן ראיתי ממרומי אותו עץ למטה, קילומטר או שניים קרוב יותר אלינו, שתי תעלות, ועל־פניהן גידור מתיל דוקרני. מסתבר שקו ההגנה האמיתי של האויב נתמשך לאורך הגדה התלולה. האויב סמך על כך, שברגע שנסתער מתוך ראש הגשר, נשתמש במירב התחמושת, תוך כיוון האש על עמדתו הקדמית, ואילו שטח ההגנה העיקרי יספוג אך מעט מעוצמת האש שלנו. בשעת הריכוך הארטילרי שלנו יחיש האויב לעמדותיו העיקריות פלוגת חיל־מילואים ויהדוף את ההסתערות שלנו.

״תוכנית לא רעה,״ חשבתי בלבי, ״אלא שהאויב סבור כנראה, שיש לו עניין עם שוטים.״

במבצע זה לא היינו מוגבלים, כמו בעבר, על־ידי מחסור בתחמושת. לפי תוכניתה של מיפקדת החזית, צריך היה הריכוך הארטילרי להימשך מאה דקות. לאחר כיבוש האגף הקדמי, שלפי הנתונים שבידי הארמיה ה־48 נתמשך כביכול בריחוק מאות מטרים מאיתנו, הוטל על הארטילריה ללוות את הצבא המסתער, בחפותה עליו במסך אש לעומק של קילומטר וחצי עד שני קילומטרים. תוכנית זו הותירה יתרונות לאויב, ואילו לנו לא התאימה במיוחד, משום כך הכנסנו בה תיקונים אחדים: בהסתערות נפתח לא לאחר מאה דקות של ריכוך באש הארטילריה, כי אם כתום הדקה החמש־עשרה; לאחר כיבוש העמדה הקדמית תעתיק הארטילריה את האש אל האגף הקדמי של העמדה העיקרית וכן לעומק ההגנה. במשך שמונים־וחמש הדקות מהשלב השני של הריכוך הארטילרי (בחמש־עשרה הדקות האחרונות חייבת האש להגיע לשיא) שרשרת מפורסמת של חיל־הרגלים שלנו — וכן טנקים — חייבים לחצות את השטח המשתרע בין העמדה הקדמית והעיקרית. החפרים והטנקים, המצוידים במיתקני סילוק מוקשים, יעברו בראש המסתערים. לאחר מאה דקות של ריכוך ארטילרי יחדרו פלוגות חיל־הרגלים שלנו וכן הטנקים לעמדה העיקרית של הגנת האויב. לאחר מכן ילווה אותם מסך האש לעומק עמדות האויב.

תוכנית זו הבאתי בפני מפקד החזית, אך הוא דרש ממני להיות צמוד להוראותיו. יום לפני המיבצע פניתי אליו שנית. מפקד החזית הטיח בי בקול נרגז:

״תמיד אתה נוהג כתמהוני, תמיד אתה מנסה להיות פיקח יותר מהאחרים!״

תשובה זו אפשר היה לפרש באופנים שונים. אנו החלטנו לפרשה כהסכמה — שניתנה אמנם ללא התלהבות יתירה — לכך, שנהיה ״תמהונים״, כלומר נפעל לפי הבנתנו.

הריכוך הארטילרי החל ב־10 באוקטובר בדיוק בשעת הצהרים. חיל־הרגלים זינק מן המחפורות ופתח בהסתערות יחד עם הטנקים.

כיוון שנטלנו על עצמנו את מלוא האחריות לתוכנית ההתקפה, עקבנו במתיחות גדולה אחרי התקדמות חיילינו. ראינו — בשמחה — כיצד חולפים הטנקים, ואחריהם החיילים, על־פני גדר־התיל, לאחר־מכן על־פני התעלה הראשונה — וממשיכים בהסתערות. לאחר כיבוש התעלה השנייה העתיקה הארטילריה את האש אל העמדה הראשית של הגנת האויב. את העמדה הקדמית כבשנו תוך אבידות מועטות.

ביום הראשון של ההתקפה כבשו חיילינו את כל שלוש תעלות־הירי שעל גבי הגדה התלולה. האויב נסוג לקו השני, המוגן בשדות מוקשים. ואילו שכננו משמאל, שפעל בהתאם לתוכניתה של מיפקדת החזית, השתלט אך־ורק על העמדה הממוקמת בסמוך לנהר, אך לא הצליח לעלות על הגדה התלולה.

בליל ה־10—11 באוקטובר סילק חיל־החפרים את המוקשים במעברים, ועם שחר, לאחר ריכוך ארטילרי קצר אך רב־עוצמה, חידשנו את ההתקפה. במשך היום הצלחנו לכבוש שלוש תעלות־ירי של הקו השני ובמקומות רבים עלינו על הכביש של רוז׳אן—פולטוסק. באגף הימני כבשנו שני מוצבים של מיבצר רוז׳אני, וכן את הגשר ההרוס על נהר הנארב. אחד מגדודי הדיביזיה, שהושאר להגנה, צלח את הנהר מצפון לעיר, אך בהיתקלו באש צפופה לא הצליח לתקוע טריז בחיל ההגנה של האויב והתחפר בבקעת הנהר.

ההתנגדות של האויב לא נחלשה. ואף על פי כן, ב־12 באוקטובר, כבשנו שתי תעלות־ירי של הקו השלישי ופרצנו לכביש רוז׳אן—מאקוב, ואילו באגף הימני כבשנו את העיר ואת מיבצרה של רוז׳אן.

עברית בנימין טנא

אַלעקסאַנדער גאָרבאַטאָוו

די רויטע ארמיי באפרייט רוזשאַן

אַן אויסצוג פון בוך "יאָרן פון פרידן און מלחמה"

דערנעבן ביי אַסטראָלענקא פליסט דער טייך נאַרעוו כמעט אין גלייכער ליניע צו דרום צו. הינטער דער שטאָט רוזשאַן ווענדעט ער זיך צו דרום־מזרח, און דערנאָך — צו דרום־מערב. אין אָט דעם בויגן האָבן מיר איינגענומען אַ בריקנקאָפּ. אויסנוצנדיק דעם פאַקט, אַז פון אונדזער זייט איז דער ברעג נעבן רוזשאַן באַוואַקסן מיט אַ וואַלד פון הויכע און געדיכטע סאָסנעס, האָב איך באַשלאָסן אָנצוקוקן די פאַרטיידיקונגס פּאָזיציעס פון שונא נישט נאָר פון דעם בריקנקאָפּ. דאָס הייסט פון מזרח זייט, נאָר אויך פון פליגל — פון צפון זייט. אויף מאָרגן האָב איך אַרויפגעקלעטערט, מיט דער הילף פון סאָלדאַטן פון אינזשיניערן־אָפּטיילונג, אויף בוימער וועלכע זענען געוואַקסן גאָר נאָענט ביים ראַנד פון טאָל. נאָך אַ גוטן באַקוקן דעם שטח האָב איך באַמערקט אויף דער הויכליכער פלאַכלאַנד דריי שיס־קאַנאַלן, און פאַר דעם ערשטן פון זיי — שטרויכלונגען פאַרשטעלט מיט שטעכל־דראָט, איינגעאָרדנט אין זעקס רייען. אויך האָב איך געזען פון בוים אַראָפּ, אַ קילאָמעטער אָדער צוויי נאָענט פון אונדז, צוויי קאַנאַלן און איבער זיי אָפּצוימונגען פון שטעכלדראָט. ווייזט זיך אַרויס אַז די אַמתדיקע פאַרטיידיקונגס ליניע פון שונא האָט זיך געצויגן לענג־

אויס דעם משופּעדיקן ברעג. דער שונא האָט זיך פֿאַרלאָזן אויף דעם, אַז אין דעם מאָמענט וואָס מיר וועלן אָנגרייפֿן דעם בריקנקאָפּ, וועלן מיר זיך באַנוצן מיט דאָס מערסטע אַמוניציע, שיסנדיק אויף זיין פֿאָדערשטער פּאָזיציע, און דער וויכטיקסטער שטח פֿון זיין פֿאַרטיידיקונג וועט קריגן גאָר ווייניק פֿון אונדזער פֿייער. בשעת אונדזער אַרטילערישער איינברעכונג פֿון ווידערשטאַנד וועט דער שונא שיקן צו זיינע פֿאָדערשטע פּאָזיציעס אַ קאָמפּאַניע פֿון מיליטער־רעזערווע און נישט אָפּשטויסן אונדזער אָנגריף.

"נישט קיין שלעכטע פּראָגראַם," האָב איך זיך געטראַכט, "נאָר דער שונא מיינט, ווייזט אויס, אַז ער האָט אַן ענין מיט נאַראָנים."

אין דער אָפּעראַציע זענען מיר נישט געווען באַשרענקט, ווי אין דער פֿאַרגאַנגענהייט, צוליב מאַנגל אין אַמוניציע. לויטן פּלאַן פֿון דעם פֿראָנט־שטאַב האָט די אַרטילערישע באַוויכונג געדאַרפֿט דויערן הונדערט מינוט. נאָכן איינגעמען דעם פֿאָדערשטן פֿליגל, וואָס האָט זיך געצויגן, לויט די ידיעות פֿון דער 48סטער אַרמיע, כּלומרשט עטליכע הונדערט מעטער ווייט פֿון אונדז, האָט די אַרטילעריע געדאַרפֿט באַהיטן די אָנגרייפֿענדע קאָמפּאַניעס מיט אַ שטאַרק פֿייער אין דער טיף פֿון אָנדערטהאַלבן ביז צוויי קילאָמעטער. דער פּלאַן האָט איבערגעלאָזן דעם שונא פֿאַרצוגן, און פֿאַר אונדז האָט ער נישט געפּאַסט באַזונדערס, דערפֿאַר האָבן מיר געמאַכט אין פּלאַן עטליכע אויסבעסערונגען: דעם אָנגריף וועלן מיר אָנהויבן נישט נאָך הונדערט מינוט פֿון אַרטילערישער באַשיסונג, נאָר נאָך די פֿופֿצנטע מינוט; נאָכן איינגעמען די פֿאָדערשטע פּאָזיציע וועט די אַרטילעריע אַריבערפֿירן דאָס פֿייער אויף דעם פֿאָדערשטן פֿליגל פֿון דער וויכטיקסטער פּאָזיציע און אויך אין דער טיף פֿון זיין פֿאַרטיידיקונג. אין די 85 מינוטן פֿון צווייטן טייל פֿון דער אַרטילערישער באַשיסונג (אין די ערשטע 15 מינוטן דאַרף דאָס פֿייער דערגרייכן זיין קולמינאַציאָנס פּונקט) דאַרפֿן אַ קייט פֿון אונדזערע פֿוסגייער און אויך טאַנקן אַריבערגיין דעם שטח צווישן דער פֿאָדערשטער און דער וויכטיקסטער פּאָזיציע. די זעלנער פֿון דער אינזשעניער־אָפּטיילונג און די טאַנקן, אויסגעשטאַט מיט מיטלען צו באַזייטיקן מינעס, וועלן גיין אין שפּיץ פֿון די אָנגרייפֿערס. נאָך די הונדערט מינוטן פֿון דער אַרטילערישער באַשיסונג וועלן קאָמפּאַניעס פֿון אונדזערע פֿוסגייער און אויך די טאַנקן אַריינדרינגען אין דער וויכטיקסטער פּאָזיציע פֿון שונא'ס פֿאַרטיידיקונג. דערנאָך וועט אַ פֿאַרדעק פֿון פֿייער זיי באַגלייטן אין דער טיף פֿון שונא'ס פּאָזיציעס.

דעם פּלאַן האָב איך געבראַנגט פֿאַר דעם קאָמאַנדיר פֿון פֿראָנט, אָבער ער האָט געפֿאָדערט פֿון מיר איך זאָל אויספֿירן זיינע פֿאַראָרדנונגען. איין טאָג פֿאַר דער אָפּעראַציע האָב איך זיך ווידער געווענדעט צו אים. דער קאָמאַנדיר פֿון פֿראָנט האָט מיר געענטפֿערט מיט אַ ברוגזדיקן קול:

"שטענדיק פּירסטו זיך אויף ווי אַ טשודאַק, שטענדיק דאַרפֿסטו זיין קליגער ווי די אַנדערע."

דעם ענטפֿער האָט מען געקאָנט אויסטייטשן אויף פֿאַרשידענע אופֿנים. מיר האָבן באַשלאָסן אים אויסצוטייטשן ווי אַלס אַ צושטימונג — וואָס איז געגעבן געוואָרן אָן באַגייסטערונג — צו דעם, אַז מיר זאָלן זיין "טשודאַקעס", דאָס הייסט מיר זאָלן טון לויט אונדזער פֿאַרשטיין.

די אַרטילערישע באַשיסונג האָט זיך אָנגעהויבן דעם 10טן אָקטאָבער, פּונקט מיטאָגצייט.

און אונדזערע פוסגייערס זענען ארויס פון די אָקאָפּעס און גענומען אָנגרייפן צוזאמען מיט די טאַנקן.

אזוי ווי מיר האָבן גענומען אויף זיך די פולע פאַראַנטוואָרטליכקייט פארן פּלאַן פון דעם אָנגריף, האָבן מיר נאָכגעפאָלגט מיט גרויס געשפּאַנטקייט דעם פאָרשריט פון אונדזערע זעלנער. מיט גרויס פרייד האָבן מיר געזען ווי די טאַנקן, און דערנאָך די זעלנער, דרינגען דורך די אָפּצוימונגען פון דעם שטעכלדראָט, דערנאָך גייען אריבער דעם הויפּט קאנאל און זענען ממשיך דעם אָנגריף. נאָכן איינגעמען דעם צווייטן קאנאל האָט די ארטילעריע איבערגעפירט דאָס פייער אויף דער וויכטיקסטער פּאָזיציע פון שונא׳ס פאַר־טיידיקונג. די פאָדערשטע פּאָזיציע האָבן מיר איינגענומען מיט גאָר ווייניק פארלוסטן.

דעם ערשטן טאָג פון דעם אָנגריף האָבן אונדזערע זעלנער איינגענומען אלע דריי שיס־קאַנאַלן וואָס אויף דעם משופּעדיקן ברעג. דער שונא האָט זיך צוריקגעצויגן צו דער צווייטער ליניע, וואָס איז געווען באַהיט מיט פעלדער פון מינעס. אין דער זעלבער צייט האָט אונדזער שכן פון לינקס געהאַנדלט לויטן פּלאַן פון דעם פראָנט־שטאָב און האָט איינגענומען נאָר די פאָדערשטע פּאָזיציע נאָענט ביים טייך. אָבער עס איז אים נישט געלונגען ארויפצוציִען אויפן משופּעדיקן ברעג.

אין דער נאַכט פון דעם 10טן אויפן 11טן אָקטאָבער האָבן די זעלנער פון דער אינזשיניער־אָפּטיילונג אָפּגערוימט די מינעס אין די דורכגאַנגען, און פרי אין דעם מאָרגן, נאָך א קורצער אָבער גאָר שטארקער באַשיסונג פון דער ארטילעריע, האָבן מיר באַנייט דעם אָנגריף. במשך פון דעם טאָג איז אונדז געלונגען איינצונעמען דריי שיס־קאַנאַלן פון דער צווייטער ליניע און אין א סך ערטער זענען מיר ארויף אויפן שאָסיי רוזשאַן—פּולטוסק. אין דעם רעכטן פליגל האָבן מיר איינגענומען צוויי פאָדערשטע פּאָזיציעס פון רוזשאַנער פעסטונג, און אויך די רואינירטע בריק וואָס איבערן טייך נארעוו. איין פּאָלק פון דער דיוויזיע, וואָס איז געבליבן צו פארטיידיקן, איז אריבער דעם טייך אין צפון פון שטאָט, אָבער האָט זיך אָנגעשטויסן אויף א שטארק פייער פון דעם שונא און דערפאַר איז אים נישט געלונגעי אריינשטעקן אַ קלין אין דער פארטיידיקונג פון שונא. האָט ער זיך איינגעגראָבן אין טאָל ביים טייך.

דער ווידערשטאַנד פון שונא איז נישט שוואכער געוואָרן. און דאָך, דעם 12טן אָקטאָבער, האָבן מיר איינגענומען צוויי שיס־קאַנאַלן פון דער דריטער ליניע און מיר זענען ארויף אויפן שאָסיי רוזשאַן—מאַקאָוו. אין דעם רעכטן פליגל האָבן מיר איינגענומען די שטאָט און די פעסטונג פון רוזשאַן.

פסח מלינק

מביאליסטוק לארץ גזירה וחזרה לשחרור

אביב 1940.

השמים מתבהרים והלב קודר. שמועות רודפות שמועות. מדברים על העברת פליטי פולין ל...סיביר. מספרים על הוצאתם של פליטים מבתיהם בכוח הזרוע ושליחתם לארץ גזירה. קודר, קודר.

והנה מה שיגורנו — בא. באחד מלילות נדודי־השינה, בדיוק בחצות, דופקים בדלתנו. מי שם? האֶן־קא־וו־דה. ידענו גם ידענו שדפיקות בדלת דירתך בלילה מבשרות רעות. והנ הגיעוני: אנשי האֶן־קא־וו־דה פוקדים עלינו לקחת מייד את החפצים החשובים לנו ביותר ולצאת; לצאת ולעלות על העגלות העומדות ומחכות לנו על הכביש! עלינו, והסוסים השמיעו את שעטת פרסותיהם. הביאונו אל בית־הנתיבות העירוני, שם התאספו כבר רבים מבין פליטי פולין שמצאו מקום מקלט בביאליסטוק. חילקו לנו לחם וריבה והכניסונו לרכבת־משא. בקרונות מסיעים בהמות, אך סידרו בהם דרגשים, שלושה דרגשים זה־על־גבי זה, כשלוש קומות גובה. בקרונות אלה, ניסע, נחיה, ובעת הנסיעה גם נעשה את צרכינו... אך לאן? וכמה זמן ניסע? איש אינו יודע. קראו, צעקו, בכו, יללו — ואין עונה.

מקץ יומיים שמעו, כנראה, לזעקותינו וביער עבות אחד איפשרו לנו לצאת, להתפזר בין העצים ולעשות את צרכינו, אך השומרים זרזו אותנו לחזור לקרונות במהירות הבזק. חלונות לא היו לקרונות אלה ולא יכולנו להציץ החוצה למען דעת, לפחות, באיזה חלק מהאימפריה הענקית הזאת אנו עוברים במסענו זה. וכך נסענו כחודש ימים, עד שלפתע פקדו עלינו לצאת ונתבשרנו שזה סוף המסע.

היה זה מקום בשם קוטלס, ליד נהר ששמו ויצ׳גדה. כאן קיבלו את פנינו בשמחה רבה ה...יתושים, שגודלם כגודל זבובי־סוס. הם התנפלו עלינו בבהילות ואכלו את בשרנו בתיאבון רב. ובמעמד זה, בשדה הפתוח שליד הנהר, ישבנו וחיכינו יממה, עד שהגיעה ספינת־קיטור שאליה ירדנו ונאחזנו בה כבעוגן הצלה. מייד קיבלנו לחם וריבה, שברנו את רעבוננו ושקענו בהרהורים נוגים. שטנו כארבעה ימים והגענו לריפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית קוֹמי. כשעלינו על החוף — והיינו אלפים — חלקו אותנו לקבוצות, כשכל קבוצה וקבוצה נשלחת למקום יעדה. אותנו הביאו למקום ״המיועד״ לנו — יער בראשית ובו צריפים ספורים המחכים לבואנו.

על סף הצריפים פנה אלינו בא־כוח השלטונות והודיענו: ״כאן תהיה וארשה שלכם. תשכחו את פולין. כאן תעבדו, כאן תחיו וכאן תמותו...״

פקדו על יומיים של מנוחה וחופש, לפוש קמעה מטלטולי הדרך, למען נוכל בכוחות רעננים לצאת לעבודה ביער בראשית זה.

היו בינינו אנשים שהיו קומוניסטים נאמנים ומסורים, אשר האמינו בתום־לבם שקרתה טעות בענישה זו ובוודאי יתקנוה ויחזירום לבתיהם. הם המטירו מכתבים ובקשות לראשי מפלגתם ובראש־וראשונה — אל האב הרחום, מנהיג העמים וכו׳ יוסף סטאלין, וחיכו לסוף הטוב, אשר משום מה איחר לבוא... אך עלינו הם הביטו כעל נחותי־דרגה, ולא פעם כעל שונאים בנפש.

היומיים חלפו ופקדו לצאת לעבודה — לחטוב עצים. בקבוצתי נמצא נוצרי, פילני צעיר, סטודנט לרפואה ששמו נחרת בזכרוני: תדיאוש גריגר. הדרך לעבודה מצריפנו אורכה היה כששה קילומטרים. ולא פעם יצא לי לדבר ולשוחח עם פולני צעיר זה, ותמיד — על הזמן שאי־פעם יבוא ונחזור לפולין חופשית, בה נחיה חיים טובים יותר, אנושיים יותר, ליברליים משהיו לפני האסון הזה. כעבור שבוע ימים הוציאוהו מקבוצת חוטבי־העצים ומינוהו לאח (סניטר) במירפאה. גם אותי הוציאו מהקבוצה הזאת וצירפו אותי לקבוצת עוקרי שורשים. לכאורה עבודה קלה יותר, אך ה״נורמות״ שהטילו עלינו היו מעל ומעבר ליכולת אנושית. חליתי. ״למזלי״ היתה זאת דלקת־ריאות, עם חום גבוה, ושכבתי בצריף ללא כל עזרה רפו־אית וללא הכרה... אשתי וילדינו ישבו ומיררו בבכי. בבוקר אחד, כשמצבי נראה היה כחמור

ביותר, ללא תקוה, הרהיבה אשתי עוז, ניגשה למפקד־המחנה והתחננה בפניו שיאפשר לה להסיעני לאיזה שהוא בית־חולים. המפקד נענה לה, פקד על נהג אחד שיסיעני לסיקטיבקר, בירת הריפובליקה, ויכניסני לבית־חולים שם. הנהג סירב, כי פחד פן אמות בדרך ויטילו עליו את האשמה. אז התערבה אשתי ואמרה להם, שהיא לוקחת על עצמה את מלוא האחריות, והנהג נאות להסיע אותנו לסיקטיבקר זו. הגענו אל בית־החולים ונתקבלתי. הרופאה שטיפלה בי היתה גם כן גולה, שהוגלתה לקומי על עבירה שלא ידעה מהי. היא היתה רופאה מפורסמת שלמדה רפואה עוד בימי הצאר. מתוך השיחות הרבות ששוחחנו בינינו נודע לי, שרופאה זו היא אמו של אותו הסטודנט גריגר. כשהחלמתי, חזרתי למחנה ובידי מכתב למפקד המחנה, שיאפשר לי להגיע אליהם לבדיקה מקץ שבועים ימים. המפקד כנראה רחם עלי וכשיצאתי ממצב של חולה חיפש לי עבודה קלה יותר ומינה אותי בריגדיר (ראש קבוצה) על אלה השורפים את הקוצים והענפים ביער. הדבר נמשך כחצי שנה ולאחר מזה הוציאוני לנקודה חדשה, למקום ששמו נמסק, ושוב לעבודה של חוטבי עצים ביערות.

22 יוני 1941

פשטה השמועה שהגרמנים ״בגדו״ בידידיהם הבולשביקים ופרצו, ללא הכרזת מלחמה, את הגבול שביניהם. המתיחות גברה ועלתה ועמה התקווה, שאולי יגיע גם זמן שחרורנו. אך לצערנו הרב, המצב אצלנו הלך ורע מיום ליום. נוסף לסבלותינו הרגילים הוסיפו לנו הרצאות ונאומים לאין ספור על נאמנות, פטריוטיות, על הצורך להדק את החגורה ; במלה אחת : לעבוד עוד יותר ולאכול פחות מהמינימום שהיינו אוכלים עד כה.

יולי 1941

הגיעו אלינו שמועות על הגנרל הפולני שיקורסקי, שהקים ממשלת־גולה בלונדון והוא הגיע למוסקבה לקשור קשרים דיפלומטיים עם ברית־המועצות. בין שאר הדברים שהגנרל־הגואל הזה השיג היה, שהובטח לו גם לשחרר את אזרחיה של פולין מהמחנות ולהרשות להם לנוע במרחביה של הארץ הענקית הזאת בחופשיות האפשרית. ובאמת, כעבור ימים ספורים בא אלינו מזכיר המפלגה, אסף את כל אזרחי פולין מן המחנה, הרצה בפנינו על המצב, פנה אלינו כאל אחים לצרה והפציר בנו... ללחום ביתר שאת על־ידי הגברת הייצור נגד האויב הנאצי. לאחר נאומו שיגרתי מברק אל שגריר פולין בברית־המועצות, פרופ׳ קוט, והודעתי לו על מצבנו. כעבור יומיים קיבלתי תשובה מאת השגרירות, בה הם הטילו עלי לשלוח אליהם דוח מפורט על מספר האנשים, הנשים והילדים הנמצאים כאן. ביודעי מה מחכה לי מפעולה זו, הסתלקתי בו ביום ביחד עם משפחתי לקורטקורוס, לפני בואם של אנשי האֶן־קא־וו־דה לבקרני.

מייד לאחר בריחתנו שלחה האֶן־קא־וו־דה הודאה לכל נקודות היישוב שבסביבה, לא לתת לנו מקלט, וכתוצאה ממנה לא העיז איש לאפשר לנו לדרוך על סף ביתו, פרט לאשה אחת, והיא בת עיירתנו, מרת **פייגה־בלימה פלדמן** ז״ל, בתו של ר׳ **שלום רייצ׳יק**, שהעזה ואיפשרה לנו ללון בביתה, ובזאת הצילה אותנו מסכנת הקור העז ומשאר הפורעניות שעלולות היו לבוא על ראשינו בלילה ההוא. לא נשכח לה את זאת לעולמים. בקורטקורוס הצלחתי, לאחר חיפושים רבים, להשיג עבודה כ״עוזר״ לטרקטוריסט...

באחד מימי א׳ ניגש אלי אחד מאנשי המחנה וסיפר לי, כי לקורטקורוס הגיעו קונסול וגנרל פולנים העורכים כעין אינספקציה במחנות בהם נמצאים אזרחי פולין, וקונסול זה שאל בין השאר על משפחת מלינק — משפחתי. מייד רצתי לחפשו, אך לא מצאתיו כל־כך

מהר. וכשזכיתי לפוגשו סוף־סוף, התברר שזהו הסטודנט גריגר איתו נפגשתי במחננו הראשון. שמחת הפגישה נחרתה היטב בזכרוני והרבה טעמים לדבר. הקונסול גריגר הציגני בפני הגנרל כפטריוט פולני מסור והציע לו לגנרל בו במקום למנות אותי קצין־סעד בסביבה זו בעל דרכון שירות בקונסוליה. וכך הויה.

פעולתי הראשונה היתה לפתוח בקורטקורוס בית־יתומים, בית־זקנים ומסעדה לאזרחינו. השלטונות הסובייטיים הושיטו לנו עזרתם והשגרירות הפולנית בברית־המועצות מימנה את כל אלה. כן דאגה השגרירות לספק לנו כספים, מזון והלבשה, שהיו מגיעים לנמל בקורטקורוס ואני ועוזרי היינו מחלקים לכל דצריך.

העסק הזה התנהל על מי־מנוחות למעלה משנה. ובאחד הימים קיבלתי מהשגרירות הפולנית אשר בקויבישב מברק ובו מלים אלה: "לקחת מה שנותנים, ולאשר את קבלת הכסף." לא הבנתי את פשר הדבר. בינתים קיבלתי הוראה טלפונית מאת האֶן־קא־וו־דה שעלי מייד להתייצב בלשכתם. נפרדתי ממשפחתי ברעד ובאימה והלכתי אליהם. ושם, בלשכתם, הוברר לי פשר המברק. קומיסר האֶן־קא־וו־דה הודיעני ברורות: "מהיום והלאה אינך יותר אזרח פולני. אין ממשלה פולנית. זו הקיימת בלונדון היא פשיסטית וניתקנו את הקשרים עמה. עליך לקבל אזרחות סובייטית ולחיות כאן חיים נורמליים." נזכרתי במה שכתוב במברק ולאחר שעצרוני ליום שלם — כנראה מתוך החשש, שבאם הדבר יתגלה באופן פתאומי בין אזרחי פולין, יתחיל בולמוס של בריחה — הבטחתי להם להיות הראשון שיקבל אזרחות סובייטית. בערב שוחררתי, נשלחתי הביתה בלוויית אחד משלהם — ודאי לשמור את צעדי ואת פי. וכשאשתי באה לקראתי, אמרתי לה בנוכחות המלווה, שעלינו לקחת מה שנותנים — אזרחות סובייטית.

כל עובדי הקונסוליה עזבו את המקום, הסתלקו חיש מהר, ורק אני ורעייתי, המטופלים בילדים קטנים, נאלצנו להישאר במקום. נשארתי ללא עבודה. אבל חיפשתי ומצאתי משרה חדשה: מנהל פנקסים במחסן מרכזי למזון.

בין הפולנים רווחו שמועות, שעם גמר המלחמה ישחררו הרוסים רק את הפולנים הנוצרים, ואילו את היהודים יחזיקו במקום כאזרחים סובייטיים. כשקיבלנו למלא טופס ומצאתי בו סעיפים על הלאום ועל הדת, כתבתי: לאום — פולני, דת — בזבוז'ני (לא דתי!) והיה זה צחוק הגורל: פסח בן משה, והוא פולני!..

כעבור זמן לא רב, קמה לתחיה התארגנות חדשה של אזרחי פולין. הפעם — תחת השפעתה וחסותה של הסופרת הנודעת וַנדה וַשילבסקה, כבא־כוחה של הממשלה הפולנית הסוציאליסטית, המתחרה בממשלת שיקורסקי. הממשלה הסובייטית תמכה בה תמיכה מלאה והתחילה להוציא מרפובליקת קוֹמי את כל האזרחים הפולניים, ללא יוצא מהכלל. וכך הגעתי גם אני, ביחד עם בני ביתי, אל סביבת ווֹרונייז'. שם המקום היה ארטיל, ושם נודע לי, שחברה העוסקת בעסקי נפט מחפשת פקיד מינהלי. התייצבתי בפני מנכ"ל החברה והצעתי לו את שרותי. לשאלתו אם אני מהמקצוע — השיבותי **כן** מוחלט. (וכי מי לא ידע בפולין מה זה נפט ?..) למזלי הצלחתי במשרתי החדשה מעל למשוער, ושוב היה לאל ידי לעזור ליהודים נזקקים. לשמחתי הרבה נמצאים רבים מהם בארצנו וזוכרים את הפעולה ואת מה שעבר עלינו שם. הקימונו סניף של איגוד הפטריוטים הפולנים Z. P. P. וכעבור זמן מה הודיעו לי ממשרד קצין־המחוז (ראיאיספולקוֹם), כי נתמניתי להיות יושב־ראש אזורי של הארגון הנ"ל. התחלנו לקבל הקצבות לפעולותינו וכן תמיכה לנזקקים שבין "הפטריו־טים" הפולניים באזורי.

התקרב יום הכנס הראשון של "הפטריוטים" באזור וורונייז' ונדרשתי למסור דוח על פעולותי. בכנס זה השתתף גם נציג ממוסקבה (כמובן, מאחינו בני ישראל) ולאחר שמסרתי את הדוח שאלני: איך אני מתאר לי את התחדשות חיי היהודים בפולין העממית שתקום? ואני, לתומי, עניתי לו, שלפי הידיעות שהגיעוני על כל מה שעבר עלינו שם ועל "חיבתם" הגדולה של הנוצרים לאחיהם היהודים, אין בלבי מקום לתקווה שנוכל שם לחדש את חיינו. דעתי היא, שמקומם של היהודים הוא פלשתינה. השליח התרתח ובו במקום הודיעני, שאני מפוטר מלהיות יו"ר האיגוד. נדהמתי ונחרדתי, חזרתי הביתה מלא דאגות ופחדים, אך לא גיליתי לאיש על כל זה. וכעבור חודש ימים באה משלחת מוורונייז' והשיבה אותי על כני.

פברואר 1946

קבלתי הוראה להכין, כיו"ר ה־.Z. P. P, את אזרחי פולין שבמחוזי לרפטריאציה (חזרה למולדתם). ובהתאם לכך ארגננו בעזרת השלטונות הסובייטיים את הנסיעה. קיבלנו צידה לדרך, יצאנו במאורגן ובמשך כל ימי נסיעתנו דאגו לנו למזון עד שהגענו לגבול פולין.

בצד הפולני של הגבול חיכו לנו אנשים מטעם הועדה הפולנית לרפטריאציה .P. U. R, שקיבלו את פנינו בברכות רשמיות, מסרו לידי כספים כדי לחלק לנצרכים ולנזקקים והורו לנו לאן לנסוע. אך מולנו התייצבו המונים פולנים נרגזים וצעקו: "מי צריך אתכם פה? למה חזרתם הנה? הרוסים גוזלים את הנפט שלנו וכתמורה הם שולחים אלינו יהודים!"

וכך הגענו לשלזיה התחתית, מקום בו ריכזו את יהודי פולין שחזרו מרוסיה ואת אלה שנשארו לפליטה ממחנות ההשמדה.

אשר לי, כשנודע לועד המרכזי של "המזרחי" על שובי מטלטולי, נקראתי לקבל עלי תפקיד של חבר המזכירות בשלזיה התחתית, שמקום מושבה היה בעיר רייכבך. קיבלתי עלי את המשימה הזאת והחילותי לארגן את הקהילות היהודיות בפלך זה וכמו־כן לארגן ולעזור בהכנת אחינו לעליה לארץ־ישראל.

לא חלפו שלושה חדשים וקיבלתי הוראה לשלוח 50 "חבילות" (חמישים איש) לשצ'צ'ין ומשם יעברו לגרמניה. עז היה חפצי להיות בין החמישים. אך המרכז הסכים לכלול ביניהם רק את אשתי והילדים, ואותי — לא. כי לא רצו לוותר על פעולתי.

לאחר הפוגרום בקיילצה לחצתי על מרכז "המזרחי", התחננתי ודרשתי לאפשר גם לי לעלות, וסוף־סוף זכיתי לעזוב את פולין ביחד עם 150 ילד, שכולם היו לבושים בלבוש אחיד, ועם הדגל הכחול־לבן בראש. עברנו בשעות הבוקר את הגבול הצ'כי, ודרך וינה הגענו למינכן. שם נודע לי מקום המצאותה של הקבוצה הראשונה, שבתוכה גם אשתי וילדי, ושוב התאחדנו.

ממינכן נשלחתי על־ידי האחראים ללינדנפלס שליד פרנקפורט על המיין לנהל שם את המוסד על־שם הרב ניסנבוים ז"ל. באמצע שנת 1947 קיבלנו הוראה להתכונן לנסוע למרסייל, ומשם — לארצנו. הגענו, ירדנו אל האוניה "יציאת אירופה" (אקזודוס), וסופה של נסיעה זו כהתחלתה הרי ידועים וכתובים על ספר דברי ימי העליה של שארית הפליטה לארץ־ישראל.

ב־25 בפברואר 1948 ירדנו שנית לאוניה, וב־3 במרס זכינו שרגלינו העייפות דרכו על אדמת הקודש, אליה שאפנו וערגנו.

דער קאמף פאַרן לעבן

פאַרן אויסברוך פון קריג

אויף די ברעגעס פון טייך נארעוו ליגט דאָס שטעטל רוזשאַן, איינגעהילט אין בערג. די גרינע פעלדער און וועלדער, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען די קאַשארן ווי אויך די אָפיצערן־שולע, האָבן זייער בעקאַנט געמאכט דאָס שטעטל. אַ פּאָר צענדליק דערפער האָבן ארומגערינגלט רוזשאַן, מיט וועלכער זיי זענען געווען ענג פארבונדן מיט פאַר־קויפן זייערע פּראָדוקטן און איינקויפן פארשידענע סחורות. יאָרן לאַנג האָבן יידן געלעבט אין שטעטל, איינער רייכער, איינער אָרעמער. די לעצטע יאָרן איז געוואָרן שווערער צוליב די אנטיסעמיטישע שטימונג, און יעדער איינער האָט געטראַכט, וואָס וועט זיין ווייטער.

מיינע עלטערן האָבן שטאַרק געחלומט און גע־האָפט, אז דער טאָג וועט קומען און מיר וועלן קענען עולה זיין קיין ארץ־ישראל, ווו ס'געפינט זיך זייער זון, און מיין ברודער, נאָסקע. מיין פאָטער פלעגט שטענדיק לייענען דעם טאָג־צייטונג ״דער היינט״ און האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט פּאָליטיק. ער איז געווען אַן אָפטער אריינגייער ביים גלח, ווייל דער גלח האָט זיך געניייט ביי אים.

די אנטיסעמיטישע לאַגע האָט זיך פארערגערט פון טאָג צו טאָג. די אָרטיקע אנטיסעמיטן האָבן מיט קנאה געקוקט אויף דעם אויפשטייג פון דער יידישער איניציאַטיוו, סיי אין דער ווירטשאַפט און סיי אין האנדל. אין דעם לעצטן יאָר, 1939, האָט אויף מיין פאָטער שטאַרק געווירקט די פּאָליטיק פון דייטשלאַנד אין פּוילן. ער איז געווען זיכער, אז עפּעס גאָר שלעכטס דאַרף פאָרקומען... אלע אָוונט האָבן זיך יידן צוזאַמענגעזאַמלט נעבן שול און דיסקוטירט וועגן דער לאַגע. מיין פאָטער האָט מורא געהאַט, אז אויב עס וועט עפּעס פאָרקומען, וועט רוזשאַן זיין דאָס ערשטע כפרה־הינדל. אויך אין יאָר 1914 האָט גליך געליטן די שטאָט רוזשאַן, איז וואָר ווייסט וואָס יעצט קען דאָ פאָרקומען ?

יאָרן פון שרעק און ליידן

מיט איין מאָל, אזוי ווי א דונער, הערט מען, אז דייטשלאנד איז ארויס אין קריג. מ'הערט וועגן באָמבאַדירן שטעט. עס קומען פאַר מאָביליזאציעס. מיין שוואָגער חיים קליינמאַן איז באלד מאָביליזירט געוואָרן. מיין פאָטער איז אוועק צום גלח פרעגן אַן עצה, איז זיין ענטפער געווען:

״יעקב, פאָר וווהין דו קענסט ! אבי זיך ראטעווען !״ ער האָט אים געדריקט די האנט און געזאָגט: ״גאָט זאָל זיין דיין פירער אין דיין שווערן וועג !״

אין די גאסן איז פינצטער. יידן ווייסן נישט וואָס צו טון. דער מארש פון די דייטשן גייט פאָרויס. פרייטיק. די שעה׳ען ווערן שווערע. מיין מוטער בענטשט די ליכט. מיין פאָטער באוויזט נאָך צו מאכן קידוש, זאָגנדיק אז מיר פארלאָזן שנעל די היים... באלד האָבן מיר ביי א בעקאנטן גוי געדונגען זיין פערד און וואָגן. די מוטער האָט אָנגעפאנגען פאַקן זאכן. איך בין שנעל געלאָפן צו דער באַבען, זי זאָל זיין גרייט, מ׳וועט איר קומען נעמען. אלע שכנים זענען געשטאַנען און געקוקט מיט וווּנדער, ווי מיר קלייבן זיך אוועק־צופאָרן. מיין פאָטער האָט זיי אלע געזאָגט: ״ווער קען וויסן, וואָס מאָרגן וועט זיין? אפשר צו שפּעט!״ אזוי זענען מיר אריבערגעפאָרן קיין גאָווארָאווא. און אויף צו מאָרגנס שבת, גייענדיק אין שול, האָט מען שוין געזען א סך יידן פון רוזשאן.

באלד האָבן מיר פארשטאנען, אז דאָ בלייבן איז אויך נישט קיין פּלאַן. זענען מיר גלייך אוועק קיין אָסטראָווא. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט און די דייטשן זענען אָנגעקומען. און באלד האָבן זיי אָנגעפאנגען מיט זייערע ווילדע און שרעקלעכע מעשים: אפּגעשלאָסן גאסן, געשלאָגן, פארשיקט אויף שווערער ארבעט. די מורא איז געווען גרויס בייטאָג און ביינאַכט. א דייטש, וועלכן מיין פאָטער האָט צורעכט געמאַכט אַן אַנצוג, האָט אים געראטן, מיר זאָלן פון דאנען אמשנעלסטן אוועק, ווייל מ׳וועט אונדז אלע פון דאנען ארויסיאָגן. זענען מיר גלייך אוועק מיט א שכן קיין ביאַליסטאָק.

ביאַליסטאָק די גרויסע שטאָט איז שווארץ פון מענטשן. מענטשן אין געשפּאַן. א מאמע זוכט א קינד, קינדער זוכן עלטערן. מיין שוועסטער רבקה האָט שטארק געליטן, וואָס קיין ידיעה פון איר מאן האָט זי נאָך נישט באקומען.

מיר האָבן באלד באקומען ארבעט אין א רעסטאָראַן. פיל מענטשן פון פארשידענע שטעט פלעגן קומען עסן. דאָ האָבן מיר זיך בעקאַנט מיט א געוויסן סוחר פון סטולפּצע. דער מענטש איז געוואָרן מיט אונדז זייער בעפריינדעט און ער האָט אונדז פאָרגעשלאָגן, מיר זאָלן פאָרן צו אים קיין סטולפּצע. מיר האָבן דעם פאָרשלאָג אָנגענומען, בכדי זיך קענען וואָס שנעלער באזעצן אויף איין פּלאַץ. סטולפּצע, וועלכע געפינט זיך נאָענט פון רוסישן גרענעץ, איז געווען פול מיט יידן.

גלייך האָבן מיר געדונגען א דירה און זיך איינגעאָרדנט. מיין פאָטער האָט אָבער געוואָלט האָבן דאָ כאָטש איין משפחה פון רוזשאן, זענען מיר איין טאָג געפאָרן קיין ביאַליסטאָק און געפונען די משפחה **פריימאן אברהם**, זיי מיטגענומען מיט אונדז און זיי געפונען א דירה. אין דער זעלבער צייט איז אָנגעקומען מיין שוואָגער חיים קליינמאן, א באפרייטער פון מיליטער.

אין סטולפּצע זענען אָנגעקומען פיל רוסן. מ׳האָט אָנגעפאנגען עפענען ווארשטאטן און מיר אלע האָבן געקראָגן ארבעט. מיין פאָטער איז געווען דער עלטסטער ייד אין ווארשטאט. דער רוסישער רעזשים האָט געזאָגט: מען מוז ארבעטן שבת! מיין פאָטער האָט שטארק געליטן פון דעם געזעץ. פלעגט ער שבת אויפשטיין זייער פרי, זיך שטעלן דאווענען און דערנאָך גיין צו דער ארבעט. מיט דער צייט האָט זיך מיין פאָטער אויסגעצייכנט מיט זיין גוטער ארבעט און זיין איבערגעבנקייט. האָט נישט לאַנג געדויערט און ער האָט געקראָגן די גליקליכע בשורה, אונטערגעשריבן פון העכסטן אינסטאנץ אין סטולפּצע, אז ״יעקב־פסח וויגאָדע איז בעפרייט פון ארבעטן שבת״. שווער צו בעשרייבן די פרייד פון מיין פאָטער. און נישט נאָר דאָס. דעם 1טן מאי אויף דער דעפּיליאַדע האָבן זיי אים מכבד געווען צו טראָגן די רויטע פאָן.

אָבער דאָס אלץ האָט אים נישט בעפרידיקט. מיין פאָטער איז ארומגעגאנגען פארביטערט, דער שמייכל איז פערשוואונדן פון זיינע ליפּן. ער האָט שטענדיק געטראכט פון זיינע קינדער, מיט וועלכע ער איז שטענדיק שטאָלץ געווען: ווער ווייסט וואָס מיט חנטשען אין פראנק־רייך איז געשען? ווו זענען די איבעריקע פון דער משפחה? מיר האָבן אים געטרייסט, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן.

איין טאָג איז ארויס א פאראָרדנונג: אלע מענטשן מוזן נעמען רוסישע פּאַספּאָרטן! מיין פאָטער האָט אָנגעפאנגען צו קלערן, אז דאָ איז ביטער, און האָט דעצידירט צו נעמען פּאַספּאָרטן. די וועלכע האָבן נישט בעשטאַנען, האָט מען זיי פערשיקט אויף סיביר. באלד האָבן זיך אָנגעפאנגען פרישע שמועות, וועגן א נייער מלחמה — צווישן דייטשלאנד און רוסלאַנד. דאָ האָט מיין פאָטער געזאָגט, אז ס'איז נישטאָ ווו צו לויפן און מיר זענען פערלאָרענע... אין דעם זעלבן אָוונט שרייבט מיין פאָטער דעם לעצטן בריוו צו זיין זון נתן'ען אין ארץ־ישראל: "די הימלען זענען שטארק פערוואָלקנט. ווער ווייס צי עס וועט נישט פאלן קיין גרויסער רעגן און מיין האָפנונג זאָל נישט ווערן צושטערט, אין קענען זיין אין דעם זוניקן לאנד ווו דו געפינסט זיך."

אויף צו מאָרגנס איז דייטשלאנד איבערגעפאלן רוסלאנד. מ'דערוויסט זיך, אז בּאראנאָ־וויטש איז געוואָרן באָמבאַרדירט. ביי אונדז האָבן זיך בעוויזן עראָפּלאַנען. איך האָב נאָך באוויזן כאפּן דעם מאנטל און ארויס פון ווארשטאַט. שווארץ דער הימל, פינסטער דער וועג — וווּהין לויפן? איך בין אוועק מיט מיינער א בעקאנטער, מיט הינדע קלוטש. מיר זענען געגאנגען מיטן שטראָם מענטשן ביז די נאכט איז צוגעפאלן. מיר זענען אריין אין וואלד, וואָס איז געווען פול מיט מענטשן. קינדער וויינען, שרייען, מיר ווילן זיך צוריק־קערן — נישטאָ קיין רייד, די וועגן זענען פארמאכט.

האָבן מיר גענומען וואנדערן. די טעג זענען געווען שווערע, מידע, פון אזוי פיל גיין צו פוס. די נעכט זענען געווען ערגערע, נישט האָבנדיק ווו אוועקצולייגן דעם קאָפּ. איך בין געווען אָן געלט, אָן א פּאַספּאָרט, אָן א שפּראך און קיינע מלבושים. זעלטן האָבן זיך געפונען מענטשן, וועלכע האָבן אויף מיר רחמנות געהאָט און מיר אריינגעלאָזט אין שטוב איבערצושלאָפן א נאַכט. די איינוואוינערס האָבן דאָס נישט געטון אויס מורא פאר שפּיאָנאזש. אזוי איז אדורך דער וועג, ביז איך בין אָנגעקומען אין דער גרויסער שטאָט מאָגיליאָוו.

דאָ האָבן מיר ווייטער געזעען מענטשן פון אלע עקן. ווי אויך געטראָפן דעם בעקאנטן ייד פון סטולפצע, גאָדל מנאקער מיט זיין שוואנגערער פרוי רחל און נאָך עטליכע איינוואוינערס פון סטולפצע. מיר האָבן זיך געהאלטן ווי איין משפחה. באלד האָבן מיר בעשלאָסן צו פארלאָזן די שטאָט און פאָרן ווייטער, קיין קורסק. דאָרט זענען מיר אריין אין א קאָלחאָז, בכדי זיך אָפּרוען פון שווערן וועג. מיר האָבן אָנגעפאנגען ארבעטן אין פעלד ביים אראָפּנע־מען די תבואה. לאנג האָט דאָס נישט געדויערט און מען האָט אָנגעפאַנגען מאָביליזירן פרישע מענטשן. די שטימונג איז געוואָרן א שווערע. עס האָט זיך געפילט, אז דער פראָנט איז נישט ווייט פון דאנען. האָבן מיר פערשטאנען, אז דאָ איז מעהר קיין פלאץ פאר אונדז.

איין טאָג גאנץ פרי זענען מיר אוועק צו דער באַן־סטאַציע. דאָ האָבן מיר באמערקט א לאנגן צוג מיט אָפענע וואגאָנען, אָנגעפילט מיט קוילן און גרייט אוועקצופאָרן. מיר זענען גלייך ארויף אויף א וואגאָן, נישט פרעגנדיק וווּהין ער פאָרט. אבי זיך דערווייטערן שנעל פון דעם פראָנט! די בעדינגונגען זענען געווען שרעקלעכע. די אומריינקייט האָט פון אונדז א תל געמאכט. שווער זענען געווען די קאלטע ווינדיקע נעכט, זיצנדיק אויף די קוילן.

אזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין מאָסקווע. דאָ איז אונדז געלונגען זיך צו דערוויסן, אַז דער צוג גייט קיין טאַשקענט. זענען מיר אוועק קיין טאַשקענט.

אָנקומענדיק אין דער שטאָט האָבן זיך אָנגעפאַנגען פרישע פּראָבלעמען. מיר האָבן נישט געהאַט קיין פּאַספּאָרטן, און מ׳האָט נישט געוואָלט אונדז צושרייבן אין שטאָט. האָבן מיר באַלד זיך פאַרשריבן צו פאָרן אין קאָלכאָז "מאַלאַטאָוו", וועלכער געפינט זיך 30 קילאָמעטער פון טאַשקענט. מיר זענען געווען פון די ערשטע אָנגעקומענע. עס איז געווען צוגעגרייט אַ באַראַק און אינערוויייניק נאַרעס אויסגעבעט מיט שטרוי. אין דעם קאָלכאָז האָבן געלעבט נאָר קאַזאַכן, מוסלמענער.

איך האָב באַלד אָנגעפאַנגען אַרבעטן, פון גאָר פרי ביז די זון איז פאַרגאַנגען, ביים אָראַפּענעמען די וואַטע (בוימוואָל) פון די פעלדער. פאַר דעם האָב איך בעקומען זיבן־און־האַלב קילאָ ווייץ אַ מאָנאַט. די פרויען ביי דער אַרבעט האָבן זיך באַצויגן זייער פיין מיט מיר. זיי האָבן רחמנות געהאַט אויף מיר, זיך געטיילט מיט זייער שטיקל ברויט און אויך געגעבן טרינקען טיי פון זייער סאַמאָוואַר. איך האָב געאַרבעט זייער שנעל, בעוויזן אָראָפּרייסן 50 קילאָ בוימוואָל אַ טאָג. אַ דאַנק מיין שנעלער אַרבעט האָב איך בעקומען דעם 1טן מאַי אַלס אויסצייכנונג צען מעטער שטאָף.

מיינע נערוון זענען געווען אָנגעשטרענגט. נישט קוקנדיק אויף אַלע שוועריקייטן האָב איך אָנגעפאַנגען לערנען די שפּראַך. איך האָב מיך געטרייסט זאָגנדיק: עס איז שווער, אָבער איך מוז קעמפן פאָרן לעבן! איך מוז אַלע שוועריקייטן דורכבערעכן און גיין פאָרויס, און עפּעס דערלעבן!

אין אַ שיינעם טאָג האָב איך געהאַט מזל זיך באַקענען מיט אַ יידישער פרוי, **לובלינסקאַ**, פון קיעוו. זי האָט פאַרשטאַנען און מיטגעפילט מיין עלנדקייט און האָט מיר פאַרגעלייגט אַרבעטן ביים צונויפנעמען פון די קאָלכאָזניקעס דעם שטייער־אָפּצאָל: פּוטער, אייער, וואָל און פעל. די אַרבעט איז געווען אַ פּאַסיקע און כ׳האָב דערגרייכט מיין פאַרלאַנג: קויפן דעם ערשטן האַנטוך מיט אַ שטיקל זייף! באַלד אויך געטראַכט צו קענען העלפן די אָרעמע קינדער מיט פּוטער און אייער. די פרוי לובלינסקאַ, וועלכע איז געווען די פאַראַנטוואָרטליכע אין קאָאָפּעראַטיוו אַלס אונטערנעמערן, האָט געזען מיין כוח און ווילן צו אַרבעטן. זי האָט אַלץ געטון איך זאָל ווערן אַ פאַרקויפערין אין דעם קאָאָפּעראַטיוו, און ווען זי האָט דאָס דורכגעפירט, בין איך געווען שטאָלץ און גליקליך. איך האָב בעקומען אַ גוטע דירה, ווי אויך אַ גאָרטן מיט וועלכן עס האָט זיך פאַרנומען אַן עלטערער קאַזאַך. כ׳האָב אָנגעפאַנגען פירן אַ מענטשליכן לעבן. נאָר כ׳האָב געליטן נישט האָבנדיק דאָ וועמען פון מיין משפּחה אָדער בעקאַנטע, אויך בכדי איך זאָל קענען זיי העלפן. האָב איך געטון די טובות פשוט פרעמדע אָרעמע מענטשן. די גרעסטע מצוה האָב איך פאַרדינט אין דעם יידישן אינזשיניער **טישענקליער** מיט זיין פרוי, ווי אויך זיין סעקרעטאַרקע **ליאָרקאַ**, אַלע פון דראָהאָביטש. איך האָב געטון אַלץ ער זאָל בעקומען אַרבעט אין קאָאָפּעראַטיוו אַלס פאַרמאַן. ליאָרקאַ האָב איך גענומען צו מיר אין שטוב, אָפּגערייניקט איר פון אומריינקייט און געטון אַלץ עס זאָל איר גאָרנישט פעלן. שפּעטער האָב איך זי איינגעאָרדנט אין אַ ווייגאָרטן ביי פליקן ווייטנטרויבן.

זיצנדיק אין מאַגאַזין האָב איך זייער אָפט געטראַכט וועגן מיינע צוויי ברידער, גלייכצייטיק אָפט געשריבן צו זיי. נאָך אַ לאַנגן וואַרטן האָב איך באַקומען אַן ענטפער פון מיין

עלטסטן ברודער חילקע, וועלכער לעבט אין אמעריקע. ער איז געווען גליקליך זיך צו דערוויסן, אז איך לעב. ער האָט מיך געטרייסט, אז ער וועט זיין מיין פּאַרזאָרגער. איך האָב אָנגעפאַנגען גלויבן, אז כ׳בין מער נישט איינזאַם — אָט דאָרט ווייט וואַרט מען אויף מיר... די בענקשאַפט איז געווען גרויס, אָבער מען האָט געמוזט לעבן מיט האָפנונג: די מלחמה וועט זיך דאָך ענדיקן און מיר וועלן קענען זיך צוריקקערן צו די עלטערן. נאָר דערווייל זענען דערגאַנגען שלעכטע ידיעות פון די יידן, וועלכע זענען געבליבן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע.

אויפן וועג צו באַפרייאונג

ענדליך איז געקומען דער אויסגעבענקטער טאָג. די רוסישע ארמיי האָט צעשמעטערט די דייטשע כוחות. עס האָט זיך געשאַפן א פּוילישער קאָמיטעט און מען האָט אָנגעפאַנגען דורכפירן א רעגיסטראַציע פון די אלע יידן, וועלכע זענען אנטלאָפן פון פּוילן. אזוי ווי מען האָט מיר ניט געגלויבט, אז איך בין פון פּוילן, האָב איך געמוזט שאַפן עדות. עס איז מיר געלונגען זיך פאַרשרייבן אין פּוילישן קאָמיטעט. ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט און דער קריג האָט זיך געענדיקט. מען האָט אָרגאַניזירט טראַנספּאָרטן צו פאָרן צוריק קיין פּוילן. איך האָב געהאַט דעם גליק צו פאָרן אין דעם זעלבן וואַגאָן מיט דעם בעקאַנטן גאָדל מנאַקער און פרוי און אויך מיט ליאָרקאָ׳ן.

אין א שיינעם פרימאָרגן האָט זיך די באַן אָפּגעשטעלט, ווי געוויינליך, אָבער כ׳האָב דערהערט א געשריי: ״געפינט זיך דאָ עמיצער פון די וויגאָדעס?״ נישט צו בעשרייבן מיין פרייד, ווען איך האָב דערזעען מיין מומע פייגל וויגאָדע אין וואַגאָן...

און מיר זענען ווייטער געפאָרן. יעדער איינער איז געזעסן איינגעהילט אין די ליידן און זאָרגן וועגן גורל פון די פערבליבענע אין די לאַגערן און די געטאָס. אין איין פרימאָרגן, אונטער א פאַרכמורעטן הימל, האָט דער צוג אָנגעפאַנגען פאָרן פּאַמעלעכער. פון דער־ווייטנס זעען זיך הייזער. דער צוג שטעלט זיך אָפּ. מיר קוקן: וווּ זענען מיר דאָ? ביז איך דערזע א גרויסן שילד, אויף וועלכן עס איז אָנגעשריבן: אושוויץ.

עס קומט א באַפעל, אראָפּגיין פון צוג, און מען בעקומט אן ערלויבעניש צו בעזוכן דעם לאַגער. דער פחד איז געווען גרויס. יעדער איינער איז געגאַנגען מיט אן אראָפּגעלאָזטן קאָפּ. פון דער ווייטנס זעען מיר א באַרג מיט פערשידענע שיך; א באַרג מיט שפּילצייג, אמערסטן ליאַלקעס; און א באַרג מיט כלים און געשיר. מיר גייען אריין אין א גרויסן הויכן צימער, אין וועלכן עס זענען געבליבן היינגען טליתים און תפילין. אויף די ווענט און טירן זענען אויפגעשריבן נעמען און פאַמיליען־נעמען. עס האָט מיר גענומען שווינדלעז פאַר מיינע אויגן. ווייטער האָבן מיר געזעען די גאַז־אויוונס. די שעה איז אונדז געווען לאַנג ווי א יאָר!

מיט צעבראָכענע הערצער האָבן מיר זיך צוריקגעקערט אין צוג. יעדער איינער איז אריין אין זיין ווינקל, מיט זיינע ליידן און טראַכטן: ווער ווייסט ווו זענען מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער? דער צוג איז ווידער אריין אין פולן גאַנג. מיר זענען אָנגעקומען קיין שטשעטשין. די גרויסע צעקלאַפּטע שטאָט איז איבערגעפילט מיט יידן. יעדער איינער איז פערנומען מיט זוכן זיין משפחה.

איך האָב געוואָלט פאָרן קיין סטולפּצע, בכדי זיך צו דערוויסן וועגן גורל פון מיינע עלטערן. אָבער די צייט איז געוואָרן שטאַרק אונרואיק. מען איז אָנגעפאַלן אויף יידן איז

די באַנען. ס׳איז געווען אַ מורא אַרויסגיין ביינאַכט אין גאַס. דערוויל האָט מען גענומען אָרגאַניזירן קיבוצים צו קענען אַרויספאָרן פון פוילן. צו מיר האָט זיך געווענדעט **יעקב רושיניאַק** און פאָרגעלייגט הילף צו עמיגרירן. נישט לאַנג האָט געדויערט און מיין קוזינע אויך אָנגעקומען קיין שטשעטשין. זיי האָבן שטאַרק געוואָלט איך זאָל זיין מיט זיי. די ״מזרחי״ אָרגאַניזאַציע האָט אַרויסגעשיקט אַברהם סעראַק קיין וואַלבזשיך, ער זאָל אַרבעטן ביים אַריבערשיקן יידן קיין ארץ־ישראל.

איין טאָג האָב איך באַגעגנט אַ פרוי פון סטולפּצע, וועלכע איז געווען מיט מיין שוועסטער רבקה. די פרוי האָט מיר איבערגעגעבן וועגן ברוטאַלן אומקום פון מיין שוועסטער און איר זון מאָטעלע. ווי אויך האָט זי מיר דערציילט, אַז מיינע עלטערן זענען אויף אַ טראַגישן אופן אומגעקומען אין סטולפּצע. דערנאָך האָב איך זיך דערוווּסט פון **רבקה ווילגאָוויטש**, אַז **נפתלי, חנטשע** און זייער טאָכטער זענען געבליבן לעבן און געפינען זיך אין פּאַריז. איך האָב גלייך געשריבן צו זיי און בעקומען אַן ענטפער, איך זאָל שנעל קומען צו זיי.

כ׳האָב גלייך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן פוילן און בין אַוועק קיין וועכשייד, עסטרייך. דאָרט האָב איך זיך אָנגעשלאָסן אָן אַ גרופּע צו פאָרן קיין פראַנקרייך. אַ דאַנק **רחל סענדעראָוויטש** איז מיר געלונגען זיך אָנשליסן אָן דער גרופּע. דער ווייטיק איז געווען גרויס, ווען כ׳האָב געמוזט זיך שיידן מיט משפחה סעראַק, וועלכע זענען פאַר מיר געווען אַזוי איבערגעגעבן און טייער. אָבער איך האָב געמוזט זוכן פאַר זיך דעם באַקוועמסטן פּלאַץ. איך האָב געפילט אַזוי ווי מיין מוטער וואָלט מיך גערופן צו זיך...

דעם 5טן נאָוועמבער 1947 בין איך אָנגעקומען קיין פראַנקרייך. מיין שוועסטער חנטשע האָט מיך שטאַרק וואַרעם אויפגענומען. און די גאַנצע צייט וואָס כ׳בין געווען אין פראַנקרייך איז זי געווען זייער איבערגעגעבן צו מיר. איך האָב דאָרט געהייראַט, געבויט אַ פאַמיליען־לעבן, געאַרבעט זייער שווער (נישט געווען קיין סכנות...). כ׳האָב געבוירן אַ טאָכטער און אַ זון, זיי ערצויגן אין יידישן גייסט, געשיקט זיי אין די ציוניסטישע באַוועגונג ״השומר־הצעיר״. איך בין אויך געווען צוגעבונדן צו דער ציוניסטישער באַוועגונג. נאָך דער אַרבעט געפונען צייט צו זיין אַ מיטגליד אין דער פרויען־אָרגאַניזאַציע ״חביבה רייק״ און געווען טעטיק אין פערשידענע אונטערנעמונגען פאַר מדינת ישראל.

אין יאָר 1968, ווען עס זענען פאָרגעקומען די שטורמישע מאַניפעסטאַציעס אין די גאַסן פון פּאַריז, האָט מיין טאָכטער באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ישראל און לעבן אין אַ קיבוץ.

12טער יאַנואַר 1972 איז געווען פאַר מיר דער גליקליכסטער טאָג אין מיין לעבן — מיר זענען עולה געווען אין אונדזער לאַנד! דאָ פיל איך זיך מעהר נישט פרעמד. אין פראַנקרייך האָב איך זיך געפילט ווי אַ ייד, דאָ פיל איך זיך ווי אַ מענטש. און מיר האָפן, אַז אונדזער לאַנד וועט זיין אַ ביישפּיל פאַר אַנדערע פעלקער.

דער איינציקער געבעט אונדזערער איז: עס זאָל שוין קומען דער טאָג פון שלום פאַר אונדזער לאַנד ישראל! עם ישראל חי וקיים!

אריה אלביק / רמת־גן

מטלטולי בשואה

ביום הראשון לשואה, באחד בספטמבר 1939, הייתי במאקוב, מקום בו גרתי אחרי נשואי. דירתי היתה בבית גוי אחד, בקומה השנייה, וזה אשר הציל אותי. אל הגוי הם לא נטפלו, ערכו אצלו חיפושים. הוא היה גם ידיד משפחת חמותי ועמד בידידותו זו זמן רב, גם כשזה סיכן את מצבו ואף את חייו. כך נשארתי במאקוב עד סוף חנוכה.

במשך תקופה קצרה פונתה מאקוב מיהודיה. פרט לאלה שהיו במצבי, הוצאו כולם לפולטוסק בשתים־שלוש אקציות (מצודים), ואיש מאיתנו לא ידע על גורלם.

כעבור זמן מה קשתה עלי המחתרת, בה חייתי, והייתי יורד אל הקומה התחתונה. בקומה זו קיים בעל דירתי מסעדה והייתי יושב במסעדה יחד עם הנאצים ויתר הגויים, שהיו באים שמה לסעוד. אינני יודע איך זה שלא קרה לי כלום, איך לא הלשינו עלי, איך לא שמו־לב אלי הנאצים הארורים. אני עצמי עשיתי מה שעשיתי מתוך תמימות. לא היתה זאת גבורה מצדי, אני פשוט רציתי לשמור על החנות שלי שליד פתח המסעדה, רציתי לראותה וכך אולי למנוע בוזזים לכשיגיעו. תמימות היתה בי. חשבתי כי בחנות תלוי עוד עתידי. מסתבר ששמרתי על שארית עמלי בסכנת נפשות, אלא שבאותם הימים לא ידעתי זאת.

בסוף חנוכה, בשבוע הראשון של דצמבר 1939, העיר מישהו את אוזנם של הגרמנים, כי בעיר נשארו עדיין יהודים. הם הוציאו אז פקודה, הדורשת מן היהודים להסגיר את עצמם, אחרת יירו; ומן הגויים דרשו, אם יימצא שהם מסתירים יהודים בפועל או מתעלמים ממציאותם, גם הם דינם יהיה מוות.

היינו ארבעה יהודים שקיימנו קשרים בינינו. משראינו כי השואה מתקרבת עדינו, נדברנו ויצאנו לדרך בכיוון לומז׳ה אל הרוסים.

לצערי לא יכלה אשתי להצטרף אלי. חמותי זקנה היתה ולא יכלה לצאת לדרך טלטולים קשה, ואשתי — בתה לא רצתה לעזוב אותה לבדה. יצאתי תוך תקווה, כי ידידנו ישמור עליהן וכי עוד נפגש.

הלכנו בלילה והסתתרנו ביום. אך במקום אחד סמוך לגבול תפסו אותנו הנאצים והחזירו אותנו לתחום שלטונם. למזלנו היה זה משמר־הגבול שלא רצה לחשוף את הגבול ולהשאירו ללא משמר, ונתן לנו ללכת לבד בלא ליווי. הלכנו כברת־דרך, ומשהחשיך שינינו את כיווננו, אל הגבול שוב. אך הגבול היה שמור עתה בקפדנות, ומשמרות צפופים קיימו ביניהם קשר רצוף כל שעות היום והלילה. שמונה ימים רבצנו במרחבי השדות השוממים שליד הגבול — אכולי קור, רטובים עד קפיאה, רעבים ועייפים מאוד. ביום התשיעי פגשנו גוי אחד, שהיה משוטט בסביבה ובודק שדותיו שעמדו שוממים. הצענו לו תשלום ״שמן״ תמורת זה שיעביר אותנו מעבר לגבול אל התחום הרוסי. עברנו את הגבול בשלום והגענו משם לביאליסטוק.

כאן נסיתי לחפש קשר אל משפחתי שבמאקוב. הייתי מקבל מכתבים מהם, סיפרו כי החיים במאקוב חזרו לקדמותם. שקט בעיירה וכדאי שאשוב; לא כדאי שאגיע לסיביר ועוד שידולים כאלה. רציתי מאוד לחזור למאקוב. עשיתי מאמצים שונים, אך הרוסים לא נתנו. הם חששו מריגול ומסירת מידע סודי לגרמנים. מדי פעם בפעם היו עורכים מצודים על אנשים

"חשודים" שאינם ביאליסטוקאים, כלומר על יהודים שאינם נתינים רוסיים. כאילו נולדו יהודי ביאליסטוק וגדלו במשטר הרוסי.

נשארתי שנה בביאליסטוק. מצאתי שם קרוב משפחה, בן־דוד, ויחד חיפשנו מקורות מחיה. ברור שפגמנו בסדרי המסחר הסובייטיים ונתפסנו. אחרי ימים ספורים נתפסנו ושוב שוחררנו. ברוסיה יש דרכים לריכוך לבבות שליטים ושומרי־חוק, וכך התקיימנו. לימים נמאסו החיים הללו. המצודים התכופים וההטרדות בלילות הביאונו להחלטה להסגיר עצמנו לרוסים ויעשו בנו מה שיעשה.

כמונו היו יהודים רבים. הם אספו אותנו אחד לאחד ושבועיים החזיקו אותנו בקמר־טרנספורט, עד אשר נאספו בני מיננו לאלפים: יהודים שבורים, שכל רצונם להתקיים בקרבת מקום למשפחתם עד בוא היום שיוכלו להתאחד ולבנות חייהם מחדש.

בתום השבועיים העמיסו אותנו על קרונות־משא: מאתיִם מאתיִם בכל קרון, שהיו בו חמישים מקומות אדם בקושי. שמונה ימים השתרכנו ברכבת, כשאנו דחוסים וכואבים, ללא אויר לנשימה, ללא אוכל ושתייה, ללא שינה ושינוי מצב תנוחת גופנו, כשכולנו עושים צרכינו לעיני כולנו במקום עמידתנו. מרובים היו אלה שמתו בקרונות בדרך, מרובים מספור. בכל תחנה פינינו גופותיהם ללא אפשרות ודאגה לקבורה.

הרכבת הביאה אותנו אל נמל של נהר גדול שאת שמו שכחתי. הועמסנו על אניית־משא רעועה ואחרי שנבדקנו בדיקה רפואית הופרדו הבריאים שבנו ונשלחו לקומי אֶס־אֶס־אֶר. במרחב הבלתי־נושב של יערות העד, מרחב שהקור בו ברוב ימות השנה 45 מעלות מתחת לאפס, את שם המקום הזה אני זוכר. היה זה אורטה, הידועה לקללה בפי רבים מנידחי היהודים משולחי סיביר. כאן נבדקנו מחדש והחזקים נשלחו למחנות יחד עם פורעי־חוק ופושעים רוסיים מסוכנים.

החיים עם הפושעים היו לעתים קשים ביותר. טוב ששמרתי על כספי המועט שעשיתי בביאליסטוק, ויכולתי לשחד את נאמני המפלגה הכול־יכולים ונתמניתי מפקח על צריף של 25 איש. זה מנע ממני הרבה צער וסבל, שנגרמו לרבים מאיתנו על־ידי הפושעים האיומים. ששה חודשים נהניתי ממעמדי זה והודיתי לאלוהים יום־יום על שהצילני משהייה במאורות הפשע והזוהמה של העבריינים הרוסיים.

כעבור זמן הופיעה שוב ועדה רפואית, שוב נבדקנו ואני נשלחתי יחד עם אחרים במצבי ובכושרי לצ'וּץ. שם נפתח הגיהנום עצמו בשבילי. נשלחתי לעבוד בִכריתת יערות בביצות הטובעניות. לעבודה הלכנו בשלג ובכל צעד לא נכון היה האדם טובע בביצה המצחינה עד לגועל ובחילה והגוף נאחז צמרמורת קשה.

העבודה בצ'וץ ויערותיה היתה קשה מאוד וללא מנוחה. היו ימים שלאחר גמר העבודה שכבנו לנוח, רק נרדמנו והנה באו והעירו אותנו למשמרת נוספת. היו ימים שלא ניתן לנו שום דבר לאכול. משהו מן המאמץ המלחמתי או מן המצב המתוח גרם לתנודות אלה בניצול כוח האדם, אחרת לא אוכל להבין התנהגות מופקרת זו עם אנשים עובדים ומהי הסיבה לחוסר כל התחשבות במצב בריאותנו מצד הסובייטים השליטים.

סבל נוסף גרם לנו חוסר הביגוד המתאים לעבודה ולאקלים הקשה בסביבה זו. להתלבש ולהתפשט היה קשה ביותר. לבושנו היה קרעים כולו ונאלצנו להתעטף בסחבות שונות שמצאנו בסביבה. על הרגלים המעוטפות בלויי סחבות היינו קושרים לוחות עץ לייצב פסיעותנו וכדי שלא נשקע בשלג שעל הביצות. להוריד לוחות אלה ולקשרם חזרה היה מאמץ מייאש לעתים, כי הם קפאו והיו לאחד עם הסחבות עד אין הפרד, וזה קרה לעתים

קרובות. לכל אלה נוספו הסבל הנפשי והעינויים הגופניים שהסבו לנו הפושעים המסוכנים שפוטי מחנות הגזירה ועבודת הפרך. אלה התעללו בנו גם בשל אי־היותנו שפוטים כמוהם וגם בשל היותנו "יהודים ארורים".

אני התיידדתי עם מורה מוורשה והוא היה לי שותף למשכב ולעבודה, וכך הוקל לשנינו. אומללים ביותר ומדוכאים ביותר היו אלה, שבן־זוגם למיטה ("נפרניק" ברוסית) היה פושע, שאז לא היה קץ לסבל ולמרירות של בן הצמד היהודי. גם בלילה נשללה מנוחתו והוא נהיה פקעת כאב, עלבון ועצבים.

חמישה חודשים ארך גיהינום זה. באחד הימים, באמצע העבודה, בשעה שלוש בצהרים, באו שלושה קצינים רוסיים ושלושה קצינים פולניים. הם הכריזו, כי כל האזרחים הפולנים יפסיקו עבודתם ויעמדו ערוכים בצד. השלכנו הגרזנים והאתים ופרשנו הצדה. נערכנו לפי אלף־בית ולמזלי הייתי הראשון ולא ידעתי מה אעשה, איך אגיב לכשיוצע לי משהו. שאלתי את חברי הוורשאי מה לעשות, אך גם הוא לא התמצא במצב ובינתים נפלה השאלה:

"לצבא האדום או לצבא הפולני ?"

נלאיתי מהרוסים, לא הרהרתי הרבה ועניתי:

"לצבא הפולני !"

חשבתי: יהיה אולי גרוע, אבל יהיה שינוי, משהו ישתנה. וזה היה עתה חלומו של כל אחד מאיתנו. האמנו גם, כי אחרת לא נחלץ מרוסיה הגדולה מדי. בגמר הרישום הועברנו לנקודת ריכוז של המחנה הפולני, קיבלנו אמבטיות ומדים ולחם... שכה התגעגענו עליו.

מכאן הגעתי דרך בוזלוק ואחר־כך דרך פרס לארץ־ישראל. הנה הגעתי לא כאל סוף תחנה שבחרתי לי, אלא כתחנת ביניים בדרך לפולין.

האמת היא, כי במצבי החדש הוטב לי מאוד ונפשי נפתחה לתקווה, אך אני לא חשבתי להישאר פה. מכאן חלמתי על שובי הביתה, אל ביתי ומשפחתי עם הגדודים הפולניים החוזרים.

שמונה חודשים שהיתי אז בארץ, בגדרה ובגבעה 69 המפורסמת, וכשהוציאו אותנו לעירק כדי להערך ליציאה לחזית, יצאתי את ישראל, אז ארץ־ישראל, ללא היסוסים. אנשי רוז׳אן, מראשוני העולים שלנו, ניסו להשפיע עלי להישאר כאן, ולא נעניתי להם. אך כאשר הובאתי בפעם השנייה הנה, כדי להישלח מכאן לחזית איטליה, ביקר אצלי קרובי **אריה בוכנר**, והפעם השפיעו דבריו עלי. לפי תוכניתו ערקתי לגליל, עברתי לקיבוץ דן, הסתתרתי וניצלתי מחיפושי השוטרים הצבאיים הבריטיים והפולניים.

על כל הלקחים שלמדתי בנדודי השואה הוספתי עוד לקח, והוא חשוב מאוד: תודות לאנשי עירי ניצלתי מחזית איטליה ומשואות נוספות; אין ערוך לקשרי עיר במולדת המשותפת.

זרח זשעפקא / רמת־גן

מיין וואנדער־וועג קיין ישראל

אזוי ווי דער קריג איז אויסגעבראָכן אין סעפטעמבער 1939, האָבן יידן גענומען דעם וואנדער־שטעקן און אָנגעהויבן וואנדערן. די מערסטע זענען געלאָפן קיין רוסלאנד, אָבער ס'זענען אויך געווען אזעלכע, וואָס זענען געבליבן אין פוילן.

דעם 18טן נאָוועמבער זענען מיר ארויסגעפאָרן פון ווארשע און דעם 19טן זענען מיר געווען אין ביאליסטאָק. דאָ ערשט האָבן זיך אָנגעהויבן אונדזערע צרות: ווו געשלאָפן, ניט געגעסן, און זיך ארומגעוואלגערט אין די שולן. און נאָך זעקס מאָנאט זיין אין ביאליסטאָק האָט מען אונדז ארויסגעשיקט אין וויטן סיביר, ווו דאָרטן איז זומער נישטאָ קיין נאכט, נאָר טאָג. און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דער אמתער ווייגעשריי.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אויפן אָרט, האָט מען אונדז אריינגענומען אין באראקן, אין דער וויסטע, ווו מ'האָט געזען נאָר הימל און ערד און וואלד. די פרויען האָבן גענומען וויינען און בעטן, מ'זאָל פון דאנעט אוועק, אפילו צוריק אין פוילישן גיהינום אריין, אבי נישט דאָ. מיר האָבן געוויינט מיט ביטערע טרערן אויפן גורל פון אונדזערע משפחות און אויפן גורל פון גאנצן יידישן פאָלק.

אָבער ביסלעכווייז האָט מען זיך צוגעוויינט צו דער ארבעט אין וואלד. די ארבעט איז נאָך געווען צו דערליידן, אָבער מיר זענען געווען נאַקעט און באָרוועס, נאָר שמאַטעס אויף די פיס. און מ'האָט געדארפט גיין אכט קילאָמעטער צו דער ארבעט און אכט קילאָמעטער צוריק. פון גיין אליין איז מען געוואָרן מיד. און אזוי האָבן מיר אָפּגעארבעט פערצן מאָנאטן.

ווען די מלחמה צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד איז אויסגעבראָכן, דעם 22טן יוני 1941, האָט מען אונדז באפרייט און מען איז געפאָרן אין טיף רוסלאנד. איך מיט מיין פרוי זענען מיר געפאָרן קיין סטאלינגראד, און אזוי ווי דער קריג האָט זיך דערנענטערט צו סטאלינגראד, האָבן מיר ווייטער גענומען וואנדערן און אוועק ביז קאזאכסטאן. דאָרט האָט מען מיך צוגענומען אין דער ארמיי און מיין פרוי איז געבליבן מיט א פיצל קינד און אָן מיטלען צו לעבן. אָבער די מלחמה רעכנט זיך נישט מיט אזעלכע זאכן.

אזוי איז עס געווען ביזן 25טן מאי 1946. מ'האָט אָנגעהויבן פאָרן אהיים, מישטיינס געזאָגט, קיין פוילן. ווי מיר זענען נאָר אָנגעקומען אויף דער פוילישער זייט, האָט מען געהערט געשרייען: "פון וואנעט נעמען זיך אזוי פיל זשידעס ?"

די פאָליאַקן האָבן געמיינט, אז מ'האָט אלע יידן פארניכטעט. איצט האָבן זיי אָנגעהויבן הרגענען יידן אין פוילן און יידן האָבןווידער גענומען וואנדערן. איך מיט מיין משפחה זענען מיר געווען פיר וואָכן אין פוילן, און ווען מיר האָבן געזען די לאגע, האָבן מיר גענומען ווייטער פאָרן. מיט טויזנטער מענטשן זענען מיר דורך די גרענעץ פון טשעכיע און מיר זענען אריבער קיין עסטרייך. פון עסטרייך זענען מיר אריבער קיין דייטשלאנד. דאָרט זענען מיר געווען ביז דעם 15טן דעצעמבער 1949. יענעם טאָג זענען מיר אָרויף אויף דער שיף "גלילה" און אוועק אויפן וועג קיין ישראל.

מיציאת רוז'אן 1939 עד "יציאת אירופה"

כשפרצה מלחמת־העולם השנייה, גויסתי לצבא הפולני, לחיל־הרגלים. השארתי את אשתי ושני ילדי הקטנים ומיהרתי אל גדודי, שחנה בפולטוסק, 32 ק"מ מרוז'אן. בביצורי פולטוסק נתנו לנו בגדי צבא, סכין ורובה שמשקלו היה רב. צעדנו לילה תמים ועם בוקר שלחו אותנו לחזית. קולות הירי נשמעו קרובים מאוד. אנחנו, עוד בטרם הספקנו לירות ולו ירייה אחת, כבר הקיף אותנו האויב. לא היה לאן לברוח. מגדודנו נותרו בודדים. אני ניצלתי, כיוון שנשכבתי בין ההרוגים ופני למטה. הגרמנים עברו בין החללים ומי שרק השמיע אנחה, נורה מניה־וביה.

משנעשה שקט ולא נשמע שום רחש, קמתי. אך לא ידעתי לאן ללכת. שמעתי במרחק רכב צבא נוסע, אלא שלא ידעתי אם זה רכב האויב או שלנו. התקרבתי לכביש ושמעתי דיבור פולני, אז הבנתי, כי זה הצבא שלנו. עליתי על הכביש, נאחזתי מאחורי רכב בן שני גלגלים וכך, תלוי למחצה, הגעתי לעיר פלונסק. העיר היתה אחוזת להבות והמשכנו בדרכנו. ככה הגעתי למודלין, שהיא מבצר תת־קרקעי. שם פניתי אל המיפקדה ושאלתם הראשונה היתה, היכן נשקי. עניתי להם, שבקושי הצלתי את חיי, אולם הם לא קיבלו תשובה זו והעמידוני למשפט צבאי. למזלי התחיל האויב להרעיש את המקום ואיש כבר לא חשב על משפט. קמה מהומה ואנדרלמוסיה, וכאשר החשיך הסתלקתי. יצאתי לכביש, שהיה מלא אנשי־צבא פולנים פצועים קל, שצעדו לעבר וארשה. צעדתי עמהם.

עם בוקר נכנסנו לוארשה, וכאן פגש אותנו הצלב־האדום באוכל ומשקה. שוב פניתי אל המיפקדה הפולנית ושלחו אותי למבצר (ציטאדעל) של וארשה. אך גם זה לא לאורך זמן. הצבא הגרמני הקיף את העיר והכול תם. הממשלה הפולנית ציוותה על החיילים היהודים לפשוט את המדים הפולנים וללבוש בגדים אזרחיים, מפני שבגללנו הם מפסידים את המלחמה. ככה זה, תמיד אשם היהודי.

ציוו עלינו ללכת מן המבצר אל וארשה העיר. היה קשה ביותר להגיע, מכיוון שעל כל צעד נפל פגז של תותח או פצצה של אוירון. איכשהו הגעתי לעיר, וכאן התחילו צרות חדשות. לא היה לנו לא יום ולא לילה. אוכל לא נתנו לנו כלל. כל יום הייתי קונה עשר סוכריות בעד זלוטי אחד וכך קיימתי את עצמי עד שהאויב נכנס לווארשה. אז החלטתי לחזור לרוז'אן, אל משפחתי. אבל משעברתי את הגשר הפראגאי, נפלתי לידי הגרמנים. העמידו אותנו בשורות של שמונה והובילו אותנו.

כאשר עברנו את העיירה לגיונובה, הבחנתי בבתו של **יעקב יאלוביץ'**, שגר עם משפחתו ברוז'אן לפני המלחמה, ואף היא ראתה אותי. הכניסו אותנו למחנה סגור. זה היה ביום ששי, ובתו של יאלוביץ' הביאה לי חלה וסיר עם בשר ואטריות. בלעתי הכול בנשימה אחת, אבל

אחרי האכילה הזאת כמעט נטרדתי מן העולם, שכן גופי כבר לא היה רגיל לאוכל אחרי רעב גמור במשך שבועות.

בבוקר שוב העמידו אותנו, אלפים אחדים, בשמיניות ויצאנו לדרך. כשהגענו לסְרוֹצק שמעתי, שמובילים אותנו לגרמניה לעבודה, ומייד התחלתי לתכנן בריחה. בפרשת־דרכים אחת, משהשגחתי כי אנשי־המשמר לא יוכלו לראותני, קפצתי מן השורה ונכנסתי בריצה לבית אחד שבעיבורי סרוצק. בעל הבית, נוצרי, ראה את הפחד שעל פני והרגיעני. ועוד אמר: "אצלי בקומה השנייה נמצאת אשה יהודיה עם בתה. תוכל להצטרף אליהן." הן קיבלו אותי יפה ושהיתי עמהן יומיים. נפרדתי מהן ויצאתי לחפש את אשתי וילדי.

הלכתי לפולטוסק ובדרך פגשתי את אשתו של **סאלניצקי**, שהיה מזכיר במאגיסטראט שלנו. היא אמרה לי לבל אלך לרוז'אן, מפני שגירשו משם את כל היהודים לאוסטרוב או למאקוב. למזלי פגשתי שני בחורים משלנו, מן הכפר צאדיקערש, שנסעו בעגלה. הם לקחוני עמהם, נתנו לי לחם וזלוטי, ובדרכים עקלקלות הגענו לאוסטרולנקה. העיר כבר היתה ללא יהודים, והפולנים תפסו את כל בתי העסק של היהודים.

הגבול שם חנה הצבא הרוסי היה חמישה ק"מ מאוסטרולנקה. הגעתי לגבול ושם פגשתי את האם של **צבי אגראָדניק** (גנני) ואחיותיו. שאלתי אותם על משפחתי, אך הם לא ידעו דבר. הלכנו יחד ועזרתי להם לסחוב כמה חבילות אל מעבר לגבול. הגרמנים שאלו אותנו לאן פנינו מועדות ומשענינו, כי אנו הולכים למשפחותינו בלומז'ה, הם נתנו לנו לעבור.

אנשי הצבא הרוסים, ובייחוד הקצינים היהודים, קיבלו אותנו בלבביות. הם האכילו אותנו ואפילו הסיעו אותנו ללומז'ה. שם פגשתי את **חיים בוכנר** ואת **אלתר פרל** ומשפחותיהם. כמו כן פגשתי את **הנה רייצ'יק**, שהיתה שכנה שלי, והיא סיפרה לי, כי אשתי וילדי חיים ונמצאים במאקוב־מאזובייצק עם משפחתה. היות שהיא עמדה ללכת למאקוב, נתתי לה מכתב אל אשתי, בו ביקשתיה לבוא אלי הנה, מכיוון שאני אל הגרמני לא אחזור לעולם.

כעבור ימים אחדים הם הגיעו אלי ללומז'ה, בדי עמל ובממון רב. משם עברנו לביאליסטוק. השתכנו בבית־כנסת, שהצפיפות בו היתה עד אין לתאר, ממש זוועה. התנאים הסניטריים היה בהם כדי לסכן בריאות וחיים. שם פגשתי את **חנה האצקלס** ואת **גולדה לאך** ועוד רוז'אנאים.

ברחובות הודבקו מודעות, שמי אשר רוצה לנסוע לרוסיה, יכול לנסוע. לא חשבתי הרבה ויצאתי עם כל משפחתי לרוסיה. באנו לאיזו עיירה, שם קיבלו אותנו היהודים בחמימות רבה. נתנו לנו דירה ועבודה וחיינו שם שנה שלמה. אז הודיעו השלטונות, כי עלינו לקבל את הנתינות הרוסית ופספורטים רוסיים. סירבנו מפני שחשבנו לשוב לביתנו. קמנו וחזרנו לביאליסטוק.

כעבור ימים אחדים, בליל ששי אחרי חצות, אספו את כל אלה שחזרו מרוסיה, הכניסו אותנו לתוך קרונות ונעלו אותנו בתוכם ונסעו. היינו בדרך ארבעה שבועות, בתנאים סניטריים גרועים וכמעט בלי אוכל, עד שהגענו למחוז וולוגדה. שם עבדנו ביערות וחיינו בתנאים קשים מאוד. למזלנו לא ארכה שהותנו שם. כעבור שנה שיחררו אותנו והרשו לנו לנסוע לרוסיה, ומשם עברנו לאסיה התיכונה, לקירגיזטאן.

כתום המלחמה העמידו לרשות הפליטים קרונות ונסענו חזרה לפולין. עברנו באיזורים שהיו כבושים בידי הגרמנים. ליד אוֹשווייִנצים עצרו את הרכבת והובילו אותנו לבקר במחנה ההשמדה. אימה תקפה אותנו למראה החפצים שהתגוללו שם בערימות, שערות ונעליים של

ילדים, ולמראה התנורים ותאי־הגאזים. יצאתי משם רצוץ ושבור. הבנתי כי חיינו לעומת המחנה היו גן־עדן.

הגענו לשצ׳צ׳ין ומצאנו דירה בקלות, שכן היו שם הרבה דירות פנויות. היה פחד לצאת לרחוב, כי הפולנים התאנו לכל יהודי והיכו ואף רצחו. במקרה פגשתי ברחוב את **מאיר רושיניאק**, שהיה מעביר אנשים אל האיזור האמריקאי. למחרת באתי עם משפחתי לנקודה שהוא הועיד לי, הוא נתן לי מאתים זלוטי לקניית אוכל — לעולם לא אשכח לו זאת! — והעביר אותנו אל האמריקאים, לעיירה בשם אסליכטנאו. בלילה הכניסו אותנו לאולם־אוכל גדול, שמו על השולחנות לחם לבן וריבה וקפה והזמינו אותנו לסעוד לבנו. אני זוכר היטב, איך הילדים שאלו אותי, בתמיהה גדולה ובחוסר בטחון, האם מותר לאכול כמה שרוצים...

במחנה זה שהינו שנה ואז נרשמתי לעלייה לארץ־ישראל, אף כי רבים נסעו משם לאמריקה. העבירו אותנו לצרפת ושם העלו אותנו על האונייה ״אקזודוס״, שקראו לה גם ״יציאת אירופה״. חמשת אלפים ושש מאות (5600!) נפשות נדחסו לתוך האונייה, כמו דגים מלוחים, אבל קיבלנו זאת באהבה.

רק עזבנו את הנמל, וכבר ליוו אותנו אוירונים אנגליים. כעבור מסע של ימים אחדים התקרבו אלינו אוניות־מלחמה בריטיות וניסו להשתלט עלינו. פרץ קרב בין בחורינו לבין החיילים האנגלים. הנשק שלנו היה קופסאות שימורים, ואילו הם היו מצוידים במיטב הנשק. נפלו קרבנות אחדים משני הצדדים, אך הם ניצחו. גררו אותנו עד חיפה ושם העבירו אותנו לשלוש אוניות־משא, תוך שהם נוטלים מאיתנו את כל חפצינו, שקיבלנו מהאמריקאים במחנה.

לא ידענו לאן מובילים אותנו. היו שמועות, שמובילים אותנו לקפריסין. היינו על הים שלושה שבועות, עד שהגענו חזרה לצרפת. שם עלו על אונייתנו פקידים צרפתים והציעו לנו לרדת בצרפת ולקבל את הנתינות הצרפתית. סירבנו להם ועניבו, כי מגמת־פנינו אך ורק לארץ־ישראל. עמדנו בנמל שלושה שבועות ומשם העבירו אותנו להאמבורג, הזרה לגרמניה. שם ציוו עלינו האנגלים, ברמקולים, לרדת מן האוניות, אולם איש לא זז. באו האנגלים וגררו אותנו בכוח, ארבעה חיילים נשאו אחד מאיתנו, והגרמנים עומדים מהצד ונהנים.

הכניסו אותנו למחנה סגור והציבו עלינו שמירה חזקה. כל יום ערכנו הפגנות, שאנו רוצים אך ורק לארץ־ישראל. עד שבאה משלחת מאונר״א וערכו רישום לאן כל אחד רוצה לנסוע. כולם כאיש אחד ענו, שרוצים לנסוע לארץ־ישראל. ואונר״א התחילה לטפל בנו. מהם קיבלנו בגדים ואוכל. ולבסוף הגענו לישראל. לא קיבלנו אז שיכונים. כל אחד הסתדר בכוחות עצמו. אינני מצטער אפילו רגע על כל העמל והסבל כאן — העיקר שאנו אנשים חופשים במדינה שלנו!

שלמה פולטוסקער

דערינערונגען פון יענע טעג...

די דייטשן קומען

רוזשאן, סעפטעמבער 1939. אין דער פרי פון 1טן סעפטעמבער. די פוילישע ראדיאָ אנאָנסירט, דאָס די דייטשן אטאקירן אין אלע פראָנטן און אז דאָס גאנצע לאנד געפינט זיך אין מלחמה־צושטאַנד. די שטאָטישע מאַכט צעלויפט זיך. **פסח בורשטין** גייט ארום מיט

אינסטרוקציעס, ווי אזוי צוגרייטן שוץ־אָקאָפּעס. ס׳באַווייזן זיך דייטשע עראָפּלאַנען, אָבער באָמבאַרדירן נישט. די לאַגע ווערט ערנסטער פון טאָג צו טאָג. יידן פּאַקן זיך. יעדער וויל לויפן, און אין יעדן איינעמס געדאַנק עגבערט די פראַגע: וווהין ?

מענטשן מיט פּעקלעך אין זייערע הענט ציען זיך צום בריק, אויפן וועג קיין גאַרוואָלין — מען וויל זיין אויפן צווייטן זייט פון נארעוו... אנדערע מאכן זייער וועג קיין מאַקאָוו אָדער פולטוסק. און ווער ס׳האָט די מעגליכקייט, לויפט קיין ווארשע גלויבנדיק, אז דאָרט איז דאָס זיכערסטע פּלאַץ. איך און מיין פאמיליע האָבן באַשלאָסן פאָרן קיין פולטוסק. מיט א געדונגענעם פערד־און־וואָגן, נאָך א שווערער נאַכט וואנדערונג, האָבן מיר דערגרייכט פולטוסק.

אָבער דאָ האָט דער דייטש אונדז אָנגעיאָגט. נאָכן שטילמאכן די פּוילישע ארטילעריע האָבן די דייטשן אריינמארשירט אין שטאָט מיט א געטראַסק פון הארמאטן, מיט לאסט־אויטאָס און מאָטאָציקלען און טאנקען — א לאנגע קייט, וואָס האָט זיך געצויגן אין דער ריכטונג פון ווארשע. עס הערט זיך פון צייט צו צייט א טעמפּער קלאנג פון קאַנאָנען, וועלכע שיסן אויף דער הויפּט־שטאָט.

א נאצישע אָפּטיילונג נעמט איבער פולטוסק. אין געציילטע שעהען האָבן אָנגעהויבן ארומגיין אין קליינע גרופּעס אֶס־אֶס לייט מיט אָנגעלאָדענע ביקסן, און א טאָג שפּעטער מעלדן זיך פּאָליאקן פרייוויליג צו דער פּאָליציי־דינסט. עס שיטן זיך פאַראָרדנונגען און גזרות. די לאגע ווערט שווערער מיט יעדן טאָג. איוב׳ס בשורות פון אלע זייטן. עס גייען ארום שמועות, אז די דייטשן זאמלען צענויף יידן און דערשיסן זיי. די לאגע ווערט אַנגעשטרענגטער פון טאָג צו טאָג. מען האָט אָנגעפאנגען כאפּן יידן צו דער ארבעט, מיינסטנס צו רייניקן די גאסן. ס׳ווערן ארגאַנזשירט באזונדערע שורות פאר יידן ביים באקומען ברויט. יידיש האָב־און־גוטס ווערט הפקר. יידישע קראָמען ווערן אויפגעבראָכן און פּאָליאקן לאָזן זיך ווילגיין.

טויטשטראָף פאר נישט אָפּגעבן ראַווערן און ראַדיאָס. איך און לייבל פּיעקאַרז, אן אקטיווער טוער אין ״פּועלי־ציון״ אין פולטוסק, האָבן א ראדיאָ אין א קעלער. פון יעדן נייעס־ביולעטין ווערט קאלט אויפן הארצן.

איך ווער געכאַפּט צו דער ארבעט אין א שפּיטאָל, ווו עס ליגן דייטשע פארוווּנדעטע (אין דעם בנין פון דער גימנאזיע). מיין ארבעט איז צו ברענגען וואסער. פארבייגייענדיק מיט די עמערס קריג איך יעדעס מאָל א שמיץ מיט א נאהייקע פון א נאַצי, וועלכער שרייט: ״לאופן, לאופן, יודע!״

אין נאָוועמבער (די גענויע דאַטע געדענק איך נישט), אָן שום פריערדיקער וואָרנונג האָבן די אֶס־אֶס לייט צוזאמען מיט פּאָליאקן זיך אריינגעריסן אין די יידישע הייזער מיט ווילדע געשרייען: ״יודן, ראוס!״ נאצישע אָפיצירן זיינען געלאָפן איבער די הויפן און געשמיסן און געשלאָגן מען זאָל וואָס גיכער ארויס אויפן הויף. מיטנעמען מעג מען נאָר א האנט־פּעקל, ווער עס וועט נישט ארויסקומען, וועט דערשאָסן ווערן אויפן אָרט!

צו אונדז אין דער וווינונג זיינען ארויף א פּאָליאק און א נאצי און אונדז ארויסגעטריבן אויפן הויף, ווו אנדערע יידישע פאמיליעס זיינען שוין דאָרט געווען פארזאמלט. מיין פּאָטער האָט באוויזן צו כאפּן דאָס טייערסטע פאר אים — דעם טלית־זעקל. מיין מוטער האָט שנעל־רירעוודיק, הענדום פּענדום, אריינגעשטעקט יעדן אַ פּעקל אין דער האנט. מיין שוועסטער עמא האָט געכאַפּט דעם קאָפּ פון דער ניי־מאשין און העלדיש דערטראָגן

אים אזש ביז ... רוסלאנד. ווי ס'האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, די מאַשין איז פאַר א לאנגער צייט געווען דער ברויט־געבער פון דער משפחה.

אין יענער צייט דערגייט צו אונדז די ידיעה, אז ראובן געלטשינסקי, א רוזשאנער וועלכער האָט געוווינט אין פּולטוסק, איז אויפן ווארשאווער שאָסיי דערהרגעט געוואָרן. מיר ווערן געוואָר וועגן א שחיטה אין סעראָצק. דאָרטן זיינען אויך געווען רוזשאנער. דאָ איז דערהרגעט געוואָרן מאָטל מאַסטעק, א רוזשאנער. אין פּולטוסק זיינען אויך געווען די פאַמיליע כויניאַק פון רוזשאַן.

מיר ווערן געטריבן אויפן זאמלונגס־פּלאַץ. דאָ זיינען שוין דאָ טויזנטער אנדערע יידן, אויך פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער. די אֶס־אֶס לייט האָבן ביי אונדז צוגענומען אלע ווערטפולע זאכן: געלט, זייגערס, שרייבפעדערס און אויך פּריוואַטע דאָקומענטן. ערשט אין אָוונט ווערן מיר געטריבן דורך דער בריק מיט דעם אויסגעשריי: "גייט צו די רוסן!"

מיר זיינען געטראָגן געוואָרן מיטן מענטשן־שטראָם. די דייטשן האָבן אונדז נאָכגעשאָסן. מיר מאכן דעם וועג אין דער ריכטונג פון דער נייער ריבנטראָפּ־מאָלאָטאָוו גרענעץ. מיר גייען דעם וועג צופוס און זיינען אָנגעוויזן אויפן חסד פון גורל. דער וועג איז א שווערער. די פּאָליאַקן אין די דערפער טרייבן אונדז פון זיך. דורך וועגן און אומוועגן דערגרייכן מיר די גרענעץ, וועלכע ציט זיך אין דער ריכטונג פון אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק. פון דאָרט ווערן מיר געבראכט אויף סאָוויעטישע לאַסט־אויטאָמאָבילן קיין ביאַליסטאָק.

ביי די רוסן

מיר זיינען אין ביאַליסטאָק. עס שטראָמען טויזנטער יידן פון די שטחים פון פּוילן, וועלכע זיינען פאַרנומען דורך די דייטשן. די ביאַליסטאָקער יידן עפענען זייערע הייזער פאַר די אָנגעלאָפענע יידן. אין ביאַליסטאָק געפינען שוין פילע רוזשאנער. אין דער שטאָט עקזיסטירט א "צייטווייליקער אויספיר קאָמיטעט" (וורעמעני איספּאָלניטעלני קאָמיטעט), וועמענס אויפגאבע איז אויפצופּאסן אויף דער אָרדנונג אין שטאָט. עס קומען פאָר וואלן אונטער דער סאָוויעטישער אויפזיכט. ס'ווערט באַשטימט, אז ביאַליסטאָק און די אומגעגנט איז "באפרייט" און אָנגעשלאָסן אָן דער ווייס־רוסישער רעפּובליק. מען סאָוויעטיזירט דעם עולם. מען לערנט די סאָוויעטישע קאָנסטיטוציע. מען דיסקוטירט און מען לייענט צייטונגען. נאָך די וואלן עפנט די סאָוויעטישע מאַכט די טויערן פון ווייס־רוסלאנד און דערלויבט יעדן איינעם, וואָס וויל אהין פאָרן, דאָרט וווינען און ארבעטן.

מיין פאַמיליע איז פון די ערשטע זיך צו רעגיסטרירן. (מיין מוטערס ברודער, אלטער, איז דאַן אויך געווען מיט אונדז.) נאָך עטליכע טעג רייזן שטייגן מיר אויס אין פּאָלאָצק צוזאמען מיט נאָך עטליכע פאַמיליעס. פּאָלאָצק איז א שטעטל ביי דער אלטער פּויליש־רוסישער גרענעץ. מיר, די גאנצע פאַמיליע, ווערן איינקוואַרטירט צוזאמען מיט נאָך א פאַמיליע אין א צוויי־צימערדיקן הויז, וואָס באלאנגט צו א גרויסער בעקעריי, אין וועלכער מיר געפינען ארבעט פאַר כמעט אלע פון אונדז. עס באזוכט אונדז א פּאָליטרוק, וועלכער דערציילט אונדז, ווי גוט אונדז וועט זיין אין רוסלאנד.

אגב, זאָל דאָ געזאָגט ווערן לשם דעם היסטאָרישן אמת, אז אין יענער צייט האָט די רוסישע מאַכט געטאָן אלץ וואָס מעגליך צו העלפן די נייע געקומענע. אויך די באציאונג פון דער אָרטיקער באפעלקערונג איז געווען א הומאניטארע, כאָטש אָפט האָבן זיי געקוקט

אויף אונדז מיט קנאה צוליב די שפייז־פּראָדוקטן, וואָס מיר האָבן באַקומען און זיי נישט.

רוסישע יידן, נאָך פינף־און־צוואַנציק יאָר זיין אָפּגעריסן פון דער וועלט, זיינען געווען דורשטיק צו הערן, וואָס עס טוט זיך אויף דער אַנדערער זייט, און האָבן זיך באַמיט אין צו מאַכן קאָנטאַקט מיט אונדז. א ייד א ווילצלער, מיט א שמייכלענדן פּנים, גריסט אונדז אין א זאַפטיקן יידיש און זאָגט: "יידן, זאָרגט נישט. איר זייט דאָ אין א שמאָלץ־גרוב. נאָר וואָס," גיט ער צו, "די גרוב איז דאָ, אָבער די שמאַלץ איז אויסגערונען." און א צווייטער ייד גיט א זאָג: "פרייט אייך נאָך נישט, יידעלעך, משיח איז נאָך אלץ נישט געקומען!"

איך שרייב זיך דורך מיט **שמואליק בוכנער**, וועלכער האָט זיך אין יענער צייט געפונען אין סלאָנים. ער דערציילט מיר וועגן די שווערקייטן אונטערן סאָוויעטישן רעזשים. אין א פרייען וואָך־ענד פאָר איך קיין אָרשע, א שטעטל אין ווייס־רוסלאַנד, זען זיך מיט **גנענדל פּאַזשיצקאַ**, וועלכע האָט זיך שוין אין צווישנצייט אַרויפגעאַרבעט צו זיין א לייטערין אין א צעך פון א גרויסע טריקאָטאַזש פאַבריק אין אָרשע. גנענדל האָט אויך געלערנט פלייסיק אין די אָוונטן און געפּלאַנט צו דערגיין צום אוניווערסיטעט. עס שרייבט צו מיר **אהרון־הלל אלבעק**, דער זון פון איטשע־מאיר דעם שוחט, דאָס ער קלייבט זיך מיט זיין פרוי צוריקצוגיין קיין פּוילן, כאָטש ס'איז אים נישט שלעכט געגאַנגען אין רוסלאַנד. שווער געווען אים אָפּצורעדן דערפון. אין פּאָלאָצק האָט אויך געלעבט א רוזשאַנער מיטן נאָמען **יחזקאל ליבאָוויטש** (געהאַט א שניט־קראָם אין רוזשאַן). ביים עוואַקואירן זיך פון פּאָלאָצק איז ער אַראָפּגענומען געוואָרן פון באַן און מאָביליזירט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי. וואַרשיינליך אומגעקומען.

קיין טיף רוסלאַנד

מיטן אויסברוך פון דער דייטשער־רוסישער מלחמה האָבן זיך פיל יידישע פאַמיליעס שנעל פאַרפּאַקט און זיך געלאָזט צו דעם באַנהויף פאַר עוואַקואַציע. איך האָב דאַן געאַרבעט, אלס מאָביליזירטער, אין דער סאַניטאַרער אָפּטיילונג אויף דער פּאָלאָצקער אייזנבאַן. פּאָלאָצק איז דאַן געשטאַנען אונטערן צייכן פון די מיליטערישע אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן זיך צוריקגעצויגן אין גרויס אומאָרדנונג פון די מערב געביטן קיין טיף רוסלאַנד. איך שטיי אויף דער וואַך אין דער סטאַציע און העלף אַראָפּנעמען פאַרוווּנדעטע זעלנער און געבן זיי ערשטע הילף. אין מערסטע פאַלן, זיי ברענגען אין נאָענטסטן שפּיטאָל. טאָג און נאַכט פאָרן דורך עשאַלאָנען מיט "ביעזשענצעס" (פליטים), וועלכע האָבן נאָך באַוויזן זיך צו עוואַקואירן פון די אַרומיקע שטעטלעך און פון די מערב געביטן. איך שריי אַריין אין יעדן וואַגאָן: "רוזשאַנער?" און דאָ באַווייזט זיך **העניך פרענקעל** מיט זיין פאַמיליע, וועלכע עוואַקואירן זיך אין טיף רוסלאַנד. ס'זיינען דורך פּאָלאָצק דורכגעפאָרן נאָך רוזשאַנער, אָבער זייערע נעמען, לײַדער, געדענק איך נישט.

איך און מיין פאַמיליע זיינען פון די לעצטע צו עוואַקואירן זיך פון פּאָלאָצק. און דער בלינדער גורל האָט געוואָלט, אז אין וויטעבסק, ווו כ'בין אַראָפּ אויף א פּאָר מינוט זיך פאַרבינדן מיט מיין פעטער אלטער, איז דער עוואַקואיר־צוג אָפּגעפאָרן. דאָרט זיינען געווען מיינע עלטערן. האָב איך איינגעשטיגן אין א שפּעטערדיקן צוג — אליין.

ביים עוואַקואירן זיך פון וויטעבסק האָב איך באַגעגנט **ראובן שעלונטשיק**, פון רוזשאַן, וועלכער איז דאָרט געווען מיט זיין קראַנקער מוטער.

אונטער א האָגל פון קוילן און שראַפּנעלן פאָרן מיר אַרויס פון וויטעבסק, און נאָך

וואָכן קומען מיר אָן קיין טשקאלאָוו. ווען מיר זיינען ענדליך ארויס פון די וואגאָנען, זיינען שוין ארום געשטאַנען גרופּעס פון רוסישע פויערים (אָנגעטאָן אין וואטענע הויזן און וואטאָווקעס, קופייקעס). מען האָט אונדז ארויפגעזעצט אויף לאסט־אויטאָס און געפירט ערגעץ־וווהין. נאָך א פּאָר שטונדן פאָרן האָט זיך דער אויטאָ אָפּגעשטעלט און מיר האָבן זיך געפונען אין א דאָרף טשאָרני־אוטראק, ביי 200 ק"מ פון א שטאָט.

ס'איז געווען א גרויס דאָרף מיט פיל קליינע הייזקעלעך געבויט פון ליים־און־שטרוי. דער פאָרזיצער צעטיילט אונדז אין די וווינונגען. איך ווער צוגעטיילט צו וווינען מיט א פרוי מיט פינף קליינע קינדער, וועמענס מאן איז אין קריג. דאָס הויז האָט איין צימער מיט א קליינעם אריינגאנג, אין וועלכן איך וווין. דאָס הויז איז אָן א פּאָדלאָגע. אין א ווינקל א הילצערן בעט. קיין קיך נאָר א באק־אויוון, אויף וועלכן מיר האָבן געקאָכט און אויך געבאקן (ווען ס'איז געווען וואָס) און אויף וועלכן די קינדער זיינען געשלאָפן.

מיין "כאזייקע" (בעל־הביתע) האָט געהאַט פארקריפּלטע פאָראורטיילן וועגן יידן. זי האָט געגלויבט, אז די יידן האָבן אויסגעקריצט אויף זייערע לייבער פארשידענע מיסטישע צייכנס, וועלכע ראַטעווען זיי פון אלע געפארן. אויך האָט זי געגלויבט, אז די פּראַוואָסלאַוון קענען נישט קומען אין גן־עדן אריין, אויב זיי האָבן נישט געהרגעט א ייד אין זייער לעבן. (זי אליין איז געווען א פרומע פּראַוואָסלאַווין.) נאָך דריי מאָנאַטן וווינען אין איר שטוב בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי. ביי דער געזעגנונג האָב איך איר דערציילט דעם סוד, אז זי האָט געהאַט א "לעבנס־געלעגנהייט": א ייד האָט געוווינט אונטער איר נאָז...

שלמה פולטוסקער אין
ווינטערדיקע "בגדי מלכות"

איך ווער באַשטימט קיין סאראטאָוו. דאָרט מאכן מיר דורך שווערע מיליטערישע איבונגען. באזונדערס שווער איז געווען מיטן רויטן אנטיסעמיטיזם, וועלכער האָט זיך איינגעגעסן אין מיין זכרון נישט צו פארגעסן. מיין קאָמאנדיר, א דיקער רוס מיט א פּאָר פּיש אויגן, איז געווען א קרענקליכער אנטיסעמיט און איז אונדז דערגאנגען די יאָרן. ער האָט פּאָר אונדז (4־5 יידן) קיין אנדער נאָמען נישט געהאַט ווי זשיד. ער האָט נישט דערלויבט צו באגריסן אים מיטן נאָמען "טאָווארישטש", און צו אונדז, ווען ער איז געווען אין אגוטער שטימונג, האָט ער זיך געווענדעט מיטן טיטל "גראזשדאנין" (בירגער).

ער האָט נישט געוואָלט געבן אונדז קוילן ביים פּראַק־טיצירן די שיס־איבונגען. ער האָט געטענעט, אַז עס איז אַ שאָד, ווייל יידן וועלן סיי־ווי־סיי אנטלויפן פון פראָנט. פאר די געציילטע יידישע זעלנער האָט ער שטענדיק געפונען פארשידענע רייניקונגס־ארבעט. ספּעציעל אונדז געגעבן וואשן און רייניקן די ווילדע, נישט־געאיבטע פערד. און איינמאָל ווען ס'איז אויסגע־בראָכן צווישן מיר און אים א הייסע דעבאַטע אויף דעם געביט, האָב איך אים געזאָגט: "קאָמאַנדיר זאבאָרסקי,

ווען מיר וועלן קומען צום פראָנט, די ערשטע קויל וועל איך אין אייך אריינשיסן!״ די לאַגע איז שפּעטער בעסער געוואָרן, ווען אויף זיין פּלאַץ איז באַשטימט געוואָרן אַן אנדער רוסישער אָפיציר.

א חיהשע פיינטשאַפט איז אויך געווען צווישן די סאָלדאַטן. איינמאָל, ווען מיר זיינען געגאַנגען אין באָד, האָט איינער א כאַכאָל (אַן אוקראַינער) מיר אונטערגעשטעלט א פוס און איך האָב מיך אויסגעצויגן אויף דער גאַנצער לענג. די רוסן האָבן זיך געקייכט פון געלעכטער. און איך, כאָטש כ׳האָב אין לעבן זיך נישט געשלאָגן, האָב זיך אויפגעשטעלט און דערלאַנגט אים אין פּיסק אריין, באַגלייט מיט א הויכער רוסישער קללה, ביז בלוט האָט גערונען פון זיין רילע (פּרצוף). דאָס מאָל האָט א גוי, נישט איך, דערלאַנגט אַן אַנקלאַגע.

אין דער לאָקאַלער מיליטערישער צייטונג האָט זיך באַוויזן א קאַריקאַטור: יידן לויפן מיט פּעק צו דער באַן, וואָס גייט קיין טאַשקענט, און אונטערגעשריבן ״נאָך לאַנגע קאַמפן האָבן יידן באַהערשט די שטאָט אלמא־אטא״.

א באַפעל פון מאָסקווע, אז די וואָס קומען פון די מערב־געביטן ווערן אריינגעצויגן אין בוי באַטאַליאָנען. מען נעמט פון אונדז צו די ביקסן, מונדירן, רימענס, און מיר קריגן אַרבעטס־מונדירן. מען טראַנספּאָרטירט אונדז קיין קוּיבישעוו, וווּ איך ווער באַשטימט פאַר אַרבייט אין א גרויסן מיליטערישן זאַוואָד (אין בעזימיאַנקע), וועלכער פּראָדוצירט טיילן פאַר אעראָפּלאַנען. די באַדינגונגען זיינען ווי אין א לאַגער פאַר אַרעסטירטע, פּאָליטישע אָדער קרימינעלע. דאָ באַקומסטו דיין באַשפּייזונג אַנטשפּרעכנדיק צו דער אויסגעאַרבייטער נאָרמע. דאָ לערן איך ווי צו ״אָרגאַניזירן״ דאָס לעבן: שלאָפן אין די שיך (אויב דו ווילסט זיי האָבן צו מאָרגנס); פאַרהאַנדלען דיינע זאַכן — רובאַשקע, שינעל און אפילו וועש — אויפן מאַרק פאַר פּראָדוקטן, און דערנאָך ״איינשאַפן״ זיך אנדערע דורך פאַרשידענע וועגן.

איינמאָל אין בעזימיאַנקע, ביים דורכגיין די גאַס און באַקוקנדיק די דורכגייער, פאַרהאַלט מיך א יונגערמאַן אין מיליטערישער קליידונג, און ווענדעט זיך צו מיר אין יידיש:

״זענט איר נישט שלמה פּולטוסקער פון רוזשאַן?״

״ווער בינסטו?״ פרעג איך.

״איך בין דער זון פון שמואלקע פלאַטקע, וועלכער האָט געהאַלטן אויפן מאַקאָווער שאָסיי א בענזין סטאַציע.״

און נאָך דערציילט ער מיר, אז ער געפינט זיך אין א מיליטערישער אָפּטיילונג נישט ווייט פון מיר. מיר באַשטימען זיך צו טרעפן, אָבער אין דער באַשטימטער שעה איז ער נישט געקומען. וויי‌זט אויס אוועק פון דאָרט. מער האָב איך פון אים נישט געהערט.

איבערלעבונגען

איך ווער א סטאַכאַנאָוויעץ. דער צופאַל האָט געוואָלט, אז איך זאָל צוגעטיילט ווערן צו אַרבעטן אויף א גרויסער נייער טאָקאַר־מאַשין, וועלכע איז אָנגעקומען פון אמעריקע. צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער מאַשינען, וואָס אמעריקע האָט געגעבן די רוסן אין דער צייט וואָס זי איז אריינגעטראָטן אין קריג. די רוסן האָבן געגלאָצט די אויגן אויף די נייע מאָדערנע מאַשינען און אויף מיר, סעמיאָן פּאַוולאָוויטש (שלמה דער זון פון פייבל: שלמה — סעמיאָן, און פייבל — פּאַוול; וואָס איז דער וווּנדער, אז מיין פאָטער ע״ה האָט מיך געזוכט איבער גאַנץ רוסלאַנד און נישט געפונען). מיין אַרבעט איז געווען אריינצורוקן א שטאַבע פון מעטאַל און אַרויס פון דאָרט זיינען פאַרטיקע טיילן, פּינקטליך צו א צען־טויזנטל פון

א מילימעטער. דער גרעסטער ווונדער איז געווען, דאָס איך האָב פאַרגרעסערט די געוויינליכע נאָרמע דריי און פיר פאַכיק. ווירקליך האָט עס די מאשין געטאָן, אָבער איך בין באַרימט געוואָרן, צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע, וועלכע האָבן געאַרבעט אויף אַמעריקאַנער מאשינען און מיין בילד ווערט אַרויסגעהאַנגען צוזאַמען מיט אַלע גרויסע "פּאַטריאָטן פון פאָטערלאַנד". איך ווער באַלוינט מיט א נייער קופּייקע, נייע וואָליקעס און א נייע ווינטער־הוט, וואָס נאָר סטאַכאַנאָווצעס באַקומען. און עס איז מיר טאַקע גוט צונויץ געקומען אין דעם סיבירער ווינטער.

מיין שמחה האָט לאַנג נישט געדויערט. נאָך א געוויסער צייט בין איך, אָן שום סיבה, אוועקגענומען געוואָרן פון דעם אַמעריקאַנער "סטאַנאָק" און איבערגעפירט געוואָרן צו א רעגולערן רוסישן, ווו כ'האָב ווייטער געמוזט אַרבעטן שווער צו מאַכן די נאָרמע און באַקומען די 700 גראַם ברויט.

דער גורל טראָגט מיך ווייטער. אונדזער באַטאַליאָן ווערט אַריבערגעפירט צו דער וואָלגע, אויף אַן אינדזל וואָס הייסט "פּיעשצאַנני אָסטראָוו". די וווינונגס־באַדינגונגען זיינען שווערע — זעמליאַנקעס איינגעגראָבן אין דער ערד. באָרוועס און אָפּגעריסן אַרבעט איך ביים אַרויסציען קלעצער פון דער וואָלגע. און ס'איז ווינטער. הענט און פיס אָפּגעפראָרן. ווונדן שלאָגן זיך אַרויס אויפן קערפּער. כ'ווער קראַנק און גענומען אין שפּיטאָל. איך האָב א לונגען־אָנצינדונג. אין שפּיטאָל קריג איך א נישטיקע דאָזע פון מעדיקאַמענטן. א טערמאָמעטער פאַר 30 קראַנקע. איך ווער געהאָלפן דורך די הענט פון א רוסיש מיידל, א קראַנקן־שוועסטער, **גאַליא דובאָווסקאַ** (און שפּעטער אויך דורך איר מוטער). גאַליא ברענגט פון קאָלכאָז פאַרשידענע שפּייז, שטריקט און נייט פאַר מיר, און וויל פון מיר דעם צוזאָג, אַז איך וועל זי הייראַטן. נאָך א פּאָר מאָנאַטן שטעל איך זיך אויף די פיס צוריק. מיין באַטאַליאָן פאָרט אַריבער קיין סווערדלאָווסק אויף אַרבעט, און גאַליא אין צווישנצייט ווערט מאָביליזירט אין דער אַרמיי. אַלץ וואָס איז מיר געבליבן פון דער שיינער, נאָבעלער נשמה איז א נאָטיצבל מיט איר נאָמען אויסגעבייט.

איך ווער א "סטאַרשינאַ" אויף א מאָדנעם אופן. איינמאָל אין א קאַלטן סיבירער ווינטער־טאָג האָט אונדזער קאָמאַנדיר אויסגעשטעלט זיין גאַנצן זאַוואָד און געפרעגט יעדן איינעם, פון וואַנעט ער קומט. די גרעסטע טייל, וועלכע האָבן אין זייערע אויגן קיין שטאָט נישט געזען, האָבן געענטפערט מיט גרויס שטאָלץ, אַז זיי זיינען פון מאָסקווע, לענינגראַד, כאַרקאָוו אאז"וו. איך האָב געענטפערט פּראָסט און פּשוט: "יאַ ס'רוזשאַנאַ!" דער נאָמען איז געפאַלן ווי א כישוף און שפּעטער בין איך געקרוינט געוואָרן אַלס "סטאַרשינאַ", מיט א צייכן אויפן אַקסל און אָרעם. איך ווער אויך דער פאַראַנטוואָרטליכער פאַר די צושטעלונג פון פּראָדוקטן פאַרן גאַרניזאָן. די וויכטיקסטע פאַראַנטוואָרטליכקייט איז געווען, דאָס איך האָב געהאַט די פעסער וואָדקאַ, וועלכע זיינען אָנגעקומען פאַרן גאַרניזאָן אַלס מתנה פאַר זייער שווערער אַרבייט.

די נאַטשאַלסטוואַ בויגט זיך כורעים פאַר מיר, ווייסנדיק אַז נאָר איך קען קאָנטראָלירן זייער מאָס וויפל זיי וועלן טרינקען. ווען דער קאָמאַנדיר פלעגט קומען אין מיין מאַגאַזין, פלעגט ער מיר שמעקן דעם מויל, און נישט פילנדיק קיין וואָדקאַ, פלעגט ער זאָגן:

"איר, יידן, קענט אפילו דעם טייוול אָפּנאַרן! ווי אַזוי מאַכסטו דאָס? שטייסט גאַנצע טעג איבער פעסער וואָדקאַ און בינסט נישט שיכור?"

דערווייל ווער איך א דייטש־קענער. מיין קאָמאַנדיר סאָלאָדניקאָוו באַראַט זיך מיט מיר

אין פאַרשידענע געלעגנהייטן, ער האָלט מיך פאַר א געלערנטן מענטשן (אוטשאָני טשעלאָוויעק). ער רופט מיך ארויס צו פאָרן מיט אים אין א דערבייאיקן דאָרף, ווו ס'געפינען זיך הונדערטער דייטשע געפאנגענע, דורכצופירן "דאפראַסן" (אויספאַרשונגען). מיין יידיש קלינגט דאָרט ווי אויסגעצייכנטעס דייטש. מיט גרויס הנאה פלעג איך זיך צוקוקן, ווי די יונקערס פון דער ריינער אַרישער ראסע ממיתן זיך איינער דעם אנדערן צוליב א פאַרציע ברויט.

איך, זייענדיק דער "טאבעלשטשיק", האָב געדאַרפט צושטעלן יעדן טאָג א חשבון, וויפל דייטשן זיינען ארויס ארבעטן, וויפל קראַנק און וויפל איבערגעפירט אויף אַן אנדער פלאַץ. מאנכעס מאָל האָב איך געמאַכט א "טעות"... און אָנגעגעבן 75 פאַרציעס ווייניקער אין דער רשימה. ביים פאַרטיילן דאָס ברויט האָבן זיך אין זיי צעשפּילט די חיהשע אינסטינקטן און זיי האָבן זיך געריסן פאַר די נעז, וויסנדיק אז עס איז נישטאָ גענוג ברויט פאַר אלעמען.

אין יענער צייט האָב איך זיך דערוווּסט, דורך דעם "ביוראָ פאַר אינפאָרמאַציע" אין מאָסקווע, דאָס מיינע עלטערן און די רעשט פון דער פאַמיליע לעבן אין קאזאכסטאַן.

דער וועג צוריק

אין 1943, ווען ס'האָט זיך אָנגעפאַנגען שאַפן די ערשטע דיוויזיע פון פּוילישן מיליטער אויפן נאָמען פון קאָשטשיושקאָ, האָב איך זיך רעגיסטרירט. איך גיי דורך א ספּעציעלע קאָמיסיע, איך פאָר צו א באַשטימטן פּלאַץ נעבן מאָסקווע, אָבער דאָרט באַפרייט מען מיך ביז מען וועט מיך רופן...

עס דערגייען צו אונדז ידיעות, דורך די סאָוויעטישע פּרעסע און ראַדיאָ, וועגן שוידער־ליכע פייניקונגען, וואָס די דייטשע הארדעס באַגייען לגבי דער פּרידליכער באַפעלקערונג. די פּרעסע שטרייכט אונטער, אז די יידן ווערן אַמשטאַרקסטן געפּייניקט.

צוזאַמען מיט טויזנטער רעפּאַטריאַנטן פאָר איך צוריק קיין פּוילן, פּאָליאַקן זיינען איבערראַשט פון דעם יידישן צוריקקער, פון דער גרויסער צאָל יידן וואָס זיינען לעבן געבליבן. דער אַנטיסעמיטיזם איז שטאַרק ווי אימער. איצט באַזירט זיך עס אויף דעם פאַקט, דאָס יידן שפּילן א פּראָמינענטע ראָלע אין דער פּוילישער קאָמוניסטישער רעגירונג. פלי־בלעטלעך ווערן פאַרשפּרייט אין נידערשלעזיע: "די יידן האָבן אונטערגעצונדן די וועלט — זאָלן זיי ביידע ברענען!" איך פיל א דראָענדיקן פינגער פאַר די אויגן.

איך באַזעץ זיך אין קאַמיענאַ־גוראַ, איינקוואַרטירט אין א הויז מיט זיבן צימערן פון א געוועזענעם דייטשן מיליטער־מאַן, אָבער דאָס הויז איז שוין אויסגערויבט דורך די פּאָליאַקן. איך באַקום א שטעלע אלס טעכנישער פאַרוואַלטער פון "טאָז" (טאָוואַרישסטוואָ אָכראַני זדראָוויאַ). מיין ארבעט איז צו פאַרזיכערן מעדיצינישע הילף פאַר די גויטבאַ־דערפטיקע אָנקומענדע יידישע באַפעלקערונג. דער "טאָז" איז דאָ געשטאַנען אין פאַר־בינדונג מיט דער סאַנאַטאָריע פאַר געוועזענע קאַצעטלער, מערסטנס פרויען, אויף וועלכע די נאַצישע דאָקטוירים האָבן געמאַכט פאַרשידענע עקספּערימענטן.

מיין ארבעט איז פאַרבונדן מיט ארומפאָרן, אין דערבייאיקן רייכנבאַך (ברעסלאַו) און אנדערע טיילן פון נידערשלעזיע. מיר קומט אויס צו פאָרן מיט דער באַן, זיצן מיט פּאָליאַקן אין די וואַגאָנעס, הערן דעם שפּעטן און לאַכן פון יידן. דאָס האַרץ פּלאַצט. איך

האָב אָפּט געמוזט אוועקדרייען דעם קאָפּ האַבנדיק דעם געפיל, אז די אויגן וואָס שפּיזן מיר דורך קענען נאָך דערקענען, אז איך בין א ייד.

דאָ און דאָרט זאמלען זיך צענויף קליינע גרופּן רוזשאנער. איך הער פון א רוזשאנער קאָמיטעט אין רייכנבאך, א צווייטן אין לאָדזש. אין קאַמיענאַ־גורא טרעף איך **אלטער** **ראָזנפעלד** (היינט אין ישראל). אין רייכנבאך באגעגן איך **חאצקל געלטשינסקי, שלמה גאָטליב, פּסח בורשטין** ע״ה און אנדערע — אלע געראטעוועט אין רוסלאנד.

פּסח מלינעק לאדט מיך איין צו קומען קיין ליגניצע. דערווייל געפין איך אויס, אז מיינע עלטערן וווינען אין שטשעטשין, און איך פאָר אריבער אהין. אין שטשעטשין ארבעט איך אין דער פאָלקס־שולע. צווישן די לערער זיינען פאראן ווילנער, וועלכע האָבן געארבעט צוזאמען מיט **מלכה לעוואנדע** פון רוזשאן. מלכה איז דאָרט געווען אַ שעפערישע און איבערגעגעבענע לערערין. אירע לידער זיינען געדרוקט געוואָרן אין אן אמעריקאנער יידישער קינדער־צייטונג. ווארשיינליך אומגעקומען אין ווילנער געטאָ.

אין שטשעטשין באגעגן איך **יעקב רושיניאק**, וועלכער איז טעטיק אין דער ״בריחה״ באוועגונג. כ׳טרעף אין שטשעטשין פּאַליאַקן פון רוזשאן, וועלכע זיינען, ווייזט אויס, געקומען געניסן פון דעם רויב פון די ארויסגעטריבענע דייטשן. יעדער איינער פון זיי באדויערט, כלומרשט, דאָס וואָס עס איז געשען די יידן.

מיינע עלטערן פארלאָזן שטשעטשין מיט דער רעשט פון דער פאמיליע און מאכן זייער וועג קיין מינכען, ווו זיי האָפן ווייטער צו פאָרן. אין שטשעטשין בין איך פאר א געוויסער צייט טעטיק אין די ״לינקע פועלי־ציון״. דורך דער צענטראלע בין איך, צוזאמען מיט נאָך לערער, געשיקט געוואָרן אָנצופירן א קינדער־קעמפּ אין באלקענאו (בולקאָוו).

כ׳פארלאָז פּוילן

א קורצע צייט פאר מיין פארלאָזן פּוילן האָב איך פארבראכט דריי טעג אין ווארשע, אין פּראגע. אליין געמאכט דעם וועג צום געטאָ. די גאסן פּוסט ארום. גראָז וואקסט אויפן אָרט, ווו ס׳איז אמאָל געשטאַנען די טלאָמאצקער סינאַגאָגע. לאמטערנעס, וואָס האָבן אמאָל באלויכטן די געגנט אין שבתים און יום־טובים, ליגן אויף דער ערד צעבראָכענע. איך בין אין ווארשעווער געטאָ. א שוידער גייט דורך די ביינער. אָפּגעשטאָרבענע רעשטלעך פון טויטע גאסן. עס דוכט זיך מיר, אז איך הער א געמורמל וואָס דערציילט וועגן שרעקליכע זאכן...

איך קום פון דער סענאטאָרסקי גאס. דאָ האָט אמאָל געוווינט און געארבעט מיין פריינד **שמואליק בוכנער**. דאָ איז טעאטראלני פּלאַץ, ווו מיר פלעגן אָפט באזוכן די אָפּערע פאָרשטעלונגען. שמואליק האָט געהאט א וועג, ווי אריינצוגיין דורך א הינטער־טיר, באַ־צאָלנדיק א וועכטער און דערנאָך געזעסן אין א ליידיקער לאָזשע...

כ׳גיי ווייטער. סימאָנס פּאסאזש. ״קולטור ליגע״. אָפט געקומען צו קולטור אונטערנע־מונגען. קראשינסקיס גאָרטן. איך זע די אָפּגעברענטע בוימער און טראכט: אונטער זיי פלעג איך אָוונטן שפּאצירן מיט דער תמיד־שמייכלענדער, שיין, ווייס־ראָז פּנים און הימל בלויע אויגן — **מלכה מארגולים**.

שוויענטאָיורסקא־וואלאָווע — דאָ האָט זיינער צייט געוווינט א רוזשאנער פאמיליע ביי דעם נאָמען **שטאָק**. נישט ווייט פון דאנען — א רוזשאנער, וועלכער האָט געלעבט אין ווארשע און געפירט א ציגל־פאבריק: **פישל רייטשיק**.

איך מאך מיין וועג ווייטער, צו אלט־שטאָט. פראנציסקאנער 11, נעוואַרדיקער ישיבה, זארבראכט דאָ עטליכע פון מיינע יוגנט־יאָרן. לאנג שטיי איך און שווייג. א טויטע שטילקייט. פוסט און וויסט ארום. קיין לעבעדיקער נפש.

כ׳מאך מיין וועג צוריק, דורך געגשא. געגשא 9 — דער יידישער לערער־סעמינאר, א חורבה, נישט צו דערקענען. לאנגזאם דערגיי איך ביז צום געגשער בית־עולם. איך קוק אויף די לאנגע רייען פון מצבות, אויף די מארמאָר טאָוולען, אויף וועלכע ס׳זיינען אויסגעקריצט אויף פויליש און יידיש די נעמען פון די געפאלענע יידישע העלדן אין געטאָ.

עס ווערט טונקל. די זון פארגייט. איך וואנדער אליין צו פוס ביז מיין האָטעל אין פראגע. אזוי האָב איך מיך געזעגנט מיט דער בלוטיקער ערד פון ווארשע, און צוגלייך מיט פוילן, אויף אייביק.

פ ר א נ ק ר י י ך, א מ ע ר י ק ע, י ש ר א ל

מיט א גרופע יידישע קינדער פאָר איך מיין וועג קיין פראנקרייך און דאָ ווער איך איינגעאָרדנט אלס לערער. די שולע איז געשטאַנען אונטער דער השגחה פון דער יידישער אגענטור און די ״לינקע פועלי־ציון״. מערסטנס פון די קינדער זיינען געראטעוועטע פון די היטלערס־הענט, צוריקגעקומענע פון רוסלאנד און אָנגעקומענע פון אנדערע אייראָפּיי־אישע לענדער.

אין פראנקרייך באגעגן איך די שיעלאנטשיקס, יאהעט מיט איר מאן און איר ברודער הערשל. איך זע זיך אויך מיט חנהטשע וויגאָדע, א יוגנט פריינד פון מיין שוועסטער טויבטשע, וועלכע איז געשטאָרבן אין ישראל. צופעליק באגעגן איך אין פאריז איטשע גלאָוואַטש, וועלכער איז נאָכן איבעררייסן זיין לערנען אין ווארשעווער לערער־סעמינאר אוועק קיין פראנקרייך. ער האָט מיר דערציילט וועגן די שבעה מדורי־גיהינום וואָס ער האָט דורכגעמאַכט אין צייט פון קריג. ער איז געווען אין מיליטער און שפּעטער אין דער מאקי (די אונטערגרונט ווידערשטאנדס באוועגונג).

אין פאריז האָב איך אויך באגעגנט יאָסל באַרמאַן פון רוזשאן, וועלכער האָט דאן געמאכט זיין וועג קיין קאָלאָמביא, לאטין־אמעריקע. די זעלבע צייט איז אויך געווען אין פאריז די פאמיליע ביילים, וועלוול און זין, וועלכע האָבן געמאַכט זייער וועג קיין קאנאדע אָדער אמעריקע. כ׳האָב געטראָפן נאָך רוזשאנער, אָבער זייערע נעמען געדענק איך שוין נישט, צו מיין באדויערן.

מיט דער הילף פון ״יידישן קאָמיטעט אין ניו־יאָרק״ און ״ועד ההצלה״ אין פראנקרייך דערשלאָג איך זיך אין 1948 צו די ברעגעס פון אמעריקע. איך ארבעט ביי פארשידענע מלאכות און לערן ביינאכט, ביז כ׳באקום מיין לערער דיפּלאָם. איך העלף מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער צו קומען פון די קעמפּס אין מינכען קיין אמעריקע. און דאָ זאָל מיר ערלויבט זיין צו זאָגן אָ פּאָר ווערטער, פון באשיידנקייט און כבוד, וועגן מיינע עלטערן, ביידע געשטאָרבן אין אמעריקע.

מיין פאָטער פייבל בן נחמיה ע״ה איז געווען א טיף רעליגיעזער ייד, א יושב אוהל, קיינמאָל נישט געפריידיקט און נישט געצוווּנגען זיין מיינונג אויף קיינעם. א קלוגער ייד, א משכיל, באהאלטן אין זיינע ד׳ אמות פון תורה און דאָך וואך און עמפּפינדלעך צו אלץ וואָס טוט זיך ארום, און געגנוג אינטעלעקטועל צו פארשטיין די מאָדערנע וועלט. געווען

מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן דעם רוזשאנער רעליף פאר נויטבאדערפטיקע.

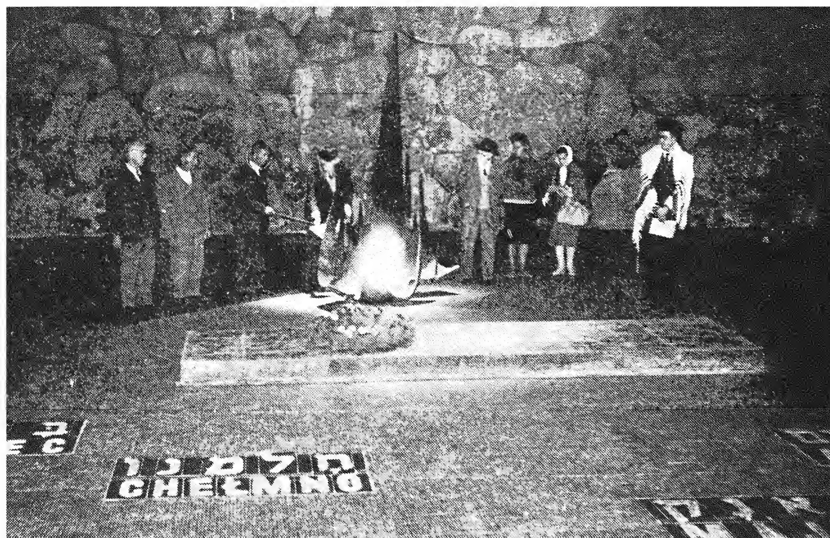
מיין מוטער **רבקה בת גיטל** ע״ה איז געווען א מאמע מיט איר גאנצן וועזן, א פול הארץ מיט גוטסקייט. געווען א יידישע מאמע אין אלע הינזיכטן, מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן אירע קינדער. געלעבט בצמצום און שלום געמאַכט מיט איר גורל.

אין ניו־יאָרק ווער איך ווארם אויפגענומען דורך אונדזערע רוזשאנער לאנדסלייט, וועלכע העלפן מיר ווי יעדן ניי געקומענעם. איך האָב באגעגנט מערערע פון אונדזערע רוזשאנער, מערסטנס אין ניו־יאָרק און אויך אין אנדערע ערטער. דער גרעסטער טייל פון זיי ציט די פרנסה פון ארבעט אָדער קליינהאַנדל. קיין מיליאָנערן זיינען צווישן די רוזשאנער נישטאָ, אָבער גוטהארציקע מענטשן, וועלכע זיינען אלע יאָרן געווען איבערגעגבן און געטאָן אלץ וואָס מעגליך פאר זייערע לאנדסלייט, האָב איך געטראָפן פיל.

פופצן יאָר האָב איך געלעבט אין אמעריקע, פריער אין ניו־יאָרק און דערנאָך אין סענט־פאול מינעסאָטא. איך און מיין ווייב האָבן פארנומען לערער פּאָזיציעס. פאר דער צייט האָב איך פארווירקליכט א חלום פון מיין לעבן: אקאדעמישע בילדונג.

אין 1963 האָבן מיר, איך און מיין ווייב, באזוכט ישראל און געוואָרן באגייסטערט פון איר שיינקייט. מיר קומען צוריק און אין הארצן דערוועקט זיך דער פונק פון אלטן שיבת־ציון טרוים. דער באשלוס איז נישט קיין לייכטער. שווער געווען צו שיידן זיך מיט אונדזער אַדאָפּטירט לאנד אמריקע, מיט דערוואָרבענע פריינד אין דער יידישער און גוישער געזעלשאפט, מיט די גוטע פינאנסיעלע פּאָזיציעס.

1970. מיר וווינען אין טבעון. אַ פראכטפול שטעטל. מיר ארבעטן אין א שולע פאר אונטער־פריווילעגירטע קינדער. מיר זיינען אויך טעטיק אין בילדונג פאר דערוואקסענע. און מיר דאנקען גאָט אז מיר האָבן זוכה געווען דערצו.

אזכרה לאנשי רוז׳אן באוהל יזכור ב״יד ושם״ שבירושלים.
אן אזכרה פאר די רוזשאנער אין אוהל יזכור אין ״יד ושם״, ירושלים.

דפי
יזכור

נזכור את פשוטי העם, עדה יקרה של יהודים ישרים ועמלים,
בעלי־מלאכה, מלמדים ומשכילים, אבות ובנים,
מורים ותלמידיהם, צעירים וצעירות, חולמים ושואפים,
חלוצים וחלוצות — נוער טהר־נפש ותמים,
כל אלה שהתהלכו, נשמו וחיו בעיירה הקטנה וחסו בצל נופה.
נזכור באהבה ובחרדה את הקרובים, הידידים ובני המשפחה,
שעלה עליהם הכורת הפרא והאכזר.

אברהם ברוידס

נספו בשואה

יואל גרו

ער איז געווען דער איינציקער, וועלכער האָט געטרוימט פון ווערן א ים־אָפיציר אין דער מארין פון צוקונפטיקער יידישער מלוכה. ער האָט געוואגט צו חלום׳ען ווען אנדערע האָבן געהאלטן, אז דער געדאנק פון א יידישן שטאַט איז א וואנזין, איז משוגעת.

יואל גרו איז געווען אנטשלאָסן, נאָכן ענדיקן די גימנאזיע, צו פאָרן קיין צ׳יוויטאַ־וויעקאַ (אלט־שטאָט), נישט ווייט פון רוים, כדי צו לערנען די מלאכה פון א פלאָט אָפיציר. ווער ווייס וואָס פאר א פּאָזיציע ער וואָלט פארנומען אין ישראל, ווען ער וואָלט געהאט דעם מזל איבערצולעבן די אינוואזיע פון די דייטשע האָרדעס. די דייטשן האָבן נישט נאָר פארשניטן פריצייטיק א יונג לעבן ; זיי האָבן אויך דערמאָרדעט א טרוים, א חלום.

יואל גרו איז געווען דער איינציקער זון פון לעצטן יידישן דאָקטאָר אין רוזשאַן. ער איז געבוירן געוואָרן אין לידע, אָבער אויפגעוואקסן איז ער אין רוזשאַן. געווען עטוואָס העכער פון מיטעלן ווּקס, ברייטבייניק און פארמאָגט א שווערן, שטאָלצן גאנג. זיינע פנים־שטריכן זענען געווען שארפע, און טראָץ דעם וואָס ער איז נאָך געווען א גאנץ יונגער בחור, האָט מען שוין געקאָנט דערקאָנען, אז ער איז געווען אן אַנטשלאָסענער. איך וואָלט צוגעגעבן — אפשר אן עקשן. ער האָט אָבער געהערט צו יענעם סאָרט עקשנים, וועלכע האָבן נישט געמאכט קיין פשרות מיטן יידישן שטאָלץ אָדער מיטן יידישן גורל. אויב א פוילישער שול־חבר האָט אים באליידיקט אָדער פיזיש אָנגעגריפן, האָט יואל געפונען דעם פּאסיקן ענטפער אָדער געענטפערט מיט קלעפּ.

יואל גרו איז אויפגעוואקסן אין א נאציאָנאלער יידישער שטוב. ד״ר גרו איז געווען א חסיד פון ראדיקאלן יצחק גרינבוים און א פערזענליכער פריינט פון אייניקע יידישע נאציאָנאלע מנהיגים אין פוילן. דער זון יואל האָט פון אים געלערנט די ציוניסטישע תורה, און א תלמיד איז ער געווען א גוטער.

יואל, ווי א סך פון די זעקס מיליאָן אומגעקומענע יידן, איז בעת זיין יונגן לעבן געווען א שטאָלצער באוווסטזיניקער ייד, א פּראָדוקט פון דער נאַציאָנאלער יידישער רענעסאנס באוועגונג אין פוילן. זיין טיפער גלויבן אין דער יידישער מדינה האָט אויסגעשטראלט גלויבן אויך צו אנדערע, וועלכע האָבן צוזאמען מיט אים געווידמעט זייער לעבן, און פאַרבערייטונג צום לעבן, פאר דער יידישער מדינה. זיין פלאץ איז צווישן אלע, וואָס האָבן זי אויסגעטרוימט. און הגם ער האָט נישט זוכה געווען זי אויסצוקעמפן — זיין פלאץ איז צווישן די קעמפער.

כבוד צו זיין אָנדענק !

משה ביילים

לזכרו של אבי

(חיים־שלמה האצקאוויטש ז״ל)

בזכרוני עומד לנגד עיני בבהירות בית מגורינו ברחוב שנקביצ׳יה. בכניסה לבית, דרך החצר, היו נתקלים בסידורים שונים ויפים, מעשי ידיו של אבא. הוא היה בעל־בית במלוא מובן המלה. הקפיד שכל דבר יהיה במקומו. ידע כל דבר שישנו בבית ושחסר, דבר קטן כמו דבר גדול, בכדי לקנות ולהביא הביתה.

אך לא הכול היה קונה רק למען ביתו. חלק נכבד היה גם למען הזולת. כפי שדאג לצורכי ביתו, כך דאג לנצרכים הנסתרים. אבי היה נוהג להכין עצי הסקה לחורף משנה לשנה, עד שהיה המחסן מלא וגדוש. שאלתי אותו פעם: ״אבא, למה לך כל כך הרבה עצים?״ והוא ענה לי בחיוך: ״הרי יש עוד יהודים הסובלים בחורף מקור מחוסר הסקה.״ היה גם דואג לספק להם מצרכי מזון. בכל יום חמישי היתה אמא ז״ל מסדרת חבילות, ממה שאבא היה מביא מבית־המטבחיים, והולכת לחלק לנצרכים הנ״ל.

בערב שבת לפנות ערב, אחרי כל ההכנות לכבוד שבת, היה אבא הולך לבית־הכנסת (אלעקסאנדער שטיבל) להתפלל, ואנו היינו יושבים ומחכים לשובו. אוירה נעימה של שבת היתה מרחפת בבית. השולחן ערוך עם מפה צחורה, יין וחלות, סכו״ם מכסף. הריח של מאכלי שבת, הטמונים בתנור, היה נודף בכל הבית. והנה אבא חוזר, פוסע לו בנחת, וממלמל ניגון חסידי. נכנס הביתה בברכת ״גוט שאבעס!״ (שבת שלום!) ומתחיל לשיר את ״שלום עליכם״ בניגון מסורתי, ואחר כך שר את הקידוש ואת זמירות השבת בשעת הסעודה. מה טוב ומה נעים היה לשבת עם האבא גם יחד!

למחרת, בשבת, היה אבא רגיל לקום בהשכמה, יושב ולומד גמרא וגם עובר על פרשת השבוע, מתכונן לקריאה בספר התורה באוזני הקהל.

לקראת הימים הנוראים היה אבא רגיל שנה בשנה לנסוע לאדמו״ר מאלכסנדר זצ״ל. היה נוסע לשבת שלפני אמירת סליחות, כדי לספוג יראת שמים. הוא היה מכובד ומקובל אצל הרבי. היה מקרה, שהנכד של **ברוך בורשטין** ז״ל היה צריך ללמוד שחיטה. יעץ לו הרבי ללמוד את אמנות השחיטה אצל ר׳ חיים־שלמה.

משחזר מן הרבי היה מתכונן לימים הנוראים, לעבור לפני התיבה, והיה משנן את הניגון החדש שהביא מן הרבי כדי לשלבו בתפילה. בימים הנוראים היה עובר לפני התיבה בבית־הכנסת הגדול שחרית, וחוזר לשטיבל של אלעקסאנדער חסידים להמשיך בתפילה לפני התיבה מוסף. אי־אפשר לתאר את הרגש וההתעוררות שהיה מחדיר בלב כל המתפללים, עד שזלגו דמעות מעיני רבים.

הוא היה סמל הצדק והיושר. התמימות הנשגבה שלו היתה מיוחדת במינה. היה איש חסיד אמיתי, שקט וצנוע במידותיו ובהליכותיו. זכור לי מקרה סמוך לפרוץ המלחמה. אבי ז״ל היה חייב **לברקה ברוידה** ז״ל 20 זלוטי עבור זוג סוליות. לא נח ולא שקט. ואמר לי: ״רוצי וסלקי את החוב.״

אמרתי לאבי: ״מה אתה כל־כך מודאג וממהר? הרי הקצבים שלך חייבים לך הרבה יותר מהסכום הזה!״

ענה לי: ״בתי, לא ידוע מה ילד יום.״

הלכתי ושילמתי את החוב.

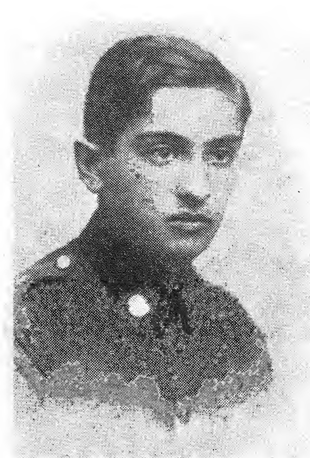
ועוד מקרה אני זוכרת, וראוי שאספרו. ביום הראשון אחרי פרוץ המלחמה עזבו הרבה אנשים את העיירה. התחננתי ובכיתי בפניו, שנברח גם אנחנו. ענה לי: ״אם יהיו תשעה יהודים, אני מוכרח להיות העשירי, בכדי לאפשר לאכול בשר כשר.״

עזבנו כמעט האחרונים לגובורובו. כשהפציצו את העיר, ברחנו לוונסובו. שמה רדף אחריו הגורל האכזרי. באה אשה מהכפר הקרוב וביקשה מאבי ז״ל, שיבוא לשחוט עגל. התחננתי לפניו שלא ילך. תשובתו היתה: ״המצפון שלי לא נותן לי שיאכלו טריפות.״ ובדרך חזרה מצא את מותו בצורה טראגית, בידי הנאצים ימח שמם וזכרם.

תנצב״ה!

שרה סגל־חצקוביץ

מאיר האלצמאן הי״ד

מאיר (מיעטעק) האַלצמאַן, זון פון משה (מאָניעק) און חנה, געבוירן אין רוזשאַן, דערצויגן און געלערנט עטלעכע יאָר אין אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק, באַזוכער פון ערשטן העברעאישן גן־ילדים אין אָסטראָוו און שילער פון דער דאָרטיקער ״תרבות״ שולע.

אין וואַרשע האָט דער גורל געוואָלט, ער זאָל איבערגיין אין א רעגירונגס גימנאַזיע, ווו ער איז געווען דער איינציקער ייד אין זיין קלאַס (אין דער גאַנצער גימנאַזיע האָבן געלערנט סך־הכל נאָך צוויי יידן). דאָך פאַרלירט ער נישט זיין נאַציאָנאַלן שטאָלץ, וועלכן ער האָט איינגעזאַפּט אין זיך אין דער העברעאישער שולע אין אָסטראָוו און אין דער היים פון זיינע עלטערן.

אין זיין בן־מצוה דרשה זאָגט ער, צווישן אנדערע:

״ערשט איצט, זייענדיק איין ייד צווישן אזוי פיל קריסטן, זע איך און פיל דעם אונטערשייד צווישן זייער פרייהייט און אומאָפּהענגיקייט און אונדזער נידערשלאָגנקייט און פאַרפאָל־גונג. אָבער איך בין שטאָלץ דערמיט, וואָס איך געהער גראָד צו דעם פאַרפאָלגטן און געראודפטן יידישן פאָלק. א ייד בין איך געבוירן און א ייד וועל איך בלייבן!״

און פאַר דעם איינעם חטא, וואָס ער איז געווען א ייד, האָבן אים די נאַצישע מערדער אומגעבראַכט אין די שענסטע בליענדע יאָרן.

מיין קינד, דיין מאַמעס אויגן וועלן נישט אויפהערן צו באַוויינען דיך ביזן לעצטן אָטעם. אזוי ווי דאָס הארץ וועט נישט אויפהערן צו בענקען און בלוטיקן.

מאיר האַלצמאַן איז אומגעקומען אין טרעבלינקי אין יאָר 1942.

אמו חנה האַלצמאַן

אין אנדענק פון מיין משפחה

אין יאָר 1925 בין איך געקומען קיין רוזשאן, צוזאמען מיט מיינע עלטערן, צוויי ברידער און שוועסטער. איך בין דאן געווען א קליין מיידל.

מיין פאָטער אהרן כץ איז געווען א באוווסטער מעכאניקער אין דער גאנצער אומגעגנט. דערפאר האט אים טאקע בעקער ארויסגעפאדערט פון אָסטראָוו־מאזאָוויעצק כדי ער זאָל פירן זיין פאבריק (מיל, ציגעלניע און טארטאק), וועלכע איז געשטאנען אויף א הויכן בארג אויפן וועג קיין אָסטראָלענקא, געניוע צוויי ק״מ פון רוזשאן. די הויכע קוימענס פון פאבריק האָט מען געזען ווייט ארום אין דער געגנט.

איך און מיין ברודער שבתאי זענען געגאנגען אין דער שקאָלע אין רוזשאן. נישט איינמאָל, גייענדיק פון דער שקאָלע, פלעגן אונדז די שקצים באווארפן מיט שטיינער. נאָר טיילמאָל פלעגן זיי אונדז אָפּלאָזן, ריידנ־דיק צווישן זיך: ״טשעפּעט זיי נישט. זיי זענען פון בעקערס !״

מיין עלטערער ברודער שמחה ז״ל איז אוועק אין ווארשע. ער האָט געהאט גרויס ערפאָלג אין זיין לערע און האָט פארענדיקט דעם יאָר מיט אויסצייכנונג. מיינע עלטערן זענען ממש געווען גליקלעך מיט אזא געראָטע־נעם זון. אָבער אין יאָר 1929 זומער, אין א הייסן פרייטיק, זענען מיר געגאנגען צום נארעוו זיך באָדן, און מיין ברודער שמחה איז דערטרונקען געוואָרן.

א גרויסער טרויער האָט באהערשט אונדזער פאמיליע. אויך דאָס גאנצע שטעטל האָט געטרויערט צוזאמען מיט אונדז. מיינע עלטערן זענען יענע גרויזאמע נאכט געווען ביי גאָלדע רושיניאַק, וואָס איז געווען זייער בעפריינדעט מיט אונדזער משפחה. א גאנצן שבת איז געגאנגען א שרעקלעכער רעגן. אלע האָבן געזאָגט, אז די הימלען וויינען מיט אונדז צוזאמען. שבת ביינאכט איז געווען די לוויה. א גרויסער עולם האָט אים בעגלייט, נישט קוקנדיק אויפן שטארקן רעגן מיט דונערן און בליצן.

נאָכן טויט פון מיין ברודער שמחה איז אונדזער פאמיליע געווען שטארק צובראָכן. אויף מיין פאָטער האָט עס געווירקט אמייסטן. אין יאָר 1938 איז ער קראנק געוואָרן און נאָך א וואָך קרענק איז ער געשטאָרבן אין ווארשע. דאָרט איז ער אויך בעערדיקט געוואָרן.

ביי אונדזערע עלטערן האָבן מיר בעקומען א ציוניסטישע ערציאונג. מיין פאָטער האָט שטענדיק געטרוימט וועגן ארץ־ישראל. מיין עלטערער ברודער שמחה איז געווען א הייסער השומר־הצעירניק. איך און שבתאי זענען אויך אוועק אין זיינע וועגן און אריינגעטרעטן אין דער ווונדערבארער יוגנט באוועגונג, וואָס אריה בוכנער (לייבעלע) האָט זי אָנגעפירט. דער ״השומר הצעיר״ האָט געהאט א גרויסע השפעה אויף דער גאנצער יוגנט אין רוזשאן.

נאָך מיין פאָטערס טויט איז שבתאי געבליבן דער ראש משפחה. ער האָט געארבעט ביי בעקערן, איך און די מאמעשי האָבן געעפנט א קליין געוועלבל אויפן מארק (אין שכנות מיט פריידקע פיעפש, הערשל מאלאכס פרוי) און אזוי האָבן מיר געשפייזט די פאמיליע. געפעלט האָט נאָר דער טאטעשי.

דעם 1טן סעפטעמבער 1939, ווען עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה, זענען מיר גלייך אוועק פון רוזשאַן, צוזאַמען מיט דער גאַנצער בעפעלקערונג. מיר האָבן איבערגעלאָזט אלעס, ווייל מיר זענען אוועק צופוס, נישט האָבנדיק מיט וואָס צו פאָרן. מיר זענען אָנגעקומען קיין אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק, און ווען די דייטשן זענען אריין אויך דאָרטן, זענען מיר ווייטער אנטלאָפן. אזוי האָבן מיר זיך ארומגעוואלגערט ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין רוסלאַנד.

ווען די דייטשן זענען איבערגעפאלן רוסלאַנד (דעם 22סטן יוני 1941) בין איך מיט מיין שוועסטער חייצ׳ע אנטלאָפן. נאָר מיר בײדע זענען געבליבן ביים לעבן. אין הונגער און גרויס נויט זענען מיר איבערגעקומען די יאָרן פון דער מלחמה. אויך נאָך דער מלחמה האָט קיין צרות נישט געפעלט. מיר האָבן נאָך אלץ געהאָפט, אז עמיצער פון דער משפחה איז געבליבן לעבן. אָבער צום גרויסן באדויערן — אונדזער האָפנונג איז געווען אומזיסט. נאָר איך און מיין שוועסטער חייצ׳ע האָבן זיך געראַטעוועט און לעבן דאָ אין איינעם אין ישראל.

פנינה אהרונוביץ־כץ

משפחת פיֶפש

מרגיש אני חובה מוסרית להעלות על הנייר כמה שורות לזכר משפחת פיֶפש ז״ל, אשר נספתה באכזריות ע״י הנאצים בזמן השואה. עד היום קשה להשלים עם העובדה הטראגית, שמכל המשפחה הזאת לא נשארה בחיים אלא בתם לוּבה, אשר עלתה ארצה שלושה חודשים לפני פרוץ המלחמה. כאב עמוק ללא נשוא חש אני בנסותי לכתוב על המשפחה הזאת, אחת מני מאות בעיירתנו רוז׳אן.

ביתם של הפיפשים עמד בכביש העורקי מול העירייה. בעמל כפיהם בנו אותו אחרי תלאות וסבל במלחמת העולם הראשונה. במשך תקופה קצרה התבססו והתפתחו, ובצעדים איטיים ובטוחים נהיו לאחת המשפחות המכובדות בעיר.

ראש המשפחה ר׳ מנשה ז״ל עסק במקצוע הסַפָּרוּת, וזאת בשל סיבות מקריות לגמרי. בצעירותו למד בישיבה ומטרתו בחיים היתה הרבנות או שוחטות וכיו״ב. אבל בזמן מלחמת העולם הראשונה, וגם לאחר מכן, היו נוהגים לבוא אליו הביתה יהודים ליישר קצת את זקניהם ושער ראשם, וכך במרוצת הימים זה נהפך לעיסוקו־מקצועו. רוב בני העיר, נוער ומבוגרים וגם הרבה נוצרים, היו באים למיספרה המסודרת והנקייה למופת וקיבלו את השירות הטוב והנאה. האנשים שהמתינו במיספרה שלו יכלו תמיד לעיין בעיתונים ובשבו־עונים שונים, שכן מר פיפש היה בעל זיקה לספר ולאות המודפסת. הוא התעניין גם בפוליטיקה ותוך כדי עבודה היה משוחח ומביע דעתו בשאלות שברומו של עולם.

הוא הבין לרוח הזמן. יחסו לקהל היה לבבי ועממי. לא אחת היה מפזם לו זמר חסידי או שיר־עם בקולו הערב. בכלל, המשפחה כולה היתה ידועה באהבתה לשירה, ובערבי שש־ יכולת לשמוע את הזימרה הבוקעת מביתם אל הרחוב השקט ומשלחת צלילים ערבים אל חלל העולם היהודי העגום.

יחסו של ר׳ מנשה לנוער בכלל ולנוער הציוני בפרט היה אוהד. תמיד היה תורם ביד נדיבה לקרנות הציוניות ובני המשפחה היו משתתפים ועוזרים בפעולות שונות. מי לא הכיר ברוז׳אן את מנשה ״דער שערער״ ? הוא לא היה חסיד ולא איש דת קנאי, אלא יהודי שומר

מסורת, נעים הליכות ונוח לבריות. מן השכנים שברחובם יכולת לשמוע על מעשיה הטובים של משפחה זאת, אם בגמילות חסדים ואם בנדבה יפה לנצרך ובהתחשבות בזולת.

זוכר אני היטב את מרת פיפש, **שרה־לאה**: אשה עדינה, מסורה למשפחה ולבנה יחידה **יעקב־הירש**. כאשר לובה יצאה להכשרה בביאליסטוק ואנו נשארנו וציפינו לעלייה, דיברה על לבי שאשפיע עליה לחזור מההכשרה. היא דאגה לה. הסברתי לה שזאת הדרך שלנו — ארץ־ישראל. שמעה אותי בכובד ראש ולאחר שתיקה אמרה: ״נו, קינדערלעך, אני רואה שבחרתם בדרך זו — אז תצליחו!״

עם פרוץ המלחמה עזבו את ביתם עם כל בני העיר ועברו את יסורי הנדודים מעיר לעיר. עד שהתקרבו לגבול פולין־רוסיה. משם התחלנו לקבל מכתבים מהם ושמחנו וקיווינו, שהנה ניצלו מציפורני החיה הטורפת. אולם לאחר תקופה מסוימת נפסק הקשר והדאגה התחילה לקנן בלבנו. ואמנם בשנת 1942 הגיעתנו הידיעה המחרידה, שהם נספו באופן טראגי, עם עוד הרבה יהודים מבני עירנו, בסביבות סלונים־ברנוביץ. שמענו אחר־כך ממקורות מהימנים, כי בתוכניתם היה לצאת משטח הכיבוש הגרמני ולעבור לצד הרוסי. אבל הם חיכו להצטרפותם של הבן ואשתו ותינוקם אשר היו בגיטו ורשה. הם חרדו לגורלם וקיוו שיצליחו להתאחד — אולם לא זכו.

בבית פיִפש הייתי מבקר הרבה. ראיתי את אורח חייהם וספגתי לתוכי את האוירה הידידותית והחמה. ביתם המסודר והנקי למופת העיד על רוח האחווה שפעמה בתוכו, על האהבה ההדדית והמסירות. ועתה, כאשר אתה נזכר, כי כל זה הושמד ונחרב, נצבט הלב והכאב כוסס עמוק בפנים.

נזכור אתכם, בני משפחת פיִפש היקרים, ודמויותיכם לא תישכחנה מאיתנו לעד!

יצחק סנדרוביץ

לזכר אבי ובני משפחתי

ר׳ יוסף־יהודה פריימן זצ״ל

דמותו של אבי זצ״ל חקוקה וחרותה על לוח לבי. אצל אבי נתמזגו כל התכונות הטובות והנעלות: אהבת ד׳, אהבת התורה, אהבת האדם, יַשרות דרך, עיסוק בצורכי ציבור באמונה ועוד ועוד. כל התכונות הללו נהיו אצלו כדברים טבעיים, ובמשך השנים — כחלק מחייו, עמם הוא חי ולפיהם הוא פעל.

עסקיו היו בבית־מסחר גדול של קמח, בסיטונות, במרכז בעיר, ממנו הוא פירנס בכבוד את בני ביתו ואת משפחתו הענִיפה. בבית־מסחר זה היה שוהה הרבה שעות ביום והיה טרוד מאוד. לעתים התעוררו קשיים במסחר או שנגרמו תקלות בלתי־צפויות מראש, והיה צורך להשקיע מחשבה ומאמצים לצאת מהם. ולמרות הכול הוא לא ויתר אף פעם על לימוד התורה, שהוא כל כך אהב. תמיד מצא זמן גם לתורה.

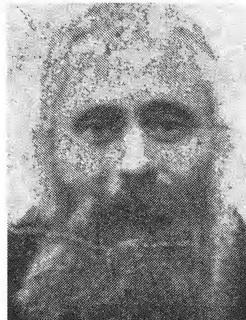
נוסף לשיעורים הקבועים שלו יום־יום, שהחלו מהשכמת הבוקר ונתקיימו גם בערבים עד מאוחר בלילה, כשהוא לומד בעצמו או עם אברכים תלמידים שהדריכם בלימוד התורה, הוא גם למד בבית־המסחר, בהפסקות שבין לקוח ללקוֹח, בכל הזדמנות. הוא היה ידוע כתלמיד חכם מובהק, המקיים את הכתוב ״והגית בו יומם ולילה״.

בעסקיו, במסחר שלו, הוא בא בדברים ובקשרים עם אנשים שונים, גם עם נוצרים, ועם כולם ידע להתהלך באהבה, ביושר ובצדק. בשל כך היה אהוב על כולם.

פרשה מיוחדת היתה עבודתו למען הזולת, בפרט למען מוכי הגורל: חולים, אלמנות, יתומים וסתם עניים. למענם הוא פעל בסתר, בצניעות ומסירות נפש, ולמטרה זו הוא הקדיש הרבה מזמנו. פעמים רבות הוא זנח את עסקיו לשעות רבות כדי לעזור לנצרכים. הוא תרם הרבה מכספו והתרים אחרים למען האומללים. הוא הסכים להיות חבר בהנהלות של מוסדות צדקה וחסד שונים שבעיר, כדי שיוכל לעזור למסכנים.

חוה פריימן

יוסף פריימן

משה־שמחה פריימן

חסיד אלכסנדר נלהב היה, בכל לבו ונפשו, מסור ונאמן, מהפעילים למען בית חסידים זה ברוז׳אן.

את ארץ־ישראל אהב ללא גבול. כל ימיו הוא שאף לעלות לארץ־ישראל, כדי שיוכל לקיים את מצוות התורה של יִשוב הארץ. כאשר אני עליתי, הוא חשב שגם הוא יזכה במשך

השנים לעלות, אולם לא כך היה. בגלל סיבות שונות, בעיקר משפחתיות, נבצר ממנו לעלות והוא נשאר בפולין — עד שנכחד יחד עם כל המשפחה ע״י הנאצים, ימ״ש. הי״ד!

משה־שמחה פריימן זצ״ל

בנו ואחי, משה־שמחה, היה אישיות בפני עצמו. הוא היה גדול בתורה, פיקח וגם איש מעשה. הוסמך להוראה ע״י גדולי הרבנים בלומז׳ה בגיל צעיר מאוד. מבחירי תלמידי ישיבת לומז׳ה היה, שם למד שבע שנים.

אשתו **ביילצ׳ה** היתה בתו של משה פשמירובר, מעשירי וישקוב. נולדו להם ארבעה ילדים.

בזמן המלחמה הוא הגיע לליטא ושימש כמזכיר אגודת הרבנים. הוא פעל רבות כדי לעזור לפליטים הרבים, שהגיעו מפולין וממקומות שונים. השתדל לעזור להם בכל הדרכים ומכל הבחינות. במיוחד היה פעיל למען הצלת יהודים בוילנה, כדי שיוכלו לעלות לארץ־ישראל.

לאחרים הוא דאג, ואף הצליח, אבל הוא ומשפחתו נשארו בליטא והושמדו ע״י הנאצים. יחד איתם נספו אחיותי חוה ושרה. יהא זכר כולם ברוך!

זהבה פריימן

סבי וסבתי, אבי ואמי – זכרונם לברכה

סבי ר׳ **אברהם־שלום בן זעליג רייצ׳יק** זצ״ל היה הגבאי ומבוני בית־הכנסת הגדול והמפואר שהשתרע על שני רחובות, ב״שול גאס״ ליד השוק. בקומתו העליונה היתה עזרת נשים. ליד ארון הקודש ניצבו שני אריות חרותים בעץ מעשה אמן. באמצע האולם היתה בימה רחבת ידים. בית הכנסת שימש את בני העיר שנים רבות. שם התאספו מדי יום לתפילה ולימוד; וכן בשבתות ובחגים, שאז היה הומה. סבי היה בא מדי פעם בשתים אחר חצות לומר תהלים בבית־הכנסת. הוא אף דאג לצרכים החיוניים שלו.

סבי הצטיין בהגשת עזרה לנזקקים, כמו שנאמר בישעיהו נ״ח ז׳: ״פרס לרעב לחמך, ועניים מרודים תביא בית.״ אל ביתו היו באים כל פסח אנשי מילואים מהצבא הפולני וקיימו אתו את הסדר. בין הבאים אליו היה גם **הרב** פודולצקי זצ״ל. סבי תמך במעוטי יכולת ונתן להם פתקאות לשבת ואף יעוץ חמים ואבהי. הוא הכניס עניים לביתו והתחלק עמהם במזונותיו. הוא שדאג לבנות להם בית הכנסת אורחים. לפני כל פסח היה סבי אוסף כספים למעות חטים.

ערב מלחמת־העולם השנייה, עת היה בדרכו חזרה מתפילת ערבית, היכה אותו קשות בגבו פולני, סוחר־חזיר שהשתכר. התעללות זו עוררה הדים רבים בקרב האוכלוסיה כולה, אף בקרב הפולנים, שגם הם העריצו את סבי, שכן הוא הציל רבים מאנשי האינטליגנציה שלהם מבתי סוהר רוסיים במלחמת־העולם הראשונה. הפולנים הציקו לאותו סוחר פולני בשל מעשה זה.

סבי ר׳ אברהם־שלום זצ״ל דאג לצורכי ציבור שונים. הוא אסף גם את התרומות לקופת ר׳ מאיר בעל־הנס ושלח אותן לארץ־ישראל. תמורת התרומות הללו קיבלו הנדבנים שקיות עפר מהארץ, כדי שיזכו להיקבר לפחות עם מעט עפר מהארץ הקדושה. סבי נפטר בכ׳ טבת תש״ב 1941 בקומי שבברית המועצות, והוא עצמו לא זכה להיקבר עם קומץ מאדמת הארץ. גם בלתי־אפשרי להעביר את עצמותיו לארץ. עד היום אין איש יכול להגיע אל קברו.

שנה לפני זה, באדר תש"א 1940, נפטרה אשתו **רבקה**, בביאליסטוק בדרך לרוסיה.

אמי **פייגה־בלומה** ע"ה, בתם של המנוחים ר' שלום ורבקה, היתה רבת מעללים. כאביה היתה עוזרת לנזקקים. בלילות, לאחר עבודה קשה בחנות, היתה מבקרת חולים ופעוטות, וריפאה אותם, נתנה להם תרופות שכן היתה אחות רחמנייה במקצועה. ולא זו בלבד אלא שגם בביתה היתה מרפאה חולים. היא היתה טובת לב ומסורה לכל הנזקק לעזרה.

בתקופת המלחמה היא נשלחה ליערות סיביר, שם חלתה מהרעב הכבד, ובכ"ט בשבט תש"ג (1942) הוציאה נשמתה הטהורה בקומי ססס"ר, בפַזמוק, לא הרחק מסיקטיפקאר.

אבי ר' **חיים פלדמן**, בן הרב ישראל, היה תלמיד חכם והצטיין בלימודו ובקיאותו, עד

שהרב פרוינד היה קם לכבודו בשעה שנכנס אליו, אם כי אבי היה אז צעיר ממנו בשנים. כששאלו את הרב פרוינד, מדוע הוא קם בפני ר' חיים, היה אומר: "אני קם לכבוד התורה והחכמה הטמונות באדם זה." אבי למד תוך תקופה קצרה את תורת השחיטה, והרב פרוינד רצה למנותו כשוחט העיר רוז'אן. אולם כיוון שסבי אברהם־שלום לא רצה לגרום למחלוקת בין שוחטי העיר, עבר אבי להיות שוחט בוורשה.

בשנת 1944 מצא אבי את מותו בשעה שהציץ מן הבונקר, בו התחבא מפחד הגרמנים. הם הבחינו בו והרגוהו, ועד היום לא נודע מקום גופתו.

בלה נודלר־פלדמן

באביב 1919 הייתי בוורשה. יום אחד אחר הצהרים הלכתי לנסוע הביתה לרוז'אן ברכבת. בלי לבדוק נכנסתי לקרון אחד, ושם התברר לי, כי הוא מלא האלרטשיקים, החיילים שהצטיינו בשנאת ישראל. הם תפסו אותי, הציגוני באמצע הקרון והתחילו לחקור אותי, אם אני יהודי, ואם כן — מדוע אין לי זקן, אולי אני קומוניסט, אנטי דתי, ועוד שאלות ממין

זה. לבסוף שאלוני, מדוע אינני חייל, והתחילו לעשות אתי תרגילי צבא. עד שהם קצו בהתעללות ונרגעו והניחו לי.

למחרת פגשתי את ר' שלום רייטשיק ברוז'אן והוא סח לי:

"מוטל, אתה יודע שבגללך נשארתי בוורשה בלילה הקודם?"

השתוממתי ושאלתי:

"וואס עפעס צוליב מיר?" (מה פתאום בגללי?)

והוא סיפר לי:

"כשראיתי אותך נכנס אתמול בוורשה בתחנת הרכבת לקרון של ההאלרטשיקים, לא הספקתי לעצור בעדך. נשארתי אפוא לעמוד בחוץ כדי לראות מה יקרה לך. אם, חס וחלילה, יקרה, שיזרקו אותך מבעד לחלון — חי או מת — אוכל לטפל בך או להביאך לקבר ישראל."

מרדכי ארמוני

אין אנדענק פון מיין שוועסטער שרה'קע

אין מיין זכרון קומט אָפּט אויף אונדזער טייער היים־שטאָט און אין מיין דמיון גייען פאַרביי אומענדליכע בילדער און געשטאַלטן פון דעם דינאַמישן רוזשאַנער יידישן לעבן. איך עפן די אויגן — און עס אַנטפּלעקן זיך פאַר מיר די רעאַלע פּיינלעכע ווירקליכקייט, דער גרויסער, אומענדלעכער סימבאָלישער פאָלקס־קבר. צווישן די אומגעקומענע קדושים זענען מיינע טייערע שוועסטער שרה'קע און חנה'לע, טעכטער פון פייגל און חילקע וויגאָדא ז"ל.

שרה'קע איז געווען באַליבט ביי אַלעמען — מיין שיינע, גראַטענע שוועסטער! זי האָט חתונה געהאַט מיט אהרון־הילקע אַלביק און געלעבט אין דאָמבראָוויצע. דעם לעצטן וועג מיט איר מאַן און קינד האָט זי מיטגעמאַכט מיט טויזנטער יידישע קדושים אין קרעמאַטאָריום.

חנה'לע — מיין יינגערע שוועסטערל, וואָס האָט נאָר געענדיקט פאָלקס־שולע, איז פאַרן קריג געפאָרן צום זיידן יצחק גערונער און פעטער גערונער אין אָטוואָצק. זי איז אומגעקומען מיט גאַנצע פאַמיליע גערונער אויף קדוש־השם.

מיינע טייערע עלטערן, וועלכע זענען נפטר געוואָרן אין ישראל, האָבן נישט אויפגעהערט צו טרויערן נאָך זייערע אומגעקומענע קינדער. איך וועל אויך קיינמאָל נישט פאַרגעסן מיינע טייערע שוועסטער, פאַמיליע און דאָס גאַנצע שטעטל רוזשאַן. זאָלן די שורות דינען אַלס נר תמיד פאַר די הייליקע ריינע נשמות. ה' ינקום דמם!

חייקע סעראַק־וויגאָדא

ואלה שמות יקירינו שנספו או נפטרו בגולת פולין *

אגראדאווער אברהם
אגראדאווער צביה
אגראדאווער, שלושה ילדים
אגראדניק לייב
אגראדניק אסתר
אגראדניק אלי
אגראדניק איידל
אגראדניק רחל
אגראדניק באשא
אגראדניק חיה
אגרודעק איטשע־מאיר
אגרודעק, אשתו
אגרודעק, שלושה ילדים
אייזענבערג גוטע
אייזענבערג רחל־לאה
אייזענבערג הערצקע
אייזענשפרונג שמואל
אייזענשפרונג רבקה (קראנזשעק)
אלביק חנוך
אלביק חיה־עטל
אלביק פייגע
אלביק מענדל
אלביק וועלקע
אלביק אהרון־הלל
אלביק גאָלדע
אלביק מענדל
אלביק חיה
אלביק, שני ילדים
אלביק משה
אלביק אברהם־ראובן
אלביק שלמה
אלביק דבורה (בורשטין)
אלטאזש אברהם
אלטאזש נעמי
אלטאזש, שני ילדים
ארליק הערשל
ארליק, אשתו
ארליק שפרינצע
ארליק חיה־שרה
אשענמיל שמערל
אשענמיל אלטע
באטשאן אריה
באטשאן גאָלדע־פערל
באטשאן יעקב־יהודה
באטשאן רחל־לאה
באטשאן מרים
באטשאן שלמה־אליעזר
באטשאן ליבע
באטשאן, חמישה ילדים
באכראך מאָטל
באכראך ברכה (מאָרגענשטערן)
באכראך, בת
באראווקא בערל־וועלוול
באראווקע, אשתו
באראווקע, שני ילדים
באראן יעקב־יוסף
באראן חיה־ביילע
באראן מאיר
בארג יוסף
בארג יצחק
בארג, בת
בארמאן ברוך
בארמאן, אשתו
בארמאן, שלושה ילדים
בארמאן סאנע
בארמאן גיטל
בארמאן שפרה
בארענשטיין הינדע (בלום)
בארענשטיין יוכבד
בארענשטיין מענדל
בארענשטיין משה
בארענשטיין שמואל
בודא משה

---

* השמות ושמות־המשפחה נתונים כאן, כפי שהיו נכתבים בעיירתנו רוזשאן, דהיינו ביידיש. אם השמטנו שמות או פגמנו בשמות, יסולח לנו. כוונותינו היו טובות, אך העבודה — ליקוט השמות וקביעתם — היתה קשה ורבת־מכשולים. אנו מבקשים אפוא מחילה מראש.

המערכת

בודא, אשתו
בודא שרה
בודא מאיר
בודא שרה־זעלדא
בודא, ארבעה ילדים
בורמאן דויד
בורמאן רויזע
בורמאן ברוך
בורמאן שרה
בורמאן דינה
בורמאן שלמה
בורמאן צירל
בורמאן אברהם
בוכנער חיים
בוכנער מישקע
בוכנער שמואל
בוכנער יוסף
בוכנער יצחק (איטשע)
בוכנער סאלטשע
בוכנער יוכבד
בוכנער מאיר
בוכנער דינה (כוואַלעס)
בוכנער, בן
בורשטין יחיאל
בורשטין רבקה־לאה
בורשטין יצחק־מאיר
בורשטין יחיאל־יהודה
בורשטין איטע־פייגע
בורשטין אברהם־ברוך
בורשטין חיה־אסתר
בורשטין שמחה
בורשטין, אשתו
בורשטין לאה
בורשטין אסתר־רחל
בורשטין יהודה־אריה
בורשטין חיים
בורשטין רבקה (זשעפקא)
בורשטין איטע
בורשטין, בת
בורשטין אלחנן
בורשטין אסתר (דאַבזשעלאָווסקי)
בורשטין פנינה
בורשטין משה

בורשטין געלא
בורשטין חיים־געצל
בורשטין, בן
בורשטין העניך
בורשטין רויזע
בורשטין טאָבע־רחל
בורשטין מאיר־צבי
בורשטין מתתיהו
בורשטין מאיר־צבי
בורשטין משה־אריה
בורשטין דאָבאָ
בורשטין אלטע
בורשטין אלטער
בורשטין בנימין
בורשטין בריינע
בורשטין הערשל
בורשטין משה
בורשטין יחיאל
בורשטין ישראל
בורשטין פערל
בורשטין טריינע
בורשטין זעלדא
בורשטין זאב (וואָלפקע)
ביילים בנימין
ביילים טשארנע
ביילים, 3 ילדים חיים, שרה יחד, ירחמיאל
ביילים מאיר
ביילים באשא
ביילים דויד
ביילים רבקה
ביילים, שישה ילדים
ביילים משה בערל
ביילים חיה
ביילים, שני ילדים
ביילים חיה־שרה
ביילים מרדכי
בלום יעקב־יהודה
בלום חנה
בלום רויזע
בלום אברהם
בלום יצחק
בלום גנענדל (גורמאן)
בלום נפתלי

בלום שיינע
בענדער משה
בענדער מאָטל
בענדער חיה
בענדער יצחק
בענדער גיטל
בענדער יחיאל
בענדער, שני ילדים
בעקער יאנוש
בעקער סאניא
בעקער העלענא
בעקער יורי
בערגסאָן (חתן הרב פרוינד)
בערגסאָן, ששה ילדים
בערגסאָן יעקב־יוסף
בערגסאָן שרה־חיה
בערגסאָן סאָניא
בערגסאָן חיים
בערגסאָן רחל
בערגסאָן חנה
בערגסאָן ליבע־פערל
בערגסאָן מלכה
ברוידע דב (בערקאָ)
ברוידע חינקע
ברוידע חיים־יצחק
ברוידע נח
ברוידע רייזל
ברוידע חוה
ברוידע מענדל
ברעצטעל ברוך־פייוול
ברעצטעל אברהם
גאָגאָל פישל
גאָגאָל רבקה
גאָגאָל וועלוועלע
גאָגאָל חיה
גאָטליב ישראל־יוסף
גאָטליב חוה
גאָטליב רחל־ליבע
גאָטליב נחמן
גאָטליב אליעזר
גאַלאָווינסקי יוסף
גאַלאָווינסקי מיכלע
גאַלאָווינסקי דויד
גאַלאָווינסקי אסתר־שרה
גאַלאָווינסקי חיה
גאַלאָווינסקי יעקב
גאַלאָווינסקי חנה
גאַלאָווינסקי מרדכי
גאַלאָווינסקי קיילע־רחל
גאַלאָווינסקי פייגע־רבקה
גאַלאָווינסקי ישראל־יהושע
גאַלאָווינסקי, בן
גאַלאָווינסקי מינדל
גאַלאָווינסקי באשע
גאַלאָווינסקי לאה
גאַלאָווינסקי אסתר־שרה
גאַלאָווינסקי הענע־גיטל
גאַלאָווינסקי ישעיהו
גאַלאָווינסקי משה
גאלאנט ישראל
גאלאנט רבקה
גאלאנט דויד
גאלאנט יצחק־יוסף
גאַלדוואסער ישראל
גאַלדוואסער עלקע
גאַלדוואסער, ששה ילדים
גורמאן נתן
גורמאן אברהם
גורמאן שרה
גליקסבערג חיה
גליקסבערג אסתר
געלטשינסקי דויד־שלמה
געלטשינסקי פריידע
געלטשינסקי יהודית
געלטשינסקי ישראל
געלטשינסקי בריינע
געלטשינסקי חיים
געלטשינסקי מרים
געלטשינסקי הענע־לאה
געלטשינסקי רויזע
געלטשינסקי יעקב
גלעטשינסקי ליבע
געלטשינסקי משה־יודל
געלטשינסקי מרדכי
געלטשינסקי דבורה
געלטשינסקי מיכאל

געלטשינסקי זלאטע
געלטשינסקי שלום
געלטשינסקי סענדער
געלטשינסקי, בן
געלטשינסקי ראובן
געלטשינסקי צלובע
געלטשינסקי, בן
געלטשינסקי אסתר־לאה
געלטשינסקי גדליהו
געלטשינסקי משה־יודל
געלטשינסקי נחמה
געלטשינסקי, בעלה
געלטשינסקי חנה
געלטשינסקי שרה
געלטשינסקי חנה
געלטשינסקי טשיפע
געלטשינסקי יעקב
געלטשינסקי שרה־רבקה
געלטשינסקי מינדל
געלטשינסקי יעקב
גערווער זעליג
גערווער סענדער
גערווער משה
גערווער וואָלף
גערווער פייגע
גערווער יצחק
גערווער גנענדל
גערווער שמילקע
גראדאָוויטש שמעון
גראדאָוויטש רבקה (סמאָלענסקי)
גראדאָוויטש משה
גראדאָוויטש וואָלף
גראדאָוויטש יעקב
גראדאָוויטש דינה
גראדאָוויטש רחל
גראדאָוויטש חיים
גראדאָוויטש הינדע
גראדאָוויטש רחל
גראדאָוויטש שרה
גראדאָוויטש רחל
גראָסמאן חיים־מרדכי
גראָסמאן רבקה
גראָסמאן פיניע

גראָסמאן חיה־אסתר
גראָסמאן מרים
גרודא יצחק
גרודא שרה
גרודא יחיאל
גרודא ליבע
גרודא חנה
גרודא מינדל
גרודא ליבע
גרודא יצחק־ניסן
גרודא גנענדל
גרושקאָ אברהם־יוסף
גרושקאָ הענע
גרושקאָ יעקב
גרושקאָ אנשל
גרושקאָ חנה־גיטל
גרושקאָ דויד
גרושקאָ בנימין
גרושקאָ שמעון
גרינוואלד קאָפּעל
גרינוואלד טובה (וואָנשאַק)
גרינוואלד חנה
גרינוואלד זלמן
גרינוואלד, אשתו
גרינוואלד הענעך
גרינוואלד מינדל
גרינוואלד זלמן
גרינוואלד אסתר־רחל
גרינוואלד חנוך
גרינוואלד מינדל
גרינוואלד יעקב
גרינשפּאַן צבי
גרינשפּאַן עטקע (בענדער)
גרינשפּאַן חיים
דאָבזשעלאָווסקי יואל
דאָבזשעלאָווסקי טשארנע־רחל
דאָבזשעלאָווסקי חנה
דאָבזשעלאָווסקיביילע
דאָבזשעלאָווסקי יענטע
דאָבזשעלאָווסקי אברהם־משה
דאָבזשעלאָווסקי יעקב
דאָבזשעלאָווסקי, אשתו
דאָבזשעלאָווסקי, בת

דאַבזשעלאָווסקי משה
דאַמב אברהם־משה
דאַמב, אשתו
דאַמב ראובן
דאַמבראַווער משה
דאַמבראַווער הינדע (בורשטין)
דאַמבראַווערביילע
דזשעזשא שמעון
דזשעזשא פסה־רבקה
דזשעזשא פריידל
דזשעזשא דן
דזשעזשא משה
האָפמאַן הערש־חיים
האָפמאַן, אשתו
האָפמאַן, בת
וואַלדפיש רחל
ואלדפיש שרה־חאשקע
וואַנשאַק פישל
וואַנשאַק חנה
וואַנשאַק רייזל
וואַנשאַק חנן
וואַנשאַק פעסא
וואַנשאַק תנחום
וואַנשאַק ריקל
וואַנשאַק משה
וואַנשאַק הערשל
וואַנשאַק חוה
וואפניאַש, האב
וואפניאַש יוסף
ווארשאַווער יעקב
ווארשאַווער רבקה
ווארשאַווער האנטשע
וויאַטער אסתר־לאה
וויאַטער, בעלה
וויאַטער, שלושה ילדים
וויאַטער רחל
וויגאַדאַ שרה
וויגאַדאַ חנה
וויגאַדאַ יחיאל
וויגאַדאַ פייגע
וויגאַדאַ, בעלה
וויגאַדאַ, בן
וויגאַדאַ שמעון
וויגאַדאַ ברכה (יאַזשאַמבעק)
וויגאַדאַ שלמה
וויגאַדאַ משה
וויגאַדאַ איטקע
וויגאַדאַ לוי
וויגאַדאַ טשיפע
וויגאַדאַ משה־נתן
וויגאַדאַ שרה
וויגאַדאַ שמחה
וויגאַדאַ אברהם־משה
וויגאַדאַ יחיאל־נתן
וויגאַדאַ, אשתו
וויגאַדאַ יעקב־פסח
וויגאַדאַ גיטל
וויגאַדאַ שמואל
וויגאַדאַ, אשתו (טאָף)
וויגאַדאַ פייגע
וויגאַדאַ חנה
וויגאַדאַ יעקב
וויגאַדאַ רבקה
וויגאַדאַ, חמישה ילדים
וויגאַדאַ אברהם־משה
וויגאַדאַ פריידע
וויגאַדאַ, בן
וויגאַדאַ אברהם
וויגאַדאַ הענע
וויגאַדאַ, שלושה ילדים
וויגאַדאַ רבקה
וויגאַדאַ, שלושה ילדים
וויגאַדאַ זישע
וויגאַדאַ, שלושה ילדים
וויגאַדאַ שמואל
וויגאַדאַ פייגע
וויגאַדאַ יצחק
וויגאַדאַ חנה (ליפשיץ)
וויגאַדאַ הינדע
וויגאַדאַ דויד
וויגאַדאַ מינדל
ווייץ אלי
ווייץ, שלושה ילדים
ווייץ חיה־לאה (זשעפקא)
ווייץ, בעלה
ווייץ, שלושה ילדים

וויערניק הערשל
וויערניק, אשתו
וויערניק, שני ילדים
ווערמאן חנה־רבקה
זאמעק נוטע
זאמעק עלקא
זאמעק, שלושה ילדים
זילבערבערג אלטע (רייטשיק)
זיסמאן הערש
זיסמאן חיה
זיסמאן משה
זיסמאן נח
זיסמאן חיה
זיסמאן זלאטע
זיסמאן פייגע
זיסמאן ביילע
זיסקינד טשיפע
זיסקינד, כלתה
זיסמאן, שלושה ילדים
זיסקינד רחל־גיטל (גרודא)
זשולקעוויטש שלמה
זשולקעוויטש משה
זשעלאזני לייזער־לייבל
זשעלאזני לאה
זשלעזני אלטע
זשעלעאזני פישל
זשעלאזני, אשתו
זשעלאזני, בן
זשעלאזני, דויד
זשעלאזני, אשתו
זשעלאזני, בת
זשעפקא יאסקע
זשעפקא פייגע
זשעפקא אסתר
זשעפקא חנה
זשעפקא חיים־אלי
זשעפקא ביילע
זשעפקא חנה
זשעפקא יהושע
זשעפקא אברהם
זשעפקא ביילע־איטע
זשעפקא זלמן
זשעפקא רבקה

זשעפקא חנה
זשעפקא שרה
זשעפקא זלמן־דוד
זשעפקא שיינע
זשעפקא, שלושה ילדים
זשעפקא חיים־דוד
זשעפקא שרה
זשעפקא גדליהו
זשעפקא דבורה
זשעפקא אהובה
זשעפקא אבא
זשעפקא זעליג
זשעפקא, שני ילדים
זשעפקא יעקב־משה
זשעפקא, שני ילדים
זשעפקא הדסה
חאמאנט מתתיהו
חאמאנט רויזע
חאמאנט שרה
חאמאנט יצחק
חאמאנט אפרים
חאמאנט אסתר
חאמאנט, ארבעה ילדים
חאמאנט אברהם־יעקוב
חאמאנט, שני ילדים
חאמאנט מרים
חאמאנט, שני ילדים
חאצעק נחמה
חאצעק דוד
חאצקאוויטש חיים־שלמה
חאצקעלבערג ישעיהו
חויניאק יעקב
חויניאק חנה
חויניאק ראובן
חעלפט יעקב
העלפט חיה
חראבאטעק משה
חראבאטעק, אשתו
חראבאטעק בנימין
חראבאטעק, שתי בנות
טאוז שמואל־שמחה
טאוז ביילע
טאוז גדליהו

טאוז, אשתו
טאוז, בן
טאוז משה
טאוז רחל
טאוז, שני ילדים
טאוז טובה
טאוז, שלושה ילדים
טאוז מאשה
טאוז, בת
טאַף דניאל
טאַף פייגע
טאַף, שני ילדים
טאַף חנה
טאַף, שני ילדים
טאַפּאַלאַ נחמה (בורשטין)
טאַפּאַלאַ ירחמיאל
טויצע יעקב
טיק משה
טיק שיינטשע (יאקובאָוויטש)
טיק יצחק
טיק אברהם־יהושע
טשמיעל אלטער
טשעפּלאַ, הרב שלמה
טשעפּלאַ הענע (עלסאָן)
טשעפּלאַ, שלושה ילדים
טשערווין אליעזר
יאַזשאַמבעק יהודה
יאַזשאַמבעק באשא (בוכנער)
יאַזשאַמבעק חניתה
יאַזשאַמבעק מרדכי־פייוול
יאַזשאַמבעק צירל
יאַזשאַמבעק גאלדע
יאַזשאַמבעק ישראל
יאַזשאַמבעק רחל
יאַזשאַמבעק מלכה
יאַזשאַמבעק חיים
יאַזשאַמבעק מלכה
יאַזשאַמבעק הערשל
יאַזשאַמבעק פייבל
יאַזשאַמבעק ביינוש
יאַזשאַמבעק חנה
יאַזשאַמבעק פייגע
יאַזשאַמבעק מאיר
יאַזשאַמבעק פייוול
יאַזשאַמבעק חנה
יאַזשאַמבעק, בעלה
יאַזשאַמבעק, שלושה ילדים
יאַזשאַמבעק נחמן
יאַזשאַמבעק, אשתו
יאַזשאַמבעק, ארבעה ילדים
יאַזשאַמבעק מלכה
יאַזשאַמבעק ישעיהו
יאַזשאַמבעק רבקה
יאַזשאַמבעק חיים־נחמן
יאַזשאַמבעק, אשתו
יאַזשאַמבעק דבורה
יאַזשאַמבעק גיטל
יאַזשאַמבעק גאָלדע
יאַזשאַמבעק רבקה
יאַזשאַמבעק רייזל
יאַזשאַמבעק לאה
יאלאָוויטש יעקב
יאלאָוויטש פרימא
יאלאָוויטש מלכה
יאלאָוויטש, בת
יאקובאָוויטש יצחק־מאיר
יאקובאָוויטש חייה־גאָלדע
יאקובאָוויטש אברהם־יהושע
יאקובאָוויטש שרה
יאקובאָוויטש, בת
ישמח שמילא
ישמח חנה
כץ שבתאי
כץ מלכה
כץ אידה
לאך גאָלדע
לאך שרה
לאך, בעלה
לאך מענדל
לאך, אשתו
לאך נתן
לאך לאה
לאך, בת
לאסקאַ אליעזר
לאסקאַ דבורה
לאסקאַ בערטשע

לאסקאַ דבורה
לאסקאַ שרה
לאסקאַ הערש
לאסקאַ יחזקאל
לאסקאַ רחל
לאסקאַ איטשע־מאיר
לאסקאַ איטאַ־אסתר
לויפער אלטער
לויפער יוסף
לויפער ישראל
לויפער שרה
לויפער יהושע
לויפער שרה
לויפער נעשא
לויפער מיכאל
לויפער שלמה
לויפער הענדל
לויפער ירחמיאל
לויפער רחל
לויפער, בן
לוסטיק פריידע (זשעפקא)
לוסטיק איטקע
לוסטיק עטקע
לוסטיק שלמה
לייבאָוויטש געצל
לייבאָוויטש, אשתו
לייבאָוויטש, בן
ליבערמאַן איטקע־רייצע (לעוואַרטאָוויטש)
ליבערמאַן, בעלה
ליבערמאַן, בן
לים לייבל
לים, שלושה ילדים
ליפסקער זישע
ליפסקער פייגע־לאה
ליפסקער, שלושה ילדים
ליפסקער יעקב
ליפסקער אפרים
ליפסקער יחזקאל
ליפסקער יעקב
ליפסקער רחל
ליפסקער לאה
לעווין מענדל
לעווין מלכה (קאַנאַראָוויטש)

לעווין, שתי בנות ובן
לערמאַן אלי
לערמאַן רחל
לערמאַן איטקע
לערמאַן יעקב
לערמאַן רחל
לערמאַן, בן
לערמאַן מתתיהו
לערמאַן, אשתו
מאַגנושעווער יעקב־אלתר
מאַגנושעווער נעשא־ברכה
מאַגנושעווער מאיר־שלמה
מאַגנושעווער מלכה
מאַגנושעווער משה־פייוול
מאַגנושעווער יהודה־מעכל
מאַגנושעווער ברכה
מאַגנושעווער חיה
מאָזעס הירש־בער
מאָזעס רבקה
מאָזעס הלל
מאָזעס חיה־רחל
מאָזעס משה־דויד
מאָזעס, אשתו
מאָזעס, שלושה ילדים
מאָזעס, הרב משה־חיים
מאָזעס עלקא
מאָזעס מאיר
מאָזעס יוסף
מאָזעס מנחם
מאָזעס שלמה־זלמן
מאָזעס שיינדל
מאָזעס, שני ילדים
מאָזעס בערל
מאָזעס שיינדל
מאָזעס בריינדל
מאָזעס איטקע
מאלאך אברהם
מאלאך פייגע
מאלאך צבי
מאלאך פריידקע (פיעפש)
מאלאך רחל
מאלאך אריה
מאלאך חייטשע

מאלאך משה
מאַלינאַ יודעל
מאַלינאַ, אשתו
מאַלינאַ, בן
מאַלינאַ הערצקע
מאַלינאַ, אשתו
מאַלינאַ, בן
מאנדעל חנה־גאלדע (מאַזעס)
מאנדעל פישל
מאנדעל איטשע
מאנדעל מאניא
מאנדעל פרימע
מאנדעל חיה
מארמלשטיין שמעון־מאיר
מארמלשטיין, אשתו
מארמלשטיין, נכדה
מילעכבערג אסתר (חאַמאַנט)
מילעכבערג אפרים
מילעכבערג אברהם־יצחק
מילעכבערג שרה
מארגולים שמעון
מארגולים רחל
מארגולים מלכה
מארגולים חיים
מארגולים אברהם
מיידענבוים רחל
מענדל, בענקל
מענדל בלומע
מענדל רבקה
מראַצקי שמואל
מראַצקי, אשתו
מראַצקי, שלושה ילדים
מראַצקי קלמן
נאַגעל רבקה (מאַלאַך)
נאַגעל פייגע
נאַגעל פייבל
ניימאן ליבער
ניימאן רבקה
ניימאן יהושע
ניימאן דויד
ניימאן אסתר
ניימאן פערל
ניימאן פייגע

ניימאן משה
ניימאן, אשתו
ניימאן יוקעל
ניימאן נפתלי
ניימאן חנה
ניימאן, שלושה ילדים
ניימאן חנה־באשע
ניימאן יוסף
ניימאן איטקע (סקאַלאַ)
ניימארק שמואל
ניימארק חנה
ניימארק, שני ילדים
ניימארק לייבל
ניימארק נעשא
ניימארק איסר
ניימארק בריינע
ניימארק שמואל
ניימארק פייגע
סאפיר הירש־יוסף
סאפיר לישקע
סאפיר אסתר
סאפיר אהרון
סאפיר יהודה
סאפיר שמחה
סאפיר חיה־שרה
סאפיר נעכא
סאפיר הינדע
סאפירשטיין שמעון
סאפירשטיין זלאטע
סויקאַ שרה
סמאַלענסקי חיים
סמראַטשיק קלמן
סמראַטשיק, אשתו
סמאַרטשיק, שני ילדים
סעגאל חיים־זלמן
סעגאל שיינע
סעגאל הערשל
סעגאל רחל
סעגאַל עטקע
סעגאל שרה
סעגאל איטשע־וועלוול
סעגאל חיה
סעגאל אלי

סעגאל חיה
סעגאל שמואל
סעגאל ליפא
סעגאל, אשתו
סעמפף אסתר (די שוחטיקע)
סענדעראָוויטש חיים־זאב
סענדעראָוויטש שלמה־מאיר
סענדעראָוויטש שרה־לאה (גאלינא)
סענדעראָוויטש יענטע־חיה
סענדעראָוויטש אהרון־לייב
סענדעראָוויטש רבקה׳לע
סערוועטאש לייבל
סקאלאָ לייבל
סקאלאָ משה
סקאלאָ, האם (קאָפעליכאָ)
סקאלאָ ליטמאַן
סקאלאָ, אשתו
סקאלאָ, שלושה ילדים
סקאַלאָ איטשע־מאיר
סקאַלאָ, אשתו
עלסאָן סענדער
עטטריק חנה (בלום)
עטטריק יוכבד
פאָזשיצקי אהרון
פאָזשיצקי ראובן
פאָזשיצקי איסר
פאָזשיצקי גענענדל
פאָמעראַנץ, הרב בנימין
פאָמעראַנץ יוכבד (בת הרב)
פאָמעראַנץ, שני ילדים
פאַסקאָוויטש פייגע
פאַסקאָוויטש אברהם־זעליג
פאַסקאָוויטש דבורה
פאַסקאָוויטש משה
פאָקשיווקאָ יעקב
פאָקשיווקאָ חנה
פאָקשיווקאָ דוד
פאָקשיווקאָ גאָלדע
פאָקשיווקאָ, חמישה ילדים
פאָקשיווקאָ רבקה
פאָקשיווקאָ ירחמיאל
פאָקשיווקאָ מרים
פאָקשיווקאָ דבורה

פיאָטניצע אברהם־שיימע
פיאָטניצע, אשתו
פיאָטניצע, שתי בנות ובן
פיזמאַן ישראל
פיזמאַן חיה (גרושקאָ)
פיזמאַן שלמה
פיטאָווסקי שלמה
פיטאָווסקי מאניא
פיטאָווסקי אברהם
פיטאָווסקי יעקב
פילאר יוסף־הערש
פילאר פעשאָ־רייכל
פינקלעשטיין
פינקעלשטיין, שלוש בנות
פיען לייבל
פיען גיטל
פיען רחל
פיען ראובן
פיען יוסף
פיען, אשתו
פיען, בן
פיען חילקאָ
פיען צלובע (קאפלאַן)
פיען חיים
פיען, בת
פיעניצאָ אברהם־שיימע
פיעניצאָ שייבא
פיעניצאָביילע־שרה
פיעניצאָ יעקב
פיעפש מנשה
פיעפש שרה־לאה
פיעפש חנה
פיעפש יעקב־צבי
פיעפש רחל
פיעפש זרח־לייבל
פיעפש בינאָ (וויינטרויב)
פיעקאַזש אפרים
פיעקאַזש אסתר
פיעקאַזש, ארבעה ילדים
פלאָטקאָ אברהם
פלאָטקאָ חנה (ביליס)
פלאָטקאָ שמואל
פלאָטקאָ שיינע־רייזל

פלאטקא חוה
פלאטקא נחמיה
פלאטקא שלמה
פלאטקא זלמן
פלאטקא חנה־רבקה
פלאטקא חיה־פייגע
פלאטקא יעקב שלמה
פלאטקא, אשתו
פלאטקא, בת
פלאטקא, לייבל
פלאטקא אפרים
פלאטקעוויטש נחמה (בת הרב)
פלאטקעוויטש, שני ילדים
פעלדמאן חיים
פעלדמאן בלומע
פעלדמארק וועלוול
פעלדמארק שרה
פעלדמארק, שלושה ילדים
פעלדמארק מרדכי
פעלדמארק טובה־רבקה
פערל אלתר
פערל אסתר
פערל אפרים
פערלמוטער לייבל
פערלמוטער פייגע
פערלמוטער משה
פערלמוטער יצחק
פערלמוטער הדסה
פערלמוטער, בן
פראץ הערשל
פראץ טובה
פראץ ירחמיאל
פראץ הענא
פראץ רבקה
פראץ שרה
פראץ שלמה
פראץ חייקע
פראץ מאיר
פראץ חנה
פראץ יעקב
פראץ דינה
פראץ שרה־רבקה
פראץ ליבע

פראץ גיטל (סמאלענסקי)
פראץ אלטער
פרידמאן שייע
פרידמאן גישא־רבקה
פרידמאן, שני ילדים
פרידמאן ישעיהו
פרידמאן אסתר
פרידמאן רפאל־הירש
פרידמאן יודעל
פרידמאן נפתלי
פרידמאן לאה
פרידמאן דוד
פרידמאן חוה
פרידמאן, שלוש בנות
פריזאנט וועלוול
פריזאנט חיה־שרה (ווערמאן)
פריזאנט הירש־חיים
פריזאנט יוסף
פריזאנט פייגע
פריזאנט ישכר־יעקב
פריזאנט משה
פריזאנט משה־אהרון
פריזאנט חאשקא
פריימאן יוסף־יהודה
פריימאן חוה
פריימאן משה
פריימאן שרה
פריימאן מענדל
פריימאן רחל
פריימאן באשא
פריימאן חנה
פריימאן, שלוש בנות
פרענקעל משה ומשפחתו
פרענקעל פנחס ומשפחתו
פרענקעל שמואל
פריינד יצחק־מאיר
פריינד גאָלדע
פריינד, שישה ילדים
פשיסוסקער אהרון
פשיסוסקער חנה
פשיסוסקער מרים
פשיסוסקער מנחם
פשיסוסקער נעמי

פשעטיצקי מרדכי
פשעטיצקי בריינע
פשעטיצקי, ארבעה ילדים
צאלעוויטש בצלאל
צאלעוויטש חנה (געלטשינסקי)
צאלעוויטש שרה
צודיקערביילע
צודיקער צדוק
צודיקער מענדל
צודיקער אבא
צודיקער זאב
צודיקער יהודית
צודיקער יענטע
צודיקער אהרון
ציטאו נח
ציטאו צערקע (זילבערבערג)
ציטאו משה
ציטאו יהודית
ציטאו גיטל
ציטאו, בן
ציטראָנאָוויטש חיים
ציטראָנאָוויטש חנה
ציטראָנאָוויטש, שני ילדים
צינאמאַן (אשתו של שלמה)
צינאמאַן (אשתו של געצל)
צעפּלאָווסקי ברוך
צעפּלאָווסקי, אשתו
קאָנאַראָוויטש צירל
קאָנער חזקיה
קאָנער צערקא
קאָנער חיה־שרה
קאפּלאַן פסח
קאפּלאַן מייטע
קאפּלאַן שלום
קאפּלאַן נעכאָ
קאפּלאַן שפּרינצע (פּיען)
קאפּלאַן יהודית
קאָפּעטש יעקב
קאָפּעטש הערש־אידל
קאפקאָ אלי
קאפקאָ, אשתו
קאפקאָ, שלושה ילדים
קאָרן לייזער

קוואַרטאָוויטש מאָטל
קוואַרטאָוויטש שרה
קוואַרטאָוויטש מיכאל
קוואַרטאָוויטש אברהם נוח
קורלענדער דבורה
קורניק שלמה
קורניק מייטע
קורניק טובה
קורניק נחמן
קורניק טעמאָ
קורניק משה ומשפחתו
קליינמאַן חיים
קליינמאַן רבקה
קליינמאַן מרדכי
קליינמאַן, בת
קעלער חיים
קעלער, אשתו
קעסטענבערג הרב יחיאל
קעסטענבערג חנה (בת הרב)
קעסטענבערג, ששה ילדים
קערש משה
קערש קיילע
קערש שמואל
קערש מאָטל
קערש בערל
קערש מרים
קערש הערשל
קערש פסח
קערש איטקע
קערש יצחק
קערש משה
קערש מרדכי
קראָנזשעק פעסאָ
קראָנזשעק, בעלה (אייזענשפּרונג)
קראָנזשעק, שלושה ילדים
קריסטאל פרימע (שמיעטשיכאָווסקי)
קריסטאל, שני ילדים
קרעדאָ
קרעדאָ חינטשע
קרעדאָ אסתר
ראָגאָזאָ (אשתו של נטע)
ראָגאָזאָ אברהם
ראָגאָזאָ נתן

ראגאזא איטע
ראזמארין גיטל (בת הרב)
ראזמארין, חמישה ילדים
ראזענבלאט אלימלך
ראזענבלאט רחל (בערקעליכא)
ראזענבלאט, שלושה ילדים
ראזענבלאט הענריטא (סקאלא)
ראזענבלאט, בת
ראזענבלום לאה
ראזענבלום טובה
ראזענבלום שרה
ראזענבלום עטאַ
ראזענבלום רחל
ראזענבערג יעקב
ראזענבערג מאיר
ראזענטאל אלימלך
ראזענטאל רחל
ראזענטאל, שלושה ילדים
ראזענטאל אברהם־הירש
ראזענטאל נחמה
ראזענטאל, ארבעה ילדים
ראזענפעלד משה
ראזענפעלד רחל
ראזענפעלד אסתר־ביילע
ראזענפעלד נחמה
ראזענפעלד רייזל
ראטבלאט פייגע בלימע
ראטבלאט יחיאל
ראטמאן מאשע (גאָלדשטיין)
ראטמאן, בן
ראכווייץ ליבע
ראכווייץ פייגע־רייזל
ראסטקער שמואל־יעקב
ראסטקער פרימא
ראסטקער הענע־גיטל (גאָלדשטיין)
ראסטקער שלום
ראסטקער ישעיהו
ראסטקער דבורה
ראסטקער חיה
ראסטקער חינקע
ראסטקער לאה
ראסטקער שמואל־יעקב
ראסטקער אלטע (קאפקא)
ראסטקער, שני ילדים
ראסטקער בינעם
ראסטקער, אשתו
ראסטקער מינדל
ראצקאָוויטש יצחק
ראצקאָוויטש שיינע־גיטל (מאָזעס)
ראצקאָוויטש משה־דוד
רוזשאנער סענדער
רוזשאנער יעקב־אהרון
רוזשאנער דאָבאַ
רוזשאנער רבקה־לאה
רושיניאק
רושיניאק אסתר
רושיניאק דבורה
רושיניאק פריידקע
רושיניאק חיים־נתן
רייבשטיין מענדל
רייבשטיין, בן
רייטשיק שלום
רייטשיק רבקה
רייטשיק פייבל
רייטשיק, אשתו
רייטשיק אסתר
רייטשיק הערשל
רייטשיק משה־יוסף
רייטשיק חיה
רייטשיק הענאַ
רייטשיק טובה
רייטשיק יעקב
רייטשיק יהודה
רייטשיק ליבער
רייטשיק אליעזר
רייטשיק, אשתו
רייטשיק, שלושה ילדים
רייטשיק פישל
רייטשיק, אשתו
רייטשיק שמעון
רייטשיק, בן ובת
רייטשיק אברהם־גרשון
רייטשיק מרים
רייטשיק פישל
רייטשיק, בן
רייטשיק זעלדאַ

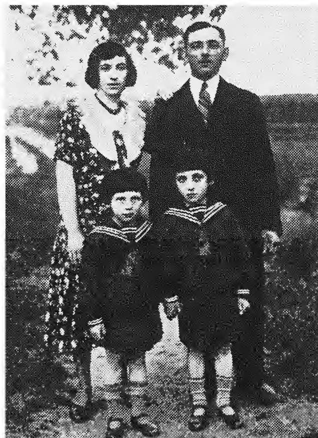
רייטשיק, שלוש בנות
רייטשיק חיים־בער
רייטשיק מאניא
רייטשיק יעקב־מאיר
רייגעס, ד"ר
רייגעס, אשתו
רייגעס, בן
רינג ברוך
רינג, אשתו
רינג, שתי בנות
רעזיקאָ יעקב
רעזיקאָ שרה־גאלדע
רעזיקאָ שלמה־מאיר
רעזיקאָ צירל
רעזיקאָ משה
רעזיקא הערש
רעזיקאָ יוסף
רעזיקאָ רחל
רעזיקאָ גיטל
שאנאָוויטש חיים
שאנאָוויטש רייזל (מאָזעס)
שאנאָוויטש, שלושה ילדים
שאפּראנאָוויטש אברהם־יצחק
שאפּראנאָוויטש אסתר
שאפּרנאָוויטש פריידע־לאה
שאפּראנאָוויטש צירל
שאפּראנאָוויטש גאלדע
שאפּראנאָוויטש פישל
שאפּראנאָוויטש מנחם
שווידער ליבער
שווידער, אשתו
שווידער גדליהו
שולצער מתתיהו
שולצער, אשתו
שולצער, שלושה ילדים
שולצער ישראל ומשפחתו
שטאָק חיה־רחל (זשעפקא)
שטאָק הערשל
שטאָק יעקב־אהרון
שטאָק דאָבא
שטאָק פתחיה
שטאָק אליהו
שטאָק יחיאל

שטיינבערג שאול
שטיינבערג זלאטע (מאָזעס)
שטיינבערג אהרון
שטייפמאַן שמחה
שטייפמאַן פייגע־שרה
שטייפמאַן, שלושה ילדים
שטשעטשין בנימין
שטשעטשין איטה
שטשעטשין חוה
שטשעטשין קיילע
שטשעטשין אלטע
שלעזינגער ראובן
שלעזינגער, אשתו
שלעזינגער דבורה
שלעזינגער יעקב
שלעזינגער אסתר
שלעזינגער אברהם
שמולעוויטש
שמולעוויטש, אשתו
שמולעוויטש דויד
שמולעוויטש, בן
שמיעטשיכאָווסקי יוסף־מאיר
שמיעטשיכאָווסקי ווילפּע
שמיעטשיכאָווסקי יהודה
שמיעטשיכאָווסקי ברײנע
שמיעטשיכאָווסקי ראובן
שמיעטשיכאָווסקי שלמה
שמיעטשיכאָווסקי חאַשקע
שמיעטשיכאָווסקי רייזל
שמיעטשיכאָווסקי ראובן
שמיעטשיכאָווסקי מאיר
שעלאָנטשיק טעוול
שעלאָנטשיק חיה
שעלאָנטשיק ביניש
שעלאָנטשיק חיים
שעלאָנטשיק משה
שעלאָנטשיק אסתר
שעלאָנטשיק ראובן
שעלאָנטשיק ישראל
שעלאָנטשיק מינדל
שעלאָנשיק לאה
שעלאָנטשיק ליבע־דבורה
שעלאָנטשיק רחל

שעלאַנטשיק יוסף־מענדל
שעלאַנטשיק איטשע־לייב
שעלאַנטשיק מרים
שעלאַנטשיק פרימע־שרה
שעלאַנטשיק צבי
שעלאַנטשיק חנה
שעלאַנטשיק, שלושה ילדים
שעלאַנטשיק רפאל (פולקאַ)
שעלאַנטשיק דבורה (וויגאַדאַ)
שעלאַנטשיק, שני ילדים
שרעדניאַ שמעון־הערש
שרעדניאַ חיה
שרעדניאַ שרה
שרעדניאַ רבקה

שרעדניאַ שמואל
שרעדניאַ נחמן
שרעדניאַ, אשתו
שרעדניאַ, שלושה ילדים
שרעדניאַ שייקע
שרעדניאַ, אשתו
שרעדניאַ משה
שרעדניאַ יחיאל
שרעדניאַ שרה
שרעדניאַ, בעלה
שרעדניאַ, שלושה ילדים
שרעדניאַ זיסל (סויקאַ)
שרעדניאַ, שני ילדים
שלזינגר אברהם־טוביה

צום אָנדענק פון ישראל שולצער

ישראל שולצער, זיין פרוי מינדל
און זייערע 2 קינדער מלכה און לאה

ישראל (סרולקע) שולצער איז געווען איינער פון פיר יונגע קינדער, וועלכע זענען געבליבן אָן עלטערן. פון זיינע פריעסטער יוגנט געדאַרפט זיך אליין פאַרזאָרגן און דערציען. האָט חתונה געהאַט מיט אַ מיידל פון מאַקאָוו און געהאַט צוויי מיידע־לעך. ער איז געווען אַ זייער אַקטיווער חבר אין די לינקע פועלי־ציון. אַלע האָבן אים געאַכטעט אַלס אַרבעטער טוער און ער איז געוועהלט געוואָרן אַלס ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט. אין טאָג ווען די נאַציס זענען אריין קיין רוזשאַן האָט זיין פרוי געבוירן אַ יינגעלע. זיי זענען געלאָפן קיין מאַקאָוו זיך ראַטע־ווען און דאָרט אומגעקומען, אין 1942, צוזאַמען מיט אַלע יידן פון מאַקאָוו. תנצב״ה!

זיין ברודער משה שולצער

מענדל וחיה אלביק

מענדל, יוכבד ומשה באָרנשטיין

אהרן הלל אלביק

חנוך (העניך) ורויזע בורשטין; משה וגעלע בורשטין ובנב געצל; חיים ורבקה בורשטין ובתם באשקע; אלחנן (הנא) בורשטין; מאיר־צבי בורשטין ויבל״א מנדל בורשטין.

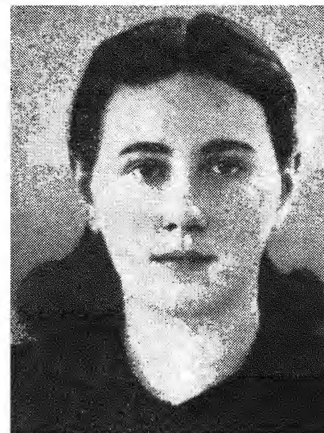
וואַפקע־זאב בורשטין

יחיאל בורשטין

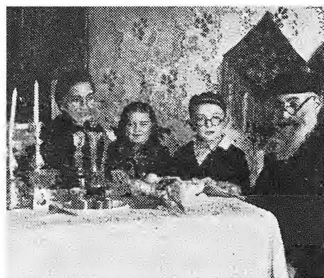
שמחה בורשטין

היה בייליס (בת רחל וועלוול בייליס)

באשקע בייליס (בת מאיר בייליס)

דוד בלום (נפטר ברוזשאן) בתו חנה עסטריק ובתה יוכבד, שניספו בשואה; בנה דוד יבל״א ניצל ממחנה בערגן־בעלזן

אברהם־יוסף והענע גרושקא ובנם יעקב

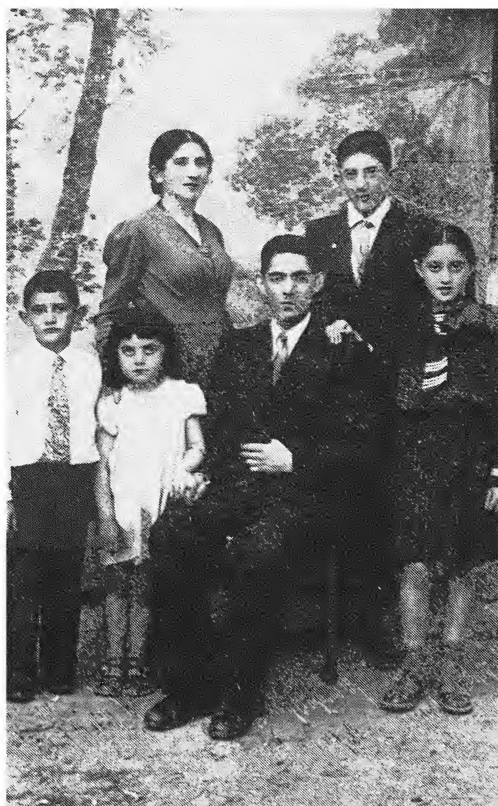
בערל־וועלוול באַראַווקא ומשפחתו

מרדכי ודבורה געלטשינסקי וילדיהם

מרדכי, קיילע־רחל, פייגה־רבקה,
ישראל יהושע ושרה — בני משפחת
גאלאווינסקי

ישראל ועטקא גאָלדוואַסער וילדיהם הערש־מאיר, דוד,
טובה־חיה ורוזשא

טיק (יעקובאָוויטש)
שיינע־טובה והבנים
אברהם־יהושע ויצחק

ביילטשעלע דאָמבראָווער

פייגע טאָף

חיה יאלאָוויטש

ברוך זשעפקא

חיים־דויד זשעפקא, בתו דבורה
ובניו גדליה ומאיר

נחמן יאזשאָמבעק ואשתו רבקה
ובנותיהם רייזל ולאה

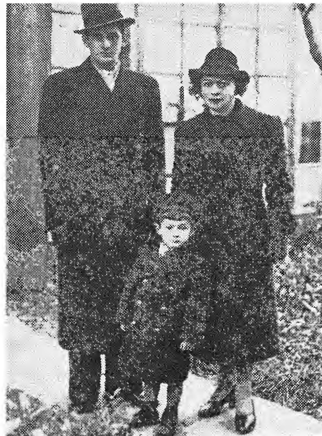
יעקב־אלטער ואשתו נעשא־ברכה מאגנושעווער

אסתר סעמפּץ (די שוחטקע)

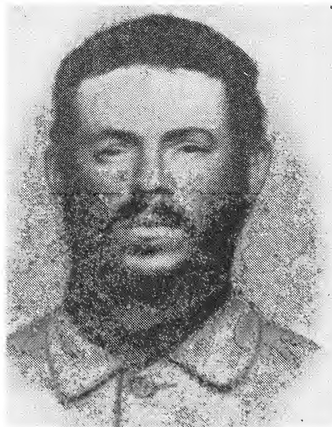
אליהו לערמאן ואשתו רחל
וילדיהם יעקב ואיטקא

חיים ורבקה קליינמאן ובנם מאָטל

הערש־בער ורבקה מאָזעס

הלל מאָזעס

יוסף־הערש ואשתו פעשא־רייכל פילאר

יעקב־פסח וגיטל וויגאָדא

לייבל פלאטקא

משפחת פאקשיווקא

משפחת נאַגעל

פראץ שרה רבקה

ישראל וחיה (גרושקא) פיזמאן
ובנם שלמה

בערל קערש ואחותו מרים ופייגע

משה ראַגאַזא

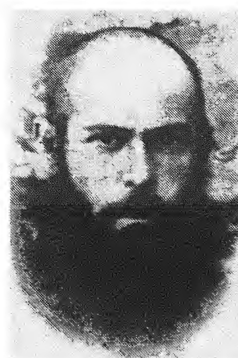

נתן ואיטא ראַגאַזא

מאיר וחנה פראץ ובני משפחתם

צערקא וחזקיה קאנער

בנימין שטשעטשין (בבגדי צבא הצאר) ואשתו איטע

פרומע ראָסטקער

שמואל־יעקב ודבורה ראָסטקער

ציפע געלטשינסקי וילדיה יעקב ושרה־רבקה

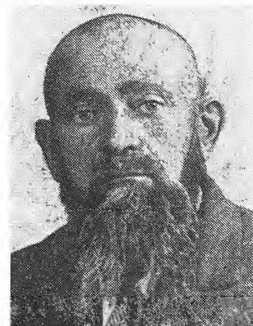
דבורה, ע״י מצבת בעלה נחום
בבית הקברות ברוזשאן

נחום ודבורה קורלענדער

חיים ופייגה בלומה פדלמן

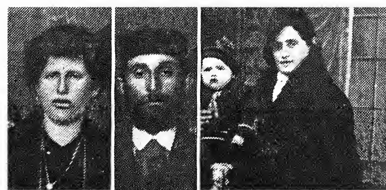

יעקב קאַפּעטש ובנו הערש־יידל

קיילע קערש

אברהם־יצחק ואסתר שאפראנאָוויטש ;
בתם פרידע־לאה ובנה

משפחת רעזיקא : יעקב, שרה־גאָלדע,
שלמה־מאיר, צירל, משה, רחל הערש ויוסף.
וכן פייגע־שרה שטייפמאַן.

שיינע רייזל פלאָטקא זלמן פלאָטקא נחמיה פלאָטקא חוה פלאָטקא רחל וויאטער

משפחת פשיטוסקר עם ח. ב. פשיטוסקר תבל"א

נפטרו בארץ ובגולה

לזכר אריה בוכנר

אריה יקירנו!

המומים מכאב וצער אנו עומדים בפני קברך הרענן, אחרי שליווינו אותך בדרכך האחרונה. אין למלים הכוח לבטא את המכה שהוכינו דוקא ברגע, כאשר אנו כל־כך זקוקים לך, לשיתופך במבצע ההנצחה לבני עיירתנו. חרדתך שמא לא תזכה בסיום הספר, לא היתה לשוא. הרגשנו את זה בכל פגישותינו, בעבודה המשותפת, ובכל זאת אנו עומדים נדהמים ותוהים, אם אמנם זה קרה.

אכן, אריה, "לייבעלע", כפי שנשאר שמו שגור בפי בני דורנו, איננו עוד!

יקרת לנו מאוד, אריה ידידנו וחברנו. אהבנוך וכיבדנוך בכל דרכך הארוכה, מן העיירה הציורית שעל גדות הנארב בפולין היהודית שאיננה עוד. מתוך "עמך" צמחת, גדלת ופרשת כנפים ביציאתך לרכוש תורה בווארשה בסמינר למורים ברחוב גנשה. ואל עמך חזרת עתיר נכסי ידע ונסיון חינוכי למכביר בבית־ספרך ובמוסדו של קורצ'אק, וכך הורית דרך גם לאחרים שיבואו אחריך וילכו בדרכיך. אל עמך חזרת, אל חיי העיירה היהודית, כדי להטיל על עצמך את האחריות לגורל הדור היהודי הצעיר הצמא לגאולה מתוך המציאות הטרגית של יהדות פולין בטרם שואה. הבאת איתך אור גדול לתוך חשכת עיירה גלותית. דמותך הזוהרת כמורה ומחנך והדוגמה החינוכית של אישיותך הלהיבו דור שלם וגרפו אותו למסגרת התנועה הציונית החלוצית "השומר־הצעיר". עם פעילותך בתנועה, בקן השומרי המקומי ובהנהגת הגליל התנועתי, הנחלת לדור הצעיר את הדרך לחיים יהודים חדשים. אתה הבאת איתך לעיירה את הבשורה של הגשמה חלוצית בארץ אבות, וכך פתחת לנוער שלנו את האופק הרחב לקראת העתיד. אתה הצעדת אותנו בחוצות העיר בראש מורם וגו זקוף מול גויים תוהים: "האלה הם היהודים שלנו?"

רק היום אנו יודעים להעריך אותו מאבק עקשני לשינוי ערכי חיים, אותו מאבק עם מסורת יהודית מאובנת על רקע אנטישמיות פורחת ועולה בכל תחומי החיים, המערערת את עתידנו בפולין. ואת השליחות החינוכית הציונית הגדולה רצית להתחיל במקום שממנו באת. והצלחת. היית המורה היהודי הרשמי בבית־הספר בבוקר ומדריך התנועה אחרי־הצהרים ובערבים. מסביבך התרכזה כל פעולה ציבורית וציונית.

כבר בצעירותך נהפכת לאישיות מרכזית, והקסם האישי קרן בכל מגעיך עם הזולת. עממיותך, שנינותך, ההומור שלך הפילו את המחיצות בינך ובין מבוגרים וצעירים. אתה הבנת את נפש הנוער ומצאת מסילות ללבו. ואין פלא שהנוער בזמנך זרם ל"השומר־הצעיר". נהיית לאגדה חיה, שכולם רצו לחיות במחיצתך, לחקות את אורחות חייך, שהיו לאורחות חיים של תנועה ציונית חלוצית.

הזרע שזרעת הבשיל פירות ואחרי עלייתך ארצה יכלו אחרים להמשיך בדרך שסללת.

גם בארץ לא ניתקת את עצמך מעברך ומערכיך. אחרי שהותך בקיבוץ חזרת לעיסוקיך הטבעיים בהוראה. גם כאן אתה תפסת את מקומך הראוי לפי כישוריך וכשרונותיך. פעילותך הציבורית מצאה את המשכה בהסתדרות המורים כחבר המרכז. ועדת קורצ'אק וכו'. גם

לאחר פרישתך מעבודתך כמנהל בית־ספר טרם תמה פעילותך בארגון הפנסיונרים המורים ופעלת לטובתם עד יומך האחרון. ועל־יד עיסוקיך הרבים אינך מזניח אף לרגע את בני עירך שנשארו לפליטה. אתה היית בין מייסדי ארגוננו, ונוסף על כך עיסוקיך הציבוריים הרבים אתה אינך מוותר על פעילותך בועד ארגוננו עד יומך האחרון.

היום אנו כותבים את ספר רוז׳אן ואנו יודעים להעריך את תרומתך הרבה להקמת מצבה מכובדת זאת לעברנו היהודי המפואר בין יתר קהילות ישראל שהושמדו. ידענוך כמושך בעט סופרים, כמחבר ספרים, כמתרגם כתבי קורצ׳אק, ורצינו שתאציל מרוחך גם על הספר שלנו. כי ידענו שבדפי הספר מקופל כל האהוב עליך ועלינו. ואמנם חתמת בו את רצונך לשמור על האמת ההיסטורית של חיינו ופסלת את המפוקפק והשלילי. גם את עבודתך זו עשית בכל האהבה לבני עירך ולעברנו המשותף.

והיום אנו נפרדים ממך בדברי ההספד על קברך, שהם למעשה דברי תהילה לדרך חייך העשירה הרוויה אהבה אין קץ לכל הסובב אותך — לרעייתך, לילדיך ולנכדיך, לבני משפחתך, לבני עירך, לחבריך בעבודה, לחניכיך, לארגון הסתדרות המורים ולכל אלה שבאו אתך במגע.

והגענו עד הלום, לרגעים הקשים והדואבים.

אנו, בני עירך וידידיך הקשורים אליך בכל נימי הנפש, מחזירים לך היום בהערצה ובהוקרה את אהבתנו, על כל הטוב והיפה שהענקת לנו בחייך, וטומנים אותה בין רגבי עפר קברך, בתקווה הגדולה שתצמיח ותבשיל את פירותיה הנצחיים של ערכי אנוש עילאיים המבלים את המוות. כל מה שסמלת בחייך וזכרך הגדול לא ימושו מאיתנו לעד!

אפרים בן־דור

(דברים על קברו הרענן)

שלושים לפטירתו של אריה בוכנר

אריה איננו — שתי מלים שאינן נדבקות זו לזו, שתי מלים כה נוגדות להגיון, שתי מלים בעלות משמעות כה אכזרית: מוות.

נלקחת מאתנו ללא עת, כאשר עוד ביכולתך לפעול במשפחתך ובחברה, שהרי זה היה הקו העיקרי שלך בכל שנות חייך. היית בעל סגולות מיוחדות לחינוך, לארגון ולפעילות. זה היה סם חייך.

הרבה שנים פעלנו במחיצתך בקן השומרי־חלוצי ברוז׳אן, תודות להדרכתך ולדוגמתך האישית. ביוזמתך הארגונית דירבנת את החברים, הקרנת על הסובבים אותך והצלחת, כי כל מרצך, מחשבתך ומעשיך היו קודש למטרה זו. בזמן שברחוב היהודי בעיירה הפולנית היו כל מיני דעות על עתיד היהודים בגולה הרמת על נס את דגל הציונות החלוצית העובדת, עשרות ומאות בחורים ובחורות ריכזת בקן השומרי למען החדיר בהם את רוח האמונה בגאולת הארץ ותחיית העם ושפתו בארץ האבות — ישראל.

רבות פעלת ובהרבה שטחים: ארגנת שעורי ערב לעברית ולתולדות העם היהודי. חוג דרמטי, מקהלה, ספורט. בכל אלה היית הדמות המרכזית ונתת לכול מכשרונך. אהבת את הזמר והפולקלור היהודי החסידי ואהבת את הבמה. ומי מבני העיירה אינו זוכר את הנשפים, החגיגות וההצגות שבעצמך מילאת בהם תפקידים חשובים, הכנסת בהם רוח תרבותית

ועליזות חיים. פעלת רבות למען הקרן־הקיימת וקרן־היסוד וב״החלוץ״. ראית בזה שליחות ציונית גדולה וחינוכית. לא התעסקת בפולמוסים מיותרים, התרחקת תמיד מריב ומדון תמיד ביקשת גישה עניינית ומעשית, וזה נתן תוצאות ברוכות.

בשלהי שנת 1932 עלית ארצה. ״סוף סוף,״ אמרת, ״צריכים להפוך הלכה למעשה ולהגשים את הדיבורים.״ השארת חבר פעילים נאמנים, שהמשיכו בכל התנאים את הדרך בה הלכנו שנים רבות יחד ותמיד עמדת לפנינו כדוגמה כדי להתגבר על הקשיים בהתקרב תקופת משבר בתנועה הציונית. שמרנו על קיום הקן עד פרוץ מלחמת־העולם השניה, שבעקבותיה באה השואה הנוראה על העם והנוער בגלות פולניה.

בארץ התמסרת כל כולך להוראה וחינוך, פעלת בתחום זה עד יומך האחרון ומעמדך היה נכבד בקרב ציבור המורים והמנהלים. גם בארגון הרוז׳אנאים בארץ היית אחת הדמויות המרכזיות בייסודו ובהפעלתו, הרבה מזמנך הקדשת לכל העניינים האקטואליים, שהועד טיפל בהם, ובעיקר בעזרה לעולים שנשארו לפליטה אחר השואה. בשנים האחרונות העלית את דבר ספר הזכרון לאנשי רוז׳אן, לו הקדשת כה רבות ממרצך וזמנך, לדאבוננו וכאב לבנו לא זכית לראותו בהופעתו.

אין מלים בפינו לנחם את אֶדה אשתך, חנה אחותך, ילדיך ונכדיך וכל שאר בני המשפחה. יש להיות גאים על אריה, שפעילותו כל חייו מהווה סמל לבית משפחת בוכנר, בית אשר דלתותיו תמיד היו פתוחות לפעולה ציונית ועזרה לתנועה לאורך הרבה שנים. כך חי ופעל אריה בוכנר ז״ל, הנערץ והאהוב על כולנו. איש נעים הליכות, פיקח וטוב לב, עממי, חברותי, בעל הומור ורוח חיים המקרין מאישיותו על סביבתו. מחנך דגול ואיש הדוגמה, שקולו נדם ללא עת ושמותו הוא אבדה גדולה המשאירה אותנו המומים וכואבים. יהיה זכרו ברוך בלב כולנו!

לובה ויצחק סנדרוביץ

בשלושים לאריה בוכנר

מלאו שלושים יום מהיום המר, שבו נלקח מאיתנו יקירנו אריה ז״ל, או, כפי שקראו לו בני עירנו, לייבלה. מעטים יודעים, כי שמו היה יהודה־אריה, על שם האדמו״ר מגור זצ״ל, בעל מחבר ״שפת אמת״, שהיה קרוב משפחה וגם הוא נפטר בחודש שבט.

בניגוד למימרה ״לא הקפדן מלמד״, אריה כן היה קפדן, דרש מחברים־לעבודה התמסרות לתפקידם, ותמיד היה הראשון לביצוע המשימות הכי כבדות. הוא היה לא רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים. ומאידך גיסא, היה נוח לבריות, חבר נאמן, בעל הומור ותמיד מוכן לעזור לזולת.

ערב אחד, בשעות המאוחרות, טילפן אלי איש רוז׳אן ובקשה בפיו: לדבר עם אריה, שימליץ עליו במוסד מסוים אשר לאריה היו בו מהלכים. ניסיתי לדחות את שיחתי עם אריה למחרת, אולם הפונה, בגלל דחיפות ענייננו, עמד על כך שאדבר עם אריה בו בלילה. התקשרתי עם אריה, התנצלתי על הטירחה, כי הייתי בטוח שיתרגז, אולם במקום זה הוא אמר לי: ״לא הייתי מוחל לך, לולא היית מטלפן.״ אחרי חצי שעה הודיע לי אריה כי העניין סודר. כזה היה אריה.

כשהוחלט להנציח את קדושי עירנו, שנספו בשואה, על־ידי כתיבת ספר יזכור, נרתם אריה מייד לעבודה זו ועשה ימים כלילות ללא לאות. הוא הקפיד על כל מלה ועמד על דרישתו, שהספר יופיע מושלם מכל הבחינות, הן בסגנונו והן בצורתו. לא פעם התוודחנו

אתו, והוא בשלו: הספר צריך לשקף את המציאות מבחינה היסטורית ועובדתית.

כל ימי מחלתו עקבנו אחריו בחרדה והתפללנו לשלומו. ידענו שמצבו קשה, קיווינו לנס — הנס לא קרה והגורל התאכזר לנו.

בעת ביקורי האחרון אצלו, לפני הניתוח, כאילו הרגיש מה צפוי לו. ביקשני לזרז את הופעת הספר, כאילו לבו ניבא לו שקרוב קצו. והנה עומדים אנו על קברו הרענן וליד מצבתו, והוא לא זכה לראות בהופעת הספר והקמת המצבה לקדושי עירנו.

הסתלקותו היא אבדה קשה בראש וראשונה לרעייתו, שליוותה אותו והיתה לו עזר כנגדו, וכן אבדה גדולה לילדים, לנכדים, לאחותו ולכל בני משפחתו; ובעצם, כל העיירה היתה משפחתו. תפילתנו שיהיה מליץ יושר לכולנו.

נזכור אותו תמיד, בכל עת, ושמו לא יישכח מלבנו עד עולם. תנצב"ה!

פסח מלינק

(מתוך דברים בעת גילוי המצבה)

שלושים לפטירתו

עם הסתלקותו של חברנו אריה בוכנר, איש רב הפעלים בחברה הישראלית — מורה, מחנך, חבר מרכז המורים — אבד לנו אחד מטובי המורים והעסקנים, שחברתנו נתברכה בהם, וכן ידיד נאמן למכריו וחבריו. דואב הלב שעלינו להסתגל לעובדה זו.

עוד בעיירתנו רוז'אן ראינו בו — למרות הבדלי דעות והשקפה — צעיר יהודי מסור ונאמן לעמו ולמאווייו. הכרנו והוקרנו את פעולותיו הברוכות בקרב הנוער, עת היה מושך אחריו עשרות בני נוער לקן המקומי של "השומר הצעיר" ומתאמץ ללמדם את האלף־בית הציוני, את הדרך לתקומה, את המוצא לחיים יהודיים תקינים במולדת. לא פעם נאלץ לנהל

מאבק מר עם הורי חניכיו, כשאלה מתנגדים התנגדות נואשת לליבוי הזיק הציוני בלב ילדיהם. לייבלה עמד איתן על המשמר וזכה לנצחון.

כשסיים לייבלה את חוק לימודיו בסמינריון למורים בווארשה, שימש מורה לעברית בבית־הספר הכללי בעיירתנו. מכאן הוא מרחיב את פעילותו הציבורית ותופס את מקומו במוסדות הקרנות הציוניות (קק״ל, קפא״י) ונוסך אמונה בדרך היחידה להצלת העם — השיבה למולדת.

ובהגיעו ארצה ממשיך אריה בהוראה ובחינוך הדור. הנה מלמד הוא בבית־הספר על־שם שאול טשרניחובסקי בתל־אביב והנה מנהל הוא בית־ספר ביפו. ושוב — במסירות ובנאמנות האופייניות לו. הוא מחבר ומוציא־לאור ספרי־לימוד לילדים, משקיע משעות הפנאי המעטות ומתרגם את כתבי יאנוש קורצ׳אק, וגם מפעילותו הציבורית אינו גורע. הוא פעיל בהסתדרות המורים כחבר המרכז, חבר ועדת קורצ׳אק, וכשיצא לגימלאות הוא ממשיך בדרך פעולתו הציבורית ומשמש יושב־ראש לארגון הפנסיונרים המורים.

וכאשר יסדנו, עם תום מלחמת־העולם השנייה, את ארגון יוצאי רוז׳אן, עיירת מוצאו, שימש אריה כמזכיר הארגון ועשה למען כל הנזקקים בארגון; היה אחראי לקופת גמ״ח ופרש כנפיו על מוסד רגיש זה, לבלי יצא, חלילה, אף אחד מקופח בעת הצורך. וכשניגשנו להוציא ספר זכרון לעירנו, עשה אריה כמיטב יכולתו וכשרונו למען תישמר רמתו הנאותה ולא תיפגם האמת ההיסטורית.

לדאבון לבנו נדם לבו ונסתלק מאתנו בטרם עת. חבל על דאבדין ולא משתכחין!

נתן ויגודה

(״דבר״, כ״ח באדר א׳ תשל״ו)

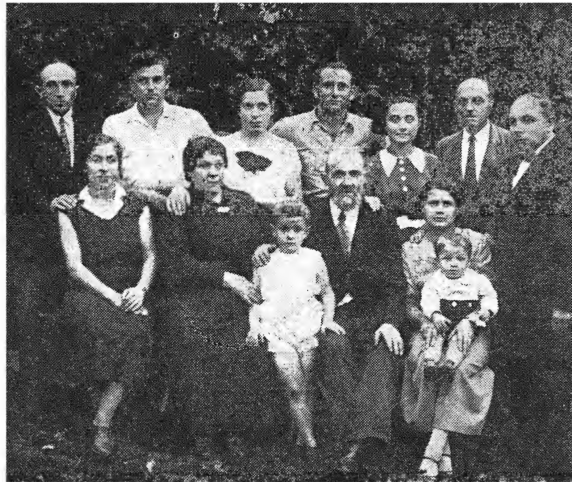
לזכר צבי בנדר

אחי היקר!

בימים האחרונים, כאשר עבדתי על ספר יזכור של בני עירנו ונוכחתי לדעת את המציאות המרה שהם הולכים ומתמעטים, נקרה במוחי המחשבה והדאגה לבריאותך המתדרדרת בחודשים האחרונים. הדאגה שלי היתה, שתזכה להופעת ספר רוז׳אן, שגם אתה כל־כך ציפית לו. אולם, את אשר יגורתי בא. לא זכית. הסתלקת מאיתנו, הבכור לבית בנדר, ראש למשפחה עניפה ויפה.

היית האח הגדול שלי וכיבדתיך כל השנים, אך לא זכיתי להתחנך אתך ביחד תחת קורת הגג של בית אמא ואבא, כי גדול היית ממני בשנים. וכך לא זכיתי ממך לאהבת אחים בכל דרכך הארוכה שהיתה חסרה לי מאוד. נער הייתי ואתה כבר בעל משפחה עם ילדים ועם דאגות פרנסה וקיום במציאות היהודית המרה של עיירה קטנה בפולין האנטישמית על כל בעיותיה ונפתוליה. אמנם השתדלת להראות את חיבתך לאחיך הקטן בכל דרך אפשרית, אבל מה יכולת לעשות במקום מגוריך בכפר מַלקי, באוירה של חיים ללא מוצא וללא עתיד. הכרתי את שאיפת חייך הגדולה כציוני אדוק לעלות ארצה. וכאשר הגיעה ״הדרישה״ לעלייה מהדוד שלנו, שמחנו כולנו שנפתחה הדרך לגאולת משפחתך עם כל ילדיך מחיי הכפר האומללים, הנדונים לכלייה, במציאות הפולנית אחרי שריפת ביתך שם, ובריחתך באישון לילה לבית אבא ואמא, וסכנת החיים ממש שריחפה על ראשיכם גם לאחר שניסיתם

לבנות את הבית מחדש. היינו כולנו מאושרים באושרך, כי האמנו שנפרצה הדרך לעלייה גם לכולנו.

משפחת בנדר בזמן ביקורו של אורח מארץ־ישראל בשנת 1936.
די פאמיליע בענדער מיט אן אורח פון ארץ־ישראל אין 1936.

איש מיוחד, שקט וצנוע היית בדרך חייך. בן למשפחת עמלים מדורי דורות, בעלי־ביתית ומכובדת — לא שמת פניך לעמל־כפיים כדרך אבא ואחיך יצחק. רצית לשנות דרך חייך, כמקובל בימים ההם, וחיפשת פתרון בפרנסות יהודיות אחרות. וכך הגעת להשתקעות בכפר, כשרעייתך נחה ז"ל מסייעת לך כעזור כנגד ללא גבול. זכורה לי נאמנותך המיוחדת לרעיון הציוני, שבאה לידי ביטוי בצורות שונות, גם כאשר הציונות לא היתה כל־כך מקובלת בעיירה, והמפלגות הלא ציוניות, דתיות וחילוניות, שלטו בה בכיפה. דוקא אני, אחיך הצעיר, נמשכתי אחריך יותר מאשר האחרים ושימחתני מאוד בהזמנותיך לביקור בכפר כדי לגרום לי חוויה כלשהי. כאשר עלית ארצה עם משפחתך, נגולה אבן מעל לבנו, ובעיקר של ההורים, כאשר ראו כנס הצלת שש נפשות מתוך הגיהינום ממש. זה אמנם לא הקטין את עומס יתר הבעיות הרובצות על הבית והדאגה לעתידנו העגום במציאות פולניה של טרם שואה, אבל הקלה פורתא ותקווה גדולה נטעת בתוכנו. ועם זה התעודדתי במאבקי לעלייה בכל הדרכים, בשעה ששערי ארץ־ישראל היו נעולים.

הכית שורש במולדת. הפעם לא לפרנסות קלות הלכת. לעבודת־כפיים ממש בכבישי הארץ פנית, לעבודה מפרכת שלא הורגלת בה. בזיעת אפך הרוותח את לחמך ובזיעת אפיה של נחה רעייתך, וכך חייתם בכבוד וגידלתם את ילדיכם שהתגאיתם בהם. ביושר ובתמים ניהלת את אורח חייך, בנית את ביתך בחדרה, שינית את מקור פרנסתך להובלת נפט, ועם כל זה שמרת על קן ביתך באמונה הגדולה שלילדך יהיה מחר טוב יותר. בתקווה רבה ציפינו ביחד לסיום הטבח האיום על אדמת אירופה והאמנו שיינצל מישהו מבני המשפחה מהתופת. היינו שנינו מוכנים לקבלם בזרועות פתוחות. כמה שמחנו על כל גלויה מרוסיה, כאשר הם היו עוד בחיים. ולא זכינו.

והנה פקדה אותך המחלה ונפלת למשכב. חודשים נאבקת עם המוות בבית־החולים ויכולת לו. וזה גם תודות למסירות רעייתך וילדיך. שבעת נחת גם מנכדיך הגדולים והמוצלחים, זכית לנינים ולבך מלא על גדותיו מהישגי בני־ביתך למרות הבעיות הקשות שפקדו אותם בתקופות שונות. אבל קשה מכל היתה המכה, שניתכה על ראשך עם פטירתה של נחה רעייתך, המסורה לך בכל דרך חייך. אבל שוב התאוששת והמשכת בחייך השקטים ומשתדל ליהנות ממשפחתך הענפה; ומעל לכול — גאוותך על בנך חיים ומעמדו הנכבד בצה"ל, שחזר זה עתה מתפקידו בארה"ב.

התרשמתי שוב מהתעניינותך, כרגיל, במתרחש בעולם ובארץ ובכל הסובב אותך. אפילו על פגישות חוג התנ"ך במועדון הפנסיונרים לא ויתרת, כמעט עד יומך האחרון.

ניסיתי בכל הזדמנות ובכל דרך שהיא לשמור על הקשר אתך ולעודדך בבדידותך. לצערי, יותר מזה לא היה בידי לתת לך. והתרגשתי תמיד מהתעניינותך גם בבני משפחתי, מיכל ואבנר, בבני עירנו וחיכית להופעת ספר רוז'אן ובו פרקים מפרי עטך וסיפורך שהוקלטו, נרשמו ויודפסו בספר וישמשו עדות ומצבת נצח לעברנו המשותף ולך עצמך בשביל הדורות הבאים.

וכך אני נפרד ממך, אחי היקר הערשל, הבכור לבית בנדר משפחתנו, שנשאת בגאווה רבה את שמה וזכרונה עד יומך האחרון.

אפרים בן־דור

נפתלי ווילגאוויטש

געבוירן אין רוזשאַן (1908) איז ער געווען איינער פון די גרינדער פון דער פועלי־ציון פּאַרטיי און באַראַכאָוו־יוגנט אין דער געגנט. ער אָרגאַניזירט דאָרט אויך די שלאָסער־אַרבעטער, נעמט א גרויסן אַנטייל אין אויפשטעלן די שול־אָרגאַניזאַציע, און באַזונדערס — די "געזעלשאַפט אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער".

בעת די געשעענישן פון יאָר 1929 אין ארץ־ישראל אָרגאַניזירט חבר נפתלי א גרופּע פּאַרטיי חברים, וועלכע ווענדן זיך צום פּאַלעסטינע־אַמט מיט דער פאָדערונג, מען זאָל זיי תיכף אַרויסשיקן קיין ארץ־ישראל, כדי זיך צו באַטייליקן אין די פּאַרטיידיקונגס קאַמפּן פון ישוב קעגן די מופתי לייט. ליידער האָבן זיי די סערטיפיקאַטן נישט באַקומען.

אין יאָר 1930, ווען די פּוילישע מאַכט פאַרשאַרפט אירע פאַרפאָלגונגען פון די אַקטיווע פועלי־ציון טוער, באַזעצט זיך ח' נפתלי אין פּאַריז און ווערט דאָרט גלייך אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן לעבן. גאָר בקרוב ווערט ער דער באַשיצער פון נייע אָנגעקומענע יידישע אַרבעטס מענטשן, העלפט זיי געפינען אַרבעט, אויסאַרבעטן פּאַפּירן, אַקלימאַטיזירן זיך. אין די יאָרן פון בירגער־קריג אין שפּאַניע אָרגאַניזירט ער הילף פאַר די שפּאַנישע פריי־הייטס קעמפער.

בעתן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה ווערט ח׳ נפתלי מאָביליזירט אין דער פראַנצויזישער אַרמיי און פאַלט אריין אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. ער אַנטלויפט אָבער פון לאַגער און שליסט זיך אָן אין דער פאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע — די לעגענדאַרע ״מאַקי״. די יידן, וואָס האָבן אין די מלחמה יאָרן געלעבט אין לימאָזש, האָבן גוט געקענט דעם העלדישן פאַרטיזאַן ווילקאָ — אונטער דעם נאָמען האָט נפתלי געקעמפט אין דער אָפּטיילונג פון זשוליען זערמען — וועלכער האָט געראַטעוועט אַ סך יידן און געווען אַ שרעק פאַר די דייטשן.

נאָכן אַנטשטיין פון מדינת ישראל באַזוכט נפתלי צוויי מאָל דאָס לאַנד, ווערט באַגייסטערט פון דער אויפבוי אַרבעט און באַשליסט — נאָכדעם ווי זיין טאָכטער וועט ענדיקן שטודירן — זיך צו באַזעצן אין לאַנד. ער האָט שוין אפילו זיך אויסגעקליבן דעם אָרט וווּ צו וווינען. נאָר צוריקפאָרנדיק מיט דער שיף קריגט ער פּלוצלינג אַ האַרץ־אַטאַק, דעם 26טן אויגוסט 1959, אויף דער שיף.

אזוי זענען איבערגעריסן געוואָרן זיינע חלומות און פּלענער. אָבער זיין אָנדענק וועט בלייבן לעבן אין די הערצער פון די אַלע זיינע חברים און פריינד — אין פאַנטעאָן פון די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע קעמפער.

נתן וויגאָדאָ

נאָך אַ קרבן פון די נאַצישע באַרבאַרן

פון אַ באַשיידענעם נעקראָלאָג, וואָס איז דערשינען אין דער צייטונג, האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן פּלוצלונגען טויט, אין עלטער פון צוויי־און־פופציק יאָר, פון נפתלי ווילגאָוויטש.

די יידן, וואָס האָבן געלעבט אין די מלחמה יאָרן אין לימאָזש, האָבן גוט געקענט דעם טייערן חבר און מוטיקן פאַרטיזאַן נפתלי, וועלכער האָט זיך געשלאָגן מיט געווער אין האַנט אין דער רעזיסטאַנס גרופּע פון זשוליען זערמאַן אונטערן נאָמען ווילקאָ.

פון פאַך אַן עלעקטראָטעכניקער האָט ווילקאָ געאַרבעט אין דער געביידע פון דער מיליץ אָדער פון דער געסטאַפּאָ. קענענדיק גרינטלעך די פראַנצויזישע שפּראַך און נישט האָבניק קיין ספּעציפישן יידישן אויסזען האָט ער געבראַכט גוואַלדיק גרויסע נוצן. ער איז געווען פאַרבונדן מיט די פראַנצויזישע פאַרטיזאַנען און ספּעציעל מיט די באַאַמטע פון דער פּרעפעקטור אין לימאָזש. ער פלעגט מיט אַ סך מסירות נפש באַאָרגן יידן מיט פאַלשע פּאַפּירן. באַקומענע דירעקט פון דער פּרעפעקטור. ביי אַלע שווערע פאַרטיזאַנער אַקציעס האָט מען געזען דעם טייערן פריינט ווילקאָ.

ביים באַפרייען די שטאָט לימאָזש דורך די רומפולע פאַרטיזאַנער, דעם 1טן אויגוסט 1944, געפינט מען אויך דעם רעזיסטאַנס קעמפער נפתלי ווילגאָוויטש מיט געווער אין די הענט.

נאָך די שווערע איבערלעבונגען בלייבט ער מיט אַ האַרץ פעלער און פונקט צו די 15 יאָר פון באַפרייען זיך פון דעם בלוטיקן ווונד ווערט זיין לעבן פאַרלאָשן.

זיין אָנדענק וועט לייכטן אין אונדזערע הערצער.

זיין קאַמפּס חבר

זשאַק בראַנד

לזכרה של חנצ׳ה וילגוביץ־ויגודה

אחרי מלחמת־העולם הראשונה חזרנו כפליטים מרוסיה בשנת 1921. בזמן שהותנו שם דיברנו כל הזמן על חזרה הביתה. הכוונה היתה, כמובן, לשוב אל עיירתנו רוז׳אן, שאותה נטשנו והתגלגלנו לאו־דיסה הרחוקה.

במטושטש אזכור, שאמי הביאה אותי אל חנצ׳ה בכדי לתפור בשבילי שמלה. וכבר אז היא נחשבה לבעלת־מקצוע מעולה. מכאן נעשתה ההיכרות בינינו עד כדי חברות טובה. אני עוד נערה וחנצ׳ה, כאמור, צעירה העומדת ברשות עצמה, תופרת אחראית ומצ־ליחה. כל שמלה אשר תפרה היתה לגביה בבחינת מעשה יצירה, שבה היא שמחה יעליה גאוותה.

חריצותה אינה יודעת גבול. בעצם עבודת החוט והמחט, בתפירתה שהצליחה, ראתה יעוד; וברכה — בעמל אצבעותיה החרוצות.

אני חברה בתנועת ״השומר הצעיר״ וחנצ׳ה חברה בהסתדרות ״החלוץ״. היא היתה מבין שתי החלוצות הראשונות, שנסעו להכשרה לקיבוץ ״גלילה״ בעיירה קטנה ששמה לזרוב, ליד סוקולוב. זה היה בשנת 1924. שם עבדו בעבודת אדמה, אך מאחר שההכנסה היתה קטנה והקיבוץ לא יכול היה להתקיים, נתנה יד בעבודות תפירה באופן פרטי ומייד זכתה במוניטין כתופרת מצליחה. שם שהתה כשנה וחצי, כשהקיבוץ מיטיב את תנאיו הכלכליים, עד שקיבלה היתר עלייה לארץ־ישראל.

אולם נתיבי לבה מובילים אותה אחרי זה שאהבה, אל בחיר לבה. היא עזבה את רוז׳אן ונסעה אז אליו לפאריס, והחלום על ארץ־ישראל נגנז. הקשר הקרוב בינינו נותק. אך עם הולדת בתה הבכירה אני מקבלת מכתב ותצלום ופרידתנו כלא היתה. הגיעו מכתבים נוספים, שסיפרו על המתרחש אצלה. שנות מוראי השואה הנאצית, כמובן, הפרידו וניתקו את הקשר. אולם גם יהודי פאריס נרדפו. משגויס בעלה נפתלי לצבא הלוחם כנגד הנאצים, ברחה יחד עם ילדתה לעיר לימוז׳ ושם ניצלו ביחד עם עוד 400 יהודים בעזרתה של הגב׳ סוזאן רודה.

אבל, עם תקופת השחרור וההכרזה על הקמת מדינתנו התחילה חנצ׳ה לבקר מדי פעם בארץ. בביקוריה אלה כאן לא חדלה לדבר על המסע לישראל והצטערה שבשעתו לא עלתה ארצה במקום להרחיק צרפתה. היא מרגישה שביתה הוא בישראל. קורה בחיים שהחיים מוליכים בן־אדם בכיוון ההפוך ואין ביכולתו לשנות דבר. כך קרה בחייה של חנצ׳ה, אשר בשורשי נפשה היתה טיפוס חלוצי אידיאליסטי.

ועוד, לא אשכח לעד. בשנת 1968 ביקרנו בעלי ואני בבירת צרפת. וכמובן הזימון הראשון בעיר הזרה היתה בביתה של חנצ׳ה. היא קיבלה אותנו בחמימות רבה, ניהלנו שיחות נרגשות, שנתקשרו בזכרונות ימים שחלפו ואינם. באותו ביקור שמעתי מפי רחל, אחותה של חנצ׳ה, היושבת כיום באשדוד, כי בהשפעתה הציונית של חנצ׳ה עזבה רחל את פריס והחליטה להכות שורש בארץ במדינת היהודים.

ועם כל השמות הנזכרים בספר יעלה מקרב לב הומה במכאובו גם זכרה היקר של חנצ׳ה, אשר נפטרה בנכר ולא זכתה לחיות בישראל.

לאה ברווידס־קורלנדר

הרב חיים־בנימין וֶירניק זצ״ל

דמותו עומדת לנגד עינינו כסמל ודוגמה לפעילות ונאמנות, לקבלת עול ומילוי חובה, כאדם אשר מסר את עצמו ללא שיור למען התנועה. בן ח״י היה ר׳ חיים־בנימין, והוא מלומדי בית החסידים בוישקוב העיירה, כאשר הצטרף אל ״אגודת ישראל״ ונעשה מפעיליה.

שנות נעוריו עברו עליו באוהלה של תורה, והוא הצטיין במעלות התורה, עד שהגאון ר׳ **נפתלי־יוסף פרוינד**, בעל ״פני לוי״ ורבה של רוז׳אן, נתן עיניו בצעיר השוקד ולקח אותו כחתן לבתו.

גם לאחר שהקים את ביתו הוסיף לשקוד על התורה, ויחד עם זאת התנדב לפעילות תנועתית וסובב בעיירות פולין לארגן סניפים ל״אגודת ישראל״ ולייסד מוסדות חינוך חרדיים לבנים ולבנות.

בשנות מלחמת־העולם השנייה גלה עם משפחתו לסיביר. כיתר הגולים נאלץ לעבוד עבודת פרך במחנה־עבודה, אך כל שעה פנויה ניצל ללמד את בניו. אין צורך לומר, שעמד שם במבחן ושמר על השבת ויתר מצוות השם במסירות־נפש.

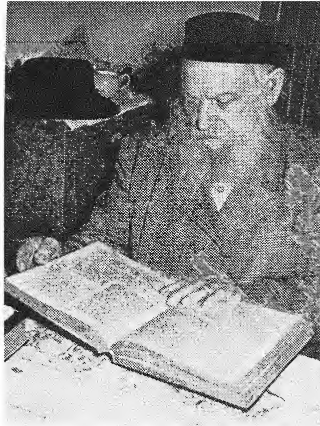
משנסתיימה המלחמה ור׳ חיים־בנימין חזר לעיר מגוריו, נתגלה לפניו בית־עלמין גדול. הוא התיישב בלודז׳, אך הרגיש כי זמן רב לא יוכל להמשיך בפולין. עם זרם המהגרים האדיר עקר עם משפחתו מפולניה ופניהם מערבה. גם במחנות הפליטים בצ׳כיה ובצרפת השקיע כוחות מרובים בהקמת מרכזים תורניים ובליכוד הכוחות מסביב ל״אגודת ישראל״. וחלקו רב בקיומם הגופני והרוחני של מאות משפחות מישראל.

בראשית תש״י הגיע ר׳ חיים־בנימין עם משפחתו לארץ הקודש. כאן, משמשע על אחים נידחים, שהחלו להתיישב בכפרים נטושים וסכנת תמוטה רוחנית מאיימת עליהם, החל להפש את הדרך אליהם. הוא היה מן הראשונים ב״אגודת ישראל״, שראו מתפקידם ליצור את הגשר ל״ישראל השנייה״, להציל את אשר ניתן להציל, ועד נשימת חייו האחרונה לא הפסיק את פעולתו.

כל שנות חייו, משחר נעוריו עד יומו האחרון, מוקדשים היו לתנועה. מעל שולחן עבודתו הובל לבית־החולים, ומשם לבית העלמין. רבים רבים היו משתבחים בשם הטוב, שר׳ חיים־בנימין השאיר אחריו. זכרו ישמר לעד!

(מתוך עתון) **ב. ל.**

מיין פאטער אברהם־שאול ז״ל

מיין פאָטער האָט אָפּגעגעבן כבוד יעדן מענטשן. קיין מאָל נישט געשוווירן, אפילו נישט אויפן אמת. ווען ער האָט געהאַט צייט, פלעגט ער ארייננקוקן אין א ספר. איבערהויפט איז געווען באליבט ביי אים דער "עין יעקב", וואָס ער האָט גרויסע טיילן פון אים געוווסט אויסנווייניק.

ער האָט קיינמאָל קיינעם נישט אָפּגענארט. דערפאר האָט ער געהאַט א סך פריינד, יידן און פּאָליאַקן. איך געדענק א פאל, וואָס קען דינען אלס א משל פון זיין ארנטלעכקייט. איינמאָל האָט ער פארקויפט א קונה א פּאָר שטיוול. נאָך א קורצער צייט איז דער קונה צוריקגעקומען מיט די שטיוול און געבעטן צוריק דאָס געלט. ער האָט געטענה'עט, אז מענטשן זאָגן דאָס עד האָט צו טייער באצאָלט. מיין פאָטער האָט נישט געזאָגט קיין וואָרט, ארויסגענומען דעם גאָלדענעם פינף רובל שטיק און אים עס דערלאנגט. דערביי האָט ער געזאָגט צו זיך אליין: "וואָס דער אויבערשטער — דער וואָס איך בין נישט ווערט זיין נאָמען צו דערמאָנען — האָט מיר ראש־השנה אָנגעשריבן און יום כפור פארחתמ'עט, וועט עס מיר אָנקומען. אויב נישט דער קונה, וועט קומען א צווייטער!"

דער קונה האָט זיך שטארק פארשעמט, ווען ער האָט געזען אז ער קריגט צוריק זיין געלט. האָט ער גענומען די שטיוול און צוריקגעגעבן די גאָלדענע פינף רובל מטבע, און דערביי האָט ער צוגעזאָגט: "א מענטש ווועלכער ארבעט, איז ער נישט קיין אָפּנארער."

די היטלער מלחמה האָט מיין פאָטער געטראָפן נאָענט צו 75 יאָר פון זיין לעבן. ער איז געווען, מיט א סך יידן, אין דער גאָוואַראָווער שול, וואָס איז געשטאנען פארברענט צו ווערן. נאָך גאָוואראָווע האָט ער גענומען וואנדערן און אוועק אין דעם טיפן רוסלאנד, מיט די גרויסע פרעסט, צווישן גויים. אומעטום האָט ער אָפּגעהיט יידישקייט, שבת און אנדערע יום־טובים. ער האָט געפירט זיין אייגענעם לוח, פארשריבן יעדן טאָג פון חודש, כדי צו וויסן ווען ס'פאלן אויס די יום־טובים, און איבערהויפט די ימים־נוראים.

ער האָט געלעבט מיט דער האָפנונג, אז די מלחמה וועט זיך ענדיקן און דער זון וועט אים אריבערנעמען קיין ישראל. ער האָט דאָרט דורכגעמאכט שווערע קראנקייטן, און דאָך געבליבן לעבן, דערלעבט צו קומען קיין ישראל און זען די יידישע מדינה מיט יידישן מיליטער. קוואלן טרערן פון פרייד האָבן זיך געגאָסן פון זיינע אויגן, ווען ער האָט צוגעקוקט זיך צום מצעד יום העצמאות, דער מיליטערישער דעפילאדע פון צה״ל.

זייענדיק אין ישראל עלף יאָר איז ער נפטר געוואָרן אין עלטער פון 94 יאָר.

מרדכי ארמוני (זאמעק)

שושנה יציב־בלום

שושנה, בת יוכבד ודויד בלום, נולדה ברוז׳אן פסח תר״ע (1910). חניכת ה״חדר מתוקן״ היא לומדת שם, שלא כדרך הבנות, תורה וגם גמרא, וכך היא רוכשת יסודות עמוקים ביהדות. בגיל שתים־עשרה היא נכנסת לקן ״השומר הצעיר״ ברוז׳אן.

ב־1927 היא מגיעה לארצות־הברית, ממשיכה בהווייתה התנועתית ב״קן מאנהטן״, יוצאת לעבודה וכן מסיימת בית־ספר תיכון כללי בהצטיינות, בפרט במתמטיקה. היא עולה לארץ עם ראשוני ״קיבוץ עליה״ א׳ (אמריקה) בשנת 1933 וזמן מה עושה את הכשרתה במשק הפועלות בנס־ציונה. בעקשנות היא שולחת ידיה בעבודת האדמה בחדרה ונמצאת בפלוגה העולה לג׳וערה. כעשר שנים, החל מימות ״הגורן״, ניתן לראותה רכונת גב ומשקיעה את כל מירצה בגידול ירקות ביישובנו הצעיר, ולאחר מכן — תקופת מה היא עושה בהנהלת־חשבונות.

אך כל זה מהווה רק מעין פרוזדור לדרך הגדולה, שעשתה בפעילות בשטחי חיים שונים בקיבוץ, ובהקמה וניהול של הספרייה במוסד החינוכי ״הרי אפרים״, שם השקיעה את כל יכולתה האינטלקטואלית ומחשבתה. זו גולת הכותרת למפעל חייה. שושנה בנתה את הספרייה לא כבית־עקד לספרים בלבד.

צנועה בכל הליכותיה ומחמירה עם עצמה, בעלת עקרונות ורגישה לעוול, נתונה היא לדאגת הכלל ולביתה. לא עברו עליה ימים קשים מאלה, שבאו עם נפילת חתנה, והנה פגעה בה המחלה הממארת. הלכה מעמנו ולא יכולנו לספוד לה כראוי, מכיוון שכך ביקשה בצוואתה. ציוותה את גופה למדע. השאירה במותה בעל, **ברוך**, ובת, **מיכל**, ועמה בעלה וילדיהם. כמו כן נותרו אחים ואחיות בארץ ובארצות־הברית.

אלה הדברים ששושנה ביקשה כי ייכתבו בדף הזכרון של הקיבוץ:

״נולדתי ערב המלחמה ויש בי זכרונות ממנה. חייתי את המלחמה הגדולה, השנייה, כאשר ברוך היה במצרים בתקופה הקריטית ביותר. כל חיי התקיימו בעולם מלחמות שונות, והקשות ביותר בשבילי אישית — מלחמות ישראל במשך קרוב לשלושים שנה.

״בתוך המלחמות, ולמרות המלחמות, זכיתי לחיים מלאי עניין: ראיתי את הארץ בבניינה, וגם אני דרכתי בה שביל — עד להתעוררות וראשית עלייתה של יהדות רוסיה.

״הקיבוץ הוא יצירה נפלאה, אם ידעו ממשיכַי איך לחיות בו. לו הייתי צריכה להתחיל מחדש? כן, הייתי חוזרת על זה, עם כל הלבטים. רק דברים מסוימים הייתי עושה אחרת.

״אל תתאבלו אחרי. החיים זיכו אותי בכל מה שאדם ממוצע רשאי לרצות בחיים. רק משאלה אחת בלבי ברגע זה — שלא ימותו צעירים ממני בטרם אמות אני. אהבתי את קיבוצי, את נופו הירוק, את עציו ואת מידשאותיו ואת אנשיו, על כל החולשות שבהם, ואת ילדיו (!).״

שושנה, קיימנו כמעט את כל משאלותיך, וכעת אנו מביאים אותך למנוחת עולמים. היינו

מוכרחים לכבד את זכרך בשיחת הקיבוץ, בו השתתפת במשך שנים ארוכות בעיצוב חיי החברה על כל השלכותיה. סגל העובדים והמורים כיבד את זכרך ופעלך עם פתיחת שנת הלימודים במוסד החינוכי בציון כמה מרץ ותושיה ומסירות השקעת בפיתוח הספריה, אשר משמשת את כל בני המוסד ואת חבר המורים. וכעת אנו מביאים אותך למנוחת עולמים באדמה זו, בקירבת החברים, אשר יחד איתם רקמת והגשמת את הקמת הבית שלנו בעין־השופט.

לעולם לא אשכח את המשפטים, שאמרת לי יומיים לפני פטירתך:

״שלמק, אל תהיה עצוב. אלה דרכי החיים. ברגע שאני אמות, בוודאי יוולד יצור אנושי חדש וימשיך את תוחלת החיים...״

ועוד הוסיפה בקול מחוזק:

״אינני מצטערת על דרכי בחיים. ולו הייתי צריכה להתחיל מחדש, לא הייתי בוחרת דרך אחרת.״

ובקול חרישי ביותר סיימה:

״זו אמת, זו אמת...״

הננו נפרדים ממך עכשיו — המשפחה, ידידים וכל חברי עין־השופט, בתקווה, שהדורות שיבואו אחריך ימשיכו את מפעלנו ויילכו באותן הדרכים, שאת היית בין הסוללים הראשונים.

יהי זכרך ברוך!

שלמק
(דברים על הקבר)

הרב ר׳ שלמה פלטקביץ
(אחרון רבני רוז׳אן)

אחי ר׳ שלמה פלטקביץ נולד בקונין לאבינו הרב של אותה עיירה. את שנות ילדותו בילה בעיירת הולדתו, אך משנתבגר קצת והיה לנער, לא היו בקונין מלמדים שיוכלו ללמד את הנער צמא הלימודים ואשר גדל בתורה שלא על־פי גילו. שלח אותו אז אבינו שליט״א לוורשה ללמוד בישיבת ״שפת אמת״ מיסודו של הרבי מגור.

שלמה היה מתמיד גדול, שמצא את מלוא הנאתו בשעשועי תורה. הוא נתברך בכשרונות למידה יוצאים מן הכלל, כאמור, וכך הגיע בגיל צעיר מאוד לסיום חוק לימודיו בישיבה ובגיל 18 הוסמך לרבנות על־ידי גדולי התורה בפולין. הוא נודע כאחד הספורים בסביבה, אשר הגיע לסמיכות בעודו נער כמעט.

בהיותו בן 22 נתמנה לרבה של רוז׳אן, לאחר שנפטר חמיו ר׳ נפתלי פרוינד. הרב פרוינד, שנחשב בין המפורסמים שברבני הסביבה, נדד לישיבות ורשה כדי למצוא חתן לבתו וממלא מקומו בעיר. בין כל אותם בחורי ישיבה, שאותם בחן, מצא את שלמה ז״ל מתאים לרוחו ולרוח עיירתו.

שנים מועטות בלבד מונו לו לאחי לשבת על כס הרבנות. הוא נפטר ב־1938 והוא עדיין צעיר, רענן ומלא מרץ של לימודים ועסקנות תורנית וציבורית. הרב פלטקביץ היה גבה קומה, יפה מראה ונעים הליכות. כשהייתי מבקרו ברוז׳אן, קלטו אוזני דברים שונים מפי אנשי מרעיתו, אשר העידו על כבוד וחיבה, שאנשי רוז׳אן רוחשים לרבם הצעיר.

הוא היה נואם מצטיין, מבהיר בעיות ומלהיב את שומעיו למעשה הרצוי. נתברך בכשרון מיוחד לשפות, ידע עברית על בוריה והצטיין בידיעתו העמוקה את השפה הפולנית. בשל שליטתו זו בלשונות, ובשפת המדינה במיוחד, נתמנה לא פעם על־ידי הציבור לשליחויות שונות, שחרגו מתחום תפקידו כרב. הוא עסק בענייני ציבור, ייצג מדי פעם בפעם את קהל עדתו בעניינים שבינו לבין המלכות, ולאט לאט נהפך לעסקן פעיל ביותר ומקובל גם על שליטי המקום הפולנים.

בשנת 1936 היה שטפון ברוז׳אן, אשר סיכן קיום נפשות רבות בעיר. אז נחלץ שלמה אחי לעשות למען הצלת נפשות — ללא הפלייה בין יהודים לגויים. מאותו יום נתחבב על תושבי העיר הגויים, ופרסומו כאיש דת ליבראלי גדל מאוד בתוכם.

שלמה נפטר, כאמור, בגיל צעיר מאוד, שנה לפני פרוץ השואה. אך בשנים המעטות שכיהן ברוז׳אן נתגלה כרועה נאמן של עדתו, שרבות ציפו ממנו, והוא בראשית דרכו.

בהחל השואה ברחה אשתו לסביבות וילנה, כשהיא מטופלת בילדיה הרכים. כך סברה להינצל. אולם ידי המרצחים השיגוה שם והיא נספתה, יחד עם ילדיה ועם כל יהודי הסביבה, רחוקה מאנשי עירה, מרעותיה ומידידי בית אביה ובית בעלה.

יהי זכרם ברוך!

מ. פלטקביץ

אחי חיים פרל ז״ל

בבית־הקברות אשר בנחלת־יצחק מצבת אבן אפו־רה, בה משובצת אבן ירושלמית אדמדמה, וכתובת באבן: ״המורה והמחנך חיים בן אלתר פרל בן ל״ב במותו.״ ושנה שנה, כאשר אנו ניצבים מול אבן צנועה זו ונזכרים בחיים הצעיר, אשר הלך לעולמו עם שחר יום חורף, בי״ז כסלו תש״ה (1945), עוברת עלינו אותה סערת צער תהומית, שעברה עלינו באותו יום סגריר.

לא היה ניגוד חד יותר מאשר חיים והמוות. חיים כשמו כן היה: החיים בכל משמעותם, החיים הצעירים והתוססים, הנוגסים בכל פה בכל הטוב והיפה והמעני־קים לכול מטובם ומיופיים.

חיים נולד בשנת 1912. צעיר ממנו בחמש שנים הייתי ואינני זוכר את ילדותו. אני זוכר את השנים שלמד בסמינר למורים בוורשה. כל חופשה שלו היתה חג בבית. אור ושמחה הביא עמו. לי היה מביא עיתון לילדים, ולכולנו — סיפורים מבדחים על מוריו המלומדים ועל חבריו ללימודים.

הערצתי את מזגו הטוב ואת אומץ לבו. בליל חורף אחד החליט ״לקפוץ״ הביתה והגיע

בחצות לתחנת הרכבת פאשקי. באין אוטו או עגלה שייקחוהו העירה לא היסס הרבה ועשה את דרכו ברגל. באמצע הלילה דפק בדלת ונכנס עליז וסמוק מכפור, ואני הילד משתאה לאחי הגיבור.

האם היה שקדן בלימודיו ? אינני יודע. ביומנו הוא כותב : ״עומד אני לפני בחינות וכלום אינני עובד. מה יהיה מזה ? ואם לא אקבל את תעודת הבגרות, אז מה ? אז אולי אנתק בפעם אחת את כל הקשרים עם עולם הפיליסטריות ואתחיל לצעוד בשביל חיי המיוחד לי. אינני מתיירא מפני החיים. דרך אחת לי : הסתדרות וארץ.״

אני זוכר שהיינו שנינו בילדותנו תלמידיו של זליג־הרש חורט המצבות. אבא רצה שנלמד גמרא. כשנשאל הזקן בקשר אלי, ענה בניע ראש : ״נו, אתה מבין, אלתר, זה לא כמו חיים־נתן...״

היה חבר ״השומר הצעיר״, וכמו כל מה שעשה — בכל לב עשה. רצח ארלוזורוב קרה בזמן השיא של פעילותו בקן השוה״צ וגרם לו זעזוע עז. שמעתיו נואם, כשהוא עומד על גדר בחצר הקן. באותו נאום ספונטני הראה כושר ביטוי רב. בין השאר קרא להגביר את כוח א״י העובדת, שרק הפועל היהודי ישפיע על אופייה של הארץ, על יהדותה. וכדוגמה הביא את לודז׳ שלמרות בתי החרושת הרבים שלה השייכים ליהודים היא עיר פולנית, מכיוון שהפועלים הם גויים.

בן 19, בטרם סיים את לימודיו בסמינר, הוא מלווה בעניין את המתרחש בארץ ואת הקורה בתנועה הציונית בעולם. על דפי יומנו הוא מנהל ויכוחים עם מנהיגים ציוניים שונים. הכול איכפת לו, הכול נוגע ללבו.

תקופת משבר קשה היתה לו בין סיום הלימודים לבין היציאה להכשרה. חיים ממש נקרע. הציפיות של ההורים, שימשיך מסחרם וייכנס לעסקים — מצד אחד ; והכמיהה לעלייה ולחיי יצירה בארץ — מצד שני. נוספו ללחצים אלה גם מצוקות הגיל, הנעורים התוססים המבקשים אהבה.

״אין מקום ליהודים בפולניה !״ היה אומר לעתים קרובות. ״כאשר חיי היהודי בגולה עלובים כל־כך, מקום אחד יש, ואליו יבוא ויקים בית — ארץ־ישראל.״

אחר יום עזרה לאבא ביום השוק, אחר שהרגיש עצמו יעיל ומועיל — והרי רבץ על מצפונו עול חמש השנים, עת למד בוורשה וכל מחסורו על הוריו היה — הוא מהרהר : ״אין זה עסק בעדי. אני מאוד מתיירא, שמא אהיה מוכרח, למרות רצוני, להישאר סוחר זעיר בורגני... לא, לא הייתי רוצה בשום אופן להישאר כאן ולהמשיך את חיי הסוחר המנוולים.״ ואז פורצת הזעקה : ״רבונו של עולם, לו היתה לי הכשרה, הייתי בורח תיכף ומייד !״ וכך הוא כותב בסערת מצוקותיו להנהגה הראשית של ״השומר הצעיר״ :

״...בונים מגדל גדול של הלכה, מעמיסים על שכם החניך תלי תלים של ציוויים, מדברים יומם וליל על עקרון תנועתנו ששמו הגשמה... אולם הלכות יש לנו די והותר. הלהט שנתעורר פעם בלב לא יכבה, ואפשרות של הגשמה אין. אינכם נותנים אותה. ...שערי הארץ נעולים ולא אנו נוכל לפתור שאלה זו... הבו לי הכשרה, ולו בתור בודד, לאיזה שהוא קיבוץ ! אני רוצה לצאת להכשרה מתוך רצון להגשים, מתוך רצון לנסות את כוחותי גם במעשה ידים ולא רק בפה !״

והרגע המקווה בא. בוקר אחד נעלם חיים מהבית ומכתב השאיר אחריו. ״אל תדאגו, אל תחפשו״ ולא כתב להיכן הלך. עברו ימים וידיעה אין ממנו. אמא, שחיים היה יקר לה כבבת עינה, לא עמדה בלחץ הדאגה, קמה ונסעה ודרך ההנהגה הראשית נודע לה מקום הימצאו —

בהכשרה בסוקולה. היא נוסעת אליו, מבקרת, רואה, מזילה דמעות ושבה הביתה, כשהוא נשאר שם מאושר.

"אינני יודע איזה שקט נכנס ללבי, איזה רגש של שמחה. אין בי אותה מתיחות עצבים שבעיר. בכול אני רוצה לראות רק טוב. שכחתי הכול — אב, אם, הסתדרות, בחורה, חוייה אירוטית — הכול פג מזכרוני. יש בי רק שאיפה אחת: להתרגל לעבודה! הגוף בוער, הידים מכוסות אבעבועות — ואני מאושר. עשיתי צעד מהיר ונועז בחיי — התחלתי להגשים!"

אחר 12 יום הוא מחבר את החוזר מס׳ 1 של הקיבוץ, כותב על אוירה הכשרתית התוססת בכול, ובסתר מקנא בזוגות האוהבים הנמצאים בהכשרה וכמֵהַ לאהבה. "אנשים, אני כה אוהב אתכם, אנשים! אני כה קשור אליכם!"

האהבה לאנשים, כבוגר כילד, תלווה אותו עד קץ חייו הקצרים. ואם היה קו לציין בו את חייו של חיים, הרי זה קו האהבה: באהבה נולד ובאהבה חי. לא עברו חודשיים ודבקה גם בו האהבה הגדולה, לה ייחל כל שנות נעוריו; אותה אהבה שיש בה הכול: הגוף והנפש — הנשמה כולה; האהבה ההדדית אל גוצ׳ה, שהיתה לימים רעייתו ואם בנותיו.

הוא יוצא לכיבוש עבודה בסמיאטיץ׳ וביוני 1932 הוא שב לעבודה בקן. בימים אלה מנצנץ ביומנו ברק ראשון של מחנך, וכך הוא כותב:

"באתי היום לקן. ישבו כמה גורים ושרו שלאגרים. רציתי לגשת אליהם ולומר, שיחדלו לשיר שירים אלה. אולם הבנתי תיכף שלגשת לא מספיק. יש לבוא אליהם בשיר אחר. התחלתי לחפש אחר שיר ולא מצאתי. ולמה באתי לקן מבלי להכין מקודם שיר?"

מחשבה, ביקורת עצמית, הבנה רבה לילד — אלה היו אופייניים לחיים בשנים הבאות, ולא בכדי היה חיים המורה והמחנך האהוב על תלמידיו וחבריו.

ב־1933 הוא עולה לארץ ומצטרף לגוצ׳ה שעלתה לפניו. את אוהלם המשותף הם נוטים בכרכור, המושבה שקלטה את הקיבוץ הצעיר. עליזים הצעירים אך החיים קשים. חורף, גשמים, הרוחות מצליפות ועוקרות אוהלים — וגוצ׳ה כבר נושאת חיים חדשים בתוכה. מצב בריאותה רעוע וחיים רגיש לכך ביותר. המשפחה הצעירה עוזבת את המחנה ומשתכנת בשכונת שיינקין, ולאחר מכן מקימה ביתה בתל־אביב.

ראשית פרנסה בבניין, אצל בן העיר אליהו סגל. אך ההוראה מושכת. וכאשר קם בי״ס "החשמונאים", מצטרף חיים לחבר המורים הקורא לעצמו "משפחת החשמונאים". זהו צוות מלוכד, עובד במשותף, מחנך באהבה, וחיים יוצא דופן בו: הוא איש א״י העובדת, הוא חבר הליגה הסוציאליסטית, הוא חבר "השומר הצעיר". בהפסקות, כשהוא מהלך בחצר ועיתון הליגה הסוציאליסטית בידו, צופים בו בגאווה תלמידיו חברי התנועה.

המכתבים מא״י לפולין זועקים: "בואו לארץ! אתם יושבים על הר געש!" חיים חוזה בסכנה הצפויה ליהדות פולין. מאמציו נושאים פרי. ההורים והאחים הצעירים מגיעים ארצה והמשפחה מתאחדת. אך אבוי, לזמן קצר בלבד. כשלונות בפרנסה מחזירים את ההורים, אלתר ואסתר, ועמם האח הצעיר אפרים לפולין, מקום שם התפרנסו בכבוד וברווחה. מלחמת־העולם השנייה שמה לאל את תקוותינו לשוב ולהתראות. בארץ היו חיים ושלום, ובפולין נספו ההורים והאח הצעיר.

התשובה להשמדת המשפחה והעם היתה פעילות ב"הגנה", שבתות של אימונים, התכוננות למאבק. ובמקביל — פעילות ציבורית בהסתדרות המורים, מאבק מקצועי להטבת תנאי העבודה, הרצאות במועדוני נוער בשירות הקרן הקיימת. חיים הערמוני דוהר על אופניו הכחולים ברחובות העיר, מגודל בלורית ותוסס.

ואז, כרעם ביום בהיר, הכאבים, האבחנה, הניתוח והתדהמה. איכה נדם הלב החם, הגדול ?! לא הגיע עדיו הדם. איש צעיר, בן 32, מלא כוח ורב פעלים, חדל מלהתקיים עוד. הלבבות שנותרו לבד סירבו להאמין. האלמנה הצעירה, שאור חייה חשך, האח, שאבד לו אחיו הבכור, הבנות, החברים, התלמידים — כולם, כולם בכו עליו מרה. עד היום, למעלה משלושים שנה אחר אותו יום מר ונמהר חי חיים בתוכנו, חי בלבותינו...

שלום פרל

לזכרו של בנימין פרנקל

בנימין נולד בשנת 1902 ברוז'אן. הכרתיו מאז כניסתי לקן "השומר הצעיר" עם קבוצת בחורים, אשר בנימין נתמנה כמדריך שלה. היינו מתאספים פעמיים בשבוע בדירתו הדלה, בה הוא גר עם עוד שלושה אחים, והיא שימשה גם בית־מלאכה לתיקון אופניים, אשר מזה התפרנסו. טוב ונעים היה לנו במחיצתו. הרגשנו במחיצתו חמימות וחברות מלבבת. פרט לשיחות על עקרונות התנועה, שהיה מעביר בפעולות קן, היה משוחח איתנו על שאלות היהדות בכלל ובפולין בפרט, על שאלת העבודה ויחסינו למלחמת המעמדות בגולה. כל אחד מצא בו את החבר המבין לרוחו, היועץ ולפעמים גם פותר בעיות. בתקופה זו פעל בקן כאחד מראשיה האחראיים עד יציאתו להכשרה ועלייתו ארצה ב־1929.

עולה בזכרוני יום האחד במאי ברוז'אן. לא עבדנו, כי רצינו לתת ביטוי לסולידריות המעמדית שלנו. חגונו אותו יום כיום חג הפועלים. ירד גשם חזק. התאספנו בביתו, התיישבנו והתחלנו לשיר ברגש שירים ארץ־ישראליים ושירי פועלים. בנימין הסביר לנו את מהות החג ואת יחסנו אליו בתור תנועה ציונית־סוציאליסטית־מהפכנית. הוא השתדל שנבין את המצב בעולם אחרי מלחמת העולם הראשונה, את המשטרים הקיימים ואת תפקידנו בתור יהודים.

בנימין חי בתנאים קשים וגדל ללא הורים, אבל תמיד היה שמח בחלקו. בקן קראו לו בשם חיבה "דער דז'אדעק" (הזקן), שכן היה המבוגר מכל החברים. כולם אהבוהו והעריצוהו. הוא לא אהב מלים יפות ומליצות וסלד מפיליסטרים. היה נוהג לומר: "כל פרט ייבחן תמיד בהגשמה עצמית, בדרכו העקיבה, וביחסו לזולת..." בכל אלה היה לדוגמה אישית מוסרית ועל כן העריכו אותו.

הערצנו אותו על מסירותו, רצינותו ויושרו. תמיד היה מצטרף לשיחתנו, וכשהיה שר, הרגשת משהו מעין צלילה לעומק של הרגשות, התובעות ביטוי.

אחרי עלותו ארצה שמענו מדי פעם ברוז'אן על דרכו של בנימין בארץ ובקיבוץ. זמן מסוים עמד בקשרים עם הקן ושלח מכתבים, בהם סיפר על המציאות הארץ־ישראלית. זיקתנו אליו נמשכה.

כאשר עליתי ארצה, התעניינתי ושאלתי עליו אצל בני עירנו. סיפרו שהיה חבר במושב כפר חטין ובביתניה שליד יבנאל. כעבור כמה שנים נודע לי, שעזב את הגליל התחתון והתיישב עם רעייתו ובנו יחידו בטבעון. לאחר מכן נפגשתי עמו פעמים אחדות. בנימין היה שבע רצון, סיפר שיש להם פנסיון בטבעון ובנוסף על כך הוא עובד כמומחה לנטיעות, בעיקר הדרים. הוא לא התלונן על בריאות לקויה והיה במצב רוח טוב, וכדרכו תמיד — חיוך נסוך על פניו.

כאשר שמעתי, כי בנימין נפטר מהתקף לב, היה לי קשה להאמין. איש חסון היה, לא סבל ממחלה, וכך לפתע נגדע.

בנימין פרנקל היה אחד החברים החשובים, אשר נתן את חלקו בחינוך השומרי והחלוצי של בני הנוער ברוז׳אן. זכרו לא ימוש מאיתנו לעד!

יצחק סנדרוביץ

בנימין פרנקל בשמירה בשדות עין־החורש.

חבר וידיד משכבר הימים

בנימין פרנקל, ממייסדי קן ״השומר הצעיר״ בעיירתנו, היה הקשיש מכולנו. היה אדם עשוי ללא חת, מתנדב לכל עבודה ותהא זו הקשה ביותר; היה נענה לכל קריאה; היה מוכן להושיט עזרה לכל דורש; היה ער לנעשה בקן וגם מחוצה לו. כראש קבוצה וראש גדוד טיפל בחניכיו באבהות. נסיון חייו הקשה — נתייתם בהיותו צעיר לימים — עזר לו בהרבה להדריך את הנערים.

בנימין עלה ארצה בשנת 1929 והיה העולה הראשון מקן ״השומר הצעיר״ ברוז׳אן. בבואו ארצה הצטרף לקיבוץ עין־החורש, שהיה אז עדיין בחדרה, והיה בין הראשונים שהלכו לואדי־חווארית, הוא עמק חפר, לבנות את הקיבוץ. שנים רבית היה חבר הקיבוץ ועבד בכל עבודה קשה, וגם בשמירה עסק. בעוזבו את הקיבוץ הלך למושב השיתופי הראשון כפר חטין. ביקרתי בביתו בכפר חטין, והוא כבר נשוי ואב לילד חמוד. בנימין התחיל להתמחות בטיפול בעצי פרי ונחשב למומחה. בשנים האחרונות חי בקרית טבעון. בכל המקומות היה העץ ילד טיפוחיו, כי האיש היה קשור לקרקע המולדת בכל נימיו והיכה בה שורש כעצים שטיפל בהם בחיבה כה רבה.

רבים מאיתנו זוכרים את הדמות העממית. רבים ודאי זוכרים את שירתו הערבה ואת צחוקו המצטלצל. טוב לב ועניו היה.

את יום עבודתי הראשון בישראל עשיתי במחיצתו. עבדנו בעבודות חוץ של הקיבוץ, בגדיעת חורשת עצים בחדרה. בנימין התבונן בידַי, שלא עסקו אף פעם בעבודה קשה, והצטחק:

"כן, בהתחלה היד תתנפח, אבל אחר כך העור יתעבה ותתרגל. רק בתחילה כואב. אחר כך לא תרגיש כל כאב ולא תהיה שבור אחרי העבודה."

כך ניחם אותי והרגיעני, כי ראה שאני סובל כאבים וגם מתבייש וקצת נפחד, שמא לא אוכל למלא את המוטל עלי.

נזכר אני בבנימין כשומר שדות בעין־החורש. הוא היה אדם, שאין לפחד שליטה עליו. מי שלא ראה את בנימין עם רובה על סוסה כשומר שדות, לא ראהו בכל הדרו.

הוא היה חזק כאלון, אבל גם אלון זה נכרת ונלקח מאיתנו.

יהא זכרו ברוך!

אריה בוכנר

זהבה קרמף־מיידנבוים

את זהבה הכרנו מימי נעוריה. הכרנוה כאדם, כידידה וכחברה לרעיון. ליווינו באהבה ובהוקרה את ראשית צעדיה משחר נעוריה, ידענו את מנת הסבל שנפל בחלקה וידענו להעריץ את אופייה החזק ואת אומץ לבה. ראינו באיזו עקשנות חתרה למצוא דרך להגשמת חלומה, על אף המכשולים שניצבו בדרכה. ראינוה כחברה מסורה וערה בקן, בתנועת "השומר הצעיר" בעירנו.

כשיצאה להכשרה לקראת הגשמת חזונה־חלומה, ידענו כי בעקביות האופיינית לה תגשים את חלום חייה — תעלה ארצה ותצטרף למחנה החלוצים־הבונים. ראינו גם כיצד התאכזר לה הגורל ואת האכזבות שפקדו אותה ראינו, עת ניסתה להכות שורשים בעיר רמת־גן בעזרת ידידים וחברים טובים. בעזרתנו גמלנו לה אך מעט מן המגיע לה, כי עזרתה וטוב לבה לזולת היו ללא גבול.

היה לנו היסוד לקוות, כי הנה בא הקץ לסבלה ולנדודיה, כי הנה הגיעה אל מה ששאפה — לחיי עבודה מסודרת ולאורח חיים תקין. נדמה היה, כי השמש התחילה לזרוח גם למענה והמזל החל מאיר לה פנים עם קבלת הבשורה מקרובי משפחתה, שנותרו לפליטה לאחר השואה באירופה. ומאמציה להושיט להם יד עוזרת אמנם נשאו פרי והם הגיעו ארצה. היא היתה מאושרת ועזרה להם בכול. בשנים האחרונות גם הצליחה לבנות את קינה המשפחתי ולזכות במעט אושר, שהיתה זכאית לו: נולד לה בן, שאהבה אותו בכל חום לבה ואשר הביא לה זיק של אושר.

זהבה רצתה להקדיש למענו את כל חייה, למען גידולו ואושרו, אך לרוע המזל נתייתם הילד כה מהר מאמו המסורה, בטרם מלאה לו שנה. לא ידעה זהבה ולא ידענו אנחנו, כי מחלה ממארת קיננה בקרבה, והיא אשר קיפדה את פתיל חייה, בעצם הימים שנדמה היה לכולנו, כי הנה סופסוף תרווה נחת קצת.

בימי מחלתה הקשה רק היא ידעה, כי בפניה מאבק קשה על חייה, ואת תוצאות מאבקה זה חזתה בכל חריפותן. בכל זאת היתה זהבה מופיעה כאשה זוהרת, שמחה בחלקה ומאושרת, ולא נתנה לאיש להרגיש בסבלה ולהשתתף בצערה וביסוריה.

אנו שידענו כבר, כי נחרץ דינה, התפעלנו מכוח סבלה, מרצונה העז לחיות ומחדוות החיים המפכה בכל הווייתה. ימים רבים ידענו את אשר יבוא, אולם כשנלקחה מאתנו, הרגשנו בכל זאת, כי ללא עת נסתלקה, בטרם זמן.

דמותה החרותה בזכרוננו מאז ימי הנעורים קיבלה מימד עמוק בסבלה ובעוצמת נשיאתה בו. וכך תישאר עמנו זכורה לעד.

לובה סנדרוביץ

שמואל ראגאזא

שמואל ראַגאַזא האָט זיך גערעכנט אין רוזשאַן אַלס איינער פון די אינטעליגענטסטע בחורים אין די קרייזן פון דער ארבעטנדער יוגנט. זייער פרי האָט ער אָנגעהויבן זיין פּאָליטישע טעטיקייט אין די רייען פון דער קאָמוניסטישער יוגנט. זיין טאַטע נתן האָט שטענדיק באַדויערט, וואָס זיין זון לערנט זיך נישט קיין פאַך און פּערנעמט זיך נאָר מיט וועלט־פּאָליטיק.

שמואל האָט געהאַט ארום זיך א קרייז פון יוגנט־ליכע, וועלכע ער האָט געלערנט צו זיין גוטע קאָמוניסטן. ווען דו בינסט געקומען צו אים אהיים, האָסטו אים געפונען פארטיפט אין לייענען ערנסטע ביכער. געווען אַ צייט וואָס מ׳האָט ארעסטירט שמואל׳ן צוזאמען מיט רינג׳ן און מיך. אויך דאָרטן האָבן מיר דיסקוטירט איבער פּאָליטישע ענינים.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די 2טע וועלט מלחמה, איז שמואל מיט זיין פאמיליע אנטלאָפן קיין רוסלאנד. אין קיעוו האָט געוווינט זיין ברודער משה, וואָס איז נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה אוועק מיט די באָלשעוויקעס און איז דאָרט געווען איינער פון די אָנפירנדע חברים אין דער קאָמוניסטישער פארטיי. אָבער ער האָט זיין ברודער שוין נישט געטראָפן — נאָך אין די דרייסיקער יאָרן האָט מען אים ליקווידירט. שמואל, זייענדיק פארשיקט אין טיף רוסלאַנד, האָט זיך אנטוישט אין די אידייען, וואָס ער האָט געטרוימט זיינע אלע יונגע יאָרן.

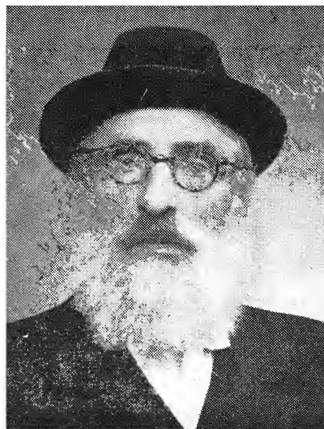
ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, פארלאָזט שמואל, א צעבראָכענער, רוסלאנד און פאָרט דורך דייטשלאנד־עסטרייך קיין אמעריקע. דאָ ווערט ער טעטיק אין קאָמיטעט פון די רוזשאנער לאנדסלייט, צו העלפן די אלע וואָס זענען נאָך אונטעוועגנס.

אין אָנפאנג 1960 קומט שמואל קיין ישראל אויף א באזוך. ער איז באַצויבערט פון אונדזער אויפטו דאָ אין לאנד. אויף א צוזאמענטרעף מיט די רוזשאנער אין ישראל האָט ער זיך אויסגעדריקט: ״מיר די נישט ציוניסטן האָבן געזינדיקט לגבי דעם ידישן פאָלק. איר האָט געבויט א היים פארן ידישן פאָלק, און מיר זענען געגאנגען אויף פאלשע וועגן. דער ציל פון מיין באזוך אין ישראל איז זיך צו באזעצן אין אונדזער לאנד.״

שמואל איז צוריקגעפאָרן קיין אמעריקע ליקווידירן זיינע זאכן, און דאָרטן פלוצלונג קראנק געוואָרן. נישט לאנג האָט געדויערט און מיר האָבן געקראָגן די טרויעריקע ידיעה. אז שמואל איז געשטאָרבן. א שאָד וואָס זיין פארלאנג איז נישט פארווירקליכט געוואָרן.

נתן וויגאָדא

ר׳ משולם רושיניאק ז״ל

הרה״ח רבי משולם רושיניאק זצ״ל, מישישי חסידי גור ומשרידי החסידים שהסתופפו עוד בחצרו של בעל ה״שפת אמת״ זצוק״ל — נפטר בשיבה טובה ביום חמישי בלילה והובא למנוחות ביום שישי, כשקהל רב ובראשו האדמו״ר מגור, מלווהו אל הר המנוחות בירושלים.

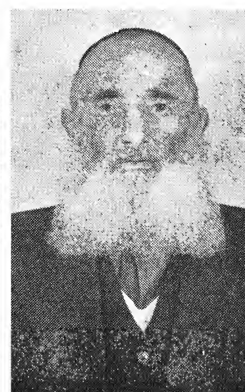
בן 90 היה בפטירתו.

נולד בעיר רוז׳אן, פולין, לאביו הרה״ח אבא הכהן רושיניאק ז״ל. כבר מצעירותו נודע כבר־אורין וכתלמיד חכם, שעמלו בתורה. עסק למחייתו בחינוך תלמידי החסידים בעירו ובתפקידו הצליח רבות.

לפני 27 שנה עלה לארץ והתיישב בלוד. כאן המשיך לעסוק בחינוך ועל תלמידיו נמנים טובי המחנכים כיום.

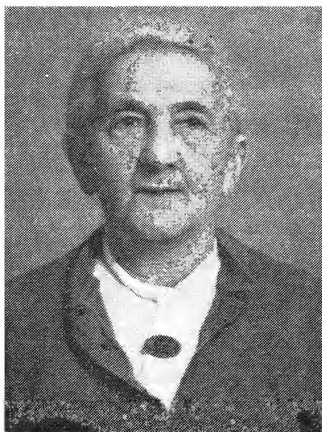
נודע כחסיד נאמן שהסתופף כל ימיו בצ״ק האדמורי״ם לבית גור, כרודף צדקה וחסד בכל מאודו וכאהוב על הבריות.

(מתוך עתון)

יעקב־דויד וקריינדל בורשטין

חיה ראָזנבערג

יחיאל רפאלי (פוקשיבקה)

בקיץ 1927 קיבלתי מכתב מידידי הטוב **דויד רו־זשאנער** (**דויד דער מלמד**), בו הוא כותב לי, שבן אחותו יחיאל פאַקשיווקא נמצא בארץ־ישראל, בירו־שלים, וצירף את כתובתו. בהזדמנות הראשונה נסעתי לירושלים כדי לפוגשו, אך לא מצאתיו בבית והשאר־תי לו את כתובתי וביקשתיו לבוא לתל־אביב להת־ראות עם הרוז'אנאים. וכך הווה. אחרי זמן קצר הופיע יחיאל בתל־אביב אצלנו בבית. הרוז'אנאים התאספו לראותו ולשמוע על הנעשה בעירנו. כולנו יחד, כולל הנשים, לא הגענו ל"מנין". כרגיל וכמובן, כל אחד התחיל לשאול על־אודות משפחתו, שכניו וידידיו, ואחר כך על כל אחד מבני עירנו.

בשנים ההן היה המצב בארץ רע מאוד, גרוע ממשבר. הירידה היתה גדולה מן העלייה. יחיאל עודד אותנו והשתדל עד כמה שאפשר להקל עלינו את המצב. היה משיג עבורנו כרטיסים להצגות ראינוע ותיאטרון, כדי שנבלה מעט. בשנת 1928 בא לארץ התיאטרון העברי האמנותי ממוסקבה "הבימה" וכולנו שמחנו במאורע. פוקשיבקה לא הסתפק בשמחה בלבד, אלא יצא לקבל את פניהם ועשה מאמצים שנלך לראות את ההצגות: "הדיבוק", "הגולם", "היהודי הנצחי" ועוד. הוא השפיע עלינו לא להתעצב ולא להתייאש.

בשנת 1929 התחילו פרעות בכל הארץ. יחיאל נעלם ולא ידענו לאן. אחרי כמה זמן הוא כתב לנו, שהוא נמצא בירושלים בעיר העתיקה. הבינונו את הרמז, שהוא נמצא בין אנשי ההגנה על ירושלים. מדי פעם קיבלנו ממנו מכתבים ממקומות שונים שבסביבת ירושלים. אחרי שובו לתל־אביב סיפר לנו את קורותיו בהגנת ירושלים וסביבתה.

פוקשיבקה חיפש להאחז בארץ בכל האמצעים. לבסוף קנה "מחלבה", ז"א חנות של תוצרת חלב, והחזיק בה כמה זמן. אבל הרופאים יעצו לו להחליף את האקלים ולנסוע לאירופה. כך הוא עשה שנים אחדות באירופה, וכל הזמן היה בקשר עם הרוז'אנאים. משחזר ארצה, התחתן ועבר לגור בחיפה, שם הקים את משפחתו.

ידענו שבריאותו לקויה ולכן היינו שמחים במיוחד לראותו כל שנה בערבי האזכרה לבני עירנו בתל־אביב. והוא היה גאה מאוד, שאנשי רוז'אן כל־כך מאוחדים בכל הנוגע לבני עירם.

שבוע לפני פטירתו זכיתי לבקרו בבית־החולים "רמבם" בחיפה. אפילו בימיו האחרונים והקשים שמח לראות ידידים ושאל לשלומם. ואילו הוא עצמו — אין שלום לו. לא התגבר על מחלתו, והיא הכריעתו. חבל על דאבדין.

יהי זכרו ברוך!

מרדכי ארמוני (זאמק)

נפטרו בארץ

אַרליק מרדכי
ארמוני רבקה (סויקאָ)
בוכנער אריה
בורשטין יעקב־דויד
בורשטין קריינדל
בורשטין משה
בורשטין איטשע
ביילים שמואל־לייב
ביילים שרה
בענדער נעכא
בענדער צבי
גאָלאָווינסקי חיים־יצחק
גלאָוואַטש הערשל
גלאָוואַטש יהודה
גלאָוואַטש שרה
גורמאַן חיה־ביילע
גליקסבערג, הרב שמואל־יעקב
וויגאָדאָ חילקע
וויגאָדאָ פייגע
וויגאַוויטש חנה
וויערניק הרב חיים־בנימין
האָפמאַן נחמה
זאַמעק אברהם־שאול
זרחי (חאַמאַנט) ברוך
זילבערבערג חיים (כספי)
זשעלאַזנא חייקע
חאַמאַנט זרח
חאַמאַנט חנה
חאַצקאַוויטש גיטל
חיבעל נחמן
יאַזשאַמבעק נוסקע
לעוואַנדאָ אסתר
לערמאַן מתתיהו
לערמאַן שיינדל
מאַגנושעווער רפאל־נטע
מאַלאַך שמעון

מאַלאַך שרגא־פייבל
מאַלאָוואַן יוסף
מיידענבוים טובה גיטל
מיידענבוים זהבה
מיידענבוים זלמן גדליהו
מיידענבוים רבקה
מערזשעל רבקה־ווילגאָוויטש
נאַגעל שלמה
סעגאַל משה
סעגאַל יעקב
סעגאַל אברהם
סעגאַל בלומא
סענדראָוויטש איטע־מלכה
עלמאַן נחמה
פעלדמאַרק חיים־דויד
פאָקשיווקאָ יחיאל
פייזאַנט שרה
פערל חיים
פרענקעל בנימין
צינאַמאָן אברהם־הירש
צינאַמאָן רחל לאה
צינאַמאָן געצל
צינאַמאָן שלמה
צינאַמאָן שמעון
קאַרטאָפעל פייגע (אגורעק)
קאָפעטש רחל
קאָפעטש בלימע־רבקה
קוואַרטאַוויטש משה
קורניק יהודה
ראָזען מאיר
ראָזען שרה
ראָזענבלום פישל
ראָזענבערג חייטשע
רושיניאַק, הרב משולם
שאַפּראַנוויטש אסתר
שטעטשין יצחק

נפלו במערכות ישראל

גמר יוסי
גנני אילן

טאוס טוביה
שריג עמי

נפלו במערכות ישראל

יהודה מטצקי

יהודה, בנם של מרים ודב, נולד בכ"ז חשון תרפ"ח, 22 בנובמבר 1927. בן יחיד היה להוריו עד יומו האחרון. נפל בכיבוש צפת כ"ח ניסן תש"ח, 9 במאי 1948.

את חינוכו קיבל במסגרת הלימודים המקובלת: גן־ילדים, בית־הספר היסודי, ולאחר מכן המשיך את לימודיו בבית הספר ע"ש "מקס פיין". בהיותו בן להורים עמלים ספג לקרבו משחר נעוריו יחס כּן ורציני לעבודת כפים. שותף נאמן היה להוריו וכבר בהיותו ילד גילה רצון לעזור בכל אשר יכול. עם היכנסו לעבודה עזר להוריו בבניית קן המשפחה ובשיפור תנאי המגורים — בקניית דירה נוחה ומסוד־רת, אשר לדאבון הלב, לא זכה ליהנות ממנה.

יהודה היה נער גבה־קומה ורחב־כתפים. עדינות נפשו וטוב לבו השתקפו בארשת פניו החייכניים ובצחוקו המצלצל. בגיל צעיר ביותר הצטרף לשורות ה"הגנה" וגילה מסירות רבה. היה גם בין ראשוני המתנדבים לפלמ"ח ולמלחמת השחרור.

למרות היותו בן יחיד לא רצה לזכות ממעמדו המיוחד ולהימנע מהליכה אל נקודות הגבול המסוכנות. הוא לא נענה להפצרות הוריו, אשר ביקשוהו להתחשב במצבם. "אבא, בתל־אביב יושבים זקנים, ואילו אנחנו הצעירים מוכרחים ללכת לגבולות. כואב לי, שאני בן יחיד ועלי לעוזבכם, אבל אתם מוכרחים להבין אותי."

אמונתו החזקה בתחיית האומה ובתקומתה משתקפת במכתביו להוריו ולידידיו. בהיותו בגליל הוא לא שם לב לתנאים החיצוניים, ללבוש ומאכל, ולנוחיות בכלל. המטרה היתה לו מעל לכול. וכך הוא כותב לחבֵרה: "אך למרות הכל — רוחנו לא נשברה, ויודעים את המטרה." ובתוך המצב החמור, ששרר באותה עת, ידע גם להתרשם מיופיו של נוף הגליל: "הנוף במקום הוא יוצא מן הכלל, והוא מצוי ברוב נקודות הגליל, עד הלבנון וגבול סוריה, שהוא לא רחוק מאיתנו."

על מכתבי הוריו החרדים לשלומו היה משיב בדברי עידוד ומשתדל להרגיעם: "ביחס למזון — זה לא רע. המשק עושה מה שביכולתו לכלכלתנו. אל דאגה!" אשר לחבילות, אשר הוריו מפצירים בו שיקבלן, הוא משיב בענווה: "אם אתם יכולים, תשלחו לי ממתקים." בבקשו עיתונים מהבית הוא דואג, שהוצאות המשלוח לא יכבידו על תקציב הבית, וכך הוא כותב: "תשלחו לי 'דבר השבוע', 'העולם הזה' בתור דברי דפוס, כך זה עולה 3 מיל..."

יהודה גילה יחס לבבי כלפי חבריו שנשארו בעיר. במכתביו איננו שוכח לשאול עליהם ולדרוש בשלום בני המשפחה וידידי הבית.

הוא איננו מאבד את חוש ההומור והרצון ליהנות, גם כשמצב הבטחון נעשה פרוע ביותר. וכך הוא כותב לאחת החברות: "עכשיו אני מרגיש, עד כמה שאון העיר ורעשה ואתן... חסרים לנו במקום."

צניעותו וענוותנותו משתקפות במכתב, בו הוא מספר על אחד הקרבות: "בקרב נפל אחד מחברַי, אשר שכב במרחק רק כמטר ממני. בקרב עצמו ניסיתי להגיש לו עזרה, אך היה יותר מדי מאוחר." והוא מוסיף: "יש אומרים, שבקרב זה התנהגתי בסדר ובאומץ."

האמונה בנצחון והבטחון ביכולתנו לא עזבוהו עד לרגעיו האחרונים. המשפט "אל תדאגו, אני מרגיש מצוין ומצב רוח החבר'ה מרומם" מלווה כל מכתביו.

ולבסוף היה מסיים: "אני תקווה שנחזור עם נצחון הצדק והיושר לעם ישראל!" מה צר, כי יהודה היקר לא זכה לחזור עם המנצחים.

יחידתו נלחמה על שחרור הגליל, ובעיקר השתתפה בקרבות העזים לכיבושה של צפת. במערכת הגבורה על המצודה נפצע פצעי מוות ונפטר בחמישה במאי 1948. למחרת היום נקבר בצפת. מסירותו לחבריו היתה בלתי רגילה. אף בשוכבו על ערש מותו היו מחשבותיו נתונות לרעו עמוס, שנפצע אף הוא, וביקש את הרופא שיטפל קודם בחברו.

יהי שמו צרור בצרור חיי העד של גיבורי המולדת!

טוביה טאוס

טוביה, בנם של דינה ומאיר טאוס, נולד ברוז'אן בשנת 1933.

עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה עזבו בני המשפחה את העיירה ונעשו פליטים חסרי־בית כרבבות אחרים. התגלגלו בדרכים הקשות ורבות הסבל של המלחמה, שהו במחנות שונים ברוסיה הרחוקה, אולם החזיקו מעמד.

משנסתיימה המלחמה עלה בידי המשפחה לעזוב את רוסיה ומטרת נדודיהם עתה היא ישראל. בשנת 1949 הם הגיעו ארצה והשתכנו ברמלה, עיר העולים אז.

טוביה גויס מייד לצבא, לחם בחזיתות שונות וצוין כאחד החיילים הטובים. בשנת 1953 שוחרר טוביה מצה"ל והתחיל לעבוד במקצועו, הנחת צינורות מים. היה בין מניחי קו־המים בנגב.

יום אחד, עם סיום העבודה, התנפלה כנופיה ערבית על הקבוצה וטוביה ושני חבריו נרצחו. היה זה בספטמבר 1955. בן עשרים־ושתים היה בנופלו. כבוד לזכרו!

נתן

אילן גנני

אילן, בן יוכבד וצבי, נולד ב־13 בנובמבר 1938 בתל־אביב. את לימודיו היסודיים סיים בהצלחה בבית הספר "בלפור". לאחר שנת לימודים בבית־ספר תיכון עיוני סיים במגמת החשמל בבית־הספר "מקס פיין". בלימודיו גילה חריפות רבה ונטייה למקצועות הריא־ליים. עוד בתקופת לימודיו עסק בחיבור נוסחאות מתימטיות שונות, שחבריו כינו אותן בחיוך "נוסחאות גנני".

לא החמיץ טיולים, אירועים, מפעלים ומחנות שאורגנו על־ידי התנועה.

כחבר גרעין "עשת" התגייס לנח"ל ב־1956. לאחר תקופת ההכשרה בקיבוץ שדה־בוקר עבר את האימון המתקדם כחניך המחזור הראשון של יחידת הנח"ל המוצנחת.

לאחר שהשתחרר מהצבא, חזר הביתה, לתל־אביב, והחל עובד בחשמלאות מכאנית. כעבור כמה שנים הקים יחד עם חברו יוסי מור, שנהרג אף הוא במלחמה, מפעל משותף לייצור לוחות פיקוד אוטומטיים. בהיותו בן 25, בשנת 1963, נשא לאשה את זיוה לבית עזריאל ולאחר שנה נולדה בתם דפנה.

שטחי התעניינותו של אילן היו רבים. אהב מוזיקה וניגן בחליל, במפוחית ובמנדולינה. אהב סיפרות יפה ושירה. תקופה ממושכת שיחק כדורסל ב"מכבי" תל־אביב, ולאחר־מכן מצא עניין רב בשחמט. שעות רבות בילה במועדון השחמט "לאסקר" בתל־אביב.

הכשרתו הצבאית היתה רבה. קורסים רבים עבר במסגרת שירותו הצבאי: סיור, תותחים־ללא־רתע ומרגמות כבדות. כבר בתקופת הצבא, ועוד לפני כן, ניכרה בו אהבת החיים ועליזות בצד רצינות וכובד־ראש. את כל אלה הביא עמו אילן ליחידתו, עת נקרא לשירות המילואים. בימי המתיחות הקשים, כאשר הצנחנים המתינו בקוצר־רוח לבאות, היה ליידע צבאי, לאהבת החיים ולעליזות תפקיד מכריע בגיבוש מורל היחידה. הללו היו לאילן, ואותם הביא עמו.

אילן צורף אל אחת היחידות המסתערות כקצין תצפית קדמי. עקב ייחודה של היחידה נועד לה תפקיד מרכזי בפריצה אל העיר העתיקה. עם הבקעת המערך הירדני שייח׳־ג׳ראח־בית־הספר־לשוטרים נכנסה היחידה לאיזור הפריצה במגמה לעבור קדימה מהר ככל האפשר. הירדנים הפגיזו באש פגזים ופצצות את שכונות ירושלים העברית, אשר מהן יצאו כוחותינו.

תוך תנועה עם הכוח נפגע אילן ונפצע אנושות. חודש ימים נאבק על חייו, עד שהוכרע בכ"ד סיון, 2 ביולי 1967. בן 28 היה במותו, השאיר אשה ובת.

מחבר הרשימה הבאה הוא בעל הספר "יחידת קומנדו 101", המגולל בפנינו את עלילות הגבורה של יחידה מהוללת זו, שהעמידה מתוכה את גיבורי מלחמות תקומתנו הבולטים ביותר. את העמוד הראשון של הספר מקדיש המחבר, דן מרגלית, לאילן גנני, אשר לפי דבריו, הוא אשר היווה את הדחף וההשראה לכתיבת ספר זה.

אילן הוא צאצא יוצאי רוז׳אן. ראוי כי הערכת עד זו תונצח גם בספר רוז׳אן.

(המערכת)

אילן גנני היה צנחן במילואים. לא שונה מאחרים, שחבשו את הכומתות האדומות. הוא היה רחוק מלהתעניין בעסקי המלחמה, שמעולם לא רצה בה. בחייו עסק בבעיות חשמל, אהב אהבה עזה את בתו והקדיש רבות ממעט שעותיו הפנויות לשחמט. אם אני מספר עליו כאן, הרי זה מפני שבהכירי אותו שנים רבות ידעתי, שהוא צנחן ככל הצנחנים; ראשון בין ראשונים; אופייני ולא יוצא דופן.

במלחמת ששת הימים חרדתי לגורלו, שכן ידעתי, כי אילן גנני הוא קצין תצפית קדמי. ערב אחד, בהעצר שיירת השריון החוזרת מתעלת סואץ בקירבת קוסיימה, קיבלתי מכתב ראשון, שנכתב אחרי המלחמה. אילן נפצע בבטנו בקרב לשחרור ירושלים — כתבו מהבית — והבטיחו שפציעתו קלה.

ביקרתיו בבית־החולים "הדסה" שבעין־כרם כמה ימים לפני אותו לילה גורלי, בו הורע מצבו והוא נפטר. רוחו היתה מרוממת. חקרתי אותו איך נפצע מפגז המרגמה הירדנית ומה עושים הרופאים להחלמתו. הצקתי לו בשאלות, לסוף שאלתי אותו:

"מדוע לא שכבת קצת, עד שתיפסק ההפגזה?"

הוא נעץ בי את עיניו החמימות והשובבות:

"שמע, מהרגע הראשון, שמאיר הר־ציון בא להילחם עם הצנחנים בירושלים, ידעתי, שבקרב זה לא יסתתרו. בכל מצב יסתערו קדימה."

לו עלה בידי להעלות את רוחו של אילן באוב, הייתי ודאי ממטיר עליו שאלות רבות בעניין זה, אך באין אמונה בלבי בסיאנסים ספירטואליסטים ובכוסות המתרוצצות על קרטון, מצאתי לי לחשוב ולמעניין לדעת את השורש שנזרע בגן, בו צמח אילן־הצנחנים העבות.

דן מרגלית

יוסף גמר

יוסף, בן ציפורה ואריה, נולד ב־15 באוגוסט 1950 בקיבוץ מענית. נפל בחזית קנטרה ב־30 במאי 1970.

נזכר אני ביוסי הנער. הנחבא אל הכלים, הביישן, הבורח מחדר ההורים, כדי שלא יצטרך לדבר עם האורחים. יוסי מתחבא מאחורי עץ ומציץ בחיוך נסתר אל המבקרים, שגם אותם אהב אך לא יכול להתגבר על הביישנות התמימה, הילדותית והחביבה כל־כך. בקושי הצלחתי פעם ללטף את ראשו השחרחר. הוא לא דחה את הלטיפה. הרגשתי שהוא נהנה מהחיבה שרוחשים לו.

ציפורה כל־כך רצתה, שיתגבר על ביישנותו, היא כל־כך התגאתה בו, כה מאושרת היתה ורצתה להתחלק באושרה עם ידידיה הקרובים. היא חרדה לאושרה — גם זה היה ידוע לי. אבל איך אפשר לחסום בפני בחור צעיר, איתן בגופו ובנפשו, את שמחת חייו הוא? ! והלוא השירות הצבאי הוא אתגר ומקור גאווה, בו תתגלה כל אישיותו הנפלאה של חייל עשוי ללא חת, של חבר טוב, מפקד

טוב, של אדם אהוב על כל הסובבים אותו. כל הסיפורים על תקופת שירותו הצבאי — הלוא הם עלילה הירואית של הדור הצעיר שלנו, שהעמיס על שכמו את הנטל הכבד של שמירה על בית־ישראל בכל הגבולות, עד כדי הקרבה עצמית, עד תום.

ויוסי שילם את המחיר המלא בחייו הצעירים והיפים.

סיפורים על יוסי לא ייתמו ביום השנה לפטירתו, ולא ייתמו לעולם. זכרון החיוך המלבב, הנסוך על פניו הזוהרים והגבריים, ילווה אותנו לעד.

אפרים בן־דור

צבא ההגנה לישראל
יחידת ד״צ 2416
ד׳ בסיון תש״ל
8 ביוני 1970

צפורה ואריה,

קשה לי להביע רגשותי נוכח האסון הכבד שפקד אותנו; כולנו המומים. אין תנחומים במות הבן, שהיה יקר להוריו ולחבריו ביחידה.

2060136 סמל גמר יוסף ז״ל נפל בעת מילוי תפקידו בשבת כ״ד באייר תש״ל, 30 במאי 1970. אותו יום, בשעה 12.00 בצהרים, הותקף הסיור של כוחותינו במארב מצרי מצפון לקנטרה. יוסי, כמפקד טנק טוב, חש מיד לעזרת הכוח הנתקף. במקום המארב נפגע הטנק מפיצצת בזוקה, אשר פצעה אותו ואת אנשי הצוות. הזחל״ם, אשר פינה את הפצועים, הותקף בשעה 18.00 במארב נוסף של המצרים, בו מצא הבן את מותו.

חודשיים בלבד, מאז גמר קורס מפקדי טנקים, שירת ביחידתי, אך הצליח להוכיח עצמו כמט״ק טוב ויעיל. היה נאמן על מפקדיו והשרה בטחון על פקודיו; ישר, הגון וחביב על הסובבים אותו.

יוסי ז״ל נפל במערכות ישראל, במלחמה הנקראת מלחמת ההתשה. לקרבן כבד נדרשנו, ומי יודע מה צופן בחובו העתיד. על כולנו, בחזית ובעורף, לאזור כוח ולהחזיק מעמד.

זכרו של הבן לא ימוש מאיתנו.

יוסף פלד, סגן אלוף
מפקד היחידה

עשרה קבין אבלות ירדו לעולם, תשעה מהם נטלו הורים שכולים. היש תנחומים לאם המבכה את בנה האהוב? הנמצא מלות עידוד לאב באבלו על בן טיפוחו? רפות המלים מלחזק את בני המשפחה בכאבם ושכולם.

הכרנו את יוסי מיום היוולדו וידענו את כל שלבי התפתחותו, עד היום המר עת נודע לנו האסון הנורא. ציפורה ואריה בנו את קן משפחתם בנאמנות ובמסירות במסגרת החיים הקיבוציים. כל מרצם ואהבתם תרמו לעבודה וקשרו את גורלם למפעל המשותף הגדול של בניין חיים מחודשים בארץ. כך חונך גם בנם יוסי — להמשיך את דרכם לכשיגדל ויצא לדרכו הוא בחיים. אך הגורל התאכזר לו ולא זכה.

דיברנו עם יוסי אחרי שנפצע. אמרנו לו: ״נו, כעת בוודאי תועבר לתפקיד אחר ולא תישאר בשריון.״ והוא ענה לנו בחיוך: ״וכי מה קרה לי, שאעזוב את הטנק? הכול בסדר.

זוהי חובתי." בתמימותו ומסירותו לתפקיד עמד עד סוף חייו, והיה שלם בלבו עד הרגע האחרון. רק בן 20 אביבים היה וטרם חי את חייו עד תום, אבל את העומס הכבד של הגנת עם ומדינה בתוקף תפקידו בצה"ל נשא במסירות עילאית. ונגדע כאילן צעיר בטרם עת.

פני יוסי לא היו למלחמה, כי לא חונך לכך, אלא לעבודה ולבניין ולחברה המתעתדת לעקור את שורשי המלחמה עלי אדמות ובארצנו. בוודאי היה יוסי ממשיך את מסורת האבות לעבודה ולשלום, לו רק ניתן לו, אך יוסי, כבן תקופתו, נהיה בעל כורחו לגיבור ולקרבן המלחמה הגורלית שנכפתה עלינו.

אנו רושמים את יוסי בספר רוז'אן כממשיך גורל עגום והירואי של העם היהודי, למען ינון שמו בתוכנו לנצח.

לובה ויצחק סנדרוביץ

עמי שריג (ויינברג)

עמי, בנם של פרידה ומשה, נולד בי"ד כסלו תשי"ד (18.11.53) ; נפל בכ"ו חשוון תשל"ו (31.10.75). נולד וגדל בקיבוץ לוחמי־הגיטאות.

עמי שריג (וינברג)

מכתב ממפקדו

הורים יקרים,

מכתבי זה אינו נועד לנחם, כי אין מלים לעשות זאת. ברצוני לספר לכם על תקופת חיים בה שירת סמ"ר עמי ויינברג, אשר נפל במילוי תפקידו כלוחם בשייטת.

עמי נמנה על משפחה קטנה ומעולה מבין יחידות הלחימה של צה"ל. רבים מנסים את כוחם להתקבל ורק בודדים מצליחים, ועל אלה נמנה עמי. עמי ניחן בסגולות אופי — אומץ, דבקות במטרה, שכל ישר וכושר ניתוח מבריק — וזאת, בנוסף על כושרו הגופני, הפכו אותו לאחד מבין המעולים שבחבורה.

בחברת הלוחמים היה תמיד מבוקש ואהוב, ולצרכים מבצעיים עמד בראש השורה עקב כישוריו ויכולתו הגבוהה. מותו היכה אותנו בהלם. משפחת הלוחמים איבדה אח ורע לנשק ואחד הטובים שבמשפחה. השייטת מרכינה דגלה ביגון. צה"ל מצדיע בהערכה ובהערצה לזכרו.

צבי ג. אל"מ

מתוך מכתב של חבר

... את עמי הכרתי עוד בתקופת החטיבה של בני הקה"מ. היינו בני מחזור אחד. הקשר האמיתי נוצר בגיבוש שעברנו במשותף עוד בהיותנו אזרחים, במטרה להתנדב לשייטת. עמי התבלט לטובה, ובעיקר בלט בכוח הפיזי שניחן בו ובכוח הרצון. אז כבר היינו חברים.

החילונו את הקורס כשעמי מכיר את נושא הצלילה עוד מהמשק, ואני לעומתו חדש בעניין. אינני יודע מה סיפר בבית על קשיי הקורס, על השלבים החמורים, כאשר אנשים עוזבים מכיוון שקשה להם. עמי אף פעם לא אמר ולא חשב להגיד: "די, נשבר לי. נחפש חיים קלים יותר בצבא." הוא בלט בכוח הרצון ובעידודם של אחרים, בהרגשת הסיפוק הפנימית אחרי מסע קשה, מיסדר ארוך וקצב מעצבן וכל שאר האימונים הספציפיים של היחידה.

הוא בא בתור חניך מצטיין פלוגתי מקורס מכי"ם. אך לא הבליט זאת. היה אחד מכולם והשתדל הרבה בקורס. היה מצוין במישור החברתי, אהוד על כולם וכולנו מרגישים בהעדרו, כי אין למלא חלל שהותיר אחריו חבר כעמי.

החיים המשותפים איתו נמשכו תקופה לא מבוטלת של שלוש שנים, ובתקופה זו הכרתיו היטב. בלט כל פעם כשהיינו נתונים תחת לחץ, כי אז מתגלה האדם האמיתי, בלי קליפות וכיסוי. אז התבלט עמי בכל תכונותיו האנושיות והחברתיות.

משפחה יקרה, עמי שלכם היה אדם נעים הליכות, בחור נוח לשיחה. את סגולותיו החברתיות הוכיח בקשריו עם חברים וחברות, ביחסיו עם אנשים בני גילים שונים. כולם כיבדוהו והעריכו אותו, ובצבא היה מקובל כלוחם.

יורם

עם
נעילת
הספר

ספר רוז'אן על נהר נארב

ספר יזכור על רוז'אן היהודית ינציח את קדושינו

קול קורא לבני עירנו בישראל ובתפוצות

אחיות ואחים יקרים,

ביוזמה מחודשת ובאמונה כנה רוצים אנו לגשת להוציא לאור ספר יזכור, שינציח את חיי הקהילה היהודית ברוז'אן. ספר זה ישמש יד לקדושינו ויספר לנו ולדורות הבאים על עלייתו ומאבקו של ישוב יהודי ותיק על הנהר נארב — עד סופו המר בידי הרוצחים הנאציים בין השנים 1939—45.

כדי להשיג את מטרתנו, אנו זקוקים לעזרתכם.

ב כ ת י ב ה : עליכם להעלות על הכתב מחיי הציבור, הדת והמפלגות בעיירה. יש לספר זכרונות, תיאורים וחוויות מהקהילה היהודית בין שתי מלחמות העולם ובתקופות קודמות; דרוש לנו חומר על פעילותן המבורכת של המפלגות (הציונים, מזרחי, בונד, אגודת ישראל, פועלי־ציון, החלוץ, פרייהייט, השומר־הצעיר, בית"ר, צוקונפט, השומר הדתי, קומוניסטים ואחרים); של חברות, מוסדות וארגונים, כגון: לינת הצדק, תפארת בחורים, בתי־ספר, חדרים, ישיבות, שיעורי־ערב, ספריות, הקרן הקיימת, קרן היסוד, ליגה למען א"י העובדת, ליגה לתרבות, ה"שטיבלעך", מנינים, חברה קדישא; תכתבו על החיים הכלכליים בעיירה — השוק, חנויות, בנקים, קופות גמ"ח, בתי־מלאכה ומסחר; אל תשכחו גם את ארגוני הספורט, מוסדות וחברות — ובראש וראשונה הנציחו את יהודי רוז'אן, הדמויות והאישים, הדתיים והחילוניים, את בעלי החזון והאידיאלים.

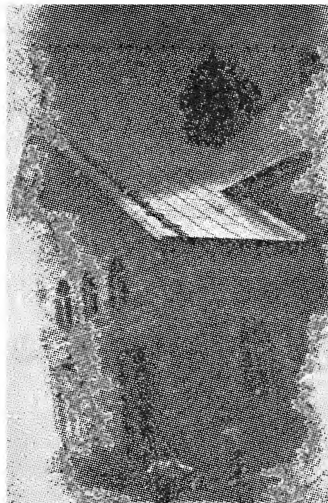
בספר זה ברצוננו לשפוך אור על היחסים בין היהודים והנוצרים בעיירה וכמו כן לתאר את הנהר והגשר, מחנות הצבא ומלחמת העולם הראשונה. מקום נכבד נקדיש לזכרונות מתקופת השואה האיומה — הסבל, העמידה האיתנה, ההתנגדות והכליון של יהדות רוז'אן במלחמת העולם השנייה.

ב ת ר ו מ ה : על בני העיר לעזור ולאפשר את הופעת הספר, הדורש תקציב למעלה מ־20 אלף ל"י (כ־6 אלפים דולר) לסידור, הדפסה, נייר, גלופות, כריכה, עריכה והגהות.

אנו מצפים להיענותכם המהירה והחיובית שתעודד את יוזמתנו.

תל־אביב, ינואר 1970 — ה ו ע ד

★ ספר רוז'אן ★

ווענדונג צו אונדזערע לאנדסלייט אין די תפוצות

בית הכנסת ברוז'אַן

טייערע ברידער און שוועסטער,

מיט באַנייטער איניציאַטיוו און גלויבן, נעמען מיר זיך צו דער הייליקער אַרבעט פון אַרויסגעבן א יזכור־בוך צו פאַראייביקן די יידישע קהילה אין רוזשאַן. א בוך־מאָנומענט וואָס וועט דערציילן פאַר אונדז און פאַר די צוקונפטיקע דורות וועגן דעם אויפבלי און געראַנגל פון אַן אַלטן יידישן ישוב אויפן טייך נאַרעוו — ביזן טראַגישן אומקום דורך די נאַציִשע רוצחים אין די יאָרן 1939—1945.

אויף צו דערגרייכן אונדזער ציל, נייטיקן מיר זיך אין דער וויטגייענדיקסטער מיטהילף פון אייך אַלע:

שרייבן פאַרן בוך, דערציילן פון דעם געזעלשאַפטלעכן, רעליגיעזן און פּאָליטישן לעבן אין שטעטל. שיקט אַריין אייערע זכרונות און שילדערונגען פון דער רוזשאַנער יידישער קהילה אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות און פון פריערדיקע צייטן; דערציילט פון דער געבענטשטער טעטיקייט פון די פּאַרטייען (ציוניסטן, מזרחי, בונד, אגודת ישראל, פּועלי־ציון, החלוץ, פרייהייט, השומר הצעיר, בית"ר, צוקונפט, השומר הדתי, קאָמוניסטן או אַנדערע); שילדערט די לינת הצדק, תפארת בחורים, שולן, חדרים, ישיבות, אוונט־קורסן, ביבליאָטעקן, קרן קיימת, קרן היסוד, ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל, תרבות־ליגע, די שטיבלעך, מנינים, חברה קדישא; באַריכטן פונעם עקאָנאָמישן לעבן אין שטעטל — דער מאַרק, יאַרידן, געשעפטן, קאָאָפּעראַטיוון, בענק און לייַ־קאַסעס, האַנטווערקעריי, מסחר; זאָל מען אויך נישט פאַרגעסן די ספּאָרט־קלובן, די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס, אינסטיטוציעס, חברה'ס — און דער עיקר, אונדזערע יידן פון רוזשאַן, די פאַרשידענע געשטאַלטן־פּערזענלעכקייטן און פּשוטע יידן, די פרומע און וועלטלעכע, די טרוימער, אידעאַליסטן און מאמינים. זאָלן אין אונדזער ספר ניט פעלן אַזעלכע טעמעס ווי יידיש־פּוילישע באַציונגען, דאָס אַלדער בריקל, דער נאַרעוו, די קאַשאַרן, די ערשטע וועלט־מלחמה. אַן אַנגעזען אָרט וועלן אין בוך פאַרנעמען די זכרונות פון דער שרעקלעכסטער תקופה אין דער געשיכטע פון אונדזער פאָלק — די מאַרטיראָלאָגיע, ווידערשטאַנד און אומקום פון די רוזשאַנער יידן אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

באַשטייערן זיך פאַרן ספר, ווייל אַזאַ אויסגאַבע איז באַרבונדן מיט אַ בודזשעט פון העכער 20 טויזנט ל"י (אַ 6 טויזנט דאָלאַר) פאַרן דרוק, פּאַפּיר, קלישעס, איינבינד, רעדאַקציע און קאָרעקטורן.

מיר וואַרטן אויף אייער באַלדיקן און וואַרעמען אָפּרוף, וואָס זאָל דערמוטיקן אונדזער איניציאַטיוו.

דער קאָמיטעט

תל־אביב, יאַנואַר [illegible]

ארגון יוצאי רוז׳אן בישראל ופעולתו

ראשוני העולים מרוז׳אן הגיעו לארץ־ישראל (אז פלשתינה א״י) בשנות העשרים. העולה הראשון היה **מרדכי ארמוני** (**מאָטל זאַמעק**, שהגיע בשנת 1920). בעקבותיו עלו האחים **שצ׳צ׳ין**; **אברהם סגל** ואשתו **בלומה** וכן בניהם ובנותיהם **משה, יעקב, אליהו, שרה ודובה סגל**; **משה־מאיר ז׳פקה**; **שמואל נאגל**; **משה ויגודה**; **שאול פלדמרק** ומשפחתו; **אטקה פרידמן**; **אליעזר גרינוואלד**; **שמואל גוגול**; **יחיאל פוקשיבקה**; **ברוך חומנט** ואשתו; **יוסף מלובן**; **משה לסקה**; **מאניה מוזס־מטצקי** ו**נחמה הופמן**. קומץ העולים האלה הגיע ארצה בשנים 1920—1930.

הואיל ומוטל זאמעק היה הראשון בארץ, טבעי היה שכל הבא אחריו יבקר קודם כל אצלו למסור דרישת־שלום מרוז׳אן וגם לקבל עצה והדרכה בסידורו בארץ: מציאת חדר לגור בו, מציאת עבודה, הכרת תנאי החיים כאן, וגם קבלת סעד ראשון. כל זאת יכול היה כל עולה למצוא בצריפו של מוטל. כך נהפך הצריף למקום מיפגש של עולי רוז׳אן: כאן קיבלו עצה או הלוואה קטנה, וכאן מצאו בילוי ובידור וגם אינפורמציה מרוז׳אן.

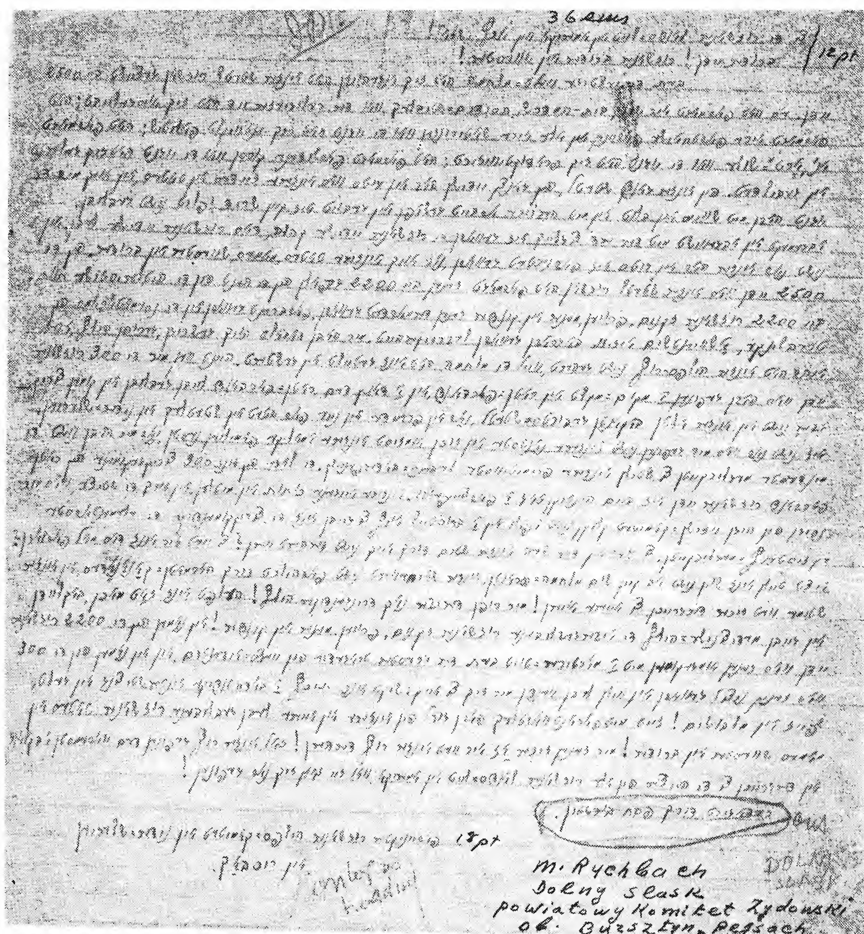
האידיליה הזאת נמשכה עד ראשית שנות השלושים, עת התחילו לעלות החלוצים והחלוצות מכל הזרמים והמפלגות שברוז׳אן והתפזרו על־פני כל הארץ, לרבות הקיבוצים. הרוז׳אנאים נדדו ממקום למקום כדי להסתדר בחיים וכמעט כולם הצליחו להסתדר ולהתבסס. אך תמיד כמהו לפגישה עם בני העיר — לשמוע על הנעשה ברוז׳אן, להעלות זכרונות ולתהות על מעשיהם של הרוז׳אנאים בארץ. לא היה שום צורך בפעילות ארגונית רשמית, מיוחדת ליוצאי עיירה זו. אנשי רוז׳אן, כמו כל העולים, השתתפו בבניית הארץ בכל השטחים ובכל ענפי הייצור. עד פרוץ מלחמת־העולם השנייה הגיעו מרוז׳אן עשרות עולים, ולמרות כל המשברים שפקדו את הארץ בשנות השלושים, היכו רובם שורש ורק מעטים עזבו את הארץ.

ועד ארגון יוצאי רוז׳אן בשעת אזכרה שנתית ביום כ״ג בשבט.
דער קאמיטעט ביי א יערליכע אזכרה.

אחרי פרוץ המלחמה התחילו להגיע מכתבים, ובעיקר שמועות, על כל אשר קרה ליהודי רוז'אן — איך גורשו וברחו בחפזון ובחוסר־כול מהעיירה הבוערת. והתחילו להגיע קריאות לעזרה מפליטי עיירתנו בפולין ורוסיה. המצב חייב את בני רוז'אן להירתם לעזרה. בהתחלה פעל כל אחד בנפרד, ובכוחות עצמו דאג לקרוביו לפי יכולתו ולפי הבנתו. אך במהרה הוברר, כי הרבה רוז'אנאים זקוקים לעזרה, ואין להם קרובים כאן בארץ. הורגש צורך במאמץ משותף למען כל פליטי רוז'אן באשר הם שם, וכן לשארית־הפליטה שהתחילה להגיע לארץ.

בהתחלה נרתמו לפעולה בודדים, שאספו תרומות בין מכרים ונתנו מכספם ושלחו חבילות

M. Rychbach
Dolny Slask
powiatowy Komitet Żydowski
ob. Bursztyn, Pessach

מכתב קריאה לעזרה משארית הפליטה בריכבאך, שלזיה — פולין,
אל יוצאי רוז'אן בארה"ב ובארץ־ישראל, בשנת 1946.
הילפס־רוף פון די שארית הפליטה אין ריכבאך, שלעזיע — פולין.

באמצעות הסוכנות היהודית, ומאוחר יותר — דרך המשלחת הפולנית. החבילות נשלחו לרוז'אנאים לפי הכתובות, שנתקבלו על־ידי הסוכנות היהודית וממכתביהם שהגיעו. וביום ה־15 באוקטובר 1944, בפגישת אחדים מאנשי רוז'אן בביתו של מרדכי ארמוני (זאמעק), הוחלט לייסד ארגון יוצאי רוז'אן למען עזרה לכל אנשי רוז'אן וטיפול בענייניהם. לשם כך הוחלט לקרוא לפגישה ארצית של כל אנשי רוז'אן הנמצאים בארץ והיא נתקיימה ב־28 באוקטובר 1944, בבית־החינוך שברחוב בצלאל (35) בתל־אביב.

באספה הראשונה של יוצאי רוז'אן נבחר ועד הארגון, שבו נכנסו **אריה בוכנר** וחיים **פרל**, זכרונם לברכה, ויבדלו לחיים ארוכים החברים **מרדכי ארמוני, אליהו סגל, נתן ויגודה, יצחק סנדרוביץ ושמואל גרושקא**. במשך הזמן התחלפו החברים.

מאז פועל ועד הארגון של יוצאי רוז'אן בהתאם לצורכי השעה. התחלנו באיסוף כספים (בעיקר על־ידי מס חבר), שליחת חבילות וכו'. הארגון נרשם בהתאחדות עולי פולין וקיבל אישור לפעולתו. במרוצת הזמן נוסדה קופת גמילות־חסדים, וכל אחד מיוצאי רוז'אן, שפנה בבקשת הלוואה, קיבל את אישורו של הועד. כל הלוואה ניתנה בדרך־כלל לתקופה סבירה, בתשלומים חודשיים ובלי ריבית. (היו מקרים שלא היה מספיק כסף בקופה לתת לכל הפונים, וסידרנו הלוואה פנימית באחריות הועד ופני איש לא הושבו ריקם.) הארגון טיפל גם במתן תמיכה לנזקקים שלא על־מנת להחזיר, וכן נתן מענק חד־פעמי לכל עולה חדש בהגיעו ארצה. וגם בעזרה משפטית טיפל הארגון, כגון אישורי זהות ותעודות שונות. היה גם מקרה של עולָה מיוצאי רוז'אן, שהודות לטיפול נמרץ של הארגון הכירו בה שלטונות המנדט כיורשת של רכוש שנשאר מקרוב שלה. גם בתביעות שונות לפיצויים הושיט הארגון את עזרתו.

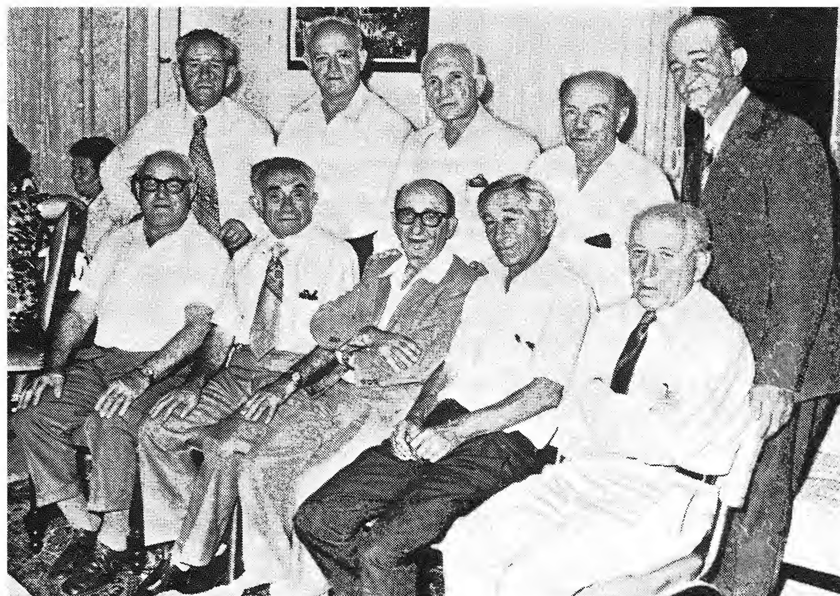
כדי לממן את פעולות העזרה והסעד פנינו לאחינו שבארצות־הברית וקשרנו את הקשר עם יוצאי רוז'אן שם. בתחילה היה זה קשר רופף, אולם במרוצת הזמן זה נעשה קשר הדוק ומועיל, שכן הם הגישו סיוע כספי ניכר, בו השתמשנו למטרות שהצבנו לעצמנו. כמובן שהמשכנו לאסוף כספים כאן בארץ, לשם כך ערך הארגון נשפים ומגביות, בנוסף על המס החודשי שהחברים שילמו.

עם עלותם של רוב פליטי השואה קבענו יום אזכרה לקדושי עירנו, והוא כ"ג בשבט, החל משנת 1951. על הכ"ג בשבט הוחלט אחרי בירורים עם העולים החדשים ולפי עדותם. בתקופה זו הצטרף לועד פסח מלינק מפליטי השואה.

בשנת 1962 הוחלט להקים לוח אבן לזכר קדושי רוז'אן בהר ציון, במרתף השואה, בירושלים, בין מצבות יתר ערי פולין שיהודיהן אף הם נשמדו. הוחלט לערוך מדי פעם את אספת האזכרה בירושלים. ארגון יוצאי רוז'אן השתתף גם בנטיעת עצים, ביער הקדושים, על־שם יהודי רוז'אן.

בשנת 1969. לאחר שהועלתה באחת האזכרות התביעה לכתוב את ספר רוז'אן, הוחלט על הרחבת הועד, ואליו נבחרו אז: **מרדכי ארמוני, אריה בוכנר** ז"ל, **ירחמיאל בורשטין, מנדל בורשטין, שמואל גרושקה, אפרים בן־דור**, נתן ויגודה, פסח מלינק, **לאה ברוידס, פנינה אהרונוביץ ובתיה כספי**. בישיבת הועד המורחב ביום 15 ביולי 1969 הוחלט סופית על הוצאת הספר. באחת הישיבות נבחרה ועדת מערכת של חמישה אנשים: **מרדכי ארמוני, אריה בוכנר** ז"ל, **אפרים בן־דור, נתן ויגודה ופסח מלינק**.

בשנים האחרונות התרכזה פעולת הועד בעיקר מסביב לספר. ראויה לציון ההיענות של בני עירנו בארצות־הברית ובתפוצות אחרות, שנענו בנפש חפצה בעזרתם הכספית ובזה

ועד אירגון יוצאי רוז׳אן במיפגש עם משה גולדשטיין (בז׳וזה) מארה״ב,
ירחמיאל בורשטין, אריה בוכנער, נתן וויגאדא, אפרים בן־דור, יחזקאל געלטשינסקי, מאָטל ארמוני,
שמואל גרושקא, פסח מלינעק, משה בזשאזע, מענדל בורשטין.

תרמו להגשמת הרעיון של הנצחת קדושינו בצורת ספר. מפעל זה ליכד מסביבו את בני עירנו בארץ ובחוץ־לארץ.

על סף סיומו של ספר רוז׳אן נפטר אריה בוכנר ז״ל שהיה מעמודי התווך של ארגוננו. במלאות שנה לפטירתו החלטנו להצטרף למפעל ההנצחה לזכרו, עליו החליטה המשפחה. הוחלט להשתתף ב״קרן אריה בוכנר לעידוד מפעלי קורצ׳אק בישראל״. מטרתה של הקרן לעודד את הנוער הלומד במוסדות החינוך התיכוניים ובבתי המדרש למורים, במיוחד באזורי פיתוח, להכרת דמותו ומשנתו החינוכית של קורצ׳אק וכן הכרת הגולה היהודית שבתוכה פעל.

נקווה שעם סיומו של הספר ובהמשך פעולתנו למען הקרן נדע לשמור על קשרנו ועל פעילות ארגוננו גם בעתיד.

ועד ארגון יוצאי רוז׳אן בישראל

דער פאַרבאַנד פון יוצאי רוזשאַן אין ישראל און זיין טעטיקייט

די ערשטע עולים פון רוזשאַן זענען געקומען קיין ארץ־ישראל (דאַן פּאַלעסטינע א״י) אין די צוואַנציקער יאָרן. אין יאָר 1920 איז געקומען דער ערשטער עולה **מאָטל זאַמעק** (**מרדכי ארמוני**). נאָך אים זענען געקומען די ברידער **שטשעטשין**; **אברהם סעגאל** און זיין פרוי **בלומע** מיט זייערע זין און טעכטער **משה, יעקב, אליהו, שרה** און **דאַבע**; **משה־מאיר זשעפּקאַ**; **שמואל נאַגעל**; **משה וויגאָדאַ**; **שאול פעלדמאַרק** און זיין פאַמיליע; **עטקאַ פרידמאַן**; **אליעזר גרינוואַלד**; **שמואל גאַגאַל**; **יחיאל פאַקשיוואָקאַ**; **ברוך האַמאַנט** און זיין פרוי; **יוסף מאַלאַוואַן**; **משה לאַסקאַ**; **מאַניה מאַזעס־מאַטעצקי** און **נחמה האָפמאַן**. דער הייפל עולים איז געקומען אין לאַנד אין די יאָרן 1920—1930.

אזוי ווי מאָטל זאַמעק איז געווען דער ערשטער אין ארץ־ישראל, איז עס געווען גאַר נאַטירליך אַז יעדער וואָס איז געקומען נאָך אים האָט אים גלייך באַזוכט אָפּצוגעבן אַ גרוס פון רוזשאַן און אויך צו קריגן אַן עצה און הילף אין זיין איינאָרדענען זיך אין לאַנד: געפינען אַ צימער צו וווינען, געפינען אַרבעט, דערקענען די לעבנס־באַדינגונגען דאָ, און אויך קריגן ערשטע שטיצע. דאָס אַלץ האָט יעדער עולה געקאָנט געפינען אין מאָטלס באַראַק. אזוי אַרום איז דער באַראַק פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צוזאַמענטרעפס־פּלאַץ פון די עולי רוזשאַן: דאָ האָבן זיי געקראָגן אַן עצה אָדער אַ קליינע הלוואה, און דאָ האָבן זיי אויך געפונען פאַרווייילונג, אַ נאָענטע און אינטימע געזעלשאַפט, און אויך אינפאָרמאַציע פון רוזשאַן.

יוצאי רוז׳אן בישראל באזכרה השנתית לזכר הניספים בשואה.
רוזשאַנער לאַנדסלייט באַטייליגן זיך אין דער יערליכער אזכרה.

די אידיליע האָט זיך געפירט ביז די ערשטע דרייסיקער יאָרן, ווען עס האָבן גענומען עולה זיין חלוצים און חלוצות פון אלע שטרעמונגען און פאַרטייען אין רוזשאַן און זיי האָבן זיך צעשפרייט איבערן גאַנצן לאַנד, אויך קיבוצים. די רוזשאַנער האָבן געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט כדי זיך איינצואָרדענען אין לעבן, און כמעט אַלע איז עס געלונגען. אָבער שטענדיק האָט זיי געצויגן זיך באַגעגענען מיט די אייגענע, די שטעטלשע — צו הערן וואָס פאַסירט אין רוזשאַן, צו דערציילן דערינערונגען און אויך זיך דערוויסן ווי גייט עס די רוזשאַנער אין ארץ־ישראל. מען האָט דאַן נישט געדאַרפט קיין אָפיציעלע אָרגאַניזירטע טעטיקייט, באַזונדער פאַר אונדזערע לאַנדסלייט. די רוזשאַנער, ווי אַלע אַנדערע עולים, האָבן אנטייל גענומען אין בויען דאָס לאַנד אויף אלע געביטן און איבעראַל. ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען געקומען פון רוזשאַן צענדליקער עולים, או טראָץ אלע שוועריקייטן און די קריזיסן פון די דרייסיקער יאָרן האָבן די מ׳ערסטע געפונען דאָ זייער פלאַץ און געבויט זייער לעבן, און גאָר ווייניקע האָבן פאַרלאָזט דאָס לאַנד.

נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה האָבן גענומען אָנקומען, דורך די צייטונגען און אויך בריוו, די טראַגישע ידיעות וועגן גורל פון די רוזשאַנער יידן — ווי מען האָט זיי אַרויס־געטריבן און ווי זיי זענען אַנטלאָפן אין גרויס איילעניש און מיט ליידיקע הענט פון דאָס ברענענדע שטעטל. און עס האָבן גענומען אָנקומען רופן צו העלפן די פּליטים פון אונדזער שטעטל אין פּוילן און רוסלאַנד. די לאַגע האָט געפאָדערט, אַז די רוזשאַנער זאָלן אָננעמען מיטלען צו העלפן. אין אָנהויב האָט יעדער געווירקט אַליין, סעפּאַראַט, און מיט די אייגענע כוחות געהאָלפן זיינע קרובים, לויט זיינע מעגליכקייטן. נאָר גאָר שנעל האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז פיל רוזשאַנער, וועלכע האָבן נישט קיין קרובים דאָ אין לאַנד, נייטיקן זיך אין הילף. עס האָט זיך געפילט די וויכטיקייט פון א געמיינזאַמער טעטיקייט פאַר אלע פליטים פון רוזשאַן איבעראַל און אויך פאַר די שארית־הפליטה וואָס האָט אָנגעפאַנגען אָנצוקומען אין לאַנד.

צום ערשטן איז עס געווען א טעטיקייט פון איינצלנע, וועלכע האָבן געזאַמלט שפּענ־דונגען צווישן באַקאַנטע, האָבן געגעבן לויט זייערע מעגליכקייטן און געשיקט פּאַקעטן דורך דער דזשוּאיש איידשענסי (הסוכנות היהודית), און שפּעטער — דורך דער פּוילישער מיסיע. די פּאַקעטן זענען געשיקט געוואָרן פאַר די רוזשאַנער לויט אדרעסן וואָס מען האָט געקראָגן פון סוכנות און אויך פון בריוו וואָס זענען אָנגעקומען. און דעם 15טן אָקטאָבער 1944, אויף א צוזאַמענטרעף פון רוזשאַנער אין הויז פון מאָטל זאַמעק, איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן א פאַרבאַנד פון רוזשאַנער (ארגון יוצאי רוז׳אן) כדי צו געבן הילף און פאַרזאָרגונג פאַר אלע רוזשאַנער וועלכע נייטיקן זיך אין דעם. דאַן האָט מען באַשלאָסן צו רופן א באַגעגעניש פון אלע רוזשאַנער וואָס געפינען זיך אין לאַנד. דער צוזאַמענקונפט איז פאָרגעקומען דעם 28טן אָקטאָבער 1944, אין דער געביידע פון בית־החנוך (בצלאל גאַס 35, תל־אביב).

אויף דער ערשטער פאַרזאַמלונג פון יוצאי רוזשאַן איז אויסגעקליבן געוואָרן דער ועד פון פאַרבאַנד: **אריה בוכנער** און **חיים פּערל**, זכרונם לברכה, און — אויף לענגערע יאָר — די חברים **מאָטל זאַמעק, אליהו סעגאַל, נתן וויגאָדע, יצחק סענדעראָוויטש** און **שמואל גרושקאַ**. אין לויף פון דער צייט האָבן זיך געביטן די חברים.

פון יענער צייט פירט דער ועד ארגון יוצאי רוז׳אן זיין טעטיקייט און באַמיט זיך אנטקעגן צו קומען אַלע באַדערפעניש. מיר האָבן אָנגעפאַנגען מיט זאַמלען געלט (בעיקר

קבוצת יוצא רוז׳אן במיפגש בביתו של רפאל לעוואנדא.

דורך מיטגלידס־באַשטייערונג), שיקן פּאַקעטן און נאָך אַנדערעס. דער פארבאנד האָט זיך פאַרשריבן אין התאחדות עולי פולין און האָבן געקראָגן איר באַשטעטיקונג פאר זיין טעטיקייט. מיט דער צייט האָבן מיר געגרינדעט אַ קאַסע פון גמילות־הסדים און יעדער פון די רוזשאנער, וועלכער האָט זיך געווענדעט מיט א ביטע פאר א הלוואה, האָט באַקומען די באַשטעטיקונג פון ועד. יעדע הלוואה איז געגעבן געוואַרן, בדרך כלל, אויף א פּאַסיקער צייט, אויף מאַנאַטליכע אויסצאָלונגען און אָן פּראָצענט. (עס זענען געווען פאַלן, אז אין קאסע איז נישט געווען גענוג געלט צו לייען אַלע וואָס האָבן זיך געווענדעט, האָבן מיר איינגעאָרדנט צווישן די חברים א הלוואה, אויף דער פאַראַנטוואָרטליכקייט פון ועד, און קיינעם האָט מען נישט אַנטזאגט.)

דער פאַרבאַנד האָט געגעבן שטיצע די וועלכע האָבן זיך גענייטיקט און האָבן נישט געקאָנט דאָס צוריקגעבן. אויך האָט יעדער נייער עולה, אָנקומענדיק אין לאַנד, געקראָגן פון אונדז א ספּעציעלן באַנוס. אויך יורידיש׳ע הילף האָט דער פאַרבאַנד אויסגעש׳טרעקט די רוזשאנער, ווי אידענטיפיקאציעס און פארשידענע באשטעטיקונגען און פּאַפּירן. עס איז אויך געווען אַ פאַל, אז א רוזשאנער עולֶה איז אנערקענט געוואָרן דורך דער מאַנדאַט רעגירונג אַלס א יורשת פון אַ פאַרמעגן פון אירער א קרוב, און דאָס אַלץ א דאַנק דער ענערגישער טעטיקייט פון פאַרבאַנד. אויך אין פארשידענע געלט־פאָדערונגען און קאָמ־פּענסאציעס (ווידערגוטמאכונג, למשל) האָט דער פאַרבאַנד שטאַרק געהאָלפן.

כדי צו פינאנסירן די אלע הילף און שטיצע צרכים האָבן מיר זיך געווענדעט צו אונדזערע ברידער אין די פאראייניקטע־שטאַטן און אָנגעקניפּט פאַרבינדונגען מיט די רוזשאנער דאָרטן. אין אַנפאַנג איז עס געווען אַ שוואכע פארבינדונג, אָבער אין לויף פון דער צייט האָט די פאַרבינדונג זיך פארשטארקט און געוואָרן זייער נוציק, ווייל זייער פינאנסיעלע

הילף איז געווען באדייטנד. גלייך מיט דעם האָבן מיר געזאַמלט געלטער דאָ אין לאַנד, און פאַר דעם צוועק האָט דער פאַרבאַנד דורכגעפירט אָוונטן און זאמלונגען, אין צוגאָב צו די מאָנאַטליכע באַשטייערונג וואָס חברים האָבן זיך פארפליכטעט.

מיטן אָנקומען פון די מערסטע שארית־הפליטה אין ישראל האָבן מיר באַשטימט אַ יאָרצייט טאָג (אזכרה) פאר די קדושים פון אונדזער שטעטל, כ״ג אין שבט, אָנגעפאַנגען פון 1951. דער כ״ג אין שבט איז באַשלאָסן געוואָרן צוזאמען מיט די נייע עולים און לויט זייער עדות געבן. אין דער צייט איז צוגעשטאַנען צום פאַרבאַנד **פסח מלינעק** פון די געראטעוועטע.

אין יאָר 1962 האָבן מיר באַשלאָסן צו שטעלן אַ זכרון שטיין־טאָוול אויפן הר־ציון, אין אומקומס־קעלער (מרתף השואה), אין ירושלים, צווישן די אנדערע אָנדענקס־טאָוולען פון די פוילישע שטעט, וואָס זייערע יידן זענען אומגעקומען. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו מאכן, פון צייט צו צייט, די אזכרה פארזאמלונגען אין ירושלים. דער פארבאנד פון יוצאי רוזשאן האָט זיך באַטייליגט אין בוימער פלאַנצן, אין וואַלד פון די קדושים, אויפן נאָמען פון יהודי רוזשאן.

אין יאָר 1969, אויף איינע פון די יאָר־צייטן (אזכרות) פאר אונדזערע טייערסטע, איז ארויף דער געדאַנק צו שרייבן דעם ספר רוזשאן. מען האָט באַשלאָסן צו פארברייטערן דעם ועד און מען האָט אויסגעקליבן: **מאָטל זאַמעק, אריה בוכנער** ע״ה, **ירחמיאל בורשטין, מענדל בורשטין, שמואל גרושקאַ, אפרים בענדער** (בן־דור), **נתן וויגאַדע, פסח מלינעק, לאה ברוידעס, פנינה אהרונוביץ** און **בתיה כספי**. אויף דער זיצונג פון פארברייטערטן ועד, דעם 15טן יולי 1969,איז ענדליך באַשלאָסן געוואָרן ארויסצוגעבן דאָס בוך. אויף איינע פון די זיצונגען איז אויסגעקליבן געוואָרן די רעדאַקציאָנס־קאָמיסיע פון פינף חברים: **מאָטל זאמעק, אריה בוכנער** ע״ה, **אפרים בענדער, נתן וויגאַדע** און **פסח מלינעק**.

די לעצטע יאָרן האָט די טעטיקייט פון ועד געפירט זיך מערסטנס אַרום בוך. עס איז ווינשנסווערט צו דערמאָנען, אַז אונדזערע לאַנדסלייט אין די פאראייניקטע־שטאַטן און אין די אנדערע לענדער האָבן פיל מיטגעהאָלפן פינאַנסיעל און מיט דעם געהאָלפען צו פארווירקליכן דעם געדאַנק פון אַ דענקמאָל פאר אונדזערע קדושים, דעם ספר יזכור. די טעטיקייט פארן בוך האָט שטאַרק דערנענטערט און געבונדן אונדזערע לאנדסלייט אין ישראל און אין אויסלאַנד.

פארן ענדיקן דעם בוך איז געשטאָרבן אונדזער לאנגיעריגער טוער פון פארבאנד **אריה בוכנער** ז״ל. אין ערשטן יאָרצייט נאָך זיין טויט האָבן באשלאָסן צו באטייליקן זיך אין דעם פאָנד וואָס די משפחה בוכנער האָט געגרינדעט כדי צו פאראייביקן זיין אָנדענק. אזוי איז געגרינדעט געוואָרן דער פאָנד: **״אריה בוכנער פאָנד צו ערמוטיגן קאָרטשאַק אקציעס אין ישראל״**. ״דער ציל פון פאָנד איז צו ערמוטיגן די לערנדיקע יוגענד אין די מיטלשולן און לערער־סעמינארן, און ספעציעל אין די ענטוויקלונגס שטעטלעך, צו דער־קענען די געשטאַלט און די דערציערישע לערע פון קאָרטשאַק און אויך באקענען די יידישע גולה אין וועלכער ער האָט געלעבט און געשאַפן״.

לאָמיר האָפן אז אויך נאָכן ערשיינען פונם בוך וועלן מיר נאָך בלייבן אין נאָענטע פאַרבינדונגען און זיין טעטיק אין אונדזער פארבאנד לאנגע יאָרן.

דער ועד פון פארבאנד פון יוצאי רוזשאן אין ישראל

רוזשאנער רעליף קאָמיטעט אין ניו־יאָרק
(זיין אַנטשטיין און טעטיקייט)

אין יאָר 1937/8 איז צו אונדז, רוזשאנער יידן אין אַמעריקע, דערגאַנגען דער רוף פון אונדזערע אייגענע שטעטלשע, פון רוזשאן, אין וועלכן ס'האָט זיך אָפּגעהערט דער וויי־געשריי פון די יידן אין דעם האַלב־פאַשיסטישן פוילן, מיטן אונטערשטרייכן די ספּעציעלע דיסקרימינאַציע וואָס רוזשאן שטייט אויס זייענדיק ארומגערינגלט מיט א פיינטליכער, נקמה־גיריקער גויישער באַפעלקערונג. ס'ווערט דערציילט וועגן די עקאָנאָמישע און פּאָליטישע דעפּרעסיעס, וואָס זיי שטייען אויס, די ברוטאַלע ענדעקישע טעטיקייט פון די אָרטיקע אַנטיסעמיטן, וועלכע רופן פראַנק־און־פריי צו דער פולקאָמענער עקאָנאָמישער אויסראָטונג פון די יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות און צום פולן באָיקאָט פון זייערע קראָמען.

אין יענע יאָרן האָבן שוין עקזיסטירט ביי אונדז די "עץ־חיים סאָסייטי" מיט איר "ליידיס אָוקזילערי" און די "אנשי רוזשאן". מיט דעם רוף פון דער "עץ־חיים סאָסייטי" ווערט ביי אונדז צוזאַמענגעשטעלט אַ קערפּערשאַפט פון א גרופּע רוזשאנער לאַנדסלייט, וואָס דאַרף זיך פאַרנעמען מיט אויסשטרעקן הילף אלע רוזשאנער מענטשן און אינסטי־טוציעס, וועלכע נויטיקן זיך אין הילף אויף פאַרשידענע געביטן. מיר שיקן געלטער און פּעקלעך פאַר דער "אָרט"־שולע, פאַר די תלמוד־תורה און פאַר יחידים, וואָס מיר זענען איבערצייגט, אז זיי מוזן האָבן הילף.

אין די יאָרן פון דער בלוטיקער יידישער נאַצי־קאַטאַסטראָפע זענען מיר געצוווּנגען אָפּשטעלן אונדזער הילפס־טעטיקייט. ערשט אין יאָר 1944 זענען צו אונדז דערגאַנגען די ערשטע באַריכטן פון דעם גרויסן אונגליק, וואָס האָט אונדז יידן געטראָפן אין פוילן. רוזשאן, ווערט דאַן דערציילט, איז געווען אויפן ערשטן פייער פון די וואַנדאַלן. מיר וויסן נאָך נישט, וואָס און ווער איז געבליבן פון אונדזערע ברידער און שוועסטער אין שטעטל און אויף דער וועלט און וועמען מיר וועלן דאַרפן העלפן און מיט וואָס, אָבער מיר טרעטן באַלד צו צום אָרגאַניזירן אונדזערע לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק.

מיטוואָך, דעם 20טן דעצעמבער 1944, ווערט גערופן אַ מיטינג אין דער רוזשאנער שול אין 11־9 מאַנטגאָמערי סטריט, ווו ס'קומען פאַרשטייער פון די דאַן עקזיסטירנדיקע רוזשא־נער אָרגאַניזאַציעס (וועלכע מיר האָבן אויבן דערמאָנט) און אויך פון דעם "רוזשאנער ברענטש 454 ארבעטער־רינג", "ברענטש 98 פון יידישן פראַטערנעלן אָרדן", "רוזשאנער פּראָגרעסיוו יאַנג מענס" און "רוזשאנער חסידים אנשי ראדזימין". אויף דעם מיטינג ווײלן מיר אויס פאָלגענדיקע באַאַמטע:

פּרעזידענט:	סרול־וועלוועל גאָלדסטיין
וויצע־פּרעזידענט:	יידל קעץ
פינאַנס־סעקרעטאַר:	אברהם ראָזנבערג
טרעזשערער (קאַסירער):	ענא שוליץ
רעקאָרד־סעקרעטאַר:	מאָריס גאָלדסטיין

אין עקזעקוטיוו־קאָמיטעט גייען אריין פאָלגנדיקע לאַנדסלייט אונדזערע:

סעם אָרלאָווסקי — מאָריס משעלסט
איזידאָר ראָזן — סאָל גאָלדסטיין
דזשעק גרושקא — סעם גאָלדסטיין
קלמן זאמבעק — פלאָרענס גאָלדסטיין
מאָריס שולצער — אַלטער פלאָטקין
אַרטער משעלסט

דעם 10טן סעפּטעמבער 1945 קומט פאָר א ברייטערער מיטינג פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק און אנדערע פלעצער אין אמעריקע. מיר נעמען דאַן אויף פלענער צו העלפן אונדזערע רוזשאנער, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון דער גרויסער קאַטאַסטראָפע. ביים מאַכן די אזכרה פון אונדזערע קדושים ברעכט צוזאמען אין א האַרץ־אַטאַק אונדזער פּרעזידענט סרול־וועלוול גאָלדסטיין און מיר פאַרלירן אַן אַקטיוון טוער פאַר אונדזער אַרבעט.

דאַן נעמט איבער זיין אַמט דער וויס־פּרעזידענט יידל קעץ, און סאָל גאָלדסטיין ווערט וויס־פּרעזידענט, און מיר פירן ווייטער אונדזער אָנגעפאַנגענער הילפס־אַרבעט. אין דער צייט קומט דער ערשטער רוף פון די פוילישע יידן אין אמעריקע, מיר זאָלן זיך פאַרפליכטן צו אַדאָפּטירן צוויי יתומים פון גרויסן אונגליק. אויף דעם נאָענטסטן מיטינג (11טן אָקטאָ־בער 1945) באַשליסן מיר אַנטקעגן־קומען זייער רוף און מיר אַדאָפּטירן צוויי יתומים. איינצייטיק ציען מיר איין אַ סומע פון 600 דאָלאַר פאַרן פאַרבאַנד פון די פוילישע יידן אין אמעריקע. דאַן קומען אָן צו אונדז די ערשטע אָפּרופן פון אונדזערע פאַרבליבענע רוזשאנער אין רייכנבאַך, שלעזיען, פאַר הילף אין נויט. מיר שיקן זיי גלייך פינאַנציעלע הילף און מיר פאַנגען אָן מיט שאַפן קליידער און עסנווארג פאַר זייערטוועגן. ס׳פילט זיך אָן איבערגעבנקייט ביי דער ארבעט פון די לאַנדסלייט סעם און ראָז אָרלאָווסקי, אין וועמענס הויז ס׳ווערן געפּאַקט די שפּייז־פּאַקעטן, און פון די לאַנדסלייט בענדשאמין און נאָרמא פלאָטקין, וועלכע שטעלן זייער הויז צו דער פאַרפיגונג פון די קליידער־באַזאָרגער און פּאַקעטן־מאַכער, וואָס ווערן געשיקט צו אונדזערע רוזשאַנער רעשטלעך. ס׳זענען דאַן ספּעציעל טעטיק די לאַנדסלייט אונדזערע אין ניו־יאָרק סעם און פלאָרענס גאָלדסטיין, דזשאָן און סערא ראָזנבערג, סאָל גאָלדסטיין, סעם נאָגעל, סאָל מילער, חיים פלאָטקין, דייוו ראָזן, אַלטער פלאָטקין, דזשעק ליפּניאַק, מאָריס און ענא שולצער, אברהם קעלטש, דזשעק מעלניק, פייוול פּולטוסקער און שמואל ראָגאָזע.

א דאנק די אלע געטרייע רוזשאנער לאַנדסלייט אין אמעריקע ווערט פאַרברייטערט אונדזער הילפס־אַרבעט פאַר די רוזשאנער געבליבענע אין פוילן, דייטשלאַנד, עסטרייך פראַנקרייך, איטאַליע און סאָוויעטן־רוסלאַנד. מיר דערגרייען מיט אונדזער הילף אפילו קיין אויסטראַליע און כינע.

ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט און רוזשאַנער יידן הויבן אָן צו קומען קיין אמעריקע, רופן מיר באַלד א מיטינג (דעם 20סטן סעפּטעמבער 1946) און מיר באַשטימען צו נעמען אויף זיך די אויפגאַבע צו שטיצן יעדן נייעם לאַנדסמאַן, וואָס נויטיקט זיך אין אונדזער הילף.

אזוי זענען מיר אָנגעגאַנגען מיט אונדזער הילפס־טעטיקייט פאַר רוזשאַנער אין אמעריקע

און אין אנדערע לענדער, ביז ס'האָבן אָנגעהויבן קומען רוזשאנער קיין ישראל. פון דאַן אָן קאָנצענטרירן מיר אונדזער הילף פאַר די לאַנדסלייט אין מדינת ישראל. באַזונדערס זעען מיר צו שטיצן די ליי־קאַסע, וואָס דער קאָמיטעט אין ישראל האָט אָרגאַניזירט.

אינצווישן האָבן מיר אין גאַנג פון דער אַרבעט פאַרלאָרן אונדזער פּרעזידענט יידל קעץ, און אונדזער אַקטיווער טוער בענדזשאַמין פלאַטקין נעמט איבער די פירערשאַפט אַלס פּרעזידענט און דייו ראָזן אַלס פינאַנס־סעקרעטאַר. אַזוי קאָנער מיר ווייטער פירן אונדזער אַרבעט פון רעליף און הילף פאַר רוזשאַנער לאַנדסלייט, ווו נאָר זיי געפינען זיך און ווענדן זיך צו אונדזער הילף.

אין גאַנג פון דער צייט, ווען אונדזערע שטעטישע אַרדנען זיך איין אין מדינת ישראל און ווען עס שאַפט זיך ביי אונדז אַ מאַנגל אין אַקטיווע טוער אין ניו־יאָרק קאָמיטעט, זענען מיר געצוווּנגען צייטווייליק אויפגעבן אונדזער אַרבעט. אָבער ווען דער ישראל־קאָמיטעט נעמט זיך ערנסט צו דער אויפגאַבע פון אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך פאַר די רוזשאַנער קדושים און זייער קהלה און מיר קריגן דעם רוף וועגן העלפן זיי אין זייער הייליקער אַרבעט, רעאָרגאַניזירן מיר אונדזער קאָמיטעט און שטעלן זיך צום דינסט פון דער וויכטיקער אַקציע.

אויף אַ מיטינג, ספּעציעל געווידמעט דעם יזכור־בוך (דעם 28סטן פעברואַר 1971), אין ניו־יאָרק, ווערט אויסגעוויילט אַ נייער אַקטיוו:

פּרעזידענט:	**בענדזשאַמין פלאַטקין**
פאַרטרעטער:	**דזשעק טשעלסט**
פינאַנס־סעקרעטאַר:	**חיים פלאַטקין**
טרעזשערער:	**דזשאָן קוואַרטאַוויטש**
רעקאָרדינג־סעקרעטאַר:	**מאָריס גאָלדשטיין**

אין עקזעקוטיוו־קאָמיטעט נעמען אַנטייל אַלס ערן־מיטגלידער: אַרטער טשעלסט, אַלטער פלאַטקין, מאָריס ביילים, דזשאָן ראָזנבערג, וויליאַם בערמאַן, מאָריס שולצער, מנוחה שולצער, אליה ווילגאַוויטש.

איצט ציען מיר ווייטער די אַרבעט פון שיקן געלט־הילף פאַר דעם יזכור־בוך און אויך געוויסע מאַטעריאַלן. מיר טוען די אַרבעט מיט פולער דאַנקבאַרקייט צו אונדזערע לאַנדס־לייט אין מדינת ישראל און אין אַמעריקע פאַר דער הילף וואָס זיי ברענגען צום אַרויסגעבן דאָס הייליקע בוך, וואָס וועט זיין אַן אייביקע מצבה פאַר אונדזערע קדושים, אַ דענקמאָל פאַר זייער גייסטיק געשטאַלט און אַ דראָאונגס־רוף צו אַלע היטלער־עמלקס אויף דער וועלט, אַז קיינער וועט נישט קאָנען אָפּמעקן ישראלן פון דער ערד.

די טעטיקייט פון אונדזער לאַנדסלייט־סאָסייטיס קריגט אַ טיפן אינהאַלט אין אַנבליק פון יזכור־בוך. די קליינינקע טאַטן, די מיטינגען, די קאָמיטעטן — זיי אַלע זענען שפּליטערן פון אַ טיפער נאַציאָנאַלער אינטואיציע מיט וועלכער דאָס יידיש פאָלק איז באַשאַנקען און פון וועלכער זיי האָבן געשעפּט זייערע כוחות אויסצושטיין אַלע שונאים, זיי בייקומען און דערגרייכן צו אַן אייגענער מדינה.

נתן ויגודה

מוטל זאמק לגבורות

מוֹטל היה מוכר בזמנו, בקרב הנוער של רוז׳אן, כעסקן ציבורי ופוליטי. פעילותו התחילה עוד בימי הצאר, לפני מלחמת־העולם הראשונה, כאשר הרוסים שלטו בפולין. בעת ההיא היו היהודים שרויים בחשיכה. לא היו בתי־ספר, אסור היה לקרוא ספרים חילוניים, והיה זמן שאסור היה אפילו לטייל בשבת אחר־הצהרים אל מעבר לגשר של רוז׳אן.

באותם ימים חיפש מוטל, יחד עם כמה חברים, דרכים כיצד לארגן את הנוער העובד של רוז׳אן. מוטל אירגן חוגים של צעירים, שלא ידעו קרוא וכתוב, ולימדם את האלף־בית. כמו כן עזר בהקמת ״לינת הצדק״, להגשת עזרה ותרופות לאנשים חולים וחסרי אמצעים.

בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, כאשר הגרמנים כבשו את פולין, החל המצב להשתנות. אורגנו ספריות ושיעורי ערב. בכלל, המצב התרבותי והחברתי השתפר. מוטל הביא לרוז׳אן את המורה הולצמן, במטרה לשרש את הבורות גם של המבוגרים, אך בפרט מקרב הנוער העובד. לימים היתה זו ההסתדרות הראשונה והכללית של הנוער ברוז׳אן.

החוש לצדק סוציאלי פיעם במוטל, יחד עם גאווה לאומית יהודית. הוא אסף נערים יהודים חסרי בית, מקרב הפליטים שנמצאו ברוז׳אן, וגם יתומים שידם לא השיגה לשלם שכר לימוד, ושלח אותם ל״חדר״ ללמוד יהדות עם כל ילדי ישראל שבעיירה.

נתגלגלו לרוז׳אן, מחמת המלחמה, יהודים חסרי בית. במשך הזמן הם רצו לשוב לבתיהם, והם פנו למוטל בבקשת סיוע. הוא עשה הכול ומבוקשם ניתן להם. פעילות זאת היתה אצלו בנוסף על פעילותו הציבורית, שהעסיקה אותו כל ערב אחרי יום העבודה. הרגש האנושי לעזור לזולת קדם אצלו לרצונו הוא ללמוד ולהתקדם ולעשות קאריירה.

מוטל היה המייסד והמנהיג של מפלגת פועלי־ציון ברוז׳אן. מספר חבריה לא היה רב, אך היא היתה מאורגנת היטב, היה לה המועדון היפה ביותר בעיירה ובו ספריה נאה עם קוראים רבים; כמו כן קיימה חוג דראמטי וערכה הצגות. מפלגה זו ניהלה פעילות פוליטית ותרבותית ראויה לשמה.

זמן קצר לאחר הקמת מדינת פולין המחודשת ובחירת הסיים הראשון החרימו השלטונות את המועדון של פועלי־ציון בתואנה, כי הוא נחוץ למגורים בשביל הקומנדנט של העיר. מוטל התקשר עם הח׳ ד״ר יצחק שיפר, הציר הראשון של פועלי־ציון בסיים הפולני, למען יתערב אצל השלטונות ויפעל למניעת סגירת המועדון. ברם, כבר בזמן ההוא היתה האנטי־שמיות חזקה והתערבותו לא נשאה פרי.

בשנת 1918, עת פולין כבר היתה משוחררת, נתקיימה בווארשה הועידה הראשונה של פועלי־ציון בהשתתפות **יצחק שיפר, זלמן רובאשוב** (לימים נשיא מדינת ישראל), **זרובבל, יארבלום, ניר־רפלקס** ואחרים. מוטל נבחר כציר ראשון מטעם רוז׳אן לועידה.

בשובו מן הועידה החל מוטל להטיף לעלייה לארץ. אולם בעיירה שררו דעות פוליטיות שונות. חלק סבר שצריך לנסוע לארץ הזהב אמריקה ולעשות כסף. אחרים קראו לנסוע לרוסיה ולעזור שם בבניית הסוציאליזם. אבל מוטל היה איתן בדעתו, כי הדרך היחידה בשביל יהודים היא העלייה לארץ־ישראל כדי לבנות שם בית לעם היהודי. ובשבועות 1920 נפרד מוטל ממשפחתו ומחבריו ברוז׳אן ועלה ארצה להיות בין הבונים הראשונים של מולדת יהודית.

בימים ההם היתה הנסיעה לארץ־ישראל כרוכה בקשיים מרובים. רשיונות עלייה לארץ טרם נתקבלו ומוטל יצא לדרך בתקווה שיגיע למרות הכול. הוא עבר בגנבה את הגבול לגרמניה ומשם לצ׳כיה. שם ניסו חברים להשפיע עליו, שיטוש את רעיונו לנסוע לארץ השממה פלשתינה, והיו מוכנים לעזור לו להסתדר בצ׳כיה. אבל מוטל לא שמע להם והמשיך בדרכו, יחד עם עוד אידיאליסטים כמוהו, והגיע לוינה. כאן הכיר את מנהיגי פועלי־ציון שעזרו לו הרבה. באותו זמן נתקיימה בוינה הועידה העולמית של מפלגת פועלי־ציון, ומוטל השתתף בה. זו הועידה המפורסמת, בה נתפלגה המפלגה לפועלי־ציון ימין ושמאל.

מוינה הוא נסע לטריאסט, עם חלוצים רבים כמוהו, כדי לחכות לאנייה לארץ־ישראל. כולם בלי רשיונות עלייה. שבועות הם חיכו בטריאסט, עד שנמצאה ספינת משא אשר נאותה להסיעם, אולם בלי אוכל ובלי מיטה. בלית ברירה עלו ונסעו. במקום 5—6 ימים הם נסחבו 28 ימים. כאמור, בלי אוכל ובלי מקום לינה. הקבוצה מנתה 250 חלוצים וחלוצות, ובערב ראש השנה 1920 הם הגיעו לארץ־ישראל.

בארץ נעשה מוטל מייד פעיל באיגוד המקצועי. היה בין מייסדי ההסתדרות וחבר במועצה הראשונה של פועלי יפו. נבחר כציר לועידה השנייה של ההסתדרות. היה בין בוני המשרד לעבודות ציבוריות, לאחר מכן ״סולל בונה״. בשנת 1922 היה עם חברי ״גדוד העבודה״ בבניית הבתים הראשונים בכפר־גלעדי. מוטל היה בהנהלת משרד העבודה, וכן כל הזמן חבר בהנהלות של הקואופרטיבים ״דרור״ ו״עציון״. בארץ הוא לא היה פעיל במפלגה, אולם השתייך למחנה העבודה ומאוד פעיל בשורות ההסתדרות.

לאחר שנה בארץ הוא הביא מרוז׳אן את חברתו רבקה לבית סויקא. הם התגוררו בצריף עץ בשכונת ברנר, דירה קטנה ודלה, אבל ביתם נעשה בית חם לכל רוז׳אנאי שהגיע לארץ. כשעליתי ארצה בראשית שנות השלושים היתה כתובתי ביתו של מוטל. שם היה ביתי. הם טיפלו בי ועזרו לי להסתדר.

זכור לי מקרה אופייני. בשנת 1936 (התאריך המדויק נשכח ממני) הזמינוני רבקה ומוטל לסעוד עמהם בשבת בצהרים. פגשתי גם את דובה סגל. בטרם כילינו את הארוחה נפתחו יריות מצד יפו לעבר שכונת ברנר. נשכבנו על הרצפה והאש נמשכה עד מאוחר בלילה. כששאלתי אותם, האם לא רצוי שרבקה ושני הילדים הקטנים יעזבו מקום מסוכן זה, ענה לי מוטל בהחלטיות, כי בארץ אין עוזבים עמדות. בושה כיסתה את פני והצטערתי על ששאלתי שאלה כזאת.

בסוף מלחמת־העולם השנייה נוסד בישראל ארגון יוצאי רוז׳אן, שבראשו עמדו **מוטל זאמק־ארמוני, אריה בוכנר, אליהו סגל, חיים פרל, שמואל גרושקה** וכותב שורות אלה. יסדנו גם קופת גמילות חסדים, ומוטל היה האחראי לה. משהגיעו העולים הראשונים לישראל והם נזקקו לעזרה, הרי כתובתם היה מוטל, וכל אחד בא על סיפוקו.

מוטל היה גם הנציג בועד יהודי פולין, מטעם עולי רוז׳אן. ועד היום פעיל מוטל בארגון שלנו. כעת, כאשר אנו חוגגים 55 שנים לעלייתו ארצה, אנו מאחלים לו אריכות ימים והמשך הפעילות הציבורית למען אנשי רוז׳אן בישראל.

עם סיום הספר

סוף־סוף הושלמה המלאכה, ועם "נעילת השער" מותר לנו להגיד לעצמנו: עשינו עבודה גדולה ורבה, עבודת נמלים. זהו פרי עמל בן שמונה שנים בערך, של קבוצת אנשים שהאמינו כי יתכן הדבר. ואכן הוא קם והיה.

יוצאי רוז׳אן היהודית כתבו את הספר לזכר יקיריהם, שהועלו כקרבן למולך השטני של המאה העשרים. הספר מקפל בתוכו את כל מה שאהבנו, ואת כל מה שלא אהבנו ורצינו לשנות לטובה, בשביל עצמנו ובשביל עתידנו. אך הכול נגדע באופן אכזרי. נשארו הדפים, שנכתבו בגעגועים, בדם ובדמעות; מי שכתב במו ידו, ומי שסיפר ודבריו נרשמו. גם התמונות מטרתן להנציח את העבר ולהקים את המצבה הנאותה ביותר שהיה בידנו להקים לבני עירנו.

ספק אם הצלחנו בכול. יתכן שגם שגינו, ויסולח לנו על כך. עשינו מעל ומעבר לכוחותינו הדלים — והמתדלדלים מדי שנה. בעבודתנו התגברנו על מכשולים אין־ספור, ויכולנו להם. לא פעם עמדנו על סף היאוש והכשלון, ובכל זאת המשכנו. והנה, הספר הוא עובדה המדברת בעד עצמה. מצווה עלינו לקרוא בו בכל עת. אבל העיקר הוא — להנחילו לדורות הבאים. זה יהיה המבחן החשוב ביותר למאמצינו ולהצלחתנו.

המערכת

חברי ועדת המערכת — רעדאקציע קאָמיטעט

נתן ויגודא | מוטל ארמוני | אריה בוכנר ז״ל | אפרים בן־דור | פסח מלינעק

מיט נעילה

די ארבעט איז ענדליך געענדיקט און ביים שליסן ערלויבן מיר זיך זאָגן אַ פּאָר ווערטער צו זיך אליין: מיר האָבן פארפאַלקאָמט אַ גרויסע און קאָמפּליצירטע אונטערנעמונג. דאָס איז אַ פּרוכט פון ארט־יעריקער מי פון אַ קליינע גרופּע מענטשן, וועלכע האָבן געגלויבט אז דאָס איז מעגליך און האָבן דאָס פארווירקליכט.

די רוזשאנער האָבן געשריבן זייער בוך צום אָנדענק פון זייערע טייערסטע, וועלכע זענען געפאלן אַ קרבן פון שרעקליכן שטן פון 20סטן יארהונדערט, דאָס בוך ענטהאַלט אין זיך

אַלעס וואָס מיר האָבן געליבט, און אויך וואָס מיר האָבן נישט געליבט און געוואָלט ענדערן צום גוטן, פאַר זיך און פאַר אונדזער צוקונפט. אָבער אַלעס איז געוואָרן פּלוצלינג און שרעקליך אָפּגעהאַקט, געבליבן זענען די בלעטער געשריבענע מיט טרערן און בלוט. ווער עס האָט אַליין געשריבן און ווער עס האָט דערציילט און עס איז פאַרשריבן געוואָרן, די רשימות און אויך די בילדער, זייער ציל איז צו דערציילן און פאַראייביקן די פאַרגאַנגנהייט און אויפשטעלן די געהעריק מצבה וואָס מיר האָבן געקענט אויפשטעלן פאַר אונדזערע נאָענטסטע.

און דאָך צווייפלען מיר, אויב אַלעס איז געלונגען. מעגליך אַז מיר האָבן געמאַכט פעלערן — בעטן מיר ענטשולדיקונג און מחילה. מיר האָבן געטון אַלס מעגליכעס מיט אונדזערע אָרעמע כוחות, וועלכע ווערן — צום גרויסן באַדויערן — ווייניקער פון יאָר צו יאָר. מיר האָבן איבערוויינדעט אַנציילעקע שוועריקייטן. נישט איינמאָל זענען מיר געשטאַנען אויפן ראַנד פון דורכפאַל און פאַרצווייפלונג. און טראָץ אַלעס דעם האָבן מיר ווייטער געטון אונדזער אַרבעט. און אָט איז דאָס בוך א פאַקט וואָס רעדט פאַר זיך. אונדזער פליכט איצט איז צו לייענען דעם בוך ביי יעדער געלעגנהייט, אָבער דער עיקר איז — אים איבערווייזן די קומענדיקע דורות כדי צו ערפילן אונדזער פליכט: געדענקען און נישט פאַרגעסן! דאָס וועט זיין דער וויכטיקסטער באַווייז אויב אונדזער גרויס מי איז געלונגען.

די רעדאַקציע

ביקור ביום האזכרה במרתף השואה בהר ציון.
אַ בעזוך אין טאָג פון אַ אזכרה אין מרתף השואה אויפן הר ציון.

החלק האנגלי

CONTENTS :

United Relief Committee of Rozhan in New-York.
Standing (from the right): Elia Wilgovitch, Morris Shultzer, Norma Plotkin, Menuha Shultzer, Ruth Goldstein; sitting: Haim Plotkin, Beni Plotkin, Morris Goldstein. Sam Goldstein

When the war was over, the Jews from Rozhan began to arrive in the U.S. we called a meeting (September 20th 1946) where it was resolved to take upon ourselves the task of assisting any newcomer from Rozhan who might be in need of help.

So our Assistance Committee carried out its activities for people from Rozhan in America and elsewhere. Then Jews from Rozhan also began to arrive in Israel and we made Israel the centre of our activities. Above all we stressed help to the loan fund organized by the Rozhan committee in Israel.

Meanwhile we lost our president Idel Katz and another active member, Benjamin Plotkin, took over as president and Dave Rozin as finance secretary, so that relief and assistance work for our people all over the world could go on.

As time went on our "Landsleute" became established in Israel, while, in New York, the number of people active on the committee was shrinking, so that the work suffered a temporary eclipse. When however, the Israeli committee began to take practical steps towards publication of a book in memory of the community of Rozhan and its martyrs, and they applied to us for help in this sacred task, we reorganized our committee and put ourselves at the service of this important undertaking.

At a meeting specially devoted to this memorial book (Feb. 28th 1971, New York) a new active body was elected :

President : Benjamin Plotkin. Vice President Jack Tshelst. Financial Secreaty : Haim Plotkin ; Treasurer : John Kvartowitz ; Recording Secretary : Morris Goldstein ; Honorary members of the executive committee are : Arthur Tshelst, Alter Plotkin, Morris Beilis, John Rosenberg, William Berman, Morris Shultzer, Menuha Shultzer, Elia Wilgovitch.

We continue sending financial aid towards the publication of the Memorial Book as well as certain material for it. We do our work, being grateful to our "Landsleute" both in Israel and the U.S. for the effort they make in order to have this book published, which is to be a memorial for all times to our holy martyrs, testimony to their spirit and a warning to the fiendish Hitlers of the world to tell them that none shall ever be able to wipe out Israel.

Such a memorial book gives a deep meaning to the activities of our Landsmannschaft-Societies. Every small thing done, every meeting, the committees, they are all part of a deep Jewish national instinct and togetherness which has given the Jewish people the force to withstand all their enemies, to overcome them and in the end to establish their own state.

On September 10th 1945 an enlarged meeting of members of our community living in New York or elsewhere in American was held, where plans were made to assist our people from Rozhan who had survived the holocaust. At the memorial service for the victims our president Israel Welwel Goldstein succumbed to a heart attack and we lost one of those who had been most active in our work. His place was taken by the vice-president Idel Katz, while Saul Goldstein became vice-president and assistance work was carried on. At this time came a first appeal from the (Organization of) Polish Jews asking us to adopt two orphans. At the next meeting, October 11th it was resolved to comply with this demand and two orphans were adopted. At the same time $600 were levied for the Association (Farband) of Polish Jews in America. Next we received the first direct calls for emergency help from Rozhan survivors at Reichenbach, Silesia. Financial help was sent at once and a collection of clothes and food began. Sam and Rose Orlowsky were specially devoted to the work, in whose house the food parcels were packed, also Benjamin and Norma Plotkin, who put their home at the disposal of those who prepared the clothes and made the packages to be sent to our dears. We should mention as very active our friends in New York Sam and Florence Goldstein, John and Sara Rosenberg, Paul Goldstein Sam Nagel, Saul Miller, Haim Plotkin, Dave Rozin, Alter Plotkin, Jack Lipniak, Morris and Ann Shultzer, Abraham Keltch, Jack Melnik, Feiwel Pultusker and Shmuel Rogoza. Owing to the devotion of our community members in American assistance work could be expanded to reach survivors in Poland, Germany, Austria, France, Italy and the U.S.S.R. Help was even sent as far as Australia and China.

פאראייניקטער רוזשאנער רעליף קאמיטעט

UNITED ROZANER RELIEF COMMITTEE of NEW YORK

OFFICERS:
Benjamin Flotkin, President
Jack Chelst, Vice President
Chaim Plotkin, Financial Sec'y.
Morris Goldstein, Recording Sec'y,

EXECUTIVE COMMITTEE:
Mrs. Esther Chelst, Honorary Member
Joseph Kwartowitz
Morris Beilis
William Berman
Al Flotkin
Morris Shultzer
Joseph Rosenberg
Morris Schultz
Eli Wilgowitz

חשובע לאנדסלייט:

דער פאראייניקטער רוזשאנער רעליף קאמיטעט רופט אייך צום יארצייט נאך אונדזערע אומגעקומענע אייגענע און נאענטע וואס וועט פארקומען - זונטאג, דעם 13טן פעברואר, 1 בייטאג - אין טיימס סקווער האטעל 255 וועסט 43טע גאס, נעבן 8טע עוועניו אין ניו יארק.

א פיינערע פראגראם איז צוגעגרייט דורך אונדזער פריינט דעם בארימטן רעציטאטאר ישראל וועליטשאנסקי. אונדזער לאנדסמאן חזן דייוו ראזן וועט רעציטירן די פאסנדע תפילות.

מיר וועלן אויך הערן א באריכט פון ישראל וועגן דעם יזכור בוך.

איר ווערט געבעטן צו ברענגען אלע מאטעריאלן; די בילדער פון אייער פאמיליע און אויך אייערע איבערלעבונגען פון אונדזער שטעטל רוזשין. קומט אין צייט. קיינע אפילס.

פארן יזכור בוך קאמיטעט
בענדזשאמין פלאטקין, פרעזידענט
מאריס גאלדסטין, רעקארדינג סעקר.

Dear Landsman:

The United Rozaner Relief Committee of New York is inviting you to a MEMORIAL MEETING to commemorate the death - our Families and Friends, to take place on SUNDAY, FEBRUARY 13, 1:00 P.M. at The Times Square Hotel, 255 West 43rd St. near 8th Ave., N.Y.C.

The well-known Artist, our Friend ISRAEL WELITSHANSKY will present a fine program of Recitations.

Our Landsman CANTOR DAVE ROSEN will commemorate the Death (will say Tfiles).

We will also hear a report from Isreel about the "MEMORIAM BOOK" (Yiskor Buch).

You are asked to bring all Materials and Pictures you have of your Families and also some written memories about our "shtetl" Ruzan. Come on time. No Appeals will be made.

For the Memoriam Book. Comm.
Benjamin Plotkin, Pres.
Morris Goldstein, Rec. Sec'y.

THE ROZHAN RELIEF COMMITTEE IN NEW-YORK

(Origins and Activities)

It was in 1937/38 that appeals from our township Rozhan to us, who had emigrated to America, became more and more urgent. Jews had much to complain of in semi-fascist Poland and the situation in Rozhan was especially bad, as it was surrounded by a hostile, gentile population, thirsty to vent its spleen upon the Jews.

We heard of the economic and political repression our brethren had to suffer, of the brutal aggression by the local N.D. anti-semites who called quite openly for the economic extinction of Jewish traders and artisans through complete boycott of their shops.

In those days we already had the "Etz-Hayim Society" with its "Ladies Auxiliary", as well as "People of Rozhan" (Landsmannschaft). Following the appeal issued by the "Etz-Hayim Society", a group of people from Rozhan erected a corporation whose task would be to extend help to individuals and institutions of Rozhan, who might be in need of it in any respect. We used to send money and parcels to the "Ort" school, to the Talmud-Tora and also to individuals, who, in our view, required assistance.

During the bloody years of the Nazi Holocaust our activities came to a standstill. Only in 1944 the first reports of the catastrophe of Polish Jewry reached us. Rozhan, we were told, was one of the first places to be hit. As yet we did not know what was left of our town and who were the survivors, nor how to assist them, but we began to organize the members of our community in New York. A meeting was called for Wednesday, December 20th 1944 at the Rozhan "Shul", 9—11 Montgomery Street. In attendance were the heads of the above mentioned organized bodies as well as of the Rozhan branch 454 of the "Arbeter Ring" and of branch 98 of the Jewish Fraternal Order; the Progressive Young Men of Rozhan and the Radzimin Hassidim of Rozhan. The following officials were elected at the meeting:

President: **Israel (Saul) Welwel Goldstein**
Vice-president: **Idel Katz**
Finance Secretary: **Abraham Rosenberg**
Treasurer (Cashier): **Anna Schultz**
Recording Secretary: **Morris Goldstein.**

The following members of our community joined the executive committee:

Sam Orlowsky
Isidore Rozin
Jack Gruszko
Kalman Zamek
Morris Shultzer
Arthur Tshelst
Morris Tshelst
Saul Goldstein
Sam Goldstein
Florence Goldstein
Alter Plotkin

martyrs met death in every horrible way, what for ? For whom ? Only because they were Jews !

The Hitlerites and their supporters wanted to erase from the world and from world history one of the oldest nations ; and the rulers of the world were content to look on and to keep silent. How can we forget that ? How can we forgive them ? On the contrary ! We shall protest and demand that the Nazi murderers who are still strutting about in both Germany and in Austria not be allowed to go scot free. We shall cry out and apply to the last shred of conscience in the world : Don't allow the law to pass that will grant pardon to the Nazis and oblivion to their shameful crimes !

The State of Israel that came into being after the 6 million martyrs had been killed is the repository of their sacred memory. Many of the dead might have been living with us here ; they might have increased our number, added to our strength and rendered the land fertile.

Let us remember and let us swear : never to forget the horrible crime of the Nazi bandits and of their helpmates ! Let's do whatever we can to strengthen our state, as a Jewish state is the only guarantee against another disaster !

A Call for help from Waldstadt

א װאָרט צו די רוזשאַנער לאַנדסלייט

רוזשאַן איז נאָך אַלץ אַ שטעטעלע פון פּוילן ! . . .

הילפס קאָמיטעט פאַר די רוזשאַנער אין פּוילן

Survivors appeal for help

mass murdered, only because they were Jews. I sent a postcard home with the words : "I am ashamed to think that the murderers were created in God's image. Majdanek, the shame of the enlightened world."

Nathan Wyggoda

ROZHAN, COULD I EVER FORGET YOU ?

May my tongue cleave to my palate, if I ever forget you ! And how could one forget all our dear holy martyrs ? Forget the place and the surroundings, life and friends, fellow-men who gave us the feeling that we were modern Jews with values. Here I can see before my eyes the little township of Rozhan and its vicinity, the marvellous nature, the hills, the river Narev, the woods, the Older Brickl about which were told gruelling stories. And all around were Jewish, Jews with sad eyes, afraid of tomorrow, and yet with hearts full of hope that for us too, for the Jewish people, there might arrive better times and days of joy.

Yitzchak Glowatch, with friends before departing for Paris.

How much heroism was hidden away in each and every one, necessary in order to survive in an environment of hatred, which was in power. Who dare say that our brothers went like sheep to the slaughter, as the story is often told. The truth is that our Jews of Rozhan had more than once beaten back anti-semitic assault and its pogroms.

In Rozhan you could find (Tora) students, traders and artisans, workers and associations, libraries, evening-courses, lectures, sport-clubs, a drama-circle and so on and so on.

On a Sabbath Jews put on their silken coats, their Sabbath clothes and went to prayer meetings. The youngsters went to their associations and everybody had the same aim, the same hope and will : to live as Jews. The innocent

"Sisters and brothers close the ranks.
He, who's afraid — let him not go to fight.
As long as we live, let us march, march —
The road is long, but never stop !"

Here in Rozhan one of the sparks was kindled that led to the armed rebellion against the Nazis. It is no coincidence that the survivors of the Rozhan camp were those who blew up one of the incinerators at Birkenau where boys from Makov and Rozhan were buried under the fiery rain that consumed it. All survivors of Birkenau know the fact.

You may add this article of mine as a contribution to your memorial book, as a stone in the monument in honour of the martyrs of your town, evidence of the heroism shown during the long, long days of the Holocaust.

A. Buchner

I VISITED MAJDANEK

I had heard and read about Majdanek, but hearing and reading is not like seeing.

In 1963 I visited Poland and on the 21st July I travelled to Lublin, close to which is Majdanek extermination camp. I arrived in Lublin by train and then proceeded on foot, a distance of about 4 km. which took me an hour of walking in silence. I had people to accompany me ; they walked by my side or behind me but I didn't speak a word to them — I couldn't. I was trembling all over, shaking from cold in my bones in spite of the summer's heat.

As I approached the camp I could discern the flags that were flying over it. Our blue and white national flag clearly visible among them. Tears welled up in my eyes. I sensed that I was entering the place where a million and a half human beings had been done to death, most of whom had been Jews.

When I stepped on the accursed ground my feet tingled. I felt as if I was treading upon corpses from which life had just now departed. The buildings were left whole. I approached and touched the walls that had shut in a teeming mass of Jews, who were being led to the incinerators. Here they had lived through their last minutes facing inescapable death.

I went in and saw where the victims had been housed. The terror of death was in the air and I thought of the holy martyrs and their fiendish executors.

In one room there was a heap of shoes taken from those who were going to the gas chambers, shoes of all sizes, of children, women and men, new and worn-out. I had a feeling as if all those shoes were about to march towards me and continue their walking from where it had been stopped.

So I went on and reached the incinerator. How degraded must have been those who had done the devil's work here ! How much thought they gave to perfect the machinery, those outcasts, who are our contemporaries, yours and mine, sons of the 20th century.

We were told that when this death factory was taken, the liberators found a heap of ashes of some fourteen hundred cubic metres, near the incinerator where the victims of the gas chambers were annihilated.

I stood there and wept. I was grinding my teeth and was angry with the world that stood by and didn't lift a finger when innocent human beings were

these idiotic body motions. The performance would end in a march round the place in threes while singing the above-mentioned song which was :

"What shall we make from the lice, lice, lice ?
From the lice we make hides, hides, hides.
From the hides we make bags, lousy bags.
In the bags we put money, lousy money.
With the money we buy a shimmel (white horse), lousy shimmel.
On the shimmel we go to heaven, lousy heaven.
In heaven sits our god, lousy god.
And from heaven, we shit on the world, the lousy world."

A second thing that makes the memory of those days at Rozhan a nightmare was our walks through the streets at the end of those Sunday performances. Among the ruins we looked for some remnant of Jewish life. Maybe we could detect a Jew, who was hiding there, rescue him and make him join us — in vain ! We only found torn pages of prayer books, Mezuzoth and other cult items ; nothing else was left of this Jewish town, except for the Goyim who came to enjoy themselves and gloat over our humiliation.

How We Held Out

In that labor camp at Rozhan we nurtured the desire for revenge and for that it was worthwhile to stay alive. To go on existing was an imperative for the moral forces we had left. To exist and to live ! Mayorek from Warsaw, a very fine young man, who overcame all these horrors and kept up his spirits and courage, gave expression to these feelings. For all the events of our lives he wrote songs. The grandest of all he wrote at Rozhan — both the words and the music — was like a hymn we would sing while going to work and while coming back. Local Poles, whom the Germans had enlisted as taskmasters and overseers, were sadistic like their overlords and they would harry and beat us at work. They would tax our bodies to exhaustion in order to depress and break our spirit. When they heard us sing, they knew that we were still keeping up our morale. To this day I don't know how they failed to grasp what we were singing — after all they had picked up some German and Yiddish.

At all events we managed to keep up our miserable lives and to preserve some hope for a fight and for the resurrection to come after.

Now, you might ask, where was the fighting spirit of the young men of Israel ? Why didn't they rebel ? In our eyes those days of Rozhan, our unshaken stand in the face of suffering and humiliation, were like a prolonged war of attrition ; under the circumstances our answer could only be life itself, survival. No other form of fight was possible. Every moment of singing was proof of daring — the peculiar kind that suited the time.

Don't forget : to bear this tension, everyday afresh in those times, required moral forces, real heroism and faith in something beyond the needs of the individual, beyond his will to live as a particular man. I might perhaps call it the national will to live. This definition comes closest to what we felt at the time. It is something to deep to be spelled out, but I am sure that this was what we sensed. This was our only hope : to be a nation once more. I remember how we sang our anthem with our whole souls and we felt how it strengthened and refreshed us. We felt stronger, and our faith in the future grew.

It was chiefly Mayorek, the creator of songs whose spirit nothing could subdue, who imbued us with these feelings. At Rozhan we used to sing Mayorek's anthem. Here I'm quoting only the refrain :

names of these boys, some five or six, although we were very close. We all felt very close to each other. Life was hard. We slept on straw, never renewed, where lice and other vermin multiplied. We received next to no food, one third of a loaf of bread per day, in the morning and evening, and infusion of leaves sweetened with saccharin and at noon one liter of a thin soup. The camp commander, a sadist of the worst sort, gave orders to feed us with any kind of carrion to be found in town or in the neighbourhood. It was a feast day in camp whenever a horse or a pig died, as then our soup would be fatter and we'd enjoy it. And yet, it was neither the hunger, nor the hard work that depressed us most. On my forearm I bear my numbers from Auschwitz, Birkenau and Bergen-Belsen. I have been through all the horrors and yet, what I remember first and foremost are two things I experienced at Rozhan.

We used to go out at sunrise and then were led to the market place and to other streets to clear away the debris. We came back to our dens at dark And thus for six days a week. They wanted to make Rozhan into a park for the vicinity, maybe they thought to leave it as a monument by which their friends, the villagers would remember them, if they were ever to leave : for having rid the town of Jews and leaving public gardens for the children of the murderers, who had helped them. The market place was all in ruins. Here and there were remnants of what had been a dwelling. The rest had been cleared by the Gentiles who had searched the debris for valuables and building materials.

Sunday was the day of rest — and for us the worst. On that day Goyim (Gentiles) from the neighbourhood would be invited to our camp. They would sit down on chairs on top of the fortifications and look down while we were ordered to amuse them. The camp commander, a dandified German and a sadistic intellectual would be in charge of the performance. Somebody found a German song for us (which I shall quote later) and we had to stand in pairs and pick each other's lice. We were in fact infected with lice and we could collect by the handful. While this was going on, some Goy might walk down and "Help us", lift our shirts and show what they had "detected", at the same time beating our naked bodies with belts and horsewhips. Next five of us, who would be selected every Sunday, had to contribute to the high spirits of the onlookers — at the commander's orders. They had to run around with incessant commands of "Fall down" and "Get up" till they fainted. Then they were revived with buckets of cold water, that was kept ready, and the next game was leapfrog. This had to be done properly or else you were whipped and told to jump as a good frog and not to cheat, while the Goyim were roaring with laughter. In the end the volunteer taskmasters would apply a whipping of 30 lashes on our naked bodies until one became unconscious, whereupon you'd be brought back to life with cold water and then the beating could continue. After such treatment a Jew could only crawl back to his den, his body all black and blue — but the next day he had to report for work as if nothing had happened. Every Sunday required its victims. Everyone was a candidate for this ordeal and the consciousness that you might be the next froze the blood.

There was always a third act to the performance and this humiliation hurt even more than the beatings. All the 200 boys were assembled and we had to bend the way Jews bend while praying fervently. Now and then the German sadist would interrupt these fake prayer movements and our forced murmurings and explain to the audience which was roaring with laughter how fanatic these people (the Jews) were and how barbaric to pray to such a god with

to the German zone. I did my best to dissuade them. The horrors I — we — had been through had impressed themselves deeply upon my mind. As far as my influence reached, I prevented people from committing such an act of folly, which would cost them their lives, but they were afraid above all of the Russians. I explained how dangerous it would be to approach a Russian and to tell him, that you wanted to leave Siberia. I, for one, registered for travel to Russia, and asked for asylum and refugee status in Russia till the war would be over.

On the way back to Ignatki I passed through Dzhedzhinitz, where I found the people from Rozhan confused and bewildered, some even showing signs of a nervous breakdown. I tried to persuade them not to accept Russian citizenship. I explained to them what I knew about the Soviet regime and added that if entry in Russia was difficult, exit would be a thousand times more difficult. Above all I pleaded with those who had relations in Eretz-Israel not to make the mistake. I tried to persuade Fishel Gogol, as I knew that he had children in Eretz-Israel, but unfortunately I failed and we know what happened to them.

Meanwhile my cloth business activity came to an end and I began to sell meat, onions and other vegetables in order to feed the family. When we had stayed in Bialystok for six months "in transit", the authorities began to send the Jews away. Some were sent back to the Germans as they had wished — and we were sent to Siberia.

M. Czechanover

BOYS FROM ROZHAN AMONG THE FIGHTERS

How We Were Humiliated

In the Makov ghetto there were also Jews from Rozhan. They arrived there after the Germans expelled the Jews, two days after the town was occupied. At the time the ghetto was set up I was 18 years old and I didn't ask people's names nor where they came from. There were boys of my age and also children who had arrived with their parents. Together with these youngsters I experienced the horrors of those days and we became deeply attached to each other. Therefore I feel close to the Jews of Rozhan, who now want to preserve the memory of those days and of their dearest.

What causes me write these pages is the common fate I shared with your township for six months of suffering and humiliation during the period of the Holocaust.

In the autumn of 1941 the ghetto of Makov was set up and in May 1942 we were sent to a labor camp at Rozhan. The ghetto served as a kind of labor exchange, that supplied the Germans' needs for workers in the vicinity. Jews were sent as slaves, on forced labor, to German army camps, to estates seized by the Germans or as cleaners and road menders. Rozhan was found suitable, as the subterranean fortifications came in handy to house the Jews, so that the time and expense of preparing the housing could be saved. Two hundred youngsters were taken from the ghetto and transferred to the forts of Rozhan, among them a number of natives of the town. To them it was a double tragedy : to return to their home town and see it in ruins and then to live there like moles underground. Unfortunately, I don't remember the

from there you'll manage somehow." And so we reached the station, at some distance from the town. With great difficulty we squeezed into a car. It was understandable that everybody was eager to go and that nobody showed consideration for his neighbour, but it added to the suffering and the situation became awful. In our car there was the mother of Lea Kurlender, mother-in-law to the poet Abraham Broides, and a number of people from Rozhan whose names I have forgotten. We reached Bialystok at 8 in the morning, on a Sabbath. It was cold, raining and snowing and the moisture penetrated your very bones. What to do next ? Where to turn ? Where to lay your head ? I alighted, told the family to await me at the station and went to town.

On the way I remembered a friend of mine, who worked in the office of "Hehalutz Hamizrahi" (Orthodox Pioneers) and I even remembered his address or rather the name of the street, for which I began to ask. I passed by synagogues, Batei-Midrash and a bath-house. Everywhere refugees were thronging in. I could see the miserables lying around or sitting picking lice. I heard the hungry children wail they were tired out, never got enough sleep, and their parents too, were nervous. It was a terrible sight. I was standing in the street and said to myself. Rather put my family in an abandoned shack than bring them to this hell.

In Killinsky Street, where my friend was supposed to live, I went from one house to the other but nobody could tell me until finally at No. 21 somebody could show me where my friend lived. When I entered, I saw on the wall a Gobelin my wife had embroidered for him as a wedding present. My friend was not at home, but when I told his parents of the story of this Gobelin and said : "For Koppel Spitalny's wedding we wanted a very special present and my wife chose this one," they became very friendly indeed. Koppel had remained at Warsaw but they would take us into their home as if he were here. The Spitalny girls accompanied me to the station and we came to live with them.

The welcome they gave us was really unforgettable ; a hot bath was ready and a cosy corner. Wonderful Jewish brotherliness ! Next day, before I ever breathed a word about it, the father said to me : "I'm sure you have no money. Now you go to the cloth merchant next door together with my son. They'll give you merchandise on credit, so you can begin to earn money to feed your family. No sooner said than done.

The merchant accepted Spitalny's word and I began to trade. I met Chatzkel Geltchinski and Tsalke Broide, who had heard my story — one of the miracles of our times, as it seemed to them, too. Spitalny senior had been a teacher at the "Tahkemoni" School and, when this was closed, he turned his roomy house into a kitchen and dining-room. I used to get up early with Rabbi Noah and help him fetch bread from the bakery, a token repayment for what he had done for me.

Thus it went on until R. Noah's wife decided to risk her life in order to search for her son Koppel and to bring him home. I knew that I'd have to make room for him and moved to a wooden hut in the well-known summer resort of Ignatki, near Bialystok. There I became a member of the local committee in charge of the distribution of bread and other food in the refugee kitchen. On my way from Ignatki to Bialystok I had to pass by Dzhedzhinitz, where I would meet most of the other refugees from Rozhan. Once they told me the N.K.V.D. would allow people to register with them and name the place where they intended to go from Bialystok. Everyone was free to choose. Most people were tired of their situation as refugees and wanted to go back

Levartovitch sitting in there. I ran towards her, crying "I am Pessah". She wouldn't let me go near, as she was carrying her son who was ill with typhus. That was dangerous and that's why the Germans had given her the vehicle, to get her out of the way, but before going on she said : "Pessah, I met your wife on the road. She's coming with the kids. Don't go away. Within a day or two she'll be here."

For two days I waited by the roadside, without food or drink. I was restless. There was an endless stream of grey degraded humanity and of animals. The people looked ragged and unkempt. Mothers were bearing in their arms little children frozen to death whom they wanted to bury in a Jewish cemetery. Children who were still living, dragged themselves after their mothers. The sight of these children broke my heart. I never saw such listless eyes, such utter despair. Old people with bent backs, spent and stumbling, were looking around as if they were searching for something. And the migration went on in a tremendous current, as if a dam had broken somewhere and released a flood. Good God, how shall I find my dearest here — all that is left to me in life ?

It is winter, close to Hanukah. Puddles freeze over by night and thaw again by day. I am cold to my bones. And how about them ? My little ones ? I am all in rags. When the Poles assaulted us at Tannenberg I cut up my shoes. Now I had to tie them to my feet with rags and a piece of belt. My cap is all in tatters, and my clothes dilapidated and threadbare. I am unkempt and unshaven, look like an escaped criminal. Would they ever recognize me ? And how do they look — maybe as bad as I ? And how, then, would I recognize them ?

And so it went on. One cart among tens of thousands attracted my attention because of a fur-coat that looked somehow familiar. The cart was full of children. It came nearer and — no mistake — it was my wife's old fur-coat. She hadn't recognized me. A short while before her cousin had found her, and jumped up to embrace her, laughing and crying. And she hid us from each other. I approached the cart slowly and whispered : "It's me, Pessah. Thank God !" Minna couldn't hear me whisper. She was as if trapped in her cousin's arms. But Moishe'le caught fright and cried : "Mummy, here's the madman I told you of. He's here and I'm afraid !" And he sobbed. Then only she turned to me, made sure I was her husband and soothed the child.

It was obvious that we couldn't stay in Zambrov for long. The little town was swamped with refugees and the authorities told us to move on and make room. They didn't tell us where — just move on. I was quite willing to move, but had neither money nor any valuables, without which we would have been forced to walk and that was beyond our forces and dangerous besides. We were very miserable. Every day I would go out into the street, hoping that something would "turn up". Maybe a miracle, that would help us to get away. Miracles did happen at the time — not enough, compared with the enormity of the disaster, but here and there something would turn up as a surprise.

One day we heard somebody call my wife by her name. We knew he must be from Rozhan, as he called her "Mindele". He was a young man from Rozhan, Meir Rosenberg, brother to Esther (Hadassa) Rosenberg, whom I had not known at Rozhan. Here he appeared armed with a rifle and felt more secure than others. When he saw us ragged and bewildered, he understood that we were in need of help, and he offered it. I asked what he could do and he said : "I can get you a cart to take you to the railway station and

An encounter of Rozhan'er in Israel with townsmen from the U. S. and Canada: Mashe and Menuha Shulzer, Shmuel Nagel and wife, Shmuel Rosenberg and wife.

October 29th.

We walked the short distance from Ostrolenka to the new Russian borderline. On the road we met the late Melekh Lifshitz, who invited me to come to the village of Simova, where his relations were already staying, which would make things easier. His people at Simova received us with open arms, and Lifshitz's wife took out a wad of banknotes and offered it to us: "If we survive, you may pay me back, and if not — then who'll need it?"

October 30th.

We went on together to Zambrov, on the Russian side, where I met P. from Rozhan, who had always looked like a Gentile — so much the more so now. He told me he had papers as a goy and a licence to go to Makov. For that purpose he had bought a bicycle and he invited me to join him, but I refused. I told him quite seriously: "With a nose like mine, I'll betray you." I only asked for one thing; if he ever met my wife or other members of the family, to tell them I was alive, here and waiting for them to come. And, to convince them he was telling the truth and not just spreading rumours, I gave him secret signs: my wife had two jewels sewn in the children's clothes, as well as British banknotes we had prepared, hoping to emigrate to England.

The roads to Zambrov were blocked. An incessant stream of Jewish displaced persons was moving east towards the parts newly annexed to Russia. I used to stand outside the town and scan the newcomers for one of our family. My longing was intense — more intense still my misgivings. I saw a dog-cart with rubber wheels approaching that attracted attention. I could see Ida

was still going on between a Pole and a Jew, who refused his demands and in the heat of the struggle they were unaware of the commotion in the courtyard. The general walked up to the Pole, gave him a few blows and shouted at him : "You Polish robber !" He gave an immediate order to restore whatever they had taken from us and to compensate us out of the Poles' belongings for anything they might have spoiled. Everything was taken away from them, even their shoes and their sleeping bags, which the Germans gave us saying : "Here's for you to cover yourselves with." A miracle of Yom-Kippur's Eve indeed ! For six weeks they kept us idle at this camp of Tannenberg near the town of Hindenburg.

October 27th.

In the morning we were standing in line as usual for bread and jam, when they told us that all the Jews were to be set free, and of the Poles those domiciliated in the area allotted to the Russians according to the Molotov-Ribbentrop agreement. The conclusion of this announcement was worded with the well known German haughtiness : we were to be transferred to the "Dirty Russians".

Before leaving we had to sign a declaration to the effect that : "We had been treated very well, had been allowed to take all our property with us, and that we undertook never to return, otherwise we would be shot like mad dogs." We were loaded on cattle-cars, crowded as sardines in a box and then we were packed off to a destination unknown to us under heavy guard. There were no windows and nobody could peep out and try to identify the direction. The night trip was hard as we had to stand all the time. In the morning they opened the doors and we found ourselves at the station of Ostrolenka. Again the fear of death gripped us and still more the thought of our families from whom we were separated, But the loudspeaker urges us on : "Get out !" and when we have done so we get an "explanation". "You go to Russia. This is the direction. If anyone dare come back... a bullet in his head." So we walked on like waifs, not knowing where. We began to argue amongst us. There were differences of opinion about the right direction. Joshua Laufer, Tsvi Grinspan, myself and others from Rozhan decided to take the direction of our own town. Above all we wanted to find out what had happened to those we had left at Govorovo. We had to reckon with the fact that this was dangerous, as we might meet Germans ; yet we took our courage in both hands and set out. In a village garden about 5 km. distant from Rozhan we met a young priest, who asked where we came from and where we were going. We told him we were returning from captivity and were looking for our families. He explained that Rozhan was in ruins and that many of its people were at Makov, but he warned us not to go there as German patrols were swarming all over the place and they were shooting indiscrimately. Here our reactions were again different : Joshua, Tsvi and myself decided to turn back and pass over to the Russians. The others went on to Rozhan and, unfortunately, were all shot the same night.

We reached Ostrolenka, where we met more Jews, who had been ordered to go to the "Dirty Russians". They however had been granted a number of days to get ready and on a certain date they would have to leave for Lomza. The Jews were in poor spirits but resolved to get away, to run from the Nazi hell. Joshua had a relation there, Golda Greenberg, who received us as brothers ; she prepared a bath for each and gave us clean underwear and we rested a little.

argued with Jews. The days passed quietly, but the idea nags you : what did they carry us here for — if not to kill us ?

Tuesday September 12th.

We're in for something. Well fed German estate owners come to choose slaves to work for them. Things brighten a little. Many throng to work, hoping to be fed at least. I have my doubts, do not want to move on. My heart told me that here in a public place I might be spared. I didn't want to go to slaughter. In the evening the workers returned content. They had got plenty of good food. So that had become the criterion of good or bad : the food.

Wednesday September 13th.

Our masters appeared again and the number of volunteers for forced labour increased. Among them the youngest of the Raitchik's, a boy of 17. He over-worked and over-ate himself and at 11 in the night we could hear him sigh and presently sob. We approached his bed, where he was writhing in pain but there was nothing we could do to help him. At one o' clock David Pokshkivka woke us up saying that the boy was dying. David was a member of the "Hevra Kadisha" (Burial Society) and knew what he was saying. We went out to the fence and cried for help, asked for a doctor, but nobody came. At three in the night the boy breathed his last. The headman of our hut, a German Jew walked up to the guard, reported the death and asked permission to arrange the funeral according to Jewish custom, which was done with 10 people attending and Kaddish said.

Thursday September 15th.

In the third hut Poles had been housed, whom we used to meet. Our relationship was like those of two separate parties with a common enemy who brutalizes both. On that day they turned against us and we were shocked. We thought somebody must have incited them, maybe the Germans wanted trouble, whereupon they would step in and hand down their decision. It was obvious in whose favour that would be and therefore we resolved to restrain ourselves. First they demanded the suits we wore under our coats. Next they demanded our shoes we made holes in them so that they might not want them, but they took them anyway.

Yom-Kippur's Eve 1939.

The Poles continued to harrass us. They tore the coats off our backs which we were wearing over our undergarments. Again we kept back as we were afraid of a provocation planned by the Germans. If there was anybody who wanted to show resistance we urged him to desist. Next they took from us our straw mattresses and that was awful. How could we pass the night with nothing to lie on ? So we tried to resist and there was noise. At that moment we heard footsteps outside, between the huts. Men in uniform appeared. At their head a German general. Now, we thought, we have done it. Had we only kept our peace ! And lo and behold : a miracle ! The men wore red-cross badges and they had come to witness that prisoners got humane treatment at the hands of the Germans — apparently following an invitation, and here the performance had gone wrong. The general was visibly embarrassed when he saw us barefoot and in nothing but our drawers. He asked what the noise was all about, and we told him. While we were talking, an altercation

Four in the morning. Dogs and men break in. Savage shouts are heard: "Walk !" — and we do so. At six we realized that we were approaching Rozhan. How did they do that ? They urged us on for so many hours from Govorovo to Rozhan and we are not yet there ? We look ahead : the bridge is destroyed : that means they are going to drown us here. A large German convoy approaches : We take leave from each other as we feel that we shall never meet again. Some murmur prayers — but the convoy passes by. They had been building a pontoon bridge elsewhere. At 6 we crossed it and here we were at Rozhan — but the town no longer existed. The fires we had seen, when leaving a week earlier, had burned it to the ground. A chimney here and there, some ruins — that's what Rozhan is like now.

Sunday, September 10th.

They separated us from the Poles: The Jews are being loaded on motor lorries while Nazi officers gloating with wickedness go through the motion of cutting throats and say : "That's what shall be done to all the Jews. Up and you shall see the place !" We passed Makov and reached Prushnitz near the border between Poland and Germany. Orders to get off and again hints at slaughter and remarks : "This is the end of all the Jews. Your doom is near." We are murmuring prayers, confess ourselves, say psalms, get ready to die and have only one wish that our families be spared the knowledge ; let us die instead of the others, Lord !

Two, three depressing hours pass by. Again we are made to climp up, 40 people to a small lorry. Those two or three days we go hungry and thirsty. We cross the German border. Here's a little village, whose inhabitants greet their victorious soldiers with flowers, embrace and kiss them. We receive looks of scorn — we're the prisoners.

Towards the evening we reached Hindenburg. I am on German soil and my heart is in Poland, with my family. What's happening to them ? Do they know what's happening to me ? We are brought to a huge S.S. camp with an electric wire fence all around and inside rows of wooden huts, three together within another wire fence, electric and equipped with enormous search-lights. So at least we shall have a roof over our heads to protect us against the cold of night, against heat or rain — maybe we'll get a little water ? They gave us a loaf of bread and some jam for each person, straw mattresses and a blanket for every three or four men, so we lay down and fell asleep.

At one we got orders : "Get out ! Face the fence, nobody looks back !" And we obey. Immediately shots are heard, but it is pitch dark and you can see nothing. We were sure there must already be heaps of dead and that it was our turn now. The living envied the dead. At half past one the shooting ceased and again shouted orders: "Back to the barracks !" The scheme to frighten and humiliate us had worked — we might now be allowed to sleep.

Monday September 11th.

We are gathered in our hut. Officers come in and speechify. All the speeches to the same effect : it's al the fault of the Jews. If it were not for the Jews, Europe would enjoy eternal peace and so on in that vein. We try to explain that all these accusations are baseless : what good do wars do to us ? It's ridiculous ! And their answer : "Nothing doing — that's how the Fuehrer wants it !" They were not yet hardened ; they were young Nazis who still

teamster, promising him treasures, if he'd leave me and take them : "We need your cart more than others." I plead and shout myself hoarse : "I've brought him here ! Went 6 kilometres to fetch him ! Is there no fear of God in you ?"

Nobody knows me, nobody will know even those nearest to him. The fiery lava is approaching fast — how can you expect people to be considerate or friendly ? I'm lucky and the good teamster from Govorovo decides in my favour. I walk behind the cart, pushing Avrema'le's pram. The driver's cousin turns up with a modest demand : "Look here, Pessah, you have to push the pram anyway : put some of my merchandise, some haberdashery on it and take it to Govorovo. That will be very useful for our wanderings." I agree. Meanwhile the cart drives on and I am left with the pram. Suddenly Polish officers arrest me near the barracks. I am of military age, and if I'm not in uniform, then probably I am a deserter, liable to be court-martialled. I entreat them : "I haven't been called up ; my family is on the way to Govorovo and if you want me, you can find me there." After three hours they let me go and when I joined my family in the evening they had already despaired of seeing me again.

September 9th.

Govorovo is expecting the Germans, who may arrive any moment. A gloomy Sabbath day. We are sitting in the basements. The little town is shaken by repeated bursts of gunfire, but suddenly they stopped. We waited a little, thought of going out to see what was happening, but at that time the Germans were already in the streets and loudspeakers blared : "Come out ! Assemble in the market square !" Somebody left our basement and so we were detected. The Nazis broke in and told us to come out — or else they'd throw in a grenade.

In the market place all the inhabitants of the township are gathered and thousands of refugees besides, who for some reason have flocked here from the surrounding townships to find a haven of rescue. Orders are given with a loud voice : "Separate ! Men of 16 to 55 to the left. The rest stay where they are !" (I remember having a letter from H.M. King George the Sixth in my pocket, where he confirms our rights as British subjects and grants us visas of entry to the U.K. I had congratulated him on the occasion of his birthday, claiming British citizenship as a subject who had emigrated and now wanted to return home, etc. The answer had been in the affirmative, as befits a gracious King who came to the throne because his brother, King Edward, had abdicated. I push this precious document into Moishe'le's pocket hoping : with luck we may get out of this hell and go to England.)

Now I have to leave my family and we feel that it may be for ever. We had heard what had happened to other men. May those papers help them. I have no chance anyway.

For hours on end we were sitting thus, facing each other in the hot sun or the cold wind that blew in turn, hungry and thirsty, longing to be together, but we must not look. Dusk. Germans with blood-hounds surround us : "Get up !" We are marching towards an unknown destination. We have to march briskly, while rifle-butts and whips urge us on.

Midnight. We are in the courtyard of an estate. A big stable, smoking horse dung. That's where they put us, 600 men, Poles and Jews together. We are hungry and thirsty, tired and footsore, stretch out on the litter and fall asleep at once.

knocked at the door. My mother-in-law was standing there, unnerved and shaken : "What's the matter with you ? Everybody's packing up and leaving and you — as if nothing has happened !"

I look out of the window : a welter of people and cattle. Families who try to save themselves and their cow or goat, so that they might have a little milk even in these days of turmoil. Refugees are arriving from neighbouring townships, where they have already felt what the new times will be like and now it's our turn. The Jews of Rozhan always knew that their town, as a fortified place, was in for trouble in case of war and one had best leave it.

We live in the house of our in-laws, who are helpless and we have still more to look after : our eldest son Moshe is 4½ years old and Abraham 3 months. There is another child in the house, my brother-in-law's orphaned son of 6. There is also Minna's great-grandmother of 103. How can you move such a family ? You need a cart and horses — yet the Polish army has commandeered all the horses in the villages around Rozhan. So — what can you do ?

A group of Rozhan'er in Israel, on an encounter with a guest from the U. S., Josef Kurlender.

I walk over to Govorovo, where there are Jewish teamsters. Some two kilometres before reaching there I meet a cart and ask the Jewish driver to come with me to Rozhan and rescue my family. He hadn't heard that the roads were blocked and agreed. I promised him that only those unable to walk would ride, while we, the adults, would foot it. I would pay him whatever he'd ask. On the way he remembered that he had relations of his in Rozhan, the Kaplans, and he wanted to save them, too. I agreed on condition that there be room enough — first we and then the others.

Undescribable panic reigned in town. Unkempt and ragged people were lying on the crossroads, tired and in despair, with their children and belongings. They were worn out already before leaving. Everybody swarms about my

the teeth and dangerous to meet. I walked about for hours on end and I don't know how, in the end I reached my own block.

Another disease was rife at the time : diarrhea, the name of which I never heard either before or later. It was a kind of involuntary loosening of the bowels and the infected person spread his faeces wherever she goes. I got it once by night. I stepped down from my bunk to go out, but the floor was all filthy and people were lying around as if unconscious of the mess. I stepped over them and they pinched my feet — were unable to do more. I approached the fence, beyond it was a camp similar to ours and there I perceived a woman pleading with the guard : "I entreated you to kill me ! What does it matter to you if you do so ? You'll only do me a favour." She repeated her request again, in Polish and in German. First he refused and when she insisted he fired into the air to drive her off, but she did not run away, and then he did what she had asked for. She slumped down at the fence close to me. I passed by her on my way back. What could I have done ? I was so tired and weak that I fell asleep at once. When I awoke in the morning I found two corpses next to me. Both my neighbours had succumbed to the disease and I had not been aware of their dying.

At Bergen-Belsen and Liberation

From Birkenau I came to Bergen-Belsen, where I stayed until we were liberated. Part of the way had to walk, part of it was done in open vehicles. That was in January 1945. It was the famous march from one camp to the other, with overnight stays in roadside barns. In the ditches along the road, we could see hundreds of corpses of men, who had perished on the way. It seems that men can't bear as much as women and they succumbed.

At Bergen-Belsen I had to make cords from rotten rags. A Belgian Nazi tried the cords' strength and when, at the third or fourth attempt, he managed to tear the cord, he hit me in the face with his fist and I dropped to the ground bleeding. This caused considerable commotion.

We stayed in camp until Liberation in April 1945. The most shocking sight I remember was two great heaps of corpses arranged like bales of straw. Apparently they had not been able to burn them and you could see the gaping mouths from which gold dentures had been torn. The camp was freed by British troops under General Glenn Hughes. Life in the camp was organized immediately. Various committees were set up to deal with current affairs, including cultural activities. We had even a theatre of our own. The change in camp was another proof of the unbreakable Jewish spirit that showed its vitality even in the death camps and under all circumstances.

The dead left us a legacy : YOU SHALL LIVE !

Pessah Mlinek

FROM THE SCRAP-BOOK OF HORRORS

September 2nd 1939

We're tired of the contradictory declarations by the government over the radio changing back and forth from optimism to pessimism. We are oppressed by a heavy premonition that disaster is looming. I fell asleep near midnight. Friday night was gloomy. At four in the morning I woke up as somebody

us that our fate was sealed. She ran to the command post several times to ask what she should do with us and was told to keep us standing. When she asked for the third time, the Germans broke into a horse laugh : "It was only a joke. We wanted to amuse ourselves. Take them for your own needs."

A few days later she was taken away and we never saw her any more. We have kept her memory sacred. She was a great woman, a noble soul of the kind that are few and far between. In her stead we got a tiny slip of a woman, thin and emaciated. She reminded you of a viper, winding round and poisonous, and so she was, a dangerous snake, blood-thirsty and cruel.

During one of the parades I had to go and relieve myself. When I came back she boxed my ear and told me to stay in the hut, which was tantamount to going to the ovens ; and you don't disobey orders. There was a Jewess from Paris, who told me to take my place in the column. I was afraid of more beating from that viper and hesitated. So that Jewess dragged me to her side. The shrew saw me there and thought somebody of higher authority had countermanded her order in her absence. In her poisonous way she hissed at me : "I shall find you and pay you as you deserve."

However, she forgot and meanwhile I survived, but life was unbearable. There were epidemics and those in charge treated us as a nation of bearers of infection and that was awful. To prevent the spreading of disease one had to pick the lice and we were told to do this on all occasions. It was like a ceremony but a degrading and humiliating one. They also used to beat us, but the lashes hurt less than the humiliation. Lice-picking was done outside. There we had to undress for everybody to see. The clothes were thrown into tubs with some stinking material and then we had to sit down on the ground and pick the lice that swarmed all over the recesses of the body. We collected them by the handful and threw them into the tubs. When we were comparatively clean, we had to walk to the bath-house, entirely naked, while the males of the master race were looking on and making their remarks. Back from the bath we would fish our clothes out of the stinking liquid and put them on as they were. The disinfective material caused burns and itching to tears. The suffering was really indescribable.

There was also another mode of disinfection : we would undress in the bath-house and put our clothes in boilers. Before the boiling was done it would be night and until then we had to sit and wait for our freshly disinfected clothes. At the end we had to stand in line to get our garments back. One night I was unlucky and my clothes were last, all the others were already dressed and had run away. I, too, wanted to take my stuff and to get dressed, while the woman in charge was standing there impatiently. She began to beat me up and to curse and revile me. I took it all without a word, fished my clothes out and went away. It was a dark night and here I was alone in this strange and hostile world. The flames from the crematoria could be seen distinctly against the sky. Smoke was whirling up from the chimney and sparks flew about, a sign that today's transport was being consumed. I had seen that transport during the day. They had known where they were being led and went as sheep to the slaughter, who cannot change their lot. As always, when a transport arrived, the block was closed and we regarded the victims through the windows. There were children with faded toys in their hands, little girls with tattered dolls. They looked like grown-ups and only their toys showed that they were still children. I knew only too well what these flames meant, and here I was, alone in the dark with only the sparks flying about. I could see German soldiers strutting about, armed to

not grasped where you are. You haven't understood the nature of this place. Could it be that you are not aware of the incinerators, where the last remnants of the Jews from the concentration camps are being burned ? This shall be our end too."

I answered: "I had thought this was a Labor Camp" and she went on : "You must know that nobody will accept your invitation and I can't grant you permission as it is against the rules, and above all : before such an assembly convenes you may all have gone up in smoke." She left me alone and I was under the impression that she was angry with me and she might take it out on me that I was planning to organize her subordinates. My hair roots began to tingle and my head was aching. The terror of death was on me. But a few minutes later she came back and said : "You applied to me not for your own sake. I can see that you really have the good of the public at heart. You haven't asked for better fitting clothes or any other privileges for yourself. I shall do something for you. Follow me !"

We entered the clothes store and she gave me a striped shirt, a new clean kerchief and whole shoes that fitted. When I saw myself in the mirror, I could hardly recognize myself. When I returned to the block, the Gentile women became jealous and showed their hatred openly. One of them said : "That's what it always is : the Jews cling together. One of them promised me bread and margarine if I would agree to swap clothes with her. But my looks saved me from their vengeance. I didn't look like a "Musulman" and they honoured me. This was still more enhanced when two hours later the block warden appeared with her deputy, a very simple woman from Krakov, and told her : "You see this woman ? Always give her some extra soup and bread, if you have any left." Next she turned to me : "That's all I was able to do for you under the circumstances" and then she added another sentence, addressed to nobody in particular : "A woman who cares for others, when she's in need herself, is worthy of all our help."

The days passed ; I was working and hardly remembered whose clothes these were and what the place was like. Once a haughty German walked up to the block warden and barked an order : "Draw your block up in parade here. I need twenty women." She did as she was told and he walked between the ranks and picked his twenty women. He chose the young and the strong, Ukrainians and Jewesses, myself among the rest. We thought we were needed for special responsible work, but he first made us form a column and then said : "These twenty I have picked are to be transferred to that well-known block. (It was the one before the cremation.) Tomorrow all the others go to work as usual and these stay here."

It was abundantly clear : this was to be our last day and we could think of nothing else ; couldn't sleep. We bit our fingernails, scratched our heads. There were sisters and other relations amongst us, good friends. They hugged and kissed each other and wouldn't let go ; tried to stay together as long as possible. I had nobody and sat alone. I remembered how one day I passed by that block and saw women there behind iron bars with yellow faces and bad teeth. I remembered how they had seized the iron bars as if they could shake them loose and get away ; and tomorrow our fate would be theirs.

In the morning everybody went to work, while we were left, three in a row, waiting for our last march and for death. So we were left standing for two or three hours while our knees were shaking. Our block warden, a dear Jewish woman, looked as if overnight she had grown twenty years older. She passed by and was ashamed to look us in the face. The despair in her eyes told

cruel and I wouldn't relive what my eyes had seen for fear of despair or of losing my wits. Only at Birkenau I remembered this feat, that exemplified the human tragedy which that accursed man Hitler had brought over us. Nothing more awful that the sight of women beating to death another woman. After centuries of attempts to refine the members of the weaker sex we were now back at the period of the savage female beast, that is more dangerous than the males of the jungle.

At Birkenau

So we arrived at Birkenau. First of all we were tattoo marked with numbers. In one hut a Jewish girl from Czechoslovakia was burning the numbers in with a white hot steel needle, just as we used to get inoculated against the small-pox, only here there were no precautions against infection. Next in the order of Birkenau our heads were shaven, with no traces of hair left. This, too, was done by 2 Jewish girls who did their job most unwillingly as you could see by the expression on their faces. They were nice, softhearted Jewish girls, yet what could they do ?

Then we were led to the shower-room to remove all the dirt and grime with which we were encrusted. There was a number of showers there and we pushed in in a disorderly way as everyone wanted to get rid of the accumulated filth of the last days as fast as possible.

After the shower we were given other clothes. I got a black bridal gown of diaphanous lace. When I came out my companions from the hut of Majdanek didn't recognize me. I looked entirely changed with my shaven head and the black dress. Only later-on we were given the infamous striped Birkenau clothes, the shirts of those marked for death. We were then made to work. I had to prepare straw mattresses, from bags and straw for myself and my companions. Suddenly we were called to another block, where we were to stay and where, apparently, those fit for work were to be selected and separated from the rest. This separation was, of course, all - important. So we ran over to be eligible for work and for survival. We stood in groups of 5. When it was the turn of my group, the German in charge ordered 2 women, who had been in Majdanek, together with me, to turn to the right. I was about to follow them automatically, as I wanted to stay with them, but the German wrathfully hit the ground with his stick and shouted : "Left I said, and left you go ! Understood ? " (Verstanden ?) So I turned to the left and found myself in the company of young, healthy girls. I had to sort out the effects of those who had been burnt at Birkenau — and I didn't know what I was doing. Naively I thought that it was loot brought in from Jewish homes, I imagined that we were in a labor camp. Our block was kept clean and I thought the same must be true for the others and these were living quarters for workers who were doing useful and necessary jobs. This idea restored my peace of mind a little and after a while I decided to try and do something for the public. I applied to the warden of our block and asked permission to invite the other Jewish women, who were in charge of blocks, so I could give them a talk about the nature of their job and about how they could help the Jews under their authority.

She was a good Jewish woman who listened to me patiently, with a smile on her face. When I had had my say, silence fell. She looked at me with her kind eyes and sized me up. She took in my ridiculous appearance, the oversize striped shirt, the shaven head wrapped in a rag and my torn and far too large shoes. She heaved a deep sigh and said : "It seems that you have

around all day and wouldn't work. Whatever I told them was of no avail; they refused to lift a finger and we others had to do their share. But it came out very soon, that the Polish woman was one of the just on the earth. She had her companions among the authorities, she knew of impending selections and managed to put us out of harm's way by different means. Sometimes she kept us hidden between two huts and told the commander that she needed us as a "professional team". And so I survived the screenings until we were sent to Birkenau.

I stayed at Majdanek for 9 weeks. At the last screening they took me, too. Later-on I learnt, that thereafter Majdanek camp was liquidated. We didn't know where we were being taken. Before the journey we had to pass, naked, between two rows of men. Next we were taken to the bath house, at some distance from the camp, and from there back to a hut for the night. Nobody slept that night as we had heard a rumour that they would use the night to liquidate us. We kept the windows open as a precaution against the gas. All that night there was crying and wailing : "You shall not kill us" again and again until dawn.

There was also a division for men, more shadows then living beings, who walked about frightened and murmuring imprecations. More than death itself they feared the process and they were sure we'd be killed to the last. Among those men there was the husband of one woman in our division, who told us later, that her man had hanged himself that night for fear of the horrible death his wife would have to suffer.

On the Road to Birkenau

In the morning we heard our destination was Birkenau. We were loaded on coal cars and as we were still moist from the bath the coal dust settled on us immediately and upon arrival at Birkenau we were black as chimney-sweeps. On the way one of the woman began to sing (in Yiddish) "I want to go back to my little town, back to my home". This was really touching and we all listened and may chimed in. It was like a prayer, full of devotion and faith at a place where there's no room for faith or hope. It was an odd spectacle. These women worn down, with their grimy faces, singing on the brink of extinction. I, too, was seized with the fervour and began to sing aloud. My comrades must have heard me and they asked me for more. I agreed and began with a very sweet, romantic Russian song. The train had stopped and I saw a German officer approaching our car. I remembered that Germany and Russia were at war and fell silent. I was sure he would be very angry with me for having shown sympathy for the enemy, but he only asked : "Who's been singing here just now ?" A soldier pointed at me, the officer looked, raised his hand and shouted an order : "Sing on ! Sing on !" Meanwhile the train began to move. The officer went back to his car and I didn't sing any more.

Reminiscences are chasing each other and sometimes you lose the thread and cannot tell them in their chronological order. Here is one episode that goes back a little ; when we were taken to the bathhouse in our nakedness, I saw not far from me a cousin of my murdered husband. She was a very young and beautiful woman; all on a sudden, before our eyes could meet, some S. S. women, the worst of brutes, began to beat her until she fell to the ground. I saw her bleeding; she reached the hut with difficulty and I never saw her any more, she must have died from that mistreatment. At the moment I suppressed the event. It was too awful to realize that women could be so

there would be no room for me to sit and waited. I wanted a place to sit. And what if not ? Would I be left at this place of horrors and murder ? Everybody was pushing ahead of me and I was nearly left behind. In the end I climbed up, or rather, I was pushed up. When we reached Lublin most people had been choked to death, first of all those who had climbed in first and sat on the floor to rest their legs that were tired from long standing. Those who came later stumbled over them, trampled, fell down and that was the end.

At Majdanek Camp

From Lublin to Majdanek we had to walk. There were few German soldiers, mostly Ukrainians, who served their masters well. They urged us on with blows and stragglers were shot and left lying by the roadside.

At Majdanek we were housed in wooden huts, men and women apart. We were told that this was a labour camp, that we were the labour force, would be given food to restore our forces, as we were needed for the war effort. Yet, before we received our first bhead ration our eyes fairly bulged from their sockets. We never saw the men, we were only women and more women. What would we have to do ? What did the men do ? Where were they ? Nobody knew. Next day they put us to work, but gave us mean and useless tasks to do. Some had to carry faeces in wheelbarrows, empty them and reload and the work had to be done briskly with the accompaniment of oaths and blows. If any were suspected of shirking, she would be beaten to death or shot. One day the Nazis hanged a young and beautiful girl — there were not many of the sort among us — for allegedly having tried to escape. They hanged her in the middle of the square and left her there for several days — as a warning.

Nearly every day there were screenings ; the inmates of the huts were picked out to be burnt by some unknwon criterion. There was no telling why the one was sent to her death while the other was kept alive to suffer still more. We didn't talk of it amongst us, were reluctant to touch the subject of instant death or waiting for it. Every day there disappeared some friend, someone with whom one had shared work, suffering and — silence; and nobody would talk of it, while generally talk is supported to alleviate a heavy heart. It seems that in these surroundings talking was still more painful, stressed and deepened dejection. Every spoken word might make matters worse. If we were to give expression to what we saw, we'd destroy the last shreds of illusion. And so those near and dear to us disappeared one by one, while we kept silent as if not aware of what it meant for ourselves.

In those days a miracle happened to me and as is the case with miracles you can't explain how and why they occur, and why just now. Yet sometimes there is a concatenation of events which determines a person's fate. Anyhow, a miracle happened to me. There were flower beds between the huts (one of the officials seems to have had the idea that our hell should be beautified). One Polish woman engineer was in charge of the task and used to pass between the huts, to measure, plan, stake out and perform the work. One day, as she was passing by, she called me to come and help her measure the flowerbeds. I helped her and apparently must have done a very good job. Maybe I felt that this kind of work could better my chances of survival and I did my best. The gardener was very content and even said that yesterday's help had been negligent and unattentive but that today she really enjoyed it.

Next day she told me to pick 10 women and prepare a piece of ground — I was to be the overseer. I chose 10 workers, who could not continue with other kinds of work, among them 2 old women who no longer cared, stood

Nalevki No 39, corner Kopitzka. The building was burnt out and empty. One Jew who had a lot of money with him was hiding there, so the three of us stayed together. (Later-on I heard that the Germans had discovered the people at my former hideout and had killed them all.) One day our man went out to relieve himself, was caught and we never saw him again. In the end we, too, were found out and caught. We were taken to a concentration point (Umschlagsplatz) where Jews had been assembled by the tens of thousands, crowded and squeezed together, while Ukrainians were passing among them, beating right and left as they pleased. When they realized that the Jews were afraid of the blows they felt encouraged and now began to extort bribes of money and other valuables for sparing people.

The Jews were beyond despair. Many died of hunger, others lost their wits because of the horrors. Mothers with babies in their arms were running about sobbing, tearing their hair and asking leave from anybody who would listen to kill their infants for their own good. I have seen mothers choke their children with their hands and at the same time bending over them with kisses, parting from them and trying to tell them that this was the only thing left to a mother to do for her beloved. I have seen a mother, who let go her strangled child, dropped it on the ground and went raving mad, suddenly and without transition. A moment before she had been in her senses and now she began to laugh, tear her clothes, loosen her hair, smiling an idiotic smile at her surroundings.

This Umschlagplatz was the worst of all the horrors I experienced in the ghetto. So much cruelty and suffering was concentrated on such a narrow space. Worst of all was the open cesspool in the middle, where everybody had to go in the open, old and young, men and women — the feelings of shame and decency were entirely blunted — and the stench !

I have seen many horrors I shall never forget. As I grow older the memory weakens, but these things haunt me ever afresh and come to the surface ; I am going to relate some of them.

When the two of us were walking away from the slaughterhouse we passed by a place with open doors so that you could look in. In one of the rooms, near the entrance, there stood a cradle with a baby in it, crying with all it's might and main. The table there was set for lunch but people had fled for their lives leaving everything behind. We were very hungry and wanted to have a mouthful, but, when we saw the abandoned child and heard its' cries we couldn't touch anything and went away. Could we do more than the mother ?

In the street we met corpses sprawling or contorted, shot or with broken skulls and open bellies — small scale murders before the wholesale extermination.

Awful was what happened to my companion — the last. On the way she remembered her son, who had vanished that very day. When, suddenly, the manhunt began they had parted, went into hiding separately, hoping to meet again. She knew approximately where he must be. It was a moonlit night. She asked me to accompany her and so we went together to look for him. Before we reached the place my companion saw the form of a boy sprawling on the ground, on his back in the moonlight ; it was her son. She left him and went away. The world was empty now for her, so she could go and, as told before, we now reached the Umschlagplatz.

For two days we were kept in this hell. On the third day a train drew up and we were told to board it. Nobody knew the destination, one didn't care.

There I stood and didn't push. I didn't know how to push. I was afraid

deep impression on all his hearers, because of its topical interest. Next to Katznelson sat the Yiddish actor Jacques Levy who, at the time, was switching to Hebrew, and began to write down his impressions and the vicissitudes of his life in Hebrew. That was a most wonderful phenomenon, which Jacques himself can't explain.

During the lecture he was staring at Isaak's mouth and accompanied his words with miens and gestures as if to give a live commentary to the biblical story.

It was Jacques Levy who told me of my husband's death and gave me the details. Maybe, the people of Rozhan would like to know all this, as the teacher Holtzman was, at one time, very active in the cultural life of the town, and very popular too, but I prefer not to go back to these memories, as they are two awful. I will say only this: When Jacques Levy told me of my husband's death, Isaak Katznelson was present. Jacques spoke with great restraint, tried not to hurt me unnecessarily, and yet was deeply shaken. I knew that death was lurking every moment, that the danger was greatest for men, but the way it was done, the protracted agony to the bitter end broke me entirely. Then Isaak Katznelson approached me and said : "It was not your husband, who was the target ; it is a historic reckoning with our people, with an entire nation and the missiles hit us the individuals. The nation will hold its reckoning with the murderers. The survivors will revenge the victims and your husband, too. We shall wear them down. Your consolation is one with that of all the mourning Jews of Poland !"

About that time the man-hunts in the ghettoes, in those death reserves, became more and more frequent

For the Nazis it was not enough to kill, they wanted to relish the anguish of their victims. The actions were a treat to them. They would spread rummours beforehand, allow the Jews to run for shelter and Jews would, of course, run about like mad in their utter helplessness and in the end, when the victims were frightened out of their wits, they would be murdered.

One day they gathered all the members of the council of the Jewish community, carried them of and liquidated them one after the other. Among those employed at the council was also my only son, dearer to me than my own life. Now it was all over ; it is my cruel lot to mourn for my son too ; he died and I was left alone, a widow and childless.

The Horrors of the Ghetto

For many days I hid in the bunker and so was not yet sent off to be burnt. One day, the Germans discovered our hideout, poured in asphyxiating gas and everybody had to come out and surrender. I was left choked by the gas and fainting and I didn't know how long I lay there. When I began regain consciousness I heard that someone was talking to me — I could not make out what she said — lifted me up and carried me out. When I recovered my senses I found myself sitting in a courtyard among Jews, who told me that an old woman, who had happened to pass by, had found me, carried me out, put me there in their midst and vanished. I was wondering : How could an old woman carry me up? Why should she have done it? Who knows? At all events, I had escaped death by asphyxiating gas.

It came out that I had been brought to a hiding place. The people received me well and I stayed with them for 2 days. It was obvious that we couldn't hold out long and, together with another woman I went to find some other place. We reached an abandoned poultry slaughter house in the passage of

more than cover the corpses with wrapping paper, so that you would be spared the sight of your friends and relations, of those you had been talking to but yesterday, with their frozen bodies and wide open eyes.

One day, when I came home, I didn't find my husband. I had sinister forebodings, was bewildered and didn't know where to turn. I began to run about from one friend to the other, to the office, everywhere. They tried to comfort me, but nobody could answer my urgent quest : Where is Monick ? Has anybody seen Monick ? Exhausted I returned home and there I got the terrible truth. A Nazi had shot my husband in the street and I was left alone with my son. Meanwhile we were also on the move constantly. We were expelled from one house after the other ; when that happened one ran, togther, with total strangers, as if we had been friends for years. There was no room for questions or enquiries, there was nothing left, but to run and to arrive together. Where to ? Who knows. One day we thus ran together, two women. She asked : "Where are we running ?" and became part of one, as it were, in our common plight. All of a sudden — a single shot. I thought I had been hit, turned round to tell her how I felt — and here she was, behind me, sprawling on the ground, with a bullet in her head. I didn't even hear a sound from her and here I was alone again and returned home while death stalked the streets. One cannot remember it all, but some incidents impressed themselves indelibly. We had a neighbour, a rabbi's wife, a pious and delicate woman. Once she went to see her daughter, the only member of her family left alive. She met two Nazi hooligans, tried to escape, but they pursued her, caught her ona staircase, where she had tried to hide, dragged her to the courtyard fainting and killed her on the spot. I saw this scene with my own eyes, when I glimpsed from my window down into the courtyard. My good son made us a bunker in a little closet where, formerly, a housemaid used to sleep. The bunker was hidden behind a moveable cupboard and many were helped by this haven of hope. We hid there in evil moments and as soon as the imminent danger seemed over we hurried out to breathe fresh air. Once we had come out, but had to go back at once as the all-clear had been false and that entailed a double danger : everybody was squeezing into the shelter, but one neighbour had not managed to ; maybe wanted to breathe fresh air for another second. We heard a shot and thought they had got him, but he came back later and had this to tell : "I didn't want to live any longer, am not going to hide any more ; what I've just seen has destroyed my will to live". From his hiding place he had seen an S.S. man pursue a Jewish girle of, maybe, 18. When he caught up with her, he drew his revolver, but she began to entreat him : don't kill me ! I am so young, let me live a little longer ! The hooligan looked as if he were impressed and when he sheathed his revolver the girl thought she was saved ; but he violated her on the spot and when he had done, he drew his weapon again and shot her before she had come to her senses.

Amidst all these horrors, sufferings, grief and death, we tried to help each other. We opened a soup kitchen for the needy in the high-school building of engineer Finkel. It was the initiative of one doctor — whose name I have forgotten. He hoped to feed destitute people, whom pride or any other reason had left helpless. It's there I met the poet Isaak Katznelson during his last days. Katznelson used to lecture on the Bible in Yiddish. He gave his lecture cycle the name : "read between the lines of the Bible" or "flower-beds of the Bible". His lecture about Gideon—Jerubba'al, who kindled hope in the heart of the people and put his trust in a handful of his selected followers, made a

hof, Muranov and other streets — and the little ghetto, where only half the population was Jewish. There were no fences or walls to separate the ghettoes from the rest of the city. The boundaries were fixed by the conqueror's orders and the gentiles surrounded them with a wall of hatred. They were only too glad to serve the Nazis. A number of houses was set aside, where the Jews of Warsaw had to crowd in and to live. On one of the first days fires were kindled all around the bigger ghetto — proof of the intention to concentrate the Jews in one area. The fire raged throughout the night. Jews in their nightdress, frightened out of their wits, were running about in panic and fleeing without knowing where to turn. It was all turmoil and terror. The sound of the crackling and breaking wood and the sizzling of the fires mixed with the anguished cries and wailings of the people. Burning beams and blocks of brick were flying about as by force of an explosion and fell on the human beings, that were fleeing and running to and fro

I, too, was running, i. e. the three of us. We tried to find a shelter for the night, for the next day, for another spell of time. We passed under a shower of burning ambers and sparks that were flying about. We skipped over burning pieces of wood with danger on our heels until we reached Tvarda Street, where a relation of mine lived. These people were orthodox and in their small one-and-half-room apartment it was the Sabbath. A small bottle with a little wine was on the table and glasses and a Hallah (Sabbath bread) was ready for the Kiddush. It was a long time since I had seen these things. The world was in turmoil — and here they kept the Sabbath — how was that possible ?

We had to spend the night with their neighbours — on the floor — and next day we went back to our own apartment, which was left unscathed. Unfortunately the people, people who had been quartered upon us did not suit us, and that made things still more uncomfortable. This was the beginning of our calvary, but it was nothing compared with what was in store.

Meanwhile, many refugees arrived from the vicinity and they were barefoot, naked and limping. A society named "Zhitaos" was organized, a kind of welfare office instead of the "Joint" that had gone underground.

My husband, Monick Holzman became head of the clothing department. It was a difficult job : he had to persuade people to donate clothes, which, under the circumstances, had become the most important objects of barter for which one hoped to obtain some food to give the children. People were not easily induced to give up their most precious possessions for the sake of others. My husband worked in close contact with Immanuel Ringelblum, the chronicler of the holocaust in Poland. I remember evening assemblies, when my husband spoke on this thorny question of clothing the naked. Many indeed donated, even necessities. Those were evenings of Jewish solidarity.

As time went on the organization expanded. Cells and house committees were set up that helped with collecting the stuff. Most of these activities fell upon the women, whose circles were busy all the time. I too devoted a great deal of time to them and to this day I remember those days of doing small things with unceasing enthusiasm as one of the finest periods in my life.

Life in the Ghetto

We experienced an epidemic of typhus — the terrible spotted fever. Most of the inhabitants of the ghetto were affected, above all the men who had very little immunity. 40 years old people died like flies. Victims of the epidemic — and of hunger — were lying in the streets. One could do little

I found my family beyond despair. Pessah had "heard" that I'd been killed at the border, near Malkin.

Now I also experienced the most painful thing that can happen to a nursing mother. My child absolutely refused his mother's milk. I had become a stranger to him. Pessah, who held him, handed him to me but he protested. In the end he began to smile, made his peace and accepted me again.

After all, we had been separated for three long weeks, and it had been a hard time indeed. So I rescued my child and my brother's child, but not my parents.

Conclusion

This is a small part of my experience. My memory, which is beginning to fail me, as I am growing older, has kept vivid all the details of the Nazi horrors and I could have filled a whole book with the hair-raising facts which will haunt me to the end of my days. I have tried to keep within the limits of the space allotted to me.

The choice of events related may be haphazard but I think they should be sufficient to startle people all over the world and to serve as a warning for the Jews against another possible tragedy. A tragedy which overtook us because we were living in exile among strangers. Jews living in a world of Gentiles should remember this.

H. H. B.

IN THE GHETTO AND IN THE CAMPS

When the War Broke Out

When the war broke out I lived not in Rozhan, but in Warsaw with my husband and son. We were both working, he as a teacher and I at the W.I.Z.O. centre without pay ; we were happy with our child who was growing up nicely and made excellent progress at school. The war brought all this to an abrupt end. Our world was shattered and in ruins. We were awestruck, couldn't accustom ourselves to the terrible reality, although for years we had been conscious of the darkness that was casting its shadow before it. And then, all once, it happened : Alarms, bombing and all clear you could hear people shouting : "They're here ! They've passed !" As the planes were approaching and dropping their bombs, you had to run for shelter and then come out again. Our apartment was on the fourth floor. At the first attack we took shelter in the basement. Next to it was the basement of the neighbouring house, and there, too, people were hiding. Through the wall we could hear their noises — the same as ours. The all-clear was sounded, but we all stayed in the shelter overnight. In both basements there was quiet ; people slept. Next morning we heared that 22 people had been killed in the basement next door and we had not been aware of it.

The Warsaw Ghetto

Thus it went on for days and then Warsaw was taken and we found ourselves under Nazi rule. In the beginning of 1940 the Ghettoes were set up. As is well known, there were 2 of them in Warsaw, the big one, that included the densely populated Jewish quarter, the Nalevki, Gensha, Smotcha, Zamen-

child, who was half frozen and unable to move and he must have heard us. Suddenly there came a call: "Stop — or I shoot!". So we stopped. He ordered us to stay with him until he were relieved. So, there we stood till morning in the ice-cold wind, aching all over. Doubts ate our heart no less than the biting cold. What would they do to us? How would they receive us?

At dawn the new guard came and the man, who had caught us, ordered us to follow him to the German border, i.e. to hand us back to the Nazis. This we wouldn't do, so he had to bring us to his command post in the village. That was a long stable building where they were investigating those who had been caught, to find out whether they were spies. I refused to go in for fear that they arrest us and we'd never get out. The soldier cursed, but I didn't yield. Meanwhile we approached the stable and I could hear voices within. I could make out that they were investigating. I pinched the child, as now I wanted him to cry and to draw attention away from the soldier. I squeezed his leg and yet he wouldn't cry, remembering what I had told him before. Just then the door opened and someone — a commissar apparently — came out. Now I began to cry. He asked what was the matter; called me in. I told him that the sentinel who caught me suspected me of being German, but that I was a local inhabitant. Meanwhile I showed him the little pump I had taken with me to extract my milk while I was not nursing. He told me to wait. I sat down and immediately heard shouting within: "Magnushever is here. Magnushever's daughter." I gathered that people from Rozhan must be there and entered. I asked him, entreated him to let me go back to my baby son, who would be hungry — to no avail. His answer was: "Wait, I'll be back in two hours." When he left the people burst into hysterical laughter, the laughter of despair. I knew the joke was on me, because of my simplicity. Two hours indeed! He would appear once a week and until that time people might starve, waiting to be investigated. Yet, two hours later a bell rang and he appeared. People thronged to be first in line, but he cleared them away, sat down and called for me, because of the baby. Very soon it came out that he had taken me first because he thought me dangerous. The investigation was awful. He spoke as an all powerful ruler and he was suspicious. He understood that I was spying for the Nazis. He might send me back to them immediately. He might also kill me on the spot without formalities. He'd find out the truth by himself — that was very easy for him, but I had better confess freely. It would be best for me to confess all my sins and to repent etc. etc. And after each sentence a threat to kill me in cold blood or to send me back to the Nazi border. Whatever I said was in vain. I said I had wanted to see the Polish woman, with whom I had left my baby's clothes. Nothing would impress him until I remembered that I had voted for annexation at Bialystok and it could be proven. He could call Bialystok, Killinsky 21 and find out. The wireless indeed saved me. They checked the voters' list and found my name — I was free.

Now my wish was granted. I was given a cart to Lomza and a certificate. "Spravka" in Russian, to the effect that I had been investigated. This was because I knew that at Mistkova there was another border control and I might get into more trouble. The Spravka proved very useful as, at Mistkova, they stopped me again. At Lomza I stopped at the home of Hannah's parents. When I reached the house I had a fit of hysterics. I was overtired and overwrought from the investigation. I could understand the man. He only did his job, but to me it was the last straw and I broke down. When I was a little rested they gave me some money and I went on to Bialystok where

through this war safe and sound and return home." That blessing apparently did it and he said firmly: "Yes, I'll do that." I had a loaf of bread which I broke in two, giving my parents one half and so we parted. I had rather not say much about this parting from my parents. To this day it pains me to think of it. It was a moment of terrible tension, between doubts and decision, despair and recovery. Where was my duty? With those to whom I must return or to those I did not want to leave behind?

The German was as good as his word. In the letters I still got from them, my parents told me that he had forced the Pole to give up all the stolen property and restored it to them; that he had given him orders to bring them back to Makov and to submit to him a written statement signed by them, confirming the fact — or else he would shoot him.

So they went back to Makov and I remained with Itzik'l and with Hannah Golovinski. They took us both to the "Kommandantur" (Military administration) and had us whitewash and clean the whole building. When we had finished, one of the Germans said: "So they have done their job, now let's finish them off."

I was entirely listless. I had a feeling as if I had caused my parents' death. During the three weeks I spent with the Germans I wrote to Makov and never got an answer. I regretted the whole operation I had originated and which had led to such disastrous consequences. I didn't care whether they'd murder me or not. But my poor companion broke down. Those were terrible moments, when we thought that our lives were at an end. But here again, the Good German who had helped my parents interfered and said: „Why bother with the corpses? Why soil the whole place? Leave them to me. I'll take them out to the forest and there I'll do them in — and nobody will be any the wiser."

Wonderful idea! He took us to the forest, drew his revolver and fired twice in the air — a shot for each of us and then a third for the child, who hugged me in fear. Then he turned to the boy, and whispered in his ear: "Don't be afraid — I'm not going to kill you. In my city of Lodz I worked with Jews all my life and I have nothing against you. What I did was only in order to rescue you." The child was reassured, although he couldn't understand the words. Something in the expression of the man won his confidence The German wanted the matter to be brought to a speedy conclusion, so he went with us and showed us the Russian border which was quite near. He showed us a windmill on the horizon and said that it was already on Russian soil. "But," he warned, "don't go now. Wait until midnight, when they change the guard. Then drop down on the ground, where the slope is and crawl down to safety." With that he went. We knew he really wanted to help us. So we did as he had advised us, although it was by no means easy. The night grew colder and we would have liked to have a roof over our heads. The child was trembling and wanted to cry, but I wouldn't let him. I told him the Russians would hand us back to the Nazis, if they heard him and detected us. He understood this and swallowed his tears in spite of the severe cold that froze the marrow in his bones, as in ours.

Caught by the Russians

At midnight sharp we dropped to the ground, slid down the slope and there we stood on Russian soil in a village near Lomza. And yet we were caught. A Russian sentinel was standing where we had crossed. I was dragging the

It was said that this was a oneway road and that, therefore, one should go back and fetch whatever possible of the possessions we had left behind — as "there" it would be unobtainable. Nearly everybody spoke of taking the risk, going back to the German side, to save what could be saved and then return and continue where fate would lead us.

I worried about my parents and other relations whom we had left at Makov. One day I got up, nursed my baby, dressed as for a journey (we had managed to earn some money and to buy ourselves winter clothes) and told my husband I was going to Makov to rescue my parents without whom I couldn't live. Pessah wondered how I dared to go back to the Germans, what would happen to the children ? And above all — another parting. Yet in the end he agreed. So I took some money with me and left. I had planned to join with a number of people from Rozhan but, when everything was ready, they told me they wouldn't take me as a woman : "There were so many obstacles on the way ; it would be necessary to run, to sleep in hideouts off the road and to move by night : that's no woman's job." I replied : "My errand is a 'good work' (Mitzvah) and as you know God protects those who go on such errands and no harm comes to them." In the end they had to take me and, as it happened, I was a better walker than the men. I passed swamps and rivulets and was able to run and to move easily. We arrived near Makov after a day and a night and hid in a little copse outside the town. From there we ran out singly after intent watching of the German guards. When I entered my parents' house my mother nearly fainted and her first words were : "How are the children ? Has anything happened ?" Next day we hired a cart together with some other refugees. I took my parents and my six year old nephew Itzik'l, son of my brother who couldn't leave Makov. Again we had to move in secret. Again there was danger, but I was adamant in my resolution to escape from that hell and to stay together.

When we reached the village of Shlon near Ostrolenka, some Poles betrayed us. They sent a boy of theirs to fetch the Germans and to deliver us into their hands. In the meanwhile they surrounded us lest we slip off. They were rejoicing at the idea of seeing Jewish blood. The others, refugees from Wlotzlavek and Plotzk, got away and only I and those I had rescued were left as prisoners in their hands. They robbed us, took our garments and handed us over to the Germans, who first of all beat us up and then searched us thoroughly and took whatever they found. I had nothing left but a heavy heart. I had not rescued my parents, had abandoned my children, as a burden which my husband would have to carry, and which might make it impossible for him to reach safety.

I was teribly downcast and near despair, but then, as always, help came from some unexpected quarter. In all that hubbub and turmoil I observed one Nazi, who didn't touch my parents nor beat me and my nephew. So I approached him in a propitious moment — as it seemed to me, and said : "You see, they have taken away everything — what can we do now ? Why have they done this to us ?" He listened intently and asked who robbed us. I said : "Those Polish swine. Go, take, from them what you like and keep it, but help us." Meanwhile my parents had second thoughts. They were tired of their wanderings and couldn't go any more. They wanted to go back to Makov, to die in the midst of Jews and to be buried in a Jewish cemetery. The German didn't understand what they were saying, so I explained : "Please, sir, take my parents to Makov. The cart I hired is at your disposal, and let me go and for that may God requite you. May you come

It was, however, difficult to obtain a cart and I needed somebody to share the expense. So I waited, but when the Germans demanded their third "contribution" I thought: rather hire a cart and go than hand the money over to them. I went together with the blacksmith. He accompanied me to Ostrov and on the way tried to convince me that I wouldn't find my husband unless he helped me. When he saw that I didn't care for his advice, he left us and vanished. I couldn't bear the expense alone and didn't know what to do. It was fairly obvious that I had to go in the direction of Zambrov, but the road there was in poor condition. Five in the afternoon was the curfew hour and what if we became stranded in the fields, with two little children in the cold of the night?

So I stayed overnight in the slaughter house at Ostrov. God knows how my little baby 4½ month old lived through that night without bedding or cover. At 6 in the morning, before dawn, I went to ask for the road to the Russian zone. No Jew was about. I met only a Pole and he told me.

Suddenly somebody called: "Auntie Mindele!" It was my nephew, Juda'le, my brother Meir-Shlomo's son. The first thing I saw was his swollen legs. By him stood his stepmother with her five children. A terrible thought overwhelmed me and I asked: "Juda'le, where's your daddy, my brother?" "Gone, all killed. They shot my father at Pultusk." And then: "I want to go with you." I turned to my sister-in-law: "Rivka, take the children and let's go." We found a Jewish driver with two worn-out horses and set out for the Russian border in the direction of Zambrov. In addition to the human freight we took with us old kitchenware, broken pots and rags as a precaution against the Germans. Rumour had it that they let people pass, when they saw such "treasures," while they would rob or even kill those who looked wealthy.

We wended our way slowly. The road was full of miserable migrants, Jews who tried to escape with the remnant of their energies looking for a haven of rest. A light onehorse vehicle passed us and everybody made room for it, as if it was Germans, but I recognized Ida and wanted to talk to her — but she warned us not to come near: "Typhoid," she said. I only managed to call after her: "If you meet my husband, tell him I'm coming. Let him stay and wait for us."

A little later the Germans caught up with us. They made us descend, took the driver and his team and left — what could we do? Continue on foot.

It was a toilsome day and dangerous too, but in the end I reached Simova, worn out and half fainting. As it happened, our driver had met Pessah and told him of our arrival and so we met.

Attempts to Fetch my Parents

We went on to Zambrov, where a family let us sleep in their house, so we could rest a little. We began to size up our situation and to make plans for further wanderings. One became aware of things. Now it seemed odd to me that our little baby never cried. Things like this may worry a mother, who wants her child to react, to show signs of a will of its own. Could this be the reaction? Maybe he felt that this was not a time for caresses. It was a phenomenon observed in children in those days of horror.

It was impossible for us to stay at Zambrov as the little town was swamped with refugees; so we moved to Bialystok and later to the neighbouring town of Ignatievko, where we met more people from Rozhan. The talk was of the great migration into the depth of Russia that lay ahead, the parting, for a long time, from the surroundings that were ours — that had been ours.

way. An undamaged house was standing by the roadside. It was abandoned and in the upper storey there was a pharmacy and we went in. There was a clothes closet and he told me to choose whatever I wanted for the boy. I refused, explaining if the Poles came back, they'd say the Jews had robbed them. I had to be careful. There were babies' bottles on one of the shelves and I took two of them with the lits. Just then he saw a ball lying on the ground, picked it up and said : "That's for the boy. Let him play with it." I said : "He's not in the mood for playin," but I thanked him and returned to our barn. When my mother saw me alive, she fainted. She had never expected to see me again.

The next day he was back. We felt assured now. He called me out and led me to a lane between the peasants' houses, entered one of them and told the peasant woman to let me have a kilo of tomatoes every day. "And let her also pick the baked apples and pears from the burned trees."

I was never to see him again. Nevertheless I went to see the peasant woman ; she told me her name, Zalevska, and declared she was ready to help me of her own accord. I answered : "I was afraid to disobey the German ; that's why I came. But I'll take no more than two tomatoes. Never fear, I shall not tell him if he comes'."

A week later we moved to Makov.

I Find my Husband Pessah

All the refugees fathered at Makov. I looked for the teacher Rosenblatt, but couldn't find her. At the outskirts of the town we sat down by the roadside, just sat down. We were ashamed to show ourselves in our rags and tatters. We wept. We were waiting for people to come and see our destitution and, maybe, do something for us.

Makov was as yet untouched, but the Jews lived with the presentiment of the disaster that was looming over them and had not yet reached them. That determined their attitude. We were like a living warning of the horrors they would not be spared. There were no hard feelings — on the contrary they behaved like brothers and brought us, each as he was able, blankets and sheets, coats and other garments to cover our nakedness. When we entered the town they made us at home.

For two weeks we stayed at Makov. The Germans were putting carts at the disposal of the Jews and urged them to cross over to the Russian side. They tried to persuade the Jews to organize in groups for emigration. But the Jews somehow did not respond. They believed that here, where they and their forefathers had been born, they might suffer a little, fear a little, lose property and even their lives — not too many — but in the end, after the nightmare, Jewish life would be resumed as before. Not so in Russia, where religion had been banned for twenty years now. Jews collected money, bribed, paid fines and did whatever could be done with money — and stayed. Others did leave, packed their belongings and began to move, but came back at once They couldn't bear the hardships of migration, while their families, friends and relations stayed at home, waiting for better days.

One day I heard that my husband, Pessah, was alive. A blacksmith from Rozhan, a man who had neither feelings nor mercy, brought me the message, but would not reveal to me his whereabouts, nor even hint where he had seen him. From his way of talking I guessed that for money he might have told me the secret. Yet I was able to detect a clue : incidentally he mentioned where he had come from and I decided to search for Pessah in that direction.

where we had so nearly perished. But now came the Poles, to whom the fields belonged, armed with pitchforks and red-hot tree branches, whips and iron bars and forbade us passage on their fields to safety. They beat us and shouted : "Only because of you have we got this accursed war !"

In spite of all this people ran, overcame the barriers and were saved. They continued to run, often without knowing where. I didn't know the direction. I hadn't been to Govorovo before and had no idea where to turn. In front of me I saw a big flour-mill and there I went ; maybe I could find a place there, where our family could hide ; maybe I could even find a little grain or flour.

A number of people from Rozhan had gathered at the mill. They recognized me and made room for me in the barn, apparently out of consideration for the little children and our grandmother. We lay down to rest, not knowing what the next day would bring. In the morning we went out to find some grain or roots to feed the hungry children. The mill belonged to a Jew but it was empty and swept clean. We scratched the courtyard and every corner between the buildings ; we ran about like famished animals but in vain.

A few days later an S.S. man entered the barn and announced that next day the mill would be operated and food would be distributed. Everybody went out into the courtyard as everybody wanted to be first. I didn't go out but tried to hide. I had recognized the German ; it was the same one, who had mistreated my little Moishele — and he recognized me too in spite of the darkness in the barn. He approached me — I was trembling — and he said in a low voice : "Before operating the mill we shall open the store and distribute some grain, flour and groats. Have bags ready for yourself and for the kid." I told the miller and he gave me some bags and the next day we got some precious victuals.

And then the German turned up again and wanted to see me. I had the impression that he was at odds with himself. One day he repented of what he had done to the child and the next day he was angry with himself for having been merciful. I didn't want to see him. When people told him I had gone he said he'd wait for me to come back, and he did so. The situation became uneasy ; people got nervous and began to shout they'd drag me out of my hideout as there was no other way to get rid of him, and there was no telling what would happen because of the airs I was giving myself.

So I agreed to come out. I bade my mother farewell, leaving Moishele in her care. The baby I took with me. I was sure we'd never come back. My mother cried. I hugged her and my boy and began to weep myself. The German decided to put an end to the scene. Impatiently he stepped between me and my mother and commanded : "Straight behind me."

He walked briskly and angrily and I followed him with the baby in my arms. At a distance I could see a windmill and some hovels — a hamlet. The teacher, Henrietta Rosenblatt, peeped out of one of the hovels. She embraced me and wept over our fate. The German scolded her and threatened to shoot. I managed to say to her : "Keep away from me. It's dangerous. But I have a wish : look out of the window, so you can tell my family, and my husband if he's still alive, where I have fallen." We embraced and I left. When we were past the hamlet he told me to stop. I stood still. Then he turned round, took out a little package which he had under his tunic and said : "That's for the boy, but nobody must know." And therewith he went away. I stayed there in order to nurse my baby. Henrietta Rosenblatt called : "I have no milk for my little daughter and she'll surely die, but yours shall live to pay them back."

Suddenly the German came back. I decided to follow him as I didn't know my

arms ; Moishele, four-and-half years old, clinging to my leg, and next to me my father with my nephew in his arms. I couldn't see my mother, who was standing next to her 103 year old grandmother. Later I saw her. Great-grandmother had refused to undress, shouting : "If I am privileged now to be burnt for my Jewishness, then, at my age, I want to burn wrapped in the scrolls of our holy Tora !"

She walked with sure steps to the Tora-shrine and men who had followed her complied with her wish. They took out a scroll and wrapped it round her. Thus shrouded and unable to move any more they bore her down, and deposited her on the floor. Higher up, the heat had already become unbearable.

That very moment I heard the noise of a motor. I looked out and saw a high-ranking German officer jump out of his car. He approached the window, smiled and then told his men : "Throw them out. It's too soon yet !" And with a significant gesture towards the throat he added : "They'll be slaughtered anyway. But not now — not yet !" Immediately his subordinates opened the doors.

Then everybody rushed out into the open, pushing and tumbling over each other. Thousands had to rush out of that single gate and they trampled underfoot some of those who had been lying on the floor, fainting from the heat. They too were victims of the Holocaust, poor human beings, done to death by their nearest and dearest in their mad rush for life. The flames, that burned the synagogue to the ground, consumed them too.

Somebody was shouting : "Now they'll shoot us ! Don't run in a straight line, evade the bullets !" And mad as they were, people obeyed and began to zig-zag and jump in all directions. I shall never forget the fiendish sight of our people running about thus ridiculously, hitting each other and separating, as if part of a mad dance in Bedlam.

We had forgotten that our great-grandma was left inside, bound up — as she had demanded — but now we could hear her crying from the burning house : "Nesha ! Why've you left me ? Nesha ! Help me !"

She was fully conscious and had the will to be rescued and live. She tried to get out by herself but near the door she fell down and was unable to rise. Jacob Pokshivka found her. When he heard her cries, he went back into the fire, lifted her in his arms and carried her out.

Who can count these small feats of heroism ? For such they were. Outside we found her with the scrolls she had been wrapped in singed. She was unable to hold her head up. We had rescued her — and hadn't. For three weeks we carried her with us on our wanderings. She was badly burned and unconscious. On the 30th September this pure soul breathed her last. We buried her in the Jewish cemetery at Makov.

From the Fire into Cold, Hunger and Fear

Meanwhile people scattered, escaped and were saved. We were to slow -- because of the grandmother — and so were others, about 200, weak, half-fainting and the bloodhounds caught us. At gunpoint they led us into the swamp at Govorovo and forced us to enter ; then left us half-naked and barefoot, as we had come out of the synagogue ; for 24 hours we sat in the swamp in the cold of Polish autumn. On September 11th we were given permission to step out and to go wherever we liked — only not on any road or path. Yet how can you walk on the rain-soaked Polish earth, if not on a road or path ? So we wended our way over the stubble fields that wounded our bare feet like barbed wire. We didn't mind if it hurt, if only we could get out of the hell,

to the left of the entrance. One did so, and those who followed did the same. Some twenty murdered babies were thus lying there, their mothers bending over them, wringing their hands, tearing their hair and their faces and wailing. The sight of these little ones riddled with bullets and of their crying mothers shook the people, who, before, had been as if numb, going as sheep to the slaughter and everybody began to shout with a voice that shook the walls. Many were seized with hysterics and suddenly when the shouting died, a mad kind of laughter was heard. I only remember how giddy I was and how I pressed my baby against my own body until it ached. I didn't react to what was going on around me. I only kept close to the window above me, so that my baby might have fresh air to breathe.

Meanwhile the atmosphere in the crowded house became stifling hot. I looked out of the window and saw clouds of smoke billow and come nearer. It was grey with a rosy tinge. I awoke from my trauma and told my father: "If I'm right there never was a garden here, how come that now there are trees?" He looked out. Later on he told me that he thought I must have gone mad — and didn't answer. And then, suddenly, he shouted: "Yiden (Jews), we are aflame!" The idea occurred to others too and cries of "undress" were heard from every corner. It was a horrible thing, a ghoulish sight. In that press hands were raised, elbows moved, shirts were thrown off and within minutes we were a welter of entirely naked human bodies waiting for the flames that were approaching inexorably.

Another moment — and the fire, that was raging all over the town, would consume us too. Red tongues could already be seen from the windows. When the doors had been shut, Nazi stormtroopers in their camouflage dress, with revolvers ready, had been watching the windows telling us with sadistic glee that the town was burning and asking us whether we were warm enough. Now we couldn't see them any more. They had withdrawn a little.

At the window a light breeze was felt. There I stood with the baby in my

An encounter of Rozhan'er in New-York, with a guest from Israel, Nathan Wyggoda.

Minna Mlinek-Magnushever

TROUBLES AND HORRORS AT THE BEGINNING OF THE WAR

In the Burning Synagogue

September 8th 1939, Govorovo. On that Friday when the men were taken away "to a certain destination", as the saying went, we returned home from the market place and went down to the cellar. Throughout the night we heard rhythmic bursts of firing, as by command. Then the firing ceased, as planned, and instead came the loudspeakers that blared out with a blood-curdling voice : "Not to come out ! Nobody comes out ! Whoever shows himself outside will be shot on the spot !"

Next morning, Sabbath, new orders from the loudspeakers : "To the synagogue !" We were given a short time to reach the synagogue and everybody hurried and hustled in panic. On the square in front of the synagogue the executioners were standing and ordered us to throw jewellery, money and other valuables on the blankets they had spread out. "Quickly, hurry, throw your things down and pronto ! To the synagogue !"

I hesitated but I saw how they treated anybody who kept back. They killed them, cutting off fingers with the daggers they held. So I ran and threw my rings down — that was all I had with me. At the entrance a very old Jew was sitting with bags full of Hallah (Sabbath bread) handing them out, one to each person. I couldn't take mine, as I was busy taking off my rings — I didn't want to have my fingers cut off. I was one of the last because of an accident that happened to me — a fateful one.

In front of the synagogue a Nazi got hold of my little boy, Moishele, searched his pockets and found pictures of the King of England which my husband had stuffed in them as a souvenir. The Nazi became furious and tore the pictures to little pieces which he scattered to the wind. He seized Moishele and shouted : "Your cursed Hore Belisha (at the time secretary of the army in Britain, a Jew), Hands up !" The child was frightened by the shouting — he couldn't understand the words. He hugged my legs with his little hands and sobbed : "Mummy, don't let them shoot me !" I began to cry and to beseech the German not to kill my little boy. He refused, so I entreated him to kill first me and my baby and then him. "Yes," he said gladly, "but first that little cur and then you two." He drew his revolver and told me to push Moishele aside. Just then I saw the ring on his finger and said ; "Now you murder my child, next someone will come and murder yours." It worked. His hand dropped ; he inclined his head and asked me in embarrassment : "How do you know that I have a son, that I'm married at all ?" I explained and he sighed : "My poor Hans, yea, poor Hans !" And then, with a hysterical cry he added : "So now, you shall all be murdered anyway."

At the appointed hour sharp — the doors were closed and a hail of shots fired outside told us what was happening to those who had not managed to squeeze in in time. Inside the synagogue thousand of Jews were packed together, old people, women and babies. They had come from Mishnitz, Dlugoshiodlo, Ostrolenka and other townships. The house, which was built for a few hundred people, was now filled with thousands of miserable human beings.

On the way to the synagogue the Germans had shot babies in their mothers' arms. When entering, the mothers put their dead little ones on the ground,

The End of the Nazis is Near

By and by we felt a wind of change in camp. Something was in the offing. We could see that the stronger ones were transferred to other labor camps while the weaker ones — myself among them — were left behind. We could guess what our fate would be and looked for ways to slip away. One day, when the Jews of Riga, who had arrived recently and were not yet worn down, were being sent away, I joined their ranks. Naturally didn't tell the camp commander. So together with these Jews of Riga, I reached the German town of Magdeburg, where we were sent to work in an artillery munitions plant. My place was in the division where the shells were treated with acids to prevent rust.

By then the Allies were approaching Magdeburg and began to bomb the city. Thousands of planes dropped their bombs and we were afraid to perish on the very eve of liberation and at the hands of friends. Now the Nazis made us put up barricades out of the debris of destroyed houses. Even when their downfall was imminent they treated us with their usual cruelty. We had to work without food and were beaten up all the time. The bomb attacks caused disorder, but one could not just slip off and disappear. We would scatter and run for shelter, but as soon as the attack was over they would again assemble us. Until the very end they would not let us go. We were the only joy left in their inhuman existence. They already knew that they were lost, and yet they wouldn't forego the pleasure of mistreating us.

On the occasion of one of these "exercises" I was left alone hidden under a pile of boards on a railroad siding. It was Thursday and I remained there until the following Sunday. From my hideout I could hear that the S.S. had again entered the camp and were ordering the Jews to come out in order to be transferred "elsewhere". On that Friday many of those who were to be sent "elsewhere" and among them many young people were killed.

On Sunday they detected me and one other Jew in our hideout, brought us to the camp and made us stand facing the wall. Apart from us there were other Jews, who had been brought in. When we were several dozen we were told to form a column and to march off. This time our guards were Hungarians, with rifles pointed at us. It was already dark when we entered a little wood and many began to melt away between the trees. The Hungarians fired and shouted : "Where are you running to ? We are taking you to a place of safety." Nobody would believe them, but it was true. We reached a little town by the name of Alt-Grabow and there we were sorted out. It was a medley of all nationalities and now, suddenly, we, the Jews, became very important people. Anybody who professed himself "Jude" was received with great honour.

By and by we discovered why we had become so very important. The Germans, who now were aware of their condition and their chances, were eager to surrender to the Western allies instead of falling into Russian hands. We were to serve them as witnesses of their good behaviour, as proof that they had saved us from the Nazis.

Fate willed it otherwise. Three days later the Russians arrived. We were set free, while all the Germans, the Nazis as well as their followers, fell into their hands.

I did the same a Pole found me out, approached me and beat me senseless. I was bleeding in rivualets. With great difficulty I got away from him. We were housed in wooded huts where the only "furniture" was four tiered bunks with four people to each tier — the space being, of course, insufficient. The procedure of going to sleep was barbarous. The Poles in charge of the huts (Shtubovy) used us of performances. We had to undress within two minutes, to arrange our clothes on a bench, to jump on the bunks and to fall asleep at once. The weaker ones, who did not manage to jump up fast enough, were pushed aside and the Poles would beat up stragglers mercilessly. Then they would pull down those who had allready stretched themselves out and beat them up for pushing aside the weaker ones.

In the morning there were similar scenes, only in inverted sequence. One had to jump off the bunk, snatch up the clothes — which would be mixed up on purpose — within seconds all under a hail of blows and abuse. Once a day we got a mess of weeds, nettles and other plants. We were supposed to get ten kettles of coffee, but the Poles gave us only four, while the rest was shared out to those they "favoured".

From nine in the morning we waited for work, milling around, left to our own devices, which was the most awful humiliation. A few "fortunate" ones were sent to work in the forest, but they came back scratched and bruised, so that there was no reason to envy them. Those fit for work were selected at a special parade : we had to pass between two barbed wire fences and all the time received blows left and right.

One day an orderly came running like mad and announced that saddlers were required. This didn't occur in my block and I didn't hear of it. But one of our Polish tormentors, one Weychorek, a native of Rozhan and a bad drunkard who in our home-town had served as a "Shabbes-goy", remembered and when, next day, they asked again for a saddler, he gave my name and together with four more Jews I was sent to work in my profession. First thing they asked me, if I could make harness fit for thoroughbred horses — if not, they told me, they'd kill me like a dog. The question was put to me by the commander of the camp himself, a criminal released from prison, where he had served a sentence for the murder of his wife and two children. Next to him stood the Rapport Fuehrer (Sergeant Major or Record Keeper) and other Gestapo men to whom he gave strict orders : "The block wardens shall give this Jew what he needs : tool and material and let him set to work."

It was now the end of Elul (the last month before the Hight Holidays) when one's frame of mind is apt to be gloomy anyway. I was afraid and near despair. I hurried to the block warden for tools and material, but he had nothing. In the end he collected a hundred and twenty leather belts. I asked for additional material for the collar lining that has to be broader than a belt. I had to make myself a workbench and some kind-hearted Jew at the locksmith's shop made me a cobbler's knife and the rings and buckles I needed and so I set to work.

Time and again I applied to the block-warden for more leather, but in vain. He also disregarded the order to give me decent food and a place to sleep in the shower room. Two days later the commander came in and realized that I knew my job and had already made some progress and from then on he began to take me seriously. He asked if I had enough to eat and at once called in the block warden Kostak, told him off scathingly and gave him orders to supply me the best food available and fulfil all my demands.

murdered one after the other. We had spoken with the victims and asked them to leave notices on the trucks to tell us of every detail. When the trucks came back, we found some slips of paper and learned that some Jews had assailed the Germans and tried to kill them. But the Germans, who were heavily armed, had overcome them and shot them on the trucks. Their blood was spattered all over the trucks, soaked into the boards and defiled them forever. The papers also related how the Nazis had torn out gold dentures from their victims' mouths while they were still breathing.

Ovens to Burn Jews near Danzig

A few days later it was our turn. Ships had been ordered to carry us to Danzig. In the port it was said, that no ships were available as the army needed them. So we were sent back to a rather distant camp and from there, they again asked for ships. Two days later some ramshackle transport boats arrived and in these we were carried to Stoothof near Danzig. When they let us down from the ships into the rotten boats which awaited us in the port at some distance from the quay, we thought they wanted to drown us on the spot. In the end we arrived in port fainting from thirst and exhausted. We ran for the puddles of foul water on shore and lapped the water up avidly — and the will to live revived.

From Stoothof they took us to a nearby concentration camp as bad, as if not worse, than Auschwitz. The incinerators were working at full "capacity". Poles were in charge of the operations and did their job with all the pig-headedness and sadism typical of them. Blood-thirsty criminals entered the buildings and dragged out the Jews to be burned. On the way the victims were beaten with axe handles and the blood spattered all around. We were told we would have to pass a general cleaning and disinfection and this would be done in the bath-house. Those who had been here before told us that in the bath-house people were stripped of everything from valuables to clothing, and we in a fit of madness began to bury in the ground whatever we had : gold, rings, watches, and also prayer shawls and Tefillin (phylacteries) so as not to have them fall into the unclean hands of the Poles.

We proceeded to the bath-house under a hail of blows. We were allowed to take with us one day's bread ration — to this day I don't know what for. In the bath-house we were stripped naked, while the Poles all the time urged us on with blows to hurry, hurry. We had an ice cold bath and then we were told to crawl on all fours onto a table and so standing as cattle, every hair on our bodies was shaved off : this was done with a blunt razor, so that the hair was almost pulled out with the skin. Next came the searches after diamonds or gold and they were thorough. They pressed their fingers into every cavity of the body causing acute pain with ever-increasing cruelty.

I managed to escape this ordeal. I was in the middle of the line and when I saw this shameful torture I took the risk and slunk away. Better die at once than undergo this prolonged ordeal. I was so excited that I even threw away the piece of bread I had been holding in my hand until the last.

After the bath we were given "official clothes" : a kind of night shirt, drawers and slippers. The Poles chose to hand tall people narrow clothes and vice versa. When looking at each other we broke into hysteric crying, mixed with spasmodic laughter. It was heaping insult on injury. The slippers were studiously unfitting and either two left or two right ones. The adroit ones would throw the slippers into a heap and pick out what they needed. When

Last Days in the Camp

The last days in the camp were days of unforgettable horror. Germans from camps that had been closed down were transferred to ours and here they let fly. Tripilevits lost his former connections and he, too, came under attack. Conditions worsened from day to day and sometimes we were on the verge of despair. We felt that our foe was near his downfall, but the heart was full of doubt whether we'd live to see that day. Meanwhile we got hold of a radio and received underground newspapers, so we heard of the events on the world scene and of the situation on the war front. The teacher Tabatchnik and his brother used to listen to the news at night and in the morning they would tell us what they had heard or read. We knew that the end of the Nazis was drawing near. We were waiting for the Day of Liberation and our patience grew thin. We thought that before long we would be rescued from the hell we were in and set free. Tortures and humiliations became unbearable, yet as time went on new troubles arose with ever increased and refined cruelty.

Among the Jews there were Dr. Volkovsky, Shoshkes and another man, whose name I forget. They would carouse with the Germans and, when spirits were high, they tried to secure all kinds of alleviations and promises for us. Once when they were thus sitting together and talking over their meat and drink, one of the Jews said to the Germans : "You are near the end of your tether. The wicked among you and their helpmates will be punished, but you are our friends and benefactors. We shall speak for you and save you."

The German medical orderly overheard this and told the Gestapo, who began to watch Shoshkes and the doctor. They also changed their attitude towards Tripilevitz. Next day a German doctor, a Dr. Bitman, arrived instead of the Jewish doctor and the new man decided to sort out the Jews and separate the weak from those who were fit for work. He arranged for a parade and passing between the ranks selected about 10% and ordered them to step aside. When the first 20 had thus been set aside and handed over to the guards, some Jews made use of an opportunity arising when the guards attention was averted and rejoined the ranks. Bitman remarked this. His lust of murder boiled over and, breaking into the first ranks, he seized some 25 young men indiscrimately and murdered them.

On the same occasion hundreds of Jews were "selected" for certain death. They were transferred to the military camp and held there all night. Among them were Dr. Volkovsky and Shoshkes. Tripilevits was still with us, but under house arrest. That was an unforgettable night of horror. We knew perfectly well what would happen to those who had been taken away and it was anybody's guess what was in store for us.

In the morning Tripilevits was still in charge of the daily parade. He knew it was his last. The Nazis had told him that those who had been removed were being sent elsewhere and he would be with them and let them "partake of his valuable experience". Tripilevits was dressed in his best white overcoat and white trousers and we just stood there and wept. We knew what would befall him and our hearts ached at his innocence. But he surprised us. While leading the parade he told us : "Dear friends and brothers, Fellow Jews ! Why do you regard me with such sorrow and bewilderment ? I put on my burial clothes in time. Don't be sorry for me. What must happen — will happen, and what happens must happen." We had loved him very much and wept like children when we saw him go fully conscious to his death.

After the parade he was taken to the other camp and together with those selected the day before he was carried to a little wood and there they were

order to talk to them and then I learnt that we were in Estonia. They had no belongings at all and were all in rags and tatters. "They take away from you everything." News of that kind we had met with so often.

In Kibiuli Camp, Estonia

A few days later the slaves were allotted to their Estonian masters. Finally about 500 Jews were left in seven railroad trucks and nobody turned up to take us. This was a very frightening situation, as, unless we were needed for labor, we might — God forbid — be sent to extermination. For three days they kept moving us around until we finally arrived at Kibiuli, where they had a mine of selnitz as they called it, a kind of brown coal that was dug up and sent to the factory as fuel.

We were unloaded with much cruel beating. Soldiers and Ukrainians, who had been brought in to assist the Gestapo, stood ready for our reception. They made us run over a long distance until, tired out we reached the Labor camp. The harsh conditions there were a kind of relief to us. We felt better as we were needed now for work and we had a new lease on life. In the camp we were led into a courtyard, in military order thirty in a row, a distance of three steps between the rows. We stood ready but no order to move was given. After exhausting hours of standing and waiting we got the order : "Three steps forward. Leave bundles where they are !" Only then, without our bundles we were sent to our barrack blocks, divided into groups one to each hut. We never got our bundles back.

Next day we were sorted out for labor. We were asked if anyone of us knew German, and as Tripilevits did, he was appointed "camp elder" and saw to it that we received food rations. Two big cauldrons were set up to provide hot food. Eighty women were there, who had been picked up and brought to Estonia before the liquidation and they did the work in the improvised kitchen. Food was not bad. A loaf of bread for three working persons. This was not given for any humanitarian reasons but only to keep people fit to do their job.

We used to work in the factory, dig trenches for defence or do other kinds of hard work. Hardest of all was the pushing of the cinder lorries. The brown coal left a great amount of ashes and we had to run in order to keep us with the clearing. The cinders piled up in heaps and we used to erect platforms from which the lorries might then glide down to be emptied. The cinder heaps used to slip and were stopped by the corpses of Jews who had been shot on various occasions and were left here to serve as barriers. We know this and had to behave as if these horrors were nonexistent.

For eight months we stayed there. The Kibiuli camp was the "best" in all Estonia. We had rabbis and doctors. We had a Tora-scroll and prayed in a "Minyan" every day and read the weekly portion. Our food was Kosher and under the circumstances that was a great comfort. It was a boon to know that we were able to maintain our Jewishness. Food was sufficient. There were two brothers among us, gangsters from the underworld. They were employed in transportation and could bring some additional victuals for all the inmates of the camp. And finally these was Tripilevitz, the camp elder, the soul of honesty, who gave his loving care to any and everyone. All these circumstances combined to make the Kibiuli camp better than others and we thought it might go on until the day of freedom would dawn. However, as the Russians began to advance to the west, the labor camps near the Russian border were wound up and we, too, had to move west.

miserable condition and they robbed us of our last belongings and the little food we had prepared in our bundles. In the morning the Germans came to search for "rebels" and took the members of the "Judenrat" with them. I thought they were looking for skilled workers and ran after them crying : "I am a craftsman, one of those you need." But meanwhile I understood that again treason had been at play. There were indeed rebels amongst us and they were handed over.

They were four men and a woman. The Germans hanged them in public, so that we might see and be cowed. Therefore we all saw these heroes going to their deaths. They mounted the platform with sure steps, each one put the noose around his neck with his own hands and then jumped off. I could see the scene in all its details, as I was standing near the gate. If there is heroism in man — here it was. None greater than this !

On the Road to Estonia

After the hangings they marched us to the railroad trucks that were kept ready for us. We had to form columns and were urged forward with rifle-butts. Then we were pushed inside the trucks and beaten all the while. The space became overcrowded to an incredible extent and the small windows were hardly sufficient to let the breath and sweat vapours out. In the middle of the car there was a hole originally meant to sweep the cattle droppings and urine out ; now it had to serve humans cattle and the stench became unbearable. One day at dusk, when the train had been standing still for some time, it began to move in a queer way and we felt that something must be the matter. Some of us climbed up to the little windows that were barred with iron and barbed wire. We realized then that the train did not move forward at all but was circling the Ponar as if waiting for something. Amongst us, we had a young doctor aged about 35, an unusually stout man. When he saw that the train kept close to the Ponar he went mad and began to shriek : "Save yourselves as best you can ! Get away ! Else they'll kill us all at the Ponar the same as they have murdered all the others ! We are at the Ponar and that means only one thing : death !"

Meanwhile he tried to get through that narrow opening which was impossible, but it exemplified our miserable and desperate condition. Such a fat body trying to squeeze itself through that small window, which was barred — all in terror of death. We pulled him back, lest he push his head between the iron bars and choke himself to death and if not for fear. The Germans might see him, take this for an attempt to escape and then we all would have had to suffer. I too thought of getting away, but not by way of the window. I planned to use the opening in the floor but I hesitated for fear of hurting myself when falling upon the sleepers of the railroad. I could not muster the courage to throw myself down and stayed inside with the rest.

We were crowded together, aching, hungry and thirsty and when in need to relieve ourselves we had to step over human bodies to reach the only hole in the floor. Thus it went on for a couple of days until we reached Estonia. The cities there received a quota of slave-labourers in return for faithful service to the Nazis. At each stop a carload of slaves would be left behind while the train moved on.

One morning, as we were standing in a station, we could see, by the window, Jews who had arrived on a previous transport. Among them I recognized three brothers from Vilna with whom I had been working at the students' house, serving the Nazis who were quartered there. I approached the window in

lanes. Gans was of the opinion that a rebellion would achieve nothing. The Nazis and their local helpers were too strong and there was no chance of overcoming them. He thought that the best thing was to continue as before, in spite of more executions and victims, in the end some would survive, while, in case of a rebellion the whole ghetto would be wiped out. It was related that the delegates finally acceeded to this view. His arguments had convinced them and it was agreed on both sides to encourage the escape into the woods. For that the Jews had to find arms, as the partisans would accept nobody who came with empty hands. Gans knew this and undertook to find arms.

From then on Jews began to leave for the woods by tens, every day. This was an unprecedented rescue operation and hundreds of people owe their lives to it — but it did not last long. Among the last group of escapees there was a Pole, whom the Jews had agreed to take with them out of pity and he turned traitor. The night on which the group's departure was planned he did not turn up. He had betrayed them. The Jews were arrested one by one and executed after indescribable torture.

Final Liquidation of the Ghetto

It was the month of Elul 1943. Rumours were rife that the ghetto was to be finally liquidated. As always, nobody could tell where these rumours originated, but everybody knew there was good reason to believe them, and yet people trusted that the end might be put off. The inhabitans of the ghetto had seen so many "Actions", so they assumed it would be no more than another.

One morning we were ordered to get ready to leave, as the ghetto was to be terminated. We began to pack whatever we had in bundles. I prepared small rucksacks for the children and then we went down into the cellar. However, the memories of former experiences down there were frightening. So I ascended, covered up those who were hiding downstairs and stayed outside with the members of my family. Better trust on a chance miracle to happen than endure the stifling air in the cellar. Later on I learned that I had been right and all the others lost their lives. The bunker became their grave. Next day we were led out to a siding, where those who were to be liquidated were assembled. We passed a double row of soldiers armed with machine-guns and at the end we were sorted out — those who were to die at once, and those who would have to endure still more. That walk between the double wall of hatred was terrible. Children were crying, the bundles were heavy, despondency and the feeling that the end was near tagged at the nerves to breaking point. When we had covered a distance of about one kilometer, we were separated : men on one side and women and children on the other. I wanted to take the boy with me and held him by the hand, but a Lithuanian officer tore him away with a shout : the order was that children had to follow their mothers. I never held the little hand again. I never was to see my wife and my little daughter again.

That night even the skies wept and a pelting rain poured down while we were standing between that double row without roof or shelter over our heads. The desparate cries of the parting mingled with heart-rending wails of little children who asked for some protection against the wet and the cold. We could hear the children crying in spite of the distance between us and in spite of the rain and wind, but we were unable to help them.

We were left at the siding for a whole day and night, waiting for what our tormentors would do next. The Lithuanians exploited the darkness and our

Germany. He also brought me pieces of cloth from his home in barter for items he wanted. He fairly shielded me from all evil.

What I saw and heard in the Ghetto

Because of my profession, which was in great demand, I and others like me enjoyed a privileged "status" in the ghetto. I was however eye-witness to a number of cases — or heard of them at first hand from those directly involved — and they left an indelible impression on me. I am going to relate a few of them here. Early in 1943 the ghetto was sealed off and I, too, could no longer leave it. The sergeant knew, that I had a cupboard in the workshop, where various items were locked in, and that I had the key. One Monday he took me to the workshop to get the stuff out. However, we found the cupboard broken in. The Lithuanians had carried off whatever had been there. When I told him that I had left merchandise for barter in a number of villages — on his account and on my own — he accompanied me there and had me collect the produce for both of us under his protection. First we went back to the barracks, where he gave me my fair share of the victuals and then he sent a Lithuanian with me to the ghetto with a cart and gave him orders to drive inside and not to leave me at the gate — so that I would not be searched. I arrived laden with flour, groats, bread and potatoes, which kept us alive for a couple of weeks.

In the ghetto the Germans heard of my skill as a craftsman, so they set me to work to make warm galoshes of felt and leather for the Nazi soldiers. They paid me some money and from the food they gave me I could spare some for my family.

One day they took a group of people to work outside the ghetto. I, too, was in that group and there I met Rivka Nagel (Mallakh). She was barefoot, had a peasant woman's kerchief on her head and wore no yellow-rag on her clothes. So I could see, that she had gone underground and was living in freedom outside. I didn't talk to her, so as not to attract attention, but we both knew the secret. I never saw her again.

A few days after the ghetto was sealed off, rumours began to spread of intentions to liquidate it, of quotas for forced labor and, finally, extermination. One felt utterly helpless; yet, as long as we lived and somehow found means to feed the children, we allayed our fears and tried to console ourselves with all kinds of logical arguments ; the whole thing doesn't stand to reason. We have survived the liquidation: we are being useful; there is no sense in destroying us — and other illusions and self-deceptions.

The truth was, however, that the extermination process went on all the time, although only few people were aware of the fact. At one time partisans came in and confirmed the fact ; they had witnessed some cases. So the danger became concrete and it was never out of the mind. Two women and a girl joined us, who had escaped from a death pit at the Ponar. They had hidden under a heap of corpses and when the shooting ceased they climbed out of the pit, naked, picked up some of the clothes that were lying around, and returned to the ghetto. So the rumours were confirmed. The Jewish police isolated these women at once to prevent the story from spreading — but the news was already known and all the ghetto was seething.

There was talk of a delegation of partisans who came to see Gans (the head of the Judenrat), told him that they were planning a rebellion, and asked him to prepare his men for the event. They also revealed, that some of their people and groups within the ghetto had hidden arms in one of the

A class of the Jewish elementary School with the teacher Zemel.

victim the search would entail. Each time to enter the ghetto was like entering Hell. As I could go to work and come back by myself, I sometimes hid my stuff somewhere in order to save me the trouble. Sometimes I even left things valuable to myself and to the family at my place of work and came home empty-handed.

The head of the mounted police, an S.S. Lieutenant, did his murderous job with gusto. One day a horse got a bruise from the saddle, whereupon he called us to report to him. We knew what was in store. We went in in terror and bewilderment. He asked : "What to do in such a case ?" One of us took his courage in both hands and said : "Must be padded above." That answer maddened him and he shouted with all his might : "How do you talk ? Don't say 'Above', above is only one — God ; you should say 'higher up' " — and then, in the same breath : "Is there a God in this world or no ?" So we kept silent and he added with biting sarcasm : "How could there be a God ? It would be impossible for him to look on how you are tortured and do nothing."

This time we got away unscathed. He left us the saddle to mend and stalked out.

My partner at work was a native of the place and had many acquaintances in the villages around. He used to take pieces of leather from our workshop, bring them to the peasants and, in exchange, would receive butter and eggs for his family. One time a German sergeant, who used to search those who were returning from work, met him in a village, and I saw how that German brute killed my elderly mate, felled him to the ground and left him there. He never touched me. I made him halters for his horses and sometimes gave him pieces of leather which he would sell when going on leave to

and coal shacks. In one of these I decided to stay hidden overnight. I leaned a number of boards obliquely against the wall and spent the night underneath them, like a horse in its stall after a day's work. I stood staring into the empty darkness, unable to think, only heaving a sigh of exhaustion and despair from time to time. In the street I could hear the cruel shouts of the Lithuanians, drunk with lust of murder. Even these didn't stir me. Suddenly I heard shouts of joy from the drunkards and the desperate cries of a little girl of, maybe, ten : "Let me live ! I am so small ! Mercy ! Let me go !" But they didn't.

For two days I was left standing hidden behind those boards and, when the three days allotted to the annihilation of the ghetto came to an end, I crept out. I ran straight back to my dear ones and opened the bunker. Again clouds of vapour came forth and stifling smells, but nobody had died. They all climbed out and began to settle again in their empty houses. I went to see my little girl in the hospital. My heart was beating as a rumour had been spread that among the many thousand victims there were also the inmates of the hospital. I found her however alive — only her curly hair had been shorn.

In the Ghetto after Liquidation

We went back to our house on Spital Street. All those who had been hiding in the bunkers were now back. Jews wanted to survive, were hoping for some thing. However, we had no yellow cards and without these it was dangerous to be seen in the streets. They also served as food coupons and with their help one might find work and bread.

I strolled through the streets to get something to eat for my family. I saw people who had bought their yellow cards and others who were selling them, as they had been unable to obtain the cards they were entitled to. The Germans were looking for skilled artisans and couldn't find any. Now they became aware of the cheating but didn't do anything about it. They had to issue additional "living certificates" that were now called "extra papers" (Zugabe-Scheme). For these, too, you needed "pull". With great difficulty I got one from the Jewish authorities for a bribe and... because of party affiliation. I sold a blanket and gave the money to somebody who was employed by the S.S. and so, in the end, I obtained the cherished piece of paper.

As I began to work I found ways to bring food home. I was employed in my own profession on Politzker Street. I worked for the Lithuanian mounted police and for the Germans who were quartered in the former Polish barracks there. With me there was another elderly Jewish saddler, and a number of Jews, men and women, were employed in various services. My situation was good. I received a laissez-passer and was allowed to go by myself and not in a group led by a "brigadier", as was the custom. I was able to take things from home to the barracks, to sell them there and to buy victuals instead.

I had a round tool box, with which I never parted, as it also served me as "advertisement" of my trade. I had my working tools hanging outside, while inside I used to keep other things. I also used to wear two pair of trousers, the under one tied round the ankles, so that I could use them as bags for potatoes or groats, while the upper pair served as camouflage. Flour I used to carry in little bags, put as padding on my shoulders. The risk was considerable, but I had no choice. At the ghetto gates they frisked people and the Lithuanians enjoyed the double fun of their booty and the beating of the

dusk when we walked down Spital street towards the gates of death. I knew full well where we were going, so we slipped away and entered Shawli lane; we climbed up a flight of steps that had belonged to a house which was no longer standing. It was a shambles, looked as after a pogrom. We reached the attic, in fact its upper storey, and there we lay down. We could see the Germans and their Lithuanian tools roaming the streets, uncovering hide-outs here and there, dragging Jews out, beat them up and kill them on the spot. The sight almost drove us out of our wits. We knew they had scheduled three days for the liquidation of the ghetto and this was only the first.

After six in the evening the street became quiet. Instincts prompted me to stir among the ruins. I found matches and a thermos bottle. I stepped down into the street to look for a place to hide and to shelter us. The house bordered on the courtyard of our former dwelling place. I went down Spital Street, where on the one side the Jewish hospital had been and on the other the Jewish police. It was dark by now and one could see nothing. Suddenly I heard footsteps on the opposite sidewalk: I cried out: "Hello! Can you hear me?" It was a Jewish policeman, who was dumbfounded when he heard me speaking Yiddish. Then he called back: "What're you doing here? Are you mad? Gans will come and do for you!" I knew who Gans was and began to cry and to beg. I told him of the tragedy in the cellar, how I had managed to save my baby's life and I asked him to help me get her into the hospital — maybe she would be safe there and for us, too, it would be easier to hide. He refused and only advised me to put her down at the gate — maybe passersby would find and rescue her. I didn't accept his advice, wouldn't abandon her. In the deep darkness I couldn't see the expression on his face: was he softening or did he still insist? I entreated him and in the end he acceded and went to the hospital to find out whether they could take her in. Meanwhile I went back and brought my wife and children down from the attic. They had already despaired from ever seeing me again.

Meanwhile the policeman came back and told me: "Give me the baby. Let's see, something may be done." My wife went with him lest she begin to cry and would have to be soothed. We couldn't even kiss her good-bye; from afar I could hear the parting. Both my wife and our daughter were sobbing. She felt she was giving up her dearest. When she returned we began to make plans where to hide next.

We passed by the cellar of our misfortune and found a woman there under a pile of rags. She came out and joined us. Next we returned to our house, beyond the wall, where the Golomb family used to live. I heard some noises from below the floorboards. I found the house empty but the poundings and noises were distinctly audible. I found a large kitchen knife and pried loose two of the boards and then something occurred which I shall never forget: clouds of vapour arose from the opening I had made as if from a bath house — it was the pent-up breath of the hideaways. Good God! How could they have been breathing down there? These Jews had to be saved. Had they escaped death at the hands of the Nazis only to die from asphyxiation, which is the most horrible form of death?

I tried to pry loose another board to widen the exit for them, but then one of them climbed out and wanted to kill me for betraying them. I managed to reassurse him and the others and explained that I only wanted to conceal my wife and child while I would stay outside and cover them up. I was dead tired, covered the bunker and went to look for a hiding place for myself. I returned to the courtyard, which served a number of houses with outhouses

together. There we stood waiting for what we thought was inescapable death. Suddenly a door opened close to the spot where I was standing and a hunchback peeped in to find out what all the hubbub was about. We all crowded into that room in panic and by chance somebody moved a cupboard uncovering a secret door, through which we passed to safety, the door closing behind us.

From the window I could see the miserable Jews who were being carried to the Ponar. I could hear their desperate cries and wails as they were beaten while being loaded on the trucks. I knew that my dearest were among them, but could not rescue them.

In the evening we returned to our apartment, to life... Those who had been near and dear to me had been sent to their deaths. I would never see them again and yet we returned to live. My greatest care was food for the little ones. Risking my life I slipped out of the ghetto to get something to eat for them and so we carried on. It was a miracle that we managed to peep our two little ones alive, while only the strongest and the rich remained hidden in bunkers in the homes of Gentiles who demanded large sums for their help.

Miracles in the Ghetto

A couple of months later I was detailed to work in a sawmill. Rumours spread to the effect that the whole ghetto was to be liquidated and only 20,000 Jews would receive yellow cards and all the others would be exterminated. Some Jews were "in the know" before the others. They had learned the contents of the redeeming piece of paper and had them ready for themselves. The cards were meant to be given to those whose profession was most required. I was first in line to receive a card, but somebody on the Judenrat sold them to the rich and I was left earmarked for extermination. At the time I was working in a group of 30 Jews, among whom was a rabbi who survived and is now living in Haifa. I was told that there was no card for me and that I was to stay in the ghetto. I knew full well what that meant. Next day they would come, take their victims and carry them off straight to the Ponar. So I ran to look for that vault. I found an iron door behind which the "chosen", the holders of the yellow cards, had hidden their families. I raised the door and entered with my wife and children. There was general objection — but to no avail. I pushed my family in. The air was stifling and our baby began to cry heart-rendingly. Somebody taunted me : because of this baby we would all be discovered and executed. They asked me to strangle her, lest she betray us. A few of the younger ones attacked me, ready to murder me and my little daughter; others, more educated ones, recoiled from murder, but began to try and convince me : "Look here : you are still young, can have more children. If we do not silence that baby, we are all lost, including yourself your wife and children." They proposed to me to draw aside a little while they would choke her. I began to cry like a child. My heart broke, could I let my child be killed — but then, how could I endanger so many lives. My conscience smote me and I nearly gave in and I was already being seized by the hand and dragged aside and then I went mad. Some superhuman force possessed me. I shook them off and flung them away and that very moment a miracle happened. The younger people, who had been assailing me, apparently sensed danger and bolted to escape from the cellar, while we were left behind. Next the Lithuanian murder gang arrived and ordered everybody to step out. I was the last. I fought them off one after the other and they left me, but then there was one who insisted that I come out or else he'd shoot us on the spot. So we obeyed. It was

standing before Welwel's house and Russian police dragging him out, with his wife and son, and beating them with their rifle-butts, The daughter was not with them. They were exiled to Siberia and I pitied them and their lot, but owing to this they got away with their lives, while the daughter was in the ghetto together with me and later on was martyred in Slonim, where one of her relatives had taken her expressly to save her. Those were the wondrous ways of those days.

Again in the Hands of the Nazis

June 1941. The Germans entered Vilna and imposed their Nazi regime aided by the local Lithuanian population. For a few days nothing happened and we were left alone. My brother kept his barber-shop open and the Lithuanians continued their usual contact. Owing to this brother we had enough to eat. One day under Nazi order Lithuanians surrounded our house and demanded the surrender of gold and other valuables. The men were told to take soap and a towel and to come with them. The women had to leave the apartments too, and they were asked to surrender the keys to the doorkeepers. There was talk of concentrating the Jews in one part of the town in a kind of open ghetto, but nobody knew where he was being led and what his fate would be. The Polish doorkeeper of No. 14 Stephen Street, where my brother lived, went ahead with them part of the way. When he returned he said, he had heard they were to be kept at the Ponar for seven days and then set free.

In fact, that day the Jews were made to dig pits — their own graves — and when they had worked all day and their forces were spent, they were killed in the very pits they had dug. To this day I don't know, what the doorkeeper meant by his story; maybe he knew the truth and wanted to spare us. My brother was among the first victims of Vilna-Ponar and then began the manhunts: everyday the "catchers" passed through the ghetto streets, seizing people and leading them to the Ponar for extermination. From six in the morning till six at night they were at their job, apparently to fill the quota they had to hand in. My father too fell victim to one of these manhunts.

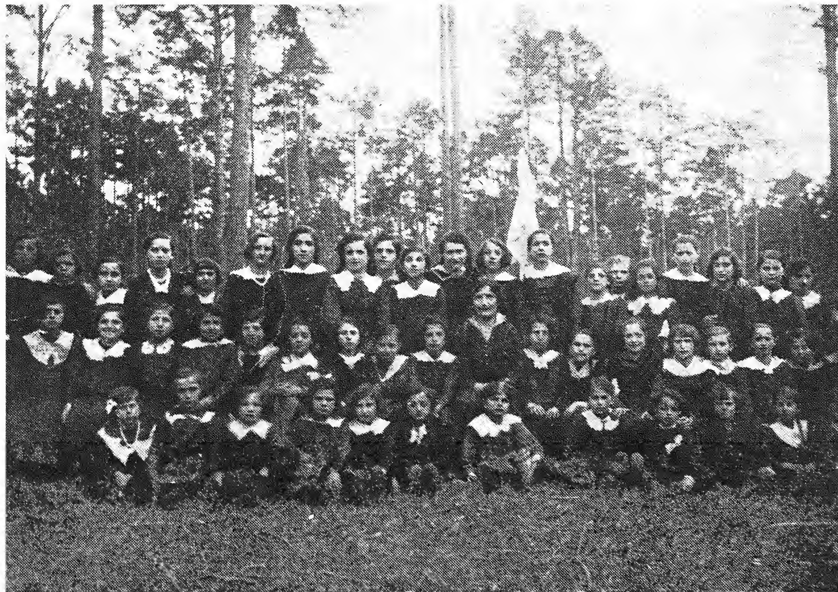
I as a saddler was working for them. Because of this I got a pass and was able to bring some food to my children. Until the ghetto was finally sealed, I used to work on Plotzki Street for the Lithuanian mounted police and was reckoned as a "highly useful Jew". When the ghetto was sealed off, the S.S. officer in charge of the workshop tried to obtain a permit for me to leave the ghetto, but he failed and I had to stay inside with the rest.

Our condition worsened from day to day. The manhunts became more and more frequent and in one of them my mother, sister-in-law, two sisters and a cousin were caught — may their memory be blessed. A Friday was the last day of their lives. The hunt occurred near our house and they were in fact taken out of our apartment.

I was saved by a marvel and this is how it happened: before the manhunt I crossed from our courtyard to the neighbouring one — through a gap in the fence — I had heard that there was a secret vault there, where one could hide, and I wanted to prepare a shelter for the family. However, the vault didn't look right and I decided not to put the children in there for fear they might smother even before we were detected. So I went back home and suddenly I saw my wife running towards me with both children in her arms. So we ran together and entered a room where many Jews were huddled

didn't run on schedule. Nobody could tell when our train would be moving We waited not knowing why it had stopped and when it would go on. The Soviet regime, that pretends to supervise man in all his doings and prescribe his way of life and thought, revealed itself in all its nakedness. Shiftlessness, lack of concerted action and order were the hall mark of everything.

In the end, after many vicissitudes, we reached Vilna and felt much better. Our brother received us well. We could wash and rest and sat down for a regular meal at the table. Hope was again kindled in our heart. A few days later my brother rented an apartment for us. We settled down and began to live again. Temperatures went down to 25 degrees C. below zero. It was an exceptionally cold winter. I did road work, which was hard, but we managed to get by on it and support our morale and the will to endure. My comrades at work were Polish scientists, professors, judges, senior officials and released criminals. One had to queue up for the meagre food rations and prices rose from day to day. Our comfort under these difficulties was that, maybe, from Vilna we might escape abroad. Here I met Hannah Blum and her family, Welwel Beilis, Rivka Nagel (Mallakh). Our common birthplace, Rozhan, made us draw together and we talked about our several plans.

A class in the Jewish elementary School in 1918-19, after the uprising of the Polish Republic.

Welwel Beilis had two sons and a daughter. The elder son, Moish'ke, escaped to Japan. Welwel began a trade in hides and had already a forged travel document and was about to leave. Then, one Saturday morning, when I was going to work in a driving rain, all wrapped up in my rags, I saw a truck

People began to run like mad for their houses. We were thousands of refugees from many places, running, pushing, stumbling, falling down while the shots were ringing, some to frighten us and some to kill. As it happened we encountered a column of Nazis who began to hit us with their rifle-butts over the head and over the most sensitive parts of the body. When we got some distance away from them, they began to fire indiscriminately. I ran and hid in a courtyard where many Jewish victims had gathered. I didn't know the place and it was already dark and cold and I stayed hidden there all night. In the early morning I ran back to my family and before long I knew who were the dead in the courtyard where I had been hiding. Soon I heard of additional victims and I saw myself how they entered a bakery and murdered the baker's son. After a short while we were again called up for forced labour under the same circumstances : "Hands up ! Walk ! Run !" Vexation at work, scorn and photos to commemorate the event.

To Vilna via Zambrov

It was now the time of the High Holidays. We arranged for a Minyan (10 people) in my uncle's house and prayed. We knew we were risking death in doing so, but we felt a vital need for it. It was like the remnant of our self-respect, of our will-power. We posted a guard outside to warn us of any approaching danger and prayed.

Two more weeks passed and in the streets appeared posters of the kind, which later on made you shiver in your bones. They said : "All refugees, who do not belong to the original inhabitants of Ostrov, must leave within 24 hours ! Contravention to be punished by death on the spot !" Together with my father (of blessed memory) I ran to find a cart, in order to save what might be saved. On the Russian side we found a Gentile who was ready to come, stay overnight and next morning carry our belongings over the borderline. It was agreed that he stay with us, but at four in the afternoon he had second thoughts about the arrangements and we had to leave at once, as he demanded. I had some difficulty in persuading my father that the earlier the better. He worried about our younger brother, who was at forced labour outside town. My mother, who had a permit, ran to his working place to hurry his arrival and as soon as he turned up we set out. It was already late afternoon, when we left and reached the Russian side at a few km. from Zambrov.

Compared with the German soldiers with their shining uniforms, the Russian soldiers looked rather poorly dressed. They were a depressing sight and I began to doubt the solidity of their system. We did not want to stay near the place where the Nazis had humiliated and tortured us and went on to Zambrov. A Jewish tailor took us into his house ; otherwise we would have found it hard to find shelter, as we were in fact two families : my parents together with my brother and two sisters and my own family.

The atmosphere in town was gloomy and frightening. People had no hopes and tomorrow's portents overshadowed everything. On top of all this, the Jewish authorities were entirely different from what we had witnessed at Ostrov. Here the heads of the community had become giddy with their power. We decided to leave Zambrov behind, too, and to go to Vilna, where we had a brother and the Russian administration was stable and orderly. Rumour had it, that the authorities there were more liberal and that ways to the outside world might be found.

We travelled by way of Bialystok. Communications were bad and trains

David Pratz

WHAT I REMEMBER

From Rozhan to the Hell of Ostrov

Three days before the war my regretted wife gave birth to our daughter — our boy was 4½ years old at the time. I was then employed at the barracks of the Polish army as a saddler, and was earning well. I had good reason to dream of a rosy future : many children and a decent return for the handiwork I was doing. In a word, I felt happy and the German bomb attacks, which came as a surprise to the Polish state, shattered my life, too. I was awe-stricken and bewildered.

We knew that Rozhan, as a fortified place, would be a target for bomb attacks of the Germans who would first of all want to destroy the bridge over the river Narew, to cut off the town and to vent their spleen on it without hindrance.

Therefore I decided to leave for Govorovo, but two days later firing started there, and we continued our flight to Ostrov-Mazovietzk. There was panic, no cart was to be hired and we went on foot. The Germans spotted the refugees and their planes pursued us. They were flying low and strafing us with their machine-guns. We would run, drop to the ground each time a plane approached and then continue to run. In this way we made 35 km. with the noise of planes and the shrieking of the bullets over our heads all the time wearing us out.

When we reached Ostrov our baby seemed lifeless. We refused to accept the fact and even with the primitive means at our disposal we succeeded in reviving her and she lived on for a while under the Nazi terror. The Germans reached Ostrov two or three days later and immediately began to hunt for men to work for them. They behaved like dog catchers. Two or three of them would assault a Jew in the street and carry him off to a concentration point for slave labourers. The work itself was of no importance to them. Their aim was to degrade us with the show of their power. That's what gave them satisfaction and pleasure, and they liked to take pictures of such "historic scenes" — the devil knows what for ?

As time went on they improved their methods. They would invade Jewish homes — as Jews would no longer venture out into the streets — drag the men out brutishly and force them to go to the appointed place, with hands raised. There they would be kept for hours on end with their hands up. The process would take hours. As place of assembly they had chosen the courtyard of the town-hall. On the balcony a Nazi was standing, machine-gun in hand, watching the Jews intently. Woe to the man who would let his hands down for a moment : the culprit would be beaten up mercilessly. That was the first day and we were afraid that they had gathered us here to liquidate us. When after hours of this ordeal, we were permitted to sit down, we felt better ; yet there were more hours of anxious, nerve-wracking expectation. In the end two Germans appeared on the balcony and one of them explained that from now on no Jew would be allowed to be in the streets after 5. Trespassers would be shot on the spot. Windows in Jewish houses must be darkened and any crack of light would be fired into. It was forbidden to assault any German and Jews had to salute Germans they met by taking off their hats.

After this "illuminating" speech we were told to go home. The hour was already half past five, when any Jew was liable to be shot without warning.

shortish, rather fat officer stepped out and asked : "What's the matter here ?" Lower ranked soldiers — his subordinates explained : "Here we can destroy all the Jews at one stroke." He interrupted them and in a quiet, determined way told them : "This is too much." He gave the order to open the doors and shouted : "Out !".

Only one word, but it worked like magic. The Jews came pouring out, while the walls were already on fire. Half-naked people bounded over each other — it had been so hot inside that many had begun to pull their clothes off. At first, being outside, I didn't grasp what was happening. One of the Germans seized me and tried to push me back, but was swept on by the crowd that was breaking out.

I was standing at a little distance looking for somebody whom I knew. I saw my father coming out of the door, running, while he held a Talith (prayer shawl) in his hand. Everybody was running down to the river for some water. The turmoil was terrific. Down there I searched for my parents, my family. I was afraid — I had never entered the river alone, but now I had to cross it. Instinctively I raised my braids over my head and managed to get across. My parents were not there. I was running around like mad — like everybody else and crying. One German soldier with a tender and merciful look on his face approached me and tried to soothe me. He even offered me some food. But I wouldn't take it. I was only looking for my parents and repeated my quest again and again but in this he couldn't help me — nobody could. In the end we found each other, the whole family and we returned to Rozhan — where else could we go ? We crossed the river in a boat and came back to Rozhan which was in ruins. We were not alone. A number of families with children joined us. On the way we met some Germans who forced the Jews to cut off each others' beards, to dance and to sing. They also gathered the children together and made us dance and sing. We sang, we danced, we cried, sobbed — and were afraid. For some time they enjoyed themselves until tired of it they let us go. In fact they did not set us free, but all of a sudden, we realized that they had gone. So we went back to our parents and continued on our way. In Rozhan there was no place where you could lay your head. So we left and turned to Kossov, where the Jews received us with open arms in an unforgettable way. It was the Sabbath, but everybody was eager to help : they brought us clothes and food. The adults were given a place to sleep in the synagogue, while the children were taken to different families and returned to their parents in the morning. Next day we left these dear Jews of Kossov and went on to Bialystok, and from there scattered all over the world. Some to Russia and to Siberia. We were among the few who were rescued. But the great majority perished, the Jews of Kossov among them — as the Germans were already entering their town, when we left. My father died in Siberia, Meshullam Nagel in Turkestan. They are both buried in Jewish cemeteries. At the end of 1945 we arrived in Eretz-Israel.

a Gentile woman, called Brengoshova, whose son was known as a rabid Jew-hater and had become infamous for his cruelty to the Jews of Rozhan and the vicinity, when the Germans occupied the town. Yet, oh, wonders! It was his mother who took good care of us that night, in the teeth of her son's resistance. More than that; at her behest he went out to see that there were no Germans around so I might go and save something from our old home. I arrived there under his protection but found it destroyed. So I returned to the Brengoshovs, where we also found the Greenwalds and my aunt Rebecca and her children. We understood that we had to move as soon as possible. Mother went to the market to buy some food for us and for the rest, but one Polish woman hit her over the head and shouted: "How dare you show your face here and buy things that are for Christians?" So that mother could buy nothing.

We went to Dlugoshiodlo and near the road we found corpses of Jews who had just been murdered and who were still bleeding. We slipped away to Govorovo. There we found a wooden shack at some distance from the town and hid in it. We hoped to rest after the tiresome journey, but very soon I felt like choked. I rushed out crying: "It's terribly hot in here!" We all rushed out and saw that the shack was on fire. The Germans had found us out and decided to deliver us to certain death: to roast us in our hide-out. So we ran into the open field as best we could. They descried us, began to shout "Halt!" (stop) and showered us with bullets, one of which hit my uncle. We wanted to stop and assist him but he only raised his head calling: "Run, children, Escape, don't tarry." One of the Germans walked up, hit him over the head and finished him off with the rifle butt, not to waste another bullet on him. Next he turned on us. We saw that we couldn't get away, that he'd reach us, so we came back to him, hugged him and kissed his uniform and entreated him to let us live. Somehow he had pity on us and let us go. We couldn't go further and spent the night in the field. Next morning aunt Chajtcha and somebody else went to bury my uncle, in his clothes and in the very place where he had died. They found on him a charity box, which he had saved, hoping in vain to carry it to its destination.

When we reached Govorovo we were at once directed to the market Square where the inhabitants had been assembled. After a long while people were ordered to gather at their places of worship: the Jews in the synagogue and the Christians in their church. As we entered the building I could see many Jews lying on the ground in the courtyard bleeding from severe wounds. It seems they had failed to hurry while squeezing in and the Germans had shot them and left them where they had fallen, some dead, some dying. I shall never forget that sight. Some had been shot in their faces, blinded and gored with broken skulls, past recognition.

Horrible beyond description was the sight of the girl whose belly had been torn open so that her bowels were spread on the ground. There was also our neighbour Judith Schreiber lying between the dead, wounded in her face, distorted and writhing in pain. I saw more people of Rozhan who were no longer living: Shlomo Zinamon, Shmelke Plotka — I do not remember all the names.

I have no remembrance of how I managed to squeeze in and get out again. When all the Jews were inside, the Germans sprayed the synagogue with kerosene and set it on fire. Suddenly I felt as if dried up, choking and terribly thirsty. I went for a drop of water from a pump in the courtyard with a little cup in my hand. That very moment a car drew up and stopped. A

members of the Grude family, one of whom I knew well. I asked him to give me news of any people from Rozhan whom he might meet. Once he told me that there were some of them at Reichenbach, I went there at once and met the mother of Chaitcha Mallakh, the Bursteins and Vilgovich families, who had come back from Russia. Once I met Khatzkel Geltchnisky who told me how during his wanderings in Russia he had come to Tashkent, to find my brother there. The meeting was a sad one, as my brother was very ill at the time with nowhere to go for treatment. Khatzkel said he had given him a little money, but apparently he had not survived. He must have been 21 when he died, my dear, my only brother, Hertzke.

For many years I was haunted by the horrible specter of my brother's death far from his dear ones. He died alone and neglected. I remembered what the Kolhoz women had said to me when my father died : "Your father has died as a just man, in his bed, in his home, pure to the last ; he has had a proper burial and for sure will go to paradise." So, a generation after atheism and communism, women still believed in Paradise ! To me this gave a little comfort. My poor brother didn't have any of that and my heart ached.

So I left Russia behind and Poland, too, where all those dear to me were buried, where I spent the years of my youth, which was no youth at all, and I came to Eretz-Israel.

Rachel Weiser-Nagel

I WAS JUST THIRTEEN

When the war broke out we fled to the village of Bagatella where we had many friends — the village-head among the rest. A few days later he told us to leave explaining that such were the orders he had received from the Germans, who had threatened to revenge themselves on anybody who would contravene — and that included his family, too. It was on Sabbath-Eve. Everything was ready to receive the holy day and the table was laid. We had to leave all this behind and went back to Rozhan, where we stayed for another few weeks. Those were dark days. Jews were walking about sullenly and downcast. Everyday the men had to go out to forced labour and you could never be sure of coming back home safely.

One day ten Jews were sent to work and in the evening they were told to come back next day and woe to them if any of them were missing or exchanged for somebody else. One of them, however, broke down. He feared the heavy work more than death and also shirked responsibility towards the rest. So he disguised himself as a woman and slipped of to Makov. My uncle David Wolensky volunteered to go instead of the runaway and so the nine others were saved.

At the same time another group was made to build fortifications. The murderers killed Shmuel from the oil-mill, while he was working. We were bewildered and felt helpless. One of the "good" Germans advised us to try to get away : "There'll be no life for you here." So we moved to Makov, but couldn't stay there either. The priest, one of the honest Gentiles, bribed the Nazis in order to make them let the Jews alone. They agreed on the condition that strangers who had arrived as refugees leave the town. So we had to clear out in all haste and come back to Rozhan. We stayed overnight with

to the Kolhoz with a very bad cold. He had been wandering for days with no proper clothing against the winter weather. The roads were blocked, the trains overcrowded and more than once he had travelled on the sideboard of a fast running truck — all in order to find traces of my brother. His lungs were affected, he ran a high temperature and in the end he died in my arms — the last of our family. There was not one Jew at the burial. The Gentiles arranged the funeral. As it happened there was a cemetery of Subbotniks at the Kolhoz. These were Russians, who kept the Saturday, and were ready to give their lives to sanctify it — and there they buried him. It was a small consolation : at least he was among those who kept the Sabbath.

I learnt that our Kolhoz "Bolshevik" had originally been founded by Subbotniks and, until the founders were submerged among a majority of newcomers, they used indeed to keep the Sabbath. We were living with a family of Subbotnik ancestry. But they were no longer "toying" with such things and had no understanding for their parents and their "crazy principles", as they called them. They wondered why these oldsters had been prepared to accept all that they suffered at the hands of both the Tsarist and the Soviet authorities, because of the weekly day of rest.

But now to return to my own fate, I had to accept the fact that I was now alone in the world. I had to be a grownup, to harden. Yet, at the place of misfortune I could not stay. I took leave of the people of "Bolshevik" who had received me so kindly and often lent me a helping hand, and went away.

Opole — A Forgotten Extermination Center

I went to work in an oil-well in the vicinity, and remained there till February 1945, when it was announced that Poles could be repatriated. I wanted to go back ; above all I wanted to leave Russia, where I had spent the years of my youth in hunger, suffering and loneliness. I didn't know what I would find, but decided to return to Poland.

The Polish authorities at Kuibyshew told me to get ready, "packed up" to leave in April. I had nothing to "pack" and a month to wait. In April we all left. I hoped to meet somebody from our neighbourhood, somebody who might accept me as a relation. I even believed I might still find my mother. However, when we approached Poland, I understood that there was nothing to go back to. The train stopped at Sarny in Volhynia, where I met thousands of Jews from previous transports. They spoke of the destruction of Polish Jewry, of Jews who had been exterminated and never buried, and of mass graves here and there. They took us to the mass grave of the Jews at Sarny — an irregular mound untended — and I realized that I had nothing to expect from "our" Poland. Yet we continued westward until we reached Opole. On the way we could see barbed wire camps with numbers on them, the places where Jews had been gathered for extermination. They were many, real concentration camps, and I don't know why they are never mentioned in the writings about the Holocaust. Has nobody ever heard of Opole ? I have seen the place, the ovens where the destruction was done.

In Opole I met members of the movement who persuaded me to join a Kibbutz, to prepare for Aliyah and, in any event not to stay in Poland. I accepted the advice, but remained for another two months. Transports of returning Jews were passing there and I went to meet them all, hoping against hope to hear of my family, to learn that the bad news had been exaggerated. In the end I despaired. I met people from Rozhan, not all of whom I knew or remember now. I do remember the aunt of David Fratz and her son and

managed to stay alive. About the same place — near Smolensk — we met another train full of "sentenced criminals", Jews and Gentiles. They knew they had been given exile sentences, but had not been told where they were being sent, and they were worried, low spirited and complained to us, as if we were better off. We had no idea what Arkhangelsk was like or what kind of life we should expect there — in fact, in what respect was our lot different from that of these "condemned criminals"?

Arkhangelsk was a hard place to live in. In winter, the cold was terrific, down to 40 or 50 degrees centigrade below zero, while the summer was stifling. Primeval forests separated the town from the rest of the world and also isolated people from each other.

We stayed there for fifteen months. Father's job was in the tool-sharpening shop. I became a driver (of horses) and my brother reached the position of a Stakhanovitz, working in the forest uprooting trees. I, a young girl, had to carry supplies for the horses and the people. At the time an animal disease was widespread in the vicinity and visits from one village to the other were prohibited for fear of contagion. Supplies were brought to a quarantine station, where the villagers came to be disinfected and to get their stuff.

Thus I had the opportunity to meet various people and to learn of conditions around us. Once I chanced upon a young man from Makov, a driver in another village, who gave me news about my mother. I had known his family, Gerber, at Makov and had become friends with his sister. I asked for his address and through him wrote my mother a letter and received two postcards from her. That was about Purim 1941. Among other things she wrote that her brother, Abraham Lask, "was no longer living". She didn't dare to write what had happened to him.

In the autumn of 1942, when the front had penetrated into Russian soil, we were freed and told that we might go to Ulianvosk or to Kuibyshew — as we preferred. We packed our belongings and sent them off as freight. We were given a freight train and left for Kuibyshew empty-handed.

The Journey to freedom took three weeks. As it is the custom in Russia, we were provided neither with food nor facilities to rest. But I comforted myself with the thought that in Kuibyshew conditions would be tolerable. On the way my brother alighted at one of the stations to fetch bread. The Russians had a very odd custom. They would distribute bread and some hot water at some of the stations, which were crowded with people milling around. The ration was 200 grams p.c. and my brother's chances were, at best, 200 grams for all of us, but that, too, was better than nothing. Unfortunately he got lost in the terrific welter of refugees, and we never saw him again. We were not very far from the frontline and the train suddenly began to move backwards in an unforeseen direction. Maybe my brother ran after us, waving us goodbye, and we didn't see him; maybe he called our names — and we didn't hear. Anyway, be did not manage to board the train and I was again abandoned, bereft — another cruel stroke of fate, as if I hadn't suffered enough. There were only the two of us children, and I was the little sister whom everybody had spoiled, most of all he. Later on I learnt that he was seen in Tashkent, where he died.

So I was left with my father, and we made our way to a Kolhoz in the vicinity of Kuibyshew, tired and broken as we were. Father never stopped thinking about finding his son. Early in 1942 he set out to search for him. First of all he went back to the unhappy place, where we had lost him in order to gather information — but in vain. Some time later father returned

in town. The Jews were shattered. They had not yet lived down what had happened to them and refused to believe that they were safe even now. I never saw anybody smile. The townspeople seemed as if they envied the refugees who would soon move on beyond the range of the dangers that were looming over them. It was the only topic of conversation.

I, too, had an idea for the preparation of the long journey. Two or three days after our arrival I set out for Ostrov with Rachel Margulis to see whether we could not bring with us some additional items of equipment. We slept a night in the open field outside Ostrov and waited for dawn to find a less dangerous passage. Russian soldiers were sitting around and warmed themselves at the fires they had lit. When they saw us they called us to them, gave us potatoes baked in the fire and behaved in a very friendly way.

In the morning we entered the town, collected some items and returned safely to our families. We succeeded because the Germans, at that time, were not checking upon everybody who came and went. They had managed to tranquillize the local Jews, who now believed that the Germans were really concerned about their health and welfare.

As there was not enough room in the devastated town of Zambrov, for the thousands of refugees who had gathered there and who were still arriving daily, the Jewish authorities sent us on to Bialystok. There I met Chajtcha Mallakh, whose husband was in Columbia and had sent her an affidavit so that she could join him. She hoped to go to Vilna and to get out from there, but when war broke out between Germany and Russia, the Germans conquered Vilna and she perished together with her two children.

In Bialystok we lived in poor wooden shacks, unfit to serve as dwellings. The winter was extremely severe and we had no means to heat the shacks which had been meant for summer conditions only. In addition, the Russians began to show signs of nervousness. It was said they suspected the Germans of planting spies among the refugees. Night after night they staged surprise searches for men between the ages 18 to 50, which according to them, was the most dangerous age, and those who were caught were despatched into the depths of Russia. This went on until June 1941. We spent many uneasy nights and suffered from the coarse behaviour of the Russians who were never sure of themselves. Everyday I was afraid afresh to lose my father and brother and to be left alone in this world in turmoil. The fear never left me.

In Faraway Russia

One day we heard a tremendous noise, as if of people scurrying about in panic. Dozens of soldiers were hurrying through the streets under the orders of the N.K.V.D. They collected Jews, who had no papers as inhabitants of Bialystok and brought them to the railway station. They went from house to house, broke in and carried the people off helter skelter, awakening them from their sleep. We didn't know what it was all about. It was still dark when we were loaded on trucks. They told us that our destination was the forests near Arkhangelsk. The trucks were sealed and the overcrowding unbearable. For five days we travelled without food and fresh air. We were comparatively lucky ; the N.K.V.D. man who arrested us was nice as they go — maybe he was a Jew — and before leaving he told us : "Good citizens, take with you whatever you can, where you are going you shall be glad of anything."

Therefore we took some food with us, but it didn't last very long. At one station we halted opposite a trainload of recruits, who were going to the front. They threw us a little bread and sausage through the windows and thus we

Zambrov and Bialystok

At the end of three weeks — it was the morning of the Hoshana-Rabba holiday — loudspeakers announced that the town of Ostrov must be cleared of strangers. Anybody, not a native inhabitant, was to leave on foot, with permission to take with him whatever he could carry. As explanation the Germans added : "We have to think of the health of the inhabitants. Overcrowding entails the danger of contagious diseases. Therefore, strangers will leave the town to its own people."

We had to pack our bundles, as best we could and, within minutes, to appear at the market square, where all the refugees were to assemble. What could we take with us ? We had to make haste. In the market square there was a German who delivered a speech in broken Polish, repeating his former excuse about the overcrowding, the health hazards and their responsibility to the townspeople and for public order. He concluded : "We shall let you cross over the border to the Russians, where you can find places to live."

Before leaving the market square we had to pass by a number of buckets and other receptacles, which the German robbers had put there, and to throw in jewellery or any other valuables we were carrying. With a broken heart Jews had to part with their gold and silver ware. It was as if you were leaving behind your last hope, your only means of support. I still remember the heaps of jewellery, rings, watches and gold coins, that filled the receptacles to overflowing. My poor father had to throw away his watch and the remnant of his money, all he had saved through hard work.

Yet this was not all ; a number of Germans began to pass between the ranks and take for themselves whatever they liked : clothes, boots, blankets, or sweaters ; anything the Jews had not managed to wrap in the bundles so that these gangsters wouldn't see it. I still remember Moshe Frenkel standing there holding a counterpane in his hands like a baby in need of tender care, thinking it would serve him and his half-naked children in the approaching days of cold. One of the Germans seeing him went straight up to him and snatched the counterpane out of Moshe Frenkel's hand with a truly sadistic relish, leaving Moshe standing there like a punished child.

After this last robbery, perpetrated in spite of the promise that we would be allowed to take with us whatever we could carry, we were told to form ranks and to start marching ; so we set out in a long sullen column, broken in body and spirit, towards the Great Unknown, while armed soldiers surrounded us and watched lest somebody slip off or try to come back. A few did indeed try to slink away and stay behind, but the Germans shot them down without much ado. The impression the sight made was deep as it reflected the character of the invaders and their real intentions. They would not hesitate to fire at people who showed the slightest suspicion of trying to leave the ranks, so very keen were they to send us off and to rid Poland of her Jews.

We reached Zambrov tired out from the march. We were not aware at the time that this was our salvation ; that there was no more imminent danger to life and that we now had come to the frontier of a country whose rulers did not exactly love us, but at least were not bent upon murdering us. Zambrov belonged to the Russians according to the new partition of Poland, decided this time by the Germans and Russians alone with no additional partner, as on earlier occasions. A family took us into their small house and gave us a tiny room where we had to sleep under the table. Zambrov had suffered severe damage from fires, apparently during the short stay of the Germans

Rachel was hopeful : apparently the devil was not so black — and meanwhile one did live and work. By and by, things would arrange themselves. This story somehow allayed our fears and gave us some feeling of security. Those were the early days.

Later on they took us to work, the sister of Fishel Rosenblum and me — they treated us politely. We were not paid for our services, but nobody hurt us. As we had heard tales of horror from other refugees, we greatly appreciated this, and we also took it as an omen for the future — a fond illusion. One day, when we were on our way home from work, a young German urged us to hurry, as within the hour anybody found in the streets would be shot. That night a number of Jews were shot under the pretext that they had left their houses during the curfew hours.

A few days later I saw German officers and soldiers plundering Jewish shops. They had Polish children with them who — under orders or willingly — told them which shops belonged to Jews. The few Christian shops were left alone.

Bread was the staff of life and one had to stand in line for it. Then the Nazis fixed the beginning of the distribution at four in the afternoon and purposely never kept the hour ; so when you saw that according to your place in line you would have to go home close to six, when the curfew and the shooting began, you preferred to forego your bread and run. They also used to harry those who were standing in line, but worst of all was the shooting in the streets which began at dusk and went on almost without interruption thoroughout the night. One dreamt of the victims that were lying around and thought that, maybe, in the morning you would find a friend, an acquaintance, someone from your home town. The constant nightmare nearly broke the will to live.

For three weeks we stayed in Ostrov under German rule and in these three weeks the Jews became like a flock of sheep, a crowd, without will or direction. Days of forced labour, hunger and harrassment did this to us, but to a child like me it was above all the nights with the shrieking bullets that disturbed your sleep and made you aware of the constant danger, that was lurking just under your window. Later on, when I came to think of it, I began to believe that these fiends, who were planning our destruction, and were ready to spend a lot of money for that purpose, also took into account the number of bullets to be fired every night in order to break down the morale of the Jews, to weaken their hearts and destroy their will to exist.

Before leaving Ostrov-Mazovietzk, mother decided to walk back to Rozhan on her own in order to fetch whatever possible from our old home. She thought that nobody would touch a single woman, and she might be able to bring back some things and food which we had prepared for an emergency. She managed to reach Rozhan, but not to come back to us. We were very downcast by mother's disappearance. I felt lonely without her and worried all the time about her fate. Only after the war did I learn that she had indeed reached the town which was by then in ashes. Only the bathhouse had been left standing and served as shelter for those who, unfortunately, had gone back and were now again shut in by the Germans — mother among them. I heard that together with other refugees from Rozhan she had reached Makov. But from there they were sent to Treblinka and perished. I received a postcard from her from Makov, but thereafter lost track of her. I don't know the date of her death.

synagogue with all the Tora scrolls of Govorovo and Rozhan was burned to the ground.

That night we slept in the open. Meanwhile the men were burying the dead. In the morning no soldier was to be seen. They had left Govorovo and it was all in ashes. We went back and found a few pear trees with fruit on them wasted in the fire. From there we moved on to Dlugoshiodlo, where we stayed until the end of the Sukkoth holiday; then we were handed over to our Russian "brothers" at Zambrov. And here began a new chapter of sufferings — but that is for others to tell.

Frieda Weinberg-Eisenberg

I WAS FIFTEEN YEARS OLD

(The Beginning of the Odyssea)

Rumours began to spread that the Nazis were approaching. Two days later the Polish authorities advised the inhabitants of Rozhan to move to places across the river Narew. "Here," they explained, "they shall be stopped and beaten back, and, when it is over, you will be able to go back. The fighting here is going to be heavy and bloody. It is, therefore, better that no civilians should be around to hinder the troops and lower their morale."

My father sent me, a girl of fifteen, to bring movables to Ostrov-Mazovietzk, planning to join me there. I had been to Ostrov under happier circumstances when on trips and for private visits. Now it became the place, where I was cut off from my family, a stranger on my own. The town was full of strangers, Jewish refugees, who had left their shattered homes. Most of them came from Warsaw and only a minority from our neighbourhood. The feeling of being cut off seized hold of me in full force, when, going out into the street, I saw the fire which consumed my home town of Rozhan. I knew that the bridges to my childhood were being destroyed. I was worried about my parents and restless. I couldn't sleep at night, haunted with the feeling of living a nightmare.

On the third morning my parents and my brother reached Ostrov. They had walked all the way, carrying with them bundles of the basic necessities for living the oncoming dark days. They were, of course, tired and worn out, but being together again made things better. A few days later the Germans entered Ostrov, without a shot fired. The toy barricades which the Poles had erected didn't stop them. They had caught us and we didn't know what they would do to us. I tried to console myself with the idea that, at least, we were not in Rozhan, which they had burned to the ground.

We stayed with the Greenwalds. The Jews of Ostrov behaved like brothers. The presentiment of the trouble, that would soon be our lot, still enhanced Jewish brotherliness. Rachel Greenwald, a very dear girl, was working for the Germans. Once, when she came home she told us that her superior, a very terrifying Nazi, had said to her: "When I see you, I remember my daughter who is your age. Who needs this war? What devil has invented it? Here is my beloved daughter left alone at home — my wife died not long ago. What'll be my daughter's fate, if I fall in one of these battles? Who's going to take care of her? How shall she ever know what happened to her father?"

The Beith-Yaakov School of Agudos-Israel in Rozhan.

Some of the Nazis came in and announced that all the ablebodied men would be taken to work. They wanted to take my brother Fishel too, but my parents entreated them with tears to leave him, as he had a crippled hand, and they agreed. That was before we knew of their intention to burn us, and we were happy that he was allowed to stay with us. After a while we saw that the house next to the synagogue was on fire. Then my parents were distressed that they had not let my brother go. The cries and wailings in the synagogue were undescribable. Some people were injured. I saw an old woman with a wound in her belly — and nobody to help her. Many confessed themselves, prayed whatever prayers came to their lips. Utter despair reigned.

The synagogue and its courtyard were full of people. Some were standing near the bridge and all around were German guards. Just then a German officer crossed the bridge in his car; he heard the wailings, stopped and asked what it was all about. The soldiers told him that one of them had been found dead the night before and that the Jews had done it. Therefore they had decided to roast us alive. A miracle happened: the officer had mercy and he gave the order to let us out and bring us to the other side of the river. Some of the soldiers even helped old people to cross the bridge. There we were told not to budge. So we sat on the spot and witnessed how the

Simha Shafran (Shafranovich)

WHEN THE WAR BROKE OUT

(Reminiscences from Rozhan)

I was 14 years old and was studying at the Yeshivah at Pultusk. I had gone home to my parents to spend with them New-Year's Day and the Day of Atonement. About two weeks before the Holidays, when we returned from the synagogue, our Gentile neighbours told us that the war had broken out. Early next morning, Sabbath, one of our Jewish neighbours woke us and said that the danger was near and that we must flee as fast as we could : the d—d Germans were already near Rozhan. In panic we grasped whatever we could : clothes and other items and ran down to the bridge. People said the Poles were about to blow the bridge up to prevent the Germans from crossing the river Narew. Our house was not far from the river. When we came to the other side we went on close to the water. We were afraid of the gas bombs that the Germans might drop and if so it would be wise to protect your face with a wet handkerchief. On our way we met many Jews from Rozhan who had also fled. We reached the neighbouring township of Govorovo and stayed there till Thursday night. When we heard that the Germans had crossed the river, we went on, on foot, to Dlugoshioldo. On the road we met Polish soldiers who had deserted from the battlefront.

We walked all night and on Friday morning we could see from afar, on the road, a great number of soldiers. Somebody spread the rumour that these were British soldiers who had come to help the Poles ; but very soon we found out to our dismay that they were Germans, and of course, we could not hope to escape.

So we walked back to Govorovo. On the road we met more German soldiers. Some of them talked to us in a friendly way and one even offered us a horse. We reached Govorovo in the evening. Tired from a long and exhausting day, we entered a house, dropped to the ground and fell asleep. Early next morning S.S. men woke us up shouting "Come out, come out !". They led us to the market place at the end of the town, near the synagogue. At the time we were : my parents o.b.m. (of blessed memory) Abraham Isaak and Esther Shafranovitch, my elder brother Fishel, my sister Golda and my younger brother Menahem. My sister Freda-Leah was already married and was not with us and my sister Tsivel was staying at Warsaw. My two eldest brothers were in Eretz-Israel : Nahman at Ein-Hashofet and Haim-Meir near Tel-Aviv. Of all these only Nahman, Haim-Meir and myself survived. May God revenge the others ! They forced us to raise our hands and they took pictures. The town was in flames. The Poles were allowed to leave in horse carts with their belongings, using a small bridge not far from the synagogue, but the Jews were stopped at the market place, which was full of men, women and children, who were kept standing there for hours on end with their hands up. We didn't know what they'd do to us.

Some said they'd throw a bomb and kill us. Our uncle Geltshinsky, my mother's brother-in-law, tried to escape together with the Poles, but a Gentile betrayed him to the Germans who shot him on the spot for all to see. Thereafter any rumour could be believed, but the Nazis had a nefarious plan of their own. They led us from the market place to the synagogue and blocked all the doors. Many of the houses around were on fire and we were afraid that they were about to burn us.

a boy of 13. However, this experience taught me to think of my future and how to choose my way in life.

During the first year after transfer to the Polish school we were still only Jews in our class. But the next year, in the 7th grade, the class was integrated and life became disagreeable. The more important subjects were brought up on Sabbath — on purpose — in order to make things difficult for us. Religious instruction was given separately and debates and altercations with our Polish classmates became routine. We complained and struggled, and this went on to the end of the school year. Ouly the course in Jewish history, which Aryeh Buchner gave us under the guise of religious instruction, was a ray of light. The Jewish school in the Segal building was now limited to five grades and, when the Jewish headmaster was accused of communist activities, it was subjected to the authority of a Polish headmaster and lost the last remnant of autonomy.

The "Hashomer Hatzair" movement, which penetrated our school, showed our youth how to extricate themselves from the tangle of our existence and to strive for a better Jewish future. We were swept away by the vision of a Zionist solution to the Jewish question, which became more pressing from day to day. We found a new meaning to our lives and this made the situation bearable. The ideas fell on fertile ground and in time they bore fruit.

EVIDENCE GIVEN BY A CHILD *

I was left with my grandpa at Rozhan on the Narew. The Poles forced us to move to the little town of Govorovo 13 km. from Rozhan. On Friday night the Germans entered Govorovo. We spent the night in the cellar and had no sleep. Next morning, at five, they were already firing into the windows. The town was an all Jewish one and the Germans ordered all the inhabitants to assemble in the town square, made us raise our hands and searched us. Then they chased us into the synagogue, boarded up its doors and windows and set fire to the town. All the houses were burnt. They poured gasoline on the Synagogue. We were all inside : grandpa and grandma, my aunt and her two children and even my great-grandmother. Whoever has not experienced such a thing can not imagine it. People took their clothes off to have it over with quicker. I, too, undressed. I thought my clothes wouldn't catch fire and I didn't want it to last long. The cries were terrible. We were closely packed and stepped on each other.

Suddenly, somebody arrived on a motor-bike, an officer, maybe a general — I don't know. He stopped and asked what the crying was about. They told him that a German had been killed, and that all the people in the town — maybe 1000 — were to be burned for it. Then the general gave orders to set people free. He said : "We shall exterminate all the Jews anyhow — but not this way. We shall kill them of one by one." They let us out of the synagogue while the town was all ablaze. We ran across the brigade to a meadow on the other side of the river Narew. It was very cold. I had only my shirt on when I came out of the synagogue.

---

* From the autobiography of Yitzchak Magnushever, 13 at the time of writing, 6 at the time of the events.

and they agreed to send me to a non-orthodox Jewish elementary school, where the pupils were sitting with bare heads and the language of instruction was Polish. And yet the school was Jewish to all intents and purposes : pupils, teachers and the headmaster and the whole atmosphere were distinctly Jewish. The buildings, that housed the school, belonged to a well known Jewish family by the name of Segal and the Polish authorities had sequestered them, when the family left town at the time of the Bolshevik invasion. This was the first opening to enable the Jewish child and adolescent to escape the traditional, exclusively religious education, to receive a general education which also was a co-educational one. I still remember the curious stares when a boy sat down next to a girl and both were embarrassed.

At noon when lessons ended, I went straight back to the "Heder" till evening. The "Heder" had lost all interest for me and the pressure exerted by my parents to go on with traditional studies created great tension. For the sake of peace and quiet I did my best to fulfil the demands of the two conflicting authorities, which were educating me, while my bias was clearly in favour of the wordly school. But here, too developments intervened. Because of the demographic structure of our town it was absolutely necessary to maintain an elementary school for Jewish children only with its headmaster and staff. Together with it there existed a purely Polish school, not only for the children of Rozhan, but also for those of the surrounding villages, and for some time the two schools existed side by side without friction. However, with the rising tide of anti-semitism trouble was brewing. Lessons in the Polish language were forced upon the "Heder" in order to teach the orthodox children, who were kept out of the elementary school, the elements of Polish culture. This was in fact an agreed measure, designed to comply with the compulsory education act.

But matters were not allowed to rest at this. The anti-semites did not like the fact of a virtually independent general — but in reality Jewish — institution and an order was issued to transfer pupils of the two higher grades — the 6th and the 7th — to the Polish school and to mix them with the Gentile children. This, of course, raised the question of classes on the Sabbath — a possibility unthinkable for any Jew. Ferment seized us all and we decided to declare a strike. A public campaign was waged and a delegation of Jewish parents went to plead with the educational authorities of the district town in order to avert the evil and ask that the Jewish school might continue to function as before. However, the delegates came back empty handed and in shame. I can remember my father, one of the delegates, on his return from Makov. Tears were choking his voice as he told us there was nothing left for us to do but to swallow another bitter pill.

So we went to school only five days a week and this created great difficulties. Open anti-semitism among both teachers and pupils was growing from day to day. Our class teacher, one Panzshinsky, baited us with provocative questions. To this day my class mates remember a debate I had with him on the situation of Polish Jews following the anti-Jewish economic measures of Grabski (finance minister in the 1920's). In the end, when he no longer knew how to answer my complaints about discrimination against Polish Jews, he shouted at me in wrath : "Hold your tongue ! You talk like a communist !".

Of course I fell silent. But then I was called before the headmaster, Zibbelsky, in the presence of a priest. My father, too, was called in, so that he might hear what a rebellious son he had. There was tremendous excitement in the class and I was stirred to the depths of my soul. After all I was only

to vie with the N.D. (National Democrats), who preached physical violence against the Jews in order to force them to leave the country.

So a gloom was cast over our lives ; the joy of our holidays was dimmed, cares multiplied because of the openly anti-semitic policy of the authorities, which was in turn influenced by what was happening in Hitler's neighbouring Germany. Before long the world would be plunged into a terrible blood bath and we, the Jews, were to be its first victims.

Jewish Education and Schools

Jewish education, which had been essentially religious in keeping with the general attitude in town, now also began to undergo changes in the direction of wordliness, which I experienced as I grew up. Even as a child I felt this struggle between the religious and the worldly trend. First I went to the "Heder", changing them from one term to the other. First the "Heder Metukan" (improved) of Sharon, then that of teachers Avigdor (Greenberg), Mendel Abba's, Raphael Hirsh and others. Lessons in the "Heder" were routine and boring ; the teachers were mostly old men without any pedagogic training or wider views on education. Children were punished for the slightest fault, as was the traditional rule under the backward and outmoded system of education. The only occasion for relaxation was in the traditional games such as Metta (played with a ball and stick), Palant (played with a stick and a small piece of wood) and the bike. No wonder children were not happy in their boring "Heder", while outside a different, more liberal and more progressive kind of education was beckoning.

Meanwhile, compulsory education was introduced in Poland and a knowledge of the Polish language and culture became an indispensable condition of existence and advancement. This tipped the scales with my orthodox parents,

A group of Hashomer Hatzair youngsters.

I have special memories of the High Holidays. It is already autumn and the weather is no longer bright. "Sliches" (prayers for forgiveness) are said and in the meetings between people you feel that they endeavour to make up their differences. On New Year's Day the big Synagogue would be full. Whoever had a permanent seat insists upon his rights for himself and for his relations, since there was not room enough for all the inhabitants. Therefore Jews would carry chairs from their homes to sit down on, so as not to miss the prayer as sung by the Hazanim, best of all by the Hazan and Shohet Freedman, the Radzinower.

Yom-Kippur was felt in town days beforehand, when people brought their "Kapores" (chickens) who were then slaughtered on the holy day's eve. The atmosphere of sanctification descended on Rozhan well before the evening and after the last meal (before fasting) people went their way to the synagogue — or private places of worship (Shtiblach) — everybody went. It became the custom to collect gifts for the J.N.F. at the synagogue before nightfall, when gifts for various purposes were collected. Members of "Hashomer Hatzair" served at the collection plate for the J.N.F. as did everybody else.

With reverence I remember the Kol-Nidre nights at the Synagogue, bright with electric lights and with the candles in memory of the dead, which add to the solemnity of the Day of Atonement. It all goes to the heart from the first words of prayer to the weeping of the women behind their partition, that mingles with the clouded and trembling voice of the rabbi who intones Kol-Nidre and the congregation that responds.

Yom-Kippur, too, had something special in our town. First of all, I must mention the three ritual slaughterers, who on this day acted as cantors — each according to his ability. They would divide the task among them. Itche-Meir Elbik began with hymns, Haim-Shlomo Hatzkowitch took the morning prayer, and the chief Hazan, Freedman the Radzinower, with his strong and sweet voice excelled in Mussaph.

Even boys from "Hashomer Hatzair" joined in the impromptu choir that helped the Hazan at the climax of the service-Ha'avoda. In my mind this was their finest hour in the Synagogue. There was something strange about it, but here it was ; maybe their feeling were not religious, but they wanted to be part of and share with the whole community the festive atmosphere in those sublime and bright surroundings from Kol-Nidre to Ne'eela.

Only a few days later came Sukkes. In every courtyard the hammers are pounding as the huts go up ; branches to cover them are brought in and palm fronds (Lulovim) and Ethrogim, which the Shammes carries round, so that those who cannot afford this expensive citrus fruit can at least say the blessing over it at the synagogue. For the last day "Hoshanes" are ready — green willow branches which you beat during prayer until the leaves fall off. Most of the Jews in our town did their best to keep up Jewish customs, although modern life was already the rule. And so Jewish life went on from one holiday to the next as of old in the midst of changing times, while religions and worldly habits existed side by side, in conflict and then compromise.

It was the younger generation, and above all a strong "Hashomer Hatzair" movement, that brought the Zionist revival to our town and with it a new dimension to Jewish life. This revival of national feeling became imperative, as anti-semitism and the economic steps to strangle the very existence of the Jews made life increasingly difficult. The "Owszem" became the official policy of the "Sanatzia" party which ruled the country to the outbreak of the war.

Economic boycott of Jews became practically legal as the "Sanatzia" tried

force by the powers that be, we would be left with the nagging question in our hearts : what next ? We would watch these demonstrations of national and political independence with hidden envy, dreaming of our own country, Eretz-Israel, of independence, of a Jewish State and a Jewish army. Only on such occasions would the Jewish character of the town be obliterated ; and for us they were not days of celebration but of fear and of sorrow. Only on Jewish holidays did we breathe a festive atmosphere.

Jewish Day-to-Day Life

On Friday afternoons the peasants, who had come to the market, left town and the quiet atmosphere of the Sabbath spread everywhere, instead of the noise and the hubbub that had been reigning only a short while ago.

Shmuel-Jankel, the synagogue janitor (shammes) walks about and at every corner he announces that the Sabbath is beginning and calls the Jews to prayer. Who doesn't remember his booming voice : "Shabbes ! Come to prayer !"

Shops close one after the other. Jews are returning from the Mikveh, clean and radiant. Those who do not frequent the Mikveh make their preparations at home. The sun has set and candles can be seen in every window. Jews hurry to the synagogue or to other places, where prayer meetings are held, to greet the Sabbath and to pray together. At the synagogue the atmosphere is festive. Some really come to pray, others just to meet, but even if you don't pray, if you are not observant, you are part and parcel of the community and you feel that this is the day of rest after a week's toil and trouble.

The meeting of people begins at the synagogue. The week's news is told ; social, political and regarding the world at large. There is no topic that isn't discussed at the synagogue. After prayer people go home for the festive evening meal and for the Kiddush on the wine and the home-made bread, for a meal of fish and meat. For the young Sabbath Eve begins only after the repast at the weekly meetings in the movements and parties, in circles and groups, lectures and performances.

The same holds true for the holidays. Rest was complete according to traditional Jewish custom. Everything is closed in town; no need for laws or ordinances. No Jew would venture to open his shop on the Sabbath and on this day you couldn't see any Gentiles. It was the Jews who gave the town its character and here I would like to expatiate a little on the peculiarities of the Jewish holidays as I saw and remember them.

Passover is approaching and with it the time to bake Matzes. A few weeks earlier ovens have been tried out in a number of places and neighbours organize in groups for mutual help. The children, too, sense the event as they take their share in the preparations from the baking of Matzes to the burning of the Hometz, for which a special place has been allocated opposite the Mikveh on an empty lot near the street that leads down to the river. It's there where bonfires were made with the straw of old mattresses, that had to be renewed for the occasion. In every house and courtyard people are busy, making crockery kosher with heated stones, cleaning and scrubbing. Even the walls are white-washed.

Nature, too, is making preparations and the smells of spring are in the air. The sun is growing warmer; the new green appears and adds to the festive atmosphere. It is the celebration of spring and of freedom.

And here is the Pentecost. I remember the milk-fare one used to have and the houses adorned with greens and reeds that we would carry home from afar or buy from the Goyim, who knew Jewish customs.

Jewish customs : without Jews there could be neither market nor fair days.

The fairs were held every four weeks, on Tuesday. On regular market days the peasants would bring their produce to own and buy those necessities which they did not produce themselves. Here Jews and Gentiles came into initial contact. Jewish families could buy their wants of farm products, while the peasants purchased from the Jews salt, sugar, kerosene etc., but also the products of artisans and of industry. All this took place in the market square and most of the trade in the region was transacted here.

Fair days were quite an event, for which the Jews would prepare a store of goods, products both of handicrafts and of industry. Preparations began on the eve. Artisans and traders would arrive in their covered wagons from all the neighbouring townships, take up their places and begin to erect their booths for display. There was no organization or planning but, it came to be that booths arranged themselves in rows by the nature of the merchandise they had to offer : tailors alongside tailors, shoemakers with shoemakers and so on. It must have been an ancient tradition.

Noise and commotion filled the town. In the market square hundreds or even thousands of people would be jostling each other : sellers and buyers and the curious. Booths stood close together. From early morning you could hear the noise : sellers would cry out their merchandise and buyers bargained. In all that turmoil there was also room for acquaintances and relatives to meet ; in all a colourful, lively and joyous occasion.

Apart from the market square, another place at the edge of the town would be full to overflowing on fair day : it was the livestock market (horsefair) where horses, cattle, pigs (lehavdil) were traded, where animals were also brought for mating. The noise was tremendous too, but of a different nature, as it included the whinnies, lowings and squeakings as well as the voice of human beings.

Towards evening the turmoil would subside but you could still hear drunken goyim in the streets, who had celebrated their bargains in the pub on the way back to their wagons. Jews would hurry home, as soon as the trading was over to avoid meeting a drunken Pole.

For the Jews this was an important day and the turnover and profit made at the fair had to keep you going for weeks. And so it went on from one market day to the next, from one fair to the other, imbued with an outspoken Jewish character.

Sundays and Christian holidays were official days of rest and shops had to be closed by law, but trade was carried on in spite of this. The Gentiles, who came to pray at the big church in town, found the way to effect some of their purchases on Sundays as well. They could quench their thirst at the Jewish pub and, when full with meat and drink, they were apt to become a nuisance. As time went on, assaulting Jews became almost a regular phenomenon. In addition, soldiers from the barracks across the river would turn up in town on Sundays and Christian holidays and they, too, took their share in the drinking, licentiousness and the "fun" of Jewbaiting.

Polish holidays left a bitter taste and in the period before 1939 they became a real nightmare. And Jews were afraid of going out into the streets. This was true for the Polish national holidays as well ; Independence Day on the 3rd May (Constitution Day) when soldiers would parade in the streets, accompanied by the military band or the band of the local fire-brigade. Houses had to be decorated with the national flag and otherwise, and the Jews complied without relish. We knew that at the end of this demonstration of

was Fishel Gogol, who ran a repair shop for bicycles and sewing machines. He held a position of honour in the organization of craftsmen and his main concern was with professional and social questions. This organization was politically neutral and people of various affiliations were active in it.

Two groups of Hashomer Hatzair educators in Rozhan.

Most of the shops clustered around the quadrangular market-place in the middle of town. Some were to be found in the side streets too, of which I remember the butcher's lane. Most shops were small and the choice of items limited. In the absence of wholesalers, the shopkeepers and traders had to bring their merchandise directly from Warsaw or order it through a middleman. Communication with Warsaw was by bus run by Jews, or by train from the station at Pasheky. Merchandise was also delivered to the shopkeepers and traders by motor truck. Towards the end of the 1930's when the anti-semitic government intensified its economic pressure on the Jews, it nationalized the Jewish bus lines and transferred them to a State monopoly. To defend their livelihood the Jews, who had been engaged in traffic, introduced the horsedrawn "omnibus", a closed wagon that could seat 20 passengers, to compete with the nationalized Polish buses. The time for the trip now took 17—18 hours instead of three, but in those days, time for the Jews was not money. They had plenty of it and, when the danger of economic strangulation increased, this inconvenience had to be borne. The omnibus would go to Warsaw twice a week and there had to be stops to feed the horses. The trip was anything but fun, people were crowded and seats uncomfortable. The road was in poor condition and at the end of the trip you would arrive at Warsaw or Rozhan thoroughly shaken and exhausted. On the other hand there were advantages : the journey was cheap and it gave you the feeling of "victory". You had proved you could do without the government bus !

Economic activities centered around the monthly fairs and market-days, held twice a week on Tuesdays and Fridays, unless they collided with a Jewish holiday, which took precedence, as under the primitive trade relations that prevailed from time immemorial, all economic activities had to reckon with

form of economy developed over the ages, which was largely determined by the historic causality that ruled Jewish life everywhere in Poland, and the professional and social structure of this part of the population. At the outbreak of the Second World War, the 3500 Jews of Rozhan were approximately 60% of the urban population. To prevent the Jews from securing a majority of seats in the municipality the Polish authorities annexed a number of villages to the municipal area, thus increasing the number of Polish voters. Professions were varied; there were Jewish tailors, shoemakers, saddlers and upholsterers, carpenters, tinsmiths, locksmiths and blacksmiths, wheelwrights, hatters, bakers, butchers and all kinds of other craftsmen ; also teamsters, porters, drivers and so on. Substantial merchants there were few. Most of the trade was in the hands of small shopkeepers with their tiny and crowded premises ; grocers, haberdashers, and clothiers, ironmongers and stores of building materials, hardware and household goods, small eating places and soft drink stands.

There were two flour mills : one power-driven and one a windmill. A meat processing plant in the village of Orshobova was outside the municipal area and constituted an "empire" in its own right.

Craftsmen were organized in their guilds. Most of them were independent and employed no more than two-three apprentices or hired men, hired for a "period" (or term) either from Passover to Sukkoth or from Sukkoth to Passover. In many cases these workers boarded at the master's home and then they were supposed to work from morning till night with no fixed hours. Only much later, after a prolonged struggle, did these tired men secure an eight-hour day. The apprentice's dream was either to get started on a shop of his own or to emigrate. Economic conditions for artisans were hard and to eke out a living they had to work dawn to dusk. Competition was keen and as time went on there was administrative chicanery. The craftsmen had to adhere to a national craft guild and to take out an official license issued on the strength of a certificate of proficiency (Karta Rzemieślnicza). To become an independent craftsman the apprentice had to pass an examination and to receive a certificate. The intention was clearly anti-semitic : to create administrative difficulties for the Jewish craftsmen, who dominated many professions, and to encourage Polish craftsmen whose numbers were increasing.

Artisans marketed their produce themselves and there were among them a number of substantial householders. Most of them were orthodox and their public activities centered around the synagogues, of which there were two in town : the Big and the Small one, standing next to each other. The big synagogue was erected on the site of the old one, destroyed during the First World War. Its construction proceeded slowly and took many years. Because of its size and height it could not be used in winter and then people prayed in the little synagogue that was well heated. In a small town, a synagogue was not only a place to pray, it also served as a community centre, where meetings used to be held before elections, where public events took place and where speakers from abroad would address audiences. The small synagogue served, in fact, as a center for the artisans, who held their meetings there. Apart from that craftsmen used to come for prayer meetings to our house, the home of Bender. It was a tradition introduced by my grandfather, Haim, and the prayerleader (Hazan, Shatz) was Abraham Saul Zamek. Here also records were kept of events regarding this hardworking community, but they were destroyed during the First World War.

Most important among the institutions of mutual help was the "Gmilus Hassodim", which extended interest free loans to its members. Its manager

panes and the first snow. The atmosphere changed, a blanket of white covered the area and was enhanced by the contrast with the evergreen forests on the horizon. The cold became intense and blocks of ice formed on the river whose colour, too, had darkened. One day, a solid layer of ice covered it all, while the current continued to flow underneath. More snow fell and hid the ice. The river seemed to have vanished and you could discern first people and then horsedrawn sleds cross it. Only the bridge reminded you of its existence. Days were short, but the joy of life knew no bounds and again we went for long walks — in appropriate apparel, of course. What fun! Sliding down the hillside in a toboggan loaded with children, laughing and giving vent to their elation. And as usual most of the participants were our Jewish youths, members of the various parties and movements. Those who went to school as well as those who learned at the "Heder". There was room enough for everybody on the hillsides and the skilled ones could also go skating on the frozen river. So the circle of seasons closed, each with its colourful beauty, its joys and adventures. Thus we lived our lives, close to nature, for many generations, and then, suddenly, there came the end. The Jews were cruelly torn out of their surroundings, in a way unprecedented in human history. The land is there, the landscape is there, the sun shines as always — only the Jews are no more and only our memories are left.

What the Town Was Like

These peculiar surroundings also produced a special human type. I don't know why, but even our dialect of Yiddish was different from that of Makov, only 19 km. distant, where they spoke with a sharp 'r', or of Ostrolenka, 27 km. away, where they sounded like the Lithuanian Jews, or from those of Pultusk — 31 km. — on the river Narew as well. The situation of Rozhan on the main road from Warsaw to Russia made it one of the strategic points along the river Narew to protect, which a string of subterranean forts had been built as far back as the days of the Tsars. That's why Rozhan was destroyed and had to be rebuilt after each of the many wars that swept over the country. This fact is well documented.

It was a farming region, partly wooded, and the Polish population lived mainly on agriculture, cattle raising, fishing and forestry and allied professions. Rozhan belonged to the district of Makov-Mazovietzk. Farming practices were rather extensive, backward and holdings small and fragmented. I can't remember many large-scale farms in the vicinity.

Communications to our town were on poor roads, while the villages lacked paved roads altogether. The nearest railway station, at a distance of 14 km., was at Pasheky on the line from Warsaw to Ostrolenka. The whole region was poor, had no industries, no regular communications and as a result lacked modern comforts, and the standard of living was low.

The town of Rozhan, built in the midst of such backwardness, was backward too. There was no running water. Every household would get its supply from one of the many wells in town. Only one pump was installed in the middle of the market square and it was the livelihood of the water carriers, who would supply the householders with their buckets borne on a wooden yoke. Electricity was introduced only in the mid 20's, when a municipal power station was built. And yet, Rozhan served as a supply center of consumer goods for the vicinity. Most of the Polish inhabitants were partly engaged in agriculture, apart from their urban occupations.

As there was a vital necessity of crafts and tradesmen, a special Jewish

turned towards the approaching summer time, when you could refresh yourself with a bathe in the river, cross it swimming, make boat trips or go for a hike in the great outdoors. The river was now confined to its bed and you could see the large meadows, where the famous goats of Rozhan were grazing — that had become a by-word — also in jest, for our Jewesses.

How can I forget the goats and their kids we used to have in our backgarden, when I was a child ; how sorry I was when the bucklambs had to be slaughtered, so that only their soft pelts were left to cover and adorn the floor until our last day in town?

Spring also carried its special smells of the fruit trees and the lilac in bloom, mixed with that of the first hay to be cut. As the weather grew warmer bathing and swimming in the river were very refreshing. Men and women had separate facilities, as bathing suits were not yet the fashion in our place. When these were finally introduced, strict separation was abolished and bathing in the river became an occasion for the social mingling of the younger generation, as is the custom throughout the world. Most of the bathers were Jews. Idlers would spend whole days in the sun to get tanned, but most people frequented the shore in the afternoon after work and on Fridays. You could see not only the young, but also old people with beards who took their plunge in the river instead of a ritual bath in the Mikveh. So we had many Jewish swimmers in Rozhan. Yet, it must be said that it was not always fun. The river was large and sometimes treacherous and drowning accidents did occur.

People liked to take a stroll, generally starting on the sidewalks around the market square and going out on the road to Pultusk or the Wiemke-road that led from the main street down to the bridge. A longer walk, on Sabbath and holidays would be across the bridge to the barracks, to the copse and even beyond. Everybody, old and young would go for a walk, but most of all the young with their romantic feelings and their sensitiveness to the beauties of nature. There the youngsters could really unbutton themselves, frolic, sing, laugh aloud, play games and enjoy practical jokes. Thus it went on until the Gentiles began to give free rein to their anti-semitism. When this happened, walks became restricted to the sidewalks round the market-square.

We should also mention the "summer resort" of Rozhan where the "rich" or those in need of recreation would spend their vacation. It was in the nearby village of Kashevitz, but we, the young, never went there. We were content with an occasional ice cream, or a glass of ice cold lemonade. The ice cream was made with real cream in a primitive copper container that was rotated in a surrounding layer of ice. This, in turn, was kept in a natural kind of cellar, a pit in the ground, filled with ice from the river in winter and covered with insulating material like sawdust.

But then the hot summer days drew to an end and the High Holidays were approaching. Autumn came and with it grey and gloomy weather. The joys of outdoor life had ended, but life went on indoors in the home and in public places and party premises. When the peasants gathered their harvest, the townspeople, too, had to make their preparations for the winter. Each family had to lay in its store of potatoes, cabbages and firewood. Autumn rain and storms come from a darkened sky and the double windows had to be taken out of storage, put in place and made tight with green moss.

The river rose again owing to the waters that come down from the hills. Puddles of water and mud appeared in the streets, that were not all paved and provided with sidewalks, and there were the first ice crystals on the window

remained unshaken among the broad strata of conservative, orthodox Jews. Its influence weakened only towards the outbreak of the war, when the "Mizrahi" gained ground and began to attract these people to Zionism. We have written our reminiscences down, a memorial for ourselves and for generations to come.

Landscape and Atmosphere

Rozhan was a peculiar little town with a charm of its own ; first of all because of its geographical situation. While Mazovia is mostly level country, Rozhan was built upon a considerable elevation, sloping down to the East towards the broad river Narew. To reach the town you had to cross a wooden bridge with a "history" of its own, and then you were in hill country, as it were. The same was true when you came in from the North, from Ostrolenka : you found the town situated on hills that continued to the South, parallel with the river. Only towards the West did the town melt into the broad expanses of the area in the direction of Makow and Pultusk. So the people of Rozhan had the feeling they were living on high, above a magnificent landscape that streched far away, beyond the river, with fields and meadows like a carpet, whose colours were changing with the seasons. Dark green forests were closing the horizon in the distance, over the river with their dented line.

A group of Left-Poale-Zion at the grave of their friend Velvel Kvartowitz.

Each season had its own peculiar beauty. With spring the ice would break and begin to float downstream and the river would inundate a vast area. The sight of wide expanses underwater would fill the heart with pride, but also with anxiety. The rising waters would approach the lower parts of town and threaten to swamp the dwellings of the poor, both Jews and Gentiles. Then it would get warmer, the waters would recede slowly and expectations

Ephraim Ben-Dor (Bender)

THE STORY OF ROZHAN

Introduction

We are left with the memories. We are alive and bear them in our hearts and shall remember as long as we shall live. They are like rays of light, sometimes bright and sometimes dim that come out of the past. As timc passes : days, years and decades, they become blurred and in order to preserve them and honour our wonderful Jewish past, Jewish Rozhan, we have delved into and set down all the gems of our lives in that little township. We have tried to uncover the spring from which our forefathers throughout the ages drew the strength and the courage to bear martyrdom and to hold up and continue Jewish life, which now culminated in the State of Israel established following the Holocaust that decimated our nation.

Dozens of our compatriots have contributed to this book. It is the least one can do. It is our bounden duty to those friends and relatives who did not live to see the resurrection of our nation on the soil of its historic homeland. We are doing, what the survivors of many other destroyed Jewish communities have done : we are keeping the legacy, never to forget. We add a little chapter to Jewish history and give a crushing answer to those foes of Israel, who not only have murdered its people and appropriated the heritage but would like to efface the traces from the history of their countries, which we have helped to build up over the centuries with Jewish blood and toil.

Our ancestors built their colourful, peculiar Jewish existence in the midst of hostile Christian surroundings. They became integrated in the realities of economic, social and cultural life while they had to struggle incessantly for their rights. Those were working people : artisans and factory workers, shopkeepers and merchants, working intellectuals, townspeople, but also villagers, Hassidim and Mitnagdim and ordinary Jews. Among them were adherents of all parties, both national and socialist, inspired by the vision of a better future with the Jewish people and for the world at large. (They all strove for the good and the beautiful, each and everyone according to his lights.)

On the background of economic and social conditions typical of a Jewish township in Poland between the Two World Wars, from the beginning of the renewed Polish independence to the bitter end, at the outbreak of the War in 1939, life went on its normal course with peculiar, local overtones. The social and political movements grew out of it and were nourished on Rozhan's soil and aimed at bringing the redemption to Man and to the nation — or at least to alleviate the suffering of the Jews. Hatred and persecution being felt more and more like a tightening noose.

The development of movements and parties did not begin or stop at the gates of Rozhan, which was simply a microcosm of the Jewish condition everywhere : from "Agudat Israel", rooted in the numerous orthodox population (and enjoying the support of the government authorities), through all the shades of socialist parties "Bund" and Rightist and Leftist "Poale Zion", and the whole gamut of Zionist parties. The relative strength of all those movements was changing over time, more or less in keeping with developments in the Jewish world and in the state where we lived. It should be stressed that, during the 1920's and 30's, the Leftist "Poale Zion" and "Hashomer Hatzair" were especially active in Rozhan in addition to "Agudat Israel" whose position

They saw the axe of anti-semitism that was raised against the Jews, and they went to find their redemption, and looked for it in various shapes and debated over it endlessly and everywhere : at home, at street corners, at the entrance to the synagogue and behind the "Belemer" while the Tora was being read on the Sabbath. When the debates grew hot and stormy, our old and honoured rabbi would get angry and he would scold : "Shkozim (hooligans) go to sleep ! The sleep of the wicked, may it do good to you and to the world !"

But the just of the world and their good works did not avert the disaster. Millions of honest people, whose only fault was that they were Jews, were exterminated. My home town where, for generations, my forefathers had lived, was wiped out and with it my parents, brothers and sisters, friends and relations. Our lot was bitter. We were born in a beautiful country but it wasn't ours. We were driven out, destroyed ; those who got away are scattered all over the world. But each and everyone will carry with him, to his dying day, the memory of his dearest, of his childhood and of our town, a dream, that will never come back.

Rozhan'er at the Memorial Service on Mount Zion in Jerusalem.

in the Heder for hours on end, we'd storm out and vent our pent-up energies in wild games. We played at thieves and police, at firemen, or soldiers and robbers. We were as if drunk and our shouting could be heard from afar.

It also happened that solemnity and fear cast a shadow over our childhood. At dusk, between the Minha (afternoon) and Ma'ariv (evening) prayers, our Rabbi would go to the synagogue. In the "Heder" it was nearly dark and we were sitting huddled together and telling tales of horror, of evil spirits and devils, of dead people and ghosts, whose place was in the Beth Midrash and under the "Older-Brickle", stories upon stories, hair-raising and causing you to shiver all over from fear.

It happened that one Jew was on his way back on the road from Ostrolenka and when, at midnight, he came to the "Older-Brickle". his horse stopped and couldn't move the cart. The Jew looked back and saw a calf with bound legs lying in his cart. He understood at once that here was devil's work and he began to pray Shema Israel, and as he did so he could hear a heavy thud on the road, the calf vanished and the horse galloped off, until it reached town safely.

And another Jew, who fell asleep at the Beth Hamidrash and suddenly, in the middle of the night he heard himself called to the "Tora". He opened his eyes and saw an assembly of dead people standing around, reading the Tora. The Jew fainted, and that's how the janitor found him next morning when he opened the door.

But here the rabbi is back and he lights the kerosene lamp with its sooty and cracked glass cylinder. A piece of paper holds the pieces together and it sheds a feeble, reddish light. The flame is dancing and shadows move on the walls. You can follow the boys who recite their lesson "Arba'a Avot Nezi-in". The rabbi strokes his broad beard and combs it with his fingers. The hair that falls out he puts in between the pages of the Gemara. Outside the moon travels over the sky and the town is all shrouded in white. During the long summer days, too, we felt chained in our seats. You were sweating and bored. A barter trade in odds and ends went on behind the rabbi's back. Here someone lets go a fly tied to a bit of straw. Some play at cards under the desk and everybody waits for the setting sun to peep in from the Shul-lane. As soon as it would reach a certain point on the tree we would rush out, free from bondage for the day.

A summer evening gently descends over the town. From the meadows you can hear the frogs croaking and the breeze wafts in the inebriating smell of fields and hay. The "Heder" and peculiarly so "My Heder" with the stench of urine in the corner never could deaden the longing for the world of beauty — only a few hundred steps away.

The young began to rebel and to shake off the chains, to search for ways and means to build themselves a more beautiful and more secure future. The rabbi would be angry with us, when we came back panting from having run through the streets to attend a meeting of "Hashomer Hatzair." Youngsters in grey shirts marching and singing : "We are going to Eretz-Israel." "You went to see those people who were singing 'He Oole Artza'," the rabbi scolded. And many days later, when we came to the verse "A, those, who stay up late — the wine fires them", he would say : "Those are your Shomrim."

It was of no avail that I tried to defend them and explained that the Shomrim never drank wine and that the prophet's words did not apply to them. Only, because of my taking this side, I was shunned by the orthodox children. Our older brothers and sisters realized that the skies were darkening.

machine till late in the night, and here was his neighbour, who had lost his eyesight in an accident. He was a gifted man with golden hands. And here again a house of a peddlar who stuttered to the delight of the jesters.

Our teacher, Rabbi Shimele, was a good man. We didn't mind if he pinched us — his intentions were probably good. He would hold his fingers "at the ready" for a pinch, a severe or a light one, according to whether your mistake was a serious or a slight one, when it came to the exam in the weekly portion. His troubles were many : a small income, marriageable daughters, a white goat that caused havoc and above all : a son whom he could never scold enough.

All the Bible stories came alive here. We needed no maps or pictures of the places we were learning about. Here we learned how Abraham bought Mahpela Cave and in my imagination I saw it on the hillside, where the two poplar trees stood. For this our father Abraham paid 400 shekel of silver, true weight. Here we found a big bone, we used for our "Meta" game, but why coldn't it have been the one with which Samson broke the heads of the Philistines ?

"And while I was coming from Padan Aram I lost Rachel" in the traditional singsong we repeat the sentence, that tells of the calamity that befell our father Jacob. There on the road from Zbendek, along the ridge that leads to Rozhan, his caravan was wending its way and in the old cemetery, on that beautiful hill, Rachel lies buried under the tree.

In summer all is marvellously quiet there, and only when a light breeze moves the high pine tree, you can hear a soft murmur from their tops. Not far from that spot a clear spring comes out of the earth with cool refreshing water. Yes, this was the spring where the Hebrews fought their enemies. Every battle had its place. "Sun stop at Giv'on and Moon in the Valley of Ayalon." Giv'on was, of course, the "Maria Gora" where a statue of the Virgin Mary stood holding two candles, and the Valley of Ayalon was where my grandfather Abraham Yeshaia lived and where we used to burn our Hametz (bread) before Passover. People from all over the town would come, each with his Hametz, and N. would be in charge. Straw from old mattresses was brought at his command, pieces of wood and the straw burned with it the bedbugs that had not managed to escape meanwhile, and thick smoke would rise to the sky. Sometimes gentile children would try to interfere and throw stones but N. would fight back vigorously. No one else was so adept at slinging stones and he frightened our enemies away. It was not only the place where we found food for our imagination, but also the ideal spot for fights between the various "Heder" schools' and for any other kind of mischief. Our parents told us that, in their day, it had been just the same.

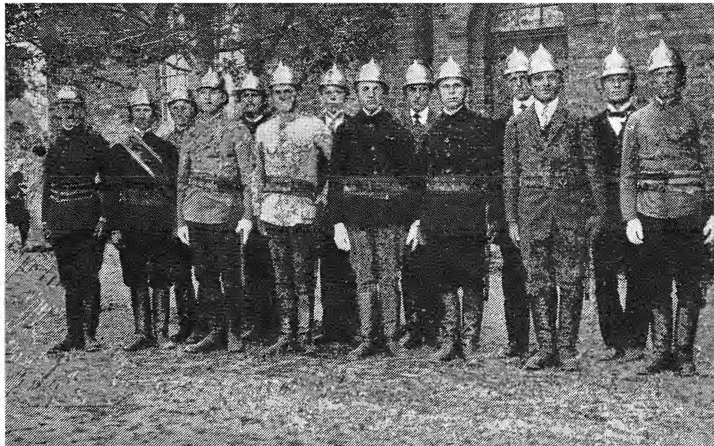
My father told me how the boys from Rabbi Pinhas Eli's "Heder" had resolved to build a dam and to block the ditch that served as an outlet for the dirty water of the Mikveh (ritual bath). Because of its "chemical composition" this water would never entirely freeze even on very cold days, and, if it got a crust of ice, it was yellow and soft and our sleds would leave ruts in it, when we tied them after the peasant carts on their way to the village of Palinovo. This dirty water somehow did not please the boys and they worked hard to "harness" it. They carried heavy stones, poured sand, collected all kinds of broken objects and pieces of wood and when they had done, they waited impatiently for the result — but lo : the man in charge of the bathhouse opened a sluice and their handiwork was swept away like nothing.

Our desire for mischief making was entirely natural. After sitting still

Shalom Perl

ROZHAN, LANDSCAPE AND DREAM

There was a little window in the attic of our house, just a quadrangular hole, and to this day I don't know why it was put there : if for light — it didn't let in much, and if for breeding pigeons — many of the neighbours did so, but not we. To me, for one, it served as a vantage point, from which I could observe part of our town like in a panorama. When my mother wasn't looking, I used to climb stealthily up the wooden ladder and once near the window I could take in a marvellous view : green fields stretching far, the road to Makow and the lush trees around the Jewish cemetery ; on the left the road to Pultusk and "Telegraph Hill". Nearer at hand the cross at the cross-roads where the road to Ostrov, to the "Forts" branched off and bordered the town to the west. My heart went out to those unknown, faraway places, that were beyond my range of vision.

Firemen in Rozhan, including Jews, in 1920.

In summer clouds came from the West bringing with them heavy rains and sometimes thunderstorms. In autumn the sky to the west would become red at sunset. The children at the "Heder" of Rabbi P. whispered between them in awe, that this red colour must be the fires of Hell where the evil-doers were being roasted in boiling pitch. At the sight of this mystery I would be stricken with fear.

Not so to the East, where the lovely sun would rise over the river Narew, over the meadows and the surrounding woods. I came to know these places when going to the "Heder" of Shimele near Levandacha's orchard. The rabbi's house was the last and before it there were a number of ramshackle houses, where poor Jews lived, who toiled hard all day to eke out a meagre living. Here was the house of the hatter who was bent over his sewing

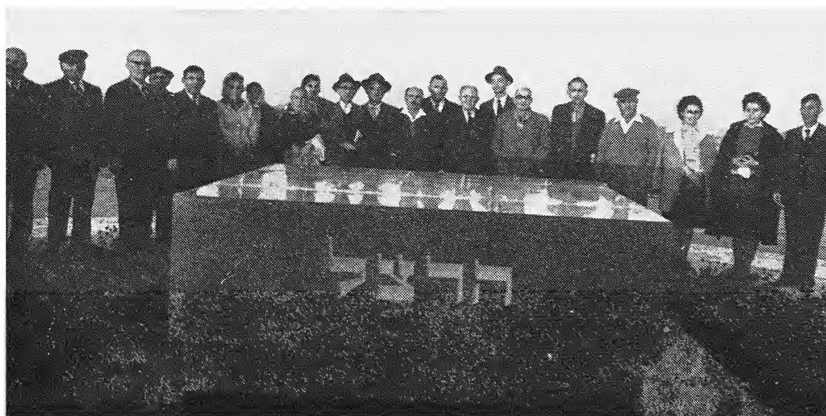
is proof of the importance of agriculture for the town. Traders dealt in grains and forest products such as wood, pitch as well as wax and honey. There was also a trade in hides.

The town flourished to the middle of the 17th century. Later the number of inhabitants dropped to 250 and in 1777 there were only 65 houses.

In the 19th century some progress was felt. Six fairs a year used to be held. There was a tannery, a brewery and a mead factory. The population increased from 582 in 1810 to 1810 in 1860 but this was not enough to keep its rights as a municipality, that were taken away from it in 1869. However, the population grew steadily, reaching 4435 in 1910 and municipal rights were restored in 1959.

During the Second World War, R. was destroyed twice, first in 1939 and again in 1944-45. In addition the Jewish population was expelled by the Nazi conquerors.* 95% of the buildings were in ruins and of 6000 inhabitants in 1939 only 730 were left in 1945 (Non-Jews, of course).**

In 1961 the number of inhabitants reached 1363, most of them employed in agriculture; there are 28 artisans' workshops, a fur-animal farm and a flour mill. There is a primary school and a lyceum (secondary). The municipal area is 12.77 sq. km. Town planning and building activities center around the market square district church in the Gothic style, apparently erected in the first half of the 16th century and enlarged in the 19th and 20th.

Rozhan'er on Memorial Day at Herzl's Tomb.

* All the facts and figures about this township never mention the name of "Jew" or hint at it. The source is an official Polish publication. (Miasta Polskie w Tysiącleciu, Part II Warshaw 1967.

** In the "Slovar" Encyclopaedia of Brockhaus of 1899, R. is mentioned as a town in the district of Makov. Province of Lomzha on the river Narew. Number of inhabitants: 2352; church, synagogue.

"a fair arial" regarding the many debts, of which "certain amounts had incurred" on their journey to the diet in the city of Warsaw.

We may learn something of the nature of the marshals' protest and proposed solution from the diet's decision, as quoted in the aforementioned document: "Now by Royal Grace and the Authority of the Diet their protest has been heard and orders have been issued to the satisfaction of all, to the effect that a poll tax of there be levied on the populace of Israel, a Polish gold piece for every head, so that all debts and claims of the aforementioned chief marshals may be discharged."

Editor's note :

1. 1766 was the year of the council's dissolution, and the marshals and chiefs etc., who had burnt the communal registers so that they should not fall into alien hands, hastened to present their "accounts" of the debts due them; the government imposed a poll tax on the Jews which was to pay the personal debts of the rabbis.

2. The higher tax, which was ten or twenty times greater than the regular tax, was imposed onl' on the older cities, which had participated in the Council of Four Lands since its origin and had enjoyed its services for many years. Hence Rozan must have had an active congregation as far back as 1533 or 1560, the year in which the Council was founded.

(5)
Wielka Encyclopedia Povshechna;
Warsaw, 1967

Rozhan, a town in the district of Makow, Woiewudstva Warsaw, on the Narew River.

In 1965, 1400 inhabitants, a crossroads, center of public services, an ancient fortress consisting of four strongholds (1885). City charter from 1373. Since 15th century seat of "land" (regional farming council) and district. After annexation of Mazovsha by crown (1562), urban **starostvo.**

In 16th century, a center of farm industry.

Salt stores date from 1581.

Destroyed in latter half of 17th century.

Destroyed and gravely damaged in World War II.

ON THE HISTORY OF THE TOWN

(Fragment)

Rozhan, town in the district of Makov, near the place where the Rozhanitza joins the river Narew, 20 km. east of Makove Mazovietzk, on the crossroads between Warsaw-Ostrolenka and Czarnow-Ostrov-Mazovietzk.

Rozhan, formerly included in the territory of Zakroczima, received in 1378 local privileges. These were confirmed and enlarged in 1403 by Janosh the First, prince of Mazovia. He invested the town with the "Laws of Chelmino" and recognized its rights to the revenue from the public bath and from the town weights. Beginning from the 15th century Rozhan became the capital of the district of Rozhan or Makov, the seat of a district court and of a governor (starostva). There were 330 houses in Rozhan in 1564 — a total of about 2000 inhabitants. In 1581 a salt depot was erected to serve Northern Mazovia. At the time there were five craft guilds in town: weavers, millers, tailors, hatters and shoemakers. A peasants' association too was set up which

...In the 17th century Rozan was destroyed by frequent wars (the Swedish invasions) and by the Dzoma epidemic, but at the century's end it began to rise again.

Of its antiquities only the Church of St. Anna remains, having been restored in 1841. The work of restoration completely obscured its unique architectural style, which had flourished since the beginning of the 16th century and was marked by its pointed arches.

Of the palace and the three other churches not a trace remains.

The ancient council hall with its famous tower was destroyed in 1813.

...From the city of Rozan came Maczi of Rozan, who from 1430 on served as the scribe of the principality; it was he who translated the Mazovian constitution (from Latin to Polish).

The history of Rozan, with the document from 1403 appended, was outlined by W.H. Geberczki in his book **Memories of Ploczk** in 1830.

...In 1877 amber was discovered in the forests of Rozan.

(3)
Evreiskaya Encyclopedia
Eidtor: **Dr. L. Katznelson**
Published in 1908

...In the Rzeczpospolita period, Rozhan was a principal city (the seat of the regional council) in the county of Mazovieck.

In the 18th century Rozan was a subdivision under the control of the community of Makow.

In 1765 it numbered 173 Jews.

Today Rozan is part of the district of Lomza and the county of Makow (formerly the county of Ploczk).

Rozan is one of the Jewish cities in which the Jews were not subject to the restrictions of the Pale of Settlement and others.

According to an 1856 census Rozan had a population of 553 Christians and 773 Jews.

According to an 1897 census it had 3721 inhabitants, of whom 1698 were Jews.

(4)
Records of the Council of Four Lands
Israel Halperin

...In an announcement issued by the dissolution committee on April 22, 1766 (13th of Iyar, 5526) it was established that the Jews were to pay a poll tax of three gold pieces in order to discharge the council's debts; also established were the dates of payment, listed by amounts and communities. The principal creditors were the "forts" of Cracow, Lvov, Kalisz; various institutions in Russia and Major Poland etc.; and private individuals. (Among the cities whose Jewish inhabitants were required to meet this payment was Rozan, and the list is not a long one).

Transcriber's note :

The matter under discussion concerns a "vehement protest" brought by the "Marshals, the Heads of State and the Honorable Rabbis and the rest of Israel's Chiefs" to the Queen, in which the former demanded "justice and mercy from her, her ministers and the councilors of the diet," requesting

...Today the city was 151 househoulds. It maintains tanneries and a council hall. It is authorized by law to hold six fairs a year.

(2)
Slovnik Geographiczni
Editor: **Brunislav Chalibovski**
Layout and sources: **Vladislav Velebski**
1888 edition

Rozan... An urban settlement on the Narew River, where it is joined by its tributary, the Rozanitza. Part of the Sielun district. 88 versts from Warsaw, to which it is connected by the Warsaw-Kovno highway; 34 versts from Pultusk; 28 from Ostrolenka; 62 from Lomzha.

...It has a walled Catholic church, a synagogue, a town-council hall, a brewery and a distillery for the production of honey wine.

172 households, 2414 inhabitants (the number of Jews not stated).

In 1828 it had only 114 households and 1021 inhabitants, of which 304 were Jews. In 1860 it had 151 households and 1810 inhabitants (again the number of Jews not stated). Archaeological findings in the place include graves and trenches indicating the site of a prehistoric settlements. It was this ancient settlement which undoubtedly became a judicial and commercial center for the region.

...A settlement was concentrated next to the fortress, which occupies the entire hill by the Narew River; at the beginning of the 15th century it was awarded the status of a city. In 1411, Jan, the Prince of Mazovia, granted cultivated fields to a person by the name of Pokszywka, so that he could annex them to Rozan.

A 1403 document of this prince, which was certified in Czechanow, confirms and augments the privileges of the urbanization of Rozan, and grants to Rozan additional privileges including a bathhouse, a barbers' establishment, a weight-control station, exemption from customs, duty and others.

...When Mazovia was annexed by the Polish crown, Rozan became a county seat in every respect, both district and local courts being held there. SabinczICzki refers to it as "a city full of motion and vitality."

...Tradition has it that Queen Bona built the palace and came to stay there from time to time.

...According to the records from 1564, there were 320 households which paid no customs or excise duties.

In 1581, a central storehouse for salt was established here. The supervisor of the salt industry promised a yearly supply to this storehouse of 1000 barrels of salt from the Woliczka mines, and another 500 barrels from Buchnia. During the first two weeks, the salt was sold in accordance with the directives of the city government; after these two weeks it had the right to sell the salt as it saw fit.

...Revenue from passage on the Narew River accrued to the city.

...In 1526, Anna Princess of Mazovia, reaffirmed Rozan's rights to the bridge (tolls), and these were reaffirmed in 1566 by Zigmunt.

...In 1549, Queen Buna permitted the city residents to cut down the forests about Rozan.

...The area of its lands was then 1943 **morags.**

...In 1664, Rozan county included the villages of Perzizanov, Los, Zaluzha, Razanof, Gerbovka and Zolotovka.

as best we could the memory of the lost communities, and where full sources were lacking to make shift with scraps of information in order to reconstruct the picture and tell the world that:

a) Our communities were concentrations of hard-working and peaceful people, who far away from the ancient homeland enriched the host countries and created for themselves sources of livelihood — and this not at the expense of others.

b) Throughout the centuries Jews dreamt of Jerusalem and, whenever there seemed to be a chance to return to Zion, they seized it, left their host countries, willingly and gratefully.

c) Jewish diligence roused envy and in the end anti-semitic outbreaks.

d) At no time and under no regime was Jewish diligence appreciated by those who benefited by it and this is a lesson to be drawn from history over the ages and from all the countries of the diaspora.

APPENDIX

(1)

Encyclopedia Povschechna
Editor: **Shemuel Orgeband**
Published in 1866
Rozan

...A city in the county of Ploczk in the district of Pultusk on the Narew River. In medieval Poland it was the capital of an independent estate. It had a fortress and a district court.

...In 1424, Jan, the Prince of Mazovia, granted it the status of a city and allowed it to annex nearby villages and numerous cultivated fields. Among its privileges was a license to maintain a bathhouse, a barbers' establishment and a weight-control station, and it was authorized to levy road tolls and other taxes.

After the decline of the principality of Mazovia, Rozan was annexed by the crown and made a county seat.

Queen Bona built one of her palaces here and occupied it periodically.

...Records from 1564 show that there were 320 households in the city.

...In 1581 a central storehouse for salt was established here. The salt suppliers were required to provide the storehouse with 1000 barrels of salt from Woliczka and 500 from Buchnia, together with the right to sell the salt on its own (for its own benefit) at the end of two weeks' time.

...During the reign of August II the city was destroyed in the Swedish War, and all its antiquities vanished. The only building to survive was the walled Catholic church. Recently the church has been restored, but the unique porticoes were so gravely damaged that their restoration was impossible.

The magnificent palace and the three other churches were utterly demolished.

...There were six craft guilds in the city, for spinners, knitters, weavers, furriers, tailors and shoemakers. There was also an association, "The Brotherhood of Plowmen."

...In 1813 the council hall and its tower destroyed. On the stones with which the city streets were paved, one can still (in 1866) make out certain inscriptions which mark those stones as having been taken from the council building.

fore one of the oldest of Jewish settlements in Poland was destroyed here — a very heavy guilt.

Economic and Social Life

We cannot say much about the early occupational and economic setup of the Jews in R. But again, assuming that the situation was akin to that of other Mazovian towns, they must have been mainly artisans, and in addition, traders and service workers. In his detailed work on the "History of the Jews of Warsaw" A. Levinson states that it is not easy to arrive at the facts regarding the occupations of Mazovian Jews about the time this province became part of Poland and for many centuries after this event. By conjecture it may, however, be said :

a) That not many of them were moneylenders. This was mainly the business of Christians, including parish priests and other clergy.

b) The Jews of Mazovia, as those of other parts of Poland, were largely artisans and craftsmen and as additional proof A. Levinson quotes J. Shipper, who tells of a pamphlet in Latin called: "The Jews' reply regarding commerce" published in 1539. The anonymous author states that there are next to no Christian artisans in Poland — the number of Jews in the crafts exceeding that of the Christian at a ratio of 3 to 1.

So, Rozhan was a township with 6 craft guilds (Enc. Puv.) a tannery and a growing amber industry. If, in 1401, Rozhan was granted town status, after having been a district center for a long time, this was largely due to its Jewish inhabitants who developed it in this direction: markets and courts, a custom house, control of weights and measures, a public bath etc.

On the religious and social setup of Rozhan we have only two pieces of evidence: one outspokenly saying that "in the 18th century it was a sub-community, belonging to the community of Makov" (Evr. Enc.) and another, earlier, less clear, saying that during the period of the "Council of the 4 Countries" (1530-1766) Rozhan had an independent community, directly represented on the Council and fulfilling the duties imposed on it as such. There is no earlier evidence of a community at R. except for a general remark by J. Shipper regarding the 12th century: "In contrast to the poor condition of the comm. in Russia, the Jewish comm. of Mazovia and Silesia were prospering and new comm. were coming into existence from time to time."

Figures, ups and downs

Statistical and demographic data about the Jews of R. go back only to the early 18th century. Till then we have few figures about Poles and others, let alone Jews, who had every reason not to stress their numerical strength in the places where they came to settle in the diaspora. From the little we know, we gather a picture of continuous and considerable growth up to the period dealt with in the Book of Rozhan. In the Evr. Enc. we find the following: 173 Jews in Rozhan in 1765, 773 in 1856 and 1698 in 1897. The figure given in the Slovnick Geogr. for 1828: 304 fits nicely into this picture, showing that each generation doubled the Jewish population. The growth of the total population on the other hand was rather erratic, so that the percentage of Jews in the total fluctuated widely: 30% in 1828, 58% in 1856, 47% in 1897.

In Conclusion

We have devoted much more time and efforts to this research than might seem warranted by the results: we felt it was our bounden duty to preserve

enjoyed constitutional freedom and were practically independent from the central government and its legislation. Therefore we find next to no documents relating to their existence in the Polish royal judiciary archives.

b) Jewish communities enjoyed full internal autonomy, according to the Jewish Constitution (Constue Judo) the "Bill of Rights" given by Boleslav of Kalisz, the "Laws of Magdeburg"; proceedings were registered only in the books of the communities and by the rabbinical courts. All these records have "vanished" accidentally or on purpose and no official administrative or judicial sources are left to supply us with information on our subject.

In this R. is no exception. All we shall be able to say about the history of Jews in Rozhan is therefore largely conjectures drawn from what we know about Mazovia. (However, history has never refused to draw conclusions from conjectures among the rest.)

It is well known that Jews settled in Mazovia, as elsewhere in Poland, near fortified places and administrative centres and we may assume the same for Rozhan, where circumstances must have been similar.

According to Dubnov, Jews began to settle in Mazovia at the end of the 9th century, when a mission of Jews from Germany visited Leszek, duke of Poland, asking permission to settle in this country — and permission was granted. "In those days (1173-1209) Jews settled in Greater Poland, Mazovia and Kuyavia." According to Shipper (p. 50) "Jews arrived in Mazovia also from the Khazar Kingdom after its fall in 969. Jewish settlements spread over Mazovia and Poland and onto Bohemia." From the chronicles of other towns we learn that Jews settled mostly in fortified places, that served their rulers as military strongholds from which to impose their authority on rebellious subjects. Such rulers would invite Jews in order to help them to introduce industries and to develop trade and handicrafts in the districts under their domination. In return the rulers would grant the Jews military and judiciary protection, freedom of movement and autonomy to administrate the internal affairs of their communities. There is a famous letter by King Casimir the Great, dated 1364, saying: "The King has granted the prayer of the Jews who live in all the towns of the Kingdom of Poland. As he wishes to profit his treasury he grants them the right to establish themselves and to travel, freedom of trade and of importing and exporting goods, also to lend money for interest, on securities and mortgage."

Very similar is the statute of Kalisz, copied exactly from the Austrian statutes. There it says: It is forbidden to violate Jewish cemeteries or synagogues. Litigation between Jews may be brought before their own courts." (Dubnow).

It may be assumed that the Jews of R. too came to settle at such a district seat, recognized as such in the Statute of 1401. The town privileges granted the same year were due to Jewish contributions. As elsewhere in Poland the Jews were the main factor in urban development of the otherwise entirely agricultural countryside. We are unable to establish the date of the earliest Jewish settlement in Rozhan whether it was 969 or 1173. There is however no doubt about the existence of a community by the beginning of the 16th century. There is proof of it in the entry in the "Book of the 4 Countries' Council". We quote below in extenso. Now, if this was already a well organized community, which did its share in the countrywide organization of Polish Jews, we may safely assume that Jews arrived on the spot much earlier. On the Council old-established communities with traditions of administration and religious jurisprudence were represented. We may thus say that Jews lived in R. for no less than 500 years and maybe near to one thousand. There-

ROZHAN: AN HISTORICAL SKETCH

The Sources

We quote here information about the history of Rozhan and its Jews from six sources: these are nearly all the records extant. Unfortunately nearly all the information stems from Christian sources and even those who did not purposely belittle the impact of Jews on the town, did not give them full consideration.

We proceed by chronological order and begin with the Encyclopaedia Povschechna. Under the entry "Rozhan" very little is said about Jews, although (or maybe because) the writer was a Jew. Next comes the "Slovnik Geographiczny" complied and edited by the Catholic church. This source has more to tell about Jews than the former. They are named Israelites and not "Zhid" — to stress the editor's impartiality; however, he too doesn't attach much importance to the Jews of Rozhan and gives hints rather than details.

Only from two Jewish sources: Evreiskaya Encyclopaedia (1908-1913) and from the "Book of the Council of the Countries" from the years 1533-1760 do we learn of the existence of a Jewish community in R. in the 16th century. This means that Jews were not just living there in the past (in the Middle Ages) but they were organized in a way parallel to that of the state in which they lived, regarding jurisdiction, administration and legislation.

The Ev. Enc. which was financed by Jewish philanthropists, the baron Ginzburg and others, has a meagre text but its data are reliable. Unfortunately they were gathered from official Russian records for the years 1847-1897 and nothing is said of earlier periods. The aim was not to compile an encyclopaedia, as the name would indicate, and many items relevant to the subject are omitted. There are no details of occupations, ethnography, jurisdiction, social affairs etc. Even on demography there are only figures and percentages and nothing more.

"The Book of the 4 Councils" fills in the gap to some extent and from it we learn that Rozhan had an organized community as early as the beginning of the 16th century and was one of a small number of communities in Poland to contribute to the budget of the country-wide organization.

Thus we were compelled to glean details about the Jewish population of Rozhan from the Jewish historians such as S. Dubnov, J. Shipper and A. Levinson.

There are a great number of relevant passages scattered over their writings, mostly dealing with the Jews of Mazovia and R. among them.

The "Book of Rozhan" describes the period before the destruction. It is to us a last document of a community that was exterminated and has ceased to exist. We know how careful the committee was in compiling and collecting all facts and details as adduced by the various participants. We can, therefore, regard it as a popular historic source for our times and we can safely draw upon it for details to characterize Rozhan that was and is no more.

Old Jewish Rozhan

Of the history of Jewish settlement in Poland — and especially so in Mazovia — very little is known to us because of the lack of documentation. There are two reasons for this.

a) For hundreds of years the local princes, peculiarly those of Mazovia,

Aryeh Buchner

THIS WAS OUR LITTLE TOWN

Who are those who are left? — A mere handful of people in Israel and fewer still abroad, scattered all over the world. The Jewish community of Rozhan, some 3000 souls, has been exterminated. It was a poor small place but had its peculiar charm. It was very much alive and struggling for its existence.

And what, in fact, couldn't you find there? Mitnagdim and Hassidim of different Rabbis, traders and craftsmen (a gamut of all parties), youth movements, libraries and drama circles, celebrations and performances, sports and excursions.

Every event in town was everybody's concern. Who wouldn't remember the weddings? Everybody hurried out for the Chuppah, as if it were his own or one of his close relations. On such occasions you could meet all the young people of the town.

And the performances. They used to begin at 10 or even 11 at night, when elsewhere they usually end. They took nearly twice as long as necessary and the audience could hear the text twice — first from the prompter and only afterwards from the actors — nobody complained that the actors didn't know their parts by heart. Performances would last till dawn and by then it was no longer worthwhile to go home to sleep. Therefore one used to chat or stroll along the road to Pultusk till sunrise. That's what our township was like.

And, yes, we also had thieves — of a special brand: they used to purloin books from the libraries. These were cultured thefts, such as our neighbouring towns couldn't boast of.

And in cases of bereavement — the news spread from house to house and charitable women would get busy. Help was needed and it had to be given quickly, and therefore must be collected fast; and then you could see these women go from house to house begging — not for themselves — to extend hidden assistance and to "rescue a soul in Israel".

When holidays approached, the town was decorated, children ran about freshly washed and combed in holiday clothes near the synagogues and prayer meeting rooms; a festive atmosphere filled the town.

That's what our town was like — but it is no longer there and we shall see it no more; it is lost and gone and will never return.

WITH THIS BOOK

Another book is being added to the long list of memorials to Jewish communities exterminated in Europe — it is devoted too the memory of the community of Rozhan. To many not connected with this town it will be no more than just another book, but to those born at the place on the river Narew. it will mean much more; it is the fulfillment of a pledge to the sacred memory of their dearest, cruelly destroyed in a way unparalleled ever in our history. It is also a testimony for our generation to remember and for generations to come and learn the glories of our Jewish past that is no more.

To the people of Rozhan such a book is invaluable. They are unable to visit the graves of their dears as is the custom with Jews and Gentiles alike, there to cherish the memories of parents, brothers and sisters and to keep Jahrzeit for those whose tragic fate is ever present in the mind and burns the soul. People of Rozhan will read this book or merely skim through it and images of their past, of a happy childhood and the tempests of youth, above all the images of close friends and relations will rise before their eyes, of a past that was both rich and glorious and sombre, a shining island of Jewish life within a sea of Gentile hatred. How sad that all this was wiped out and nothing is left but memories stained with blood, that are now bound up in this volume.

Yet the book concerns not only the people from Rozhan. The history of a nation and its image are made up from thousands of single bricks and this is just such a one. Historians and other writers will find here, as in similar books, a wealth of material and information about the spiritual and moral attitudes of Polish Jewry.

The book contains sparks of human greatness and of Jewish heroism and we hope that somebody will use them on a wider Jewish scope.

I am neither a native of this township nor of Poland and originally undertook the editing as a professional writer, but very soon the contents took hold of me. One cannot do the editing without being deeply moved even to real admiration. Inevitably the heart becomes involved if one is Jewish and if your home and most of your relations, too, were lost in the Holocaust. More than once, when working on one of the contributions, most of all, when it was of a survivor who had been through the horrors, tears chocked me and the pictures haunted me for days. Now that the important and painful task is fulfilled, I am thankful for the opportunity to join the handful of devotees owing to whom we can now say "Our work is done". They have completed a very difficult and time-consuming task which, sometimes, was also frustrating and I wish to express my thanks to them, also to tell the readers how much they should appreciate their achievement.

I still had the opportunity to meet your distinguished member, Arieh Buchner and to talk with him about the book and the editing. I owe still more to those who are still with us — and may they enjoy long years' — Mordecai Armoni, Pessah Malinek and Nathan Wigoda who took a great share in the book. Above all, it was your friend Efraim Ben-Dor who took upon himself the care of both essentials and details and showed great devotion and also ability as a publisher.

I wish to thank you, people of Rozhan for the privilege you gave me to help in erecting this memorial to your community, that was deeply rooted in Jewishness, active, and well deserves to be remembered forever.

BENJAMIN HALEVY

sums. It was therefore the right thing to start work with the means at hand, trusting that our brethren in the U.S. and elsewhere would come in as soon as would have something to show them. And thus it was done. We collected some funds here and set to work. In 1970 our friend Efraim Ben-Dor visited the U.S. and, in a number of meetings with our townsfolk there, managed to open the doors. They promised to contribute written material and began to transmit funds. Thus encouraged we stepped up activities. Next faced the difficulties of editing — and there is no need to go into details — the facts are well known. It was a bold, but necessary decision to change the editor. The task was taken over by the writer Benjamin Halevy, a new impetus was given and in spite of temporary delays we can now lay the book before you in its present form.

One of the difficulties we had to face lay in checking and verifying the material. We tried to interrogate different people, wherever facts were open to doubt. In spite of this it is possible that here and there errors have crept in or that the list of the victims contains mis-spellings — for which we must beg the forgiveness of our readers. It is next to impossible to bring out a book like this absolutely free from errors.

Certain events come back in several accounts. This was unavoidable as everybody had to be given the opportunity to present matters as he had seen and experienced them and in his own words. That's also why the material is not of uniform quality. We omitted very little, only in cases where, in our opinion and that of the editor, Benjamin Halevy, matters were redundant or not fit to print.

Putting in the pictures presented a peculiar problem. The principle we adopted was to given an objective presentation of our town's realities. We, therefore, preferred pictures of organized groups (movements or parties) or other bodies bearing a well-defined character, to pictures of chance gatherings. We gave, however, our people a practically unlimited opportunity to preserve the memory of their families in pictures or in writing. We regret that many did not make use of this opportunity in spite of our repeated requests.

The book appears in Hebrew and Yiddish and parts of it in English, too, for those who live in distant parts. Apart from the historical sketch a number of contributions were chosen for English translation to cover a variety of aspects according to the judgement of the editor. A number of texts of general interest he selected and translated from Hebrew to Yiddish or vice versa. The greatest part of the book is naturally in Hebrew, as it is meant for the generations to come in Israel, the only place where the memory of our people can be kept alive, the only place on earth where our national existence has a future.

The death of Arieh Buchner of blessed memory was a loss to all of us and a heavy blow to those engaged in having the book published, in which he took such a prominent part. However the work went on until the editor and the editing committee have now been able to complete it.

We would like to thank all those, here and abroad who assisted in its preparation and final publication ; to those who wrote down their accounts or gave them orally or gave us documentary evidence, to the people of Rozhan, who donated the necessary funds, to the editor Benjamin Halevy, who gave the book its shape and invested great efforts and knowledge, to the proprietors of the "Ofer" Printing Press who performed their difficult task with an open heart and mind, far beyond any obligation. Our heartiest thanks to all — and blessings ! In the month of March 1977. Adar 5737. The Organization of people from Rozhan.

The Editing Committee.

PREFACE

Eight years have gone by since we first began preparations for this book on the Jewish community of Rozhan, until at long last it can be published now. It was a great effort made by a number of people devoted to the weighty and difficult task to erect a fitting memorial to our community. It is what other communities of Israel have done and no doubt it is the right thing to do for the people of the book.

Rozhan was no different from other Jewish townships in Poland that are no more, but to us, who were born and grew up there, she has something unique.

It is not only the landscape, the topographic situation on the high bank of the River Narew. It was also the Jews, who had been living at the place for generations, rebuilding it stubbornly and assiduously many times, in fact after each of the many wars that swept over the region, that lies on the road from Russia to Warsaw.

Those were homely Jews of all social strata, orthodox and freethinkers, Zionists and anti-Zionists. Above all we have at heart the Jewish youth of Rozhan that took upon itself the task to redeem the world and the nation — and only few of them have reached the final haven of rest here in Israel while others, of the few who did survive, have found shelter in the West and built their homes there.

It is the intention of this book to keep our past alive and to preserve the shining memory of those who lived and were active there, to show that they were not anonymous and to describe their striving and struggling to maintain a definitely Jewish, religious, social and political existence. This book wants to tell future generations how the Jews of Rozhan created Jewish life in the midst of a hostile environment, how they built for themselves the framework of a society and filled it with deep-rooted national values, how they created their own institutions, that were able impose their authority — after democratically arrived at decisions — with no governmental powers behind them. The book also wants to keep alive the old Jewish spirit maintained by our people everywhere, the rule : "Jews stand by each other" that found its expression in individual help as well as in organised assistance such as various mutual funds.

The book is also meant as a memorial to the tragedy of our people. Jews of Rozhan had to run for their lives during the very first days of the war, and one after the other they fell as victims on the bloodstained roads of Poland. Some survived after having passed through the hell of exile in the vastnesses of Russia and Siberia and back ; only a few were lucky enough to reach Israel and to build new homes here.

The book contains about 600 pages and it reflects a collective effort. It was not easy to obtain the material as there are next to no writers among our people. So we had to apply to as many of our townsfolk as possible in order to make them talk or write — those who did write were a minority and most contributions were given orally and had to be taken down. We endeavoured to get in touch with as many as possible and to give a rounded out picture of the town, its history, people and folklore, but we feel that in spite of all our efforts we could not note everything worth remembering. All we can say is that we have done our best to present a many-sided picture of everything that was human and Jewish and good.

Financing, too, was not an easy task ; it was, in fact, more difficult than we had originally assumed it would be. We had no millionaires to draw upon, neither here nor in the U.S., who could or would have donated the necessary

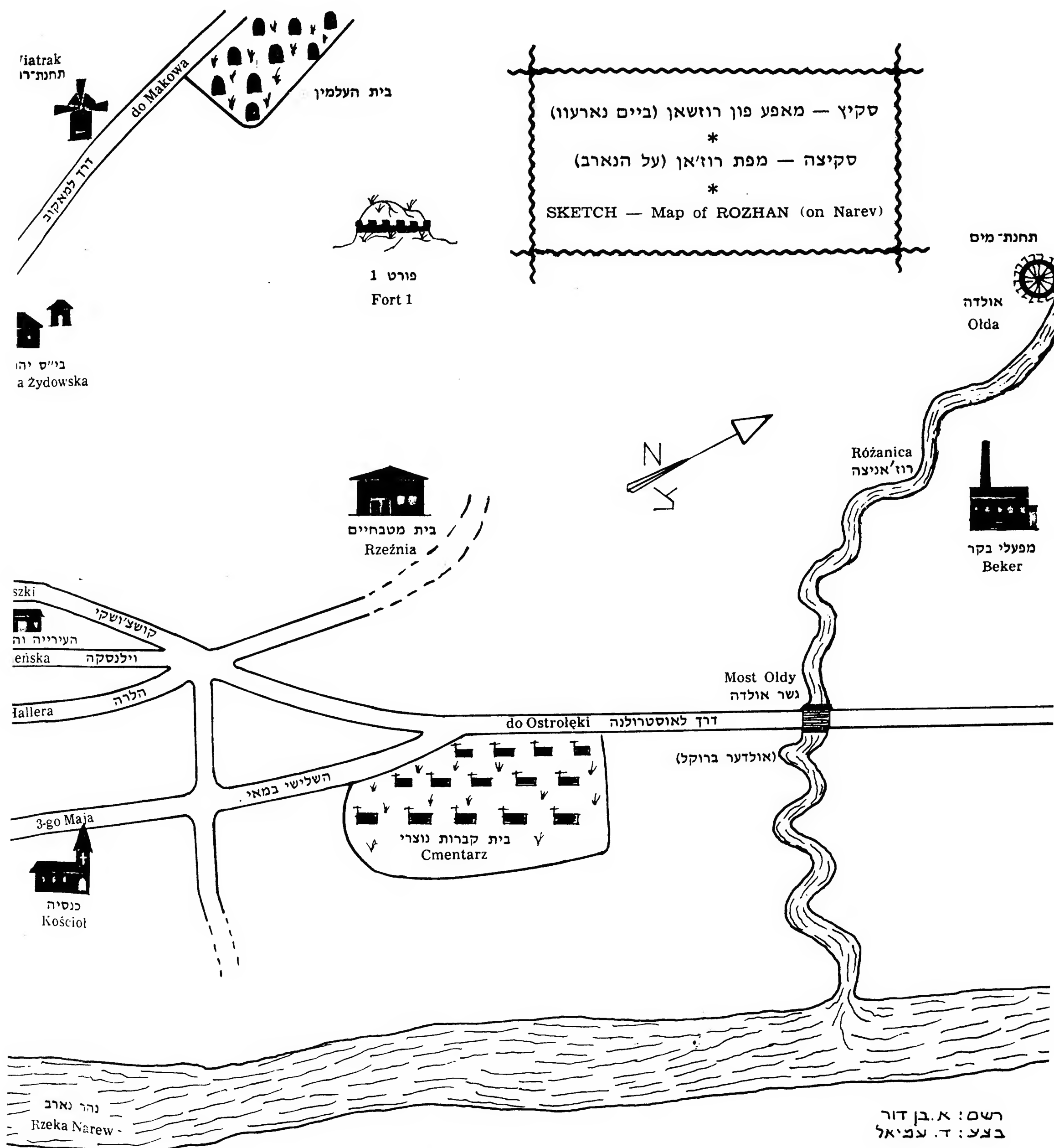
Printed in ISRAEL
Tel-Aviv 1977

ROZHAN MEMORIAL BOOK

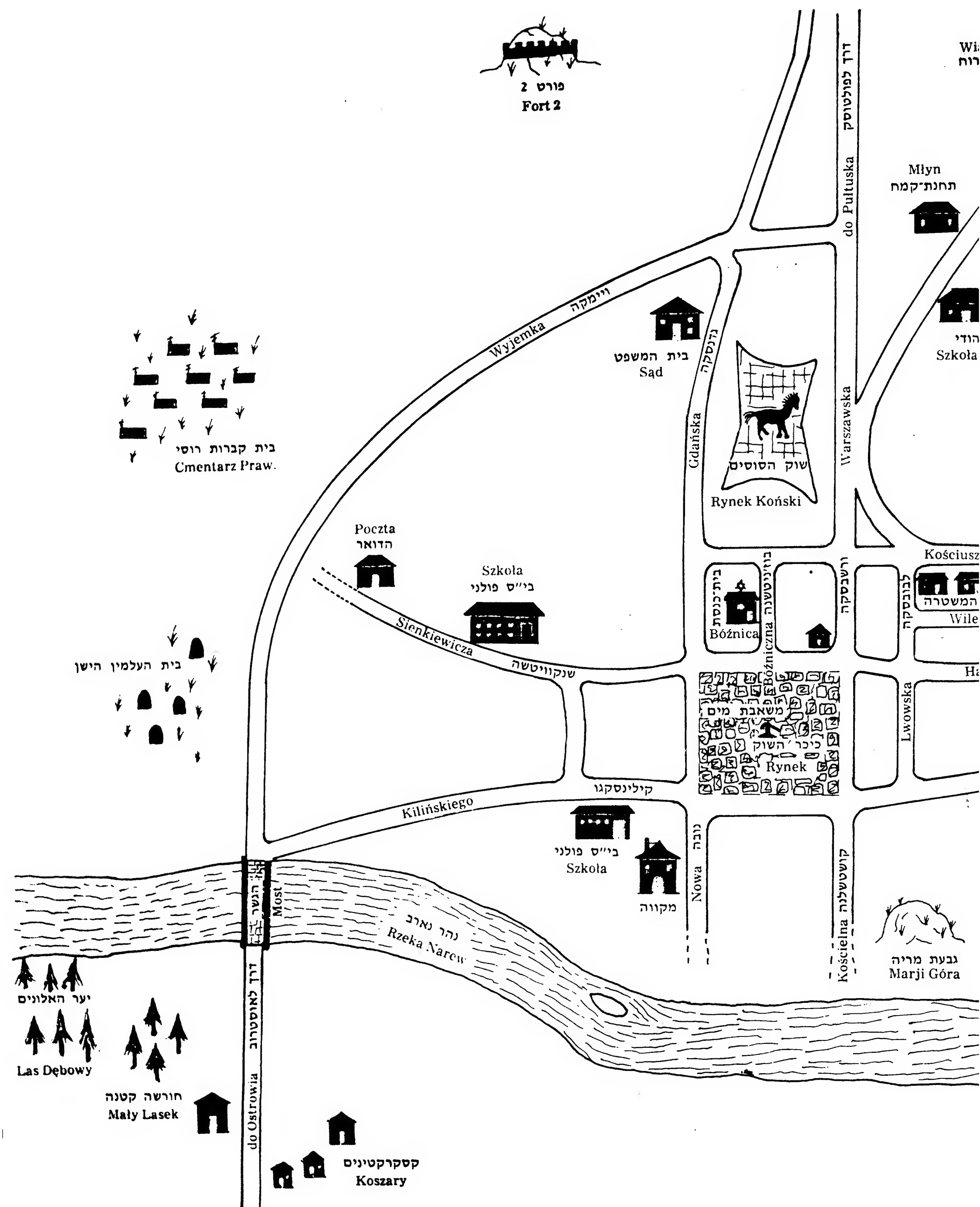
Editor:
BENJAMIN HALEVY

Published by the Rozhan Organization and Sigalit Publishing House

סקיץ — מאפע פון רוזשאן (ביים נארעוו)
*
סקיצה — מפת רוז׳אן (על הנארב)
*
SKETCH — Map of ROZHAN (on Narev)
Wiatrak
תחנת־רוח
do Makowa
דרך למאקוב
בית העלמין
פורט 1
Fort 1
ביי״ס יהו
a Żydowska
תחנת־ מים
אולדה
Ołda
Różanica
רוז׳אניצה
מפעלי בקר
Beker
בית מטבחיים
Rzeźnia
szki
קושצ׳ושקי
העירייה וה
eńska
וילנסקה
Hallera
הלרה
do Ostrołęki
דרך לאוסטרולנה
Most Oldy
גשר אולדה
(אולדער ברוקל)
השלישי במאי
3-go Maja
בית קברות נוצרי
Cmentarz
כנסיה
Kościoł
נהר נארב
Rzeka Narew
רשם: א. בן דור
בצע: ד. עמיאל

פורט 2
Fort 2
דרך לפולטוסק
do Pułtuska
Młyn
תחנת־קמח
ויימקה
Wyjemka
בית המשפט
Sąd
גדנסקה
Gdańska
Warszawska
שוק הסוסים
Rynek Koński
הודי
Szkoła
בית קברות רוסי
Cmentarz Praw.
Poczta
הדואר
Szkoła
בי״ס פולני
בית־כנסת
Bóżnica
Bóżniczna
ורשבסקה
לבובסקה
Kościusz
המשטרה
Wile
Sienkiewicza
שנקוויטשה
בית העלמין הישן
משאבת מים
כיכר השוק
Rynek
Lwowska
קילינסקגו
Kilińskiego
בי״ס פולני
Szkoła
מקווה
נובה
Nowa
קושטשלנה
Kościelna
הגשר
Most
נהר נארב
Rzeka Narew
גבעת מריה
Marji Góra
יער האלונים
Las Dębowy
דרך לאוסטרוב
do Ostrowia
חורשה קטנה
Mały Lasek
קסקרקטינים
Koszary